శ్రీః

షడుపనిషద్భాష్యమ్

ఐతరేయ శ్వేతాశ్వతరోపనిషద్భాష్యం చ

అత్ర

(ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శ్రీశాంకరభాష్యేణ,
విశిష్టాద్వైతభాష్యేణ చ సంయోజితాః
ఈశావాస్య, కేన, కఠ, ప్రశ్న, ముండక, మాండూక్యాఖ్యాః
షడుపనిషదః. గౌడపాదకారికా, ఐతరేయ, శ్వేతాశ్వత
రోపనిషదశ్చసన్తి.)

చెన్నపుర్యామ్:

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్,

ఇత్యేతైః సమ్ముద్ర్య ప్రకాశితమ్.

1939.

Printed by
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
at the 'Vavilla' Press,
Madras.—1939

శ్రీ ర స్తు.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణ శ్రీవేదాన్తాచార్య కూరనారాయణార్యభాష్యాభ్యాం చ యుక్తా వాజసనేయ సంహితాంతగతా ఈశావాస్యోపనిషత్.

శ్రీశఙ్కరాచార్యకృతభాష్యప్రారమ్భః.

అ వ తా రి కా.

ఈశావాస్యమిత్యాదయో మన్త్రాః కర్మస్వవినియుక్తాః తేషామకర్మశేషస్యాత్మనో యాథాత్మ్యప్రకాశకత్వాత్. యాథాత్మ్యం చాత్మనః శుద్ధత్వాపాపవిద్ధత్వైక

శ్రీమదానందగిరిటీకాప్రారమ్భః.

యేనాత్మనా పరేణేశా వ్యాప్తం విశ్వమశేషతః,
సోఽహం దేహద్వయీసాక్షీ వర్జితో దేహతద్గుణైః.

ఈశావాస్యమిత్యాదిమన్త్రాన్ వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్భాష్యకారస్తేషాం కర్మశేషత్వశఙ్కాం తావద్వ్యుదస్యతి. తథాహి కర్మజడాః కేచన మన్యంతేస్మ-ఈశావాస్యమిత్యాదయో మన్త్రాః కర్మశేషాః మంత్రత్వావిశేషాత్. ఇషేత్వేత్యాదిమంత్రవత్.

శ్రీమాన్వేంకటనాథార్యః కవితార్కికకేసరీ,
వేదాంతాచార్యవర్యో మే సన్నిధత్తాం సదా హృది.

శ్రీమతే నిగమాంతమహాదేశికాయ నమః.

శ్రీమద్వేదాంతదేశికవిరచితభాష్యమారభ్యతే.

యేనావాస్యమిదం సర్వం చేతనాచేతనాత్మకం, విశుద్ధసద్గుణౌఘం తం వాసుదేవముపాస్మహే. ౧. సర్వేశానస్సహజమహిమా సర్వభూతాంతరాత్మా సర్వాన్

శ్రీకూరనారాయణీయభాష్యమ్.

విశ్వం వ్యాప్యం ధార్యం తేన విచిత్రాశ్చ శక్తయో యస్య, శ్రీరఙ్గేశం తమృషిం

శం—కత్వనిత్యత్వాశరీరత్వసర్వగతత్వాది వక్ష్యమాణం. తచ్చ కర్మణా విరుధ్యేతేతి యుక్త ఏవైషాం కర్మస్వవినియోగః. నచైవం లక్షణమాత్మనో యాథాత్మ్యముత్పాద్యం వికార్యమాప్యం సంస్కార్యం వా, కర్తృభోక్తృరూపం వా, యేన కర్మశేషతా స్యాత్.

ఆ—అతః పృథక్ప్రయోజనాద్యభావాదవ్యాఖ్యేయా ఇతి. తాన్ ప్రత్యాహ (ఈశావాస్యమిత్యాదయ ఇతి) (కర్మస్వవినియుక్తా ఇతి). ఇషే త్వేతి శాఖాం ఛినత్తీత్యాదివత్ వినియోజకప్రమాణాదర్శనాత్ప్రకరణాంతరత్వాచ్చేత్యర్థః. శ్రౌతవినియోగాభావేఽపి. బర్హిర్దేవసదనం దామీత్యస్య బర్హిర్లవనప్రకాశనసామర్థ్యాత్ బర్హిర్లవనే యథా వినియోగః - తథా కర్మశేషాత్మప్రకాశనసామర్థ్యేన కర్మస్వేషాం వినియోగ ఇత్యపి నాశంకనీయమిత్యాహ (తేషామితి) శుద్ధాదివిశేషణస్యాత్మనః కర్మశేషత్వే ప్రమాణాభావాత్, తద్యాథాత్మ్యం న కేవలం కర్మానుపయోగి - కింతు కర్మణా విరుధ్యేతేత్యాహ (యాథాత్మ్యం చేతి) శుద్ధోఽహం స్వభావతః - న తు కేనాపి పాప్మనా విద్ధః సర్వత్రైకోఽశరీర ఆకాశోపమ ఇతి జానన్న కటాక్షేణాపి కర్మ వీక్షతే - కింత్వాపాతప్రతిపత్తిరప్యేతాదృశీ విరుణద్ధ్యేవ కర్మప్రవృత్తిమిత్యర్థః. కించ, యః కర్మశేషః స ఉత్పాద్యో దృష్టః, యథా పురోడాశాదిః వికార్యస్సోమాదిః. ఆప్యో

వే—దోషాన్ స్వయమతిపతన్ సర్వవిద్యైకవేద్యః, కర్మాధ్యక్షః కలుషశమనః కోఽపి ముక్తోపభోగ్యస్సిద్ధోపాయస్స్ఫురతి పురుషో వాజినాం సంహితాంతే. ౨. ఈశావాస్యమిదం సర్వమిత్యాది యదనూచ్యతే, శిష్యం ప్రతి గురోరేతద్బ్రహ్మవిద్యానుశాసనం. 3. సంభూతోదాహృతం సర్వం వినియోగపృథక్త్వతః, విద్యార్థం స్యాదితి వ్యక్తం నిబంధోఽస్య తదంతతః. ౪. తత్ర ప్రథమమచిద్వికారాధిష్ఠితస్య స్వతంత్రాత్మభ్రమాదిపరిజిహీర్షయా సర్వస్య పరమపురుషాయత్తస్వరూపస్థితిప్రవృత్తిమభిప్రేత్యాహ (ఈశావాస్యమిదం సర్వం యత్కించ జగత్యాం జగదితి) ఇదం తత్తత్ప్రమాణసిద్ధమీశ్వరవ్యతిరిక్తం చిదచిదాత్మకం, ఈశా. జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశావిత్యాదిషు జీవాదత్యంతవిలక్షణతయా ప్రఖ్యాతేన సర్వనియంత్రా పురుషోత్తమేన వాస్యం వ్యాప్యమిత్యర్థః, "సర్వాధారే స్వస్మిన్ స్వేన వసనీయం వా స్మర్యతే హి. సర్వత్రాసౌ సమస్తం చ వసత్యత్రేతి వై యతః, తతస్స వాసుదేవేతి విద్వద్భిః పరిపఠ్యతే" ఇతి, జగత్యామితి లోకాంతరాణా

కూ—తనువాక్చిత్తైరుపాస్మహే పురుషమ్. ౧. సర్వేశానస్సర్వభూతాంతరాత్మా దోషానర్హస్సర్వవిద్యైకవేద్యః, కర్మారాధ్యస్సాధ్యభక్త్యైకలభ్యః శ్రీమాన్వ్యక్తో వాజినాం సంహితాంతే. ౨. యస్యాచార్యైః కృతం భాష్యం గంభీరం విదుషాం ముదే, బాలామోదాయ తద్భావో యథాభాష్యం ప్రకాశ్యతే. 3. ఈశావాస్యానువాకోఽయం వాజినాం

శం— సర్వాసాముపనిషదామాత్మయాథాత్మ్యనిరూపణేనైవోపక్షయాత్, గీతానాం మోక్షధర్మాణాం చైవంపరత్వాత్. తస్మాదాత్మనోఽనేకత్వకర్తృత్వభోక్తృత్వాదిచా

ఆ—మన్త్రాదిః. సంస్కార్యో వ్రీహ్యాదిః. తదుత్పాద్యాదిరూపత్వం వ్యాపకంవ్యావర్త మానమాత్మయాథాత్మ్యస్య కర్మశేషత్వమపి వ్యావర్తయతి, తథాఽత్మయాథాత్మ్యం కర్తృ భోక్తృ చ న భవతి. యేన మమేదం సమీహితసాధనం, తతో మయా కర్తవ్యమిత్యహంకారాన్వయపురస్సరః కర్త్రన్వయస్స్యాదిత్యాహ (నచైవమితి) నను ఉప నిష(ది)దాం జపోపయోగిత్వాదన్యస్య చ ప్రమాణస్యాదర్శనాన్న నిరూప్యమేవైతా దృశమాత్మయాథాత్మ్యం తత్రాహ (సర్వాసామితి) యత్పరశ్శబ్దః సశబ్దార్థ ఇతి మీ మాంసాప్రసిద్ధేః, సర్వాసాముపనిషదాం చైకాత్మ్యే తాత్పర్యదర్శనాన్న జపోపయోగి త్వముపనిషదాం శక్యం వక్తుం. తథాహి. ఈశావాస్యమిత్యుపక్రమ్య. సపర్యగాచ్ఛుక్ర మిత్యుపసంహారాత్. అనేజదేకం. తదంతరస్య సర్వస్యేత్యభ్యాసదర్శనాత్. నైనద్దేవా ఆప్నువంతీత్యపూర్వతాసఙ్కీర్తనాత్. కో మోహః కశ్శోకఏకత్వమనుపశ్యతఇతి ఫల వత్త్వసంకీర్తనాత్. కుర్వన్నేవేహేతి జిజీవిషేద్భేదదర్శినః కర్మకరణానువాదేన. అసు ర్యానామతఇతి నిందయైకాత్మ్యదర్శనస్య స్తుతత్వాత్. తస్మిన్నపో మాతరిశ్వా దధా

వే—ముపలక్షణం, జగత్ స్వరూపతో ధర్మతో వా అన్యథాత్వం గచ్ఛత్ భోగ్యభో క్తృరూపం వస్తుజాతం అతదాత్మకం కించిదపి నాస్తీతి ద్రఢయితుం యత్కించేతి విశే ష్యతే. "ఇంద్రియాణి మనోబుద్ధిస్సత్త్వం తేజో బలం ధృతిః, వాసుదేవాత్మకాన్యా హుః క్షేత్రం క్షేత్రజ్ఞమేవ చే"త్యుపబృంహితం, నను రూఢిర్యోగమపహరతీతి న్యాయాదీశో౽త్ర రుద్రస్స్యాత్ సర్వాద్యుపపదాభావాచ్చ, మైవం, కారణవిషయా కాశప్రాణాదిశబ్దవద్రూఢేరిహ బాధితత్వాత్. ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీత్ న బ్రహ్మా నేశానః అపహతపాప్మాస్మి నామాని మే ధేహీత్యాదిభిః అసర్వకారణత్వేన కర్మ వశ్యత్వేన చ సంప్రతిపన్నే రుద్రే సర్వావాస్యత్వసర్వాధారత్వాదేరసంభవాత్, తద్వ త్తయా ప్రసిద్ధే అనవచ్ఛిన్నైశ్వర్యే సర్వేశ్వరే యౌగికోఽయం శబ్దః ప్రత్యేతవ్యః, యద్యపి ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశాభావాదాకాశాదివాక్యవైషమ్యం, తథాప్యైంద్రీన్యాయాద్వి రుద్ధార్థవిషయతయైవ రూఢిభంగోపపత్తిః, న చాత్ర సర్వత్వమాధికారికమితి న్యాయః, సంకోచాదృష్టేః, ప్రవాహేశ్వరానేకేశ్వరపక్షే తు త్రైకాలికసర్వనిర్వాహకేశ్వర

కూ—సంహితాన్తగః, శిష్యాయ గురుణా యస్మిన్బ్రహ్మవిద్యోపదిశ్యతే. ౪. కర్మణాం సంహితోక్తానాం వినియోగపృథక్త్వతః, విద్యాఙ్గతాస్తి తద్వ్యక్త్యై నిబన్ధోఽస్య తద న్తతః. ౫. ఈశావాస్యమిదం సర్వమిత్యేషోఽనువాకోఽష్టాదశమంత్రాత్మకః. ఏతే చ

శం—శుద్ధత్వ పాపవిద్ధత్వాది, చోపాదాయ లోకబుద్ధిసిద్ధకర్మాణి విహితాని. యో హి కర్మఫలేనార్థీ దృష్టేన బ్రహ్మవర్చసాదినాఽదృష్టేన స్వర్గాదినా చ, ద్విజాతిరహం న కాణకుబ్జత్వాద్యనధికారప్రయోజకధర్మవానిత్యాత్మానం మన్యతే-సోఽధిక్రియతే

ఆ—తీత్యభిధాయిన్యాశ్చాస్యాస్తావదుపనిషద ఐకాత్మ్యతాత్పర్యం దృశ్యతే. ఏవమన్యాసామప్యుపనిషదాముపక్రమోపసంహారైకరూప్యాభ్యాసాపూర్వతాఫలవత్త్వార్థవాదయుక్త్యుపపాదనాని షట్తాత్పర్యలింగాని వికల్పేన సముచ్చయేన, చాఽస్మాభిస్తత్త్వాలోకే దర్శితానీతి నేహ ప్రతన్యంతే. కించ ప్రత్యయసంవాదోపి బలవత్కారణం ప్రసిద్ధం విద్యతే చోపనిషదర్థే గీతాదిసంవాదః, తస్మాదుపనిషత్పదసమన్వయేనావగమ్యమానమైకాత్మ్యం న ప్రమాణాంతరానుపలమ్భవిరోధేనాపలపనీయం. యథేంద్రియాంతరేణానవగమ్యమానమపి రూపం చక్షుషావగమ్యమానం నాపహ్నువతే, తథైకాత్మ్యమపి నాపహ్నవార్హమిత్యాహ (గీతానామితి). "సమం సర్వేషు భూతేషుతిష్ఠంతం పరమేశ్వరమ్, వినశ్యత్స్వవినశ్యంతం యః పశ్యతి స పశ్యతీ"త్యాదిగీతానాం. "ఏక ఏవ హి భూతాత్మా భూతేభూతే వ్యవస్థితః, ఏకధా బహుధా చైవ దృశ్యతే జలచంద్రవ"దిత్యాది మోక్షశాస్త్రాణాం చైకాత్మ్యపరత్వాదిత్యర్థః. యద్యేతాదృశమాత్మతత్త్వం,

వే—ప్రతిష్ఠాపకైః ప్రమాణగణైః ప్రత్యూఢో,అతః. పతిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరమిత్యాది ప్రసిద్ధానన్యాధీనైశ్వర్యః. యోసావసౌ పురుషఇత్యనువదిష్యమాణం బ్రహ్మేశానజనకతయా అనన్యథాసిద్ధవాక్యనిర్ధారితం, ఏష సర్వభూతాంతరాత్మా అపహతపాప్మా దివ్యో దేవఏకో నారాయణ ఇత్యాదిషు సర్వాంతర్యామిత్వేన ప్రఖ్యాతం తతఏవ. స బ్రహ్మ స శివ ఇత్యాదివిభూతిభూతానాం బ్రహ్మశివేంద్రాదీనాం. విశ్వమేవేదం పురుష ఇత్యత్ర విశ్వస్యైవ విశేష్యతయోక్తం నారాయణమేవ సర్వస్య వాస్యమీశం వక్తుముచితమేతద్వాక్యమిత్యలమన్యరూఢిప్రసంగరహితాసమస్తపదాధ్యయనానభిజ్ఞశ్రోత్రియచోద్యోపాలమ్భేన, ఏవం ముముక్షోరీశ్వరపారతంత్ర్యబోధముత్పాద్య వైరాగ్యభూషితాం వృత్తిముపదిశతి (తేన త్యక్తేన భుంజీథా మాగృధః కస్యస్విద్ధన

కూ—మంత్రాఃపురుషసూక్తోదిత పరమపురుష తత్స్వరూపతదుపాసనప్రపదనతత్ప్రాప్తిరూపతత్త్వోపాయపురుషార్థానాం సంగ్రహేణ సమ్యక్ప్రతిపాదకత్వాత్కర్మసు కల్పసూత్రకృతా కాత్యాయనేన వినియుక్తత్వాచ్చ ఉపనిషత్సారభూతాః. భగవద్గీతాదిభిశ్చ ఏతేషాంమంత్రాణాముపబృంహణం తత్ర తత్ర పరస్తాత్ప్రదర్శయిష్యతే. నన్వేవం బ్రహ్మకాండే బృహదారణ్యకఏవైషాం పాఠస్స్యాత్. న సంహితాయాం. ప్రయోజనాభావాదితి చేన్న. ఏతేషు సారభూతానాం పంచషమంత్రాణాం బృహదారణ్యకేపి

శం—కర్మస్వితిహ్యధికారవిదో వదంతి. తస్మాదేతే మన్త్రాః ఆత్మనో యాథాత్మ్యప్రకాశనేనాత్మవిషయం స్వాభావికకర్మవిజ్ఞానం నివర్తయంతః శోకమోహాదిసంసారధర్మవిచ్ఛిత్తిసాధనమాత్మైకత్వాదివిజ్ఞానముత్పాదయంతీతి.

ఆ—తర్హి నిరధికారిత్వాత్కర్మకాండముచ్ఛిద్యేతేత్యపి నాశఙ్కనీయమిత్యాహ(తస్మాదితి)ఔపనిషదాత్మయాథాత్మ్యవిజ్ఞానవత ఇష్యత ఏవ కర్మకాండాప్రామాణ్యం యథా న హింస్యాత్సర్వాభూతానీతి నిషేధశాస్త్రార్థనిశ్చయవత ఇష్యత ఏవ శ్యేనాదివిధ్యప్రామాణ్యంయథా చ తీవ్రక్రోధాక్రాంతస్వాంతం ప్రత్యేవ శ్యేనాదివిధిప్రామాణ్యం,తథా మిథ్యాదర్శినం ప్రత్యేవ కర్మవిధిప్రామాణ్యమిత్యర్థః. అత్ర జైమినిప్రభృతీనాం సమ్మతిమాహ (యో హీత్యాదినా) అర్థిత్వాదియుక్తస్య కర్మణ్యధికారః షష్ఠేఽధ్యాయే ప్రతిష్ఠాపితః. అర్థిత్వాది చ మిథ్యాజ్ఞాననిదానం, న హి నభోవన్నిష్క్రియస్య స్వత ఏవ దుఃఖాసంసర్గిణః పరమానందస్వభావస్య సుఖం మే స్యాత్, దుఃఖం మే మాభూదిత్యర్థిత్వం, శరీరేన్ద్రియసామర్థ్యేన చ సమర్థోఽహమిత్యభిమానిత్వం, మిథ్యాజ్ఞానం వినా సమ్భవతీత్యర్థః. యస్మాదాత్మయాథాత్మ్యప్రకాశకాః మన్త్రాః న కర్మవిధిశేషభూతాః న చ మానాంతరవిరుద్ధాః. తస్మాత్ప్రయోజనాదిమత్త్వమపి తేషాం సిద్ధమిత్యాహ (తస్మాదేత ఇతి.)

వే—మితి) తేన జగతా భోగ్యతాభ్రమవిషయేణ త్యక్తేన దోషభూయస్త్వదర్శనాత్పరిత్యక్తేన ఉపలక్షితస్సన్ భుంజీథాః. అప్రతిషిద్ధయోగధర్మోపయుక్తదేహధారణమాత్రోపయికం భోగ్యవర్గమిత్యర్థప్రకరణాభ్యాం సిధ్యతి, యద్వా సర్వావాస్యత్వేన ప్రకృతం నిరతిశయభోగ్యం వక్ష్యమాణోపాయముఖేన భుంజీథా ఇతి యోజ్యం, కస్యాపి బంధోర బన్ధోర్వా ధనం మాగృధః మాభికాంక్షః, ఆహచ యమః కింకరం ప్రతి పరమసుహృదిత్యారభ్య. శఠమతిరుపయాతి యోఽర్థతృష్ణాం పురుషపశుర్న స వాసుదేవభక్త ఇతి. ఇదం చ ధనాశాప్రహాణం పరమాత్మేతరకృత్స్నవిషయవైరాగ్యోపలక్షణం, స్మర్యతేహి. 'పరమాత్మని యో రక్తో విరక్తోఽపరమాత్మనీ'తి.

కూ—పాఠదర్శనాత్. ''తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషంతి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేన. విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయగ్ంసహ, అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వావిద్యయాఽమృతమశ్నుత'' ఇతి అవిద్యాఖ్యస్య కర్మవిశేషస్య బ్రహ్మవిద్యాయాం వినియుక్తత్వేన సంహితాయాముదాహృతం కర్మజాతం విద్యాయా అప్యంగమితి విశదీకరణార్థమేషాం సంహితాంతపాఠోపపత్తేశ్చ. అతః కర్మసు వినియుక్తత్వాత్పూర్వోక్త తత్త్వోపాయప్రయోజనప్రతిపాదనపరత్వాచ్చోపనిషద ఏవైతే మంత్రా ఇతి సిద్ధమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

భాష్యటీకాసహితా

ఈశావాస్యోపనిషత్.

హరిః ఓం:—

ఉ—ఈశావాస్యమిదగ్ం సర్వం యత్కించ జగత్యాం జగత్,

శం— ఏవముక్తాధికార్యభిధేయసంబంధప్రయోజనాన్మన్త్రాన్ సఙ్క్షేపతో వ్యాఖ్యాస్యామః ఈశా-ఈష్టే ఇతి ఈట్-తేన ఈశా. ఈశితా పరమేశ్వరః పరమాత్మా సర్వస్య - స హి సర్వమీష్టే సర్వజంతూనామాత్మా సన్. తేన స్వేనాత్మనేశా వాస్యం- ఆచ్ఛాదనీయం. కిం (ఇదం సర్వం) యత్కించ-యత్కించిత్ జగత్యాం-పృథివ్యాం

ఆ—వ్యాఖ్యేయత్వముక్త్వా ప్రతిపదం వ్యాచష్టే (ఈశేతి). ఈశఐశ్వర్యే. అస్య ధాతోః క్విపి లుప్తే కృదంతరూపమీట్. తస్య తృతీయైకవచనమీశేతి. నను కర్తరి క్విబ్విధానాత్పరమేశ్వరస్య చాక్రియత్వాత్కథం క్విబంతశబ్దవాచ్యతేతి తత్రాహ (ఈశితేతి) మాయోపాధీశనకర్తృత్వసంభవాచ్ఛబ్దవాచ్యతా న విరుధ్యతే, నిరుపాధికస్య చ లక్ష్యత్వం భవిష్యతీత్యర్థః. ఈశిత్రీశితవ్యభావేన తర్హి భేదః ప్రాప్త ఇత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వజంతూనామితి) యథా ఆదర్శాదిషు ప్రతిబింబానామాత్మా బింబభూతో దేవదత్త ఈశితా భవతి - తథా కల్పనాభేదేనేశిత్రీశితవ్యభావసంభవాన్న వాస్తవభేదానుమానం సమ్భవతీత్యర్థః. వస ఆచ్ఛాదనే. అస్య రూపం వాస్యం.

వే—ఏవం విదుషః ఫలసంగకర్తృత్వాదిత్యాగయుక్తం నిత్యనైమిత్తికరూపం విద్యాంగభూతం కర్మ యావజ్జీవమనుష్ఠేయమిత్యాహ (కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీ

కూ—తత్ర తావదాచార్యః - ప్రథమం రజస్తమఃప్రచురదేహేన్ద్రియాది విశిష్టత్వాత్ ఈశ్వరోఽహమహం భోగీత్యాది శ్రీభగవద్గీతోక్తప్రక్రియయా స్వతంత్రోఽహం దేవతాంతరపరతంత్రోఽహమితి చ భ్రామ్యతస్తత్త్వబుభుత్సయా చోపసన్నస్య శిష్యస్య స్వతన్త్రాత్మభ్రమాదినివృత్త్యర్థం చిదచిదాత్మకస్య కృత్స్నస్య ప్రపంచస్య పరమపురుషాయత్తస్వరూపస్థితిప్రవృత్తిత్వముపదిశతి (ఈశావాస్యమితి) ఇదం అచింత్య వివిధవిచిత్రరచనయా బ్రహ్మాదిస్తంబపర్యంతక్షేత్రజ్ఞమిశ్రతయా చ ప్రత్యక్షాదిప్రమా

శం—జగత్సర్వం. స్వేనాత్మనా అహమేవేదం సర్వమితి పరమార్థసత్యరూపేణానృత
మిదం సర్వం చరాచరమాచ్ఛాదనీయం పరమాత్మనా.యథా చందనాగుర్వాదేరుదకాది
సమ్బన్ధజక్లేదాదిజం ఔపాధికం దౌర్గన్ధ్యం తత్స్వరూపనిఘర్షణేనాచ్ఛాద్యతే స్వేన

ఆ—తత్త్వత ఈశ్వరాత్మకమేవ సర్వం భ్రాన్త్యా యదనీశ్వరరూపేణ గృహీతమ్. తత్స
ర్వమీశ్వర ఏవాత్రైవేతి జ్ఞానేనాచ్ఛాదనీయం. సర్వాత్మక ఈశ్వరోఽస్మీతి జ్ఞాతవ్యాశేష
తత్త్వోపదేశః - ఛాందోగ్యే తత్త్వమసీతివదిత్యర్థః. ఉక్తం చ "బ్రహ్మైవ సర్వమాత్మైవ
సత్ప్రకాశావిశేషతః, హేయోపాదేయభావోఽయం న సత్స్వప్నవదిష్యతే. న బంధోఽస్తి
న మోక్షోఽస్తి న వికల్పోఽస్తి తత్త్వతః,నిత్యప్రకాశ ఏవాస్తి విశ్వాకారో మహేశ్వర"
ఇతి. యస్యోపదేశికజ్ఞానమాత్రేణానృతదృష్టిర్న నిరాక్రియతే, తస్య విచారాదిప్రయ
త్నేన తత్త్వప్రకాశే సత్యనృతదృష్టిస్తిరస్కరిష్యత ఇత్యభిప్రేత్య దృష్టాన్తమాహ (యథేతి)
చందనాగుర్వాదేరుదకాదిసంబంధాదార్ద్రీభావాదినా జాతం యద్దౌర్గంధ్యమౌపాధికం

వే—విషేచ్ఛతం సమాఇతి) బ్రహ్మవిదోఽపి యావద్విద్యాపూర్తి జీవనమిష్టం భవతీతి
జ్ఞాపనాయ సక్ ప్రయోగః, శతమితి చ ప్రాయికవిషయం శతం సమాః జీవన్ అధికా
రానుగుణాని కర్మాణి కుర్వీతైవ, న కదాచిదపి విద్యాంగం కర్మ పరిత్యజేదిత్యర్థః, అస్య
వాక్యస్య ఫలసాధనభూతస్వతంత్రకర్మవిషయత్వే విశేషహేతుభావస్సూత్రితః నావిశే
షాదితి అర్థాంతరం చ ప్రకరణావిరుద్ధం అనంతరసూత్రోక్తం స్తుతయేఽనుమతిర్వేతి

కూ—ణసిద్ధమిత్యర్థః. సర్వం ఈశ్వరవ్యతిరిక్తం భోగ్యభోక్తృరూపం సర్వం. ఈశేతి
తృతీయైకవచనాంతం. సర్వనియంత్రేత్యర్థః. సంకోచే మానాభావాత్. మహాపురుషే
ణేతియావత్. యోఽసావసౌ పురుష ఇతి అనువదిష్యమాణత్వాత్.సఏవ హి సర్వస్యేష్టే
తథాచ శ్రుత్యంతరం, పతిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరమితి. తేన వాస్యం - నివాసనీయం -
వ్యాప్యమితి భావః. అనన్యాధారత్వాత్పరస్య బ్రహ్మణః, యద్వా సర్వాధారే స్వస్మి
న్నేవ స్వేన వసనీయం. సర్వం ప్రతిష్ఠాపనీయమిత్యర్థః, స్మర్యతే హి "సర్వత్రాసౌ సమ
స్తం చ వసత్యత్రేతి వై యతః,తతస్సవాసుదేవేతి విద్వద్భిః పరిపఠ్యత"ఇతి. జగత్యాం.
ఉర్వ్యాం, ఇదం లోకాంతరాణాముపలక్షణం. జగత్ అన్యథాత్వం గచ్ఛత్
తత్రాచిదంశస్య భోగ్యత్వాయ స్వరూపవికారరూపమన్యథాత్వం చిదంశస్య భోక్తృ
త్వాయ జ్ఞానసంకోచవికాసాదిలక్షణస్వభావవికారేణాన్యథాత్వమితి భేదోఽనుసంధే
యః ఈశేనావ్యాప్తం కించిదపి నాస్తీతి దర్శయితుం యత్కించేతి జగద్విశేష్యతే
జగత్యాదిషు లోకేషు యత్కించ భోక్తృభోగ్యరూపం జగద్వర్తతే. తదిదం
సర్వమీశా వాసుదేవేన వాస్యం-వ్యాప్యం ధార్యం చేత్యర్థః. "ఇంద్రియాణి మనో

శం—పారమార్థికేన గన్ధేన-తద్వదేవ హి స్వాత్మన్యధ్యస్తం స్వాభావికం కర్తృత్వభో
క్తృత్వాదిలక్షణం జగద్ద్వైతరూపం పృథివ్యాం జగత్యామిత్యుపలక్షణార్థత్వాత్సర్వ
మేవ నామరూపకర్మాఖ్యం వికారమతం పరమార్థసత్యాత్మభావనయా త్యక్తం స్యాత్.
ఏవమీశ్వరాత్మభావనయా యుక్తస్య పుత్రాద్యేషణాత్రయసన్న్యాసే ఏవాధికారః న

ఆ—మిథ్యా,తద్యథా తత్స్వరూపనిఘర్షణాభివ్యక్తేన స్వాభావికేన గంధేనాచ్ఛాద్యతే
తద్వద్విచారాదేః స్వరూపసద్భావాన్మిథ్యాబుద్ధేర్బాధకత్వం సమ్భవతీత్యాహ (తద్వ
దేవ హీతి) స్వభావః అనాదిరవిద్యా, తత్కార్యం స్వాభావికమిత్యాది బాధ్యత్వే
యోగ్యత్వప్రదర్శనార్థవిశేషణం. ఏవం విచారాదిప్రయత్నవతోఽనృతదృష్టిరిత్య
సంభావనాముక్త్వా యుక్త్యభిజ్ఞస్య సర్వవిదహం చేశ్వరఏవేతి భావనాయామధి
కృతస్య, యుక్తికుశలస్య చ విచారేఽధికృతస్య, సర్వకర్మసన్న్యాసఏవాధికార ఇహ

వే—భాష్యం వాశబ్దోఽవధారణార్థః, ఈశావాస్యమిదం సర్వమితి విద్యాప్రకరణాద్వి
ద్యాస్తుతయే సర్వదా కర్మానుష్ఠానానుమతిరియం విద్యామాహాత్మ్యాత్సర్వదా కర్మ కుర్వ
న్నపి న లిప్యతే కర్మభిరితి హి విద్యా స్తుతా భవతి, వాక్యశేషశ్చైతదేవ దర్శయతి ఏవం
త్వయి నాన్యథేతోఽస్తి న కర్మ లిప్యతే నర ఇతి, త్వయి బ్రహ్మవిద్యధికారిణి ఏవమేవా
నుష్ఠేయార్థః ఇతోఽన్యథా నాస్తీతి వ్యతిరేకేణోక్తం దృఢీకారార్థం, నను బ్రహ్మ

కూ—బుద్ధిస్సత్త్వం తేజో బలం ధృతిః, వాసుదేవాత్మకాన్యాహుః క్షేత్రం క్షేత్ర
జ్ఞమేవ"చేత్యాద్యుపబృంహణసహస్రమిహానుసంధేయమ్."పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ
మత్వా.జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశౌ"-ఛాందసో హ్రస్వః ఈశానీశావిత్యర్థః."నిత్యో నిత్యా
నాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామా"నిత్యాదిషు ప్రసిద్ధో
జీవేశ్వరయోరీశేశితవ్యాదిలక్షణోఽత్యంతభేదోఽప్యత్ర సిద్ధః, నను రూఢిర్యోగమపహర
తీతి న్యాయాదీశోఽత్ర రుద్రస్స్యాన్మైవం. "ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీన్న బ్రహ్మా
నేశానో నేమే ద్యావాపృథివీ న నక్షత్రాణి నాగ్నిర్న సూర్యో న చంద్రమాః స ఏకాకీ
న రమత"ఇత్యాదిషు. "అనపహతపాప్మా వా అహమస్మి నామాని మే ధేహీ"త్యాదిషు,
చ భగవత్కార్యత్వేన కర్మవశ్యత్వేన చ సమ్ప్రతిపన్నే రుద్రే సర్వవ్యాపిత్వసర్వాధార
త్వాదేరన్వయాసమ్భవేన విరుద్ధార్థవిషయతయైవేహ రూఢేర్భగ్నత్వాత్. ఏవంచ జగ
త్కారణవాదివాక్యగతాకాశప్రాణాదిశబ్దన్యాయేన. అజస్రైశ్వరస్సిద్ధఇత్యనవచ్ఛిన్నై
శ్వర్యతయా ప్రసిద్ధే సర్వేశ్వరే యౌగికఏవాయమీట్ఛబ్దః ప్రత్యేతవ్య ఇతి సిద్ధం. ఏవం
ముముక్షోరీశ్వరపారతంత్ర్యబోధముత్పాద్య వైరాగ్యభూషితాం వృత్తిముపదిశతి (తేన

శం—కర్మసు. తేన త్యక్తేన-త్యాగేనేత్యర్థః. న హి త్యక్తో మృతః పుత్రో భృత్యోవా ఆత్మసంబంధితాయాఽభావాదాత్మానం పాలయతి - అతస్త్యాగేనేత్యయమేవార్థః. భుంజీథాః. పాలయేథాః. ఏవం త్యక్తైషణస్త్వం మాగృధః-గృధిం-ఆకాంక్షాం మాకార్షీ ర్ధనవిషయాం, కస్యస్విత్-కస్యచిత్ పరస్య ధనం స్వస్య వా ధనం మాకాంక్షీరిత్యర్థః. స్విదిత్యనర్థకోనిపాతః అథవా-మాగృధః. కస్మాత్. కస్యస్విద్ధనమిత్యాక్షేపార్థః న కస్య

ఆ—మంత్రే వివక్షితః, తేన త్యక్తేనేత్యత్ర త్యాగపరామర్శాత్, "త్యజత్యైవ హి తజ్జ్ఞేయం త్యక్తుః ప్రత్యక్పరం పద"మిత్యన్యత్రాప్యుక్తత్వాత్, పుత్రాద్యేషణాయాశ్చిత్తవిక్షేపహేతుత్వేన ప్రసిద్ధత్వాచ్చేత్యభిప్రేత్యాహ(ఏవమీశ్వరాత్మేతి) చికీర్షితం సన్న్యాసం స్తౌతి (తేనత్యక్తేనేతి) త్యాగేనాత్మా రక్షితస్స్యాత్ నిష్క్రియాత్మస్వరూపావస్థానానుకూలత్వాత్త్యాగస్యేత్యర్థః. సన్న్యాసినః శరీరసంధారణోపయుక్తకౌపీనాచ్ఛాదనభిక్షాశనాదివ్యతిరిక్తేపి కథం చిద్ద్రవ్యపరిగ్రహే రాగశ్చేత్ప్రాప్తః-తన్నిరోధే యత్నః

వే—విదోపి కర్మానుష్ఠానభావాద్బంధస్స్యాదిత్యత్రాహ (న కర్మలిప్యతే నర ఇతి) ప్రస్తుతే బ్రహ్మవిది నరే, అగ్నిహోత్రాది తు తత్కార్యాయైవ తద్దర్శనాదితి వినియోగపృథక్త్వ

కూ—త్యక్తేన భుంజీథాః) తేన-జగతా భోగ్యతా భ్రమవిషయేణేతి భావః, త్యక్తేన-అల్పాస్థిరత్వ దుఃఖమూలత్వదుఃఖమిశ్రత్వ దుఃఖోదర్కత్వ దేహాత్మాభిమానమూలత్వ స్వాభావికబ్రహ్మానుభవవిరుద్ధత్వరూపా యే విషయదోషాస్సప్త - తన్నిరూపణపూర్వకం పరిత్యక్తేన ఉపలక్షితస్సన్ భుంజీథాః-భగవదుపాసనోపయుక్తదేహస్యధారణమాత్రౌపయికమన్నపానాదికం యాగదానహోమార్చనాద్యుపయోగిపరిజనపరిచ్ఛదాదికం చ భోగ్యవర్గంభుంజీథా ఇత్యర్థః. యద్వా దోషసప్తకనిరూపణాత్ త్యక్తేన భోగ్యాభాసేనోపలక్షితస్సన్ భుంజీథాః సర్వావాసత్వేన ప్రకరణే ప్రాప్తం ప్రకృతముక్తదోషప్రతిభటం నిరతిశయభోగ్యం వక్ష్యమాణోపాయముఖేన భుంజీథా ఇతి యోజ్యం. అత్ర చ "భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చ మత్వా ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే, తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి సమానేవృక్షే పురుషో నిమగ్నో అనీశయా శోచతి ముహ్యమానః, జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమస్య మహిమానమితి వీతశోకః" - మహిమానం ఇతి - ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఛాందసో గుణాభావః తదేతి ప్రతినిర్దేశోధ్యాహార్యః. యదాఽన్యమీశమస్య మహిమానం చ పశ్యతి-తదా వీతశోకో భవతీత్యన్వయో వా (మాగృధః కస్యస్విద్ధనం)కస్యస్విత్-కస్యాపి బంధోరబంధోర్వా ధనం మాగృధః-మాఽభికాంక్షీః. గృధూ అభికాంక్షా

తేన త్యక్తేన భుఞ్జీథా మాగృధః కస్యస్విద్ధనమ్. ౧
కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతగ్ం సమాః,

శం—చిద్ధనమస్తి - యద్గృధ్యేత. ఆత్మైవేదం సర్వమితీశ్వరభావనయా సర్వం త్యక్తం అతఆత్మన ఏవేదం సర్వమాత్మైవ చ సర్వం అతో మిథ్యావిషయాం గృధిం మాకార్షీరిత్యర్థః. ౧

శం—ఏవమాత్మవిదః పుత్రాద్యేషణాత్రయసన్న్యాసేనాత్మజ్ఞాననిష్ఠతయాత్మా రక్షితవ్య ఇత్యేష వేదార్థః. అథేతరస్యానాత్మజ్ఞతయాత్మగ్రహణాశక్తస్యేదముపది

ఆ—కర్తవ్యః. తస్య ప్రధానవిరోధిత్వాదిత్యభిప్రేత్య నియమవిధిమాహ (ఏవం త్యక్తేషణఇతి)స్విదితి నిపాతస్య సామాన్యార్థత్వేపి కస్యస్విదితి చింతనార్థత్వమన్యత్ర ప్రసిద్ధం- తదిహ న గృహ్యతే - ఇత్యనర్థకమిత్యుక్తం. వ్యవహారదృష్ట్యాప్యాత్మనఏవేదం సర్వం శేషభూతం-జడస్య చిత్పరతంత్రత్వాత్. అతో ప్రాప్తే విషయే నాకాంక్షా కర్తవ్యా, పరమార్థతస్త్వాత్మైవ సర్వమిత్యాకాంక్షా విషయఏవ నాస్తీత్యర్థః. ౧

ఆ—ఆద్యమంత్రస్య పూర్వార్ధేన తత్త్వోపదేశః కృతః తృతీయపాదేనాపరిపక్వజ్ఞానస్య సన్న్యాసవిధిరుక్తః - చతుర్థపాదేన సన్న్యాసినో నియమవిధిరుక్తః - ఇతి ప్రతిపదం వ్యాఖ్యాయ సంక్షిప్యార్థమనువదత్యుత్తరస్య సంబంధాభిధిత్సయా (ఏవమాత్మవిదఇత్యాదినా) పూర్వమంత్రేణ జ్ఞానం విహితం యస్య - తస్యైవోత్తర

వే— న్యాయేన కర్మ న స్వర్గాదిఫలహేతుర్భవతి, విద్యానుపయుక్తకామ్యానాం నిషిద్ధానాం చ విరక్తేన వివేకినా న బుద్ధిపూర్వోపాదానసమ్భవః, సంభావితానామపి

కూ—యామితి ధాతుః, ఆహచ యమః కింకరంప్రతి. "హరతి పరధనం నిహంతి జంతూన్వదతి తథాఽనృతనిష్ఠురాణి యశ్చ,న సహతి పరసమ్పదం వినిందాం కలుషమతిః కురుతే సతామసాధుః. పరమసుహృది బాంధవే కళత్రే సుతతనయాపితృమాతృభృత్యవర్గే, శఠమతిరుపయాతి యోర్థతృష్ణాం పురుషపశుర్న స వాసుదేవభక్త"ఇతి భగవద్గీతాసు చ. "న కాంక్షే విజయం కృష్ణే" త్యాది ఇదం చ ధనాశాప్రహాణం పరమాత్మవ్యతిరిక్తకృత్స్నవిషయవైరాగ్యోపలక్షణం. స్మరంతి హి. "పరమాత్మని యో రక్తో విరక్తోఽపరమాత్మనీ"తి. ౧

కూ—ఏవం విరక్తస్య విదుషః ఫలసంగకర్తృత్వాదిత్యాగయుక్తో బ్రహ్మవిద్యాంగభూతః కర్మయోగో యావజ్జీవమనుష్ఠేయ ఇత్యాహ (కుర్వన్నేవేతి) శతం సమాః - శతసంవత్సరాన్. ప్రాయికవాదోయం కర్మాణి నిత్యనైమిత్తికాని కుర్వన్నేవ

శం—శతి మంత్రః-కుర్వన్నేవ ఇహ - నిర్వర్తయన్నేవ కర్మాణి-అగ్నిహోత్రాదీని,
జిజీవిషేత్-జీవితుమిచ్ఛేత్. శతం - శతసంఖ్యాకాః సమాః - సంవత్సరాన్, తావద్ధి
పురుషస్య పరమాయురుచితం. యథా ప్రాప్తానువాదేన - యజ్జిజీవిషేచ్ఛతంవర్షాణి
తత్కుర్వన్నేవ కర్మాణీత్యేతద్విధీయతే. ఏవం-ఏవం ప్రకారే త్వయి జిజీవిషతి నరే-
నరమాత్రాభిమానిని ఇతః - ఏతస్మాదగ్నిహోత్రాదీని కర్మాణి కుర్వతో వర్తమానాత్ప్రకా
రాదన్యథా-ప్రకారాన్తరం నాస్తి. యేన ప్రకారేణాశుభం కర్మ న లిప్యతే. కర్మణా
న లిప్యస ఇత్యర్థః అతః శాస్త్రవిహితాని కర్మాణ్యగ్నిహోత్రాదీని కుర్వన్నేవ జిజీ
విషేత్. కథం పునరిదమవగమ్యతే-పూర్వేణ మంత్రేణ సన్న్యాసినో జ్ఞాననిష్ఠోక్తా -

---

ఆ—మంత్రేణ కర్మ విహితం-తతస్సముచ్చయానుష్ఠానే తాత్పర్యం మంత్రద్వయస్యే
త్యేకదేశీ శఙ్కాముద్భావయతి (కథంపునరితి) శుద్ధబ్రహ్మజ్ఞానకర్మణోరేకాధికారే విరు
ద్ధత్వాత్. ఋతుగమనత్రిదండిధర్మవదస్త్యేవ తత్రాపి క్రమేణైకకర్తృకత్వమితి చేన్న-
విశిష్టరూపభేదాద్భిన్నాధికారత్వాత్. యచ్చోక్తం జ్ఞానకర్మణోర్విహితత్వేన శుద్ధిసా
మ్యాద్విరోధోఽసిద్ధ ఇతి-తదసత్-ఋతుగమనత్రిదండిధర్మయోరప్యవిరోధప్రసఙ్గాత్.
తదుభయం నైకస్య విహితమితి చేత్, తుల్యమేతత్. ప్రతిషేధాత్తత్ర న సముచ్చయ
ఇతి చేత్-ఇహాపి "న కర్మణా న ప్రజయా నానుధ్యాయేద్బహూన్ శబ్దా" నిత్యా
ప్రతిషేధస్తుల్యః. కేవలకర్మవిషయో నిషేధ ఇతి న చ వాచ్యం. కేవలపదవ్యవచ్ఛేద్యా
భావాత్. సముచ్చయవిధేరద్యాప్యనిశ్చితత్వాత్, తస్మాన్న సముచ్చయే తాత్పర్య
మంత్రద్వయస్యేత్యాహ (జ్ఞానకర్మణోర్విరోధమితి) కర్తృత్వాద్యధ్యాసాశ్రయం కర్మ
శుద్ధత్వాత్కర్తృత్వాదిజ్ఞానేనోపమృద్యత ఇతి సంబంధగ్రన్థే యథోక్తం సహానవస్థా

వే— కేషాంచిత్ నావిరతో దుశ్చరితాదిత్యాదిబలాత్ స్వానుగుణా నిష్కృ

కూ—ఇహ, లోకే జిజీవిషేత్-జీవితుమిచ్ఛేత్, బ్రహ్మవిదోపి యావద్విద్యాపూర్తి
వితుమిచ్ఛా భవతీతి ప్రాప్తత్వాచ్ఛతసంఖ్యాకాన్వత్సరాఞ్జీవన్నిత్యనూద్య కర్మాణి కు
తైవేతి విధిస్సఙ్క్రామయితవ్యః. యావజ్జ్ఞానయోగాధికారం కర్మయోగః కర్త
ఇతి భావః. కర్మయోగో నామ "దైవమేవాపరే యజ్ఞ"మిత్యాదినా వికల్పవిహి
కర్మయోగావాంతరభేదేష్వేకం యథారుచ్యంగితయా స్వీకృత్యాన్యాని నిత్యనైమి
కాని తదఙ్గతయోపసంహృత్యాసంగకర్మానుష్ఠానవిశేషః. న కదాచిదపి విద్యాం
కర్మ పరిత్యజేదిత్యేవకారాభిప్రాయః. త్వయి ఈశ్వరపరతన్త్రాత్మస్వరూపతయా
జ్ఞాపరిపాలనరూపకర్మానుష్ఠానే అధికారపూర్తిమతీతి భావః. ఏవం ఏవమేవానుష్ఠే

శం—ద్వితీయేన తదశక్తస్య కర్మనిష్ఠోచ్యత ఇతి. ఉచ్యతే-జ్ఞానకర్మణోర్విరోధం పర్వతవదకమ్ప్యం యథోక్తం న స్మరసి కిం. ఇహాప్యుక్తం యో హి జిజీవిషేత్ స కర్మ కుర్వన్, ఈశావాస్యమిదం సర్వం తేన త్యక్తేన భుంజీథాః మాగృధః కస్యస్విద్ధనమితి. "న జీవితే మరణే వా గృధిం కుర్వీతారణ్యమియా"దితి చ పదం తతో న పునరియాదితి చ సన్న్యాసశాసనాత్. ఉభయోఃఫలభేదం చ వక్ష్యతి "ఇమౌ ద్వావేవ పంథానావనునిష్క్రాంతతరౌ భవతః క్రియాపథశ్చైవం పురస్తాత్సన్న్యాసశ్చ ఉత్తరేణ నివృత్తిమార్గేణైషణాత్రయస్య త్యాగః తయోః సన్న్యాస ఏవాతిరేచయతి న్యాసఏవాత్యరేచయ"దితి తైత్తిరీయకే "ద్వావిమావథ పంథానౌ యత్ర వేదాః ప్రతిష్ఠితాః, ప్రవృత్తి

ఆ—లక్షణం విరోధం కిం న స్మరసి - యేనైకాధికారత్వం తయోఃకల్పయసీత్యర్థః మంత్రలింగాదపి తయోర్భిన్నాధికారత్వం ప్రతీయతఇత్యాహ (ఇహాప్యుక్తమితి) జిజీవిషోః రాగిణః కర్మవిహితం - సర్వమీశ్వరఏవేతి జ్ఞానవతస్త్యాగో విహితః కించ - ధనసమ్పన్నస్యైవ కర్మణ్యధికారః - ప్రథమమన్త్రార్థాధికారిణశ్చ ధనాకాంక్షానిషేధేన కర్మాధికారనిషేధః ప్రతీయతఇత్యర్థః. జిజీవిషా హి కర్మాధికారిణ ఏవ న జ్ఞానాధికారిణ ఇత్యత్ర ప్రమాణమాహ (న జీవిత ఇతి) అరణ్యం-స్త్రీజనాసంకీర్ణమాశ్రమం, ఇయాత్-గచ్ఛేదితి చ పదం వేదశాస్త్రస్థితిః, తతః అరణ్యవాసోపలక్షితాత్సన్న్యాసస్సాన్యాత్ న పునరియాత్ కర్మశ్రద్ధయా న ప్రత్యావృత్తిం కుర్యాత్ ఇతి జిజీవిషాదిరహితస్య సన్న్యాసవిధానాదిత్యర్థః. ఇతశ్చ నైకఫలకామస్య జ్ఞానకర్మణోరధికారః ప్రతిపత్తవ్య ఇత్యాహ (ఉభయోరితి) "కో మోహః కశ్శోక ఏకత్వమనుపశ్యత"ఇతి సనిదానార్థప్రహాణం జ్ఞానఫలం వక్ష్యతి సంసారమండలాంతర్గతమేవ దేశాంతరప్రాప్త్యాయత్తం హిరణ్యగర్భపదప్రాప్త్యాదిలక్షణం కర్మఫలం వక్ష్యతి అగ్నేనయ సుపథేత్యంతేనేత్యర్థః

వే—స్స్యాత్, తదధిగమాధికరణే తు ప్రామాదికానామేవాశ్లేషః సరవిద్యావతామః

కూ—సీత్యర్థః. ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకేణ స్థిరీకరోతి (నాన్యథేతోస్తీతి) ఇతః-అనుష్ఠానాత్ అన్యథా ప్రకారాంతరం అననుష్ఠానం నాస్తీత్యర్థః. నను బ్రహ్మవిదోపి కర్మానుష్ఠానావశ్యంభావే బంధస్స్యాదిత్యత్రాహ (న కర్మ లిప్యతే నర ఇతి) విద్యావిరుద్ధేష కర్మఫలేషు నరమతఇతి నరః. ప్రస్తుతే బ్రహ్మవిది నరే విద్యాఙ్గతయా క్రియమాణ కర్మయోగో న లిప్యతే - న స్వర్గాది హేతుర్భవతి - అపితు జ్ఞానయోగద్వారా వ సాక్షాద్వా ప్రథమం పరిశుద్ధజీవాత్మవిషయకయోగముత్పాద్య పశ్చాద్భక్తియోగాం, భూతం ప్రత్యగాత్మసాక్షాత్కారమేవోత్పాదయతీతి భావః—యత్తు కుర్వన్నేవేహ

ఏవం త్వయి నాన్యథేతో౽స్తి న కర్మ లిప్యతే నరే ౨
అసుర్యా నామ తే లోకా అంధేన తమసా వృతాః,

శం—లక్షణో ధర్మో నివృత్తౌ చ విభావితః'' ఇత్యాదిపుత్రాయ విచార్య నిశ్చిత ముక్తం వ్యాసేన వేదాచార్యేణ భగవతా విభాగంచానయోర్దర్శయిష్యామః. ౨

శం—అథేదానీమవిద్వన్నిందార్థో౽యం మంత్ర ఆరభ్యతే అసుర్యాః పరమాత్మభావమద్వయమపేక్ష్య దేవాదయో౽ప్యసురాః తేషాం చ స్వభూతాః అసుర్యాః నామశబ్దో౽నర్థకో నిపాతః తే లోకాః కర్మఫలాని లోక్యన్తే - దృశ్యంతే, భుజ్యంత

ఆ—నారాయణోపనిషద్వాక్యమపి భిన్నాధికారిత్వే ప్రమాణయతి (ఇమా ద్వావేవేతి) పురస్తాత్ - సృష్టికాలే౽నునిష్క్రాంతతరా భూతసృష్టిమనుప్రవృత్తౌ భిన్నాధికారిత్వాదుభయోస్సన్న్యాసఏవాతిరిక్తః శ్రేష్ఠో భవతి పరమపురుషార్థావ్యవధానాదిత్యర్థః వ్యాసవాక్యమపి సంవాదకమాహ (ద్వావిమావితి) ౨

ఆ—ఆద్యమన్త్రార్థం ప్రపంచయితుం ప్రథమమవిద్వన్నిందా క్రియతఇత్యాహ (అథేతి) (తే లోకా ఇతి) తచ్ఛబ్దో యచ్ఛబ్దార్థే (యథాశ్రుతమితి) యేన యేన యాదృశం ప్రతిషిద్ధం విహితం వా దేవతావిజ్ఞానమనుష్ఠితం, స తదనురూపామేవ

వే—స్థాపితః జ్ఞానాగ్నిదగ్ధాధికారో విధినిషేధానధికారీతి పక్షస్తు న వేదవిత్సమ్మతః ౨

వే—వక్ష్యమాణవిద్యాయాం శీఘ్రం ప్రవృత్త్యర్థముక్తప్రకారబ్రహ్మవేదనవిధురతయా విత్తైషణాయోగాచ్చ, అన్యథా భవద్భిర్జ్ఞానానుష్ఠానైరాత్మఘాతినాం నిరయపాతో౽వశ్యంభావీత్యాశయేనాహ (అసుర్యానామతేలోకా అంధేన తమసావృతాః, తాంస్తేప్రేత్యాభిగచ్ఛంతి యే కే చాత్మహనోజనాః ఇతి) అసుర్యాః అసు

కూ—కర్మాణీత్యయం విధిః అవిద్వద్విషయ ఏవ - న బ్రహ్మవిద్విషయ ఇతి. తస్య విధినిషేధశాస్త్రవశ్యత్వాఽభావాత్తస్య బ్రహ్మజ్ఞానాగ్నినా అధికారః ప్రణష్ట ఇతి శాంకరం వ్యాఖ్యానం-తత్ప్రకరణవిరుద్ధం ''విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయం సహ, అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయా౽మృతమశ్నుత'' ఇత్యుపరితనవిధ్యంతః విరుద్ధం, చేతి న వేదవిదో బహుమన్యంతే. ౩

కూ—ఏవం మంత్రద్వయేన తత్త్వత్రయస్వరూపం విద్యాంగకర్మానుష్ఠానస్వరూపం చ యథావదుపదిష్టం ఇదానీం యే కేచనాసురప్రకృతయో యథోపదేశం తత్త్వత్రయమవిదిత్వా౽న్యథా జానంతి కామక్రోధలోభాద్యన్వితాస్సంతశ్శాస్త్రవిధిముత్సృజ్య యజ్ఞాదికర్మ కుర్వంతి నిషిద్ధాని చాచరంతి తే సర్వే స్వాత్మఘాతిన తేషాం నిరయపాతో౽వశ్యంభావీత్యుపదిశత్యాచార్యః (అసుర్యాఇతి) అసురాణా

తాం స్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛన్తి యే కేచాత్మహనో జనాః. 3

శం—ఇతి జన్మాని అంధేన-అదర్శనాత్మకేనాజ్ఞానేన తమసా ఆవృతాః-ఆచ్ఛాదితాః, తాన్ స్థావరాన్తాన్ ప్రేత్య త్యక్త్వా ఇమం దేహం అభిగచ్ఛంతి యథాకర్మ యథా శ్రుతం (ఏకే చాత్మహనః)ఆత్మానం ఘ్నంతీతి ఆత్మహనః కే తే జనాః యేఽవిద్వాంసః కథం తే ఆత్మానం నిత్యం హింసంతి అవిద్యాదోషేణ విద్యమానస్యాత్మనస్తిరస్కరణాత్, విద్యమానస్యాత్మనో యత్కార్యం ఫలమజరామరత్వాదిసంవేదనాదిలక్షణం తద్ధతస్యేవ

ఆ—యోనిమాపోన్నతీత్యర్థః ఆత్మహంతృత్వస్యోదరభేదిని ప్రసిద్ధేః కథమవిద్వాంస ఆత్మహన ఇత్యాహ (కథంతఇతి) ఉదరభేదినోఽధ్యాత్మాధికారే ప్రసంగాభావాదశుద్ధ త్వాధ్యాసేన తిరస్కారఏవాత్మహంతృత్వమిత్యాహ (అవిద్యాదోషేణేతి) యథా కస్య చిచ్ఛుద్ధస్య మిథ్యాభిశాపోఽశస్త్రవధ ఉచ్యతే తద్వదాత్మని పాపిత్వాద్యధ్యాసోఽపి హింసైవేత్యర్థః. అజరామరత్వాదిలక్షణోఽహమితి సంవేదనమభిధానం చ యత్కా

వే—రస్య స్వమితివదాసురప్రకృతీనామనుభావ్యా ఇత్యర్థః, నామేతి ప్రసిద్ధౌ, తే నరకసంజ్ఞితాః భీషణతమాః లోకాస్సంతి, పునస్తాన్విశినష్టి, అంధేన తమసా వృతాః గాఢేనాంధకారేణ వ్యాప్తాః, తాన్ ఆలోకప్రసంగరహితాన్, తే స్వాత్మఘాతినః, ప్రేత్య తదాతనదేహాదుత్క్రమ్య, అభిగచ్ఛంతి కార్త్స్న్యేన నిరంతరం ప్రాప్నువంతి, యే కేచ దేవజాతీయా మనుష్యజాతీయా వా తత్రాపి బ్రాహ్మణక్షత్రియాదయో వా ఆత్మహనః, "అసన్నేవ స భవతి అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేత్" ఇత్యామ్నాతామసత్కల్ప

కూ—స్వభూతా అసుర్యాః అసురస్వభావభూతా వా ఆసురప్రకృతీనామేవాను భావ్యాః ఆన్యేషాం దైవప్రకృతీనామనుభవితుమశక్యా ఇత్యర్థః అతిభీషణా ఇతి యా వత్ నామేతి ప్రసిద్ధౌ అతిభీషణా నరకసహితాస్తే లోకాస్సంతీతి సర్వశాస్త్రప్రసిద్ధ మితిభావః. పునస్తాన్ విశినష్టి(అంధేన తమసా వృతా ఇతి) అంధేన-అతిగాఢేన తమసా అంధకారేణావృతాః - వ్యాప్తాః, తాన్ అతిభీషణానాలోకప్రసంగరహితాంశ్చ లోకానితి భావః, యే కే చ, దేవజాతీయా మనుష్యజాతీయా వా, తత్రాపి బ్రాహ్మణా వా క్షత్రియాదయో వా, ఆత్మహనః, "అసన్నేవ స భవతి అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేది"త్యామ్నాతామసత్కల్పతాం స్వాత్మానం నయంతః. బ్రహ్మజ్ఞానహీనాః కామ్యకర్మాదినిష్ఠా ఇత్యర్థః. తథాచ బృహదారణ్యకే, "అనన్దా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసా వృతాః, తాగ్‌స్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛన్తి అవిద్వాంసోఽబుధా జనా" ఇతి. దేహపాతముఖేన పాతకవర్గస్య చోపలక్షణమిదం. పాతకినశ్చ యే జనాః - జని మన్తః. సంసరంత ఇత్యర్థః. స్వాత్మఘాతినస్తే సర్వేప్రేత్య - తదాతనదేహాదుత్క్రమ్య.

అనేజదేకం మనసోజవీయో

శం—తిరోభూతం భవతీతి ప్రాకృతా అవిద్వాంసో జనా ఆత్మహన ఉచ్యంతే తే నహ్యాత్మహననదోషేణ సంసరంతి తే. 3

శం—యస్యాత్మనో హననాదవిద్వాంసః సంసరంతి-తద్విపర్యయేణ విద్వాంసో ముచ్యన్తే - తేఽనాత్మహనః. తత్కీదృశమాత్మతత్త్వమితి. ఉచ్యతే అనేజత్ - న ఏజత్. ఏజృకమ్పనే కమ్పనం చలనం. స్థిరత్వప్రచ్యుతిః. తద్వర్జితం. సర్వదా ఏక రూపమిత్యర్థః. తచ్చైకం సర్వభూతేషు. మనసః - సంకల్పాదిలక్షణాత్. జవీయః - జవవత్తరం. కథం విరుద్ధముచ్యతే- ధ్రువం నిశ్చలమిదం మనసో జవీయ ఇతి చ. నైష

ఆ—ర్యం తదపి హతస్యైవ న దృశ్యతఇతి హననముపచర్యతఇత్యాహ(విద్యమానస్యేతి) అస్యాత్మఘాతస్య ప్రాయశ్చిత్తవిధానాదర్శనాత్సంసరణమేవ ఫలమిత్యాహ (తేన హీతి. 3

ఆ—ఉత్తరమంత్రమవతారయతి (యస్యాత్మనఇత్యాది) అవిక్రియమేకం చేదా త్మతత్త్వం కథం తర్హి కేచన స్వర్గగామినః కేచన నరకగామిన ఇతి సాంసారికవ్యవస్థా స్యా దితి చేత్. మనఉపాధినిబంధనేత్యభిప్రేత్యాహ (మనసఇత్యాదినా) ఉపాధేరనువర్త

వే—తాం స్వాత్మానం నయంతః దేహపాతముఖేన పాతకవర్గోపలక్షణమిదం, జనాః జనిమంతః సంసరంత ఇత్యర్థః. 3

వే—సర్వావాసత్వేన ప్రస్తుతమీశ్వరతత్వం విరుద్ధవదభిలాపవ్యంజితేన విచిత్ర శక్తియోగేన విశదయతి (అనేజదేకం మనసో జవీయ ఇతి (అనేజత్) అకమ్పమానం, ఏకం ప్రధానభూతం స్వాధీనస్వసమానద్వితీయరహితం వా, మనసో జవీయః వేగ వత్తరమనసోప్యతిశయితజవం, నన్విదం న ఝాఘటీతి నిష్కమ్పత్వం వేగవత్తరత్వం

కూ—అభిగచ్ఛంతి-అభితో గచ్ఛంతి. సర్వాన్పృథివ్యన్తరిక్షస్వర్గరౌరవాదిసంజ్ఞితా నపి నారకలోకాన్నిరన్తరం గచ్ఛంతీత్యర్థః. 3

కూ—ఏవం తృతీయేన మంత్రేణ విద్యాయాం శీఘ్రప్రవృత్తిసిద్ధ్యర్థం అవి దుషామనర్థ ఉక్తః. అథ ఆచార్యస్సర్వావాసత్వేన ప్రస్తుతస్య పరస్య బ్రహ్మణోఽ నంతవిచిత్రశక్తియోగం విరుద్ధవదభిలాపేన వ్యంజయన్నుపదిశతి (అనేజదేకమితి) అనేజత్ - ఏజృకమ్పనే. అకమ్పమానం ఏకం - ప్రధానతమం శాస్త్రవిదుషాం స్వాధీనస్వం సమానాధికద్వితీయరహితమితి వా. "నతత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్యత"ఇతి శ్రుతేః పరమసామ్యమాపన్నా అపి ముక్తాః బ్రహ్మాధీనా ఏవేతి భావః. మనసో జవీయః

నైనద్దేవా ఆప్నువన్ పూర్వమర్షత్,

శం—దోషః - నిరుపాధ్యుపాధిమత్త్వేనోపపత్తేః. తత్ర నిరుపాధికేన స్వేన రూపే ణోచ్యతే అనేజదేకమితి. మనసోన్తఃకరణస్య సఙ్కల్పవికల్పలక్షణస్యోపాధేరనువర్త నాత్. ఇహ దేహస్థస్య మనసో బ్రహ్మలోకాదిదూరగమనం సఙ్కల్పేన క్షణమాత్రా ద్భవతీత్యతో మనోజవిష్ఠం లోకే ప్రసిద్ధం తస్మిన్మనసి బ్రహ్మలోకాదీన్ ద్రుతం గచ్ఛతి సతి ప్రథమంప్రాప్తఇవాత్మచైతన్యావభాసో గృహ్యతే-అతో మనసో జవీయ ఇత్యాహ (నైనద్దేవాః) ద్యోతనాద్దేవాః - చక్షురాదీన్ద్రియాణి ఏనత్-ప్రకృతమాత్మ తత్త్వం నాప్నువన్ - నప్రాప్తవంతః. తేభ్యో మనో జవీయః-మనోవ్యాపారవ్యవహిత త్వాత్ - ఆభాసమాత్రమప్యాత్మనో నైవ దేవానాం విషయీభవతి. యస్మాజ్జవనా న్మనసోపి పూర్వమర్షత్ - పూర్వమేవ గతం. వ్యోమవద్వ్యాపిత్వాత్. సర్వవ్యాపి

ఆ—నాత్ విక్రియాదివ్యవహారాశ్రయత్వమితి శేషః. నను మనసో దేహాంతఃస్థత్వాత్ బహిర్గమనాయోగ్యత్వాత్కథం వేగవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహస్థస్యేతి) జవీయ స్త్వాదశ్వాదివత్తర్హి చక్షురాదిగ్రాహ్యత్వం ప్రాప్తమిత్యాశంక్యాహ (నైనద్దేవాఇతి) చక్షురాదిప్రవృత్తేః మనోవ్యాపారపూర్వకత్వాత్తదవిషయత్వే చక్షురాదివిషయత్వ మప్యాత్మనో న సమ్భవతీత్యర్థః. మనసో వా కథం న విషయ ఆత్మేత్యతఆహ (యస్మా

వే—చేతి, మైవం, తాత్పర్యవృత్త్యా సుఘటితత్వాత్, సర్వస్య స్వేన నిత్యవ్యాప్తత్వా దనేజత్, సర్వదా మనసో గోచరదేశమతిక్రమ్య వృత్తేః మనసో జవీయఉపచర్యతే, ఏవ ముత్తరేష్వపి వాక్యేషు భావ్యం (నైతద్దేవాఆప్నువన్ పూర్వమర్షత్) ప్రాగేవ సర్వాన్ ప్రాప్నువత్ దేవా హిరణ్యగర్భాదయో నాప్నువన్ ఏతావంతం కాలం న లేభిరే, విభుత్వేన నిత్యప్రాప్తమపి కర్మప్రతిబద్ధజ్ఞానాః క్షేత్రజ్ఞాః విద్యాధిగమా త్పూర్వం స్వబుద్ధ్యా న ప్రాప్నువంతీతి న విరోధః, యథోక్తం ఛాందోగ్యే "తద్యథా

కూ—వేగవతో మనసోపి జవీయః వేగవత్తరం ప్రకృత్యతిక్రాంతమపి దేశం క్షణమా త్రాన్మనస్సఙ్కల్పేన గచ్ఛతి చేత్ తతఃపూర్వమేవ తత్ర గచ్ఛతీతి భావః నిష్కంపం వేగవత్తరం చేతి విరోధప్రతీతిః పరిహారస్తు విభుత్వాద్వస్తుతో అనేజత్ తతఏవ మనసో ప్యగోచరదేశే సర్వత్రైవ వృత్తేః మనసో జవీయఇత్యుపచర్యతఇతి. కించ దేవాః బ్రహ్మ రుద్రాదయోపి పూర్వమర్షత్ ప్రాగేవ సర్వాన్ దేవాన్ప్రాప్నువదిత్యర్థః. ఏతత్ ప్రస్తుతం సర్వావాస్యం పరం బ్రహ్మ నాప్నువన్ ఏతావంతం కాలం న లేభిరఇతి భావః పూర్వమేవ ప్రాప్తం న లేభిరఇతి విరోధభానం విభుతయా ప్రాప్తమపి కర్మ

తద్ధావతోఽన్యానత్యేతి

శం—తదాత్మతత్త్వం సర్వసంసారధర్మవర్జితం స్వేన నిరుపాధికేన స్వరూపేణావిక్రియమేవ సదుపాధికృతాస్సర్వాస్సంసారవిక్రియాః అనుభవతీవావివేకినాం మూఢానామనేకమివ చ ప్రతిదేహం ప్రత్యవభాసతఇత్యేతదాహ, తద్ధావతః ద్రుతం గచ్ఛతోఽన్యాన్ మనోవాగింద్రియప్రభృతీనాత్మవిలక్షణాన్ అత్యేతి - అతీత్య గచ్ఛతీవ ఇవార్థం స్వయమేవ దర్శయతి (తిష్ఠదితి) స్వయమవిక్రియమేవ సదిత్యర్థః. తస్మిన్ ఆత్మతత్త్వే సతి నిత్యచైతన్యస్వభావే. మాతరిశ్వా - మాతరి-అంతరిక్షే శ్వసితి గచ్ఛతీతి వాయుః సర్వప్రాణభృత్ క్రియాత్మకః. యదాశ్రయాణి కార్యకారణజాతాని

ఆ—దితి) యథా మనస్థ్సం పరిమాణం మనసో న విషయః అత్యన్తావ్యవధానాత్. తథాత్మాప్యత్యంతావ్యవధానాన్మనసో న విషయస్తద్వ్యాపకత్వాచ్చేత్యర్థః. ఉక్తాత్మసంభావనాయోగోపపత్తిమాహ (తస్మిన్నాత్మతత్త్వే సతీతి) శ్రౌతాని కర్మాణి సోమాజ్యపయఃప్రభృతిభిరద్భిస్సంపాద్యంత ఇతి సంబంధాల్లాక్షణికోఽప్శబ్దః. కర్మసు ప్రాణిచేష్టాయాశ్చాఽబ్నిమిత్తత్వప్రసిద్ధేః కారణవాచకశ్శబ్దః కార్యే లక్షణయా

వే—హిరణ్యనిధిం నిహితమక్షేత్రజ్ఞా ఉపర్యుపరి సంచరంతో న విందేయురేవమేవేమాస్సర్వాః ప్రజాః అహరహర్గచ్ఛంత్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విందంత్యనృతేనహి ప్రత్యూఢా'' ఇతి (తద్ధావతోఽన్యానత్యేతి తిష్ఠత్) 'యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ య ఆత్మని తిష్ఠ'న్నిత్యాదిక్రమేణ తత్సర్వత్ర తిష్ఠదేవ ధావతో గరుడాదీనప్యత్యేతి యావద్యావద్ధావంతి జవినస్తావతః పరస్తాదపి వర్తతఇత్యర్థః, యథోచ్యతే ''వర్షాయుతశతేనాపి పక్షిరాడివ సంపతన్, నైవాంతం కారణస్యేయాద్యద్యపి స్యాన్మనోజవ'' ఇతి. అన్యేషాం క్వచిత్తిష్ఠతాం ధావదతిక్రమణం నాస్తీతి వైచిత్రీ, అన్యదపి కించిదాశ్చర్య

కూ—సంకుచితజ్ఞానాః క్షేత్రజ్ఞా ఆచార్యోపదేశాద్వినా స్వబుద్ధ్యా నాప్నువన్నితి పరిహారః యథోక్తం ఛాందోగ్యే, ''తద్యథా హిరణ్యనిధిం నిహితమక్షేత్రజ్ఞా ఉపర్యుపరి సంచరంతో న విందేయురేవమేవేమాస్సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛంత్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విందంతి అనృతేన హి ప్రత్యూఢా'' ఇతి అపిచ (తద్ధావతోఽన్యానత్యేతి తిష్ఠత్) 'యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ య ఆత్మని తిష్ఠన్ యస్సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్ని'త్యాదిక్రమేణ సర్వత్ర తిష్ఠదేవ తత్ బ్రహ్మ ధావతోఽన్యాన్ గరుడాదీనప్యత్యేతి తిష్ఠతః పురుషస్య ధావదతిక్రమణం న ఘటతఇతి విరోధప్రతిభానం జవినో యావద్యావద్ధావంతి తావతస్తావతః పరస్తాదపి వర్తతఇతి తాత్పర్యాదవిరోధః యథోచ్యతే

తిష్ఠత్తస్మిన్నపో మాతరిశ్వా దధాతి. ౪
తదేజతి తన్నైజతి తద్దూరే తద్వన్తికే,

శం—యస్మిన్నోతాని ప్రోతాని చ యత్సూత్రసంజ్ఞికం సర్వస్య జగతో విధారయితృ స మాతరిశ్వా. అపః కర్మాణి ప్రాణినాం చేష్టాలక్షణాని అగ్న్యాదిత్యాదీనాం జ్వలనదహనప్రకాశాభివర్షణాదిలక్షణాని దధాతి విభజతీత్యర్థః. ధారయతీతి వా. "భీషాస్మాద్వాతః పవతే" ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. సర్వా హి కార్యకారణాదివిక్రియా నిత్యచైతన్యాత్మస్వరూపే సర్వాస్పదభూతే సత్యేవ భవన్తీత్యర్థః. ౪

శం—న మన్త్రాణాం జామితాస్తీతి పూర్వమన్త్రోక్తమప్యర్థం పునరాహ తత్

ఆ—ప్రయుక్త ఇత్యర్థః. ఈశ్వరస్యాపి హిరణ్యగర్భస్య నియతప్రవృత్త్యన్యథానుపపత్త్యాఽధిష్ఠాతా పరమేశ్వరస్సంభావ్యత ఇత్యుక్తం. ఇదానీం మాతరిశ్వగ్రహణముపలక్షణార్థమాదాయ తాత్పర్యమాహ (సర్వా హీతి) ౪

ఆ—జామితా ఆలస్యం వ్యాపిత్వాద్బాహ్యతోఽస్తి నిరతిశయసూక్ష్మత్వా

వే—మిత్యాహ(తస్మిన్నపో మాతరిశ్వా దధాతీతి)తస్మిన్నవస్థితః అప్ప్రతిబంధానుగుణకాఠిన్యాదిరహితోఽపి వాయుః అపో బిభర్తి, సర్వాధారభూతేన సర్వేశ్వరేణ విధృతస్స మాతరిశ్వా తచ్ఛక్త్యైవ పాథః పయోధరనక్షత్రగ్రహతారకాదికం బిభర్తీత్యుక్తం భవతి, స్మర్యతే హి "ద్యౌస్సచన్ద్రార్కనక్షత్రం ఖం దిశో భూర్మహోదధిః, వాసుదేవస్య వీర్యేణ విధృతాని మహాత్మనః" ఇతి. ౪

వే—అనేజదేకం మనసో జవీయ ఇత్యుక్తమర్థమాదరాన్ముఖాన్తరేణాను

కూ—"వర్షాయుతశతైర్వాపి పక్షిరాడివ సంపతన్, నైవాన్తం కారణస్యేయాద్యద్యపి స్యాన్మనోజవ" ఇతి అన్యదపి కించిదాశ్చర్యమిత్యాహ (తస్మిన్నపో మాతరిశ్వా దధాతి) తస్మిన్ వాసుదేవే అవస్థితో మాతరిశ్వా అప ఇత్యుపలక్షణం పాథఃపయోధరగ్రహనక్షత్రతారకాదికం బిభర్తీత్యర్థః ధారణానుగుణకాఠిన్యరహితోఽపి వాయుః పాథః ప్రభృతికం బిభర్తీత్యద్భుతం సర్వాధారభూతేన సర్వేశ్వరేణ విధృతో వాయుః తచ్ఛక్త్యైవం బిభర్తీత్యభిప్రాయః "ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసంభేదాయ ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః ద్యౌస్స చన్ద్రార్కనక్షత్రా ఖం దిశో భూర్మహోదధిః, వాసుదేవస్య వీర్యేణ విధృతాని మహాత్మనః" ఇత్యాదిషు ప్రసిద్ధమేతత్. ౪

కూ—అథేదానీమాచార్యః స్వోపదిష్టం విచిత్రశక్తిత్వమేవాదరార్థం ము

శం—ఆత్మతత్త్వం యత్ప్రకృతం ఏజతి చలతి తదేవ చ నైజతి స్వతో నైవ చలతి అచలమేవ సచ్చలతీవేత్యర్థః కించ తద్దూరే వర్షకోటిశతైరప్యవిదుషామప్రాప్యత్వాద్దూర ఇవ తత్ ఉ అన్తికే ఇతి చ్ఛేదః సమీపే అత్యంతమేవ విదుషాం ఆత్మత్వాత్ న కేవలం

ఆ—దంతశ్చేదస్తి తర్హి నిరంతరమేకరసం న స్యాత్ మానాభావాదిత్యాశంక్యాహ

వే—శాస్తి(తదేజతి తదు నైజతీతి) తద్వ్యాప్తం తత్వం పూర్వోక్తప్రకారేణ జవీయస్త్వాదినా ఏజతి కంపతే, కంపత ఇవేత్యర్థః, తదు నైజతి, తదేవ వస్తువృత్త్యా న కంపతే, తద్దూరే తద్వదన్తికే, తద్దూరేంతికే చ వర్తతే, మూఢప్రతిబుద్ధపురుషభేదాపేక్షయా విభోరేవ దూరాంతికవర్తిత్వవ్యపదేశః, యథాహ శౌనకః "పరాఙ్ముఖానాం గోవిందే విషయాసక్తచేతసాం, తేషాం తత్పరమం బ్రహ్మ దూరాద్దూరతరే స్థితం. తన్మయత్వేన గోవిందే యే నరా న్యస్తచేతసః, విషయత్యాగినస్తేషాం విజ్ఞేయం చ తదంతికే" ఇతి. కేచిత్పదార్థాః కస్యచిదంతర్భవంతి న బహిః, కేచిద్బహిర్భవంతి నాంతః, తదుభయవ్యావృత్తిమాహ (తదంతరస్య సర్వస్య తదుసర్వస్యాస్య బాహ్యతః ఇతి) తత్ సర్వవ్యాప్తముక్తం పరం బ్రహ్మ, అస్య విచిత్రచిదచిద్రూపేణ ప్రమాణసిద్ధస్య సర్వస్య వస్తునః అంతర్భవతి అప్రతిఘాతాదవిభక్తదేశం వర్తత ఇత్యర్థః, తదేవ సర్వ

కూ—ఖాంతరేణ పునరనుశాస్తి (తదేజతీతి) భూయోభూయః ప్రవచనం శ్రవణం చ కర్తవ్యమితి చ పునరనుశాసనస్యాభిప్రాయః తథా చ శాస్త్రం. "పరీక్ష్య లోకాన్ కర్మచితాన్బ్రాహ్మణో నిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతః కృతేన, తద్విజ్ఞానార్థం సగురుమే వాభిగచ్ఛేత్సమిత్పాణిః శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠం, తస్మై స విద్వానుపసన్నాయ సమ్యక్ప్రశాంతచిత్తాయ శమాన్వితాయ, యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యం ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యా"మితి తత్త్వతః అజ్ఞానసంశయవిపర్యయనిరాసో యథా భవతి తథా ప్రోవాచ ప్రకర్షేణ బ్రూయాత్ పునఃపునరుపదిశేదిత్యర్థః అతఏవ. "తద్విద్ధి ప్రణిపాతేన పరిప్రశ్నేన సేవయే"త్యాదిభగవతోపదిష్టస్యాప్యర్థస్య వైశద్యాయ తత్త్వదర్శిసకాశాత్ప్రణిపాతాదిపురస్సరం పునః పునశ్శ్రవణం విహితం ఉపదిష్టా చ పునరనుగీతేత్యాహురాచార్యాః (తదేజతి) తత్ సర్వవ్యాప్తం పరం బ్రహ్మ ఏజతీవ కమ్పత ఇవ జవీయఏవేతియావత్ తదు తదేవ నైజతి వస్తుతస్తు న కంపతే తద్దూరే చ తద్వాంతికే చ వర్తతే ఆసురదైవప్రకృతికపూరుషభేదాపేక్షయా విభోరేవ దూరాంతికవర్తిత్వవ్యపదేశః ఆహ చ భగవాన్శౌనకః. "పరాఙ్ముఖానాం గోవిందే విషయాసక్తచేతసాం, తేషాం తత్పరమం బ్రహ్మదూరాద్దూరతరే స్థితం. తన్మయత్వేన గోవిందే యే

తదంతరస్య సర్వస్య తదు సర్వస్యాస్య బాహ్యతః. ౫
యస్తు సర్వాణి భూతాని ఆత్మన్యేవానుపశ్యతి,

శం—దూరే అంతికే చ తదంతరే అభ్యంతరే సర్వస్య, య ఆత్మా సర్వాంతర ఇతి శ్రుతేః అస్య సర్వస్య జగతో నామరూపక్రియాత్మకస్య తదు అపి సర్వస్యాస్య బాహ్యతః వ్యాపిత్వాత్ ఆకాశవన్నిరతిశయసూక్ష్మత్వాదంతః, ప్రజ్ఞానఘన ఏవేతి చ శాసనాన్నిరంతరం. ౫

శం—యస్తు పరివ్రాట్ ముముక్షుః సర్వాణి భూతాని అవ్యక్తాదీని స్థావరాంతాన్యాత్మన్యేవానుపశ్యతి ఆత్మవ్యతిరిక్తాని న పశ్యతీత్యర్థః సర్వభూతేషు చ

ఆ—(ప్రజ్ఞానఘన ఏవేతి). ౫

ఆ— ఉక్తాత్మజ్ఞానస్య ఫలం విధినిషేధాతీతజీవన్ముక్తస్వరూపేణావస్థాన

వే—స్యాస్య బహిరపి భవతి, పరిమితానాం పదార్థానాం భావదేశ ఇవాభావదేశేపి వర్తత ఇతి యావత్, తదేతద్వ్యక్తముక్తం తైత్తిరీయే, సర్వపరవిద్యోపాస్యవిశేషనిర్ధారణార్థే సహస్రశీర్షమిత్యనువాకే. "యచ్చ కించిజ్జగత్యస్మిన్ దృశ్యతే శ్రూయతేపి వా, అంతర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణస్థ్సితః" ఇతి. ౫

వే— ఏవం సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వముక్తం, అథ తద్వేదనస్యాంప్రతికం ప్రయోజనమాహ (యస్తు సర్వాణి భూతాని ఆత్మన్యేవానుపశ్యతి, సర్వభూతేషు చాత్మానం . తతో న విజుగుప్సత ఇతి) బ్రహ్మవిన్మాహాత్మ్య విశేషద్యోతనాయ తుశబ్దః,

---

కూ—నరా న్యస్తచేతసః, విషయత్యాగినస్తేషాం విజ్ఞేయం చ తదంతికే" ఇతి ఇదమప్యేకం వైచిత్ర్యమిత్యాహ తత్ సర్వవ్యాప్తం పరం బ్రహ్మ అస్య సర్వస్య వివిధవిచిత్రరూపతయా ప్రమాణప్రసిద్ధస్య సర్వస్య వస్తునోన్తర్భవతి తదేవ పునస్తదానీమేవ సర్వస్య బహిరపి భవతీత్యర్థః అన్యేషాం తు గృహాంతర్వర్తిపురుషాణాం తదానీమేవ న బహిష్ఠత్వం సమ్భవతి బహిర్వసతాం చ నాంతర్వర్తిత్వమితీహ వైచిత్ర్యమితి భావః యద్యప్యణుషు నాన్తర్వర్తితా సంభవతి తథాప్యప్రతిఘాతాదవిభక్తదేశతయా వర్తిత్వమాత్రేణాణుష్వంతర్వర్తితోక్తిః ఏవం బహిర్వ్యాప్తిరపి అవిభుద్రవ్యాపేక్షయైవ, న తు విభుద్రవ్యాపేక్షయాపీతి ద్రష్టవ్యం తదిదం వైచిత్ర్యం తైత్తిరీయకేప్యుక్తం. "అంతర్బహిశ్చతత్సర్వం వ్యాప్యనారాయణస్థ్సితః" ఇతి. ౫

కూ—ఏవం సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వముక్తం అథ సర్వం జగద్బ్రహ్మాత్మకమిత్యనుసందధానస్య ప్రయోజనమాహ (యస్తు సర్వాణీతి) యః తత్త్వజ్ఞానీ. అధికారిణో మాహాత్మ్యజ్ఞాపనాయ. తుశబ్దః సర్వాణి భూతాని బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తాని

సర్వభూతేషు చాత్మానం తతో న విజుగుప్సతే. ౬

యస్మింత్సర్వాణి భూతాని

శం—తేష్వేవ చాత్మానం తేషామపి భూతానాం స్వమాత్మానమాత్మత్వేన యథాస్య దేహస్య కార్యకారణసంఘాతస్యాత్మాహం సర్వప్రత్యయసాక్షిభూతశ్చేతయితా కేవలో నిర్గుణోఽనేనైవ స్వరూపేణావ్యక్తాదీనాం స్థావరాంతానా మహమేవాత్మేతి సర్వభూతేషు చాత్మానం నిర్విశేషం యస్త్వనుపశ్యతి సః తతః తస్మాదేవ దర్శనాన్న విజుగుప్సతే విజుగుప్సాం ఘృణాం న కరోతి ప్రాప్తస్యైవానువాదోయం సర్వా హి ఘృణా ఆత్మనోఽన్యద్దుష్టం పశ్యతో భవతి ఆత్మానమేవాత్యన్తవిశుద్ధం నిరంతరం పశ్యతో న ఘృణానిమిత్త మర్థాన్తరమస్తీతి ప్రాప్తమేవ తతో న విజుగుప్సతఇతి. ౬

శం—ఇమమేవార్థమన్యోఽపి మంత్ర ఆహ (యస్మిన్ సర్వాణి భూతానీతి)

ఆ—మిత్యాహ (యస్త్వితి.) ౬

ఆ— ఇమమేవార్థమన్యోపి మంత్ర ఆహ—(యస్మిన్నితి) నిరతిశయానంద

వే—సర్వాణి భూతాని బ్రహ్మాదిస్థావరాంతాని, అత్రాత్మశబ్దస్సంకోచకాభావాత్ప్ర కరణాదర్థస్వభావాచ్చ సర్వాంతరాత్మవిషయః, పృథివ్యాదిభిర్ధ్రియమాణమపి తన్ముఖేన పరమాత్మన్యవస్థితమిత్యేవకారాభిప్రాయః, అనుపశ్యతి అనుస్యూతం విశదం నిధ్యాయతి, సర్వభూతేషు చాత్మానమితి వ్యాప్తిమాత్రపరం, తస్య త్రైధార్యత్వాభావాత్, సఇతి ప్రతినిర్దేశోధ్యాహార్యః, తతో న విజుగుప్సతే, బ్రహ్మాత్మకత్వేనానుదృష్టేషు సర్వేషు స్వాత్మభూతిన్యాయాత్కుతశ్చిదపి న విజుగుప్సతే, క్వచిదపి నిందాం న కరోతీత్యర్థః. ౬

వే— పునరపి సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వం సామానాధికరణ్యేన ద్రఢయతి,

కూ—ఆత్మన్యేవ పరమాత్మన్యేవానుస్యూతం పశ్యతి నిదిధ్యాసతీత్యర్థః పృథివ్యాదిభిర్ధ్రియమాణమపి తన్ముఖేన పరమాత్మన్యేవ స్థితమిత్యేవకారాభిప్రాయః కించ సర్వభూతేషు చాత్మానం పరమాత్మానం యః పశ్యతి ఇదం వ్యాప్తిమాత్రపరం పరమపురుషస్యానన్యాధారత్వాదితి భావః యచ్ఛబ్దస్య స ఇతి ప్రతినిర్దేశోఽధ్యాహార్యః సః ఉక్తతత్త్వజ్ఞానీ తతః తేషు సప్తమ్యర్థే తసిః బ్రహ్మాత్మకతయా దృష్టేషు సర్వేషు భూతేష్విత్యర్థః న విజుగుప్సతే కుతశ్చిదపి న బీభత్సతే స్వాత్మవిభూతిన్యాయాత్ క్వచిదపి నిందాం న కరోతీతి భావః. ౬

కూ—ఏవం వైయధికరణ్యేనోక్తం సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వం సామానాధికరణ్యే

ఆత్మైవాభూద్విజానతః,

శం—యస్మిన్ కాలే యథోక్తాత్మని వా తాన్యేవ భూతాని సర్వాణి పరమార్థాత్మదర్శనాత్ ఆత్మైవాభూత్ ఆత్మైవ సంవృత్తః పరమార్థవస్తు విజానతస్తత్ర తస్మిన్కాలే తత్ర చాత్మని వా కశ్శోకః కో మోహః శోకశ్చ మోహశ్చ కామకర్మబీజమజానతో భవతి న త్వాత్మైకత్వం విశుద్ధం గగనోపమం పశ్యతః కో మోహః కశ్శోక ఇతి శోక

ఆ—స్వరూపం అతఏవ దుఃఖాస్పృష్టమాత్మానమజానతశ్శోకో భవతి హా హతోఽహం న మే పుత్రోఽస్తి న క్షేత్రమితి తతః పుత్రాదీన్ కామయతే తదర్థం దేవతారాధనాది చికీర్షతి న త్వాత్మైకత్వం పశ్యతః తతోఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం శోకాదేరవిద్యాకార్య

వే—తథానుదర్శనస్య సద్యశ్శోకనివర్తకత్వమాహ (యస్మింత్సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూద్విజానతః, తత్ర కో మోహః కశ్శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి) యస్మిన్ ప్రణిధానసమయే, విజానతః స్వతంత్రపరతంత్రవస్తుభేదం సమ్యగుపదిష్టేన మార్గేణ శాస్త్రేణ వివిచ్య జానతః, ఆత్మైవ సర్వాణి భూతాని అభూత్ పరమాత్మైవ సర్వవిశిష్టః ప్రతీత ఇత్యర్థః, దేవోఽహమిత్యాదివల్లోకవేదమర్యాదయా శరీరాత్మభావేన జగద్బ్రహ్మ సామానాధికరణ్యే సంభవతి బాధోపచారస్వరూపైక్యాదిపక్షాః బహిష్కార్యాః, తత్ర తదా కో మోహః స్వతంత్రాత్మభ్రమాదిలక్షణో మోహో న సంభవతీత్యర్థః, కశ్శోకః పరవిభూతిభూతే సర్వస్మిన్నిర్మమత్వసిద్ధ్యా పుత్రమరణరాజ్యహరణాదావపి న కశ్చిచ్ఛోకస్స్యాదిత్యర్థః, యథాహ, "అనంతం బత మే విత్తం యస్య మే నాస్తి కించన, మిథిలాయాం ప్రదీప్తాయాం న మే కించిత్ప్రదహ్యతే" ఇతి, ఏకత్వమనుపశ్యతః

కూ—నాపి ద్రష్టయన్ తథాఽనుధ్యానస్య సద్యశ్శోకమోహనివర్తకత్వమాహ (యస్మింత్సర్వాణీతి) యస్మిన్ ప్రణిధానసమయే విజానతః ఈశావాస్యమిత్యారభ్య తతో న విజుగుప్సత ఇత్యేవమంతేన ఉపదిష్టం స్వతంత్రపరతంత్రవస్తుభేదం యథోపదేశం వివిచ్య జానత ఇత్యర్థః. నన్వేవమత్యంతభేదాభ్యుపగమే సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూదితి సామానాధికరణ్యం భజ్యేతేత్యాశంక్య తన్నిర్వాహాయ "యస్యపృథివీశరీరం యస్యాత్మాశరీర"మిత్యాది ఘటకశ్రుతిసిద్ధం సంబంధవిశేషమాహ (ఏకత్వమనుపశ్యతఇతి) ఆకృతివ్యక్త్యోరివ గుణగుణినోరివ చాత్యంతభిన్నయోరేవ జగద్బ్రహ్మణోరేకత్వం విభాగానర్హసంబంధవిశేషం పశ్యతః విశదతమమనుధ్యాయత ఇత్యర్థః "రామసుగ్రీవయోరైక్యం దేవ్యేవం సమజాయత" ఇత్యాదిష్వివ ఇహాప్యేకశబ్దస్య సంబంధవిశేషఏవార్థో వివక్షితుం యుక్త ఇతి భావః. ఏవం చ సత్యాహ (సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూదితి)

తత్ర కో మోహః కశ్శోకః

శం—మోహశోకయోరవిద్యాకార్యయోరాక్షేపేణాసంభవప్రదర్శనాత్ సకారణస్య

ఆ—త్మావధారణాన్మూలావిద్యానివృత్త్యైవ శోకాదేరాత్యంతికనివృత్తిర్విద్యాఫలత్వేన

వే—సర్వవిశిష్టైక్యమనుపశ్యతః, న హ్యాయమేకశబ్దః ఏకవ్యతిరిక్తాభావపరః, "ఈశావాస్యమిదం సర్వ"మితి ఈశ్వరవ్యాప్తత్వేన ప్రక్రాంతస్య కస్యచిత్కేనచిదపి బాధాభావాత్ సర్వభేదమిథ్యాత్వవేదనావేదనయోః కథంచిదపి తాదృశైక్యోపదేశాదిప్రవృత్త్యయోగాచ్చ, న చాసౌ పరస్పరవిరుద్ధానాం స్వరూపైక్యప్రతిపాదకః, సర్వవ్యాఘాతోత్పాదనే స్వపరమతవివేకాదివిప్లవప్రసంగాత్, విశిష్టైకత్వవివక్షా తు సర్వప్రమాణానుగుణ్యాదాఖ్యాయతే, తతోఽపి పరమత్ర ప్రకృతసామానాధికరణ్యనిర్వాహానుగుణసంబంధవివక్షా ప్రయుజ్యతే, న హి సంబంధవిశేషవివక్షయా రామసుగ్రీవయోరైక్యమిత్యాదిష్వేకశబ్దః, ఏతౌ చ శ్లోకౌ యద్యపి ముక్తవిషయతయా నేతుం శక్యౌ, తథాపి పూర్వానుగుణ్యాన్ముముక్షుప్రశంసార్థత్వముచితం, తతశ్చ వైశద్యాతిశయవివక్షయా శాస్త్రజన్యజ్ఞానేన తన్మూలోపాసనాత్మకజ్ఞానేన దర్శనవాచోయుక్తిః, సమాధివిశేషఫలభూతస్తద్వద్యతనసాక్షాత్కారఉపాయత్వేనాభిహితత్వాన్నాత్ర సంశయనీయః, మో

కూ—పరమాత్మైవ సర్వభూతశరీరకః ప్రతీతోఽభూదిత్యర్థః. తత్ర తదా ప్రణిధానసమయే కో మోహః స్వతన్త్రాత్మభ్రమాదిలక్షణో మోహో న సంభవతి. కశ్శోకః పరమాత్మవిభూతితయాఽవగతే సర్వస్మిన్నిర్మమత్వసిద్ధ్యా పుత్రమరణరాజ్యహరణాదేరపి న కశ్చిచ్ఛోకస్స్యాదిత్యర్థః. యథాహ "అనంతం బత మే విత్తం యస్య మే నాస్తి కించన, మిథిలాయాం ప్రదీప్తాయాం న మే కించిత్ప్రదహ్యత"ఇతి—అత్ర కేచిత్ "సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూ"దితి బాధార్థం సామానాధికరణ్యం తథాచాత్మైవ సర్వాణి భూతాని ఆత్మవ్యతిరిక్తాని సర్వాణి న సంతీత్యర్థః యథా చోరః స్థాణురితి. స్థాణురేవాయంచోర ఇతి హి తస్యార్థః తథేహాపీత్యాహుః అన్యే తు నరపతిరేవ సర్వే లోకా ఇతివదౌపచారికమిదం సామానాధికరణ్యం నరపత్యధీనాస్సర్వే జనా ఇతి హి తత్రనిర్వాహః తద్వదిహాపి పరమాత్మాధీనాని సర్వాణి భూతానీతి భావం వర్ణయంతి. అపరే తు ఘటశరావాదయస్సర్వే మృత్పిండఏవేతివత్ జగద్బ్రహ్మణోరేకద్రవ్యత్వం పరికల్ప్యైవేదం సామానాధికరణ్యం నిర్వాహ్యమిత్యాచక్షతే. సిద్ధాన్తస్తు దేవోఽహం మనుష్యోఽహమిత్యాదివచ్ఛరీరాత్మభావసంబంధేనైవ జగద్బ్రహ్మసామానాధికరణ్య

ఏకత్వమనుపశ్యతః. ౭

స పర్యగాచ్ఛుక్రమకాయమవ్రణమస్నావిరం

శం—సంసారస్యాత్యంతమేవోచ్ఛేదః ప్రదర్శితో భవతి. ౭

శం—యోయమతీతైర్మంత్రైరుక్త ఆత్మా సస్వేన రూపేణ కింలక్షణ ఇత్యాహాయం మన్త్రః (సపర్యగాత్) సః యథోక్తఆత్మా పర్యగాత్ పరిసమన్తాత్ అగాత్ గతవాన్ ఆకాశవద్వ్యాపీత్యర్థః శుక్రం శుద్ధం జ్యోతిష్మత్ దీప్తిమానిత్యర్థః

ఆ— వివక్షితా, లయమాత్రస్య సుషుప్తేపి భావాదిత్యాహ (శోకశ్చ మోహశ్చేత్యాదినా). ౭

వే—క్షోపాయోపదేశపరేషు సర్వేషు వాక్యేషు దర్శనశబ్దఉపాసనవిషయ ఇతి శారీరకభాష్యే ప్రత్యపాది. ౭

వే—పునరప్యేనం ఈశేశితవ్యతత్త్వవేదినం వేదితవ్యవిశేషబోధనేన చ విశినష్టి (సపర్యగాచ్ఛుక్రమకాయమవ్రణమస్నావిరం శుద్ధమపాపవిద్ధం) కవిర్మనీషీ పరిభూస్స్వయమ్భూర్యాథాతథ్యతోర్థాన్వ్యదధాచ్ఛాశ్వతీభ్యస్సమాభ్యఇతి) సః సర్వభూతాంతరాత్మభూతబ్రహ్మదర్శీ పర్యగాత్ ప్రాప్నుయాదిత్యర్థః, బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి న్యాయాత్సమాధిలబ్ధేనానుభవేన ప్రాప్తవానితి సిద్ధానువాదో వా, అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతి ఇతివత్, శుక్రం అవకాశప్రదాత్మరూపం, అకాయం సర్వశరీరకమపి

కూ—నిర్వాహే సంభవతి సతి బాధోపచారస్వరూపైక్యపక్షా వైదికైర్బహిష్కార్యా ఇతి. ౭

కూ—పునరప్యేనమీశేశితవ్యతత్త్వవేదినం వేదితవ్యేశ్వరస్వరూపశోధనేన చ విశింషన్ ధ్యానయోగాదికమప్యుపదిశతి (స పర్యగాదితి) సః సర్వభూతాంతరాత్మభూతబ్రహ్మదర్శీ పర్యగాత్ పర్యగచ్ఛత్ ప్రాప్నుయాదిత్యర్థః బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి న్యాయాత్. యద్వా సమాధిలబ్ధేనానుభవేన ఉపలబ్ధవానితి సిద్ధానువాదః. అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతఇతివత్ శుక్రం అవదాతం స్వప్రకాశరూపమిత్యర్థః అకాయం సర్వశరీరకమపి కర్మకృతహేయశరీరరహితమిత్యర్థః. "న తస్య ప్రాకృతా మూర్తిర్మాంసమేదోఽస్థిసంభవా" ఇతి హేయశరీరస్యైవాన్యత్ర ప్రతిషేధదర్శనాత్ న తు దివ్యమంగళవిగ్రహరహితమిత్యర్థః. "యత్తే రూపం కల్యాణతమం తత్తే పశ్యామి. య ఏషోంతరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే. ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్" ఇత్యాద్యుపనిషత్ప్రసిద్ధస్య అప్రాకృతదివ్యవిగ్రహస్యేహ నిషేధాయోగాదితి భావః అవ్రణం

శుద్ధమపాపవిద్ధమ్,

శం—అకాయం అశరీరః లింగశరీరవర్జిత ఇత్యర్థః. అవ్రణం అక్షతం అస్నావిరంస్నావాః సిరాః యస్మిన్న విద్యంత ఇత్యవ్రణమస్నావిరమిత్యాభ్యాం స్థూలశరీరప్రతిషేధః శుద్ధం నిర్మలం అపాపవిద్ధం ధర్మాధర్మాదిపాపావిద్యామలరహితమితి కారణప్రతిషేధః. శుక్రమిత్యాదీనివచాంసి పుల్లింగత్వేన పరిణేయాని సపర్యగాదిత్యుపక్రమ్య కవిర్మనీషీత్యాదినా పుల్లింగత్వేనోపసంహారాత్.కవిః క్రాంతదర్శీ సర్వదృక్ నాన్యోతోస్తి ద్రష్టే

వే—కర్మశరీరహితం, అతఏవావ్రణం అస్నావిరం చ, శుద్ధం అనాఘ్రాతాజ్ఞానాదిదోషం,అపాపవిద్ధం అజ్ఞానాదికార్యకారణభూతపుణ్యాపుణ్యరూపకర్మానాలీఢమిత్యర్థః. న సుకృతం న దుష్కృతమిత్యారభ్య సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తంతే ఇతి హి నిగద్యతే ఏవమశేషహేయప్రత్యనీకః పరమాత్మా ముముక్షోః ప్రాప్యః ప్రాపక ఉపాస్యశ్చస్యాత్, స ఇత్యుక్తం బ్రహ్మవిదం సర్వార్థదర్శిత్వేన విశినష్టి, కవిః క్రాంతదర్శీ వ్యాసాదివత్పరతత్వతద్గుణబోధనానుగుణప్రబంధనిర్మాతేతి వార్థః మనస ఈశిత్రీ బుద్ధిః

కూ—కర్మాయత్తశరీరాభావాదేవాక్షతం అస్నావిరం స్నాయుః సిరా యస్మిన్విద్యతే తత్ స్నావిరం స్నావిరం న భవతీత్యస్నావిరం శుద్ధం అనాఘ్రాతాజ్ఞానాదిదోషగంధం అశనాయాదిషడూర్మిరహితం చ అపాపవిద్ధం అజ్ఞానాదేః కార్యభూతైః కారణభూతైశ్చ పుణ్యాపాపరూపకర్మభిరనాలీఢమిత్యర్థః న శోకో న సుకృతం న దుష్కృతమిత్యారభ్య. సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తంతఇతి పాపశబ్దేనోపసంహారదర్శనాత్ స్వర్గాదిహేతుభూతపుణ్యవిశేషస్యాపీహ పాపశబ్దేన సంగ్రహణమితి భావః. ఏవమశేషహేయప్రత్యనీకం పరమాత్మానం న విద్వాన్పర్యగాదితి పూర్వేణ సంబంధః ఏవంరూపః పరమాత్మా ప్రాప్యః ప్రాపకఉపాయశ్చ యస్య తం బ్రహ్మవిదం విశినష్టి కవిః వ్యాసాదివత్పరమపురుషతత్స్వరూపతద్విభూతితత్కల్యాణగుణాదిప్రకాశకప్రబంధరూపాణాం నిర్మాతేత్యర్థః అథవా కవిః క్రాంతదర్శీ యోగాభ్యాసవిధురమనసా దుర్దర్శే పరిశుద్ధజీవాత్మస్వరూపే అతివిశదావిచ్ఛిన్నధారస్మృతిరూపజ్ఞానయోగనిష్ఠ ఇత్యర్థః. కర్మయోగస్తు కుర్వన్నేవేహ కర్మాణీతి శ్లోకేన పురస్తాదేవోక్తః అథ జ్ఞానయోగసాధ్యం ప్రత్యగాత్మసాక్షాత్కారహేతుభూతం జీవాత్మయోగమాహ (మనీషీతి) మనసఈశిత్రీ బుద్ధిర్మనీషా తద్వాన్మనీషీ సౌందర్యసౌశీల్యాదిభగవద్గుణానాం స్మృత్యభ్యాసేన అన్యవిషయవైరాగ్యేణ చ నిగృహీ

కవిర్మనీషీ పరిభూః స్వయమ్భూః యాథాతథ్యతోఽర్థాన్

శం— త్యాదిశ్రుతేః మనీషీ మనస ఈశితా సర్వజ్ఞ ఈశ్వరఇత్యర్థః. పరిభూః సర్వేషాం పర్యుపరి భవతీతి పరిభూః స్వయమ్భూః స్వయమేవ భవతీతి యేషాముపరి భవతి యశ్చోపరి భవతి స సర్వః స్వయమేవ భవతీతి స్వయమ్భూః స నిత్య ముక్త ఈశ్వరః యాథాతథ్యతః సర్వజ్ఞత్వాత్ యథాతథాభావో యాథాతథ్య

వే— మనీషా తద్వాన్మనీషీ, అభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం నిగృహీతాంతఃకరణ ఇత్యర్థః పరితోభవతీతి పరిభూః విద్యాంతరపతస్సర్వానతిక్రమ్య వర్తతే కామక్రోధలోభాదీన్ దుర్జయానరాతీనభిభవతీతి వా. స్వయమ్భూః అన్యనిరపేక్షసత్తాకః నిత్యాత్మస్వరూ దర్శీతి యావత్, యాథాతథ్యతోఽర్థాన్వ్యదధాత్ పరమపురుషార్థతదుపాయతద్విరో ప్రభృతీంత్సర్వాన్ పదార్థాన్ యథావద్వివిచ్య హృదయేన ధృతవాన్ శాశ్వ భ్యస్సమాభ్యః యావద్బ్రహ్మప్రాప్తి సర్వప్రత్యూహశమనార్థమితి భావః. యదా ప్రథమాంతం చ ద్వితీయాంతం చ పదజాతం క్రమాత్పరావరాత్మవిషయతయా

కూ— తాంతఃకరణఇత్యర్థః తథాచ గీయతే "అసంశయం మహాబాహో మనోదుః గ్రహం చలం, అభ్యాసేన చ కౌంతేయ వైరాగ్యేణ చ గృహ్యతే"ఇతి ని శయసుఖరూపస్వాత్మసాక్షాత్కారాయ స్వాత్మని మనఃప్రణిధానక్రియారూపయో భ్యాసపర ఇతి భావః. పరిభూః కామక్రోధాదీన్దుర్జయానరాతీన్పరిభవతీతి పరిభూ అనేన విరోధినివృత్తిరూపయోగాంగసేవనముక్తం యోగాభ్యాసఫలమాహ స్వయమ్భూ అన్యనిరపేక్షసత్తాకః నిత్యనిరతిశయసుఖరూపతయా స్వాత్మదర్శీతి యావ (యాథాతథ్యతోఽర్థాన్వ్యదధాత్)యథావద్వివిచ్య అర్థాన్ ప్రణవార్థాన్. త వాచకః ప్రణవస్తజ్జపస్తతస్తదర్థభావనమితిసూత్రోక్తాన్వ్యదధాత్ హృదయేన ధృత నిత్యర్థః అర్థాన్ మోక్షతదుపాయతద్విరోధిప్రభృతీన్సర్వాన్పదార్థాన్ శాశ్వతీభ్య మాభ్యః యావద్బ్రహ్మప్రాప్తీత్యర్థః యాథాతథ్యతః యథావత్ వ్యదధాత్ వివి హృదయేన ధృతవాన్ సర్వప్రత్యూహశమనార్థమితి భావః. అథవా శుక్రమితా ద్వితీయాంతపదజాతం పరిశుద్ధజీవపరం తమపి స పరమాత్మా పర్యగాత్ పరితో వ్యా స్థిత ఇతి ప్రథమాంతపదజాతం పరమాత్మపరం యోజనీయం. తథాహి కవిః స్వతస్స దర్శీ శ్రీపాంచరాత్రాదిప్రణేతా వా మనీషీ మనఃప్రభృతీనాం జీవకరణానాం ని న్తా పరితో భవతీతి పరిభూః సర్వవ్యాపీ స్వయమేవ భవతి ఉద్భవతీతి స్వయమ

వ్యదధాచ్ఛాశ్వతీభ్యస్సమాభ్యః. ౮
అంధంతమః ప్రవిశంతియేఽవిద్యాముపాసతే,

శం—తస్మాత్ యథా భూతకర్మఫలసాధనతోఽర్థాన్ కర్తవ్యపదార్థాన్ వ్యదధాత్ విహితవాన్ యథానురూపం వ్యభజదిత్యర్థః. శాశ్వతీభ్యః నిత్యాభ్యః సమాభ్యః సంవత్సరాఖ్యేభ్యః ప్రజాపతిభ్య ఇత్యర్థః. ౮

శం—అత్రాద్యేన మంత్రేణ సర్వైషణాపరిత్యాగేన జ్ఞాననిష్ఠోక్తా ప్రథమో వేదార్థః "ఈశావాస్యమిదం సర్వం మాగృధః కస్యస్విద్ధన"మితి. అజ్ఞానాం జిజీవిషూ

ఆ—(యోఽయమితి) స్ను ప్రక్షరణే ధాతుః స్నావయంతి శరీరమితి స్నావాః సిరాః. ౮

ఆ—ప్రకరణవిభాగం దిదర్శయిషుః వృత్తమనువదతి (అత్రాద్యేనేతి) యదుక్తం భాస్కరేణ సర్వాప్యుపనిషదేకం బ్రహ్మవిద్యాప్రకరణం తతః ప్రకరణభేదకరణమనుచితమితి తదసత్ ప్రాణాద్యుపాసనవిధానస్యాప్యుపనిషత్సు దర్శనాత్ న చ తదపి బ్రహ్మజ్ఞానాంగమితి వాచ్యం పృథక్ఫలశ్రవణాత్, స్వేనాపి వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనసముచ్చయవిధానస్య ప్రకరణభేదేనైవేష్టత్వాత్, వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనస్య ప్రకా

వే—వ్యాఖ్యేయం, తదా శుక్రమిత్యాదికం సర్వోపాధివినిర్ముక్తపరిశుద్ధజీవపరం తమపిచ స పరమాత్మా పర్యగాత్ పరితో వ్యాప్య స్థితః, కవిరిత్యాదికం సుగమం, యాథాతథ్యతఇత్యాది, అర్థాన్ కార్యపదార్థాన్ శాశ్వతీభ్యస్సమాభ్యః యావద్విలయమవస్థాతుం యాథాతథ్యతో వ్యదధాత్ న పునరైంద్రజాలికవత్కేవలం ప్రకాశితవాన్.౮

వే—ఏవం విచిత్రశక్తిపరమాత్మవిషయాం కర్మాంగికాం విద్యాముపదిశ్యా

కూ—బహుధా విజాయతఇత్యాది ప్రసిద్ధావతారశాలీత్యర్థః. అత్ర కవిరిత్యాదినా కల్యాణగుణవిధానాత్ ఛాన్దోగ్యే "ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాస"ఇతి హేయగుణాన్ప్రతిషిధ్య సత్యకామస్సత్యసంకల్పఇతి కల్యాణగుణవిధానాచ్చ నిర్గుణం నిరంజనమిత్యాదిసామాన్యనిషేధస్య హేయగుణనిషేధపరత్వం సుగమం (యాథాతథ్యతఇత్యాది) అర్థాన్ కార్యపదార్థాన్ శాశ్వతీభ్యస్సమాభ్యః యావద్విలయమవస్థాతుం యాథాతథ్యతః యథావత్ వ్యదధాత్ వివిచ్య ఉత్పాదితవాన్ నపునరైంద్రజాలికవత్ కేవలం ప్రకాశితవానితి భావః. ౮

కూ—ఏవం విచిత్రశక్తికపరమాత్మవిషయాం కర్మయోగాద్యంగికాం విద్యా

శం—ణాం జ్ఞాననిష్ఠాఽసంభవే "కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషే"దితి కర్మనిష్ఠోక్తాద్వి తీయో వేదార్థః. అనయోశ్చ నిష్ఠయోర్విభాగో మంత్రప్రదర్శితయోర్బృహదారణ్యకేపి ప్రదర్శితః "సోఽకామయత జాయా మే స్యా"దిత్యాదినా అజ్ఞస్య కామినః కర్మాణీతి "మనఏవాస్యాత్మా వాగ్జాయే"త్యాదివచనాత్ అజ్ఞత్వం కామిత్వం చ కర్మనిష్ఠస్య నిశ్చిత మవగమ్యతే తథాచ తత్ఫలం సప్తాన్నసర్గస్తేష్వాత్మభావేనాత్మస్వరూపావస్థానం జాయా ద్యేషణాత్రయసన్న్యాసేన చాత్మవిదాం కర్మనిష్ఠాప్రాతికూల్యేనాత్మస్వరూపనిష్ఠైవ దర్శితా "కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోయమాత్మాఽయం లోక" ఇత్యాదినా.

ఆ—రాంతరత్వాత్.తస్మాద్యథా కర్మకాండేఽగ్నిహోత్రాదిప్రకరణం భిన్నమేవేష్యతే భిన్నాధికారత్వాత్తత్తత్కర్మణః తథోపనిషత్స్వపి భిన్నాధికారత్వాత్కర్మవిరుద్ధం తద్విరుద్ధవిద్యాప్రకరణభేదో న విరుధ్యతే మంత్రార్థే బ్రాహ్మణసమ్మతిం దర్శయితుముపక్ర మతే (అనయోశ్చేత్యాదినా)తత్ర వాక్యే కథమజ్ఞత్వమవగమ్యత ఇత్యాశంక్యాహ(మన ఏవేతి)జాయా మే స్యాత్ అథ ప్రజాయేయ అథ విత్తం మే స్యాత్ అథ కర్మ కుర్వీయేతి కామయమానస్య సర్వథైవ బాహ్యో జాయాదిర్యదా న సంపద్యతే తదాఽధ్యాత్మం జాయాదిసంపత్తిం దర్శయతి—మనఇత్యాదినా. ఏతచ్చాజ్ఞత్వలింగం మనఆదిష్వాత్మ త్వాద్యభిమానస్యాజ్ఞానకార్యత్వాత్. యథా వా బాహ్యకామిన్యలాభే సుప్త్వా మనో విజృమ్భితకామినీముపభుంజానోఽజ్ఞః ప్రసిద్ధః తద్వదయమపీత్యర్థః. తేషాం చ కర్మణాం ఫలంసంసారాప్తిరేవేత్యపి దర్శితమిత్యాహ(తథా చేతి)ఏకంసాధారణమన్నం యదిదమద్య తే ద్వే దేవానాం హుతప్రహుతే దర్శపూర్ణమాసౌ వా త్రీణ్యస్య భోగసాధనాని మనో వాక్ప్రాణలక్షణాని పశ్వర్థమేకం తత్పయః ఇతి సప్తాన్నసర్గో దర్శితశ్శ్రుత్యా "య త్సప్తాన్నాని మేధయా తపసా జనయత్పితే"త్యాదినా అత్రైకైకో యజమాన ఏవ విహితప్రతిషిద్ధజ్ఞానకర్మానుష్ఠానాత్సర్వస్య సంసారస్య సాక్షాత్పారంపర్యాభ్యాం జన

వే—నంతరం కేవలకర్మావలంబినః కేవలవిద్యావలంబినశ్చ నిందన్ వర్ణాశ్రమధర్మాను గృహీతయా విద్యయైవ నిశ్శ్రేయసావాప్తిమాహ (అంధంతమః ప్రవిశంతి యే విద్యా ముపాసత ఇత్యాదినా)యే భోగైశ్వర్యప్రసక్తాః అవిద్యాం కర్మజ్ఞానవిధురకర్మమాత్రం

కూ—ముపదిశ్య అనంతరం త్రిభిశ్శ్లోకైః కేవలకర్మావలమ్బినః కేవలవిద్యావలమ్బినశ్చ పురుషాన్వినిందన్వర్ణాశ్రమధర్మానుగృహీతయా విద్యయైవ నిశ్శ్రేయసావాప్తిమాహ (అంధం తమః ప్రవిశంతీతి) బృహదారణ్యకే చాయం మంత్రః పఠితః యే భోగైశ్వర్య

శం—యే తు జ్ఞాననిష్ఠాస్సన్న్యాసినః తేభ్యః అసుర్యా నామత ఇత్యాదినాఽవిద్వన్నిందాద్వారేణాత్మనో యాథాత్మ్యం. 'స పర్యగా'దిత్యేతదంతైర్మంత్రైరుపదిష్టం తే హ్యత్రాధికృతా నకామిన ఇతి. తథాచ శ్వేతాశ్వతరాణాం మంత్రోపనిషది "అత్యాశ్రమిభ్యః పరమం పవిత్రం ప్రోవాచ సమ్యగృషిసంఘజుష్టమి"త్యాది విభజ్యోక్తం. యే తు కర్మిణః కర్మనిష్ఠాః కర్మకుర్వంత ఏవ జిజీవిషవః తేభ్య ఇదముచ్యతే(అంధంతమఇత్యాది) కథం పునరేవమవగమ్యతే న తు సర్వేషామితి. ఉచ్యతే అకామినః సాధ్యసాధనభేదోపమర్దేన, "యస్మింత్సర్వాణి భూతాని ఆత్మైవాభూద్విజానతః,తత్ర కో మోహః కశ్శోక ఏకత్వమనుపశ్యతః"ఇతి యదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం,తత్ర కేనచిత్కర్మణా జ్ఞానాంతరేణ వా

ఆ—కత్వాత్పితోచ్యతే తేషు చ సృష్టేష్వన్నేషు తస్య పితురహం మమేదమిత్యాత్మత్వాధ్యాసేన మన ఆదిష్వితరేషు చ సంబంధాధ్యాసేనావస్థానం సంసారః ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః ఏవం మంత్రప్రదర్శితే నిష్ఠాద్వయే బ్రాహ్మణసమ్మతిం దర్శయిత్వా ప్రకరణవిభాగం దర్శయతి (యే తు జ్ఞాననిష్ఠా ఇత్యాదినా) (అత్యాశ్రమిభ్యఇతి) ఉత్తమాశ్రమిభ్య ఇత్యర్థః. సాధ్యసాధనభేదోపమర్దేన యదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం "యస్మింత్సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూ" దిత్యవధారణేనోక్తం పూర్వార్ధేన ఉత్తరార్ధేన చ సంసారనివృత్తిఫలకముక్తం తన్న శ్రౌతేన స్మార్తేన వా కర్మణా కేనచిదమూఢః సముచ్చిచీషతి అంధం తమఇత్యాదౌ తు సముచ్చిచీషయాఽవిద్వదాది నిందా దృశ్యతే తతః కిమత్యతఆహ (తత్ర చ యస్యేతి) కస్య తర్హి జ్ఞానస్య కర్మసముచ్చయ స్సంభవతీత్యత ఆహ (యద్దైవం విత్తమితి) యచ్చోక్తం భాస్కరేణ 'ఈశావాస్య'మితి మన్త్రే)బ్రహ్మవిద్యాయాః ప్రక్రాంతత్వాత్తస్యా ఏవ సముచ్చిచీషయా నిందోచ్యత ఇతి తదసత్ న హి ప్రకృతమిత్యేతావతా సమ్బధ్యతే కింతు

వే—"అవిద్యా కర్మసంజ్ఞాన్యా తృతీయా శక్తిరిష్యత"ఇతి హి స్మర్యతే, ఉపాసతే ఏకాంతమనసోనుతిష్ఠంతీత్యర్థః, అంధమతిగాఢం,తమః అజ్ఞానం త్రివర్గాభిషంగాన్నాంతరీయకం నారకం తమో వా, కేవలకర్మనిరతానాం దుఃఖానువృత్తిం, అధీయతే చాథర్వణికాః, "ప్లవా హ్యేతే అదృఢా యజ్ఞరూపా అష్టాదశోక్తమవరం యేషు కర్మ

కూ—ప్రసక్తాః అవిద్యాం విద్యాన్యాం క్రియాం కేవలకర్మేత్యర్థః. విద్యావిధురం కర్మేతియావత్. "అవిద్యాకర్మసంజ్ఞాన్యా తృతీయా శక్తిరిష్యత"ఇతి స్మృతేః. ఉపాసతే ఏకాంతమనసో ఽనుతిష్ఠంతి తే అంధంతమః అతిగాఢం తమః అజ్ఞానమిత్యర్థః త్రివర్గాభిషంగాన్నాంతరీయం నారకం తమో వా అధీయతే చాథర్వణికాః. "ప్లవా

తతో భూయ ఇవ తే తమో

శం—వ్యామూఢాః సముచ్చిచీషతి ఇహ గ్రంథే తు సముచ్చిచీషయాఽవిద్వదాదినిందా క్రియతే తత్ర చ యస్య యేన సముచ్చయస్సంభవతి న్యాయతశ్శాస్త్రతో వాతదిహోచ్యతే యద్దైవం విత్తం దేవతావిషయంజ్ఞానం కర్మసంబంధిత్వేనోపన్యస్తం న పరమాత్మజ్ఞానం. 'విద్యయా దేవలోక' ఇతి పృథక్ఫలశ్రవణాత్ తయోర్జ్ఞానకర్మణోరిహైకైకానుష్ఠాననిందాసముచ్చిచీషయా ననిందాపరైవ ఏకైకస్య పృథక్ఫలశ్రవణాత్. "విద్యయా తదారోహంతి విద్యయా దేవలోకః న తత్ర దక్షిణాం యంతి కర్మణా పితృలోకః" ఇతి నహిశాస్త్రవిహితం కించిదకర్తవ్యతామియాత్ తత్ర అన్ధంతమః అదర్శనాత్మకం తమః ప్రవిశంతి కే యే అవిద్యాం విద్యాయా అన్యా అవిద్యా తాం కర్మేత్యర్థః. కర్మణో విద్యావిరోధిత్వాత్ తామవిద్యామగ్నిహోత్రాదిలక్షణామేవ కేవలాముపాసతే తత్పరా

ఆ—సంబంధయోగ్యం శుద్ధబ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యాయాస్తుకర్తృత్వాద్యధ్యాసోపమర్దకత్వాన్నాస్తి కర్మసంబంధయోగ్యతా. కిం చ యస్మిన్నిష్పన్నేపి ఫలస్య వ్యవధానం సంభావ్యతే తస్యైవ సహకారిసముచ్చయఇష్యతే దర్శాదేరివ. ఇహైకత్వ మనుపశ్యతః కో మోహః కశ్శోక ఇత్యేకత్వదర్శనసమకాలమేవ మోహాదినివృత్త్యభిధానాన్న కాలాంతరీయఫలం. తతో న సహకారిసముచ్చిచీషా. కించ అస్యామంత్రోపనిషదః బ్రాహ్మణే "బ్రాహ్మణా వివిదిషంతి యజ్ఞేనే"త్యాదౌ తృతీయాశ్రుత్యా యజ్ఞాదేరిష్యమాణవేదనే కరణత్వేన సంబంధః ప్రతీయతే తత్కథం దుర్బలేన ప్రకరణేన సహకారితయా సంబంధః కల్ప్యతే ప్రధానస్య చ విద్యాయాః సహకారిసంబంధవిధిత్సయా నిందేత్యప్యయుక్తం అతఏవ 'అగ్నీంధనాద్యనపేక్షే'తి సూత్రవిరోధశ్చ అగ్నీంధనోపలక్షితకర్మసమసముచ్చయశ్చ పరేణాపి నేష్యతే. విరోధేన చ పరిజహ్రే. తస్మాత్కర్మావిరుద్ధదేవతాజ్ఞానస్యైవ సముచ్చయో విధిత్స్యతే. నను దేవతాజ్ఞానస్య కర్మఫలాతిరిక్తఫలాభావాత్సముచ్చయో న సంభవతీత్యతఆహ (విద్యయేతి) నను సముచ్చిచీషయా నిందేతి కిమితి వ్యాఖ్యాయతే అధ్యయనవిధేర్మోక్షాదర్వాక్పర్యవ

వే—తచ్ఛ్రేయో యేభినందంతి మూఢాః జరామృత్యుం తే పునరేవాపి యంతీ"తి. తతో భూయఇవ తమోయఉ విద్యాయాం రతాః కర్మమాత్రనిష్ఠప్రాప్యాదంధతమసాదధికం తమః స్వాధికారోచితకర్మపరిత్యాగేన విద్యామాత్రే రతాః ప్రవిశంతి ఇవశబ్ద

కూ—హ్యేతే అదృఢా యజ్ఞరూపా అష్టాదశోక్తమవరం యేషు కర్మ, ఏతచ్ఛ్రేయో యేభినందంతి మూఢాః జరామృత్యుం తే పునరేవాపి యంతీ"తి (యఉ విద్యాయాం రతాః) ఉకార ఉత్తరపదేనాన్వేతవ్యః యే స్వాధికారోచితకర్మపరిత్యా

యఉవిద్యాయాగ్ం రతాః. ౯

అన్య(దా) దేవాహుర్విద్యయా అన్య దేవాహురవిద్యయా,

శం—స్సంతోఽనుతిష్ఠంతీత్యభిప్రాయః. తతః తస్మాదంధాత్మకా త్తమసో భూయ ఇవ బహుతరమేవ తే తమః ప్రవిశన్తి కే యేతు కర్మ హిత్వా యే ఉ విద్యాయామేవ దేవతాజ్ఞానేరతాః. ౯

శం—తత్రావాంతరఫలభేదం విద్యాకర్మణోః సముచ్చయకారణమాహ— అన్యథా ఫలవదఫలవతోస్సన్నిహితయోరంగాంగితాయాం జామితైవ స్యాదిత్యర్థః అన్యత్ పృథగేవ విద్యయా క్రియతే ఫలమితి ఆహుః వదంతి "విద్యయా దేవలోకః

ఆ— సానానుపపత్తేః దేవలోకాదిప్రాప్తేః ఫలాభాసత్వాత్ప్రహాణార్థైవ నిందా కిం నేష్యతే తత్రాహ (తయోర్జ్ఞానకర్మణోరితి) ఫలశబ్దో న మోక్షే రూఢః మోక్షమనిచ్ఛతామపి సమీహితే ఫలవ్యవహారదర్శనాత్ తతో యో దేవలోకాదిముపాదిత్సతే తస్య తదపి ఫలం భవత్యేవేత్యర్థః. ౯

వే—స్తమస ఇయత్తాయాదుర్గ్రాహత్వం ద్యోతయతి, ఉకార ఉత్తరత్ర పదేనాన్వేతవ్యః విద్యాయామేవ రతాఇతి. ౯

వే—కిం తర్హి మోక్షసాధనమిత్యత్రాహ (అన్యదేవాహుర్విద్యయా అన్యదాహురవిద్యయేతి) అత్ర వ్యత్యయానుశాసనాత్పంచమ్యర్థే తృతీయా. అన్యశబ్దాన న్వయాత్ అన్యదేవాహుస్సంభవాదితి వక్ష్యమాణసారూప్యాచ్చ కేవలకర్మణః కర్మ నిరపేక్షవిద్యాతశ్చాన్యన్మోక్షసాధనమిత్యుక్తం భవతి, ఆహుః పూర్వాచార్యా ఇతి

కూ—గేవ విద్యాయామేవ రతాః తే తతఃకర్మమాత్రప్రాప్యాంధతమసాద్భూయ ఇవ తమః అధికమజ్ఞానం విశంతి ఇవశబ్దస్తమస ఇయత్తాయా దుర్గ్రాహత్వం ద్యోతయతి. ౯

కూ—కిం తర్హి మోక్షసాధనమిత్యత్రాహ (అన్యదేవాహురితి) విద్యయేతి పంచమ్యర్థే తృతీయా యథాశ్రుతత్వే అన్యశబ్దానన్వయాత్. "అన్యదేవాహుస్సంభవాది"తి వక్ష్యమాణానుసారాచ్చ, తథా విద్యాయాః కర్మరహితవిద్యాతః అన్యత్ మోక్ష సాధనమిత్యాహుః. ఉపనిషద ఇతి శేషః. అవిద్యయేతి పూర్వవత్పంచమ్యర్థే తృతీయా. అవిద్యాతః బ్రహ్మజ్ఞానవిధురకర్మణశ్చాన్యదేవ మోక్షసాధనమిత్యాహురుపనిషద ఇతి భావః. పూర్వపూర్వసంప్రదాయసిద్ధోఽర్థోయమస్మాకమిత్యాహ (ఇతి శుశ్రుమేతి) యే పూర్వాచార్యాః నః ప్రణిపాతాదిభిస్సమ్యగుపసన్నానామస్మాకం తత్ మోక్షసాధనం

ఇతి శుశ్రుమ ధీరాణాం యే నస్త(ద్వి)ద్వ్యాచచక్షిరే. ౧౦
విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయగ్ం సహ,

శం—విద్యయా తదారోహంతీ”తి శ్రుతేః. అన్యదాహురవిద్యయా కర్మణా క్రియత ఇతి తథోక్తం. “కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోక”ఇతి. ఏవం శుశ్రుమ శ్రుతవంతో వయం ధీరాణాం ధీమతాం వచనం యే-ఆచార్యాః నః అస్మభ్యంతత్ కర్మ చ జ్ఞానం చ వ్యా(వి)చచక్షిరే వ్యాఖ్యాతవంతః తేషామయమాగమః పారంపర్యాగత ఇత్యర్థః. ౧౦

శం—యత ఏవం అతః విద్యాం చావిద్యాంచ దేవతాజ్ఞానం కర్మ చేత్యర్థః. యస్తదేతదుభయం సహ ఏకేన పురుషేణానుష్ఠేయం వేద తస్యైవం సముచ్చయకారిణ ఏవ

ఆ—అత్రానందీయం నాస్తి. ౧౦

వే—శేషః. ఔచిత్యాదుపనిషద ఇతి వా, సర్వసంప్రదాయసిద్ధోస్మాకమయమర్థ ఇత్యత్రాహ (ఇతి శుశ్రుమ ధీరాణాం యే నస్తద్విచచక్షిరే) యే పూర్వాచార్యాః నః ప్రణిపాతాదిభిస్సమ్యగుపసన్నానామస్మాకం, తత్ మోక్షసాధనం విచచక్షిరే వివిచ్యోపాదిశన్, తేషాం ధీరాణాం పరమాత్మధ్యానపరాణాం వచనమిత్యధ్యాహార్యం, నటస్య శృణోతీతివద్వా కథంచిత్పంచమ్యర్థే షష్ఠీ, ఇతి శుశ్రుమ ఏవం ప్రకారమశ్రౌషం, బ్రహ్మవిద్యాయా దురవగాహత్వేన నిశ్శేషగ్రహణాశక్యత్వాభిప్రాయోత్ర లిడుత్తమః. ౧౦

వే—అన్యదితి సంగ్రహేణోక్తం వివృణోతి (విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయం సహేతి) యః యథావస్థితోపదేశవాన్, విద్యాం పరమాత్మోపాసనరూపాం అవిద్యాం తదంగభూతకర్మాత్మికాం చ ఏతదుభయం పరస్పరవిరోధప్రసంగరహితం, సహ వేద అంగాంగినోరనుష్ఠేయత్వసామ్యాదుభయం సహ వేదేతి అవిశేషేణ

కూ—వ్యాచచక్షిరే వివిచ్యోపాదిశన్ తేషాం ధీరాణాం ధీమతాం పంచమ్యర్థే షష్ఠీ. తేభ్యో ధీరేభ్య ఇతి యోజనీయం. నటస్య శృణోతీతి వత్ నటాచ్ఛృణోతీత్యర్థః. ఇతి శుశ్రుమ ఏవమ్ప్రకారమశ్రౌ(షం)ష్మ. నను పరోక్ష ఏవార్థే లిడ్విధానాత్ శుశ్రుమేతి లిడుత్తమపురుషో న ఘటత ఇతి చేత్ నైవం బ్రహ్మవిద్యాయా దురవగాహత్వేన నిశ్శేషగ్రహణమస్మాభిర్న కృతమిత్యభిప్రాయం కృత్వా లిడుత్తమస్యోపపత్తేరిత్యాహుః. ౧౦

కూ—అన్యదితి సామాన్యేనోక్తం మోక్షసాధనం వివృణోతి (విద్యాం చావిద్యాం చేతి) ‘కుర్వన్నేవేహ కర్మా’ణీతి శ్లోకే కర్మయోగస్య ప్రత్యగాత్మదర్శనద్వారా పరభక్త్యుత్పాదకత్వముక్తం ఇహ తూత్పన్నభక్తియోగేన విదుషా పూర్వోక్తకర్మ

శం—ఏకపురుషార్థసమ్బన్ధః క్రమేణ స్యాదిత్యుచ్యతే అవిద్యయా కర్మణాఽగ్నిహోత్రాదినా మృత్యుం స్వాభావికం కర్మజ్ఞానం చ మృత్యుశబ్దవాచ్యముభయం తీర్త్వా

వే—వేదనీయత్వోక్తిః, న పునస్త్వయోపాదేయయోః జ్ఞాతవ్యత్వసామ్యాత్ పూర్వమవిద్యాయా నిందనాత్తదౌచిత్యమితి చేత్తర్హి విద్యాయా అపి నిందితాయాః హేయద్వయసముచ్చయోక్తిప్రసంగః తథా సత్యుత్తరవాక్యమపి విఘటతే (అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుతే ఇతి) అయమర్థః, విద్యాంగతయా చోదితకర్మణా మృత్యుం జ్ఞానసంకోచరూపం మృత్యుహేతుం ప్రాక్తనకర్మ, తీర్త్వా నిరవశేషముల్లంఘ్య విద్యయా పూర్వోక్తపరమాత్మానుదర్శనరూపయా అమృతమశ్నుతే "ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మే"త్యాదిషు సర్వదోషరహితత్వేన ప్రతీతం పరమాత్మానం ప్రాప్నోతీత్యర్థః, అత్రామృతశబ్దస్య మోక్షపరత్వేపి న పునరుక్తిః మృత్యుం తీర్త్వేత్యస్య ఉపాయవిరోధితరణపరత్వాత్, అమృతమశ్నుతే ఇతి ప్రాప్తివిరోధినివృత్తిలాభోక్తేః, అత్రావిద్యయా మృత్యుం ప్రాప్య స్థితా ఇతి వ్యాచక్షాణాః నిర్బాధం పదవాక్యస్వారస్యముపబృంహణం చ ప్రస్మృత్య స్వావిద్యయా స్వయమేవ మృత్యుం ప్రాప్య స్థితాః, ఏతదేవ వాక్యమనుసంహితం వైష్ణవే పురాణే. "ఇయాజసోపి సుబహూన్యజ్ఞాన్ జ్ఞానవ్యపాశ్రయః, బ్రహ్మవిద్యామధిష్ఠాయ తర్తుం మృత్యుమవిద్యయే"తి, ఇహ త్వవిద్యాశబ్దః ప్రకరణాదౌచిత్యాచ్చ విద్యాంగకర్మవిషయ ఇత్యభాషి భాష్యకారైః, అత్రావిద్యా

కూ—యోగవేషం పరిత్యజ్యాహరహరనుష్ఠీయమానానాం నిత్యనైమిత్తికకర్మణాం కల్మషనిబర్హణద్వారా భక్తియోగోపచాయకత్వముచ్యతే సహశబ్దస్వారస్యాత్ అతో నపునరుక్తతా యః యథావస్థితవిద్యోపదేశవాన్ విద్యాం బ్రహ్మోపాసనరూపాం అవిద్యాం తదంగభూతకర్మాత్మికాం చ ఏతదుభయం సహ వేద అంగాంగిభావేన సహానుష్ఠేయం వేదేత్యర్థః. అత్ర అవిద్యాశబ్దః క్షత్రియవిషయకాబ్రాహ్మణశబ్దవత్. తదన్యవృత్త్యా విద్యాఙ్గకర్మవిషయ ఇతి భావః. అవిద్యయా విద్యాంగరూపతయా చోదితేన కర్మణా మృత్యుం విద్యోత్పత్తిప్రతిబంధకభూతం పుణ్యపాపరూపం ప్రాక్తనం కర్మ తీర్త్వా నిరవశేషముల్లఙ్ఘ్య విద్యయా పరమాత్మోపాసనరూపయా అమృతమశ్నుతే మోక్షం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. తీర్త్వేత్యత్ర ఉపాయవిరోధితరణముచ్యతే అమృతమశ్నుత ఇతి తు ఉపేయబ్రహ్మప్రాప్తివిరోధిభూతేభ్యస్సర్వపాపేభ్యో మోక్ష ఇతి భేదః ఏవం చ సతి "ఇయాజసోపి సుబహూన్యజ్ఞాన్ జ్ఞానవ్యపాశ్రయః, బ్రహ్మవిద్యామధిష్ఠాయ తర్తుం మృత్యుమవిద్యయా" జ్ఞానవ్యపాశ్రయః శాస్త్రశ్రవణజన్యబ్రహ్మజ్ఞానవాన్ సః జనకోపి బ్రహ్మవిద్యాం నిదిధ్యాసనరూపామధిష్ఠాయ ఫలత్వేనాశ్రిత్యేత్యర్థః. భక్తియో

అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుతే. ౧౧
అన్ధంతమః ప్రవిశంతి యేఽసమ్భూతిముపాసతే,

శం—అతిక్రమ్య విద్యయా దేవతాజ్ఞానేనామృతం దేవతాత్మభావమశ్నుతే ప్రాప్నోతి తద్ధ్యమృతముచ్యతే యద్దేవతాత్మగమనమ్. ౧౧

శం—అధునా వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనయోః సముచ్చిచీషయా ప్రత్యేకం

ఆ—అత్రానందీయం నాస్తి. ౧౧

ఆ—చిత్తంత్రా మాయా పరమేశ్వరస్యోపాధిః "మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యా

వే—శబ్దాభిహితం వర్ణాశ్రమవిహితం కర్మేతి మృత్యుతరణోపాయతయా ప్రతీతా విద్యావిద్యేతరద్విహితం కర్మ వేతి చ విద్యాం పర్యుదస్యన్నయమవిద్యాశబ్దః క్షత్రియాదివిషయా బ్రాహ్మణశబ్దాదివదాసన్నతదనంతరవృత్తిరంగకర్మవిషయ ఇతి భావః. ఏవం "తపో విద్యా చ విప్రస్య నిశ్శ్రేయసకరావుభౌ, తపసా కల్మషం హంతి విద్యయాఽమృతమశ్నుతే" ఇత్యాద్యుపబృంహణాన్యపి సుసంగతాని భవేయుః, యే పునరిహ విద్యాకర్మాఖ్యసాధనద్వయసముచ్చయం మృత్యుతరణామృతత్వప్రాప్తిరూపసాధ్యద్విత్వం చ వర్ణయంతి తేషాం కర్మజ్ఞానయోరంగాంగిభావం విద్యయైవ మృత్యుతరణం చ వ్యక్తం ప్రతిపాదయద్భిః శ్రుతిస్మృతిసూత్రగణైర్యథాభాష్యముత్తరం దేయం. విషమసముచ్చయవాదేపి యథాభాగం సన్నిపత్యోపకారకత్వసంభవే గత్యంతరగమనికా నీతివిద్భిర్న సంమన్యతే. ౧౧

వే—తదేవముపాస్యం పరమాత్మతత్వం సాంగతదుపాసనరూపం చ పరమ

కూ—గోత్పత్తిం కామయమానఇతి యావత్. మృత్యుం భక్త్యుత్పత్తినిరోధి ప్రాచీనం కర్మజాతమవిద్యయా అనభిసంహితఫలేన విద్యాంగకర్మణా తర్తుం వ్యపోహితుం సుబహూన్యజ్ఞాక్ జ్యోతిష్టోమాదికానియాజ అకరోదిత్యర్థః. పాకం పపాచేతివత్ యథా "కషాయపక్తిః కర్మాణి జ్ఞానం తు పరమా గతిః" పరమభగవదారాధనరూపాణీత్యనభిసంహితస్వర్గాదిఫలాని కర్మాణి కషాయస్య ఉభయవిధపాపస్య తజ్జన్యరాగద్వేషాదేర్వా పక్తిః వినాశకారణాని జ్ఞానం తు పరమాగతిః పరమగతిసాధనమిత్యర్థః ఉభయత్రాపి కరణే కార్యోపచారః "కషాయే కర్మభిః పక్వే తతో జ్ఞానం ప్రవర్తతే, తపో విద్యా చ విప్రస్య విశ్శ్రేయసకరావుభౌ, తపసా కల్మషం హంతి విద్యయాఽమృతమశ్నుతే" ఇత్యాదీన్యుపబృంహణశతాని సుసంగతాని భవేయుః. ౧౧

కూ—ఏవం సమాధినిష్పత్తేరనభిసమ్హితఫలనిత్యనైమిత్తికకర్మసాధ్యత్వముప

తతో భూయ ఇవ తే తమో

శం—నిందోచ్యతే అంధంతమః ప్రవిశంతి యే అసంభూతిం సంభవనం సమ్భూతిః సా యస్య కార్యస్య సా సమ్భూతిః తస్యా అన్యా అసమ్భూతిః ప్రకృతిః కారణమవిద్యా ఽవ్యాకృతాఖ్యా తాం అసంభూతిం అవ్యాకృతాఖ్యాం ప్రకృతిం కారణమవిద్యాం కామకర్మబీజభూతామదర్శనాత్మికాముపాసతే యే తే తదనురూపమేవాంధం తమో ఽదర్శనాత్మకం ప్రవిశంతి తతః తస్మాదపి భూయః బహుతరమివ తమః ప్రవిశన్తి యే

అ—న్మాయినం తు మహేశ్వరమి'' త్యాదిశ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధా సాత్రాసమ్భూతిశబ్దేనోచ్యతే న బ్రహ్మ తస్య నిర్వికారస్య సాక్షాత్ప్రకృతిత్వానుపపత్తేః భాస్కరాభిమతస్తు పరిణామవాదస్తత్త్వాలోకే నిరస్తఏవాస్మాభిః. సాంసారికదుఃఖానుభవాభావేన చ సుషుప్తివత్ప్రకృతిలయస్య పురుషేణార్థ్యమానతాప్యుపపద్యతే. ఫలం చ కార్యోపాసన ఇవ ప్రకృత్యుపాసనేపి పరమేశ్వరఏవ దాస్యతి తతో జడత్వాత్ప్రకృతేః ఫలదత్వా

వే—హితం పరమపురుషార్థపర్యంతముపదిశ్యానంతరం త్రిభిశ్శ్లోకైః ప్రతిబంధనివృత్తి పరబ్రహ్మానుభవరూపయోః ఫలపర్వణోస్సముచ్చిత్యానుసంధానం విద్యాంగత్వేనోపాయ మిత్యుచ్యతే, తత్ర ప్రథమమేకైకమాత్రానుసంధానం నిందతి (అంధంతమః ప్రవిశంతి యే సంభూతిముపాసతే, తతో భూయఇవ తే తమో య ఉ సంభూత్యాం రతా ఇతి) ''ఏతమితః ప్రేత్యాభిసంభవితాస్మి ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోక మభిసంభవా''నీత్యాదిషు బ్రహ్మప్రాప్తిరూపా సంభూతిరుక్తా, తాం పర్యుదస్యన్నయ మసంభూతిశబ్దః తదాసన్నప్రతిబంధవినాశమభిధత్తే, సంభూతిం చ వినాశం చేత్య పిహి అనంతరముచ్యతే, తేన చాత్రాసంభూతిశబ్దేన సంభూతేరనుత్పత్తిః వినాశో వా ప్రతిపాద్యః, అమృతప్రాప్తిహేతుతయోక్తాయాస్సంభూతేః, ప్రాగభావస్య ప్రధ్వంస

కూ—దిశ్య అనంతరం త్రిభిశ్శ్లోకైర్నిషిద్ధనివృత్తిరూపయోగాంగసాధ్యత్వమాహ తత్ర ప్రథమం పూర్వవదేకైకమాత్రనిష్ఠాన్నిందతి (అంధంతమః ప్రవిశంతీతి) ''ఏతమితః ప్రే త్యాభిసమ్భవితాస్మి బ్రహ్మలోకమభిసంభవానీ'' త్యాదిషు ప్రాప్తిరూపా అనుభూతిః స మ్భూతిశబ్దేనోక్తా, ఇహ తు సమాధిరూపా సా సమ్భూతిశబ్దేనోచ్యతే అసమ్భూతిశబ్దస్తు సమాధిరూపసమ్భూత్యన్యాం సమాధ్యంగభూతాం నిషిద్ధనివృత్తిమాహ ''సమ్భూతిం చ వినాశం'' చేత్యుత్తరత్ర వినాశశబ్దేనాసమ్భూతేరనువాదాత్. తథాచ యే విద్యాధి కారిణః అసమ్భూతిమేవ మానదంభహింసాస్తేయాదీనాం యోగవిరుద్ధానాం నివృత్తి మేవోపాసతే నివృత్తిమాత్రనిష్ఠా ఇత్యర్థః. తే అంధం తమః ప్రవిశంతీతి పూర్వవదర్థః

య ఉ సంభూత్యాగ్ రతాః. ౧౨

అన్యదేవాహుస్సంభవాదన్యదాహురసమ్భవాత్,

ఇతి శుశ్రుమ ధీరాణాం యే నస్తద్విచచక్షిరే. ౧౩

సమ్భూతిం చ వినాశం చ యస్తద్వేదోభయగ్ సహ,

శం—ఉ సమ్భూత్యాం కార్యబ్రహ్మణి హిరణ్యగర్భాఖ్యే రతాః. ౧౨

శం—అధునోభయోరుపాసనయోస్సముచ్చయకారణమవయవఫలభేదమాహ అన్యదేవ పృథగేవాహుః ఫలం సమ్భవాత్ సమ్భూతేః కార్యబ్రహ్మోపాసనాదణిమాద్యైశ్వర్యలక్షణం వ్యాఖ్యాతవంత ఇత్యర్థః. తథా చాన్యదాహురసంభవాత్ అసమ్భూతేః అవ్యాకృతాత్ అవ్యాకృతోపాసనాద్యదుక్తమంధం తమః ప్రవిశన్తీతి. ప్రకృతిలయ ఇతి చ పౌరాణికైరుచ్యతే ఇతి. ఏవం శుశ్రుమ ధీరాణాం వచనం యేనస్త (ద్వి) ద్వ్యచచక్షిరే వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనఫలం వ్యాఖ్యాతవంత ఇత్యర్థః. ౧౩

శం— యత ఏవం అతస్సముచ్చయస్సమ్భూత్యసమ్భూత్యుపాసనయోర్యుక్త ఏవైకపురుషార్థత్వాచ్చేత్యాహ (సమ్భూతిం చ వినాశం చ యస్తద్వేదోభయగ్ సహ)

ఆ—నుపపత్తేరుపాస్యత్వానుపపత్తిరిత్యపి కుచోద్యమేవ. ౧౨

ఆ—అత్రానందీయం నాస్తి. ౧౩

ఆ—విస్తరేణోక్తమర్థజ్ఞానం సంక్షిప్యోపసంహరతి (మానుషదైవవిత్తసాధ్య

వే—స్య వా మృత్యుతరణహేతుత్వేన వక్తుమయుక్తత్వాత్ అత్రాపి తరతేః ప్రాప్తి వచనత్వం పూర్వవత్ప్ర)తి క్షేప్యం. ౧౨

వే—(అన్యదేవాహుస్సంభవాదన్యదాహురసంభవాత్ ఇతి శుశ్రుమ ధీరాణాం యే నస్తద్విచచక్షిరే ఇతి) అత్ర తచ్ఛబ్దస్సముచ్చిత్యానుసంధేయతయా వక్ష్యమాణద్వితయం వక్తి. ౧౩

వే— అత్రాప్యన్యదిత్యుక్తం వివృణ్వన్విద్యాంగముభయానుసంధానమాహ

కూ—యే పునస్సమాధిరూపసమ్భూత్యామేవ రతాః తే తతో భూయ ఇవ బహుతరమివ తమః ప్రవిశంతీర్థః. ౧౨

కూ—కిం తర్హి మోక్షసాధనమిత్యత్రాహ (అన్యదేవాహురితి) సమ్భవాత్ సమ్భూతేః అసంభవాత్ అసమ్భూతేరిత్యర్థః కేవలాత్సంభవాదసంభవాచ్చ అన్యదేవ మోక్షసాధనమిత్యుపనిషద ఆహుః లిడుత్తమః పూర్వవత్ స్పష్టమవశిష్టమ్. ౧౩

కూ—అన్యదిత్యుక్తం వివృణోతి (సమ్భూతిం చేతి) సమ్భూతిం చ సమాధి

శం—వినాశో ధర్మో యస్య కార్యస్య స తేన ధర్మిణా అభేదేనోచ్యతే వినాశ ఇతి
తేన తదుపాసనేనానైశ్వర్యమధర్మకామాదిదోషజాతం చ మృత్యుం తీర్త్వా హిరణ్యగర్భో
పాసనేన హ్యణిమాదిప్రాప్తిః ఫలం. తేనానైశ్వర్యాదిమృత్యుమతీత్యాసమ్భూత్యా
అవ్యాకృతోపాసనయా అమృతం ప్రకృతిలయలక్షణమశ్నుతే సమ్భూతిం చ వినాశం
చేత్యత్రావర్ణలోపేన నిర్దేశో ద్రష్టవ్యః ప్రకృతిలయఫలం శ్రుత్యనురోధాత్ మానుష
దైవవిత్తసాధ్యం ఫలం శాస్త్రలక్షణం ప్రకృతిలయాంతం ఏతావతీ సంసారగతిః అతః
పరం పూర్వోక్తం 'ఆత్మైవాభూద్విజానత' ఇతి సర్వాత్మభావఏవ సర్వైషణాసన్న్యాస
జ్ఞాననిష్ఠాఫలం ఏవం ద్విప్రకారః ప్రవృత్తినివృత్తిలక్షణో వేదార్థోఽత్ర ప్రకాశితః
తత్ర ప్రవృత్తిలక్షణస్య వేదార్థస్య విధిప్రతిషేధలక్షణస్య కృత్స్నస్య ప్రకాశనే
ప్రవర్గ్యాంతం బ్రాహ్మణముపయుక్తం నివృత్తిలక్షణస్య వేదార్థస్య ప్రకాశనేఽత
ఊర్ధ్వం బృహదారణ్యకముపయుక్తం తత్ర నిషేకాదిశ్మశానాంతం కర్మ కుర్వన్

ఆ—మిత్యాదినా) శరీరపాటవం గోభూహిరణ్యాదిసాధనసంపత్తిశ్చ మానుషం విత్తం
దైవం విత్తం దేవతాజ్ఞానం ఉత్తరగ్రంథస్య సంబంధాభిధిత్సయార్థవిశేషమనువదతి

వే—(సమ్భూతిం చ వినాశం చ యస్తద్వేదోభయం సహేతి) తస్యైవ ఫలప్రదర్శనే
నావశ్యకర్తవ్యతాం స్థాపయతి (వినాశేన మృత్యుం తీర్త్వా సమ్భూత్యామృతమశ్నుతే
ఇతి)అనుసంధీయమానేన వినాశేన ప్రతిబంధమపోహ్య సమ్భూత్యాఽనుసంధీయ
మానయా బ్రహ్మ ప్రాప్నోతి, సమ్భూతివినాశానుసన్ధానరూపేంగే స్తుత్యర్థం యథోచిత
మంగిఫలనిర్దేశః, యద్వా వినాశేన మృత్యుం తీర్త్వా ఇతి పూర్వోక్తసరూపశబ్దే విరూ
పార్థపరిహారాయ వినాశశబ్దేన మానదంభాదీనాం హింసాస్తేయాదీనాం బహిర్ముఖేంద్రి
యవృత్తీనాం చ వినాశో వివక్షితః, అతో విరుద్ధనివృత్తిరూపాంగసేవనేన సమాధి

కూ—రూపబ్రహ్మానుభూతిం చ వినాశం చ మానదంభహింసాస్తేయబహిర్ముఖేంద్రియ
వృత్తివిశేషరూపా యే యోగవిరోధినః తేషాం వినాశం వర్జనం చేత్యేతదుభయం యో
విద్యానంగాంగిభావేన సహ వేద స విద్యాన్వినాశేన నిషేవ్యమాణేనేతి శేషః. విరోధి
నివృత్తిరూపయోగాంగసేవనేనేత్యర్థః. మృత్యుం సమాధివిరోధిపాపం తీర్త్వా అపా
కృత్య నిష్పన్నయా సమ్భూత్యా అమృతమశ్నుతే ప్రాప్తిరూపాం సమ్భూతిమేవా
శ్నుత ఇతి భావః. అయమేవ దంభాదివినాశో బృహదారణ్యకే "తస్మాద్బ్రాహ్మణః
పాండిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసే"దితి బాల్యశబ్దేన విద్యాంగతయా విహితః—
అత్ర సమ్భూతివినాశశబ్దాభ్యాం సృష్టిప్రళయవిషయా కార్యహిరణ్యగర్భస్య అవ్యా

వినాశేన మృత్యుం తీర్త్వా సమ్భూత్యామృతమశ్నుతే. ౧౪
హిరణ్మయేన పాత్రేణ సత్యస్యాపిహితం ముఖం,

శం—జీవిశేషద్యో విద్యయా సహ పరబ్రహ్మవిషయయా తదుక్తం "విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయగ్ సహ, అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయామృతమశ్నుత"ఇతి. ౧౪

శం—తత్ర కేన మార్గేణామృతత్వమశ్నుతఇతి. ఉచ్యతే—"తద్యత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో యఏష ఏతస్మిన్మండలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేక్షన్పురుషఏతదుభయగ్ సత్యం బ్రహ్మోపాసీనోయథోక్తకర్మకృచ్చ యః సోఽన్తకాలే ప్రాప్తే సత్యాత్మాన మాత్మనః ప్రాప్తిద్వారం యాచతే"(హిరణ్మయేన పాత్రేణ) హిరణ్మయమివ హిరణ్మయం

ఆ—(తత్ర విశేషకాదీతి) (తదుక్తమితి) పూర్వోక్తమన్త్రేణ విద్యాం చేత్యాదినా ఆపేక్షికామృతత్వం ఫలమిత్యుక్తమస్మాభిరితి యోజనా. ౧౪

వే—విరోధిపాపమపాకృత్య సమాధినివృత్తిరూపబ్రహ్మసమ్భూత్యా తదేవాశ్నుతే, అత్ర సమ్భూతివినాశశబ్దాభ్యాం సృష్టిప్రళయాదివివక్షయా మృత్యుతరణామృతప్రాప్తి రూపఫలవిభాగవచనస్యౌచిత్యలవోఽపి నోపలభ్యతే. ౧౪

వే— అథైవం ఫలపర్యంతసాంగబ్రహ్మనిష్ఠస్యానుసంధేయా మంత్రా ఉపదిశ్యంతే, తేషు చ పూషాదిశబ్దాస్సర్వవాచ్యం పరమాత్మానమనుసందధతాం తత్తద్దేవతా ప్రణాళ్యా సాక్షాద్వా తత్పర్యంతాః, అత్ర హి యమసూర్యాదిశబ్దానామేకవిషయత్వం స్వరసావగతం తథా సత్యేవోపపద్యతే తత్ర ప్రథమేన మంత్రేణ పూషన్ శబ్దవివక్షితం భగవంతం ప్రతి ప్రస్తుతాం సమాధిప్రతిబంధనివృత్తిం ప్రార్థయతే (హిరణ్మయేన పాత్రేణ సత్యస్యాపి హితం ముఖం తత్త్వం పూషన్నపావృణు సత్యధర్మాయ

కూ—కృతప్రధానస్య చోపాసనం విధీయతఇతి శాఙ్కరవ్యాఖ్యానమనుపపన్నం. తథా సతి మృత్యుతరణామృతత్వప్రాప్తిరూపఫలవచనానౌచిత్యాదితి. ౧౪

కూ—ఏవమాచార్యస్సాంగభక్తియోగముపదిశ్య అథ తన్నిష్ఠస్యానుసంధేయం మంత్రద్వయముపదిశతి - తత్ర ప్రథమేన మంత్రేణ పూషశబ్దవివక్షితం భగవంతం ప్రతిప్రస్తుతాం సమాధిప్రతిబంధకనివృత్తిం ప్రార్థయతే (హిరణ్మయేనేతి) హేపూషన్ ఆదిత్యాంతర్యామిన్ "యఆదిత్యే తిష్ఠన్ని"త్యారభ్య "య ఆదిత్యమంతరో యమయ"తీతిశ్రుతేః "శాస్త్రదృష్ట్యా తూపదేశో వామదేవవ"దితి న్యాయాచ్చ. యద్వా పూషన్ ఆశ్రితపోషణస్వభావేత్యర్థః. "సాక్షాదప్యవిరోధం జైమిని"రితి సూత్రితత్వాత్ సత్యస్య

తత్త్వం పూషన్నపావృణు సత్యధర్మాయ దృష్టయే. ౧౫
పూషన్నేకర్షేయమసూర్యప్రాజాపత్య

శం—జ్యోతిర్మయమిత్యేతత్ తేన పాత్రేణేవాపిధానభూతేన సత్యస్యైవ ఆదిత్యమండలస్థస్య బ్రహ్మణోఽపిహితం ఛాదితం ముఖం ద్వారం తత్త్వం హే పూషన్ అపావృణు అపసారయ సత్యధర్మాయ తవ సత్యస్యోపాసనాత్. సత్యం ధర్మో యస్య మమ సోఽహం సత్యధర్మా తస్మై మహ్యం అథవా యథాభూతస్య ధర్మస్యానుష్ఠాత్రే దృష్టయే తవ సత్యాత్మన ఉపలబ్ధయే. ౧౫

శం—హే పూషన్ జగతః పోషణాత్పూషా రవిః తథా ఏకఏవ ఋషతి

ఆ—ఆనన్దీయం నాస్తి. ౧౫

వే—దృష్టయే ఇతి) సత్యశబ్దోఽత్ర జీవపరః "సత్యం చానృతం చ సత్యమభవత్, అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యం ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్య"మిత్యాదిషు జీవేపి తత్ప్రయోగాత్,తస్య ముఖమనేకేంద్రియావష్టంభతయా ముఖవదవస్థితం మనః హిరణ్మయేన పాత్రేణ అపిహితం రాగాత్మకతయా హిరణ్మయసదృశేన రజోమయేన పాత్రేణ పరమాత్మవిషయవృత్తిప్రతిరోధకేన చ్ఛాదితం, హృది నిహితే పరమాత్మవిషయే నిరుద్ధవృత్తికమిత్యర్థః. రజఃకథనం తమసోప్యుపలక్షణం, హిరణ్మయశబ్దేన కర్మాధీనభోగ్యవర్గప్రదర్శనం, తజ్జీవస్య ముఖస్థానీయం మనః పూషన్ ఆశ్రితపోషణస్వభావ అపావృణు నిరస్తపిధానం కురు, కస్య హేతోః, సత్యధర్మాయ దృష్టయే, సత్యస్య జీవస్య ధర్మభూతాయ పూర్వోక్తబ్రహ్మానుభవదర్శనాయేత్యర్థః. ౧౫

వే—పునరపి తయా దృష్ట్యా ద్రష్టవ్యం విశింషన్ దృష్ట్యా గుణమభ్యర్థయతే

కూ—సత్యశబ్దేనాత్ర ప్రకృత్యాదివత్ స్వరూపవికారరహితో జీవాత్మోచ్యతే "సత్యం చానృతం చ సత్యమభవదిత్యా"దిషు జీవేపి సత్యశబ్దప్రయోగాత్ తస్య ముఖం-ముఖవత్ అనేకేంద్రియావష్టమ్భతయా ముఖసదృశం మనఇత్యర్థః. హిరణ్మయేన హిరణ్మయసదృశేన కర్మాధీనభోగ్యవర్గేణేతి యావత్. పాత్రేణ పరమాత్మవిషయకవృత్తిప్రతిరోధకేన అపిహితం ఛాదితం హృది నిహితే పరమాత్మవిషయే నిరుద్ధవృత్తికం జాతమిత్యర్థః తత్ జీవస్య ముఖస్థానీయం మనస్త్వం హృషీకాణామీశస్త్వమపావృణు నిరస్తతిరోధానం కుర్విత్యర్థః. తత్కస్య హేతోస్తత్రాహ సత్యధర్మాయ సత్యస్య జీవస్య ధర్మభూతాయై దృష్టయే దృష్టిః దర్శనం త్వద్దర్శనాయేతి భావః. ౧౫

కూ—పునరపి తయా దృష్ట్యా ద్రష్టవ్యం విశింషన్ దర్శనం తత్సాధనం

వ్యూహరశ్మీన్ సమూహ తేజః,

శం—గచ్ఛతీత్యేకర్షిః హే ఏకర్షే తథా సర్వస్య సంయమనాద్యమః హే యమ తథ రశ్మీనాం ప్రాణానాం రసానాం చ స్వీకరణాత్సూర్యః హే సూర్య ప్రజాపతేరపత్య

వే— (పూషన్నేకర్షేయమసూర్యప్రాజాపత్యవ్యూహరశ్మీన్ సమూహ తేజః, య రూపం కల్యాణతమం తత్తే పశ్యామీతి) ఏకర్షే, అద్వితీయాతీంద్రియద్రష్టః, యమ సర్వాంతర్యామిన్-సూర్య, స్వభక్తబుద్ధీనాం సుష్ఠుప్రేరక, ప్రాజాపత్య, ప్రజాపతిప్రస తస్య సర్వస్యాంతర్యామిన్, అవివక్షితప్రత్యయార్థో వా ప్రాజాపత్యశబ్దః ప్రజానా పతే ఇత్యర్థః. వ్యూహ రశ్మీన్ సమూహ తేజః స్వస్వరూప్రకాశనాపయికాన్ స్వో రశ్మీన్ వ్యపోహ, ప్రభాత్మకం చ తేజస్సమూహీకురు, యదాదిత్యవర్ణమిత్యా ప్రసిద్ధం సర్వేభ్యః కల్యాణేభ్యోతిశయితకల్యాణం శుభాశ్రయభూతం తే దివ్య రూపం తత్పశ్యామి, అత్ర వర్తమానవ్యపదేశః ఉత్తరవాక్యవత్తాత్కాలికానుసంధ నానువాదః, ప్రార్థనాప్రకరణానురోధే తు వ్యత్యయేన పశ్యేయమితి లిఙర్థో గ్రాహ్య ఇత్యపునరుక్తిః, తదాసాధారణ్యజ్ఞాపనార్థం సదా పశ్యామీతి వా నిరుపాధికశే త్వానుగుణోక్తిః, అథాంతరాత్మనోహంగ్రహణేనానుసంధానమాహ (యోసావసౌపు

కూ—చాభ్యర్థయతే (పూషన్నితి) పూషన్ ఆశ్రితపోషక ఏకశ్చాసావృషిశ ఏకర్షిః అద్వితీయోతీంద్రియార్థద్రష్టా "నాన్యోఽతోస్తి ద్రష్టే"తి శ్రుతేః. యమ యమయతి సర్వానితి యమః సర్వాంతర్యామిన్ "యః పృథివీమంతరోయమయతి ఆత్మానమంతరో యమయ"తీత్యాదిశ్రుతేః. సూర్య స్వభక్తబుద్ధీనాం సుష్ఠుప్రేరక ప్రాజా పత్య ప్రజాపతిః చతుర్ముఖః తస్య సుతాః ప్రాజాపత్యాః తేషామంతర్యామిన్ యద ప్రజాపతిరేవ ప్రాజాపత్యః వైశ్వానర ఇతి వత్ విశ్వానరఏవ హి వైశ్వానరః తథా ప్రజానాం పతిరితి వ్యుత్పత్త్యా ప్రజాపతిర్విష్ణుః "ప్రజాపతిశ్చరతి గర్భే అంత"రి శ్రుతేః వ్యూహ రశ్మీన్ భవదీయదివ్యరూపదర్శనానుపయుక్తాన్ స్వోగ్రరశ్మీన్ వ్యూహ, వ్యపోహ విగమయేత్యర్థః. యత్తు దర్శనాపయికం ప్రభాత్మకం సౌమ్య తేజః తత్సమూహ సమూహీకురు తత్కిమర్థమిత్యాశంక్య అర్జునాదివద్ద్రష్టుమిచ్ఛాః తే రూపమిత్యాహ (యదితి) "ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తా"దిత్యాదిషు ప్రసిద్ధమిత్యర్థ తే "ఆనందో బ్రహ్మేతి" నిరతిశయభోగ్యస్య తవ అతికల్యాణతమం సౌందర్యాదిగుణా శయేన ప్రియతమం సర్వేభ్యః కల్యాణగుణేభ్యోఽతిశయితం కల్యాణం చ శుభాశ్రం భూతమిత్యర్థః తే యద్దివ్యం రూపం తత్పశ్యామి పశ్యేయమితి లిఙర్థో గ్రాహ్య

యత్తే రూపం కల్యాణతమం తత్తే పశ్యామి

శం—ప్రాజాపత్యః హే ప్రాజాపత్య వ్యూహ విగమయ రశ్మీన్ స్వాన్ సమూహ ఏకీకురు ఉపసంహర తే తేజః తావకం జ్యోతిః యత్తే తవ రూపం కల్యాణతమం అత్యంత

వే—షసోऽహమస్మీతి) వీప్సా అత్యాదరవ్యంజనార్థా, యద్వా "యోऽసావతీంద్రియగ్రాహ్యస్సూక్ష్మోऽవ్యక్తస్సనాతనః. సర్వభూతమయోऽచింత్యస్సఏష స్వయముద్బభౌ" ఇత్యాది వాక్యచ్ఛాయయా యత్తచ్ఛబ్దాభ్యాముదశ్శబ్దౌ విభజ్యాన్వేతవ్యౌ, సర్వాతీంద్రియప్రమాణసిద్ధత్వద్యోతనార్థా వా, పురుషః పూర్ణత్వపూర్వసత్త్వాదిగుణకః ఆదిత్యవర్ణవిగ్రహవిశిష్టః సర్వవేదపఠితానన్యపరపురుషసూక్తాదిప్రసిద్ధో మహాపురుషః, సోऽహమస్మి, అహంశబ్దోऽత్ర జీవద్వారా తదంతరాత్మపర్యన్తః, అతఏవాస్మీత్యపి ప్రత్యగ్రూపస్వవిశిష్టే పరమాత్మని విశ్రామ్యతి, అస్మద్యుత్తమ ఇత్యేతావదేవ హ్యనుశిష్టం, న పునరస్మచ్ఛబ్దస్య ప్రత్యగాత్మద్వారా పరమాత్మతాయాముత్తమనివృత్తిః, ఏవం న త్వమసీత్యాదిషు అసిశబ్దో నిర్వాహ్యః, తత్రాపి "యుష్మద్యుపపదే సమానాధికరణే స్థానిన్యపి

కూ—లకారవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః, ద్రష్టుమిచ్ఛామీతి భావః "అకాయమవ్రణం అశరీరం శరీరేషు అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతే"త్యాది సామాన్యవచనాని "అజాయమానః అజోऽపి సన్నవ్యయాత్మా న చాస్య ప్రాకృతా మూర్తి"రిత్యాదివిశేషవచనసిద్ధహేయశరీరప్రతిషేధపరాణి నను "యత్తేరూపం కల్యాణతమం య ఏషోऽంతరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషః ఈశావాస్యమిదగ్ సర్వం పతిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరం సర్వకర్మా సర్వగంధః స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ తస్య హ వా ఏతస్య బ్రహ్మణో నామ సత్యమితి తస్యోదితినామే"త్యాదిభిశ్శాస్త్రైర్గుణవిగ్రహాదయో బ్రహ్మణోऽపి విధీయంతే "నిర్గుణం నిరంజనం అవికారాయ అకాయమవ్రణం నేహ నానాస్తి కించన నిష్కళం నిష్క్రియం అగోత్రమవర్ణం" అగోత్రమితి అనామకమిత్యర్థః ఏవమాదిభిశ్శాస్త్రైః గుణాదయః ప్రతిషిధ్యన్తే, తథా చ విధిప్రతిషేధయోర్విరోధాదన్యతరబాధోऽవశ్యంభావీ తత్ర నిషేధస్య ప్రసక్తిపూర్వకతయా పశ్చాత్ప్రవృత్తం ప్రతిషేధశాస్త్రమపచ్ఛేదాధికరణన్యాయేన ప్రబలం అతః ప్రతిషేధబలేన గుణాదివిధయస్సర్వే బాధితాః తతశ్చ అవిద్యాఖ్యదోషపరికల్పితా గుణవిగ్రహాదయో మిథ్యాభూతా ఇతి తదిదమనాదరణీయం పశుచ్ఛాగనయేన ఉత్సర్గాపవాదనయేన చ విధినిషేధయోర్భిన్నవిషయత్వోపపాదనేన తయోర్విరోధగంధాభావాత్ విధీనాం ప్రతిషేధబాధ్యత్వానుపపత్తేః తదుక్తం వరదాచార్యైస్తత్త్వసారే "యద్బ్రహ్మణో గుణవికారశరీరభేదకర్మాదిగోచరవిధిప్రతిషేధవాచః, అన్యోన్యభిన్నవిషయా న

శం——శోభనం తత్తే తవాత్మనః ప్రసాదాత్పశ్యామి. కించాహం న తు త్వాం భృత్యః

వే——మధ్యమ''ఇత్యేతావదేవ హి స్మర్యతే, న తు యుష్మచ్ఛబ్దస్య స్వాభిముఖచేతన ద్వారా తదంతర్యామిపర్యంతత్వే మధ్యమనివృత్తిః, లోకేత్వహం త్వమస్మి త్వమహమస సీత్యాద్యుపచారేషూద్దేశ్యానుసారేణ మధ్యమోత్తమయోర్వ్యవస్థా, తద్వదత్రాపి వ్యవ స్థోపపద్యతే, ఉద్దేశ్యవిషయయోరేవాత్ర యుష్మదస్మచ్ఛబ్దయోరుపపదత్వేన సూత్ర పదాభిప్రేతత్వాత్, భాష్యే తు తత్త్వమసినిరూపణావసరే నాత్ర కించిదుద్దిశ్య కిమపి విధీయతఇత్యుక్తిరప్రాప్తాంశనిషేధాభిప్రాయా వ్యక్తా ఉపసంహారతోప్యుపపాదనాత్, యే పునస్తత్త్వమసి సోహమస్మీత్యాదిషు కార్యకారణోపాధ్యాకారవిధూననేన నిర్విశేష స్వరూపైక్యం వాక్యవేద్యమాహుః, తేషాం అసివదస్మిరపి ఖండకః శ్రోతర్యనుసంధా తరి చ యుష్మదస్మదీ హి పరిత్యక్తే, నహ్యసినా కశ్చిత్ప్రతిబోధనీయః న చ కశ్చిదస్మి నా విశిష్యానుసంధేయః విధూనసీయోపాధివిషయవ్యుత్పత్తిమచ్ఛబ్దసన్నిధిమాత్రోపజీవ నేన క్వచిన్మధ్యమోత్తమసంపత్తిరితి చేత్, తతో వరం పరిత్యక్తప్రవృత్తినిమిత్తమస్మాకం

కూ——విరోధగంధమర్హంతి తన్న విధయః ప్రతిషేధబాధ్యాః'' ఇతి అథాన్తర్యా మిణమహం గ్రహేణానుసంధత్తే (యోసావసౌ పురుషస్సోహమస్మీతి) అసావసావితి వీప్సా ఆదరార్థా. యద్వా అదశ్శబ్దౌ విభజ్య యత్తచ్ఛబ్దాభ్యామన్వేతవ్యౌ కథమితి చేత్ ఇత్థం యోసౌ పురుషః అహం సోసావస్మీతి. యద్యపి పురుషశబ్దః ''ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్యనాదీ ఉభావపి, యోగో యోగవిదాం నేతా ప్రధానపురుషేశ్వర'' ఇత్యా దిషు జీవవాచితయా ప్రసిద్ధః తథాపి ''తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వం పూర్వమే వాహమిహాసమితి తత్పురుషస్య పురుషత్వం మహాన్ ప్రభుర్వై పురుషస్సత్త్వస్యైష ప్రవర్తక'' ఇత్యాది శ్రుత్యా పూర్ణత్వపూర్వసత్త్వాదిగుణకసర్వవేదపఠితపురుషసూక్తాది ప్రసిద్ధో మహాపురుష ఏవేహ పురుషశబ్దేన వివక్షితః. నను యోసౌ పురుషస్సోసావహ మస్మీతి కథం సామానాధికరణ్యం అహంపదార్థస్య జీవాత్మనః పరమపురుషాద్భిన్నత్వా దితి చేన్న అహంశబ్దేనాపి అస్మదర్థాంతర్యామిణ ఏవాభిధానేన అహం స ఇతి నిర్దేశస్య సుసంగతత్వాత్ నను చాహంశబ్దస్య ప్రత్యగర్థాంతర్యామిపరత్వే సోఽస్మీత్యుత్తమ పురుషో న ఘటతే న హి మదంతర్యామీ పరమపురుషోఽస్మీత్యన్వయో యుజ్యత ఇతి చేత్ ఉచ్యతే మదంతర్యామీత్యాదిశబ్దాంతరేణోపస్థాపితే ప్రత్యగర్థాంతర్యామిణి ఉత్తమపురుషాన్వయాసంభవేపి అహమిత్యస్మత్పదోపస్థాపితే తస్మిన్నుత్తమపురుషా న్వయో యుజ్యత ఏవ. తథా హి పాణినిసూత్రం ''అస్మద్యుత్తమ'' ఇతి ప్రత్యగర్థ బోధకాస్మచ్ఛబ్దఉపపదే ఉత్తమపురుషో భవతీత్యర్థః న పునరస్మచ్ఛబ్దస్య ప్రత్యగర్థ

శం—ద్యాచే. యోసావాదిత్యమండలస్థో వ్యాహృత్యవయవః పురుషః పురుషాకార

వే—నిర్వహణమనుసర్తుం, సన్మాత్రస్యాంశినోంశద్వయవిశిష్టతాప్రతిపాదనం వదతామపి సన్మాత్రవివక్షాయామత్ర వాక్యే త్వమహంభావాయోగాత్, త్వం చాహంతావిశిష్టం పదితి విశిష్టవివక్షాయామపి ప్రథమపురుషోపనిపాతప్రసంగాత్, దృశ్యయోశ్చ యుష్మదస్మదర్థయోర్మృత్పిండాంశే మణికఇవ ఘటశరావాకారయోస్సదంశభూతేశ్వరాకారేపి సమన్వయాయోగాత్ త్వమహమర్థయోస్సత్తాద్యాకారస్య నిత్యప్రతిపన్నతయా విశేషతోఽనిర్దేశ్యత్వాదననుసంధేయత్వాచ్చ న కథంచిదపి తత్త్వమసి సోహమస్మీత్యాదేర్నిర్వాహశ్శక్యః, దృష్టివిధిస్తు మోక్షార్థవిద్యాసు వేదాంతవాదినా నాంగీక్రియతే, యద్యప్యత్ర త్వం రాజాసి అహం రాజాస్మీత్యాదివత్తాదధీన్యాద్యుపచారవివక్షయా మధ్యమోత్తమయోస్సామంజస్యం, తథాపి లోకవేదయోశ్చేతనపర్యంతదేవమనుష్యాది

కూ—ద్వారా పరమాత్మపర్యంతతాయాముత్తమనివృత్తిరితి 'అధికం తు ప్రవిష్టం న తు తద్ధాని'రితి న్యాయాత్ ఏవం తత్త్వమసీత్యాదిష్వపి అసీతి మధ్యమపురుషో నిర్వాహ్యః త్వం పదేనాభిముఖచేతనద్వారైవ తదంతర్యామిణోఽభిధానాభ్యుపగమాత్ తత్రాపి ''యుష్మద్యుపపదే సమానాధికరణే స్థానిన్యపి మధ్యమః'' ఇత్యేతావదేవ హి స్మర్యతే న తు యుష్మచ్ఛబ్దస్య స్వాభిముఖచేతనద్వారా తదంతర్యామిపర్యంతత్వే మధ్యమనివృత్తిరపి. యే తు ''తత్త్వమసి సోహమస్మీ''త్యాదావహం త్వమాదిశబ్దే యుష్మదస్మదర్థపరిత్యాగేన నిర్విశేషచిన్మాత్రస్వరూపైక్యమేవ వాక్యవేద్యమాహుః తానేవ 'తత్త్వమసీ'త్యాదివాక్యేషు అసిరివ 'సోహమస్మీ'తి వాక్యస్థాస్మిరపి ఖణ్డయతి శ్రోతర్యనుసంధాతరి చ యుష్మద్యస్మదిహితైః పరిత్యక్తే న హి తేషామసినా కశ్చిత్ప్రతిబోధనీయోస్తి న చ కశ్చిదస్మినా విశిష్యానుసంధేయః. నను ప్రకృతే యుష్మదస్మదర్థయోరవివక్షాయామపి తయోర్వ్యుత్పన్నయుష్మదస్మచ్ఛబ్దోపపదమాత్రోపజీవనేన అస్మత్పక్షేపి క్వచిన్మధ్యమోత్తమయోరుపపత్తిరితి చేన్న తతోఽప్యపరిత్యక్తప్రవృత్తినిమిత్తకస్య అస్మాకం నిర్వహణస్యైవానుసర్తుముచితత్వాత్. అపరే త్వాహుః'' యోసావసౌ పురుషస్సోహమస్మీ''త్యత్ర పురుషశబ్దేన పరమపురుషో న వివక్షణీయః తథా సతి అస్మీత్యుత్తమస్య పురుషఇత్యాఖ్యయాసోహమితి చ సామానాధికరణ్యస్య క్లేశేన నిర్వాహ్యత్వాత్. తతోవరమత్ర పురుషశబ్దస్య పరిశుద్ధజీవాత్మపరత్వమాశ్రయితుం. ఏవం చ సతి యః పురుషో ముక్తదశాభావ్యాకారః పరిశుద్ధజీవాత్మా సోహమస్మీత్యన్వయాదుత్తమస్య పురుషఇత్యాఖ్యయాస్సామానాధికరణ్యస్య చాతిస్వరసో నిర్వాహ ఇతి నాయం పక్షస్సాధుః తథా భవత్వేవమిహ నిర్వహణం తథాపి తత్త్వమసీత్యత్ర తత్పదస్య

శం—త్వాత్ పూర్ణంవానేన ప్రాణబుద్ధ్యాత్మనా జగత్సమస్తమితి పురుషః పురి శయ

ఆ— (వ్యాహృత్యవయవ ఇతి) "తస్య భూరితి శిరో భువ ఇతి బాహూ సువ

వే—వ్యవహారన్యాయేన జాతిగుణశబ్దగతిలాభాత్తదుపేక్షా, నన్వేవం పురుషాఖ్యస్వేత రాత్మసామానాధికరణ్యక్లేశం పరిత్యజ్య యోసావసౌ పురుషస్సోహమస్మీతి పరిశుద్ధ స్వరూప మాత్రానుసంధాన పరమిదం వాక్యమస్తు, మైవం తత్త్వమసి త్వం వా అహ మస్మీత్యాదిషు తదనుపపత్తేః అత్రాపి తత్సమానన్యాయతయా తథైవానుసంధానస్యా

కూ—"త్వం వా అహమస్మి భగవో దేవతే అహం వై త్వమసీ"త్యాదిషు త్వం పదస్య చ పరదేవతావాచకత్వేన త్వదుక్తనిర్వాహస్య తత్రాభావాదకామేనాపి తత్రాస్మదుక్త నిర్వాహస్య సమాశ్రయణే తత్సమానన్యాయతయాఽత్రాపి తస్యైవానుసర్తుముచితత్వా దితి. స్యాదేతత్ "త్వం వా అహమస్మి భగవో దేవతే అహం వై త్వమసీ"త్యత్ర కథం పురుషవ్యవస్థా త్వమహంపదయోరుభయోరపి శ్రవణాత్ ఉద్దేశ్యవిషయకమేవ యుష్మ దాదిపదం ఉపపదత్వేన పాణినిసూత్రాభిమతం. తథా చోద్దేశ్యసమర్పకోపపదవశా దేవాత్ర మధ్యమోత్తమయోర్వ్యవస్థా సిధ్యతీతి చేత్ అస్త్వేవమిహ సమాధానం తథాపి "తత్త్వమ"సీత్యత్ర పురుషవ్యవస్థా న ఘటతే తత్ర త్వం పదయోగవత్తత్పద యోగస్యాపి సత్త్వాత్. తథాచాసీతి వదస్తీతి ప్రథమపురుషస్యాపి ప్రసఙ్గః న హ్యత్రాపి త్వం పదముద్దేశ్యసమర్పకం యేన త్వం పదమేవ పురుషనిమిత్తం న తత్పదమపీతి వ్యవస్థా స్యాత్. తథా చ తత్త్వమసి నిరూపణావసరే భాష్యం "నాత్ర కించిదుద్దిశ్య కిమపి విధీయత" ఇతి తస్మాత్ తత్త్వమసీతి వత్ తత్త్వమస్తీతి ప్రయోగోపి దుర్నివార ఇతి. అత్రోచ్యతే-తత్త్వమసీత్యత్రాపి త్వం పదార్థ ఉద్దేశ్యఏవ తతశ్చోద్దేశ్యవిషయకయుష్మ త్పదవశాత్తత్ర మధ్యమఏవేతి న ప్రథమపురుషప్రసంగః. నన్వేవం భాష్యవిరోధ ఇతి చేన్న భాష్యస్య విధేయాంశమాత్రనిషేధపరతయోద్దేశ్యాంశనిషేధకత్వాభావాత్ తథా హి నహ్యేవం భాష్యాభిప్రాయః నాత్ర కించిదుద్దిశ్యతే న చ కించిద్విధీయత ఇత్యపి. తర్హ్యేవం భాష్యాభిప్రాయే త్వంపదేన కించిదుద్దిశ్యత ఏవ కింతూద్దిష్టేన కించి ద్విధీయత ఇతి కథమిదమవగమ్యత ఇతి చేన్న - ప్రాప్తస్యైవోపసంహారకత్వోపపాదక భాష్యేణైవ,,విధేయాంశ ఏవ ని(షే)షిధ్యతే ఇత్యభిప్రాయస్య వ్యక్తత్వాత్. అన్యో ప్యాహ-త్వం రాజాసి అహం రాజాస్మీత్యాదివత్తాదర్థ్యాద్యుపచారవివక్షయా "తత్త్వ మసి సోహమస్మీ"త్యాదిషు మధ్యమోత్తమసామానాధికరణ్యానాం సామంజస్యమితి, తదప్యుపేక్షణీయమేవ. లోకవేదయోశ్చేతనపర్యంత దేవమనుష్యాదివ్యవహారబలేన జాతి

యోऽసావసౌ పురుషస్సోऽహమస్మి. ౧౬

వాయురనిలమమృతమథేదం భస్మాంతగ్ం శరీరమ్,

ం—నాద్వా పురుషః సోऽహమస్మి భవామి. ౧౬

శం—అథ ఇదానీం మమ మరిష్యతో వాయుః ప్రాణోऽధ్యాత్మపరిచ్ఛేదం ాత్వా అధిదైవతాత్మానం సర్వాత్మకమనిలమమృతం సూత్రాత్మానం ప్రతిపద్యతామితి

ే—రితి ప్రతిష్ఠే" పాదావిత్యర్థః. ౧౬

వే—చిత్యాత్ బ్రహ్మాత్మకోऽహమస్మీతి పరవిద్యాంగభూతస్వాత్మానుసంధానపరత్వేపి ేచ్ఛబ్దేన తాదర్థ్యాదికం లక్షణీయం స్యాత్. ౧౬

వే—అనంతరం తు పరిశుద్ధాత్మస్వరూపముచ్యతే, వాయురనిలమమృతమితి విద్యాకర్మానుసారేణ తత్ర తత్ర గంతృత్వాద్వాయుః నిలయనరహితత్వాత్ క్వచిదపి వ్యవస్థితత్వాభావాచ్చానిలం, అమృతం మ్రియమాణేపి దేహసన్తానే స్వయమమృతం, ఇదం విరజత్వాదీనామప్యుపలక్షణం, పరిశుద్ధజీవవిషయే ప్రజాపతివాక్యే "విరజో విమృత్యుర్విశోక" ఇత్యాదిసహపాఠాత్. అత్ర "వాయుశ్చాంతరిక్షం చైతదమృత" మిత్యాదిపరామర్శాద్వాయ్వాదిశబ్దానాం భూతద్వితీయవిషయత్వం న శంకనీయం, పూర్వాపరాభ్యామసంగతేః, యద్యప్యమీషాం పరమాత్మవిషయత్వం విశిష్టవృత్త్యా యోగతో వా యుజ్యతే తథాపి వరమిహ నశ్వరస్య దేహస్యానంతరం వచనాత్తద్వ్యావ

కూ—గుణశబ్దవన్ముఖవృత్త్యైవ నిర్వాహసంభవే ఉపచారకల్పనస్యాన్యాయ్యత్వాది త్యలంవిస్తరేణ. ౧౬

కూ—ఏవం పరావరతత్త్వవివేకపరమనిశ్శ్రేయససాధనభూతసాంగభక్తియోగం తన్నిష్ఠస్యానుసంధేయమంత్రద్వయం చోపదిశ్య ఇదానీం భక్తియోగే జ్ఞానశక్త్యాదిశూన్యతయా శరణాగతిమవలంబమానానాం తదనుష్ఠానమంత్రావుపదిశతి. యద్యప్యగమే ఆచార్యైరిమౌ శరణాగతిమంత్రావితి రహస్యత్వాత్ కంఠరవేణ నాభిహితౌ తథాపి ప్రాజ్ఞానామర్థసామర్థ్యాద్యథా తత్పరత్వావగమస్స్యాత్ తథా తయోశ్శ్లోకయోరర్థవర్ణనం కృతం. అభాషి చేత్థమంతే "వ్యక్తావ్యక్తే వాజినాం సంహితాన్తే వ్యాఖ్యామిత్థం వాజివక్త్రప్రసాదాత్, వైశ్వామిత్రో విశ్వమిత్రం వ్యతానీత్ వి(శ్వ)ద్వచ్ఛాత్రప్రీతయే వేంకటేశః" ఇతి అత్ర వి(శ్వ)ద్వచ్ఛాత్రప్రీతయే ఇత్యనేన స్వప్రబంధస్య నిగూఢాభిప్రాయత్వం వ్యంజితం. ఏవమాచార్యాభిప్రాయవిషయత్వాచ్ఛరణాగతిపరతయా మంత్రద్వయం వ్యాఖ్యాస్యతే-తత్ర వాయురనిలమితి ప్రథమశ్లోకః పూర్వఖండసమానార్థకః

శం—వాక్యశేషః. లింగం చేదం జ్ఞానకర్మసంస్కృతం ఉత్క్రామతీతి ద్రష్టవ్యం. మార్గ

వే—వృత్తప్రత్యగాత్మపరత్వం ప్రాణవిషయత్వేప్యత్ర మందప్రయోజనం, శ్వేతాశ్వతరీయాశ్చ భోగ్యభోక్తృనియంతౄణాం వివేచనే భోక్తృశబ్దవివక్షితప్రత్యగాత్మానమమృతశబ్దేనామనంతి "క్షరం ప్రధానమమృతాక్షరం హరః క్షరాత్మానావీశతే దేవ ఏకః" ఇతి "క్షరం త్వవిద్యాహ్యమృతం తు విద్యా విద్యావిద్యే ఈశతే యస్తు సోన్యః" ఇతి చ, ఏవం ప్రత్యగాత్మస్వరూపస్య "న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చి"దిత్యాది ప్రసిద్ధమమృతత్వమభిధాయ క్షేత్రజ్ఞశరీరస్య మృతత్వమవశ్యంభావీత్యాహ (అథేదం భస్మాంతం శరీరమితి) ప్రకృతాదర్థాదర్థాంతరవివక్షయాత్రాథశబ్దః, ఆత్మోత్క్రమణానంతర్యార్థో వా, కర్మవశ్యకార్త్స్న్యపరో వా, తథాచ స్మర్యతే "గంగాయాం సికతాధారా యథా వర్షతి వాసవే, శక్యా గణయితుం లోకే న వ్యతీతాః పితామహాః" ఇతి "బ్రహ్మాదిషు ప్రలీనేష్వి"త్యాది చ, ఇదమితి విశేషణం ఈశ్వరశరీరత్వేన

కూ—అగ్నే నయేత్యాదిచాపరశ్లోకఉత్తరఖండసమానార్థకః తథా చ "ప్రాప్యస్య బ్రహ్మణో రూపం ప్రాప్తుశ్చ ప్రత్యగాత్మనః, ప్రాప్త్యుపాయం ఫలం ప్రాప్తేస్తథా ప్రాప్తివిరోధి చే"త్యేవమాద్యాః పూర్వోత్తరఖండయోర్విశోధితా యే పదార్థాః యే చ వాక్యార్థభేదాః తే సర్వేపీహ పూర్వోత్తరయోః శ్లోకయోరనుసంధేయాః "సర్వోపాయవినిర్ముక్తం క్షేత్రజ్ఞం బ్రహ్మణి న్యసేత్, ఏతత్ జ్ఞానం చ యోగశ్చ శేషోఽన్యో గ్రంథవిస్తరః" ఇత్యాదిశాస్త్రైః ప్రోక్షణాదిభిస్సమిదాదికమివ పరిశుద్ధస్వరూపయాథాత్మ్యజ్ఞానేన సంస్కృతైవాత్మహవిస్సమర్పణీయమిత్యుక్తత్వాదిహాపి శరీరేంద్రియాదిభ్యో వివిక్తం స్వాత్మానం ప్రథమం విశోధ్య బ్రహ్మణి సమర్ప్య స్వాధికారానుగుణమర్థయతే (వాయురితి) "భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చ మత్వే"త్యాది శ్రుత్యంతరప్రసిద్ధశ్చిదచిదీశ్వరతత్త్వక్రమ ఇహాపి ద్రష్టవ్యః. వాయుః విద్యాకర్మానుగుణభగవత్సంకల్పవశేన తత్ర తత్ర గన్తృత్వాద్వాయుః అనేన జీవస్యాణుపరిమాణత్వం పరమాత్మాధీనత్వం చ సిధ్యతి. "వా గతిగంధనయో"రితి ధాతుః నిలయనరహితత్వాత్క్వచిదపి వ్యవస్థితత్వాభావాచ్చానిలం అమృతం మ్రియమాణేపి దేహసస్థానే స్వయమమృతం స్వరూపతో ధర్మతశ్చావినాశీత్యర్థః. "అవినాశీ వా అరేయమాత్మా అనుచ్ఛిత్తిధర్మా న విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతే" న విద్యతే ఉచ్ఛిత్తిః వినాశో యస్య సః అనుచ్ఛిత్తిః నిత్య ఇత్యర్థః. అనుచ్ఛిత్తిర్ధర్మో యస్యాసావనుచ్ఛిత్తిధర్మేతి పునర్బహువ్రీహిః నిత్యజ్ఞానవానితి భావః. ఆహుశ్చ యామునాచార్యాః "తదేవం చిత్స్వభావస్య పుంసః స్వాభావికీ చితిః, తత్తత్పదార్థసంసర్గాత్తత్తద్విత్తిత్వ

శం—యాచనసామర్థ్యాత్. అథేదం శరీరమగ్నౌ హుతం భస్మాన్తం భూయాత్

వే—నిత్యత్వేన చ ప్రమాణసిద్ధానాం వ్యవచ్ఛేదార్థం భస్మాంతమితి సంస్కారమాత్ర వ్యంజకం, కీటాంతత్వాదేరన్యత్ర ప్రసిద్ధస్యోపలక్షణం వా, శరీరశబ్దే వ్యుత్పత్తి నిమిత్తానుసారే విశరణస్వభావత్వం గమ్యతే, ఏవం "భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చ మత్వే"తి క్రమేణ చిదచిద్వివేకముక్త్వా ప్రేరితారం ప్రకృతం మహాపురుషం ప్రణవే నోపాదత్తే (ఓమితి) యథా ఆమనంత్యాథర్వణాః "యఃపునరేతం త్రిమాత్రేణ ఓమిత్యేతేనైవాక్షరేణ పరమపురుషమభిధ్యాయీతే"తి, ఉక్తం చ యోగానుశాసనే "క్లేశకర్మవిపాకాశయైరపరామృష్టః పురుషవిశేష ఈశ్వరస్స పూర్వేషామపి గురుః కాలే నానవచ్ఛేదాత్ తస్య వాచకః ప్రణవ" ఇతి—ఆహ చ సర్వజ్ఞః "ఓమిత్యేవం సదా విప్రాః పఠధ్వం ధ్యాత కేశవ"మితి, స్వయం చాగాత్ "ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ

కరా—మశ్నుత" ఇతి ఇదమమృతత్వమపహతపాప్మత్వాదీనామప్యుపలక్షణం. పరిశుద్ధ జీవవిషయే ప్రజాపతివాక్యే "య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసంకల్ప" ఇతి పాఠాత్. అనిలమమృతమితి పదద్వయమపి పుల్లింగత్వేన విపరిణేయం వాయురితి పుల్లింగత్వేనోపక్రమాత్ అత్ర వాయుశ్చాన్తరిక్షం చ ఏతదమృత‌మిత్యాదికం పరామృశ్య వాయ్వాదిశబ్దానాం భూతద్వితీయ విషయకత్వం నాశంకనీయం పూర్వాపరాభ్యామసంగతేః నాపి విశిష్టవృత్త్యా వాయు గతపరమాత్మవిషయత్వమాశంకనీయం నశ్వరస్య దేహస్య అనంతరవచనేన తద్వ్యావృత్తప్రత్యగాత్మపరత్వస్యైవ న్యాయ్యత్వాత్ "క్షరం ప్రధానమమృతాక్షరం హరః క్షరాత్మానావీశతే దేవఏకః" స్వభోగ్యతయా ప్రధానం హరతీతి హరః జీవ ఇత్యర్థః "క్షరంత్వవిద్యాహ్యమృతం తు విద్యా విద్యావిద్యే ఈశతే యస్తు సోఽన్యః" ఇతి శ్వేతాశ్వతరీయే భోగ్యభోక్తృనియన్తౄణాం వివేచనే అమృతశబ్దేన ప్రత్యగాత్మనోఽభిధానదర్శనాచ్చ అత్రాప్యమృతశబ్దో జీవాత్మపర ఇత్యేవ యుక్తం. ఏవం ప్రత్యగాత్మస్వరూపస్య "న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చి"దిత్యాది ప్రసిద్ధమమృతత్వమభిధాయ క్షేత్రస్య శరీరస్య మృతత్వమవశ్యం భావీత్యాహ (అథేదం భస్మాంతం శరీరమితి) ప్రకృతాదర్థాదర్థాంతరవివక్షయాఽత్రాథశబ్దః జీవాత్మోత్క్రమణానంతర్యార్థకో వా యద్వాఽకార్త్స్న్యపరః. స్మర్యతే చ "బ్రహ్మాదిషు ప్రలీనేషు నష్టే స్థావరజంగమే, ఏకస్తిష్ఠతి విశ్వాత్మా స తు నారాయణోఽవ్యయ" ఇతి భస్మశబ్దో దాహాఖ్యసంస్కారపరః ఖననాదేరప్యుపలక్షకః. అథ వా కళేబరం విట్క్రిమిభస్మసంజ్ఞితమిత్యన్యత్ర ప్రసిద్ధక్రిమ్యంతత్వాదేరుపలక్షణో భస్మాంతశబ్దః త్యాగే కృతే క్రవ్యాదభక్షితం

శం—ఓమితి యజ్ఞోపాసనం ఓం ప్రతీకాత్మకత్వాత్స్వాత్మకమగ్న్యాఖ్యం బ్రః
భేదేనోచ్యతే. హే క్రతో సంకల్పాత్మక స్మర యన్మమ స్మర్తవ్యం తస్య కాలోయ

వే—వ్యాహరన్మామనుస్మర''న్నితి, ఏవం సర్వత్ర ద్రష్టవ్యం. అథ క్రతురూపిణం
వన్తం జ్ఞానయజ్ఞగోచరమభిముఖీకుర్వంస్తదనుగ్రహం యాచతే (క్రతో స్మర కృ
స్మరేతి)క్రతో క్రత్వాత్మక యథాహ "అహం క్రతురహం యజ్ఞ" ఇతి "య
క్రతురస్మిన్ లోకే పురుషో భవతి తథేతఃప్రేత్య భవతి స క్రతుం కుర్వీత ఏవం క్ర
హ్మే''త్యాదిష్వివాత్రాపి ప్రకరణాదేవ క్రతుశబ్దఉపాసనపరో వా,తద్గోచరే తు భగః
తచ్ఛబ్దఉపచారాత్, స్మర, సానుగ్రహయా బుద్ధ్యా విషయీకురు "స్నేహపూ
మనసా యన్న స్మరసి కేశవే''తివత్, ఉక్తం చ భగవతా "స్థితే మనసి''త్యారభ్య "
స్తంమ్రియమాణం తు కాష్ఠపాషాణసన్నిభం, అహం స్మరామి మద్భక్తం నయామి

కృూ—శరీరం విట్సంజ్ఞితం భవతి. ఖననే క్రిమిసంజ్ఞితం దాహే భస్మసంజ్ఞితవి
భావః. నను కేషుచిచ్ఛరీరేషు ప్రత్యక్ష ఏవ వినాశో దృష్టః. అవినష్టేష్వప్యన్యేషు అ
మానాద్వినాశిత్వం సునిశ్చితం అన్యథా శత్రూన్ప్రతి శస్త్రాదికం న ప్రయుజ్యేత స్వ
మపి శత్రుప్రయుక్తశస్త్రశరాదికం న నివారయేత్. ఏవం సంప్రతిపన్నస్య భస్మాంత
దేరిహోపదేశే కిం ప్రయోజనమితి చేత్, ఉచ్యతే - ఆత్మశరీరయోరమృతత్వమృత
రూపవిరుద్ధధర్మప్రదర్శనేన భేదసమర్థనం తావదేకం ప్రయోజనం అపథ్యపరిహారర
యనసేవాదిభిః కిం నిత్యత్వం సంభవేదితి సందేహాపాకరణం ద్వితీయం స్వదేహే
వైరాగ్యజననం తృతీయం వినాశహేతౌ సత్యవశ్యం నశ్యతీతి వత్ భగవదుపాసనా
భిరత్యంతవినాశస్యాపి సంభావనాద్యోతనం చతుర్థం శీఘ్రం మోక్షోపాయే ప్రవ
తవ్యమితి త్వరాసంజననం పంచమం. ఏవముక్తాన్యనుక్తాని చ ప్రయోజనాంతరా
ద్వితీయాధ్యాయతాత్పర్యచంద్రికాయాం ద్రష్టవ్యాని. ఏవం "భోక్తా భోగ్యం ప్రే
తారం చ మత్వే''తి క్రమేణ చిదచిద్వివేకముక్త్వా ప్రేరితారం ప్రకృతం మహాపురుషః
ప్రణవేనోపాదత్తే (ఓమితి) యథామనన్త్యాథర్వణాః "యః పునరేతం త్రిమాత్రేణో
మిత్యనేనైవాక్షరేణ పరమపురుషమభిధ్యాయీతేతి. ఉక్తం చ యోగానుశాసనే "క్లే
కర్మవిపాకాశయైరపరామృష్టః పురుషవిశేష ఈశ్వరస్స్వేషామపి గురుః కాలేనా
చ్ఛేదాత్తస్య వాచకః ప్రణవ''ఇతి. ఆహ చ సర్వజ్ఞః "ఓమిత్యేవ సదా విప్రాః పఠధ
ధ్యాత కేశవ''మితి. స్వయం చాగాయత "ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ వ్యాహరన్మామను
స్మర''న్నితి. ఏవం సర్వత్ర ద్రష్టవ్యం. అథవా శరీరమాత్మానం చ వివిచ్య వివి
మాత్మానమకారవాచ్యే పరమపురుషే సమర్పయతి (ఓమితి) ప్రణవస్య ఆత్మసమర్ప

ఓంక్రతోస్మరకృతగ్ స్మర క్రతో స్మర కృతగ్ స్మర. ౧౭

శం—ప్రత్యుపస్థితః అతః స్మర ఏతావంతం కాలం భావితం కృతమగ్నే స్మర యన్మయా బాల్యప్రభృత్యనుష్ఠితం కర్మ తచ్చ స్మర క్రతోస్మర కృతం స్మరేతి పునర్వచనమాదరార్థమ్. ౧౭

ఆ—అత్రానందీయం నాస్తి. ౧౭

వే—మాంగతి''మితి.సర్వదా సర్వం సాక్షాత్కుర్వతః స్మర్తృత్వవచనమిహ పూర్వకృతప్రత్యవేక్షణాభిప్రాయం కృతం స్మరేత్యత్రాపి తథైవ వివక్షా, మత్కృతం యత్కించిదనుకూలమనుసంధాయ కృతజ్ఞస్త్వం మాం రక్షేతి భావః, ఏతావదంతం త్వత్కృతమానుకూల్యం ప్రతిసంధాయ త్వమేవ శేషపూరణం కుర్వితి వా. స్మరంతి హి ''జాయమానం హి పురుష''మిత్యాది, స్వయమప్యాహ—''తేషాం సతతయుక్తానా'' మిత్యాది, క్రతో స్మరకృతం స్మరేత్యావృత్తిరుక్తార్థే త్వరాతిశయాత్. ౧౭

కూ—పరత్వం''ఓమిత్యాత్మానం యుంజీత, ప్రణవో ధనుశ్శరో హ్యాత్మా బ్రహ్మ తల్లక్ష్యముచ్యతే, అప్రమత్తేన వేద్ధవ్యం శరవత్తన్మయో భవే''దిత్యాదిషు ప్రసిద్ధం అథ క్రతురూపిణం భగవంతం జ్ఞానయజ్ఞగోచరమభిముఖీకుర్వం స్తదనుగ్రహం యాచతే (క్రతో స్మర) క్రతో జ్యోతిష్టోమాదిక్రియాత్మక యథా హ ''అహం క్రతురహం యజ్ఞ''ఇతి యజ్ఞః పంచమహాయజ్ఞా ఇత్యర్థః. అథ వా క్రతో భక్తిస్వరూప ''యథా క్రతురస్మిన్ లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతి స క్రతుం కుర్వీత ఏవం క్రతురహ''మిత్యాదిషు క్రతుశబ్దస్య భక్తియోగేపి ప్రయోగదర్శనాత్ భక్తియోగగోచరే భగవతి తచ్ఛబ్దఉపచారాదిత్యాచార్యాః రక్షకస్య భక్తియోగస్థానే నివేశనం క్రతో ఇతి సమ్బోధనేన వివక్షితమితిభావః. స్మర సానుగ్రహయా బుద్ధ్యా విషయీకురు ''స్నేహపూర్ణేన మనసా కిం న స్మరసి కేశవ''ఇతి వత్ ఉక్తం చ భగవతా ''స్థితే మనసీ''త్యారభ్య ''తతస్తం మ్రియమాణం తు కాష్ఠపాషాణసన్నిభం, అహం స్మరామి మద్భక్తం నయామి పరమాం గతి''మితి అత్ర స్మరామి నయామీతి పదద్వయస్య క్రతో స్మర అగ్నే నయ ఇతి ప్రార్థనాద్వయాపేక్షయా ప్రతివచనత్వావగమద్వారా వరాహచరమశ్లోకద్వయం వాయురనిలమమృతమిత్యాదిమంత్రద్వయోపబృంహణమితి భావః. (కృతం స్మర) మత్కృతం యత్కించిదానుకూల్యమనుసంధాయ కృతజ్ఞస్త్వం మాం రక్ష ఇతి వా ఏతావదంతం త్వత్కృతమానుకూల్యం ప్రతిసంధాయ త్వమేవ శేషపూరణం కుర్వితి వా భావః. స్మరంతి హి ''జాయమాన హి పురుష''మిత్యాది ఉక్తార్థే త్వరాతిశయాత్క్రతో స్మర కృతం స్మరేత్యావృత్తిః. ౧౭

అగ్నే నయ సుపథా రాయే అస్మాన్
విశ్వాని దేవ వయునాని విద్వాన్,

శం—పునరన్యేన మన్త్రేణ మార్గం యాచతే హే అగ్నే నయ గమయ సుపథా శోభనేన మార్గేణ సుపథేతి విశేషణం దక్షిణమార్గనివృత్త్యర్థం నిర్విణ్ణోఽహం దక్షిణేన మార్గేణ గతాగతలక్షణేన అతో యాచే త్వాం పునఃపునర్గమనాగమనవర్జితేన శోభనేన పథా నయ రాయే ధనాయ కర్మఫలభోగాయేత్యర్థః. అస్మాన్ యథోక్తధర్మఫలవిశిష్టాన్ విశ్వాని సర్వాణి హే దేవ వయునాని కర్మాణి ప్రజ్ఞానాని వా విద్వాన్

ఆ—మన్త్రాన్ పదశో వ్యాఖ్యాయ సంక్షేపతో విచారమారభతే (అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వేత్యాదినా) (అమృతత్వం చేతి) అమృతత్వం చ ముఖ్యమేవ కస్మాన్న గృహ్యేత ఇతి సంబన్ధః. శాస్త్రీయయోర్జ్ఞానకర్మణోర్విరోధావిరోధౌ శాస్త్రీయావేవ గ్రాహ్యౌ న తర్కమాత్రేణేతి పరేణోక్తం? సిద్ధాన్తీ శాస్త్రసిద్ధఏవ విరోధ ఇత్యాహ (దూరమేతే ఇతి(విషూచీ నానాగతీ విద్యావిద్యే దూరం విపరీతే అతిశయేన విరుద్ధే ఇత్యర్థః, (సహ సంభవానుపపత్తేరితి) కాఽనుపపత్తిః కారకే విరోధశ్రవణాత్ తద్గత

వే—పునరప్యగ్నిశబ్దవాచ్యం భగవన్తం స్వాపేక్షితం ప్రాపయేత్యాహ (అగ్నే నయ సుపథా రాయే అస్మాన్విశ్వాని దేవ వయునాని విద్వాన్, యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనో భూయిష్ఠాం తే నమఉక్తిం విధేమ ఇతి) అగ్నే, అగ్నిశరీరక "యస్యాగ్నిశ్శరీర"మిత్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణం "సాక్షాదప్యవిరోధం జైమిని" రితి న్యాయాత్, అగ్రనయనాదిగుణయుక్తేతి వా, నయ, ప్రవర్తయేత్యర్థః. సుపథా, శోభనేన మార్గేణ, ప్రతిషేధస్పర్శరహితేనోపాయేనేతి యావత్. రాయే, విద్యార్థశరీరసంరక్షణత్వదర్చనాద్యనుగుణాయ ధనాయ విద్యార్థప్రకరణానుగుణ్యాత్ "అతస్కరకరగ్రాహ్యమరాజక

కూ— పునరప్యగ్నిశబ్దవాచ్యం భగవన్తం ప్రతీష్టప్రాప్తిమనిష్టనివృత్తిం చ ప్రార్థయతే (అగ్నేనయేతి) బృహదారణ్యకే చ సప్తమాధ్యాయే "యదా వై పురుషోఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స వాయు" మిత్యాదినా అర్చిరాదికం పన్థానముపదిశ్య పశ్చాదధ్యాయావసానే "హిరణ్మయేన పాత్రేణేత్యాద్యా" ఏతే చత్వారో మన్త్రాః క్రమేణ పఠితాః. అగ్నే అగ్నిశరీరక "యస్యాగ్నిశ్శరీర"మిత్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణం యద్వా "సాక్షాదప్యవిరోధం జైమిని"రితి న్యాయేన అగ్రం నయతీత్యగ్నిః అగ్రనయనాదిగుణయుక్త నయ ప్రవర్తయేత్యర్థః. సుపథా శోభనమార్గేణ ప్రతిషేధస్పర్శరహితేన యాజనాధ్యాపనాద్యుపాయేనేతి యావత్. రాయే విద్యార్థశరీరసంరక్షణత్వదర్శనాను

శం—జానన్ కించ యుయోధి వియోజయ వినాశయ అస్మత్ అస్మత్తః జుహురాణం కుటిలవచనాత్మకం ఏనః పాపం తతో వయం విశుద్ధాస్సన్త ఇష్టం ప్రాప్స్యామ ఇత్యభిప్రాయః కింతు వయమిదానీం తేన శక్నుమః పరిచర్యాం కర్తుం భూయిష్ఠాం బహుతరాం తే తుభ్యం నమఉక్తిం నమస్కారవచనం విధేమ తవ నమస్కారేణ పరిచరేమేత్యర్థః. "అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయామృతమశ్నుతే వినాశేన మృత్యుం తీర్త్వా సమ్భూత్యామృతమశ్నుత"ఇతి శ్రుత్వా కేచిత్సంశయం కుర్వంతి అతస్తన్నిర్ధార

ఆ—విద్యావిరోధోఽస్తి ఇహ త్వవిరోధశ్రవణాత్ అవిరోధో భవిష్యతీతి న వాచ్యం విరోధావిరోధయోస్సిద్ధత్వేన వికల్పాసంభవాత్ ఉదితానుదితహోమయోర్హి పురుషతంత్రత్వాద్వ్యక్తో వికల్ప ఇత్యుక్తమ్. తర్హ్యవిరోధ ఏవాస్తు సముచ్చయవిధిబలాదితి చేన్న ముఖ్యబ్రహ్మవిద్యావిద్యయోః శుక్తివిద్యావిద్యయోరివ సహ సంభవానుపపత్తేస్సముచ్చయవిధిరసిద్ధః సిద్ధే సముచ్చయవిధౌ తద్బలాదవిరోధసిద్ధిః అవిరోధావగమాచ్చ సముచ్చయసిద్ధిరిత్యన్యోన్యాశ్రయస్స్యాదిత్యర్థః. సహసంభవానుపపత్తావపి క్రమేణైకాశ్రయే విద్యావిద్యే స్యాతామితి చేత్ యది పూర్వమవిద్యా పశ్చాత్తు విద్యేతి

వే—వంశవదం, అదాయాదవిభాగార్హం ధనమార్జయ సుస్థిరం. అనంతం బత మే విత్త"మిత్యాదిషూక్తమలౌకికం ధనమిహ వివక్షితం, ఏకఏవ మంత్రః ప్రకరణాదిభిర్విశేషితస్తత్తదనుగుణమర్థం వివక్షతీతి సమ్యఙ్న్యాయవిదః, అస్మాన్ త్వదనన్యభావాన్ అనన్యగతీంశ్చ(విశ్వాని దేవ వయునాని విద్వాన్) దేవ, అస్మదపేక్షితప్రదానానురూపవిచిత్రక్రీడాయుక్త, 'మాయావయునం జ్ఞాన'మితి నైఘంటుకాః. అతః జ్ఞానముఖేన ఉపాయవిశేషా ఇహ వయునశబ్దేన వివక్షితాః, సర్వాన్ తత్తదధికారానుగుణాన్ చతుర్విధపురుషార్థోపాయాన్, యథావత్ విద్వాన్ త్వమవిదుషోస్మాన్ నేతుమర్హసీతి భావః

కూ—గుణాయ ధనాయేత్యర్థః. అథవా "అతస్కరగ్రాహ్యమిదమరాజకవశంవదం, అదాయాదవిభాగార్హం ధనమాదాయ సుస్థిరం. అనంతం బత మే విత్త"మిత్యాదిషూక్తమలౌకికధనమిహ వివక్షితం విద్యాప్రకరణానుగుణ్యాత్ ఏక ఏవ మంత్రః ప్రకరణాదిభిర్విశేషితస్తదనుగుణమర్థం బోధయతీతి సమ్యఙ్న్యాయవిద ఇత్యాచార్యాః. యద్వా అగ్నే నయ ప్రాపయేత్యర్థః. సుపథా అర్చిరాదిపథేన బృహదారణ్యకపాఠేఽర్చిరాదిపథస్య బుద్ధిస్థత్వాత్ "అర్చిరహస్సితపక్షానుదగయనాబ్దౌ చ మారుతార్కేన్దూన్, అపి వైద్యుతవరుణేన్ద్రప్రజాపతీనాతివాహికానాహుః"రిత్యభియుక్తసంగృహీతేన మార్గేణేతి భావః. అర్చిరాదిమార్గవివక్షాప్యాచార్యాభిప్రేతైవ రాయేఇత్యత్ర బ్రహ్మణః ప్రాప్య

శం— ణార్థం సంక్షేపతో విచారణాం కరిష్యామః తత్ర తావత్ కిం నిమిత్తస్సంశయ ఇతి ఉచ్యతే విద్యాశబ్దేన ముఖ్యా పరమాత్మవిద్యైవ కస్మాన్న గృహ్యతే అమృతత్వం చ నన్వుక్తాయాః పరమాత్మవిద్యాయాః కర్మణశ్చ విరోధాత్సముచ్చయానుపపత్తిః సత్యం విరోధస్తు నావగమ్యతే విరోధావిరోధయోశ్శాస్త్రప్రమాణకత్వాత్ యథాఽవిద్యానుష్ఠానం విద్యోపాసనం చ శాస్త్రప్రమాణకం తథా తద్విరోధాఽతద్విరోధావపి. యథా చ ''న హింస్యాత్సర్వాభూతాని'' ఇతి శాస్త్రావగతం పునశ్శాస్త్రేణైవ బాధ్యతే అధ్వరేపి

ఆ— క్రమః తర్హి ఇష్యత ఏవ యది పశ్చాత్ తర్హ్యసంభవ ఇత్యాహ (న విద్యోత్పత్తావితి) పూర్వసిద్ధాయా అవిద్యాయాః ప్రధ్వస్తత్వాదన్యస్యాశ్చోత్పత్తౌ కారణాసంభవాన్మూలాభావేన భ్రమసంశయాగ్రహణానామపి విదుషోఽనుపపత్తిరిత్యర్థః. విద్యోత్పత్తౌ మాభూదవిద్యా కామం కర్మ తు భవిష్యతి విదుషోపి వ్యాఖ్యానభిక్షాటనాదిదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యాసంభవాదితి) చోదనాప్రయుక్తానుష్ఠానం హి కర్మజ్ఞానేన సహ తవ సముచ్చిచీషితం బ్రహ్మాత్మైకత్వం సాక్షాదనుభవతో న చోదనా సంభవతి కామా

వే—(యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణం) బంధనాత్మకతయా అచింత్యప్రకారకౌటిల్యవత్తయా వా బాధమానమిత్యర్థః. ఏనః, అకృత్యకరణకృత్యాకరణాదిరూపం త్వదనుభవాది ప్రతిబంధకం అస్మత్తో యుయోధి, పృథక్కురు, వినాశయేత్యర్థః (భూయిష్ఠాం తే నమ ఉక్తిం విధేమ) అనన్యగతిరిత్యాదిగుణైరావృత్తితశ్చ భూయసీం నమఉక్తిం తే విద

కూ— తో్యపవర్ణనాత్ బ్రహ్మైవ హి సుస్థిరమనంతమలౌకికం చ ధనం అతఏవ తత్ర తత్రైవముచ్యతే ''ధనం మదీయం తవ పాదపంకజం, యో నిత్యమచ్యుతపదామ్బుజయుగ్మరుక్మవ్యామోహతః, దుఃరీశ్వరద్వారబహిర్వితర్దికాదురాసికాయై రచితోయమంజలిః, యదంజనాభం నిరపాయమస్తి మే ధనంజయస్యన్దనభూషణం ధనం. న మే పిత్రార్జితం ద్రవ్యం న మయా కించిదార్జితం, అస్తి మే హస్తిశైలాగ్రే వస్తు పైతామహం ధన''మితి అత్రచైవం శాంకరం వ్యాఖ్యానం. సుపథా శోభనమార్గేణ సుపథేతి విశేషణం దక్షిణమార్గనివృత్త్యర్థం విషణ్ణోహం దక్షిణేన మార్గేణ గతాగతలక్షణేన అతో యాచే త్వాం పునఃపునర్గమనాగమనవర్జితేన శోభనేన పథా నయేతీతి. రాయే హిరణ్యనిధిసరూపాయ పురుషాయ త్వత్ప్రాప్తయే ఇతి భావః. అస్మాన్ అనన్యప్రయోజనాననన్యగతీంశ్చేత్యర్థః. న కేవలం మాం అపిత్వనుబంధిజనానపీతి బహువచనస్యాభిప్రాయః. దేవ అస్మదపేక్షితప్రదానానుగుణవిచిత్రజగత్సృష్టిస్థితిసంహారాంతః ప్రవేశనియమనస్వాశ్రితవిమోచనాదిరూపవిలక్షణక్రీడాయుక్త ''యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై, తం హ దేవమాత్మబుద్ధిప్రసాదం

శం—హింసా స్యాదితి ఏవం విద్యాఽవిద్యయోరపి స్యాత్ విద్యాకర్మణోశ్చ సము చ్చయే న "దూరమేతే విపరీతే విషూచీ అవిద్యా యా చ విద్యే"తి శ్రుతేః "విద్యాం చావిద్యాం"చేతి వచనాదవిరోధ ఇతి చేన్న హేతుస్వరూపఫలవిరోధాత్ విద్యాఽ విద్యావిరోధాఽవిరోధయోర్వికల్పాసంభవాదవిరోధ ఏవేతి చేన్న సహ సంభవానుపపత్తేః క్రమేణ స్యాతాం విద్యావిద్యే ఇతి చేన్న విద్యోత్పత్తౌ తదాశ్రయేఽవిద్యానుపపత్తేః

ఆ—భావాత్ కామినో హి సర్వాశోచ్ఛేదనాః "అకామతః క్రియాః కాశ్చిద్దృశ్యంతే న హి కస్యచిత్, యద్యద్ధి కురుతే జంతుస్తత్తత్కామస్య చేష్టిత"మితి స్మరణాత్ విద్వచ్ఛ రీరస్థితిస్త్వవిద్యాలేశాశ్రయా కర్మశేషనిమిత్తం తు విదుషో భిక్షాటనాది న కర్మచోద నాఽభావాత్ కింతు యావత్ప్రాణశరీరసంయోగవిభావితకర్మాభాసం తచ్చ విద్వాన్న

వే—ధ్మహే. వ్యత్యయో హి బహులమనుశిష్టః. నమ ఉక్తేరనువృత్తిం వా నాథం ప్రతినాథతే నమ ఇత్యేవవాదిన ఇతి హి ముక్తలక్షణా అపి పురుషాః మోక్షధర్మే ప్రతి

దూ—ముముక్షుర్వై శరణమహం ప్రపద్య"ఇతి మంత్రేపి దేవశబ్దస్యైవమేవాభిప్రా యః. వయునశబ్దో జ్ఞానవాచీ "మాయావయునం జ్ఞాన"మితి నైఘంటుకోక్తేః. అత్ర తు లక్షణయా జ్ఞాతవ్యోపాయపరః విశ్వాని వయునాని సర్వానపి తత్తదధికారానుగుణ చతుర్విధపురుషార్థోపాయాన్యథావద్విద్వాంస్త్వమవిదుషోఽస్మాన్నేతుమర్హసీతి భావః "యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మా"ఇతి మంత్రపదానామప్యేతదేవ హృదయం "ముముక్షుర్వై శరణమహం ప్రపద్య"ఇతి మంత్రగతముముక్షుపదం వివృణ్వన్నాహ (యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేన ఇతి) హ్రుకౌటిల్యే జుహురాణం కుటిలం బంధనాత్మక మిత్యర్థః. యద్వా అచింత్యప్రకారకౌటిల్యతయా బాధమానమితి భావః. అనేన విశేష ణేన అతితీవ్రః శోకవేగో ద్యోత్యతే ఏనః అకృత్యకరణకృత్యాకరణాదిరూపం త్వదు పాసనోత్పత్తిప్రతిబంధకమిత్యర్థః. త్వత్ప్రాప్తిప్రతిబంధకమితి వా. ఏనఇత్యేకవచనం జాత్యభిప్రాయకం. వస్తుతస్తు కియదిదం నివర్త్యమేనః నివర్తకానురూపం హి న భవతి న హి సర్వశక్తేస్తవేదమనురూపం లక్ష్యం నాపి నమఉక్తేః భూయసీ హి సా ఇత్యేక వచనస్యాభిప్రాయః అస్మత్ అస్మత్తః యుయోధి పృథక్కురు వినాశయేతి భావః పృథక్కురు ఏతావదేవ యాచే త్వాం జుహురాణమేనోఽస్మత్తః ప్రథమం వియోజ యేతి తత్పశ్చాద్యథా మనోరథం వినాశయసి చేద్వినాశయ పురుషాంతరే సఙ్క్రామ యసి చేత్సంక్రామయ నాస్తి తత్రాస్మాకం నిర్బంధ ఇతి భావః. భూయిష్ఠాం అనన్య గతిత్వాదిగుణైరావృత్తితశ్చ భూయసీం నమఉక్తిం తే అవాప్తసమస్తకామతయా నిరుపాధికసర్వస్వామితయా చ నమఉక్త్యన్యనిరపేక్షాయ తే విధేమ విదధ్మహే

శం—న హ్యగ్నిరుష్ణః ప్రకాశశ్చేతి విజ్ఞానోత్పత్తౌ యస్మిన్నాశ్రయే తదుత్పన్నం తస్మిన్నేవాశ్రయే శీతోఽగ్నిరప్రకాశో వేత్యవిద్యాయా ఉత్పత్తిః నాపి సంశయోఽజ్ఞానం వా "యస్మిన్ సర్వాణి భూతాని ఆత్మైవాభూద్విజానతః, తత్ర కో మోహః కశ్శోక ఏకత్వ మనుపశ్యత" ఇతి శోకమోహాద్యసంభవశ్రుతేః అవిద్యాఽసంభవాత్తదుపాదానస్య కర్మణోఽప్యనుపపత్తిమవోచామ అమృతమశ్నుత ఇత్యాపేక్షికమమృతం విద్యాశబ్దేన

ఆ—స్వగతం మన్యతే కర్మాధ్యాసోపాదానావిద్యాయా అసంభవాత్ నైవ కించిత్కరోమీతి ప్రత్యయాచ్చేతి భావః. యదుక్తమమృతశబ్దేన ముఖ్యమేవామృతత్వం కిం న గృహ్యతే విద్యాశబ్దేన చ పరమాత్మవిద్యేతి తత్రాహ (అమృతమితి) ముఖ్యామృతత్వగ్రహణే హిరణ్మయాదిమంత్రేణ ద్వారమార్గయాచనమనుపపన్నం స్యాత్ "న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామంత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే" ఇత్యాదిశ్రుతేః తతో ముఖ్యార్థ

వే—పాదితాః, మానసకాయికయోర్నమసోరభావేపి నమశ్శబ్దమాత్రేణ ప్రపత్తుమర్హాసీ

కూ—వ్యత్యయోబహుళమనుశిష్టః. నమఉక్తేరనువృత్తిం వా నాథం ప్రతి నాథయతే "నమఇత్యేవ వాదిన" ఇతి హి ముక్తానామపి లక్షణం మోక్షధర్మే శ్రుతం మానసకాయికయోర్నమసోరభావేపి నమశ్శబ్దమాత్రేణ త్వం ప్రసన్నో భవితుమర్హసీత్యుక్తిశబ్దాభిప్రాయః. హే అగ్నే దేవ విశ్వాని వయునాని విద్వాన్ త్వం జుహురాణమేనోఽస్మత్తో యుయోధి సుపథాఽస్మాన్రాయే నయ వయం తే భూయిష్ఠాం నమఉక్తిం విధేమేత్యన్వయః. నిత్యాంజలిపుటా హృష్టా నమఉక్తిం విధేమేత్యర్థః. నమఇత్యేవవాదినో భవామేతి భావః. ౧౮

కూ—ఏవమస్మిన్ననువాకే ఆదితో మన్త్రాష్టకస్య చేతనాచేతనరూపమపరతత్త్వద్వయం కర్మయోగజ్ఞానయోగరూపం వ్యవహితోపాయద్వయం చ ప్రధానప్రతిపాద్యం ఉపరితనాష్టకస్య తు పరతత్త్వపరమపురుషవిషయకం భక్తియోగరూపం సాక్షాత్సాధనం అవశిష్టమంత్రద్వయస్య సర్వఫలసాధనం ప్రపదనం ప్రధానప్రతిపాద్యం. ఏవం చ శ్రీభగవద్గీతాధ్యాయేషు ప్రథమషట్కం ప్రథమాష్టకస్యోపబృంహణం ద్వితీయషట్కం ద్వితీయాష్టకస్య తృతీయషట్కమవశిష్టమంత్రద్వికస్యోపబృంహణం తృతీయషట్కం హి ప్రథమమధ్యమషట్కాభ్యాముక్తతత్త్వోపాయ పురుషార్థవిశదీకరణపూర్వకం శరణాగతివిధిప్రధానం తత్ర చరమశ్లోకస్య పూర్వార్ధం "వాయురనిలమమృత"మితి మంత్రోక్తానుష్ఠానవిధాయకం ఉత్తరార్ధం తు యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేన ఇతి ప్రార్థయమానానాం ప్రార్థనాపూరణసంకల్పపూర్వకం శోకప్రతిక్షేపకమితి చరమశ్లోకోప్యస్య మంత్రద్వికస్యోపబృంహణమేవేతి సిద్ధం. ఏవం పరతత్త్వ

యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనో
భూయిష్ఠాం తే నమఉక్తిం విధేమ. ౧౮
హరిః ఓమ్ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.
ఇతి వాజసనేయసంహితోపనిషత్సంపూర్ణా.

శం— పరమాత్మవిద్యాగ్రహణే హిరణ్మయేనేత్యాదినా ద్వారమార్గయాచనమనుపపన్నంస్యాత్ తస్మాద్యథాస్మాభిర్వ్యాఖ్యాతఏవ మన్త్రాణామర్థ ఇత్యుపరమ్యతే. ౧౮
ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమద్గోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీశంకరభగవతః కృతౌ వాజసనేయసంహితోపనిషద్భాష్యం సంపూర్ణం.

ఆ—బాధాద్గౌణార్థగ్రహణం యుక్తమిత్యర్థః. యస్మాదర్థాంతరం న సంగచ్ఛతే తస్మాదిత్యుపసంహారః. ౧౮

ఈశాప్రభృతిభాష్యస్య శాఙ్కరస్య పరాత్మనః,
మందోపకృతిసిద్ధ్యర్థం ప్రణీతం టిప్పణం స్ఫుటం.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ వాజసనేయసంహితోపనిషద్భాష్యటీకా సమాప్తా.

వే—త్యుక్తిశబ్దాభిప్రాయః. ఏవం పరతత్త్వతద్విభూతియోగతదుపాసనతద్విశేషాఙ్సఙ్గ్రహ్య సంహితేయం సమపూర్యత. ౧౮

వ్యక్తావ్యక్తే వాజినాం సంహితాంతే వ్యాఖ్యామిత్థం వాజివక్త్రప్రసాదాత్,
వైశ్వామిత్రో విశ్వమిత్రం వ్యతానీద్విద్వచ్ఛాత్రప్రీతయే వేంకటేశః.

అభేదం భోక్తౄణామథ చ భవినామేవపరతాం
తథాభేదాభేదం జినసుగతనీతిం చ జగతి,
అసంపాద్యాం ముక్తిం భవభయమలీకం చ పరతా
మసావీశేత్యాదిర్న కథమనువాకః ప్రతిభటః.

హరిః ఓమ్. ఇతి కవితార్కికసింహస్య సర్వతంత్రస్వతంత్రస్య శ్రీమద్వేంకటనాథస్య మమ నాథస్య శ్రీమద్వేదాన్తాచార్యస్య కృతిషు ఈశావాస్యోపనిషద్భాష్యం సంపూర్ణం.
కవితార్కికసింహాయ కల్యాణగుణశాలినే, శ్రీమతే వేఙ్కటేశాయ వేదాంతగురవే నమః.

కూ—తద్విభూతియోగతదుపాసనతత్ప్రపదనతత్ఫలవిశేషాః సంగృహ్య సంహితేయం సమపూర్యత.

వేదాంతగురుపాదాబ్జధ్యాననిర్మలచేతసా,
వాజివేదాన్తసారార్థః శ్రీవత్సాంకేన దర్శితః.

యదిహరహస్యం వివృతం యద్వా న్యూనం వచోఽధికం యచ్చ,
కృపయా తదిదం సర్వం దేవః క్షమతే తథా మహాంతోఽపి.

ఇతి శ్రీమత్సర్వతంత్రోభయవేదాన్తాచార్యస్య పరమహంస
పరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీవత్సాంకశ్రీమన్నారాయణ
మునీంద్రస్య కృతిషు ఈశావాస్యప్రకాశికా సంపూర్ణా.

శ్రీ ర స్తు.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా కేనోపనిషత్.

అవతారికా.

శం — కేనేషితమిత్యాద్యోపనిషత్పరబ్రహ్మవిషయా వక్తవ్యేతి నవమస్యాధ్యాయస్యారమ్భః. ప్రాగేతస్మాత్కర్మాణ్యశేషతః పరిసమాపితాని సమస్తకర్మాశ్రయభూతస్య చ ప్రాణస్యోపాసనాన్యుక్తాని కర్మాంగసామవిషయాణి చ అనంతరం చ గాయత్రసామవిషయం దర్శనం వంశాంతముక్తం కార్యం సర్వమేతద్యథోక్తం కర్మ చ జ్ఞానం చ సమ్యగనుష్ఠితం నిష్కామస్య ముముక్షోస్సత్త్వశుద్ధ్యర్థం భవతి సకామస్య తు జ్ఞానరహితస్య కేవలాని శ్రౌతాని స్మార్తాని చ కర్మాణి దక్షిణమార్గప్రతిపత్తయే పునరావృత్తయే చ భవంతి స్వాభావిక్యాత్వశాస్త్రీయయా ప్రవృత్త్యా పశ్వాదిస్థావరాంతా అధోగతిస్స్యాత్ "అథైతయోః పథోర్న కతరేణ చ న తానీమాని క్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవంతి జాయస్వమ్రియస్వేత్యేతత్తృతీయం స్థాన"మితి శ్రుతేః "ప్రజాస్తిస్రోఽత్యాయమీయు"రితి మంత్రవర్ణాత్ విశుద్ధసత్త్వస్య తు నిష్కామస్యైవ బాహ్యా

యచ్ఛ్రోత్రాదేరధిష్ఠానం చక్షుర్వాగాద్యగోచరం,
స్వతోఽధ్యక్షం పరం బ్రహ్మ నిత్యముక్తం భవామి తత్.

ఆ — కేనేషితమిత్యాదికాం తలవకారశాఖోపనిషదం వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్ భాష్యకారోఽహంప్రత్యయగోచరస్యాత్మనస్సంసారిత్వాత్ అసంసారిబ్రహ్మభావస్యోపనిషత్ప్రతిపాద్యస్యాసమ్భవాన్నిర్విషయత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహంకారసాక్షిణః సంసారిత్వగ్రాహకప్రమాణావిషయత్వాద్బ్రహ్మత్వప్రతిపాదనే విరోధాసమ్భవాత్సవిషయత్వాద్వ్యాఖ్యేయత్వం ప్రతిజానీతే (కేనేషితమిత్యాద్యేతి) కస్తర్హి నవమస్యాధ్యాయస్యాష్టాధ్యాయ్యా సహ నియతపూర్వోత్తరభావానుపపత్తిలభ్యస్సంబంధ ఇత్యాశఙ్క్య హేతుహేతుమద్భావలక్షణసంబంధం దర్శయితుం వృత్తమనువదతి (ప్రాగేతస్మాదిత్యాదినా) కర్మాంగసామ పాంచభక్తికం సాప్తభక్తికం చ తద్విషయాణ్యుపాసనాని పృథివ్యాదిదృష్ట్యోక్తాని ప్రాణదృష్ట్యా గాయత్రనామో

శం—దనిత్యాత్సాధ్యసాధనసంబంధాదిహ కృతాత్పూర్వకృతాద్వా సంస్కారవిశేషో ద్భవాద్విరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయా జిజ్ఞాసా ప్రవర్తతే తదేతద్వస్తు ప్రశ్నప్రతివచనలక్షణయా శ్రుత్యా ప్రదర్శ్యతే (కేనేషితమిత్యాద్యయా) కాఠకే చోక్తం "పరాంచి ఖాని వ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్ పశ్యతి నాంతరాత్మన్, కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛ"న్నిత్యాది "పరీక్ష్య లోకాన్ కర్మచితాన్ బ్రాహ్మణో నిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతః కృతేన తద్విజ్ఞానార్థం సగురుమేవాభిగచ్ఛేత్సమిత్పాణిః శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠ"మిత్యాది ఆథర్వణే చ ఏవం హి విరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయం విజ్ఞానం శ్రోతుం మంతుం విజ్ఞాతుం చ సామర్థ్యముపపద్యతే నాన్యథా ఏతస్మాచ్చ ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిజ్ఞానాత్సంసారబీజమజ్ఞానం కామకర్మప్రవృత్తికారణమశేషతో నివర్తతే "తత్ర కో మోహః కశ్శోకః ఏకత్వమనుపశ్యత" ఇతి మంత్రవర్ణాత్ "తరతి శోకమాత్మవిత్ భిద్యతే హృదయగ్రంథిశ్ఛిద్యంతే సర్వసంశయాః, క్షీయంతే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావర"ఇత్యాది శ్రుతిభ్యశ్చ కర్మసహితాదపి జ్ఞానాదేతత్సిధ్యతీతి చేన్న వాజసనేయకే తస్యాన్యకారణత్వవచనాత్ జాయామే

ఆ—పాసనం చ శిష్యాచార్యసన్తానావిచ్ఛేదో వంశః తదవసానేన గ్రంథేన కార్యరూపమేవ వస్తూక్తం చేత్ తర్హి ప్రాణాద్యుపాసనసహితస్య కర్మణస్సంసారఫలత్వాత్ బ్రహ్మజ్ఞానానుపయోగాత్కథం హేతుహేతుమద్భావస్సంబంధోఽభివిధిత్సిత ఇత్యాశంక్య నిత్యకర్మణాం తావజ్జ్ఞానోపయోగిత్వం కథయతి (సర్వమేతదితి) కామ్యానాం ప్రతిషిద్ధానాం చ ఫలం తద్దోషదర్శనేన వైరాగ్యార్థమితి కథయతి (సకామస్య త్వితి) ఏతయోః పథోః జ్ఞానకర్మణోర్మధ్యే కేనాపి మార్గేణ యే న ప్రవృత్తాః తే ప్రతిషిద్ధానుష్ఠాయిన ఇత్యర్థః (జాయస్వ మ్రియస్వేతి) పునఃపునర్జాయంతే మ్రియంతే చేత్యర్థః. తిస్రః ప్రజాః జరాయుజాండజోద్భిజ్జలక్షణాః పితృయానదేవయానలక్షణమార్గగమనమతీత్య కష్టామేవ గతిమీయుః ప్రాప్తా ఇత్యర్థః. ఏవం కర్మఫలముక్త్వా తతో విరక్తస్య విశుద్ధసత్త్వస్య బ్రహ్మజ్ఞానేఽధికార ఇతి దర్శయన్ హేతుహేతుమద్భావమాహ (విశుద్ధసత్త్వస్య త్వితి) సాధ్యసాధనసంబంధాద్విరక్తస్యేతి సంబంధః తత్ర నిమిత్తస్యాదృష్టస్యానియతత్వమాహ (ఇహకృతాదితి) కర్మఫలాద్విరక్తస్య బ్రహ్మజిజ్ఞాసా భవతీత్యత్రాన్యసంవాదమాహ (కాఠకే చేతి) (ఆవృత్తచక్షురితి) సాధ్యసాధనభావాదుపరతకరణగ్రామః చక్షుర్గ్రహణస్యోపలక్షణార్థత్వాత్ అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధత్వం చాహ (ఏవం హీతి) (నాన్యథేతి) అవిరక్తస్య బహిర్విషయాక్షిప్తచేతస ఆత్మజిజ్ఞాసైవానుపపన్నా కథంచిజ్జాతాపి న ఫలావసానా స్యాత్ శూద్రయాగాదివదిత్యర్థః. యద్యప్యేవ

శం—స్యాదితి ప్రస్తుత్య "పుత్రేణాఽయం లోకో జయ్యో నాన్యేన కర్మణా కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోక" ఇత్యాత్మనోఽన్యస్య లోకత్రయస్య కారణత్వముక్తం వాజసనేయకే తత్రైవ చ పారివ్రాజ్యవిధానే హేతురుక్తః "కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మా నాయం లోక" ఇతి తత్రాయం హేత్వర్థః ప్రజాకర్మ తత్సంయుక్తవిద్యాభిర్మనుష్యపితృదేవలోకత్రయసాధనైరనాత్మలోకప్రతిపత్తికారణైః కిం కరిష్యామః న చాస్మాకం లోకత్రయమనిత్యం సాధనసాధ్యమిష్టం యేషామస్మాకంస్వాభావికోఽజోఽజరోఽమృతోఽభయో న వర్ధతే కర్మణా నో కనీయాన్ నిత్యశ్చ లోక ఇష్టః స చ నిత్యత్వాన్నావిద్యానివృత్తివ్యతిరేకేణాన్యసాధననిష్పాద్యః తస్మాత్ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిజ్ఞానపూర్వకస్సర్వైషణాసన్న్యాస ఏవ కర్తవ్య ఇతి కర్మసహభావిత్వవిరోధాచ్చ ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిజ్ఞానస్య న హ్యుపాత్తకారకఫలభేదవిజ్ఞానేన కర్మణా ప్రత్యస్తమిత సర్వభేదదర్శనస్య ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిషయస్య సహభావిత్వముప

ఆ—ముపనిషదః కర్మకాండసంబంధోఽస్తి తథాప్యుపనిషజ్జన్యజ్ఞానస్య నిష్ప్రయోజనత్వాన్నోపనిషదో వ్యాఖ్యారంభస్సంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్మాచ్చేతి) సముచ్చయవాదినోఽభిప్రాయం శంకతే (కర్మసహితాదపీతి) ఏకాధ్యయనవిధిపరిగృహీతత్వాత్కర్మజ్ఞానకాండయోరేకం ఫలం వాచ్యం తతః కర్మసముచ్చితాత్ జ్ఞానాత్స నిదానసంసారనివృత్తిలక్షణం ఫలం సిధ్యతీతి న కర్మసు విరక్తస్యోపనిషదారంభ ఇత్యర్థః. అధ్యయనవిధిపరిగ్రహణమాత్రేణ కర్మకాండస్య న మోక్షఫలత్వం కల్పయితుం శక్యం ఫలాంతరావగమవిరోధాదిత్యాహ (వాజసనేయక ఇతి) కిం చ యది శ్రుతేః కర్మసముచ్చితం జ్ఞానం విధిత్సితం స్యాత్ తదా పారివ్రాజ్యం నోపదిశ్యేత శ్రుత్యా హేత్వభిధానేన తతో న సముచ్చయః శ్రుత్యర్థ ఇత్యాహ (తత్రైవచేతి) ప్రజాశబ్దస్యోపలక్షణార్థత్వమాదాయ హేత్వర్థమాహ (తత్రాయమితి) కిం కరిష్యామః న కిమపి ఆత్మకామత్వాదేవేతి శేషః. తత్ఫలం భుక్త్వా క్రమేణ మోక్షసంభవాత్కిమితి ప్రజాదిష్వనాదర ఇత్యాశంక్యాహ (న చేతి) ఇష్టోఽప్యయమాత్మలోకః కర్మణా వినా న లభ్యతే ఫలత్వాన్మోక్షస్య అన్యథా స్వభావముక్తత్వే బంధమోక్షావస్థయోరవిశేషాపాతాదిత్యాశంక్యాహ (సచేతి) కర్మమోక్షే కార్యస్యోత్పాద్యాదేరసంభవాత్సమ్యగ్జ్ఞానాదవిద్యానివృత్త్యా ఫలప్రసిద్ధ్యుపపత్తేర్న కర్మకార్యో మోక్ష ఇత్యర్థః. బ్రహ్మజ్ఞానస్యానుభవావసానతాసిద్ధయే పరోక్షనిశ్చయపూర్వకః సన్న్యాసః కర్తవ్యః. సిద్ధే చానుభవావసానే బ్రహ్మాత్మజ్ఞానే స్వభావప్రాప్తః సన్న్యాస ఇతి ద్రష్టవ్యమ్. ఇతశ్చ న కర్మబ్రహ్మాత్మతానిశ్చయసముచ్చయశ్శాస్త్రార్థ ఇత్యాహ (కర్మసహభావిత్వేతి) నను కర్మ

హరిః ఓం.

కేనేషితం పతతి ప్రేషితం మనః కేన
ప్రాణః ప్రథమః ప్రైతి యుక్తః,

శం—పద్యతే వస్తుప్రాధాన్యే సత్యపురుషతంత్రత్వాద్బ్రహ్మవిజ్ఞానస్య తస్మాద్దృష్టాదృష్టేభ్యో బాహ్యసాధనసాధ్యేభ్యో విరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయా బ్రహ్మజిజ్ఞాసేయం కేనేషితమిత్యాదిశ్రుత్యా ప్రదర్శ్యతే శిష్యాచార్యప్రశ్నప్రతివచనరూపేణ కథనం తు సూక్ష్మవస్తువిషయత్వాత్సుఖప్రతిపత్తికారణం భవతి కేవలతర్కాగమ్యత్వం చ దర్శితం భవతి.

శం—"నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయే"తి శ్రుతేశ్చ "ఆచార్యవాన్పురుషో వేద ఆచార్యాద్ధైవ విద్యా విదితాసాధిష్ఠం ప్రాప" దితి "తద్విద్ధి ప్రణిపాతేనే"త్యాది శ్రుతిస్మృతినియమాచ్చ కశ్చిద్గురుం బ్రహ్మనిష్ఠం విధివదుపేత్య ప్రత్యగాత్మవిషయాదన్యత్ర శరణమపశ్యన్నభయం నిత్యం శివమచలమిచ్ఛన్పప్రచ్ఛేతి కల్ప్యతే (కేనేషితమిత్యాది) కేనేషితమితి కేన కర్త్రా(ఈ)ఇషితం ఇష్టం అభిప్రేతం సన్మనః పతతి

ఆ—వద్బ్రహ్మజ్ఞానస్య విధితోఽనుష్ఠేయత్వాద్విధేశ్చ వినియోజ్యాదిభేదాపేక్షితత్వాత్కథం సర్వభేదదర్శనం ప్రత్యస్తమయ ఉచ్యతే బ్రహ్మజ్ఞానే సతీత్యాశంక్యాహ (వస్తుప్రాధాన్యే సతీతి) విధిజన్యప్రయత్నభావ్యో హి విధివిషయ ఉచ్యతే జ్ఞానం న తథేతి తద్విధేరసిద్ధిరిత్యర్థః. యస్మాత్ప్రత్యగాత్మనో బ్రహ్మతానిశ్చయస్య పరోక్షస్యాపరోక్షస్య వా కర్మణా సముచ్చయో నప్రామాణికః తస్మాదిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రశ్నప్రతివచనరూపేణ ప్రతిపాదనస్య తాత్పర్యమాహ (శిష్యాచార్యేతి)

ఆ—ఆపనేయా ప్రాపణీయా హంతవ్యా వా న భవతీత్యర్థః. సాధిష్ఠం శోభనతమం ఫలం ప్రాపయతీత్యర్థః "ఇష ఆభీక్ష్ణ్యే గతౌ వే"తి ధాత్వంతరసంభవే కథమిచ్ఛార్థస్యైవ వ్యాఖ్యానమిత్యాశంక్యాహ (ఇషేరితి) ఆభీక్ష్ణ్యం పౌనఃపున్యం తద్విషయ

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమంచితోరస్స్థలం శ్రియా,
అంజనాచలశృఙ్గారమంజలిర్మమ గాహతామ్.
వ్యాసం లక్ష్మణయోగీంద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి,
వ్యాఖ్యాం తలవకారోపనిషదః కరవాణ్యహమ్.

రం—పరమాత్మస్వరూపం ప్రశ్నప్రతివచనరూపప్రకారేణ ప్రకాశయితుం ప్రస్తౌతి (కేనేషితం పతతీతి) మనః కేన వా ప్రేషితం ప్రేరితం సత్స్వవిషయే ప్రవర్తత ఇతి భావః. ఇషితం ఇష్టం మతం ప్రాణానాం మధ్యే ప్రథమః ప్రాణః ముఖ్యః

శం—గచ్ఛతి స్వవిషయం ప్రతి ఇతి సంబధ్యతే ఇ(ఈ)షేరాభీక్ష్ణ్యార్థస్య గత్యర్థస్య చేహాసంభవాదిచ్ఛార్థస్యైవైతద్రూపమితి గమ్యతే (ఈ)ఇషితమితీట్ప్రయోగస్తు ఛాందసః తస్యైవ ప్రపూర్వస్య నియోగార్థే ప్రేషితమిత్యేతత్ తత్ర ప్రేషితమిత్యేవోక్తే ప్రేషయితృప్రేషణవిశేషవిషయాకాంక్షా స్యాత్ కేన ప్రేషయితృవిశేషేణ కీదృశం వా ప్రేషణమితి (ఈ)ఇషితమితి తువిశేషణే సతి తదుభయం నివర్తతే కస్యేచ్ఛామాత్రేణ ప్రేషితమిత్యర్థవిశేషనిర్ధారణాత్ యద్యేషోఽర్థోఽభిప్రేతస్స్యాత్ కేనేషితమిత్యేతావతైవ సిద్ధత్వాత్ప్రేషితమితి న వక్తవ్యం అపి చ శబ్దాధిక్యాదర్థాధిక్యం యుక్తమితీచ్ఛయా కర్మణా వాచా వా కేన ప్రేషితమిత్యర్థవిశేషోఽవగంతుం యుక్తః న ప్రశ్నసామర్థ్యాత్ దేహాదిసంఘాతాదనిత్యాత్కర్మకార్యాద్విరక్తోఽతోఽన్యత్కూటస్థం నిత్యం వస్తు బుభుత్సమానః పృచ్ఛతీతి సామర్థ్యాదుపపద్యతే ఇతరథేచ్ఛావాక్కర్మభిర్దేహాదిసంఘాతస్య ప్రేరయితృత్వం ప్రసిద్ధమితి ప్రశ్నోఽనర్థక ఏవ స్యాత్ ఏవమపి ప్రేషితశబ్దస్యార్థో న ప్రదర్శిత ఏవ న సంశయవతోఽయం ప్రశ్న ఇతి ప్రేషితశబ్దస్యార్థవిశేష ఉపపద్యతే కిం యథా ప్రసిద్ధమేవ కార్యకారణసంఘాతస్య ప్రేషయితృత్వం కిం వా సంఘాతవ్యతిరిక్తస్య స్వతంత్రస్యేచ్ఛామాత్రేణైవ మనఆదిప్రేషయితృత్వమిత్యస్యార్థస్య ప్రదర్శనార్థం కేనేషితం పతతి ప్రేషితం మన ఇతి విశేషణద్వయముపపద్యతే. నను స్వతంత్రం మనః స్వవిషయే స్వయం పతతీతి ప్రసిద్ధం తత్ర కథం ప్రశ్న ఉపపద్యత ఇతి ఉచ్యతే యది స్వతంత్రం మనః ప్రవృత్తినివృత్తివిషయే స్యాత్ తర్హి సర్వస్యానిష్టచింతనం న స్యాత్ అనర్థం చ జానన్ సంకల్పయతి అత్యుగ్రదుఃఖే చ కార్యే వార్యమాణమపి ప్రవర్తత ఏవ మనః తస్మాద్యుక్తఏవ కేనే

ఆ—తాయాః గతివిషయతాయా వా మనసోఽనభిప్రేతత్వాన్మనః ప్రవర్తకవిశేషస్యైవ బుభుత్సితత్వాదిత్యర్థః. ఇట్ప్రయోగే సతి గుణేన భవితవ్యం తదా ఏషితమితి స్యాత్ తదభావాచ్ఛాందసత్వాభిధానం న తు ధాతోరనిట్త్వాత్ అనుబంధస్య వికల్పవిధానాదన్వేషితమన్విష్టం వేతి వైకల్పికప్రయోగదర్శనాదితి(ఈ)ఇషితం ప్రేషితమితి పదద్వయస్యార్థవత్త్వమాహ (తత్ర ప్రేషితమిత్యాదినా) (ఇచ్ఛామాత్రేణేతి) ప్రయత్నమంతరేణ సన్నిధిమాత్రేణేతి వ్యాఖ్యాతం నేదం వ్యాఖ్యానమపి శోభతే. అపర్యాయశబ్దభేదస్యార్థభేదవ్యభిచారాదిత్యాహ (అపిచేతి) త్వదుక్తోయమర్థవిశేషో న ఘటతే సంఘాతస్యైవేచ్ఛాదిభిః ప్రవర్తకత్వసిద్ధేః ప్రశ్నానుపపత్తిప్రసంగాదిత్యాహ (నప్రశ్నేతి)

రం—ప్రాణః కేన ప్రేరితస్సన్ ప్రైతి ప్రకర్షేణ సంచరతి తథా కేన వా ప్రేషితామిమాం వాచం వాగింద్రియమవలంబ్య వ్యవహరన్తి లోకాః తథా చక్షుశ్శ్రోత్రయోశ్చక

కేనేషితాం వాచమిమాం వదంతి
చక్షుశ్శ్రోత్రం క ఉ దేవో యునక్తి. ౧
శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం మనసో మనో
యద్వాచో హ వాచం స ఉ ప్రాణస్య ప్రాణః,

శం—షితమిత్యాదిప్రశ్నః కేన ప్రాణోయుక్తః నియుక్తః ప్రేరితస్సన్ ప్రైతి గచ్ఛతి స్వవ్యాపారం ప్రతి ప్రథమ ఇతి ప్రాణవిశేషణం స్యాత్ తత్పూర్వకత్వాత్సర్వేంద్రియప్రవృత్తీనాం కేనేషితాం వాచమిమాం శబ్దలక్షణాం వదంతి లౌకికాః తథా చక్షుశ్శ్రోత్రం చ స్వే స్వే విషయే క ఉ దేవః ద్యోతనవాన్ యునక్తి నియుఙ్క్తే ప్రేరయతి.౧

శం—ఏవం పృష్టవతే యోగ్యాయాహ గురుః - "శృణు త్వం యత్పృచ్ఛసి మన ఆదికరణజాతస్య కో దేవః స్వవిషయం ప్రతి ప్రేరయితా కథం వా ప్రేరయ"తీతి (శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం) శృణోత్యనేనేతి శ్రోత్రం శబ్దస్య శ్రవణం ప్రతి కరణం శబ్దాభివ్యంజకం శ్రోత్రమింద్రియం తస్య శ్రోత్రం సః యస్త్వయా పృష్టశ్చక్షుశ్శ్రోత్రం క ఉ దేవో యునక్తీతి అసావేవం విశిష్టః శ్రోత్రాదీని నియుఙ్క్తే ఇతి వక్తవ్యే నన్వేతదననురూపం ప్రతివచనం శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమితి నైష దోషః తస్యాన్యథా విశేషానవగమాత్ యది హి శ్రోత్రాదివ్యాపారవ్యతిరిక్తేన స్వవ్యాపారేణ విశిష్టః శ్రోత్రాదినియోక్తాఽవగమ్యేత దాత్రాదిప్రయోక్తృవత్ తదేదమననురూపం ప్రతివచనం స్యాత్ న త్విహ శ్రోత్రాదీనాం ప్రయోక్తా స్వవ్యాపారవిశిష్టో లవిత్రాదివదధిగమ్యతే శ్రోత్రాదీనామేవ తు సంహతానాం వ్యాపారేణాలోచనసంకల్పాధ్యవసాయలక్షణేన ఫలావసానలింగేనావగమ్యతే అస్తి హి శ్రోత్రాదిభిరసంహతః యత్ప్రయోజనప్రయుక్తః శ్రోత్రాదికలాపో గృహాదివదితి సంహతానాం పరార్థత్వాదవగమ్యతే శ్రోత్రాదీనాం

ఆ—మనసః స్వాతన్త్ర్యాత్స్వవ్యతిరిక్తప్రవర్తకసమ్భావనాఽభావాత్ప్రశ్నో న ఘటత ఇత్యాక్షిప్య సమాధత్తే (నను స్వతంత్రమిత్యాదినా) (అత్యుగ్రదుఃఖే చేతి) అద్యతనీనదుఃఖే ధ్యాతాదికార్యే. ౧

ఆ—ప్రతివచనస్య ప్రశ్నాననురూపత్వమాశంక్య సమాధత్తే (అసావేవం విశిష్ట ఇత్యాదినా) శ్రోత్రాదయః స్వవిలక్షణశేషాః సంహతత్వాత్ గృహాదివదిత్యనుమానేన శ్రోత్రాదిశేషీ తావదవగమ్యతే సోఽపి సంహతస్స్యాత్ తర్హి గృహాదివదచేతనస్స్యాత్ తతస్తస్యాప్యన్యశ్శేషీ కల్ప్యః తస్యాప్యన్యం ఇత్యనవస్థాప్రసంగపరిహారాయ

రం—ఉ ప్రేరకః అచేతనానామేషాం చేతనాప్రేరితానాం కార్యకరత్వాసంభవాదితి గురుముపేత్య శిష్యః పప్రచ్ఛేత్యర్థః. ౧

రం—గురుః ప్రతివక్తి (శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమితి) యచ్చక్షురాదీనాం ప్రకా

శం—ప్ర యోక్తా తస్మాదనురూపమే వేదం ప్రతివచనం శ్రోత్రస్య శ్రోత్ర మిత్యాదికం న పునరత్ర పదార్థః శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదేః న హ్యత్ర శ్రోత్రస్య శ్రోత్రాంత రేణార్థః. యథా ప్రకాశస్య ప్రకాశాంతరేణ నైష దోషః అయమత్ర పదార్థః శ్రోత్రం తావత్స్వవిషయవ్యంజనసమర్థం దృష్టం తచ్చ స్వవిషయవ్యంజనసామర్థ్యం శ్రోత్రస్య చైతన్యే హ్యాత్మజ్యోతిషి నిత్యేఽసంహతే సర్వాంతరే సతి భవతి నాసతీతి అతః శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాద్యుపపద్యతే తథా చ శ్రుత్యంతరాణి "ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషా స్తే తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి యేన సూర్యస్తపతి తేజసేద్ధ"ఇత్యాదీని "యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలం, క్షేత్రం క్షేత్రీ తథా కృత్స్నం ప్రకాశయతి భారతే" త్యాదిగీతాసు కాఠకే చ "నిత్యోనిత్యానాం చేతనశ్చేతనానా" మితి శ్రోత్రాద్యేవ సర్వస్యాత్మభూతం చేతనమితి ప్రసిద్ధం తదిహ నివర్త్యతే అస్తి కిమపి విద్వద్బుద్ధిగమ్యం సర్వాంతరతమం కూటస్థమజరమమృతమభయమజం శ్రోత్రాదే రపి శ్రోత్రాది తత్సామర్థ్యనిమిత్తప్రతివచనం శబ్దార్థశ్చోపపద్యతఏవ తథా మనసః అంతఃకరణస్య మనః న హ్యంతఃకరణమంతరేణ చైతన్యజ్యోతిషా దీపితం స్వవిషయ సంకల్పాధ్యవసాయాదిసమర్థం స్యాత్ తస్మాన్మనసోపి మన ఇతి ఇహ బుద్ధిమనసీ ఏకీకృ త్యనిర్దేశో మనస ఇతి (యద్వాచో హ వాచం) యచ్ఛబ్దో యస్మాదర్థే శ్రోత్రాదిభిస్సర్వై స్సంబధ్యతే యస్మాచ్ఛ్రోత్రస్య శ్రోత్రం యస్మాన్మనసో మన ఇత్యేవం వాచో హ వా చమితి ద్వితీయా ప్రథమాత్వేన విపరిణమ్యతే ప్రాణస్య ప్రాణ ఇతిదర్శనాత్ వాచో హ వాచమిత్యేతదనురోధేన ప్రాణస్య ప్రాణమితి కస్మాద్ద్వితీయైవ న క్రియతే న బహూనా మనురోధస్య యుక్తత్వాత్ వాచమిత్యస్య వాగిత్యేతావద్వక్తవ్యం స ఉ ప్రాణ ఇతి శబ్దద్వయానురోధేన ఏవం హి బహూనామనురోధో యుక్తః కృతస్స్యాత్ పృష్టం చ వస్తుప్రథమయైవ నిర్దేష్టుం యుక్తం స యస్త్వయా పృష్టః ప్రాణస్య ప్రాణాఖ్యవృత్తి విశేషస్య ప్రాణః తత్కృతం హి ప్రాణస్య ప్రాణనసామర్థ్యం న హ్యాత్మనానధిష్ఠితస్య ప్రాణనముపపద్యతే "కో హ్యేవాన్యాత్కః ప్రాణ్యాత్ యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న

ఆ—అసంహతశ్చేతనో గమ్యతే అతః సర్వసాక్షిణం లక్షయితుంయుక్తమేవ ప్రతివచన మిత్యర్థః. ఫలావసానం ఫలనిష్పత్తిర్లింగం యస్మిన్ అవగత్యా హి కరణస్య వ్యాపారో లింగ్యతే నిత్యావగతివ్యంజకత్వాద్వా ఫలావసానలింగం వ్యాపారః తేన తచ్ఛేషీ లక్ష్యత ఇత్యర్థః. ప్రతివచనస్య సక్షేపతస్తాత్పర్యమాహ (శ్రోత్రాద్యేవ సర్వస్యేతి) యస్మా దస్తి శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం తస్మాచ్ఛ్రోత్రాదావాత్మబుద్ధిః సంత్యక్తవ్యేతి శేషః. ప్రాణచేష్టా

రం—శకం చక్షురాద్యనధీనప్రకాశం చ అప్రాణాధీనప్రాణనం చ యత్ స ఉ సఏవ

చక్షుషశ్చక్షురతిముచ్య ధీరాః
ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతా భవన్తి. ౨

శం—స్యాత్ "ఊర్ధ్వం ప్రాణమున్నయత్యపానం ప్రత్యగస్యతీ"త్యాదిశ్రుతిభ్య ఇహాపి చ వక్ష్యతే "యేన ప్రాణః ప్రణీయతే తదేవ బ్రహ్మత్వం విద్ధీ"తి శ్రోత్రాదీంద్రియప్రస్తావే ఘ్రాణస్యైవ ప్రాణస్య న తు యుక్తం గ్రహణం సత్యమేవం ప్రాణగ్రహణేనైవ తు ఘ్రాణస్య గ్రహణం కృతమేవ మన్యతే శ్రుతిః సర్వస్యైవ కరణకలాపస్య యదర్థప్రయుక్తా ప్రవృత్తిః తద్బ్రహ్మేతి ప్రకరణార్థో వివక్షితః తథా (చక్షుషశ్చక్షుః) రూపప్రకాశకస్య చక్షుషో యద్రూపగ్రహణసామర్థ్యం తదాత్మచైతన్యాధిష్ఠితస్యైవ అతశ్చక్షుషశ్చక్షుః ప్రష్టుః పృష్టస్యార్థస్య జ్ఞాతుమిష్టత్వాత్ శ్రోత్రాదేః శ్రోత్రాదిలక్షణం యథోక్తం బ్రహ్మ జ్ఞాత్వేత్యధ్యాహ్రియతే అమృతా భవంతీతి ఫలశ్రుతేశ్చ జ్ఞానాద్ధ్యమృతత్వం ప్రాప్యతే జ్ఞాత్వాఽతిముచ్యేతి సామర్థ్యాత్ శ్రోత్రాదికరణకలాపముక్తత్వాత్ శ్రోత్రాదౌ హ్యాత్మభావం కృత్వా తదుపాధిస్సంస్తదాత్మనా జాయతే మ్రియతే సంసరతి చ అతశ్శ్రోత్రాదేః శ్రోత్రాదిలక్షణం బ్రహ్మాత్మేతి విదిత్వాఽతిముచ్య శ్రోత్రాద్యాత్మభావం పరిత్యజ్య యే శ్రోత్రాద్యాత్మభావం పరిత్యజంతి తే ధీరాః ధీమంతః న హి విశిష్టధీమత్త్వమంతరేణ శ్రోత్రాద్యాత్మభావః శక్యః పరిత్యక్తుం ప్రేత్య వ్యావృత్త్య అస్మాల్లోకాత్ పుత్రమిత్రకులబంధుషు మమాహంభావసంవ్యవహారలక్షణాత్ త్యక్తసర్వైషణా భూత్వేత్యర్థః. అమృతాః అమరణధర్మాణో భవంతి "న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకే అమృతత్వమానశుః, పరాంచి ఖాని వ్యతృణత్ ఆవృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్ యదా సర్వే ప్రముచ్యంతే అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే" ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. అథ వా అతిముచ్యేత్యనేనైవైషణాత్యాగస్య సిద్ధత్వాదస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య అస్మాచ్ఛరీరాత్ప్రేత్య మృత్వేత్యర్థః. ౨

ఆ—చేతనాధిష్ఠానపూర్వికా-అచేతనప్రవృత్తిత్వాత్. రథాదిప్రవృత్తివదిత్యభిప్రేత్యాహ (న హ్యాత్మనానధిష్ఠితస్యేతి) జ్ఞాత్వేతి పదాధ్యాహారే కారణమాహ (ప్రష్టుః పృష్టస్యేతి) (సామర్థ్యాదితి) శ్రోత్రాద్యాత్మభావత్యాగమంతరేణామృతత్వాసమ్భవాత్ జ్ఞానబలాచ్ఛ్రోత్రాద్యాత్మభావం త్యక్త్వాఽమృతా భవంతీతి సంబంధః ఏతత్స్ఫుటయతి (శ్రోత్రాదౌ హీత్యాదినా) మృత్వేతి విదేహముక్తిర్వివక్షితా ప్రారబ్ధభోగక్షయే శరీరాంతరోత్పాదే కారణాభావాదవశ్యం భావినీ విదుషోఽవిదుషశ్చ ముక్తిరిత్యర్థః. ౨

రం—ఇత్యేవ మతిముచ్య జ్ఞాత్వా అస్మాల్లోకాత్ అర్చిరాదినా మార్గేణ గత్వా ముక్తా భవంతీత్యర్థః. ౨

న తత్ర చక్షుర్గచ్ఛతి న వాగ్గచ్ఛతి నో మనః,
న విద్మో న విజానీమో యథైతదనుశిష్యాత్. 3
అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధి,

శం—యస్మాచ్ఛ్రోత్రాదేరపి శ్రోత్రాద్యాత్మభూతం బ్రహ్మ అతో న తత్ర తస్మిన్ బ్రహ్మణి చక్షుర్గచ్ఛతి స్వాత్మని గమనాసంభవాత్ తథా న వాగ్గచ్ఛతి వాచా హి శబ్ద ఉచ్చార్యమాణోఽభిధేయం ప్రకాశయతి యదా తదాభిధేయం ప్రతి వాగ్గచ్ఛతీత్యుచ్యతే తస్య చ శబ్దస్య తన్నిర్వర్తకస్య చ కరణస్యాత్మా బ్రహ్మ అతో న వాగ్గచ్ఛతి యథాఽగ్నిర్దాహకః ప్రకాశకశ్చాపి సన్ న హ్యాత్మానం ప్రకాశయతి దహతి చ తద్వత్ (నో మనః) మనశ్చాన్యస్య సంకల్పయితృఅధ్యవసాయితృ చ సదాత్మానం సంకల్పయత్యధ్యవస్యతి చ తస్యాపి బ్రహ్మాత్మేతి ఇంద్రియమనోభ్యాం హి వస్తునో విజ్ఞానం తదగోచరత్వాన్న విద్మ స్తద్బ్రహ్మేదృశమితి అతో న విజానీమో యథా యేన ప్రకారేణైతత్ బ్రహ్మానుశిష్యాత్ ఉపదిశేచ్ఛిష్యాయేత్యభిప్రాయః యద్ధి కరణగోచరం తదన్యస్మై ఉపదేష్టుం శక్యం జాతిగుణక్రియావిశేషణైః న తజ్జాత్యాదివిశేషణవద్బ్రహ్మ తస్మాద్విషమం శిష్యానుపదేశేన ప్రత్యాయయితుమితి ఉపదేశే తదర్థగ్రహణే చ యత్నాతిశయకర్తవ్యతాం దర్శయతి న విద్మ ఇత్యాది. 3

శం— అత్యంతమేవోపదేశప్రకారప్రత్యాఖ్యానే ప్రాప్తే తదపవాదోయము

ఆ— సర్వాద్యధ్యాసాధిష్ఠానరజ్జువచ్ఛ్రోత్రాద్యధ్యాసాధిష్ఠానచైతన్యం శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదినా లక్షితం తర్హి రజ్జువదధిష్ఠానత్వాద్విషయత్వప్రసంగ ఇతి శఙ్కాం నివర్తయతి (యస్మాచ్ఛ్రోత్రాదేరపీత్యాదినా) అధ్యస్తస్య హ్యధిష్ఠానమేవ స్వరూపం ఆద్యంతమధ్యేషు తదవ్యభిచారాత్ స్వరూపవిషయతా చ న పదార్థధర్మః తతోఽప్రయోజకోయం హేతురిత్యర్థః. అవిషయత్వాత్తర్హి శాస్త్రాచార్యోపదేశ్యత్వమపి న స్యాదిత్యాశంక్య నాస్త్యేవ వాస్తవమిత్యాహ (ఇంద్రియమనోభ్యాం హీతి) బ్రాహ్మణోయమిత్యాదిజాతితః కృష్ణోయమిత్యాదిగుణతః పాచకోయమిత్యాదిక్రియాతః రాజపురుషఇత్యాదిసంబంధవిశేషత ఉపదిశ్యతే బ్రహ్మ తు న జాత్యాదిమత్. "కేవలో నిర్గుణ"శ్చేత్యాదిశ్రుతేః. 3

ఆ—అంతేవాసినాగమస్య భేదేన ప్రతిపన్నత్వాత్ తద్దృష్ట్వాచార్యస్యాప్య

రం—తదేవ ప్రపంచయతి (న తత్రేతి) తర్హి తత్కథముపదేష్టవ్యమిత్యత్రాహ (న విద్మో న విజానీమ ఇతి) కిం తదితి పృష్ట ఆచార్యః నాన్తరింద్రియేణ నబహిరింద్రియేణ జ్ఞేయం తదిత్యేవ తదుపదిశేత్. 3

రం— నను సర్వాత్మనా తస్య జ్ఞానావిషయత్వే తుచ్ఛత్వం స్యాత్ బ్రహ్మ

శం—చ్యతే సత్యమేవం ప్రత్యక్షాదిభిః ప్రమాణైర్న పరః ప్రత్యాయయితుం శక్యః ఆగమేన తు శక్యతఏవ ప్రత్యాయయితుం తదుపదేశార్థమాగమమాహ (అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధీతి) అన్యదేవ పృథగేవ తత్ యత్ప్రకృతం శ్రోత్రాదీనాం శ్రోత్రాదీత్యుక్తమవిషయం చ తేషాం తద్విదితాదన్యదేవ హి విదితం నామ యద్విది క్రియయాఽతిశయేనాప్తం తద్విదిక్రియాకర్మభూతం క్వచిత్కించిత్ కస్యచిద్విదితం స్యాదితి తస్మాదితి సర్వమేవ వ్యాకృతం తద్విదితమేవ తత్తస్మాదన్యదిత్యర్థః అవిదితమజ్ఞాతం తర్హీతి ప్రాప్తే ఆహ, అథో అపి అవిదితాత్ విదితవిపరీతాదవ్యాకృతాదవిద్యాలక్షణాద్వ్యాకృతబీజాత్ అధీత్యుపర్యర్థే లక్షణయా అన్యదిత్యర్థః. యద్ధి యస్మాదధి ఉపరిభవతి తత్తస్మాదన్యదితి ప్రసిద్ధం యద్విదితం తదల్పమత్యంతదుఃఖాత్మకం చేతి హేయం తస్మాద్విదితాదన్యద్బ్రహ్మేత్యుక్తేత్వహేయత్వముక్తం స్యాత్. తథాఽవిదితాదధీత్యుక్తేఽనుపాదేయత్వముక్తం స్యాత్ కార్యార్థం హి కారణమన్యదన్యేనోపాదీయతే అతశ్చ న వేదితురన్యస్మై ప్రయోజనాయాన్యదుపాదేయం భవతీత్యేవం విదితావిదితాభ్యామన్యదితి హేయోపాదేయప్రతిషేధేన స్వాత్మనోఽనన్యత్వాద్బ్రహ్మవిషయా జిజ్ఞాసా శిష్యస్య నిర్వర్తితా స్యాత్ న హ్యన్యస్య స్వాత్మనో విదితావిదితాభ్యామన్యత్వం వస్తునస్సంభవతీత్యాత్మా బ్రహ్మేత్యేష వాక్యార్థః "అయమాత్మా బ్రహ్మ య ఆత్మాపహతపాప్మా యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాంతర" ఇత్యాదిశ్రుత్యంతరేభ్యశ్చేతి ఏవం సర్వాత్మనః సర్వవిశేషరహితస్య చిన్మాత్రజ్యోతిషో బ్రహ్మత్వప్రతిపాదకస్య వాక్యస్యాచార్యోపదేశపరంపరయా ప్రాప్తత్వమాహ (ఇతి శుశ్రుమేత్యాది) బ్రహ్మచైవమాచార్యోపదేశపరంపరయైవాధిగంతవ్యం న తర్కతః ప్రవచనమేధా బహుశ్రుతతపోయజ్ఞాదిభ్యశ్చేత్యేవం శుశ్రుమః శ్రుతవంతో వయం పూర్వేషాం ఆచార్యాణాం వచనం యే ఆచార్యాః నః అస్మభ్యం తత్ బ్రహ్మ వ్యాచ

ఆ—విద్యాలేశోద్భేదదృష్ట్యా వ్యావహారిక ఉపదేశ ఉపపద్యతే ఆగమతస్తస్యైవాత్మా బ్రహ్మరూపేణ లక్షయితుం యోగ్యతాతిశయవత్త్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (అత్యంతమేవేతి) వాక్యస్య పదార్థాన్ వ్యాఖ్యాయ తాత్పర్యం దర్శయితుముపక్రమతే (యద్విదితం తదల్పమిత్యాదినా) యద్వేదితురన్యత్ తద్విదితమవిదితం చేతి ద్వయీ గతిః తతో విదితత్వావిదితత్వనిషేధేన వేదితుః స్వరూపం బ్రహ్మేత్యత్ర తాత్పర్యమాగమస్య

రం— జిజ్ఞాసయా గురూపసదనాదికం చ న స్యాదిత్యత్రాహ (అన్యదేవ తదితి) యే అస్మాకం పూర్వే గురవః బ్రహ్మ ఉపాదిశన్ తేషాం సర్వాత్మనా విదితాదపి విలక్షణం సర్వాత్మనా అవిదితాదపి విలక్షణం ఏవరూపం బ్రహ్మేతీదృశం

ఇతి శుశ్రుమ పూర్వేషాం యే న_స్తద్వ్యాచచక్షిరే. ౪
యద్వాచానభ్యుదితం యేన వాగభ్యుద్యతే,

౧౦—చక్షిరే వ్యాఖ్యాతవంతః విస్పష్టం కథితవంతః తేషామిత్యర్థః. ౪

శం— అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధీత్యనేన వాక్యేనాత్మా బ్రహ్మేతి ప్రతిపాదితే శ్రోతురాశఙ్కా జాతా తత్కథం త్వాత్మా బ్రహ్మ ఆత్మాహినామాధికృతః కర్మణ్యుపాసనే చ సంసారీ కర్మోపాసనం వా సాధనమనుష్ఠాయ బ్రహ్మాదిదేవాన్ స్వర్గం వా ప్రాప్తుమిచ్ఛతి తత్తస్మాదన్య ఉపాస్యో విష్ణురీశ్వర ఇంద్రః ప్రాణో వా బ్రహ్మ భవితుమర్హతి న త్వాత్మా లోకప్రత్యయవిరోధాత్ యథాన్యే తార్కికాః ఈశ్వరాదన్య ఆత్మా ఇత్యాచక్షతే తథా కర్మిణోఽముం యజాముం యజేత్యన్యా ఏవ దేవతా ఉపాసతే తస్మాద్యుక్తం యద్విదితముపాస్యం తద్బ్రహ్మ భవేత్ తతోఽన్య ఉపాసక ఇతి తామేతామాశఙ్కాం శిష్యలింగేనోపలక్ష్య తద్వాక్యాద్వాహ మైవం శంకిష్ఠాః యత్ చైతన్యమాత్రసత్తాకం వాచా వాగితి జిహ్వామూలాదిష్వష్టసు స్థానేషు విషక్తమాగ్నేయం వర్ణానామభివ్యంజకం కరణం వర్ణాశ్చార్థసంకేతపరిచ్ఛిన్నా ఏతావంత ఏవం క్రమయుక్తా ఇతి ఏవం తదభివ్యంగ్యశబ్దః పదం వాగిత్యుచ్యతే "అకారో వై సర్వా వాక్సైషా స్పర్శాంతస్థోష్మభిర్వ్యజ్యమానా బహ్వీ నానారూపా భవతీ"తి శ్రుతేః మితమమితం స్వరః సత్యానృతే ఏవ వికారో యస్యాః తయా వాచా

ఆ—త్యాహ (న హ్యన్యస్యేతి.) ౪

ఆ— ఉక్తవాక్యార్థే లౌకికతార్కికమీమాంసకప్రతిపత్తివిరోధమాశంక్య పరిహరతి విదితాదన్యత్వప్రపంచనాయ (అన్యదేవతద్విదితాదిత్యాదినా) (అష్టసుస్థానేష్వితి) "అష్టౌ స్థానాని వర్ణానాముఃకంఠశ్శిరస్తథా,జిహ్వామూలం చ దంతాశ్చ నాసికౌష్ఠౌ చ తాలు చే"తి ఏతేష్వాకాశప్రదేశేష్వాశ్రితమిత్యనేనాకాశోపాదానత్వం సూచితం (ఆగ్నేయమితి) అగ్నిదేవతాకమిత్యర్థః. న కేవలం కరణం వాగుచ్యతే వర్ణాశ్చోచ్యంతఇత్యాహ (వర్ణాశ్చేతి) తదుక్తం "యావంతో యాదృశా యే చ యదర్థప్రతిపాదకాః, వర్ణాః ప్రజ్ఞాతసామర్థ్యాస్తే తథైవావబోధకా ఇతి, గౌరితి పదం గకారౌకారవిసర్జనీయా ఏవం క్రమవిశేషావచ్ఛిన్నా ఇతి మీమాంసకాద్యనుసారేణోక్తం స్ఫోటవాదినోఽనుసారేణాహ (తదభివ్యంగ్యఇతి) స్ఫుట్యతే వ్యజ్యతే వర్ణై

రం—వాచం వయం శుశ్రుతవంత ఇత్యర్థః. ౪

రం— ఏతదేవ ప్రపంచయతి (యద్వాచానభ్యుదితమితి) వాగాదిభిర్యదప్రకాశ్యం స్వయం వాగాదీంద్రియప్రకాశకం చ యత్ తదేవ బ్రహ్మ జానీహి

తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే. ౫

శం—పదత్వేన పరిచ్ఛిన్నయా కరణగుణవత్యా అనభ్యుదితం అప్రకాశితం అనభ్యుక్తం యేన బ్రహ్మణా వివక్షితేఽర్థే సకరణా వాగభ్యుద్యతే చైతన్యజ్యోతిషా ప్రకాశ్యతే ప్రయుజ్యత ఇత్యేతత్ యద్వాచో హ వాగిత్యుక్తం తదర్వాక్ "యో వాచమంతరో యమయతీ"త్యాది చ వాజసనేయకే "యా వాక్పురుషేషు సా ఘోషేషు ప్రతిష్ఠితా కశ్చిత్తాం వేద బ్రాహ్మణః" ఇతి ప్రశ్నముత్పాద్య ప్రతివచనముక్తం "సా వాగ్యయా స్వప్నే భాష్యత" ఇతి సా హి వక్తుర్వక్తిర్నిత్యా వాక్చైతన్యజ్యోతిస్స్వరూపా "న హి వక్తుర్వక్తేర్విపరిలోపో విద్యత" ఇతి శ్రుతేః. తదేవ ఆత్మస్వరూపం బ్రహ్మ నిరతిశయం భూమాఖ్యం బృహత్త్వాత్ బ్రహ్మేతి విద్ధి విజానీహి త్వం యైర్వాగాద్యుపాధిభిః వాచో హ వాక్చక్షుషశ్చక్షుః శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం మనసో మనః కర్తా భోక్తా విజ్ఞాతా నియన్తా ప్రశాసితా విజ్ఞానమానందం బ్రహ్మేత్యేవమాదయస్సంవ్యవహారా అసంవ్యవహార్యే నిర్విశేషే పరే సామ్యే బ్రహ్మణి ప్రవర్తంతే తాన్ వ్యుదస్యాత్మానమేవ నిర్విశేషం బ్రహ్మ విద్ధీత్యేవశబ్దార్థః నేదం బ్రహ్మ యదిదమిత్యుపాధిభేదవిశిష్టమనాత్మేశ్వరాద్యుపాసతే ధ్యాయన్తి తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధీత్యుక్తేపి నేదం బ్రహ్మేత్యనాత్మనోఽబ్రహ్మత్వం పునరుచ్యతే నియమార్థమన్యబ్రహ్మబుద్ధిపరిసఙ్ఖ్యానార్థం వా. ౫

ఆ—రితి స్ఫోటః పదాదిబుద్ధిప్రమాణకః ఏకరూపాయా బుద్ధేరనేకవర్ణావలంబనత్వాసంభవాదితి భావః. ఉక్తే వాక్యార్థే శ్రుతిసమ్మతిమాహ(అకార ఇతి)అకారప్రధానోంకారోపలక్షితా స్ఫోటాఖ్యా చిచ్ఛక్తిః సర్వా వాక్ సైషా స్పర్శోష్మభిర్వ్యజ్యమానా కాదయో మావసానాః స్పర్శాః యరలవా అంతస్థాః శషసహాః ఊష్మాణః తైః క్రమవిశేషావచ్ఛిన్నైర్వ్యజ్యమానా నానారూపా వివర్తతే మితం ఋగాది, పాదావసాననియతాక్షరత్వాత్. అమితం యజురాది, అనియతాక్షరపాదావసానత్వాత్. స్వరః సామగీతిప్రాధాన్యాత్ సత్యం యథాదృష్టార్థవచనం. అనృతం తద్విపరీతం కరణం వాగింద్రియం గుణః ఉపసర్జనం యస్యాః సా కరణగుణవతీ పురుషేషు చేతనేషు యా వాక్ఛక్తిః సా ఘోషేషు వర్ణేషు ప్రతిష్ఠితా తద్వ్యంగ్యత్వాదిత్యర్థః. తదేవేత్యేవకారస్య కృత్యమాహ (యైర్వాగాద్యుపాధిభిరితి) (నియమార్థమితి) పక్షే అనాత్మన్యపి బ్రహ్మబుద్ధౌ ప్రాప్తాయామాత్మైవ బ్రహ్మేతి బుద్ధిం నియంతుమిత్యర్థః (అన్యబ్రహ్మబుద్ధీతి) అన్యస్మిన్నుపాస్యే యా బ్రహ్మబుద్ధిః తన్నివృత్త్యర్థం వా పునరబ్రహ్మత్వముచ్యత ఇత్యర్థః. ౫

రం—యద్వస్తు ఇదమితి ఇదంకారగోచరతయా హస్తామలకవత్సువిదితతయా ఉపాసతే జనాః తద్బ్రహ్మ నేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. ౫

యన్మనసా న మనుతే యేనాహుర్మనోమతం,
తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే. ౬
యచ్చక్షుషా న పశ్యతి యేన చక్షూంషి పశ్యతి.
తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే. ౭
యచ్ఛ్రోత్రేణ న శృణోతి యేన శ్రోత్రమిదం శ్రుతం,
తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే. ౮

శం—(యన్మనసా న మనుతే) మనఇత్యంతఃకరణం బుద్ధిమనసోరేకత్వేన గృహ్యతే మనుతేఽనేనేతి మనః సర్వకరణసాధారణం సర్వవిషయవ్యాపకత్వాత్ "కామస్సంకల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాఽశ్రద్ధాధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్సర్వం మనఏవే"తి శ్రుతేః కామాదివృత్తిమన్మనః తేన మనసా యత్ చైతన్యజ్యోతిర్మనసోఽవభాసకం న మనుతే న సంకల్పయతి నాపి నిశ్చినోతి మనసోఽవభాసకత్వేన నియంతృత్వాత్ సర్వవిషయం ప్రతి ప్రత్యగేవేతి స్వాత్మని న వర్తతేఽన్తఃకరణం అంతస్థేన హి చైతన్యజ్యోతిషావభాసితస్య మనసో మననసామర్థ్యం తేన సవృత్తికం మనో యేన బ్రహ్మణా మతం విషయీకృతం వ్యాప్తమాహుః కథయన్తి బ్రహ్మవిదః తస్మాత్తదేవ మనస ఆత్మానం ప్రత్యక్చేతయితారం బ్రహ్మ విద్ధి, నేదమిత్యాది పూర్వవత్. ౬

శం—యచ్చక్షుషా న పశ్యతి న విషయీకరోతి అంతఃకరణవృత్తి సంయుక్తేన యేన చక్షూంషి అంతకరణవృత్తిభేదభిన్నాశ్చక్షుర్వృత్తీః పశ్యతి లోకః చైతన్యాత్మజ్యోతిషా విషయీకరోతి వ్యాప్నోతి. ౭

శం—యచ్ఛ్రోత్రేణ న శృణోతి దిగ్దేవతాధిష్ఠితేనాకాశకార్యేణ మనోవృత్తిసంయుక్తేన న విషయీకరోతి లోకః యేన శ్రోత్రమిదం శ్రుతం యత్ప్రసిద్ధం చైతన్యాత్మజ్యోతిషా విషయీకృతం తదేవేత్యాది పూర్వవత్. ౮

ఆ—అత్ర ఆనందగిరీయం నాస్తి. ౬
ఆ—అత్ర ఆనందగిరీయం నాస్తి. ౭
ఆ—అత్ర ఆనందీయం నాస్తి. ౮

రం—రంగరామానుజీయం నాస్తి. ౬
రం—(యశ్చక్షుషేతి) పశ్యతి పశ్యంతీత్యర్థః పూర్వోత్తరానుగుణ్యాత్. ౭
రం—రంగరామానుజీయం చ నాస్తి. ౮

యత్ప్రాణేన న ప్రాణితి యేన ప్రాణః ప్రణీయతే,
తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే. ౯

ఇతి ప్రథమఃఖండః.

శం—యత్ప్రాణేన ఘ్రాణేన పార్థివేన నాసికాపుటాంతరవస్థితేనాంతఃకరణ ప్రాణవృత్తిభ్యాం సహితేన యన్న ప్రాణితి గంధవన్న విషయీకరోతి యేన చైతన్యాత్మజ్యోతిషాఽవభాస్యత్వేన స్వవిషయం ప్రతి ప్రాణః ప్రణీయతే తదేవేత్యాది సర్వం సమానం. ౯

ఇతి ప్రథమఃఖండః.

ఆ—సర్వం స్పష్టమితి న వ్యాఖ్యాతం. ౯

ఇతి ప్రథమఃఖండః.

రం—(యత్ప్రాణేనేతి) ప్రణీయతే ప్రణీతమిత్యర్థః. ౯

ఇతి ప్రథమఃఖణ్డః.

హరిః ఓం

యది మన్యసే సువేదేతి దభ్రమేవాపి
నూనం త్వం వేత్థ బ్రహ్మణో రూపం,

శం— ఏవం హేయోపాదేయవిపరీతస్త్వమాత్మా బ్రహ్మేతి ప్రత్యాయితశ్శిష్యోఽహమేవ బ్రహ్మేతి సుష్ఠు వేదాహమితి మా గృహ్ణీయాదిత్యాశయాదాహాచార్యః శిష్యబుద్ధివిచాలనార్థం యదీత్యాది. నన్విష్టైవ సువేదాహమితి నిశ్చితా ప్రతిపత్తిః సత్యమిష్టా నిశ్చితా ప్రతిపత్తిః న హి సువేదాహమితి యద్ధి వేద్యం వస్తు విషయీభవతి తత్సుష్ఠు వేదితుం శక్యం దాహ్యమివ దగ్ధుమగ్నేర్దగ్ధుః నత్వగ్నేస్స్వరూపమేవ సర్వస్య హి వేదితుః స్వాత్మా బ్రహ్మేతి సర్వవేదాంతానాం సునిశ్చితోఽర్థః ఇహ చ తదేవ ప్రతిపాదితం ప్రశ్నప్రతివచనోక్త్యా "శ్రోత్రస్య శ్రోత్ర"మిత్యాద్యయా "యద్వాచానభ్యుదిత"మితి విశేషతోఽవధారితం బ్రహ్మవిత్సంప్రదాయనిశ్చయశ్చోక్తః "అన్యదేవ తద్విదితాదథోఽవిదితాద"ధీతి ఉపన్యస్తముపసంహరిష్యతి చ "అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతా"మితి తస్మాద్యుక్తమేవ శిష్యస్య సువేదేతి బుద్ధిం నిరాకర్తుం నహి వేదితా వేదితుర్వేదితుం శక్యః అగ్నిర్దగ్ధురివ దగ్ధుమగ్నేః. నచాన్యో వేదితా బ్రహ్మణోఽస్తి యస్య వేద్యమన్యత్స్యాద్బ్రహ్మ "నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాత్రి"త్యన్యో విజ్ఞాతా ప్రతిషిధ్యతే తస్మాత్సుష్ఠు వేదాహం బ్రహ్మేతి ప్రతిపత్తిర్మిథ్యైవ తస్మాద్యుక్తమేవాహాచార్యో

ఆ— వేదితుః స్వరూపత్వే బ్రహ్మణో మాభూద్విషయత్వం స్వరూపత్వే మానాభావాత్ అతిరిక్తస్య విషయత్వే కిమనుపపన్నమిత్యాశంక్యాహ (సర్వస్య హీతి) యదిశబ్దప్రయోగే కిం కారణమిత్యతఆహ (కదాచిదితి) అక్షిణి శరీరస్య ప్రతిచ్ఛాయా దృశ్యత ఇతి ప్రసిద్ధవదుపదేశాచ్ఛరీరమాత్మేతి ప్రతిపన్నః ఛాయాఽవ్యభిచారిత్వం బుద్ధ్వేత్యర్థః (సకృదితి) "య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యతే"ఇత్యేకవారముక్తం "యఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చర"తీతి ద్వితీయేనోక్తం "తద్యత్రైతత్సుప్తః సమస్తః సంప్రపన్న"ఇతి త్రిరుక్తమప్యాత్మానమప్రతిపద్యమాన ఇంద్రో బ్రహ్మచర్యేణాధర్మాదిదోషక్షయమపేక్ష్య చతుర్థే పర్యాయే "య ఏష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్యే"త్యత్ర ప్రథమపర్యాయోక్తమేవ బ్రహ్మ ప్రతిపన్నవానిత్యర్థః(అర్భకాణి చేతి)అల్పాని న స్వతో రూపమస్తి బ్రహ్మణ ఇత్యుక్తం తదాక్షిపతి(ననుయేనైవేతి)

రం— శిష్యం ప్రత్యాహ (యది మన్యసే ఇతి) అహం బ్రహ్మస్వరూపం సుష్ఠు వేద ఇతి యది మన్యసే న తత్తథా అస్య బ్రహ్మణః ఇహ లోకే యదపి రూపం త్వం

శం—యదీత్యాది. యది కదాచిన్మన్యసే సువేదేతి సుష్ఠు వేదాహం బ్రహ్మేతి కదాచిద్యథాశ్రుతం దుర్విజ్ఞేయమపి క్షీణదోషస్సుమేధాః కశ్చిత్ప్రతిపద్యతే కశ్చిన్నేతి సాశంకమాహ యదీత్యాది. దృష్టం చ "య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మే"త్యుక్తే ప్రాజాపత్యః పండితోఽప్యసురరాడ్విరోచనః స్వభావదోషవశాదనుపపద్యమానమపి విపరీతమర్థం శరీరమాత్మేతి ప్రతిపన్నః తథేన్ద్రో దేవరాట్ సకృద్ద్విస్త్రిరుక్తం చాప్రతిపద్యమానః స్వభావదోషక్షయమపేక్ష్య చతుర్థే పర్యాయే ప్రథమోక్తమేవ బ్రహ్మ ప్రతిపన్నవాన్ లోకేపి ఏకస్మాద్గురోశ్శృణ్వతాం కశ్చిద్యథావత్ప్రతిపద్యతే కశ్చిదయథావత్ కశ్చిద్విపరీతం కశ్చిన్న ప్రతిపద్యతే కిము వక్తవ్యమతీంద్రియమాత్మతత్త్వం అత్ర హి విప్రతిపన్నాః సదసద్వాదినస్తార్కికాస్సర్వే తస్మాదవిదితం బ్రహ్మేతి సునిశ్చితోక్తమపి విషమప్రతిపత్తిత్వాద్యది మన్యసే ఇత్యాది సాశంకం వచనం యుక్తమేవాచార్యస్య దభ్రం అల్పమేవాపి నూనం త్వం వేత్థ జానీషే బ్రహ్మణో రూపం కిమనేకాని బ్రహ్మణో రూపాణి మహాంత్యర్భకాణి చ యేనాహ దభ్రమేవేత్యాది బాఢం అనేకాని హి నామరూపోపాధికృతాని బ్రహ్మణో రూపాణి న స్వతః. స్వతస్తు "అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం తథాఽరసం నిత్యమగంధవచ్చ య"దితి శబ్దాదిభిస్సహ రూపాణి ప్రతిషిధ్యంతే,నను యేనైవ ధర్మేణ యద్రూప్యతే తదేవ తస్య స్వరూపమితి బ్రహ్మణోపి యేన విశేషణేన నిరూపణం, తదేవ

ఆ—కేన తర్హి విశేషేణ బ్రహ్మణో నిరూపణమిత్యాకాంక్షాయాం చైతన్యరూపేణేత్యాహ (చైతన్యమితి) భూతానాం సమస్తానాం వ్యస్తానాం. వా దేహాకారపరిణతానాం చైతన్యం ధర్మో న భవతి బహిరనుపలంభాత్తద్ధర్మత్వే రూపాదివత్సాధకత్వాభావప్రసంగాచ్చ. తథా శ్రోత్రాదీనామపి భౌతికత్వావిశేషాచ్చైతన్యం ధర్మో న భవతీతి పారిశేష్యాత్స్వతంత్రచైతన్యం బ్రహ్మణో రూపం తత్ర శ్రుతిసమ్మతిమాహ (తథాచోక్తమితి) సత్యమేవ చైతన్యం పారమార్థికం బ్రహ్మరూపం శ్రుతితాత్పర్యగమ్యం తథాపి యదుక్తం బ్రహ్మణో రూపం కథం నాస్తీతి తదుపాధిద్వారేణైవ బ్రహ్మణశ్శబ్దేన నిరూపణం నిర్దేశనం న స్వత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (సత్యమితి) అంతఃకరణాద్యభివ్యక్తిముపలభ్య హి యదుపాధ్యభివ్యక్తినిమిత్తం చైతన్యం తద్బ్రహ్మేతి నిర్దిశ్యతఇత్యర్థః. ననూపాధిరుపహితసంబద్ధో భవతి చైతన్యస్య త్వసంగస్య కథం దేహాదిరుపాధిరిత్యాశంక్యాహ (తదనుకారీత్యాదినా) యథా జలే కంపమానే సవితా కంపతఇవ భిద్యమానే భిద్యతఇవేతి మిథ్యాధర్మభాగి

రం—వేత్థ తన్నూనం దభ్రమేవ అల్పమేవ దేవేషు యద్రూపం త్వం వేత్థ తదపి త్వయా జ్ఞాతం సర్వం బ్రహ్మణో రూపం అల్పమేవ న సర్వం బ్రహ్మరూపం త్వయా

యదస్య త్వం యదస్యదేవేష్వథనుమీ
మాంస్యమేవ తే మన్యే విదితమ్. ౧

శం—తస్య రూపం స్యాత్ అత ఉచ్యతే చైతన్యం పృథివ్యాదీనామన్యతమస్య సర్వేషాం విపరిణతానాం వా ధర్మో న భవతి తథా శ్రోత్రాదీనామంతఃకరణస్య చ భవతీతి బ్రహ్మణో రూపమితి బ్రహ్మ రూప్యతే చైతన్యేన తథాచోక్తం "విజ్ఞానమానందం బ్రహ్మ విజ్ఞానఘన ఏవ సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మేతి చ బ్రహ్మణో రూపం నిర్దిష్టం శ్రుతిషు సత్యమేవం తథాపి తదంతఃకరణదేహేంద్రియోపాధిద్వారేణైవ విజ్ఞానాదిశబ్దైర్నిర్దిశ్యతే తదనుకారిత్వాద్దేహాదివృద్ధిసంకోచచ్ఛేదాదిషు నాశేషు చ న స్వతః స్వతస్తు "అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతామి"తి స్థితం భవిష్యతి యదస్య బ్రహ్మణో రూపమితి పూర్వేణ సంబంధః న కేవలమధ్యాత్మోపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యాస్య బ్రహ్మణో రూపంత్వమల్పం వేత్థ యదప్యధిదైవతోపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యాస్య బ్రహ్మణో రూపం దేవేషువేత్థ త్వం తదపినూనం దభ్రమేవ వేత్థ ఇతి మన్యేహం యదధ్యాత్మం యదధిదైవం తదపి చోపాధిపరిచ్ఛిన్నత్వాద్దహరత్వాన్న నివర్తతే. యత్తు విధ్వస్తసర్వోపాధివిశేషం శాంతమనంతమేకమద్వైతం భూమాఖ్యం నిత్యం బ్రహ్మ న తత్సువేద్యమిత్యభిప్రాయః యతఏవం అథనుతస్మాన్మన్యేఽద్యాపి మీమాంస్యం విచార్యమేవ తే తవ బ్రహ్మ ఏవమాచార్యోక్తశ్శిష్య ఏకాంతఉపవిష్టస్సమాహిత స్సన్యథోక్తమాచార్యేణాగమమర్థతో విచార్య తర్కతశ్చ నిర్ధార్యస్వానుభవం కృత్వాచార్యసకాశముపగమ్యోవాచ మన్యేహమథేదానీం విదితం బ్రహ్మేతి. ౧

ఆ—త్వాత్సవితుర్జలముపాధిరిత్యుచ్యతే న తు సంబంధాత్ దూరస్థయోస్సంయోగాద్యయోగాత్ తద్వద్దేహాదేర్వృద్ధిసంకోచచ్ఛేదాదిషు దాహాదిషు నాశేషు చైతన్యస్య మిథ్యాదేహధర్మభాగిత్వాద్దేహాదేరుపాధిత్వమభిధీయతఇత్యర్థః. నను న స్వతశ్చైతన్యతయా నిరూప్యతే బ్రహ్మ కథం తర్హి తదనుభవ ఇత్యాశంక్యాహ. (స్వతస్త్వితి) అవిషయతయైవ విషయానుపరక్తచిత్స్ఫురణం బ్రహ్మానుభవఇత్యర్థః (తర్కతశ్చేతి) వేద్యత్వే ఘటాదివదనాత్మత్వాదిప్రసంగాదిత్యాది తర్కత ఆత్మనో వేద్యం బ్రహ్మ న భవత్యేవేతి నిర్ధార్య అజ్ఞానసంశయాద్యభావేన స్వానుభవం కృత్వేత్యర్థః. ౧

రం—జ్ఞాతం అతః పరమేవ తే విచార్యం నాతః పూర్వం సమ్యగ్విచారితమిత్యర్థః ఏతద్వాక్యం శ్రుత్వా సమ్యగ్విచార్య శిష్య ఆహ (మన్యే విదితమితి) అహం విదితమేవ మన్యే. ౧

నాహం మన్యే సువేదేతి నో న వేదేతి వేద చ,
యో నస్తద్వేద తద్వేద నో న వేదేతి వేద చ. ౨
యస్యామతం తస్య మతం

శం—కథమితి శృణు (నాహం మన్యే సువేదేతి) నైవాహం మన్యే సువేదేతి జ్ఞానవిషయం బ్రహ్మేతి నైవ తర్హి విదితం త్వయా బ్రహ్మేత్యుక్తఆహ (నోన వేదేతి వేద చ) వేద చేతి చ శబ్దాన్న వేద్యత్వం నను విప్రతిషిద్ధం నాహం మన్యే సువేదేతి నో న వేదేతి వేద చేతి యది న మన్యసే సువేదేతి కథం మన్యసే వేదచేతి అథ మన్యసే వేదైవేతి కథం మన్యసే సువేదేతి ఏకం వస్తు యేన జ్ఞాయతే తేనైవ తదేవ వస్తు న సువిజ్ఞాయత ఇతి విప్రషిద్ధం సంశయవిపర్యయౌ వర్జయిత్వా న చ బ్రహ్మ సంశయితత్వేన జ్ఞేయం విపరీతత్వేన వేతి నియంతుం శక్యం సంశయవిపర్యయౌ హి సర్వత్రానర్థకరత్వేనైవ ప్రసిద్ధౌ ఏవమాచార్యేణ విచాల్యమానోపి శిష్యో న విచచాల అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధీత్యాచార్యోక్తాగమసంప్రదాయబలాదుపపత్త్యనుభవబలాచ్చ జగర్జ చ బ్రహ్మవిద్యాయాం దృఢనిశ్చయతాం దర్శయన్నాత్మనః కథమితి ఉచ్యతే యః యఃకశ్చిత్ నః అస్మాకం స బ్రహ్మచారిణాం మధ్యే తత్ మదుక్తం వచనం తత్వతో వేద స తత్ బ్రహ్మ వేద కిం పునస్తద్వచనమిత్యత ఆహ (నో న వేదేతి వేద చేతి) యదేవ అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధీత్యుక్తం వస్తు తదేవ అనుమానానుభవాభ్యాం సంయోజ్య నిశ్చితం వాక్యాంతరేణ నో న వేదేతి వేద చేత్యవోచదాచార్యబుద్ధిసంవాదార్థం మందబుద్ధిగ్రహణవ్యపోహార్థం చ తథా చ గర్జితముపపన్నం భవతి యో నస్తద్వేదేతి. ౨

శం—శిష్యాచార్యసంవాదాత్ప్రతినివర్త్య స్వేన రూపేణ శ్రుతిః సమస్త సంవా

ఆ—ఆచార్యవచనాదన్యదేవ వచనం శిష్య ఉవాచేతి నాశంకనీయమిత్యాహ (యదేవాన్యదేవేతి) (తథా చేతి) ఆచార్యబుద్ధిసంవాదే సత్యర్థాంతరానభిధానే సతీత్యర్థః. ౨

ఆ—(అథవా హేత్వర్థ ఇతి) లోకే శుక్త్యాదితత్త్వం విజానతాం యతో

రం—కథమిత్యత్రాహ (నాహం మన్యే ఇతి) అహం సమ్యగ్వేదేత్యపి న మన్యే న వేదేత్యపి న అపితు వేదైవ తతశ్చ కార్త్స్న్యేనాజ్ఞాతత్వం చాస్తి కించిత్ జ్ఞాతత్వమప్యస్తీత్యర్థః (యోనస్తద్వేదేతి) నః అస్మాకం బ్రహ్మచారిణాం మధ్యే తత్ నో న వేదేతి వేద చేతి నిర్దిష్టం తదర్థతత్వం యో వేద సః తత్ బ్రహ్మ వేదేత్యర్థః. ౨

రం—(యస్యామతమితి) యః పరిచ్ఛిన్నత్వేన బ్రహ్మ న మనుతే స బ్రహ్మ

మతం యస్య న వేద సః,
అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతామ్. 3

శం—దనివృత్త్యమర్థమేవ బోధయతి (యస్యామతమిత్యాదినా) యస్య బ్రహ్మవిదో ఽమతం అవిజ్ఞాతం బ్రహ్మేతి మతం అభిప్రాయః నిశ్చయః తస్య మతం జ్ఞాతం సమ్యగ్బ్రహ్మేత్యభిప్రాయః యస్య పునర్మతం జ్ఞాతం విదితం మయా బ్రహ్మేతి నిశ్చయః న వేదైవ సః న బ్రహ్మ విజానాతి సః విద్వదవిదుషోర్యథోక్తౌ పక్షావవధారయతి అవిజ్ఞాతం అమతం అవిదితమేవ బ్రహ్మ విజానతాం సమ్యగ్విదితవతామితి ఏతద్విజ్ఞాతం విదితం బ్రహ్మావిజానతాం అసమ్యగ్దర్శినాం ఇంద్రియమనోబుద్ధిష్వేవాత్మదర్శినామిత్యర్థః నత్వత్యంతమేవావ్యుత్పన్నబుద్ధీనాం న హి తేషాం విజ్ఞాతమస్మాభిర్బ్రహ్మేతి మతిర్భవతి ఇతీంద్రియమనోబుద్ధ్యుపాధిష్వాత్మదర్శినాం తు బ్రహ్మోపాధివివేకానుపలంభాత్ బుద్ధ్యాద్యుపాధేశ్చ విజ్ఞాతత్వాద్విదితం బ్రహ్మేత్యుపపద్యతే భ్రాన్తిరితి అతోఽసమ్యగ్దర్శనం పూర్వపక్షత్వేనోపన్యస్యతే విజ్ఞాతమవిజానతామితి అథవా హేత్వర్థ ఉత్తరార్ధోఽవిజ్ఞాతమిత్యాది. 3

ఆ—ఽధ్యస్తరూప్యాద్యవిజ్ఞాతం భవతి అజానతామేవతు అధ్యస్తవిజ్ఞానం భవతీతి ప్రసిద్ధం తథా బ్రహ్మణి జ్ఞేయత్వస్యాధ్యస్తత్వాదేవ తత్త్వవిదో న జ్ఞాతం బ్రహ్మ పశ్యంతీత్యర్థః. 3

మనుతే యస్తు పరిచ్ఛిన్నత్వేన బ్రహ్మ మనుతే స తు న జానాతీత్యర్థః (అవిజ్ఞాతమితి) బ్రహ్మ ఏతావదితి పరిచ్ఛేదజ్ఞానవతాం బ్రహ్మ అవిజ్ఞాతం భవతి పరిచ్ఛిన్నత్వజ్ఞానశూన్యానాం బ్రహ్మ విజ్ఞాతం భవతీత్యర్థః ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా "యతో వాచో నివర్తంతే, అప్రాప్య మనసా సహే"తి బ్రహ్మణోఽనన్తస్య అపరిమితగుణస్య వాఙ్మనసయోరేతావదితి పరిచ్ఛేదాయోగ్యత్వశ్రవణేన బ్రహ్మైతావదితి పరిచ్ఛేదజ్ఞానవతాం బ్రహ్మ అవిజ్ఞాతమమతమిత్యుక్తం. అపరిచ్ఛిన్నత్వాద్బ్రహ్మణః అన్యథా యస్యామతం తస్య మతం విజ్ఞాతమవిజానతామితి తత్రైవ మతత్వాఽజ్ఞాతత్వవచనం విరుధ్యేతేతి తతశ్చాజ్ఞాతత్వాదివచనం కార్త్స్న్యేన జ్ఞానావిషయత్వపరం న తు సర్వాత్మనా జ్ఞానాగోచరత్వపరమితి ద్రష్టవ్యం తథాహి సతి "బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం తమేవం విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతీ"త్యాది శాస్త్రాణామసంగతార్థత్వప్రసంగాత్ వేదాంతానాం నైరర్థక్యప్రసంగాచ్చ. 3

ప్రతిబోధవిదితం మతమమృతత్వం హి విందతే,

శం—అవిజ్ఞాతం విజానతామిత్యవధృతం యది బ్రహ్మాత్యంతమేవావిజ్ఞాతం లౌకికానాం బ్రహ్మవిదాం చావిశేషః ప్రాప్తః అవిజ్ఞాతం విజానతామితి చ పరస్పర విరుద్ధం కథం తు తద్బ్రహ్మ సమ్యగ్విదితం భవతీత్యేవమర్థమాహ, ప్రతిబోధవిదితం బోధం బోధం ప్రతివిదితం బోధశబ్దేన బౌద్ధాః ప్రత్యయా ఉచ్యంతే సర్వే ప్రత్యయాః విషయీభవంతి యస్య స ఆత్మా సర్వబోధాన్ప్రతిబుధ్యతే సర్వప్రత్యయ దర్శీ చిచ్ఛక్తిస్వరూపమాత్రః ప్రత్యయైరేవ ప్రత్యయేష్వవిశిష్టతయా లక్ష్యతే నాన్యద్వారాంతరాత్మనో విజ్ఞానాయ అతః ప్రత్యయప్రత్యగాత్మతయా విదితం బ్రహ్మ యదా తన్మతం తదా తత్సమ్యగ్దర్శనమిత్యర్థః సర్వప్రత్యయదర్శిత్వేచోప జననాపాయవర్జితదృక్స్వరూపతానిత్యత్వం విశుద్ధస్వరూపత్వమాత్మత్వం నిర్విశేషతైకత్వం చ సర్వభూతేషు సిద్ధం భవేత్ లక్షణభేదాభావాత్ వ్యోమ్న ఇవ ఘటగిరిగుహాదిషు విదితావిదితాభ్యామన్యద్బ్రహ్మేత్యాగమవాక్యార్థ ఏవం పరిశుద్ధ ఏవోపసంహృతో భవతి "దృష్టేర్ద్రష్టా శ్రుతేః శ్రోతా మతేర్మంతా విజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతే"తి హి శ్రుత్యంతరం యదా పునర్బోధక్రియాకర్తేతి బోధక్రియాలక్షణేన తత్కర్తారం విజానాతీతి బోధ

ఆ—జ్ఞాతబ్రహ్మత్వాదర్శనే బ్రహ్మాస్మీతి కథం వ్యవహరతీతి చేత్ కిమనయేష్ట కావాహకానాం రత్నపేటికాచర్చయా జ్ఞాతస్య వ్యవహారాంగత్వం వదతోఽపి వస్తు ప్రకాశస్య వ్యవహారాంగత్వస్యేష్టత్వాద్వాస్తవజ్ఞాతతానపేక్షత్వాదిత్యవ్యుత్పన్నవ్యుత్పాదనాయ చోద్యముద్భావయతి (అవిజ్ఞాతమిత్యాదినా) నీలపీతాద్యాకారాణాం బుద్ధివికారాణాం జడానాం యచ్చైతన్యవ్యాప్తత్వేనాజడవదవభాసః తం సాక్షిణముప లక్ష్య సోహమాత్మా బ్రహ్మేతి మహావాక్యాదవిషయతయైవ యో వేత్తి స బ్రహ్మవిదుచ్యతే తేన నావిశేషప్రసంగాదిచోద్యావకాశ ఇత్యాహ (ప్రతిబోధవిదితమితి) ప్రత్యయేష్వవిశిష్టతయానుగతరూపేణేత్యర్థః యేన చిత్స్వరూపేణాహమత్ర సాక్షీ తస్య సర్వత్రావిశేషాన్నైకస్మిన్నేవ దేహేఽహం సాక్షీతి భేదోత్పత్త్యాదీనాం చ సాక్ష్యగతత్వేన సాక్షిణ ఏకత్వనిత్యత్వాదికమపి సిధ్యతీత్యాహ (సర్వప్రత్యయదర్శిత్వే చేతి) విదితత్వావిదితత్వయోస్సాక్ష్యగతత్వేన తదన్యత్వమప్యస్మిన్పక్షే సంభవతీత్యాహ (విదితావిదితాభ్యామన్యదితి) ఏకదేశివ్యాఖ్యానముద్భావ్య దూషయతి (యదా పునరిత్యాదినా) అగ్ని సంయోగాద్ఘటే లౌహిత్యవన్మనస్సంయోగాదసమవాయికారణాదాత్మన్యచేతనే చైతన్యముత్పద్యత ఇత్యేతన్న కేవలం శ్రుతివిరుద్ధం అసంభావితం చేత్యాహ (ఆత్మనో నిరవ

రం—(ప్రతిబోధేతి) ప్రతినియతో బోధః ప్రతిబోధః సత్యత్వజ్ఞానత్వా

శం—లక్షణేన విదితం ప్రతిబోధవిదితమితి వ్యాఖ్యాయతే యథా యో వృక్షశాఖా
శ్చాలయతి సవాయురితి తద్వత్ తదా బోధక్రియాశక్తిమానాత్మా ద్రవ్యం న బోధ
స్వరూపఏవ బోధస్తు జాయతే వినశ్యతి చ యదా బోధో జాయతే తదా బోధ
క్రియయా సహ విశేషః యదా బోధో నశ్యతి తదా నష్టబోధో ద్రవ్యమాత్రం నిర్వి
శేషః తత్రైవం సతి విక్రియాత్మకస్సావయవోఽనిత్యోఽశుద్ధఇత్యాదయో దోషా న
పరిహర్తుం శక్యంతే యదపి కాణాదానాం ఆత్మనస్సంయోగజో బోధ ఆత్మని సమ
వైతి అత ఆత్మని బోద్ధృత్వం న తు విక్రియాత్మక ఆత్మా ద్రవ్యమాత్రస్తు
భవతి ఘటఇవ రాగసమవాయీ అస్మిన్పక్షేప్యచేతనం ద్రవ్యమాత్రం బ్రహ్మేతి
విజ్ఞానమానందం ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యాద్యాశ్శ్రుతయో బాధితాస్స్యుః ఆత్మనో
నిరవయవత్వేన ప్రదేశాభావాన్నిత్యసంయుక్తత్వాచ్చ మనసః స్మృత్యుత్పత్తినియ
మానుపపత్తిరపరిహార్యా స్యాత్ సంసర్గధర్మిత్వం చాత్మనః శ్రుతిస్మృతిన్యాయవిరుద్ధం
కల్పితం స్యాత్ అసంగో న హి సజ్జతే అసక్తం సర్వభృదితి శ్రుతిస్మృతీ ద్వే
న్యాయశ్చ గుణవద్గుణవతా సంసృజ్యతే నాతుల్యజాతీయం అతో నిర్గుణం నిర్విశేషం

ఆ—యవత్వేనేతి) ప్రదేశవతా ప్రదేశవతో లోకే సంయోగో దృష్టః ఆత్మనో నిష్ప్ర
దేశత్వాన్మనసా సంయోగో న భవతీత్యుక్తం తదయుక్తం యుగపత్సర్వమూర్త
సంయోగిత్వం సర్వగతత్వమాత్మనః తతో మనసస్సంయోగోపీతి చేత్ తత్రాహ(నిత్యేతి)
గ్రహణకాలాదన్యకాలఏవ స్మృతీనాం క్రమేణైవోత్పత్తిరితి నియమో వైశేషికస్య
నోపపద్యతే గ్రహణకాలేపి స్మృత్యుత్పత్తిప్రసంగాత్ సంస్కారవదాత్మమనస్సంయో
గస్యావిశేషాదిత్యర్థః సర్వగతత్వం చ సర్వావ్యవధానమాత్రం న తు సంయోగిత్వం
కల్పనీయమిత్యాహ (సంసర్గధర్మిత్వం చేతి) న్యాయవిరుద్ధమిత్యుక్తం తత్స్ఫుటయతి
(న్యాయశ్చేతి) ఏకదేశివ్యాఖ్యానాంతరమనూద్య దూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా)
యద్వేద్యం తద్వేదితుర్వేదనాచ్చ భిన్నం యథా ఘటాదీతి వ్యాప్తివిరోధాత్ స్వసంవే
ద్యత్వం వాస్తవం నోపపద్యతే తతో బుద్ధ్యాద్యావాత్మభావమారోప్యాత్మనా తస్య
వేద్యత్వం వాచ్యమితి నిరుపాధికస్వరూపస్థితిర్న స్యాదిత్యాహ (తత్ర భవతి సోపాధి
కత్వఇతి) కాణాదస్య స్వసంవేద్యత్వానంగీకారబలాత్పరవేద్యత్వం ప్రసజ్యతఇత్యపి
న వాచ్యమిత్యాహ (సంవేదనస్వరూపత్వాదితి) బౌద్ధేన స్వసంవేద్యసంవిజ్ఞానమిష్టం

రం— నంతత్వాదిరూపాసాధారణధర్మవిశిష్టతయా జ్ఞాతమమృతం బ్రహ్మస్వరూపం
తత్క్రతున్యాయేన స్వోపాసకస్యాపి అమృతత్వం విందతే లంభయతీత్యర్థః అంత

శం— సర్వవిలక్షణం కేనచిదప్యతుల్యజాతీయేన సంసృజ్యతఇత్యేతన్నావ్యయవిరుద్ధం
భవేత్ తస్మాన్నిత్యాలుప్తజ్ఞానస్వరూపజ్యోతిరాత్మా బ్రహ్మేత్యయమర్థః సర్వబోధ
బోద్ధృత్వే ఆత్మనస్సిధ్యతి నాన్యథా తస్మాత్ప్రతిబోధవిదితం మతమితి యథా
వ్యాఖ్యాతఏవార్థోఽస్మాభిః యత్పునః స్వసంవేద్యతా ప్రతిబోధవిదితమిత్యస్య వాక్య
స్యార్థో వర్ణ్యతే తత్ర భవతి సోపాధికత్వఆత్మనః బుద్ధ్యుపాధిస్వరూపత్వేన భేదం
పరికల్ప్యాత్మానం వేత్తీతి సంవ్యవహారః ఆత్మన్యేవాత్మానం పశ్యతి స్వయమేవాత్మ
నాత్మానం వేత్థ త్వం పురుషోత్తమేతి న తు నిరుపాధికస్యాత్మన ఏకత్వే స్వసంవేద్యతా
పరసంవేద్యతా వా సంభవతి సంవేదనస్వరూపత్వాత్సంవేదనాంతరాపేక్షా చ న సంభ
వతి యథా ప్రకాశస్య ప్రకాశాంతరాపేక్షాయా న సంభవః తద్వత్ బౌద్ధపక్షే స్వసం
వేద్యతాయాం తు క్షణభంగురత్వం నిరాత్మకత్వం చ విజ్ఞానస్య స్యాత్ "న హి విజ్ఞా
తు ర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాత్ నిత్యం విభుం సర్వగతం సవా ఏష
మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయ"ఇత్యాద్యాశ్శ్రుతయో బాధ్యేరన్
యత్పునః ప్రతిబోధశబ్దేన నిర్నిమిత్తో బోధః ప్రతిబోధః యథా సుప్తస్యేత్యర్థం

ఆ—తవ కిం న స్యాదిత్యతఆహ (బౌద్ధపక్ష ఇతి) ప్రత్యక్షస్య వర్తమానావభాసకత్వాత్
క్షణాంతరవిశిష్టే స్వాత్మని క్షణాంతరవిశిష్టం తదేవ విజ్ఞానం బ్రహ్మాభివ్యక్తం న సంభ
వతి అతస్స్వాత్మని స్వయమేవ విజ్ఞానం ప్రత్యక్షం చేత్ వర్తమానక్షణమాత్రం
సత్త్వం స్యాత్ స్వసంవేద్యత్వేన సాక్షిణోఽనంగీకారాన్నిరాత్మత్వం చ స్యాదేవ
తచ్ఛ్రుతివిరుద్ధమిత్యర్థః ప్రతిబోధవాక్యస్యార్థాంతరం శంకతే (యత్పునరితి) బ్రహ్మా
హమస్మీతి చింతయతో యావచ్చేతోవ్యాపృతిః తావత్సంప్రజ్ఞాతసమాధిః నివృత్తే
చేతోవ్యాపారే యః పరమానందసాక్షాత్కారః సౌషుప్తానందసాక్షాత్కారవత్
సోఽసంప్రజ్ఞాతసమాధిః ప్రతిబోధ ఉచ్యతే తదుక్తం వార్తికకృతా "అపరాయత్త
బోధో హి నిదిధ్యాసనముచ్యత"ఇతి అథవా అక్రియబ్రహ్మాత్మత్వానుభవే సతి ప్రమా
తృత్వానుపపత్తౌ పునర్జ్ఞానాసంభవాత్సద్యో ముక్తికారణం సకృద్విజ్ఞానం ప్రతిబోధ
ఉచ్యతే "సకృత్ప్రవృత్త్యా మృద్నాతి క్రియాకారకరూపభృత్, అజ్ఞానమాగమ
జ్ఞానసాంగత్యం నాస్త్యతోఽనయో"రితి పక్షద్వయేప్యరుచిమాహ (నిర్నిమిత్త
ఇతి) అయమాశయః న తావదవిద్యానివర్తకస్యాగంతుకస్య బోధస్య నిర్నిమిత్తత్వం
సంభవతి కార్యస్య సనిమిత్తత్వవ్యాప్తేః, సౌషుప్తస్యాపి న నిర్నిమిత్తత్వం అవిద్యా

రం—ర్భావితత్యర్థోయం విదిధాతుః లంభనప్రకారమేవాహ (ఆత్మనావిందతే వీర్య

శం—పరికల్పయంతి సకృద్విజ్ఞానం ప్రతిబోధఇత్యపరే నిర్నిమిత్తస్సనిమిత్తస్సకృద్వా ఽసకృద్వా ప్రతిబోధఏవ హిసః అమృతత్వం అమరణభావం స్వాత్మన్యవస్థానం మోక్షం హి యస్మాద్విందతే లభతే యథోక్తాత్ప్రతిబోధాత్ప్రతిబోధవిదితాత్మకాత్ తస్మాత్ప్రతిబోధవిదితమేవ మతమిత్యభిప్రాయః బోధస్య హి ప్రత్యగాత్మవిషయం మతమమృతత్వే హేతుః న హ్యాత్మనో ఽనాత్మత్వాదాత్మనోఽమృతత్వం నిర్నిమిత్తమేవ ఏవం మర్త్యత్వమాత్మనః యదవిద్యయాఽనాత్మత్వప్రతిపత్తిః కథం పునర్యథోక్తయాత్మవిద్యయాఽమృతత్వం విందత ఇతి అతఆహ ఆత్మనా స్వేన స్వరూపేణ విందతే లభతే వీర్యం బలం సామర్థ్యం ధనసహాయమంత్రౌషధితపోయోగకృతం వీర్యం మృత్యుం న శక్నోత్యభిభవితుం అనిత్యవస్తుకృతత్వాత్ ఆత్మవిద్యాకృతం తు వీర్యమాత్మనైవ విందతే నాన్యేనేత్యతోఽనన్యసాధనత్వాదాత్మవిద్యావీర్యస్య తదేవ వీర్యం మృత్యుం శక్నోత్యభిభవితుం యత ఏవమాత్మవిద్యాకృతం వీర్యమాత్మనైవ

ఆ—యాః పూర్వపూర్వనిరోధావస్థాసంస్కారోద్భూతతాదృశవృత్త్యభివ్యక్తచైతన్యస్య తత్ర సుఖసాక్షాత్కారత్వోపగమాత్ అతఏవ వృత్తివిశిష్టస్య వినాశే స్మరణముపపద్యతే అత్రాపి తద్వ్యావృత్తిసంస్కారప్రచయాన్నివృత్తేపి చిత్తే బ్రహ్మాభివ్యక్తం స్యాదితి చేన్న, తథాసత్యప్రమాత్వేన వినష్టపుత్రాపరోక్షాదినాఽవిద్యానివృత్తిర్న స్యాత్ శాబ్దజ్ఞానసంవాదాత్ప్రమాత్వే పరతంత్రత్వప్రసంగః శబ్దమూలత్వాత్ప్రమాత్వేన నిర్నిమిత్తతేతి ప్రవృత్తకర్మఫలప్రతిబంధాద్వర్తమానప్రమాతృత్వాభాసానివృత్తేరసకృద్బోధోపీతి పక్షద్వయేపి నాదరః సర్వథాపి పరమాత్మా ప్రతిబోధ ఏవ బోధం ప్రతిబోధం ప్రతిసాక్షితయా భాతీతి లక్ష్యపదార్థవివేచనపూర్వకం మహావాక్యార్థం పరమాత్మాస్మీతి జ్ఞానమేవ సమ్యగ్జ్ఞానం యస్మాత్ తతఏవామృతత్వం లభతఇత్యాహ (అమృతత్వమితి) ఉక్తమర్థం సంక్షిప్యాహ (బోధస్య హీతి) బుద్ధిపరిణామస్య సర్వస్య భాసకం ప్రత్యక్చైతన్యం పరమాత్మా న భవతి కింతు బ్రహ్మాండాద్బహిస్థితః తత్ప్రాప్తిశ్చ మోక్ష ఇత్యాశంక్యాహ (నహీతి) అనాత్మప్రాప్తేః కర్మఫలవదనిత్యత్వేనామృతత్వప్రసిద్ధిర్న స్యాదిత్యర్థః యద్యుక్తం దోషపరిహారాయ ఔపాధికభేదేన భిన్నత్వం బ్రహ్మణః స్వతస్స్వాత్మత్వమేవేతి మన్యసే తత్రాహ (ఆత్మత్వాదితి)బ్రహ్మణ ఆత్మత్వాదేవాత్మనోఽమృతత్వం స్వభావత ఏవసిద్ధం తర్హి విద్యాయా ఆనర్థక్యం ప్రాప్తమిత్యాశంక్యాహ (ఏవం మర్త్యత్వమితి) అవిద్యయా దేహాద్యాత్మత్వప్రతిపత్తిరితి యత్ తదాత్మనో మర్త్య

రం—మితి) సనో దేవశ్శుభయా స్మృత్యా సంయునక్త్వితి వ్యాఖ్యాతరీత్యా విద్యానిష్ఠ

ఆత్మనా విందతే వీర్యం విద్యయా విందతేఽమృతం. ౪

ఇహ చేదవేదీదథ సత్యమస్తి

న చేదిహావేదీన్మహతీ వినష్టిః,

శం—విందతే అతో విద్యయా ఆత్మవిషయయా విందతేఽమృతం "నాయమాత్మా బలహీనేన లభ్య" ఇత్యాథర్వణే. అతస్సమర్థో హేతుః అమృతత్వం విన్దత ఇతి. ౪

శం—కష్టా ఖలు సురనరతిర్యక్ప్రేతాదిషు సంసారదుఃఖబహులేషు ప్రాణినికాయేషు జన్మజరామరణరోగాదిసంప్రాప్తిరజ్ఞానాత్. అత ఇహైవ చేన్మనుష్యోఽధికృతస్సమర్థస్సన్ యద్యవేదీత్ ఆత్మానం యథోక్తలక్షణం విదితవాన్ యథోక్తేన ప్రకారేణ అథ తదాఽస్తి సత్యం మనుష్యజన్మన్యస్మిన్నవినాశోఽర్థవత్తా వా సద్భావో వా పరమార్థతా వా సత్యం విద్యతే (న చేదిహావేదీదితి) న చేదిహ జీవంశ్చేదధికృతోఽవేదీత్ న విదితవాన్ తదా మహతీ దీర్ఘానంతా వినష్టిః వినాశనం జన్మజరామరణాదిప్రబంధావిచ్ఛేదలక్షణా సంసారగతిః తస్మాదేవం గుణదోషౌ విజానంతో బ్రాహ్మణాః భూతేషు భూతేషు సర్వభూతేషు స్థావరేషు చరేషు చైకమాత్మతత్త్వం విచింత్య విజ్ఞాయ సాక్షాత్కృత్య ధీరాః ధీమంతః ప్రేత్య వ్యావృత్య మమాహం భావలక్షణాదవిద్యారూపాదస్మాల్లోకాదుపరమ్య సర్వాత్మైకత్వభావమద్వైతమాపన్నాస్సంతోఽమృతా

ఆ—త్వం తన్నివృత్తిర్విద్యాఫలమిత్యర్థః వీర్యం విద్యాకృతముక్తం ముక్తత్వే దార్ఢ్యం తచ్చ స్వాభావిక మేవ ముక్తత్వం వాస్తవం సర్వశరీరాద్యసంసర్గిత్వాన్నభోవన్నిరవయవత్వాదేవ తతశ్చ నిత్యముక్తఏవాహమిత్యవష్టంభో విద్యాకృతం బలమిత్యర్థః. ౪

ఆ— ఉత్తరవాక్యస్యాపేక్షితమర్థమాహ (కష్టా ఖల్వితి) లౌకికమపి సత్యం చిరంజీవనధనవత్త్వం సద్భావస్సాధుభావఖ్యాతిః ఏతదపి సర్వం బ్రహ్మవిదో భవతీతి

రం—త్యనుకూలం వీర్యం ప్రసన్నేన పరమాత్మనా లభతే ప్రసన్నపరమాత్మాహితవీర్యార్జితయా విద్యయాఽమృతత్వమశ్నుత ఇత్యర్థః. ౪

రం—తాదృశబ్రహ్మజ్ఞానే త్వరాముత్పాదయతి (ఇహ చేదవేదీదితి) ఇహైవ జన్మని బ్రహ్మ జ్ఞాతవాంశ్చేత్ అథ సమనంతరమేవ అస్తి సన్భవతి సత్యః జ్ఞానాభావే ఆత్మనః అసత్తా భవతి "అసన్నేవ స భవతి అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేత్, అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద సంతమేనం తతో విదు"రితి శ్రుత్యనురోధాదితి ద్రష్టవ్యం (భూతేషు భూతేషు విచిత్యేతి) భూతేషు భూతేషు సర్వభూతస్థం పరమాత్మానం ప్రజ్ఞాశాలినస్స్వేతరసమస్త

భూతేషు భూతేషు విచింత్య ధీరాః
ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతా భవంతి. ౫

ఇతి ద్వితీయఃఖండః.

శం—భవంతీత్యర్థః "స యో హ వై తత్పరం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీ"తి శ్రుతేః. ౫

ఇతి ద్వితీయఃఖండః.

ఆ—స్తుత్యర్థముచ్యతే పరమార్థతో బ్రహ్మరూపస్థితిస్తు ఫలమవశ్యం భవతీత్యర్థః. ౫

ఇతి ద్వితీయఃఖండః.

రం—విలక్షణత్వేన నిర్ధార్య అస్మాల్లోకాదర్చిరాదిమార్గేణ పరమాత్మానం ప్రాప్య ముక్తాభవంతీత్యర్థః. ౫

ఇతి ద్వితీయఃఖణ్డః.

హారిః ఓమ్ః—

బ్రహ్మహ దేవేభ్యో విజిగ్యే తస్య హ బ్రహ్మణో విజ
యే దేవా అమహీయన్త తఐక్షన్తాస్మాకమేవాయం

శం— (బ్రహ్మ దేవేభ్యో విజిగ్యే) "అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతా"మిత్యాదిశ్రవణాత్ యదస్తి తద్విజ్ఞాతం ప్రమాణైః యన్నాస్తి యన్నాస్తి తదవిజ్ఞాతం శశవిషాణకల్పమత్యంతమేవాసద్దృష్టం తథేదం బ్రహ్మాఽవిజ్ఞాతత్వాదసదేవేతి మందబుద్ధీనాం వ్యామోహో మాభూదితి తదర్థేయమాఖ్యాయికా ఆరభ్యతే తదేవ హి బ్రహ్మ సర్వప్రకారేణ ప్రశాస్తృ దేవానామపి పరో దేవః ఈశ్వరాణామపీశ్వరో దుర్విజ్ఞేయో దేవానాం జయహేతురసురాణాం పరాజయహేతుః తత్కథం నాస్తీత్యేతస్యార్థస్యానుకూలాని హ్యుత్తరాణి వచాంసి దృశ్యన్తే అథవా బ్రహ్మవిద్యాయాస్స్తుతయే కథం బ్రహ్మవిజ్ఞానాద్ధ్యగ్న్యాదయో దేవాః దేవానాం శ్రేష్ఠత్వం జగ్మః తతోఽప్యతితరామింద్ర ఇతి అథవా దుర్విజ్ఞేయం బ్రహ్మేత్యేతత్ప్రదర్శ్యతే యేనాగ్న్యాదయోఽతితేజసోఽపి క్లేశేనైవ బ్రహ్మ విదితవంతః తథేంద్రో దేవానామీశ్వరోఽపి సన్నితి వక్ష్యమాణోపనిషద్విధిపరం వా సర్వం. బ్రహ్మవిద్యావ్యతిరేకేణ ప్రాణినాం కర్తృత్వాద్యభిమానో మిథ్యేత్యేతద్దర్శనార్థం వా ఆఖ్యాయికా యథా దేవానాం జయాద్యభిమానః తద్వదితి బ్రహ్మ యథోక్తలక్షణం పరం హ కిల దేవేభ్యోఽర్థాయ విజిగ్యే జయం లబ్ధవత్ దేవానామసురాణాం చ సంగ్రామేఽసురాన్ జిత్వా జగదరాతీనీశ్వరసేతుభేత్తౄన్ దేవేభ్యో జయం తత్ఫలం చ ప్రాయచ్ఛత్ జగతస్థ్సేమ్నే తస్య హ కిల బ్రహ్మణో విజయే దేవాః అగ్న్యాదయోఽమహీయన్త మహిమానం ప్రాప్నువన్ తత్తదాత్మసంస్థస్య ప్రత్యగాత్మనః ఈశ్వరస్య సర్వ

ఆ— ఉత్తరగ్రంథస్య ప్రతీకమాదాయ తాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మేత్యాదినా) అభిప్రేతం తాత్పర్యమాహ (వక్ష్యమాణేతి)ఉత్తమాధికారిగోచరమవిషయం బ్రహ్మాత్మతాజ్ఞానం పూర్వత్రోక్తం ఉత్తరత్ర తు మందాధికారిగోచరం సగుణబ్రహ్మోపాసనం వక్ష్యతే తత్పరం వక్ష్యమాణం సర్వవాక్యజాతం స్పష్టవిధిదర్శనాత్ అతోఽత్రైవ తాత్పర్యం అర్థాంతరతాత్పర్యప్రదర్శనం తు సంభావనామాత్రేణేతి ద్రష్టవ్యం ఈశ్వ

రం— ఆత్మనా విందతే వీర్యమిత్యుక్తార్థే ఆఖ్యాయికామాహ (బ్రహ్మహ దేవేభ్యో విజిగ్యే) పరమాత్మా దేవానామనుగ్రహార్థమసురాదీంచ్ఛత్రూన్విజితవాన్ (తస్య హేతి) బ్రహ్మకర్తృకవిజయే సతి దేవాః పూజితా అభవన్ (తఐక్షంతేతి)

విజయోఽస్మాకమేవాయం మహిమేతి. ౧
తద్ధైషాం విజజ్ఞౌ తేభ్యో హ ప్రాదుర్బభూవ
తన్న వ్యజానంత కిమిదం యక్షమితి. ౨
తేఽగ్నిమబ్రువన్ జాతవేదఏత

శం—జ్ఞస్య సర్వక్రియాఫలసంయోజయితుః ప్రాణినాం సర్వశక్తేర్జగతస్స్థితిం చికీర్షోరయం జయో మహిమా చేత్యజానంతస్తే దేవాః ఐక్షంత ఈక్షితవంతః అగ్న్యాదిస్వరూపపరిచ్ఛిన్నాత్మకృతోఽస్మాకమేవాయం విజయోఽస్మాకమేవాయం మహిమా అగ్నివాయ్వింద్రత్వాదిలక్షణో జయఫలభూతోఽస్మాభిరనుభూయతే నాస్మత్ప్రత్యగాత్మభూతేశ్వరకృత ఇతి. ౧

శం—ఏవం మిథ్యాభిమానేక్షణవతాం తద్ధకిలైషాం మిథ్యేక్షణం విజజ్ఞౌ విజ్ఞాతవద్బ్రహ్మ సర్వేక్షితృ హి తత్సర్వభూతకరణప్రయోక్తృత్వాద్దేవానాం చ మిథ్యాజ్ఞానముపలభ్య మైవాసురవద్దేవా మిథ్యాభిమానాత్పరాభవేయురితి తదనుకంపయా దేవాన్మిథ్యాభిమానాపనోదనేనానుగృహ్ణీయామితి తేభ్యః దేవేభ్యః హ కిలార్థాయ ప్రాదుర్బభూవ స్వయోగమాహాత్మ్యనిర్మితేనాత్యద్భుతేన విస్మాపనీయేన రూపేణ దేవానామింద్రియగోచరే ప్రాదుర్బభూవ తత్ ప్రాదుర్భూతం బ్రహ్మ న వ్యజానంత నైవ విజ్ఞాతవంతో దేవాః కిమిదం యక్షం పూజ్యం మహద్భూతమితి. ౨

శం—తే తదజానంతో దేవాః సాంతర్భయాస్తద్విజిజ్ఞాసవోఽగ్నిం అగ్రగామినం

ఆ—రస్య సేతవః మర్యాదాః వర్ణాశ్రమాదిధర్మాః తద్భేదకాః జగతస్స్థిత్యై స్థైర్యాయ. ౧

ఆ—సత్వరజస్తమసాం త్రయాణాం గుణానాం యోగః యుక్తిః ఘటనం మాయా తన్మాహాత్మ్యేనేత్యర్థః. ౨

రం— దేవాః అయమసురవిజయః అస్మత్కర్తృక ఏవ తదనుకూలసామర్థ్యాదికమపి అస్మదీయమేవేత్యమన్యంత. ౧

రం—(తద్ధైషామితి) తాదృశం తేషామభిమానం పరమాత్మా జ్ఞాతవానిత్యర్థః (తేభ్యో హేతి) తేషాం దేవానామనుగ్రహార్థం తద్బ్రహ్మ యక్షరూపం ప్రాదుర్భూతం (తన్నేతి) ఏతద్యక్షస్వరూపం కిమితి తే దేవా న వ్యజానంత న జ్ఞాతవంత ఇత్యర్థః. ౩

ద్విజానీహి కిమేతద్యక్షమితి తథేతి. ౩

తదభ్యద్రవ త్తమభ్యవదత్కోఽసీతి అగ్ని ర్వా

అహమస్మీత్యబ్రవీజ్జాతవేదా వా అహమస్మీతి. ౪

తస్మింస్త్వయి కిం వీర్యమిత్యపీదగ్ం సర్వం

దహేయం యదిదం పృథివ్యామితి. ౫

తస్మై తృణం నిదధావేతద్దహేతి తదుపప్రేయాయ సర్వ

శం—జాతవేదసం సర్వజ్ఞకల్పమబ్రువన్ ఉక్తవంతః హే జాతవేదః ఏతత్ అస్మద్గోచరస్థం యక్షం విజానీహి విశేషతో బుధ్యస్వ త్వం న స్తేజస్వీ కిమేతద్యక్షమితి తథాస్త్వితి తద్యక్షమభ్యద్రవత్ తత్ప్రతిగతవానగ్నిః తం చ గతవంతం పిపృచ్ఛిషుం తత్సమీపేఽప్రగల్భత్వాత్తూష్ణీంభూతం తద్యక్షమభిద్రవదగ్నిం ప్రత్యభాషత కోఽసీతి ఏవం బ్రహ్మణా పృష్టోఽగ్నిరబ్రవీత్ అగ్నిర్వై అగ్నినామాహం ప్రసిద్ధో జాతవేదా ఇతి చ నామద్వయేన ప్రసిద్ధతయాత్మానం శ్లాఘయన్నితి. 3-౪

శం—ఏవముక్తవంతం బ్రహ్మోవాచ తస్మిన్ ఏవం ప్రసిద్ధగుణనామవతి త్వయి కింవీర్యం సామర్థ్యమితి సోఽబ్రవీత్ ఇదం జగత్సర్వం దహేయం భస్మీకుర్యాం యదిదం స్థావరాదిపృథివ్యామితి పృథివ్యామిత్యుపలక్షణార్థం యతోఽంతరిక్షస్థమపి దహ్యతఏవాగ్నినా. ౫

శం—తస్మై ఏవమభిమానవతే బ్రహ్మతృణం నిదధౌ పురోఽగ్నేః స్థాపితవద్బ్రహ్మ ఏత త్తృణమాత్రం మమాగ్రతో దహ న చేదస్య దగ్ధుం సమర్థః ముంచ దగ్ధృత్వాభిమానం సర్వత్రేతి ఇత్యుక్తః తత్తృణముపప్రేయాయ తృణసమీపం గత్వా సర్వజవేన

ఆ—అత్ర ఆనందగిరీయం నాస్తి. 3-౪

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౫

రం—(తేగ్నిమితి) జాతవేద ఏతద్విజానీహి కిమేతద్యక్షమితీత్యుక్తవంతః (తథేతి తదభ్యద్రవదితి) తథేతి స యక్షసమీపం గతః తేన కోఽసీతి పృష్టః అగ్నిర్జాతవేదా ఇతి స్వస్య ప్రసిద్ధం నామద్వయముక్తవానిత్యర్థః. 3-౪

రం—(తస్మింస్త్వయీతి) తవ క్వ సామర్థ్యమస్తీతి యక్షేణ పృష్టోఽగ్నిః పృథివ్యంతర్వర్తిసకలదాహసామర్థ్యమస్తీత్యుక్తవాన్. ౫

రం—(తస్మాఇతి) తర్హీదం తృణం దహేతి యక్షేణోక్తస్సర్వజవేన తత్స

జవేన తన్న శశాక దగ్ధుం స తత ఏవ నివవృతే నైతదశకం
విజ్ఞాతుం యదేతద్యక్షమితి. ౬
అథ వాయుమబ్రువన్ వాయవే తద్విజానీహి కిమేతద్య
క్షమితి తథేతి. ౭
తదభ్యద్రవత్తమభ్యవదత్కో౽సీతి వాయుర్వా అహ
మస్మీత్యబ్రవీన్మాతరిశ్వా వా అహమస్మీతి. ౮
తస్మింస్త్వయి కింవీర్యమిత్యపీదగ్ం సర్వమాదదీయం య
దిదం పృథివ్యామితి. ౯
తస్మై తృణం నిదధావేతదాదత్స్వేతి తదుపప్రేయాయ
సర్వజవేన తన్న శశాకాదాతుం స తత ఏవ నివవృతే నైత
దశకం విజ్ఞాతుం యదేతద్యక్షమితి. ౧౦

శం—సర్వోత్సాహకృతేన వేగేన గత్వా న శశాక నాశకద్దగ్ధుం స జాతవేదాస్తృణం దగ్ధుమశక్తో వ్రీడితో హతప్రతిజ్ఞః తత ఏవ యక్షాదేవ తూష్ణీం దేవాన్ప్రతి నివవృతే నివృత్తః ప్రతిగతవాన్ నైతద్యక్షమశకం న శక్తవానహం విజ్ఞాతుం విశేషతో యదేతద్యక్షమితి. ౬

శం—(అథ వాయుమితి) అథ అనంతరం వాయుమబ్రువన్ హే వాయో ఏతద్విజానీహి ఇత్యాదిసమానార్థం పూర్వేణ. ౭

శం—వానాత్ గమనాద్గంధనాద్వా వాయుః మాతరి అంతరిక్షే శ్వయతీతి మాతరిశ్వా.

శం—ఇదం సర్వమప్యాదదీయం గృహ్ణీయాం యదిదం పృథివ్యామిత్యాది సమానమేవ. ౯-౧౦

ఆ—అత్ర ఆనందగిరీయం నాస్తి. ౬

ఆ—అత్ర ఆనందగిరీయం నాస్తి. ౭-౮-౯-౧౦

రం—మీపం గతః దగ్ధుమసమర్థో నివృత్త ఇత్యర్థః (ఉపప్రేయాయ) సమీపం గత ఇత్యర్థః నైతదశకం విజ్ఞాతుం యదేతద్యక్షమిత్యేవం దేవాన్ప్రత్యుక్తవానితి శేషః ఏవముత్తరత్రాపి. ౬

రంగరామానుజీయం నాస్తి. ౭-౮-౯-౧౦

అథేంద్రమబ్రువన్మఘవన్నేతద్విజానీహి కిమేతద్యక్షమితి
తథేతి తదభ్యద్రవత్తస్మాత్తిరోదధే. ౧౧
స తస్మిన్నేవాకాశే స్త్రియమాజగామ బహుశోభమానాము
మాం హైమవతీం తాగ్ంహోవాచ కిమేతద్యక్షమితి. ౧౨
ఇతి తృతీయః ఖండః.

శం—(అథేంద్రమితి) అథేంద్రమబ్రువన్మఘవన్నేతద్విజానీహి ఇత్యాది పూర్వవత్ ఇంద్రః పరమేశ్వరో మఘవాన్ బలవత్త్వాత్తథేతి తదభ్యద్రవత్ తస్మాదింద్రాదాత్మసమీపగతాత్తద్బ్రహ్మ తిరోదధే తిరోభూతమింద్రస్య ఇంద్రత్వాభిమానోతితరాం నిరాకర్తవ్య ఇత్యతస్సంవాదమాత్రమపి నాదాద్బ్రహ్మేంద్రాయ. ౧౧
శం—తద్యక్షం యస్మిన్నాకాశే ఆకాశప్రదేశే ఆత్మానం దర్శయిత్వా తిరోభూతం ఇంద్రశ్చ బ్రహ్మణస్తిరోధానకాలే యస్మిన్నాకాశే ఆసీత్ సః ఇంద్రస్తస్మిన్నేవాకాశే తస్థౌ కిం తద్యక్షమితి ధ్యాయన్న నివవృతేగ్న్యాదివత్. తస్యేంద్రస్య యక్షే భక్తిం బుద్ధ్వా విద్యా ఉమారూపిణీ ప్రాదురభూత్ స్త్రీరూపా సఇంద్రస్తాముమాం బహుశోభమానాం సర్వేషాం హి శోభమానానాం శోభమానతమాం విద్యాం తదా బహుశోభమానేతి విశేషణముపపన్నం భవతి హైమవతీం హేమకృతాభరణవతీమివ బహుశోభమానామిత్యర్థః. అథవా ఉమైవ హిమవతో దుహితా హైమవతీ నిత్యమేవ సర్వజ్ఞేన ఈశ్వరేణ సాకం వర్తతఇతి జ్ఞాతుం సమర్థేతి కృత్వా తాముపజగామ ఇంద్రస్తాం హ ఉమాం కిలోవాచ పప్రచ్ఛ బ్రూహి కిమేతద్దర్శయిత్వా తిరోభూతం యక్షమితి. ఇతి తృతీయఃఖండః. ౧౨

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౧౧
ఆ—తృతీయఖండభాష్యం స్పష్టం అతో న వివృతమితి ౧౨
ఇతి తృతీయఃఖణ్డః.

రం—(తస్మాత్తిరోదధే) తస్మాత్ మఘోనస్సన్నిధేః ఏతస్య గర్వభంగో మాభూదితి తిరోహితమభవదిత్యర్థః. ౧౧
రం—(తస్మిన్నేవాకాశే ఇతి) తస్మిన్నేవ ప్రదేశే హిమవత్పుత్రీం బహుభిరాభరణైశ్శోభమానాం పార్వతీమింద్రానుగ్రహాయ ప్రాదుర్భూతాం దృష్ట్వా తత్సమీపమాగత్య ఇయం సర్వం జానాతీతి మన్యమానః కిమేతద్యక్షమితి పప్రచ్ఛేత్యర్థః. ౧౨
ఇతి తృతీయఃఖండః.

హరిః ఓం.

సా బ్రహ్మేతి హోవాచ బ్రహ్మణో వా ఏతద్విజయే
మహీయధ్వమితి తతో హైవ విదాఞ్చకార బ్రహ్మేతి. ౧
తస్మాద్వా ఏతే దేవా అతితరామివాన్యాన్ దేవాన్ య
దగ్నిర్వాయురిన్ద్రస్తే హ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్పృశుస్తే
హ్యేనత్ప్రథమో విదాంచకార బ్రహ్మేతి. ౨

శం—సా బ్రహ్మేతి హోవాచ హ కిల బ్రహ్మణః ఈశ్వరస్యైవ విజయే ఈశ్వరేణైవ జితా అసురాః యూయం తత్ర నిమిత్తమాత్రం తస్యైవ విజయే యూయం మహీయధ్వం మహిమానం ప్రాప్నుథ ఏతదితి క్రియావిశేషణార్థం మిథ్యాభిమానస్తు యుష్మాక మయమస్మాకమేవాయం విజయోఽస్మాకమేవాయం మహిమేతి తతః తస్మాదుమావాక్యాద్ధైవ విదాంచకార బ్రహ్మేతీన్ద్రః అవధారణాత్తతో హైవేతి న స్వాతన్త్ర్యేణ. ౧

శం—యస్మాదగ్నివాయ్విన్ద్రా ఏతే దేవా బ్రహ్మణః సంవాదదర్శనాదినా సమీపముపగతాః తస్మాదైశ్వర్యగుణైరతితరామివ శక్తిగుణాదిమహాభాగ్యైరన్యాన్ దేవానతితరామతిశయేన శేరతే ఇవైతే దేవాః ఇవశబ్దోఽనర్థకోఽవధారణార్థో వా యదగ్నిర్వాయురిన్ద్రః తే హి దేవా యస్మాదేతత్ బ్రహ్మ నేదిష్ఠం అన్తికం సమీపం ప్రియతమం పస్పృశుః స్పృష్టవన్తో యథోక్తైర్బ్రహ్మణః సంవాదాది ప్రకారైః తే హి యస్మాచ్చ హేతోరేనత్ బ్రహ్మ ప్రథమః ప్రథమాః ప్రధానాస్సన్తః ఇత్యేతత్ విదాంచకార విదాంచక్రురిత్యేతద్బ్రహ్మేతి యస్మాదగ్నివాయూ అపి ఇన్ద్రవాక్యాదేవ విదాంచక్రుః. ౨

ఆ—అత్ర ఆనందగిరీయం నాస్తి. ౧-౨

రం—(సా బ్రహ్మేతి హోవాచేతి) బ్రహ్మైవ యక్షరూపేణ యుష్మన్మోహశమనాయ ప్రాదుర్భూతం అతో బ్రహ్మసంబంధిని విజయే నిమిత్తే పూజాం ప్రాప్నుత అస్మాభిరేవ విజయః కృత ఇతి దురభిమానస్త్యక్తవ్య ఇత్యర్థః (తతో హైవేతి) తదుపదేశాదేవ బ్రహ్మేతి జ్ఞాతవానిత్యర్థః. ౧

రం—(తస్మాద్వా ఇతి) తస్మాదేవ హేతోః ఏతఏవాగ్నివాయ్విన్ద్రా ఇతరాన్దేవానతిశేరత ఇవ ఇవశబ్ద ఏవార్థః అతిశేరత ఏవేత్యర్థః యస్మాద్ధేతోః నేదిష్ఠం సమీపే వర్తమానం తత్ బ్రహ్మ పస్పృశుః దృష్టవన్తః యతశ్చ హేతోః ప్రథమో విదాంచకార ప్రథమం విదాంచక్రురిత్యర్థః. ౨

తస్మాద్వా ఇంద్రోఽతితరామివాన్యాన్ దేవాన్ స హ్యేన
న్నేదిష్ఠం పస్పర్శ స హ్యేనత్ప్రథమో విదాంచకార బ్రహ్మేతి 3
తస్యైష ఆదేశో యదేతద్విద్యుతో వ్యద్యుతదాఇతీన్న్య

శం—తదింద్రేణ హ్యుమావాక్యాత్ప్రథమం శ్రుతం బ్రహ్మేత్యతస్తస్మాద్వై ఇంద్రోఽతితరాం అతిశయేన శేతఇవాన్యాన్ దేవాన్ స హ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్పర్శ యస్మాత్స హ్యేనత్ప్రథమో విదాంచకార బ్రహ్మేత్యుక్తార్థం వాక్యం. 3

శం—తస్య ప్రకృతస్య బ్రహ్మణ ఏష ఆదేశః ఉపమోపదేశః నిరుపమస్య బ్రహ్మణో యేనోపమానేనోపదేశః సోఽయమాదేశ ఇత్యుచ్యతే కింతత్ - యదేతత్ ప్రసిద్ధం లోకే విద్యుతో వ్యద్యుతత్ విద్యోతనం కృతవదిత్యేతదనుపపన్నమితి విద్యుతో విద్యోతనమితి కల్ప్యతే ఆ ఇత్యుపమార్థే విద్యుతో విద్యోతనమివేత్యర్థః యథా సకృద్విద్యుతమితి శ్రుత్యంతరే చ దర్శనాత్ విద్యుదివ హి సకృదాత్మానం దర్శయిత్వా తిరోభూతం బ్రహ్మ దేవేభ్యః అథవా విద్యుతస్తేజ ఇత్యధ్యాహార్యం వ్యద్యుతత్ విద్యోతితవత్ ఆ ఇవ విద్యుతస్తేజ ఇవ సకృద్విద్యోతితవదిత్యభిప్రాయః ఇతిశబ్దః

ఆ—అత్ర ఆనందగిరీయం నాస్తి. 3

ఆ—విద్యుతస్ప్రకాశాద్విద్యోతనం కృతవదిత్యనుపపన్నం బ్రహ్మణః స్వయం జ్యోతిష్ట్వాత్పరాధీనప్రకాశానుపపత్తేః విద్యుత్సంబంధిద్యోతనం కృతవదిత్యనుపపన్నం అనాశ్రయస్య విద్యోతనస్యాన్యకర్తృకత్వానుపపత్తేః అతో యథాశ్రుతాసంభవాదన్యత్తాత్పర్యం వక్తవ్యమిత్యర్థః (ప్రతినిర్దేశార్థ ఇతి) పరామర్శార్థః చక్షుషో నిమేషణం ద్రుతం భవతీతి ప్రసిద్ధం. తద్బ్రహ్మణి క్షిప్రకారిత్వం సృష్ట్యాదౌ ప్రతిబంధాభావేన ద్రుతకారిత్వం ధర్మః అధిదైవతం యద్ధ్యేయం బ్రహ్మరూపం తద్యథా విద్యుతః

రం—అగ్నివాయ్వింద్రాణాం మధ్యే యస్మాదింద్రస్సన్నిహితం బ్రహ్మ దృష్టవాన్ సర్వేభ్యః పురస్తాత్పార్వతీముఖాదిదం బ్రహ్మేతి జ్ఞాతవాన్ అతస్సర్వాతిశాయీత్యర్థః. 3

రం—(తస్యైష ఆదేశ ఇతి) తస్య విజ్ఞాతస్య సద్యస్తిరోభూతస్య బ్రహ్మణః య ఏష ఆదేశః వక్ష్యమాణ ఉపమానోపదేశ ఇత్యర్థః. (యదేతద్విద్యుతో వ్యద్యుతదాఇతి) యథా విద్యుతో విద్యోతనం క్షణికం తద్వదిత్యర్థః ఆ ఇతి ప్రసిద్ధౌ ఉపమానాంతరమాహ (ఇన్న్యమీమిషదా ఇతి) అత్రాపి ఆ ఇత్యేతత్ పూర్వవత్ ఇచ్ఛబ్ద ఉపమానాంతరసముచ్చయార్థః యథా న్యమీమిషత్ యథా నిమేషప్రకాశతిరో

మీామిషదాఇత్యధిదైవతమ్. ౪

అథాధ్యాత్మం యదేతద్గచ్ఛతీవ చ మనోనేన చైతదుప

శం—ఆదేశప్రతినిర్దేశార్థః. ఇత్యయమాదేశ ఇతి ఇచ్ఛబ్దస్సముచ్చయార్థః అయం చాపరస్తస్యాదేశః కోసౌ న్యమీమిషత్ యథా చక్షుర్న్యమీమిషత్ నిమేషం కృతవత్ స్వార్థేణిచ్ ఉపమార్థే ఆకారః చక్షుషో విషయం ప్రతి ప్రకాశతిరోభావ ఇవ చేత్యర్థః ఇత్యధిదైవతం దేవతావిషయం బ్రహ్మణ ఉపమానదర్శనమ్. ౪

శం—అథ అనంతరమధ్యాత్మం ప్రత్యగాత్మవిషయ ఆదేశ ఉచ్యతే యదేతద్గచ్ఛతీవ చ మనః ఏతత్ బ్రహ్మ ఢౌకత ఇవ విషయీకరోతీవ యథా నేన మనసా ఏతత్ బ్రహ్మోపస్మరతి సమీపతః స్మరతి సాధకోభీక్ష్ణం భృశం సంకల్పశ్చ మనసో బ్రహ్మ విషయః మనఉపాధికత్వాద్ధి మనసస్సంకల్పస్మృత్యాది ప్రత్యయైరభివ్యజ్యతే బ్రహ్మ విషయీక్రియమాణ ఇవ వా అతః స ఏష బ్రహ్మణోఽధ్యాత్మమాదేశః విద్యున్నిమేషణవదధిదైవతం ద్రుతం ప్రకాశనధర్మి అధ్యాత్మం చ మనః ప్రత్యయ

ఆ—ప్రకాశో) యుగపద్విశ్వవ్యాపకః తథా నిరతిశయజ్యోతీరూపం ద్రుతం సకలసృష్ట్యాదికారిపరమైశ్వర్యసంపన్నమిత్యుపమానోపదేశేనోక్తం. ౪

ఆ—అధునా ప్రత్యగాత్మతయా బ్రహ్మణో యథాభివ్యక్తిస్స్యాత్ తథోపదిశ్యతఇత్యాహ (అథానంతరమితి) ఏతత్ప్రకృతజ్యోతీరూపం బ్రహ్మ ప్రతి మదీయం మనోగచ్ఛద్వర్తతఇతి చింతయేదితి య ఉపదేశః స ఆధ్యాత్మికోఽభీక్ష్ణం పౌనఃపున్యేన మమ మనసస్సంకల్పో బ్రహ్మవిషయఏవేతి ధ్యాయతః ప్రత్యగ్భూతబ్రహ్మాభి

రం—భావః క్షణేన ఏవం బ్రహ్మాపి తిరోభూతమిత్యర్థః యథా విద్యుతస్తిరోహితా భవంతీత్యర్థః న్యమీనిషదితి వచనవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః (ఇత్యధిదైవతం) అనాత్మభూతాకాశాదిగతవిద్యుద్విషయం బ్రహ్మణ ఉపమానదర్శనముక్తమిత్యర్థః. ౪

రం— * (అథాధ్యాత్మమితి) అనంతరం దేహస్థో దృష్టాంతఉచ్యతఇత్యర్థః (యదేతదితి) ఏతత్ బ్రహ్మ మనో గచ్ఛతీవ బ్రహ్మవిషయక మనోగమనమివేత్యర్థః యథా మనసో బ్రహ్మవిషయీకరణం న చిరస్థాయి ఏవమేవ యక్షస్య బ్రహ్మణః ప్రకాశోపీత్యర్థః మనసా బ్రహ్మవిషయీకరణం క్షణికమేవ న చిరానువృత్తమితి దర్శయతి (నచైతదుపస్మరత్యభీక్ష్ణంసంకల్పః) న హి మనోజనితసంకల్పః ధ్యానవిశేషః అభీక్ష్ణం చిరం ఏతత్ బ్రహ్మ ఉపస్మరతి న విషయీకరోతీత్యర్థః యథా బ్రహ్మణో

* మనో నచైతదితి రంగరామానుజీయపాఠః.

స్మరత్యభీక్ష్ణం సంకల్పః. ౫

తద్ధతద్వనం నామ తద్వనమిత్యుపాసితవ్యం స య ఏత
దేవం వేదాభి హైనం సర్వాణి భూతాని సంవాంచ్ఛంతి. ౬

ఉపనిషదం భో బ్రూహీత్యుక్తా తఉపనిషద్బ్రాహ్మీం

శం—సమకాలాభివ్యక్తిధర్మిత్యేష ఆదేశః, ఏవమాదిశ్యమానం హి బ్రహ్మ మందబుద్ధిగమ్యం భవతీతి బ్రహ్మణ ఆదేశోపదేశః న హి నిరుపాధికమేవ బ్రహ్మ మందబుద్ధిభిరాకలయితుం శక్యం. ౫

శం—కించ తత్ బ్రహ్మ హ కిల తద్వనం నామ తస్య వనం తద్వనం తస్య ప్రాణిజాతస్య ప్రత్యగాత్మభూతత్వాద్వననీయం సంభజనీయం అతస్తద్వనం నామ ప్రఖ్యాతం బ్రహ్మ తద్వనమితి యతః తస్మాత్తద్వనమిత్యనేనైవ గుణాభిధానేనోపాసితవ్యం చింతనీయమితిఅనేన నామ్నోపాసకస్య ఫలమాహ స యః కశ్చిదేతత్ యథోక్తం బ్రహ్మైవం యథోక్తగుణం వేద ఉపాస్తే హ ఏనముపాసకం సర్వాణి భూతాన్యభిసంవాంచ్ఛంతిహ ప్రార్థయంతఏవ యథా బ్రహ్మ. ౬

శం—ఏవమనుశిష్టశ్శిష్యః ఆచార్యమువాచ ఉపనిషదం రహస్యం యచ్చిన్త్యం భో భగవన్ బ్రూహీతి ఏవముక్తవతి శిష్యే ఆహ ఆచార్యః ఉక్తా అభిహితా తే

ఆ—వ్యక్తిస్స్యాదిత్యాహ (మనఉపాధికత్వాద్ధీతి) ఉక్తమర్థం సంక్షిప్యాహ (విద్యున్నిమేషణవదితి) ౫

ఆ—అత్రానందగిరీయంనాస్తి. ౬

ఆ—సగుణబ్రహ్మోపాసనమైశ్వర్యఫలకముక్తం తత్ర విరక్తఉత్తమాధికారీపరమరహస్యం పృచ్ఛతీత్యాహ (ఏవమనుశిష్టఇతి) పరమరహస్యం శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాది

రం—మనసా విషయీకరణం నచిరానువృత్తం ఏవం యక్షస్య ప్రాదుర్భావోపి న చిరానువృత్తః అత్ర దృష్టాన్తోక్తివ్యాజేన బ్రహ్మధ్యానానువృత్తిర్దుశ్శకేతి దర్శితం భవతి. ౫

రం—(తద్ధతద్వనం నామేతి) ఏతాదృశమహిమవిశిష్టం తత్ బ్రహ్మ సర్వైరపి జనైః వననీయత్వేన ప్రార్థనీయత్వేన వననామకం భవతి తస్మాత్తత్ బ్రహ్మవనమిత్యుపాసితవ్యమిత్యర్థః వనత్వేనోపాసనస్య ఫలమాహ (స య ఏతదేవం వేదేతి) సర్వైరపి ప్రార్థనీయో భవతీత్యర్థః. ౬

రం—ఏవమాత్మనా విందతే వీర్యమిత్యర్థే స్థితే సతి వీర్యావాప్తిహేతుభూత

శం—తవోపనిషత్ కా పునస్సేత్యాహ బ్రాహ్మీం బ్రహ్మణః పరమాత్మన ఇయం తాం పరమాత్మవిషయత్వాదతీతవిజ్ఞానస్య వావ ఏవ తే ఉపనిషదమబ్రూమేతి ఉక్తామేవ పరమాత్మవిద్యాముపనిషదమబ్రూమేత్యవధారయత్యుత్తరార్థం పరమాత్మవిషయాముపనిషదం శ్రుతవతః ఉపనిషదం భో బ్రూహీతీచ్ఛతశ్శిష్యస్య కోఽభిప్రాయః యది తావచ్ఛ్రుతస్యార్థస్య ప్రశ్నః కృతః తతః పిష్టపేషణవత్పునరుక్తోఽనర్థకః ప్రశ్నస్స్యాత్ అథ సావశేషోక్తోపనిషత్స్యాత్ తతస్తస్యాః ఫలవచనేనోపసంహారో నయుక్తః ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతా భవంతీతి తస్మాదుక్తోపనిషచ్ఛేషవిషయోఽపి ప్రశ్నోఽనుపపన్నఏవ అనవశేషితత్వాత్ కస్తర్హ్యభిప్రాయః ప్రష్టురితి ఉచ్యతే కింపూర్వోక్తోపనిషచ్ఛేషతయా తత్సహకారిసాధనాంతరాపేక్షా అథ నిరపేక్షైవ సాపేక్షా చేత్. అపేక్షితవిషయాముపనిషదం బ్రూహి అథ నిరపేక్షా చేత్ అవధారయ పిప్పలాదవన్నాతః పరమస్తీత్యేవమభిప్రాయః ఏతదుపపన్నమాచార్యస్యావధారణవచనం ఉక్తాతఉపనిషదితి నను నావధారణమిదం యతోఽన్యద్వక్తవ్యమిత్యాహ తస్యై తపో దమ ఇత్యాది సత్యం వక్తవ్యముచ్యతే ఆచార్యేణ న తూక్తోపనిషచ్ఛేషతయా తత్సహకారిసాధనాంతరాభిప్రాయేణ వా కిం తు బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్త్యుపాయాభిప్రాయేణ వేదైస్తదంగైశ్చ సహపాఠేన సమీకరణాత్తపఃప్రభృతీనాం న హి వేదానాం శిక్షాద్యంగానాం చ సాక్షాద్బ్రహ్మవిద్యాశేషత్వం తత్సహకారిసాధనత్వం వా సహపఠితానామపి యథాయోగ్యం విభజ్య వినియోగస్స్యాదితి చేత్ యథా సూక్తవాకానుమన్త్రణమంత్రాణాం యథాదైవతం

ఆ—నోక్తమేవ (ఉత్తరార్థమితి) ఉత్తరగ్రంథేన విద్యాప్రాప్త్యుపాయవిధానార్థముక్తా విద్యానిరపేక్షైవేత్యవధారయతి అవధారణార్థత్వం ప్రతివచనస్య చోద్యముఖేన స్ఫుటయతి (పరమాత్మవిషయామిత్యాదినా) కిం పూర్వోక్తోపనిషచ్ఛేషతయాఽన్యదపేక్ష్యతే శేషశబ్దేన ఫలోపకార్యంగం వివక్షితం సహకారిశబ్దేనానుపసర్జనమపి సముచ్చయార్హం వివక్షితం ఏవం శిష్యాభిప్రాయముపవర్ణ్య సమాధానమాహ(ఏతదుపపన్నమితి) వేదవేదాంగైః విద్యాంగత్వహీనైస్సహపాఠాత్తపః ప్రభృతీనాం విద్యాంగత్వం నాస్తీత్యుక్తం తత్ర యోగ్యతావశేన శేషశేషిభావః సహపాఠస్త్వకించిత్కర ఇతి శంకతే (సహపఠితానామపీతి) 'అగ్నిరిదగ్ం హవిరజుషత అవీవృధత మహో జ్యాయో కృత అగ్నీషోమావిదగ్ం హవిరజుషేతాం అవీవృధేతాం మహోజ్యాయో క్రాతామిత్యాదినైవ సూక్తవాకేన సర్వయాగసమాప్తౌ దేవతానుమంత్రణం క్రియతే తత్ర యద్యప్యస్మిన్

రం—భగవదనుగ్రహసాధనప్రతిపాదికాం ఉపనిషదం భో బ్రూహీతి శిష్యేణోక్తే ఇతర ఆహ (ఉక్తా తే ఇతి) బ్రహ్మప్రతిపాదికాం ప్రధానోపనిషదమవోచామ అతః

వా వ త ఉపనిషదమబ్రూ మేతి. ౭

తస్యై తపో దమః కర్మేతి ప్రతిష్ఠా వేదాస్సర్వాంగాని,

శం—విభాగః తథా తపోదమకర్మసత్యాదీనాం బ్రహ్మవిద్యాశేషత్వం తత్సహకారిసాధనత్వం వేతి కల్ప్యతే వేదానాం తదంగానాం చార్థప్రకాశకత్వేన కర్మాత్మజ్ఞానోపాయత్వమిత్యేవం హ్యయం విభాగో యుజ్యతే అర్థసంబంధోపపత్తిసామర్థ్యాదితి చేత్ న అయుక్తేః న హ్యయం విభాగో ఘటనాం ప్రాంచతి న హి సర్వక్రియాకారకఫలభేదబుద్ధితిరస్కారిణ్యా బ్రహ్మవిద్యాయాః శేషాపేక్షా సహకారిసాధనసంబంధో వా యుజ్యతే సర్వవిషయవ్యావృత్తప్రత్యగాత్మవిషయనిష్ఠత్వాచ్చ బ్రహ్మవిద్యాయాః తత్ఫలస్య చ విశ్రేయసస్య మోక్షమిచ్ఛన్ సదా కర్మత్యజేదేవ స సాధనం త్యజతైవ హితజ్జేయం త్యక్తుః ప్రత్యక్ పరం పదం తస్మాత్కర్మణాం సహకారిత్వం కర్మశేషాపేక్షా వా న జ్ఞానస్యోపపద్యతే తతోఽసదేవసూక్తవాకానుమంత్రణపద్యథాయోగం విభాగ ఇతి తస్మాదవధారణార్థతైవ ప్రశ్నప్రతివచనస్యోపపద్యతే ఏతావత్యేవేయముపనిషదుక్తాన్యనిరపేక్షా అమృతత్వాయ. ౭

శం—యామిమాం బ్రాహ్మీముపనిషదం తవాగ్రే బ్రూమేతి తస్యై ఏతస్యా ఉక్తాయా ఉపనిషదః ప్రాప్త్యుపాయభూతాని తప ఆదీని తపఃకాయేంద్రియమనసాం

ఆ—సూక్తవాకే బహ్వ్యో దేవతాః పఠ్యన్తే తథాపి యస్మిన్ త్యాగే యా దేవతా హుతా తస్యా ఏవ విసర్జనే యోగ్యతాయా వశాదస్య సూక్తవాకస్య యథా వినియోగః తథా తపఃప్రభృతీనామేవ విద్యాశేషత్వేన వినియోగో భవిష్యతీత్యర్థః భవేత్సూక్తవాకస్య వినియోగో యోగ్యతాసంభవాత్ న కర్మణాం విద్యావిరుద్ధత్వేన యోగ్యతాయాః అయోగ్యత్వాదిత్యాహ (నాయుక్తేరితి) విద్యాయా విషయపర్యాలోచనయా ఫలపర్యాలోచనయా చ నాస్తి తత్త్వతస్సంబంధయోగ్యతా ప్రత్యుత కర్మణామనుపయోగాత్కర్మణాం త్యాగ ఏవ ముముక్షూణాం కర్తవ్య ఇత్యాహ (సర్వవిషయేతి) సర్వేభ్య ఉత్పాద్యాదిభ్యః కర్మగోచరేభ్యో వ్యావృత్తో యః ప్రత్యగాత్మా స ఏవ బ్రహ్మరూపేణ విద్యాయా వ్యావర్తకః విషయః తన్నిష్ఠత్వాద్విద్యాయాస్తత్ఫలస్య చ కర్మవైలక్షణ్యాదిత్యర్థః. ౭

ఆ—తచ్ఛబ్దాపేక్షితం యచ్ఛబ్దం పూరయతి (యామిమామితి) ప్రాప్తాం సగుణ

రం—ప్రధానోపనిషదుక్తైవ సాధనప్రతిపాదికాం చోపనిషదం వక్ష్యామః యది శుశ్రూషస ఇతి భావః. ౭

రం—(తస్యై తపో దమః కర్మేతి ప్రతిష్ఠా) తస్యై ఉక్తాయై ఉపనిషదే

సత్యమాయతనం. ౮

శం — సమాధానం దమః ఉపశమః కర్మ అగ్నిహోత్రాది ఏతైర్హి సంస్కృతస్య సత్త్వ శుద్ధిద్వారా తత్త్వజ్ఞానోత్పత్తిర్దృష్టా అమృదితకల్మషస్యోక్తేపి బ్రహ్మణ్యప్రతిపత్తి ర్విపరీతప్రతిపత్తిశ్చ యథేంద్రవిరోచనప్రభృతీనాం తస్మాదిహ వా అతీతేషు వా బహుషు జన్మాంతరేషు తప ఆదిభిః కృతసత్త్వశుద్ధేర్జ్ఞానం సముత్పద్యతే యథా శ్రుతం 'యస్య దేవే పరా భక్తిర్యథా దేవే తథా గురౌ, తస్యైతే కథితా హ్యర్థాః ప్రకాశంతే మహాత్మనః' ఇతి మంత్రవర్ణాత్ 'జ్ఞానముత్పద్యతే పుంసాం క్షయాత్పాపస్య కర్మణ' ఇతి స్మృతేః ఇతిశబ్ద ఉపలక్షణత్వప్రదర్శనార్థః ఇత్యేవమాద్యన్యదపి జ్ఞానోత్పత్తేరుపకారకం 'అమానిత్వమదంభిత్వ' మిత్యాద్యుపదర్శితం భవతి ప్రతిష్ఠా పాదౌ పాదావివాస్యాః తేషు హి సత్సు ప్రతితిష్ఠతి బ్రహ్మవిద్యా ప్రవర్తతే పద్భ్యామివ పురుషః వేదాశ్చత్వారః సర్వాణి చాంగాని శిక్షాదీని షట్కర్మజ్ఞానప్రకాశత్వాద్వేదానాం తద్రక్షణార్థత్వాదంగానాం ప్రతిష్ఠాత్వం అథవా ప్రతిష్ఠాశబ్దస్య పాదరూప కల్పనార్థత్వాద్వేదాస్త్వితరాణి సర్వాంగాని శిర ఆదీని అస్మిన్ పక్షే శిక్షాదీనాం వేదగ్రహణేనైవ గ్రహణం కృతం ప్రత్యేతవ్యం అంగిని గృహీతేఽంగాని గృహీతాన్యేవ భవంతి తదాయతనత్వాదంగానాం (సత్యమాయతనం) యత్ర తిష్ఠత్యుపనిషత్ తదాయతనం సత్యమితి అమాయితా అకౌటిల్యం వాఙ్మనఃకాయానాం తేషు హ్యాశ్రయతి విద్యా యే అమాయినస్సాధవః నాసురప్రకృతిషు మాయావిషు 'న యేషు జిహ్మమనృతం న మాయా' చేతి శ్రుతేః తస్మాత్సత్యమాయతనమితి కల్ప్యతే తప ఆదిష్వేవ ప్రతిష్ఠాత్వేన ప్రాప్తస్య సత్యస్య పునరాయతనత్వేన గ్రహణం సాధనాతిశయత్వజ్ఞాపనార్థం 'అశ్వమేధసహస్రం చ సత్యం చ తులయా ధృతం, అశ్వమేధసహస్రాద్ధి సత్యమేకం విశిష్యత' ఇతి స్మృతేః. ౮

ఆ — విషయాం నిర్గుణబ్రహ్మాత్మవిషయాం చేత్యర్థః (పాదరూపకల్పనేతి) ప్రసిద్ధపాద సామాన్యస్య కల్పితత్వాదితరైరప్యంగైః కల్పనారూపైర్భవితవ్యమిత్యర్థః. తస్యై తపో దమః కర్మేతీత్యత్రేతిశబ్దస్యోపలక్షణార్థత్వాత్సత్యమపి సంగ్రహీతవ్యం కథం పృథగుచ్యత ఇత్యాశంక్యాహ (తప ఆదిష్వేవేతి). ౮

రం — సాధనభూతాని కాయశోషణలక్షణం తపః ఇంద్రియనిగ్రహరూప ఉపశమః అగ్నిహోత్రాదిలక్షణం కర్మ చ ఉపనిషచ్ఛబ్దితాయాః బ్రహ్మవిద్యాయాః ప్రతిష్ఠా. దార్ఢ్యహేతుః (వేదాస్సర్వాంగాని సత్యమాయతనం) షడంగసహితాశ్చ వేదాస్సత్యవచనం చ బ్రహ్మవిద్యోత్పత్తికారణమిత్యర్థః. ౮

యో వా ఏతామేవం వేదాపహత్య పాప్మానమనంతే
స్వర్గే లోకే జ్యేయే ప్రతితిష్ఠతి ప్రతితిష్ఠతి. ౯

ఇతి చతుర్థఃఖండః.

ఇతి సామవేదీయతలవకారోపనిషత్సమాప్తా.

శం—యో వై ఏతాం బ్రహ్మవిద్యాం కేనేషితమిత్యాదినా యథోక్తామేవం మహాభాగాం బ్రహ్మహ దేవేభ్యఇత్యాది స్తుతాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠాం వేద అమృతత్వం హి విందత ఇత్యుక్తమపి బ్రహ్మవిద్యాఫలమంతే నిగమయతి అపహత్యపాప్మానం అవిద్యాకామకర్మలక్షణం సంసారబీజం విధూయానంతే అపర్యంతే స్వర్గే లోకే సుఖాత్మకే బ్రహ్మణీత్యేతత్ అనంతే ఇతి విశేషణాన్న త్రివిష్టపే అనంతశబ్దఔపచారికోపి స్యాదిత్యతఆహ (జ్యేయేఇతి) జ్యేయే జ్యాయసి సర్వమహత్తరే స్వాత్మని ముఖ్యఏవప్రతితిష్ఠతి న పునస్సంసారమాపద్యత ఇత్యభిప్రాయః. ౯

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతౌ తలవకారోపనిషద్భాష్యం సంపూర్ణం.

ఇతి చతుర్థః ఖండః.

ఆ—సగుణవిద్యాయాః క్రమముక్త్యర్థత్వాత్ క్రమేణ ప్రాప్యం యత్కైవల్యం నిర్గుణవిద్యాఫలం తత్పూర్వోక్తమిహోపసంహ్రియతే ఇత్యాహ (యో వా ఏతామిత్యాదినా). ౯

యోఽసౌ సర్వేశ్వరో విష్ణుస్సర్వాత్మా సర్వదర్శనః,
శుద్ధో బోధాంబుధిస్సాక్షాత్సోఽహం నిత్యోఽభయః ప్రభుః.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతం శాంకరతలవకారోపనిషద్భాష్యటిప్పణం

ఇతి చతుర్థః ఖండః.

రం—(యో వా ఏతామేవం వేదేతి) ఏతాం బ్రహ్మవిద్యాముక్తవిధప్రతి

ష్ఠాయతనోపేతాం యో వేద స సర్వాణి పాపాని విధూయ కాలపరిచ్ఛేదశూన్యే జ్యేయే జ్యాయసి జ్యేష్ఠే సర్వోత్తరే స్వర్గలోకే వైకుంఠలోకే ప్రతిష్ఠితో భవతీత్యర్థః అనంతజ్యేయపదసమభివ్యాహారాత్స్వర్గలోకశబ్దో భగవల్లోకపరః. ౯

ఇతి చతుర్థఃఖండః.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం
భూమావజృంభయత భాష్యసుధాముదారః,
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో
రామానుజస్సమునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్.

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాంతనిర్ధారణసార్వభౌమ
శ్రీమద్రంగరామానుజమునివరవిరచితం.
కేనోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

శ్రీగురుభ్యో నమః.

శ్రీమన్నారాయణపరబ్రహ్మణే నమః.

ఆనందగిరిటీకాసహితశంకరభాష్యేణ రంగరామానుజవ్యాఖ్యానేన చ
యుక్తా కఠోపనిషత్, ప్రథమవల్లీ.

అవతారికా.

శం—నమో భగవతే వైవస్వతాయ మృత్యవే బ్రహ్మవిద్యాచార్యాయ నచి
కేతసే చ అథ కాఠకోపనిషద్వల్లీనాం సుఖార్థప్రబోధనార్థమల్పగ్రంథావృత్తిరార
భ్యతే సదేర్ధాతోర్విశరణగత్యవసాదనార్థస్యోపని పూర్వస్య క్విప్ప్రత్యయాంతస్య
రూపముపనిషదితి ఉపనిషచ్ఛబ్దేన చ వ్యాచిఖ్యాసితగ్రంథప్రతిపాద్యవేద్యవస్తు విషయా
విద్యోచ్యతే. కేన పునరర్థయోగేనోపనిషచ్ఛబ్దేన విద్యోచ్యత ఇతి ఉచ్యతే యే
ముముక్షవో దృష్టానుశ్రవికవిషయవితృష్ణాస్సంత ఉపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యాం వక్ష్యమాణ
లక్షణాం విద్యాముపసద్యోపగమ్య తన్నిష్ఠతయా నిశ్చయేన శీలయంతి తేషామవిద్యాదేః
సంసారబీజస్య విశరణాద్ధింసనాద్వినాశనాదిత్యనేనార్థయోగేన విద్యోపనిషదిత్యుచ్యతే
తథా చ వక్ష్యతి 'నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యత'ఇతి పూర్వోక్తవిశేషణాన్ము

ధర్మాధర్మాద్యసంస్పృష్టం కార్యకారణవర్జితం,
కాలాదిభిరవిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ యత్తన్నమామ్యహమ్.

ఆ—యస్సాక్షాత్కృతపరమానందో యావదధికారం యామ్యే పదే వర్తమానో
ఽకర్తృబ్రహ్మాత్మతానుభవబలతో భూతయాతనానిమిత్తదోషై రలిప్తస్వభావ ఆచార్యో
వరప్రదానేన పరబ్రహ్మాత్మైక్యవిద్యాముపదిదేశ యస్మై చోపదిదేశ తాభ్యాం నమస్కు
ర్వన్నాచార్యభక్తేర్విద్యాప్రాప్త్యంగత్వం దర్శయతి (నమో భగవతే వైవస్వతాయేతి)
అథ శబ్దో మంగళార్థః చికీర్షితం ప్రతిజానీతే (కాఠేతి) ననూపనిషదోవృత్తిర్నా
రబ్ధవ్యా ప్రాణినాం కామకలుషితచేతసాముపనిషచ్ఛ్రవణాత్పరాఙ్ముఖత్వాద్విశిష్టస్యాధి
కారిణో దుర్నిరూపత్వాద్ధర్మస్య చ సత్యస్య కర్మభ్య ఏవ నివృత్తేరుపనిషజ్జన్య
విద్యాయా నిష్ప్రయోజనత్వాజ్జీవస్య చాసంసారిబ్రహ్మాత్మతాయాః ప్రతిపాదయితుమ
శక్యత్వేన నిర్విషయత్వాచ్చేత్యాశంక్యోపనిషచ్ఛబ్దనిర్వచనేన విద్యాయా విశిష్టాధి

శం—ముముక్షూన్వా పరం బ్రహ్మ గమయతీతి బ్రహ్మగమయితృత్వేన యోగాద్బ్రహ్మవిద్యోపనిషత్ తథా చ వక్ష్యతి 'బ్రహ్మప్రాప్తో విరజో భూద్విమృత్యు'రితి లోకాది బ్రహ్మజజ్ఞో యోఽగ్నిః తద్విషయాయా విద్యాయా ద్వితీయేన వరేణ ప్రార్థ్యమానాయాః స్వర్గలోకఫలప్రాప్తిహేతుత్వేన గర్భవాసజన్మజరాద్యుపద్రవబృందస్య లోకాంతరే పౌనః పున్యేన ప్రవృత్తస్యావసాదయితృత్వేన శైథిల్యాపాదనేన ధాత్వర్థయోగాదగ్నివిద్యాప్యుపనిషదిత్యుచ్యతే తథా చ వక్ష్యతి స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజంత ఇత్యాది నను చోపనిషచ్ఛబ్దేనాధ్యేతారో గ్రంథమప్యభిలపంతి ఉపనిషదమధీమహేఽధ్యాపయామఇతి చ ఏవం నైష దోషః అవిద్యాదిసంసారహేతువిశరణాదేర్ధాత్వర్థస్య గ్రంథమాత్రేఽసంభవాద్విద్యాయాం చ సంభవాత్ గ్రంథస్యాపి తాదర్థ్యేన తచ్ఛబ్దత్వోపపత్తేః 'ఆయుర్వై ఘృత'మిత్యాదివత్ తస్మాద్విద్యాయాం ముఖ్యయావృత్త్యోపనిషచ్ఛబ్దో వర్తతే గ్రంథే తు భాక్త ఇత్యేవముపనిషన్నిర్వచనేనైవ విశిష్టోధికారీ విద్యాయా ఉక్తః విషయశ్చ విశిష్ట ఉక్తో విద్యాయాః పరం బ్రహ్మ ప్రత్యగాత్మభూతం ప్రయోజనం చాస్యా ఉపనిషద ఆత్యంతికీ సంసారనివృత్తిర్బ్రహ్మప్రాప్తిలక్షణా సంబంధశ్చైవంభూతప్రయోజనేనోక్తః అతో యథోక్తాధికారివిషయప్రయోజనసంబంధాయాః విద్యాయాః కరతలన్యస్తామలకవత్ప్రకాశకత్వేన విశిష్టాధికారివిషయ

ఆ—కార్యాదిమత్త్వప్రదర్శనేన తజ్జనకస్య గ్రంథస్యాపి విశిష్టాధికార్యాదిమత్త్వేన వ్యాఖ్యేయత్వం దర్శయితుం ప్రథమముపనిషచ్ఛబ్దస్వరూపసిద్ధిం తావదాహ (ఉపనిపూర్వస్యేతి) బ్రహ్మవిద్యాయాముపనిషచ్ఛబ్దస్య 'ఉపనిషదంభో బ్రూహీ'త్యాదిప్రయోగదర్శనాత్ ధాత్వర్థమాహ (ఉపనిషచ్ఛబ్దేనేతి) క్లృప్తావయవశక్త్యైవ ప్రయోగసంభవే సముదాయశక్తిరుపనిషచ్ఛబ్దస్య న కల్పనీయేత్యాహ (కేన పునరితి) షద్లవిశరణగత్యవసాదనేష్వితి ధాతోర్విశరణమర్థమాదాయ యోగవృత్తిమాహ (ఉచ్యత ఇతి) విషయేషు క్షయిష్ణుత్వాదిదోషదర్శనాద్విరక్తాః కేచన ముముక్షవః ప్రసిద్ధాః న సర్వే భవాదృశాః కాముకా ఏవేతి యచ్ఛబ్దేన ప్రసిద్ధిద్యోతకేన కథయతి ఆనుశ్రవికాః శబ్దప్రతిపన్నాః స్వర్గభోగాదయః (ఉపసద్యేతి) ఆచార్యోపదేశాల్లబ్ధ్వా యావత్సాక్షాత్కారం శీలయంతి సంసార్యసంసారైక్యాసంభవాది నిరస్యంతీత్యర్థః గత్యర్థమాదాయాహ పూర్వోక్త ఇతి అగ్నివిద్యాయామప్యవసాదనమాదాయోపనిషచ్ఛబ్దస్య వృత్తిమాహ (లోకాదీతి) భూరాదిలోకానామాదిః ప్రథమజో బ్రహ్మణో జాతో బ్రహ్మజః స ఏవ జానాతీతి జ్ఞః (గ్రంథే తు భక్త్యేతి) ఉపచారేణోపనిషచ్ఛబ్దప్రయోగ ఇత్యర్థః ఉపనిషచ్ఛబ్దనిర్వచనేన సిద్ధమర్థమాహ (ఏవమిత్యాదినా) (ఆత్యంతికీతి) నిదాననివృత్త్యా నివృత్తిర్వివక్షితా నిదానం చాన్వయవ్యతిరేకశాస్త్రన్యాయేభ్యః

హరిః ఓమ్:—

ఉశన్ హ వై వాజశ్రవసః సర్వవేదసం దదౌ,
తస్య హ నచికేతా నామ పుత్ర ఆస. ౧

శం—ప్రయోజనసంబంధా ఏతా వల్ల్యో భవంతీత్యతస్తాః యథా ప్రతిభానం వ్యాచక్ష్మహే.

శం—తత్రాఖ్యాయికావిద్యా స్తుత్యర్థా ఉశన్ కామయమానః హ వై ఇతి వృత్తార్థస్మరణార్థా నిపాతౌ వాజం అన్నం తద్దానాదినిమిత్తం శ్రవో యస్య స వాజశ్రవాః రూఢితో వా తస్యాపత్యం వాజశ్రవసః వాజస్రవసః కిల కిల విశ్వజితా సర్వమేధేనేజే తత్ఫలం కామయమానః స చైతస్మిన్ క్రతౌ సర్వవేదసం సర్వస్వం ధనం దదౌ దత్తవాన్ తస్య యజమానస్య హ నచికేతా నామ పుత్రః కిల ఆస బభూవ. ౧

ఆ—సంసారస్యాత్మైకత్వావిద్యా సా చ న కర్మణా వినివర్తతే అతో విద్యాయాః ప్రయోజనేన సాధ్యసాధనభావలక్షణస్సంబంధ ఇత్యర్థః.

ఆ—వశ కాంతావిత్యస్య శత్రంతం రూపముశన్నితి శ్రవః కీర్తిః సర్వమేధేన సర్వస్వ దక్షిణేన ఈజే యజనం కృతవానిత్యర్థః. ౧

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమంచితోరస్థలం శ్రియా,
అంజనాచలశృంగారమంజలిర్మమ గాహతామ్
వ్యాసం లక్ష్మణయోగీంద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి,
వ్యాఖ్యాస్యే విదుషాం ప్రీత్యై కఠవల్లీం యథామతి.

రం—(ఉశన్హ వై వాజశ్రవస ఇతి) ఉశన్ - కామయమానః వశ కాంతావిత్యస్మాచ్ఛతరి గ్రహిజ్యేత్యాదినా సంప్రసారణం హ వై ఇతి వృత్తార్థస్మరణార్థా నిపాతౌ ఫలమితి శేషః వాజశ్రవసః వాజేన అన్నేన దానాదికర్మభూతేన శ్రవః కీర్తిర్యస్య స వాజశ్రవాః తస్యాపత్యం వాజశ్రవసః రూఢిర్వా వాజశ్రవస ఇతి సకిల ఋషిర్విశ్వజితా సర్వస్వదక్షిణేన యజయానః తస్మిన్క్రతౌ సర్వవేదసం సర్వస్వం దదౌ దత్తవానిత్యర్థః ఉశన్నిత్యనేన కర్మణః కామ్యత్వాద్దక్షిణాసాద్గుణ్యమావశ్యకమితి సూచ్యతే ఆస బభూవ 'ఛందస్యుభయథే'తి లిటస్సార్వధాతుకత్వాత్ స్వస్తయే తార్క్ష్యమిత్యాదివదస్తేర్భూభావాభావః. ౧

తగ్ం హ కుమారగ్ం సంతం దక్షిణాసు నీయమానాసు
శ్రద్ధావివేశ సోమన్యత. ౨
పీతోదకా జగ్ధతృణా దుగ్ధదోహా నిరింద్రియాః,

శం — తం హ నచికేతసం కుమారం ప్రథమవయసం సంతమప్రాప్తప్రజననశక్తిం బాలమేవ శ్రద్ధా ఆస్తికీ బుద్ధిః పితుర్హితకామప్రయుక్తా ఆవివేశ ప్రవిష్టవతీ కస్మిన్కాల ఇత్యాహ ఋత్విగ్భ్యః సదస్యేభ్యశ్చ దక్షిణాసు నీయమానాసు విభాగేనోపనీయమానాసు దక్షిణార్థాసు గోషు స ఆవిష్టశ్రద్ధో నచికేతా అమన్యత. ౨

శం — కథమితి ఉచ్యతే (పీతోదకా ఇత్యాదినా) దక్షిణార్థా గావో విశేష్యంతే పీతముదకం యాభిస్తాః పీతోదకాః జగ్ధం భక్షితం తృణం యాభిస్తాః జగ్ధతృణాః దుగ్ధో దోహః క్షీరాఖ్యో యాసాం తాః దుగ్ధదోహాః నిరింద్రియాః

ఆ — (సదస్యేభ్యశ్చేతి) సదసి యజ్ఞసభాయాం యేఽన్యే మిళితాః బ్రాహ్మణాః తేభ్యశ్చ. ౨

రం — (తం హ కుమారం సంతమితి) తం నచికేతసం కుమారం సంతం బాలమేవ సంతం ఋత్విగ్భ్యో దక్షిణాసు గోషు నీయమానాసు సతీషు శ్రద్ధా ఆస్తిక్యబుద్ధిః పితుర్హితకామప్రయుక్తా ఆవివేశ ఆవిష్టవతీ యద్యపి యదానతికరం ద్రవ్యం తద్దక్షిణేత్యుచ్యతే ఏకా చాసౌ క్రతావానతిరితి తదుపాధికో దక్షిణాశబ్ద ఏకవచనాంతతామేవ లభతే అతఏవ భూనామకైకాహక్రతౌ తస్య యేవ దక్షిణేత్యత్ర కృత్స్నస్య గవాశ్వాదేః ప్రకృతస్య దాక్షిణ్యస్య నివృత్తిరితి తస్య ధేనురితి గవామితి దాశమికాధికరణే స్థితం తథాపి దక్షిణాశబ్దోఽయం భూతివచనః స చ కర్త్రాపేక్షయాపి ప్రవర్తతే అస్మిన్ కర్మణీయం భూరితి కర్త్రపేక్షయాపి ప్రవర్తతే. అస్మిన్కర్మణ్యస్య పురుషస్యేయం భూతిరితి తతశ్చ ఋత్విగ్బహుత్వాపేక్షయా దక్షిణాబహుత్వసంభవాద్దక్షిణాస్వితి బహువచనముపపద్యతే అతఏవ 'ఋతవే య ఔదుంబరస్సోమచమసో దక్షిణా సప్రియాయ సగోత్రాయ బ్రహ్మణే దేయ' ఇత్యత్ర వాక్యతాపత్తేః బ్రహ్మభాగమాత్రేపి దక్షిణాశబ్దస్యావయవలక్షణామంతరేణ ముఖ్యత్వోపపత్తేస్తస్మాత్ బాధ ఇత్యుక్తం దశమే 'యది బ్రహ్మణస్తద్దానం తద్వికారస్స్యా'దిత్యధికరణే తతశ్చ క్రత్వపేక్షయా దక్షిణైక్యేపి ఋత్విగపేక్షయా దక్షిణాభేదసంభవాద్దక్షిణాస్వితి బహువచనస్య నానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యమ్. ౨

రం — శ్రద్ధాప్రకారమేవ దర్శయతి (పీతముదకం యాభిస్తాః పీతోదకాః జగ్ధం భక్షితం తృణం యాభిస్తాః జగ్ధతృణాః దుగ్ధో దోహః క్షీరాఖ్యో యాభిస్తాః

అనందా నామ తే లోకాస్తాన్ స గచ్ఛతి తా దదత్. 3

సహోవాచ పితరం తత కస్మై మాం దాస్యసీతి,

ద్వితీయం తృతీయం తగ్ం హోవాచ మృత్యవే త్వా దదామీతి. ४

బహూనామేమి ప్రథమో బహూనామేమి మధ్యమః,

శం—అప్రజననసమర్థాః జీర్ణా నిష్ఫలా గావ ఇత్యర్థః తాః ఏవంభూతా గాః ఋత్విగ్భ్యో దక్షిణాబుద్ధ్యా దదత్ ప్రయచ్ఛన్ అనందాః అనానందాః అసుఖా నామేత్యేతత్ యే తే లోకాః తాన్ స యజమానో గచ్ఛతి తా దదత్. 3

శం— తదేవం క్రత్వసంపత్తినిమిత్తం పితురనిష్టం ఫలం మయా పుత్రేణ సతా నివారణీయమాత్మప్రదానేనాపి క్రతుసంపత్తిం కృత్వేత్యేవం మత్వా పితరముపాగమ్య స హోవాచ పితరం హే తత తాత కస్మై ఋత్విగ్విశేషాయ దక్షిణార్థే మాం దాస్యసీతి ప్రయచ్ఛసీత్యేతత్ ఏవముక్తేనాపి పిత్రోపేక్ష్యమాణోపి ద్వితీయం తృతీయమప్యువాచ కస్మై మాం దాస్యసీతి నాయం కుమారస్వభావ ఇతి క్రుద్ధస్సన్ పితా తం హ పుత్రం కిలోవాచ మృత్యవే వైవస్వతాయ త్వా త్వాం దదామీతి. ४

శం— స ఏవముక్తః పుత్ర ఏకాంతే పరిదేవయాంచకార కథమితి ఉచ్యతే

ఆ— పీతముదకం ప్రాగేవ నోత్తరకాలం పానశక్తిరప్యస్తీత్యర్థః. 3

ఆ—అత్ర ఆనందగిరీయం నాస్తి. ४

ఆ— యథావసరం గురోరిష్టం జ్ఞాత్వా శుశ్రూషణే ప్రవృత్తిర్ముఖ్యా ఆజ్ఞా

రం—దుగ్ధదోహాః నిరింద్రియాః అప్రజననసమర్థాః జీర్ణా నిష్ఫలా ఇతియావత్. యా ఏవం భూతా గావః తాః ఋత్విగ్భ్యో దక్షిణాబుద్ధ్యా దదత్ ప్రయచ్ఛన్ అనందాః అసుఖాః తే శాస్త్రసిద్ధాః లోకాస్సంతి నామ ఖలు తాన్ స యజమానో గచ్ఛతి ఏవమమన్యతేత్యర్థః. 3

రం— (స హోవాచ పితరమితి) దీయమానదక్షిణావైగుణ్యం మన్యమానో నచికేతాః స్వాత్మదానేనాపి పితుః క్రతుసాద్గుణ్యమిచ్ఛన్నాస్తికాగ్రేసరః పితరముపగమ్యోవాచ తత హే తాత కస్మై ఋత్విజే దక్షిణార్థం మాం దాస్యసీతి సఏవముక్తేనాపి పిత్రా ఉపేక్ష్యమాణోపి ద్వితీయం తృతీయమపి పర్యాయం కస్మై మాం దాస్యసీత్యువాచ బహునిర్బధ్యమానః పితా కుపితస్తం పుత్రం మృత్యవే దదామీత్యుక్తవాన్. ४

రం— ఏవముక్తోపి పుత్రః విగతసాధ్వసశోకః పితరమువాచ (బహూనామే

కిగ్ స్విద్యమస్య కర్తవ్యం యన్మయాద్య కరిష్యతి ॥
అనుపశ్య యథా పూర్వే ప్రతిపశ్య తథాపరే,

శం—బహూనాం శిష్యాణాం వా ఏమి గచ్ఛామి ప్రథమస్సన్ ముఖ్యయా శిష్యాదివృత్త్యేత్యర్థః మధ్యమానాం చ బహూనాం మధ్యమో మధ్యమయైవ వృత్త్యా ఏమి నాధమయా కదాచిదపి తమేవం విశిష్టగుణమపి పుత్రం మాం మృత్యవే దదామీత్యుక్తవాన్పితా కిం స్విద్యమస్య కర్తవ్యం ప్రయోజనం మయా ప్రత్తేన కిం కరిష్యతి యత్కర్తవ్యమద్య నూనం ప్రయోజనమనపేక్ష్యైవ క్రోధవశాదుక్తవాన్ పితా తథాపి తత్పితుర్వచో మృషా మాభూదిత్యేవ మత్వా పరిదేవనాపూర్వకమాహ పితరం శోకావిష్టం కిం మయోక్తమితి. ॥

శం— అనుపశ్య ఆలోచయ నిభాలయానుక్రమేణ యథా యేన ప్రకారేణ వృత్తాః పూర్వేఽతిక్రాంతాః పితృపితామహాదయస్తవ తాన్ దృష్ట్వా చ తేషాం వృత్తమాస్థాతుమర్హసి వర్తమానాశ్చాపరే సాధవో యథా వర్తన్తే తాంశ్చ ప్రతిపశ్య ఆలోచయ తథా న చ తేషు మృషాకరణం వృత్తం వర్తమానం వాస్తి తద్విపరీతమసతాం చ వృత్తం మృషాకరణం న చ మృషాకృత్వా కశ్చిదజరామరో భవతి యతస్సస్యమివ మర్త్యః మనుష్యః పచ్యతే జీర్ణో మ్రియతే మృత్వా చ సస్య

ఆ—వశేన మధ్యమా తదపరిపాలనేనాధమా మయా దత్తేన యత్కర్తవ్యముద్య యమస్య కరిష్యతి తత్కిం కర్తవ్యమాసీత్ నాసీదేవ విధానాభావాత్ కథం తర్హ్యుక్తవానిత్యత ఆహ (నూనమితి.) ॥

రం—మీతి) సర్వేషాం మృత్యుసదనగన్తౄణాం పురతః మధ్యే వా గచ్ఛామి న తు పశ్చాత్ మృత్యుసదనగమనే న కోపి మమ విచార ఇతి భావః కిం తర్హీత్యత్రాహ (కింస్విద్యమస్యేతి) మృత్యుర్యదద్య మయా కరిష్యతి తత్తాదృశం యమస్య కర్తవ్యం కిం వా పూర్ణకామస్య మృత్యోర్మాదృశేన బాలిశేన కిం ప్రయోజనం స్యాత్ యేన ఋత్విగ్భ్య ఇవ తస్మై మదర్పణం సఫలం స్యాత్ అతఏతదేవానుశోచామీతి భావః. ॥

రం— సాధ్వసరోషావేశహీనమీదృశపుత్రవాక్యం శ్రుత్వా క్రోధావేశాన్మయా మృత్యవే త్వాం దదామీత్యుక్తం నేదృశం పుత్రం మృత్యవే దాతుముత్సహ ఇతి పశ్చాత్తప్తహృదయం పితరమాలోక్యోవాచ (అనుపశ్యేతి,) పూర్వే పితామహాదయో యథా మృషావాదం వినైవ స్థితాః యథా చాపరే సాధవోఽద్యాపి తిష్ఠంతి తానన్వీక్ష్య తథా వర్తితవ్యమితి భావః (సస్యమివేతి) మర్త్యస్సస్యమివాల్పేనాపి

సస్యమివ మర్త్యః పచ్యతే సస్యమివాజాయతే పునః. ౬
వైశ్వానరః ప్రవిశత్యతిథిర్బ్రాహ్మణో గృహాన్,
తస్యైతాగ్ం శాంతిం కుర్వంతి హర వైవస్వతోదకమ్. ౭
ఆశాప్రతీక్షే సంగతగ్ం సూనృతాం
చేష్టాపూర్తే పుత్రపశూగ్ంశ్చ సర్వాన్,

శం—మివ ఆజాయతే ఆవిర్భవతి పునః ఏవమనిత్యే జీవలోకే కిం మృషాకరణేన పాలయాత్మనస్సత్యం ప్రేషయ మాం యమాయేత్యభిప్రాయః. ౬

శం— స ఏవముక్తః పితా ఆత్మనస్సత్యతాయై ప్రేషయామాస స చ యమభవనం గత్వా తిస్రో రాత్రీరువాస యమే ప్రోషితే ప్రోష్యాగతం యమమమాత్యా భార్యా వా ఊచుః బోధయంతి స్మ వైశ్వానరః అగ్నిరేవ సాక్షాత్ప్రవిశత్యతిథిస్సన్ బ్రాహ్మణో గృహాన్ దహన్నివ తస్య దాహం శమయంత ఇవాగ్నేరేతాం పాద్యాసనాదిదానలక్షణాం శాంతిం కుర్వంతి సంతోఽతిథేర్యతః అతో హర ఆహర హే వైవస్వత ఉదకం నచికేతసే పాద్యార్థం. ౭

శం— యతశ్చాకరణే ప్రత్యవాయః శ్రూయతే ఆశాప్రతీక్షే నిర్జ్ఞాతాఽనిర్జ్ఞాతప్రాప్తీ ఇష్టార్థప్రార్థనా ఆశా అనిర్జ్ఞాతప్రాప్త్యర్థం ప్రతీక్షణం ప్రతీక్షా తే

ఆ—అత్ర ఆనందగిరీయం నాస్తి. ౬

ఆ— శ్రుత్యనుక్తపూర్వభాషాదికమపి కథాయామపేక్షితం పూరయతి (సఏవముక్తః పితేతి.) ౭

రం—కాలేన జీర్యతి జీర్ణశ్చ మృత్వా సస్యమివ పునరాజాయతే ఏవమనిత్యే జీవలోకే కిం మృషాకరణేన పాలయ సత్యం ప్రేషయ మాం మృత్యవ ఇతి భావః. ౬

రం— ఏవముక్త్వా ప్రేషితః ప్రోషితస్య మృత్యోర్ద్వారి తిస్రో రాత్రీరనశ్నన్నువాస తతః ప్రోష్యాగతం యమం దృష్ట్వా వృద్ధా ఊచుః (వైశ్వానరః ప్రవిశతీతి) సాక్షాదగ్నిరేవాతిథిర్బ్రాహ్మణస్సన్ గృహాన్ప్రవిశతి తస్యాగ్నేరేతాం పాద్యాసనదానాదిలక్షణాం శాంతిం కుర్వంతి సంతః తదపచారేణ దగ్ధా మాభూమేతి అతః హే వైవస్వత నచికేతసే పాద్యార్థముదకం హర ఆహరేత్యర్థః. ౭

రం— అకరణే ప్రత్యవాయం చ దర్శయంతి స్మ. (ఆశాప్రతీక్షే ఇతి) యస్యాల్పమేధసః అల్పప్రజ్ఞస్య పురుషస్య గృహే అనశ్నన్ అభుంజానః అతిథిర్వసతి

ఏతద్వృఙ్క్తే పురుషస్యాల్పమేధసో
యస్యానశ్నన్ వసతి బ్రాహ్మణో గృహే. ౮
తిస్రో రాత్రీర్యదవాత్సీర్గృహే
మేఽనశ్నన్ బ్రహ్మన్నతిథిర్నమస్యః,
నమస్తేస్తు బ్రహ్మన్ స్వస్తి మేఽస్తు

శం—ఆశా ప్రతీక్షే సంగతం సత్సంయోగజం ఫలం సూనృతాం చ సూనృతా హి ప్రియావాక్ తన్నిమిత్తం చ ఇష్టాపూర్తే ఇష్టం యాగజం పూర్తం ఆరామాదిక్రియాజం ఫలం పుత్రపశూంశ్చ పుత్రాంశ్చ పశూంశ్చ సర్వాన్ ఏతత్సర్వం యథోక్తం వృఙ్క్తే ఆవర్జయతి వినాశయతీత్యేతత్ పురుషస్యాల్పమేధసః అల్పప్రజ్ఞస్య యస్యానశ్నన్ అభుంజానో బ్రాహ్మణో గృహే వసతి తస్మాదనుపేక్షణీయస్సర్వావస్థాస్వప్యతిథిరిత్యర్థః. ౮

శం—ఏవముక్తో మృత్యురువాచ నచికేతసముపగమ్య పూజాపురస్సరం కిం తదిత్యాహ—తిస్రో రాత్రీః యత్ యస్మాదవాత్సీః ఉషితవానసి గృహే మే మమానశ్నన్ హే బ్రహ్మన్నతిథిస్సన్నమస్యః నమస్కారార్హశ్చ తస్మాన్నమస్తే తుభ్యమస్తు భవతు హే బ్రహ్మన్ స్వస్తి భద్రం మే అస్తు తస్మాత్ భవతోఽనశనేన మద్గృహవాసనిమిత్తాద్దోషాత్ ప్రాప్త్యుపశమేన యద్యపి భవదనుగ్రహేణ సర్వం మమ స్వస్తి స్యాత్ తథాపి త్వదధికసంప్రసాదనార్థమనశనేనోపోషితామేకైకాం

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౮

రం—తస్యాశా ప్రతీక్షే కామసంకల్పౌ యద్వా అనుత్పన్నవస్తువిషయేచ్ఛా ఆశా ఉత్పన్న వస్తుప్రాప్తీచ్ఛా ప్రతీక్షా సంగతం సత్సంగమం సూనృతాం సత్యప్రియవాచం ఇష్టాపూర్తే ఇష్టం యాగాది పూర్తం ఖాతాది పుత్రాన్పశూంశ్చ ఏతత్ అనశనరూపం పాపం వృఙ్క్తే వర్జయతి నాశయతీత్యర్థః 'వృజీ వర్జనే' రుధాదిత్వాత్ శ్నమ్ 'వృజి వర్జన' ఇత్యస్మాద్వా ధాతోరదాదిత్వాచ్ఛపో లుక్. ౮

రం—ఏవం వృద్ధైరుక్తో మృత్యుః నచికేతసమువాచ (తిస్రో రాత్రీర్యదవాత్సీరితి) మే గృహే యస్మాద్ధేతోర్హే బ్రహ్మన్నమస్కారార్హోఽతిథిస్త్వం తిస్రో రాత్రీరభుంజాన ఏవ అవాత్సీరిత్యర్థః (నమస్తే ఇతి) స్పష్టోర్థః (తస్మాదితి) తస్మాద్ధేతోర్మహ్యం స్వస్తి యథా స్యాదిత్యేవమర్థం త్రీన్వరాన్ప్రతి ఉద్దిశ్య వృణీష్వ ప్రార్థయ

తస్మాత్ప్రతి త్రీన్ వరాన్ వృణీష్వ ౯

శాంతసంకల్పస్సుమనా యథా స్యాద్వీతమన్యుర్గౌతమో
మాభిమృత్యో, త్వత్ప్రసృష్టం మాభివదేత్ ప్రతీత ఏత
త్త్రయాణాం ప్రథమం వరం వృణే. ౧౦

యథా పురస్తాద్భవితా ప్రతీత ఔద్దాలకిరారుణిర్మత్ప్ర

శం—రాత్రిం ప్రతి త్రీన్వరాన్వృణీష్వ అభిప్రేతార్థవిశేషాన్ప్రార్థయస్వ మత్తః. ౯

శం—అతో నచికేతాస్త్వాహ యది దిత్సుర్వరాన్ శాంతసంకల్పః ఉపశాన్తస్సంకల్పో యస్య మాం ప్రతి యమం ప్రాప్య కిం ను కరిష్యతి మమ పుత్ర ఇతి స శాంతసంకల్పః సుమనాః ప్రసన్నమనాశ్చ యథా స్యాద్వీతమన్యుః విగతరోషశ్చ గౌతమః మమ పితా మాభి మాం ప్రతి హే మృత్యో కిం చ త్వత్ప్రసృష్టం త్వయా వినిర్ముక్తం ప్రేషితం గృహం ప్రతి మామభివదేత్ప్రతీతః లబ్ధస్మృతిః స ఏవాయం పుత్రో మమాగత ఇత్యేవం ప్రత్యభిజ్ఞానవానిత్యర్థః ఏతత్ప్రయోజనం త్రయాణాం ప్రథమం ఆద్యం వరం వృణే ప్రార్థయేయం యత్పితుః పరితోషణం. ౧౦

శం—మృత్యురువాచ యథా బుద్ధిస్త్వయి పురస్తాత్ పూర్వమాసీత్స్నేహ

ఆ—అత్ర ఆనందగిరీయం నాస్తి. ౯

ఆ—ప్రేతీభూతోఽభ్యుపగతో నావలోకనీయ ఇతి మన్యే పేక్షాం యథా న కరోతి తథా ప్రసాదం కుర్విత్యాహ (కిం చ త్వత్ప్రసృష్టమితి.) ౧౦

ఆ—ఔద్దాలకిరితి తద్ధితస్స్వార్థే వ్యాఖ్యాతః అపత్యార్థే వ్యాఖ్యేయః

రం—తవ లిప్సాఽభావేఽపి మదనుగ్రహార్థమనశనరాత్రిసమసంఖ్యాకాన్ త్రీన్వరాన్వృణీష్వేత్యర్థః. ౯

రం—ఏవం ప్రార్థితో నచికేతాస్త్వాహ (శాంతసంకల్ప ఇతి) హే మృత్యో మత్పుత్రో యమం ప్రాప్య కిం కరిష్యతీతి మద్విషయచింతారహితః ప్రసన్నమనాః మా అభి మాం ప్రతి మమ పితా గౌతమో వీతరోషశ్చ యథా స్యాదిత్యర్థః కిం చ (త్వత్ప్రసృష్టమితి) త్వయా గృహాయ ప్రేషితం మా అభి మాం ప్రతి ప్రతీతః యథా పూర్వం ప్రీతస్సన్వదేత్ యద్వా అభివదేత్ ఆశిషం ప్రయుంజ్యాత్ అభివదతి నాభివాదయత ఇతి స్మృతిషు అభివదనస్య ఆశీర్వాదే ప్రయోగాత్ (ఏతదితి) స్పష్టోర్థః. ౧౦

రం—ఏవముక్తో మృత్యుః ప్రత్యువాచ (యథా పురస్తాదితి) యథాపూర్వం

సృష్టః, సుఖగ్ం రాత్రీశ్శయితా వీతమన్యుస్త్వాం దదృ
శివాన్మృత్యుముఖాత్ప్రముక్తమ్. ౧౧
స్వర్గే లోకే న భయం కించనాస్తి న తత్ర త్వం న
జరయా బిభేతి, ఉభే తీర్త్వా అశనాయాపిపాసే శోకాతి

శం—సమన్వితా పితుస్తవ భవితా ప్రీతిసమన్వితస్తవ పితా తథైవ ప్రతీతః ప్రతీతవాన్ సన్ ఔద్దాలకిః ఉద్దాలక ఏవ ఔద్దాలకిః అరుణస్యాపత్యమారుణిః ద్వ్యాముష్యాయణో వా మత్ప్రసృష్టః మయాఽనుజ్ఞాతస్సన్నితరా అపి రాత్రీస్సుఖం ప్రసన్నమనాశ్శయితా సుప్తః వీతమన్యుః విగతమన్యుశ్చ భవితా స్యాత్ త్వాం పుత్రం దదృశివాన్ దృష్టవాన్ సః మృత్యుముఖాత్ మృత్యుగోచరాత్ప్రముక్తం సన్తం. ౧౧

శం—నచికేతా ఉవాచ స్వర్గే లోకే రోగాదినిమిత్తం భయం కించిదపి నాస్తి న చ తత్ర త్వం మృత్యో సహసా ప్రభవసి అతో జరయా యుక్త ఇహ లోకవత్త్వత్తో న బిభేతి కుతశ్చిత్తత్ర. కించ ఉభే అశనాయాపిపాసే తీర్త్వా అతిక్రమ్య శోకమతీత్య గచ్ఛతీతి శోకాతిగస్సన్ మానసేన దుఃఖేన వర్జితో మోదతే హృష్యతి

ఆ—ఇత్యాహ (ద్వ్యాముష్యాయణోవేతి) అముష్య ప్రఖ్యాతస్యాపత్యమాముష్యాయణః ద్వయోః పిత్రోః పూర్వభాషాదినా సంబంధీచాసావాముష్యాయణశ్చ న జారజ ఇత్యర్థః. ౧౧

ఆ—స్వర్గసాధనమగ్నిజ్ఞానం ప్రష్టుం స్వర్గస్వరూపం తావదాహ (స్వర్గే

రం—త్వయి హృష్టో భవితా ఉద్దాలకఏవ ఔద్దాలకిః అరుణస్యాపత్యమారుణిః ద్వ్యాముష్యాయణో వా ఉద్దాలకస్యాపత్యం అరుణస్య గోత్రాపత్యమితి వార్థః మత్ప్రసృష్టః మదనుజ్ఞాతః మదనుగృహీతస్సన్ మదనుగ్రహాదిత్యర్థః(సుఖమితి)త్వయి గతమన్యుస్సన్ ఉత్తరా అపి రాత్రీస్సుఖం శయితా లుట్ సుఖనిద్రాం ప్రాప్స్యతీతి యావత్ దర్శివాన్ దృష్టవాన్ సన్నిత్యర్థః క్వసంతోయం శబ్దః దృశేశ్చేతి వక్తవ్యమితి క్వసోరిట్ ఛాందసో ద్విర్వచనాభావః. మత్ప్రసృష్టమితి ద్వితీయాంత పాఠే ప్రేషితం త్వామితి యోజనా. ౧౧

రం—నచికేతా వరం ద్వితీయం ప్రార్థయతే (స్వర్గేలోకఇత్యాదినా మంత్రద్వయేన) అత్ర స్వర్గశబ్దో మోక్షస్థానపరః యథాచైతత్తథోత్తరత్ర వక్ష్యతే హే మృత్యో త్వం తత్ర న ప్రభవసి జరాయుక్తస్సన్న బిభేతి జరాతో న బిభేతి తత్ర వర్తమానః పురుష ఇతి శేషః (ఉభే ఇతి) అశనాయా బుభుక్షా అత్రాపి స్వర్గశబ్దో

గో మోదతే స్వర్గలోకే. ౧౨

స త్వమగ్నిగ్ స్వర్గ్యమధ్యేషి మృత్యో ప్రబ్రూహి తగ్ శ్రద్దధానాయ మహ్యం, స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజంత ఏతద్ద్వితీయేన వృణే వరేణ. ౧౩

ప్ర తే బ్రవీమి తదు మే నిబోధ స్వర్గ్యమగ్నిం నచికేతః

శం—స్వర్గలోకే దివ్యే.

శం—ఏవం గుణవిశిష్టస్య స్వర్గలోకస్య ప్రాప్తిసాధనభూతమగ్నిం స్వర్గ్యం ౧౨ స త్వం మృత్యురధ్యేషి స్మరసి జానాసీత్యర్థః హే మృత్యో తతస్త్వం ప్రబ్రూహి కథయ శ్రద్దధానాయ శ్రద్ధావతే మహ్యం స్వర్గార్థినే యేనాగ్నినా చితేన స్వర్గలోకాః స్వర్గో లోకో యేషాం తే స్వర్గలోకాః యజమానా అమృతత్వం అమరణతాం దేవత్వం భజంతే ప్రాప్నువంతి తదేతదగ్నివిజ్ఞానం ద్వితీయేన వరేణ వృణే. ౧౩

శం—మృత్యోః ప్రతిజ్ఞేయం తే తుభ్యం ప్రబ్రవీమి యత్త్వయా ప్రార్థితం తత్ ఉ మే మమ వచో నిబోధ బుధ్యస్వైకాగ్రమనాస్సన్ స్వర్గ్యం స్వర్గాయ

ఆ—లోక ఇతి.

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౧౨

ఆ—ఇయం చ వక్ష్యమాణా మృత్యోః ప్రతిజ్ఞాఽవగంతవ్యా 'స త్రేధా ౧౩

రం—మోక్షస్థానపరః.

రం—(స త్వమితి) పురాణాదిప్రసిద్ధసార్వజ్ఞశీస్త్వం స్వర్గప్రయోజనమగ్నిం ౧౨ జానాసి స్వర్గాదిభ్యో యద్వక్తవ్య ఇతి ప్రయోజనమిత్యర్థే యత్ స్థండిలరూపాగ్నేస్స్వర్గప్రయోజనకత్వం చ ఉపాసనాద్వారేతి ఉత్తరత్ర స్ఫుటం శ్రద్దధానాయ మోక్షశ్రద్ధావతే స్వర్గలోకేన తవ కిం సిధ్యతీత్యత్రాహ (స్వర్గలోకా ఇతి) స్వర్గో లోకో యేషాం తే పరమపదం ప్రాప్తా ఇత్యర్థః 'పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత' ఇతి దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిపూర్వకత్వాత్ స్వరూపావిర్భావలక్షణమోక్షశబ్దితామృతత్వస్యేతి భావః (ఏతదితి) స్పష్టం.

రం—ఏవముక్తో మృత్యురాహ (ప్ర తే బ్రవీమీతి) ప్రార్థితవతే తుభ్యం ౧౩ ప్రబ్రవీమి వ్యవహితాశ్చేతి వ్యవహితప్రయోగః మమ ఉపదేశాజ్జానీహీత్యర్థః. జ్ఞానస్య ఫలం దర్శయతి (స్వర్గ్యమగ్నిమితి) అనంతస్య విష్ణోర్లోకస్తత్రాప్తిం 'తద్విష్ణోః పరమం పదమి'త్యుత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాత్ అథో తత్రాప్త్యనంతరం ప్రతిష్ఠాం అపునరా

ప్రజానన్, అనంతలోకాప్తిమథో ప్రతిష్ఠాం విద్ధి త్వమేత
న్నిహితం గుహాయామ్. ౧౪
లోకాదిమగ్నిం తమువాచ తస్మై
యా ఇష్టకా యావతీర్వా యథా వా,
స చాపి తత్ప్రత్యవదద్యథోక్త

శం—హితం స్వర్గసాధనమగ్నిం హే నచికేతః ప్రజానన్ విజ్ఞాతవాన్ సన్ అహమిత్యర్థః ప్రబ్రవీమి తన్నిబోధేతి చ శిష్యబుద్ధిసమాధానార్థం వచనం అధునాగ్నిం స్తౌతి అనంతలోకాప్తిం స్వర్గలోకఫలప్రాప్తిసాధనమిత్యేతత్ అథో అపి ప్రతిష్ఠాం ఆశ్రయం జగతో విరాడ్రూపేణ తమేతమగ్నిం మయోచ్యమానం విద్ధి జానీహి త్వం నిహితం స్థితం గుహాయాం విదుషాం బుద్ధౌ నివిష్టమిత్యర్థః. ౧౪

శం—ఇదం శ్రుతేర్వచనం లోకాదిం లోకానామాదిం ప్రథమశరీరిత్వాత్ అగ్నిం తం ప్రకృతం నచికేతసా ప్రార్థితమువాచ ఉక్తవాన్మృత్యుస్తస్మై నచికేతసే కించ యా ఇష్టకాశ్చేతవ్యాః స్వరూపేణ యావతీర్వా సంఖ్యయా యథా వా చీయతేఽగ్నిర్యేన ప్రకారేణ సర్వమేతదుక్తవానిత్యర్థః స చాపి నచికేతాస్తత్ప్రత్యవదద్యథోక్తమథాస్య తన్మృత్యునోక్తం యథా యత్ప్రత్యయేనావదత్ ప్రత్యుచ్చారితవాన్ అథ

ఆ—ఆత్మానం వ్యకురు’తేతి శ్రుతేరగ్నివాయ్వాదిత్యరూపేణ సమష్టిరూపో విరాడేవ వ్యవస్థిత ఇతి తేన విరాడ్రూపేణాగ్నిర్జగతః ప్రతిష్ఠేత్యుచ్యతే. ౧౪

ఆ—సప్రపంచమగ్నిజ్ఞానం చయనప్రకరణాద్ద్రష్టవ్యమితి శ్రుతిరస్మాన్బోధ

రం—వృత్తిం చ లభత ఇతి శేషః. తజ్జ్ఞానస్యైదృశసామర్థ్యం కథం సంభవతీతి మన్యమానం ప్రత్యాహ(విద్ధీతి) బ్రహ్మోపాసనాంగతయా ఏతజ్జ్ఞానస్య మోక్షహేతుత్వలక్షణమేతత్స్వరూపం గుహాయాం నిహితమన్యే న జానంతి త్వం జానీహీతి భావః. యద్వా జ్ఞానార్థస్య విదేర్లాభార్థకత్వసంభవాత్ అగ్నిం ప్రజానంస్త్వం అనంతలోకాప్తిం ప్రతిష్ఠాం లభస్వేత్యుక్తే హేతుహేతుమద్భావస్సిద్ధో భవతి ప్రజానన్ లక్షణహేత్వోరితి శతృప్రత్యయః. ౧౪

రం—అనంతరం శ్రుతివాక్యం (లోకాదిమగ్నిమితి) లోకస్యాదిం హేతుం స్వర్గ్యమితి యావత్ తమగ్నిమువాచ యల్లక్షణా ఇష్టకాశ్చేతవ్యాః యత్సంఖ్యాకాః యేన ప్రకారేణ చేతవ్యాః తత్సర్వముక్తవానిత్యర్థః యావతీరితి పూర్వసవర్ణశ్ఛాందసః (స చాపీతి) స చ నచికేతాః తత్ శ్రుతం సర్వం తథైవానూదితవానిత్యర్థః (అథా

మథాస్య మృత్యుః పునరేవాహ తుష్టః. ౧౫
తమబ్రవీత్ప్రీయమాణో మహాత్మా
వరం తవేహాద్య దదామి భూయః,
తవైవ నామ్నా భవితాయమగ్నిః
సృంకాం చేమామనేకరూపాం గృహాణ. ౧౬
త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్య సంధిం

శం—తస్య ప్రత్యుచ్చారణేన తుష్టస్సన్మృత్యుః పునరేవాహ వరత్రయవ్యతిరేకేణాన్యం వరం దిత్సుః. ౧౫

శం—కథం తం నచికేతసమబ్రవీత్ప్రీయమాణః శిష్యయోగ్యతాం పశ్యన్ ప్రీయమాణః ప్రీతిమనుభవన్మహాత్మా అక్షుద్రబుద్ధిః వరం తవ చతుర్థమిహ ప్రీతి నిమిత్తం అద్యేదానీం దదామి భూయః ప్రయచ్ఛామి తవైవ నచికేతసో నామ్నా అభిధానేన ప్రసిద్ధో భవితా మయోచ్యమానోఽయమగ్నిః కించ సృంకాం శబ్దవతీం రత్నమయీం మాలామిమామనేకరూపాం విచిత్రాం గృహాణ స్వీకురు యద్వా సృంకాం అకుత్సితాం గతిం కర్మమయీం గృహాణ అన్యదపి కర్మవిజ్ఞానమనేకఫలహేతుత్వాత్స్వీకుర్విత్యర్థః. ౧౬

శం—పునరపి కర్మస్తుతిమేవాహ త్రిణాచికేతః త్రిః కృత్వో నాచికేతోఽగ్నిశ్చితో యేన స త్రిణాచికేతస్తదధ్యయనస్తదనుష్ఠానవాన్ వా త్రిభిః మాతృపిత్రాచార్యై

ఆ—యతీత్యాహ (ఇదం శ్రుతేర్వచనమితి.) ౧౫

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౧౬

ఆ—(విశుద్ధిరితి) ధర్మాద్యపగతిః(దృష్ట్వా చాత్మభావేనేతి) అయమర్థః వింశత్యధి

రం—స్యేతి) శిష్యస్య గ్రహణసామర్థ్యదర్శనేన సంతుష్టస్సన్ మృత్యుః పునరప్యుక్తవాన్. ౧౫

రం—(తమబ్రవీదితి) సంతుష్య మహామనా మృత్యుః నచికేతసమబ్రవీత్ పునశ్చతుర్థం వరం దదాని ప్రయచ్ఛానీతి కింతత్ తత్రాహ (తవైవేతి) మయోచ్యమానోఽగ్నిస్తవైవ నామ్నా నాచికేత ఇతి ప్రసిద్ధో భవితా విచిత్రాం సృంకాం శబ్దవతీం రత్నమాలాం స్వీకుర్విత్యర్థః. ౧౬

రం—పునరపి కర్మ ప్రస్తౌతి (త్రిణాచికేత ఇతి) త్రిణాచికేతః 'అయం వావయః పవత' ఇత్యాద్యనువాకత్రయాధ్యాయీ త్రికర్మకృత్ యజనాధ్యయనదాన

త్రికర్మకృత్తరతి జన్మమృత్యూ,
బ్రహ్మజజ్ఞం దేవమీడ్యం విదిత్వా
నిచాయ్యేమాగ్ శాంతిమత్యంతమేతి. ౧౭
త్రిణాచికేతస్త్రయమేతద్విదిత్వా

శం—రేత్య ప్రాప్య సంధిం సంధానం సంబంధం మాత్రాద్యనుశాసనం యథావత్ ప్రాప్యేత్యేతత్ తద్ధి ప్రామాణ్యకారణం శ్రుత్యంతరాదవగమ్యతే యథా మాతృమాన్పితృమాన్ దేవ ఇత్యాదేః వేదస్మృతిశిష్టైర్వా ప్రత్యక్షానుమానాగమైర్వా తేభ్యో హి విశుద్ధిః ప్రత్యక్షాత్ త్రికర్మకృత్ ఇజ్యాధ్యయనదానానాం కర్తా తరతి అతిక్రామతి జన్మమృత్యూ కించ బ్రహ్మజజ్ఞం బ్రహ్మణః హిరణ్యగర్భాజ్జాతో బ్రహ్మజః బ్రహ్మజశ్చాసౌ జ్ఞశ్చేతి బ్రహ్మజజ్ఞః సర్వజ్ఞో హ్యసౌ తం దేవం ద్యోతనాజ్జ్ఞానాదిగుణవంతమీడ్యం స్తుత్యం విదిత్వా శాస్త్రతో నిచాయ్య దృష్ట్వా చాత్మభావేనేమాం స్వబుద్ధిప్రత్యక్షాం శాంతిం ఉపరతిమత్యంతమేతి అతిశయేనైతి వైరాజం పదం జ్ఞానకర్మసముచ్చయానుష్ఠానేన ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౧౭

శం—ఇదానీమగ్నివిజ్ఞానచయనఫలముపసంహరతి ప్రకరణం చ త్రిణాచికేతః

ఆ—కానిసప్తశతాని ఇష్టకానాం సంఖ్యా సంవత్సరస్యాహోరాత్రాణి చ తావత్సంఖ్యాకాన్యేవ సంఖ్యాసామాన్యాత్తైరిష్టకాస్థానీయైశ్చితోఽగ్నిరహమిత్యాత్మభావేన ధ్యాత్వేతి. ౧౭

రం—కృత్ పాకయజ్ఞహవిర్యజ్ఞసోమయజ్ఞకృద్వా త్రిభిః త్రిరనుష్ఠితైరగ్నిభిః సంధిం పరమాత్మోపాసనేన సంబంధం ఏత్య ప్రాప్య జన్మమృత్యూ తరతీత్యర్థః 'కరోతి తద్యేన పునర్న జాయత' ఇత్యనేనైకార్థ్యాత్ ఏవమేవ హ్యయం మంత్రః 'త్రయాణామేవ చైవ'మితి సూత్రే వ్యాసార్యైర్వివృతః త్రిభిరేత్య సంధిమితి నిర్దిష్టమంగీభూతం పరమాత్మోపాసనమాహ (బ్రహ్మజజ్ఞమితి) అయం మంత్రః విశేషణాచ్చేతి సూత్రభాష్యే బ్రహ్మజజ్ఞః జీవః బ్రహ్మణో జాతత్వాత్ జ్ఞత్వాచ్చ తం దేవమీడ్యం విదిత్వా జీవాత్మానముపాసకం బ్రహ్మాత్మకత్వేనావగమ్యేత్యర్థః. ఇతి వివృతం దేవశబ్దస్య పరమాత్మవాచితయా జీవపరయోశ్చైక్యాసంభవాదత్రత్య దేవశబ్దస్య పరమాత్మాత్మకత్వపర్యంతోఽర్థ ఇతి భాష్యాభిప్రాయః నిచాయ్య బ్రహ్మాత్మకం స్వాత్మానం సాక్షాత్కృత్య ఇమాం త్రికర్మకృత్తరతీతి పూర్వమంత్రనిర్దిష్టాం సంసారరూపానర్థశాంతిమేతీత్యర్థః. ౧౭

రం—(త్రిణాచికేతఇతి) త్రిణాచికేతః ఉక్తార్థః త్రయమేతద్విదిత్వా బ్రహ్మజజ్ఞం దేవమీడ్య'మితి మంత్రనిర్దిష్టం బ్రహ్మస్వరూపం తదాత్మకస్వాత్మస్వరూపం

యఏవం విద్వాగ్ శ్చినుతే నాచికేతం,
స మృత్యుపాశాన్ పురతః ప్రణోద్య
శోకాతిగో మోదతే స్వర్గలోకే. ౧౮

* (అధికః పాఠః)

యో వా ప్యేతాం బ్రహ్మజజ్ఞాత్మభూతాం
చితిం విదిత్వా చినుతే నాచికేతం,
స ఏవ భూత్వా బ్రహ్మజజ్ఞాత్మభూతః
కరోతి తద్యేన పున ర్న జాయతే. ౧౮

శం—త్రయం యథోక్తం 'యా ఇష్టకా యావతీర్వా యథా వే'త్యేతద్విదిత్వా అవగమ్య యశ్చైవమాత్మరూపేణాగ్నిం విద్వాంశ్చినుతే నిర్వర్తయతి నాచికేతమగ్నిం క్రతుం సః మృత్యుపాశాన్ అధర్మాజ్ఞానరాగద్వేషాదిలక్షణాన్పురతః అగ్రతః పూర్వమేవ శరీరపాతాదిత్యర్థః ప్రణోద్య అపహాయ శోకాతిగః మానసైర్దుఃఖై ర్వర్జిత ఇత్యేతత్ మోదతే స్వర్గలోకే వైరాజే విరాడాత్మస్వరూపప్రతిపత్త్యా. ౧౮

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౧౮

రం— త్రిభిరేత్య సంధిమితి నిర్దిష్టాగ్నిస్వరూపం చ విదిత్వా గురూపదేశేన శాస్త్రతో వా జ్ఞాత్వా య ఏవం విద్వాన్ ఏతాదృశార్థత్రయానుసంధానపూర్వకం నాచికేతమగ్నిం యశ్చినుతే సః మృత్యుపాశాన్ రాగద్వేషాదిలక్షణాన్ పురతశ్శరీరపాతాత్పూర్వమేవ ప్రణోద్య తిరస్కృత్య జీవద్దశాయామేవ రాగాదిరహితస్సన్నిత్యర్థః (శోకాతిగో మోదతే స్వర్గలోకే ఇతి) పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతం. ౧౮

రం—(యో వా ప్యేతామితి) యః ఏతాం చితిం బ్రహ్మజజ్ఞాత్మభూతాం విదిత్వా బ్రహ్మాత్మకస్వస్వరూపతయాఽనుసంధాయ నాచికేతమగ్నిం చినుతే స ఏవ బ్రహ్మాత్మకస్వాత్మానుసంధానశాలీ సన్ అపునర్భవహేతుభూతం యద్భగవదుపాసనం తదనుతిష్ఠతి తతశ్చాగ్నౌ భగవదాత్మకస్వాత్మానుసంధానపూర్వకమేవ చయనం 'త్రిభిరేత్య సంధిం త్రికర్మకృత్తరతి జన్మమృత్యూ' ఇతి పూర్వమన్త్రే భగవదుపాసనద్వారా మోక్షసాధనతయా నిర్దిష్టత్వాత్ నాన్యదితి భావః అయం చ మంత్రః కేషుచిత్కోశేషు న దృష్టః కైశ్చిదవ్యాకృతశ్చ అథాపి ప్రత్యయితవ్యతమైర్వ్యాసార్యాదిభిరేవ వ్యాఖ్యాతత్వాన్న ప్రక్షేపశంకా కార్యా.

* మంత్రస్యాస్య కేషుచిత్కోశేష్వదర్శనాత్కైశ్చిన్నాయం వ్యాఖ్యాతః క్వచిద్దర్శనాదితి హేతునా కైశ్చిదయం వ్యాఖ్యాతో మంత్రః.

ఏష తేఽగ్నిర్నచికేతస్స్వర్గ్యో య
మవృణీథా ద్వితీయేన వరేణ,

శం— ఏష తే తుభ్యమగ్నిర్వరో హే నచికేతస్స్వర్గ్యః స్వర్గసాధనః యం

రం— (ఏష తేఽగ్నిర్నచికేతః స్వర్గ్యః) ఉపదిష్ట ఇతి శేషః (యమవృణీథా ద్వితీయేన వరేణ) స్పష్టార్థః కిం చ (ఏతమగ్నిమితి) జనాస్తవైవ నామ్నా ఏతమగ్నిం ప్రవక్ష్యంతీత్యర్థః (తృతీయమిత్యాది) స్పష్టార్థః. నన్వేతత్ప్రకరణగతానాం స్వర్గ శబ్దానాం మోక్షపరత్వే కిం ప్రమాణమితి చేత్ ఉచ్యతే భగవతైవ భాష్యకృతా స్వర్గ్యమగ్నిమితి మంత్రం ప్రస్తుత్య స్వర్గశబ్దేనాత్ర పరమపురుషార్థలక్షణో మోక్షోఽ భిధీయతే స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజంత ఇతి తత్రస్థస్య జననమరణాభావ శ్రవ ణాత్ 'త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్య సంధిం త్రికర్మకృత్తరతి జన్మమృత్యూ' ఇతి ప్రతి వచనాత్ తృతీయవరప్రశ్నే నచికేతసా క్షయఫలానాం నిందిష్యమాణతయా క్షయ ఫలవిముఖేన నచికేతసా క్షయిష్ణుస్వర్గఫలసాధనస్య ప్రార్థ్యమానత్వానుపపత్తేశ్చ స్వర్గ శబ్దస్య ప్రకృష్టసుఖవచనతయా నిరవధికానందరూపమోక్షస్య స్వర్గశబ్దవాచ్యత్వ సంభవాదితి కరణతస్తాత్పర్యతశ్చ ప్రతిపాదితత్వాన్న శఙ్కావకాశః నను 'స్వర్గే లోకే న భయం కించనాస్తి న తత్ర త్వం జరయా బిభేతి, ఉభే తీర్త్వా అశనాయాపి పాసే శోకాతిగో మోదతే స్వర్గలోకే, స త్వమగ్నిం స్వర్గ్యమధ్యేహి మృత్యో ప్రబ్రూహి తం శ్రద్దధానాయ మహ్యం, స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజంతే ఏత ద్ద్వితీయేన వృణే వరేణే'తి ద్వితీయవరప్రశ్నమంత్రద్వయే చతురభ్యస్తస్య స్వర్గ శబ్దస్య మోక్షపరత్వం కిం ముఖ్యయా వృత్త్యా ఉత అముఖ్యయా నాద్యః 'స్వర్గాప వర్గమార్గాభ్యాం స్వర్గాపవర్గయోరేకం న స్వర్గం నాపునర్భవం స స్వర్గస్సాయత్పురావా న్నృత్యవిశిష్టత్వాదిత్యా'దిప్రయోగేష్వపవర్గప్రతిద్వంద్వవాచితయా లోకవేద ప్రసి ద్ధస్య స్వర్గశబ్దస్య మోక్షవాచిత్వాభావాత్ 'ధ్రువసూర్యాంతరం యత్తు నియతాని చతుర్దశ, స్వర్గలోకస్స కథితో లోకసంస్థానచింతకై'రితి పురాణవచనానుసారేణ సూర్యధ్రువాంతర్వర్తిలోకవిశేషస్యైవ స్వర్గశబ్దవాచ్యతయా తత్రైవ లౌకికవైదిక వ్యవహారదర్శనేన మోక్షస్థానస్యాతథాత్వాత్ నాప్యముఖ్యయేతి ద్వితీయః పక్షః ముఖ్యార్థే బాధకాభావాత్ కిమత్ర ప్రశ్నవాక్యగతం జరామరణరాహిత్యామృతత్వ భాక్త్వాదికం బాధకం ఉత ప్రతివచనగతజరామృత్యుతరణాది ఉత క్షయిష్ణుస్వర్గస్య సర్వ కామవిముఖనచికేతఃప్రార్థ్యమానత్వానుపపత్తిర్వా నాద్యః స్వర్గలోకవాసినాం జరా

శం—అగ్నిం వరమవృణీథాః ప్రార్థితవానసి ద్వితీయేన వరేణ సోఽగ్నిర్వరో దత్తః

రం—మరణక్షుత్పిపాసాశోకాదిరాహిత్యస్య అమృతపానాదమృతత్వప్రాప్తేశ్చ పురాణేషు స్వర్గస్వరూపకథనప్రకరణేషు దర్శనాత్ 'ఆభూతసంప్లవం స్థానమమృతత్వం హి భాష్యత' ఇతిస్మరణాత్తత్రైవ 'అజీర్యతామమృతానాముపే'త్యేతి మృత్యావప్యమృతశబ్దప్రయోగదర్శనాచ్చ స్వర్గలోకవాసినామేవ బ్రహ్మోపాసనద్వారా 'తే బ్రహ్మలోకే తు పరాంతకాల' ఇతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా అమృతత్వప్రాప్తేస్సంభవేన స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజంత ఇత్యస్యోపపత్తేశ్చ ఆపేక్షికామృతత్వపరతయా లోకవేదనిరూఢౌపసంహారికామృతశబ్దానుసారేణ ప్రక్రమస్థానన్యథాసిద్ధవిశేష్యవాచి స్వర్గశబ్దస్యాన్యథానయనాసంభవాత్ న హి దేవదత్తోఽభిరూపఇత్యుక్తే అభిరూపపదస్వారస్యానుసారేణ దేవదత్తపదస్య అత్యంతాభిరూపయజ్ఞదత్తపరత్వమాశ్రీయతే న ద్వితీయః 'త్రిణాచికేతస్త్రిభి'రితి మంత్రస్య స్వర్గసాధనస్యైవాగ్నేస్త్రిరభ్యాసే జన్మమృత్యుతరణహేతుభూతబ్రహ్మవిద్యాహేతుత్వమస్తీత్యేతదర్థకతయా స్వర్గశబ్దస్య ముఖ్యార్థపరత్వాబాధకత్వాత్ అతఏవ తత్తుల్యార్థస్య 'కరోతి తద్యేన పునర్న జాయత' ఇత్యస్యాపి న స్వర్గశబ్దముఖ్యార్థబాధకత్వం నాపి క్షయిష్ణోః స్వర్గస్య ఫలాంతరవిముఖనచికేతః ప్రార్థ్యమానత్వానుపపత్తిరితి తృతీయః పక్షః స్వర్గసాధనాగ్నిప్రశ్నం ప్రతి బ్రువతా హితైషిణా మృత్యునా అపృష్టేపి మోక్షస్వరూపే 'అనంతలోకాప్తిమథో ప్రతిష్ఠాం త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్య సంధిం త్రికర్మకృత్తరతి జన్మమృత్యూ' ఇత్యాదినా ఉపక్షిప్తే ఉత్పన్నా ముముక్షా 'అన్యం వరం నచికేతో వృణీ'ష్వేతి ప్రతిషేధేన దృఢీకృతా తస్యాం చ దశాయాం క్రియమాణా క్షయిష్ణుఫలనిందా ప్రాచీనస్వర్గప్రార్థనాయాః కథం బాధికా స్యాత్ కించ 'శ్వోభావా మర్త్యస్యే'త్యాదౌ మర్త్యభోగనిందాయా ఏవ దర్శనేన స్వర్గనిందాయా అదర్శనాత్ స్వర్గశబ్దస్య మోక్షపరత్వే తస్య జ్ఞానైకసాధ్యతయా తత్ప్రయోజనకత్వస్య అగ్నావభావాత్ ఉపక్రమోపసంహారమధ్యాభ్యస్తస్వర్గశబ్దపీడాప్రసంగాత్ సన్తు వా ప్రతివచనే బాధకాని అథాప్యుపక్రమాధికరణన్యాయేన ప్రథమస్థప్రశ్నవాక్యస్థస్వర్గశబ్దస్యైవ ప్రబలత్వాత్ న చ 'భూయసాం స్యాత్సధర్మత్వ'మితి న్యాయాద్భూయోనుగ్రహార్థమల్పస్యోపక్రమస్య బాధ్యత్వమస్త్వితి వాచ్యం 'ముఖ్యం' వేతి సూత్రే ఔపసంహారికబహ్వపేక్షయాపి ముఖ్యస్యైవ ప్రాబల్యోక్తేః తస్మాత్స్వర్గశబ్దస్య ముఖ్యార్థపరిత్యాగేన కించిత్కారణమితి అత్రోచ్యతే స్వర్గశబ్దస్య ముఖ్యయైవ వృత్త్యా మోక్షవాచిత్వం స్వర్గ

శం—ఇత్యుక్తోపసంహారః కిం చ ఏతమగ్నిం తవైవ నామ్నా ప్రవక్ష్యంతి జనాసః

రం—కామాధికరణే నాగృహీతవిశేషణన్యాయేన స్వర్గశబ్దస్య ప్రీతివచనత్వమేవ న ప్రీతివిశిష్టద్రవ్యవాచితా ఇత్యుక్త్వా నను స్వర్గశబ్దస్య నాగృహీతవిశేషణన్యాయేన ప్రీతివచనత్వే సిద్ధేపి దేహాంతరదేశాంతరభోగ్యప్రీతివాచితా న సిద్ధ్యేత్ న చ యస్మిన్నోష్ణమిత్యాదివాక్యశేషాద్వ్యుద్దేశస్థస్వర్గశబ్దస్య ప్రీతివిశేషవాచితానిశ్చయ ఇతి వాచ్యం ప్రీతిమాత్రవాచిత్వేన నిర్ణీతశక్తితయా సందేహాభావేన 'సందిగ్ధే తు వాక్యశేషా'దితి న్యాయస్యానవతారాదితి పరిచోద్య యద్యపి లోకఏవ స్వర్గశబ్దస్య నిర్ణీతార్థతా తథాపి లోకావగతసాతిశయసుఖవాచిత్వే తత్సాధనత్వం జ్యోతిష్టోమాదీనాం స్యాత్ తథాచాల్పధననరాయాససాధ్యే లౌకికే తదుపాయాంతరే సంభవతి న బహుధననరాయాససాధ్యే బహ్వంతరాయే జ్యోతిష్టోమాదౌ ప్రేక్షావాన్ ప్రవర్తత ఇతి ప్రవర్తకత్వం జ్యోతిష్టోమాదివిధేర్న స్యాత్ అతో వాక్యశేషావగతే నిరతిశయప్రీతివిశేషే స్వర్గశబ్దస్య శక్తౌ నిశ్చితాయాం వాక్యశేషాభావస్థలేపి యవవరాహాదిష్వివ సఏవార్థః లౌకికే సాతిశయప్రీతిభరితే గుణయోగాదేవ వృత్తేరుపపత్తేర్న శక్త్యంతరకల్పనా న చ ప్రీతిమాత్రవచనస్యైవ స్వర్గశబ్దస్య వేదే నిరతిశయప్రీతివాచిత్వమస్త్వితి వాచ్యం నిరతిశయత్వాంశస్య అన్యతోఽనవగతత్వేన తత్రాపి శక్త్యవశ్యంభావేన స్వర్గశబ్దస్య లోకవేదయోరనేకార్థతా స్యాత్ యదా తు వైదికప్రయోగావగతనిరతిశయప్రీతివాచితా తదా సాతిశయే లౌకికే ప్రీతిత్వసామాన్యయోగాద్గౌణీవృత్తిరితి మీమాంసకైః నిరతిశయసుఖవాచిత్వస్యైవ సమర్థితతయా మోక్షస్య స్వర్గశబ్దవాచ్యత్వే వివాదాయోగాత్ పార్థశబ్దస్యార్జునఇవ తదితరపృథాపుత్రేషు ప్రచురప్రయోగాభావేపి పార్థశబ్దముఖ్యార్థత్వానపాయవత్ స్వర్గశబ్దస్య సూర్యధ్రువాంతర్వర్తిలోకగతసుఖవిశేష ఇవ అన్యత్ర ప్రచురప్రయోగాభావేపి వాచ్యత్వానపాయాత్ బర్హిరాజ్యాదిశబ్దానామసంస్కృతతృణఘృతాదిష్వార్యైరప్రయుజ్యమానానామపి అస్యైవ తద్వాచిత్వం కేషాంచిదప్రయోగమాత్రస్య శక్త్యభావాసాధకత్వాత్ అతస్తృణత్వాదిజాతివచనాఏవ బర్హిరాదిశబ్దా ఇతి బర్హిరాజ్యాధికరణే స్థితత్వాత్ తదుక్తం వార్తికే 'ఏకదేశేపి యో దృష్టశ్శబ్దో జాతినిబంధనః, తదత్యాగాన్న తస్యాస్తి నిమిత్తాన్తరగామి'తేతి తతశ్చ స్వర్గశబ్దో మోక్షసాధారణఏవ. నను బర్హిరాజ్యాదిశబ్దేషు అసంస్కృతతృణఘృతాదౌ ఆర్యప్రయోగాభావేపి అనార్యప్రయోగసత్త్వాదసంస్కృతవాచితాఽస్తు నామ స్వర్గశబ్దస్య సూర్యధ్రువాంతర్వర్తిలోకసుఖవిశేషాతిరిక్తస్థలే నియమేనాప్రయోగాత్తద్వ్యావృత్తైవ శక్తిరభ్యుపగంతవ్యా

రం—అత ఏవ ప్రోద్గాత్రధికరణే ఉద్గాతృశబ్దస్య ఋత్విగ్విశేషే ఇతరవ్యావృత్త ప్రయోగవిశేషేణ రూఢత్వాత్తస్య చోద్గాతురేకత్వేన 'ప్రైతు హోతుశ్చమసః ప్రోద్గాతృణా'మితి బహువచనార్థబహుత్వాసంభవాత్తదన్వయార్థం రూఢిపూర్వకలక్షణయా అపసుబ్రహ్మణ్యానామేకస్తోత్రసంబంధినాం త్రయాణాం వా ససుబ్రహ్మణ్యానాం చతుర్ణాం వా ఉద్గాత్రాదీనాం ఛందోగానాం గ్రహణమిత్యేతద్విరుధ్యేత తథా హి అహీనాధికరణే 'తిస్ర ఏవ సాహ్నస్యోపసదో ద్వాదశాహీనస్యే'త్యత్ర అహీనశబ్దస్య 'అహ్నః ఖః క్రతా'వితి వ్యాకరణస్మృత్యా ఖప్రత్యయాంతతయా అహర్గణసామాన్యవాచితయా వ్యుత్పాదితస్యాప్యహీనశబ్దస్య నియమేన సత్రే అప్రయోగాదహర్గణవిశేషరూఢిమంగీకృత్య జ్యోతిష్టోమస్యాహర్గణవిశేషత్వాభావాదహీన ఇతి యోగస్య రూఢిపరాహతత్వేన యోగేన జ్యోతిష్టోమే వృత్త్యసంభవాత్ జ్యోతిష్టోమప్రకరణాధీతాయా అపి ద్వాదశాహీనస్యేతి ద్వాదశోపసత్తాయా అహర్గణవిశేషోత్కర్ష ఇత్యుక్తం తథా 'పాయ్యసాన్నాయ్యనికాయ్యధాయ్యామానహవిర్నివాససామిధేనీ'ష్వితి వ్యాకరణస్మృత్యా సామిధేనీమాత్రవాచితయా వ్యుత్పాదితస్యాపి ధాయ్యాశబ్దస్య న సామిధేనీమాత్రవచనత్వం నాపి ధీయమానత్వరూపయోగార్థవశేన ధీయమానమాత్రవచనత్వం స్తుతిశస్త్రార్థతయా ధీయమానాసు ఋక్షు సామిధేనీమాత్రే చ ధాయ్యాశబ్దప్రయోగాత్ అపి తు 'పృథువాజవత్యౌ ధాయ్యే భవత' ఇత్యాదివైదికప్రయోగవిషయేషు పృథువాజవత్యాదిష్వేవ ధాయ్యాశబ్దస్య శక్తిరితి 'సమిధమానవతీం సమిధ్యవతీం చాంతరా తద్ధాయ్యాస్స్యు'రితి పాంచమికాధికరణే స్థితం ఏవమాదికం సర్వం విరుధ్యేత స్వర్గశబ్దే త్వదుక్తరీత్యా ప్రయోగాభావేపి శక్తిసమ్భవే ఉద్గాత్రాదిశబ్దానామృత్విగ్విశేషాదిషు రూఢేరకల్పనీయత్వాదితి చేత్ సత్యం యది సర్వాత్మనా తదతిరిక్తే స్వర్గశబ్దప్రయోగో న స్యాత్ తదా తద్వ్యావృత్తా రూఢిరభ్యుపగన్తవ్యా స్యాత్ అస్తి హి తత్రాపి ప్రయోగః 'తస్యాం హిరణ్మయః కోశః స్వర్గో లోకో జ్యోతిషా వృతః, యో వై తాం బ్రహ్మణో వేద తేన ధీరా అపి యంతి బ్రహ్మవిదః స్వర్గం లోకమిత ఊర్ధ్వా విముక్తాః అపహత్య పాప్మానమనన్తే స్వర్గే లోకే జ్యేయే ప్రతితిష్ఠతీ'తి తైత్తిరీయకబృహదారణ్యకతలవకారాదిషు అధ్యాత్మశాస్త్రేషు ప్రయోగదర్శనాత్. పౌరాణికపరికల్పిత స్వర్గశబ్దరూఢేస్సాంఖ్యపరికల్పితావ్యక్తశబ్దరూఢివదనాదరణీయత్వాత్ అస్మిన్నేవ ప్రకరణే 'త్రిణాచికేతస్త్రయమేతద్విదిత్వా యఏవం విద్వాంశ్చినుతే నాచికేతం' స మృత్యుపాశాన్పురతః ప్రణోద్య శోకాతిగో మోదతే స్వర్గలోకే' ఇతి మంత్రే కర్మజ్ఞానసముచ్చయసాధ్యవాచకతయా శ్రూయమాణస్య స్వర్గలోకశబ్దస్య సూర్య

౨౦—ధ్రువాంతర్వర్తిలోకవ్యతిరిక్తవైరాజపదవాచకతయా పరైరపి వ్యాఖ్యాతత్వాచ్చ నను సూర్యలోకోర్ధ్వవర్తిలోకత్వస్యైవ ప్రవృత్తినిమిత్తతయా తస్య చ వైరాజపదేపి సత్త్వాన్నాముఖ్యార్థత్వమితి చేత్ తర్హి భగవల్లోకేపి ఊర్ధ్వవర్తిత్వావిశేషేణ ముఖ్యార్థత్వానపాయాత్ స్వర్గాపవర్గమార్గాభ్యామిత్యాది వ్యవహారస్య బ్రాహ్మణపరివ్రాజకన్యాయేనోపపత్తేశ్చ అస్తు వా అముఖ్యార్థత్వం ముఖ్యార్థే బాధకసత్త్వాత్ కిమత్ర బాధకమితి చేత్ శ్రూయతామవధానేన 'స్వర్గే లోకే న భయం కించనాస్తీతి ప్రథమే ప్రశ్నమంత్రే న భయం కించనాస్తీత్యపహతపాప్మత్వం ప్రతిపాద్యతే 'స్వర్గేపి పాతభీత'స్యేత్యుక్తరీత్యా కేన పాపేన కదా పతిష్యామీతి భీత్యభావః ప్రతిపాద్యతే స హ్యపహతపాప్మనఏవ సంభవతి 'న తత్ర త్వం జరయా బిభేతీ'త్యనేన విజరత్వవిమృత్యుత్వే ప్రతిపాద్యేతే 'ఉభే తీర్త్వా అశనాయాపిపాసే' ఇత్యనేన విజిఘత్సత్వాపిపాసత్వే ప్రతిపాద్యేతే 'శోకాతిగ' ఇతి విశోకత్వం 'మోదతే స్వర్గలోక' ఇత్యనేన 'స యది పితృలోకకామో భవతి సంకల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠంతి తేన పితృలోకేన సంపన్నో మహీయత' ఇతి శ్రుతిసందర్భప్రతిపాద్యే సత్యకామత్వసత్యసంకల్పత్వే ప్రతిపాద్యేతే తతశ్చాధ్యాత్మశాస్త్రసిద్ధస్య అపహతపాప్మత్వాది బ్రహ్మగుణాష్టకావిర్భావస్యేహ ప్రతీయమానతయా తస్యైవేహ గ్రహణసంభవే పౌరాణికస్య స్వర్గలోకగతాపేక్షికజరామరణాద్యభావస్వీకారస్యానుచితత్వాత్ అతఏవ సప్తమే విధ్యంతాధికరణే అనుపదిష్టేతికర్తవ్యతాకాసు సౌర్యాదివికృతిభావనాసు ఇతికర్తవ్యతాకాఙ్క్షాయాం వైతానికకర్మాధికారప్రవృత్తత్రయీవిహితత్వసామాన్యాద్వైదిక్యేవ దర్శపూర్ణమాసికీతికర్తవ్యతా ఉపతిష్ఠతే ఇత్యుక్తం ఉక్తం చ శాస్త్రదీపికాయాం 'వైదికీ వైదికత్వేన సామాన్యేనోపతిష్ఠతే, లౌకికీత్వసమానత్వాన్నోపస్థాస్యత్యపేక్షితే'తి న చ 'యద్యేకం యూపం స్పృశేదేష తే వాయావితి బ్రూయా'దితి విహితస్య ఏష తే వాయావితి వచనస్య వైదికత్వసామాన్యేన విహితవైదికయూపస్పర్శనిమిత్తకత్వమేవ స్యాత్. న చేష్టాపత్తిః 'లౌకికే దోషసంయోగా'దితి నావమాధికరణవిరోధప్రసంగాదితి వాచ్యం 'యూపో వై యజ్ఞస్య దురిష్టమాముంచతే తస్మాద్యూపో నోపస్పృశ్య' ఇతి ప్రతిషిధ్య 'యద్యేకం యూపం స్పృశేదేష తే వాయావితి బ్రూయా' దితి అనంతరమేవ విహితస్య ప్రతిషిద్ధప్రాయశ్చిత్తసాకాంక్షలౌకికస్పర్శవిషయత్వావశ్యంభావేన వైదికవిషయత్వాసంభవేప్యసతి బాధకే వైదికవిషయత్వస్య యుక్తత్వాత్ అతఏవ 'యావతోశ్వాన్ప్రతిగృహ్ణీయాత్తావతో వారుణాన్ చతుష్కపాలాన్నిర్వపే'దితి విహితేష్టిర్వైదికఏవాశ్వదానే న తు 'న కేసరిణో

ఏతమగ్నిం తవైవ ప్రవక్ష్యంతి జనాస
స్తృతీయం వరం నచికేతో వృణీష్వ. ౧౯
యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యే

శం—జనా ఇత్యేతత్ ఏష వరో దత్తో మయా చతుర్థః తుష్టేన తృతీయం వరం నచికేతో వృణీష్వ తస్మిన్ హ్యదత్తే ఋణవానహమిత్యభిప్రాయః. ౧౯

శం— ఏతావద్ధ్యతిక్రాంతేన విధిప్రతిషేధార్థేన మంత్రబ్రాహ్మణేనావ

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౧౯

ఆ—పితా పుత్రస్నేహాదిస్వర్గలోకావసానం యద్వరద్వయసూచితం సంసార

రం—దదతీ'తి నిషిద్ధే ప్రాయశ్చిత్త సాపేక్షే సుహృదాదిభ్యః స్నేహాదినా క్రియమాణ ఇతినిర్ణీతం తృతీయే తథా 'యోగినః ప్రతిస్మర్యేతే స్మార్తేచై తే' ఇతి సూత్రే స్మార్తస్య వేదాంతేన ప్రత్యభిజ్ఞానమిత్యుక్తం పరైః తతశ్చ 'స్వర్గే లోక' ఇతి మంత్రే అధ్యాత్మ శాస్త్రసిద్ధస్యాపహతపాప్మత్వాది బ్రహ్మగుణాష్టకస్యైవ గ్రహణముచితం 'స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజంత' ఇతి ద్వితీయప్రశ్నమన్త్రే అమృతత్వభాక్త్వశ్రవణాదమృతత్వ శబ్దస్యాధ్యాత్మశాస్త్రే మోక్ష ఏవ ప్రయోగాత్ 'అజీర్యతామమృతానా'మిత్యత్ర అమృతశబ్దస్యాపి ముక్తపరత్వేనాపేక్షికామృతత్వపరత్వాభావాత్ ఉత్తరత్ర 'తతో మయా నాచికేతశ్చితోఽగ్నిరనిత్యైర్ద్రవ్యైః ప్రాప్తవానస్మి నిత్యం అభయం తితీర్షతాం పారం నాచికేతం శకేమహీ'తి పరస్యైవ బ్రహ్మణో నాచికేతాగ్నిప్రాప్యత్వకథనేన స్వర్గశబ్దస్య ప్రసిద్ధస్వర్గపరత్వాసంభవాత్ 'నాన్యం తస్మాన్నచికేతా వృణీతే' ఇతి బ్రహ్మేతరవిముఖతయా ప్రతిపాదితస్య నచికేతసః క్షయిష్ణుస్వర్గప్రార్థనానుపపత్తేశ్చ 'ముఖ్యం వా పూర్వచోదనాల్లోకవ'దిత్యత్ర సమసంఖ్యాకయోః పరస్పరవిరోధఏవ ముఖ్యస్య ప్రాబల్యం న హ్యల్పవైగుణ్యే సంభవతి బహువైగుణ్యం ప్రయోగవచనం క్షమతే అతో యత్ర జఘన్యానాం భూయస్త్వం తత్ర 'భూయసాం స్యాత్సధర్మత్వ'మితి న్యాయఏవ ప్రవర్తత ఇత్యేవ మీమాంసకైః స్థిరీకృత్య సిద్ధాంతితత్వాత్ ప్రతర్దనవిద్యాయాం 'ఏషహ్యేవ సాధుకర్మ కారయతి ఏష లోకాధిపతిరేష లోకపాలః ఆనందోఽజరోఽమృత' ఇత్యుపసంహారికపరమాత్మధర్మబాహుళ్యేన ప్రకృతశ్రుతజీవలింగబాధస్య 'ప్రాణస్తథానుగమా'దిత్యత్ర ప్రతిపాదితత్వాదిత్యలమతి చర్చయా. ౧౯

రం— ప్రకృతమనుసరామః నచికేతా ఆహ (యేయం ప్రేతఇతి) 'అత్తా చరాచరగ్రహణా'దిత్యధికరణే ఇమం-మంత్రం ప్రస్తుత్యేత్థం హి భగవతా భాష్య

అ_స్తీత్యేకే నాయమ_స్తీతి చైకే,

శం—గంతవ్యం యద్వరద్వయసూచితం వస్తు నాత్మతత్త్వవిషయయాథాత్మ్యవిజ్ఞానం అతో విధిప్రతిషేధార్థస్య విషయస్యాత్మని క్రియాకారకఫలాధ్యారోపలక్షణస్య స్వాభావికస్య అజ్ఞానస్య సంసారబీజస్య నివృత్త్యర్థం తద్విపరీతబ్రహ్మాత్మైకత్వవిజ్ఞానం క్రియాకారకఫలాధ్యారోపణలక్షణశూన్యమాత్యంతికనిశ్శ్రేయసప్రయోజనం వక్తవ్యమిత్యుత్తరో గ్రంథ ఆరభ్యతే తమేతమర్థం ద్వితీయవరప్రాప్త్యాప్యకృతార్థత్వం తృతీయవరగోచర

ఆ—రూపం తదేవ కర్మకాండప్రతిపాద్యమాత్మన్యారోపితం తన్నివర్తకం చాత్మజ్ఞానమిత్యధ్యారోపాపవాదభావేన పూర్వోత్తరగ్రంథయోస్సంబంధమాహ (ఏతావద్ధీతి) ప్రథమవల్లీసమాప్తిపర్యంతాఖ్యాయికాయా అవాంతరసంబంధమాహ (తమేతమర్థమితి)

రం—కృతా 'అత్ర పరమపురుషార్థరూపబ్రహ్మప్రాప్తిలక్షణమోక్షయాథాత్మ్యవిజ్ఞానాయతదుపాయభూతపరమాత్మోపాసనపరావరాత్మతత్త్వజిజ్ఞాసయా అయం ప్రశ్నః క్రియతే ఏవం చ యేయం ప్రేతఇతి న శరీరమాత్రవియోగాభిప్రాయం అపితు సర్వబంధవినిర్మోక్షాభిప్రాయం యథా 'న ప్రేత్య సంజ్ఞా' స్తీతి అయమర్థః మోక్షాధికృతే మనుష్యే ప్రేతే సర్వబంధవినిర్ముక్తే తత్స్వరూపవిషయా వాదివిప్రతిపత్తినిమిత్తా అస్తి నాస్త్యాత్మికా యేయం విచికిత్సా తదపనోదనాయ తత్స్వరూపయాథాత్మ్యం త్వయాఽనుశిష్టోహం విద్యాం జానీయామితి తథాహి బహుధా విప్రతిపద్యంతే కేచిద్విత్తిమాత్రస్యాత్మనః స్వరూపోచ్ఛిత్తిలక్షణం మోక్షమాచక్షతే. అన్యే తు విత్తిమాత్రస్యైవ సతోఽవిద్యాస్తమయం. పరే పాషాణకల్పస్య ఆత్మనో జ్ఞానాద్యశేషవైశేషికగుణోచ్ఛేదలక్షణం కైవల్యరూపం. అపరే అపహతపాప్మానం పరమాత్మానమభ్యుపగచ్ఛంతస్తస్యైవోపాధిసంసర్గనిమిత్తజీవభావస్యోపాధ్యపగమేన తద్భావలక్షణం మోక్షమాతిష్ఠంతే. త్రయ్యంతనిష్ణాతాస్తు నిఖిలజగదేకకారణస్యాశేషహేయప్రత్యనీకానంతజ్ఞానానందైకస్వరూపస్య స్వాభావికానవధికాతిశయాసంఖ్యేయకల్యాణగుణాకరస్య సకలేతరవిలక్షణస్య సర్వాత్మభూతస్య పరస్య బ్రహ్మణః శరీరతయా ప్రకారభూతస్య అనుకూలాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానస్వరూపస్య పరమాత్మానుభవైకరసస్య జీవస్యానాదికర్మరూపావిద్యోచ్ఛేదపూర్వకస్వాభావికపరమాత్మానుభవమేవ మోక్షమాచక్షతే. తత్ర మోక్షస్వరూపం తత్సాధనంచ న త్వత్ప్రసాదాద్విద్యామితి నచికేతసా పృష్టో మృత్యురితి భాషితం తథా 'త్రయాణామేవ చైవ'మితి సూత్రే 'తృతీయేన వరేణ మోక్షస్వరూపప్రశ్నద్వారేణ ఉపేయస్వరూపముపేతృస్వరూపముపాయభూతకర్మానుగృహీతోపాసనస్వరూపం చ పృష్టమితి చ భాషితం శ్రుతప్రకాశికాయాం చ యేయమిత్యాది

శం—మాత్మజ్ఞానమంతరేణేత్యాఖ్యాయికయా ప్రపంచయతి. యతః పూర్వస్మాత్కర్మగోచరాత్సాధ్యసాధనలక్షణాదనిత్యాద్విరక్తస్యాత్మజ్ఞానేఽధికారఇతి తన్నిందార్థం పుత్రాద్యుపన్యాసేన ప్రలోభనం క్రియతే నచికేతా ఉవాచ తృతీయం వరం నచికేతో వృణీష్వేత్యుక్తస్సన్ యేయం విచికిత్సా సంశయః ప్రేతే మృతే మనుష్యే అస్తీత్యేకే

ఆ—దేహవ్యతిరిక్తాస్తిత్వే వాదివిప్రతిపత్తేః సంశయశ్చేత్ తర్హి ప్రత్యక్షాదినా స్వస్యైవ నిర్ణయజ్ఞానసమ్భవాత్తన్నిర్ణయస్య నిష్ప్రయోజనత్వాచ్చ న తదర్థః ప్రశ్నః కర్తవ్య ఇత్యాశంక్యాహ (అతశ్చాస్మాకమితి) ప్రత్యక్షేణ స్థాణౌ నిర్ణీతే పురుషో న

రం—ప్రశ్నవాక్యే మోక్షస్వరూపప్రశ్నః కంఠోక్తః ప్రతివచనప్రకారేణోపాసనాదిప్రశ్నశ్చార్థసిద్ధః నిర్విశేషాపత్తిర్మోక్షశ్చేత్ వాక్యార్థజ్ఞానస్యోపాయతా స్యాత్ ఉభయలింగకం ప్రాప్యం చేత్. తథాత్వేనోపాసనముపాయస్స్యాత్ అతో మోక్షస్వరూపజ్ఞానం తదనుబంధిజ్ఞానాపేక్షమితి వర్ణితం అతో యేయం ప్రేతఇత్యస్య ముక్తస్వరూపప్రశ్నపరత్వమేవ న దేహాతిరిక్తపారలౌకికకర్మానుష్ఠానోపయోగికర్తృభోక్త్రాత్మకజీవస్వరూపమాత్రపరత్వం అన్యథా తస్యార్థస్య దురధిగమత్వప్రదర్శనవివిధభోగవితరణప్రలోభనపరీక్షాయా అసంభవాదితి ద్రష్టవ్యం నచికేతసో హ్యయమభిప్రాయః హితైషివచనాదాత్మా పరిత్యక్తచరమదేహ ఆవిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకో భవతీత్యుపశ్రుత్య 'స్వర్గే లోకే న భయం కించనాస్తీ'త్యాదినా మంత్రద్వయేన మోక్షసాధనభూతాగ్నిమప్రాక్షం అధునా తు వాదివిప్రతిపత్త్యా తద్విషయే సందేహో జాయతే అయం 'స్వర్గే లోకే న భయం కించనాస్తీ'త్యాదినా మయోపన్యస్తాపహతపాప్మత్వాదివిశిష్టరూప ఆత్మా అస్తీత్యేకే నాయమస్తీత్యపరే త్వయా ఉపదిష్టఏతజ్జానీయామితి అతఏవ ప్రతివచనే 'ఏతచ్ఛ్రుత్వా సంప్రతిగృహ్య మర్త్యః ప్రవృహ్య ధర్మ్యమణుమేతమాప్య స మోదతే మోదనీయం హి లబ్ధ్వే'తి ఏతత్ప్రశ్నానుగుణ్యామేవ దృశ్యతే అతో యథోక్తఏవార్థః. కేచిత్తు పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం తతో హ్యస్య బంధవిపర్యయావితి సూత్రే తిరోహితమితి నిష్ఠాంతపదే ఉపసర్జనతయా నిర్దిష్టస్య తిరోధానస్య 'దేహయోగాద్వాసోఽపీ'తి తదుత్తరసూత్రే సోఽపి తిరోధానభావోఽపీతి పుల్లింగతచ్ఛబ్దేన పరామర్శదర్శనాత్ 'సర్వనామ్నాఽనుసంధిర్వృత్తిచ్ఛన్నస్యే'తి వామనసూత్రే కృత్తద్ధితాదివృత్తిన్యగ్భూతస్యాపి సర్వనామ్నా పరామర్శస్యాంగీకృతత్వాత్ యేయం ప్రేత ఇతి నిష్ఠాంతప్రేతశబ్దే ఉపసర్జనతయా నిర్దిష్టస్యాపి ప్రాయణశబ్దితమోక్షస్య దేహయోగాద్వాసోఽపీతివత్ నాయమస్తీతి చైకే ఇత్యత్ర అయమితి పదేన పరామర్శోఽస్తు న చైవం భుక్తవత్యస్మిన్ భోజనమస్తి వా న వేతి

ఏతద్విద్యామనుశిష్ట స్త్వయాహం
వరాణామేష వర స్తృతీయః. ౨౦
దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం పురా న హి
సువిజ్ఞేయమణురేష ధర్మః,

శం—అస్తి శరీరేంద్రియమనోబుద్ధివ్యతిరిక్తో దేహాంతరసంబంధ్యాత్మా ఇత్యేకే నాయమస్తీతిచైకే నాయమేవంవిధోఽస్తీతి చైకే అతశ్చాస్మాకం న ప్రత్యక్షేణ వాప్యనుమానేన నిర్ణయవిజ్ఞానం ఏతద్విజ్ఞానాధీనో హి పరః పురుషార్థ ఇత్యేతద్విద్యాం విజానీయామహమనుశిష్టః జ్ఞాపిత స్త్వయా వరాణామేష వర స్తృతీయోఽవశిష్టః. ౨౦

శం—కిమయమేకాంతతో నిశ్శ్రేయససాధనాత్మజ్ఞానార్హో న వేత్యేతత్పరీక్షార్థమాహ దేవైరప్యత్ర ఏతస్మిన్ వస్తుని విచికిత్సితం సంశయితం పురా పూర్వం న హి సువిజ్ఞేయం సుష్ఠు జ్ఞేయం శ్రుతమపి ప్రాకృతైర్జనైః యతోఽణుః సూక్ష్మ ఏష ఆత్మాఖ్యో ధర్మః అతోఽన్యం అసందిగ్ధఫలం వరం నచికేతో వృణీష్వ మా మాం

ఆ—వేతి సందేహాదర్శనాద్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వే చ సందేహదర్శనాన్న ప్రత్యక్షేణ నిర్ణయః పరలోకసంబద్ధాత్మనా చ కస్యచిల్లింగస్యావినాభావాదర్శనాన్నానుమానేనాపి నిర్ణయ ఇత్యర్థః. ౨౦

రం—వాక్యవత్ ముక్తేస్మిన్ మోక్షోఽస్తి న వేతి సందేహకథనం వ్యాహతార్థకమితి వాచ్యం మోక్షసామాన్యమభ్యుపేత్య మోక్షవిశేషసందేహస్యోపపాదయితుం శక్యత్వాత్ అయమిత్యనేన విశేషపరామర్శసంభవాత్. నను న ప్రాయణశబ్దస్య మోక్షవాచిత్వం క్వచిద్దృష్టం శరీరవియోగవాచిత్వాత్ శ్రుతప్రకాశికాయాం శరీరవియోగవాచిత్వమభ్యుపేత్యైవ చరమశరీరవియోగపరతయా వ్యాఖ్యాతత్వాదితి చేత్ అస్త్వేవం తథాప్యయమిత్యనేన చరమశరీరవియోగపరామర్శసంభవాత్తద్విషయిణ్యేవ విచికిత్సాఽస్తు నను తస్య నిశ్చితత్వాత్తద్విషయిణీ విచికిత్సా నోపపద్యత ఇతి చేత్ సత్యం అయం చరమశరీరవియోగో బ్రహ్మరూపావిర్భావపూర్వభావిత్వేన రూపేణాస్తి న వేతి విచికిత్సాయాస్సూపపాదత్వాదితి వదంతి. ౨౦

రం—ఏవం ముక్తస్వరూపం పృష్టో మృత్యురుపదిశ్యమానార్థస్య అతిగహనతయా పారం ప్రాప్తుమప్రభవతే మధ్యేపతయాళవే నోపదేష్టవ్యమితి మత్వాహ (దేవైరత్రాపీతి) బహుదర్శిభిరపి దేవైరస్మిన్ముక్తాత్మస్వరూపే విచికిత్సితం సంశయితం (న హీతి) ఆత్మతత్త్వం న సుజ్ఞానమితి సూక్ష్మో ధర్మః సామాన్యతో ధర్మ ఏవ

అన్యం వరం నచికేతో వృణీష్వ మా
మోపరోత్సీరతి మా సృజైనమ్. ౨౧

దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం కిల త్వం చ
మృత్యో యన్న సువిజ్ఞేయమాత్థ,
వక్తా చాస్య త్వాదృగన్యో న లభ్యో
నాన్యో వరస్తుల్య ఏతస్య కశ్చిత్. ౨౨

శతాయుషః పుత్రపౌత్రాన్ వృణీష్వ
బహూన్ పశూన్ హస్తిహిరణ్యమశ్వాన్,

శం—మోపరోత్సీః ఉపరోధం మాకార్షీరధమర్ణమివోత్తమర్ణః అతిసృజ విముంచైనం వరం మాం ప్రతి. ౨౧

శం—ఏవముక్తో నచికేతా ఆహ దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం కిలేతి భవత ఏవ ముపశ్రుతం త్వం చ మృత్యో యత్ యస్మాన్న సుజ్ఞేయమాత్మతత్త్వమాత్థ కథయసి అతః పండితైరప్యవేదనీయత్వాద్వక్తా చాస్య ధర్మస్య త్వాదృక్ త్వత్తుల్యోఽన్యః పండితశ్చ న లభ్యోఽన్విష్యమాణోఽపి అయం తు వరో నిశ్శ్రేయసప్రాప్తిహేతుః అతో నాన్యో వరస్తుల్యః సదృశోఽస్త్యేతస్య కశ్చిదపి అనిత్యఫలత్వాదన్యస్య సర్వస్యై వేత్యభిప్రాయః. ౨౨

శం—ఏవముక్తోఽపి పునః ప్రలోభయన్నువాచ మృత్యుః శతాయుషః శతం వర్షాణ్యాయూంషి యేషాం తాన్ శతాయుషః పుత్రపౌత్రాన్ వృణీష్వ కించ గవాదిలక్షణాన్ బహూన్ పశూన్ హస్తిహిరణ్యం హస్తీ చ హిరణ్యం చ హస్తిహిర

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౨౧-౨౨

రం—దుర్జ్ఞానః తత్రాప్యయం దుర్జ్ఞాన ఇతి భావః (అన్యం వరమితి) స్పష్టోఽర్థః (మా మోపరోత్సీరితి) మా మా ఇతి నిషేధే వీప్సాయాం ద్విర్వచనం ఉపరోధం మాకార్షీః ఏనం మామతిసృజ ముంచ. ౨౧

రం—ఏవముక్తో నచికేతా ఆహ (దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం కిలేతి) స్పష్టోఽర్థః (త్వం చేతి) త్వం చ మృత్యో న సుజ్ఞేయమితి యదాత్మస్వరూపముక్తవాన్. (వక్తేతి) త్వాదృక్ త్వాదృశ ఇత్యర్థః అన్యత్ స్పష్టం. ౨౨

రం—ఏవం నచికేతసోక్తో మృత్యుర్విషయస్య దురధిగమతయా మర్త్యో న తృష్యతీతి నిశ్చిత్య సత్యపి గ్రహణసామర్థ్యే విషయాంతరాసక్తచేతసే ఏతాదృశం

భూమేర్మహదాయతనం వృణీష్వ
స్వయం చ జీవ శరదో యావదిచ్ఛసి. ౨౩

ఏతత్తుల్యం యది మన్యసే వరం వృణీష్వ విత్తం చిరజీవికాం చ, మహాభూమౌ నచికేత స్త్వమేధి కామానాం త్వా కామభాజం కరోమి. ౨౪

శం—ణ్యం అశ్వాంశ్చ కించ భూమేః పృథివ్యాః మహత్ విస్తీర్ణం ఆయతనం ఆశ్రయం మండలం సామ్రాజ్యం రాజ్యం వృణీష్వ కించ సర్వమప్యేతదనర్థకం స్వయం చేదల్పాయురిత్యత ఆహ స్వయం చ జీవ త్వం జీవన్ ధారయ శరీరం సమగ్రేంద్రియ కలాపం శరదః వర్షాణి యావదిచ్ఛసి జీవితుమిత్యర్థః. ౨౩

శం—ఏతత్తుల్యం ఏతేన యథోపదిష్టేన సదృశమన్యమపి యది మన్యసే వరం తమపి వృణీష్వ కించ విత్తం ప్రభూతం హిరణ్యరత్నాది చిరజీవికాం చ సహవిత్తేన వృణీష్వేత్యేతత్ కిం బహునా మహాభూమౌ మహత్యాం భూమౌ రాజా నచికేత స్త్వమేధి భవ కించాన్యత్ కామానాం దివ్యానాం మనుష్యాణాం చ త్వా త్వాం కామభాజం కామభాగినం కామార్హం కరోమి సత్యసంకల్పోహ్యహం దేవ ఇతి భావః. ౨౪

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౨౩

ఆ—ఏకైకం పుత్రధనాదీనాం వరత్వేనోపన్యస్య సముచ్చితమిదానీముపన్యస్యతి (కించ విత్తం ప్రభూతమితి) అస భువీతి ధాతోర్లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనాం తస్య నిపాతః ఏధీతి తతో భవేతి వ్యాఖ్యాతమ్. ౨౪

రం— ముక్తాత్మతత్త్వం నోపదేశార్హమితి మత్వా ముముక్షాస్థైర్యానువృత్త్యర్థం ప్రలోభయన్నువాచ (శతాయుష ఇతి) సస్పష్టోర్థః (భూమేరితి) పృథివ్యాః విస్తీర్ణమాయతనం మండలం రాజ్యం వృణీష్వ అథవా భూమేస్సంబంధిమహదాయతనం విచిత్రశాలా ప్రాసాదాదియుక్తం గృహం వృణీష్వ (స్వయం చేతి) యావద్వర్షాణి జీవితు మిచ్ఛసి తావజ్జీవేత్యర్థః. ౨౩

రం—(ఏతత్తుల్యమితి) ఉక్తేన వరేణ సదృశమన్యమపి వరం మన్యసే చేత్ తదపి వృణీష్వ ప్రభూతం హిరణ్యరత్నాదికం చిరం జీవనం చేత్యర్థః ఏధి భవ రాజేతి శేషః అస్తేర్లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనం కామానాం కామ్యమానానామప్సరః ప్రభృతి విషయాణాం కామభాజం కామః కామనా తాం విషయతయా భజతీతి కామభాక్ తం కామ్యమానాప్సరః ప్రభృతీనామపి కామనావిషయం కరోమీత్యర్థః. ౨౪

యే యే కామా దుర్లభా మర్త్యలోకే
సర్వాన్ కామాగ్ంశ్ఛన్దతః ప్రార్థయస్వ,
ఇమా రామా స్సరథాస్సతూర్యా
నహీదృశా లంభనీయా మనుష్యైః,
ఆభిర్మత్ప్రత్తాభిః పరిచారయస్వ
నచికేతో మరణం మానుప్రాక్షీః. ౨౫
శ్వోభావా మర్త్యస్య యదంతకైతత్
సర్వేంద్రియాణాం జరయంతి తేజః,

శం—యే యే కామాః ప్రార్థనీయా దుర్లభాశ్చ మర్త్యలోకే సర్వాంస్తాన్ కామాన్ ఛందతః ప్రార్థయస్వ కించ ఇమాః దివ్యా అప్సరసః రమయంతి పురుషానితి రామాః సహ రథైర్వర్తంత ఇతి సరథాః సతూర్యాః సవాదిత్రాః తాశ్చ న హి లంభనీయాః ప్రాపణీయాః ఈదృశాః ఏవంవిధాః మనుష్యైః మర్త్యైః అస్మదాదిప్రసాదమంతరేణ ఆభిర్మత్ప్రత్తాభిః మయా దత్తాభిః పరిచారిణీభిః పరిచారయస్వాత్మానం పాదప్రక్షాళనాదిశుశ్రూషాం కారయాత్మనఇత్యర్థః నచికేతః మరణం మరణసంబద్ధం ప్రశ్నం ప్రేత్యాస్తి నాస్తీతి కాకదంతపరీక్షారూపం మానుప్రాక్షీః మైవం ప్రష్టుమర్హసి. ౨౫

శం—ఏవం ప్రలోభ్యమానోపి నచికేతాః మహాహ్రదవదక్షోభ్య ఆహ శ్వో భవిష్యంతి న భవిష్యంతి వేతి సందిహ్యమాన ఏవ యేషాం భావః భవనం త్వయోపన్యస్తానాం భోగానాం తే శ్వోభావాః కించ మర్త్యస్య మనుష్యస్య అంతక హే

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౨౫

రం—(యే యే కామా ఇతి) ఛందతః యథేష్టమిత్యర్థః (ఇమా రామా ఇతి) రథవాదిత్రసహితాః మయా దీయమానాః స్త్రియో మనుష్యాణాం దుర్లభా ఇత్యర్థః (ఆభిరితి) ఆభిః మయా దత్తాభిః పరిచారికాభిః పాదసంవాహనాదిశుశ్రూషాం కారయేత్యర్థః మరణమను మరణాత్ ముక్తేః పశ్చాత్ ముక్తాత్మస్వరూపమితి యావత్ మరణశబ్దస్య దేహవియోగసామాన్యవాచినోపి ప్రకరణవశేన విశేషవాచిత్వం న దోషాయేతి ద్రష్టవ్యమ్. ౨౫

రం—ఏవం ప్రలోభ్యమానోపి నచికేతా అక్షుభితహృదయ ఆహ (శ్వోభావా ఇతి) హే అంతక త్వదుపన్యస్తా యే మర్త్యస్య కామాః తే శ్వోభావాః శ్వః అభావో

అపి సర్వం జీవితమల్పమేవ తవైవ వాహాస్తవ నృత్యగీతే. ౨౬
న విత్తేన తర్పణీయో మనుష్యో
లప్స్యామహే విత్తమద్రాక్ష్మ చేత్త్వా,
జీవిష్యామో యావదీశిష్యసి త్వం
వరస్తు మే వరణీయస్స ఏవ. ౨౭

శం—మృత్యో యదేతత్సర్వేంద్రియాణాం తేజః తజ్జరయంతి అపక్షయంతి అప్సరః ప్రభృతయో భోగా అనర్థాయైవైతే ధర్మవీర్యప్రజ్ఞాతేజోయశః ప్రభృతీనాం క్షపయితృత్వాత్ యాం చాపి దీర్ఘజీవికాం త్వం దిత్ససి తత్రాపి శృణు సర్వం యద్బ్రహ్మణోపి జీవితం ఆయుః అల్పమేవ కిముతాస్మదాదిదీర్ఘజీవికా అతస్తవైవ తిష్ఠంతు వాహాః రథాదయః తథా తవ నృత్యగీతే చ. ౨౬

శం—కించ న ప్రభూతేన విత్తేన తర్పణీయో మనుష్యః న హి లోకే విత్తలాభః కస్యచిత్తృప్తికరో దృష్టః యది నామాస్మాకం విత్తతృష్ణా స్యాత్ లప్స్యామహే ప్రాప్స్యామహే ఏతద్విత్తం అద్రాక్ష్మ దృష్టవంతో వయం చేత్త్వా త్వాం జీవితమపి తథైవ జీవిష్యామో యావద్యామ్యే పదే త్వమీశిష్యసి త్వమీశిష్యసే ప్రభుస్స్యాః కథం హి మర్త్యః త్వయా సమేత్యాల్పధనాయుర్భవేత్ వరస్తు మే వరణీయస్స ఏవ యదాత్మవిజ్ఞానం. ౨౭

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౨౬-౨౭

రం—యేషాం తే తథోక్తాః దినద్వయస్థాయినో న భవంతీత్యర్థః సర్వేంద్రియాణాం యదేతత్తేజః తత్ క్షపయంతి అప్సరః ప్రభృతిభోగా హి సర్వేంద్రియదౌర్బల్యావహాః ఇతి భావః (అపి సర్వమితి) బ్రహ్మణోపి జీవితం స్వల్పం కిముతాస్మదాదిజీవితం అతశ్చిరజీవికాపి న వరణార్హేతి భావః వాహాః రథాదయః తిష్ఠంత్వితి శేషః. ౨౬

రం—(న విత్తేనేతి) న హి విత్తేన లబ్ధేన కస్యచిత్తృప్తిః దృష్టచరీ 'న జాతు కామః కామానాముపభోగేన శామ్య'తీతి న్యాయాదితి భావః కించ (లప్స్యామహే విత్తమితి) త్వాం వయం దృష్టవంతశ్చేత్ విత్తం ప్రాప్స్యామహే త్వద్దర్శనమస్తి చేత్ విత్తలాభే కో భార ఇతి భావః. తర్హి చిరజీవికా ప్రార్థసీయేత్యత్రాహ (జీవిష్యామో యావదితి) యావత్కాలం యామ్యే పదే త్వమీశ్వరతయా వర్తసే వ్యత్యయేన పరస్మైపదం తావత్పర్యంతమస్మాకమపి జీవనం సిద్ధమేవ న హి త్వదాజ్ఞాతిలంఘనేన అస్మజ్జీవితాంతకరః కశ్చిదస్తి వరలాభాలాభయోరపి తావదేవ జీవనమితి భావః అతః యేయం ప్రేత ఇతి ప్రాక్ప్రస్తుతో వరస్స ఏవ వరణీయ ఇత్యర్థః. ౨౭

అజీర్యతామమృతానాముపేత్య జీర్యన్మర్త్యః క్వధఃస్థః
ప్రజానన్, అభిధ్యాయన్ వర్ణరతిప్రమోదానతిదీర్ఘే
జీవితే కో రమేత. ౨౮

యస్మిన్నిదం విచికిత్సంతి మృత్యో
యత్సాంపరాయే మహతి బ్రూహి నస్తత్,

శం—యతశ్చ అజీర్యతాం వయోహానిమప్రాప్నువతామమర్త్యానాం సకాశముపేత్య ఉపగమ్యాత్మన ఉత్కృష్టం ప్రయోజనాంతరం ప్రాప్తవ్యం తేభ్యః ప్రజానన్ ఉపలభమానః స్వయం తు జీర్యన్మర్త్యః జరామరణవాన్ క్వధఃస్థః కుః పృథివీ అధశ్చాంతరిక్షాదిలోకాపేక్షయా తస్యాం తిష్ఠతీతి క్వధఃస్థస్సన్ కథమేవమవివేకిభిః ప్రార్థనీయం పుత్రవిత్తహిరణ్యాద్యస్థిరం వృణీతే క్వ తదాస్థ ఇతి వా పాఠాంతరం అస్మిన్పక్షేఽక్షరయోజనా తేషు పుత్రాదిష్వాస్థా ఆస్థితిః తాత్పర్యేణ వర్తనం యస్య స తదాస్థః తతోఽధికతరం పురుషార్థం దుష్ప్రాపమపి ప్రాపిపయిషుః క్వ తదాస్థో భవేత్ న కశ్చిత్తదసారజ్ఞస్తదర్థీ స్యాదిత్యర్థః. సర్వో హ్యుపర్యుపర్యేవ బుభూషతి లోకః తస్మాన్న పుత్రవిత్తాదిలోభైః ప్రలోభ్యోఽహం కిం చ అప్సరఃప్రముఖాన్ వర్ణరతిప్రమోదాన్ అనవస్థితరూపతయాఽభిధ్యాయన్ నిరూపయన్ యథావదతిదీర్ఘే జీవితే కో వివేకీ రమేత. ౨౮

శం—అతో విహాయానిత్యైః కామైః ప్రలోభనం యన్మయా ప్రార్థితం యస్మిన్ ప్రేతే ఇదం విచికిత్సనం విచికిత్సంతి అస్తి నాస్తీత్యేవం ప్రకారం హే

ఆ—కిం చోత్కృష్టపురుషార్థలాభే సంభవత్యధమం కామయమానో మూర్ఖ ఏవాహం స్యాం తతోఽపి మమ స ఏవ వర ఇత్యాహ (యతశ్చాజీర్యతామిత్యాదినా.) ౨౮

రం—(అజీర్యతామితి) జరామరణశూన్యానాం ముక్తానాం స్వరూపం జ్ఞాత్వా ప్రజానన్ వివేకీ జరామరణోపప్లుతోఽయం జనః తదాస్థః జరామరణాద్యుపప్లుతాప్సరఃప్రభృతివిషయకాస్థావాన్ క్వ కథం భవేదిత్యర్థః (అభిధ్యాయన్నితి) వర్ణాః ఆదిత్యవర్ణత్వాదిరూపవిశేషాః రతిప్రమోదాః బ్రహ్మభోగాదిజనితానందవిశేషాః తాన్ సర్వానభిధ్యాయన్ నిపుణతయా నిరూపయన్ అత్యల్పే ఐహికే జీవితే కః ప్రీతిమాన్ స్యాదిత్యర్థః. ౨౮

రం—(యస్మిన్నితి) మహతి పారలౌకికే యస్మిన్నుక్తాత్మస్వరూపే సంశేరతే

యోఽయం వరో గూఢమనుప్రవిష్టో
నాన్యం తస్మాన్నచికేతా వృణీతే. ౨౯

ఇతి ప్రథమవల్లీ.

శం—మృత్యో సాంపరాయే పరలోకవిషయే మహతి మహత్ప్రయోజననిమిత్తే ఆత్మనో నిర్ణయవిజ్ఞానం యత్ తద్బ్రూహి కథయ నః అస్మభ్యం కిం బహునా యోఽయం ప్రకృతాత్మవిషయో వరో గూఢం గహనం దుర్వివేచనం ప్రాప్తః అనుప్రవిష్టః తస్మాద్వరాదన్యమవివేకిభిః ప్రార్థనీయమనిత్యవిషయం వరం నచికేతా న వృణీతే మనసాపీతి శ్రుతేర్వచనమితి. ౨౯

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతిషు కఠవల్ల్యాం ప్రథమవల్లీభాష్యం.

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౨౯

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతిషు కఠవల్ల్యాం ప్రథమవల్లీభాష్యవ్యాఖ్యా

రం—తదేవ మే బ్రూహి (యోఽయమితి) గూఢం ఆత్మతత్త్వమనుప్రవిష్టః యోఽయం వరః తస్మాదన్యన్నచికేతా న వృణీతే స్మ ఇతి శ్రుతేర్వచనం. ౨౯

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాంతనిర్ధారణసార్వభౌమ శ్రీమద్రఙ్గరామానుజముని
వరవిరచితం కఠవల్ల్యాం ప్రథమవల్లీభాష్యమ్.

కఠోపనిషది

ద్వితీయవల్లీ.

హరిః ఓమ్:—

అన్యచ్ఛ్రేయోన్యదుతైవ ప్రేయస్తే ఉభే నానార్థే పురు
షగ్ సినీతః, తయోశ్శ్రేయఆదదానస్య సాధు భవతి
హీయతేర్థాద్య ఉ ప్రేయో వృణీతే.

శం—పరీక్ష్య శిష్యం విద్యాయోగ్యతాం చావగమ్యాహ అన్యత్ పృథగేవ శ్రేయః నిశ్శ్రేయసం తథా అన్యదుతైవ అపి చ ప్రేయః ప్రియతరమపి తే ప్రేయశ్శ్రేయసీ ఉభే నానార్థే భిన్నప్రయోజనే సతీ పురుషమధికృతం వర్ణాశ్రమాదివిశిష్టం సినీతః బధ్నీతః తాభ్యాం విద్యాఽవిద్యాభ్యామాత్మకర్తవ్యతయా ప్రయుజ్యతే సర్వః పురుషః శ్రేయఃప్రేయసోర్హ్యభ్యుదయామృతత్వార్థీ పురుషః ప్రవర్తతే అతశ్శ్రేయః ప్రేయః ప్రయోజనకర్తవ్యతయా తాభ్యాం బద్ధ ఇత్యుచ్యతే సర్వః పురుషః తే యద్య ప్యేకైకపురుషార్థసంబంధినీ విద్యాఽవిద్యారూపత్వాద్విరుద్ధే ఇత్యన్యతరాపరిత్యాగేనై కేన పురుషేణ సహానుష్ఠాతుమశక్యత్వాత్తయోర్హిత్వాఽవిద్యారూపం ప్రేయః శ్రేయఏవ కేవలమాదదానస్య ఉపాదానం కుర్వతస్సాధు శోభనం శివం భవతి యస్త్వదూరదర్శీ న విమూఢో హీయతే వియుజ్యతే అర్థాత్ పురుషార్థాత్ పారమార్థికాత్ప్రయోజ నాన్నిత్యాత్ప్రచ్యవత ఇత్యర్థః కోసౌ య ఉ ప్రేయో వృణీతే ఉపాదత్త ఇత్యేతత్.

ఆ—అభ్యుదయనిశ్శ్రేయసవిభాగప్రదర్శనేన విద్యాఽవిద్యాప్రదర్శనేన చ కేవల విద్యార్థితయా శిష్యం ప్రథమం స్తౌతీత్యాహ (పరీక్ష్యేతి) శ్రేయఃప్రేయసోరన్యతరపరి త్యాగేనైవాన్యతరోపాదానే హేతుమాహ (తే యద్యపీతి) యద్యప్యేకైకపురుషార్థ సంబంధినీ తథాపి విరుద్ధే. ౧

రం—ఏవం శిష్యం పరీక్ష్య తస్య ముముక్షాస్థైర్యం నిశ్చిత్య తస్యోపదేశ యోగ్యతాం మన్వానః ముముక్షాం స్తౌతి (అన్యచ్ఛ్రేయ ఇతి) అతిప్రశస్తం మోక్ష వర్త్మాప్యన్యత్ ప్రియత్వాస్పదం భోగవర్త్మాప్యన్యత్ తే శ్రేయఃప్రేయసీ పరస్పరవిల క్షణప్రయోజనే సతీ పురుషం సినీతః బధ్నీతః పురుషం స్వవశతామాపాదయత ఇత్యర్థః (తయోరితి) తయోర్మధ్యే శ్రేయఆదదానస్య మోక్షాయ ప్రయతమానస్య సాధు భద్రం భవతి యస్తు ప్రేయో వృణీతే స పురుషార్థాత్ భ్రష్టో భవతి ఉఇత్యవధారణే.

శ్రేయశ్చ ప్రేయశ్చ మనుష్యమేతస్తౌ సంపరీత్య వివినక్తి
ధీరః, శ్రేయో హి ధీరోఽభిప్రేయసో వృణీతే ప్రేయో
మన్దో యోగక్షేమాద్వృణీతే. ౨

స త్వం ప్రియాన్ ప్రియరూపాగ్ంశ్చ కామా
నభిధ్యాయన్నచికేతోఽత్యస్రాక్షీః,
నైతాగ్ం సృఙ్కాం విత్తమయీమవాప్తో

శం—యద్యుభే అపి కర్తుం స్వాయత్తే పురుషేణ కిమర్థం ప్రేయఏవాదత్తే బాహుల్యేన లోక ఇతి ఉచ్యతే సత్యం స్వాయత్తే తథాపి సాధనతః ఫలతశ్చ మన్దబుద్ధీనాం దుర్వివేకరూపే సతీ వ్యామిశ్రీభూతే ఇవ మనుష్యమేతః పురుషం ఆ ఇతః ప్రాప్నుతః శ్రేయశ్చ ప్రేయశ్చ అతో హంసఇవాంభసః పయః తౌ శ్రేయఃప్రేయః పదార్థౌ సంపరీత్య సమ్యక్పరిగమ్య సమ్యఙ్మనసా ఆలోచ్య గురులాఘవం వివినక్తి పృథక్కరోతి ధీరః ధీమాన్ వివిచ్య శ్రేయో హి శ్రేయ ఏవాభివృణీతే శ్రేయసోఽభ్యర్హితత్వాత్ కోఽసౌ ధీరః యస్తు మన్దః అల్పబుద్ధిః సః వివేకాసామర్థ్యాత్ యోగక్షేమాత్ యోగక్షేమనిమిత్తే శరీరాద్యుపచయరక్షణనిమిత్తమిత్యేతత్ ప్రేయః పశుపుత్రాదిలక్షణం వృణీతే. ౨

శం—స త్వం పునః పునర్మయా ప్రలోభ్యమానోఽపి ప్రియాన్ పుత్రాదీన్ ప్రియరూపాంశ్చ అప్సరఃప్రభృతిలక్షణాన్ కామానభిధ్యాయన్ చిన్తయన్ తేషాం అనిత్యత్వాసారత్వాదిదోషాన్ హే నచికేతోఽత్యస్రాక్షీః అతిసృష్టవాన్ పరిత్యక్తవానసి అహో బుద్ధిమత్తా తవ నైతామవాప్తవానసి సృఙ్కాం సృతిం కుత్సితాం

ఆ—అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౨

రం—(శ్రేయశ్చ ప్రేయశ్చేతి) శ్రేయశ్చ ప్రేయశ్చ మనుష్యమేతః మనుష్యం ప్రాప్నుతః తౌ శ్రేయఃప్రేయఃపదార్థౌ సమ్యగాలోచ్య నీరక్షీరే హంసఇతి పృథక్కరోతి ధియా రమత ఇతి ధీరః ప్రజ్ఞాశాలీ ప్రేయోఽపేక్షయా అభి అభ్యర్హితం శ్రేయ ఏవ వృణీతే మన్దమతిః యోగక్షేమార్థతః ప్రేయో వృణీతే శరీరస్యోపచయో యోగః క్షేమః పరిపాలనమ్. ౨

రం—(స త్వం ప్రియానితి) తాదృశస్త్వం స్వతో రూపతశ్చ ప్రియాన్ కామ్యమానాన్ స్త్ర్యాదీనిత్యర్థః దుఃఖోదర్కత్వదుఃఖమిశ్రత్వాదిదోషయుక్తతయా నిరూపయన్ త్యక్తవానసీత్యర్థః (నైతాం సృఙ్కామితి) విత్తమయీం ధనప్రాయాం

యస్యాం మజ్జంతి బహవో మనుష్యాః. ౩
దూరమేతే విపరీతే విషూచీ అవిద్యా యా చ విద్యేతి
జ్ఞాతా విద్యాభీప్సినం నచికేతసం మన్యే న త్వా కామా
బహవో లోలుపంత. ౪
అవిద్యాయామంతరే వర్తమానాః స్వయం ధీరాః పండి

శం—మూఢజనప్రవృత్తాం విత్తమయీం ధనప్రాయాం యస్యాం సృతౌ మజ్జంతి సీదంతి బహవః నైకే మూఢాః మనుష్యాః. ౩

శం—తయోః శ్రేయఆదదానస్య సాధు భవతి హీయతేఽర్థాత్ య ఉ ప్రేయో వృణీత ఇత్యుక్తం తత్కస్మాత్ యతో దూరం దూరేణ మహతాంతరేణైతే విపరీతే అన్యోన్యవ్యావృత్తరూపే వివేకావివేకాత్మకత్వాత్తమఃప్రకాశావివ విషూచీ విషూచ్యౌ నానాగతీ భిన్నఫలే సంసారమోక్షహేతుత్వేనేత్యేతత్ కే తే ఇతి ఉచ్యతే యా చావిద్యా ప్రేయోవిషయా విద్యేతి చ శ్రేయోవిషయా జ్ఞాతా నిర్జ్ఞాతా అవగతా పండితైః తత్ర విద్యాభీప్సినం విద్యార్థినం నచికేతసం త్వామహం మన్యే కస్మాత్ యస్మాదవిద్వద్బుద్ధిప్రలోభినః కామాః అప్సరఃప్రభృతయో బహవోఽపి త్వా త్వాం న లోలుపంత న విచ్ఛేదం కృతవంతః శ్రేయోమార్గాదాత్మోపభోగాభివాంఛాసంపాదనేన అతో విద్యార్థినం శ్రేయోభాజనం మన్య ఇత్యభిప్రాయః. ౪

శం—యే తు సంసారభాజో జనాః అవిద్యాయామంతరే మధ్యే ఘనీభూత

ఆ—అత్ర ఆనందగిరీయం నాస్తి. ౩-౪

రం—సృజ్కాం కుత్సితగతిం మూఢజనసేవితాం ఏతాం నావాప్తవానసి (యస్యామితి) స్పష్టోర్థః. ౩

రం—(దూరమేతే ఇతి) యా అవిద్యేతి జ్ఞాతా కామకర్మాత్మికా యా చ విద్యేతి జ్ఞాతా వైరాగ్యతత్త్వజ్ఞానమయీ ఏతే దూరం అత్యంతం విషూచీ విషూచ్యౌ భిన్నగతీ పరస్పరవిరుద్ధే చ విద్యాభీప్సినం విద్యార్థినం విద్యాభీప్సితమితి పాఠే ఆహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాంతస్య పరనిపాతః ఛాందసత్వాద్వా (న త్వా కామా ఇతి) కామాః బహవోఽపి త్వాం న లోలుపంత శ్రేయోమార్గాద్విచ్ఛేదం న కృతవంతః విషయవశగో న భవసీత్యర్థః. లుపసచేతి యజన్తాల్లఙ్ ఛాన్దసో యలోపః యఙ్లుగన్తాద్వాచ్ఛాన్దసమాత్మనేపదం అడభావశ్చ. ౪

రం—అవిద్యా యా చ విద్యేతి జ్ఞాతేత్యుపాత్తమార్గద్వయే అవిద్యామార్గం

తం మన్యమానాః, దన్ద్రమ్యమాణాః పరియంతి మూఢా
అంధేనైవ నీయమానా యథాన్ధాః. ౫
న సామ్పరాయః ప్రతిభాతి బాలం
ప్రమాద్యంతం విత్తమోహేన మూఢం

శం—ఇవ తమసి వర్తమానాః వేష్ట్యమానాః పుత్రపశ్వాదితృష్ణాపాశశతైః స్వయం ధీరాః ప్రజ్ఞావంతః పండితాః శాస్త్రకుశలాశ్చేతి మన్యమానాస్తే దంద్రమ్యమాణాః అత్యర్థం కుటిలామనేకరూపాం గతిం గచ్ఛంతో జరామరణరోగాదిదుఃఖైః పరియంతి పరిగచ్ఛంతి మూఢాః అవివేకినః అంధేనైవ దృష్టివిహీనేనైవ నీయమానాః విషమే పథి యథా బహవో అంధాః మహాంతమనర్థమృచ్ఛంతి తద్వత్. ౫

శం—అతఏవ మూఢత్వాత్ న సామ్పరాయః ప్రతిభాతి సమ్పరేయత ఇతి సమ్పరాయః పరలోకః తత్ప్రాప్తిప్రయోజనః సాధనవిశేషః శాస్త్రీయః సామ్పరాయః స చ బాలం అవివేకినం ప్రతి న భాతి న ప్రకాశతే నోపతిష్ఠత ఇత్యేతత్ ప్రమాద్యంతం ప్రమాదం కుర్వంతం పుత్రపశ్వాదిప్రయోజనేష్వాసక్తమనస్తయా విత్తమోహేన విత్తనిమిత్తేనావివేకేన మూఢం తమసా ఛన్నం సంతం అయమేవ లోకః యోఽయం దృశ్యమానః స్త్ర్యన్నపానాదివిశిష్టః నాస్తి పరః అదృష్టో లోక ఇత్యేవం

ఆ—అత్ర ఆనందగిరీయం నాస్తి. ౫
ఆ—సమ్యక్ పరకాలే దేహపాతాదూర్ధ్వమేవ ఈయతే గమ్యత ఇతి

రం—నిందతి (అవిద్యాయామితి) కామకర్మాదిలక్షణాయామవిద్యాయాం మధ్యే ఘనీభూతఇవ తమసి వర్తమానాః స్వయమేవ ప్రజ్ఞాశాలినః శాస్త్రకుశలాశ్చేతి మన్యమానాః దంద్రమ్యమాణాః జరారోగాదిదుఃఖపీడితాః అవివేకినః పరిభ్రమంతి అన్యత్ స్పష్టార్థం కేచిత్తు దన్ద్రవ్యమాణా ఇతి పాఠమాశ్రిత్య విషయకామాగ్నినా ద్రుతచిత్తా ఇత్యర్థం వర్ణయంతి. ౫

రం—(న సామ్పరాయ ఇతి) పరలోకసాధనవ్యాపారః అవివేకినం ప్రతి న ప్రకాశతే ప్రమాద్యంతం అనవహితమనస్కం విత్తమోహేన మూఢం విషయాశావశీకృతమనోరథం (అయం లోకో నాస్తీతి) అయమేవ లోకోఽస్తి పరలోకో నాస్తీతి మన్యమానః మత్క్రియమాణయాతనావిషయో భవతీత్యర్థః వ్యాసార్యైః సంయమనే త్వనుభూయేతి సూత్రే అయం లోకో నాస్తి పర ఉత మానీతి పాఠానుసారేణ అయం చ లోకః పరశ్చ లోకో నాస్తీత్యర్థో వర్ణితః తత్ర పక్షే తస్యేతి శేషః పూరణీయః చశబ్దశ్చాధ్యాహార్యః మానీత్యస్య దుర్మానీత్యర్థః శిష్టపరిగ్రహాభావా

అయం లోకో నా స్తి పర ఇతి మానీ
పునఃపునర్వశమాపద్యతే మే. ౬
శ్రవణాయాపి బహుభిర్యో న లభ్యః
శృణ్వంతోపి బహవో యం న విద్యుః,
ఆశ్చర్యో వక్తా కుశలోస్య లబ్ధా
ఆశ్చర్యో జ్ఞాతా కుశలానుశిష్టః ౭
న నరేణావరేణ ప్రోక్త ఏష సువిజ్ఞేయో బహుధా

శం—మననశీలో మానీ పునః పునర్జనిత్వావశం అధీనతామాపద్యతే మే మృత్యోర్మమ జన్మమరణాదిలక్షణదుఃఖప్రబంధానురూఢఏవ భవతీత్యర్థః. ౬

శం—ప్రాయేణ హ్యేవంవిధఏవ లోకః యస్తు శ్రేయోర్థీ సహస్రేషు కశ్చిదేవాత్మవిద్భవతి త్వద్విధః యస్మాచ్ఛ్రవణాయాపి శ్రవణార్థం శ్రోతుమపి యో న లభ్య ఆత్మా బహుభిః అనేకైః శృణ్వంతోపి బహవః అనేకేఽన్యే యం ఆత్మానం న విందంతి అభాగినోఽసంస్కృతాత్మానో న విజానీయుః కిం చ అస్య వక్తాప్యాశ్చర్యః అద్భుతవదేవానేకేషు కశ్చిదేవ భవతి తథా శ్రుత్వాప్యస్యాత్మనః కుశలః నిపుణఏవానేకేషు లబ్ధా కశ్చిదేవ భవతి యస్మాదాశ్చర్యో జ్ఞాతా కశ్చిదేవ కుశలానుశిష్టః కుశలేన నిపుణేనాచార్యేణానుశిష్టస్సన్. ౭

శం—కస్మాత్ న హి నరేణ మనుష్యేణావరేణ ప్రోక్తః అవరేణ న ప్రా

ఆ—సమ్ప్రదాయః. ౬

ఆ—అత్ర ఆనందగిరీయం నా స్తి. ౭

రం—దయం లోకో నా స్తీత్యస్యాపత్తిర్ద్రష్టవ్యా దుర్మానీ పునః పునర్వశమాపద్యత ఇతి ఉత్తరత్ర సంబధ్యతే. ౬

రం—(శ్రవణాయాపీతి) యః ప్రసిద్ధః పరమాత్మా సః అనేకైః పురుషైః శ్రోతుమపి న లభ్య ఇత్యర్థః శ్రవణలాభోపి మహాసుకృతఫలమితి భావః (శృణ్వంతోపీతి) న హి శ్రోతౄణాం సర్వేషాం పరమాత్మప్రతిపత్తిస్సులభేతి భావః (ఆశ్చర్యోస్యేతి) అస్య కుశలో వక్తా కుశలః ప్రాప్తా చ దుర్లభఇత్యర్థః (ఆశ్చర్యో జ్ఞాతేతి) కుశలేనాచార్యేణానుశిష్టో జ్ఞాతాప్యాశ్చర్యః 'మనుష్యాణాం సహస్రేషు కశ్చిద్యతతి సిద్ధయే, యతతామపి సిద్ధానాం కశ్చిన్మాం వేత్తి తత్త్వతః' ఇత్యుక్తేరితి భావః. ౭

రం—(న నరేణావరేణేతి) అవరేణ అశ్రేష్ఠేన ప్రాకృతేన పాండిత్యమాత్ర

చిన్త్యమానః, అనన్యప్రోక్తే గతిరత్ర నాస్తి అణీయాన్
హ్యతర్క్యమణుప్రమాణాత్. ౮

శం—కృతబుద్ధి నేత్యేతత్ ఉక్త ఏష ఆత్మా యం త్వం మాం పృచ్ఛసి న హి సుష్ఠు సమ్యగ్విజ్ఞేయః విజ్ఞాతుం శక్యః యస్మాద్బహుధా అస్తి నాస్తి కర్తాఽకర్తా శుద్ధోఽశుద్ధ ఇత్యాద్యనేకధా చిన్త్యమానో వాదిభిః కథం పునస్సువిజ్ఞేయ ఇతి ఉచ్యతే అనన్యప్రోక్తే అనన్యేన అపృథగ్దర్శినా ఆచార్యేణ ప్రతిపాద్యబ్రహ్మాత్మభూతేన ప్రోక్తే ఉక్తే ఆత్మని గతిః అనేకధా అస్తి నాస్తీత్యాదిలక్షణా చిన్తాగతిరస్మిన్నాత్మని నాస్తి న విద్యతే సర్వవికల్పగతిప్రత్యస్తమితత్వాదాత్మనః అథ వా స్వాత్మభూతేఽనన్యస్మిన్నాత్మని ప్రోక్తే అత్ర గతిః అన్యస్యావగతిర్నాస్తి జ్ఞేయస్యాన్యస్యాభావాత్ జ్ఞానస్య హ్యేషా నిష్ఠా యదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం అతోఽవగన్తవ్యాభావాన్న గతిరత్రావశిష్యతే, సంసారగతిర్వాఽత్ర నాస్తి అనన్యఆత్మని ప్రోక్తే నాన్తరీయకత్వాత్తద్విజ్ఞానఫలస్య మోక్షస్య అథవా ప్రోచ్యమానబ్రహ్మాత్మభూతేనాచార్యేణ ప్రోక్తే అత్మన్యగతిః అనవబోధః అపరిజ్ఞానమత్ర నాస్తి భవత్యేవావగతిస్తద్విషయా శ్రోతుస్తదనన్యోఽహమిత్యాచార్యస్యేత్యర్థః. ఏవం సువిజ్ఞేయ ఆగమవతాచార్యేణానన్యతయా ప్రోక్త ఇత్యర్థః. అణీయానణుప్రమాణాదపిసమ్పద్యతే ఆత్మా అతర్క్యం అణుప్రమాణో న తర్క్యః స్వబుద్ధ్యభ్యూహేన కేవలేన తర్క్యమాణే అణుపరిమాణే కేనచిత్ స్థాపితే ఆత్మని తతోఽణుతరమన్యోభ్యూహతి తతోప్యన్యోఽణుతమమితి న హి తర్కస్య నిష్ఠా క్వచిద్విద్యతే. ౮

ఆ—అణుత్వం పరోక్షత్వం. ౮

రం—ప్రయోజనవేదాన్తశ్రవణేన నరేణ దేహాత్మాభిమానినా ఏష ఆత్మా సువిజ్ఞేయో న భవతి కుతో హేతోః (బహుధా చిన్త్యమానః) వాదిభిరితి శేషః (అనన్యప్రోక్తే గతిరత్రనాస్తి) అనన్యేన ఉచ్యమానాత్మనోఽనన్యేన తదేకాన్తినా బ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారిణా ప్రోక్తే ఆత్మని యాదృశీ అవగతిః సా ఆత్మావగతిరపరేణ ప్రోక్తే నాస్తీత్యర్థః. యద్వా అత్ర సంసారే గతిః చంక్రమణం నాస్తీత్యర్థః. యద్వా అనన్యప్రోక్తే స్వయమవగతే గతిః ఆత్మావగతిర్నాస్తీత్యర్థః. అన్యప్రోక్తఇతి పాఠే అపరనరప్రోక్తే సత్యాత్మావగతిర్నాస్తీత్యర్థః. నను యేన కేనచిదుపదిష్టే వ్యూహాపోహశాలినస్స్యాదేవేత్యత ఆహ (అణీయాన్ హ్యప్రతర్క్యమణుప్రమాణాత్) యతోఽణోరప్యణీయానాత్మా అతస్తత్స్వరూపం తర్కాగోచరం. ౮

నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయా ప్రోక్తాన్యేనైవ సుజ్ఞా
నాయ ప్రేష్ఠ యాం త్వమాపస్సత్యధృతిర్బతాసి త్వాదృ
ఙ్నో భూయాన్నచికేతః ప్రష్టా. ౯
జానామ్యహగ్ం శేవధిరిత్యనిత్యం న హ్యధ్రువైః ప్రాప్యతే

శం—అతో౽నన్యప్రోక్తే ఆత్మన్యుత్పన్నా యేయమాగమప్రతిపాద్యాత్మని మతిః నైషా తర్కేణ స్వబుద్ధ్యభ్యూహమాత్రేణాపనేయా న ప్రాపణీయేత్యర్థః. నాపనేతవ్యా వా న హంతవ్యా తార్కికో హ్యనాగమజ్ఞః స్వబుద్ధిపరికల్పితం యత్కించిదేవ కథయతి అతఏవ చ యేయమాగమప్రసూతా మతిరన్యేనైవాగమాభిజ్ఞేనాచార్యేణైవ తార్కికా ప్రోక్తా సతీ సుజ్ఞానాయ భవతి హే ప్రేష్ఠ ప్రియతమ కాపునస్సా తర్కాగమ్యా మతిరితి ఉచ్యతే యాం త్వం మతిం మద్వరప్రదానేన ప్రాప్తవానసి సత్యా అవితథవిషయా ధృతిర్యస్య తవ సః త్వం సత్యధృతిర్బతాసీత్యనుకంపయన్నాహ మృత్యుర్నచికేతసం వక్ష్యమాణవిజ్ఞానస్తుతయే త్వాదృక్ త్వత్తుల్యః నః అస్మభ్యం భూయాత్ భవతాత్ భవత్వన్యః పుత్రశ్శిష్యో వా ప్రష్టా కీదృక్ యాదృక్ త్వం హే నచికేతః ప్రష్టా. ౯

శం—పునరపి తుష్ట ఆహ (జానామ్యహం) శేవధిః నిధిః కర్మఫలలక్షణః నిధిరివ ప్రార్థ్యత ఇతి అసావనిత్యమితి జానామి న హి యస్మాదనిత్యైరధ్రువైర్నిత్యం ధ్రువం తత్ప్రాప్యతే పరమాత్మాఖ్యం శేవధిః యస్త్వనిత్యస్సుఖాత్మకశ్శేవధిః స ఏవాని

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౯

ఆ—మయా జానతాపి బహ్వాయాసం కర్మ కృతం త్వం దీయమానమపి

రం—తదేవాహ (నైషాతర్కేణ మతిరితి) ఏషా ఆత్మవిషయిణీ మతిస్తర్కేణ ప్రాపణీయా నేత్యర్థః అతస్తర్కకుశలేనాపి స్వయం జ్ఞాతుం న శక్యేత్యర్థః (ప్రోక్తాన్యేనేతి) హే ప్రేష్ఠ ప్రియతమ స్వస్మాదన్యేనైవ గురుణా ఉపదిష్టైవ మతిర్మోక్షసాధనజ్ఞానాయ భవతి కా పునస్సా మతిరిత్యత్రాహ. (యాం త్వమాప ఇతి) యాం మతిం త్వమాపః ప్రాప్తవానసి సిసాధయిషితతయా నిశ్చితవానిత్యర్థః. సత్యధృతిరసి సత్యా అప్రకంప్యా ధృతిర్యస్య స తథోక్తః బతేత్యనుకంపాయాం (త్వాదృగితి) త్వాదృశశ్శిష్యో౽స్మాకం భూయాదిత్యర్థః. ౯

రం—పునరపి తుష్ట ఆహ (జానామ్యహమితి) శేవధిః నిధిః కుబేరాద్యైశ్వర్యమేవం జాతీయకం కర్మఫలలక్షణమనిత్యమితి జానామి (న హ్యధ్రువైరితి) ధ్రువం

హి ధ్రువం తత్, తతో మయా నాచికేతశ్చితోఽగ్నిరని
త్యైర్ద్రవ్యైః ప్రాప్తవానస్మి నిత్యం. ౧౦
కామస్యాప్తిం జగతః ప్రతిష్ఠాం
క్రతోరానంత్యమభయస్య పారం,

శం—త్యైర్ద్రవ్యైః ప్రాప్యతే హి యతః తస్మాన్మయా జానతాపి నిత్యమనిత్యసాధనైర్న ప్రాప్యత ఇతి నాచికేతశ్చితోఽగ్నిః అనిత్యైర్ద్రవ్యైః పశ్వాదిభిస్స్వర్గసుఖసాధనభూతో ఽగ్నిర్నిర్వర్తిత ఇత్యర్థః తేనాహమధికారాపన్నో నిత్యం యామ్యం స్థానం స్వర్గాఖ్యం ప్రాప్తవానస్మి నిత్యత్వమాపేక్షికం. ౧౦

శం—త్వం తు కామస్యాప్తిం సమాప్తిం అత్ర హి సర్వే కామాః పరిసమాప్తాః జగతః అధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవాదేః ప్రతిష్ఠాం ఆశ్రయం సర్వాత్మకత్వాత్ క్రతోః ఫలం హైరణ్యగర్భం పదం ఆనంత్యం అభయస్య చ పారం పరాం నిష్ఠాం స్తోమం స్తుత్యం మహత్ అణిమాద్యైశ్వర్యాద్యనేకగుణసహితం స్తోమం చ తన్మహచ్చ నిరతిశయత్వాత్ స్తోమమహత్ ఉరుగాయం విస్తీర్ణాం గతిం ప్రతిష్ఠాం స్థితిమాత్మనఉత్తమామపి దృష్ట్వా ధృత్యా ధైర్యేణ ధీరః నచికేతో ధీమాంత్సన్ అత్య

ఆ—తత్ఫలం న గృహ్ణాసి మత్తోఽధికప్రజ్ఞోసీతి సంతోషాత్ స్తౌతీత్యాహ (పునరపి తుష్ట ఆహేతి) ౧౦

రం—తత్ ఆత్మతత్త్వం అధ్రువైః అనిత్యఫలసాధనభూతైరనిత్యద్రవ్యసాధ్యైర్వా కర్మభిరిత్యర్థః (తతో మయేతి) ఏవం జ్ఞాతవతా మయా బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనజ్ఞానోద్దేశేన అనిత్యైరిష్టకాదిద్రవ్యైర్నాచికేతోఽగ్నిశ్చితః తస్మాద్ధేతోర్నిత్యఫలసాధనం జ్ఞానం ప్రాప్తవానస్మీత్యర్థః. అతో బ్రహ్మప్రాప్తేర్జ్ఞానైకసాధ్యత్వస్య న విరోధః. ౧౦

రం—త్వాదృఙ్నో భూయాన్నచికేతః ప్రష్టేతి పూర్వమంత్రోక్తం నచికేతసశ్శ్రవణాధికారం వివృణోతి (కామస్యాప్తిమితి) క్రతోః కర్మణః ప్రతిష్ఠాం ఫలభూతాం జగతః కామస్యాప్తిం చతుర్ముఖస్థానపర్యంతసర్వలోకసమ్బంధిస్త్ర్యాదివిషయాత్మకకామప్రాప్తిం చ దృష్ట్వా మోక్షస్వరూపమాహ (ఆనంత్యమభయస్య పారమిత్యాదినా) అవినాశిత్వమత్యంతనిర్భయత్వమపహతపాప్మత్వసత్యసంకల్పత్వాదిమహాగుణగణరూపస్తోమం ఉరుకీర్తిం చ స్థైర్యం చ మోక్షగతం దృష్ట్వా లౌకికాన్కామాన్ ప్రజ్ఞాశాలిత్వాత్త్యక్తవానసీత్యర్థః యద్వా మోక్షరూపపరమాత్మస్వరూపమేవ సర్వ

* స్తోమమహదురుగాయం ప్రతిష్ఠాం దృష్ట్వా
ధృత్యా ధీరో నచికేతోఽత్యస్రాక్షీః. ౧౧
తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టం గుహాహితం గహ్వ
రేష్ఠం పురాణమ్, అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం

శం—స్రాక్షీః పరమేవాకాంక్షన్నతిసృష్టవానసి సర్వమేతత్సంసారభోగజాతం అహో బతానుత్తమగుణోఽసి. ౧౧

శం—యం త్వం జ్ఞాతుమిచ్ఛస్యాత్మానం తం దుర్దర్శం దుఃఖేన దర్శనమస్యేతి దుర్దర్శం అతిసూక్ష్మత్వాత్ గూఢం గహనం అను ప్రవిష్టం ప్రాకృతవిషయవికార విజ్ఞానైః ప్రచ్ఛన్నమిత్యేతత్ గుహాహితం గుహాయాం బుద్ధౌ స్థితం తత్రోపలభ్య త్వాత్ గహ్వరే విషయే అనేకానర్థసంకటే తిష్ఠతీతి గహ్వరేష్ఠం యతఏవం గూఢమను ప్రవిష్టో గుహాహితశ్చ అతో గహ్వరేష్ఠః అతో దుర్దర్శః తం పురాణం పురాతనం అధ్యాత్మయోగాధిగమేన విషయేభ్యః ప్రతిసంహృత్య చేతస ఆత్మని సమాధానమధ్యా త్మయోగః తస్యాధిగమః తేన మత్వా దేవమాత్మానం ధీరో హర్షశోకావాత్మన ఉత్క-

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౧౧

ఆ—యశ్చ త్వయా దేహవ్యతిరిక్త ఆత్మా పృష్టః తస్యైవ పరమార్థస్వరూప జ్ఞానం సనిదానబంధనివర్తకం పరమానందప్రాప్తిసాధనం ధర్మ్యం చ నాతఃపరం శ్రేయ స్సాధనమస్తీతి పృష్టస్య వస్తునః ప్రశంసయా చ ప్రష్టారం ప్రశంసతి (యం త్వం

రం—కామావాప్తిం తత్రైవ సకలజగదాధారత్వం క్రతోరనంతఫలరూపతాం చేత్యేవం సర్వం పరమాత్మవిషయతయా యోజనీయమ్. ౧౧

రం—తృతీయం ప్రశ్నం ప్రతి వక్తి (తం దుర్దర్శమిత్యాదినా మంత్రద్వ యేన) దుర్దర్శం శ్రవణాయాపి బహుభిర్యో న లభ్య ఇత్యుక్తరీత్యా ద్రష్టుమశక్యం గూఢం తిరోధాయకకర్మరూపావిద్యాతిరోహితం సర్వభూతానుప్రవిష్టం గుహాహితం హృదయగుహావర్తినం గహ్వరేష్ఠం అంతర్యామిణం పురాణం అనాదిం అధ్యాత్మ యోగాధిగమేన విషయేభ్యః ప్రతిసంహృత్య చేతస ఆత్మని సమవధానమధ్యాత్మయోగః యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ ప్రాజ్ఞః యదా పంచావతిష్ఠన్తే జ్ఞానాని మనసా సహేత్యాదినా వక్ష్యమాణః తేన యోయమధిగమః జీవాత్మజ్ఞానం తేన హేతునా దేవం పరమాత్మానం మత్వేత్యర్థః జీవాత్మజ్ఞానస్య పరమాత్మజ్ఞానహేతుత్వాదితి భావః హర్షశోకౌ విషయ

* స్తోమం మహదితి రంగరామానుజీయపాఠః.

మత్వా ధీరో హర్ష శోకౌ జహాతి. ౧౨
ఏతచ్ఛ్రుత్వా సంపరిగృహ్య మర్త్యః ప్రవృహ్య ధర్మ్య
మణుమేతమాప్య, స మోదతే మోదనీయగ్ హి లబ్ధ్వా

శం—ర్షాపకర్ష యోరభావాజ్జహాతి. ౧౨

శం—కించ ఏతదాత్మతత్త్వం యదహం వక్ష్యామి తచ్ఛ్రుత్వా ఆచార్యసకాశాత్సమ్యగాత్మభావేన పరిగృహ్య ఉపాదాయ మర్త్యః మరణధర్మా ధర్మాదనపేతం ధర్మ్యం ప్రవృహ్య ఉద్యమ్య పృథక్కృత్య శరీరాదేః అణుం సూక్ష్మం ఏతం ఆత్మానమాప్య ప్రాప్య సః మర్త్యో విద్వాన్మోదతే మోదనీయం హి హర్షణీయమాత్మానం లబ్ధ్వా

ఆ—జ్ఞాతుమిచ్ఛసీత్యాదినా). ౧౨

రం—లాభాలాభప్రసక్తహర్షశోకౌ జహాతీత్యర్థః. ౧౨

రం—(ఏతచ్ఛ్రుత్వా సంపరిగృహ్యేత్యాతి) ఏతత్ ఆత్మతత్త్వం శ్రుత్వా సమ్పరిగృహ్య మననాదికం కృత్వేత్యర్థః ధర్మ్యం కర్మసాధ్యం శరీరాది ప్రవృహ్య పృథక్కృత్య పరిత్యజ్యేత్యర్థః ఏతం స్వాత్మభూతం అణుం సూక్ష్మతయా చక్షురాద్యగోచరం అణీయాన్ హ్యప్రతర్క్యమితి నిర్దిష్టం పరమాత్మానం దేశవిశేషే ప్రాప్య సః విద్వాన్ మోదనీయం ప్రీతివిషయమపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టం స్వస్వరూపం లబ్ధ్వా మోదతే ఆనందీభవతీత్యర్థః 'ఏష సంప్రసాదోస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే స తత్ర పర్యేతి జక్షత్ క్రీడన్రమమాణ' ఇతి శ్రుత్యర్థోఽత్రానుసంధేయః ఏవం ప్రశ్నోత్తరముక్త్వా నచికేతసం మోక్షార్హత్వేన స్తౌతి (వివృతం సద్మేతి) నచికేతసం ప్రతి బ్రహ్మరూపం ధామ వివృతద్వారం ప్రవేశార్హం మన్యే ఇత్యర్థః 'తస్యైష ఆత్మా విశతి బ్రహ్మధామే'తి శ్రుతేః నను బ్రహ్మజజ్ఞం దేవమీడ్యం విదిత్వేతి శ్రుత్యైకార్థ్యాయ అధ్యాత్మయోగాధిగమేన మత్వేత్యత్రాపి పరమాత్మాత్మకజీవః ప్రతిపాద్యతాం తతశ్చ తం దుర్దర్శమితి పూర్వఖండోపి జీవపరఏవాస్తు తతశ్చ శ్రవణాయాపి బహుభిర్యో న లభ్య ఇతి పూర్వసందర్భోపి పరిశుద్ధజీవస్వరూపపరఏవాస్తు తతశ్చ 'ఆశ్చర్యవత్పశ్యతి కశ్చిదేనమాశ్చర్యవద్వదతి తథైవ చాన్యః ఆశ్చర్యవచ్చైనమన్యశ్శృణోతి శ్రుత్వాప్యేనం వేద న చైవ కశ్చి'దితి పరిశుద్ధాత్మవిషయగీతావచనైకార్థ్యమప్యుపపద్యత ఇతి చేన్న బ్రహ్మజజ్ఞమితి మంత్రే బ్రహ్మజత్వరూపప్రక్రమశ్రుతజీవలింగబలేన చరమశ్రుతదేవశబ్దస్య దేవాత్మకత్వరూపార్థాశ్రయణేపి తం దుర్దర్శమితి మంత్రే తాదృశజీవలింగాభావేన దేవమిత్యస్య దేవాత్మకమిత్యర్థాశ్రయణాయోగాత్ ఏతదేవాభిప్రేత్య భగవతా భాష్యకృతా గుహాంప్రవిష్టా

వివృతగ్ం సద్మ నచికేతసం మన్యే. ౧౩

అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాత్,

శం—తదేతదేవంవిధం బ్రహ్మ సద్మ భవనం నచికేతసం త్వాం ప్రత్యపావృతద్వారం వివృతం అభిముఖీభూతం మన్యే మోక్షార్హం త్వాం మన్యే ఇత్యభిప్రాయః. ౧౩

శం—ఏతచ్ఛ్రుత్వా నచికేతాః పునరాహ యద్యహం యోగ్యః ప్రసన్నశ్చాసి భగవన్మాం ప్రతి అన్యత్ర ధర్మాత్ శాస్త్రీయాద్ధర్మానుష్ఠానాత్తత్ఫలాత్తత్కారకేభ్యశ్చ పృథుగ్భూతమిత్యర్థః తథా అన్యత్రాధర్మాత్ తథా అన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాత్

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౧౩

ఆ—యది దేహవ్యతిరిక్తస్యాత్మనః ప్రథమం పృష్టస్య పరమార్థస్వరూపజ్ఞాన

రం—వితి సూత్రే పరమాత్మనస్తావత్తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టమితి గుహాప్రవేశో దృశ్యత ఇత్యుక్తం తథైవాయం మన్త్రః పరమాత్మపరతయా వ్యాసార్యైరపి వివృతః గహ్వరేష్ఠమితి పదేన తు పరమాత్మనః గహ్వరశబ్దితదుర్విజ్ఞేయపరిశుద్ధాత్మస్వరూపశరీరకత్వమప్యుక్తమ్. ఇయాంస్తు విశేషః బ్రహ్మజజ్ఞమితి మన్త్రే పరమాత్మాత్మకపరిశుద్ధజీవస్వరూపం ప్రతిపాద్యతే తం దుర్దర్శమితి మన్త్రే తు జీవశరీరకపరమాత్మస్వరూపం ప్రతిపాద్యత ఇతి న తయోరైకార్థ్యహానిః. ౧౩

రం—న హ్యధ్రువైః ప్రాప్యతే హి ధ్రువం తత్ ఏతచ్ఛ్రుత్వా సంపరిగృహ్య మర్త్యః ప్రవృహ్య ధర్మ్యమణుమేతమాప్య స మోదతే మోదనీయం హి లబ్ధ్వా అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతీతి ప్రదేశేషు ధర్మఫలవిలక్షణతయా జ్ఞానసాధ్యతయా ప్రాప్యతయా నిర్దిష్టస్య ప్రాప్యస్య స్వరూపం చోక్తప్రదేశేష్వేవ ధర్మవిలక్షణతయా మత్వేతి ప్రతిపన్నస్యోపాయస్య స్వరూపం చ ధీరో హర్షశోకౌ జహాతీత్యత్ర ధీరఇతి ప్రతిపన్నస్య ప్రాప్తుశ్చ స్వరూపం చ శోధయితుం పృచ్ఛతి (అన్యత్ర ధర్మాదిత్యాదినా) నను భాష్యే దేవం మత్వేత్యుపాస్యతయా నిర్దిష్టస్య ప్రాప్యభూతస్య దేవస్య అధ్యాత్మయోగాధిగమేనేతి వేదితవ్యతయా నిర్దిష్టస్య ప్రాప్తుః ప్రత్యగాత్మనశ్చ మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతీతి నిర్దిష్టస్య బ్రహ్మోపాసనస్య చ స్వరూపశోధనాయ పునః పప్రచ్ఛ అన్యత్ర ధర్మాదితీత్యుక్తేః కథం తద్విరుద్ధతయా ధీర ఇతి నిర్దిష్టస్య ప్రాప్తురిత్యుచ్యత ఇతి చేత్ మైవం వోచః అధ్యాత్మయోగాధిగమేనేతి వేదితవ్యతయా నిర్దిష్టమాత్మశబ్దవాచ్యం ప్రజాపతివిద్యాప్రతిపన్నముపాస్యం ప్రాప్యభూతం పరిశుద్ధస్వస్వరూపమేవ అతస్తస్యాపి ప్రాప్యనిర్దేశకత్వమేవ వస్తుగత్యా తస్య ప్రాప్తురభిన్నత్వాత్ ప్రాప్తుః ప్రత్యగాత్మనశ్చేతి భాష్యం న విరోత్స్యతే

శం—అతిక్రాంతాత్కాలాత్ భవ్యాచ్చ యత్తద్భవిష్యతశ్చ తథా వర్తమానాత్

ఆ—దినా) అతఏవ వరదానవ్యతిరేకేణ అపూర్వోఽయం ప్రశ్నఇతి నాశంకనీయం

రం—విలక్షణం యచ్చేతి చ శబ్దద్వయమశ్రోష్యత తదాఽన్యత్ర శబ్దయుగద్వయస్య స్వరసతః ప్రతీతం సామానాధికరణ్యం పర్యత్యక్ష్యత. అతః ప్రక్రమరీత్యనుసారిప్రతీత సామానాధికరణ్యభంగే కారణాభావాదన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదిత్యయమప్యంశః ప్రాప్యబ్రహ్మపరఏవాస్తు న చ 'నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయే'త్యుపాయ విశేషప్రతివచనదర్శనేన ఉపాయవిశేషప్రశ్నస్యాప్యత్రైవాంతర్భావ్యతయా చ శబ్దాభావేఽప్యన్యత్ర శబ్దయుగద్వయస్య సామానాధికరణ్యం భంజనీయమితి చేన్న ప్రతివచనేపినాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్య ఇతి శ్రీతిరూపాపన్నజ్ఞానైకలభ్యత్వలక్షణప్రాప్యధర్మ విశేషోపదేశస్యైవ దర్శనేన ఉపాయప్రధానప్రతివచనాదర్శనాత్. "నాశాంతమానసోవాపి ప్రజ్ఞానేనైనమాప్నుయాత్, యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవత్యమనస్కస్సదాశుచిః న స తత్పదమాప్నోతీ"తి ప్రతివచనదర్శనాదన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రేతి ప్రసిద్ధోపాయవిరోధి ప్రశ్నఇత్యపి కిం న స్యాత్. ప్రాప్యస్య శ్రీతిరూపాపన్నజ్ఞానైకోపాయత్వకథనేన ఉపాయే శ్రీతిరూపాపన్నత్వరూపవిశేషః ఫలిష్యతీతి చేత్ ఫలతు నామ నైతావతోపాయస్య ప్రశ్నప్రతివచనప్రధానవిషయత్వం వక్తవ్యమిత్యస్తి. కిం దేవదత్తభవనమితి ప్రశ్నస్య వా బహుచంపకాలంకృతనిష్కుటం ద్వారోపాంతలిఖితశంఖచక్రపద్మకం దేవదత్తభవనమితి తత్ప్రశ్నప్రతివచనస్య వా నిష్కుటద్వారోపాంతప్రధానకత్వం కశ్చిదభ్యుపైతి. అతోఽన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదిత్యపి అన్యత్ర శబ్దచతుష్టయసామానాధికరణ్యలిప్సయా ధర్మాధర్మసాధ్యవిలక్షణబ్రహ్మవిషయఏవాయమితి చేత్ అత్రోచ్యతే అసౌ దేవదత్తాదుత్పన్నో న భవతి అపితు యజ్ఞదత్తాదితి వాక్యం శ్రుత్వా దేవదత్తాదన్యం యం పశ్యసి తం మే బ్రూహీతి ప్రవృత్తస్య ప్రతివచనస్య దేవదత్తాన్యయజ్ఞదత్తపరత్వవత్ లక్షణయా దేవదత్తపుత్రాన్యప్రశ్నపరత్వస్యాప్రతీతేః తద్వత్ కర్మసాధ్యం న అపి తు జ్ఞానసాధ్యమిత్యుపదేశానంతరప్రవృత్తస్య ధర్మాదన్యత్రేతి ప్రశ్నస్య ధర్మవిలక్షణజ్ఞానరూపోపాయపరత్వమేవ యుక్తం న తు ధర్మశబ్దలక్షణయా ధర్మసాధ్యవిలక్షణ బ్రహ్మపరత్వం. తథా అధర్మాదన్యత్రేత్యత్రాపి సామానాధికరణ్యేనోపాయపరత్వమేవ నిశ్చితం. కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నవిలక్షణవాచకే ఉపరితనాన్యత్ర శబ్దద్వయే కాలత్రయాపరిచ్ఛిన్నోపాయపరామర్శాసంభవాత్ సామానాధికరణ్యభంగేన ప్రాప్యపరత్వమేవ యుక్తం. నీలో దీర్ఘో రక్తో హ్రస్వః క ఇత్యుక్తే నీలదీర్ఘపదయోరవిరోధాత్ సామానాధికరణ్యం సిద్ధ్యతి రక్తహ్రస్వయోశ్చ పరస్పరావిరోధాత్ సామా

శం—కృతం కార్యం అకృతం కారణం అస్మాదన్యత్ర కించ అన్యత్ర భూతాచ్చ

ఆ—మేవ శ్రేయస్సాధనం తర్హి తదేవ బ్రూహీత్యాహ (యద్యహం యోగ్యఇత్యా

రం—అతః ప్రథమం తావత్ ప్రాప్తుః ప్రత్యగాత్మనః స్వరూపమాహ న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిదితీత్యుత్తరభాష్యమపి న విరోత్స్యతే న హి 'న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చి'దితి మంత్రప్రతిపాద్యస్య విపశ్చిచ్ఛబ్దితపరిశుద్ధస్వరూపస్య ప్రాప్తృరూపతోపపత్తిః 'ఆత్మేంద్రియమనోయుక్తం భోక్తేత్యాహుర్మనీషిణః, విజ్ఞానసారథిర్యస్తు మనః ప్రగ్రహవాన్నరః. సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పద'మితి మంత్రప్రతిపాద్యస్యైవ ప్రాప్తృరూపత్వాత్ తథైవ 'విశేషణా'చ్చేతి సూత్రభాష్యే ప్రతిపాదితత్వాత్ అతఏవ ప్రాప్యప్రాప్త్రైకాధికరణ్యానిర్దేశపరే గుహాం ప్రవిష్టౌ) ఛాయాతపావిత్యత్ర అజ్ఞత్వవాచినా చ్ఛాయాశబ్దేన నిర్దేశో దృష్టః న తు విపశ్చిచ్ఛబ్దేన అతో యథోక్తఏవార్థః. అయం మంత్రో వ్యాస్యార్యైః 'త్రయాణా'మితి సూత్రే వివృతః ధర్మః ఉపాయః ధర్మాదన్యత్ర ప్రసిద్ధోపాయవిలక్షణఇత్యర్థః. అధర్మః ధర్మేతరఉపేయః అధర్మాదన్యత్ర ప్రసిద్ధసాధ్యవిలక్షణం ఫలమిత్యర్థః. అస్మాదితి బుద్ధిస్థత్వాత్సాధకో వివక్షితః సఏవోపేతా స హి ప్రసిద్ధోపేతృవిలక్షణః సాధకావస్థాయామితరఫలవిరక్తత్వాత్ ఫలదశాయామావిర్భూతగుణాష్టకవిశిష్టస్వరూపత్వాచ్చ కృతాకృతాదితి ధర్మాదీనాం విశేషణం కృతాకృతాద్ధర్మాదేర్విలక్షణం భూతాచ్చ భవ్యాచ్చ ధర్మాదేర్విలక్షణం యదిత్యర్థః ఇత్యేకాం వ్యాఖ్యాం కృత్వా తస్మిన్పక్షే తు కృతాకృతాత్ భూతాద్భవ్యాచ్చ ధర్మాదన్యత్ర తాదృశాదధర్మాదన్యత్ర తాదృశాదస్మాచ్చాన్యత్ర ఇత్యన్యత్ర శబ్దత్రయేణైవోపపత్తౌ అన్యత్ర భూతాద్భవ్యాచ్చేత్యన్యత్ర శబ్దవైయర్థ్యం ఉపాయస్య కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నతయా తత్ర కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నవైలక్షణ్యానన్వయం చ పర్యాలోచ్య యద్వేత్యాదినా అపరా వ్యాఖ్యా కృతా తదుచ్యతే యద్వా ధర్మాదధర్మాచ్చాన్యత్రేత్యుపాసనప్రశ్నః పుణ్యాపాపరూపసాధనవిలక్షణత్వాదుపాసనస్య. కృతాకృతాత్ భూతాత్ భవ్యాచ్చ అన్యత్ర యదితి కాలాపరిచ్ఛిన్నముపేయం పృష్టం. ఉపేతురపి చేతనస్య నిత్యత్వాత్ ప్రాప్యాంతర్భావాచ్చ తతఏవ తస్యాపి తంత్రేణ ప్రశ్నః తదంతర్గతం చ ప్రాప్తుః స్వరూపమితి వక్ష్యతే. తత్ర యత్తచ్ఛబ్దౌ త్రితయపరావితి భావ ఇతి. నన్వస్మిన్నపి పక్షే ప్రష్టవ్యద్వయపరత్వాశ్రయణమపి క్లిష్టమేవ అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదితి ప్రక్రమస్థాన్యత్రశబ్దద్వయసామానాధికరణ్యవత్ అన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాదన్యత్ర భూతాదిత్యుపరితనాన్యత్ర శబ్దద్వయస్యాపి సామానాధికరణ్యస్యైవ ప్రతీతేః యది తత్ర ధర్మాధర్మవిలక్షణం యచ్చ కాలత్రయ

శ౦—అతిక్రాంతాత్కాలాత్ భవ్యాచ్చ యత్తద్భవిష్యతశ్చ తథా వర్తమానాత్

ఆ—దినా) అతఏవ వరదానవ్యతిరేకేణ అపూర్వోఽయం ప్రశ్న ఇతి నాశంకనీయం

ర౦—విలక్షణం యచ్చేతి చ శబ్దద్వయమశ్రోష్యత తదాఽన్యత్ర శబ్దయుగద్వయస్య స్వరసతః ప్రతీతం సామానాధికరణ్యం పర్యత్యక్ష్యత. అతః ప్రక్రమరీత్యనుసారిప్రతీత సామానాధికరణ్యభంగే కారణాభావాదన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదిత్యయమప్యంశః ప్రాప్యబ్రహ్మపరఏవాస్తు న చ 'నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయే'త్యుపాయ విశేషప్రతివచనదర్శనేన ఉపాయవిశేషప్రశ్నస్యాప్యత్రైవాంతర్భావ్యతయా చ శబ్దా భావేఽప్యన్యత్ర శబ్దయుగద్వయస్య సామానాధికరణ్యం భంజనీయమితి చేన్న ప్రతివచ నేపినాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్య ఇతి శ్రీతిరుపాపన్నజ్ఞానైకలభ్యత్వలక్షణప్రాప్యధర్మ విశేషోపదేశస్యైవ దర్శనేన ఉపాయప్రధానప్రతివచనాదర్శనాత్. "నాశాంతమాన సోవాపి ప్రజ్ఞానేనైనమాప్నుయాత్, యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవత్యమనస్కస్సదాఽశుచిః న స తత్పదమాప్నోతీ"తి ప్రతివచనదర్శనాదన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రేతి ప్రసిద్ధోపాయవిరోధి ప్రశ్న ఇత్యపి కిం న స్యాత్. ప్రాప్యస్య శ్రీతిరుపాపన్నజ్ఞానైకోపాయత్వకథనేన ఉపా యే శ్రీతిరుపాపన్నత్వరూపవిశేషః ఫలిష్యతీతి చేత్ ఫలతు నామ నైతావతోపా యస్య ప్రశ్నప్రతివచనప్రధానవిషయత్వం వక్తవ్యమిత్యస్తి. కిం దేవదత్తభవనమితి ప్రశ్నస్య వా బహుచంపకాలంకృతనిష్కుటం ద్వారోపాంతలిఖితశంఖచక్రపద్మకం దేవదత్తభవనమితి తత్ప్రశ్నప్రతివచనస్య వా నిష్కుటద్వారోపాంతప్రధానకత్వం కశ్చి దభ్యుపైతి. అతోఽన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదిత్యపి అన్యత్ర శబ్దచతుష్టయసామానాధి కరణ్యలిప్సయా ధర్మాధర్మసాధ్యవిలక్షణబ్రహ్మవిషయఏవాయమితి చేత్ అత్రోచ్యతే అసౌ దేవదత్తాదుత్పన్నో న భవతి అపితు యజ్ఞదత్తాదితి వాక్యం శ్రుత్వా దేవదత్తా దన్యం యం పశ్యసి తం మే బ్రూహీతి ప్రవృత్తస్య ప్రతివచనస్య దేవదత్తాన్యయజ్ఞ దత్తపరత్వవత్ లక్షణయా దేవదత్తపుత్రాన్యప్రశ్నపరత్వస్యాప్రతీతేః తద్వత్ కర్మ సాధ్యం న అపి తు జ్ఞానసాధ్యమిత్యుపదేశానంతరప్రవృత్తస్య ధర్మాదన్యత్రేతి ప్రశ్నస్య ధర్మవిలక్షణజ్ఞానరూపోపాయపరత్వమేవ యుక్తం న తు ధర్మశబ్దలక్షణయా ధర్మ సాధ్యవిలక్షణ బ్రహ్మపరత్వం. తథా అధర్మాదన్యత్రేత్యత్రాపి సామానాధికరణ్యేనోపాయ పరత్వమేవ నిశ్చితం. కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నవిలక్షణవాచకే ఉపరితనాన్యత్ర శబ్దద్వయే కాలత్రయాపరిచ్ఛిన్నోపాయపరామర్శాసంభవాత్ సామానాధికరణ్యభంగేన ప్రాప్య పరత్వమేవ యుక్తం. నీలో దీర్ఘో రక్తో హ్రస్వః కఇత్యుక్తే నీలదీర్ఘపదయోరవిరో ధాత్ సామానాధికరణ్యం సిద్ధ్యతిరక్తహ్రస్వయోశ్చ పరస్పరావిరోధాత్ సామా

అన్యత్ర భూతాచ్చ భవ్యాచ్చ యత్తత్పశ్యసి తద్వద. ౧౪
సర్వే వేదా యత్పదమామనంతి తపాగ్ంసి సర్వాణి చ

శం—కాలత్రయేణ యన్న పరిచ్ఛిద్యత ఇత్యర్థః యదీదృశం వస్తు సర్వవ్యవహారగోచరాతీతం పశ్యసి జానాసి తద్వద మహ్యం. ౧౪

శం—ఇత్యేవం పృష్టవతే మృత్యురువాచ పృష్టం వస్తు విశేషణాంతరం చ

ఆ—పూర్వపృష్టస్యైవ యాథాతథ్యప్రశ్నః పృష్టస్య వస్తునో విశేషణాన్తరం జ్ఞానసాధనం వక్తుమిత్యర్థః. ౧౪

ఆ—(సర్వే వేదా ఇతి) వేదైకదేశా ఉపనిషదః తేనోపనిషదో జ్ఞానసాధన

రం—నాధికరణ్యం సిధ్యతి న తు చతుర్ణాం చ శబ్దాభావేపి సామానాధికరణ్యం దృష్టం అపి తు పురుషద్వయప్రశ్నపరత్వమేవ. ఏవమిహాపి యచ్ఛబ్దాన్వితచశబ్దద్వయాభావేపి న సామానాధికరణ్యమవగాహ్యతే. అస్తు వా భవదుక్తరీత్యా సామానాధికరణ్యం అథాపి ప్రశ్నప్రతివచనయోర్ద్వితీయవ్యాఖ్యాయాముపేయప్రశ్నే ఉపేత్రంతర్భావవదుపాయస్యాప్యంతర్భూతత్వాత్. త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చేతి సూత్రనిర్దిష్టోపాయోపేతృప్రశ్నప్రతివచనస్య సుఘటితతయా క్షతేరభావాత్ "తత్తే పదం సంగ్రహేణ బ్రవీమీ"తి పదశబ్దితప్రాప్యస్యైవ ప్రతివచనప్రతిపాద్యత్వస్య స్పష్టం ప్రతీతేరిత్యలం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా ప్రకృతమనుసరామః. ౧౪

రం—ఏవం పృష్టో మృత్యుః న జాయతే మ్రియత ఇత్యాదినా విస్తరేణ ప్రతిపిపాదయిషురిదానీం శ్రోతురాదరాతిశయసిద్ధ్యర్థం ప్రాప్యవైభవం ప్రకాశయన్ సంగ్రహోక్తిం ప్రతిజానీతే (సర్వే వేదా ఇతి) పద్యతే గమ్యత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా పదశబ్దః ప్రాప్యస్వరూపవాచీ యత్స్వరూపం సర్వే వేదాః సాక్షాత్పరంపరయా వా ప్రతిపాదయంతీత్యర్థః అనేనాస్యా ఉపనిషదః ప్రజాపతివిద్యావత్ పరిశుద్ధాత్మస్వరూపవిషయతైవాస్తు 'న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్ హంతా చేన్మన్యతే హన్తు'మితి మంత్రద్వయస్య పరిశుద్ధాత్మస్వరూపపరత్వస్య సంప్రతిపన్నత్వాత్ 'అణోరణీయా'నితి మంత్రద్వయస్యాపి 'అవినాశి తు తద్విద్ధి యేన సర్వమిదం తతం, నిర్వ్యాపారమనాఖ్యేయం వ్యాప్తిమాత్రమనూపమం' ఇతి స్మృతివచనాభ్యాం సర్వాంతః ప్రవేశయోగ్యాతిసూక్ష్మతయా వ్యాపకతయా చ ప్రతిపాదితే ప్రత్యగాత్మని ఉపపన్నత్వాత్ 'సూక్ష్మత్వాత్తదవిజ్ఞేయం దూరస్థం చాంతికే చ త'దితి గీతానుసారేణ 'ఆసీనో దూరం వ్రజతి శయానో యాతి సర్వత' ఇతి వచనస్యాపి తత్రైవ యుక్తత్వాత్ 'గ్రసిష్ణు ప్రభవిష్ణు' చేత్యుపబృంహణానుసారాత్ 'యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్రం' చేతి

యద్వదంతి, యదిచ్ఛంతో బ్రహ్మచర్యం చరంతి తత్తే

శం—వివక్షేద్ సర్వే వేదాః యత్పదం పదనీయమవిభాగేన ఆమనంతి తపాంసి సర్వాణి చ యద్వదంతి యత్ప్రాప్త్యర్థానీత్యర్థః యదిచ్ఛంతో బ్రహ్మచర్యం గురుకులవాసలక్షణ మన్యద్వా బ్రహ్మప్రాప్త్యర్థం చరంతి తత్తే తుభ్యం పదం యజ్జ్ఞాతుమిచ్ఛసి సంగ్రహేణ

ఆ—త్వేన సాక్షాద్వినియుక్తాః తపాంసి తేషాం కర్మాణి శుద్ధిద్వారేణావగతిసాధనాని

రం—మంత్రస్యాపి తత్ర సంగతార్థత్వాత్ 'ద్వితీయం విష్ణుసంజ్ఞస్య యోగిధ్యేయం పరంపదం, ప్రసూతినాశస్థితిహేతురీశ్వరస్త్వమేవ నాన్యత్పరమం చ యత్పద'మితి స్మృత్యనుసారేణ 'సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పద'మితి మంత్రస్యాపి శుద్ధాత్మస్వరూపే సంగతార్థత్వాత్ 'అవ్యక్తోఽక్షర ఇత్యుక్తస్తమాహుః పరమాం గతి' మితి స్మృత్యనుసారేణ 'సా కాష్ఠా సా పరా గతి'రితి మంత్రస్యాపి పరిశుద్ధాత్మవిష యత్వసంభవాత్ 'సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠంతం పరమేశ్వర'మితి స్మృత్యను సారేణ 'ఏషసర్వేషు భూతే'ష్వితి మంత్రస్యాపి శుద్ధస్వరూపపరత్వోపపత్తేః 'పరాంచి ఖా'నితి మంత్రే పరాగర్థనిందాద్వారేణ ప్రత్యగర్థస్యైవ ప్రకరణప్రతిపాద్యత్వా విష్కరణాత్ 'తిష్ఠంతం పరమేశ్వర'మితి గీతానుసారేణ 'ఈశానో భూతభవ్య'స్యేతి మంత్రస్యాపి శుద్ధాత్మస్వరూపే సంగతార్థత్వాత్ భేదప్రసక్తిమతి ప్రత్యగాత్మ స్వరూపఏవ నేహ నానేతి నిషేధస్యాపి సంగతార్థత్వాత్ 'అభేదవ్యాపినో వాయోస్త థాసౌ పరమాత్మన' ఇతి స్మృతిప్రత్యభిజ్ఞాపకస్య 'వాయుర్యథైకో భువనం ప్రవిష్ట' ఇతి మంత్రస్యాపి శుద్ధస్వరూపపరత్వసంభవాత్ 'సర్వతః పాణిపాద'మితి గీతాభాష్యే బ్రహ్మణా పరమసామ్యమాపన్నే శుద్ధాత్మస్వరూపే సర్వతః పాణిపాదాదికార్యకర్తృ త్వం సంభవతీత్యుపపాదితత్వాత్ 'ఏకం బీజం బహుధా యః కరో'తీతి మంత్రస్యాపి పరిశుద్ధపరత్వేఽనుపపత్త్యభావాత్ 'న తత్ర సూర్యో భాతీ'తి మంత్రస్యాపి 'న తద్భాస యతే సూర్యః జ్యోతిషామపి జ్యోతిస్తమసః పరముచ్యత'ఇతి గీతావచనేన పరిశుద్ధాత్మ స్వరూపపరత్వస్య యుక్తత్వాత్ 'తం స్వాచ్ఛరీరాత్ ప్రవృహే'దిత్యుపసంహారికమంత్ర స్య శుద్ధాత్మపరత్వఏవ స్వారస్యాత్ కృత్స్నాయా అప్యుపనిషదః ప్రజాపతివాక్యవత్ ప్రత్యగాత్మస్వరూపమాత్రపరత్వోపపత్తౌ ప్రత్యగాత్మపరమాత్మస్వరూపప్రాప్యద్వయ పరత్వక్లేశాశ్రయణం వృథేతి శంకా ప్రత్యుక్తా. సర్వవేదప్రతిపాద్యస్యైవ 'తత్తే పదం సంగ్రహేణ బ్రవీ'మీతి వక్తవ్యత్వేన ప్రతిజ్ఞానాత్ పరమాత్మస్వరూపప్రతిపాదక వేదభాగప్రతిపాద్యత్వస్య శుద్ధస్వరూపే అసంభవాత్ శుద్ధస్వరూపస్యాంతర్యామిణః పరమాత్మస్వరూపస్య శుద్ధస్వరూపప్రతిపాదకభాగేనాపి ప్రతిపాద్యత్వసంభవాదితి

పదగ్ం సంగ్రహేణ బ్రవీమ్యోమిత్యేతత్. ౧౫
ఏతద్ధ్యేవాక్షరం బ్రహ్మ ఏతద్ధ్యేవాక్షరం పరమ్,
ఏతద్ధ్యేవాక్షరం జ్ఞాత్వా యో యదిచ్ఛతి తస్య తత్. ౧౬

శం—సంక్షేపతో బ్రవీమి ఓం ఇత్యేతత్ తదేతత్పదం యద్బుభుత్సితం చ వా యదే తదోమిత్యోంశబ్దవాచ్యమోంశబ్దప్రతీకం చ. ౧౫

శం—అతః ఏతద్ధ్యేవాక్షరం బ్రహ్మ పరం ఏతద్ధ్యేవాక్షరం చ పరం తయోర్హి ప్రతీకమేతదక్షరం ఏతద్ధ్యేవాక్షరం జ్ఞాత్వా ఉపాస్య బ్రహ్మేతి యో యదిచ్ఛతి పరమపరం వా తస్య తద్భవతి పరం చేజ్జ్ఞాతవ్యం అపరం చేత్ప్రాప్తవ్యమ్. ౧౬

ఆ—మందాధికారిణో విచారాసమర్థస్య క్రమేణావగతిసాధనం సంక్షిప్యాహ (సంగ్రహేణేతి.) ౧౫

ఆ—యస్య శబ్దస్యోచ్చారణే యత్స్ఫురతి తత్తస్య వాచ్యం ప్రసిద్ధం సమాహితచిత్తస్య ఓంకారోచ్చారణే యద్విషయానుపరక్తం సంవేదనం స్ఫురతి తదోఙ్కారమవలంబ్య తద్వాచ్యం బ్రహ్మాస్మీతి ధ్యాయేత్ తత్రాప్యసమర్థః ఓం శబ్దఏవ బ్రహ్మదృష్టిం కుర్యాదిత్యర్థః. ౧౬

రం—ద్రష్టవ్యం (తపాంసి సర్వాణి చేతి) తపాంసి తపఃప్రధానా ఉపరితనభాగా ఇతి వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం (యదిచ్ఛంతో బ్రహ్మచర్యం చరంతి) బ్రహ్మచర్యం గురుకులవాసస్త్రీసంగరాహిత్యాదిలక్షణం యదిచ్ఛంతోఽనుతిష్ఠంతి (తత్తే పదమితి) సంగృహ్యతేఽనేనేతి సంగ్రహః శబ్దః ప్రాప్యవక్తవ్యత్వప్రతిజ్ఞాపరే అస్మిన్మంత్రే అర్థాత్ప్రణవప్రశంసాయా లాభాత్ ప్రణవం ప్రశస్యేతి భాష్యస్య చ సర్వే వేదా ఇత్యాదిపాదత్రయోక్తబ్రహ్మప్రతిపాదకతయా ప్రశస్యేత్యర్థ ఇతి శ్రుతప్రకాశికావచనస్య చ నానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం సంక్షేపేణ తత్ప్రతిపాదకం కిమిత్యత ఆహ (ఓమిత్యేతదితి) 'ఓంతత్సదితి నిర్దేశో బ్రహ్మణస్త్రివిధః స్మృత' ఇతి ప్రణవస్య బ్రహ్మవాచకత్వాత్ ప్రణవావయవయోరకారమకారయోః పరజీవవాచితయా ఉపాయోపేత్రోరప్యుపదిష్టత్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యమ్. ౧౫

రం—ఏవం వాచకం ప్రణవం ద్వాభ్యాం మంత్రాభ్యాం స్తౌతి (ఏతద్ధ్యేవాక్షరం బ్రహ్మేతి) ఓమిత్యనేనైవాక్షరేణ పరమపురుషమభిధ్యాయీతేతి బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనధ్యానాలంబనత్వాదిదమేవాక్షరం బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనత్వాద్బ్రహ్మ ఏతద్ధ్యేవాక్షరం పరం) జప్యేషు ధ్యేయేషు చ శ్రేష్ఠమిత్యర్థః (ఏతద్ధ్యేవాక్షరమితి) ఏతదక్షరముపాసమానోఽనేనోపాసనేన ఇదం ఫలం మే భూయాదితి యత్కామయతే తస్య తద్భవతీత్యర్థః. ౧౬

ఏతదాలంబనగ్ శ్రేష్ఠమేతదాలంబనం పరమ్,
ఏతదాలంబనం జ్ఞాత్వా బ్రహ్మలోకే మహీయతే. ౧౭
న జాయతే మ్రియతే వా
విపశ్చిన్నాయం కుతశ్చిన్న బభూవ కశ్చిత్,

శం—యత ఏవం అతఏవైతదాలంబనం బ్రహ్మప్రాప్త్యాలంబనానాం శ్రేష్ఠం ప్రశస్యతమం ఏతదాలంబనం పరమపరం చ పరాపరబ్రహ్మవిషయత్వాత్ అతఏతదాలంబనం జ్ఞాత్వా బ్రహ్మలోకే మహీయతే పరస్మిన్ బ్రహ్మణ్యపరస్మింశ్చ బ్రహ్మభూతే బ్రహ్మవదుపాస్యో భవతీత్యర్థః. ౧౭

శం—అన్యత్ర ధర్మాదిత్యాదినా పృష్టస్యాత్మనోఽశేషవిశేషరహితస్యాలంబనత్వేన ప్రతీకత్వేన చ ఓంకారో నిర్దిష్టః అపరస్య చ బ్రహ్మణో మందమధ్యమప్రతిపత్తౄన్ ప్రతి అథేదానీం తస్య ఓంకారాలంబనస్యాత్మనః సాక్షాత్స్వరూపనిర్దిధారయిషయేదముచ్యతే న జాయతే నోత్పద్యతే మ్రియతే వా న మ్రియతే చ ఉత్పత్తిమతో వస్తునోఽనిత్యస్యానేకవిక్రియాః తాసామాద్యన్తే జన్మవినాశలక్షణే విక్రియే

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౧౭

ఆ—సాధనహీనాయోపదేశోఽనర్థక ఇతి మత్వోచ్చావచమపగతిసాధనముక్త్వా వక్తవ్యస్వరూపం యత్పృష్టం తదభిధానాయోపక్రమత ఇత్యాహ (అన్యత్ర

రం—(ఏతదాలంబనం శ్రేష్ఠం) ఏతదోఙ్కారరూపమాలంబనం శ్రేష్ఠం ధ్యానాదేరితి శేషః అతఏవ (ఏతదాలంబనం పరం) ఏతదాలంబనకం ధ్యానాది సర్వోత్కృష్టమిత్యర్థః. ఉత్తరార్ధస్య స్పష్టోర్థః. ౧౭

రం—ప్రథమం తావత్ప్రత్యగాత్మస్వరూపమాహ (న జాయతే మ్రియతే వేత్యాదినా మంత్రద్వయేన) ఇదం చ ప్రస్తుత్య వ్యాసార్యైరిత్థం వ్యాఖ్యాతం ఇదం మంత్రద్వయం తావదేకవిషయం న హన్యతే హన్యమానే శరీరే ఇత్యేతద్వివరణరూపత్వాద్ద్వితీయమంత్రస్య హంతా చేదితి మంత్రశ్చ జీవవిషయఏవ లోకస్య పరమాత్మని హంతృహంతవ్యభావప్రతిపత్త్యభావాత్ పరమాత్మా హి ప్రత్యక్షాగోచరః కథం తస్మిన్వధ్యతాదిప్రతిపత్తిః అహమేనం హన్మి అయం మాం హంతుమాగచ్ఛతీతి వధ్యఘాతుకభావాభిమానో హి దేహినాం జీవవిషయఏవ నను నాస్య జరయైతజ్జీర్యతీతివత్ పరమాత్మనోపి హననప్రతిషేధ ఉపపద్యతే సత్యం దహరాకాశస్య దేహాంతర్వర్తిత్వాచ్ఛంకితవికారనిషేధ ఉపపద్యతే ఇహ తు లోకసిద్ధా భ్రాంతిరనూద్య నిరస్యతే

అజో నిత్యశ్శాశ్వతోఽయం పురాణో
న హన్యతే హన్యమానే శరీరే ౧౮
హంతా చేన్మన్యతే హంతుగ్ం హతశ్చేన్మన్యతే హతం,

శం—ఇహాత్మని ప్రతిషిధ్యతే ప్రథమం సర్వవిక్రియాప్రతిషేధార్థం న జాయతే మ్రియతేవేతి విపశ్చిత్. మేధావీ సర్వజ్ఞః అపరిలుప్తచైతన్యస్వభావాత్ కిం చ నాయమాత్మా కుతశ్చిత్ కారణాన్తరాద్బభూవ అస్మాచ్చాత్మనో న బభూవ కశ్చిదర్థాంతరభూతః అతోఽయమాత్మా అజో నిత్యశ్శాశ్వతః అపక్షయవివర్జితః యోహ్యశాశ్వతః సోఽప్యపక్షీయతే, అయం తు శాశ్వతః అత ఏవ పురాణః పురాపి నవ ఏవేతి. యోహ్యవయవోపచయద్వారేణాభినిర్వర్త్యతే స ఇదానీం నవః యథా కుంభాదిః తద్విపరీతస్త్వాత్మాపురాణః వృద్ధివివర్జితఇత్యర్థః యత ఏవం అతో న హన్యతే న హింస్యతే హన్యమానే శస్త్రాదిభిశ్శరీరే తత్థోఽప్యాకాశవదేవ భవతీత్యర్థః. ౧౮

శం—ఏవంభూతమప్యాత్మానం శరీరమప్యాత్మానం శరీరమాత్రాత్మదృష్టిర్హంతా

ఆ—ధర్మాదిత్యాదినేతి) యద్యాత్మనోఽన్యద్బ్రహ్మ స్యాత్ తత్ర జన్మాదిప్రాప్త్యభావాదప్రాప్తనిషేధస్స్యాత్ అతో జన్మాదిప్రతిషేధేన బ్రహ్మోపదిశన్నాత్మస్వరూపమేవోపదిశతీతి గమ్యతే మరణనిమిత్తాఽస్తిత్వాశంకా ఆత్మనః మరణాభావేఽస్తిత్వవిషయప్రశ్నస్యాప్యేతదేవ ప్రతివచనం భవతీతి ద్రష్టవ్యమ్. ౧౮

ఆ—యద్యవిక్రియఏవాత్మా తర్హి ధర్మాద్యధికార్యభావాత్తదసిద్ధా సంసారోప

రం—న హి పరమాత్మని వధ్యఘాతుకభావభ్రాంతిః కస్యాప్యస్తి అతోఽనువాదనిషేధావనుపపన్నౌ న జాయతఇతి మంత్రశ్చ తేనైకార్థః అతో మంత్రద్వయమపి జీవవిషయకమేవేతి అక్షరార్థస్తు (న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్) విపశ్చిత్త్వార్హోయమిదానీమపి జననమరణశూన్య ఇత్యర్థః (నాయం కుతశ్చిత్) ఉత్పాదకశూన్యః (న బభూవ కశ్చిత్) పూర్వమపి మనుష్యాదిరూపేణ జననశూన్యః న జాయతఇత్యత్ర హేతుమాహ (అజఇతి) న మ్రియతఇత్యత్ర హేతుమాహ (నిత్యఇతి) న కుతశ్చిదిత్యత్ర హేతుమాహ (శాశ్వతఇతి) పూర్వం న బభూవేత్యత్ర హేతుమాహ (పురాణఇతి) నను కథమస్య నిత్యత్వం శరీరాంతర్వర్తినశ్శరీరవినాశానువినాశిత్వావశ్యంభావాదిత్యత ఆహ (న హన్యతే ఇతి) స్పష్టోర్థః. ౧౮

రం—తదేవోపపాదయతి (హంతా చేదితి) 'హంతా చేన్మన్యతే హంతుం అహమేనం వధిష్యా'మీతి దేహాత్మదృష్ట్యా మన్యతే చేదిత్యర్థః (హతశ్చేన్మన్యతే హతం)

శం—చేత్ యదిమన్యతే చింతయతి హంతుం హనిష్యామ్యేనమితి యోఽప్యన్యో హతః సోఽపి చేన్మన్యతేహతమాత్మానం హతోఽహమితి ఉభావపి తౌ న విజానీతస్స్వమా

ఆ—లంఘ ఏవ న స్యాదిత్యాదిత్యాశంక్యాహ(అతోఽనాత్మజ్ఞవిషయ ఏవేతి)యదజ్ఞానాత్ప్రవృత్తిస్స్యాత్తజ్ఞానాత్సా కుతో భవేదితి న్యాయాచ్చాత్మజ్ఞస్యధర్మాదినోపపద్యతే

రం—ఛిన్నదేహావయవః దేహాత్మదృష్ట్యా ఆత్మానం హతోఽహమితి మన్యతే చేదిత్యర్థః (ఉభౌ తౌ న విజానీతః) ఆత్మస్వరూపమితి శేషః (నాయం హంతి) ఆత్మానమితి శేషః (న హన్యతే) ఆత్మస్వరూపమితి శేషః నను వేదాంతవేద్యపరిశుద్ధాత్మస్వరూపే కథం హననాదిప్రసక్తితత్పూర్వకనిషేధావితి వాచ్యం తస్యైవ క్షేత్రీభూతతయా తత్ప్రయుక్తతత్సంభవాదితి ద్రష్టవ్యం. ఇమౌ మంత్రౌ ప్రస్తుత్య వియత్పాదే చింతితం తత్ర హి 'వాయుశ్చాంతరిక్షం చైతదమృత'మితి వాయ్వంతరిక్షయోర్నిత్యత్వశ్రవణేఽపి 'ఆత్మన ఆకాశస్సంభూతః ఆకాశాద్వాయు'రితి తయోరుత్పత్తిశ్రవణాత్ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థం సర్వస్య వస్తునో బ్రహ్మవికారత్వస్యావశ్యాశ్రయణీయత్వాచ్చ యథోత్పత్తిరంగీక్రియతే ఏవం జీవానాం నిత్యత్వశ్రవణేఽపి 'తోయేన జీవాన్విససర్జ భూమ్యాం ప్రజాపతిః ప్రజా అసృజతే'తి జీవానామపి సృష్టిశ్రవణాత్ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థం జీవస్యాపి సృష్టిరభ్యుపగంతవ్యేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే 'నాత్మా శ్రుతేర్నిత్యత్వాచ్చ తాభ్య' ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాంతితం ఆత్మా నోత్పద్యతే 'న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్ జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజా'విత్యుత్పత్తినిషేధశ్రుతేః తాభ్య ఏవ శ్రుతిభ్యో నిత్యత్వావగమాచ్చ. న చోత్పత్తిశ్రుతిసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞావిరోధశ్శంక్యః స్వరూపస్య నిత్యత్వేఽపి జ్ఞానసంకోచవికాసలక్షణాన్యథాభావరూపావస్థాంతరాపత్తిసత్త్వేన ఉత్పత్తిశ్రుతేస్సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయాశ్చోపపత్తేః ఉత్పత్తినిషేధశ్రుతేశ్చ స్వరూపాన్యథాభావలక్షణోత్పత్త్యభావపరతయా అవిరోధాత్ ఇయాంస్తు విశేషః చిదచిదీశ్వరాణాం త్రయాణామపి అవస్థాంతరాపత్తిలక్షణోత్పత్తిరూపో వికారోఽస్త్యేవ తథాప్యచేతనానాం స్వరూపాన్యథాభావలక్షణోత్పత్తిః జీవానాం తు సా నాస్తి అపి తు జ్ఞానసంకోచవికాసలక్షణస్వభావాన్యథాభావరూపోత్పత్తిః ఈశ్వరస్య తు తన్నియంతృత్వావ్యవస్థాసత్త్వేఽపి ఉక్తలక్షణాఽనిష్టవికారద్వయాభావాత్ నిత్యో నిత్యానామితి పరమాత్మన ఇతరవిలక్షణనిత్యత్వోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం వర్ణితశ్చ సూత్రార్థః నను 'న జాయతే మ్రియతే వా' ఇతి శ్రుతిప్రతిషిద్ధా జీవోత్పత్తిః 'వాసుదేవాత్సంకర్షణో నామ జీవో జాయత' ఇతి శ్రీపాంచరాత్రే ప్రతిపాద్యతే సా చ జీవే న సంభవతి తథా సంకర్షణాత్ ప్రద్యుమ్నసంజ్ఞం మనో జాయత ఇతి కర్తుర్జీవాత్కరణస్య మనస ఉత్పత్తిః

శం—త్మానం యతో నాయం హంతి అవిక్రియత్వాదాత్మనః తథా న హన్యతే ఆకాశ

ఆ—అత ఆత్మజ్ఞస్సదా ముక్తఏవేత్యాహ (న్యాయాచ్చేతి) తదుక్తం 'వివేకీ సర్వదా

రం—శ్రూయమాణాపి న సంభవతి కర్తుర్జీవాత్కరణోత్పత్తేః 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేంద్రియాణి'చేతి మనసో బ్రహ్మోత్పత్తిప్రతిపాదకశ్రుతివిరుద్ధత్వాదితి 'ఉత్పత్త్య సంభవాత్ న చ కర్తుః కరణ'మితి సూత్రద్వయేన పూర్వపక్షం కృత్వా 'విజ్ఞానాదిభావే వా తదప్రతిషేధః విప్రతిషేధా'చ్చేతి సూత్రాభ్యాం సిద్ధాంతితం వాశబ్దః పూర్వపక్షవ్యావృత్త్యర్థః విజ్ఞానం చ తదాది చ విజ్ఞానాది. నను చ క్యంతో ఘురితి ఆదిశబ్దస్య నిత్యపుల్లింగత్వాత్ కథమేతదితి చేత్ నాయం ఘుః అపి తు 'అద భక్షణ' ఇత్యస్మాదావశ్యకార్థే ణిని ప్రత్యయే ఆదిఇతి రూపం సిద్ధ్యతి తేన చ నిఖిలజగత్సంహర్తృత్వముఖేన కారణత్వం ప్రతిపాద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం ఆదివిజ్ఞానం పరమాత్మేత్యర్థః 'సంకర్షణో నామ జీవో జాయత'ఇతి శ్రుతస్య జీవశబ్దార్థస్య తదభిమాని పరమాత్మభావే సతి శాస్త్రప్రామాణ్యాప్రతిషేధస్సిధ్యతి పరమాత్మనశ్చ జననం నామ స్వేచ్ఛాధీనశరీరపరిగ్రహః తస్మిన్నేవ పాంచరాత్రే 'స హ్యనాదిరనంత'శ్చేతి జీవోత్పత్తేర్విశేషేణ ప్రతిషిద్ధతయా తద్విరుద్ధాభిధానాసంభవాత్ 'సంకర్షణో నామ జీవో జాయత'ఇత్యనేన జీవాభిమానిసంకర్షణస్య ఇచ్ఛాధీనశరీరపరిగ్రహరూపోత్పత్తిః ప్రతిపాద్యతఇతి న పాంచరాత్రాప్రామాణ్యమితి సూత్రయోరర్థః. నను సాంఖ్యపాశుపతాద్యధికరణవదిదమప్యధికరణం పాంచరాత్రప్రామాణ్యప్రతిషేధకం కిం న స్యాదితి చేత్. వేదోపబృంహణాయ భారతసంహితాం కుర్వతా బాదరాయణేన 'ఇదం శతసహస్రాద్ధి భారతాఖ్యానవిస్తరాత్, ఆమథ్య మతిమంథానం దధ్నో ఘృతమివోద్ధృతం. నవనీతం యథా దధ్నో ద్విపదాం బ్రాహ్మణో యథా, ఆరణ్యకం చ వేదేభ్య ఓషధీభ్యో యథామృతం. ఇదం మహోపనిషదం చతుర్వేదసమన్వితం, సాంఖ్యయోగకృతాన్తేన పాంచరాత్రానుశబ్దితమ్. ఇదం శ్రేయ ఇదం బ్రహ్మ ఇదం హితమనుత్తమం, ఋగ్యజుస్సామభిర్జుష్టమథర్వాంగిరసైస్తథా. భవిష్యతి ప్రమాణం వై ఏతదేవానుశాసనం, బ్రాహ్మణైః క్షత్రియైర్వైశ్యైశ్శూద్రైశ్చ కృతలక్షణైః. అర్చనీయశ్చ సేవ్యశ్చ పూజనీయశ్చ మాధవః, సాత్వతం విధిమాస్థాయ గీతస్సంకర్షణేన యః, అస్మాత్ప్రవక్ష్యతే ధర్మాన్మనుస్స్వాయంభువస్తథా.' ఇత్యాదిభిర్వచనైః బహుషు స్థలేషు పాంచరాత్రప్రామాణ్యం ప్రతిష్ఠాపితవతా శారీరకశాస్త్రే తత్ప్రామాణ్యం నిరాక్రియత ఇత్యస్యాసంగతత్వాత్. నన్వేవం 'ఏవం తత్త్వమిదం కృత్స్నం సాంఖ్యానాం విదితాత్మనాం' యదుక్తం యతిభిర్ముఖ్యైః కపిలాదిభిరీశ్వరైః. యస్మిన్న విభ్రమాః కేచిద్దృశ్యంతే మనుజర్షభ, గుణాశ్చ యస్మిన్స

ఉభౌ తౌ న విజానీతో నాయగ్ం హంతి న హన్యతే. ౧౯
అణోరణీయాన్మహతో మహీయానాత్మాస్య జంతోర్ని

శం—వదేవావిక్రియత్వాదేవ అతో౽నాత్మజ్ఞవిషయఏవ ధర్మాధర్మాదిలక్షణస్సంసారః న బ్రహ్మజ్ఞస్య శ్రుతిప్రామాణ్యాన్న్యాయాచ్చ ధర్మాధర్మాద్యనుపపత్తేః. ౧౯

శం—కథం పునరాత్మానం జానాతీతి ఉచ్యతే అణోః సూక్ష్మాదణీయాన్ శ్యామాకాదేరణుతరః మహతః మహత్పరిమాణాన్మహీయాన్ మహత్తరః పృథివ్యాదేః

ఆ—ముక్తః కుర్వతో నాస్తి కర్తృతా, అలేపవాదం సమాశ్రిత్య శ్రీకృష్ణజనకో యథే'తి. ౧౯

ఆ—అకామత్వాదిసాధనాంతరవిధానార్థముత్తరవాక్యమవతారయతి (కథం

రం—హనో దోషహానిశ్చ 'కేవలా' ఇతి కాపిలమతస్య భారతే భ్రమాదిదోషాభావప్రతిపాదనాత్ 'సర్వేషు చ నృపశ్రేష్ఠ జ్ఞానేష్వేతేషు దృశ్యతే, యథాగమం యథాన్యాయం నిష్ఠా నారాయణః ప్రభు'రితి సాంఖ్యయోగపాశుపతాదీనామపి నారాయణనిష్ఠత్వప్రతిపాదనాత్. 'తమేవ శాస్త్రకర్తారః ప్రవదంతి మనీషిణ' ఇతి తచ్ఛాస్త్రకర్తౄణామపి నారాయణప్రతిపాదకత్వస్య ప్రతిపాదనాత్ 'సాంఖ్యం యోగః పాంచరాత్రం వేదాః పాశుపతం తథా, ఆత్మప్రమాణాన్యేతాని న హంతవ్యాని హేతుభి'రితి సర్వేషామప్యాత్మప్రమాణత్వప్రతిపాదనాచ్చ 'సర్వే ప్రమాణం హి తథా యథైతచ్ఛాస్త్రముత్తమ'మితి పాంచరాత్రదృష్టాంతేన ఇతరశాస్త్రాణామపి ప్రామాణ్యప్రతిపాదనాచ్చ తత్పాదే సాంఖ్యపాశుపతాద్యాగమానామపి ప్రామాణ్యం న నిరాక్రియత ఇతి చేత్ సత్యం భ్రమవిప్రలిప్సాదిరాహిత్యం శాస్త్రకర్తౄణాం పరమతాత్పర్యం నారాయణ ఏవేతి చ సమానం తథాపి అబహుశ్రుతతయా తద్వక్తౄణాం హృదయమజానంతః ఆపాతప్రతిపన్నమేవార్థం తాత్త్వికం మన్యమానా యే ప్రత్యవతిష్ఠంతే తాన్ప్రతి సాంఖ్యాద్యాగమానామాపాతప్రతిపన్నార్థమాత్రపరత్వమన్వారుహ్య సూత్రకృతా తన్నిరసనం కృతం పాంచరాత్రశాస్త్రం తు పరతత్త్వహితపురుషార్థానామేవాపాతతో౽పి ప్రతీతేః వేదవిరుద్ధనిమిత్తోపాదానభేదాద్యప్రతీతేశ్చ కృత్స్నం ప్రమాణమేవేతి నైకదేశస్య ప్రామాణ్యశంకావకాశ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ఏవమేవ వ్యాసార్యైరుక్తం ప్రకృతమనుసరామః. ౧౯

రం—ఏవం మంత్రద్వయేన ప్రత్యగాత్మస్వరూపం విశోధ్య తదాత్మభూతపరమాత్మస్వరూపమాహ (అణోరణీయానిత్యాదినా) అణోః సర్వాచేతనాపేక్షయా సూక్ష్మాచ్చేతనాదణుతరః తతో౽పి సూక్ష్మః తదంతఃప్రవేశయోగ్యఇత్యర్థః మహతః ఆకా

హితో గుహాయాం, తమక్రతుః పశ్యతి వీతశోకో

శం—అణు మహద్వా యదస్తి లోకే వస్తు తత్తేనైవాత్మనా నిత్యేనాత్మవత్సంభవతి తదాత్మనా వినిర్ముక్తమసత్సమ్పద్యతే తస్మాదసావేవాత్మా అణోరణీయాన్ మహతో మహీయాన్ సర్వనామరూపవస్తూపాధికత్వాత్ స చాత్మా అస్య జంతోః బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యంతస్య ప్రాణిజాతస్య గుహాయాం హృదయే నిహితః ఆత్మభూతస్థిత ఇత్యర్థః తం ఆత్మానం దర్శనశ్రవణ మననవిజ్ఞానలింగ అక్రతుః అకామః అదృష్టబాహ్యవిష

ఆ—పునరితి) ఏకస్యాణుత్వం మహత్త్వం చ విరుద్ధం కథమనూద్యత ఇత్యాశంక్యాణు

రం—శాదేరపి మహత్తరః స్యావ్యాప్తవస్తురహితఇత్యర్థః అస్య జంతోః న జాయతే మ్రియతే వేతి మంత్రద్వయనిర్దిష్టస్య ఆత్మా అంతఃప్రవిశ్య నియంతేత్యర్థః అతశ్చ పూర్వమంత్రద్వయనిర్దిష్టాత్ ప్రత్యగాత్మస్వరూపాత్ అణోరణీయానితి మంత్రసందర్భ ప్రతిపాద్యోన్య ఏవేతి సిద్ధం న చాస్య జంతోరిత్యస్య హృదయగుహావాచినా సంబంధసాపేక్షేణ గుహాయామిత్యనేనైవాన్వితత్వేన నాత్మేత్యనేనాన్వయ ఇతి శంక్యం ఆత్మశబ్దాన్వితస్యైవ కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాన్వయే దోషాభావాత్ 'మూలతశ్శాఖాం పరివాస్యోపవేషం కరోతీ'త్యత్ర శాఖాం మూలతః పరివాస్య మూలతఉపవేషం కరోతీతి పరివాసనాన్వితస్యాపి మూలతఇత్యస్య ఉపవేషం కరోతీత్యనేనాపి అన్వయస్యాంగీకృతత్వాత్ జీవహృదయగుహావర్తిత్వప్రతిపాదనేపి జీవభేద సిద్ధేశ్చ న హి జీవస్యైవ జీవగుహావర్తిత్వప్రతిపాదనే ప్రయోజనమస్తి. నను న జాయత ఇత్యుపన్యస్తస్యాత్మనః జాయమానవాచిజంతుశబ్దేన పరామర్శస్యానుపపన్నతయాఽస్య జంతోరిత్యస్య ప్రత్యక్షాదిసన్నిధాపితదేహపరతాయా ఏవ వక్తవ్యత్వేన తద్గుహాహిత ఆత్మా ప్రాగుపన్యస్తో జీవఏవాస్తు న చ కర్తృత్వభోక్తృత్వాదివిశిష్టతయా సదా అహమితి భాసమానే జీవే 'కస్తం మదామదం దేవం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతి, కఇత్థా వేద యత్ర స' ఇతి ఉత్తరసందర్భప్రతిపాద్యదుర్విజ్ఞానత్వం కథమన్వేత్వితి వాచ్యం జీవస్య కర్తృత్వాదివిశిష్టతయా సర్వలోకవిదితత్వేపి ముక్తప్రాప్యబ్రహ్మస్వరూపవిశిష్టతయా దుర్జ్ఞానత్వసంభవాదితి చేన్న 'ప్రాణీ తు చేతనో జన్మీ జంతుజన్యుశరీరిణ' ఇతి జంతుశబ్దస్య చేతనపర్యాయతయా ప్రకృతజీవవాచిత్వసంభవాత్ అస్యేతి శబ్దస్య చ పూర్వసందర్భోపస్థాపితప్రత్యగాత్మవిషయత్వసంభవే ప్రత్యక్షాద్యుపస్థాపితదేహవిషయత్వాశ్రయణస్య అయుక్తత్వాత్ అత్యంతాణుత్వమహత్త్వయోః 'ఏషమఆత్మాంతర్హృదయే అణీయాన్వ్రీహేర్వా యవాద్వా సర్షపాద్వా శ్యామకాద్వా శ్యామాకతండు

ధాతుః ప్రసాదాన్మహిమానమాత్మనః. ౨౦

శం—యోపరతబుద్ధిరిత్యర్థః. యదా చైవం తదా మనఆదీని కరణాని ధాతవః శరీరస్య ధారణాత్ ప్రసీదంతీతి ఏషాం ధాతూనాం ప్రసాదాదాత్మనో మహిమానం కర్మనిమిత్తవృద్ధిక్షయరహితం పశ్యతి వీతశోకః ధాతుః ప్రసాదాన్మహిమానమాత్మనోఽయమహమస్మీతి సాక్షాద్విజానాతి తతో విగతశోకో భవతి అన్యథా దుర్విజ్ఞేయోఽయమాత్మా కామిభిః ప్రాకృతైః పురుషైః. ౨౦

ఆ—త్వాద్యధ్యాసాధిష్ఠానత్వాదణుత్వాదివ్యవహారః న తత్త్వతఇత్యవిరోధమాహ (అణుమహద్వేతి.) ౨౦

రం—లాద్వా ఏషమఆత్మాంతర్హృదయే జ్యాయాన్ పృథివ్యా జ్యాయానంతరిక్షాజ్జ్యాయాన్ దివో జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్య'ఇత్యాదిషు పరమాత్మధర్మతయాఽణోరణీయానితి మంత్రప్రతిపాద్యస్య జీవత్వశంకాయా అసంభవాత్ నను 'నేతరోనుపపత్తే'రితి సూత్రే 'సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితే'తి వాక్యశ్రుతవిపశ్చిత్త్వస్య బ్రహ్మాసాధారణలింగత్వస్య భాష్యే ప్రతిపాదితత్వాత్ 'న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చి'దితి మంత్రస్యాపి పరరీత్యా పరమాత్మపరత్వమేవాస్తు ఏవం సతి అన్యత్ర ధర్మాదితి ప్రశ్నస్య ప్రాప్యద్వయపరత్వం ప్రతివచనస్య ప్రాప్యద్వయపరత్వమాశ్రిత్య న జాయతఇత్యాదిమంత్రద్వయస్య ప్రాప్యజీవస్వరూపపరత్వం అణోరణీయానితి సందర్భస్య చ పరమాత్మపరత్వమిత్యాది పరికల్పనక్లేశో నాశ్రయణీయఇతి చేత్ న హననాదిప్రతిషేధాద్యనుపపత్త్యా విపశ్చిచ్ఛబ్దే ముఖ్యార్థత్యాగస్యావశ్యకత్వేన తన్మంత్రద్వయస్యాణోరణీయానిత్యాదిమంత్రసందర్భస్య చ ఏకవిషయత్వాసంభవాత్ శిష్టముత్తరత్ర స్పష్టయిష్యతే (తమక్రతుః పశ్యతీతి) తం తాదృశం పరమాత్మానమక్రతుః కామ్యకర్మాదిరహితస్సన్ ధాతోః ధారకస్య పరమాత్మనః ప్రసాదాదాత్మనో మహిమానం మహత్త్వసంపాదకం స్వసార్వజ్ఞ్యాదిగుణావిర్భావహేతుభూతం పరమాత్మానం యదా పశ్యతి తదా వీతశోకో భవతీత్యర్థః ద్యుభ్వాద్యధికరణే 'జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశ'మితి మంత్రఖండం ప్రస్తుత్య అయం యదా స్వస్మాదన్యం సర్వస్యేశం ప్రియమాణమస్యేశ్వరస్య మహిమానం చ నిఖిలజగన్నియమనరూపం పశ్యతి తదా వీతశోకో భవతీతి భగవతా భాష్యకృతా వ్యాఖ్యాతత్వాత్తదనుసారేణాపి పరమాత్మనో నిఖిలజగన్నియమనరూపం మహిమానం చ యః పశ్యతి స వీతశోకో భవతీత్యర్థః ధాతుఃప్రసాదాద్వీతశోకో భవతీతి వాఽన్వయః 'ప్రసీదత్యచ్యుతస్తస్మిన్ ప్రసన్నే క్లేశసంక్షయ'ఇతి స్మృతేరితి ద్రష్టవ్యం 'అక్రతుం పశ్యతి ధాతుః ప్రసాదాన్మహిమానమీశ'మితి పాఠే అక్రతుం కర్మకృతోత్కర్షాశూన్యమిత్యర్థః ధాతుః భగవతః. ౨౦

ఆసీనో దూరం వ్రజతి శయానో యాతి సర్వతః,
కస్తం మదామదం దేవం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతి. ౨౧
అశరీరగ్ం శరీరేష్వనవస్థేష్వవస్థితం మహాంతం

శం—యస్మాదాసీనః అవస్థితః అచల ఏవ సన్ దూరం వ్రజతి శయానో యాతి సర్వతః ఏవమసావాత్మా దేవో మదామదః సమదోఽమదశ్చ సహర్షోఽహర్షశ్చ విరుద్ధధర్మవాన్ అతోఽశక్యత్వాజ్జ్ఞాతుం కస్తం మదామదం దేవం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతి అస్మదాదేరేవ సూక్ష్మబుద్ధేః పండితస్య సువిజ్ఞేయోఽయమాత్మా స్థితిగతినిత్యానిత్యాదివిరుద్ధానేకధర్మోపాధికత్వాద్విరుద్ధధర్మవత్త్వాద్విశ్వరూపవ ఇవ చింతామణివదవభాసత ఇతి దుర్విజ్ఞేయత్వం దర్శయతి (కస్తం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతీతి) కరణానాముపశమః శయనం కరణజనితస్యైకదేశవిజ్ఞానస్యోపశమః శయానస్య భవతి యదా చైవం కేవలసామాన్యవిజ్ఞానత్వాత్సర్వతో యాతీవ యదా విశేషవిజ్ఞానస్థః స్వేన రూపేణ స్థిత ఏవ సన్మనఆదిగతిషు తదుపాధికత్వాద్దూరం వ్రజతీవ సచేహైవ వర్తతే. ౨౧

శం—తద్విజ్ఞానాచ్చ శోకాత్యయ ఇత్యభిదర్శయతి అశరీరం స్వేన రూపేణాకా

ఆ—విరుద్ధానేకధర్మవత్త్వాద్దుర్విజ్ఞేయశ్చేదాత్మా కథం తర్హి పండితస్యాపి సుజ్ఞేయస్స్యాదిత్యాశంక్యాహ (స్థితిగతీతి) విశ్వరూపో మణిర్యథా నానారూపోఽవభాసతే పరం నానావిధోపాధిసన్నిధానాత్ న స్వతో నానారూపః చిన్తామణౌ వా యద్యచ్చింత్యతే తత్తచ్చింతోపాధికమేవావభాసతే న తత్త్వతః తథా స్థితిగతినిత్యానిత్యాదయో విరుద్ధానేకధర్మా యేషాం తదుపాధివశాదాత్మాపి విరుద్ధధర్మవానివావభాసత ఇతి యోజనా ఇతి తస్య సువిజ్ఞేయో భవతి ఉపాధ్యవివిక్తదర్శినస్తు దుర్విజ్ఞేయ ఏవేత్యర్థః స్వతో విరుద్ధధర్మత్వం నాస్తీత్యేతదేవ శ్రుతియోజనయా దర్శయతి (కరణానామిత్యాదినా) (ఏకదేశవిజ్ఞానస్యేతి) మనుష్యోఽహం నీలం పశ్యామీత్యాది పరిచ్ఛిన్నవిజ్ఞానస్యేత్యర్థః. ౨౧

రం—ధాతుః ప్రసాదశబ్దితభగవదనుగ్రహశూన్యస్య పరమాత్మతత్త్వమత్యంతాలౌకికత్వాద్దురధిగమమితి దర్శయతి (ఆసీనో దూరం వ్రజతి శయానో యాతి సర్వత ఇతి) సర్వాత్మకత్వేన ఇతరత్ర విరుద్ధతయా ప్రతీయమానా అప్యాసీనత్వదూరగంతృత్వాదిధర్మా జీవద్వారా తత్ర సంతీతి భావః (కస్తమితి) హర్షాహర్షవిరుద్ధధర్మమధ్యస్థం తం పరమాత్మప్రసాదానుగృహీతమాదృశజనాదన్యః కో వా జ్ఞాతేత్యర్థః. ౨౧

రం—(అశరీరమితి) కర్మకృతశరీరరహితం అనవస్థేషు అస్థిరేషు నిత్యత్వేన

విభుమాత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి. ౨౨

నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో

న మేధయా న బహునా శ్రుతేన,

శం—శకల్ప ఆత్మా తమశరీరం శరీరేషు దేవపితృమనుష్యాదిశరీరేష్వనవస్థేషు అనిత్యే ష్వవస్థితిరహితేష్వవస్థితం నిత్యమవికృతమిత్యేతత్ మహాంతం మహత్త్వస్యాపేక్షికత్వ శంకాయామాహ విభుం వ్యాపినమాత్మానం ఆత్మగ్రహణం స్వతోఽనన్యత్వప్రదర్శనార్థం ఆత్మశబ్దః ప్రత్యగాత్మవిషయఏవ ముఖ్యః తమీదృశమాత్మానం మత్వా అయమహమితి ధీరః ధీమాన్న శోచతి న హ్యేవంవిధస్యాత్మవిదశ్శోకోపపత్తిః. ౨౨

శం—యద్యపి దుర్విజ్ఞేయోఽయమాత్మా తథాప్యుపాయేన సువిజ్ఞేయ ఏవే త్యాహ నాయమాత్మా ప్రవచనేన అనేకవేదస్వీకరణేన లభ్యః జ్ఞేయః నాపి మేధయా గ్రంథార్థధారణాశక్త్యా న బహునా శ్రుతేన కేవలేన కేన తర్హి లభ్య ఇతి ఉచ్యతే యమేవ స్వమాత్మానమేషః సాధకో వృణుతే ప్రార్థయతే తేనైవాత్మనా వరిత్రా స్వయమాత్మా లభ్యః జ్ఞాయత ఇత్యేతత్ నిష్కామశ్చాత్మానమేవ ప్రార్థయతే ఆత్మనై

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౨౨

ఆ—(న బహునా శ్రుతేనేతి) ఆత్మప్రతిపాదకోపనిషద్విచారాతిరిక్తశాస్త్ర శ్రవణేన న లభ్యః ఉపనిషద్విచారేణాపి కేవలేనేతి సిద్ధోపదేశరహితేన న లభ్యత ఇత్యర్థః. పరమేశ్వరాచార్యానుగ్రహేణ తు లభ్యతఇత్యాహ (యమేవేతి) స్వాత్మాన మేవ సాధకః శ్రవణమననాదిభిర్వృణుతే సంభజతే శ్రవణాదికాలేపి సోహమిత్యు పాయేనైవానుసంధత్తఇత్యర్థః. తేనైవేతి లక్షణయా పరమాత్మానుగ్రహేణైవ వరిత్రా ఽభేదానుసంధానవతా యథానుసంధానమాత్మతయైవ పరమాత్మా లభ్యో భవతీత్యర్థః

రం—తత్ర స్థితం మహాంతం విభుం మహావైభవశాలినం ఆత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి. ౨౨

రం—ఈదృశాత్మప్రాప్త్యుపాయం దర్శయతి (నాయమాత్మేతి) అత్ర ప్రవచనశబ్దేన మననస్యైవ గృహీతుముచితత్వాదధ్యాపనరూపస్య ప్రవచనస్య హేతుత్వాప్రసక్తేశ్చ తథైవ వ్యాసార్యైర్వివృతత్వాచ్చ ప్రవచనం మననం (యమే వైష వృణుతే తేన లభ్యః) ఏషః పరమాత్మా యం సాధకం ప్రార్థయతే తేన లభ్యః ప్రార్థనీయపుంసా లభ్యఇత్యర్థః తత్ప్రార్థనీయత్వం చ తత్ప్రియతమస్యైవ పుంసః తత్ప్రియతమత్వం చ తత్ప్రీతిమత ఏవ తతశ్చ భగవద్విషయిణీ ఉపాసకస్య ప్రీతిర్భగ

యమేవైష వృణుతే తేన లభ్య స్తస్యైష
ఆత్మా వివృణుతే తనూగ్ స్వాం. ౨౩
నావిరతో దుశ్చరితాన్నాశాంతో నాసమాహితః,
నాశాంతమానసో వాపి ప్రజ్ఞానేనైనమాప్నుయాత్. ౨౪

శం—వాత్మా లభ్యత ఇత్యర్థః. కథం లభ్యతఇతి ఉచ్యతే తస్య స్వాత్మకామస్యైషః ఆత్మా వివృణుతే ప్రకాశయతి పారమార్థికీం స్వాం తనూం స్వకీయం యాథాత్మ్య మిత్యర్థః. ౨౩

శం—కించాన్యత్ దుశ్చరితాత్ ప్రతిషిద్ధాచ్ఛ్రుతిస్మృత్యవిహితాత్పాప కర్మణో నావిరతః అనుపరతః నాపీంద్రియలౌల్యాదశాంతః అనుపరతః నాప్యసమాహితః నైకాగ్రమనాః విక్షిప్తచిత్తః సమాహితచిత్తోపి సన్ సమాధానఫలార్థిత్వాత్ నాప్యశాంతమానసః వ్యాపృతచిత్తో వా ఆత్మానం ప్రాప్నుయాత్ కేన ప్రాప్నుయాదితి ఉచ్యతే ప్రజ్ఞానేన బ్రహ్మవిజ్ఞానేన ఏనం ప్రకృతమాత్మానమాప్నుయాత్ యస్తు దుశ్చరితాద్విరత ఇంద్రియలౌల్యాచ్చ సమాహితచిత్తః సమాధానఫలాదప్యుపశాంత మానసశ్చాచార్యవాన్ ప్రజ్ఞానేన యథోక్తమాత్మానం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౨౪

ఆ—వైపరీత్యేన వా యోజనా. ఆత్మాత్వేష ప్రకరణే పరమాత్మాంతర్యామ్యాచార్య రూపేణ వా వ్యవస్థితోఽయమేవ ముముక్షుం వృణుతే భజతే అనుగృహ్ణాతి తేనైవ పరమేశ్వరానుగృహీతేనాభేదానుసంధానవతా లభ్యతఇత్యర్థః. ౨౩

ఆ—దుశ్చరితం కాయికం పాపం. ౨౪

రం—వత ఉపాసకే ప్రీతిముత్పాద్య తత్ప్రాప్తిహేతుర్భవతీత్యర్థః (తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వాం) తస్య ఉపాసకస్య ఏష ఆత్మా పరమాత్మా స్వరూపం ప్రకాశ యతి స్వాత్మానం ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః వృణుతఇతి పాఠేపి సఏవార్థః. ౨౩

రం—పరమాత్మప్రాప్తిహేతుభూతోపాసనాంగతయా కాంశ్చిద్ధర్మానుపదిశతి (నావిరతో దుశ్చరితాదితి) పరదారపరద్రవ్యాపహారాదనివృత్తః అనుపశాంతకామ క్రోధవేగః నానావిధవ్యాపారవిక్షిప్తతయాఽనవహితచిత్తః అనిగృహీతమనాశ్చ ఏనం పరమాత్మానం ప్రజ్ఞానేన నాప్నుయాదిత్యర్థః. పురుషార్థస్యైవానృతవదననిషేధస్య దర్శపూర్ణమాసప్రకరణే క్రత్వంగతయా నానృతం వదేదితి నిషేధవత్ పురుషార్థ స్యాపి దుశ్చరితవిరత్యాదేరుపాసనాంగతయా విధానముపపద్యతే తతశ్చ యస్తు పురు షార్థమపి దుశ్చరితనిషేధమతిలంఘ్య పరమాత్మోపాసనమవిగుణం చికీర్షతి తస్య దుశ్చరిత నిషేధయాపాంగవైగుణ్యాదుపాసనసాద్గుణ్యం న సిద్ధ్యతీత్యర్థః. ౨౪

యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ ఉభే భవత ఓదనః,

శం—యస్త్వనేవంభూతః యస్య ఆత్మనః బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ బ్రహ్మక్షత్రే సర్వధర్మవిధారకే అపి సర్వప్రాణభూతే ఉభే ఓదనం అశనం భవతః స్యాతాం సర్వహారోఽపి మృత్యుర్యస్యోపసేచనమివౌదనస్యాశనత్వేఽప్యపర్యాప్తః తం ప్రాకృతబుద్ధిర్య

ఆ—యస్త్వనేవంభూతః ఉక్తసాధనసంపన్నో న భవతి స కథం వేదేతి

రం—(యస్య బ్రహ్మ చేతి) బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ బ్రహ్మక్షత్రాఖ్యవర్ణద్వయోపలక్షితకృత్స్నచరాచరాత్మకమిదం జగత్ యస్య ఓదనో భవతి యస్య వినాశ్యో భవతీత్యర్థః యస్య మృత్యుః స్వయమద్యమానత్వే సత్యన్యస్యాదనహేతుర్భవతి సః నిఖిలచరాచరసంహర్తా పరమాత్మా యత్ర యస్మిన్ ప్రకారే స్థితః యత్ప్రకారవిశిష్టః తం ప్రకారమిత్థమితి కో వేదేత్యర్థః. నను బ్రహ్మక్షత్రపదేన కృత్స్నచరాచరగ్రహణే కిం బీజమితి చేత్ ఉచ్యతే బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ ఓదన ఇత్యుక్తే బ్రాహ్మణక్షత్రియవర్ణయోః కించిత్ ప్రతి ఓదనశబ్దముఖ్యార్థత్వాసంభవాదోదనశబ్దేన భోగ్యత్వం వా వినాశ్యత్వం వా లక్షణీయం న హి బ్రహ్మక్షత్రమాత్రభోక్తా తన్మాత్రసంహర్తా వా కశ్చిజ్జీవో వా పరమాత్మా వాఽస్తి నన్వంతరాదిత్యవిద్యాయాం యే చాముష్మాత్పరాంచో లోకాస్తేషాం చేష్ట ఇతి సర్వలోకేశ్వరే పరమాత్మని ఉపాసనార్థం లోకవిశేషేశితృత్వశ్రవణవత్ సర్వసంహర్తర్యపి పరమాత్మని బ్రహ్మక్షత్రసంహారణముపాసనార్థముపదిశ్యతామితి చేన్న తద్వదస్యోపాసనాప్రకరణత్వాసమ్భవాత్ అతో బ్రహ్మక్షత్రగ్రహణస్య చరాచరమాత్రోపలక్షణత్వం యుక్తం ఉక్తం చ సూత్రకృతా 'అత్తా చరాచరగ్రహణా'దితి. నన్వేవమప్యోదనశబ్దేన కిమితి వినాశ్యత్వం లక్ష్యతే గౌణత్వమపి శబ్దస్య సాధారణగుణమపహాయ అసాధారణగుణేనైవ నిర్వాహ్యం నహ్యగ్నిర్మాణవక ఇత్యత్ర అగ్నిశబ్దేన పైంగళ్యాదేరివ ద్రవ్యత్వాదేరుపస్థితిరస్తి అతఏవ ప్రైతు హోతుశ్చమసః ప్ర బ్రహ్మణః ప్రోద్గాతౄణాం ప్ర యజమానస్యేత్యధ్వర్యుప్రైషే ఉద్గాతృశబ్దస్య బహువచనానురోధేన బహుషు వృత్త్యా వక్తవ్యాయాం షోడశర్త్విక్సాధారణాకారం విహాయ ఉద్గాతృగణమాత్రలక్షణా పూర్వతంత్రే వర్ణితా తద్వదిహాపి బ్రహ్మక్షత్రవాకే ప్రతీయేతేతి చేత్ ఉచ్యతే వినాశ్యత్వం సాధారణాకారః తథాపి మృత్యుర్యస్యోపసేచనమితి వాక్యశేషానురోధాత్ సాధారణోఽపి గౌణ్యా వృత్త్యా లక్షయితుముచితః. నను ఉపసేచనశబ్దాపేక్షయా ఓదనశబ్దస్య ముఖ్యత్వాత్ ఓదనశబ్దస్వారస్యానురోధేన సాధారణాకారరూపభోగ్యత్వే లక్షితే జఘన్యముపసేచనపదమబాధకత్వాభిప్రాయేణ కథంచిన్నియతాం అతో బ్రహ్మక్షత్రభోక్తా యః యస్య చ

మృత్యుర్యస్యోపసేచనం క ఇత్థా వేద యత్ర సః. ౨౫

ఇతి ద్వితీయవల్లీ.

శం—ఉక్తసాధనరహితస్సన్ కః ఇత్థా ఇత్థం ఏవం యథోక్తసాధనవానివేత్యర్థః వేదవిజానాతి యత్ర స ఆత్మేతి. ౨౫

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశంకరభగవతః కృతిషు కఠవల్ల్యాం ద్వితీయవల్లీభాష్యమ్.

ఆ—సంబంధః (అశనత్వేప్యపర్యాప్త ఇతి) అన్నత్వేప్యసమర్థః శాకస్థానీయఇత్యర్థః యత్ర స్వే మహిమ్ని సః విశ్వోపసంహర్తా వర్తతే తథాభూతం తం కో వేదేతి సంబంధః. ౨౫

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతా కఠవల్ల్యాం ద్వితీయవల్లీభాష్యవ్యాఖ్యా.

రం—మృత్యురబాధకః సోఽస్మిన్మంత్రే ప్రతిపాద్యః భోక్తృత్వం చ జీవస్యైవేతి సఏవాస్మిన్మంత్రే ప్రతిపాద్యతామితి చేత్ ఉచ్యతే ఉపసేచనత్వేన రూపితస్య మృత్యోర్యోదనత్వరూపితేన బ్రహ్మక్షత్రశబ్దితేన దధ్యన్నవత్ ప్రతీతసంబంధస్య సర్వాత్మనా బాధప్రసంగాత్. న హి యస్య బ్రహ్మక్షత్రం చ భోగ్యం యస్య చ మృత్యురబాధక ఇత్యుక్తే మృత్యోః బ్రహ్మక్షత్రస్య చ సంబంధః ప్రతీయతే అత ఉపసేచనశబ్దస్యోదనశబ్దాపేక్షయా జఘన్యత్వేపి అబాధకత్వరూపసాధారణగుణం విహాయ స్వయమన్యమానత్వే సతి అన్నాదనహేతుత్వరూపాసాధారణరూపఏవ గ్రాహ్యః తతశ్చ ఏకవాక్యాంతర్గతచరమశ్రుతోపసేచనపదానుసారేణ ఓదనశబ్దేనాపి వినాశ్యత్వమేవ లక్షణీయం స్వబుద్ధ్యుపస్థాపనీయవిశేషాకారరూపగుణగ్రహణాదపి ఏకవాక్యతాపన్నపదాంతరోపస్థాపితగుణగ్రహణస్యైవ బుద్ధిలాఘవేన ఏకవాక్యతాసామర్థ్యానురోధేన చ న్యాయ్యత్వాదిత్యస్యార్థస్య అత్త్రధికరణే నిర్ణీతత్వాదిత్యలం పల్లవితేన. ౨౫

ఇతి ద్వితీయవల్లీవ్యాఖ్యా.

కఠోపనిషది
తృతీయవల్లీ.

ప్రథమాధ్యాయే తృతీయవల్లీప్రారంభః.

హరిః ఓమ్:—

ఋతం పిబంతౌ సుకృతస్య లోకే గుహాం ప్రవిష్టౌ పరమే

శం—(ఋతం పిబంతావితి) అస్యా వల్ల్యాస్సంబంధః విద్యావిద్యే నానా విరుద్ధఫలే ఇత్యుపన్యస్తే న తు సఫలే తే యథావన్నిర్ణీతే తన్నిర్ణయార్థా రథరూపకకల్పనా తథాచ ప్రతిపత్తిసౌకర్యం ఏవం చ ప్రాప్తృప్రాప్యగంతృగంతవ్య వివేకార్థం రథరూపకద్వారా ద్వావాత్మానావుపన్యస్యేతే. (ఋతమితి) ఋతం సత్యం అవశ్యంభావిత్వాత్కర్మఫలం పిబంతౌ ఏకస్తత్ర కర్మఫలం పిబతి భుఙ్క్తే నేతరః

ఆ—(రథరూపకకల్పనేతి) ప్రసిద్ధరథసాదృశ్యకల్పనేత్యర్థః ఋతపానకర్తా జీవస్తావదేకశ్చేతనస్సిద్ధః ద్వితీయాన్వేషణాయాం లోకే సంఖ్యాశ్రవణే సమానస్వభావే ప్రథమప్రతీతిదర్శనాచ్చేతనతయా సమానస్వభావః పరమాత్మైవ ద్వితీయః ప్రతీయతే

రం—'క ఇత్థా వేద యత్ర స' ఇత్యస్య దుర్జ్ఞానత్వే అత్ర ఇత్థమాస్తఇత్య స్యార్థస్య దుర్బోధత్వేన న వయం తదుపాసనే శక్తా ఇతి మన్యమానం ప్రతి ఉపాస్యోపాసకయోరేకగుహానుప్రవేశేన పరమాత్మనస్సూపాస్యత్వాద్వయమపి ఉపాసితుం శక్తా ఇతి ద్వాభ్యాం మంత్రాభ్యాం దర్శయతి (ఋతం పిబన్తావిత్యాదినా) సత్యపదవాచ్యావశ్యంభావికర్మఫలమనుభవంతౌ సుకృతసాధ్యే లోకే అస్మిన్నేవ లోకే వర్తమానౌ హృదయగుహాం ప్రవిష్టౌ తత్రాపి పరమాకాశే పరార్ధ్యే పరార్ధం సంఖ్యాయా ఉత్తరావధిః తదర్హతీతి పరార్ధ్యం ఉత్కృష్టఇత్యర్థః తాదృశే హార్దాకాశే వర్తమానౌ ఛాయాతపశబ్దాభ్యాం జ్ఞాజ్ఞావుచ్యేతే అజ్ఞశబ్దేన జీవనిర్దేశస్య చాయ మభిప్రాయః ఉపాస్యోపాసకయోరేకగుహావర్తిత్వే తయోరేవ ప్రాప్యప్రాప్తృతయా ప్రాప్యస్య చ తత్ప్రాప్తిసాధనరథత్వేన రూపితే శరీరేఽవస్థానమయుక్తం నహి రథేన ప్రాప్తవ్యోఽర్థో రథస్థో భవతీతి శంకా న కార్యా ప్రాప్యస్య పరమాత్మనస్తత్రావస్థిత

శం—తథాపి పాతృసంబంధాత్పిబంతావిత్యుచ్యతే ఛత్రిన్యాయేన సుకృతస్య స్వయం
కృతస్యకర్మణః ఋతమితి పూర్వేణ సమ్బంధః లోకే అస్మించ్ఛరీరే గుహాం గుహాయాం
బుద్ధౌ ప్రవిష్టౌ పరమే బాహ్యపురుషాకాశసంస్థానాపేక్షయా పరమం పరార్ధ్యే పరస్య
చబ్రహ్మణోఽర్ధ్వం స్థానం పరార్ధ్యం హార్దాకాశం తస్మిన్ హి పరం బ్రహ్మోపలభ్యతే

ఆ—తస్య చోపచారాదృతపాతృత్వమిత్యర్థః బాహ్యపురుషాకాశసంస్థానం దేహా
శ్రయఆకాశప్రదేశః (పంచాగ్నయఇతి) గార్హపత్యో దక్షిణాగ్నిరాహవనీయః సభ్యా

రం—త్వేపి జీవస్య 'పరాభిధ్యానాత్తుతిరోహిత'మిత్యుక్తరీత్యా పరమాత్మసంకల్పమూ
లకర్మరూపావిద్యావేష్టితతయా తదనుభవలక్షణ తత్ప్రాప్తేరభావేన ప్రాప్తృప్రాప్యయో
ర్జీవపరయోః రథత్వరూపితశరీరాన్తర్వర్త్యేకగుహావర్తిత్వకథనే నానుపపత్తిరితి (పంచా
గ్నయో యే చ త్రిణాచికేతాః) పంచాగ్నిశుశ్రూషాపరిశుద్ధాంతఃకరణాః త్రిణాచి
కేతాః ఉక్తార్థః ఏవంభూతా బ్రహ్మవిదో వదంతీత్యర్థః కేవలపంచాగ్నిత్రిణాచికేతా
నామీదృశపరమాత్మప్రతిపాదనాసామర్థ్యాత్ బ్రహ్మవిదామేవ పంచాగ్నిత్వత్రిణాచికే
తత్వే విశేషణే అస్య మంత్రస్య జీవపరమాత్మపరత్వం సూత్రితం 'గుహాం ప్రవిష్టావాత్మా
నా'వితి. నను కర్మఫలభోగశూన్యే పరమాత్మని ఋతం పిబంతావితి నిర్దిష్టకర్మభోక్తృ
త్వస్యాసంభవాత్ సుకృతసాధ్యలోకవర్తిత్వగుహావచ్ఛిన్నత్వయోస్సర్వగతే పరస్మిన్బ్ర
హ్మణ్యసంభవాత్ ఛాయాతపనిర్దిష్టాప్రకాశత్వప్రకాశత్వయోరపి జీవపరమాత్మపర
త్వేఽసంభవాత్ బుద్ధిజీవపరత్వే తు తస్య సర్వస్యాప్యుపపత్తేః కర్మఫలభోగకరణే
కర్తృత్వోపచారేణ పిబంతావితి నిర్దేశస్యాప్యుపపత్తేః బుద్ధిజీవపరత్వమేవాస్య
మంత్రస్య యుజ్యతఇతి చేత్ ఏవమేవ హి 'గుహాం ప్రవిష్టా'వితి సూత్రే ఆశంక్య
సంఖ్యాశ్రవణే సత్యేకస్మిన్ సంప్రతిపన్నే ద్వితీయాకాంక్షాయాం ప్రతిపన్నజాతి
ముపజీవ్యవ్యక్తివిశేషపరిగ్రహే బుద్ధిలాఘవాద్విజాతీయపరిగ్రహే జాతివ్యక్తిబుద్ధి
ద్వయాపేక్షయా గౌరవాత్ సంప్రతిపన్నజాతీయపరిగ్రహో యుక్తః లోకేప్యస్య
గోర్ద్వితీయోఽన్వేష్టవ్య ఇత్యాదౌ తథా దర్శనాత్ తథా చ ఋతపానలింగావగతస్య
జీవస్య ద్వితీయశ్చేతనత్వేన తత్సజాతీయః పరమాత్మైవ గ్రాహ్యః పరమాత్మనః ప్రయో
జకకర్తృతయా పిబంతావితి నిర్దేశస్యాపి సంభవాదంతఃకరణే స్వాతంత్ర్యకర్తృత్వ
ప్రయోజకకర్తృత్వయోరభావేన పిబంతావితి నిర్దేశస్య సర్వథాప్యసంభవాత్సర్వగతే
బ్రహ్మణి సుకృతసాధ్యలోకవర్తిత్వస్యాపి సంభవాదస్మిన్నేవ ప్రకరణే 'గుహాహితం
గహ్వరేష్ఠ' మితి పరమాత్మనో గుహాప్రవేశశ్రవణేన గుహాప్రవేశస్యాప్యుపపత్తేః

పరార్ధ్యే, ఛాయాతపౌ బ్రహ్మవిదో వదంతి పంచాగ్న

శం—తస్మిన్ పరమే పరార్ధ్యే హార్దాకాశే ప్రవిష్టావిత్యర్థః తౌ చ ఛాయాతపావివ విలక్షణౌ సంసారిత్వాసంసారిత్వేన. బ్రహ్మవిదో వదంతి కథయంతి న కేవలమకర్మిణ ఏవ వదంతి పంచాగ్నయః గృహస్థాః యే చ త్రిణాచికేతాః త్రిః కృత్వో నాచి

ఆ—వసథ్యా చేత్యేతే పంచాగ్నయో యేషాం తే తథోక్తాః ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్స్వగ్నిదృష్టిం యే కుర్వంతే అగ్నిహోత్రాధికారిణస్తే వా పంచాగ్నయ

రం—ఛాయాతపశబ్దాభ్యాం కించిజ్జ్ఞసర్వజ్ఞయోః ప్రతిపాదనసంభవాత్ జీవపరమాత్మపరఏవాయం మంత్ర ఇతి సమర్థితత్వాత్ న త్వదుక్తశంకావకాశః 'తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తీతి సత్త్వ'మితి పైంగిరహస్యబ్రాహ్మణానుసారేణ ద్వాసుపర్ణేతి మంత్రస్య బుద్ధిజీవపరత్వాత్. 'ఇయదామననాత్' ఇత్యధికరణే ఋతం పిబన్తావితి మన్త్రస్య ద్వా సుపర్ణేతిమంత్రైకార్థ్యస్య ప్రతిపాదితత్వాత్ అయమపి మంత్రో బుద్ధిజీవపర ఇత్యస్యాశ్శంకాయాః 'గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానా'వితి సూత్రకృతైవ నిరాకృతత్వాత్. కించ జీవే గుహాప్రవేశస్య బుద్ధ్యుపాధికతయా స్వతః ప్రవేశవత్త్వా బుద్ధ్యా సహ జీవస్య గుహాం ప్రవిష్టావితి గుహాప్రవేశవర్ణనం న సంగచ్ఛతే ఉపష్టంభకాధీనగురుత్వశాలిని సువర్ణే గురుసువర్ణమితి వ్యవహారసంభవేప్యుపష్టంభకసువర్ణే గురుణీ ఇతి వ్యవహారాదర్శనాత్ అతఏవ పరపక్షే సూత్రానుసారేణ అస్య మంత్రస్య జీవపరమాత్మపరతయా కృతం యోజనాంతరమప్యనుపపన్నం 'అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవి'శ్యేతి శ్రుత్యనుసారేణ పరమాత్మనో జీవభావేనానుప్రవేశాభావాత్ జీవపరమాత్మానా గుహాం ప్రవిష్టావితి నిర్దేశానుపపత్తేః జీవభావేన బ్రహ్మణస్సంసారమభిప్రేత్య బ్రహ్మ సంసరతీతి వ్యవహారసత్త్వేపి జీవబ్రహ్మణీ సంసరతఇతి వ్యవహారాసంభవాత్ 'జీవేశావాభాసేన కరోతి మాయాచావిద్యాచ స్వయమేవ భవతి కార్యోపాధిరయం జీవః కారణోపాధిరీశ్వరః' ఇతి వచనానుసారేణ ప్రతిగృహీతే అవిద్యాయా వా అంతఃకరణస్య వా జీవోపాధిత్వమితి పక్షద్వయేపి నావిద్యాంతఃకరణయోః ప్రతిబింబోపాధిత్వం యుజ్యతే స్వచ్ఛద్రవ్యప్రతిహతిపరావృత్తనాయనరశ్మిగృహ్యమాణస్యైవ ప్రతిబింబశబ్దార్థతయా అచాక్షుషస్య చైతన్యస్యప్రతిబింబత్వాసంభవేన అవిద్యాప్రతిబింబోంతఃకరణప్రతిబింబో వా జీవ ఇత్యాశ్రయణయోగాత్. అతోఽవిద్యావచ్ఛిన్నోంతఃకరణావచ్ఛిన్నో వా జీవ ఇతి పక్షద్వయమేవ పరిశిష్యతే తత్ర చ హృదయగుహాయామవిద్యాంతఃకరణాభ్యామవచ్ఛిన్నత్వేన అనవచ్ఛిన్నపరమాత్మనో గుహా

యో యే చ త్రిణాచికేతాః ౧
యస్సేతురీజానానామక్షరం బ్రహ్మ యత్పరం,
అభయం తితీర్షతాం పారం నాచికేతగ్ం శకేమహి ౨
ఆత్మానగ్ం రథినం విద్ధి శరీరగ్ం రథమేవ తు,

శం—కేతోఽగ్నిశ్చితో యైస్తే త్రిణాచికేతాః. ౧

శం—యస్సేతుః సేతురివ సేతుః ఈజానానాం యజమానానాం కర్మిణాం దుఃఖసంతరణార్థత్వాత్ నాచికేతం నాచికేతః అగ్నిః తం వయం జ్ఞాతుం చేతుం చ శకేమహి శక్నువంతః. కించ యచ్చాభయం భయశూన్యం సంసారస్య పారం తితీర్షతాం తర్తుమిచ్ఛతాం బ్రహ్మవిదాం యత్పరం ఆశ్రయం అక్షరమాత్మాఖ్యం బ్రహ్మ తచ్చ జ్ఞాతుం శకేమహి పరాపరే బ్రహ్మణీ కర్మిబ్రహ్మవిదాశ్రయే వేదితవ్యే ఇతి వాక్యార్థః ఏతయోరేవ హ్యుపన్యాసః కృతః ఋతం పిబంతావితి. ౨

శం—తత్ర య ఉపాధికృతస్సంసారీ విద్యావిద్యయోరధికృతో మోక్షగమనాయ సంసారగమనాయ చ తస్య తదుభయగమనే సాధనో రథః కల్ప్యతఇత్యాహ

ఆ—ఇత్యర్థః. ౧

ఆ—నను న సంతి బ్రహ్మవిదః పంచాగ్నివిదశ్చ సాంప్రతమనుపలంభాదిత్యాశంక్య పూర్వవిద్వదనుభవవిరోధమాహ (యస్సేతురిత్యాదినా) పూర్వేషాం యద్యపి బ్రహ్మవిత్త్వాది సంభవతి ప్రభావాతిశయాత్ తథాపి నాధునికానామల్పప్రజ్ఞానాం సంభవతీత్యాశంక్య చేతనత్వాత్స్వాభావికీ జ్ఞాతృత్వయోగ్యతాస్తీత్యభిప్రేత్య తాత్పర్యమాహ (పరాపరే ఇతి). ౨

రం—ప్రవేశవర్ణనశ్రుతేర్వాంతర్యామిబ్రాహ్మణస్య వాసాంజస్యమిత్యలమతిచర్చయా ప్రకృతమనుసరామః. ౧

రం—(యస్సేతురితి) యః సేతుః ఆధారభూతః కర్మఫలప్రద ఇత్యర్థః ఈజానానామితి కానజంతశ్శబ్దః (అక్షరం బ్రహ్మయత్పరం) యన్నిర్వికారం పరంబ్రహ్మ (అభయం తితీర్షతాం పారం) సంసారసాగరం తితీర్షతాం నిర్భయం దృఢం తీరం (నాచికేతం శకేమహి) నాచికేతాగ్నిప్రాప్యముపాసితుం శక్తాస్స్మ ఇత్యర్థః. శకేర్వ్యత్యయేన శప్ నాచికేతం శకేమహీత్యస్య మన్త్రఖండస్య తథైవ భాష్యకృతా వ్యాఖ్యాతత్వాత్ అతో దురుపాస్యత్వబుద్ధ్యా న భేతవ్యమితి భావః. ౨

రం—ఆత్మానం రథినం విద్ధీత్యాదినా సోఽధ్వనః పారమాప్నోతీత్యంతేన సంసా

బుద్ధిం తు సారథిం విద్ధి మనః ప్రగ్రహమేవ చ. 3
ఇంద్రియాణి హయానాహుర్విషయాగ్ స్తేషు గోచరాన్,

శం—తత్రాత్మానం ఋతపం సంసారిణం రథినం రథస్వామినం విద్ధి విజానీహి శరీరం రథమేవ తు రథబద్ధహయస్థానీయైరింద్రియైరాకృష్యమాణత్వాచ్ఛరీరస్య బుద్ధిం తు అధ్యవసాయలక్షణాం సారథిం విద్ధి బుద్ధినేతృప్రధానత్వాచ్ఛరీరస్య సారథినేతృప్రధానఇవ రథః సర్వం హి దేహగతం కార్యం బుద్ధికర్తవ్యమేవ ప్రాయేణ మనః సంకల్పవికల్పాదిలక్షణం ప్రగ్రహమేవ చ రశనామేవ విద్ధి మనసా హి ప్రగృహీతాని శ్రోత్రాదీని కరణాని ప్రవర్తంతే రశనయేవాశ్వాః. 3

శం—ఇంద్రియాణి చక్షురాదీని హయానాహుః రథకల్పనాకుశలాః శరీరరథాకర్షణసామాన్యాత్ తేష్వేవ ఇంద్రియేషు హయిత్వేన పరికల్పితేషు గోచరాన్ మార్గాన్ రూపాదీన్ విషయాన్ విద్ధి ఆత్మేంద్రియమనోయుక్తం శరీరేంద్రియమనోభిస్సహితం సంయుక్తమాత్మానం భోక్తేతి సంసారీత్యాహుర్మనీషిణః వివేకినః న హి కేవలస్యాత్మనో భోక్తృత్వమస్తి బుద్ధ్యాద్యుపాధికృతమేవ తస్య భోక్తృత్వం తథా చ శ్రుత్యంతరం కేవలస్యాభోక్తృత్వమేవ దర్శయతి ధ్యాయతీవలేలాయతీవేత్యాది. ఏవం

ఆ—(తత్రేతి) తయోః ప్రథమగ్రంథోక్తయోరాత్మనోర్మధ్యే. 3

ఆ—ఆత్మా రథస్వామీ యః కల్పితః తస్య భోక్తృత్వం చ న స్వాభావికమిత్యాహ (ఆత్మేంద్రియమనోయుక్తమితి) ఔపాధికే భోక్తృత్వే అన్వయవ్యతిరేకా శాస్త్రం చ ప్రమాణమిత్యాహ (నహి కేవలస్యేతి) వైష్ణవపదప్రాప్తిశ్రుత్యనుపపత్త్యాపి

రం—రాధ్వపారభూతవైష్ణవపరమపదప్రాప్తౌ పరికరముపదిశన్ ప్రాప్తృస్వరూపముపదిశతి (ఆత్మానం రథినం విద్ధీతి) శరీరాధిష్ఠాతారం రథినం విద్ధి శరీరమేవ చ రథం విద్ధీత్యర్థః బుద్ధిశబ్దితాధ్యవసాయాధీనత్వాద్దేహప్రవృత్తేస్తస్యాస్సారథిత్వమితి భావః ప్రగ్రహః రశనా. 3

రం—(ఇంద్రియాణి హయానాహుః) స్పష్టోర్థః(విషయాంస్తేషు గోచరాన్) తేషు ఇంద్రియేషు హయత్వేన రూపితేషు గోచరాన్ మార్గాన్ శబ్దాదివిషయాన్ విద్ధీత్యర్థః. రథసారథిహయప్రగ్రహత్వేన రూపితానాం శరీరేంద్రియమనోబుద్ధీనామభావే రథిత్వేన రూపితస్య ఉదాసీనస్యాత్మనః గమనరూపలౌకికవైదికక్రియాకర్తృత్వమేవ నాస్తీత్యేతత్సుప్రసిద్ధత్వేన దర్శయతి (ఆత్మేంద్రియేతి) ఆత్మశబ్దో దేహపరః మనశ్శబ్దస్తత్కార్యబుద్ధేరప్యుపలక్షకః పూర్వమంత్రే బుద్ధేరపి సారథిత్వేన నిర్దిష్టత్వాత్

ఆత్మేంద్రియమనోయుక్తం భోక్తేత్యాహుర్మనీషిణః. ౪
యస్త్వవిజ్ఞానవాన్ భవత్యయుక్తేన మనసా సదా,
తస్యేంద్రియాణ్యవశ్యాని దుష్టాశ్వా ఇవ సారథేః. ౫
యస్తు విజ్ఞానవాన్ భవతి యుక్తేన మనసా సదా,
తస్యేంద్రియాణి వశ్యాని సదశ్వా ఇవ సారథేః. ౬
యస్త్వవిజ్ఞానవాన్ భవత్యమనస్కస్సదాఽశుచిః,

శం—చ సతి వక్ష్యమాణరథకల్పనయా వైష్ణవస్య పదస్యాత్మతయా ప్రతిపత్తిరుపపద్యతే నాన్యథా స్వభావానతిక్రమాత్. ౪

శం—తత్రైవంసతి యస్తు బుద్ధ్యాఖ్యస్సారథిరవిజ్ఞానవాన్ న నిపుణః అవివేకీ ప్రవృత్తౌ చ నివృత్తౌ చ భవతి యథేతరో రథచర్యాయాం అయుక్తేన అప్రగృహీతేన అసమాహితేన మనసా ప్రగ్రహస్థానీయేన సదా యుక్తో భవతి తస్యాకుశలస్య బుద్ధిసారథేరింద్రియాణ్యశ్వస్థానీయాన్యవశ్యాని అశక్యనివారణాని దుష్టాశ్వాః అదాంతాశ్వా ఇవేతరసారథేర్భవన్తి. ౫

శం—యస్తు పునః పూర్వోక్తవిపరీతసారథిర్భవతి విజ్ఞానవాన్ నిపుణః వివేకవాన్ యుక్తేన మనసా ప్రగృహీతమనాః సమాహితచిత్తస్సదా తస్యాశ్వస్థానీయానీంద్రియాణి ప్రవర్తయితుం నివర్తయితుం వా శక్యాని వశ్యాని దాంతాస్సదశ్వా ఇవేతరసారథేః. ౬

శం—తత్ర పూర్వోక్తస్యావిజ్ఞానవతోఽబుద్ధిసారథేరిదం ఫలమాహ—యస్త్వ

ఆ—న స్వాభావికం భోక్తృత్వం వాచ్యమిత్యాహ (ఏవం చ సతీతి.) ౪

ఆ—అత్రానన్దీయం నాస్తి. ౫-౬

రం—భోక్తా కర్తృత్వభోక్తృత్వవానిత్యర్థః న హి కేవలస్యాత్మనః కర్తృత్వం భోక్తృత్వం వాస్తీతిభావః. ౪

రం—శరీరాదేః రథత్వాదిరూపణస్య ప్రయోజనమాహ (యస్త్వవిజ్ఞానవానిత్యాదినా మంత్రద్వయేన) లోకే హి సమీచీనసారథిప్రగ్రహవతః అశ్వా వశీకృతా భవంతి ఏవం సారథిప్రగ్రహత్వేన రూపితయోర్విజ్ఞానమనసోస్సామీచీన్యే అశ్వత్వేన రూపితాని ఇన్ద్రియాణి వశ్యాని భవన్తి నాన్యథేత్యర్థః. ౫

రం—రంగరామానుజీయం నాస్తి. ౬

రం—హయత్వేన రూపితానామింద్రియాణాం వశీకరణతదభావయోః

న స తత్పదమాప్నోతి సగ్ంసారం చాధిగచ్ఛతి. ౭
యస్తు విజ్ఞానవాన్భవతి సమనస్కస్సదా శుచిః,
స తు తత్పదమాప్నోతి యస్మాద్భూయో న జాయతే. ౮
విజ్ఞానసారథిర్యస్తు మనఃప్రగ్రహవాన్నరః,
సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదం. ౯
ఇంద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా అర్థేభ్యశ్చ పరంమనః,

శం—విజ్ఞానవాన్భవతి అమనస్కః అప్రగృహీతమనస్కః సతతమేవాశుచిస్సదైవ న సరథీ తత్ పూర్వోక్తమక్షరం యత్పరం పదం ఆప్నోతి తేన సారథినా న కేవలం తన్నాప్నోతి సంసారం తు జన్మమరణలక్షణమధిగచ్ఛతి. ౭

శం—యస్తు ద్వితీయో విజ్ఞానవాన్భవతి విజ్ఞానవత్సారథ్యుపేతో రథీ విద్వానిత్యేతత్ యుక్తమనాః సమనస్కః సతతమేవ సదాశుచిః స తు తత్పదమాప్నోతి యస్మాదాప్తాత్పదాదప్రచ్యుతస్సన్ భూయః పునర్న జాయతే సంసారే. ౮

శం—కిం తత్పదమిత్యాహ విజ్ఞానసారథిర్యః తపోవివేకబుద్ధిసారథిః పూర్వోక్తః మనఃప్రగ్రహవాన్ ప్రగృహీతమనాః సమాహితచిత్తస్సన్ శుచిర్నరః విద్వాన్ సోఽధ్వనః సంసారగతేః పారం పరమేవ అధిగంతవ్యమిత్యేతత్ ఆప్నోతి ముచ్యతే సర్వైస్సంసారబంధనైః తద్విష్ణోః వ్యాపనశీలస్య బ్రహ్మణః పరమాత్మనో వాసుదేవాఖ్యస్య పరమం ప్రకృష్టం పదం స్థానం తత్త్వమిత్యేతత్ తత్పదమేవాప్నోతి విద్వాన్. ౯

శం—అధునా యత్పదం గంతవ్యం తస్యేంద్రియాణి స్థూలాన్యారభ్య

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౭-౮-౯

ఆ—(ప్రత్యగాత్మభూతాశ్చేతి) ప్రత్యగనపాయిస్వరూపభూతా ఇత్యర్థః

రం—ప్రయోజనం దర్శయతి మంత్రద్వయేన (యస్త్వవిజ్ఞానవానిత్యాదినా) అమనస్కః అనిగృహీతమనాః అతఏవాశుచిః సర్వదా విపరీతచింతాప్రవణత్వాదిత్యర్థః న కేవలం జిగమిషితప్రాప్త్యభావమాత్రం ప్రత్యుత గహనం సంసారకాంతారమేవ ప్రాపయతీత్యర్థః. ౭-౮

రం—కిం తత్పదమిత్యాకాంక్షాయాం తత్పదం దర్శయన్నుపసంహరతి (విజ్ఞానసారథిరితి) సమీచీనవిజ్ఞానమనశ్శాలీ సంసారాధ్వపారభూతం పరమాత్మస్వరూపం ప్రాప్నోతీత్యర్థః, ౯

రం—వశీకార్యత్వాయ రథాదిరూపితేషు శరీరాదిషు యాని యేభ్యో వశీ

శం—సూక్ష్మతారతమ్యక్రమేణ ప్రత్యగాత్మతయాధిగమః కర్తవ్య ఇత్యేవమర్థమిదమారభ్యతే. స్థూలాని తావదింద్రియాణి తాని యైరర్థైరాత్మప్రకాశనాయారబ్ధాని తేభ్య ఇంద్రియేభ్యస్స్వకార్యేభ్యస్తే పరాహ్యర్థాః సూక్ష్మా మహాన్తశ్చ ప్రత్యగాత్మభూతాశ్చ తేభ్యో హ్యర్థేభ్యశ్చ పరం సూక్ష్మతరం మహత్ ప్రత్యగాత్మభూతం చ మనః మనశ్శబ్దవాచ్యం మనస ఆరంభకం భూతసూక్ష్మం సంకల్పవికల్పాద్యారంభకత్వాత్ మన

ఆ—నస్వర్థేభ్యో మనస ఆరంభకం భూతసూక్ష్మం పరం తస్మాద్బుద్ధ్యారంభకం భూతసూక్ష్మం పరమితి న యుక్తం కార్యాపేక్షయా హ్యుపాదానముపచితావయవం వ్యాపకమనపాయిస్వరూపం చ ప్రసిద్ధం యథా ఘటాదేర్మృదాదిః న చేహ భూతసూక్ష్మాణాం పరస్పరకార్యకారణభావే మానమస్తి సత్యం తథాపి విషయేంద్రియవ్యవహారస్య మనోధీనతాదర్శనాన్మనస్తావద్వ్యాపకం కల్ప్యతే తచ్చ పరమార్థతఏవాత్మభూతమితి కేషాంచిన్మతం తన్నిరాసాయోక్తం మనశ్శబ్దవాచ్యం భూతసూక్ష్మమితి అన్నమయం హి సోమ్యమనఇత్యాదిశ్రుతేర్భౌతికత్వావగమాదన్నభావాభావాభ్యాముపచయాపచయదర్శనాద్భౌతికమేవ తత్ తస్య చ సంకల్పాదిలక్షణస్యాధ్యవసాయనియమ్యత్వాద్బుద్ధిస్తతః పరేతి బుద్ధిశ్చాత్మేతి కేషాంచిదభిమానః తదపనయనార్థమాహ (బుద్ధిశబ్దవాచ్యమితి) కరణత్వాదింద్రియబుద్ధేర్భౌతికత్వం సిద్ధం కరణత్వం చ స్వబుద్ధ్యాహముపలభ్య ఇత్యను

రం—కార్యతాయాం ప్రధానాని తాన్యుచ్యంతే (ఇంద్రియేభ్యః పరా ఇత్యాదిమంత్రద్వయేన) అస్య మంత్రద్వయస్యార్థో భగవతా భాష్యకృతా ఆనుమానికాధికరణే ఉక్తః ఇత్థం హి తత్ర భాష్యం తేషు రథాదిరూపితశరీరాదిషు యాని యేభ్యో వశీకార్యతాయాం ప్రధానాని తాన్యుచ్యంతే ఇంద్రియేభ్యః పరా ఇత్యాదినా తత్ర హయత్వేన రూపితేభ్య ఇంద్రియేభ్యో గోచరత్వేన రూపితా విషయా వశీకార్యత్వే పరాః వశ్యేంద్రియస్యాపి విషయసన్నిధావింద్రియాణాం దుర్నిగ్రహత్వాత్ తేభ్యోపి పరం ప్రగ్రహరూపితం మనః మనసి విషయప్రవణే విషయాసన్నిధానస్యాప్యకించిత్కరత్వాత్ తస్మాదపి సారథిత్వరూపితా బుద్ధిః పరా తస్యా అపి రథిత్వేన రూపిత ఆత్మా కర్తృత్వేన ప్రాధాన్యాత్పరః సర్వస్యాత్మేచ్ఛాయత్తత్వాత్ ఆత్మైవ మహానితి విశేష్యతే తస్మాదపి రథరూపితం శరీరం పరం తదాయత్తత్వాజ్జీవస్య సకలపురుషార్థప్రవృత్తీనాం తస్మాదపి పరస్సర్వాంతరాత్మభూతోఽంతర్యామీ అధ్వనః పారభూతః పరమపురుషః యథోక్తస్యాత్మపర్యంతస్య తత్సంకల్పాయత్తప్రవృత్తిత్వాత్ స ఖల్వంతర్యామితయా ఉపాసనస్యాపి నిర్వర్తకః

మనసశ్చ పరా బుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మా మహాన్పరః. ౧౦
మహతః పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషః పరః,

శం—సాఽపి పరా సూక్ష్మతరా మహత్తరా ప్రత్యగాత్మభూతా బుద్ధిః బుద్ధిశబ్దవాచ్యవ్యవసాయాద్యారంభకం భూతసూక్ష్మం బుద్ధేరాత్మా సర్వప్రాణిబుద్ధీనాం ప్రత్యగాత్మభూతత్వాదాత్మా మహాన్ సర్వమహత్త్వాత్ అవ్యక్తాద్యత్ప్రథమం జాతం హైరణ్యగర్భతత్త్వం బోధాబోధాత్మకం మహానాత్మా బుద్ధేః పర ఇత్యుచ్యతే. ౧౦

శం—మహతోఽపి పరం సూక్ష్మతరం ప్రత్యగాత్మభూతం సర్వమహత్తరం

ఆ—భవాత్సిద్ధం తతో భూతావయవసంస్థానేష్వేవార్థాదిషూత్తరోత్తరం పరాపరత్వం కల్ప్యతే పరమపురుషార్థదిదర్శయిషయా న త్వర్థాదీనాం పరత్వం ప్రతిపిపాదయిషితం ప్రయోజనాభావాద్వాక్యభేదప్రసంగాచ్చేతి సురనరతిర్యగాదిబుద్ధీనాం విధారకత్వాత్ప్రత్యగమనాదాత్మోచ్యతే సూత్రసంజ్ఞికం హైరణ్యగర్భతత్త్వమిత్యర్థః (బోధాబోధాత్మకమితి) జ్ఞానక్రియాశక్త్యాత్మకమిత్యర్థః అథవాఽధికారిపురుషాభిప్రాయేణ బోధాత్మకత్వం అవ్యక్తస్యాద్యః పరిణామ ఉపాధిరపంచీకృతభూతాత్మకః తేన రూపేణాబోధాత్మకత్వం హిరణ్యగర్భస్యేత్యర్థః. ౧౦

ఆ—ప్రలయే సర్వకార్యకారణశక్తీనామవస్థానమభ్యుపగంతవ్యం శబ్దార్థసంబంధ

రం—'పరాత్తుతచ్ఛ్రు)తే'రితి హి జీవాత్మనః కర్తృత్వం పరమపురుషాయత్తమితివక్ష్యతే వశీకార్యోపాసననిర్వృత్త్యుపాయకాష్ఠాభూతః పరమప్రాప్యశ్చ స ఏవ తదిదముచ్యతే 'పురుషాన్న పరం కించిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతి'రితి తథా అంతర్యామిబ్రాహ్మణే 'య ఆత్మని తిష్ఠన్ని'త్యాదిభిస్సర్వం సాక్షాత్కుర్వన్ సర్వం నియమయతీత్యుక్త్వా 'నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టే'తి నియంత్రంతరం నిషిధ్యతే భగవద్గీతాసు చ 'అధిష్ఠానం తథా కర్తా కరణం చ పృథగ్విధం, వివిధా చ పృథక్ చేష్టా దైవం చైవాత్ర పంచమ'మితి దైవమత్ర పురుషోత్తమఏవ 'సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్టో మత్తస్స్మృతిర్జ్ఞానమపోహనం చే'తి వచనాత్ తస్య చ వశీకరణం తచ్ఛరణాగతిరేవ యథాహ 'ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి, భ్రామయన్ సర్వభూతాని యంత్రారూఢాని మాయయా. తమేవ శరణం గచ్ఛే'తి తదేవం 'ఆత్మానం రథినం విద్ధీ'త్యాదినా రథ్యాదిరూపకవిన్యస్తా ఇంద్రియాదయ 'ఇంద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా' ఇత్యత్ర స్వశబ్దైరేవ ప్రత్యభిజ్ఞాయంతే న రథరూపితం శరీరమితి పరిశేషాత్తదవ్యక్తశబ్దేనోచ్యత ఇతి భాషితం. ౧౦

పురుషాన్న పరం కించిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిః　　　౧౧
ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోత్మా న ప్రకాశతే,

శం—చావ్యక్తం సర్వస్య జగతోబీజభూతమవ్యాకృతనామరూపసత్తత్త్వం సర్వకార్యకారణశక్తిసమాహార రూపమవ్యక్తమవ్యాకృతాకాశాదినామవాచ్యం పరమాత్మన్యోతప్రోతభావేన సమాశ్రితం వటకణికాయామివ వటవృక్షశక్తిః తస్మాదవ్యక్తాత్పరః సూక్ష్మతమస్సర్వకారణకారణత్వాత్ప్రత్యగాత్మత్వాచ్చ మహాంశ్చ అతఏవ పురుషః సర్వపూరణాత్ తతోఽన్యస్య పరస్య ప్రసంగం నివారయన్నాహ (పురుషాన్న పరం కించిదితి) యస్మాన్నాస్తి పురుషాచ్చిన్మాత్రఘనాత్పరం కించిదపి వస్త్వంతరం తస్మాత్సూక్ష్మత్వమహత్త్వప్రత్యగాత్మత్వానాం సా కాష్ఠా నిష్ఠా పర్యవసానం అత్ర హి ఇంద్రియేభ్య ఆరభ్య సూక్ష్మత్వాదిపరిసమాప్తిః అతఏవ చ గంతౄణాం సర్వగతిమతాం సంసారిణాం సా పరా ప్రకృష్టా గతిః యద్గత్వా న నివర్తంత ఇతి స్మృతేః.　　　౧౧

శం—నను గతిశ్చేత్ ఆగత్యాపి చ భవితవ్యం కథం యస్మాద్భూయో న జాయత ఇతి నైష దోషః సర్వస్య ప్రత్యగాత్మత్వాదవగతిరేవ గతిరిత్యుపచర్యతే

ఆ—శక్తిలక్షణస్య నిత్యత్వనిర్వాహాయ తాసాం శక్తీనాం సమాహారో మాయాతత్త్వం భవతి బ్రహ్మణోఽసంగత్వాదితిశక్తి సమాహారరూపమవ్యక్తమిత్యర్థః 'తద్ధేదం. తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ ఏతస్మిన్ ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చ మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వర'మిత్యాదిశ్రుతిప్రసిద్ధేశ్చావ్యక్తస్య తస్య సాంఖ్యాభిమతప్రధానా ద్వైలక్షణ్యమాహ (పరమాత్మనీతి) శక్తిత్వేనాద్వితీయత్వావిరోధిత్వమాహ (వటకణికాయామివేతి) భావివటవృక్షశక్తిమద్వటబీజం స్వశక్త్యాన సద్వితీయం కథ్యతే తద్వద్బ్రహ్మాపి న మాయాశక్త్యా సద్వితీయం సత్త్వాదిరూపేణ నిరూప్యమాణే వ్యక్తిరస్య నాస్తీత్యవ్యక్తం తతోఽవ్యక్తశబ్దాదప్యద్వైతావిరోధిత్వం ద్రష్టవ్యం సర్వస్య ప్రపంచస్య కారణమవ్యక్తం తస్య పరమాత్మపారతంత్ర్యాత్పరమాత్మన ఉపచారేణ కారణత్వముచ్యతే న త్వవ్యక్తవద్వికారితయా అనాదిత్వాదవ్యక్తస్య పారతంత్ర్యం చ పృథక్సత్త్వే ప్రమాణాభావాదాత్మసత్తయైవ సత్తావత్త్వాచ్చేత్యర్థః.　　　౧౧

ఆ—(పారయిష్ణవ ఇతి) సంసారపారంగంతార ఇత్యర్థః న ప్రకాశతే చేత్తర్హి

రం—అత్ర రంగరామానుజీయం నాస్తి.　　　౧౧

రం—(ఏష సర్వేషు భూతేష్వితి) సర్వేషు భూతేషు ఆత్మతయా వర్త

దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా సూక్ష్మయా సూక్ష్మదర్శిభిః ౧౨

శం—ప్రత్యగాత్మత్వం చ దర్శితమింద్రియమనోబుద్ధిపరత్వేన యో హి గన్తా సోఽయమప్రత్యగ్రూపం గచ్ఛతి అనాత్మభూతం న విపర్యయేణ తథా చ శ్రుతిః అనధ్వగా అధ్వసు పారయిష్ణవ ఇత్యాద్యాః తథా చ దర్శయతి ప్రత్యగాత్మత్వం సర్వస్య ఏషః పురుషః సర్వేషు బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యంతేషు భూతేషు గూఢః సంవృతః దర్శనశ్రవణాదికర్మావిద్యామాయాచ్ఛన్న ఆత్మా న ప్రకాశతే ఆత్మత్వేన కస్యచిదహో అతిగమ్భీరా దురవగాహ్యా విచిత్రా మాయా చేయం యదయం సర్వో జంతుః పరమార్థతః పరమార్థతత్త్వోఽప్యేవం బోధ్యమానోఽహం పరమాత్మేతి న గృహ్ణాతి అనాత్మానం దేహేంద్రియాదిసంఘాతమాత్మనో దృశ్యమానమపి ఘటాదివదాత్మత్వేనాహమముష్య పుత్ర ఇత్యనుచ్యమానోఽపి గృహ్ణాతి నూనం పరస్యైవ మాయయా మోముహ్యమానస్సర్వో లోకో యం బంభ్రమీతి తథా చ స్మరతి 'నాహం ప్రకాశస్సర్వస్య యోగమాయాసమావృత' ఇత్యాది నను విరుద్ధమిదముచ్యతే మత్వా ధీరో న శోచతి న ప్రకాశత ఇతి చ' నైతదేవం అసంస్కృతబుద్ధేరవిజ్ఞేయత్వాన్న ప్రకాశత ఇత్యుక్తం దృశ్యతే తు సంస్కృతయా అగ్ర్యయా అగ్రమివాగ్ర్య తయా ఏకాగ్రతయోపేతయేత్యేతత్ సూక్ష్మయా సూక్ష్మవస్తునిరూపణపరయా కైః సూక్ష్మదర్శిభిః ఇంద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా ఇత్యాదిప్రకారేణ సూక్ష్మతాపారంపర్యదర్శనేన పరం సూక్ష్మం ద్రష్టుం శీలం యేషాం తే సూక్ష్మదర్శినః తైస్సూక్ష్మదర్శిభిః పండితైరిత్యేతత్. ౧౨

ఆ—నాస్త్యేవేతి న వాచ్యం లింగదర్శనాదిత్యాహ (దర్శనశ్రవణాదీతి) దర్శనశ్రవణాదీని కర్మాణ్యస్యేతి తథోక్తః జీవస్య స్వప్రకాశత్వే బ్రహ్మత్వే సత్యపి యోఽయం బ్రహ్మస్వరూపానవభాసః స కేనాపి ప్రతిబంధేన కృతఇతి కల్ప్యతే తచ్చ ప్రతిబంధకం న వస్తుజ్ఞానాత్మకం శ్రుతేర్బాధప్రసంగాత్ తతోఽవిద్యైవ ప్రతిబంధికేత్యాహ (అవిద్యా మాయాచ్ఛన్న ఇతి) నిదిధ్యాసనప్రచయేనైకాగ్ర్యమాపన్నమంతఃకరణం యదా సహకారి సంపద్యతే తదా తత్సహకృతాన్మహావాక్యాదహం బ్రహ్మాస్మీతి యా బుద్ధివృత్తిరుత్పద్యతే తస్యామభివ్యక్తో బ్రహ్మభావ ఇతి స్వతోఽపరోక్షతయా వ్యవహ్రియత ఇతి దృశ్యత్వముపచర్యతే యో హి యత్ప్రయుక్తవ్యవహారః స తద్దృశ్య ఇతి ప్రసిద్ధమ్. ౧౨

రం—మానోఽసౌ గుణత్రయమాయాతిరోహితత్వేన అజితబాహ్యాంతఃకరణానాం న యథావత్ప్రకాశతే అగ్ర్యయా ఐకాగ్ర్యయుక్తయా బాహ్యాభ్యంతరవ్యాపారరహితయా సూక్ష్మార్థవివేచనశక్తయా సూక్ష్మదర్శనశీలైర్దృశ్యత ఇత్యర్థః. ౧౨

యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ ప్రాజ్ఞస్తద్యచ్ఛేజ్జ్ఞాన ఆత్మని,

శం—తత్ప్రతిపత్త్యుపాయమాహ యచ్ఛేత్ నియచ్ఛేత్ ఉపసంహరేత్ ప్రాజ్ఞః వివేకీ కిం వాక్ వాచం వాగత్రోపలక్షణార్థా సర్వేంద్రియాణాం క్వ మనసీ మనసి ఛాందసం దైర్ఘ్యం తచ్చ మనో యచ్ఛేజ్జ్ఞానే ప్రకాశస్వరూపే బుద్ధావాత్మని బుద్ధిర్హి మనఆదికరణాని ప్రాప్నోతీత్యాత్మా తేషాం ప్రత్యగ్జ్ఞాసం బుద్ధిమాత్మని

రం—బాహ్యాభ్యంతరకరణవ్యాపారరాహిత్యప్రకారం అధ్యాత్మయోగాధిగమే నేతి నిర్దిష్టజీవస్వరూపజ్ఞానప్రకారం చ దర్శయతి (యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీత్యాదినా) ఇమం మంత్రం ప్రస్తుత్యేత్థం హి భాష్యకృతా హయాదిరూపితానామింద్రియాణాం వశీకరణప్రకారోఽయముచ్యతే (యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ) వాచం మనసి నియచ్ఛేత్ వాక్పూర్వకాణి కర్మేంద్రియాణి జ్ఞానేంద్రియాణి చ మనసి నియచ్ఛేదిత్యర్థః వాక్ఛబ్దే ద్వితీయాయాః సుపాం సులుగిత్యాదినా లుక్ మనసీ ఇతి సప్తమ్యాశ్ఛాందసో దీర్ఘః (తద్యచ్ఛేజ్జ్ఞానఆత్మని) తత్ మనః బుద్ధౌ నియచ్ఛేత్ జ్ఞానశబ్దేనాత్ర పూర్వోక్తా బుద్ధిరభిధీయతే జ్ఞాన ఆత్మనితి వ్యధికరణే సప్తమ్యౌ ఆత్మని వర్తమానే జ్ఞానే నియచ్ఛేదిత్యర్థః (జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్ఛేత్) బుద్ధిం కర్తరి మహత్యాత్మని నియచ్ఛేత్ (తద్యచ్ఛేచ్ఛాంత ఆత్మని) తం కర్తారం పరస్మిన్ బ్రహ్మణి సర్వాంతర్యామిణి నియచ్ఛేత్ వ్యత్యయేన తదితి నపుంసకలింగతా ఏవం భూతేన రథినా వైష్ణవం పదం గంతవ్యమిత్యర్థఇతి భాషితం వివృతం చ శ్రుతప్రకాశికాయాం వాచో మనసి నియమనం మనోఽననుగుణప్రవృత్తివైముఖ్యాపాదనం మనసో బుద్ధౌ నియమనం వ్యవసాయానుగుణప్రవృత్తితాపాదనం బుద్ధిశ్చాత్రేష హేయతాధ్యవసాయరూపా తస్యాః బుద్ధేరాత్మని నియమనం నామ సవిశేషోపాయతయా సాక్షాత్కార్య ఇత్యేతదర్థవిషయత్వాపాదనం శాంతే స్వతఊర్మిషట్కప్రతిభటే శాంతఆత్మని మహత ఆత్మనో జీవస్య నియమనం నామ తచ్ఛేషతాప్రతిపత్తిరితి ఆత్మశబ్దస్య పుల్లింగత్వాత్ పుల్లింగతచ్ఛబ్దేన నిర్దేష్టవ్యే ఛాందసత్వాల్లింగవ్యత్యయ ఇతి నను భాష్యే జ్ఞాన ఆత్మనీతి వ్యధికరణే సప్తమ్యౌ ఆత్మని వర్తమానే జ్ఞానే నియచ్ఛేదిత్యర్థ ఇత్యుక్తిరయుక్తా అవ్యావర్తకత్వాదాత్మని వర్తమాన ఇతి విశేషణస్య ఆత్మన్యవర్తమానజ్ఞానస్యైవాభావాత్ న చ తద్యచ్ఛేత్ జ్ఞాన ఇత్యేతావత్యుక్తే ఆత్మస్వరూపజ్ఞానభ్రాంతిస్స్యాత్ అతో జ్ఞానఆత్మనీత్యుక్తమితి వక్తుం శక్యం తథాసతి తస్యాఏవ భ్రాంతేస్సామానాధికరణ్యయోజనయా దృఢీకరణప్రసంగాత్ న హ్యాత్మనీత్యనేన ఆత్మభ్రాంతిర్వ్యుదస్యతే

జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్ఛేత్తద్యచ్ఛేచ్ఛాంత ఆత్మని. ౧౩
ఉత్తిష్ఠత జాగ్రత ప్రాప్య వరాన్నిబోధత, క్షురస్య ధారా

శం—మహతి ప్రథమజే నియచ్ఛేత్ ప్రథమజవత్స్వచ్ఛస్వభావమాత్మనో విజ్ఞానమాపాదయేదిత్యర్థః తం చ మహాంతమాత్మానం యచ్ఛేచ్ఛాంతే సర్వవిశేషప్రత్యస్తమితరూపే అవిక్రియే సర్వాంతరే సర్వబుద్ధిప్రత్యయసాక్షిణి ముఖ్యే ఆత్మని. ౧౩

శం—ఏవం పురుషే ఆత్మని సర్వం ప్రవిలాప్య నామరూపకర్మత్రయం యన్మిథ్యాజ్ఞానవిజృమ్భితం క్రియాకారకఫలలక్షణం స్వాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానేన మరీచ్యుదకరజ్జుసర్పగగనమలానీవ మరీచిరజ్జుగగనస్వరూపదర్శనేనైవ స్వస్థః ప్రశాంతః కృతకృత్యో భవతి యతః అతస్తద్దర్శనార్థమనాద్యవిద్యాప్రసుప్తా ఉత్తిష్ఠత హే జంతవః ఆత్మజ్ఞానాభిముఖా భవత జాగ్రత అజ్ఞాననిద్రాయాః ఘోరరూపాయాః

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౧౩

ఆ—క్రమేణైవంవిషయదోషదర్శనేనాభ్యాసేన చ బాహ్యాకరణాంతఃకరణవ్యా

రం—న చ ఆత్మని వర్తమాన ఇతి భాష్యస్య ఆత్మని విషయవిషయిభావలక్షణసంబంధేన వర్తమాన ఇత్యర్థః ఆత్మవిషయజ్ఞానఇతి యావత్. అతో వ్యావర్తకతయా న వైయర్థ్యదోషఇతి వాచ్యం తథా సతి జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్ఛేదిత్యస్య వైయర్థ్యాపాతాత్ తదర్థస్యానేనైవ సిద్ధేరితి చేత్ ఉచ్యతే అయమభిప్రాయో భాష్యకారస్య తద్యచ్ఛేత్ జ్ఞాన ఆత్మనీత్యత్ర ఆత్మనీతి విషయసప్తమీ తచ్చాత్మవిషయకజ్ఞానం ఆత్మా ఉపాదేయః తదతిరిక్తా అర్థా హేయా ఇత్యేవం రూపం తచ్చార్థేషు హేయతాధ్యవసాయరూపా బుద్ధిరితి శ్రుతప్రకాశికాయాం వ్యక్తం అస్య చాత్మానాత్మవిషయకాహేయహేయతాధ్యవసాయరూపస్య జ్ఞానస్య మహత్యాత్మని నియమనం నామ స ఏవోపాదేయతయా సాక్షాత్కార్య ఇత్యేతదర్థవిషయత్వాపాదనమితి తత్రైవ శ్రుతప్రకాశికాయాముక్తత్వాత్ వాక్యద్వయస్యాపి సప్రయోజనతయా త్వదుక్తవైయర్థ్యశఙ్కానవకాశఇతి. ౧౩

రం—ఏవం వశీకరణప్రకారముపదిశ్య అధికారిపురుషానభిముఖీకరోతి (ఉత్తిష్ఠత జాగ్రతేతి) ఆత్మజ్ఞానాభిముఖా భవత అజ్ఞాననిద్రాయాః క్షయం కురుత వరాన్ శ్రేష్ఠాన్ ఆచార్యాన్ ఉపసంగమ్యాత్మతత్త్వం నిబోధత యద్వా ఉపాసితాత్ భగవతో వా బ్రహ్మవిదోఽభ్య వా దేవతాపారమార్థ్యం చ యథావద్వేత్స్యతే భవాన్

నిశితా దురత్యయా దుర్గం పథస్తత్కవయో వదంతి ౧౪
అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం
తథాఽరసం నిత్యమగన్ధవచ్చ యత్,

శం—సర్వానర్థబీజభూతాయాః క్షయం కురుత కథం ప్రాప్య ఉపగమ్య వరాన్ ప్రకృష్టానాచార్యాంస్తద్విదః తదుపదిష్టం సర్వాంతరమాత్మానమహమస్మీతి నిబోధత అవగచ్ఛత న హ్యుపేక్షితవ్యమితి శ్రుతిరనుకమ్పయాహ మాతృవదతిసూక్ష్మబుద్ధివిషయత్వాద్విజ్ఞేయస్య కిమివ సూక్ష్మబుద్ధిరితి ఉచ్యతే క్షురస్య ధారా అగ్రం నిశితా తీక్ష్ణీకృతా దురత్యయా దుఃఖేనాత్యయో యస్యాస్సా దురత్యయా యథా సా పద్భ్యాం దుర్గమనీయా తథా దుర్గం దుస్సంపాద్యమిత్యేతత్ పథః పంథానం తత్త్వజ్ఞానలక్షణం మార్గం కవయః మేధావినో వదంతి జ్ఞేయస్యాతిసూక్ష్మత్వాత్తద్విషయస్య జ్ఞానమార్గస్య దుస్సంపాద్యత్వం వదంతీత్యభిప్రాయః. ౧౪

శం—తత్కథమతిసూక్ష్మత్వం జ్ఞేయస్యేతి ఉచ్యతే స్థూలా తావదియం మేదినీ శబ్దస్పర్శరూపరసగంధోపచితా సర్వేంద్రియవిషయభూతా తథా శరీరం తత్రైకైకగుణాపకర్షేణ గంధాదీనాం సూక్ష్మత్వమహత్త్వవిశుద్ధత్వనిత్యత్వాదితారతమ్యం దృష్టమబాదిషు యావదాకాశమితి తే గంధాదయః సర్వ ఏవ స్థూలత్వాద్వికారాశ్శబ్దాంతా యత్ర న సంతి కిము తస్య సూక్ష్మత్వాదినిరతిశయత్వం వక్తవ్యమిత్యేతద్దర్శయతి శ్రుతిః (అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం తథాఽరసం నిత్యమగంధవచ్చ యత్)

ఆ—పారప్రవిలాపనే సతి ప్రవిలాపనకర్తుః కః పురుషార్థస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవం పురుష ఇత్యాదినా). ౧౪

ఆ— యావద్యావద్గుణాపచయః తావత్తావత్తారతమ్యేన సౌక్ష్మ్యం దృష్టం

రం—ఇత్యేవంరూపాన్ వరాన్ ప్రాప్య జ్ఞేయమాత్మతత్త్వం నిబోధత నోదాసితవ్యమితిభావః (క్షురస్యేతి) జ్ఞానినః తత్ ఆత్మతత్త్వం దుర్గమం పన్థానం వర్ణయంతి తత్కస్య హేతోః యత ఆత్మతత్త్వం క్షురస్య ఆయుధవిశేషస్య ధారా అగ్రం నిశితా తీక్ష్ణా దురత్యయా అనతిక్రమణీయా తీక్ష్ణక్షురాగ్రే సంచరతః పుంసో యథా కియత్యప్యనవధానే ఆత్మనాశో భవతి ఏవమిహాత్మస్వరూపావగతిదశాయాం స్వల్పేప్యనవధానాపరాధే ఆత్మనాశో భవతీతి భావః. ౧౪

రం—ఉపసంహరతి (అశబ్దమస్పర్శమితి) అత్ర నిత్యమిత్యేతత్ అశబ్దమిత్యాదౌ ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే అశబ్దత్వాదివశాదేవ కాలపదవ్యయం అవయవాపచయశూన్యమిత్యర్థః మహత ఇత్యనేన ఆత్మని మహతి నియచ్ఛేదితి పూర్వ

అనాద్యనంతం మహతః పరం ధ్రువం
నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే ౧౫

నాచికేతముపాఖ్యానం మృత్యుప్రోక్తగ్ం సనాతనమ్,
ఉక్త్వా శ్రుత్వా చ మేధావీ బ్రహ్మలోకే మహీయతే. ౧౬

శం—ఏతద్వ్యాఖ్యాతం బ్రహ్మాఽవ్యయం యద్ధి శబ్దాదిమత్ తద్వ్యేతి ఇదం త్వశబ్దా- మత్త్వాదవ్యయం న వ్యేతి న క్షీయతే అత ఏవ చ నిత్యం యద్ధి వ్యేతి తదనిత్యం ఇదం తు న వ్యేత్యతో నిత్యం ఇతశ్చ నిత్యం అనాది అవిద్యమాన ఆదిః కారణమస్య త- దమనాది యచ్చాదిమత్ తత్కార్యత్వాదనిత్యం కారణే ప్రలీయతే యథా పృ- థివ్యాది ఇదం తు సర్వకారణత్వాదకార్యం అకార్యత్వాన్నిత్యం న తస్య కారణమ- స్తి యస్మింల్లీయేత తథా అనంతం అవిద్యమానోఽన్తః కార్యం యస్య తదనంతం యథా కదళ్యాదేః ఫలాదికార్యోత్పాదనేనాప్యనిత్యత్వం దృష్టం న చ తథాప్యంతవత్త్వం బ్రహ్మణః అతోఽపి నిత్యం మహతః మహత్తత్త్వాద్బుద్ధ్యాఖ్యాత్పరం విలక్షణం నిత్య- విజ్ఞప్తిస్వరూపత్వాత్ సర్వసాక్షి హి సర్వభూతాత్మత్వాద్బ్రహ్మ ఉక్తం హి ఏష సర్వేషు భూతేష్విత్యాది ధ్రువం చ కూటస్థం నిత్యం న పృథివ్యాదివదాపేక్షిక- నిత్యత్వం తదేవం భూతం బ్రహ్మాత్మానం నిచాయ్య అవగమ్య తం ఆత్మానం మృత్యు- ముఖాత్ మృత్యుగోచరాదవిద్యాకామకర్మలక్షణాత్ప్రముచ్యతే వియుజ్యతే. ౧

శం—ప్రస్తుతవిజ్ఞానస్తుత్యర్థమాహ శ్రుతిః నాచికేతం నచికేతసా ప్రాప్తం నాచికేతం మృత్యునా ప్రోక్తం మృత్యుప్రోక్తమిదమాఖ్యానం వల్లీత్రయలక్షణం సనా- తనం చిరంతనం వైదికత్వాత్ ఉక్త్వా బ్రాహ్మణేభ్యః శ్రుత్వా ఆచార్యేభ్యః మేధావీ బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః తస్మిన్ బ్రహ్మలోకే మహీయతే ఆత్మభూత ఉపాస్యో భవతీత్యర్థః. ౧

ఆ—పృథివ్యాదిషు పరమాత్మని తు గుణానామత్యంతాభావాన్నిరతిశయసౌక్ష్మ్యం సిధ్యతీత్యాహ (స్థూలా తావదిత్యాదినా) ౧౫-౧

రం—మంత్రనిర్దిష్టో జీవో గృహ్యతే ధ్రువం స్థిరం నిచాయ్య దృష్ట్వా దర్శనసమానా- కారోపాసనేన విషయీకృత్యేత్యర్థః మృత్యుముఖాదితి భీషణాత్సంసారాదిత్యర్థః. ౧

రం—ఉపసంహరతి (నాచికేతమితి) నచికేతసా ప్రాప్తం నాచికేతం మృత్యు- ప్రోక్తం మృత్యోః ప్రవక్తృత్వమేవ న స్వాతంత్ర్యవక్తృత్వం అతస్సనాతనం అపౌరు- షేయత్వాత్ ప్రవాహరూపేణ నిత్యమిత్యర్థః. ౧

య ఇమం పరమం గుహ్యం శ్రావయేద్బ్రహ్మసంసది,
ప్రయతశ్శ్రాద్ధకాలే వా తదానన్త్యాయ కల్పతే. ౧౭
తదానన్త్యాయ కల్పత ఇతి.

ఇతి తృతీయావల్లీ ప్రథమోఽధ్యాయస్సమాప్తః.

శం—యః కశ్చిదిమం గ్రంథం పరమం ప్రకృష్టం గుహ్యం గోప్యం శ్రావయేద్గ్రంథతోఽర్థతశ్చ బ్రాహ్మణానాం సంసది బ్రహ్మసంసది ప్రయతః శుచిర్భూత్వా శ్రాద్ధకాలే వా శ్రావయేద్భుంజానం తచ్ఛ్రాద్ధమస్యానన్త్యాయ అనంతఫలాయ కల్పతే సమర్థతే ద్విర్వచనమధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థమ్. ౧౭

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య పరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతిషు కఠవల్ల్యాం ప్రథమాధ్యాయ
తృతీయవల్లీభాష్యమ్.

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౧౭

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్ద భగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతౌ కఠవల్ల్యాం ప్రథమాధ్యాయ
తృతీయవల్లీభాష్యటీకా.

రం—(యఇదమితి) బ్రహ్మసంసది బ్రాహ్మణసమాజే. ౧౭

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాంతనిర్ధారణసార్వభౌమ శ్రీమద్రంగరామానుజమునివర
విరచితం కఠోపనిషది ప్రథమాధ్యాయతృతీయవల్లీభాష్యమ్.

ఆనందగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ
రంగరామానుజవ్యాఖ్యానేన చ యుక్త

కఠోపనిషది

ద్వితీయాధ్యాయే చతుర్థవల్లీప్రారంభః.

హరిః ఓమ్:—

పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్ పశ్యతి

శం—ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోత్మా న ప్రకాశతే, దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా ఇత్యుక్తం కః పునః ప్రతిబంధోఽగ్ర్యయా బుద్ధేః యేన తదభావాదాత్మా న దృశ్యత ఇతి తదదర్శనకారణప్రదర్శనార్థా వల్లీ ఆరభ్యతే విజ్ఞాతే హి శ్రేయఃప్రతిబంధకారణే తదపనయనాయ యత్న ఆరబ్ధుం శక్యతే నాన్యథేతి పరాఞ్చి పరాగఞ్చన్తి గచ్ఛంతీతి ఖోపలక్షితాని శ్రోత్రాదీనీంద్రియాణి ఖానీత్యుచ్యంతే తాని పరాఞ్చ్యేవ శబ్దాదివిషయప్రకాశనాయ ప్రవర్తంతే యస్మాదేవం స్వాభావికాని తాని వ్యతృణత్ హింసితవాన్ హననం కృతవానిత్యర్థః కోఽసౌ స్వయంభూః యః పరమేశ్వరః స్వయమేవ స్వతంత్రో భవతి సర్వదా న పరతంత్ర ఇతి తస్మాత్పరాఙ్ పరాగ్రూపాననాత్మభూతాన్ శబ్దాదీన్ పశ్యతి ఉపలభతే

ఆ— అనాదిరవిద్యాప్రతిబంధః ప్రాగుక్తః అధునా ఆగంతుకప్రతిబంధప్రదర్శనాయోత్తరవల్ల్యారంభఇతి సంబంధమాహ (ఏష సర్వేష్విత్యాదినా) (హననం కృతవానితి) యదా ఇంద్రియాణ్యంతర్ముఖాని స్యుః తదా తాన్యాత్మనిష్ఠతయాఽమృతత్వమాపుః అత ఇంద్రియాణి బహిర్ముఖాని సృష్టానీతి యత్ తత్తేషాం హనన

రం—ఉత్తిష్ఠత జాగ్రతేతి ప్రోత్సాహనేపి ఆత్మస్వరూపవిముఖాన్పశ్యన్ శోచతి (పరాంచీతి) ఖాని ఇంద్రియాణి పరాఞ్చి పరానఞ్చంతీతి పరాఞ్చి పరప్రకాశకాని న త్వాత్మప్రకాశకాని తత్ర హేతుం వదన్ శోచతి (వ్యతృణత్స్వయంభూః) స్వతంత్ర ఈశ్వరః ఇమాని ఖాని హింసితవాన్ తృహ హింసాయామితి ధాతుః యద్వా ధాతూనామనేకార్థత్వాత్ పరార్థప్రకాశకాని ఇంద్రియాణి సృష్టవా

నాంతరాత్మన్, కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్త
చక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్. ౧

శం—ఉపలభ్యా నాన్తరాత్మన్ నాన్తరాత్మానమిత్యర్థః ఏవం స్వభావేపి సతి లోకస్య కశ్చిత్ నద్యాః ప్రతిస్రోతః ప్రవర్తనమివ ధీరః ధీమాన్ వివేకీ ప్రత్యగాత్మానం ప్రత్యక్చాసావాత్మా చేతి ప్రత్యగాత్మా ప్రతీచ్యేవాత్మశబ్దో రూఢో లోకే నాన్యస్మిన్ వ్యుత్పత్తిపక్షేపి తత్రైవాత్మశబ్దో వర్తతే 'యచ్చాప్నోతి యదాదత్తే యచ్చాత్తి విషయానిహ, యచ్చాస్య సన్తతో భావస్తస్మాదాత్మేతి కీర్త్యత' ఇత్యాత్మశబ్దవ్యుత్పత్తిస్మరణాత్ తం ప్రత్యగాత్మానం స్వస్వభావమైక్షత్ అపశ్యత్ పశ్యతీత్యర్థః ఛందసి కాలానియమాత్ కథం పశ్యతీతి ఉచ్యతే ఆవృత్తచక్షుః ఆవృత్తం వ్యావృత్తం చక్షుః శ్రోత్రాదికమింద్రియజాతమశేషవిషయాద్యస్య స ఆవృత్తచక్షుః స ఏవం సంస్కృతః ప్రత్యగాత్మానం పశ్యతి న హి బాహ్యవిషయాలోచనపరత్వం ప్రత్యగాత్మేక్షణం చైకస్యసంభవతీతి కిమిచ్ఛన్ పునరిత్థం మహతా ప్రయాసేన స్వభావప్రవృత్తినిరోధం కృత్వా ధీరః ప్రత్యగాత్మానం పశ్యతీతి ఉచ్యతే అమృతత్వం అమరణధర్మత్వం నిత్యస్వభావతామిచ్ఛన్నాత్మన ఇత్యర్థః. ౧

ఆ—మేవ కృతమిత్యర్థః ఆప్ల వ్యాప్తావితి ధాత్వర్థానుసారేణ వ్యాపక ఆత్మశబ్దార్థః యత్ యస్మాదాదత్తే సంహరతి స్వాత్మన్యేవ సర్వమితి జగదుపాదానత్వం లభ్యతే విషయానత్తీత్యాత్మేతి వ్యుత్పత్త్యా స్వచైతన్యాభాసేనోపలబ్ధృత్వమాత్మశబ్దార్థః యేన కారణేనాస్య ఆత్మనః సంతతః నిరంతరో భావః కల్పితస్యాధిష్ఠానసత్తామంతరేణ సత్తాఽభావాద్యథా రజ్జ్వామధ్యస్తే సర్పే రజ్జ్వా సాతత్యం తథా కల్పితం సర్వం యేన స్వరూపవత్ స ఆత్మేత్యర్థః. ౧

రం—నిత్యర్థః (తస్మాత్పరాఙ్ పశ్యతి నాంతరాత్మన్)పరాఙ్ పరాచ ఇతి యావత్ పరాగ్రూపానాత్మభూతాన్ పశ్యంతి ఉపలభంతే అంతరాత్మానం నేత్యర్థః యద్వా పరాఙ్ముఖాని భూత్వా విషయానేవ పశ్యంతీత్యర్థః పరాఙ్ పశ్యతీతి పాఠే లోకాభిప్రాయమేకవచనం ఈదృశేపి లోకస్వభావే నద్యాః ప్రతిస్రోతః ప్రవృత్త ఇవ కశ్చిత్ పురుషధౌరేయః ప్రత్యగాత్మప్రవణోప్యస్తీత్యాహ (కశ్చిద్ధీరఇతి) ప్రత్యంచమాత్మానం పశ్యతీత్యర్థః ఛాందసం పరస్మైపదం అతఏవ వర్తమానార్థే లఙుపపత్తిశ్చ చక్షుశ్శబ్ద ఇంద్రియమాత్రపరః స్వస్వవిషయవ్యావృత్తేంద్రియో ముముక్షురిత్యర్థః. ౧

పరాచః కామాననుయంతి బాలా_స్తేమృత్యోర్యంతి వితతస్య పాశం, అథ ధీరా అమృతత్వం విదిత్వా ధ్రువమధ్రువేష్విహ న ప్రార్థయంతే. ౨

యేన రూపం రసం గంధం శబ్దాన్ స్పర్శాగ్ శ్చ మైథునాన్,

శం—యత్తావత్స్వాభావికం పరాగేవానాత్మదర్శనం తదాత్మదర్శనస్య ప్రతిబంధకారణమవిద్యా తత్ప్రతికూలత్వాత్ యా చ పరాక్ష్వేవాఽవిద్యోపప్రదర్శితేషు దృష్టాదృష్టేషు భోగేషు తృష్ణా తాభ్యామవిద్యాతృష్ణాభ్యాం ప్రతిబద్ధాత్మదర్శనాః పరాచః బహిర్గతానేవ కామాన్ కామ్యాన్ విషయాననుయంతి అనుగచ్ఛంతి బాలాః అల్పప్రజ్ఞాః తే తేన కారణేన మృత్యోః అవిద్యాకామకర్మసముదాయస్య యంతి గచ్ఛంతి వితతస్య విస్తీర్ణస్య సర్వతో వ్యాప్తస్య పాశం పాశ్యతే బధ్యతే యేన తం పాశం దేహేంద్రియాదిసంయోగవియోగలక్షణం అనవరతం జన్మమరణజరారోగాద్యనేకానర్థవ్రాతం ప్రతిపద్యంతఇత్యర్థః యత ఏవం అథ తస్మాద్ధీరాః వివేకినః ప్రత్యగాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణమమృతత్వం దేవాద్యధ్రువం విదిత్వా హ్యధ్రువం ఇదం తు ప్రత్యగాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణం ధ్రువం 'న కర్మణా వర్ధతే నోకనీయా'నితి శ్రుతేః తదేవంభూతం కూటస్థమవిచాల్యమమృతత్వం విదిత్వా అధ్రువేషు సర్వపదార్థేష్వనిత్యేషు నిత్యేషు నిర్ధార్యబ్రాహ్మణా ఇహ సంసారే ఽనర్థప్రాయే న ప్రార్థయంతే కించిదపి ప్రత్యగాత్మదర్శనప్రతికూలత్వాత్ పుత్రవిత్తలోకేషణాభ్యోవ్యుత్తిష్ఠంత్యేవేత్యర్థః. ౨

శం—యద్విజ్ఞానాత్ న కించిదన్యత్ప్రార్థయంతే బ్రాహ్మణాః కథం తదధిగమ

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౨

ఆ—(కథం తదధిగమఇతి)కిం వైదికత్వాద్ధర్మవత్పరోక్షత్వేన కిం వా ఘటా

రం—(పరాచ ఇతి) బాలాః అల్పప్రజ్ఞాః బాహ్యాన్కామ్యమానాన్విషయానేవావగచ్ఛంతి తే విస్తీర్ణస్య సంసారస్య బంధనం యాంతీత్యర్థః యద్వా వితతస్య సర్వత్ర అప్రతిహతజ్ఞస్య మృత్యోర్యమ పాశం యాంతీత్యర్థః (అథ ధీరా ఇతి) అథశబ్దః ప్రకృతవిషయార్థాంతర పరిగ్రహే ధీమంతః ప్రత్యగాత్మన్యేవ ధ్రువమమృతత్వం విదిత్వా ఇహ సంసారమండలే అధ్రువేషు పదార్థేషు కమపి న ప్రార్థయంతే ప్రత్యక్తత్వజ్ఞస్య సర్వం జిహాసితవ్యమితి భావః పరమాత్మనస్సర్వజీవగతాహంతాస్పదత్వేన ముఖ్యాహమర్థత్వాత్ ప్రత్యక్త్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యమ్. ౩

రం—(యేనేతి) మైథునాన్ మిథుననిమిత్తకసుఖవిశేషానిత్యర్థః నిశ్శేషంయేన

ఏతేనైవ విజానాతి కిమత్ర పరిశిష్యతే ఏతద్వై తత్. 3

స్వప్నాన్తం జాగరితాంతం చోభౌ యేనానుపశ్యతి,

శం—ఇతి ఉచ్యతే విజ్ఞానస్వభావేనాత్మనా యేన రూపం రసం గంధం స్పర్శాన్ శబ్దాంశ్చ మైథునాన్ మైథుననిమిత్తాన్ సుఖప్రత్యయాన్ విజానాతి విస్పష్టం జానాతి సర్వలోకః నను నైవం ప్రసిద్ధిర్లోకస్య ఆత్మనా దేహాదివిలక్షణేనాహం విజానామీతి దేహాదిసంఘాతోఽహం విజానామీతి తు సర్వో లోకోఽవగచ్ఛతి నన్వేవం దేహాదిసంఘాతస్యాపి శబ్దాదిస్వరూపత్వావిశేషాద్విజ్ఞేయత్వావిశేషాచ్చ నయుక్తం విజ్ఞాతృత్వం యది దేహాదిసంఘాతో రూపాద్యాత్మకస్సన్ రూపాదీన్విజానీయాత్ తదా బాహ్యా అపి రూపాదయోఽన్యోన్యం స్వం రూపం చ విజానీయుః న చైతదస్తి తస్మాద్దేహాదిలక్షణాంశ్చ రూపాదీనేతేనైవ దేహాదివ్యతిరిక్తేనైవ విజ్ఞానస్వభావేనాత్మనా విజానాతి లోకః యథా యేన లోహో దహన్ దహతి సోఽగ్నిరితి తద్వత్ ఆత్మనోఽవిజ్ఞేయం కిమత్ర అస్మింల్లోకే పరిశిష్యతే న కించిత్పరిశిష్యతే సర్వమేవ త్వాత్మనా విజ్ఞేయం యస్యాత్మనోఽవిజ్ఞేయం న కించిత్పరిశిష్యతే స ఆత్మా సర్వజ్ఞః (ఏతద్వైతత్) కిం తత్ యన్నచికేతసా పృష్టం దేవాదిభిరపి విచికిత్సితం ధర్మాదిభ్యోన్యద్విష్ణోః పరమం పదం యస్మాత్పరం నాస్తి తద్వై తదధిగతమిత్యర్థః. 3

శం— అతిసూక్ష్మత్వాద్దుర్విజ్ఞేయమితి మత్వైతమేవార్థం పునః పునరాహ స్వప్నాంతం స్వప్నమధ్యం స్వప్నవిజ్ఞేయమిత్యర్థః తథా జాగరితాంతం జాగరితమధ్యం

ఆ — దివత్సిద్ధత్వాదపరోక్షత్వేనాపీత్యాకాంక్షాయామాత్మత్వాద్బ్రహ్మణోఽపరోక్షత్వేనైవావగమః సమ్యగవగమ ఇత్యుచ్యతే (యేనేత్యాదినా) మూఢానాం వ్యతిరిక్తేనాత్మనా దేహాదేర్వేద్యత్వం యద్యపి న ప్రసిద్ధం తథాపి విచారకాణాం వ్యతిరిక్తేనైవ వేద్యత్వం ప్రసిద్ధం తతో యచ్ఛబ్దేన ప్రసిద్ధవత్పరామర్శో న విరుధ్యత ఇతి పరిహరతి (నన్వేవం దేహాదిత్యాదినా) దైహికాశ్శబ్దాదయో న స్వాత్మానమన్యం చ విజానీయుః శబ్దాదిత్వాద్దృశ్యత్వాచ్చ బాహ్యవత్ విపక్షే బాధకమాహ (యదితి). 3

రం—ఏతేనైవ సాధనేన జానాతీత్యర్థః తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి రూపాదిప్రకాశకానామింద్రియాణాం తదనుగృహీతానామేవ కార్యారంభకత్వాదితి భావః (కిమత్ర పరిశిష్యతే) కిం తదప్రకాశ్యమితి భావః (ఏతద్వైతత్) పూర్వం ప్రాప్యతయా నిర్దిష్టం తత్పరమం పదం ఏతద్వై ఏతదేవ ఏతన్మంత్రప్రతిపాద్యాత్మస్వరూపమేవేత్యర్థః. 3

రం—(స్వప్నాంతమితి) సకలం స్వాప్నప్రపంచం జాగ్రత్ప్రపంచం చ మన

మహాంతం విభుమాత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి. ౪
య ఇమం మధ్వదం వేద ఆత్మానం జీవమంతికాత్,
ఈశానం భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సతే. ఏతద్వైతత్. ౫
యః పూర్వం తపసో జాతమద్భ్యః పూర్వమజాయత,

శం—జాగరితవిజ్ఞేయం చ ఉభౌ స్వప్నజాగరితాంతౌ యేన ఆత్మనాఽనుపశ్యతి లోక ఇతి సర్వం పూర్వవత్. తం మహాంతం విభుమాత్మానం మత్వా అవగమ్యాత్మభావేన సాక్షాదహమస్మి పరమాత్మేతి ధీరో న శోచతి. ౪

శం—కిం చ యః కశ్చిదిమం మధ్వదం కర్మఫలభుజం జీవం ప్రాణాదికలాపస్య ధారయితారమాత్మానం అంతికాత్ అంతికే సమీపే ఈశానం ఈశితారం వేద విజానాతి భూతభవ్యస్య కాలత్రయస్య తతః తద్విజ్ఞానాదూర్ధ్వమాత్మానం న విజుగుప్సతే న గోపాయితుమిచ్ఛతి అభయప్రాప్తత్వాత్ యావద్ధి భయమధ్యస్థోఽనిత్యమాత్మానం మన్యతే తావద్గోపాయితుమిచ్ఛత్యాత్మానం, యదా తు నిత్యమద్వైతమాత్మానం విజానాతి తదా కిం కః కుతో వా గోపాయితుమిచ్ఛేత్ (ఏతద్వైతదితి) పూర్వవత్. ౫

శం—యః ప్రత్యగాత్మేశ్వరభావేన నిర్దిష్టః స సర్వాత్మేత్యేతద్దర్శయతి యః కశ్చిన్ముముక్షుః పూర్వం ప్రథమం తపసః జ్ఞానాదిలక్షణాద్బ్రహ్మణ ఇత్యేతత్ జాతం

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౪-౫

ఆ—యః కశ్చిత్పూర్వం తపసో జాతం పశ్యతి స ప్రకృతం బ్రహ్మైవ పశ్యతీతి సంబంధః అద్భ్యః పూర్వమిత్యాదినా హిరణ్యగర్భస్య విశేషణ అంతఃకరణాంశేన

రం—ఆదీంద్రియభావమాపన్నేన యేన పరమాత్మనా లోకః పశ్యతీత్యర్థః మహాంతమిత్యత్ర తమితి శేషః ఉక్తార్థః. ౪

రం—(య ఇదం మధ్వదమితి) ఇదమితి లింగవ్యత్యయశ్ఛాందసః ఇమం మధ్వదం ఋతం పిబంతావితి నిర్దిష్టం కర్మఫలభోక్తారం జీవాత్మానం గుహాం ప్రవిష్టావిత్యుక్తరీత్యా తస్యాంతికే కాలత్రయవర్తి చిదచిదీశ్వరం చ యో వేద తం దుష్కృతకారిణమపి న నిందేదిత్యర్థః గుప్తిజ్కిద్భ్యస్సన్నిత్యత్ర జుగుప్సాశబ్దః నిందార్థక ఉక్తః జుగుప్సావిరామప్రమాదార్థానామితి పంచమీ (ఏతద్వైతదితి) పూర్వవత్. ౫

రం—(యః పూర్వం తపసో జాతమితి) అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్యమపాసృజత్, తదండమభవద్ధైమం సహస్రాంశుసమప్రభం. తస్మిన్ జజ్ఞే స్వయం బ్రహ్మా

గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠంతం యో భూతేభిర్వ్యపశ్యత
ఏతద్వైతత్. ౬
యా ప్రాణేన సంభవత్యదితిర్దేవతామయీ

శం—ఉత్పన్నం హిరణ్యగర్భం కిమపేక్ష్య పూర్వమిత్యాహ అద్భ్యః పూర్వం అప్సహితేభ్యః పంచభూతేభ్యః న కేవలాభ్యోఽద్భ్య ఇత్యభిప్రాయః అజాయత ఉత్పన్నో యః తం ప్రథమజం దేవాదిశరీరాణ్యుత్పాద్య సర్వప్రాణిగుహాం హృదయాకాశం ప్రవిశ్య తిష్ఠంతం శబ్దాదీనుపలభమానం భూతేభిః భూతైః కార్యకారణలక్షణైస్సహ తిష్ఠంతం యో వ్యపశ్యత యః పశ్యతీత్యర్థః య ఏవం పశ్యతి స ఏతదేవ పశ్యతి యత్తత్ప్రకృతం బ్రహ్మ. ౬

శం—కించ యా సర్వదేవతామయీ సర్వదేవాత్మికా ప్రాణేన హిరణ్యగర్భరూపేణ పరస్మాద్బ్రహ్మణస్సంభవతి శబ్దాదీనామదనాదదితిః తాం పూర్వవద్గుహాం

ఆ—జీవావచ్ఛేదకత్వాజ్జీవతాదాత్మ్యవివక్షయా విశేషణం (శబ్దాదీనుపలభమానమితి) (యదితి) యస్మాల్లోకే సువర్ణాజ్జాతం కుండలం సువర్ణమేవ భవతి తద్వద్బ్రహ్మణో జాతో హిరణ్యగర్భోఽపి బ్రహ్మాత్మక ఏవేత్యర్థః. ౬

రం—సర్వలోకపితామహ ఇతి స్మృత్యుక్తరీత్యా అద్భ్యః అపాదానేభ్యః వ్యష్టిసృష్టేః పూర్వం యః అజాయత తం తపసః సంకల్పమాత్రాదేవ పూర్వం జాతం 'యో దేవానాం ప్రథమం పురస్తాద్విశ్వాధికో రుద్రో మహర్షిః హిరణగర్భం పశ్యత జాయమాన'మితి శ్రుత్యుక్తరీత్యా ప్రథమం జాతం గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠంతం హృదయగుహాం ప్రవిశ్య వర్తమానం భూతేభిః భూతైః దేహేంద్రియాంతఃకరణాభిరుపేతం చతుర్ముఖం అయం సకలజగత్స్రష్టా స్యాదితి కటాక్షైరీక్షతేత్యర్థః (ఏతద్వైతత్) ఉక్తోర్థః. ౬

రం—(యా ప్రాణేనేతి) అయం చ మంత్రః గుహాం ప్రవిష్టావితిసూత్రే భగవతా భాష్యకృతా వ్యాఖ్యాతః ఇత్థం హి భాష్యకృతా కర్మఫలాన్యత్తీత్యదితిః జీవ ఉచ్యతే ప్రాణేన సంభవతి ప్రాణేన సహ వర్తతే దేవతామయీ ఇంద్రియాధీనభోగా గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠంతీ హృదయపుండరీకకుహరవర్తినీ భూతేభిర్వ్యజాయత పృథివ్యాదిభిర్భూతైస్సహితా దేవాదిరూపేణ వివిధా జాయత ఇతి భాషితం (ఏతద్వై తత్) తత్ తదాత్మకమిత్యర్థః. అత్రైవ ప్రకరణే బ్రహ్మజజ్ఞం దేవమీడ్యం విదిత్వేత్యత్ర దేవమిత్యస్య పరమాత్మాత్మకమితి వ్యాఖ్యాతత్వాత్ 'క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధీ'తి ఏతదుపబృంహణగీతావచనేపి మాం మదాత్మకమితి భాష్యకృతైవ వ్యాఖ్యాతత్వాత్ అపృథక్సిద్ధవిశేషణవాచిశబ్దస్య విశేష్య ఇవాపృథక్సిద్ధవిశేష్య

గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠంతీ యా భూతేభిర్వ్యజాయత.
ఏతద్వైతత్. ౭
అరణ్యోర్నిహితో జాతవేదా గర్భఇవ సుభృతో గర్భి
ణీభిః, దివే దివ ఈడ్యోజాగృవద్భిర్హవిష్మద్భిర్మనుష్యే
భిరగ్నిః. ఏతద్వై తత్ ౮
యతశ్చోదేతి సూర్యో అస్తం యత్ర చ గచ్ఛతి,

శం—ప్రవిశ్య తిష్ఠంతీమదితిం తామేవ విశినష్టి యా భూతేభిః భూతైస్సమన్వితా వ్యజాయత ఉత్పన్నేత్యేతత్. ౭

శం—కిం చ యోఽధియజ్ఞం ఉత్తరాధరారణ్యోర్నిహితః స్థితో జాతవేదాః అగ్నిః పునస్సర్వహవిషాం భోక్తాఽధ్యాత్మం చ యోగిభిర్గర్భఇవ గర్భిణీభిః అంతర్వత్నీభిరగర్హితాన్నభోజనాదినాఽయం యథాగర్భస్సుభృతః సుష్ఠు సమ్యగ్భృతో లోకే ఇత్థమేవ ఋత్విగ్భిర్యోగిభిశ్చ సుభృత ఇత్యేతత్ కించ దివేదివే అహన్యహని ఈడ్యః స్తుత్యో వంద్యశ్చ కర్మిభిర్యోగిభిశ్చాధ్వరే హృదయే చ జాగృవద్భిః జాగరణశీలైః అప్రమత్తైరిత్యేతత్ హవిష్మద్భిః ఆజ్యాదిమద్భిర్ధ్యానభావనావద్భిశ్చ మనుష్యేభిః మనుష్యైరగ్నిః ఏతద్వైతత్ తదేవ ప్రకృతం బ్రహ్మ. ౮

శం—కించ యతశ్చ యస్మాత్ప్రాణాదుదేతి ఉత్తిష్ఠతి సూర్యః అస్తం నిమ్లోచనం చ యత్ర యస్మిన్నేవ చ ప్రాణేఽహన్యహని గచ్ఛతి తం ప్రాణమాత్మానం దేవాః

ఆ—హిరణ్యగర్భస్యైవ విశేషణాంతరమాహ (కించేతి). ౭

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౮

రం—వాచిశబ్దస్యాపి విశేషణే నిరూఢత్వాత్ తత్ తదాత్మకమిత్యర్థో యుక్త ఇతి ద్రష్టవ్యమ్. ౭

రం—(అరణ్యోర్నిహితో జాతవేదా ఇతి) అరణ్యోః అధరోత్తరారణ్యోః స్థితోఽగ్నిః గర్భిణీభిః పానభోజనాదినా సుభృతో గర్భఇవ నిహితఇతి పూర్వేణాన్వయః ఉదిత్యవధారణే దివేదివే అహన్యహని జాగృవద్భిః జాగరణశీలైః అప్రమత్తైః హవిష్మద్భిః ఆజ్యాదిహవిః ప్రదానప్రవృత్తైః ఋత్విగ్భిః స్తుత్యః అగ్నిః అగ్రనేతా అరణ్యోర్నిహిత ఇతి యోజనా (ఏతద్వైతత్) ఏతత్ అగ్నిస్వరూపం తత్. పూర్వోక్త బ్రహ్మాత్మకమిత్యర్థః. ౮

రం—(యతశ్చోదేతీతి) యస్మాద్బ్రహ్మణస్సకాశాత్సూర్య ఉదేతి యత్ర చ

తం దేవాస్సర్వేఽర్పితా స్తదు నాత్యేతి కశ్చన. ఏతద్వైతత్. ౯
యదేవేహ తదముత్ర యదముత్ర తదన్విహ,

శం—సర్వే అగ్న్యాదయోఽధిదైవతం వాగాదయశ్చాధ్యాత్మం సర్వే అరా ఇవ రథనాభౌ అర్పితాః సంప్రవేశితాః స్థితికాలే సోఽపి బ్రహ్మైవ తత్సర్వాత్మకం బ్రహ్మ ఉ నాత్యేతి నాతీత్యతదాత్మకతాం తదన్యత్వం గచ్ఛతి కశ్చన కశ్చిదపి ఏతద్వైతత్. ౯

శం—యద్బ్రహ్మాదిషు స్థావరాంతేషు వర్తమానం తత్తదుపాధిత్వాదబ్రహ్మవదవభాసమానం సంసారి అన్యః పరస్మాద్బ్రహ్మణ ఇతి మాభూత్కస్యచిదాశంకేతీదమాహ యదేవేహ కార్యకారణోపాధిసమన్వితం సంసారధర్మవదవభాసమానమవివేకినాం తదేవ స్వాత్మస్థమముత్ర నిత్యవిజ్ఞానఘనస్వభావం సర్వసంసారధర్మవర్జితం బ్రహ్మ యచ్చాముత్ర అస్మిన్నాత్మని స్థితం తదన్విహ తదేవేహ నామరూపకార్యకారణోపాధిమనుభావ్యమానం నాన్యత్ తత్రైవం సత్యుపాధిస్వభావభేదదృష్టిలక్షణయాఽవిద్యయా మోహితో యస్సన్నిహ బ్రహ్మణ్యనానాభూతే పరస్మాదన్యోఽహం

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౯

ఆ—సర్వాత్మకం బ్రహ్మోక్తం తదసత్ ఉపాధ్యవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య జీవస్య సంసారిత్వాద్బ్రహ్మణశ్చాసంసారిత్వాద్విరుద్ధధర్మాక్రాంతయోరైక్యాయోగాదిత్యాశంక్య విరుద్ధధర్మత్వస్యోపాధినిబంధనత్వాత్స్వభావైక్యే న కించిదనుపపన్నమిత్యాహ (యద్బ్రహ్మాదీత్యాదినా) అముత్ర జగత్కారణత్వోపాధౌ ఉపాధిస్వభావశ్చ భేదదృష్టిశ్చ తాభ్యాం కారణతయా లక్ష్యత ఇత్యుపాధిస్వభావభేదదృష్టిలక్షణా న హ్యంతఃకరణాద్యుపాధేర్భేదదృష్టేశ్చానిర్వాచ్యావిద్యామంతరేణ సంభవః కార్యకారణభావస్య

రం—లయమేతి (తం దేవాస్సర్వే అర్పితాః) దేవాస్సర్వే తస్మిన్నాత్మని ప్రతిష్ఠితా ఇత్యర్థః (తదు నాత్యేతి కశ్చన) తత్ సర్వాత్మకం బ్రహ్మ కోఽపి నాతిక్రమతే ఛాయావదంతర్యామిణో దుర్లంఘత్వాదితి భావః (ఏతద్వైతత్) ఉక్తోఽర్థః. ౯

రం—నను పరమాత్మనస్సర్వాత్మత్వం న సంభవతి అహమిత్యహంతాశ్రయత్వే నానుసంధీయమానోఽప్యాత్మా స చాహమిహైవాస్మీతి దేశాంతరవ్యావృత్తతయానుసంధీయతే తస్య సర్వదేశకాలవర్తి సర్వపదార్థాత్మభూతత్వం కథమిత్యాశంక్యాహ (యదేవేహ తదముత్ర యదముత్ర తదన్విహ) యదేవ పరమాత్మతత్త్వమిహ అత్ర లోకే అహమిత్యనుసంధీయమానతయా ఆత్మభూతం తదేవ లోకాంతరస్థానామప్యాత్మభూతమిత్యర్థః తతశ్చాత్మభేదో నాస్తీత్యర్థః. అయమభిప్రాయః కిం పరమాత్మతత్త్వవిదామహమిహైవేతి ప్రతీతిస్సర్వదేశకాలవర్తిపదార్థాత్మకత్వబాధకతయోపన్యస్యతే ఉత

మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి.

మనసైవేదమాప్తవ్యం నేహ నానాస్తి కించన,

మృత్యోస్స మృత్యుం గచ్ఛతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి.

శం—మత్తోఽన్యత్పరం బ్రహ్మేతి నానేవ భిన్నమివ పశ్యతి ఉపలభతే సః మృత్యో మరణాన్మృత్యుం మరణం పునఃపునర్జన్మమరణభావమాప్నోతి ప్రతిపద్యతే తస్మాత్తథా పశ్యేత్ విజ్ఞానైకరసం నైరంతర్యేణాకాశవత్పరిపూర్ణం బ్రహ్మైవాహమస్మీతి పశ్యే వాక్యార్థః.

శం—ప్రాగేకత్వవిజ్ఞానాదాచార్యాగమసంస్కృతేన మనసైవేదం బ్రహ్మ సమాప్తవ్యమాత్మైవ నాఽన్యదస్తీతి ఆప్తే చ నానాత్వప్రత్యుపస్థాపికాయా ద్యాయాః నివృత్తత్వాదిహ బ్రహ్మణి నానా నాస్తి కించ న అణుమాత్రమపి య పునరవిద్యాతిమిరదృష్టిం న ముంచతి ఇహ బ్రహ్మణి నానేన పశ్యతి సమృత్యో ర్మృత్యుం గచ్ఛత్యేవ స్వల్పమపి భేదమధ్యారోపయన్నిత్యర్థః.

ఆ—సంవిత్సంబంధస్య చ దుర్నిరూపత్వాత్ (నానేవేతి) ఉపమార్థ ఇవ శబ్దః య స్వప్నే నానాత్వాభావేపి నానాత్వమధ్యారోప్య సత్యత్వాభినివేశేన వ్యవహరతి త జాగరితేపి నానాత్వమధ్యారోప్య సత్యత్వాభినివేశేన యో వ్యవహరతి తస్య ని తత్వాదేకరసం బ్రహ్మైవాస్మీతి ప్రతిపత్తవ్యమిత్యర్థః. ౧

ఆ—ఏకరసం చేద్బ్రహ్మ కథం జ్ఞాతృజ్ఞేయవిభాగ ఇత్యాశంక్యాజ్ఞం ప్ర కల్పిత భేదేనేత్యాహ (ప్రాగేకత్వవిజ్ఞానాదితి.) ౧

రం— తద్రహితానాం నాద్యః తేషామహమిహైవేత్యాదిప్రతీతేరేవాభావా ప్రత్యుత అహం మనురభవం సూర్యశ్చేతి సర్వవస్తువర్తితయైవానుభవాత్ న ద్వితీయ అతత్త్వ విదామహం ప్రతీతేర్జీవమాత్రవిషయత్వేన తత్ర దేశాంతరవ్యావృత్తత్వప్ర తీతే స్తదానీమప్రతీతపరమాత్మని సర్వదేశవర్తిపదార్థాత్మత్వవిరోధిత్వాభావాది (మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి) ఇహ పరమాత్మని భేదమి యః పశ్యతి స తు సంసారాత్ సంసారం ప్రాప్నోతీత్యర్థః.

రం—నన్వస్మాకం సర్వాత్మభూతం పరమాత్మతత్త్వం కుతో లభ్యత ఇత్య త్రాహ (మనసైవేదమాప్తవ్యమితి) ఇదం ఆత్మస్వరూపం విశుద్ధమనోగ్రాహ్యమిత్యర్థ ఉక్తమేవార్థం దృఢీకరణాయాభ్యస్యతి (నేహ నానాస్తీత్యాది) స్పష్టోర్థః.

అంగుష్ఠమాత్రః పురుషో మధ్యఆత్మని తిష్ఠతి,

శం—పునరపి తదేవ ప్రకృతం బ్రహ్మాహ అంగుష్ఠమాత్రః అంగుష్ఠపరిమాణం హృదయపుండరీకం తచ్ఛిద్రవర్త్యంతఃకరణోపాధిరంగుష్ఠమాత్రః అంగుష్ఠమాత్రవంశ పర్వమధ్యవర్త్యంబరవత్పురుషః పూర్ణమనేన సర్వమితి మధ్యే ఆత్మని శరీరే తిష్ఠతి

ఆ—అంగుష్ఠపరిమాణం జీవమనూద్య బ్రహ్మభావవిధానాద్విధీయమానవిరో

రం—(అంగుష్ఠమాత్ర ఇతి) ఈశానో భూతభవ్యస్య కాలత్రయవర్తినిఖిల చేతనాచేతనేశ్వరః పురుషః మధ్యఆత్మని ఉపాసకశరీరమధ్యే అంగుష్ఠపరిమాణస్సన్నాస్తే (న తతో విజుగుప్సతే) తతః భూతభవ్యేశ్వరత్వాదేవ వాత్సల్యాతిశయాద్దేహగతానపి దోషాన్ భోగ్యతయా పశ్యతీత్యర్థః నను ప్రాణాధిపస్సంచరతి స్వకర్మభిరంగుష్ఠ మాత్రో రవితుల్యరూపః అంగుష్ఠమాత్రం పురుషం నిశ్చకర్ష యమో బలాదిత్యాదిశ్రుతి స్మృతిషు అంగుష్ఠమాత్రత్వేన ప్రతిపాదితస్య జీవస్యైవాస్మిన్మంత్రే ప్రతిపాదనం కిం న స్యాత్ నచ తస్య భూతభవ్యేశానత్వాదీతి వాచ్యం ప్రథమశ్రుతజీవలింగాను రోధేన చరమశ్రుతభూతభవ్యేశానత్వస్య ఆపేక్షికతయా యోజయితుం శక్యత్వాదితి చేన్న శబ్దాదేవ ప్రమిత ఇత్యధికరణే ఏవమేవ పూర్వపక్షం కృత్వా హృదయావచ్ఛేద నిబంధనాంగుష్ఠపరిమాణస్య పరమాత్మన్యపి సంభవాత్ 'అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోంగుష్ఠం చ సమాశ్రిత' ఇతి తైత్తిరీయకే 'అంగుష్ఠమాత్రః పురుషోంతరాత్మా సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్ట'ఇతి శ్వేతాశ్వతరే చాంగుష్ఠమాత్రత్వస్య పరమాత్మన్యపి శ్రవణాత్ అసంకుచితభూతభవ్యేశితృత్వస్య అనన్యథాసిద్ధబ్రహ్మలింగత్వాదయం మంత్రః పర మాత్మపరఏవేతి సిద్ధాంతితత్వాత్ యత్త్వత్ర కైశ్చిదుచ్యతే అంగుష్ఠమాత్రత్వం జీవ లింగమేవ అథాపి అంగుష్ఠమాత్రః పురుషో మధ్య ఆత్మని తిష్ఠతీతి పూర్వార్ధేన జీవ మనూద్య ఈశానో భూతభవ్యస్యేత్యనేన పరమాత్మభావో విధీయత ఇతి తదసమంజసం తథాహి సతి పరమాత్మన్యంగుష్ఠమాత్రత్వసంభావనాప్రదర్శకస్య హృద్యపేక్షయా తు మనుష్యాధికారత్వాదితి సూత్రస్యాసంగతిప్రసంగాత్. నను నాస్మిన్మంత్రే జీవాను వాదేన బ్రహ్మభావో విధీయతే ఆరాగ్రమాత్రతయా ప్రతిపన్నస్య జీవస్య అంగుష్ఠ మాత్రత్వే ప్రమాణాభావాదితి తటస్థశంకాపరిహారార్థం జీవస్యాంగుష్ఠమాత్రత్వసాధ నాయ ప్రవృత్తమిదం సూత్రమితి చేత్ తథాశ్రయణస్య క్లిష్టత్వాత్ నను 'ఈశ్వర శ్శర్వ ఈశాన' ఇతి నిఘంటుపాఠేన ఈశానశబ్దస్య దేవతావిశేషే రూఢత్వాత్ 'శబ్దా దేవ ప్రమిత' ఇతి సూత్రే 'ఈశానో భూతభవ్యస్యే'తి శబ్దాదేవ న తు భూతభవ్యస్య సర్వస్యేశితృత్వం కర్మవశ్యస్య జీవస్యోపపద్యత ఇతి భాష్యం వ్యాకుర్వద్భిర్వ్యాసార్యైః

ఈశానో భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సతే. ౧౨
ఏతద్వై తత్.
అంగుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమకః,
ఈశానో భూతభవ్యస్య స ఏవాద్య స ఉ శ్వః. ౧౩
ఏతద్వై తత్.

శం—యః తమాత్మానమీశానం భూతభవ్యస్య విదిత్వా న తతో విజుగుప్సతే ఏతద్వై తత్ పూర్వవత్. ౧౨

శం—కిం చ అంగుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమకః అధూమకమితియుక్తం జ్యోతిఃపరత్వాత్ యస్త్వేవం లక్షితో యోగిభిర్హృదయే ఈశానో భూతభవ్యస్య స ఏవ నిత్యః కూటస్థోఽద్య ఇదానీం ప్రాణిషు వర్తమానః సః ఉ శ్వోఽపి వర్తిష్యతే నాన్యస్తత్సమః అన్యశ్చ జనిష్యత ఇత్యర్థః అనేన నాయమస్తీతి చైకే ఇత్యయం పక్షో న్యాయతః ప్రాప్తోఽపి స్వవచనేన శ్రుత్యా ప్రత్యుక్తః తథా క్షణభంగవాదశ్చ. ౧౩

ఆ—ధాదంగుష్ఠమాత్రత్వస్యావివక్షితత్వాద్బ్రహ్మపరమేవ వాక్యమిత్యాహ. పునరపి తదేవేతి) ౧౨-౧౩

రం—'ఈశానశబ్దస్యైవ శబ్దశబ్దేనవివక్షితత్వాన్మాత్ర లింగాన్నిర్ణయః కింత్వీశ్వరవాచిశబ్దాదేవేత్యేవకారాభిప్రాయ' ఇతి వ్యాఖ్యాతత్వాత్ ఈశానశబ్దస్య శ్రుతిత్వాభ్యుపగమాత్తయైవ చేశానశబ్దశ్రుత్యా జీవవ్యావృత్తివదేవ నారాయణస్యాపి వ్యావర్తితత్వేన రుద్రపరత్వమేవ స్యాదితి చేన్న యోగరూఢిమతః పదస్య సన్నిధావవయవార్థవిశేషకపదాంతరసన్నిధానే రూఢ్యనుస్మేషస్య 'పద్మాని యస్యాగ్రసరోరుహాణి ప్రబోధయత్యూర్ధ్వముఖైర్మయూఖై'రిత్యాదిషు దర్శనాత్ తత్ర హి సరోరుహపదావయవార్థసరోవిశేషకాగ్రపదోపాదానేన సరోరుహపదరూఢిభంగస్య దర్శనాత్ ఇతరథా పద్మానీతిపదానుపాదానాపత్తేః అత ఈశానశబ్దస్య న శ్రుతిత్వం ఏతదస్వరసాదేవ వ్యాసార్యైరపి యథాశ్రుతభాష్యానుగుణ్యేన యద్వేతి పక్షాంతరస్యాశ్రితత్వాదిత్యలమతిచర్చయా ప్రకృతమనుసరామః (ఏతద్వై తత్) ఉక్తోర్థః. ౧౨

రం—(అంగుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమక ఇతి) శుష్కేంధనానలవత్ ప్రకాశమాన ఇత్యర్థః (సఏవాద్య స ఉ శ్వః) అద్యతనపదార్థజాతం శ్వస్తనపదార్థజాతం కాలత్రయవర్తిపదార్థజాతమపి తదాత్మకమిత్యర్థః (ఏతద్వై తత్) పూర్వవత్. ౧౩

యథోదకం దుర్గే వృష్టం పర్వతేషు విధావతి,
ఏవం ధర్మాన్ పృథక్ పశ్యంస్తానేవానువిధావతి. ౧౪
యథోదకం శుద్ధే శుద్ధమాసిక్తం తాదృగేవ భవతి,
ఏవం మునేర్విజానత ఆత్మా భవతి గౌతమ. ౧౫

ఇతి చతుర్థవల్లీ సమాప్తా.

శం—పునరపి భేదదర్శనాపవాదం బ్రహ్మణ ఆహ యథోదకం దుర్గే దుర్గమే దేశే ఉచ్ఛ్రితే వృష్టం సిక్తం పర్వతేషు పర్వతవత్సు నిమ్నప్రదేశేషు విధావతి వికీర్ణం సద్వినశ్యతి ఏవం ధర్మానాత్మనోఽభిన్నాన్ పృథక్ పశ్యన్ పృథగేవ ప్రతి శరీరం పశ్యంస్తానేవ శరీరభేదానువర్తినోఽనువిధావతి శరీరభేదమేవ పునఃపునః ప్రతి పద్యత ఇత్యర్థః. ౧౪

శం—యస్య పునర్విద్యావతో విధ్వస్తోపాధికృతభేదదర్శనస్య విశుద్ధవిజ్ఞానఘనైకరసమద్వయమాత్మానం పశ్యతః విజానతో మునేః మననశీలస్యాత్మస్వరూపం కథం సంభవతీతి ఉచ్యతే యథోదకం శుద్ధే ప్రసన్నే శుద్ధం ప్రసన్నమాసిక్తం ప్రక్షిప్తమేకరసమేవ నాన్యథా తాదృగేవ భవత్యాత్మాపి ఏవమేవాత్మా భవత్యేకత్వం విజానతో మునేః మననశీలస్య హే గౌతమ తస్మాత్కుతార్కికభేదదృష్టిం నాస్తికకుదృష్టిం చోజ్ఝిత్వా మాతాపితృసహస్రేభ్యోఽపి హితైషిణా వేదేనోపదిష్టమాత్మైకత్వదర్శనం శాంతదర్పైరాదరణీయమిత్యర్థః. ౧౫

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతిషు కఠవల్ల్యాం చతుర్థవల్లీభాష్యమ్.

ఆ—అత్రానందీయం నాస్తి. ౧౪-౧౫

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతా కఠవల్ల్యాం చతుర్థవల్లీభాష్యటీకా.

రం—(యథోదకమితి) పర్వతమూర్ధ్ని వృష్టం ప్రత్యంతపర్వతేషు నానాభూతతయా పతిత్వా పతిత్వా ధావతి ఏవం పరమాత్మగతదేవాంతర్యామిత్వమనుష్యాంతర్యామిత్వాదిధర్మాన్ పృథగధికరణనిష్ఠాన్ పశ్యన్ పర్వతనిర్ఝరపాతమనుకృత్య సంసారకుహరే పతతీత్యర్థః. ౧౪

రం—సర్వత్రైకాత్మత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (యథోదకమితి) యథా శుద్ధజలే శుద్ధజలం యోజితం తత్సదృశమేవ భవతి న కథంచిదపి విసదృశం ఏవం ఇత్థం విజానతః మననశీలస్య ఆత్మాపి పరమాత్మజ్ఞానేన విశుద్ధస్సన్ విశుద్ధేన పరమాత్మనా సమానో భవతీత్యర్థః గౌతమేతి ప్రాప్య వైభవం సూచయన్ సహర్షం సంబోధయతి. ౧౫

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాంతనిర్ధారణసార్వభౌమ శ్రీమద్రంగరామానుజ
మునివరవిరచితం కఠోపనిషది చతుర్థవల్లీభాష్యమ్.

కఠోపనిషది

అథ ద్వితీయాధ్యాయే పంచమవల్లీప్రారమ్భః.

హరిః ఓమ్.

పురమేకాదశద్వారమజస్యావక్రచేతసః,

శం—పునరపి ప్రకారాంతరేణ బ్రహ్మతత్త్వనిర్ధారణార్థోఽయమారంభో దుర్విజ్ఞేయత్వాద్బ్రహ్మణః పురం పురమివ పురం ద్వారద్వారపాలాధిష్ఠాత్రాద్యనేకపురోపకరణసంపత్తిదర్శనాచ్ఛరీరం పురం చ సోపకరణం స్వాత్మనా సంహతం స్వతంత్రస్వామ్యర్థం దృష్టం తథేదం పురసామాన్యాదనేకోపకరణసంహతం శరీరం స్వాత్మనాఽసంహతరాజస్థానీయస్వామ్యర్థం భవితుమర్హతి తచ్చేదం శరీరాఖ్యం పురమేకాదశద్వారాణ్యస్య సప్తశీర్షణ్యాని నాభ్యా సహార్వాంచి త్రీణి శిరస్యేకం తైరేకాదశద్వారం పురం కస్య అజస్య జన్మాదివిక్రియారహితస్యాత్మనో రాజస్థానీయస్య పురధర్మవిలక్షణస్యావక్రచేతసః అవక్రం అకుటిలమాదిత్యప్రకాశవన్నిత్యమేవావస్థితమేకరూపం చేతః విజ్ఞానమస్యేత్యవక్రచేతాః తస్యావక్రచేతసో రాజస్థానీయస్య బ్రహ్మణః యస్యేదం పురం తం పరమేశ్వరం పురస్వామినమనుష్ఠాయ ధ్యాత్వా ధ్యానం హి తస్యానుష్ఠానం సమ్యగ్విజ్ఞానపూర్వకం తం సర్వైషణావినిర్ముక్తస్సన్ సమం సర్వభూతస్థం

ఆ—పౌనరుక్త్యం పరిహరన్ సంబంధమాహ (పునరపీతి) భూయోఽపి పథ్యం వక్తవ్యమితి న్యాయేనోపాయాంతరేణ బ్రహ్మ జ్ఞాప్యతే తత్రోపాయా ఏవ భిద్యంతే నోపేయస్య భేదోఽస్తీతి పురేణాసంహతత్వం స్వామినః పురోపచయాపచయాభ్యా

రం—(పురమితి) జననాదివిక్రియారహితస్య ఋజుబుద్ధేర్వివేకిన ఆత్మనః ఏకాదశేంద్రియలక్షణబహిర్నిర్గమద్వారోపేతం శరీరాఖ్యం పురం భవతి పురస్వామినో యథా పురం వివిక్తం భవతి తథా శరీరమపి స్వాత్మనో వివిచ్య జ్ఞాతం భవతి అవివేకినస్తు దేహ ఆత్మైవ భవతీతి భావః (అనుష్ఠాయ న శోచతి) వివిచ్య జానన్ దేహానుబంధిభిర్దుఃఖైః కామాదిభిశ్చ విముక్తో భవతీత్యర్థః (విముక్తశ్చ విముచ్యతే) జీవద్దశాయామాధ్యాత్మికాదిదుఃఖరాగద్వేషాదిముక్త ఏవ సన్ 'భోగేన త్వితరే క్షపయిత్వాథ సంపద్యత' ఇతి న్యాయేన ప్రారబ్ధకర్మావసానే అర్చిరాదినా విరజాం ప్రాప్య ప్రకృతి

అనుష్ఠాయ న శోచతి విముక్తశ్చ విముచ్యతే. ౧
ఏతద్వై తత్.
హꣳసశ్శుచిషద్వసురంతరిక్షసద్ధోతా
వేదిషదతిథిర్దురోణసత్,

శం—ధ్యాత్వా న శోచతి తద్విజ్ఞానాదభయప్రాప్తేః శోకావసరాభావాత్ భయేక్షా ఇహైవావిద్యాకృతకామకర్మబన్ధనైర్విముక్తో భవతి విముక్తశ్చ సన్విముచ్యతే పునశ్శరీరం న గృహ్ణాతీత్యర్థః. ౧

శం—స తు నైకశరీరపురవర్త్యేవాత్మా కిం తర్హి సర్వపురవర్తీ కథం హంసః హంతి గచ్ఛతీతి శుచిషత్ శుచౌ దివి ఆదిత్యాత్మనా సీదతీతి వసుః వాసయతి సర్వానితి వాయ్వాత్మనా అంతరిక్షే సీదతీత్యంతరిక్షసత్ హోతా అగ్నిః 'అగ్నిర్వై హోతే'తి శ్రుతేః వేద్యాం పృథివ్యాం సీదతీతి వేదిషత్ 'ఇయం వేదిః పరోంతః పృథివ్యా' ఇత్యాదిమంత్రవర్ణాత్ అతిథిః సోమస్సన్ దురోణే కలశే సీదతీతి దురోణసత్ బ్రాహ్మణోఽతిథిరూపేణ వా దురోణేషు గృహేషు సీదతీతి నృషత్ నృషు మనుష్యేషు సీదతీతి నృషత్ వరేషు దేవేషు సీదతీతి వరసత్ ఋతసత్ ఋతం

ఆ—ముపచయాపచయరాహిత్యం తత్సత్తాప్రతీతిమంతరేణ సత్తాప్రతీతిమత్త్వం స్వాతన్త్ర్యమ్. ౧

ఆ—యా యజ్ఞే ప్రసిద్ధా వేదిః పృథివ్యాః పరోంతఃపరస్వభావ ఇతి వేద్యాః పృథివీస్వభావత్వసంకీర్తనాత్పృథివీ వేదిశబ్దవాచ్యా భవతీత్యర్థః అసౌ వా ఆదిత్యో హꣳసశ్శుచిషదితి బ్రాహ్మణేనాదిత్యో మంత్రార్థతయా వ్యాఖ్యాతః కథం తద్విరుద్ధ

రం—సంబంధవిముక్తో భవతీత్యర్థః (ఏతద్వైతత్) ఏతన్మంత్రప్రతిపాద్యముక్తస్వరూపమపి పరమాత్మాత్మకమేవేత్యర్థః. ౧

రం—పునరప్యస్య సర్వాత్మతామేవ ద్రఢయతి (హంసశ్శుచిషదితి) హంసః సూర్యః శుచౌ గ్రీష్మర్తౌ సీదతి వర్తత ఇతి శుచిషత్ తేజస్వీతి యావత్ వాసయతీతి వసుః వాయుః అంతరిక్షసత్ అంతరిక్షగతో వాయుః హోతా వేదిషత్ వేద్యాంతర్వర్తమానఋత్విగ్విశేషోఽగ్నిర్వా అతిథిర్దురోణసత్ దురోణం గృహం గృహాగతోఽతిథిః నృషత్ నృష్వాత్మతయా వర్తమానం వరసత్ వరేషు దేవేషు చ తథా వర్తమానం ఋతే సత్యలోకే సీదతీతి ఋతసత్ వ్యోమసత్ వ్యోమ్ని పరమపదే వర్తమానం చ ప్రత్యక్తత్త్వం అబ్జాః జలజాః గోజాః భూజాః ఋతజాః యజ్ఞోత్పన్నాః

నృషద్వరసదృతసద్వ్యోమసదబ్జా
గోజా ఋతజా అద్రిజా ఋతం బృహత్. ౨
ఊర్ధ్వం ప్రాణమున్నయత్యపానం ప్రత్యగస్యతి,

శం—సత్యం యజ్ఞో వా తస్మిన్ సీదతీతి వ్యోమసత్ వ్యోమ్ని ఆకాశే సీదతీతి వ్యోమసత్ అబ్జాః అప్సు శంఖశుక్తిమకరాదిరూపేణ జాయత ఇతి గోజాః గవి పృథివ్యాం వ్రీహియవాదిరూపేణ జాయతఇతి ఋతజాః యజ్ఞాంగరూపేణ జాయత ఇతి అద్రిజాః పర్వతేభ్యో నద్యాదిరూపేణ జాయత ఇతి సర్వాత్మాపి సన్ ఋతం అవితథస్వభావ ఏవ బృహత్ మహాన్ సర్వకారణత్వాత్ యదాప్యాదిత్యఏవ మంత్రేణోచ్యతే తదాప్యాత్మస్వరూపత్వమాదిత్యస్యాంగీకృతమితి బ్రాహ్మణవ్యాఖ్యానేప్యవిరోధః సర్వథాప్యేకఏవాత్మా జగతః నాత్మభేద ఇతి మంత్రార్థః. ౨

శం—ఆత్మనః స్వరూపాధిగమే లింగముచ్యతే ఊర్ధ్వం హృదయాత్ప్రాణం ప్రాణవృత్తిం వాయుమున్నయతి ఊర్ధ్వం గమయతి తథాఽపానం ప్రత్యక్ అధోఽస్యతి క్షిపతి యఇతి వాక్యశేషః తం మధ్యే హృదయపుండరీకాకాశే ఆసీనం బుద్ధావభివ్యక్తవిజ్ఞానప్రకాశనం వామనం సంభజనీయం విశ్వే సర్వే దేవాః చక్షురాదయః ప్రాణాః రూపాదివిజ్ఞానం బలిముపాహరంతో విశఇవ రాజానముపాసతే తాదర్థ్యేనానుపరతవ్యాపారా భవంతీత్యర్థః యదర్థా యత్ప్రయుక్తాశ్చ సర్వే వాయుకరణ

ఆ—మిదం వ్యాఖ్యానమిత్యాశంక్యాహ (యదాప్యాదిత్య ఏవేతి) సూర్య ఆత్మా జగతస్తస్థుషశ్చేతి మంత్రాన్మండలోపలక్షితస్య చిద్ధాతోరిష్యతఏవ సర్వాత్మత్వమిత్యర్థః. ౨

ఆ—యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్య ఇతి యా పూర్వవిచికిత్సా ప్రశ్నభూతత్వేనోద్భావితా సాపి నిర్మూలేత్యేతద్దర్శయితుం దేహవ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం సాధయతి (ఆత్మనస్స్వరూపాధిగమఇత్యాదినా) సర్వే ప్రాణకరణవ్యాపారాశ్చేతనార్థాః

రం—కర్మఫలభూతాశ్చ స్వర్గాదయ ఇతి యావత్ యద్వా చిరకాలస్థాయితయా ఋతశబ్దితాకాశజాఇత్యర్థః అద్రిజాః పర్వతజాః ఏతత్సర్వం బృహత్ ఋతం అపరిచ్ఛిన్న సత్యరూప బ్రహ్మాత్మకమిత్యర్థః. ౨

రం—(ఊర్ధ్వం ప్రాణమితి) సర్వేషాం హృదయగతః పరమాత్మా ప్రాణవాయుమూర్ధ్వముఖమున్నయతి అపానవాయుమధోముఖం క్షిపతి మధ్యే హృదయపుండరీకమధ్యే ఆసీనం వామనం వననీయం భజనీయం అథ వా హృదయపుండరీకపరిమితతయా హ్రస్వపరిమాణమిత్యర్థః తం విశ్వేదేవాః సత్త్వప్రకృతయస్సర్వేప్యుపాసత

మధ్యే వామనమాసీనం విశ్వేదేవా ఉపాసతే. 3
అస్య విస్రంసమానస్య శరీరస్థస్య దేహినః,
దేహాద్విముచ్యమానస్య కిమత్ర పరిశిష్యతే. ఏతద్వై తత్. ౪
న ప్రాణేన నాపానేన మర్త్యో జీవతి కశ్చన,

శం—వ్యాపారాః సోఽన్యస్సిద్ధ ఇతి వాక్యార్థః. 3

శం—కిం చ అస్య శరీరస్థస్యాత్మనో విస్రంసమానస్య అవస్రంసమానస్య భ్రంశమానస్య దేహినః దేహవతః విస్రంసనశబ్దార్థమాహ (దేహాద్విముచ్యమానస్యేతి) కిమత్ర పరిశిష్యతే ప్రాణాదికలాపే న కించ న పరిశిష్యతే అత్ర దేహే పురస్వామిని విద్రవమాణ ఇవ పురవాసిజనః యస్యాత్మనోఽపగమే క్షణమాత్రాత్కార్యకారణ కలాపరూపం సర్వమిదం హతబలం విధ్వస్తం భవతి నష్టం భవతి సోఽన్యస్సిద్ధః. ౪

శం—స్యాన్మతం ప్రాణాపానాద్యపగమాదేవేదం విధ్వస్తం భవతి న తు వ్యతిరిక్తాత్మాపగమాత్ ప్రాణాదిభిరేవేహ మర్త్యో జీవతీతి నైతదస్తి న ప్రాణేన నాపానేన చక్షురాదినా వా మర్త్యః మనుష్యో దేహవాన్ కశ్చన జీవతి న కోఽపి జీవతి న హ్యేషాం పరార్థానాం సంహత్య కారిత్వాజ్జీవనహేతుత్వముపపద్యతే స్వార్థేనా

ఆ—తత్ప్రయుక్తా భవితుమర్హంతి జడచేష్టాత్వాత్ రథచేష్టావదిత్యర్థః. 3

ఆ—శరీరం చేతనశేషం తద్విగమే భోగానర్హత్వాద్రాజపురవదిత్యాహ (కిం చాస్యేతి) ౪

ఆ—అన్యథాసిద్ధిం శఙ్కతే (స్యాన్మతమితి) నను జీవ ప్రాణధారణ ఇతి ధాతుస్మరణాచ్ఛరీరస్య జీవనం నామ ప్రాణధారణం ప్రాణసంయోగశ్చ ప్రాణధారణం కుండే దధిధారణవత్ తత్ర చ ప్రాణస్యైవ హేతుత్వం సంయోగాశ్రయత్వాత్ కథముచ్యతే

రం—ఇత్యర్థః. 3

రం—ఏవం పరమాత్మానముపాసీనస్య 'తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యే' ఇతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా శరీరపాతఏవాంతరాయః న కించిత్కర్తవ్యం పరిశిష్యత ఇత్యాహ (అస్య విస్రంసమానస్యేతి) అస్య ఉపాసకస్య దేహినః శరీరస్థస్య శరీరప్రతిష్ఠితస్య దృఢశరీరస్యేతి యావత్ ఏవంభూతస్య వా విస్రంసమానస్య శిథిలీభవద్గాత్రస్య వా దేహాద్విముచ్యమానస్య మ్రియమాణస్య వా కిమత్ర పరిశిష్యతే కృతకృత్యత్వాత్కర్తవ్యం కిమపి నావశిష్యత ఇతి భావః (ఏతద్వై తత్) పూర్వవత్. ౪

రం—తస్య సర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వరూపం మహిమానమాహ (న ప్రాణే

ఇతరేణ తు జీవంతి యస్మిన్నేతావుపాశ్రితౌ. ౫
హంతత ఇదం ప్రవక్ష్యామి గుహ్యం బ్రహ్మ సనాతనమ్,
యథా చ మరణం ప్రాప్య ఆత్మా భవతి గౌతమ. ౬
యోనిమన్యే ప్రపద్యంతే శరీరత్వాయ దేహినః,

శం—సంహతేన పరేణ కేనచిదప్రయుక్తం సంహతానామవస్థానం న దృష్టం యథా గృహాదీనాం లోకే తథా ప్రాణాదీనామపి సంహతత్వాద్భవితుమర్హత్యత ఇతర ఇతరేణైవసంహతప్రాణాదివిలక్షణేన తు సర్వే సంహతాస్సంతో జీవంతి ప్రాణాన్ ధారయంతి యస్మిన్ సంహతవిలక్షణే ఆత్మని సతి పరస్మిన్నేతౌ ప్రాణాపానౌ చక్షురాదిభిస్సంహతావుపాశ్రితౌ యస్యాసంహతస్యార్థే ప్రాణాపానాదిస్సర్వం వ్యాపారం కుర్వన్ వర్తతే సంహతస్సన్ సతతోఽన్యస్సిద్ధ ఇత్యభిప్రాయః. ౫

శం—హంతేదానీం పునరపి తే తుభ్యమిదం గుహ్యం గోప్యం బ్రహ్మ సనాతనం చిరంతరం ప్రవక్ష్యామి యద్విజ్ఞానాత్సర్వసంసారోపరమో భవతి అవిజ్ఞానాచ్చ యస్య మరణం ప్రాప్య యథా చాత్మా భవతి యథా సంసరతి తథా శృణు హే గౌతమ. ౬

శం—యోనిం యోనిద్వారం శుక్రబీజసమన్వితాస్సంతోఽన్యే కేచిదవిద్యావంతో మూఢాః ప్రపద్యంతే ప్రవిశంతి శరీరత్వాయ శరీరగ్రహణార్థం దేహినః

ఆ—జీవనహేతుత్వం ప్రాణాదీనాం న సంభవతీతి తత్రాహ (స్వార్థేనాసంహతేనేతి) కాదాచిత్కస్య ప్రాణశరీరసంయోగస్య స్వభావతోఽనుపపత్తేః సంఘాతస్య చ లోకే పరప్రయుక్తస్యైవ దర్శనాద్భవితవ్యమన్యేన సఙ్ఘాతప్రయోజకేనేత్యర్థః. ౫

ఆ—యేయం ప్రేత ఇతి ప్రష్టుః పరలోకాస్తిత్వేపి సందేహ ఆసీత్ విశేషత స్తన్నివృత్త్యర్థముచ్యత ఇత్యాహ (హంతేదానీమితి.) ౬

రం— నేతి) కేనేతరేణ జీవంతీత్యత్రాహ (యస్మిన్నేతావుపాశ్రితౌ) యదధీనం ప్రాణాపానయోరపి జీవనం తదధీనమేవ సర్వేషాం జీవనమితి భావః. స్పష్టమన్యత్. ౫

రం—(హంతత ఇదమితి) గుహ్యం అతిరహస్యం సనాతనం బ్రహ్మ తే పునరపి ప్రవక్ష్యామి హంతేతి స్వగతం ఆశ్చర్యే హే గౌతమ ఆత్మా మరణం మోక్షం ప్రాప్య యథా యత్ప్రకారవిశిష్టో భవతి తథా పునరపి ముముక్షవే రాగాద్యనుపహతాయ ఉపదేశయోగ్యాయ తుభ్యం వక్ష్యామీత్యర్థః. ౬

రం—అధికారివిశేషనిర్దేశపరేణ హంతత ఇత్యనేన సూచితమర్థం వివృణోతి (యోనిమితి) అన్యే పరమాత్మతత్త్వశ్రవణవిముఖాః త్వద్విసదృశాః శరీరపరిగ్రహాయ

స్థాణుమన్యేఽనుసంయంతి యథాకర్మ యథాశ్రుతం. ౭
య ఏష సుప్తేషు జాగర్తి కామం కామం పురుషో నిర్మి
మాణః, తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ తదేవామృతముచ్యతే.
తస్మింల్లోకాః శ్రితాస్సర్వే తదు నాత్యేతి కశ్చన. ౮
ఏతద్వై తత్.

శం—దేహవంతః స్థాణుం స్థావరభావమన్యే అత్యంతాధమాః మరణం ప్రాప్యానుసంయంతి అనుగచ్ఛంతి యథాకర్మ యద్యస్య కర్మ తద్యథాకర్మ యైర్యాదృశం కర్మేహ జన్మని కృతం తద్వశేనేత్యేతత్ తథా యథాశ్రుతం యాదృశం చ విజ్ఞానముపార్జితం తదనురూపమేవ శరీరం ప్రతిపద్యంత ఇత్యర్థః 'యథాప్రజ్ఞం హి సంభవా' ఇతి శ్రుత్యంతరాత్. ౭

శం—యత్ప్రతిజ్ఞాతం గుహ్యం బ్రహ్మ తత్ప్రవక్ష్యామీతి తదాహ య ఏష సుప్తేషు ప్రాణాదిషు జాగర్తి న స్వపితి కథం కామం కామం తం తమభిప్రేతం స్త్ర్యాద్యర్థమవిద్యయా నిర్మిమాణః నిష్పాదయన్ జాగర్తి పురుషః తదేవ శుక్రం శుభ్రం శుద్ధం తద్బ్రహ్మ నాన్యద్గుహ్యం బ్రహ్మాస్తి తదేవామృతం అవినాశ్యుచ్యతే సర్వశాస్త్రేషు కించ పృథివ్యాదయో లోకాస్తస్మిన్నేవ సర్వే బ్రహ్మణ్యాశ్రితాః సర్వలోకకారణత్వాత్తస్య (తదు నాత్యేతి కశ్చనేత్యాది) పూర్వవదేవ. ౮

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౭-౮

రం—బ్రాహ్మణాదియోనిం ప్రపద్యంతే అన్యే స్థావరభావమనుగచ్ఛంతి స్వానుష్ఠితయజ్ఞాది కర్మోపాసనానతిక్రమణేన 'రమణీయచరణాః తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే' ఇత్యాది శ్రుత్యనురోధాదితి భావః. ౭

రం—ఏవం శిష్యం ప్రరోచనయాఽభిముఖీకృత్య ప్రకృతమనుసరతి (య ఏష సుప్తేషు జాగర్తీతి) సర్వేషు సుప్తేషు జీవేషు కామం కామం ణములన్తమిదం సంకల్ప్య సంకల్ప్యేత్యర్థః న తు 'సర్వాన్ కామాన్ ఛందతః ప్రార్థయస్వే'తి ప్రకృతాః పుత్రాదయః కామశబ్దేన నిర్దిశ్యంతే అయం చార్థః సంధ్యధికరణభాష్యశ్రుతప్రకాశికయోస్స్పష్టః సంకల్ప్య సంకల్ప్య స్వచ్ఛందానురోధేన నిర్మిమాణః పురుషో యోఽస్తి తదేవ శుక్రం ప్రకాశకం తదేవానన్యాధీనమమృతముచ్యత ఇత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం నిత్యముక్తానామమృతత్వసత్త్వేపి నిరుపాధికామృతత్వాభావాత్ తదేవామృతమిత్యవధారణస్య నానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం ఏతేనామృతాంతరనిషేధాత్ ముక్తపరమాత్మనోర్భేదప్రత్యాశా ప్రత్యుక్తా అత్రత్యామృతశబ్దస్య నిరుపాధికామృతవాచిత్వాత్. ౮

అగ్నిర్యథైకో భువనం ప్రవిష్టో
రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ,
ఏకస్తథా సర్వభూతాంతరాత్మా
రూపం రూపం ప్రతిరూపో బహిశ్చ. ౯

వాయుర్యథైకో భువనం ప్రవిష్టో
రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ,

శం—అనేకతార్కికబుద్ధిచాలితాంతఃకరణానాం ప్రమాణోపపన్నమప్యాత్మైకత్వవిజ్ఞానమసకృదుచ్యమానమప్యనృజుబుద్ధీనాం బ్రాహ్మణానాం చేతసి న ధీయత ఇతి తత్ప్రతిపాదనే ఆదరవతీ శ్రుతిః పునః పునరాహ అగ్నిర్యథైకఏవ ప్రకాశాత్మా సన్ భువనం భవంత్యస్మిన్ భూతానీతి భువనం అయం లోకః తమిమం ప్రవిష్టః అనుప్రవిష్టః రూపంరూపం ప్రతి దార్వాదిదాహ్యభేదం ప్రతీత్యర్థః ప్రతిరూపః తత్ర తత్ర ప్రతిరూపవాన్ దాహ్యభేదేన బహువిధో బభూవ ఏకఏవ తథా సర్వభూతాంతరాత్మా రూపం రూపం సర్వేషాం భూతానామభ్యంతర ఆత్మా అతిసూక్ష్మత్వాద్దార్వాదిష్వివ సర్వదేహంప్రతి ప్రవిష్టత్వాత్ప్రతిరూపో బభూవ బహిశ్చ స్వేనాఽవికృతేన రూపేణాకాశవత్. ౯

శం—తథాఽన్యో దృష్టాంతః (వాయుర్యథైక ఇత్యాది) ప్రాణాత్మనా దేహే

ఆ—జననమరణకరణానాం ప్రతినియమాదయుగపత్ప్రవృత్తేశ్చ పురుషబహుత్వం సిద్ధం త్రైగుణ్యవిపర్యయాచ్చేతి నానాత్మానో వ్యవస్థితా ఇత్యనేకతార్కికబుద్ధివిరోధాత్ సర్వపురవర్త్యేకఏవాత్మేత్యత్ర న చిత్తస్థైర్యం సంభవతీత్యాశంక్యౌపాధికభేదసాధనే సిద్ధసాధనం స్వాభావికభేదసాధనే చానైకాంతికత్వం దర్శయితుం ప్రక్రమత ఇత్యాహ (అనేకతార్కికేత్యాదినా) ప్రతిరూప ఉపాధిసదృశః చతుష్కోణత్వాదిధర్మకే హి దారుణి తద్రూపో వహ్నిరపి లక్ష్యత ఇత్యర్థః. ౯

రం—ఏకఏవాత్మా సర్వేషామర్థతయా ఆస్త ఇత్యస్యార్థస్య దుర్బోధత్వాత్ తద్దృఢీకరణాయ పునరప్యుపదిశతి (అగ్నిర్యథైకఇతి) యథా ఏకస్తేజో ధాతుః త్రివృత్కరణకృతవ్యాప్త్యా అండాంతర్గతలోకే ప్రవిష్టస్సన్ రూపం రూపం రూపే రూపే భౌతికవ్యక్తిషు వీప్సాయాం ద్విర్వచనం ప్రతిరూపః ప్రత్యుప్తం రూపం యస్య సతథోక్తః సర్వాసు భౌతికవ్యక్తిషు తేజోధాతోర్మిళితత్వేన ప్రతిసంక్రాంతరూపత్వాత్ప్రతిరూపత్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యం తథా ఏకఏవ సన్ పరమాత్మా ప్రతివస్తు ప్రతిసంక్రాంతాంతర్యామి విగ్రహో బహిశ్చ వ్యాప్నోతీత్యర్థః. ౯

ఏక స్తథా సర్వభూతాంతరాత్మా
రూపం రూపం ప్రతిరూపో బహిశ్చ. ౧౦
సూర్యో యథా సర్వలోకస్య చక్షుర్న
లిప్యతే చాక్షుషైర్బాహ్యదోషైః,

శం—ష్వనుప్రవిష్టో రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవేతి సమానం. ౧౦

శం— ఏకస్య సర్వాత్మకత్వే సంసారదుఃఖిత్వం పరస్యైవ తదితి ప్రాప్తే అత ఇదముచ్యతే సూర్యో యథా చక్షుష ఆలోకేనోపకారం కుర్వన్ మూత్రపురీషాద్యశుచిప్రకాశనేన తద్దర్శినః సర్వలోకస్య చక్షురపి సన్ న లిప్యతే చాక్షుషైరశుచ్యాది దర్శననిమిత్తైరాధ్యాత్మికైః పాపదోషైర్బాహ్యైశ్చాశుచ్యాదిసంసర్గదోషైః ఏకో హ్యేవ తథా సర్వభూతాంతరాత్మా న లిప్యతే లోకదుఃఖేన లోకో హ్యవిద్యయా స్వాత్మన్యధ్యస్తయా కామకర్మోద్భవం దుఃఖమనుభవతి న తు సా పరమార్థతస్స్వాత్మని యథా రజ్జుశుక్తికోషరగగనేషు సర్పరజతోదకకమలాని న రజ్జ్వాదీనాం స్వతో దోషరూపాణిసన్తి సంసర్గిణి విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసనిమిత్తత్వాత్తద్దోషవద్విభావ్యన్తే న తద్దోషై స్తేషాం లేపః విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసబాహ్యా హి తే తథా ఆత్మని సర్వలోకః క్రియాకారక ఫలాత్మకం విజ్ఞానం సర్పాదిస్థానీయం విపరీతమధ్యస్య తన్నిమిత్తం జన్మజరామరణాది దుఃఖమనుభవతి న త్వాత్మా సర్వలోకాత్మాపి సన్విపరీతాధ్యారోపనిమిత్తేన లిప్యతే

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౧౦

ఆ—నను పరమాత్మా దుఃఖీ స్యాత్ దుఃఖ్యభిన్నత్వాత్ లోకవదిత్యాహ (ఏకస్య సర్వాత్మకత్వ ఇతి) అవిద్యాయాం ప్రతిబింబితశ్చిద్ధాతురజ్ఞో భ్రాంతో భవతి భ్రాంతశ్చ కామాదిదోషప్రయుక్తః కర్మ కురుతే తన్నిమిత్తం చ దుఃఖం స్వాత్మన్యధ్యస్యతి పరమాత్మా తు నిరవద్యత్వాద్దుఃఖసాధనశూన్యత్వాన్న దుఃఖీ తతోఽప్రయోజకో హేతురిత్యాహ (లోకో హ్యవిద్యయేతి) స్వరూపేణ భ్రమావిషయత్వం విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసబాహ్యత్వం రజ్జ్వాదీనాం తథా చైతన్యస్యోపాధిస్వరూపేణాధ్యాసాశ్రయత్వేపి

రం—ఉదాహరణాంతరమాహ (వాయుర్యథేతి) పూర్వవత్. ౧౦

రం—ఆత్మాత్వావిశేషేపి జీవాత్మవత్ దోషాః పరమాత్మని న భవంతీత్యేతత్సదృష్టాంతమాహ (సూర్యో యథేతి) 'రశ్మిభిరేషోస్మిన్ ప్రతిష్ఠితః ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాఽక్షిణీ ప్రావిశ'దితి శ్రుత్యనుసారేణ యథా సూర్యశ్చక్షురధిష్ఠాతృతయా తదంతర్గతోపి బహిర్నిర్గతైశ్చక్షుర్మలాదిభిర్న స్పృశ్యతే తథా పరమాత్మా సర్వభూతేష్వాత్మ

ఏక స్తథా సర్వభూతాంతరాత్మా
　న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్యః. ౧౧
ఏకో వశీ సర్వభూతా_న్తరాత్మా
　ఏకం బీజం బహుధా యః కరోతి,
తమాత్మస్థం యేనుపశ్యంతి ధీరా_స్తేషాం
　సుఖం శాశ్వతం నేతరేషాం. ౧౨

శం—లోకదుఃఖేన కుతః బాహ్యః బహిఃకృతో బాహ్యః రజ్జ్వాదివదేవ విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసబాహ్యో హి సః. ౧౧

శం—కించ స హి పరమేశ్వరస్సర్వగతః స్వతంత్ర ఏకః న తత్సమోభ్యధికోవాన్యోఽస్తి వశీ సర్వం హ్యస్య జగద్వశే వర్తతే కుతః సర్వభూతాంతరాత్మా యత ఏకమేవ సదైకరసమాత్మానం విశుద్ధవిజ్ఞానరూపం నామరూపాద్యశుద్ధోపాధిభేదవశేన బహుధా బహుప్రకారేణ యః కరోతి స్వాత్మసత్తామాత్రేణాచింత్యశక్తిత్వాత్ తమాత్మస్థం స్వశరీరహృదయాకాశే బుద్ధౌ చైతన్యాకారేణాభివ్యక్తమిత్యేతత్ న హి శరీరస్యాధారత్వమాత్మనః ఆకాశవదమూర్తత్వాత్ ఆదర్శస్థం ముఖమితి యద్వత్ తమేతమీశ్వరమాత్మానం యే నివృత్తబాహ్యవృత్తయోఽనుపశ్యంతి ఆచార్యాగమోపదేశమనుసాక్షాదనుభవంతి ధీరాః వివేకినః తేషాం పరమేశ్వరభూతానాం శాశ్వతం నిత్యం సుఖమాత్మానందలక్షణం భవతి నేతరేషాం బాహ్యసక్తబుద్ధీనామవివేకినాం స్వాత్మభూతమపి అవిద్యావ్యవధానాత్. ౧౨

ఆ—నిరుపాధికబింబకల్పబ్రహ్మరూపేణాధ్యాసానాశ్రయత్వాన్న తద్దుఃఖిత్వప్రాప్తిరిత్యర్థః. ౧౧

ఆ— పరోత్కర్షదర్శనం పారతంత్ర్యం చ స్వస్య హీనత్వం దుఃఖకారణం ప్రసిద్ధం తదభావాన్న పరమాత్మా దుఃఖీ అతస్తత్ప్రాప్తిః పరః పురుషార్థో భవిష్యతీత్యాహ (కించ సహీత్యాదినా.) ౧౨

రం—తయా వర్తమానోపి తద్గతైర్దోషైః న స్పృశ్యతే తస్య స్వాభావికాపహతపాప్మత్వాది గుణయుక్తతయా స్వేతరసమస్తబాహ్యత్వాత్ విలక్షణత్వాదిత్యర్థః. ౧౧

రం—(ఏకోవశీతి) ఏకః సమాభ్యధికరహితః వశః ఇచ్ఛా సోఽస్యాస్తీతి వశీ జగద్వశే వర్తత ఇత్యుక్తరీత్యా వశవర్తిప్రపంచక ఇతి వార్థః 'ఇమాస్మమునిశార్దూల కింకరా సముపస్థితా' ఇత్యుక్తవశ్యఇతి వార్థః ఏకం బీజం 'తమః పరే దేవ ఏకీభవతీ'తి శ్రుత్యుక్తరీత్యా స్వేన ఏకీభూతావిభాగావస్థం తమోలక్షణం బీజం మహదాదిబహువిధప్రపంచరూపేణ యః కరోతి తం 'య ఆత్మని తిష్ఠన్ని'త్యుక్తరీత్యా స్వాంతర్యామిణం యే పశ్యంతి తేషామేవ ముక్తిరిత్యర్థః. ౧౨

నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో
బహూనాం యో విదధాతి కామాన్,
తమాత్మస్థం యేనుపశ్యంతి ధీరా_స్తేషాం
శాంతిశ్శాశ్వతీ నేతరేషాం. ౧౩

తదేతదితి మన్యంతే నిర్దేశ్యం పరమం సుఖమ్,

శం — కించ నిత్యః అవినాశీ అనిత్యానాం వినాశినాం చేతనశ్చేతనానాం చేతయితౄణాం బ్రహ్మాదీనాం ప్రాణినాం అగ్నినిమిత్తమివ దాహకత్వమనగ్నీనాముదకాదీనామాత్మచైతన్యనిమిత్తమేవ చేతయితృత్వమన్యేషాం కించ స సర్వేశ్వరః సర్వజ్ఞః కామినాం సంసారిణాం కర్మానురూపం కామాన్ కర్మఫలాని స్వానుగ్రహనిమిత్తాంశ్చ కామాన్ య ఏకో బహూనాం అనేకేషామనాయాసేన విదధాతి దదాతి ప్రయచ్ఛతీత్యేతత్ తమాత్మస్థం యేఽనుపశ్యంతి ధీరాః తేషాం శాంతిః ఉపరతిః శాశ్వతీ నిత్యా స్వాత్మభూతైవ స్యాత్ నేతరేషాం అనేవంవిధానాం. ౧౩

శం — యత్తదాత్మవిజ్ఞానం సుఖమనిర్దేశ్యం నిర్దేష్టుమశక్యం పరమం ప్రకృష్టం ప్రాకృతపురుషవాఙ్మనసయోరగోచరమపి సన్నివృత్తైషణా యే బ్రాహ్మణాః తే తదేతత్

ఆ — ఇదానీం పరమాత్మన్యుపపత్తిప్రదర్శనార్థమాహ (కించ నిత్య ఇతి) 'సూర్యాచంద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమకల్పయది'త్యాద్యకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశప్రసంగపరిహారాచ్చ కల్పాంతరీయభావానాం ప్రలీనానాం కల్పాంతరే సజాతీయరూపేణోత్పాదః ప్రతీయతే స తదా స్యాత్ తతః యది వినాశినాం భావానాం శ_ శేషో లయస్స్యాత్ ప్రళయే వినశ్యత్సర్వం యత్ర శక్తిశేషం విలీయతే సోఽభ్యు: గంతవ్య ఇత్యర్థః బుద్ధిమతామపి బ్రహ్మేంద్రాదీనాం పరమానందాభిముఖ్యం హితా_ యా బహిర్ముఖా చేతనోపలభ్యతే సాపి నియంతారం గమయతీత్యాహ (చేతనశ్చే_ నానామితి) బ్రహ్మాదిశబ్దవాచ్యానాం సంఘాతానాం వా చేతయితృత్వం యచ్చై_ తన్యనిమిత్తం సోఽస్తి పర ఆత్మేత్యర్థః విమతం కర్మఫలం తత్స్వరూపాద్యభిజ్ఞే_ దీయమానం వ్యవహితఫలత్వాత్ సేవాఫలవదిత్యాహ (కించ స ఇతి) ౧

ఆ — విద్వదనుభవోపి పరమానందే ప్రమాణమిత్యాహ (యత్తదాత్మవిజ్ఞా_

రం — (నిత్యోనిత్యానామితి) నిత్యశ్చేతన ఏక ఏవ సన్ బహూనాం నిత్యా_నాం చేతనానామపేక్షితానర్థాన్ అనాయాసేన ప్రయచ్ఛతి శిష్టం స్పష్టమ్. ౧

రం — ఏవముక్తశ్శిష్య ఆహ (తదేతదితీతి) తత్ అలౌకికం పరమాత్మానమానం_

కథన్ను తద్విజానీయాం కిము భాతి నభాతి వా. ౧౪

న తత్ర సూర్యో భాతి న చంద్రతారకం

నేమా విద్యుతో భాంతి కుతోఽయమగ్నిః,

శం—ప్రత్యక్షమేవేతి మన్యంతే కథన్ను కేన ప్రకారేణ తత్ సుఖమహం విజానీయాం ఇదమిత్యాత్మబుద్ధివిషయమాపాదయేయం యథా నివృత్తైషణా యతయః కిము తద్భాతి దీప్యతే ప్రకాశాత్మకం తద్యతోఽస్మద్బుద్ధిగోచరత్వేన విభాతి విస్పష్టం దృశ్యతే కిం వా నేతి. ౧౪

శం—తత్రోత్తరమిదం భాతి చ విభాతి చేతి కథం న తత్ర తస్మిన్ స్వాత్మభూతే బ్రహ్మణి సర్వావభాసకోఽపి సూర్యో భాతి తద్బ్రహ్మ న ప్రకాశయతీత్యర్థః తథా న చంద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాంతి కుతోఽయం అస్మద్దృష్టిగోచరోఽగ్నిః కింబహునా యదిదమాదిత్యాదికం సర్వం భాతి తత్తమేవ పరమేశ్వరం భాంతం దీప్య

ఆ—మితి) తస్మాదసమ్భావితతయా న జిహాసితవ్యం పరమాత్మదర్శనం కింతు శ్రద్ధాధీనతయా విచారయితవ్యమేవేత్యాహ (కథంన్వితి.) ౧౪

రం—రూపం బ్రహ్మ ఏతదితి కరతలామలకవత్ అపరోక్షం భవాదృశాః నిష్పన్నయోగా మన్యంతే భవాదృశాస్సాక్షాత్కర్తుం శక్నువంతీత్యర్థః కథం రూపాదిహీనం బ్రహ్మ గ్రహణాసమర్థమానసోఽహం విజానీయాం తత్ కిం దీప్తిమత్తయా భాసతే తత్రాపి విస్పష్టం ప్రకాశతే ఉత తేజోఽంతరసంవలనాన్న విస్పష్టం ప్రకాశత ఇతి ప్రశ్నః.౧౪

రం—పరమాత్మనో యోగయుగాలంబనాయ ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ సదైకరూపరూపాయేతి ప్రమాణప్రతిపన్నశుభాశ్రయదివ్యమంగళవిగ్రహోఽస్తి తద్విశిష్టః పరమాత్మా విభాతి సర్వాతిశాయిదీప్తిమానిత్యాహ (న తత్ర సూర్యో భాతీతి) అయం చ మంత్రః జ్యోతిర్దర్శనాదితి సూత్రే సర్వతేజసాం ఛాదకం సర్వతేజసాం కారణభూతమనుగ్రాహకం చ అంగుష్ఠప్రమితస్య జ్యోతిర్దృశ్యత ఇతి భాష్యేణ వివృతః ఇదం చ భాష్యం న తత్ర సూర్యఇత్యాదిమంత్రే పూర్వార్ధస్యార్థమాహ సర్వతేజసాం ఛాదకమితి ఉత్తరార్ధస్య పూర్వపాదార్థమాహ సర్వతేజసాం కారణభూతమితి అనుభానం పశ్చాద్భానం తేన కార్యకారణభావస్సిద్ధః పౌర్వాపర్యనియమో హి కార్యకారణభావ ఇతి భావః చతుర్థపాదార్థమాహ అనుగ్రాహకమితి ‘యస్యాదిత్యోభాముపయుజ్య భాతీ’త్యాది శ్రుతిశ్చానుగ్రాహకత్వే ప్రమాణమితి వ్యాసార్యైర్వివృతం తదీయదీప్తిసాక్షాత్కారసంభవే తేజోంతరాణామభిభూతత్వం

శం—మానమనుభాతి అనుదీప్యతే యథా జ్వాలోల్ముకాద్యగ్నిసంయోగాదగ్నిం దహంతమనుదహతి న స్వతః తద్వత్ తస్యైవ భాసా దీప్త్యా సర్వమిదం సూర్యాది విభాతి యతఏవం తదేవ బ్రహ్మ భాతి చ విభాతి చ కార్యగతేన వివిధేన భాసా తస్య బ్రహ్మ

రం— ప్రథమార్ధార్థః తేజోఽంతరోత్పత్తౌ తదుపాదానద్రవ్యానుగ్రాహకత్వరూపం నిమిత్తత్వం తృతీయపాదార్థః చాక్షుషరశ్మ్యనుగ్రాహకచంద్రాతపాదేరివ ఉత్పన్నస్యాపి తేజసః స్వసంబంధేన స్వకార్యకరణసామర్థ్యాధాయకత్వలక్షణానుగ్రాహకత్వం చతుర్థపాదార్థ ఇత్యప్యర్థస్తత్రైవ ద్రష్టవ్యః అధిష్ఠానబ్రహ్మరూపభానవ్యతిరిక్తభానశూన్యత్వమధ్యస్తప్రపంచస్య తృతీయపాదార్థ ఇతి యత్పరైరుచ్యతే తదయుక్తం తథాహి సతి భాంతమితి కర్త్రర్థశతృప్రత్యయస్య శిష్యజ్ఞానం ప్రకాశత ఇతి వదభేదేపి కథంచిత్సంభవేపి అనుభాతీత్యస్య శబ్దస్యాయోగాత్ న హి దేవదత్తే గమనక్రియాశూన్యే తిష్ఠతి యజ్ఞదత్తే గచ్ఛతి దేవదత్తం యజ్ఞదత్తోఽనుగచ్ఛతీతి ప్రయోగో దృష్టచరః నను వహ్నిమేవ దహంతమయోఽనుదహతీతి ప్రయోగో దృష్టచర ఇతి చేత్ న అయసః పృథక్ దగ్ధృత్వాభావం నిశ్చితవతస్తత్ప్రతిపిపాదయిషయా తాదృశప్రయోగస్య సంప్రతిపన్నత్వాభావాత్. నను తదీయదీప్తిసాక్షాత్కారసంభవే తేజోఽంతరాణామభిభూతత్వమితి భవదభిమతార్థోపి న యుజ్యతే తదీయదీప్తిసాక్షాత్కారవతామపి ముక్తానాం తేజోఽంతరసాక్షాత్కారదర్శనేన సజాతీయసంవలనాధీనాగ్రహణలక్షణాభిభవస్యాభావాదితి చేత్, ఉచ్యతే - బద్ధవిషయమేవైతత్ బద్ధానాం తత్సాక్షాత్కారాప్రసక్తేరిదం కథమితి చేన్న - బద్ధానామేవార్జునాదీనాం తత్సాక్షాత్కారదర్శనాత్ యద్వా కాళిదాసకవౌ పరిగణ్యమానే ఇతరః కుకవిరకవిరితివత్ భాతి బ్రహ్మణి పరిగణ్యమానే సూర్యాదితేజోఽంతరం న భాతి అతస్తదేవ బ్రహ్మ అతిభాస్వరరూపశాలీతి పూర్వార్ధార్థః తదీయదీప్తిసాక్షాత్కారసంభవే తేజోఽంతరాణామభిభూతత్వమితి వ్యాసార్యవచనస్యాప్యయమేవార్థః ఇమమేవార్థమితరతేజసాం స్వరూపోత్పత్తౌ ఫలజననే చ పరమాత్మానుగ్రహసాపేక్షత్వప్రదర్శకేన తమేవ భాంతమిత్యుత్తరార్ధేన ద్రఢయతీతి న దోష ఇత్యవగంతవ్యం పూర్వార్ధస్య యథాశ్రుతఏవార్థః. నన్వతిభాస్వరరూపవతి సూర్యాదౌ ప్రత్యక్షేణానుభూయమానే న భాతీతి ప్రత్యక్షవిరుద్ధం కథమభిధీయత ఇత్యత్రాహ (తమేవ భాంతమనుభాతీతి) ఇదం చ పరిదృశ్యమానం భాస్వరరూపం న స్వాభావికం అపి తు పరమాత్మదత్తం తదీయమేవ తేజః గీతం చ భగవతా 'యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలం, యచ్చంద్రమసి యచ్చాగ్నౌ తత్తేజో విద్ధి మామక'మితి. వివృతం చైతద్భగవతా భాష్యకృతా 'అఖిలస్య జగతో భాసకమేతేషా

తమేవ భాంతమనుభాతి సర్వం
తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి. ౧౫

ఇతి పంచమవల్లీ సమాప్తా.

శం—ణో భారూపత్వం స్వతోఽవగమ్యతే న హి స్వతోఽవిద్యమానం భాసనమన్యస్య కర్తుం శక్యం ఘటాదీనామన్యావభాసకత్వాదర్శనాద్భారూపాణామాదిత్యాదీనాం తద్దర్శనాత్. ౧౫

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతిషు కఠవల్ల్యాం ప్రథమాధ్యాయ పంచమవల్లీభాష్యమ్.

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౧౫

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతా కఠవల్ల్యాం పంచమవల్లీభాష్యటీకా.

రం—మాదిత్యాదీనాం యత్తేజః తన్మదీయం తేజః తైస్తైరారాధితేన మయా తేభ్యో దత్తమితి విద్ధీ'తి అతోఽంధకారే ఖద్యోతతుల్యానామేతేషాం భాస్వరరూపశాలినాం న భాతీతి వ్యపదేశో యుజ్యత ఇతి భావః. ౧౫

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాంతనిర్ధారణసార్వభౌమ శ్రీమద్రంగరామానుజమునివర విరచితం కఠోపనిషది ప్రథమాధ్యాయ పంచమవల్లీభాష్యమ్.

కఠోపనిషది

ద్వితీయాధ్యాయే షష్ఠవల్లీప్రారంభః.

హరిః ఓమ్:—

ఊర్ధ్వమూలో అవాక్ శాఖ ఏషోశ్వత్థస్సనాతనః,

శం— తూలావధారణేనైవ మూలావధారణం వృక్షస్య క్రియతే లోకే యథా ఏవం సంసారకార్యవృక్షావధారణేన తన్మూలస్య బ్రహ్మణః స్వరూపావదిధారయిషయా ఇయం షష్ఠవల్లీ ఆరభ్యతే ఊర్ధ్వమూలః ఊర్ధ్వం మూలం యత్తద్విష్ణోః పరమం పదమస్యేతి సోఽయమవ్యక్తాదిస్థావరాంతః సంసారవృక్ష ఊర్ధ్వమూలః వృక్షశ్చ వ్రశ్చనాత్ జన్మమరణజరాశోకాద్యనేకానర్థాత్మకః ప్రతిక్షణమన్యథా స్వభావః మాయామరీచ్యుదకగంధర్వనగరాదివద్దృష్టనష్టస్వరూపత్వాత్ అవసానే చ వృక్షవదభావాత్మకః కదలీస్తంభవన్నిస్సారః నైకశతపాషండబుద్ధివికల్పాస్పదః తత్త్వవిజిజ్ఞాసుభిరనిర్ధారితేదంతత్త్వః వేదాన్తనిర్ధారితపరబ్రహ్మమూలసారః అవిద్యాకామకర్మావ్యక్తబీజప్రభవో పరబ్రహ్మవిజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయాత్మకహిరణ్యగర్భాంకురః సర్వప్రాణిలింగభేదస్కంధః తత్తృష్ణాజలాశయసేకోద్భూతదర్పః బుద్ధీంద్రియవిషయప్రవాళాఙ్కురః శ్రుతిస్మృతిన్యాయవిద్యోపదేశపలాశః యజ్ఞదానతపఆద్యనేకక్రియాసుపుష్పః సుఖదుఃఖవేదనానేకరసప్రాణ్యుపజీవ్యానంతఫలః తత్తృష్ణాసలిలావసేకప్రరూఢజడీకృతదృఢబద్ధమూలః సత్యనామాదిసప్తలోకబ్రహ్మాదిభూతపక్షికృతనీడః ప్రాణిసుఖదుఃఖోద్భూతహర్షశోకజాత

ఆ—శాల్మల్యాదితూలదర్శనేనాదృష్టమపి వృక్షమూలం యథాస్తీత్యవధార్యతే తద్వదదృష్టస్యాపి బ్రహ్మణోఽవధారణాయ ప్రక్రమత ఇత్యాహ (తూలావధారణేనేతి) వృక్షశబ్దస్య ప్రవృత్తినిమిత్తమాహ (వ్రశ్చనాదితి) ఓ వ్రశ్చూచ్ఛేదనే అస్య ధాతోః క్సప్రత్యయాంతస్య రూపం వృక్ష ఇతి ఛేద్యత్వే యుక్తిమాహ (జన్మజరేత్యాదినా) ప్రసిద్ధవృక్షసామ్యాద్వా వృక్షశబ్దప్రయోగ ఇత్యభిప్రేత్యాహ (అవసానే చేత్యాదినా) ప్రసిద్ధో వృక్షః స్థాణుర్వా పురుషోవేతి వికల్పాస్పదో దృష్టః తథాయమపి సంఘాతో వా పరిణామో వా ఆరబ్ధో వా సద్వాఽసద్వేత్యాదీనామనేకేషాం శత

రం—(ఊర్ధ్వమూలో అవాక్ శాఖ ఏషోశ్వత్థస్సనాతనః) అయం చ మంత్రఖండః ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమితి గీతావ్యాఖ్యానావసరే భగవతా భాష్యకృతా వ్యాఖ్యాతః ఇత్థం హి తత్ర భాష్యం యం సంసారాఖ్యమశ్వత్థమూర్ధ్వమూలమధ

తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ తదేవామృతముచ్యతే.
తస్మింల్లోకాశ్శ్రితాస్సర్వే తదు నాత్యేతి కశ్చన. ఏతద్వై తత్. ౧

శం—నృత్యగీతవాదిత్రక్ష్వేళితాస్ఫోటితహసితాక్రుష్టరుదిత హాహాముంచముంచేత్యాద్యనేకశబ్దకృతతుములీభూతమహారవః వేదాంతవిహితబ్రహ్మాత్మదర్శనాసంగశస్త్రకృతోచ్ఛేదః ఏష సంసారవృక్షోఽశ్వత్థః అశ్వవత్కామకర్మవాతేరిత నిత్యప్రచలితస్వభావః స్వర్గ నరకతిర్యక్ప్రేతాదిభిశ్శాఖాభిరవాక్శాఖః అవాంచశ్శాఖా యస్య సః సనాతనః అనాదిత్వాచ్చిరప్రవృత్తః యదస్య సంసారవృక్షస్య మూలం తదేవ శుక్రం శుభ్రం శుద్ధం జ్యోతిష్మత్ చైతన్యాత్మజ్యోతిస్స్వభావం తదేవ బ్రహ్మ సర్వమహత్త్వాత్ తదేవామృతం అవినాశి స్వభావం ఉచ్యతే కథ్యతే సత్యత్వాత్ వాచారంభణం వికారో నామధేయమనృతమన్యత్ అతో మర్త్యం తస్మిన్ పరమార్థసత్యే బ్రహ్మణి లోకాః గంధర్వనగరమరీచ్యుదకమాయాసమాః పరమార్థదర్శనాభావాఽవగమ్యమానాః శ్రితాః ఆశ్రితాస్సర్వే సమస్తాః ఉత్పత్తిస్థితిలయేషు తదు తద్బ్రహ్మ నాత్యేతి నాతివర్తతే మృదాదికమివ ఘటాదికార్యం కశ్చన కశ్చిదపి వికారః ఏతద్వై తత్. ౧

ఆ—సంఖ్యాకపాషండబుద్ధివికల్పానాం విషయ ఇత్యర్థః కిం సంజ్ఞకోయం వృక్ష ఇత్యనధ్యవసాయగోచరః కశ్చిద్వృక్షో దృష్టః తథాయమపీతి సామ్యం సామ్యాంతరమాహ (తత్త్వవిజిజ్ఞాసుభిరితి) అపరస్య బ్రహ్మణో విజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయాత్మకో హిరణ్యగర్భః ప్రథమోఽవస్థాభేదోఽంకురోస్యేతి తథోక్తః బుద్ధీంద్రియాణాం విషయాః శబ్దాదయః ప్రవాళాంకురాః కిసలయాన్యస్యేతి స తథోక్తః శ్రుత్యాదీని పలాశాని పత్రాణ్యస్యేతి సుఖదుఃఖప్రాణివేదనాఏవానేకో రసోఽస్యేతి ఫలతృష్ణైవ సలిలావసేకః తేన ప్రరూఢాని కర్మవాసనాదీని సాత్వికాదిభావేన మిశ్రీకృతాని దృఢబద్ధనాని అవాంతరమూలాన్యస్య వటవృక్షస్యేవ తథోక్తః సత్యనామాదిషు సప్తలోకేషు బ్రహ్మాదీని భూతాన్యేవ పక్షిణః తైః కృతం నీడం యస్మిన్ ప్రాణినాం సుఖదుఃఖాభ్యాముద్భూతౌ హర్షశోకౌ తాభ్యాం యథాసంఖ్యేన జాతాని నృత్యాదీని రుదితాదిశబ్దాశ్చ తైః కృతస్తుములీభూతో మహారవో యస్మిన్నితి విగ్రహః. ౧

రం—శ్శాఖమవ్యయమశ్వత్థం ప్రాహుః శ్రుతయః ఊర్ధ్వమూలో అవాక్ శాఖ ఏషోశ్వత్థ స్సనాతనః ఊర్ధ్వమూలమవాక్ శాఖం వృక్షం యో వేద సంప్రతీత్యాద్యాః సప్తలోకోపరి నివిష్టచతుర్ముఖస్యాదిత్వేన తస్యోర్ధ్వమూలత్వం పృథివీనివాసిసకలనరపశుమృగక్రిమికీటపతంగస్థావరాంతతయాఽధశ్శాఖత్వమితి తద్విలక్షణమేవ బ్రహ్మేతి దర్శయతి (తదేవ శుక్రమితి) పూర్వమేవ వ్యాకృతోయం మంత్రః. ౧

యదిదం కిం చ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిస్సృతమ్,

శం—యద్విజ్ఞానాదమృతా భవంతీత్యుచ్యతే జగతో మూలం తదేవ నాస్తి బ్రహ్మ అత ఏవేదం నిస్సృతమితి తన్న యదిదం కించ యత్కించేదం జగత్సర్వం ప్రాణే పరస్మిన్ బ్రహ్మణి సత్యేజతి కంపతే తత ఏవ నిస్సృతం నిర్గతం సత్ప్రచలతి నియమేన చేష్టతే యదేవ జగదుత్పత్త్యాదికారణం బ్రహ్మ తన్మహద్భయం మహచ్చ తద్భయంచ బిభేత్యస్మాదితి మహద్భయం వజ్రముద్యతం ఉద్యతమివ వజ్రం యథా వజ్రోద్యతకరం స్వామినమభిముఖీభూతం దృష్ట్వా భృత్యా నియమేన తచ్ఛాసనే ప్రవర్తంతే తథేదం చంద్రాదిత్యగ్రహనక్షత్రతారకాదిలక్షణం జగత్ సేశ్వరం నియమేన క్షణమప్యవిశ్రాంతం వర్తత ఇత్యుక్తం భవతి య ఏతద్విదుః స్వాత్మప్రవృత్తి

ఆ—కార్యస్య శూన్యతాపర్యంతం నష్టస్యాఽసత్త్వపూర్వకమేవ జన్మ తతో నాస్తి మూలమితి శంకతే (యద్విజ్ఞానాదితి) తన్న శశవిషాణాదేరసతస్సముత్పత్త్యదర్శనాత్తత్పూర్వకత్వప్రసిద్ధేశ్చాస్తి సద్రూపం జగతో వస్తు మూలం తచ్చ ప్రాణపద

రం—(యదిదం కించ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిస్సృతం మహద్భయం వజ్రముద్యతం) అయం చ మంత్రఖండః కంపనాదితి సూత్రే భగవతా భాష్యకృతా వ్యాఖ్యాతః తత్రాముం మంత్రం ప్రస్తుత్య కృత్స్నస్య జగతః అస్మిన్నంగుష్ఠమాత్రే పురుషే ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టే స్థితానాం సర్వేషాం తతో నిస్సృతానాం తస్మాత్సంజాతమహాభయనిమిత్తమేజనం కంపనం శ్రూయతే తచ్ఛాసనాతివృత్తౌ కిం భవిష్యతీతి మహతో భయాద్వజ్రాదివోద్యతాత్ కృత్స్నం జగత్కంపత ఇత్యర్థః భయాదస్యాగ్నిస్తపతీత్యనేనైకార్థ్యాత్ మహద్భయం వజ్రముద్యతమితి పంచమ్యర్థే ప్రథమేతి భాషితం వివృతం చైతత్ శ్రుతప్రకాశికాయాం ప్రాణ ఇతి సప్తమ్యంతపదసామర్థ్యాత్స్థితానామిత్యధ్యాహారః కుతో నిస్సృతానామిత్యపేక్షాయాం ప్రకృతస్యైవాపాదానత్వమాహ తత ఇతి ఏజనం కంపనమితి ఏజృ కంపన ఇతి హి ధాతుః ప్రత్యవాయభయాత్ స్వస్వకార్యప్రవృత్తిః కంపనం ఉద్యతవజ్రాదివ పరమపురుషాత్సంజాతేన భయేన కృత్స్నం జగత్కంపత ఇత్యర్థ ఇతి అత్ర మహద్భయం వజ్రముద్యతమితి చత్వారి పదాని పంచమ్యర్థప్రథమాంతాని ఆద్యం పంచమ్యర్థప్రథమాంతపదద్వయం భయవాచి ఉత్తరం తు పదద్వయం తద్ధేతుభూతప్రాణశబ్దితపరబ్రహ్మపరమితి ద్రష్టవ్యం కేచిత్తు బిభేత్యస్మాదితి భయం భయానకమిత్యర్థః మహాభయానకోద్యతవజ్రవత్ స్వస్మాన్నిస్సృతం ప్రాణశబ్దిత పరమాత్మా కంపయతి ఏజతీత్యస్య ణ్యర్థగర్భోఽప్యర్థ ఇత్యప్యాముమప్యర్థం వర్ణయంతి, (య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవంతి) స్పష్టోఽర్థః అతఏవ ప్రాణ

మహద్భయం వజ్రముద్యతం య ఏతద్విదురమృతా_స్తే భవంతి.౨
భయాదస్యాగ్ని_స్తపతి భయా_త్తపతి సూర్యః,
భయాదింద్రశ్చ వాయుశ్చ మృత్యుర్ధావతి పంచమః. 3
ఇహ చేదశకద్బోద్ధుం ప్రాక్శరీరస్య విస్రసః,
తతస్సర్గేషు లోకేషు శరీరత్వాయ కల్పతే. ౪

శం—సాక్షిభూతమేకం బ్రహ్మ అమృతాః అమరణధర్మాణ స్తే భవంతి. ౨

శం—కథం తద్భయాజ్జగద్వ_ర్తత ఇత్యాహ భయాత్ భీత్యా పరమేశ్వరస్యాగ్ని_స్తపతి భయా_త్తపతి సూర్యః భయాదింద్రశ్చ వాయుశ్చ మృత్యుర్ధావతి పంచమః న హీశ్వరాణాం లోకపాలానాం సమర్థానాం సతాం నియంతా చేద్వజ్రోద్యతకరవన్న స్యాత్ స్వామిభయభీతానామివ భృత్యానాం నియతా ప్రవృత్తిరుపపద్యతే. 3

శం—తచ్చేహ జీవన్నేవ చేత్ యద్యశకత్ శక్నోతి శ_క్తస్సన్ జానాత్యేతద్భయకారణం బ్రహ్మ బోద్ధుం అవగ_న్తుం ప్రాక్ పూర్వం శరీరస్య విస్రసః అవస్రంసనాత్ పతనాత్ సంసారబంధనాద్విముచ్యతే న చేదశకద్బోద్ధుం తతోనవబోధాత్సర్గేషు సృజ్యంతే యేషు స్రష్టవ్యాః ప్రాణిన ఇతి సర్గాః పృథివ్యాదయో లోకాః తేషు సర్గేషు లోకేషు శరీరత్వాయ శరీరభావాయ కల్పతే స సమర్థో భవతి శరీరం గృహ్ణాతీత్యర్థః. ౪

ఆ—లక్ష్యం ప్రాణప్రవృత్తేరపి హేతుత్వాదిత్యర్థః. ౨

ఆ—అత్రానందగిరీయం నా_స్తి.. 3

ఆ—సూర్యాదీనాం నియతప్రవృ_త్త్యనుపపత్త్యా నియామకత్వేన సంభావితం యత్పారమేశ్వరం రూపం తదవగమాయైవేహ యత్నః క_ర్తవ్య ఇత్యాహ (తచ్చేతి) ఇహైవ బోద్ధుం శ_క్తస్సన్నిహైవ చేజ్జానాతి తదా ముచ్యత ఇతి సంబంధః. ౪

రం—ఇత్యధికరణన్యాయాత్ ప్రాణశబ్దస్య పరమాత్మపరత్వే న వివాదఇతి ద్రష్టవ్యం.౨

రం—(భయాదస్యాగ్నిరితి) ధావ్యశబ్ద ఇంద్రాదీనాం స్వవ్యాపారప్రవృ_త్తిపరః శిష్టం స్పష్టం. 3

రం—(ఇహ చేదితి) శరీరస్య విస్రసః విస్రంసనాత్ పతనాత్ప్రాగిహ లోకే బ్రహ్మ బోద్ధుం అశకచ్చేత్ అశక్నువంశ్చేత్ వికరణవ్యత్యయశ్ఛాందసః తతః తస్మాత్ జ్ఞానాభావాద్ధేతోః సృజ్యమానసర్వలోకేషు జన్మజరామరణాదిమ_త్త్వలక్షణశీర్యమాణత్వాయ భవతీత్యర్థః తస్మాత్ శరీరపాతాత్ప్రాగేవ ఆత్మజ్ఞానాయ యతేతేతి భావః. ౪

యథాదర్శే తథాత్మని యథా
స్వప్నే తథా పితృలోకే,
యథాప్సు పరీవ దదృశే తథా గంధర్వలోకే
చ్ఛాయాతపయోరివ బ్రహ్మలోకే. ౫

శం—తస్మాచ్ఛరీరవిస్రంసనాత్ప్రాగాత్మబోధాయ యత్న ఆస్థేయః యస్మాదిహైవాత్మనో దర్శనమాదర్శస్థస్యేవ ముఖస్య స్పష్టముపపద్యతే న లోకాంతరేషు బ్రహ్మలోకాదన్యత్ర స చ దుష్ప్రాపః కథమితి ఉచ్యతే యథా ఆదర్శే ప్రతిబింబభూతమాత్మానం పశ్యతి లోకోఽత్యంతవివిక్తం తథేహాత్మని స్వబుద్ధావాదర్శవన్నిర్మలీభూతాయాం వివిక్తమాత్మనో దర్శనం భవతీత్యర్థః. యథాస్వప్నేఽవివిక్తం జాగ్రద్వాసనోద్భూతం తథా పితృలోకేఽవివిక్తమేవాత్మనో దర్శనం కర్మఫలోపభోగాసక్తత్వాత్ యథా వా అప్స్వవిభక్తావయవమాత్మరూపం పరీవ దదృశే పరిదృశ్యత ఇవ తథా గంధర్వలోకేఽవివిక్తమేవ దర్శనమాత్మనః ఏవం చ లోకాంతరేష్వితి శాస్త్రప్రామాణ్యాదవగమ్యతే ఛాయాతపయోరివాత్యంతవివిక్తం బ్రహ్మలోక ఏవైకస్మిన్ స చ దుష్ప్రాపః అత్యంతవిశిష్టకర్మజ్ఞానసాధ్యత్వాత్ తస్మాదాత్మదర్శనాయేహైవ యత్నః కర్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః. ౫

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౫

రం—ఆత్మనో దుర్లభత్వమేవాహ (యథేతి) యథాదర్శే చంద్రికాయా అభావాత్ న స్పష్టః ప్రతిభాసః తథా ఇహ లోకే ఆత్మనీత్యర్థః యద్వా యథా ఆదర్శే దర్పణే ప్రతీయమానం వస్తు సాక్షాద్దృష్టవస్తువత్ ప్రత్యఙ్ముఖత్వాదికల్పితార్థానవరుద్ధతయా నోపలభ్యతే తథేహాత్మవిషయిణీ ప్రతీతిరిత్యర్థః లోకాంతరేపి తథేత్యాహ (యథా స్వప్నే తథా పితృలోకే) యథా స్వప్నదర్శనస్య జాగ్రద్దర్శనవత్ సమ్యక్తయా సంశయాదివిరోధితయా పునరనుసంధానయోగ్యత్వాభావః తథా పితృలోక ఇత్యర్థః (యథాప్సు పరీవ దదృశే తథా గంధర్వలోకే) యథా జలాంతరస్థవస్తునో నేతరవత్ స్పష్టప్రకాశః తద్వత్ పరిదదృశఇవ న వస్తుతః పరితో దృశ్యత ఇత్యర్థః గంధర్వలోకేప్యాపాతతః ప్రతీతిమాత్రమిత్యర్థః (ఛాయాతపయోరివ బ్రహ్మలోకే) యథా ఛాయాతపయోర్మిశ్రణే శుద్ధాతపవర్తిపదార్థవన్నోపలంభః ఏవం బ్రహ్మలోకేపి న సమ్యగుపలంభః అతో దురధిగమమాత్మతత్త్వమితి భావః యద్వా బ్రహ్మలోకే యద్యపి ఛాయాతపయోర్వివిచ్యోపలంభవదాత్మానాత్మస్వరూపయోర్వివిచ్యోపలంభస్సంభవతి తథాపి నాత్రత్యానామాత్మతత్త్వం సులభమితి భావః. ౫

ఇంద్రియాణాం పృథగ్భావముదయాస్తమయౌ చ యత్,
పృథగుత్పద్యమానానాం మత్వా ధీరో న శోచతి. ౬
ఇంద్రియేభ్యః పరం మనో మనసస్సత్త్వముత్తమం,
సత్త్వాదధి మహానాత్మా మహతోఽవ్యక్తముత్తమమ్. ౭

శం—కథమసౌ బోద్ధవ్యః కిం వా తదవబోధే ప్రయోజనమితి ఉచ్యతే ఇంద్రియాణాం శ్రోత్రాదీనాం స్వస్వవిషయగ్రహణప్రయోజనేన స్వకారణేభ్య ఆకాశాదిభ్యః పృథగుత్పద్యమానానామత్యంతవిశుద్ధాత్ కేవలాచ్చిన్మాత్రాత్మస్వరూపాత్ పృథగ్భావం స్వభావవిలక్షణాత్మకతాం తథా తేషామేవేంద్రియాణాముదయాస్తమయౌ చ యత్ పృథగుత్పద్యమానానాముత్పత్తిప్రలయౌ చ జాగ్రత్స్వప్నావస్థాపేక్షయా నాత్మన ఇతి మత్వా జ్ఞాత్వా వివేకతో ధీరః ధీమాన్ న శోచతి ఆత్మనో నిత్యైకత్వస్వభావత్వాదవ్యభిచారాచ్ఛోకాదికారణత్వానుపపత్తేః తథా చ శ్రుత్యంతరం 'తరతి శోకమాత్మవి''దితి. ౬

శం—యస్మాదాత్మన ఇంద్రియాణాం పృథగ్భావ ఉక్తః నాసౌ బహిరధిగంతవ్యః యస్మాత్ప్రత్యగాత్మా సర్వస్య తత్కథమితి ఉచ్యతే (ఇంద్రియేభ్యః పరం మన ఇత్యాది) అర్థానామిహేంద్రియసమానజాతీయత్వాదింద్రియగ్రహణేనైవ గ్రహణం పూర్వవదన్యత్ సత్త్వశబ్దాద్బుద్ధిరిహోచ్యతే. ౭

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౬

ఆ—"ఇంద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా" ఇతి పూర్వముక్తం. ఇహ త్వర్థానామగ్రహణాత్సర్వప్రత్యగాత్మత్వం న సంభవతీత్యాశంక్యాహ (అర్థానామిహేతి.) ౭

రం—(ఇంద్రియాణామితి) పృథగ్భూతానాముత్పద్యమానానామింద్రియాణాం ఇంద్రియాణామిత్యేతద్దేహాదీనామప్యుపలక్షణం (ఉదయాస్తమయౌ చ యత్) యదిత్యవ్యయం యావిత్యర్థే యౌ ఉత్పాదవినాశౌ యశ్చ పరస్పరవైలక్షణ్యలక్షణపృథగ్భావశ్చ తాన్ సర్వానింద్రియాదిగతాన్మత్వా ధీరో న శోచతీత్యర్థః. పరస్పరవైలక్షణ్యోత్పాదవినాశాః జ్ఞానైకాకారే ఆత్మని న సంతీతి జ్ఞాత్వా నశోచతీత్యర్థః. ౬

రం—దేహవివిక్తప్రత్యగాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానేపి భగవచ్ఛరణాగతిరేవోపాయ ఇతి పూర్వోక్తం శరణవరణమేవ ప్రతిపాదయతి (ఇంద్రియేభ్యః పరమిత్యాదినా మంత్రద్వయేన) ఇంద్రియేభ్య ఇత్యేతదర్థానామప్యుపలక్షణం "ఇంద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా అర్థేభ్యశ్చ పరం మనః" ఇత్యనేనైకార్థ్యాత్ సత్త్వశబ్దో బుద్ధిపరః 'మనసస్తు పరా బుద్ధి'రితి పూర్వోక్తేః. ౭

అవ్యక్తాత్తు పరః పురుషో వ్యాపకోఽలింగ ఏవ చ,
యం జ్ఞాత్వా ముచ్యతే జంతురమృతత్వం చ గచ్ఛతి. ౮
న సందృశే తిష్ఠతి రూపమస్య
న చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనైనమ్,

శం—అవ్యక్తాత్తు పరః పురుషో వ్యాపకః వ్యాపకస్యాప్యాకాశాదేః సర్వస్య కారణత్వాత్ అలింగః లింగ్యతే గమ్యతే యేన తల్లింగం బుద్ధ్యాది తదవిద్యమానమ స్యేతి సోఽయమలింగ ఏవ చ సర్వసంసారధర్మవర్జిత ఇత్యేతత్ యం ఏతద్రూపం జ్ఞాత్వా చార్యతః శాస్త్రతశ్చ ముచ్యతే జంతురవిద్యాదిహృదయగ్రంథిభిర్జీవన్నేవ పతితేఽపి శరీరేఽమృతత్వం చ గచ్ఛతి. సోఽలింగః పరోఽవ్యక్తాత్పురుష ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. ౮

శం—కథం తర్హి తస్యాలింగస్య దర్శనముపపద్యత ఇతి ఉచ్యతే న సందృశే దర్శనవిషయే న తిష్ఠతి. ప్రత్యగాత్మనోఽస్య రూపం అతో న చక్షుషా సర్వేంద్రియేణ చక్షుర్గ్రహణస్యోపలక్షణార్థత్వాత్ పశ్యతి నోపలభతే కశ్చన కశ్చిదప్యేనం ప్రకృ

ఆ—బుద్ధిసుఖదుఃఖాదిస్సాశ్రయః గుణత్వాత్ రూపవదితి వైశేషికైరనుమీయతే. తదసత్ సాశ్రయత్వమాత్రసాధనే సిద్ధసాధనత్వాన్మనస ఏవ కామాదిగుణవత్త్వశ్రవణాదాత్మాశ్రయత్వకల్పనే చ నిర్గుణత్వశాస్త్రవిరుద్ధత్వాదాత్మనా సహ బుద్ధ్యాదేరవినాభావాగ్రహణాచ్చ బుద్ధ్యాది నాత్మలింగమిత్యాహ (లింగ్యతే గమ్యతే యేనేతి.) ౮

ఆ—కథం దర్శనముపపద్యత ఇతి ప్రష్టుః కోఽభిప్రాయః కిం విషయతయా దర్శనం వక్తవ్యం ఉత అవిషయతయైవ దర్శనోపాయో వాచ్యః ప్రథమం ప్రత్యాహ (న సందృశ ఇతి) రూపాదిమత్తద్విశేషణం చ దర్శనవిషయయోగ్యం భవతి తదభావాదిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (కథం తర్హీతి) బాహ్యకరణగ్రామోపరమేపి యదా మనోవిషయాన్ సంకల్పతే తదా ముముక్షోర్బుద్ధిస్తస్య నియంత్రీ భవతి. హే మన

రం—అలింగః లింగాగమ్యః పరత్వం చ వశీకార్యతాయాం వివక్షితం. పరస్య చ వశీకరణం శరణాగతిరేవ. శిష్టం స్పష్టం. ౮

రం—(న సందృశే తిష్ఠతీతి) అస్య రూపం స్వరూపం విగ్రహో వా వ్యాపకత్వాదేవ సందర్శనవిషయే అభిముఖతయా న తిష్ఠతీత్యర్థః అథవా దృశ్యం నీలరూపాదికం నాస్తీత్యర్థః. అతఏవ (న చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనైనమితి) స్పష్టోర్థః (హృదా మనీషేత్యాది) అయమంశస్సర్వత్ర ప్రసిద్ధ్యధికరణే వ్యాసార్యైః "హృదేతి భక్తిరితు

హృదా మనీషా మనసాభిక్లృప్తో
యఏతద్విదురమృతా స్తే భవంతి. ౯

యదా పంచావతిష్ఠన్తే జ్ఞానాని మనసా సహ,

శం—మాత్మానం కథం తర్హి తం పశ్యేదితి ఉచ్యతే. హృదా హృత్స్థయా బుద్ధ్యా మనీషామనసస్సంకల్పాదిరూపస్య ఈష్టే నియంతృత్వేనేతి మనీట్ తయా మనీషా అవికల్పయిత్ర్యా మనసా మననరూపేణ సమ్యగ్దర్శనేన అభిక్లృప్తః అభి సమర్థితః అభిప్రకాశిత ఇత్యేతత్ ఆత్మా జ్ఞాతుం శక్యత ఇతి వాక్యశేషః తమాత్మానం బ్రహ్మైతద్యే విదురమృతా స్తే భవంతి. ౯

శం—సా హృన్మనీట్కథం ప్రాప్యత ఇతి తదర్థో యోగ ఉచ్యతే యదా యస్మిన్ కాలే స్వవిషయేభ్యో నివర్తితాన్యాత్మన్యేవ పంచ జ్ఞానార్థత్వాత్ శ్రోత్రా

ఆ—కిమర్థం త్వం పిశాచవత్ప్రధావసి న తావత్స్వప్రయోజనార్థం తవ జడత్వాత్ప్రయోజనసంబంధానుపపత్తేర్విషయాణాం చ క్షయిష్ణుత్వాదిదోషదుష్టానాం సంబంధేన ప్రయోజనానుపపత్తేః. నాపి చేతనార్థం తస్యాసంగత్వాత్పరమానంద స్వభావత్వాచ్చేతి నియంతృత్వేన బుద్ధిర్మనీడుచ్యతఇత్యాహ (మనస ఇతి) (అవికల్పయిత్ర్యేతి) విషయకల్పనాశూన్యయా బ్రహ్మాస్మీత్యవిషయతయైవ బ్రహ్మీభావవ్యంజికయా మహావాక్యోత్థయా బుద్ధివృత్త్యా జ్ఞాతుం శక్యత ఇతి సంబంధః కథంభూత ఆత్మేత్యతఆహ (మననేతి) యద్యన్మయా దృశ్యతే బాహ్యం ఘటాది తత్తదహం యథా న భవామి తథాస్మిన్నపి సంఘాతే యద్యద్దృశ్యతే తదహం న భవామి కింతు యోత్రజ్ఞోంశః సోస్మి సర్వశరీరేష్వేకలక్షణలక్షితత్వాదేకఏవేతి విచారేణప్రథమం సంభావిత ఇత్యర్థః. ౯

ఆ—శ్రుతవేదాంతానామపి కేషాంచిద్బ్రహ్మాస్మీతి బుద్ధిస్థైర్యాదర్శనాదస్తి కించి

రం—చ్యతే మనీషేతి ధృతిః, "న సందృశే తిష్ఠతి రూపమస్య న చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనైన"మితి పూర్వార్ధమేకరూపం పఠిత్వా "భక్త్యా చ ధృత్యా చ సమాహితాత్మా జ్ఞానస్వరూపం పరిపశ్యతీహేతి" మహాభారతే ఉక్తం. అభిక్లృప్తః గ్రాహ్య ఇతి వివృతః ధృత్యా సమాహితాత్మా భక్త్యా పురుషోత్తమం పశ్యతి సాక్షాత్కరోతి ప్రాప్నోతీత్యర్థః. భక్త్యా త్వనన్యయా శక్య ఇత్యనేనైకార్థ్యాదితి వేదార్థసంగ్రహే ప్రతిపాదితం (యఏనం విదురితి) స్పష్టోర్థః. ౯

రం—(యదా పంచేతి) జ్ఞాయతేఽనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా జ్ఞానాని ఇంద్రియాణీత్యర్థః సప్తగతేరిత్యధికరణే వ్యాసార్యైస్తథా వ్యాఖ్యాతత్వాత్ అధ్యవసాయోపేతం

బుద్ధిశ్చ న విచేష్టేత తామాహుః పరమాం గతిం. ౧౦
తాం యోగమితి మన్యంతే స్థిరామింద్రియధారణాం,

శం—దీనీంద్రియాణి జ్ఞానాన్యుచ్యంతే అవతిష్ఠన్తే సహ మనసా యదనుగతాని తేః సంకల్పాదివ్యావృత్తేనాంతఃకరణేన బుద్ధిశ్చాధ్యవసాయలక్షణా న విచేష్టతే స్వవ్యాప రేషు న చేష్టతే న వ్యాప్రియతే తామాహుః పరమాం గతిం. ౧౦

శం—తాం ఈదృశీం తదవస్థాం యోగమితి మన్యంతే వియోగమేవ సంతం సర్వానర్థసంయోగవియోగలక్షణా హీయమవస్థా యోగినః ఏతస్యాం హ్యవస్థాయామవ విద్యాధ్యారోపణవర్జితస్వరూపప్రతిష్ఠ ఆత్మా (స్థిరామింద్రియధారణాం) స్థిరాం అచలాం ఇంద్రియధారణాం బాహ్యాంతఃకరణానాం ధారణామిత్యర్థః అప్రమత్తః ప్రమాదవర్జితః సమాధానం ప్రతి నిత్యం ప్రయత్నవాన్ తదా తస్మిన్ కాలే యదైవ ప్రవృత్తయోగో భవతీతి సామర్థ్యాదవగమ్యతే న హి బుద్ధ్యాదిచేష్టాఽభావే ప్రమాద సంభవోఽస్తి తస్మాత్ప్రాగేవ బుద్ధ్యాదిచేష్టోపరమాదప్రమాదో విధీయతే. అథ వా యదై

ఆ—త్ప్రతిబంధకాంతరం తదపనయాయోపాయోప్యన్యో వక్తవ్య ఇత్యభిప్రేత్యాహ (సాహ్యాదితి) శ్రవణమననాభ్యాం ప్రమాణప్రమేయాసంభావనానిరాసేపి చిత్తస్యానే కాగ్రతా దోషః ప్రతిబంధకస్సంభవతి తదపనయాయ యోగోఽనుష్ఠాతవ్యఇత్యుపదిశ్యత ఇత్యర్థః (యదనుగతానీతి) యేనయేన మనసాఽధిష్ఠితాని తేనతేన సహావతిష్ఠన్తే నివృత్తవ్యాపారాణి భవంతీత్యర్థః. ౧౦

ఆ—వియోగమేవ సంతం యోగమితి విరుద్ధలక్షణయా మన్యంత ఇత్యుక్తం తత్ స్ఫుటయతి (సర్వానర్థేతి) ఉపసంహృతం మనో యది సుషుప్తిం గచ్ఛేత్ తదా సాన ర్థబీజావస్థా భవతి తద్వ్యావృత్తయే పూర్ణం బ్రహ్మాస్మీత్యావృత్త్యా యోజయేత్. ఆవృత్త్యా నియుక్తం విషయేషు విక్షిప్తం చేతస్సత్తద్దోషదర్శనేన వ్యావర్తయేత్. వ్యావృత్తమపి

రం—మనఏవ బుద్ధిశబ్దేనోచ్యతే అతఏవ తత్ర భాష్యం అధ్యవసాయాభిమానచింతా వృత్తిభేదాన్మనఏవ బుద్ధ్యహంకారచిత్తశబ్దైర్వ్యపదిశ్యత ఇతి శరీరాంతస్సంచరణం విహాయ మోక్షార్థగమనం పరమా గతిరితి తత్రైవ స్పష్టం. ౧౦

రం—(తాం యోగమితి) తాం పూర్వమంత్రనిర్దిష్టాం బాహ్యాభ్యంతరకరణ ధారణాం పరమాం గతిం యోగ ఇతి మన్యంతే ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః పరమా గతి ర్యోగఇత్యర్థ ఇతి (అప్రమత్తస్తదా భవతి) ఇంద్రియాణాం నిర్వ్యాపారత్వఏవ అవహితచిత్తతా భవతి చిత్తావధానం కిమర్థమిత్యత్రాహ (యోగో హి ప్రభవాప్యయా

అప్రమత్తస్తదా భవతి యోగో హి ప్రభవాప్యయౌ. ౧౧
నైవ వాచా న మనసా ప్రాప్తుం శక్యో న చక్షుషా,

శం—వేంద్రియాణాం స్థిరా ధారణా తదానీమేవ నిరంకుశమప్రమత్తత్వమిత్యతోఽభిధీయతే అప్రమత్తస్తదా భవతీతి కుతః యోగః హి యస్మాత్ప్రభవాప్యయౌ ఉపజననాపాయ ధర్మక ఇత్యర్థః అతోఽపాయపరిహారాయాప్రమాదః కర్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః. ౧౧

శం—బుద్ధ్యాదిచేష్టావిషయం చేద్బ్రహ్మ ఇదం తదితి విశేషతో గృహ్యేత బుద్ధ్యాద్యుపరమే చ గ్రహణకారణాభావాదనుపలభ్యమానం నాస్త్యేవ బ్రహ్మ యద్ధి కరణగోచరం తదస్తీతి ప్రసిద్ధం లోకే విపరీతం చాసదితి అతశ్చానర్థకో యోగః అనుపలభ్యమానత్వాద్వా నాస్తీత్యుపలబ్ధవ్యం బ్రహ్మేత్యేవం ప్రాప్తే ఇదముచ్యతే సత్యం నైవ వాచా న మనసా న చక్షుషా నాన్యైరపీంద్రియైః ప్రాప్తుం శక్య ఇత్యర్థః. తథాపి సర్వవిశేషరహితోఽపి జగతో మూలమిత్యవగతత్వాదస్త్యేవ కార్యప్రవిలాపనస్యా

టీ—తతస్తటస్థం చేతాన్యత్రాపి యావత్కషాయావస్థా తతో నిరుద్ధం మనో యదా న జాగర్తి న స్వపితి న చాంతరాళావస్థం భవతి. పూర్ణబ్రహ్మావభాసకతయైవ క్షణం భవతి తదా సర్వానర్థవియోగలక్షణా సావస్థా భవతీత్యర్థః. యోగారంభకాలే ప్రమాదవర్జనం విధేయతయా వ్యాఖ్యాయానువాదపరతయా వ్యాచష్టే (అథవేతి) విధిపక్షే హేతుం పృచ్ఛతి (కుత ఇతి.) ౧౧

ఆ—ఉత్తరమంత్రమవతారయితుం శఙ్కాముద్భావయతి (బుద్ధ్యాదిచేష్టావిషయం చేదితి) ఘటోఽస్తీతి ప్రతిపన్నస్య ఘటస్య ముద్గరాభిఘాతాద్విలాపనే ఘటాకారఏవ విలీయతే న అస్తిత్వాంశః తస్య కపాలాదావప్యనువృత్తిదర్శనాత్ అతః కార్యప్రవిలాపనస్యాస్తిత్వనిష్ఠత్వాన్న శూన్యతాపర్యవసాయీ లయ ఇత్యుక్తం ఏతత్ స్ఫుటయతి (తథాహీతి) స్థూలస్య కార్యస్య విలయే సూక్ష్మం తత్కారణమవశిష్యతే

౦—వితి) యోగస్య ప్రతిక్షణాపాయశాలితయా అవధానమపేక్షితమితి భావః. యద్వా ఇష్టప్రభవానిష్టాప్యయలక్షణసర్వపురుషార్థసాధనత్వాద్యోగస్య తత్రాప్రమత్తతయా భవితవ్యమితి భావః. ౧౧

రం—(నైవ వాచేతి) స్పష్టోఽర్థః ప్రాణపాదే సప్తగతేర్విశేషితత్వాచ్చేతి ఇంద్రియాణి సప్తైవ సప్త ఇమే లోకా యేషు చరంతి ప్రాణా గుహాశయా నిహితాః సప్త సప్త ఇతి సప్తానామేవ పరలోకగతిశ్రవణాత్ "యదా పంచావతిష్ఠంతే జ్ఞానాని మనసా సహ బుద్ధిశ్చ న విచేష్టేత" ఇతి యోగదశాయామింద్రియాణాం పరిగణితత్వాచ్చ సప్తైవేతి ప్రాప్తే ఉచ్యతే హస్తాదయస్తు స్థితేఽతో నైవం శరీరే స్థితే ఆదా

అ_స్తీతి బ్రువతోన్యత్ర కథం తదుపలభ్యతే. ౧౨

శం—స్తిత్వనిష్ఠత్వాత్ తథా హి ఇదం కార్యం సౌక్ష్మ్యతారతమ్యపారంపర్యేణాన
గమ్యమానం సద్బుద్ధినిష్ఠామేవావగమయతి యదాపి విషయప్రవిలాపనేన ప్రవిలాప్య
మానాబుద్ధిః తదాపి సాసత్ప్రత్యయగర్భైవ విలీయతే. బుద్ధిర్హి నః ప్రమాణం సదసతో
ర్యాథాత్మ్యావగమే మూలం చేజ్జగతో న స్యాత్ (అసదన్వితమేవేదం కార్యమసది
త్యేవం గృహ్యేత న త్వేతదస్తి సత్సదిత్యేవ తు గృహ్యతే. యథా మృదాదికార్యం
ఘటాదిమృదన్వితం తస్మాజ్జగతో మూలమాత్మాస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యం కస్మాత్ అస్తీతి
బ్రువతః అస్తిత్వవాదిన ఆగమార్థానుసారిణః శ్రద్దధానాదన్యత్ర నాస్తికవాదిని నాస్తి
జగతో మూలమాత్మా నిరన్వయమేవేదం కార్యమభావాంతం ప్రవిలీయత ఇతి మన్య
మానే విపరీతదర్శిని కథం తద్బ్రహ్మ తత్త్వత ఉపలభ్యతే న కథంచనోపలభ్యత
ఇత్యర్థః. ౧౨

ఆ—తస్యాపి విలయే తతస్సూక్ష్మమితి యావద్దర్శనం వ్యాప్తిముపలభ్య యత్ర న దృశ్యతే
తత్రాపి మూర్తవిలయస్యావశ్యంభావిత్వాత్సన్మాత్రమేవామూర్తమవతిష్ఠత ఇతి కార్య
మేవ సౌక్ష్మ్యతారతమ్యపారంపర్యేణానుస్రియమాణం సద్బుద్ధినిష్ఠాం పురుషస్య గమయ
తీత్యర్థః నను యద్దృశ్యం తదసత్ యథా స్వప్నదర్శనమితి వ్యాప్తిదర్శనాదస్తిత్వేన
దృశ్యస్యాసత్త్వాత్సద్బుద్ధిరపి నాస్త్యేవేత్యాశంక్యాహ (యదాపీతి) సద్బుద్ధిరపి నాస్తీ
త్యేవంభూతప్రత్యయోఽవశ్యమస్తీత్యభ్యుపగంతవ్యం అన్యథా నిషేధవ్యవహారాయో
గాత్ అతోఽన్తతో గత్వా సద్బుద్ధిస్స్వీకృతా స్యాదిత్యర్థః తతః కిమిత్యతఆహ
(బుద్ధిర్హీతి) వ్యభిచారిష్వపి విషయేషు సన్మాత్రబుద్ధేరవ్యభిచారదర్శనాద్బుద్ధేశ్చ స్వతః
ప్రామాణ్యాత్సన్మాత్రం వస్త్వభ్యుపగంతవ్యమిత్యర్థః. ఇతశ్చ స దేవమూలం జగతో
వాచ్యమిత్యాహ (మూలం చేదితి) నాస్తి జగతో మూలం బ్రహ్మేత్యవగమేపి
ప్రతియోగితయా బ్రహ్మజ్ఞానసంభవాత్ కిమితి ముముక్షుణా బ్రహ్మజ్ఞానకామేనాస్తీ
త్యేవోపలబ్ధవ్యమిత్యాహ (కస్మాదితి) ప్రతియోగితయా జ్ఞానస్య నిషేధ్యత్వాదాత్మ
తయా జ్ఞానం న స్యాత్ అతో బ్రహ్మజ్ఞానకామేనాస్తి జగన్మూలమిత్యవగంతవ్యమే
వేత్యాహ (అస్తీతి బ్రువత ఇత్యాదినా.) ౧౨

రం—నాదిలక్షణకార్యోపయోగిత్వాద్ధస్తాదయోపీంద్రియాణ్యేవ అతో నైవం దశేమే
పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశః ఆత్మశబ్దేన మనోఽభిధీయతే 'ఇంద్రియాణి దశైకం చ'
'ఏకాదశం మనశ్చాత్ర' ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం న్యూనసంఖ్యావాదా ఉపకారవిశేషాభి
ప్రాయాః అధికసంఖ్యావాదాశ్చ మనోవృత్తిభేదాదితి స్థితం అముమేవార్థముపపాదయతి
(అస్తీతి) అస్తీతి బ్రువతః శబ్దాదన్యత్రేత్యర్థః తస్యోపనిషదేకగమ్యత్వాదితి భావః. ౧౨

అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్య స్తత్త్వభావేన చోభయోః,
అస్తీత్యేవోపలబ్ధస్య తత్త్వభావః ప్రసీదతి. ౧౩
యదా సర్వే ప్రముచ్యంతే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః,

శం—తస్మాదపోహ్యాసద్వాదిపక్షమాసురమస్తీత్యేవాత్మోపలబ్ధవ్యః సత్కార్యో బుద్ధ్యాద్యుపాధిః యదా తు తద్రహితోఽవిక్రియ ఆత్మా కార్యం చ కారణవ్యతిరేకేణ నాస్తి "వాచారంభణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవసత్య"మితి శ్రుతేః తదా తస్య నిరుపాధికస్యాలింగస్య సదసదాదిప్రత్యయవిషయత్వవర్జితస్యాత్మనస్తత్త్వభావో భవతి తేన చ రూపేణాత్మోపలబ్ధవ్య ఇత్యనువర్తతే తత్రాప్యుభయోస్సోపాధికనిరుపాధికయోరస్తిత్వతద్భావయోః నిర్ధారణార్థా షష్ఠీ పూర్వమస్తీత్యేవోపలబ్ధస్య ఆత్మనః సత్కార్యోపాధికృతాస్తిత్వప్రత్యయేనోపలబ్ధస్యేత్యర్థః పశ్చాత్ప్రత్యస్తమితసర్వోపాధిరూప ఆత్మనస్తత్త్వభావో విదితావిదితాభ్యామన్యోఽద్వయస్వభావః నేతి నేతి 'అస్థూలమనణ్వహ్రస్వం అదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయన'ఇత్యాది శ్రుతినిర్దిష్టః ప్రసీదతి అభిముఖీభవతి ఆత్మనః ప్రకాశనాయ పూర్వమస్తీత్యుపలబ్ధవత ఇత్యేతత్. ౧౩

శం—ఏవం పరమార్థదర్శినః యదా యస్మిన్ కాలే సర్వే కామాః కామయితవ్యస్యాన్యస్యాభావాత్ప్రముచ్యంతే విశీర్యంతే యేఽస్య ప్రాక్ ప్రతిబోధా

ఆ—సోపాధికస్యాత్మనో జ్ఞానాన్ముక్త్యసంభవాన్నిరుపాధికజ్ఞానాయాపి ప్రయతితవ్యమిత్యాహ (యదా త్వితి) సోపాధికే ప్రథమం స్థిరీభూతస్య తద్ద్వారేణ లక్ష్యపదార్థావగమే సతి క్రమేణ వాక్యార్థావగతిస్సంభావ్యత ఇత్యాహ (తత్రాప్యుభయోరిత్యాదినా) సత్ ఉపలభ్యమానం కార్యముపాధిర్యస్య కారణత్వస్య తత్కృతో యోఽస్తిత్వప్రత్యయః కారణత్వాదస్తిపర ఆత్మేతి తేనోపలబ్ధస్యేతి యోజనా. ౧౩

ఆ—(సర్వే కామా ఇతి) ప్రవృత్తఫలకర్మోపస్థాపితే శరీరస్థితినిమిత్తాన్న

రం—(అస్తీత్యేవేతి) తత్త్వం భావయతీతి తత్త్వభావః అంతఃకరణం తేన చ పరమాత్మా అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యః వేదాంతవాక్యైరస్తీత్యుపలబ్ధస్య మనసాప్యస్తీత్యేవం మనననిదిధ్యాసనే కర్తవ్యే ఇత్యర్థః ఉభయోశ్శ్రోత్రోః ఉభాభ్యాం శబ్దమనోరూపాభ్యాం అస్తీత్యేవోపలబ్ధస్య జ్ఞాతవతః భుక్తా బ్రాహ్మణా ఇతి వదయం నిర్దేశః తత్త్వభావః ప్రసీదతి మనః ప్రసన్నం భవతి నిర్దుష్టం భవతీత్యర్థః. ౧౩

రం—(యదా సర్వే ప్రముచ్యంతే ఇతి) కామాః దుర్విషయవిషయక మనో

అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే ౧౪
యదా సర్వే ప్రభిద్యంతే హృదయస్యేహ గ్రన్థయః,

శం—విదుషో హృది బుద్ధౌ శ్రితాః ఆశ్రితాః బుద్ధిర్హి కామానామాశ్రయః నాత్మా కామస్సంకల్పఇత్యాదిశ్రుత్యంతరాచ్చ అథ తదా మర్త్యః ప్రాక్ప్రబోధాదాసీత్ సః ప్రబోధోత్తరకాలమవిద్యాకామకర్మలక్షణస్య మృత్యోర్వినాశాదమృతో భవతి గమనప్రయోజకస్య వా మృత్యోర్వినాశాద్గమనానుపపత్తేః అత్ర ఇహైవ ప్రదీపనిర్వాణవత్సర్వబంధనోపశమాద్బ్రహ్మ సమశ్నుతే బ్రహ్మైవ భవతీత్యర్థః. ౧౪

శం—కదా పునః కామానాం మూలతో వినాశ ఇతి ఉచ్యతే యదా సర్వే ప్రభిద్యంతే భేదముపయాంతి వినశ్యంతి హృదయస్య బుద్ధేరిహ జీవత ఏవ గ్రన్థయః గ్రంథివద్దృఢబంధనరూపా అవిద్యాప్రత్యయా ఇత్యర్థః అహమిదం శరీరం మమేదం ధనం సుఖీ దుఃఖీ చాహమిత్యేవమాదిలక్షణాః తద్విపరీతబ్రహ్మాత్మప్రత్యయోపజననాద్బ్రహ్మైవాహమస్మ్యసంసారీతి వినష్టేష్వవిద్యాగ్రంథిషు తన్నిమిత్తాః కామాః

ఆ—పాపాదౌ ప్రవృత్తికారణేచ్ఛావ్యతిరిక్తాస్సర్వే కామాః కామ్యేన జ్యోతిష్టోమాదినాస్వర్గం ప్రాప్స్యామి త్రిపుర్యారాధనేన జనం వశీకరిష్యామీత్యేవమాదయః స్వర్గాది దేహేష్వప్యహమేవ తిష్ఠామి తద్భోగాశ్చ ప్రాప్తా ఏవ అప్రాప్తవిషయశ్చ కామో వ్యర్థః మిథ్యాచాసావితి విచారేణ విశీర్యంత ఇత్యర్థః కామాశ్రయ ఆత్మేతి వైశేషికమతం శ్రుతిబాహ్యత్వాన్నాదరణీయమేవేత్యాహ (బుద్ధిర్హీతి.) ౧౪

ఆ—కామప్రవిలయస్య సుషుప్తేపి భావాదమృతత్వచిహ్నం తన్న భవతీతి

రం—రథాః హృద్గతాః యదా శాంతా భవంతి తదా అనంతరమేవాయముపాసకః అమృతో భవతి విశ్లిష్టాశ్లిష్టపూర్వోత్తరదురితభరో భవతీత్యర్థః (అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే) అత్రైవోపాసనవేళాయాం బ్రహ్మానుభవతీత్యర్థః సమానాచాసృత్యుపక్రమాదమృతత్వం చానుపోష్యేత్యత్ర భాష్యం అనుపోష్య శరీరేంద్రియాదిసంబంధమదగ్ధ్వైవ యదమృతత్వం ఉత్తరపూర్వాఘయోరశ్లేషవినాశరూపం ప్రాప్యతే తదుచ్యతే యదా సర్వే ప్రముచ్యంత ఇత్యాదికయా శ్రుత్యేత్యర్థః అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి చ ఉపాసనవేళాయాం యో బ్రహ్మానుభవః తద్విషయమిత్యభిప్రాయ ఇతి. ౧౪

రం— ఉక్తమేవార్థమాదరేణాభ్యస్య ఉపదేష్టవ్యాంశ ఏతావానేవేత్యుపసంహరతి (యదా సర్వే ప్రభిద్యంతే ఇతి) గ్రంథయః గ్రంథివద్దుర్మోచా రాగద్వేషాదయో యదైవ ప్రముచ్యంత ఇత్యర్థః (ఏతావదనుశాసనం) అనుశాసనీయం ఉపాసకస్య కర్తవ్యత్వేన ఉపదేష్టవ్యమేతావదేవ వక్ష్యమాణమూర్ధన్యనాడీనిష్క్రమణార్చి

అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యేతావదనుశాసనమ్. ౧౫

శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధాన

శం—మూలతో వినశ్యంతి అథ మర్త్యోఽమృతో భవతి ఏతావత్ ఏతావదేవ ఏతావన్మాత్రం నాధికమస్తీత్యాశంకా కర్తవ్యా అనుశాసనం అనుశిష్టిః ఉపదేశః సర్వ వేదాంతానామితి వాక్యశేషః. ౧౫

శం— నిరస్తాశేషవిశేషవ్యాపిబ్రహ్మాత్మప్రతిపత్త్యా ప్రభిన్నసమస్తావిద్యాది గ్రంథేర్జీవత ఏవ బ్రహ్మభూతస్య విదుషో న గతిర్విద్యత ఇత్యుక్తం అత్ర బ్రహ్మ సమ శ్నుత ఇత్యుక్తత్వాత్ 'న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామంతి బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతీ'తి శ్రుత్యంతరాచ్చ యే పునర్మందబ్రహ్మవిదో విద్యాంతరశాలినశ్చ బ్రహ్మలోకభాజో యే తద్విపరీతాస్సంసారభాజః తేషామేష గతివిశేష ఉచ్యతే ప్రకృతోత్కృష్టబ్రహ్మ విదో విద్యాఫలస్తుతయే కిం చాన్యత్ అగ్నివిద్యా పృష్టా ప్రత్యుక్తా చ తస్యాశ్చ ఫల ప్రాప్తిప్రకారో వక్తవ్య ఇతి మంత్రారంభః తత్ర శతం చ శతసంఖ్యాకా ఏకా చ సుషుమ్ణానామ పురుషస్య హృదయాద్వినిస్సృతా నాడ్యః సిరాః తాసాం మధ్యే మూ ర్ధానం భిత్త్వాఽభినిస్సృతా నిర్గతా ఏకా సుషుమ్ణా నామ తయాంతకాలే హృదయే

—మత్వాహ (కదా పునరితి.) ౧౫

ఆ—ప్రకరణవిచ్ఛేదేనోక్తస్య సంబంధం దర్శయతి (నిరస్తాశేషేత్యాదినా) పదభాణి భాస్కరేణ ప్రకరణాద్బ్రహ్మవిద్విషయైవేయం గతిరితి తదసత్ గతిశ్రవ

ం—రాదిగమనాదికం నసాధకస్య కృత్యం కింతూపాసనప్రీతభగవత్కృత్యమితి వః. ౧౫

రం—విముక్తశ్చ విముచ్యత ఇతి పూర్వముక్తాం ద్వితీయాం పరముక్తి హ (శతం చైకా చేతి) హృదయస్య ప్రధాననాడ్యశ్శతం చైకా చ సంతి తాసాం ధ్యే ఏకా సుషుమ్ణాఖ్యా బ్రహ్మనాడీ మూర్ధానమభినిస్సృతా తయా నాడ్యా ర్ధ్వం బ్రహ్మలోకం గచ్ఛన్ దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిపూర్వకస్వస్వరూపావిర్భావ క్షణాం ముక్తిం ప్రాప్నోతీత్యర్థః అన్యాస్తు నాడ్యః విష్వఙ్ఙుత్క్రమణే నానావిధ సారమార్గోత్క్రమణాయోపయుజ్యంతే విష్వక్ విసృతాః నాడ్యః అన్యోత్క్రమణే పయుజ్యంత ఇతి వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం ఇదం చ వాక్యం భగవతా బాదరాయ న ఉత్క్రాంతిపాదే చింతితం తథా హి మూర్ధన్యయా శతాధికయా నాడ్యా దుషో గమనం అన్యాభిరవిదుష ఇతి నియమేనోపపద్యతే నాడీనాం భూయస్త్వాత్

మభినిస్సృతైకా, తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి
విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవంతి. ౧౬
అంగుష్ఠమాత్రః పురుషోంతరాత్మా సదా జనానాం

శం—ఆత్మానం వశీకృత్య యోజయేత్ తయా నాడ్యా ఊర్ధ్వం ఉపరి ఆయన్ గచ్ఛన్ ఆదిత్యద్వారేణామృతత్వం అమరణధర్మత్వమాపేక్షికం 'ఆభూతసంప్లవం స్థానమమృతత్వం హి భాష్యత' ఇతి స్మృతేః బ్రహ్మణా వా సహ కాలాంతరేణ ముఖ్యమమృతత్వమేతి భుక్త్వా భోగాననుపమాన్ బ్రహ్మలోకగతాన్ విష్వక్ నానావిధగతయోఽన్యా నాడ్య ఉత్క్రమణే నిమిత్తం భవంతి సంసారప్రతిపత్త్యర్థా ఏవ భవంతీత్యర్థః. ౧౬

శం—ఇదానీం సర్వవల్ల్యర్థోపసంహారార్థమాహ అంగుష్ఠమాత్రః పురుషోంతరాత్మా సదా జనానాం సంబంధిని హృదయే సన్నివిష్టో యథా వ్యాఖ్యాతః తం

ఆ—ణేన లింగేన పరిచ్ఛిన్నే గమనయోగ్యేఽస్యాగతేస్సంబంధావగమే సుదుర్బలేన ప్రకరణేన ప్రకృతబ్రహ్మనిత్సంబంధానుపపత్తేః నాడ్యంతరాణామపి తత్సంబంధప్రసంగాత్ శ్రుతివిరుద్ధప్రసంగాచ్చ విస్తరశ్చ ప్రకటార్థే ద్రష్టవ్యః. ౧౬

రం—అతిసూక్ష్మత్వాచ్చ దుర్వివేచతయా పురుషేణోపాదాతుమశక్యత్వాత్ తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవంతీతి యాదృచ్ఛికీముత్క్రాంతిమనువదతీతి యుక్తమిత్యేవం ప్రాప్తే పూర్వపక్షే తదోకోఽగ్రజ్వలనం తత్ప్రకాశితద్వారో విద్యాసామర్థ్యాత్తచ్ఛేషగత్యనుస్మృతియోగాచ్చ హార్దానుగృహీతశ్శతాధికయేతి సూత్రేణ సిద్ధాంతితం తస్య చాయమర్థః తదోకః తస్య జీవస్య స్థానం హృదయం అగ్రేజ్వలనం ప్రకాశనం యస్య తదిదమగ్రజ్వలనం తేన అగ్రజ్వలనేన ప్రకాశితద్వారో భవతి 'తస్య హృదయస్యాగ్రం ప్రద్యోతతే తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతి చక్షుషో వా మూర్ధ్నో వా అన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్య' ఇతి శ్రుతేః ఏతావద్విద్వదవిద్వత్సాధారణం విద్వాంస్తు శతాధికయా మూర్ధన్యయైవ నాడ్యా ఉత్క్రామతి న చాస్యా నాడ్యా విదుషో దుర్వివేచత్వం విద్వాన్ హి పరమపురుషారాధనభూతాత్యర్థప్రియవిద్యాసామర్థ్యాద్విద్యాశేషభూతతయాత్మనోత్యర్థప్రియగత్యనుస్మరణయోగాచ్చ ప్రసన్నేన హార్దేన పరమపురుషేణానుగృహీతో భవతి తతస్తాం నాడీం విజానాతీతి తయా విదుషో గతిరుపపద్యతే ఇతి ప్రకృతమనుసరామః. ౧౬

రం—(అంగుష్ఠమాత్ర ఇతి) స్పష్టోర్థః (తం స్వాచ్ఛరీరాదితి) యథా దేవదత్తః స్వాచ్ఛరీరాద్విలక్షణఇత్యుక్తే స్వశబ్దసమభివ్యాహృతదేవదత్తసంబంధిపరామర్శః

హృదయే సన్నివిష్టః, తం స్వాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేన్ముంజా
దివేషీకాం ధైర్యేణ, తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతం
తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతమితి. ౧౭

మృత్యుప్రోక్తాం నచికేతోథ లబ్ధ్వా విద్యామేతాం

శం—స్వాత్ ఆత్మీయాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేత్ ఉద్యచ్ఛేత్ నిష్కర్షేణ పృథక్కుర్యా
దిత్యర్థః కిమివేతి ఉచ్యతే ముంజాదివేషీకాం అంతస్థాం ధైర్యేణ అప్రమాదేన తం
శరీరాన్నిష్కృష్టం చిన్మాత్రం విద్యాత్ విజానీయాత్ శుక్రం శుద్ధం అమృతం
యథోక్తం బ్రహ్మేతి తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతమితి ద్విర్వచనముపనిషత్సమాప్త్యర్థ
మితి. ౧౭

శం—విద్యాస్తుత్యర్థోఽయమాఖ్యాయికార్థోపసంహారోఽధునోచ్యతే మృత్యు
ప్రోక్తాం యమోక్తామేతాం విద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం యోగవిధిం చ కృత్స్నం సమస్తం
సోపకరణం సఫలమిత్యేతత్ నచికేతా అథ వరప్రదానాన్మృత్యోర్లబ్ధ్వా ప్రాప్యే
త్యర్థః కిం చ బ్రహ్మ ప్రాప్తోభూత్ ముక్తోభవదిత్యర్థః కథం విద్యాప్రాప్త్యా విరజః
విగతధర్మాధర్మో విమృత్యుః విగతకామావిద్యశ్చ సన్ పూర్వమిత్యర్థః న కేవలం నచి
కేతా ఏవ అన్యోపి యఏవం నచికేతోవదధ్యాత్మమేవ నిరుపచరితం ప్రత్యక్
స్వరూపం ప్రాప్య త్వమేవేత్యభిప్రాయః నాన్యద్రూపమప్రత్యగ్రూపం తదేవమధ్యాత్మ

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౧౭

ఆ—ఆత్మానం దేహమధికృత్య వర్తత ఇత్యధ్యాత్మం ప్రత్యక్స్వరూపమేవ
బ్రహ్మ ప్రాప్య విమృత్యుర్భవతి నాన్యద్రూపమర్చిరాదిమార్గగమ్యం ప్రాప్య సంయోగస్య

రం—ఏవం పూర్వనిర్దిష్టాంతరాత్మసంబంధిపరామర్శీ స్వశబ్దః తతశ్చాయమర్థః తం
జనానామంతరాత్మానం తచ్ఛరీరభూతాజ్జనశబ్దితాచ్చేతనాత్ ప్రవృహేత్ వివిచ్య
జానీయాత్ 'జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశ'మితి శ్రుత్యుక్తరీత్యా ధారకత్వనియంతృ
త్వశేషిత్వాదినా విలక్షణం జానీయాదిత్యర్థః ముంజాత్ తృణవిశేషాదిషీకాం
మధ్యవర్తిస్థూలతృణవిశేషమివ ధైర్యేణ జ్ఞానకౌశలేనేతి పూర్వేణాన్వయః (తం
విద్యాచ్ఛుక్రమమృతం తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతమితి) ఉక్తోర్థః ద్విర్వచనముప
దేశసమాప్త్యర్థమ్. ౧౭

రం—ఆఖ్యాయికార్థముపసంహరతి (మృత్యుప్రోక్తామితి) నచికేతాః మృత్యు
ప్రోక్తామాత్మవిద్యాం యదా పంచేత్యాదినా ఉక్తయోగవిధిం చ లబ్ధ్వా ప్రాప్య 'పరం
జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత' ఇతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా బ్రహ్మప్రాప్య

యోగవిధిం చ కృత్స్నం, బ్రహ్మ ప్రాప్తో విరజోఽభూద్వి
మృత్యురన్యోఽప్యేవం యో విదధ్యాత్మమేవ. ౧౮
స హ నావవతు స హ నౌ భునక్తు స హ వీర్యం కర

శం—ఽప్యేవం ఉక్తప్రకారేణ యో వేద విజానాతి ఏవంవిత్సోఽపి విరజస్సన్ బ్రహ్మ ప్రాప్య విమృత్యుర్భవతీతి వాక్యశేషః. ౧౮

శం—అథ శిష్యాచార్యయోః ప్రమాదకృతాన్యాయేన విద్యాగ్రహణప్రతిపాదననిమిత్తదోషశమనార్థేయం శాంతిరభిధీయతే సహ నౌ ఆవామవతు పాలయతు విద్యాస్వరూపప్రకాశనేన కః స ఏవ పరమేశ్వర ఉపనిషత్ప్రకాశితః కించ సహ నౌ భునక్తు తత్ఫలప్రకాశనేన నౌ పాలయతు సహైవావాం విద్యాకృతం వీర్యం సామర్థ్యం కరవావహై నిష్పాదయావహై కించ తేజస్వినౌ తేజస్వినోరావయోర్యదధీతం తత్స్వధీతమస్తు అథవా తేజస్వినౌ ఆవాభ్యాం యదధీతం తదతీవ తేజస్వి వీర్యవదస్త్విత్యర్థః మా విద్విషావహై శిష్యాచార్యావన్యోన్యం ప్రమాదకృతాన్యాయా

ఆ—వియోగావసానత్వాదిత్యర్థః ఏవం శబ్దస్య విచ్ఛబ్దేన సహ సంబంధః (ఏవం విదితి.) ౧౮

రం— ఆవిర్భూతగుణాష్టకోఽభూదిత్యర్థః (అన్యోఽప్యేవం యో విదధ్యాత్మమేవ) ఆధ్యాత్మవిద్యాం యోఽన్యోఽపి వేత్తి సోఽప్యేవమేవ నచికేతా ఇవ భవతీత్యర్థః. ౧౮

రం—శిష్యాచార్యయోశ్శాస్త్రీయనియమాతిలఙ్ఘనకృతదోషప్రశమనార్థా శాంతిరుచ్యతే (స హ నావవతు) సః విద్యాప్రకాశితః పరమాత్మా హశబ్దః ప్రసిద్ధౌ నౌ శిష్యాచార్యౌ అవతు స్వస్వరూపప్రకాశనేన రక్షతు (స హ నౌ భునక్తు) విద్యాప్రచయద్వారా ఆవాం సహైవ పరిపాలయతు యద్వా విశ్లేషమంతరేణ ఆవాం సహితావేవ యథా స్యావ తథా పరిపాలయత్విత్యర్థః. (సహ వీర్యం కరవావహై) సనియమకవిద్యాప్రదానేన విద్యాయాస్సామర్థ్యం నిష్పాదయావహై నియమాఽభావే విద్యా నిర్వీర్యా భవతీతి భావః (తేజస్వినావధీతమస్తు) నౌ ఆవయోః యదధీతం తత్తేజస్వి అస్తు వీర్యవత్తరం భవత్విత్యర్థః (మా విద్విషావహై) 'యశ్చాధర్మేణ విబ్రూతే యశ్చాధర్మేణ పృచ్ఛతి, తయోరన్యతరః ప్రైతి విద్వేషం వాఽధిగచ్ఛతీ'తి స్మృత్యుక్తరీత్యా

వావ హై తేజస్వినావధీతమస్తు మా విద్విషావహై ఓం
శాంతిశ్శాంతిశ్శాంతిః. ౧౯

హరిః ఓమ్. శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

ఇతి కఠోపనిషది షష్ఠవల్లీ - ద్వితీయోధ్యాయస్సమాప్తః

శం—ధ్యయనాధ్యాపనదోషనిమిత్తం ద్వేషం మా కరవావహై ఇత్యర్థః శాంతిశ్శాంతిశ్శాంతిరితి త్రిర్వచనం సర్వదోషోపశమనార్థం ఓమిత్యుపనిషత్సమాప్త్యర్థః. ౧౯

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య పరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతిషు కఠవల్లీ ద్వితీయాధ్యాయ
షష్ఠవల్లీభాష్యమ్.

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౧౯

ఇతి షష్ఠవల్లీభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్ద భగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతౌ కఠవల్లీభాష్యటీకాయాంద్వితీయాధ్యాయ
భాష్యటీకా కఠవల్లీభాష్యటీకా సమాప్తా.

౦—అధర్మాధ్యయనాధ్యాపననిమిత్తో ద్వేష ఆవయోర్మాభూదిత్యర్థః (శాంతిశ్శాంతిశ్శాంతిః) త్రిర్వచనం సర్వదోషశాంత్యర్థం. ౧౯

రం—ఇయం చోపనిషద్భగవత్పరైవేతి భగవతా బాదరాయణేన సమన్వయాధ్యాయే త్రిభిరధికరణైర్నిర్ణీతా తత్ర 'యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్రం చోభే భవత ఓదనః మృత్యుర్యస్యోపసేచనం క ఇత్థా వేద యత్ర స' ఇతి వాక్యే బ్రహ్మక్షత్రయోరోదనత్వరూపణేన భోజ్యత్వస్య వా భోగ్యత్వస్య వా ప్రతీతేః తత్ప్రతిసంబంధీ యస్యేతి షష్ఠ్యంతయచ్ఛబ్దనిర్దిష్టో భోక్తా జీవ ఏవ స్యాత్ పరమాత్మనో భోక్తృత్వాసంభవాదితి

రం—పూర్వపక్షం కృత్వా 'అత్తా చరాచరగ్రహణాత్ ప్రకరణాచ్చ గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానౌ హి తద్దర్శనాత్ విశేషణాచ్చే'తి చతుర్భిస్సూత్రై స్సిద్ధాంతః కృతః తేషాంచాయమర్థః ఉభే భవత ఓదన ఇతి ఓదనప్రతిసంబంధితయా ప్రతీయమానః అత్తా పరమాత్మైవ బ్రహ్మక్షత్రశబ్దగృహీతనిఖిలచరాచరసంహర్తృత్వస్యాత్ర మంత్రే ప్రతిపాదనాత్ అత్ర బ్రహ్మక్షత్రశబ్దయోః నిఖిలచరాచరలక్షకత్వప్రకారః ఓదనశబ్దస్య వినాశ్యత్వ లక్షకత్వ ప్రకారశ్చ ఏతన్మంత్రవ్యాఖ్యానావసరే దర్శిత స్తత్రై వానుసంధేయః మహాంతం విభుమాత్మానమితి ప్రస్తుతత్వేన తస్య బ్రహ్మప్రకరణమధ్యప్రతిపాదనాత్ పరగతత్వాచ్చ. నను 'ఋతం పిబంతా'విత్యుత్తరమంత్రే కర్మఫలభోగాన్వయినోరేవమాత్మనశ్చ జీవవత్ కర్తృత్వేన వా అంతఃకరణవత్ కరణత్వేన వాఽన్వయాసంభవాత్ పరమాత్మప్రకరణమధ్యగతత్వం నాస్తీత్యాశంక్యోక్తం 'గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానౌ హి తద్దర్శనాది'తి గుహాం ప్రవిష్టౌ జీవపరమాత్మానావేవ తయోరేవాస్మిన్ ప్రకరణే గుహాప్రవేశదర్శనాత్ 'తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టం గుహాహిత' మితి పరమాత్మనో గుహాప్రవేశః శ్రూయతే యా ప్రాణేన సంభవత్యదితిర్దేవతామయీ గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠంతీతి జీవస్యాపి గుహాప్రవేశో దృశ్యతే అతః ద్వయోరపి గుహాప్రవేశదర్శనాత్ తయోరేవ పిబతోశ్ఛత్రిన్యాయేన ఋతం పిబంతావితి నిర్దేశస్య సంభవాత్, ఋతం పిబన్తావితి మంత్రేణ న పరమాత్మప్రకరణవిచ్ఛేదశ్శక్యశఙ్కః విశేషణాచ్చ అస్మిన్ ప్రకరణే బ్రహ్మజజ్ఞం దేవమీడ్యం విదిత్వేతి జీవపరయోరుపాస్యత్వోపాసకత్వాదినా విశేషితత్వాత్తయోరేవోపాసనసౌకర్యాయ ఏకాధికరణస్థత్వ ప్రతిపాదనార్థత్వాత్ ఋతం పిబంతావితి మంత్రస్య జీవపరప్రతిపాదకత్వమేవ అతః యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్రం చేతి మంత్రః పరమాత్మపరఏవేతి నిర్ణీతం తథా 'అంగుష్ఠమాత్రః పురుషో మధ్య ఆత్మని తిష్ఠతి ఈశానో భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సత' ఇతి మంత్రే అంగుష్ఠమాత్రతయా నిర్దిశ్యమానో జీవ ఏవ అంగుష్ఠమాత్రత్వస్య జీవధర్మతయా 'ప్రాణాధిపస్సంచరతి స్వకర్మభిరంగుష్ఠమాత్రో రవితుల్యరూపః అంగుష్ఠమాత్రం పురుషం నిశ్చకర్ష యమో బలా'దితి శ్రుతి స్మృతిప్రసిద్ధత్వాదితి పూర్వపక్షం కృత్వా శబ్దాదేవ ప్రమితః హృద్యపేక్షయా తు మనుష్యాధికారత్వాత్ కంపనాత్ జ్యోతిర్దర్శనాదితి చతుర్భిస్సూత్రై స్సిద్ధాంతః కృతః తేషాంచాయమర్థః అఙ్గుష్ఠప్రమితః పరమాత్మా శబ్దాదేవ 'ఈశానో భూతభవ్యస్యే'తి ఈశ్వరత్వవాచకేశానశబ్దాదేవ నను కథం తర్హి పరమాత్మనోంగుష్ఠమాత్రత్వమిత్యత్రాహ హృద్యపేక్షయా తు మనుష్యాధికారత్వాత్ హృది హృదయే పరమాత్మనో వర్తమాన

రం—త్వాత్తదపేక్షయా అంగుష్ఠమాత్రత్వముపపద్యతే న చ ఖరతురగాదీనామంగుష్ఠ శూన్యానాం హృదయస్యాంగుష్ఠప్రమితత్వాభావాత్తదంతర్వర్తినః పరమాత్మనః కథమం గుష్ఠమాత్రత్వమితి వాచ్యం ఉపాసనావిధాయిశాస్త్రస్య మనుష్యాధికారికత్వాత్తేషాం చాంగుష్ఠసంభవాత్తద్ధృదయవర్తినః అంగుష్ఠసమపరిమాణహృదయావచ్ఛేదనిబంధనాంగు ష్ఠప్రమితత్వేనానుపపత్తిః కంపనాత్ యదిదం కించ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిస్సృతం మహద్భయం వజ్రముద్యతమితి సమస్తప్రాణికంపనహేతుభయహేతుత్వ స్యాస్మిన్నంగుష్ఠప్రమితే ఆమ్నానాత్తస్య చ పరమాత్మధర్మత్వస్య 'భీషాస్మాద్వాతః పవత' ఇత్యాదిశ్రుతిప్రతిపన్నత్వాదంగుష్ఠప్రమితః పరమాత్మా 'జ్యోతిర్దర్శనాత్ న తత్ర సూర్యో భాతి న చంద్రతారక'మితి అంగుష్ఠప్రమితే సకలతేజశ్ఛాదకజ్యోతిస్సంబంధ ప్రతిపాదనాత్తాదృశజ్యోతిస్సంబంధస్య ఆథర్వణే బ్రహ్మసంబంధితయా ప్రతిపాదిత త్వాచ్చ అంగుష్ఠప్రమితః పరమాత్మేత్యర్థః—తథా 'ఇంద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా అర్థే భ్యశ్చ పరం మనః, మనసస్తు పరా బుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మా మహాన్పరః. మహతః పరమవ్యక్త మవ్యక్తాత్పురుషః పరః, పురుషాన్న పరం కించిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతి'రితి వాక్యే సాంఖ్యప్రక్రియా ప్రత్యభిజ్ఞానాత్పంచవింశాతిరిక్తపురుషనిషేధాచ్చ . సాంఖ్యాభిమత మబ్రహ్మాత్మకం ప్రధానమేవావ్యక్తశబ్దేనాభిధీయత ఇతి 'అనుమానికమప్యేకేషా'మితి చేదితి సూత్రఖండేన పూర్వపక్షం కృత్వా శరీరరూపకవిన్యస్తగృహీతేర్దర్శయతి చ సూక్ష్మం తు తదర్హత్వాత్ తదధీనత్వాదర్థవత్ జ్ఞేయత్వావచనాచ్చ' వదతీతి చేన్న ప్రాజ్ఞో హి ప్రకరణాత్ 'త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చ మహద్వచ్చే'తి ప్తభిస్సూత్రైస్సిద్ధాంతః కృతః తేషాం చాయమర్థః అనుమానికం నావ్యక్తశబ్దాభిలప్యం పాసనోపయోగివశీకరణాయ 'ఆత్మానం రథినం విద్ధి శరీరం రథమేవ' చేతి వాక్యే థిరథాదిభావేన రూపితేషు ఆత్మశరీరబుద్ధిమనఇంద్రియవిషయేషు రథరూపకాత్మనా రీరం రథమేవ చేతి విన్యస్తస్య శరీరస్యైవావ్యక్తశబ్దేన గ్రహణసంభవాత్ అస్మింశ్చ ప్రకరణే ఇంద్రియాదివశీకరణప్రకారస్యైవ 'యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ ప్రాజ్ఞ' ఇత్యాదిదర్శ నాత్ తదనుసారేణావ్యక్తశబ్దేన శరీరమేవ గృహ్యతే నను కథమవ్యక్తశబ్దేన వ్యక్తస్య రీరస్యాభిధానం తత్రాహ 'సూక్ష్మం తు తదర్హత్వాత్' భూతసూక్ష్మమవ్యాకృతం వ్యావస్థావిశేషమాపన్నం శరీరం భవతి తతశ్చ కారణవాచినా అవ్యక్తశబ్దేన స్థూలం రీరమేవోపచారాదుచ్యత ఇత్యర్థః ననూక్తశబ్దస్య ముఖ్యఏవార్థోऽస్తు కుతః స్థూలశరీరే క్షణాఽభ్యుపగంతవ్యేత్యత్రాహ 'తదర్హత్వా'దితి స్థూలశరీరస్యైవ కార్యార్హత్వా స్యైవ వశీకార్యత్వాయ ప్రతిపాదనస్యాపేక్షితత్వాదవ్యక్తశబ్దేన కారణవాచినా

రం—స్థూలశరీరలక్షణా ఉచితేతి భావః. నను యది భూతసూక్ష్మమవ్యాకృతమభ్యు
గమ్యతే కాపిలతంత్రసిద్ధోపాదానే కః ప్రద్వేష ఇత్యత్రాహ తదధీనత్వాదర్థవత్ అస్
న్మతే అవ్యక్తస్య పరమాత్మాధీనతయా తదధిష్ఠితత్వేన ప్రయోజనవత్త్వమస్తి సాంఖ
మతే తదనభ్యుపగమాత్తస్య నిష్ప్రయోజనత్వమితి భావః 'జ్ఞేయత్వావచనాచ్చ' య
తంత్రసిద్ధమేవ అవివక్షిష్యత్ తదాస్య జ్ఞేయత్వమవివక్షిష్యత్ వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞాన
న్మోక్షం వదద్భిస్తాంత్రికైస్తేషాం సర్వేషాం జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్ న చాస్య జ్ఞేయత
ముచ్యతే అతో న తంత్రసిద్ధస్యేహ గ్రహణమ్ 'వదతీతి చేన్న ప్రాజ్ఞో హి ప్రకరణాత్
'అశబ్ద మస్పర్శమరూపమవ్యయం తథాఽరసం నిత్యమగంధవచ్చ యత్, అనాద్యనంత
మహతః పరం ధ్రువం నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే' ఇత్యుక్తస్య జ్ఞేయత్వ
మనంతరమేవ శ్రుతిర్వదతీతి చేన్న 'సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పద
మితి ప్రాజ్ఞస్య పరమాత్మనః ప్రకరణాత్ స ఏవ 'అశబ్దమస్పర్శ'మితి మంత్రే జ్ఞేయ
త్వేన నిర్దిశ్యతే న తంత్రసిద్ధమవ్యక్తం 'త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః' ప్రశ్నశ్చ
అస్మిన్ ప్రకరణే హి ఉపాయోపేయోపేతౄణాం త్రయాణామేవ జ్ఞేయత్వోప
న్యాసః 'అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మా'దితి ప్రశ్నశ్చ దృశ్యతే నావ్యక్తాదేః 'మహద్వచ్చ'
యథా 'బుద్ధేరాత్మా మహాన్ పర' ఇత్యత్రాత్మశబ్దసామానాధికరణ్యాన్న తంత్రసిద్ధ
మహత్తత్త్వం గృహ్యతే ఏవమవ్యక్తమప్యాత్మనః పరత్వేనాభిధానాన్న కాపిలతంత్ర
సిద్ధం గృహ్యత ఇతి స్థితమ్. అతశ్చయముపనిషత్సర్వాపి పరమాత్మపరేతి త్రిభిరధిక
ణైర్నిర్ణీతమ్.

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాంతనిర్ధారణసార్వభౌమ శ్రీమద్రంగరామానుజమునివర
విరచితం కఠోపనిషద్ద్వితీయాధ్యాయషష్ఠవల్లీభాష్యం
కఠోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం
భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః,
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో
రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్.

శ్రీపరమాత్మనే నమః.

ఆనందగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రంగరామానుజభాష్యేణ

చ యుక్తా అథర్వవేదీయా ప్రశ్నోపనిషత్ ప్రథమః ప్రశ్నః

ఓం భద్రంకర్ణేభిరితీత్యాది శాంతిః.

అవతారికా.

శం— మన్త్రోక్తస్యార్థస్య విస్తరానువాదీదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే ఋషి ప్రశ్నప్రతివచనాఖ్యాయికా తు విద్యాస్తుతయే. ఏవం సంవత్సరబ్రహ్మచర్యసంవాసాది ంక్తైస్తపోయుక్తైర్గ్రాహ్యా, పిప్పలాదాదివత్సర్వజ్ఞకల్పైరాచార్యైర్వక్తవ్యా చ న సా ంన కేన చిదితి విద్యాం స్తౌతి. బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసూచనాచ్చ తత్కర్తవ్యతా ్యత్.

ఆ—అథర్వణే 'బ్రహ్మాదేవానా'మిత్యాది మంత్రైరేవాత్మతత్త్వస్య నిర్ణీతత్వాత్త వ బ్రాహ్మణేన తదభిధానం పునరుక్తమిత్యాశంక్య తస్యైవేహ విస్తరేణ ప్రాణో సనాదిసాధనసాహిత్యేనాభిధానాన్న పౌనరుక్త్యమితి వదన్ బ్రాహ్మణమవతార తి (మంత్రేతి) (విస్తరేతి) మంత్రే హి ద్వే విద్యే వేదితవ్యే పరా చైవాపరా చేతి ్త్వా తత్రాపరా ఋగ్వేదాద్యభిధేయేత్యుక్తం. సా చావిద్యా కర్మరూపా ఉపాసనా పా చ తత్ర ద్వితీయా ద్వితీయ తృతీయ ప్రశ్నాభ్యాం విప్రియతే ఆద్యా కర్మ ండే వివృతేతి నేహ విప్రియతే ఉభయోః ఫలం తు తతో వైరాగ్యార్థం ప్రథమ శ్నే స్పష్టీక్రియతే. పరవిద్యా చ 'అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యత' ఇత్యు ్యా కృత్స్నేన ముండకేన ప్రతిపాదితా తత్రాపి 'యథా సుదీప్తా'దిత్యాదిమంత్ర మోక్తార్థస్య విస్తరార్థం చతుర్థః ప్రశ్నః 'ప్రణవో ధను'రిత్యత్రోక్తప్రణవోపాసన ణార్థం పంచమః ప్రశ్నః ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ ఇత్యాదినా శేషేణ ముండ ్కతస్యార్థస్య స్పష్టీకరణార్థష్షష్ఠః ప్రశ్న ఇతీదం బ్రాహ్మణం తద్విస్తరానువా ర్థః అతఏవ విషయప్రయోజనాదికం తత్రైవోక్తమితి నేహ పునరుచ్యతఇతి ్యమ్. ఆఖ్యాయికాయాః బ్రహ్మచర్యతప ఆదిసాధనవిధానం పురాకల్పస్వరూపేణ యోజనాంతరం చాస్తీత్యాహ (బ్రహ్మచర్యాదిసాధనేతి)

హరిః ఓమ్:—

సుకేశా చ భారద్వాజః శైబ్యశ్చ సత్యకామః సౌర్యా
యణీ చ గార్గ్యః కౌశ(స)ల్యశ్చాశ్వలాయనో భార్గవో
వైదర్భిః కబంధీ కాత్యాయనస్తే హైతే బ్రహ్మపరాః

శం—సుకేశా చ నామతః భరద్వాజస్యాపత్యం భారద్వాజః శైబ్యశ్చ శి
రపత్యం శైబ్యః సత్యకామో నామతః సౌర్యాయణీ సూర్యస్యాపత్యం సౌర్యః తస
పత్యం సౌర్యాయణిః ఛాందసః సౌర్యాయణీతి గార్గ్యః గర్గగోత్రోత్పన్నః కౌ(స
శల్యశ్చ నామతః అశ్వలస్యాపత్యమాశ్వలాయనః భార్గవః భృగోర్గోత్రాపత్య
భార్గవః వైదర్భిః - విదర్భే(ః ప్ర)భవః కబంధీనామతః క(త్య) తస్యాపత్యం కాత
యనః విద్యమానః ప్రపితామహో యస్య సః యువార్థప్రత్యయః తే హైతే బ్ర:

ఆ—(సౌర్యాయణీతి) సౌర్యాయణిరితి వక్తవ్యే దైర్ఘ్యం ఛాందసమిత్యర్థ
(యువార్థప్రత్యయ ఇతి) క(త్య)తస్య యువాపత్యే వివక్షితే ఫక్ ప్రత్యయే తః
ఆయనాదేశే చ కాత్యాయన ఇతి సిద్ధ్యతీత్యర్థః బ్రహ్మపరాణాం పునర్బ్రహ్మాన్వేష
మయుక్తమిత్యత ఆహ (అపరం బ్రహ్మేతి) నన్వపరబ్రహ్మాన్వేషణేనైవ పురుషా
సిద్ధేః కిం పరబ్రహ్మాన్వేషణేనేత్యాశంకతే (కిం తదితి) తస్య కోతిశయ ఇత్యర్థః తస
నిత్యత్వేన తత్ప్రాప్తేరప్యనిత్యహేతుత్వేనాపురుషార్థత్వాత్, పరస్యైవ నిత్యత్వా

శ్రీమతేరామానుజాయ నమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమంచితోరస్థ్సలం శ్రియా,
అంజనాచలశృంగారమంజలిర్మమ గాహతామ్.
వ్యాసం లక్ష్మణయోగీంద్రం ప్రణమాన్యాన్గురూనపి,
క్రమాత్ప్రశ్నోపనిషదం వ్యాకరిష్యే యథామతి.

రం—(సుకేశా చ భారద్వాజ ఇతి) భరద్వాజస్యాపత్యం పుమాన్ భా
ద్వాజః నామతస్సుకేశా శిబేరపత్యం శైబ్యః నామతస్సత్యకామః సూర్యాయణస
పత్యం సౌర్యాయణీ ఈకారశ్ఛాందసః గోత్రతో గార్గ్యః కౌసల్యో నామతః అః
లాయనస్యాపత్యమాశ్వలాయనః భార్గవో గోత్రతః విదర్భస్యాపత్యం వైదర్భిః కబం
నామతః కాత్యాయనో గోత్రతః (తే హైతే బ్రహ్మపరా ఇతి) తేహ-ప్రసిద్ధాః ఏ
ఉక్తాః సుకేశసత్యకామసౌర్యాయణీ కౌసల్యభార్గవకబంధినః షడృషయోబ్రహ్మపరా
వేదపరాః వేదైకశరణా ఇత్యర్థః బ్రహ్మనిష్ఠాః-వేదార్థతాత్పర్యవంతః యద్వా -బ్ర:

బ్రహ్మనిష్ఠాః పరం బ్రహ్మాన్వేషమాణా ఏష హ వై తత్సర్వం వక్ష్యతీతి తే హ సమిత్పాణయో భగవంతం పిప్పలాద ముపసన్నాః. ౧

తాన్ హ స ఋషిరువాచ భూయ ఏవ తపసా బ్రహ్మ

శం—పరాః-అపరం బ్రహ్మపరత్వేన గతాః తదనుష్ఠాననిష్ఠాశ్చ బ్రహ్మనిష్ఠాః పరం బ్రహ్మాన్వేషమాణాః కిం తత్ యన్నిత్యం విజ్ఞేయమితి తత్ప్రాప్త్యర్థం యథాకామం యతిష్యామహ ఇత్యేవం తదన్వేషణం కుర్వంతః తదధిగమాయ ఏష హ వై తత్సర్వం వక్ష్యతీత్యాచార్యముపజగ్ముః కథం తే హ సమిత్పాణయః - సమిద్భారగృహీతహస్తాస్సంతో భగవంతం - పూజావంతం పిప్పలాదమాచార్యముపసన్నాః - ఉపజగ్ముః. ౧

శం—తానేవముపగతాన్ హ - స కిల ఋషిరువాచ భూయః - పునరేవ యద్యపి యూయం పూర్వం తపస్విన ఏవ - తపసా - ఇంద్రియసంయమేన తథాపీహ విశేషతో బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా చ - ఆస్తిక్యబుద్ధ్యా ఆదరవంతః సంవత్సరం

ఆ—ప్రాప్తేస్తజ్జ్ఞానమాత్రసాధ్యత్వేనాపి నిత్యత్వాచ్చ, తస్యైవాన్వేషణీయత్వమితి పరస్వరూపకథనాయాహ (యదితి) పరబ్రహ్మాన్వేషమాణానాం కోఽతిశయ ఇత్యత ఆహ (తత్ప్రాప్త్యర్థమితి) తత్ప్రాప్త్యర్థం తదధిగమాయ తదన్వేషణం కుర్వంతో యథాకామం యతిష్యామహ ఇత్యేవమభిప్రాయేణేత్యన్వయః (సమిదితి) సమిద్గ్రహణం యథాయోగ్యం దంతకాష్ఠాద్యుపహారోపలక్షణార్థమ్. ౧

ఆ—తథాపీత్యస్య తపసేత్యతః పూర్వమన్వయః విశేషత ఇత్యస్య పూర్వత్ర

రం—పరాః-బ్రహ్మజ్ఞానతత్పరాః బ్రహ్మనిష్ఠాః-తపోనిష్ఠాః 'వేదస్తత్త్వం తపో బ్రహ్మే' త్యుక్తేః పరం బ్రహ్మ పరం - ఉత్కృష్టం నిరుపచితం బ్రహ్మ - స్వరూపతో గుణతశ్చ బృహద్భూతం వస్త్వన్వేషమాణాః - జిజ్ఞాసమానా ఇత్యర్థః హాశబ్దః ప్రసిద్ధౌ వైశబ్దోఽవధారణే ఏషః - అస్మద్బుద్ధౌ విపరివర్తమానః పరబ్రహ్మవిత్త్వేన ప్రసిద్ధః పిప్పలాద ఏవ షణ్ణామస్మాకం జిజ్ఞాసితానర్థాన్వక్తుం ప్రభవతీతి పర్యాలోచ్య సమిద్భారాద్యుపాయనపాణయశ్శాస్త్రదృష్టేన విధినా పూజ్యం పిప్పలాదముపగతా ఇత్యర్థః. ౧

రం—(తాన్హ స ఋషిరువాచేతి) స్పష్టోఽర్థః (భూయ ఏవేతి) యద్యపి పూర్వమేవ భవంతస్తపో బ్రహ్మచర్యాదిసంపన్నాః - తథాపి బ్రహ్మవిద్యాగ్రహణార్థం పునరపి శరీరశోషణాదిలక్షణతపసా - యోషిత్స్మరణకీర్తనకేళిప్రేక్షణగుహ్యభాషణసంకల్పాధ్యవసాయక్రియానిర్వృత్తిలక్షణాష్టవిధమైథునవర్జనరూపబ్రహ్మచర్యేణ ఆస్తి

చర్యేణ శ్రద్ధయా సంవత్సరం సంవత్స్యథ యథా కామం ప్రశ్నాన్ పృచ్ఛథ (త)యది విజ్ఞాస్యామః సర్వం హ వో వక్ష్యామ ఇతి.

అథ కబంధీ కాత్యాయన ఉపేత్య పప్రచ్ఛ భగవన్

శం—కాలం సంవత్స్యథ-సమ్యక్-గురుశుశ్రూషాపరాస్సంతో వత్స్యథ తతో యథా కామం - యో యస్య కామ స్తమనతిక్రమ్య - యద్విషయే యస్య జిజ్ఞాసా - తద్విష యాన్ ప్రశ్నాన్ పృచ్ఛథ (త)యది తద్యుష్మత్పృష్టం విజ్ఞాస్యామః. అనుద్ధతత్ప్ర ప్రదర్శనార్థో యది శబ్దః - నాజ్ఞానసంశయార్థః ప్రశ్ననిర్ణయాదవసీయతే సర్వం హ వః వః పృష్టం వక్ష్యామ ఇతి.

శం—అథ సంవత్సరాదూర్ధ్వం కబంధీ కాత్యాయనఉపేత్య ఉపగమ్య ప్రచ్ఛ - పృష్టవాన్ - హే భగవన్ కుతః కస్మాద్ధవై ఇమాః బ్రాహ్మణాద్యా ప్రజా

ఆ—న్వయః నిష్కృష్టమర్థమాహ (యద్విషయ ఇతి) అజ్ఞానాద్యర్థత్వాభావే హేతు మాహ (ప్రశ్నేతి) అత్ర ఇతిశబ్దోఽధ్యాహార్యః సర్వప్రశ్నానాం నిర్ణయాదజ్ఞానాద్య సంభవాదిత్యర్థః.

ఆ— పరబ్రహ్మాన్వేషమాణా ఇత్యుపక్రాంతేఽస్మిన్ బ్రహ్మప్రకరణే ప్రజా పతికర్తృకప్రభాసృష్టివిషయప్రశ్నప్రత్యు (క్త్యో) క్తేరసంగతిమాశంక్య ప్రశ్న ప్రత్యుక్తిరూపాయాః శ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (అపరవిద్యేతి) తేషామసౌ విరజో బ్రహ్మలోక ఇతి సముచ్చితకార్యస్య బ్రహ్మలోకస్య అథోత్తరేణేతి తద్గతేర్దేవయానమా ర్గస్య చేహ వక్ష్యమాణత్వాదిత్యర్థః ఇదముపలక్షణం కేవలకర్మణాం చేత్యపి ద్రష్టవ్య కేవలకర్మకార్యస్యాపి చేంద్రలోకస్య తద్గతేః పితృయాణస్య చ తేషామేవైష బ్రహ్మ

రం—క్యబుద్ధిలక్షణయా శ్రద్ధయా యుక్తాస్సంవత్సరమాత్రం వాసం కరిష్యథ-వాసం కుర్వంత్వితి (కురుతేతి) యావత్ తతః స్వేచ్ఛానురోధేన ప్రష్టవ్యానర్థాన్ పృచ్ఛ యది తానర్థాన్వయం జ్ఞాస్యామః - తదా పంచనామంతరేణ సర్వం వక్ష్యామః. యద్య స్మాసు జ్ఞాతృత్వస్య నిశ్చయాభావేన సంవత్సరబ్రహ్మచర్యతపఆదౌ బహుక్లేశసాధ్య ప్రవృత్తిర్న యుష్మభ్యం రోచతే - తదా సుఖేన గంతవ్యమితి భావః. తతశ్చ గురో జ్ఞాతృత్వ పరీక్షామంతరేణైవ శుశ్రూషా కార్యేత్యయమర్థశ్శిక్షితో భవతి. తథా గురో రపి శిష్యసంగ్రహే నాతీవాదరః కర్తవ్యఇత్యర్థస్సూచితః.

రం—(అథ కబంధీతి) సంవత్సరవాసానంతరమస్యైరనుజ్ఞాతః కబంధీ పిప్పల

కుతో హ వా ఇమాః ప్రజాః ప్రజాయంత ఇతి. 3

తస్మై స హోవాచ ప్రజాకామో వై ప్రజాపతిః స తపో

శం—ప్రజాయంతే-ఉత్పద్యంతే అపరవిద్యాకర్మణోః (సముచ్చితయోః) సముచ్చితాసముచ్చితయోర్యత్కార్యమ్ - యా గతిః తద్వక్తవ్యమితి తదర్థోయం ప్రశ్నః. 3

శం—తస్మాఏవం పృష్టవతే సహోవాచ - తదపాకరణాయాహ. ప్రజాకామః ప్రజా ఆత్మనస్సిసృక్షుర్వై ప్రజాపతిః సర్వాత్మా సన్ జగత్ స్రక్ష్యామీత్యేవం విజ్ఞానవాన్ యథోక్తకారీ తద్భావభావితః కల్పాదౌ నిర్వృత్తో హిరణ్యగర్భః సృజ్యమానానాం ప్రజానాం స్థావరజంగమానాం పతిస్సన్ జన్మాంతరభావితం జ్ఞానం

ఆ—లోకః ప్రజాకామా దక్షిణం ప్రతిపద్యంతఇతి వక్ష్యమాణత్వాదితి. యద్యపీదమపి పరబ్రహ్మజిజ్ఞాసావసరేఽసంగతమేవ - తథాపి కేవలకర్మకార్యాత్సముచ్చితకర్మకార్యాచ్చ విరక్తస్యైవ తత్రాధికారఇతి తతో వైరాగ్యార్థమిదముచ్యతే. యద్యపి ముఖతః సృష్టిః ప్రతీయతే తథాపి తదుక్తౌ ప్రయోజనాభావాత్స్రష్ట్యుక్తివ్యాజేనా(న)పరవిద్యాఫలమేవాత్రోచ్యత ఇతి భావః (ప్రశ్న ఇతి) ప్రతివచనం చేత్యపి ద్రష్టవ్యం. తాభ్యామేవ తదుక్తేరితి. 3

ఆ—తస్మై సహోవాచేతి ప్రతిజ్ఞాతం విశేషతో దర్శయతి (తదపాకరణాయేతి) ఆద్యస్య సన్నిత్యస్య ప్రజాకామస్సన్నిత్యన్వయః (యథోక్తకారీతి) జ్ఞానకర్మసముచ్చయకారీత్యర్థః (తద్భావభావిత ఇతి) ప్రజాపతిరహం సర్వాత్మేత్యుపాసనకాలీన ప్రజాపతిభావనాయుక్త ఇత్యర్థః. పూర్వకల్పీయ తద్భావభావిత ఏతత్కల్పాదౌ హిరణ్యగర్భాత్మనా నిర్వృత్తః ప్రజాపతిస్సన్ పశ్చాత్ప్రజాకామస్సన్ తపః - జన్మాన్తరభావితం జ్ఞానం శ్రుతిప్రకాశితార్థవిషయమతప్యత - అన్వాలోచయత్ - చిన్తాదినా తత్సంస్కారముద్బోధ్య జ్ఞానముత్పాదితవానిత్యన్వయః తత్ర ప్రథమమాదిత్యచంద్రోత్పాదనేన తద్భావమాపద్య పశ్చాచ్చంద్రాదిత్యసాధ్యసంవత్సరభావమాపద్య ఏవమేవ తదవయవాయన ద్వయమాసపక్షాహోరాత్రభావమాపద్య తతస్తత్సాధ్యవ్రీహ్యాద్యన్నభావం రేతోభావం చాపద్య తేన రేతసా ప్రజాః సృజేయమిత్యేవంనిశ్చిత్య

రం—దస్య సమీపం యథావిధ్యుపగమ్య పప్రచ్ఛ కిమితి (భగవన్ కుతో హ వా ఇతి) స్పష్టోర్థః. 3

రం—(తస్మై సహో వాచేతి) ఏవం పృష్టవతే కబంధినే పిప్పలాద ఉవాచ (ప్రజాకామో హ వై ఇతి) అత్ర ప్రజాపతిశబ్దః బ్రహ్మపరః - అస్య కారణవాక్యత్వాత్ వ్యాసార్యైస్సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే అత్రత్యప్రజాపతిశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వస్య

తప్యత స తప స్తప్త్వా స మిథునముత్పాదయతే, రయిం చ
ప్రాణం చేత్యేతౌ మే బహుధా ప్రజాః కరిష్యత ఇతి ౪
ఆదిత్యో హ వై ప్రాణో రయిరేవ చంద్రమాః రయిర్వా

శం—శ్రుతిప్రకాశితార్థవిషయమ్-తపః అన్వాలోచయత్ - అతప్యత. అథ తు స ఏవం తపస్తప్త్వా-శ్రౌతం జ్ఞానమన్వాలోచ్య సృష్టిసాధనభూతం మిథునముత్పాదయతే - మిథునం - ద్వంద్వముత్పాదితవాన్ రయిం చ-సోమమన్నం ప్రాణం చ-అగ్నిమత్తారం. ఏతావగ్నీషోమావన్నాత్తృభూతౌ మే - మమ బహుధా - అనేకధా ప్రజాః కరిష్యత ఇత్యేవం సంచింత్యాండోత్పత్తిక్రమేణ సూర్యాచంద్రమసావకల్పయత్ . ౪

శం—తత్రాదిత్యో హ వై ప్రాణః అత్తా అగ్నిః రయిరేవ చంద్రమాః, రయిరేవాన్నం సోమ ఏవ. తదేతదేకమత్తా చాన్నం చ ప్రజాపతిః ఏకం తు మిథునం

ఆ—ప్రథమం రయిప్రాణశబ్దితసూర్యచంద్రద్వంద్వముత్పాదితవానిత్యాహ (స ఏవమితి) రయిశబ్దేన ధనవాచినా భోజ్యజాతం లక్షయిత్వా భోజ్యస్య సోమకిరణామృతయుక్తత్వాత్తద్ద్వారా సోమో లక్ష్యత ఇత్యాహ (రయిం చేతి) ఏవం ప్రాణశబ్దేనాపి 'అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః, ప్రాణాపానసమాయుక్తః పచామ్యన్నం చతుర్విధ'మితి స్మృతేః అగ్నేః ప్రాణసంబంధాదగ్నిర్భోక్తా లక్ష్యత ఇత్యాహ (ప్రాణం చేతి) అగ్నీషోమయోరండాంతర్గతత్వేనాండోత్పత్త్యనంతరముత్పత్తిరిత్యాశయేనాహ (అండోత్పత్తీతి) 'ఉద్యంతం వావాదిత్యమగ్నిరనుసమారోహతీ'తి శ్రుతేః సూర్యాగ్న్యోరేకత్వమభిప్రేత్యాగ్నిం సూర్యపదేనాహ (సూర్యాచంద్రమసావితి.) ౪

ఆ—రయిప్రాణౌ శ్రుతిః స్వయమేవ వ్యాచష్ట ఇత్యాహ (తత్రాదిత్య ఇతి) ప్రజాపతేరేవ సంవత్సరాదిప్రజాపర్యంతం స్రష్టృత్వం వక్తుం రయిప్రాణయోస్సంవత్సర

రం—సమర్థితత్వాత్ సః ప్రసిద్ధః ప్రజాపతిః పరమాత్మా ప్రజాసృష్టికామనయా స్రష్టవ్యాలోచనరూపం తపః అతప్యత-కృతవాన్ (సతపస్తప్త్వేతి) ఏవం స్రష్టవ్యం పర్యాలోచ్య రయిప్రాణశబ్దితప్రకృతిపురుషాఖ్యం మిథునముత్పాదితవానిత్యర్థః. కేనాభిప్రాయేణేత్యత ఆహ (ఏతౌ మే ఇతి) ప్రజాకామస్య మమ ఏతౌ రయిప్రాణౌ అనేకప్రకారాన్ ప్రాణిన ఉత్పాదయిష్యత ఇత్యభిప్రాయేణేత్యర్థః. ౪

రం—రయిప్రాణశబ్దార్థమాహ (ఆదిత్యో హ వై ఇతి) అదత్త ఇత్యాదిత్యః

ఏతత్సర్వం యన్మూర్తం చామూర్తం చ తస్మాన్మూర్తిరేవ
రయిః. ౫

అథాదిత్యఉదయన్యత్ప్రాచీం దిశం ప్రవిశతి తేన
ప్రాచ్యాన్ ప్రాణాన్రశ్మిషు సన్నిధత్తే యద్దక్షిణాం

శం—గుణప్రధానకృతో భేదః కథం రయిర్వై అన్నం వై ఏతత్సర్వం కిం తత్ యన్మూర్తం చ స్థూలం చ అమూర్తం చ సూక్ష్మం చ మూర్తామూర్తే అత్త్రన్నరూపే రయిరేవ తస్మాత్ ప్రవిభక్తాదమూర్తాద్యదన్యన్మూర్తరూపం మూర్తిః సైవ రయిః అమూర్తేనాత్త్రాద్యమానత్వాత్. ౫

శం—తథాఽమూర్తోపి ప్రాణోఽత్తా సర్వమేవ యచ్చాద్యం కథం అథ ఆదిత్య ఉదయన్ ఉద్గచ్ఛన్ (ప్రాణినాం చక్షుర్గోచరమాగచ్ఛన్) యత్ప్రాచీం

ఆ—స్రష్టుః ప్రజాపత్యుపాదానత్వాత్ ప్రజాపత్యాత్మత్వమాహ (తదేతదేకమితి) కథమేకస్యాత్తాన్నం చేతి భేదఇత్యాశంక్య తస్యైవ గుణభావవివక్షయాన్నత్వం. ప్రాధాన్యవివక్షయా చాత్తృత్వమితి భేదఇత్యాహ (గుణేతి) రయిప్రాణయోః కథం ప్రజాపత్యాత్మత్వమితి శంకతే (కథమితి) తత్ర రయేః సర్వాత్మకత్వాత్ప్రజాపతిత్వమిత్యాహ (రయిరితి) అమూర్తస్యాపి వాయ్వాదేః కేనచిదద్యమానత్వాద్రయిత్వమిత్యర్థః నను మూర్తామూర్తయోరత్త్రన్నయోరుభయోరపి రయిత్వేఽన్నమేవ రయిరితి కథముక్తమిత్యాశంక్య మూర్తామూర్తత్వేన విభాగమకృత్వా సర్వస్య గుణభావమాత్రవివక్షయా సర్వం రయిరిత్యుచ్యతే యదా ఉభే విభజ్య గుణప్రధానభావేన వివక్ష్యేతే తదాఽమూర్తేన ప్రాణేన మూర్తస్యాద్యమానత్వాన్మూర్తస్యైవ రయిత్వమిత్యాహ (తస్మాదితి.) ౫

ఆ—రయిశబ్దితస్యాన్నస్య ప్రజాపతిత్వార్థం సర్వాత్మత్వముక్త్వా ప్రాణస్యాపి తదర్థమేవ సర్వాత్మత్వముచ్యతే అథాదిత్య ఇతి వాక్యేనేత్యాహ (తథేత్యాదినా)

రం—భోక్తా. స ఏవ ప్రాణఇత్యర్థః తస్య ప్రాణశబ్దితత్వే హేతుస్సమనంతరమేవ వక్ష్యతే రయిరేవ చంద్రమా ఇత్యస్యాభిప్రేతమర్థమాహ (రయిర్వా ఇతి) మూర్తశబ్దేన పృథివ్యప్తేజాంస్యుచ్యన్తే అమూర్తశబ్దేన వాయ్వంతరిక్షే ఉచ్యేతే. సర్వమపి భూతజాతం రయిః - అన్నం భోగ్యమిత్యర్థః తస్మాన్మూర్తశబ్దితం పాంచభౌతికం శరీరం సర్వం భోగ్యమేవేత్యర్థః. ౫

రం—(అథాదిత్యః) రయినిరూపణానన్తరం ఆదిత్యః వర్ణ్యత ఇతి శేషః ఆదిత్యశబ్దితస్య భోక్తుః ప్రాణశబ్దితత్వే హేతురుచ్యత ఇతి యావత్ (ఉదయన్యత్ప్రాచీం

యత్ప్రతీచీం యదుదీచీం యదధో యదూర్ధ్వం యదం
తరాదిశో యత్సర్వం ప్రకాశయతి తేన సర్వాన్
ప్రాణాన్ రశ్మిషు సన్నిధత్తే. ౬

శం — దిశం ప్రవిశతి తత్ప్రాచీం దిశం స్వప్రకాశేన ప్రవిశతి వ్యాప్నోతి తే స్వాత్మవ్యాప్త్యా సర్వాంస్తత్స్థాన్ ప్రాణాన్ ప్రాచ్యానన్తర్భూతాన్ రశ్మిషు స్వాత్మా భాసరూపేషు వ్యాప్తిమత్సు వ్యాప్తత్వాత్ప్రాణినః సన్నిధత్తే - సన్నివేశయతి. ఆత్మ భూతాన్ కరోతీత్యర్థః తథైవ యత్ప్రవిశతి దక్షిణాం యత్ప్రతీచీం యదుదీచీమధ ఊర్ధ్వం యత్ప్రవిశతి యచ్చాన్తరా దిశః కోణదిశోఽవాన్తరదిశః యచ్చాన్యత్సర్వం ప్రకాశయతి తేన స్వప్రకాశవ్యాప్త్యా సర్వాన్ సర్వదిక్స్థాన్ ప్రాణాన్ రశ్మిషు సన్నిధత్తే. ౬

ఆ — యచ్చాద్యం తదపి ప్రాణోత్తా ప్రాణోఽపి సర్వమేవేతి సర్వాత్మక ఇత్యర్థః (స్వప్రకాశేనేతి) స్వకీయప్రకాశేన స్వప్రభయేత్యర్థః (అన్తర్భూతానితి) యద్యపి ప్రాణస్యా త్తృత్వముక్తం తథాపి రయిర్వా ఏతత్సర్వమిత్యత్రామూర్తస్య ప్రాణస్యాపి గుణభా వివక్షయా అన్నత్వముక్తమితి తథోక్తం (స్వాత్మావభాసరూపేష్వితి) స్వాత్మప్రభ రూపేషు రశ్మిష్విత్యర్థః (వ్యాప్తత్వాదితి) సంబద్ధత్వాదిత్యర్థః. ౬

రం — దిశం ప్రవిశతీతి)అయం జీవః సుషుప్తిస్థానాత్ ప్రబుధ్యమాన ఏవ సన్ ప్రాచీం దక్షిణాం ప్రతీచీముదీచీమధశ్చోర్ధ్వం అన్తరా దిశో యత్సర్వం ప్రకాశయన్ త ద్దిగ్వర్తీన్ద్రియాణి ధర్మభూతజ్ఞానాఖ్యరశ్మిద్వారా బిభర్తి తస్మాత్స ఏవ ప్రాణశబ్దితేంద్రియ నిర్వోఢృత్వాత్ప్రాణ ఇత్యర్థః ప్రాచీం దిశం ప్రవిశతి ప్రకాశయతి ప్రాచ్యాం పదార్థానుపలభత ఇతి యావత్ తేన తస్మాద్ధేతోః ప్రాచ్యాన్ ప్రాణాన్రశ్మిషు సన్నిధత్తే పూర్వదిగ్వర్తిపదార్థప్రకాశకాన్ చక్షురాదీన్ ప్రాణాన్ ధర్మభూతజ్ఞానాఖ్య రశ్మిముఖేనాధితిష్ఠతి ప్రేరయతి ధర్మభూతజ్ఞానేన తదధిష్ఠాతృత్వలక్షణసన్నిధానాభావే చక్షురాదినా కరణేన రూపాద్యుపలమ్భో న స్యాత్ చేతనానధిష్ఠితస్య కరణస్య కార్యాసమర్థత్వాదితి భావః యద్దక్షిణాం యత్ప్రతీచీం యదుదీచీమిత్యాదౌ యద్దక్షిణాం ప్రవిశతి తేన దాక్షిణాత్యాన్ ప్రాణాన్రశ్మిషు సన్నిధత్తే. యత్ ప్రతీచీం ప్రవిశతి తేన ప్రతీచ్యాన్ ప్రాణాన్రశ్మిషు సన్నిధత్తే ఇత్యాదిశేషః పూరణీయః లాఘవార్థం ప్రతి పర్యాయం తదనుక్తిః అత్ర ప్రజాస్సిసృక్షుః పరమాత్మా ప్రకృతిం పురుషం చ ససర్జేతి వక్తవ్యే పరోక్షరూపేణ రయిప్రాణశబ్దాభ్యాం తదభిలాపః, రయిప్రాణయోశ్చంద్రాదిత్యశబ్దాభ్యామభిలాపశ్చ పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవా ఇతి రీత్యా అస్యార్థస్య స్ఫుటతరోపదేశానర్హత్వసూచనార్థః. ౬

స ఏష వైశ్వానరో విశ్వరూపః ప్రాణోఽగ్నిరుదయతే
తదేతదృచాభ్యుక్తమ్. ౭

విశ్వరూపం హరిణం జాతవేదసం పరాయణం జ్యోతిరే

శం—స ఏషః అత్తా ప్రాణో వైశ్వానరః సర్వాత్మా విశ్వరూపః విశ్వాత్మ
శ్చ ప్రాణోఽగ్నిశ్చ సఏవాత్తోదయతే ఉద్గచ్ఛతి ప్రత్యహం సర్వా దిశ ఆత్మసా
ర్వన్ తదేతత్ ఉక్తం వస్తు ఋచా మంత్రేణాప్యభ్యుక్తమ్. ౭

శం—విశ్వరూపం సర్వరూపం హరిణం రశ్మిమంతం జాతవేదసం జాతప్రజ్ఞానం
యణం సర్వప్రాణాశ్రయం జ్యోతిరేకం సర్వప్రాణినాం చక్షుర్భూతమద్వితీయం
ం తాపక్రియాం కుర్వాణం స్వాత్మానం సూర్యం సూరయః విజ్ఞాతవంతో

ఆ—తస్య ప్రత్యక్షత్వమాహ (స ఏష ఇతి) (వైశ్వానర ఇతి) నరాః జీవాః
చ తే నరాశ్చ విశ్వానరాః స ఏవ వైశ్వానరః సర్వజీవాత్మక ఇత్యర్థః విశ్వరూపః
ప్రపంచాత్మక ఇతి భేదః (ఉక్తం వస్త్వితి) ఆదిత్యస్యోక్తం మాహాత్మ్యమిత్యర్థః. ౭

ఆ—విశ్వరూపమిత్యాది ద్వితీయాంతానాం సహస్రరశ్మిరిత్యాదిప్రథమాంతా
సామానాధికరణ్యేనాన్వయాయోగాదధ్యాహారం కృత్వా వాక్యభేదేన వ్యా
(స్వాత్మానమిత్యాదినా) స మిథునముత్పాదయత ఇత్యుపక్రాంతం మిథునముప

రం—ఆదిత్యో హ వై ప్రాణ ఇతి ప్రాణాదిత్యశబ్దనిర్దిష్టస్య భోక్తృవర్గస్యోద
నస్య పరమాత్మాత్మకతామాహ (స ఏష వైశ్వానరో విశ్వరూప ఇతి) యః ప్రాక్
తః ప్రజాపతిశబ్దితః విశ్వేషాం నరాణాం నేతృత్వేన వైశ్వానరశబ్దవాచ్యః సర్వ
యా విశ్వరూపశబ్దితః అగ్రనేతృత్వాదిగుణయోగేన అగ్నిశబ్దితః స ఏష ప్రాక్
పతిశబ్దనిర్దిష్టః పరమాత్మా 'ఆదిత్యో హ వై ప్రాణ' ఇతి ప్రాణశబ్దితభోక్తృరూప
ఉదయత ఇత్యర్థః అయం చ మంత్రో వైశ్వానరాధికరణే పరమాత్మపరతయా
కృత్య భగవతా భాష్యకృతా వ్యవహృతః. అతఏవ వ్యాఖ్యాతమితి ద్రష్టవ్యమ్.
దృచాభ్యుక్తం) తదేతత్ బ్రహ్మ అభిముఖీకృత్య ఋఙ్మంత్రేణాప్యుక్తమ్. ౭

రం—(విశ్వరూపం హరిణమితి) విశ్వరూపం సర్వశరీరం జాతాని వేదాంసి
యస్మాత్స జాతవేదాః 'ప్రజ్ఞా చ తస్మాత్ప్రసృతా పురాణీ'తి సర్వజ్ఞానోత్పాదకం
యణం పరమప్రాప్యం జ్యోతిః సర్వప్రకాశకదీప్తిమంతం ఏకం అద్వితీయం తపం
ంతరాదిత్యాదిరూపేణ తపంతం 'సంతాపయతి స్వం దేహమాపాదతలమస్తకం,
వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః, ప్రాణాపానసమాయుక్తః

కం తపన్తమ్, సహస్రరశ్మిశ్శతధా వర్తమానః ప్రాణః ప్రజానాముదయత్యేష సూర్యః.
సంవత్సరో వై ప్రజాపతిస్తస్యాయనే దక్షిణం చోత్తరం చ తద్యేహవై తదిష్టాపూర్తే కృతమిత్యుపాసతే తే

శం—బ్రహ్మావిదః కోऽసౌ యం విజ్ఞాతవంతః సహస్రరశ్మిః అనేకరశ్మిః శతధా అనే
ప్రాణిభేదేన వర్తమానః ప్రాణః ప్రజానాముదయత్యేష సూర్యః యశ్చాసౌ చంద్ర
మూర్తిరన్నమమూర్తిశ్చ ప్రాణోత్తాదిత్యస్తదేతదేకమేతన్మిథునం సర్వమ్.

శం—కథం ప్రజాః కరిష్యత ఇతి ఉచ్యతే, తదేవ కాలస్సంవత్సరో వై
జాపతిః తన్నిర్వర్త్యత్వాత్సంవత్సరస్య చంద్రాదిత్యనిర్వర్త్యతిథ్యహోరాత్రసముదా
హి సంవత్సరః తదనన్యత్వాద్రయిప్రాణౌ తన్మిథునాత్మకఏవేత్యుచ్యతే తత్కథం తద
సంవత్సరస్య ప్రజాపతేరయనే మార్గౌ ద్వౌ దక్షిణం చోత్తరం చ ద్వే ప్ర

ఆ—సంహరతి (యశ్చాసావితి) యశ్చాసౌ చంద్రమాః యశ్చామూర్తః ప్ర
తదేకం మిథునం సర్వం సర్వాత్మకమిత్యన్వయః.

ఆ—ఏతౌ మే బహుధా ప్రజాః కరిష్యత ఇత్యుక్తం తత్కేన ప్రకారే
పృచ్ఛతి (కథమితి) రయిప్రాణయోః సంవత్సరాదిద్వారా ప్రజాస్రష్టృత్వమిత్యా
(ఉచ్యతఇతి) తదేవ మిథునమేవ సంవత్సరః కాలః స చ ప్రజాపతిః ప్రజాప
త్మకమిథుననిర్వర్త్యత్వాదిత్యాహ (తన్నిర్వర్త్యత్వాదితి) తదుపపాదయతి (చంద్రే
చంద్రనిర్వర్త్యాస్తిథయః, ఆదిత్యనిర్వర్త్యాన్యహోరాత్రాణీతి విభాగః తన్నిర్వర్త్య
కాలస్య కథం తదాత్మతేత్యాశంక్య కార్యకారణయోరభేదాదిత్యాహ (తదనన్యత

రం—పచామ్యన్నం చతుర్విధ'మితి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం హరిణం హరిమిత్యర్థః :
శబ్దస్య నాన్తత్వం ఛాందసం వర్తమానః-అను వర్తమానః తద్విధేయతయా తచ్ఛరీరభు
ఇతి యావత్ సహస్రరశ్మిః నానావిధవిషయకజ్ఞానవాన్ ప్రజానాం స్థావరజ
మాత్మకానాం ప్రాణః ధారకః సూర్యః - సూర్యవత్ ప్రకాశః ఏషః జీవః శత
దేవమనుష్యాదినానావిధదేహాత్మాభిమానశాలితయా సుషుప్తిస్థానాదుదయతి సర్గ కా
ఉదయత ఇతి వార్థః.

రం—ఏవం సూక్ష్మప్రకృతిజీవశరీరకస్య ప్రజాపతేః రయిప్రాణశబ్దితప్రకృ
పురుష రూపభోగ్యభోక్త్రాత్మనా విభాగముపవర్ణ్య తస్యైవ పరమాత్మనః అఖండక
రూపేణ స్థితస్య ఖండకాలరూపేణ విభాగం దర్శయిష్యన్ చిత్తావతరణాయ
ఉపాసనార్థం వా సంవత్సరాఖ్యప్రజాపతేర్దక్షిణోత్తరాయణాత్మకం రయిప్రాణరూ

చాంద్రమసమేవ లోకమభిజయంతే తఏవపునరావర్తంతే

శం—న్యాయనే షణ్మాసలక్షణే యాభ్యాం దక్షిణేనోత్తరేణ చ యాతి సవితా కేవల కర్మిణాం జ్ఞానసంయుక్తకర్మవతాం చ లోకాన్విదధత్ కథం తత్ర చ బ్రాహ్మణాదిషు యే వై తదుపాసత ఇతి క్రియావిశేషణో ద్వితీయస్తచ్ఛబ్దః ఇష్టం చ పూర్తం చ ఇష్టాపూర్తే ఇత్యాదికృతమేవోపాసతే నాకృతం నిత్యం తే చాంద్రమసం చంద్రమసి భవం ప్రజాపతేర్మిథునాత్మకస్యాంశం రయిమన్నభూతం లోకమభిజయంతే కృత రూపత్వాచ్చాంద్రమసస్య త ఏవ చ కృతక్షయాత్పునరావర్తంతే 'ఇమం లోకం హీన తరం వా విశంతీ'తి హ్యుక్తం. యస్మాదేవం ప్రజాపతిమన్నాత్మకం ఫలత్వేనాభినిర్వర్త

ఆ—దితి) న కేవలం తిథ్యాదిద్వారా చంద్రాదినిర్వర్త్యత్వం సంవత్సరస్య కిం త్వయన ద్వారాపీతి వక్తుం తస్యాయనే ఇత్యాదివాక్యం తత్ప్రశ్నపూర్వకం వ్యాచష్టే (తత్క-థ మితి) చంద్రాదిత్యనిర్వర్త్యత్వం కుతో హేత్వంతరాదిత్యర్థః కేవలకర్మిణాం లోకాన్ విదధద్దక్షిణేన యాతి జ్ఞానయుక్తకర్మవతాం లోకాన్ విదధదుత్తరేణ యాతీత్య న్వయః సవితేత్యుపలక్షణం చన్ద్రస్యాపి జ్యేష్ఠాదిదక్షిణాయనం మార్గశీర్షాద్యుత్తరా యణమితి శ్రుతిషు ప్రసిద్ధేః తతశ్చ కర్మిణాం లోకాన్ విధాతుం తయోర్దక్షిణోత్త రాభ్యాం (మార్గాభ్యాం) యామ్యోత్తరలోకాభ్యాం గమనాత్తన్నిమిత్తత్వాచ్చ అయనద్వయప్రసిద్ధేస్తన్నిర్వర్త్యత్వం తయోరయనయోరితి తద్ద్వారా సంవత్సరస్యాపి తన్నిర్వర్త్యత్వమిత్యర్థః చంద్రాదిత్యయోః కథం లోకవిధాయకత్వమితి పృచ్ఛతి (కథ మితి) చన్ద్రాదిత్యనిర్వర్త్యదక్షిణోత్తరాయణద్వారా లోకప్రాప్తేః ప్రాప్యస్య లోక

రం—విభాగం తథా మాసాఖ్యప్రజాపతేః రయిప్రాణశబ్దితం కృష్ణశుక్లపక్షాత్మకం విభాగం అహోరాత్రాత్మకకాలరూపప్రజాపతేః రయిప్రాణాత్మకం రాత్ర్యహరాత్మకం విభాగం తత్ప్రసంగేన రయిశబ్దార్థదక్షిణాయన కృష్ణపక్షరాత్ర్యపేక్షయా ప్రాణ శబ్దార్థభూతోత్తరాయణశుక్లపక్షదివసానాముత్కర్షం చ వక్తుమారభతే (సంవత్సరో వై ఇతి) తస్య సంవత్సరాఖ్యకాలరూపస్య ప్రజాపతేః దక్షిణోత్తరశబ్దితే ద్వే అయనే సూర్యగత్యాధారభూతే ద్వే రూపే స్తః (తద్యేహ వై ఇతి) హ వా ఇతి ప్రసిద్ధౌ స్మరణే వా అయమర్థః తత్ తత్ర యే పురుషాః ఇష్టాపూర్తే దత్తమితి తత్ కర్మోపాసతే ఇత్యర్థః 'య ఇమే గ్రామే ఇష్టాపూర్తే దత్త'మిత్యుపాసత ఇతి శ్రుత్యంతరైకార్థ్యాత్ కృతశబ్దో దత్తపరః ఇష్టం యాగాది శ్రౌతం పూర్తం ఖాతాది ఇతిశబ్దః ప్రకారవచనః యాగదానవాపీకూపాదికం కర్మ యేఽనుతిష్ఠంతి తే చంద్రమస్సంబంధినం లోకమభిజయంతే అభిజయంతి ప్రాప్నువంతి తఏవ పునరా

తస్మాదేతే ఋషయః ప్రజాకామా దక్షిణం ప్రతిపద్యంతే
ఏష హ వై రయిర్యః పితృయాణః. ౯
అథోత్తరేణ తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా విద్యయా

శం—యంతి చంద్రమిష్టాపూర్తకర్మణా ఏతే ఋషయః స్వర్గద్రష్టారః ప్రజాకామా ప్రజార్థినో గృహస్థాః తస్మాత్స్వకృతమేవ దక్షిణం దక్షిణాయనోపలక్షితం చంద్ర ప్రతిపద్యంతే ఏష హ వై రయిః అన్నం యః పితృయాణః పితృయాణోపలక్షి శ్చంద్రః. ౯

శం— అథోత్తరాయణేన ప్రాజాపత్యం ప్రాణమత్తారమాదిత్యమభిజయం

ఆ—స్యాపి చంద్రాదిత్యాత్మకత్వాచ్చ తయోస్తద్విధాయకత్వమితి తద్వ్యాహవా ఇత్యా వాక్యేన పరిహరతి (తత్రేతి) (ఇష్టం చేతి) 'అగ్నిహోత్రం తపస్సత్యం వేదానామ లంభనం. ఆతిథ్యం వైశ్వదేవం చ ఇష్టమిత్యభిధీయతే. వాపీకూపతటాకాది దేవత యతనాని చ, అన్నప్రదానమారామః పూర్తమిత్యభిధీయత' ఇత్యుభయోర్భేదః కృ మిత్యుపాసత ఇతి కృతశబ్దోపరితనమితి శబ్దమిష్టాపూర్తే ఇతి పూర్తశబ్దోపర్యాకృష్ ఆదిశబ్దపర్యాయతయా వ్యాచష్టే (ఇత్యాదీతి) దత్తమాదిశబ్దార్థః కృతమేవోపాస కార్యమేవానుతిష్ఠంతీత్యర్థః ఇదం చ విశేషణం పునరావృత్తౌ హేతుతయోక్తం కృ రూపేష్ట్యాదిజన్యత్వాచ్చంద్రస్యాపి కృతత్వేనానిత్యత్వాత్పునరావృత్తిరిత్యాహ (కృ రూపత్వాదితి) పునరావృత్తౌ మంత్రవాక్యం ప్రమాణయతి (ఇమం లోకమితి). ౯

ఆ— (అథేతి) మార్గాన్తరారంభార్థోథశబ్దః (ప్రజాపత్యాత్మవిషయయేతి తత్తాదాత్మ్యవిషయయేత్యర్థః(ఆదిత్యమభిజయన్తఇతి) పూర్వమన్వయార్థముక్తం ఇదానీం

రం—వర్తంతే నత్వాత్మోపాసకాః ఉత్తరమార్గేణ గతా ఇత్యర్థః(తస్మాదేతే ఇతి)తస్మా ద్ధేతోరేతే కర్మఠాః ప్రజాస్వర్గాదిలక్షణక్షుద్రఫలకామాః ఋషయః క్షుద్రఫలద్ర ష్టారః దక్షిణం పంథానం పితృయాణశబ్దితం ప్రతిపద్యంతే ఏష పితృయాణః రయిః అన్నప్రధానః వైషయికభోగాత్మక ఇతి యావత్ యద్యపి 'ధూమో రాత్రిస్తథా కృష్ణ' ఇత్యాదిప్రమాణప్రతిపన్నః పురాణేషు దక్షిణమార్గనిర్దిష్టః ధూమాదిశ్చంద్రాన్తః పితృయాణోప్యన్యః సంవత్సరావయవభూతషణ్మాసాత్మా దక్షిణాయననిర్దిష్టోప్యన్యః తథాపి దక్షిణాయనశబ్దేన ద్వయోరపి వ్యవహ్రియమాణత్వాత్ కాలమార్గయోరేకీ కృత్య వ్యవహార ఉపపద్యతఇతి ద్రష్టవ్యమ్. ౯

రం—(అథోత్తరేణేతి) అథశబ్దో వాక్యాంతరోపక్రమే యే తావత్ 'కిం

త్మానమన్విష్యాదిత్యమభిజయంతే ఏతద్వై ప్రాణానామా
యతన మేతదమృత మభయ మేతత్పరాయణ మేతస్మాన్న

శం—కేన తపసా ఇంద్రియజయేన విశేషతో బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా విద్యయా చ ప్రజాపత్యాత్మవిషయయా ఆత్మానం ప్రాణం సూర్యం జగతస్తస్థుషశ్చాన్విష్య అహమస్మీతి విదిత్వా ఆదిత్యమభిజయంతే అభిప్రాప్నువంతి ఏతద్వై ఆయతనం సర్వప్రాణానాం సామాన్యం ఆయతనం ఆశ్రయః ఏతదమృతం అవినాశి అభయం అతఏవ భయవర్జితం, న చంద్రవత్ క్షయవృద్ధిభయవత్ ఏతత్పరాయణం పరాగతిః విద్యావతాం కర్మిణాం చ జ్ఞానవతాం ఏతస్మాన్న పునరావర్తంతే యథేతరే కేవలకర్మిణః ఇతి యస్మాదేషోఽవిదుషాం నిరోధః ఆదిత్యాద్ధి నిరుద్ధా అవిద్వాంసో నైతే సంవత్సరమా

ఆ—వ్యాఖ్యానార్థమితి ద్రష్టవ్యం (సామాన్యమితి) సమష్టిరూపమిత్యర్థః (విద్యావతామితి) కర్మానధికారిణాం అతఏవ కేవలోపాసనవతామిత్యర్థః (కర్మిణాం చ జ్ఞానవతామితి) సముచ్చయవతామిత్యర్థః. నను కేవలకర్మిణామప్యాదిత్యప్రాప్తావపునరావృత్తిర్భవిష్యతీత్యాశంక్య తేషామాదిత్య ప్రాప్తిరేవ నాస్తీతి వక్తుమిత్యేష ఇతివాక్యం వ్యాచష్టే (ఇతి యస్మాదితి) తస్మాత్తేషామాదిత్యప్రాప్తిరనాశంక్యేతి శేషః. ౧౦

ఆ—యద్వా తస్యాయనే ఇత్యారభ్య ఇత్యేష ఇత్యన్త శ్రుతివాక్యమనయోః రయిప్రాణరూపత్వ ప్రతిపాదనపరతయా వ్యాఖ్యేయం తథాహి సంవత్సరస్య రయిప్రాణమిథున నిర్వర్త్యత్వే రయిప్రాణరూపత్వం చ వక్తవ్యం తత్కథమితి పృచ్ఛతి (తత్కథమితి) తదవయవయోరనయోస్తద్రూపత్వం వక్తుం తయోః ప్రథమం ప్రసిద్ధిమాహ (తస్యేతి) ప్రసిద్ధిమేవాహ (యాభ్యామితి) ఏవమపి కథం తయోస్తదాత్మకత్వమిత్యాహ (కథమితి) దక్షిణాయనస్య రయిత్వం వక్తుం కర్మిణాం రయిరూపచంద్రనిర్వర్తకత్వ

రం—ప్రజయా కరిష్యామ' ఇతి విరక్తా ఋషయః కాయక్లేశాది లక్షణేన తపసా స్త్రీసంగరాహిత్యలక్షణేన బ్రహ్మచర్యేణ ఆస్తిక్యబుద్ధిలక్షణయా శ్రద్ధయా ప్రత్యగాత్మవిద్యయా పరమాత్మానముపాస్య అర్చిరాద్యుత్తరాయణేన "ఆదిత్యాచ్చంద్రమసం చంద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయ"తీత్యుక్తప్రకారేణ బ్రహ్మప్రాప్తిద్వారభూతమాదిత్యం అభిజయంతే - ప్రాప్నువంతీత్యర్థః అన్వేష్టవ్యతయా నిర్దిష్టమాత్మానం స్తువన్ తేషామపునరావృత్తిం దర్శయతి (ఏతద్వై ప్రాణానామితి) ఆయతనశబ్దాపేక్షయా ఏతదితి నపుంసకలింగనిర్దేశః ప్రాణానాం - ప్రాణభృతామాయతనం ఆధారభూతం 'తద్యథా రథస్యారేషు నేమిరర్పితా నాభావరా అర్పితాః ఏవమేవైతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞా మాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణే అర్పితా' ఇతి

పునరావర్తన్త ఇత్యేష నిరోధః. ౧౦
తదేష శ్లోకః.

పంచపాదం పితరం ద్వాదశాకృతిం దివఆహుః పరే అర్థే

శం—దిత్యమాత్మానం ప్రాణమభిప్రాప్నువంతి స హి సంవత్సరః కాలాత్మాఽవిదుషాం నిరోధః తత్ తత్రాస్మిన్నర్థే ఏషశ్లోకః మన్త్రః. ౧౦

శం—పంచపాదం పంచర్తవః పాదా ఇవాస్య సంవత్సరాత్మన ఆదిత్యస్య

ఆ—మాహ (తత్రేతి) (లోకమితి) సోమరూపం శరీరమిత్యర్థః. తస్య కర్మకృతత్వం పునరావృత్త్యా సాధయతి(కృతరూపత్వాదితి) రయిరూపచంద్రస్య దక్షిణాయనద్వారా ప్రాప్యత్వాత్తస్యాయనస్య ౘదంతర్భావ ఇతి వక్తుం తస్య కర్మిభిః ప్రాప్యత్వమాహ (యస్మాదితి) ఏవం (చత)చేత్తస్య రయిత్వం సిద్ధమిత్యాహ (ఏషఇతి) (పితృయాణోప లక్షిత ఇతి)తత్ప్రాప్య ఇత్యర్థః తతశ్చ తద్విశేషణస్యాయనస్యాపి రయిత్వమిత్యర్థః.౧౦

ఆ—ఇదానీముత్తరాయణస్య ప్రాణత్వమాహ (అథేతి) ప్రాణరూపాదిత్య ప్రాపకత్వాదుత్తరాయణస్య తస్యాపి ప్రాణత్వమితి సంవత్సరస్య రయిప్రాణమిథునాత్మకత్వమితి తత్కార్యత్వం యుక్తమితి భావః. అస్య కర్మసాధ్యచంద్రవైలక్షణ్యమాహ (ఏతద్వా ఇతి) ఇతరత్సర్వం సమానం అస్మిన్నర్థే ఇతి సంవత్సరస్వరూపఇత్యర్థః. ౧౦

ఆ—(ఇయం కల్పనేతి) పంచధా కర్మసాధ్యచంద్రవైలక్షణ్యకల్పనేత్యర్థః

రం—పరమాత్మనస్సకలచేతనాధారత్వోక్తేః ఏతత్పరాయణం పరమప్రాప్యమిత్యర్థః. ఏతస్మాన్న పునరావర్తన్తే ఉపాసకా ఇతి శేషః ఉత్తరేణ మార్గేణ గతాః 'మాముపేత్య తు కౌంతేయ పునర్జన్మ న విద్యత' ఇత్యుక్తరీత్యా పరమాత్మానం ప్రాప్య న నివర్తంత ఇత్యర్థః. (ఏష నిరోధః) ఏషః ప్రజాకామో వై ప్రజాపతిరితి ప్రాక్ ప్రజాపతిశబ్ద నిర్దిష్టః పరమాత్మా స్వం ప్రాప్తస్య పునరావృత్తినిరోధకారీ అతస్తం పరమాత్మానం ప్రజాపతిశబ్దితం ప్రాప్తస్య తదుపాసకస్య అపునరావృత్తిరుపపద్యత ఇతి భావః. అత్ర ఏష ఇత్యేతచ్ఛబ్దేన ప్రజాపతిపరామర్శాత్ ఆత్మానమన్విష్యేత్యాత్మశబ్దోఽపి ప్రజాపతి పరఏవ. అతఏతత్సర్వమభిప్రేత్య సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే వ్యాసార్యైః 'తపసా బ్రహ్మ చర్యేణ శ్రద్ధయా విద్యయాత్మానమన్విష్యాదిత్యమభిజయంతే ఏతస్మాన్న పునరావర్తంత' ఇతి అర్చిరాదిగత్యా అపునరావృత్తి ప్రతిపాదనాత్ 'ప్రజాకామో వై ప్రజాపతి' రితి ప్రజాపతిశబ్దనిర్దిష్టః పరంబ్రహ్మేతి ప్రతిపాదితమితి ద్రష్టవ్యం (తదేష శ్లోకః) తత్ తస్మిన్ సంవత్సరాత్మని ప్రజాపతౌ వక్ష్యమాణశ్లోకఇత్యర్థః. ౧౦

రం—(పంచపాదం పితరమితి) వత్సరసంవత్సరపరివత్సరఇడావత్సరానువత్సర

పురీషిణం అథేమే అన్య ఉపరే విచక్షణం స_ప్త చక్రే

శం—త్రైరసౌ పాదైరివర్తుభిర్వర్తతే హేమన్తశిశిరావేకీకృత్యేయం కల్పనా పితరం సర్వస్యజనయితృత్వాత్పితృత్వం తస్య ద్వాదశమాసాః ఆకృతయః అవయవాః ఆకరణం వా అవయవీకరణమస్య ద్వాదశమాసైః తం ద్వాదశాకృతిం దివః - ద్యులోకాత్పరే ఊర్ధ్వే అర్ధే - స్థానే తృతీయస్యాం దివీత్యర్థః పురీషిణం - పురీషవన్తం ఉదకవన్త మాహుః కాలవిదః అథ తమేవాన్యే ఇమే ఉపరే కాలవిదః విచక్షణం నిపుణం సర్వజ్ఞం స_ప్తచక్రే స_ప్తహయరూపే చక్రే సతతం గతిమతి కాలాత్మని షడరే షడృతుమతి ఆహుః సర్వమిదం జగత్కథయన్త్యర్పితం అరాఇవ రథనాభౌ నివిష్టమితి యది పంచపాదో ద్వాదశాకృతిః యది వా స_ప్తచక్రః షడరః - సర్వథాపి సంవ

ఆ—(జనయితృత్వాదితి) సంవత్సరాత్మకకాలస్య సర్వజనకత్వాదితర్థః. సమానాధికరణ బహువ్రీహితయా వ్యాఖ్యాయ వ్యధికరణబహువ్రీహిర్వేత్యాహ (ఆకరణం వేతి) (అవయవి(వీ)కరణమితి) అవయవిత్వేన కరణమిత్యర్థః పక్షద్వయేప్యేకఏవార్థః (ద్యులోకాదితి) ఆకాశరూపాదంతరిక్షలోకాదిత్యర్థః. అన్యథా స్వర్గలోకాత్పరస్య చతుర్థత్వేన తృతీయస్యామిత్యనన్వయాపత్తేః (ఉదకవన్తమితి) 'ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టి'రితి స్మృతేరిత్యర్థః. అన్యేఇత్యస్య పూర్వార్ధగతేనాహురిత్యనేన సంబన్ధః. ఉ ఇతి తు శబ్దసమానార్థో నిపాతః. పరేతు తమేవ విచక్షణమాహురిత్యన్వయః. కిమా హురిత్యతఆహ (స_ప్తచక్ర ఇతి) తస్మిన్విచక్షణే స_ప్తచక్రాద్యాత్మకే సర్వమిదం జగదర్పిత మిత్యాహురిత్యర్థః. మతద్వయేపి కీదృశోర్థభేద ఇత్యత ఆహ (యదీతి) పూర్వమతే ఋతూనాం పాదత్వకల్పనయా మాసానామవయవత్వకల్పనయా ఆదిత్యాత్మనా సంవ త్సరః కాలఏవోక్తః. ద్వితీయే తు హేమన్తశిశిరౌ పృథక్కృత్య షణ్ణామృతూనామ రత్వకల్పనయా సంవత్సరస్య పరివర్తనగుణయోగేన చక్రత్వకల్పనయా కాలప్రాధా

రం—రూపాః పంచపాదాః యస్య సః పంచపాదః అథ వా హేమన్తశిశిరయోరేకీకర ణాత్ షడృతవః పంచర్తవస్సంపద్యతే తే పాదాః యస్య సః తం పితరం సర్వస్య జనకం ద్వాదశాకృతిం ద్వాదశమాసాకృతిం దివః స్వర్గాత్ పరే పరస్మిన్నర్ధే స్థానే పురీషిణం పురీషశబ్దేన స్వర్గభూమిసన్నిహితం బ్రహ్మాండగోళకావరణముచ్యతే సోఽస్య స్థానత్వే నాస్తీతి పురీషిణమాహురిత్యన్వయః అథ శబ్దః పక్షాన్తరపరిగ్రహే ఉశబ్దః అవధారణే పరశబ్దఉత్కృష్టవచనః పూర్వోక్తేభ్యః అన్యే ఉత్కృష్టాః ఇమే కాలతత్త్వవిదః ఆదిత్యాదిగ్రహాసప్తకలక్షణచక్రయుక్తే ఋతులక్షణారషట్కయుక్తే సంవత్సరాఖ్యే

షడర ఆహురర్పితమితి. ౧౯

మాసో వై ప్రజాపతి స్తస్య కృష్ణపక్ష ఏవ రయిః శుక్లః

శం—త్సరః కాలాత్మా ప్రజాపతిశ్చంద్రాదిత్యలక్షణోఽపి జగతః కారణమ్. ౧౯

శం—యస్మిన్నిదం శ్రితం విశ్వం సఏవ ప్రజాపతిస్సంవత్సరాఖ్యః స్వావ యవే మాసే కృత్స్నః పరిసమాప్యతే. మాసో వై ప్రజాపతిః యథోక్తలక్షణఏవ మిథునాత్మకః తస్య మాసాత్మనః ప్రజాపతేరేకో భాగః కృష్ణపక్షో రయిః అన్నం చంద్రమాః అపరో భాగశ్శుక్లః శుక్లపక్షః ప్రాణః ఆదిత్యోఽత్తాగ్నిః యస్మాచ్ఛుక్ల పక్షాత్మానం ప్రాణం సర్వమేవ పశ్యంతి తస్మాత్ప్రాణదర్శిన ఏతే ఋషయః కృష్ణపక్షే పీష్టిం యాగం కుర్వన్తః శుక్లపక్షఏవ కుర్వంతి. ప్రాణవ్యతిరేకేణ కృష్ణపక్షస్తైర్న

ఆ—న్యేన సర్వాశ్రయత్వేన చ స ఏవోక్తః. పక్షద్వయేఽపి గుణభేదేన కల్పనాభేదేన చ భేదః. న ధర్మిభేద ఇత్యర్థః. ౧౧

ఆ—కారణత్వే శ్లోకోక్తం జగదాశ్రయత్వం హేతుమాహ (యస్మిన్నితి) సంవత్సరస్యాపి మాసాహోరాత్రరూపవ్యతిరేకేణౌషధ్యాదిజనకత్వాభావాత్తస్య మాసా ద్యాత్మకత్వమాహ (స ఏవేతి) (యథోక్తేతి) సంవత్సరరూపో రయిప్రాణమిథు నాత్మకఇత్యర్థః శుక్లకృష్ణయోరపి దర్శపూర్ణమాసాదికర్మానుష్ఠానదర్శనాత్ తస్మాదేతే ఋషయ ఇత్యాదివాక్యమనుపపన్నమిత్యాశంక్య శుక్లస్య ప్రాణాత్మత్వజ్ఞానస్తుతిపర తయా వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) యస్మాత్ప్రాణం సర్వమేవ సర్వాత్మకమేవ పశ్యంతి యస్మాచ్చ ప్రాణవ్యతిరేకేణ కృష్ణపక్షస్తైర్న దృశ్యతే తస్మాదిత్యన్వయః ప్రాణస్య శుక్ల పక్షాత్మకత్వాత్కృష్ణపక్షాదిసర్వజగతః ప్రాణాత్మత్వాత్ప్రాణద్వారా కృష్ణపక్షస్యాపి శుక్లపక్షత్వే సతి కృష్ణే కుర్వంతోఽపి ప్రకాశాత్మకే శుక్లఏవ కుర్వంతీతి శుక్లపక్షే ప్రాణత్వజ్ఞానస్య స్తుతిరిత్యర్థః. ఏతత్స్తుత్యర్థమేవ జ్ఞానరహితాన్నిందతి (ఇతరేత్వితి) యే తు సర్వాత్మానం ప్రాణం న పశ్యన్త్యజ్ఞత్వాత్ తేషాం శుక్లపక్షః ప్రాణత్వేనా జ్ఞాయమానత్వాదజ్ఞానాత్మకస్సన్ కృష్ణపక్షత్వమాపద్యతే. అతశ్శుక్లే కుర్వంతోఽపి

రం—రథే జగత్సర్వం విచక్షణం కుశలం నిశ్చలం యథా భవతి తథా అర్పిత మిత్యాహుః. ౧౧

రం—యథా సంవత్సరో రయిప్రాణాత్మనా విభక్తః ఏవం మాసోఽపి విభక్త ఇత్యుపాసనార్థం ప్రదర్శయతి (మాసో వై ప్రజాపతిరితి) స్పష్టోర్థః (తస్మాదేతే ఇతి) యస్మాత్ శుక్లః పక్షః ప్రాణతయా ఉత్కృష్టః తస్మాదృషయః అతీన్ద్రియార్థద్రష్టా

ప్రాణ స్తస్మాదేతే ఋషయశ్శుక్ల ఇష్టిం కుర్వంతీతర ఇత
రస్మిన్. ౧౨

అహోరాత్రో వై ప్రజాపతి స్తస్యాహరేవ ప్రాణో రాత్రి
రేవ రయిః ప్రాణం వా ఏతే ప్రస్కందంతి, యే దివా
రత్యా సంయుజ్యంతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్యద్రాత్రౌ
రత్యా సంయుజ్యంతే ౧౩

శం—దృశ్యతే యస్మాత్ ఇతరే తు ప్రాణం న పశ్యంతీత్యదర్శనలక్షణం కృష్ణాత్మాన మేవ పశ్యంతి ఇతరే ఇతరస్మిన్ కృష్ణపక్షఏవ కుర్వంతి శుక్లే కుర్వన్తోపి. ౧౨

శం—సోపి మాసాత్మా ప్రజాపతిః స్వావయవేఽహోరాత్రే పరిసమాప్యతే పూర్వవత్ తస్యాప్యహరేవ ప్రాణః అత్తాఽగ్నిః రాత్రిరేవ రయిః పూర్వవత్ ప్రాణ మహారాత్మానం వై ఏతే ప్రస్కందంతి నిర్గమయంతి శోషయంతి వా స్వాత్మనో విచ్ఛిద్యాపనయంతి కే యేదివా అహని రత్యా రతికారణభూతయా సహ స్త్రియా సంయుజ్యంతే మైథునమాచరంతి మూఢాః యతఏవం తస్మాత్తన్న కర్తవ్యమితి ప్రతిషేధః ప్రాసంగికః యద్రాత్రౌ సంయుజ్యంతే రత్యా ఋతౌ బ్రహ్మచర్యమేవ తదితి ప్రశస్తత్వాదృతౌ భార్యాగమనం కర్తవ్యమితి అయమపి ప్రాసంగికో విధిః. ౧౩

ఆ—అదర్శనాత్మకత్వాత్ప్రకాశరహితే కృష్ణఏవ కుర్వంతీతి తే నింద్యా ఇత్యర్థః. ఉక్తమర్థం శ్రుత్యారూఢం కరోతి (ఇతరఇతి.) ౧౨

ఆ—(రయిః పూర్వవదితి) రయిరన్నం చంద్రమా ఇత్యర్థః అహ్నః ప్రాణత్వోక్తిప్రసంగాదహ్ని మైథునం నిషేధతి (ప్రాణమితి.) ౧౩

రం—రస్సర్వేపి శుక్లపక్షఏవ శోభనాని కర్మాణి కుర్వంతి ఇతరే అనృషయః అప్రాణతయా అసారభూతే కృష్ణపక్షే కుర్వన్తీత్యర్థః. ౧౨

రం—అముమేవ విభాగం అహోరాత్రేపి ఉపాసనాయ దర్శయతి (అహోరాత్రో వై ప్రజాపతిరితి) స్పష్టోర్థః (ప్రాణం వా ఏతే ఇతి) యస్మాద్దేతోరహ్నః ప్రాణరూపత్వం అతఏవ రత్యా రత్యర్థం ప్రయోజనస్య హేతుత్వవివక్షయా తృతీయా. ప్రాణభూతేహ్ని స్త్రీభిర్యే సంయుజ్యంతే తఏతే ప్రాణమేవ ప్రస్కందంతి ప్రకర్షేణ శోషయంతి ప్రాణాపచారాత్ప్రాణమేవ నిఘ్నంతీత్యర్థః. నను తర్హి స్వయోషిద్గమనం గృహస్థైర్న కార్యమిత్యాశంక్య రాత్రౌ కార్యమిత్యాహ (బ్రహ్మచర్యమేవ తదితి) రత్యర్థం రాత్రౌ స్త్రీసంప్రయోగో బ్రహ్మచర్యమేవ మైథునమేవ న భవతీత్యర్థః తన్న దోషాయేతి యావత్. ౧౩

అన్నం వై ప్రజాపతి_స్తతో హ వై తద్రేత_స్తస్మాదిమాః
ప్రజాః ప్రజాయ_న్త ఇతి. ౧౪
తద్యేహ వై తత్ప్రజాపతివ్రతం చరంతి తే మిథునము

శం—ప్రకృతం తూచ్యతే సోఽహోరాత్రాత్మకః ప్రజాపతిర్వ్రీహియవాద్యన్నాత్మనా వ్యవస్థిత ఇత్యేవం క్రమేణాహోరాత్రప్రజాపతిరన్నే విపరిణమ్యతే అన్నం వై ప్రజాపతిః కథం తతః తస్మాద్ధవై రేతః నృబీజం తత్ప్రజాకారణం తస్మాత్ యోషితి సిక్తాత్ ఇమాః మనుష్యాదిలక్షణాః ప్రజాః ప్రజాయంతే యత్పృష్టం కుతో హ వై ప్రజాః ప్రజాయ_న్త ఇతి తదేవం చంద్రాదిత్యమిథునాదిక్రమేణాహోరాత్రాంతేనాన్నరేతోద్వారేణేమాః ప్రజాః ప్రజాయ_న్త ఇతి నిర్ణీతమ్. ౧౪

శం—తత్. తత్రైవం సతి యే గృహస్థాః హ వై ఇతి ప్రసిద్ధిస్మరణార్థౌ నిపాతౌ తత్ప్రజాపతేర్వ్రతం ఋతౌ భార్యాగమనం చరంతి కుర్వంతి తేషాం దృష్ట

ఆ—(ప్రకృతమితి) కుతో హ వా ఇమాః ప్రజాః ప్రజాయ_న్త ఇతి పృష్టమిత్యర్థః పూర్వోక్తం సర్వమేతదుపయోగితయోక్తం న తు సాక్షాత్ప్రకృతమితి భావః (ఏవం క్రమేణేతి) రయిః ప్రాణసంవత్సరాదిక్రమేణ పరిణమ్య వ్రీహ్యాద్యాత్మనా వ్యవస్థితస్సన్ అన్నం వై ప్రజాపతిః అన్నాత్మకో జాతః ప్రజాపతిరిత్యన్వయః (కథమితి) అన్నరూపత్వేపి తస్య కథం ప్రజాజనకత్వమిత్యర్థః (తతఇతి) భక్షితాదన్నాదిత్యర్థః రేత ఇతి శోణితస్యాప్యుపలక్షణం తుల్యత్వాదితి. ౧౪

ఆ— ప్రజాపతివ్రతాచరణమాత్రే (ణనా) ణాదృష్టఫలం చంద్రలోకః ప్రా(ప్యతే)ప్యేత మూర్ఖాణామపి ప్రసంగాదత ఆహ—(ఇష్టాపూర్తేతి) (చాంద్రమసో

రం—నను ప్రకృతిపురుషకాలాత్మకం బ్రహ్మ కథం ప్రజానాముపాదానమిత్యుచ్యతే అన్నపరిణామభూతస్య రేతస ఏవ ప్రజోపాదానత్వదర్శనాదిత్యాశంక్యాహ (అన్నం వై ప్రజాపతిరితి) అన్నావస్థం తదుత్పన్నరేతోఽవస్థం చ యతః ప్రజాపతిశబ్దితం బ్రహ్మైవ అతః ప్రకృతిపురుషసంవత్సరమాసాదికాలాన్నరేతోఽవస్థారూపాద్బ్రహ్మణస్సర్వాః ప్రజాః ప్రజాయ_న్త ఇతి ప్రజాపతిశబ్దితస్య బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వముపపద్యత ఇతి భావః. ౧౪

రం—తత్ప్రసంగాదముముక్షునిందాపూర్వకం ముముక్షూన్ స్తౌతి (తద్యేహ వై ప్రజాపతివ్రతం చరంతీతి) తస్మాద్యే అన్నం వై ప్రజాపతిరితి ప్రజాపతిశబ్దితస్యాన్నస్య వ్రతం భక్షణం వ్రతత్వేనానుతిష్ఠన్తి యేఽన్నభక్షణశీలాః బ్రహ్మచర్యరహితాః త ఏవ ప్రజా ఉత్పాదయంతే ఏష బ్రహ్మలోకః పుత్రపశ్వాదిలక్షణః కార్యభూత

త్పాదయంతే, తేషామేవైష బ్రహ్మలోకో యేషాం
తపో బ్రహ్మచర్యం యేషు సత్యం ప్రతిష్ఠితమ్. ౧౫
తేషామసౌ విరజో బ్రహ్మలోకో

శం—ఫలమిదం కిం తే మిథునం పుత్రం దుహితరం చోత్పాదయంతే అదృష్టం చ ఫలమిష్టాపూర్తదత్తకారిణాం తేషామేవ ఏషః యశ్చాంద్రమసో బ్రహ్మలోకః పితృయాణలక్షణః యేషాం తపః స్నాతకవ్రతాదీని బ్రహ్మచర్యం ఋతోరన్యత్ర మైథునాసమాచరణం బ్రహ్మచర్యం యేషు చ సత్యం అనృతవర్జనం ప్రతిష్ఠితం అవ్యభిచారితయా వర్తతే. ౧౫

శం—యస్తు పునరాదిత్యోపలక్షితఉత్తరాయణః ప్రాణాత్మభావో విరజః శుద్ధః న చంద్రబ్రహ్మలోకవద్రజస్వలో వృద్ధిక్షయాదియుక్తః అసౌ కేషాం తేషామితి ఉచ్యతే యథా గృహస్థానామనేకవిరుద్ధసంవ్యవహారప్రయోజనవత్త్వాజ్జింహం కౌటిల్యం వక్రభావోఽవశ్యంభావి తథా న యేషు జింహం యథా చ గృహస్థానాం క్రీడాదినిమిత్తమనృతమవర్జనీయం తథా న యేషు తత్ తథా మాయాగృహస్థానా

ఆ—బ్రహ్మలోకఇతి) అపరబ్రహ్మణః ప్రజాపతేరంశత్వాద్రయిరూపస్య చంద్రస్య బ్రహ్మలోకత్వమిత్యర్థః ఇష్టాదికారిణాం తపఆదికమపి చంద్రలోకప్రాప్త్యర్థమపేక్షితమిత్యత ఆహ (యేషాం తప ఇతి.) ౧౫

ఆ—తేషామసౌ విరజఇత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే (యస్త్వితి) (ఉత్తరాయణ ఇతి) తేన ప్రాప్య ఇత్యర్థః ప్రాణాత్మభావః అపరబ్రహ్మతయావస్థానమిత్యర్థః (అసౌ కేషాం తేషామితి) తేషామసౌ విరజ ఇత్యత్ర తేషామిత్యనేన కేషాం నిర్దేశ ఇతి ప్రశ్నార్థః నయేషు జింహమిత్యత్ర జింహాదిశబ్దం వ్యతిరేకప్రదర్శనేన వ్యాచష్టే

రం—బ్రహ్మరూపో లోకస్తేషామేవ న త్వాత్మకామానామితి భావః (యేషాం తపో బ్రహ్మచర్యమితి)యేషాం కాయశోషణాఖ్యం తపః న భక్షణశీలతా మైథునవర్జం యేషు చ సత్యవచనం ప్రతిష్ఠితం యేషు చ 'మనస్యన్యత్ వచస్యన్యత్ కర్మణ్యన్యత్ దురాత్మనా'మిత్యుక్తకౌటిల్యలక్షణం జింహత్వం నాస్తి భూతాహితమసత్యవచనం నాస్తి తేషామసౌ విరజః నిర్దోషః బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః పరబ్రహ్మరూపం ఫలమిత్యర్థః తథైవ వ్యాసార్యైస్సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే వివృతత్వాదితి ద్రష్టవ్యం ఇతి శబ్దః ప్రతివచనసమాప్త్యౌ. ౧౫

నయేషు జింహ్మమనృతం న మాయా చేతి. ౧౬

ఇతి ప్రథమః ప్రశ్నః.

శం—మివ న యేషు విద్యతే మాయా నామ బహిరన్యథాత్మానం ప్రకాశ్యాన్యథై కార్యం కరోతి సా మాయా మిథ్యాచారరూపా మాయేత్యేవమాదయో దోషా యేష ధికారిషు బ్రహ్మచారివానప్రస్థభిక్షుషు నిమిత్తాభావాన్న విద్యంతే. తత్సాధనా రూపేణైవ తేషామసౌ విరజో బ్రహ్మలోక ఇత్యేషా జ్ఞానయుక్తకర్మవతాం గ పూర్వోక్తస్తు బ్రహ్మలోకః కేవలకర్మిణాం చంద్రలోక ఇతి. ౧

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే
ప్రథమప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ—(యథేత్యాదినా) మాయాగ్రహణం తాదృశానాం దోషాణాముపలక్షణమి వదన్ వాక్యార్థం సంగృహ్య దర్శయతి (మాయేత్యేవమితి) (భిక్షుష్వితి) పరమహం వ్యతిరిక్తానాం కుటీచ (కాదీనాం) రాణాం గ్రహణం తేషాం బ్రహ్మలోకాదపి విర త్వేన తత్రానర్థిత్వాత్ ఇతిశబ్దార్థమాహ (ఇత్యేషేతి.) ౧౬

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం
ప్రథమప్రశ్నభాష్యటీకా

రం—రంగరామానుజీయం నాస్తి. ౧౬

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే ప్రథమప్రశ్నభాష్యమ్.

అథ ప్రశ్నోపనిషది

ద్వితీయః ప్రశ్నః.

హరిః ఓమ్:—

అథ హైనం భార్గవో వైదర్భిః పప్రచ్ఛ, భగవన్
కత్యేవ దేవాః ప్రజాం విధారయంతే కతర ఏతత్ప్రకా

శం—ప్రాణోత్తా ప్రజాపతిరిత్యుక్తం తస్య ప్రజాపతిత్వమత్తృత్వం చాస్మిన్ శరీరేఽవధారయితవ్యమిత్యయం ప్రశ్న ఆరభ్యతే అథ అనంతరం హ కిల ఏనం భార్గవో వైదర్భిః పప్రచ్ఛ హే భగవన్ కత్యేవ దేవాః ప్రజాం శరీరలక్షణాం విధారయంతే విశేషేణ ధారయంతే కతరే బుద్ధీంద్రియకర్మేంద్రియవిభక్తానా మే

ఆ—ప్రశ్నాంతరస్యైతేన ప్రశ్నేన సంగతిమాహ (ప్రాణోత్తేతి) (అవధారయితవ్యమితి) అత్తా విశ్వస్య సత్పతిరిత్యత్తృత్వస్య ఏషోఽగ్ని స్తపతీత్యారభ్య 'అరాఇవరథనాభౌ ప్రాణే సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్ ప్రజాపతిశ్చరసి గర్భే త్వమేవ ప్రతిజాయస' ఇత్యాదినా చ ప్రజాపతిత్వస్యోత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాదిత్యర్థః. ఇదముపలక్షణం పూర్వం గతిశ్రవణేన విరక్తస్యాపి చిత్తైకాగ్ర్యం వినా వక్ష్యమాణాత్మజ్ఞానాసిద్ధేస్తదర్థం మందానాం ఫలవిశేషార్థం చ ప్రాణోపాసనార్థం ప్రశ్నద్వయారంభః తత్రాపి శ్రేష్ఠత్వాత్తృత్వప్రజాపతిత్వాదిగుణనిర్ధారణార్థం ద్వితీయః ప్రశ్నః తదుత్పత్త్యాదినిర్ధారణపూర్వకం తదుపాసనవిధానార్థం తృతీయః ప్రశ్న ఇత్యపి ద్రష్టవ్యం ప్రజాశబ్దేన శరీరమేవ గృహ్యతే న జీవః తస్య ప్రాణధారకత్వేన తద్ధార్యత్వాభావాదిత్యాహ (శరీరేతి) విభక్తానామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ (స్వమాహాత్మ్యఖ్యాపనమితి) అవకాశదానాదికమాకాశాదీనాం మాహాత్మ్యం తస్య ఖ్యాపనం తస్య లోకాన్ ప్రతి

రం—దేహేంద్రియమనఃప్రాణాదివిలక్షణప్రత్యగాత్మశోధనాయ ప్రశ్నావతారయతి ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః ఉత్తరేషు ఖండేషు ప్రత్యగాత్మా విశోధ్యత ఇతి (అథ హైనమితి) కబంధిప్రశ్నానన్తరం పిప్పలాదం భార్గవో వైదర్భిః పృష్టవాన్ ఇమితి (భగవన్నితి) హే భగవన్ కింసంఖ్యాకా దేవాః స్థావరజంగమాత్మికాం

శయంతే కః పునరేషాం వరిష్ఠఇతి.

తస్మై స హోవాచాకాశో హ వా ఏష దేవో వాయు

శం—తత్ప్రకాశనం స్వమాహాత్మ్యప్రఖ్యాపనం ప్రకాశయంతే కోసౌ పునరేషాం వరిష్ఠః ప్రధానః కార్యకారణలక్షణానామితి.

శం—ఏవం పృష్టవతే తస్మై స హోవాచ ఆకాశో హ వా ఏష దేవో వాయురగ్నిరాపః పృథివీత్యేతాని పంచమహాభూతాని శరీరారంభకాణి వాఙ్మనశ్చక్షుశ్శ్రోత్రమిత్యాదీని కర్మేంద్రియబుద్ధీంద్రియాణి చ శరీరం ధారయంతే తన్మధ్యే కర్మేంద్రియబుద్ధీంద్రియాణి శరీరే స్వమాహాత్మ్యఖ్యాపనం ప్రకాశయంతే కార్యలక్షణాః కరణలక్షణాశ్చ తే దేవా ఆత్మనో మాహాత్మ్యం ప్రకాశ్యాభివదంతి స్పర్ధమానాః శ్రేష్ఠతాయై కథం వదంతి వయమేతద్బాణం శరీరం కార్య(క)కారణసంఘా

ఆ—ప్రకటనం తత్ప్రకాశయంతే కుర్వంతీత్యర్థః పాకం పచతీతి వత్ అవకాశదానాదికం స్వస్వకార్యం సర్వలోకప్రకటనం యథా తథా కతరే కుర్వంతీత్యర్థః.

ఆ—(ఏష దేవ ఇతి) వక్ష్యమాణాభివదనాదివ్యవహారసిద్ధ్యర్థం చేతనత్వ సంభావయితుం దేవ ఇతి విశేషణమ్ అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామితి న్యాయే స సంబద్ధ్య కాశాద్యభిమానిదేవతాగ్రహణార్థం తచ్చ విశేషణం వాయ్వాదిష్వపి సర్వ యోపతే వాగ్గ్రహణం కర్మేంద్రియోపలక్షణార్థం చక్షురాదిగ్రహణం జ్ఞానేం ణత్వ లక్షణార్థమితి మత్వాహ (కర్మేంద్రియేతి) కార్యలక్షణాః శరీరాకారేణ ఆకాశాదయః కరణలక్షణాని ఇంద్రియాణి (మాహాత్మ్యమితి) ఆకాశాదీనామవ కాశదానాదిరూపం శరీరధారణైకదేశాత్మకం ప్రకాశ్యం స్వకార్యం ప్రకాశ్య స కప్రకటం యథా తథా కృత్వా అభివదంతి అభితః సర్వతః కృత్స్నం శరీరధార

సం—ప్రజాం బిభ్రతి తేష్వేవ దేవేషు కతరే దేవాః ఏతత్ శరీరం తత్కార్య ప్రకాశయంతే కః పునరేషాం శ్రేష్ఠ ఇతి.

రం—(తస్మై సహోవాచ) పృష్టార్థః ముఖ్యప్రాణస్యైవ ధారకత్వప్రకాశక శ్రేష్ఠత్వాని వక్తుమాఖ్యాయికామాహ (ఆకాశో హ వా ఇతి హవాఇతి ప్రసిద్ధ్యతిశ ఏషః ప్రసిద్ధః ఆకాశః దీవ్యతి గచ్ఛతీతి దేవః గమనశీలః తాదృశో వాయుశ్చాగ్నిరా పృథివీ వాక్శబ్దేన కర్మేంద్రియాణి సర్వాణ్యుపలక్ష్యంతే. చక్షుశ్శ్రోత్రశబ్దేన జ్ఞానే యాణి (తే ప్రకాశ్యాభివదంతీతి) ఆకాశాదయస్సర్వే మిళిత్వా పురోవర్తి శరీ ప్రదర్శ్య అభితః స్థిత్వా వదన్తిస్మ కిమితి వయం బాణవత్ సంచారశీలమేతత్ పు

రగ్నిరాపః పృథివీవాఙ్మనశ్చక్షుశ్శ్రోత్రం చ తే ప్రకా
శ్యాభివదంతి వయమేతద్బాణమవష్టభ్య విధారయామః. ౨
తాన్వరిష్ఠః ప్రాణ ఉవాచ, మా మోహమాపద్యథాహ
మేవైతత్ పంచధాత్మానం ప్రవిభజ్యైతద్బాణమవష్టభ్య
విధారయామీతి ౩
తేఽశ్రద్దధానా బభూవుః సోభిమానాదూర్ధ్వముత్క్రా
మత ఇవ తస్మిన్నుత్క్రామత్యథేతరే సర్వఏవోత్క్రా

—మవష్టభ్య ప్రాసాదమివ స్తంభాదయోఽవిశిథిలీకృత్య విధారయామః విస్పష్టం యామః మయైవైకేనాయం సంఘాతో ధ్రియత ఇత్యేకైకస్యాభిప్రాయః. ౨

శం—తానేవమభిమానవతో వరిష్ఠః ప్రాణః ముఖ్య ఉవాచ ఉక్తవాన్ మా ం మోహమాపద్యథ అవివేకతయాభిమానం మాకురుత యస్మాదహమేవైతద్బాణ ష్టభ్య విధారయామి పంచధా ఆత్మానం ప్రవిభజ్య ప్రాణాదివృత్తిభేదం స్వస్య త్వా విధారయామీతి. ౩

శం—ఇత్యుక్తవతి చాస్మింస్తే అశ్రద్దధానాః అప్రత్యయవంతో బభూవుః మేతదేవమితి స చ ప్రాణస్తేషామశ్రద్దధానతామాలక్ష్యాభిమానాదూర్ధ్వముత్క్రా

—ప్రత్యేకం వయమేవ కుర్మ ఇతి వదంతీత్యర్థః (బాణమితి) బాతీతి బవయోరభేదా ్తి కుత్సితం గంధం వహతీతి వా వినాశం గచ్ఛతీతి వా దేశాద్దేశాంతరం గచ్ఛ వా బాణం బాణమివ బాణం కార్యకరణసంఘాతం శరీరమిత్యర్థః. ౨-౩

ఆ—(కథమేతదేవమితి) ఏతత్తు అహమేవైతదిత్యాద్యుక్తం ఏవం యథా

—వర్తిశరీరమవలంబ్య విధారయామః అవకాశాదివివిధకార్యక్షమతయా ధార ామ ఇత్యర్థః. ౨

రం—(తాన్వరిష్ఠః ప్రాణ ఉవాచ) ముఖ్యః ప్రాణ ఉవాచేత్యర్థః కిమితి (మా ాహమాపద్యథేతి) హే ఆకాశాదయః ఈదృశీం విపరీతబుద్ధిం మా గచ్ఛథ అహ వాత్మానం ప్రాణాపానవ్యానసమానోదానరూపేణ పంచధా విభజ్య ధారయామీతి ంవదతో ముఖ్యప్రాణస్యాయం భావః హే ఆకాశాదయః భవన్తః ఆకాశాది తిస్వికకార్యక్షమాః అహం తు భవతామపి కార్యనిమిత్తత్వాద్భవత్కార్యక్షమః మాఽక్రియమాణే జీవనే తు భవత్సు న కోపి క్షమ ఇతి. ౩

రం—(తేఽశ్రద్దధానా ఇతి) తే తద్వాక్యే విశ్వాసం న కృతనన్తః తతః సః

మంతే తస్మిగ్ంశ్చ ప్రతిష్ఠమానే సర్వఏవ ప్రతిష్ఠంతే
తద్యథా మక్షికా మధుకరరాజానముత్క్రామంతం
సర్వా ఏవోత్క్రామంతే తస్మిగ్ంశ్చ ప్రతిష్ఠమానే
సర్వా ఏవ ప్రాతిష్ఠంత ఏవం వాఙ్మనశ్చక్షుః శ్రోత్రం
చ తే ప్రీతాః ప్రాణం స్తున్వన్తి
ఏషోఽగ్నిస్తపత్యేష సూర్య ఏష పర్జన్యో మఘవానేష

శం—మత ఇవ ఉత్క్రామతీవ ఇదముత్క్రాంతవానివ సరోషాన్నిరపేక్షః తస్మి[న్] త్క్రామతి యద్వృత్తం తద్దృష్టాంతేన ప్రత్యక్షీకరోతి తస్మిన్నుత్క్రామతి సతి [...] అనంతరమేవేతరే సర్వఏవ ప్రాణాశ్చక్షురాదయ ఉత్క్రామన్తే ఉత్క్రామ[...] ఉచ్చక్రముః తస్మింశ్చ ప్రాణే ప్రతిష్ఠమానే తూష్ణీం భవతి అనుత్క్రామతి [...] సర్వఏవ ప్రతిష్ఠంతే తూష్ణీం వ్యవస్థితా అభూవన్ తద్యథా లోకే మక్షికాః మ[...] కరాః స్వరాజానం మధుకరరాజానముత్క్రామంతం ప్రతి సర్వా ఏవోత్క్రా[...] మంతే తస్మింశ్చ ప్రతిష్ఠమానే సర్వా ఏవ ప్రాతిష్ఠంతే ప్రతితిష్ఠన్తి యథాం[...] దృష్టాన్తః ఏవం వాఙ్మనశ్చక్షుశ్శ్రోత్రం చేత్యాదయస్తే ఉత్సృజ్యాశ్రద్దధానత[...] బుద్ధ్వా ప్రాణమాహాత్మ్యం ప్రీతాః ప్రాణం స్తువంతి.

శం—కథం ఏషః ప్రాణోఽగ్నిస్సంస్తపతి జ్వలతి తథైష సూర్యస్సన్ప్రకాశ[...]

ఆ—భూతం కథమిత్యర్థః (ఉత్క్రాంతవానివేతి) అత్యంతోత్క్రాంత్యభావాదివశ[...] (నిరపేక్ష ఇతి) స్వయమేవేత్యర్థః (దృష్టాన్తేనేతి) తద్యథేతి వక్ష్యమాణేనేత్యర్థః.

ఆ—(సూర్యస్సన్నితి) తపతీత్యనుషంగః సంతాపయతీత్యర్థః (ఆవహ ప్రవ[...]

రం—ప్రాణః ఏషాం గర్వమవలోక్య అహంకారావేశాత్ అష్టోత్తరశతమర్మస్థానా[...] ముపరి స్వసామర్థ్యం ప్రకటయితుం స్వస్థానాత్కించిదుదచలదివ ఇవశబ్దః అల్పా[...] సాక్షాదుత్క్రమణే అప్రతిసమాధేయశ్శరీరవినాశస్స్యాదితి మత్వా ఉత్క్రమణమి[...] కృతవానితి భావః. తస్మిన్ ముఖ్యప్రాణే ఉత్క్రామతి ఇతరే సర్వే ప్రాణా ఉదక్రామ[...] తస్మింస్తు ప్రతిష్ఠమానే సర్వఏవ ప్రతిష్ఠంతే ఏవం వాఙ్మనశ్చక్షుశ్శ్రోత్రం చ య[...] మధుకరమక్షికాస్తత్ర శ్రేష్ఠాం మక్షికాముత్క్రామంతీమనూత్క్రామంతి ప్రతి[...] తాయాం తస్యాం స్వయం ప్రతిష్ఠితా భవన్తి ఏవం వాగాద్యాః ప్రాణాః ప్రాణా[...] విధాయినో భవంతీత్యర్థః (తే ప్రీతా ఇతి) ముఖ్యప్రాణమాహాత్మ్యదర్శనప్రీతా వా[...] ద్యాః ప్రాణా ముఖ్యప్రాణం తుష్టువురిత్యర్థః. స్తౌతేర్వ్యత్యయాత్ శ్నుః.

రం—స్తుతిమేవాహ(ఏషోఽగ్నిస్తపతీతి)ఏషః ముఖ్యప్రాణః అగ్నిరూపేణ తప[...]

వాయుః ఏష పృథివీ రయిర్దేవః సదసచ్చామృతం చ యత్. ౫
అరా ఇవ రథనాభౌ ప్రాణే సర్వం ప్రతిష్ఠితం, ఋచో
యజూꣳషి సామాని యజ్ఞః క్షత్రం బ్రహ్మ చ. ౬
ప్రజాపతిశ్చరసి గర్భే త్వమేవ ప్రతిజాయసే, తుభ్యం

శం—తథైష పర్జన్యస్సన్వర్షతి కించ మఘవాన్ ఇంద్రస్సన్ప్రజాః పాలయతి జిఘాంసత్యసురరక్షాంసి ఏష వాయురావహప్రవహాదిభేదః కించ ఏషపృథివీ రయిర్దేవః సర్వస్య జగతః సత్ మూర్తం అసదమూర్తం చ అమృతం చ యద్దేవానాం స్థితికారణమ్. ౫

శం—కించ బహునా అరా ఇవ రథనాభౌ (శ్ర) శ్రద్ధాదినామాంతం సర్వం శరీరం స్థితికాలే ప్రాణే ప్రతిష్ఠితం తథా ఋచో యజూꣳషి సామానీతి త్రివిధా మంత్రాః తత్సాధ్యశ్చ యజ్ఞః క్షత్రం చ సర్వస్య పాలయితృ బ్రహ్మ చ యజ్ఞాదికర్మకర్తృత్వేఽధికృతం చైవైష ప్రాణస్సర్వమ్. ౬

శం—కించ యః ప్రజాపతిరపి సః త్వమేవ గర్భే చరసి పితుర్మాతుశ్చ

ఆ—దీతి) ఆవహాదయస్సప్త వాయు(గ)గుణాః తథాభూతస్సన్మేఘాన్ జ్యోతిశ్చక్రాదీంశ్చ వహతీతి శేషః ఏష దేవః పృథివీ సన్ సర్వస్య జగతో ధారయితా రయిః చంద్రస్సంత్సర్వం పుష్ణాతీత్యర్థః. ౫

ఆ—(శ్రీ) శ్రద్ధాదీతి) ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధాత్ (ప్రాణాన్ శ్రద్ధాం) ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపఇత్యాదినా వక్ష్యమాణషోడశకలాత్మకఇత్యర్థః (బ్రహ్మ చేతి) బ్రాహ్మణజాతిరిత్యర్థః చశబ్దార్థమాహ (యజ్ఞాదీతి) అధికృతం సర్వమేవేత్యన్వయః. ౬

ఆ—(కించేతి) యః ప్రజాపతిః విరాట్ సోఽపి త్వమేవేత్యన్వయః పితుర్గర్భే

రం—ఏషః ప్రాణఏవ సూర్యః సర్వేషాం ప్రాణాయత్తస్థితికత్వాత్ యదధీనా యస్య సత్తా తత్తదిత్యేవ గణ్యత ఇతి రీతిమనుసృత్య సామానాధికరణ్యవ్యపదేశః రయిర్దేవః అబ్భాతో దేవః చంద్రమా ఇతి యావత్ సదసచ్ఛబ్దౌ వర్తమానావర్తమానపరౌ ప్రత్యక్షాప్రత్యక్షపరౌ వా స్థూలసూక్ష్మపరౌ వా చేతనాచేతనపరౌ వా అమృతశబ్దో మోక్షపరః తస్యాపి తదధీనత్వాదితి భావః. ౫

రం—(అరా ఇవేతి) చక్రస్య నాభినేమ్యోరంతరాళవర్తీని కాష్ఠాని అరశబ్దేనోచ్యంతే చక్రమధ్యప్రదేశో నాభిశబ్దేనోచ్యతే యథా అరా నాభావర్పితాః ఏవమస్మిన్ ప్రాణే సర్వం ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. సర్వశబ్దార్థం స్పష్టయతి (ఋచో యజూꣳషీతి) అత్ర బ్రహ్మక్షత్రశబ్దః స్థావరజంగమాత్మకప్రాణిమాత్రోపలక్షకః. ౬

రం—ఏవమేష ఇత్యంగుళ్యా నిర్దిశ్య పరస్పరం దర్శయిత్వా తద్గుణాన్ సంకీ

ప్రాణప్రజాస్త్విమా బలిం హరన్తి యః ప్రాణైః ప్రతితిష్ఠసి ౭
దేవానామసి వహ్నితమః పి(తృ)తౄణాం ప్రథమా

శం—ప్రతి ప్రతిరూపస్సన్ ప్రతిజాయసే ప్రజాపతిత్వాదేవ ప్రాగేవ సిద్ధం తవమాతృపితృత్వం సర్వదేహదేహ్యాకృతిచ్ఛన్న ఏకః ప్రాణః సర్వాత్మాసీత్యర్థః. తుభ్యం త్వద(ర్థంయా)ర్థాయ ఇమాః మనుష్యాద్యాః ప్రజాస్తు హే ప్రాణ చక్షురాదిద్వారైర్బలిం హరన్తి యస్త్వం ప్రాణైశ్చక్షురాదిభిస్సహ ప్రతితిష్ఠసి సర్వశరీరేషు అతస్తుభ్యం బలిం హరంతీతి యుక్తం భోక్తా హి య (త)స్త్వం తవైవాన్యత్సర్వం భోజ్యం. ౭

శం—కించ దేవానామిన్ద్రాదీనామసి భవసి త్వం వహ్నితమః హవిషాం ప్రాపయితృతమః పి(తృ)తౄణాం నాందీముఖే శ్రాద్ధే యా పితృభ్యో దీయతే స్వధాన్నం సా దేవప్ర(ధా)దానమపేక్ష్య ప్రథమా భవతి తస్యా అపి పితృభ్యః ప్రాపయితా త్వమేవేత్యర్థః. కించ ఋషీణాం చక్షురాదీనాం ప్రాణానాం అంగిరసాం అంగిరస

ఆ—రేతోరూపేణ మాతుర్గర్భే పుత్రరూపేణ యశ్చరతి (పశ్చాత్త) యశ్చానయోరేవ ప్రతిరూపస్సన్ సదృశస్సన్ ప్రజాయతే సత్వమేవప్రజాయస ఇత్యన్వయః. ప్రతి శబ్దార్థ ఉక్తః ప్రతిరూపస్సన్నితి. నను ప్రాణస్య పుత్రరూపత్వమేవోక్తం న తు పితృమాతృరూపత్వం తత్కస్మాత్ అత ఆహ (ప్రజాపతిత్వాదేవేతి) తస్య సర్వాత్మత్వాదిత్యర్థః నిష్కృష్టార్థమాహ (సర్వదేహేతి) అత్రాపి నిష్కృష్టార్థమాహ (భోక్తా హీతి) అత స్తవైవేత్యతశ్శబ్దాధ్యాహారేణ యోజ్యమ్. ౭

ఆ—(హవిషాం ప్రాపయితృతమ ఇతి) వహ్నిశబ్దో వహనాద్వహ్నిరితి యౌగిక ఇత్యర్థః (ప్రథమా భవతీతి) యజ్ఞాదిదేవకర్మణి ప్రథమం నాందీముఖశ్రాద్ధస్యావశ్య కర్తవ్యత్వాత్సా ప్రథమేత్యర్థః (ఋషీణాం చక్షురాదీనామితి)ఋషగతావితి ధాతోర్జ్ఞానార్థత్వాదృషిశబ్దస్య జ్ఞానజనకచక్షురాద్యర్థత్వమిత్యర్థః. (అంగిరసభూతానామితి) ప్రాణాభావేఽంగానాం శోషదర్శనాత్తేషామంగిరసత్వమిత్యర్థః ముఖ్యప్రాణస్యాథర్వత్వం

రం—ర్వ పశ్చాత్తమేవ ముఖ్యప్రాణమభిముఖీకృత్య స్తువన్తి (ప్రజాపతిశ్చరసీతి) త్వం ప్రజానాం రక్షకస్సన్ ప్రాణాదివాయురూపేణ గర్భే సంచరసి తథా గర్భోత్పాదకతయా తత్పోషకతయా చ పితృరూపఏవ వర్తమానః త్వముత్పాదకత్వప్రాతిలోమ్యేన పుత్రాదిరూపేణ జాయసే హే ప్రాణ స్థావరజంగమాత్మికా ఇమాః ప్రజాస్తుభ్యం త్వదర్థాః త్వచ్ఛేషభూతాః యతో బలిం అన్నాదికం తే ఉపహరన్తి యస్త్వం ప్రాణనాదివ్యాపారైస్సర్వత్ర ప్రాణిషు ప్రతిష్ఠితోఽసీత్యర్థః. ౭

రం—(దేవానామసీతి) వహ్నితమః హవిషాం వాహకతమః (పితౄణామితి)

స్వధా, ఋషీణాం చరితం సత్యమథర్వాంగిరసామసి. ౮
ఇంద్రస్త్వం ప్రాణ తేజసా రుద్రోఽసి పరిరక్షితా,
త్వమన్తరిక్షే చరసి సూర్యస్త్వం జ్యోతిషాం పతిః ౯
యదా త్వమభివర్షస్యథేమాః ప్రాణతే ప్రజాః,
ఆనన్దరూపాస్తిష్ఠన్తి కామాయాన్నం భవిష్యతీతి. ౧౦

శం—భూతానామథర్వణాం 'తేషామేవ ప్రాణో వాథర్వా' ఇతి శ్రుతేః చరితం చేష్టితం సత్యం అవితథం దేహధారణాద్యుపకారలక్షణం త్వమేవాసి. ౮

శం—కించ ఇంద్రః పరమేశ్వరస్త్వం హే ప్రాణ తేజసా వీర్యేణ రుద్రోఽసి (సం) హరన్ జగత్ స్థితౌ చ పరిసమన్తాద్రక్షితా పాలయితా పరిరక్షితా త్వమేకో జగతస్సౌమ్యేన రూపేణ త్వమన్తరిక్షేఽజస్రం చరసి ఉదయాస్తమయాభ్యాం సూర్యస్త్వమేవ చ సర్వేషాం జ్యోతిషాం పతిః. ౯

శం—యదా పర్జన్యో భూత్వాభివర్షసి త్వం అథ తదాన్నం ప్రాప్యేమాః ప్రజాః ప్రాణతే ప్రాణచేష్టాం కుర్వన్తీత్యర్థః అథవా ప్రాణ తే తవ ఇమాః ప్రజాః స్వాత్మభూతాస్త్వదన్నసంవర్ధితాస్త్వదభివర్షణదర్శనమాత్రేణ చానన్దరూపాః సుఖం ప్రాప్తా ఇవ సత్యస్తిష్ఠన్తి కామాయా ఇచ్ఛాతోఽన్నం భవిష్యతీత్యేవమభిప్రాయః. ౧౦

ఆ—శ్రుత్యభిహితం యద్యపి తథాపి చక్షురాదీనామపి తదంశత్వాదథర్వశబ్దార్థత్వమితి భావః. ౮

ఆ—ఇహేన్ద్రశబ్దేన పరమేశ్వరత్వముచ్యతే. మఘవానిత్యనేన త్విన్ద్ర ఉక్త ఇతి భేదమాహ (ఇంద్రః పరమేశ్వర ఇతి) వీర్యేణ సంహారసామర్థ్యేనేత్యర్థః (సౌమ్యేనేతి) విష్ణ్వాదిరూపేణేత్యర్థః. ౯-౧౦

రం—ముఖ్యః పితృప్రీతిహేతుభూతస్త్వమేవేత్యర్థః అథర్వాంగిరసామృషీణాం సత్యం ఉత్కృష్టం చరితం నిత్యనైమిత్తికాదిలక్షణం చ త్వమేవేత్యర్థః. ౮

రం—(ఇంద్రస్త్వమితి) హే ప్రాణ త్వమింద్రః పరమేశ్వర ఇత్యర్థః. ఇది పరమైశ్వర్య ఇతి హి ధాతుః తేజసా సర్వసంహరణసామర్థ్యలక్షణేన తేజసా త్వం రుద్రః రోదనహేతుః స్థితికాలే పరిరక్షకశ్చేత్యర్థః (త్వమన్తరిక్ష ఇతి) జ్యోతిషాం ప్రకాశకానాం పతిః శ్రేష్ఠః సూర్యో భూత్వా అన్తరిక్షే చరసి. ౯

రం—(యదా త్వమభివర్షసీతి) హే ప్రాణ త్వం యదా మేఘరూపీ అభితో వర్షసి తదా తే త్వదీయాః ఇమాః ప్రజాః ఆనందినో భవంతి కస్య హేతోః కామాయ అభిలషితార్థాయ పర్యాప్తమన్నం భవిష్యతీతి తద్యదా సువృష్టిర్భవతి ఆనందిన్యః ప్రజా భవంత్యన్నం బహు భవిష్యతీతి ఛాందోగ్యే శ్రవణాదితి ద్రష్టవ్యమ్. ౧౦

వ్రాత్యస్త్వం ప్రాణైకఋషిరత్తా విశ్వస్య సత్పతిః,
వయమాద్యస్య దాతారః పితా త్వం మాతరిశ్వనః. ౧౧
యా తే తనూర్వాచి ప్రతిష్ఠితా యా శ్రోత్రే యా చ చక్షుషి,
యా చ మనసి సన్తతా శివాం తాం కురు మోత్క్రమీః. ౧౨

శం—కించ ప్రథమజత్వాదన్యస్య సంస్కర్తురభావాదసంస్కృతః వ్రాత్యస్త్వం స్వభావత ఏవ శుద్ధ ఇత్యభిప్రాయః హే ప్రాణ ఏక ఋషిస్త్వం ఆథర్వణానాం ప్రసిద్ధ ఏకర్షి నామాగ్నిస్సన్నత్తా సర్వహవిషాం త్వమేవ విశ్వస్య సర్వస్య సతః విద్యమానస్య పతిః సత్పతిః సాధుర్వా పతిస్సత్పతిః వయం పునరాద్యస్య తవాదనీయస్య హవిషో దాతారః త్వం పితా మాతరిశ్వ (హే మాతరిశ్వన్) నః అస్మాకం అథ వా మాతరిశ్వనః వాయోస్త్వం అతశ్చ సర్వస్యైవ జగతః పితృత్వం సిద్ధమ్. ౧౧

శం—కిం బహునా యా తే త్వదీయా తనూర్వాచి ప్రతిష్ఠితా వక్తృత్వేన వదనచేష్టాం కుర్వతీ యా శ్రోత్రే యా చ చక్షుషి యా మనసి సంకల్పాదివ్యాపారేణ సన్తతా సమనుగతా తనూః తాం శివాం శాంతాం కురు మోత్క్రమీః ఉత్క్రమణేనాశివాం మాకార్షీ రిత్యర్థః. ౧౨

ఆ—(అసంస్కృత ఇతి) సంస్కారహీనో వ్రాత్య ఇతి స్మృతేరిత్యర్థః. అనేన స్వతశ్శుద్ధత్వం వివక్షితమిత్యాహ (స్వభావత ఏవేతి) (మాతరిశ్వేతి) మాతరిశ్వఇత్యత్ర నలోపశ్ఛాందసఇత్యర్థః (వాయోస్త్వమితి) పితేత్యనుషంగః అస్మిన్వ్యాఖ్యానే వాయుమాత్రపితృత్వాదస్మదాదిసర్వపితృత్వమనుక్తం స్యాదత ఆహ (అతశ్చేతి) అస్మదాది సర్వజనకత్వాద్వాయోస్తజ్జనకస్యాకాశాత్మనః ప్రాణస్య సర్వజనకత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. ౧౧

ఆ—(వాచి ప్రతిష్ఠితేతి) వాచ్యపానరూపా తనూః ప్రతిష్ఠితా శ్రోత్రే వ్యానరూపా చక్షుషి ప్రాణరూపా మనసి సమానరూపా 'స ప్రాణస్తచ్చక్షుః స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రం సోపానస్సా వాక్ స సమానస్తన్మన' ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః (ఉత్క్రమణేనేతి) ప్రాణోత్క్రమణే సత్యపానాద్యాత్మికా వాగాదిరూపా తనూః అశివా కార్యాయోగ్యా స్యాదిత్యర్థః. ౧౨

రం—(వ్రాత్యస్త్వం ప్రాణేతి) హే ప్రాణ సంస్కారహీనో బ్రాహ్మణోపి త్వమేవ ముఖ్యో మన్త్రద్రష్టా ఋషిరపి త్వమేవ విశ్వస్యాత్తా సంహర్తా చ త్వమేవ సతాం సాధూనాం రక్షకోపి త్వమేవ వయం తే ఆద్యస్య అదనీయస్య భోగ్యస్య దాతారః కరప్రదాః కింకరా ఇతి యావత్. హే మాతరిశ్వన్! త్వం నః పితాసి పోషకోసీత్యర్థః మాతరిశ్వన ఇత్యత్ర నకారద్విత్వాశ్రవణం ఛాందసత్వాద్ద్రష్టవ్యమ్. ౧౧

రం—(యా తే తనూర్వాచీతి) వాగాదీంద్రియేషు తత్తదింద్రియనియమనానుకూలా యా శక్తిస్సంతతం ప్రతిష్ఠితా తాం శివాం శోభనాం కురు ఉత్క్రమణేనాశివాం మా కురు ఉత్క్రమణం మాకార్షీ రిత్యర్థః. ౧౨

ప్రాణస్యేదం వశే సర్వం త్రిదివే యత్ప్రతిష్ఠితమ్,
మాతేవ పుత్రాన్ రక్షస్వ శ్రీశ్చ ప్రజ్ఞాం చ దేహి న ఇతి. ౧౩

ఇతి ద్వితీయః ప్రశ్నః.

శం—కిం బహునా అస్మింల్లోకే ప్రాణస్యైవ వశే సర్వమిదం యత్కించిదుపభోగజాతం త్రిదివే తృతీయస్యాం దివి చ యత్ప్రతిష్ఠితం దేవాద్యుపభోగలక్షణం తస్యాపి ప్రాణ ఏవ ఈశితా అతో మాతేవ పుత్రానస్మాన్ రక్షస్వ పాలయస్వ త్వన్నిమిత్తా హి బ్రాహ్మ్యః క్షాత్ర్యశ్చ శ్రియః తాస్త్వ శ్రీశ్చ శ్రియశ్చ ప్రజ్ఞాం చ త్వత్స్థితినిమిత్తాం విధేహి నః విధత్స్వేత్యర్థః ఇత్యేవం సర్వాత్మనా యో వాగాదిభిః ప్రాణైస్తుత్యా గమితమహిమా స ప్రజాపతిరేవేత్యవధృతమ్. ౧౩

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య పరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే
ద్వితీయప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ—(బ్రాహ్మ్య ఇతి) ఋగాదిమన్త్రరూపా బ్రాహ్మ్యః శ్రియః ఋచస్సామాని యజూంషి 'సా హి శ్రీరమృతా సతా'మితి శ్రుతేః క్షాత్ర్యః ప్రసిద్ధా ధనాద్యైశ్వర్యరూపాః అస్మిన్ప్రశ్నే నిర్ధారితం గుణం సంగృహ్యాహ (ఇత్యేవమితి) ఇదం పరిష్ఠత్వాదేరుపలక్షణమ్. ౧౩

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం
ద్వితీయప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం—(ప్రాణస్యేదం వశే సర్వమితి) జగదిదం సర్వం ప్రాణస్య వశే వర్తతే వశః ఇచ్ఛా తదధీనమితి యావత్ యచ్చ త్రిదివే స్వర్గాదిలోకే ప్రతిష్ఠితం తదపి ప్రాణాధీనం తస్మాత్పుత్రాన్మాతేవ అస్మాకం స్వస్వకార్యనిష్పాదనసామర్థ్యలక్షణాః శ్రియః తదనుకూలప్రజ్ఞాం చ విధత్స్వ. ౧౩

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాంతనిర్ధారణసార్వభౌమ శ్రీమద్రంగరామానుజమునివర
విరచితే ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయప్రశ్నభాష్యమ్.

అథ ప్రశ్నోపనిషది

తృతీయః ప్రశ్నః.

హరిః ఓమ్:—

అథ హైనం కౌసల్యశ్చాశ్వలాయనః పప్రచ్ఛ భగవన్
కుత ఏష ప్రాణో జాయతే కథమాయాత్యస్మింఛ్ఛరీరే
ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్య కథం ప్రాతిష్ఠతే కేనోత్క్రమతే
కథం బాహ్యమభిధత్తే కథమధ్యాత్మమితి. ౧

శం—అథ హైనం కౌసల్యశ్చాశ్వలాయనః పప్రచ్ఛ ప్రాణైర్హ్యేవం నిర్ధారిత తత్త్వఉపలబ్ధమహిమాపి సంహతత్వాత్ స్యాదస్య కార్యత్వం అతః పృచ్ఛామి భగవన్ కుతః కస్మాత్కారణాదేషః యథావధృతః ప్రాణో జాయతే జాతశ్చ కథం కేన వృత్తివిశేషేణాయాత్యస్మింఛ్ఛరీరే కిన్నిమిత్తకమస్య శరీరగ్రహణమిత్యర్థః ప్రవిష్టశ్చ శరీరే ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్య ప్రవిభాగం కృత్వా కథం కేన ప్రకారేణ ప్రాతిష్ఠతే ప్రతితిష్ఠతి కేన వా వృత్తివిశేషేణాస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రమతే ఉత్క్రామతి కథం బాహ్యం అధిభూతమధిదైవం చాభిధత్తే ధారయతి (కథమధ్యాత్మమితి) ధారయతీతి శేషః. ౧

ఆ—ఏవం ప్రజాపతిత్వాత్త్రృత్వాదిగుణజాతం నిర్ధార్య ప్రాణస్యోత్పత్త్యాది నిర్ధారయన్ తదుపాసనాం విధాతుం ప్రశ్నాన్తరమవతారయతి (అథేతి) వైదర్భిప్రశ్నానన్తరమిత్యర్థః (ప్రాణైరితి) యైర్వాగాదిప్రాణైరాకాశాదిభిశ్చ ప్రాణస్య తత్త్వముపలబ్ధం తైరిత్యర్థః ప్రాణస్య పూర్వోక్తమహిమవత్త్వాదేవోత్పత్తిశంకాఽభావాత్కుత ఇతి ప్రశ్నానుపపత్తిమాశంక్యాహ (అపి సంహతత్వాదితి) అనేకాత్మకత్వాత్ సావయవత్వాదిత్యర్థః (శరీరగ్రహణమితి) శరీరప్రవేశ ఇత్యర్థః (ప్రాతిష్ఠతే ఇతి) ఆఙ్ ప్రశ్లేషాద్దీర్ఘత్వమ్. ౧

రం—(అథ హైనం కౌసల్య ఇతి) ప్రాతిష్ఠతే ప్రతితిష్ఠతీత్యర్థః బాహ్యమభిధత్తే బాహ్యరూపేణ సన్నిధత్త ఇత్యర్థః బాహ్యమిత్యస్య సన్నిధానక్రియావిశేషణత్వాత్, ౧

తస్మై స హోవాచాతిప్రశ్నాన్ పృచ్ఛసి బ్రంహిష్ఠోసీతి
తస్మాత్తేహం బ్రవీమి. ౨
ఆత్మన ఏష ప్రాణో జాయతే యథైషా పురుషేచ్ఛాయై

శం—ఇత్యేవం పృష్టస్తస్మై స హోవాచాచార్యః ప్రాణఏవ తావద్దుర్విజ్ఞేయత్వాద్విషమప్రశ్నార్హః తస్యాపి జన్మాదిత్వం పృచ్ఛసి అతోఽతిప్రశ్నాన్ పృచ్ఛసి (బ్రంహిష్ఠోసీతి) అతిశయేన త్వం బ్రహ్మవిత్ అతస్తుష్టోహం తస్మాత్తే తుభ్యం బ్రవీమి యత్పృష్టం శృణు. ౨

శం—ఆత్మనః పరస్మాత్పురుషాదక్షరాత్సత్యాదేవైషః ఉక్తః ప్రాణో జాయతే కథమితి అత్ర దృష్టాన్తః యథా లోకే ఏషా పురుషే శిరఃపాణ్యాదిలక్షణే నిమిత్తే ఛాయా నైమిత్తికీ జాయతే తద్వదేతస్మిన్ బ్రహ్మణ్యేతత్ ప్రాణాఖ్యం ఛాయాస్థానీయమనృతరూపం తత్త్వం సత్యే పురుషే ఆతతం సమర్పితమిత్యేతత్ ఛాయేవ దేహే మనోకృతేన మనఃకృతేన మనస్సంకల్పేచ్ఛాదినిష్పన్నకర్మనిమిత్తేనేత్యేతత్

ఆ—(విషమేతి) విషమం దుర్ఘటం యథా తథా ప్రశ్నార్హ ఇత్యర్థః (అతిప్రశ్నానితి) త్వదన్యేషాం ప్రశ్నానతిక్రాంతాన్ అన్యదీయప్రశ్నాగోచరాన్ సూక్ష్మప్రశ్నాన్ ప్రష్టవ్యార్థానిత్యర్థః (అతిశయేనేతి) అన్యాపేక్షయాతిశయితత్వముక్తం బ్రహ్మవిదితి ప్రోత్సాహార్థం స్తౌతీతి భావః. ౨

ఆ—దివ్యోహ్యమూర్తః పురుషః అక్షరాత్పరతః పరః ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ ఇతి మంత్రే అత్ర సంవాదయితుం తద్గతవిశేషణాన్యాహ (పరస్మాదితి) (అత్ర దృష్టాంత ఇతి) తస్యానృతత్వార్థం దృష్టాన్త ఉచ్యతే ఇత్యర్థః (ఛాయేతి) ప్రతిబింబాదిరూపేత్యర్థః (ఏతస్మిన్నితి) ప్రకృతే (త) జనకే ఆత్మని బ్రహ్మణీత్యర్థః కథమాయాతీత్యస్యోత్తరమాహ (మనోకృతోనేతి) సంధిరార్షః (తదేవ సక్త ఇతి) అస్య కర్మిణో

రం—(తస్మై స హోవాచేతి) అతిప్రశ్నాన్ ప్రశ్నమతిక్రమ్య వర్తమానాన్ ప్రశ్నాయోగ్యాన్రహస్యానర్థాన్పృచ్ఛసి తస్మాత్త్వం బ్రంహిష్ఠోఽసి ప్రాయేణ బ్రహ్మవిదసి న ప్రాకృత ఇతి యావత్ అతస్తేఽహం యోగ్యత్వాద్బ్రవీమి. ౨

రం—ప్రథమస్యోత్తరమాహ (ఆత్మన ఏవైష ప్రాణ ఇతి) పరమాత్మన ఏవైష ప్రాణో జాయత ఇత్యర్థః ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ ఇతి శ్రుతేరితి ద్రష్టవ్యం కథమాయాత్యస్మిన్ శరీరఇత్యస్యోత్తరమాహ (యథైషా పురుషే ఛాయేతి) యథా పురుషే గచ్ఛతి ఛాయాపి సహైవ గచ్ఛతి న హి ఛాయాగమనే సామగ్ర్యన్తరమస్తి ఏవమేతస్మిన్పురుషే జీవ ఏతన్మనః అకృతేన అయత్నేన ఆతతం అవినాభావేన సంశ్రితం

తస్మిన్నేతదాతతం మనోకృతే నాయాత్యస్మింఛరీరే. ౩

యథా సమ్రాడేవాధికృతాన్వినియుఙ్క్తే ఏతాన్ గ్రా
మానేతాన్ గ్రామానధితిష్ఠస్వేత్యేవమేవైష ప్రాణ ఇతరాన్
ప్రాణాన్ పృథక్పృథగేవ సన్నిధత్తే ౪

పాయూపస్థేఽపానం చక్షుశ్శ్రోత్రే ముఖనాసికాభ్యాం

శం—వక్ష్యతి హి పుణ్యేన పుణ్యమిత్యాది తదేవ సక్తస్సహకర్మణేతి చ శ్రుత్యన్త రాత్ ఆయాతి ఆగచ్ఛత్యస్మింఛరీరే. ౩

శం—యథా యేన ప్రకారేణ లోకే రాజా సమ్రాడేవ గ్రామాదిష్వధికృతాన్వినియుఙ్క్తే కథం ఏతాన్ గ్రామానేతాన్ గ్రామానధితిష్ఠస్వేతి ఏవమేవ యథా దృష్టాన్తః ఏషముఖ్యః ప్రాణఇతరాన్ ప్రాణాన్ చక్షురాదీనాత్మభేదాంశ్చ పృథక్పృథగేవ యథాస్థానం సన్నిధత్తే వినియుఙ్క్తే. ౪

శం—తత్ర విభాగః పాయూపస్థే పాయుశ్చ ఉపస్థశ్చ పాయూపస్థం తస్మిన్

ఆ—మనో యస్మిన్ ఫలే నిషక్తం సంసక్తం ఆసక్త స్సన్ తదేవ ఫలం కర్మణా సహ ఏతీతి శ్రుతౌ చ శరీరగ్రహణం కర్మసాధ్యముక్తమిత్యర్థః. ౩

ఆ—ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్యేత్యస్యోత్తరం దృష్టాంతేనాహ (యథేతి) (ఇతరానితి (ఇతరాన్ చక్షురాదీన్ యథాస్థానం అక్ష్యాదిగోళకస్థానే సన్నిధత్తే సన్నిధాపయతి ఆత్మభేదాన్ ముఖ్యప్రాణస్య వృత్తిభేదాన్ ప్రాణాపానాదీన్. ౪

ఆ—పాయ్వాదిషు నియుఙ్క్తే ఇత్యత్ర శ్రుత్యా నేత్రాదీనాం చక్షురాది

రం—ఏవమేవ ప్రాణోఽప్యకృతేన అయత్నేన అస్మిన్ శరీరే ఆయాతి మనః ప్రాణయోః పురుషద్వారా శరీరే ప్రవేశ ఇతి యావత్ పురుషావినాభూతత్వాత్పురుషేణ సహైవ ప్రాణస్య సంబంధః అతః ప్రాణానాం గమనే మనస ఇవ న పృథక్కారణమపేక్షితమితి భావః. ౩

రం—ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్య కథం ప్రతితిష్ఠతఇతి తృతీయస్యోత్తరమాహ (యథా సమ్రాడేవేతి) యథా రాజా కార్యేష్వధికృతాన్ స్వసేవకాన్ ఇమాన్గ్రామానధితిష్ఠ ఇమాన్గ్రామానధితిష్ఠేతి పృథక్పృథగ్వినియుజ్య తన్ముఖేన తేషు గ్రామేషు యథా సన్నిధత్తే ఏవమేవైష ముఖ్యప్రాణ ఇతరేషు ప్రాణేషు గ్రామస్థానీయేషు స్వాంశభూతాపానవ్యానాదిముఖేన సన్నిధత్తే అధితిష్ఠతీతి యావత్. ౪

రం—(పాయూపస్థేఽపానమితి) తత్ర పాయుశ్చోపస్థం చ పాయూపస్థం

ప్రాణస్స్వయం ప్రాతిష్ఠతే మధ్యే తు సమానః ఏష హ్యే
తద్ధుతమన్నం సమం నయతి తస్మాదేతాస్సప్తార్చిషో
భవంతి. ౫

శం—అపానమాత్మభేదం మూత్రపురీషాద్యపనయనం కుర్వంస్తిష్ఠతి సన్నిధత్తే తథా చక్షుశ్శ్రోత్రే చక్షుశ్చ శ్రోత్రం చ చక్షుశ్శ్రోత్రం తస్మింశ్చక్షుశ్శ్రోత్రే ముఖనాసికాభ్యాం చ ముఖం చ నాసికా చ ముఖనాసికే తాభ్యాం ముఖనాసికాభ్యాం చ నిర్గచ్ఛన్ ప్రాణః స్వయం సమ్రాట్ స్థానీయః ప్రాతిష్ఠతే ప్రతితిష్ఠతి మధ్యే తు ప్రాణాపానయోః స్థానయోః నాభ్యాం సమానమశితం పీతం చ సమం నయతీతి సమానః ఏష హి యస్మాద్యదేతద్ధుతం భుక్తం పీతం చాత్మాగ్నౌ ప్రక్షిప్తమన్నం సమం నయతి తస్మాత్ అశితపీతేంధనాదగ్నేరౌదర్యాద్ధృదయదేశం గతాః సప్తసంఖ్యాకా అర్చిషః దీప్తయో నిర్గచ్ఛంత్యో భవంతి శీర్షణ్యాః ప్రాణద్వారా దర్శనశ్రవణాదిలక్షణరూపాదివిషయప్రకాశ ఇత్యభిప్రాయః. ౫

ఆ—స్థానానాం స్పష్టత్వాత్తాని నోక్తానీతి ద్రష్టవ్యం యః కుర్వంస్తిష్ఠతి తం సన్నిధత్తేవినియుఙ్క్తే ఇత్యర్థః (మధ్యేత్వితి) ప్రాణాపానయోర్మధ్యే యా నాభిః తస్యాం సమానః ప్రతితిష్ఠతీత్యన్వయః సమానశబ్దార్థముక్త్వా (క్తం) శ్రుత్యారూఢం కరోతి (ఏష హీతి) (ఆత్మాగ్నావితి) ఆత్మని శరీరేగ్నిః తస్మిన్నిత్యర్థః ఏవం హుతపదబలాదన్నస్య హవిష్ట్వం జాఠరాగ్నేరాహవనీయత్వం ప్రక్షేపస్య హోమత్వం చోక్త్వా శీర్షణ్యసప్తద్వారాన్నిర్గతానాం జ్ఞానానామర్చిష్ట్వం వక్తుం తస్మాదేతా ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే (తస్మాదితి) (సప్తేతి) అగ్నేరౌదర్యాద్ధేతోః ప్రాప్తపరిపాకాదన్ననాడీద్వారా నాడీస్థానం హృదయం ప్రాప్తాదన్నరసాదితి శేషః దర్శనద్వయం శ్రవణద్వయం ఘ్రాణద్వయం ముఖంచైకం రసనాఖ్యమితి సప్తార్చిషః జాఠరాగ్నిపాకజన్యాన్నరసబలేన దర్శనాదీనాం ప్రవృత్తేః తేషు తదర్చిష్ట్వారోప ఇత్యర్థః. ౫

రం—తస్మిన్నపానం మూత్రపురీషాపకర్షణం కుర్వన్ప్రతితిష్ఠతి ప్రతిష్ఠితో భవతి తదధిష్ఠాతా భవతీత్యర్థః.ముఖనాసికాభ్యాం నిర్గతో వాయుః ప్రాణరూపస్సన్ చక్షుశ్శ్రోత్రే చక్షుశ్చ శ్రోత్రం చ తస్మిన్ ప్రతితిష్ఠతి తదధిష్ఠాతా భవతీత్యర్థః మధ్యే తు సమానస్సన్నవతిష్ఠతే ఏష హి సమానః హుతం భుక్తమన్నాదికం సమం నయతి సప్తధాతుసామ్యం నయతి విభాగం కరోతీతి యావత్ తస్మాత్ సమానవాయోర్హేతోర్జాఠరాగ్నేస్సప్త కాళీకరాళీత్యేవమాద్యా అర్చిషః ప్రాదుర్భవంతి. ౫

హృది హ్యేష ఆత్మా అత్రైతదేకశతం నాడీనాం తాసాం
శతం శతమేకైకస్యాం ద్వాసప్తతిర్ద్వాసప్తతిః ప్రతి

శం—హృది హ్యేషః పుండరీకాకారమాంసపిండపరిచ్ఛిన్నే హృదయాకా
ఏష ఆత్మా ఆత్మ (నా)సంయుక్తో లింగాత్మా జీవాత్మేత్యర్థః. అత్ర అస్మిన్ హృదయే
ఏతదేకశతం ఏకోత్తరశతం సంఖ్యయా ప్రధాననాడీనాం భవతీతి తాసాం శతం
శతమేకైకస్యాం ప్రధాననాడ్యాం భేదాః పునరపి ద్వాసప్తతిర్ద్వాసప్తతిః ద్వే ద్వే
సహస్రే అధికే సప్తతిశ్చ సహస్రాణి సహస్రాణాం ద్వాసప్తతిః ప్రతిశాఖా నాడీసహ
స్రాణి ప్రతి ప్రతినాడీశతం సంఖ్యయా ప్రధాననాడీనాం సహస్రాణి భవంతి ఆస
నాడీషు వ్యానో వాయుశ్చరతి వ్యానో వ్యాపనాత్ ఆదిత్యాదివ రశ్మయో హృదయా
త్సర్వతోగామినీభిర్నాడీభిః సర్వదేహం సంవ్యాప్య వ్యానో వర్తతే సంధిస్కంధమర్మ

ఆ—వ్యానస్య నాడీరూపం స్థానం దర్శయితుం నాడీనాముత్పత్తిస్థానం వక్తు
మాహ (హృదీత్యాదినా) హృదయస్య లింగాత్మస్థానత్వోక్తేః ప్రయోజనం తు కేచి
ద్యోగినో నాభికందస్య నాడ్యుత్పత్తిస్థానత్వం వదంతి తన్నిరాకరణం తచ్చైవం లింగా
త్మనస్సంచరణార్థం నాడ్యః నాడీభిః ప్రత్యవసృప్యేత్యాది శ్రుతేః తతశ్చ లింగాత్మనో
హృదయస్థానత్వే తత్సంచారమార్గభూతనాడీనామపి తదేవోత్పత్తిస్థానం అన్యథా
ప్రదేశాంతరస్థాననాడీనాం తన్మార్గత్వాయోగాత్ ద్వాసప్తతిసహస్రాణి హృదయా
త్పురీతతమభిప్రతిష్ఠంత ఇతి శ్రుతేశ్చేతి లింగశరీరస్యాత్మత్వమాత్మోపాధిత్వేన తద్యో
గాదిత్యాహ (ఆత్మసంయుక్త ఇతి) యస్మాల్లింగాత్మా హృది వర్తతే తత్సంచారమార్గ
భూతనాడీనామపి తదేవస్థానమిత్యాహ (అత్రేతి) నాడీనాం శరీరవిధారకత్వేన ప్రసి
ద్ధత్వం వక్తుమేతదితి విశేషణం తస్య స్పష్టత్వాద్భాష్యే న వ్యాఖ్యానం ఏకైకస్యా
నాడ్యాః శాఖానాడ్యశ్శతం శతం భవతీత్యాహ (తాసామితి) తతశ్చ శతోత్తరమ
యుతం శాఖానాడ్య ఇత్యర్థః శాఖానాడీనాం చ ప్రత్యేకం ద్వ్యధికసప్తతిసహస్రాణి
ప్రతిశాఖానాడ్యస్సంతీత్యాహ (పునరపీతి) సప్తతిరితి పదస్య సంఖ్యాప్రధానత్వే
సహస్రాణీత్యస్య తేన సామానాధికరణ్యాయోగాత్ షష్ఠ్యంతతయా వ్యాచష్టే (సహ
స్రాణామితి) (ప్రతిశాఖేతి) శాఖాభ్యో నిర్గతాల్పశాఖాః ప్రతిశాఖాః ద్వాసప్తతి
రిత్యత్ర వీప్సార్థమాహ (ప్రతి ప్రతీతి) ప్రతి ప్రతినాడీశతమిత్యనంతరమేకైకస్యా
ఇత్యనుషంగః తథా చ ప్రతినాడీశతమేకైకస్యా నాడ్యాః ప్రతిశాఖానాడీనాం

రం—(హృది హ్యేష ఆత్మేతి) ఏష జీవాత్మా హృది హృదయే యత్ర
సమానరూపేణ ప్రాణ ఆస్తే తత్ర స్వయమపి వర్తతే అత్ర హృదయే నాడీనామేకా

శాఖా నాడీసహస్రాణి భవంత్యాసు వ్యానశ్చరతి. ౬

అథైకయోర్ధ్వఉదానః పుణ్యేన పుణ్యం లోకం నయతి

ం—దేశేషు విశేషేణ ప్రాణాపానవృత్త్యోశ్చ మధ్యే ఉద్భూతవృత్తిర్వీర్యవత్క-
కర్తా భవతి. ౬

శం—అథయా తు తత్రైకశతానాం నాడీనాం మధ్యే ఊర్ధ్వగా సుషుమ్ణా
ాడీ తయైతయోర్ధ్వస్సన్నుదానో వాయురాపాదతలమస్తకవృత్తిస్సంచరన్ పుణ్యేన
ర్మణా శాస్త్రవిహితేన పుణ్యం లోకం దేవాదిస్థానలక్షణం నయతి ప్రాపయతి పాపేన
ద్విపరీతేన పాపం నరకం తిర్యగ్యోన్యాదిలక్షణం ఉభాభ్యాం సమప్రధానాభ్యాం

—ద్వాసప్తతిసహస్రాణి భవంతీత్యర్థః తథా మూలశాఖా ప్రతిశాఖా నాడ్యో మిళి
్వాద్వాసప్తతికోటయో ద్వాసప్తతిలక్షాణి షట్ సహస్రం చ శతద్వయమేకా చ
వతీతి ద్రష్టవ్యం. ఏవం నాడీరుక్త్వా వ్యానస్య తత్స్థానమాహ (ఆస్వితి) సూక్ష్మాసు
ాడీషు విద్యమానస్య వ్యానస్య కథం వ్యాపకత్వమిత్యాశంక్య నాడీనాం సర్వదేహ
్యాప్తేస్తత్స్థస్యాపి వ్యానస్య తద్ద్వారా వ్యాప్తిరిత్యాహ. (ఆదిత్యాదివేతి) యథా
త్యాద్వినిర్గత్య రశ్మయస్సర్వతోగతాః తథా హృదయాత్సర్వతోగామిన్యో నాడ్యః
ాభిరితి యోజ్యం. సామాన్యేన సర్వశరీరవ్యాప్తావపి విశేషస్థానమాహ (సంధీతి)
ిశేషేణేతి) ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసయోః ప్రాణాపానవృత్త్యోరభావే వ్యానవృత్తిరుద్భవతీ
ర్థః (వీర్యమితి) అథ యః ప్రాణాపానయోస్సంధిః స వ్యానఇత్యుక్త్వా యాని
్యవంతి కర్మాణి బలవతా పురుషేణ సాధ్యాని ధనురాయమనాదీని తాన్యప్రాణన్నన
ానన్ కరోతీతి శ్రుత్యంతరోక్తేరిత్యర్థః. ౬

ఆ—ఇదానీముదానస్య స్థానం వదన్ కేనోత్క్రమత ఇత్యస్యోత్తరమాహ
ూ త్వితి) (ఉభాభ్యాం సమప్రధానాభ్యామితి) అనేన పుణ్యాధిక్యే దేవలోకం

ం—ధికశతం వర్తతే తాసాం నాడీనాం మధ్యే ఏకైకస్యా ద్వాసప్తప్రభేదా
వంతి ఏకైకం ద్వాసప్తతిప్రభేదం ప్రతి శాఖాభూతనాడీసహస్రాణి శతంశతం భవంతి
ాసునాడీషు వ్యానరూపశ్చరతీత్యర్థః. ౬

రం—(అథైకయోర్ధ్వ ఉదాన ఇతి) అథేతి వాక్యోపక్రమే ఏకయా కయా
ాన్నాడ్యోర్ధ్వముఖ ఉదానః పుణ్యేన హేతునా పుణ్యం స్వర్గాదిలోకం పాపేన
ేతునా పాపం నరకాదిలోకం ఉభాభ్యామేవ మనుష్యలోకం నయతీత్యర్థః ఆత్మానం
ా ప్రవిభజ్య కథం ప్రాతిష్ఠత ఇతి ప్రశ్నస్య యథాసమ్రాడిత్యారభ్య ఉభాభ్యామేవ
ునుష్యలోకమిత్యేతదంతం ప్రతివచనం తన్మధ్యే అథైకయోర్ధ్వ ఉదానః పుణ్యేన

పాపేన పాపముభాభ్యామేవ మనుష్యలోకమ్.
ఆదిత్యోహ వై బాహ్యః ప్రాణ ఉదయత్యేష హ్యేనం
చాక్షుషం ప్రాణమనుగృహ్ణానః పృథివ్యాం యా దేవతా

శం—పుణ్యపాపాభ్యామేవ మనుష్యలోకం నయతీత్యనువర్తతే.

శం—ఆదిత్యో హ వై ప్రసిద్ధో హ్యధిదైవతం బాహ్యః ప్రాణః స ఏష ఉ యతి ఉద్గచ్ఛతి ఏష హ్యేనం ఆధ్యాత్మికం చక్షుషి భవం చాక్షుషం ప్రాణం ప్రకా నానుగృహ్ణానః రూపోపలబ్ధౌ చక్షుష ఆలోకం కుర్వన్నిత్యర్థః. తథా పృథివ్యావ మానినీ యా దేవతా ప్రసిద్ధా సైషా పురుషస్యాపానం అపానవృత్తిమవష్టభ్య ఆకృ వశీకృత్యాధ ఏవాపకర్షణేనానుగ్రహం కుర్వతీ వర్తత ఇత్యర్థః అన్యథా హి శరీ గురుత్వాత్పతేత్సావకాశేవోద్గచ్ఛేత్ యదేతదంతరా మధ్యే ద్యావాపృథివ్యో

ఆ—పాపాధిక్యే నరకలోకం నయతీతి పూర్వం వ్యాఖ్యాతం భవతి.

ఆ—కథం బాహ్యమభిధత్తే కథమధ్యాత్మమిత్యస్యోత్తరమాహ (ఆదిత్య ఇ (యా దేవతా ప్రసిద్ధేతి) అగ్నిదేవతా పృథివ్యేవ యస్యాయతనమగ్నిర్లోక శ్రుతేరగ్నిసంబంధావగమాదిత్యర్థః అవష్టభ్యేత్యనంతరమధ్యాహారేణ వాక్యం పూ యతి (అధ ఏవాపకర్షణేనేతి) పృత్త్యర్థం స్తంభాదేరూర్ధ్వముఖేన నిఖాతస్య పరిత విద్యమానరజ్జుభిరధఏవాపకర్షణేన పతనాభావవదధ ఏవాపకర్షణేన శరీరస్య పతనాభా స్సిధ్యతీత్యర్థః (అనుగ్రహమితి) శరీరధారణలక్షణమిత్యర్థః (అన్యథేతి) పృథి దేవతాయావిధారణాకరణే గురుత్వాదపానేనాధ ఆకర్షణాచ్చ సావకాశే భూమ్యా పతనప్రతిబంధకాభావస్థలే పతేదిత్యర్థః అంతరా యదాకాశ ఇతి వాక్యం వ్యాచ (యదేతదితి) యదితి క్లీబత్వం ఛాందసమిత్యాహ (య ఆకాశ ఇతి) (మంచస్థపదితి మంచాః క్రోశన్తీత్యత్ర మంచశబ్దేన మంచస్థా యథా లక్ష్యంతే తథా ఆకాశశబ్దే

రం—పుణ్యం నయతీత్యనేన కేనోత్క్రామత ఇతి చతుర్థప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం భవతి.

రం—కథం బాహ్యమభిధత్త ఇత్యస్యోత్తరమాహ (ఆదిత్యో హ వై బాహ్య ఇతి) చాక్షుషం ప్రాణం చక్షుర్గోళకవర్తీంద్రియమాలోకాఖ్యసహకారిప్రదానేనాన గృహ్ణానో బహిరాదిత్యరూపేణోదేతి యద్యపి ప్రాణస్యాదిత్యాత్మకత్వం న సంభవ తయోర్భేదాత్ తథాపి ప్రాణకలాయాస్సర్వత్ర సత్త్వేనాభేదోపచారాద్వా ఉపా నార్థతయా వా బాహ్యానామాదిత్యాదీనాం ప్రాణాత్మకతోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం. పృ వ్యాం ప్రాణకలారూపా దేవతా యా సా పురుషస్యాపానవాయ్వధిష్ఠితపాయు

సైషా పురుషస్యాపానమవష్టభ్యాంతరా యదాకాశస్స
సమానో వాయుర్వ్యానః. ౮

తేజో హ వై ఉదానస్తస్మాదుపశాంతతేజాః,

శం—ఆకాశః తత్స్థో వాయురాకాశ ఉచ్యతే మంచస్థవత్ సః సమానః సమానమనుగృహ్ణానో వర్తత ఇత్యర్థః సమానస్యాంతరా ఆకాశస్థత్వసామాన్యాత్ సామాన్యేన చ యో బాహ్యో వాయుః స వ్యాప్తిసామాన్యాద్వ్యానః వ్యానమనుగృహ్ణానో వర్తత ఇత్యభిప్రాయః. ౮

శం—యద్బాహ్యం హ వై ప్రసిద్ధం సాసూన్యం తేజః తచ్ఛరీరే ఉదానం వాయుమనుగృహ్ణాతి స్వేన ప్రకాశేనేత్యభిప్రాయః యస్మాత్తేజో (జస్వ) భావో బాహ్య

ఆ—తత్స్థో వాయుర్లక్ష్యత ఇత్యర్థః సమానఇతి సామానాధికరణ్యమనుగ్రాహ్యానుగ్రాహకయోరభేదోపచారాదిత్యాహ (సమానమనుగృహ్ణాన ఇతి) ఏవముత్తరత్రాపి అనుగ్రహహేతుమాహ (సమానస్యేతి) శరీరాంతరాకాశస్థత్వం సమానస్య ద్యావాపృథివ్యంతరాకాశస్థత్వం బాహ్యవాయోరితి అంతరాకాశస్థత్వం తయోస్తుల్యమిత్యర్థః. వాయుర్వ్యాన ఇత్యత్ర త్వంతరాకాశస్థత్వవిశేషరహితో వాయుస్సామాన్యేన సముచ్చీయత ఇతి న పూర్వాభేదఇత్యాహ (సామాన్యేనేతి.) ౮

ఆ—తేజో హ వా ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే (యద్బాహ్యమితి) పూర్వమాదిత్యాత్మకం విశేషతేజ ఉక్తం అత్ర తేజస్సామాన్యముచ్యత ఇతి న పౌనరుక్త్యమిత్యాహ (సామాన్యం తేజ ఇతి) ఏవమాదిత్యాదినా రూపేణ ముఖ్యప్రాణస్య ప్రాణా

రం—స్థేంద్రియే అనుగృహ్ణానా వర్తత ఇత్యర్థః. (అంతరా యదాకాశస్స సమాన ఇతి) ఆకాశాధిష్ఠాతృ ప్రాణకలయా ఆకాశస్యోపచారికీ అభేదోక్తిర్ద్రష్టవ్యా ఏవముత్తరత్రాపి ప్రాణాపానస్థానమధ్యవర్తితయా హి సమానో నిర్దిష్టః బాహ్యాకాశస్యాపి బాహ్యప్రాణరూపస్యాదిత్యస్య బాహ్యాపానరూపపృథివ్యాశ్చ మధ్యవర్తితయా సమానత్వముచ్యత ఇతి భావః (వాయుర్వ్యాన ఇతి) బాహ్యో వాయుస్త్వగింద్రియాద్యనుగ్రహతో వ్యానరూపః. ౮

రం—(తేజో హ వాఉదాన ఇతి) బాహ్యం తేజ ఉన్నయనహేతుత్వాదుదాన ఇత్యర్థః (తస్మాదితి) యస్మాద్ధేతోస్తేజస ఏవోదానశబ్దితోన్నయనహేతుత్వం తస్మాదేవోపశాంతతేజాః అపగతదేహౌష్ణ్యస్సన్ ఏషః ముమూర్షుర్జీవః యచ్చిత్తః యస్మింశ్చిత్తం యస్య స యచ్చిత్తః యత్కామ ఇతి యావత్ యాదృశమనుష్యదేవాది

శం—తేజోనుగృహీతఉత్క్రాంతికర్తా తస్మాద్యదా లౌకికః పురుష ఉపశాంతతేజా భవతిఉపశాంతం స్వాభావికం తేజో యస్య సః తదా తం క్షీణాయుషం ముమూర్షుం

ఆ—పానసమానోదానవ్యానానుగ్రాహకత్వోక్త్యా హ్యాధ్యాత్మం ప్రాణాదివృత్త్యనుగ్రాహకత్వముక్తం ఆదిత్యాగ్న్యాకాశసామాన్యవాయుతేజోరూపీ సన్ బాహ్యమధిదై మాదిత్యాద్యాత్మకం ధారయతీత్యుక్తం తద్రూపేణావస్థానమేవ తద్ధారణం ప్రాణాపనాద్యనుగ్రహేణ చక్షురాద్యనుగ్రహోక్తేస్తద్ద్వారాతద్బాహ్యాదిభూతవిధారకత్వముక్తం 'స ప్రాణస్తచ్చక్షుః సోపానస్స వాక్సవ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రం స సమానస్తన్మనః స ఉదానస్స వాయు'రితి శ్రుత్యంతరే చక్షురాదీనాం ప్రాణాద్యాత్మత్వోక్తేశ్చక్షురాద్యనగ్రాహకత్వోక్త్యా చక్షురాదిరూపాధ్యాత్మవిధారకత్వం చోక్తమితి కథం బాహ్యమగ్నిం ధత్తే కథమధ్యాత్మమిత్యస్యోత్తరముక్తమితి ద్రష్టవ్యం. తేజస ఉదానవాయ్వనుగ్రాహకత్వం వ్యతిరేకప్రదర్శనేన సాధయతి (యస్మాదితి) యస్మాత్తేజస్స్వభావఉత్క్రాంతికృదప్యుదానవాయుర్బాహ్యతేజోనుగృహీతస్సన్నేవ శరీరే వర్తతే తస్మాజ్జీవజీవనహేతుకర్మోపరమే బాహ్యతేజోనుగ్రహాభావేనోపశాంతతేజా ముమూర్షుర్భవతీత్య

రం—జన్మకామో భవతి తత్కామనావశేన పునర్భవశబ్దితాం పునరుత్పత్తిం ప్రాప్తుం వాఙ్మనసి సంపద్యతే ఇత్యత్ర వాఙ్మనసి దర్శనాచ్ఛబ్దాచ్చేతి సూత్రతద్భాష్యోక్తరీత్యా మనసా సంశ్లేషవిశేషమాపన్నైర్వాగాదిభిరింద్రియైస్సహితం ప్రాణం సమ్ముమూర్షుర్జీవ ఆయాతి యద్యపి ఇమమాత్మానమంతకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయంతీతి ముఖ్యాముఖ్యప్రాణానాం జీవోపగమఏవ శ్రూయతే న తు జీవస్య ప్రాణోపగమః సూత్రితం చ సోఽధ్యక్షే తదుపగమాదిభ్యఇతి తదర్థస్తు తదధికరణభాష్యే ఉక్తం తత్ర హి యథా వాఙ్మనసి సంపద్యతే మనః ప్రాణ ఇతి వచనానురోధేన మనఃప్రాణయోరేవ వాఙ్మనసయోస్సంపత్తిః తథా ప్రాణస్తేజసీతి వచనాత్ తేజస్యేవ ప్రాణస్సంపద్యతఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే సోఽధ్యక్షే ఇతి సః ప్రాణః అధ్యక్షే కరణాధిపే జీవే సంపద్యతే కుతః తదుపగమాదిభ్యః ప్రాణస్య జీవోపగమస్తావచ్ఛ్రూయతే ఏవమేవేమమాత్మానమంతకాలే సర్వే ప్రాణా అభి సమాయంతీతి తథా జీవేన సహ ప్రాణస్యోత్క్రాంతిశ్శ్రూయతే తముత్క్రామంతం ప్రాణోనూత్క్రామతీతి ప్రతిష్ఠాచ జీవేన సహ శ్రూయతే కస్మిన్నుత్క్రాంత ఉత్క్రాంతో భవిష్యామి కస్మిన్ వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి ఏవం జీవేన సంయుజ్య తేన సహ తేజస్సంపత్తిరిహ ప్రాణస్తేజసీత్యుచ్యతే యథా యమునాయా గంగయా సంయుజ్య సాగరగమనేపి యమునా సాగరం గచ్ఛతీతి వచో న విరుధ్యతే తద్వదితి భాషితం తథాప్యస్య ప్రాణప్రశంసాపరత్వాజ్జీవస్య ప్రాణోపగ

పునర్భవమింద్రియైర్మనసి సంపద్యమానైః.
యచ్చిత్తస్తేనైష ప్రాణమాయాతి ప్రాణస్తేజసా యుక్తః,

ం—విద్యాత్ సః పునర్భవం శరీరాంతరం ప్రతిపద్యతే కథం సహేంద్రియైర్మనసి ంపద్యమానైః ప్రవిశద్భిర్వాగాదిభిః.

శం—మరణకాలే యచ్చిత్తో భవతి తేనైష జీవః చిత్తేన సంకల్పేనేంద్రియై హ ప్రాణం ముఖ్యప్రాణవృత్తిమాయాతి మరణకాలే క్షీణేంద్రియవృత్తిస్సన్ ంఖ్యయా ప్రాణవృత్త్యైవావతిష్ఠత ఇత్యర్థః తదా హి వదంతి జ్ఞాతయః ఉచ్ఛ్వసితి వతీతి స చ ప్రాణస్తేజసా ఉదానవృత్త్యా యుక్తస్సన్ సహాత్మనా స్వామినా ోక్తా) సఏవముదానవృత్త్యైవ యుక్తః ప్రాణస్తం భోక్తారం పుణ్యాపాపకర్మవశా

—న్వయః (స్వాభావికమితి)జాఠరాగ్నికృతం హస్తాదినా స్వశరీరస్పర్శే సత్యుష్ణత్వే ోపలభ్యమానం తేజ ఇత్యర్థః (శరీరాంతరమితి)భవతి ఉత్పద్యత ఇతి భవః శరీరమిత్యర్థః ీరాంతరప్రతిపత్తిరాత్మనోఽక్రియస్య న సంభవతీతి శంకతే (కథమితి) ఇన్ద్రియో ధివశాదిత్యాహ (స హేతి) మనసి సంపద్యమానైరింద్రియైస్సహ శరీరాంతరం ్తిపద్యత ఇతి పూర్వేణాన్వయః.

ఆ—ఉక్తశరీరాంతరప్రాప్తిమేవోత్క్రాంతిక్రమప్రదర్శనేన స్పష్టీకర్తుం చ్చిత్త ఇత్యాదివాక్యం తదపేక్షితాధ్యాహారం కుర్వన్ వ్యాచష్టే (మరణేతి) యచ్చిత్త ఇతి) యదేవ తిర్యగాదిశరీరం సమ్యగితి చిత్తే యస్య స యచ్చిత్త ఇత్యర్థః ణం ప్రత్యాగమనం లోకవ్యవహారేణ ప్రథయతి (తదేతి) తేజసా తేజోఽనుగృహీ మోదానవృత్త్యేత్యర్థః ఏవంభూతో భోక్త్రోదానసంయుక్తః ప్రాణః కం నయతీత్య క్షాయాం తమేవ భోక్తారం నయతీతి వదన్ వాక్యార్థమాహ (స ఏవమితి) ఏవ రస్య తమేవేత్యన్వయః (యథాసంకల్పితమితి) కర్మజ్ఞానాదిసాధనానుష్ఠానదశాయాం

—మోక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం(ప్రాణస్తేజసేతి) అనంతరం ప్రాణస్తేజసి తేజః స్యాం దేవతాయామిత్యుక్తరీత్యా తేజసా పరమాత్మనా చ సంయుక్తః ప్రాణస్తత్జ్జీ త్మసంకల్పానుసారేణ తం తం లోకం మ్రియమాణం నయతి తతశ్చ తేజసా సహిత వ ప్రాణస్యోన్నయనహేతుత్వాత్తేజసోప్యున్నయనహేతుత్వేనోదానత్వం యుక్త ీభావః యద్యపి ప్రాణస్తేజసీత్యత్ర తేజశ్శబ్దేన సర్వాణి భూతాన్యుచ్యంతే న తేజో త్రమితి భూతేషు తచ్ఛ్రుతేః నైకస్మిన్ దర్శయతో హీతి సూత్రభాష్యయోః తిపాదితం తథాపి భూతాంతరసంసృష్టమేవ తేజస్తేజశ్శబ్దేనాభిధీయత ఇతి భాష్యో స్తేజసః ప్రాధాన్యాత్తదుక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం.

సహాత్మనా యథాసంకల్పితం లోకం నయతి. ౧౦

య ఏవం విద్వాన్ ప్రాణం వేద, న హాస్య ప్రజా హీ
యతేఽమృతో భవతి తదేష శ్లోకః. ౧౧

శం—ద్యథాసంకల్పితం యథాభిప్రేతం లోకం నయతి ప్రాపయతి. ౧౦

శం—యః కశ్చిదేవం విద్వాన్ యథోక్తవిశేషణైర్విశిష్టముత్పత్త్యాదిభిః ప్రాణం వేద జానాతి తస్యేదం ఫలమైహికమాముష్మికం చోచ్యతే న హాస్య నైవాస్య విదుషః ప్రజాః పుత్రపౌత్రాదిలక్షణాః హీయతే హీయంతే ఛిద్యంతే పతితే చ శరీరే ప్రాణసాయుజ్యతయా అమృతః అమరణధర్మా భవతి తత్ ఏతస్మిన్నర్థే సంక్షేపాభిధాయక ఏష శ్లోకః మంత్రో భవతి. ౧౧

ఆ—సంకల్పితం మరణకాలే వాసనారూపేణ పునరభివ్యక్తం లోకం దేవాదిశరీరమిత్యర్థః. ౧౦

ఆ—ఏవం ప్రాణస్వరూపం నిర్ధార్య తదుపాసనం విధత్తే (యః కశ్చిదితి) ఉత్పత్త్యాదిభిర్యథోక్తవిశేషణైర్విశిష్టం ఆత్మనః ప్రాణో జాయతే మనఃకృతాభ్యాం ధర్మాధర్మాభ్యాం శరీరం గృహ్ణాతి ఆత్మానం చ పంచధా విభజ్య పాయూపస్థయోరపానం స్వస్వరూపం ప్రాణం చక్షుఃశ్రోత్రయోః నాభౌ సమానం నాడీసమూహే వ్యానం ఉదానం చ సుషుమ్ణాయాం స్థాపయతి ఉదానేనోత్క్రామతి బాహ్యైః ప్రాణాపానసమానవ్యానోదానానుగ్రాహకైరాదిత్యపృథివీదేవతాకాశవాయుతేజోరూపైరధిదైవమాదిత్యాదికం ఆదిత్యాదికృతానుగ్రహైరధ్యాత్మం చక్షుర్వాక్ శ్రోత్రమనస్త్వక్ చక్షురాదిగ్రాహ్యమధిభూతం చ ధారయతి స ఏవోదానవృత్త్యా భోక్త్రా చ యుక్తో భోక్తారం లోకాంతరం నయతి స ఏవ చ పరిష్ఠః ప్రజాపతిరత్తా రయిరిత్యేవం ప్రాణం వేద ఇత్యర్థః ఐహికఫలముక్త్వా ఆముష్మికఫలమాహ (పతిత ఇతి) అమృతత్వం నాత్ర ముఖ్యం కింతు ప్రాణసాయుజ్యమేవేత్యాహ (ప్రాణేతి) ఇదం తు కామినః నిష్కామస్య తు చిత్తైకాగ్ర్యే తచ్ఛుద్ధిద్వారా ముఖ్యమేవామృతత్వం భవతీతి ద్రష్టవ్యమ్. ౧౧

రం—అత్ర రంగరామానుజీయం నాస్తి. ౧౦

రం—(య ఏవం విద్వానితి) ఏవం ఉత్పత్త్యాగమనప్రతిష్ఠాదిప్రకారేణ ప్రాణం య ఉపాస్తే తస్య పుత్రపౌత్రాదిలక్షణప్రజాహానిర్న భవతి పరిశుద్ధప్రత్యగాత్మస్వరూపప్రతిపత్తిముఖేన బ్రహ్మోపాసనప్రీతిద్వారా మోక్షహేతుశ్చ భవతీతి ద్రష్టవ్యం (తదేష శ్లోక ఇతి) తత్ ప్రాణవేదనమధికృత్య ప్రవృత్తోఽయం శ్లోక ఇత్యర్థః. ౧౧

ఉత్పత్తిమాయతిం స్థానం విభుత్వం చైవ పంచధా
అధ్యాత్మం చైవ ప్రాణస్య విజ్ఞాయామృతమశ్నుతే
విజ్ఞాయామృతమశ్నుతఇతి. ౧౨

ఇతి తృతీయః ప్రశ్నః.

శం—ఉత్పత్తిం పరమాత్మనః ప్రాణస్య ఆయతిం ఆగమనం మనోకృతేన మనఃకృతేన అస్మింఛ్ఛరీరే స్థానం స్థితిం చ పాయూపస్థాదిస్థానేషు విభుత్వం చ స్వామ్యమేవ సమ్రాడివ ప్రాణవృత్తిభేదానాం పంచధా స్థాపనం బాహ్యమాదిత్యాదిరూపేణాధ్యాత్మం చైవ చక్షురాద్యాకారేణావస్థానం విజ్ఞాయైవం ప్రాణమమృతమశ్నుత ఇతి విజ్ఞాయామృతమశ్నుత ఇతి ద్విర్వచనం ప్రశ్నార్థపరిసమాప్త్యర్థమ్. ౧౨

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే
తృతీయప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ—(ఆయతిమితి) ఆయాతిమిత్యర్థః. హ్రస్వం ఛాందసమ్. ౧౨

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానంద
భగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ
ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం తృతీయప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం— (ఉత్పత్తిమాయతిమితి) ఉత్పత్తిం ప్రాణస్య పరమాత్మన ఉత్పత్తిం మనసా సహాగమనం అస్మింఛ్ఛరీరే పాయూపస్థాదిస్థానేషు స్థితిం యథా సమ్రాడధికృతానిత్యుక్తం స్వామ్యలక్షణం విభుత్వం అధ్యాత్మం ప్రాణాదిరూపేణ పంచధా స్థితిం చశబ్దసముచ్చితమాదిత్యాదిరూపేణ పంచధా బాహ్యమవస్థానం చ విజ్ఞాయామృతమశ్నుతే మోక్షం ప్రాప్నోతి. "విజ్ఞాయామృతమశ్నుతే విజ్ఞాయామృతమశ్నుత" ఇతి ద్విర్వచనం ప్రతివచనసమాప్తిద్యోతనార్థమ్. ౧౨

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాన్తనిర్ధారణసార్వభౌమ శ్రీమద్రంగరామానుజమునివర
విరచితే ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే తృతీయప్రశ్నభాష్యమ్.

అథ ప్రశ్నోపనిషది

చతుర్థః ప్రశ్నః.

హరిః ఓమ్:—

అథ హైనం సౌర్యాయణీ గార్గ్యః పప్రచ్ఛ, భగవన్నే

శం—(అథ హైనం సౌర్యాయణీ గార్గ్యః పప్రచ్ఛ) ప్రశ్నత్రయేణాః
విద్యాగోచరం సర్వం పరిసమాప్య సంసారం వ్యాకృతవిషయం సాధ్యసాధనలక్షణమ
త్యం అథేదానీమసాధ్యసాధనలక్షణమప్రాణమమనోగోచరమతీంద్రియమవిషయం శిః
శాంతమవికృతమక్షరం సత్యం పరవిద్యాగమ్యం పురుషాఖ్యం సబాహ్యాభ్యంతరమః
వక్తవ్యమిత్యుత్తరం ప్రశ్నత్రయమారభ్యతే. తత్ర సుదీప్తాదివాగ్నేర్యస్మాత్పరాదక్షః
త్సర్వే భావా విస్ఫులింగా ఇవ జాయంతే. తత్ర చైవాపి యంతీత్యుక్తం ద్వితీ

ఆ—ఏవం కర్మవిద్యాగతిశ్రవణేన విరక్తస్య ప్రాణవిద్యయా చిత్తైకాగ్ర్య
చ్ఛుద్ధిమతోఽతఏవ సాధనచతుష్టయవతో ముఖ్యాధికారిణః పరవిద్యోక్త్యర్థం ప్రశ
త్రయమారభ్యతే (అథ హైనమితి) పూర్వవిద్యయైవామృతత్వోక్తేరుత్తరప్రశ
రమ్భో వ్యర్థ ఇత్యత ఆహ (ప్రశ్నత్రయేణేతి) (సంసారమితి) అతో న తన్ముఖ్య
మృతత్వమిత్యర్థః. తస్య సంసారత్వే వ్యాకృతత్వం హేతుమాహ (వ్యాకృతవిషయమిః
వ్యాకృతాశ్రయం తదంతర్గతమిత్యర్థః. (సాధ్యసాధనలక్షణమితి) సాధ్యసాధనసంః
ధేన లక్ష్యతే అభివ్యజ్యతే ఉత్పద్యత ఇతి తథా. యద్వా అపరబ్రహ్మణః ప్రాణః
సాధ్యసాధనోభయాత్మకత్వాద్వా తథా. తస్మాదనిత్యమిత్యతోఽపి సంసారత్వమిత్యర్థ
వక్ష్యమాణాత్మా తు న తథేత్యాహ (అసాధ్యేత్యాదినా) (అతీంద్రియమవిషయమిః
ఇన్ద్రియవిషయత్వమతిక్రాన్తమిత్యవ్యాకృతం అకార్యమిత్యర్థః. తత్ర హేతుః (అప్ర
మితి) ప్రాణాగోచరత్వేన తదాత్మకకర్మేంద్రియాగోచరత్వం మనోగోచరత్వేన జ్ఞా
ద్రియాగోచరత్వముక్తం. సుఖరూపతామాహ (శివమితి) నివృత్తానర్థత్వమాహ (శాం
మితి) తత్ర భావవికారరహితత్వం హేతుమాహ (అవికృతమితి) అనేనోత్పత్తిః
ణామవృద్ధయో నిషిద్ధాః. అక్షరమిత్యపక్షయవినాశౌ నిషిద్ధౌ. ఉత్పత్తినిషేధేన తదః

రం—(అథ హైనం సౌర్యాయణీతి) పురుషే సుప్తే సతీతి శేషః (కాన్యస్మి

తస్మిన్ పురుషే కాని స్వపంతి కాన్యస్మిన్ జాగ్రతి కతర

కం—ముండకే కే తే స(ర్వే)ర్వభావా అక్షరాద్విభజ్యంతే. కథం వా విభక్తాస్సం
క్షత్రై)వాపి యంతి కిం లక్షణం వా తదక్షరమితి ఏతద్వివక్షయాఽధునా ప్రశ్న
ముద్భావయతి. భగవన్నేతస్మిన్ పురుషే శిరఃపాణ్యాదిమతి కాని కరణానిస్వ
పంతి స్వాపం కుర్వంతి స్వవ్యాపారాదుపరమంతే. కాని చాస్మిన్ జాగ్రతి జాగర
ణం అనిద్రావస్థావ్యాపారం కుర్వంతి స్వవ్యాపారాన్ కుర్వంతీత్యర్థః. కతరః కార్య
కారణలక్షణానాం య ఏష దేవః స్వప్నాన్ పశ్యతి. స్వప్నో నామ జాగ్రద్దర్శ
నాన్నివృత్తస్య జాగ్రద్వదంతశ్శరీరే యద్దర్శనం తత్కిం కార్యలక్షణేన దేవేన నిర్వ

త్రి—తరభావ్యస్తిత్వం నిషిద్ధం. అత్ర సర్వత్ర హేతుః (సత్యమితి) కాలత్రయేప్యేక
రూపమిత్యర్థః. తత్ర 'అథ పరాయయా తదక్షరమధిగమ్యత' ఇత్యాది వాక్యం మాన
మాహ(పరవిద్యాగమ్యమితి) 'దివ్యో హ్యమూర్తః పురుష' ఇతి మంత్రమప్యాహ
(పురుషాఖ్యమితి) కథం పురుషశబ్దోదితం పూర్ణత్వం బాహ్యాభ్యంతరవస్తుభేదాత్.
అతఆహ (సబాహ్యేతి) స ఏవ బాహ్యాభ్యంతరాత్మకః తద్వ్యతిరేకేణ తదుభయం
నాస్తీత్యర్థః. (ప్రశ్నత్రయమితి) యద్యపి పంచమః ప్రశ్నోఽపరవిద్యావిషయ ఏవ
ప్రణవోపాసనవిషయత్వాత్ తథాపి తస్య క్రమముక్తిఫలత్వేన నిర్విశేషాత్మన్యేవ
సవిశేషబ్రహ్మప్రాప్తిద్వారా పర్యవసానాత్సోఽపి పరవిషయ ఏవేతి భావః. ఏవం సామాన్యేన
ప్రశ్నత్రయస్యాపి సంబంధముక్త్వా చతుర్థప్రశ్నస్య ప్రాతిస్వికసంబంధమాహ (తత్రేతి)
యస్మాదిత్యస్య కిం వా తదక్షరమితి తచ్ఛబ్దేనాన్వయః. (ఉక్తమితి) ''యథా సుదీప్తా
త్పావకాద్విస్ఫులింగాః సహస్రశః ప్రభవంతే సరూపాః తథాక్షరాద్వివిధాః సోమ్య
భావాః ప్రజాయంతే తత్ర చైవాపి యం''తీతి మంత్రేణేత్యర్థః (ఏతద్వివక్షయేతి)
మంత్రోక్తార్థవిస్తరానువాదిత్వాదస్య బ్రాహ్మణస్యేతి భావః. అత్రాక్షరస్వరూపస్యైవ
వివక్షితత్వాత్తన్నిర్ణయార్థం కాని స్వపంతీత్యాది ప్రశ్నః జాగరితాదినా ధర్మివిశేష
నిర్ధారణార్థః అన్యథా తేషామాత్మధర్మత్వశంకాయాం తన్నిర్విశేషత్వనిర్ణయాసిద్ధేః.
భావానాం స్వరూపవిభాగాదివివక్షా తు 'తాః పునరుదయతః ప్రచరంతీ'తి దృష్టాంత
బలాద్యత్రై)కీభావః తతో విభాగేన నిర్గమనమిత్యక్షరే ఏకీభూతానాం పృథివ్యాది
కార్య(క)కారణానామక్షరాద్విభాగప్రతీతేస్తావన్మాత్రేణ భాష్యే ఉక్తేతి ద్రష్టవ్యం.
తత్రాద్యప్రశ్నేన జాగరితస్య ధర్మీ పృష్టః స్వప్నే యస్య వ్యాపారోపరమే జాగ
రితం నాస్తి స తస్య ధర్మ ఇతి నిశ్చేతుం శక్యత్వాత్. ద్వితీయేనావస్థాత్ర)యేపి శరీర

రం—జాగ్రతి) అత్రాపి సుప్తే సతీతి శేషః ఏషః ద్యోతనాదిగుణయోగాద్దేవః జీవః

ఏష దేవస్స్వప్నాన్ పశ్యతి కస్యైతత్సుఖం భవతి కస్మి

శం—ర్యతే కిం వా(క)కారణలక్షణేన కేనచిదిత్యభిప్రాయః ఉపరతే చ జాగ్రత్స్వ ప్నవ్యాపారే యత్ప్రసన్నం నిరాయాసలక్షణమనాబాధం సుఖం కస్యైతద్భవతి తస్మి న్కాలే జాగ్రత్స్వప్నవ్యాపారాదుపరతాస్సంతః కస్మిన్ ఉ సర్వే సమ్యగేకీభూతా సంప్రతిష్ఠితాః మధుని రసవత్సముద్రం (ద్ర)ప్రవిష్టనద్యాదివచ్చ వివేకానర్హాః ప్ర ష్ఠితాభవంతి సంగతాః సంప్రతిష్ఠితా భవంతీత్యర్థః. నను స్యస్తదాత్రాదికరణవత్స్వవ్యా పారాదుపరతాని పృథక్ పృథగేవ స్వాత్మన్యవతిష్ఠంత ఇత్యేతద్యుక్తం కుతః ప్రాప్తి సుషుప్తపురుషాణాం కరణానాం కస్మింశ్చిదేకీభావగమనాశంకాయాః ప్రష్టుః యుక్తై

ఆ—రక్షణం కస్య ధర్మ ఇతి పృష్టం జాగ్రతోఽనుపరతవ్యాపారస్య ప్రాణస్య దేవ రక్షకత్వోపపత్తేః. తృతీయేన స్వప్నస్య ధర్మీ పృష్టః. చతుర్థేన సుషుప్తిధర్మీ సుఖమవ మస్వాప్సమితి సుప్తోత్థితస్య పరామర్శే సుఖస్య సుషుప్తిసంబంధావగమాత్ పంచమ ప్రశ్నేనావస్థాత్రయవినిర్ముక్తమవస్థాత్రయపర్యవసానభూమిరూపం తురీయమక్షరం పృష్టమితి వివేకః. (కార్యేతి) కార్యం శరీరం ప్రాణో వా కరణాని మనఆదీని పదార్థా నుక్త్వా వాక్యార్థం పిండీకృత్యాహ (తత్కిమితి) తత్పదం పూర్వాపరయోస్సం బధ్యతే (ప్రసన్నమితి) విషయసంపర్కకాలుష్యరహితం నిరాయాసేన విక్షేపాభా మాత్రేణ లక్ష్యతే అభివ్యజ్యతే. నిర్వాతస్థాపితదీపాలోకవదనాబాధం వినాశరహితం సత్యమాత్మస్వరూపమిత్యర్థః. (ఏతదితి) సుషుప్తే ప్రకాశమానం సుఖమహమస్వాప్స మితి పరామర్శమూలభూతమిత్యర్థః (తస్మిన్ కాలే ఇతి) యద్యపి పంచమేన ప్రశ్నేన తురీయం పృచ్ఛ్యతే న సుషుప్తిః తథాపి సంసారదశాయాం సర్వోపాధిర హితతురీయావస్థాఽభావే (న వివేకత ఏవ తస్య ప్రదర్శనీయత్వాత్సుషుప్తావజ్ఞానే సత్యపి) కుత ఏవ తస్య ప్రదర్శనీయతా. అతస్సుషుప్తావజ్ఞానే సత్యపి ఇతరోపాధిరాహి త్యేన తత్రైవ సర్వోపాధివివేకకరణేన తురీయప్రదర్శనస్య సుకరత్వాత్తస్మిన్కాలే తురీయప్రదర్శనార్థం. సర్వసంప్రతిష్ఠితత్వోక్తిః (సమ్యగేకీభూతా ఇతి) తదాత్మభావం ప్రాప్త్యా విలయం గతా ఇత్యర్థః. (మధుని రసవదితి) యథా నానాపుష్పరసాః మధు న్యేకీభవంతి తద్వదిత్యర్థః. వివేకాభావమాత్రేణ దృష్టాంతావుక్తౌ తత్ర సర్వాత్మనా లయాభావాదిత్యాహ (వివేకానర్హా ఇతి) పూర్వం వివేకానర్హాస్సంతః పశ్చాత్సం ప్రతిష్ఠితా ఇత్యర్థః. న చానేనాపి ప్రశ్నేనాఽవిద్యావాసనాభిరవివిక్తస్సౌషుప్తపక్ష పృష్ట ఇతి శంక్యం 'పరే ఆత్మన్యక్షరే ప్రతిష్ఠంత' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్సుషుప్తే

రం—కతరః కీదృశస్సన్స్వప్నాన్ రథాదీన్పశ్యతి కస్య హేతోరేతద్వైషయికం సుఖ

న్న సర్వే సంప్రతిష్ఠితా భవంతీతి.

తస్మై స హోవాచ యథా గార్గ్యమరీచయోఽర్కస్యాస్తం

శం—త్యాశంకా యతస్సంహతాని కరణాని స్వామ్యర్థాని పరతంత్రాణి చ జాగ్రద్విషయే తస్మాత్స్వాపేఽపి సంహతానాం పారతంత్ర్యేణైవ కస్మింశ్చిత్సంగతిర్న్యాయ్యేతి తస్మాదాశంకానురూప ఏవ ప్రశ్నోఽయం అత్ర తు కార్య(క)కారణసంఘాతో యస్మింశ్చ ప్రలీనస్సుషుప్తప్రళయకాలయోః తద్విశేషం బుభుత్సోః స కోనుస్యాదితి కస్మిన్ సర్వే సంప్రతిష్ఠితా భవంతీతి. ౧

శం—తస్మై సహోవాచాచార్యః శృణు హే గార్గ్య యత్త్వయా పృష్టం యథా మరీచయః రశ్మయోఽర్కస్య ఆదిత్యస్యాస్తం అదర్శనం గచ్ఛతః సర్వాః అ(వి)శేషత ఏతస్మింస్తేజోమండలే తేజోరాశిరూపే ఏకీభవంతి వివేకానర్హత్వం అవి

ఆ—చాజ్ఞానఏవ సంప్రతిష్ఠానాత్ ఏష హి ద్రష్టేత్యాద్యజ్ఞానప్రతిబింబితస్య భోక్తురపి (సం)ప్రతిష్ఠాయా అభిధాస్యమానత్వాత్ అచ్ఛాయమిత్యజ్ఞానాభావోక్తేశ్చ తురీయమేవ పృష్టమితి భావః. నను కార్యకారణవ్యతిరిక్తే సమ్ప్రతిష్ఠానాధికరణే సామాన్యేన కస్మింశ్చిదవగతే కస్మిన్ సమ్ప్రతిష్ఠితా ఇతి విశేషప్రశ్నో ఘటతే న చ తస్యావగతిరస్తి న చ సమ్ప్రతిష్ఠానస్య సాధికరణత్వేన సామాన్యేనాధికరణావగతిరస్తీతి వాచ్యం తత్తదుపాదానానామేవాఽచేతనానాం తదధికరణత్వేన తదతిరిక్తస్య చేతనస్యాసిద్ధేరితి శంకతే (నన్వితి) దాత్రం నామ సస్యాదిలవనార్థః శస్త్రవిశేషః (స్వాత్మనీతి) స్వోపాదాన ఇత్యర్థః (సుషుప్తపురుషాణాం కరణానామితి) సుషుప్తపురుషాణాం యాని కరణాని తేషామిత్యర్థః ఏష హి ద్రష్టేత్యాదినా పురుషాణామప్యేకీభావస్య వక్ష్యమాణత్వాద్వా పురుషాణామిత్యుక్తం అస్మిన్పక్షే కరణానాం చేతి చకారో ద్రష్టవ్యః ప్రష్టుశ్శంకాయాః కుతః ప్రాప్తిరిత్యన్వయః సంహతానాం పరా(ర్థత్వే)ర్థేన వ్యాపృతత్వాత్సంహతత్వేన హేతునా పరస్మింశ్చేతనే సామాన్యేనావగతే ప్రష్టుర్విశేషప్రశ్నో యుక్త ఇత్యాహ (యుక్తైవత్వితి) స్వామ్యర్థాని సంఘాతాభిమాన్యర్థానీత్యర్థః (ఆశంకానురూప ఇతి) మనసి విద్యమానాశంకానురూపో వాచికః ప్రశ్న ఇత్యర్థః అత్ర సమ్ప్రతిష్ఠానవిశిష్ట ఆత్మా న పృష్టః కింతు తదుపలక్షితః కేవల ఆత్మా పృష్ట ఇతి వాక్యతాత్పర్యమాహ (అత్ర త్వితి) భవంతీత్యనంతరం పృష్టమితి శేషః. ౧

ఆ—యత్త్వయా పృష్టం తచ్ఛృణ్విత్యన్వయః తస్యైవార్కస్య తా మరీ

రం—మిత్యర్థః. ౧

రం—(తస్మై సహోవాచేతి) యథా సాయంకాలేఽస్తంగచ్ఛతస్సూర్యస్య కిరణా

గచ్ఛతః సర్వా ఏతస్మింస్తేజోమండలఏకీభవంతి, తాః పునః పునరుదయతః ప్రచరంత్యేవం హ వై తత్సర్వం పరే దేవే మనస్యేకీభవతి, తేన తర్హ్యేష పురుషో న శృణోతి న పశ్యతి న జిఘ్రతి న రసయతే న స్పృశతే నాభివదతే నాదత్తే నానందయతే న విసృజతే నేయాయతే స్వపితీత్యాచక్షతే. ౨

శం—శేషతాం గచ్ఛంతి తాః మరీచయస్తస్యైవార్కస్య పునఃపునరుదయతః ఉద్గచ్ఛతః ప్రచరంతి వికీర్యంతే యథాఽయం దృష్టాంతః ఏవం హ వై తత్సర్వం విషయేన్ద్రియాదిజాతం పరే ప్రకృష్టే దేవే ద్యోతనవతి మనసి చక్షురాదిదేవానాం మనస్తంత్రత్వాత్ పరో దేవో మనః తస్మిన్ స్వప్నకాలే ఏకీభవతి మండలే మరీచవదవిశేషతాం గచ్ఛతి జిజాగరిషోశ్చ రశ్మివన్మండలాన్మనస ఏవ ప్రచరంతి స్వవ్యాపారాయ ప్రతిష్ఠంతే యస్మాత్స్వప్నకాలే శ్రోత్రాదీని శబ్దాద్యుపలబ్ధికరణాని మనస్యేకీభూతానీవ కరణవ్యాపారాదుపరతాని తేన తస్మాత్తర్హి తస్మిన్ స్వాపకాలే ఏషః దేవదత్తాదిలక్షణః పురుషో న శృణోతి న పశ్యతి న జిఘ్రతి న రసయతే న స్పృశతే నాభివదతే నాదత్తే నానందయతే న విసృజతే నేయాయతే స్వపితీత్యాచక్షతే లౌకికాః. ౨

ఆ—చయ ఇత్యన్వయః స్వప్నేపి చక్షురాదివ్యాపారోపలబ్ధేరేకీభావోఽసిద్ధ ఇత్యాశంక్య వాసనామయేన్ద్రియవ్యాపారోపలబ్ధావపి బాహ్యశబ్దాదిశ్రవణాదివ్యాపారాభావేన తం సాధయితుం తేనేతి వాక్యం వ్యాఖ్యాతి(యస్మాదితి)శ్రోత్రాదీనామేకీభావో నామ స్వస్వవ్యాపారం విహాయ మనస్తంత్రతయావస్థానమాత్రం న తు ముఖ్యమేకత్వం తేషాం మనఃప్రకృతికత్వాభావేనాప్రకృతౌ తదనుపపత్తేరిత్యభిప్రేత్య ఇవకారః ప్రయుక్తః (నేయాయత ఇతి) ఇణో గత్యర్థస్య యజంతస్య రూపమేతత్ న గచ్ఛతీత్యర్థః. ౨

రం—నానాదిక్షు ప్రసరణం వినా ఆదిత్యమండలఏకీభవంతి పునశ్చోద్యతస్సూర్యస్య కిరణాఃనానాదిక్షు ప్రసరంతః ప్రకాశకా భవన్తి ఏవమేతత్సర్వం ఇంద్రియజాతం పరే ఇతరేభ్య ఉత్కృష్టే దేవే ద్యోతనాదిగుణయుక్తే మనస్యేకీభవతి స్వస్వవ్యాపారాభిముఖ్య విరోధిసంశ్లేషవిశేషయుక్తం భవతీత్యర్థః తేన శ్రోత్రాదీంద్రియాణాముపరతత్వే నేత్యర్థః. ఆనందః ఉపస్థేంద్రియకార్యం విసర్గః అపానకార్యం నేయాయతే న గచ్ఛతీత్యర్థః స్వపితీత్యాచక్షత ఇత్యంతేన కాని స్వపంతీతి ప్రశ్నస్య బాహ్యజ్ఞానేంద్రియకర్మేంద్రియాది స్వపతఇత్యుక్తం ప్రత్యేకమేకత్వాభిప్రాయేణ స్వపితీత్యేకవచనం. ౨

ప్రాణాగ్నయ ఏవైతస్మిన్ పురే జాగ్రతి, గార్హపత్యో హ
వా ఏషోఽపానో వ్యానోఽన్వాహార్యపచనో యద్గార్హ

శం——సుప్తవత్సు శ్రోత్రాదిషు కరణేష్వేతస్మిన్ పురే నవద్వారే దేహే ప్రాణాగ్నయః ప్రాణాదిపంచవాయవోఽగ్నయ ఇవాగ్నయో జాగ్రతి అగ్నిసామాన్యం హ్యాహ గార్హపత్యో హ వా ఏషోఽపానః కథమిత్యాహ యస్మాద్గార్హపత్యాదగ్నే రగ్నిహోత్రకాలే ఇతరోఽగ్నిరాహవనీయః ప్రణీయతే ప్రణయనాత్ ప్రణీయత అస్మాదితి ప్రణయనః గార్హపత్యోఽగ్నిః యథా తథా సుప్తస్యాపానవృత్తేః ప్రణీయత

ఆ——కాని స్వపంతీత్యస్య సవిషయాణి బాహ్యాకరణాని స్వపన్తి ఉపరమన్తే అతస్తేషామేవ జాగరణం ధర్మ ఇత్యుత్తరముక్త్వా కాని జాగ్రతీత్యస్యోత్తరమాహ (సుప్తవత్స్వితి) ప్రాణానామగ్నిత్వం గౌణమిత్యాహ (అగ్నయ ఇవేతి) అపానస్య గార్హపత్యత్వే యద్గార్హపత్యాత్ప్రణీయతే ప్రణయనాదితీదం వాక్యం వ్యవహితమపి హేతుత్వేన యోజయతి (యస్మాదితి) ప్రణయనాదితిపదం గార్హపత్యవిశేషణ మిత్యాహ (ప్రణయనో గార్హపత్య ఇతి) (తత్సదృశం ఆహవనీయః ప్రాణ ఇతి వాక్యం సాదృశ్యాభిధ్యాన) తత్సాదృశ్యం ఆహవనీయః ప్రాణ ఇతి వాక్యసాదృశ్య వ్యాఖ్యానపూర్వకం వ్యాచష్టే (తథేతి) గార్హపత్యత్వేనోక్తేఽపానేఽన్తర్గచ్ఛతి సతి బహిర్గచ్ఛన్ (ప్రాణస్తతో నిర్గచ్ఛతీవ లక్ష్యత ఇతి) ప్రాణ ఆహవనీయ ఇత్యర్థః పరిత్యక్తం వ్యానోఽన్వాహార్యపచన ఇతి వాక్యమిదానీం వ్యాచష్టే (వ్యానస్త్వితి)

రం——కాన్యస్మిన్ జాగ్రతీత్యస్యోత్తరమాహ (ప్రాణాగ్నయ ఇతి) ప్రాణాపానాదిరూపా అగ్నయ ఏవైతస్మిన్ పురశబ్దనిర్దిష్టే శరీరే జాగరణం కుర్వంతీత్యర్థః స్వాపదశాయాం జాగ్రత్సు ప్రాణాదిపంచకోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసమనోరూపేష్వా పాసనార్థమగ్నిహోత్రసంపత్తిం దిదర్శయిషుః తత్ర వ్యాప్రియమాణం మన ఏవ యజమానః అపానో మూలాధారస్థతయా గార్హపత్యస్తన్నిహితో వ్యానశ్చాన్వా హార్యపచనశబ్దితో దక్షిణాగ్నిః అపానవాయుమూలకః ప్రాణో గార్హపత్యాత్ప్ర ణీయమానాహవనీయతుల్యతయా ఆహవనీయః తదాధారకావుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసౌ ద్వే ఆహవనీయే ఇతి నిర్దిష్టాహుతిద్వయం ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసహేతుభూతస్సమానో వాయుః ఆహుతీసమం నయతీతి నిర్దేశయోగ్యాధ్వర్యుః ఉదానవాయుస్తు యజమానస్య లోకాంతరోన్నయనహేతుత్వాదుదానఇత్యగ్నిహోత్రాహుత్యవయవ భూతాన్యజమానాగ్నిత్రయాహుతిద్వయాధ్వర్యుకర్మఫలభూతానష్టావపి పదార్థాన్ప్రా ణాదిపంచకోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసమనోరూపేష్వష్టాసు దర్శయతి (గార్హపత్యో హ వా

పత్యాత్ప్రణీయతే ప్రణయనాదాహవనీయః ప్రాణః. 3
యదుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసావేతావాహుతీ సమం నయతీతి

శం—ఇవ ప్రాణో ముఖనాసికాభ్యాం సంచరత్యత ఆహవనీయస్థానీయః ప్రాణః వ్యానస్తు హృదయాద్దక్షిణసుషిరద్వారేణ నిర్గమాద్దక్షిణదిక్సంబంధాదన్వాహార్యపచనః దక్షిణాగ్నిః. 3

శం—అత్ర చ హోతాగ్నిహోత్రస్య యత్ యస్మాదుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసా వగ్నిహోత్రాహుతీ ఇవ నిత్యం ద్విత్వసామాన్యాదేవ తు ఏతావాహుతీసమం సామ్యేన శరీరస్థితిభావాయ నయతి యో వాయురగ్నిస్థానీయోఽపి హోతా చ ఆహుత్యోర్నేతృ త్వాత్ కోఽసౌ స సమానః అతశ్చ విదుషః స్వాపోఽప్యగ్నిహోత్రహవనమేవ తస్మాద్విద్వా న్నాకర్మీత్యేవం మంతవ్యఇత్యభిప్రాయః సర్వదా సర్వాణి భూతాని విచిన్వంత్యపి స్వపత ఇతి హి వాజసనేయకే అత్ర హి జాగ్రత్సు ప్రాణాగ్నిషూపసంహృత్య బాహ్యా

ఆ—ఛాందోగ్యే గాయత్రీవిద్యాయాం 'తస్య వా ఏతస్య హృదయస్య పంచ దేవ సుషిరా'ఇత్యుపక్రమ్య 'అథ యోఽస్య దక్షిణస్సుషిరః స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్ర'మిత్యనేన వ్యానస్య దక్షిణసుషిరతో నిర్గమనముక్తమిత్యన్వాహార్యపచనసాదృశ్యం దక్షిణదిక్సం బంధిత్వం వ్యానస్యేతి వ్యానోఽన్వాహార్యపచన ఇత్యర్థః. 3

ఆ—(అత్ర చేతి) అగ్నిహోత్రస్య హోతా హోమస్య కర్తా ఋత్విగుచ్యతే ఉత్తరవాక్యేనేతి శేషః అత్రోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసయోరాహుతిత్వస్య పూర్వమసిద్ధత్వేన సిద్ధవన్నిర్దేశాయోగాత్ స సమాన ఇతి తచ్ఛబ్దానన్వయాచ్చ వాక్యత్రయం కృత్వా అన్వయత్రయేణ యోజయతి (యద్యస్మాదితి) ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసావిత్యనంతరమాహుతీ ఇతి పదం భాష్యే అధ్యాహృత్య ఏతావుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసౌ ఆహుతీ ఆహవనీయాధి కరణాగ్నిహోత్రాహుతీ ఇవ ద్విత్వసామ్యాదేవేత్యేకోఽన్వయః అనంతరం భాష్యే తుశబ్దశ్చార్థే శ్రుతిగత ఇతి శబ్దస్తస్మాదిత్యర్థే యస్మాదేతావాహుతీ యస్మాచ్చైతౌ సమం నయతి శరీరస్థితిభావాయ సామ్యేన నయతి ప్రవర్తయతి యో వాయుః యథా గ్నిహోత్రే హోమకర్తా ఆహుతిద్వయమాహవనీయం ప్రతిసమం నయతి ప్రాపయతి తద్వత్ తస్మాదాహుత్యోర్నేతృత్వాత్సవాయుర్హోతేతి యచ్ఛబ్దహోతృశబ్దాధ్యాహా రేణ ద్వితీయోఽన్వయః కోఽసౌ వాయురితి తద్విశేషప్రశ్నే స హోతా వాయుః సః

రం—ఇతి) అత్ర యద్యపి ఏవమేవేమాస్సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛంత్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విందంతీతి బ్రహ్మగమనం జీవస్యైవ శ్రూయతే న మనసః తథాపి మనసః పురీతద్గమనశ్రవణాత్ తద్గతబ్రహ్మగమయితృత్వోక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్. 3

ససమానః,మనో హ వావయజమానఇష్టఫలమేవోదానః

భా—కరణాని విషయాంశ్చాగ్నిహోత్రఫలమివ స్వర్గం బ్రహ్మజిగమిషుర్మనో హ వావ యజమానో జాగర్తి యజమానవత్కార్యకరణేషు ప్రాధాన్యేన సంవ్యవహారాత్స్వర్గమివ బ్రహ్మప్రతిప్రస్థితత్వాద్యజమానో మనః కల్ప్యతే ఇష్టఫలం యాగఫలమేవోదానో వాయుః ఉదాననిమిత్తత్వాదిష్టఫలప్రాప్తేః కథం సః ఉదానో మన ఆఖ్యం యజ

టీ—సమాన ఇతి తృతీయాన్వయ ఇతి విభాగః నను ప్రాణాగ్నయ ఇత్యత్ర సర్వేషాం ప్రాణానామగ్నిత్వోక్తేః కథమిహ సమానస్య హోతృత్వముచ్యత ఇత్యాశంక్యోక్తం (అగ్నిస్థానీయోపీతి) అగ్నిత్వేనోక్తోపీతి భావః (హోతా చేతి) చకారోఽవధారణే హోతైవేత్యర్థః. ఆహుతినేతృత్వాద్ధోతృత్వే స్థితే అగ్నిత్వోక్తిః ఛత్రిన్యాయేనా గ్న్యన్యసముదాయే లాక్షణికీత్యర్థః. అవస్థాత్రయవర్తినాముచ్ఛ్వాసనిశ్వాసప్రాణానాం చాగ్నిహోత్రావయవత్వసంపాదనస్య నోపాసనం ప్రయోజనం నిర్విశేషాత్ప్రకరణ త్వాత్తద్విధ్యదర్శనాచ్చ కింత్వింద్రియాణ్యుపరమంతే ప్రాణా జాగ్రతీత్యేవం త్వం పదార్థశోధనరూపస్య జ్ఞానస్య స్తుతిరేవేత్యాహ (అతశ్చేతి) సర్వదేతి) వాజసనేయకే హి 'వాక్చితః ప్రాణశ్చితశ్చక్షుశ్చిత' ఇత్యాదినా సర్వప్రాణవ్యాపారేషు ప్రత్యేకమగ్ని చిత్త్వదృష్టిం విధాయైవంవిదృష్టిమతః సర్వాణి భూతాన్యస్య స్వాపకాలేపి చయనం కుర్వంతీతి సా దృష్టిః స్తుతా తద్వదిహాపీత్యర్థః (అత్ర హీతి) అత్ర మనో యజమానః కల్ప్యత ఇతి వ్యవహితాన్వయః తత్కల్పనాయాం హేతుద్వయమాహ (యజమాన వదితి) హేతుద్వయం సాధయతి (జాగ్రత్స్వితి) అత్ర స్వప్నకాలే విషయాన్ కర ణాని చోపసంహృత్య మనో జాగర్తి ప్రాధాన్యేన స్వవ్యాపారం కుర్వద్వర్తతే అగ్ని హోత్రఫలం స్వర్గం జిగమిషుర్యజమాన ఇవ సుషుప్తికాలే స్వర్గరూపబ్రహ్మజిగమిషు చ మన ఇత్యన్వయః భాష్యే యజమానఇత్యనన్తరమివశబ్దో ద్రష్టవ్యః హ వావశబ్దేన తత్ప్రసిద్ధమిత్యుక్తం (ఇష్టేతి) ఉదాననిమిత్తకమరణానంతరం యాగాదిఫలప్రాప్తేః తస్య తన్నిమిత్తత్వాత్కారణే కార్యోపచారాదుదానఇష్టఫలత్వేన కల్ప్యత ఇత్యర్థః న కేవలం మరణద్వారా యాగఫలప్రాపకత్వముదానస్య కింతు 'ఏతస్యైవానందస్యా న్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవంతీ'తి శ్రుతేః సర్వయాగఫలానామపి బ్రహ్మాత్మత్వా (త్త)ద్బ్రహ్మప్రాపకత్వాదపి అహరహరిష్టఫలప్రాపకత్వముదానస్యేతి ప్రశ్నపూర్వక మాహ (కథమితి) (స్వర్గమివేతి) స్వర్గమేవేత్యర్థః సర్వయాగఫలాత్మకస్వరూపమేవ బ్రహ్మాక్షరం గమయతీత్యర్థః యద్యప్యహరహర్బ్రహ్మప్రాప్తిర్న యాగసాధ్యా యాగ రహితానామపి తత్ప్రాప్తేః తథాపి బ్రహ్మణ ఏవ సర్వయాగఫలత్వేన తత్ప్రాపకస్యో

స ఏవం యజమానమహరహర్బ్రహ్మ గమయతి.

అత్రైష దేవస్స్వప్నే మహిమానమనుభవతి, యద్దృష్టం

శం—మానం స్వప్నవృత్తిరూపాదపి ప్రచ్యావ్యాహరహస్సుషుప్తికాలే స్వర్గమి బ్రహ్మాక్షరం గమయతి అతో యాగఫలస్థానీయ ఉదానః.

శం—ఏవం విదుషః శ్రోత్రాద్యుపరమకాలాదారభ్య యావత్సుప్తోత్థితో భవ తావత్సర్వయాగఫలానుభ (వఏవ)వో నావిదుషామివానర్థాయేతి విద్వత్తా స్తూయ స హి విదుష ఏవ శ్రోత్రాదీని స్వపంతే ప్రాణాగ్నయో వా జాగ్రతి జాగ్రత్స్వప యోర్మనసా స్వాతంత్ర్యమనుభవదహరహః సుషుప్తం వా ప్రతిపద్యతే సమానం హి సర్వప్రాణినాం పర్యాయేణ జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిగమనం అతో విద్వత్తాస్తుతిరేవేం ముపపద్యతే యత్పృష్టం కతర ఏష దేవః స్వప్నాన్ పశ్యతీతి తదాహ అత్ర ఉప తేషు శ్రోత్రాదిషు దేహరక్షాయై జాగ్రత్సు ప్రాణాదివాయుషు ప్రాక్ సుషుప్తిప్రతిపత్తే

ఆ—దానస్యేష్టఫలప్రాపకత్వమస్తీతి భావః న చోదానస్య కథం తత్ప్రాపకత్వమి శంక్యం తస్య సుషుమ్నానాడీచారిత్వేన సమస్తనాడీః ప్రవేశయం స్త(ద్గ)ంహ్యుత బ్రహ్మ ప్రాపయతీత్యుపపత్తేః.

ఆ—నను 'గార్హపత్యో వా ఏషోపాన' ఇతి శ్రుతిమారభ్య 'మనో హ వా యజమాన' ఇతి శ్రుత్యంతేన గ్రంథేన విద్వానకర్మీ న భవతీతి స్తూయత ఇత్యుక్తమః ఏవం తత్రాగ్నిహోత్రాదికర్మప్రతీతేః ఉదానస్య యాగఫలస్థానీయత్వోక్తేస్తు న తత్ఫ త్వం తత్ర కర్మాప్రతీతేః అత ఆహ (ఏవం విదుష ఇతి) (విద్వత్తేతి) శ్రోత్రాదీ స్వప్నే ఉపరమంతే ప్రాణా ఏవ జాగ్రతీత్యేవంరూపా విద్యేత్యర్థః అస్యాశ్చ విదా యాః జాగరణం శ్రోత్రాదిబాహ్యేంద్రియధర్మః శరీరరక్షణం ప్రాణధర్మః నాత్మధర ఇత్యేవం త్వంపదార్థవివేకరూపత్వాత్ స్తోతవ్యత్వోపపత్తిః అత ఏవ ప్రాణజాగర స్యావిద్వత్సాధారణత్వాత్కథం విద్వత్తాస్తుతిరిత్యపి శంకా నిరస్తా తస్యైవంభూ వివేకాభావాదితి. నను విద్యాప్రకరణత్వాదస్య విదుషః శ్రోత్రాద్యుపరమాదికం సర్వ భవతీతి విధీయతాం కిం స్తుత్యేత్యాశంక్య విద్వదవిద్వత్సాధారణ్యేన స్వయమే భవతో న విధేయత్వమిత్యాహ (న హీతి) (విద్వత్తాస్తుతిరేవేతి) శ్రోత్రాదికం పరే దే మనస్యేకీభవతి ప్రాణాగ్నయో జాగ్రతీత్యత్ర పదార్థవివేకరూపం జ్ఞానం వివక్షిత

రం—అత్ర రంగరామానుజీయం నాస్తి.

రం—కతర ఏష దేవః స్వప్నాన్పశ్యతీత్యస్యోత్తరమాహ (అత్రైష దేవ ఇతి అత్ర అస్మిన్నవసరే ఏష దేవః జీవః స్వప్నే కరితురగాదిలక్షణం మహిమానమనుభవ

దృష్టమనుపశ్యతి శ్రుతం శ్రుతమేవార్థమనుశృణోతి దేశ

శం—ఏతస్మిన్నంతరాళే ఏష దేవోఽర్కరశ్మివత్స్వాత్మని సంహృతశ్రోత్రాదికరణః స్వప్నే మహిమానం విభూతిం విషయవిషయిలక్షణమనేకాత్మభావగమనమనుభవతి ప్రతిపద్యతే నను మహిమానుభవనే కరణం మనోఽనుభవితుః తత్కథం స్వాతంత్ర్యేణానుభవతీత్యుచ్యతే స్వతంత్రో హి క్షేత్రజ్ఞః నైవ దోషః క్షేత్రజ్ఞస్య స్వాతంత్ర్యస్య మనఉపాధికృతత్వాత్ న హి క్షేత్రజ్ఞః పరమార్థతః స్వతః స్వపితి జాగర్తి వా మనఉపాధికృతమేవ తస్య జాగరణం స్వప్నశ్చేత్యుక్తం వాజసనేయకే సధీః స్వప్నో భూత్వా ధ్యాయతీవ లీలాయతీవేత్యాది తస్మాన్మనసో విభూత్యనుభవే స్వాతన్త్ర్యవచనం న్యాయ్యమేవ మనఉపాధిసహితత్వం(త్వే)స్వప్నకాలే క్షేత్రజ్ఞస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బాధత(ధ్యేత)ఇతి కేచిత్ తన్న శ్రుత్యర్థాపరిజ్ఞానకృతా భ్రాన్తిస్తేషాం యస్మాత్ స్వయం జ్యోతిష్ట్వాదివ్యవహారోప్యామోక్షాంతః సర్వోఽవిద్యావిషయ ఏవ మన ఆద్యుపాధిజనితః యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోన్యత్పశ్యేత్ మాత్రాసంసర్గస్త్వస్య భవతి యత్రత్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేదిత్యాది

ఆ—తజ్జ్ఞానం గార్హపత్యో వా ఏషోఽపాన ఇత్యాదినా స్తూయతే ఉక్తప్రకారేణేత్యర్థః తృతీయప్రశ్నోత్తరత్వేన కతర ఏష ఇత్యాదిసర్వః పశ్యతీత్యంతం వ్యాచష్టే (యదితి) అత్రేతి శ్రౌతం పదం గృహీత్వా వ్యాచష్టే (ఉపరతేష్విత్యాదినా అంతరాళే ఇత్యంతేన) (అనేకేతి) విషయివిషయాద్యనేకభావగమనమిత్యర్థః ఇదంచ మహత్త్వవ్యాఖ్యానం స్వప్నదృష్టుర్జీవస్య స్వాతంత్ర్యే వక్తవ్యే దేవశబ్దితమనసస్తదుక్తిః స్వప్నోమనోధర్మో నాత్మధర్మః ఆత్మని తు తదారోపమాత్రం లోకస్యేతి ఖ్యాపనార్థేతి శంకాపరిహారాభ్యామాహ (నన్వితి) (మన ఉపాధికృతమితి) బాహ్యేంద్రియ(ప్ర)యుక్తమనఉపాధికృతం జాగరణం కేవలమనఉపాధికృతస్స్వప్న ఇత్యర్థః స్వప్నస్య ధీశబ్దవాచ్యమనఃపరిణామత్వాత్ స్వప్నో భూత్వేతి శ్రుతౌ సామానాధికరణ్యనిర్దేశ ఇతి ద్రష్టవ్యం. నన్వియం శ్రుతిర్విభూత్యనుభవే మనసస్స్వాతంత్ర్యం వక్తుం న శక్నోతి శ్రుత్యంతరవిరోధాపత్తేః అతోఽత్ర దేవశబ్దేన క్షేత్రజ్ఞ ఏవోచ్యతే తస్యైవ స్వతస్స్వాతంత్ర్యమితి శంకతే (మన ఇతి) (స్వయం జ్యోతిష్ట్వమితి) స్వయం జ్యోతిష్ట్వబోధకశ్రుతిరిత్యర్థః అన్యథా ద్వితీయసత్త్వేపి దీపాదీనామివ వాస్తవస్య తస్య

రం—పశ్యతి జాగరే ప్రాగ్యద్దృష్టం తమేవార్థమనుపశ్యతి అనుపశ్చాత్పశ్యతి అనుభవతి దృష్టందృష్టం భూయోదృష్టమిత్యర్థః శ్రుతమేవార్థమనుశృణోతి దేశాంతరేషు ప్రత్యహ

దిగంతరైశ్చ ప్రత్యనుభూతం పునఃపునః ప్రత్యనుభవతి

శం—శ్రుతిభ్యః అతో మందబ్రహ్మవిదామేవేయమాశంకా న త్వేకాత్మవిదాం నన్వే
వం సతి అత్రాయం పురుషః స్వయం జ్యోతిరితి విశేషణమనర్థకం. అత్రోచ్యతే
అత్యల్పమిదముచ్యతే 'య ఏషోఽంతర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిన్ శేత'ఇతి అంతర్హృ
దయపరిచ్ఛేదే సుతరాం స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బాధ్యేత సత్యమేవమయం దోష
యద్యపి స్యాత్ స్వప్నే కేవలతయా స్వయంజ్యోతిష్ట్వేనార్థం తావదపనీతం భార
స్యేతి చేన్న తత్రాపి పురీతతి నాడీషు శేతఇతి శ్రుతేః పురీతతి నాడీసంబంధాత్తత్రాపి
పురుషస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వేనార్థభారాపనయాభిప్రాయో మృషైవ కథం తర్హి
అత్రాయం పురుషస్స్వయంజ్యోతిరితి అన్యశాఖాత్వాదనపేక్షా సా శ్రుతిరితి చేన్న
అర్థైకత్వస్యేష్టత్వాత్ ఏకో హ్యాత్మా సర్వవేదాంతానామర్థో విజిజ్ఞాపయిషితో బుభు
త్సితశ్చ తస్మాద్యుక్తా స్వప్నే ఆత్మనస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వోపపత్తిర్వక్తుం శ్రుతేర్యథార్థ

ఆ—బాధాభావాదితి అత్ర కిం మనసస్సత్త్వే జ్యోతిరంతరస్య మనసో విద్యమాన
త్వాదాత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధనం న శక్యమితి శ్రుతేః కార్యస్య బోధనస్య
బాధోఽభిప్రేతః ఉత తద్బోధనరూపకార్యసిద్ధ్యర్థం మనసో భావోఽపి వివక్షితశ్శ్రుతౌ
తతశ్చ తత్సత్త్వే శ్రుత్యర్థబాధ ఇతి వా నాద్యః మనసి సత్యపి ఏవం తర్హీతి వక్ష్యమాణ
రీత్యా మనసో దృశ్యత్వేన జ్యోతిష్ట్వాయోగేనాత్మన ఏవ స్వయం జ్యోతిష్ట్వస్య బోధ
యితుం శక్యత్వాదిత్యాహ (తన్నేతి) న ద్వితీయః తదానీం మనసోఽభావస్తు శ్రుత్యర్థ
ఏవ న భవతీత్యాహ (శ్రుత్యర్థేతి) ఆత్మ (ని)నో జ్యోతిష్ట్వబోధనాత్మకవ్యవహారస్య
ప్రకాశ్యాదిసాపేక్షత్వాత్తస్మిన్ సత్యేవైతద్బోధసాధనే మన ఆదౌ చ సత్యేవ
తద్బోధయితుం శక్యతే నాన్యథేతి మన ఆద్యభావో న శ్రుతౌ వివక్షితః తథా సతి
తద్బోధనాశక్తేరిత్యాహ (యస్మాదితి) తత్ర మానమాహ (యత్ర వేతి) ద్వితీయా
భావే వ్యవహారో నాస్తీత్యత్రాపి మానమాహ (మాత్రేతి) దృశ్యం మాత్రాశబ్దార్థః
అసంసర్గ ఇతి చ్ఛేదః దృశ్యాసంసర్గే సుషుప్తౌ విశేషవిజ్ఞానాభావోక్త్యా ద్వితీయా
భావే వ్యవహారో నాస్తీత్యర్థః అతో న ద్వితీయః కల్పస్సంభవతీత్యాహ (అత ఇతి)
నను యది స్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధనార్థం మనఆద్యభావో నాపేక్షితః జాగరితేఽపి తర్హి
తద్బోధనసంభవాత్ అత్రేతి స్వప్నవాచివిశేషణమనర్థకమితి శంకతే (నన్వితి) కిం
విశేషణబలాన్మనసోఽభావస్సిసాధయిషితః ఉత విశేషణస్య గతిమాత్రం పృచ్ఛ్యతే

రం—మనుభూతమర్థం పునఃపునరనుభవతి దృష్టం శ్రుతమేవానుభవతీత్యయమపి నియ
మో నాస్తి కదాచిత్పూర్వానను భూతమపి శరీరచ్ఛేదనాదికమనుభవతి విద్యమానం చాను

దృష్టం చాదృష్టం చ శ్రుతం చాశ్రుతం చానుభూతం

శం—(త)త్వప్రకాశకత్వాత్ ఏవం తర్హి శృణు శ్రుత్యర్థం హిత్వా సర్వమభిమానం నత్వభిమానేన వర్షశతేనాపి శ్రుత్యర్థో జ్ఞాతుం శక్యతే సర్వైః పండితంమన్యైః యథా హృదయాకాశే పురీతతి నాడీషు చ స్వపతస్తత్సంబంధాభావాత్ తతో వివిచ్య దర్శయితుంశక్యతఇతిఆత్మనస్స్వయం జ్యోతిష్ట్వం న బాధ్యతే ఏవం మనస్యవిద్యాకామకర్మనిమిత్తోద్భూతవాసనావతి కర్మనిమిత్తా వాసనా ఽవిద్యయాన్యద్వస్త్వంతరమివ పశ్యతః సర్వకార్యకరణేభ్యః ప్రవివిక్తస్య ద్రష్టుర్వాసనాభ్యో దృశ్యరూపాభ్యోఽన్యత్వేన స్వయంజ్యోతిష్ట్వం సుదర్పితేనాపి తార్కికేణ న వారయితుం శక్యతే తస్మాత్సాధూక్తం

ఆ—నాద్యః మనసోఽభావాంగీకారేప్యంతర్హృదయాకాశస్య తత్కృతపరిచ్ఛేదస్య చ శ్రుతిసిద్ధత్వేన త్వన్మతేపి తత్ర స్వయం జ్యోతిష్ట్వబోధనాసంభవాత్ విశేషణానర్థక్యం తుల్యమిత్యాహ (అత్రోచ్యత ఇతి) (పరిచ్ఛేదోధికోన్నత ఇతి తరపః ప్రయోగః) (స్వయం జ్యోతిష్ట్వమితి) తద్బోధనమిత్యర్థః యథాశ్రుతే వాస్తవస్య కస్య బాధస్యానాశంక్యత్వాదితి యద్యపి స్వప్నేంతర్హృదయాకాశసత్త్వాత్సమ్యక్ స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బోధయితుం న శక్యమితి దోషస్తుల్యః తథాపి స్వప్నే మనసోఽభావేన తద్బోధనప్రతిబంధకస్యాభావాదదూరవిప్రకర్షేణ స్వయం జ్యోతిష్ట్వం స్వప్నే బోధయితుం శక్యమితి తద్విశేషణమర్థవదితి శంకతే (సత్యమితి) స్యాదిత్యనంతరం తథాపీతి శేషః (కేవలతయేతి) మనసోఽభావేనేత్యర్థః (భారస్యేతి) ప్రతిబంధకస్యేత్యర్థః శేషబోధనం తు సుషుప్తే భవిష్యతీత్యభిప్రాయః ఏవం తర్హి సుషుప్తే సర్వస్యాప్యభావమాశ్రిత్య సమ్యగ్బోధనం వివక్షణీయం న చ తత్సంభవతి తత్రాపి బహుప్రతిబంధకస్య విద్యమానత్వాదిత్యాహ (నతత్రాపీతి) సుషుప్తేపీత్యర్థః తత్రాపీతి) స్వప్నేపీత్యర్థః సుషుప్తే చేత్సర్వభారాపనయః స్యాత్ తదా స్వప్నేఽర్ధభారాపనయాభిప్రాయో వర్ణయితుం శక్యతే న చ తదస్తి అతోఽత్రేతి విశేషణం తదాప్యనర్థకమిత్యర్థః, తర్హి విశేషణస్య గతిర్వక్తవ్యేతి ద్వితీయం శంకతే (కథం తర్హీతి) అత్రైషదేవస్స్వప్నే మహిమానమనుభవతీత్యథర్వశాఖావాక్యార్థకథనావసరే కాణ్వశ్రుతిగతవిశేషణస్య గతిర్న వక్తవ్యా ప్రకృతానుపయోగాదితి సిద్ధాంత్యేకదేశీ కశ్చిన్మందశ్శంకతే (అన్యేతి) సర్వవేదాంతప్రత్యయన్యాయేనాథర్వశ్రుత్యవిరోధేనైకవాక్యతయా శ్రుత్యర్థస్య వర్ణనీయత్వాత్తదవిరోధోపి వక్తవ్య ఇతి పూర్వవాద్యాహ (నార్థైకత్వస్యేతి) తర్హి కాణ్వశ్రుతిరర్థాభావాత్త్యాజ్యతామత ఆహ (శ్రుతేర్యథార్థేతి)

రం—భవతి అవిద్యమానం చానుభవతి (సర్వఃపశ్యతి) సర్వస్సన్ పశ్యతి ద్రష్టా శ్రోతా

శం—మనసి ప్రలీనేషు కరణేష్వప్రలీనే చ మనసి మనోమయస్స్వప్నాన్ పశ్యతీ కథం మహిమానమనుభవతీతి ఉచ్యతే యన్మిత్రం పుత్రాది వా పూర్వం దృష్టం తద్వా నావాసితః పుత్రమిత్రాదివాసనాసముద్భూతం పుత్రం మిత్రమివ చావిద్యయా పశ్యతీ మన్యతే తథా శ్రుతమర్థం తద్వాసనయానుశృణోతీవ దేశదిగంతరైశ్చ దేశాంతరైర్ గంతరైశ్చ ప్రత్యనుభూతం పునఃపునస్తత్ప్రత్యనుభవతీవావిద్యయా తథాదృష్టం చాస్మిన్ జన్మని అదృష్టం చ జన్మాంతరదృష్టమిత్యర్థః అత్యంతాదృష్టే వాసనానుపపత్తేః ఏవ శ్రుతం చాశ్రుతం చ అనుభూతం చాస్మిన్ జన్మని కేవలేన మనసా అననుభూత

ఆ—స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్య ఇత్యధ్యయనవిధేరర్థావబోధఫలకత్వాత్తుల్యం చ సామ్ప్ర దాయకమితి న్యాయాచ్చాక్షరమాత్రస్యాప్యనర్థక్యాయోగాదిత్యర్థః ఏవమేకదేశిః దూషితే సిద్ధాంత్యుత్తరమాహ (ఏవం తర్హీతి)తర్హ్యాదావేవ ముఖ్యశ్రుత్యర్థ ఉచ్యతా కిం పూర్వోక్తరీత్యా పక్షాంతరాశంకాతన్నిరాకరణాభ్యామిత్యాశంక్య పాండిత్యాః మానవతో యథావదర్థబోధేఽనధికారాత్తస్య తదభిమానావతారనిరాచికీర్షయా తద యనానాపక్షా నిరాకృతా ఇతి వక్తుం సర్వమభిమానం హిత్వేత్యాద్యుక్తం స్వయం జ్యోతిష్ట్వశ్రుతేరనతిశంక్యత్వాత్తద్బలాత్స్వప్నాదౌ హృదయాకాశాదిసత్త్వేపి తత్సం బంధప్రతీత్యభావాద్విద్యమానస్యాప్యవిద్యమానతుల్యత్వేనాత్మనః కేవలత్వాత్ప్రకాశ దర్శనాచ్చ స్వయం జ్యోతిష్ట్వమితి బోధనీయం మనసోఽభావవాదినాపి ఏవం మనసి సత్యపి తస్య వాసనామయగజతురగాదివిషయతయా పరిణామాద్దృశ్య త్వాచ్చ ద్రష్టుః తతో భేదేన వివేకతః శ్రుత్యా స్వప్రకాశత్వం బోధ్యత ఇత్యాహ (యథేత్యాదినా) (మనసీతి) సత్యపీతి శేషః. నను మనశ్చేదవిద్యాదినిమిత్తవశాద్గజతుర గాదిరూపేణాభివ్యక్తవాసనావత్ తర్హి జాగ్రతీవ తస్యాహంతయైవ ప్రతీతి స్స్యాత్ నేదంతయా అత ఆహ (కర్మనిమిత్తేతి) తథా ప్రతీతిం వినా స్వప్నే భోగాసిద్ధేః స్వప్నభోగప్రదకర్మనిమిత్తవశాజ్జాగ్రతి గజాదీనామిదంతయానుభవేన తద్వాసనానామపి తథైవానుభవార్హత్వేన తద్వాసనారూపాఽవిద్యావశాచ్చ వాస నాశ్రయస్య మనస ఇదంతయైవ వస్త్వంతరవత్ప్రతీతిరిత్యర్థః ఇదం చ విశేషణం మనసో విషయత్వేన విషయిత్వాసంభవాద్విషయిణ ఆత్మన ఏవ స్వప్రకాశరూపత్వమితి వక్తుం జాగ్రత్యాదిత్యాదికార్యజ్యోతిషాం చక్షురాదికరణజ్యోతిషాం చ సత్త్వేన తత్సంకీర్ణ త్వేనాత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వం దుర్బోధం స్వప్నే తు తదభావాత్సుబోధమితి వక్తుం సర్వకార్యేత్యాదివిశేషణం స్వప్నే ఆదిత్యాదికార్యకరణజ్యోతిషాం భాసమాన

రం—ఘ్రాతా గంతా వక్తా చేత్యాది సర్వరూపస్సన్ పశ్యతీత్యర్థః తదానీం జాగరీ

చానను భూతం చ సచ్చాసచ్చ సర్వం పశ్యతి సర్వః పశ్యతి. ౫

శం—చ మనసైవ జన్మాంతరేఽనుభూతమిత్యర్థః సచ్చ పరమార్థోదకాది అసచ్చ మరీచ్యుదకాది కిం బహునా ఉక్తానుక్తం సర్వం పశ్యతి సర్వఃపశ్యతి సర్వమనోవాసనో పాధిస్సన్ ఏవం సర్వకరణాత్మా మనో దేవః స్వప్నాన్పశ్యతి. ౫

ఆ—త్వేపి తేషాం వాసనామాత్రత్వాద్దృశ్యత్వాచ్చ విషయప్రకాశనాసామర్థ్యమితి వక్తుం వాసనాభ్య ఇతి విశేషణం ఏతైశ్చ విశేషణైః స్వప్నఏవ ఏవం భూ(తే)తస్స్వయం జ్యోతిష్ట్వమస్య బోధయితుం శక్యత్వాదన్యత్రాసంభవాత్ అత్రాయమితి శ్రుతౌ స్వప్న విశేషణగ్రహణమర్థవదిత్యుక్తమితి ద్రష్టవ్యం (స్వయం జ్యోతిష్ట్వమితి) సిద్ధమితి శేషః అతః కాణ్వశ్రుతౌ స్వప్నే మనసోఽభావవివక్షాకారణాభావేన తద్విరోధాభావాదత్ర దేవశబ్దేన పరే దేవే మనస్యైకీభవతీత్యుక్తం మన ఏవోచ్యత ఇత్యుక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) నన్విన్ద్రియాణాముపరతత్వాద్విషయసంబంధాభావాత్ కథం మనసో మహిమానుభవ ఇతి శంకతే (కథమితి) పూర్వం జ్ఞాతస్యైవ స్వ(ప్నే)ప్నః జ్ఞానాత్తస్య వాసనామాత్రత్వం అతో నేంద్రియాపేక్షేత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) యన్మిత్రం పుత్రం వా పూర్వం దృష్టవాన్ తదేవ దృష్టం పుత్రమిత్రాదివిషయవాసనాసముద్భూతం మిత్రం పుత్రం వాఽవిద్యయా పశ్యతి దృష్టవానిత్యాదిపదాధ్యాహారేణ వాక్యం యోజ్యం అన్యథా పుత్రమితి ద్వితీయాయా యచ్ఛబ్దస్య చానన్వయస్స్యాదితి. చక్షురభావే (నద) తద్దర్శనాయోగాన్మన్యత ఇత్యుక్తం (తథేతి) అత్రాపి యోర్థశ్శ్రుతః తమేవ శ్రుతమర్థమిత్యధ్యాహారేణైవ శ్రుతిర్యోజ్యా దేశః నదీతీరాదిః దిక్ ప్రాచ్యాదిరితి భేదః ప్రత్యనుభూతం ప్రతివారమనుభూతః పునఃపునః అనేకదినేష్వనేకస్వప్నేష్వనుభవతీత్యర్థః జన్మాన్తరదృష్టమితి వ్యాఖ్యానే హేతుమాహ (అత్యంతేతి) అనుభూతం చేత్యస్య ప్రత్యనుభూతమిత్యనేన పునరుక్తిమాశంక్యాహ (కేవలేనేతి) పూర్వమింద్రియద్వారకానుభవ ఉక్త ఇత్యసౌ న పునరుక్తఇత్యర్థః సర్వదర్శనే హేతుమాహ (సర్వఇతి). ౫

రం—యబాహ్యజ్ఞానకర్మేంద్రియాణాముపరతవ్యాపారత్వేపి స్వాప్నికైరీశ్వరసృష్టైశ్శరీరేంద్రియైర్ద్రష్టృత్వాదిమాన్ సన్ననుభవతీతి భావః. ౫

స యదా తేజసాభిభూతో భవతి అత్రైష దేవస్స్వప్నా
న్న పశ్యత్యథ తదేతస్మించ్ఛరీరే ఏతత్సుఖం భవతి.

శం—స యదా మనో రూపో దేవో యస్మిన్ కాలే సౌరేణ (పిత్తా)చిన్
ఖ్యేన తేజసా నాడ్యాశయే సర్వతోఽభిభూతో భవతి తిరస్కృతవాసనాద్వార
భవతి తదా సహకరణైర్మనసో రశ్మయో హృద్యుపసంహృతా భవంతి యదా మన
దా(ర్వ)వాగ్నివదవిశేషవిజ్ఞానరూపేణ కృత్స్నం శరీరం వ్యాప్యావతిష్ఠతే తద
సుషుప్తో భవతి అత్ర ఏతస్మిన్ కాలే ఏషః మనఆఖ్యో దేవః స్వప్నాన్న పశ్య
దర్శనద్వారస్య నిరుద్ధత్వాత్తేజసా అథ తదేతస్మించ్ఛరీరే ఏతత్సుఖం భవతి యద్విజ్ఞాన
నిరాబాధమవిశేషేణ శరీరవ్యాపకం ప్రసన్నం భవతీత్యర్థః.

ఆ—కస్మైతత్సుఖం భవతీత్యస్యోత్తరం తదపేక్షితం వదన్నాహ (స యదేతి
చింతాఖ్యేనేతి) ఇదముపలక్షణం చిద్రూపేణ బ్రహ్మణా చేత్యపి ద్రష్టవ్యం తస్మిన
ప్రాణమేవాపశ్రయత ఇతి శ్రుత్యంతరేణ ప్రాణశబ్దితే బ్రహ్మణి తస్య లయాభిధానాత్
(తిరస్కృతేతి) వాసనాభివ్యక్తౌ ద్వారం స్వప్నభోగప్రదం కర్మ యత్ తత్తిరస్కృత
తత్రోపరతం భవతి తేజశ్శబ్దితబ్రహ్మచైతన్యసమ్బంధాదితి (రశ్మయ ఇతి) వాసన
ఇత్యర్థః (అవిశేషవిజ్ఞానేతి) సామాన్యచైతన్యరూపేణేత్యర్థః చేతనాశబ్దితసామాన
వృత్తిరూపేణ వా అనేన సుషుప్తఉక్త ఇత్యాహ (తదేతి) నన్వథైతత్సుఖం భవతీత
యుక్తం జన్యసుఖస్య తదానీమసమ్భవాత్స్వరూపసుఖస్య పూర్వమపి సత్వేన తద
భవతీత్యనుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్య స్వరూపసుఖమేవ విశేషవిజ్ఞానరూపవిక్షేపాభావే నిరా
తస్థదీపప్రభావత్సమ్యక్ ప్రకాశతే తదపేక్షమేవ తద్వచనమిత్యాహ (యద్విజ్ఞానమితి
విజ్ఞానరూపం స్వరూపసుఖమిత్యర్థః అనేనానందమయకోశశబ్దితమనభివ్యక్తమనఆ
వాసనావజ్జ్ఞానం సుషుప్తిధర్మిత్యుక్తమ్. ౧

౬ం—ఏతస్మిన్నంతరే సతా సోమ్య తదాసమ్పన్నో భవతి తేజసా పి
తదా సమ్పన్నో భవతీతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా పరప్రకాశకతయా తేజశ్శబ్దితేన ప
మాత్మనా ఽభిభూతో భవతి సమ్పన్నో భవతి సమ్పరిష్వక్తో భవతీతి యావత్
తదా స్వాప్నాన్పదార్థాన్న పశ్యతీత్యర్థః తతశ్చ కతర ఏష స్వప్నాన్పశ్యతీతి ప్రశ్న
సమ్పత్తివిరహదశాయాం మనోమాత్రపరిశేషసమయే స్వాప్నాన్పదార్థాన్పశ్యతీత్యుత్త
ముక్తం భవతి కస్మైతత్సుఖం భవతీత్యస్యోత్తరమాహ (అథ తదేతస్మిన్నితి) యదే
తత్సుఖం భవతి తదేతస్మించ్ఛరీరే సత్యేవ భవతీత్యర్థః శరీరమేవ వైషయికసుఖహేతు
రిత్యుక్తం భవతి 'అశరీరం వా వసంతం న ప్రియాప్రియే స్పృశత' ఇతి శ్రుతేరి
ద్రష్టవ్యమ్. ౬

స యథా సోమ్య వయాంసి వాసో వృక్షం సమ్ప్రతిష్ఠం
తే ఏవం హ వై తత్సర్వం పర ఆత్మని సమ్ప్రతిష్ఠతే. ౭
పృథివీ చ పృథివీమాత్రా చాపశ్చాపోమాత్రా చ తేజశ్చ
తేజోమాత్రా చ వాయుశ్చ వాయుమాత్రా చాకాశ

శం—ఏతస్మిన్నక్షరేఽవిద్యాకామకర్మనిబంధనాని కార్యకరణాని శాంతాని భవంతి. తేషు శాంతేష్వాత్మస్వరూపముపాధిభిరన్యథా విభావ్యమానమద్వయమేకం శివం శాంతం భవతీత్యేతామేవావస్థాం పృథివ్యాద్యవిద్యాకృతమాత్రానుప్రవేశేన దర్శయితుం దృష్టాంతమాహ సః దృష్టాంతో యథా యేన ప్రకారేణ సౌమ్య ప్రియదర్శన వయాంసి పక్షిణో వాసార్థం వృక్షం సంప్రతిష్ఠంతే గచ్ఛంతి. ఏవం యథా దృష్టాంతః హ వా ఏతత్ వక్ష్యమాణం సర్వం పరే ఆత్మని అక్షరే సమ్ప్రతిష్ఠతే. ౭

శం—కిం తత్సర్వం పృథివీ చ పృథివీమాత్రా చ ఆపశ్చ ఆపోమాత్రా చ తేజశ్చ తేజోమాత్రా చ వాయుశ్చ వాయుమాత్రా చ ఆకాశశ్చాకాశమాత్రా చ స్థూలాని సూక్ష్మాణి చ భూతానీత్యర్థః. తథా చక్షుః ఇంద్రియం ద్రష్టవ్యం చ (రూపం) శ్రోత్రం చ శ్రోతవ్యం చ ఘ్రాణం చ ఘ్రాతవ్యం చ రసశ్చ రసయితవ్యం చ త్వక్చ స్పర్శయితవ్యం చ వాక్చ వక్తవ్యం చ హస్తౌ చాదాతవ్యం చ ఉపస్థశ్చానందయితవ్యం చ పాయుశ్చ విసర్జయితవ్యం చ పాదౌ చ గంతవ్యం చ బుద్ధీంద్రియాణి కర్మేంద్రి

ఆ—పఞ్చమప్రశ్నస్యోత్తరం తురీయస్వరూపం వివేకసౌకర్యాద్వివిచార్యాత్రైవోచ్యత ఇత్యాహ (ఏతస్మిన్నితి) (అన్యథా విభావ్యమానమితి) పూర్వమన్యథా విభావ్యమానమిత్యర్థః. (మాత్రానుప్రవేశేనేతి) మాత్రాణాం వివేకతోఽక్షరేఽనుప్రవేశేనేత్యర్థః. ౭

ఆ—అపోమాత్రా ఇత్యత్ర విభక్త్యలోపశ్ఛాందసః. (స్థూలాని చేతి) పంచీకృతాని చేత్యర్థః. తతశ్చ పఞ్చీకరణమేతచ్ఛ్రుతిసిద్ధమిత్యుక్తం అన్యథా ఆకాశాకాశమాత్రయోః పృథగుక్త్యనుపపత్తేరితి. యద్యపి మంతవ్యాదయో మనఆదిచతుష్టయవిషయాః అపి ద్రష్టవ్యాదివిషయా ఏవ న పృథక్ తథాపి మంతవ్యాదిరూపేణ పృథగితి

రం—కస్మిన్ సర్వే ప్రతిష్ఠితా భవంతీత్యసోత్తరమాహ(స యథా సోమ్యేతి) వయాంసి పక్షిణః వాసోవృక్షం నివాసవృక్షం ప్రతి సమ్ప్రతిష్ఠంతే. సః దృష్టాంతో యథా ఏవం పరమాత్మని సర్వం ప్రతిష్ఠితం భవతీత్యర్థః. ౭

రం—సర్వశబ్దార్థం ప్రపఞ్చయతి (పృథివీచేత్యాదినా) అత్ర పృథివీ మా

శ్చాకాశమాత్రా చ చక్షుశ్చ ద్రష్టవ్యం చ శ్రోత్రం చ శ్రోతవ్యం చ ఘ్రాణం చ ఘ్రాతవ్యం చ రసశ్చ రసయితవ్యం చ త్వక్చ స్పర్శయితవ్యం చ వాక్చ వక్తవ్యం చ పాయుశ్చ విసర్జయితవ్యం చ పాదౌ చ గంతవ్యం చ మనశ్చ మంతవ్యం చ బుద్ధిశ్చ బోద్ధవ్యం చాహఙ్కారశ్చాహంకర్తవ్యం చ చిత్తం చ చేతయితవ్యం చ తేజశ్చ విద్యోతయితవ్యం చ ప్రాణశ్చ విధారయితవ్యం చ. ౮

ఏష హి ద్రష్టాస్ప్రష్టా శ్రోతా ఘ్రాతా రసయితా

శం—యాణి తదర్థాశ్చోక్తాః. మనశ్చ పూర్వోక్తం మంతవ్యం చ తద్విషయః బుద్ధిశ్చ నిశ్చయాత్మికా బోద్ధవ్యం చ తద్విషయః అహఙ్కారశ్చ అభిమానలక్షణమన్తఃకరణం అహంకర్తవ్యం చ తద్విషయః చిత్తం చ చేతనావదంతఃకరణం చేతయితవ్యం చ తద్విషయః తేజశ్చ త్వగింద్రియవ్యతిరేకేణ ప్రకాశవిశిష్టా యా త్వక్ తయా నిర్భాస్యో విషయో విద్యోతయితవ్యం. ప్రాణశ్చ సూత్రం యదాచక్షతే. తేన విధారయితవ్యం సంగ్రథనీయం సర్వం హి కార్యకారణజాతం పారార్థ్యేన సంహతం నామరూపాత్మకమేతావదేవ. ౮

శం— అతఃపరం యదాత్మరూపం జగత్కర్తృసూర్యకాదివద్భోక్తృత్వకర్తృత్వేనేహానుప్రవిష్టం ఏష హి ద్రష్టా స్ప్రష్టా శ్రోతా ఘ్రాతా రసయితా

ఆ—పృథఙ్నిర్దిష్టా ఇతి ద్రష్టవ్యం. (ప్రకాశవిశిష్టా యా త్వగితి) త్వగాశ్రయం చర్మ తత్ప్రకాశనిర్భాస్యం చ తదేవేత్యర్థః. పృథివీ చేత్యాదినా విధారయితవ్యం చేత్యంతేనాత్మవ్యతిరిక్తం తదుపాధిభూతం సర్వం చోక్తమిత్యాహ (సర్వం హీతి.) ౮

ఆ—ఏష హి ద్రష్టేత్యాదినోపహితస్వరూపముచ్యత ఇత్యాహ (అతఃపరమితి) (ద్రష్టేతి) ఉపాధికృతమపి ద్రష్టృత్వాదికముపాధివ్యతిరిక్తేఽనుపహితే ఆత్మన్యారోపితం స్ఫటికే లౌహిత్యవదస్తీత్యుపాధిభిన్నో వ్యాత్మా ద్రష్టేత్యాదినోక్తః. విజ్ఞానాత్మేత్యత్ర ద్రష్టేత్యాదావివ కర్తృవాచకతృచోఽభావాత్ 'విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుత'

రం—మాత్రాశబ్దేన పురాణేషు గంధతన్మాత్రాశబ్దాభిలప్యా పృథివీ పూర్వావస్థోచ్యతే. ఏవముత్తరేష్వపి మాత్రాశబ్దేషు ద్రష్టవ్యమ్. ౮

రం—(ఏష హి ద్రష్టేత్యాది) చేతనాచేతనరూపః కర్తృకరణకర్మరూపస్సర్వోఽపి ప్రపఞ్చస్తదాశ్రిత ఇతి భావః. అత్ర బోద్ధా కర్తా విజ్ఞానాత్మేతి నిర్దేశా

మంతా బోద్ధా కర్తా విజ్ఞానాత్మా పురుషః, సపరేఽక్షరే
ఆత్మని సమ్ప్రతిష్ఠతే. ౯
పరమేవాక్షరం ప్రతిపద్యతే స యో హ వై తదచ్ఛా

శం—మంతా బోద్ధా కర్తా విజ్ఞానాత్మా పురుషః. విజ్ఞానం విజ్ఞాయతే అనేనేతి కరణ భూతం బుద్ధ్యాది ఇదంతు విజానాతీతి విజ్ఞానం కర్తృకారకరూపం తదాత్మా తత్స్వభావః విజ్ఞాతృస్వభావ ఇత్యర్థః. పురుషః కార్యకారణసంఘాతోక్తోపాధిపూర్ణత్వాత్పురుషః స చ జలసూర్యకాదిప్రతిబిమ్బస్య సూర్యాదిప్రవేశవజ్జలాద్యాధారశోషే పరేఽక్షరే ఆత్మని సమ్ప్రతిష్ఠతే. ౯

శం—తదేకత్వవిదః ఫలమాహ పరమేవాక్షరం వక్ష్యమాణవిశేషణం ప్రతిపద్యత ఇతి ఏతదుచ్యతే సయో హ వైతత్ సర్వేషణావినిర్ముక్తః అచ్ఛాయం తమోవర్జితం అశరీరం నామరూపసర్వోపాధిశరీరవర్జితం. అలోహితం లోహితాదిసర్వగుణ

ఆ—ఇత్యాదావివ బుద్ధేరభిధానే పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానమితి) (కరణభూతమితి) విజ్ఞానమయఇత్యాదావిత్యర్థః. ఏషహీతి హిశబ్దశ్చ శబ్దార్థకః స చ సమ్ప్రతిష్ఠతఇతి క్రియానుకర్షణార్థ ఇతి పదద్రష్టురాత్మనః పృథివ్యాదివత్స్వరూపేణాక్షరే లయో న సమ్భవతీత్యాశంక్యోపాధిలయే ఉపహితరూపాభావఏవాస్య లయ ఇత్యాహ (సచేతి). ౯

ఆ—ఏవం జాగ్రదాదీనామన్యధర్మతోక్త్వా శోధితతుర్యాత్మానువాదేన తస్యాక్షరైక్యాభిధానపురస్సరం తజ్జ్ఞానస్య ఫలముచ్యత ఉత్తరవాక్యేనేత్యాహ (తదేకత్వేతి) వక్ష్యమాణలక్షణమక్షరం ప్రతిపద్యత ఇత్యేవం రూపం ఫలమాహేత్యన్వయః. ఉత్తరవాక్యమితి శేషః. ఉక్తమర్థం శ్రుత్యక్షరారూఢమాహ. (ఏతదుచ్యత ఇతి) స ఇత్యస్యార్థమాహ (సర్వేతి) అత్రాధికారిణో దుర్లభత్వం స యో హ వాఇత్యనేనోక్తం సయః కశ్చిదేవాపూర్వవదచ్ఛాయాదివిశేషణమక్షరం వేదయతఇత్యేకం వాక్యం సమాపనీయం యస్తు వేదయతే స సర్వజ్ఞఇతి వాక్యాంతరం కార్యం. అన్యథా యచ్ఛబ్దద్వయానన్వయాత్. ఆద్యవాక్యేఽచ్ఛాయాదివిశేషణత్రయేణ కారణసూక్ష్మస్థూలశరీర

రం—దాత్మనో జ్ఞాతృత్వమేవ న జ్ఞానరూపత్వమితి వదంతస్తార్కికాః జ్ఞానత్వమేవ న జ్ఞాతృత్వమితి వదంతో మృషావాదినశ్చ నిరస్తా భవంతి. ౯

రం—(స యో హ వై తదితి) అత్ర ఛాయాశబ్దేన జ్ఞానసంకోచకం కర్మోచ్యతే. అచ్ఛాయం అపాపమిత్యర్థః. అతఏవాశరీరం అలోహితం రూపాదిశూన్యం

యమశరీరమలోహితం శుభ్రమక్షరం వేదయతే యస్తు
సోమ్య స సర్వజ్ఞస్సర్వీభవతి తదేష శ్లోకః. ౧౦
విజ్ఞానాత్మా సహ దేవైశ్చ సర్వైః ప్రాణా భూతాని

శం—వర్జితం యత ఏవం అతశ్శుభ్రం (శుద్ధం) సర్వవిశేషణరహితత్వాదక్షరం సత్యం పురుషాఖ్యం అప్రాణమమనోగోచరం శివం శాంతం సబాహ్యాభ్యంతరమజం వేదయతే విజానాతి. యస్తు సర్వత్యాగీ సోమ్య స సర్వజ్ఞః న తేనావిదితం కించిత్సమ్భవతి. పూర్వమవిద్యయాఽసర్వజ్ఞ ఆసీత్ పునర్విద్యయాఽవిద్యాపనయే సర్వీభవతి తత్ ఏతస్మిన్నర్థే ఏష శ్లోకః మంత్రో భవతీత్యుక్తార్థసంగ్రాహకః. ౧౦

శం—విజ్ఞానాత్మా సహ దేవైశ్చ అగ్న్యాదిభిః ప్రాణాః చక్షురాదయః

ఆ—త్రయనిరాకరణేనావస్థాత్రయరాహిత్యమనూద్యతే. లోహితాదిగుణవర్జితమిత్యనేన తద్గుణకస్థూలశరీరవర్జితమితి ప్రతీతేః. శుభ్రమిత్యనేన తమేవ తురీయమనూద్య తస్యాక్షరసామానాధికరణ్యేనైక్యముక్తమితి వివేకః. అత్రాక్షరమిత్యనేన 'అక్షరం పురుషం వేద సత్యం స బాహ్యాభ్యంతరో హ్యజః అప్రాణో హ్యమనాః శుభ్ర' ఇతి మంత్రోక్తాని సర్వాణి విశేషణాన్యాత్మో (పలక్షణాన్యత్రో) పలక్షణార్థం సంగృహీతానీత్యాహ (సత్యమిత్యాదినా) (యస్తు సర్వత్యాగీతి) అత్రాపి వాక్యే వేదయత ఇత్యస్యానుషంగః. అత్ర సర్వజ్ఞ ఇత్యనేన కస్మిన్ను భగవోఽవిజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి ప్రతిజ్ఞాతం సర్వవిజ్ఞానముక్తం సర్వాత్మత్వస్య జ్ఞానజన్యత్వేఽనిత్యత్వం స్యాదత ఆహ (పూర్వమితి) ఏవం చారోపనివృత్తిద్వారాఽభూతతద్భావో వివక్షిత ఇత్యాహ (సర్వీభవతీతి.) ౧౦

ఆ—(అగ్న్యాదిభిరితి) తతశ్చ చక్షుశ్చ ద్రష్టవ్యం చేత్యత్రాపి చక్షురాదిభి

రం—శుభ్రం స్వప్రకాశం అక్షరం క్షరణశూన్యం పరమాత్మానం వేదయతే జానాతి. సః హే సౌమ్య ప్రియదర్శన పరమేవాక్షరం బ్రహ్మ వాసుదేవం ప్రతిపద్య సర్వజ్ఞో భవతి సర్వీభవతి సర్వకామయుక్తో భవతి. (తదేష శ్లోక ఇతి) తత్ బ్రహ్మాభిముఖీకృత్యైష శ్లోక ఇత్యర్థః. ౧౦

రం—(విజ్ఞానాత్మేతి) సర్వైర్దేవైః వాగాదీంద్రియైస్సహ ముఖ్యప్రాణాః భూతాని మహాభూతాని చ జీవాత్మా చ యత్ర ప్రతితిష్ఠంతి తాదృశం శుభ్రమక్షరం నిర్వికారం పరమాత్మానం యో జానాతి స సర్వజ్ఞః సర్వమపి కార్యజాతం ఆవిశే

సమ్ప్రతిష్ఠన్తి యత్ర, తదక్షరం వేదయతే యస్తు సోమ్య
ససర్వజ్ఞస్సర్వమేవావివేశేతి. ౧౧

ఇతి చతుర్థప్రశ్నః.

శం—భూతాని పృథివ్యాదీని సమ్ప్రతిష్ఠంతి ప్రవిశంతి యత్ర యస్మిన్నక్షరే తదక్షరం వేదయతే యస్తు సౌమ్య ప్రియదర్శన ససర్వజ్ఞస్సర్వమేవావివేశ ఆవిశతీత్యర్థః. ౧౧

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే
చతుర్థప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ—ర్దేవా అప్యుపలక్షితా ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్. ౧౧

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం
చతుర్థప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం—ఆవిశతి 'సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీ'తి శ్రుత్యుక్తరీత్యా కామ్యమాన సర్వలోకసంచారీత్యర్థః. ౧౧

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాంతనిర్ధారణసార్వభౌమ శ్రీమద్రంగరామానుజ
మునివరవిరచితే ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే చతుర్థః ప్రశ్నః.

అథ ప్రశ్నోపనిషది

పఞ్చమః ప్రశ్నః.

హరిః ఓమ్.

అథ హైనం శైబ్యస్సత్యకామః పప్రచ్ఛ, స యో హ వై

శం—(అథ హైనం శైబ్యస్సత్యకామః పప్రచ్ఛ (అథేదానీం పరాప
బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనత్వేనోఙ్కారస్యోపాసనవిధిత్సయా ప్రశ్న ఆరభ్యతే. స యః కశ్చిత్
హ వై భగవన్మనుష్యేషు మనుష్యాణాం మధ్యే తత్ అద్భుతమివ ప్రాయ
ణాంతం మరణాంతం యావజ్జీవమిత్యేతత్. ఓఙ్కారమభిధ్యాయీత అభిముఖ్యేన చి
యేత్ బాహ్యవిషయేభ్య ఉపసంహృతకరణః సమాహితచిత్తో భక్త్యావేశితబ్రహ్మభా
ఓఙ్కారే ఆత్మప్రత్యయసంతానావిచ్ఛేదో భిన్నజాతీయప్రత్యయాంతరాఖిలీకృతో
నిర్వాతస్థదీపశిఖాసమోఽభిధ్యానశబ్దార్థః. సత్యబ్రహ్మచర్యాహింసాఽపరిగ్రహత్యా

ఆ—ఏవం చతుర్థప్రశ్నోక్తోత్తమాధికారిణః పదార్థశోధనపూర్వకవాక్యార్థ
జ్ఞానేనాక్షరప్రాప్తిముక్త్వా అత్రానధికారిణో మందవైరాగ్యవతః ఓమిత్యేవం ధ్యాయథ
ఆత్మానం ప్రణవో ధనురిత్యాదిమంత్రసూచితబ్రహ్మలోకప్రాప్తిద్వారా క్రమేణాక్ష
ప్రాప్త్యర్థమోఙ్కారోపాసనం వక్తుం పఞ్చమప్రశ్నమవతారయతి (అథహైనమితి
(ఇదానీమితి) గార్గ్యప్రశ్ననిర్ణయానంతరమిత్యర్థః. (పరేతి) అపరబ్రహ్మలోకప్రాప్తి
క్రమేణ పరబ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనత్వేనేత్యర్థః. (తదద్భుతమివేతి) తదితి క్రియావి
షణం తాదృశమభిధ్యానమితి తేన విశేషణేనాద్భుతత్వం దుష్కరత్వం భాతీత్యర్థః
అభిధ్యానేన తత్పూర్వకాలీనే ప్రత్యాహారధారణే సూచితే ఇత్యాహ (బాహ్యేతి
భక్త్యా ఆదరేణోపచారైర్వా వేశితః ఆరోపితో బ్రహ్మభావో యస్మిన్నోఙ్కారే తస్మిన్
సమాహితచిత్త ఇత్యన్వయః. అనేన ధారణోక్తా. ధ్యానశబ్దార్థమాహ (ఆత్మేతి) (సంతా
నావిచ్ఛేదఇతి) అవిచ్ఛిన్నసంతానఇత్యర్థః. ప్రత్యయాంతరేణ విజాతీయప్రత్యయేనా
ఖిలీకృతః అనంతరితః చిత్తస్యాత్మవిషయస్యైవ సత ఏకదేశ(శేన) విక్షేపం వారయతి

ర—(అథహైనం శైబ్య ఇతి ప్రసిద్ధ్యతిశయే సఇత్యధికారిసామాన్యపరం,
హే భగవన్ పూజార్హ యః అధికారీ మనుష్యాణాం మధ్యే మరణాంతమోంకా

వై తద్భగవన్మనుష్యేషు ప్రాయణాంతమోఙ్కారమభి
ధ్యాయీత, కతమం వా స తేన లోకం జయతీతి. ౧
తస్మై సహోవాచ, ఏతద్వై సత్యకామపరం చాపరం చ

శం౦—సన్న్యాసశౌచసంతోషామాయావిత్వాద్యనేకయమనియమానుగృహీతః స ఏవం యావజ్జీవం వ్రతధారణః కతమం వా వ అనేకే హి జ్ఞానకర్మభిర్జేతవ్యాలోకాస్తిష్ఠంతి తేషు తేనాఙ్కారాభిధ్యానేన కతమం సలోకం జయతీతి. ౧

శం౦—ఏవం పృష్టవతే తస్మై సహోవాచ పిప్పలాదః. ఏతద్వై సత్యకామఏతద్బ్రహ్మ వై పరం చాపరం చ బ్రహ్మపరం సత్యమక్షరం పురుషాఖ్యం అపరం చ ప్రాణాఖ్యం ప్రథమజం యత్ తదోఙ్కారఏవ ఓఙ్కారాత్మకం ఓఙ్కారప్రతీకత్వాత్ పరం హి బ్రహ్మశబ్దాద్యుపలక్షణానర్హం సర్వధర్మవిశేషవర్జితం అతో న

ఆ—(నిర్వాతేతి) ధ్యానేనైవ యమాదిసాధనజాతమపి సూచితమిత్యాహ (సత్యేతి) కతమమితిడతమచోర్థం బహుషు నిర్ధారణం దర్శయతి (అనేకేహీతి) ఓఙ్కారాభిధ్యానం (ధ్యానత్వాత్) దహరాద్యుపాసనవదపరప్రాప్తిసాధనమేవ ఉత పరప్రాప్తిసాధనమపీతి ప్రష్టురభిప్రాయః. ౧

ఆ—తదభిప్రాయజ్ఞః పిప్పలాదోఽపరాలమ్బనతయా ధ్యానం చేదపరప్రాప్తిమాత్రసాధనం పరాలమ్బనత్వేన చేత్ క్రమేణ పరప్రాప్తిసాధనమిత్యుత్తరమాహ (ఏతద్వా ఇతి) ఏతద్యచ్ఛబ్దయోర్నపుంసకయోరోఙ్కారవిశేషణత్వాయోగాద్బ్రహ్మవిశేషణత్వమాహ (ఏతద్బ్రహ్మేతి) కిం తద్బ్రహ్మేత్యతఆహ (పరంచేతి) యదేతత్పరం చాపరం చ బ్రహ్మాస్తి తదుభయమోఙ్కార ఇతి వాక్యాన్వయఇత్యర్థః. నచైవం బ్రహ్మోద్దేశేనాఙ్కారత్వవిధానే బ్రహ్మణ్యోఙ్కారదృష్టిః ప్రసజ్యేతేతి శఙ్క్యం బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితి న్యాయేన లోకేషు సామోపాసీతేత్యాదావివ నికృష్టే ఓఙ్కారే ఏవ బ్రహ్మదృష్టిస్సిధ్యతీతి భావః. తయోర్భేదాత్కథమైక్యమిత్యాశఙ్క్యోపచారాదిత్యాహ (ఓఙ్కారప్రతీకత్వాదితి) అనేన సామానాధికరణ్యేనాఙ్కారస్య

రం౦—మభిధ్యాయీత స కతమం లోకం తేన ఓఙ్కారేణ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. వావ శబ్దోఽవధారణే ప్రసిద్ధౌ వా. ౧

రం౦—(తస్మై సహోవాచేత్యాది) హే సత్యకామ ఏతదేవ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ ఉభయవాచకమిత్యర్థః. వాచ్యవాచకభావనిబంధనం సామానాధికరణ్యమితీక్షతి

బ్రహ్మ యదోంకారస్తస్మాద్విద్వానేతేనైవాయతనేనైక
తరమన్వేతి.

శం—శక్యమతీంద్రియగోచరత్వాత్కేవలేన మనసావగాహితుం ఓఙ్కారే తు విష్ణ్వా
దిప్రతిమాస్థానీయే భక్త్యావేశితబ్రహ్మభావే ధ్యాయినాం తత్ప్రసీదతీత్యవగమ్యతే శాస్త్ర
ప్రామాణ్యాత్. తథా అపరం చ బ్రహ్మ తస్మాత్పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కార
ఇత్యుపచర్యతే. తస్మాదేవం విద్వానేతేనైవ ఆత్మప్రాప్తిసాధనేనైవ ఓఙ్కారాభిధ్యాన
నైకతరం పరమపరం వాన్వేతి బ్రహ్మానుగచ్ఛతి నేదిష్ఠం హ్యాలమ్బనమోఙ్కారో
బ్రహ్మణః.

ఆ—ప్రతీకత్వముపదిశ్యతఇతి భావః. నను కిం ప్రతీకోపదేశేన సాక్షాదేవ బ్రహ్మాభిధీయ
తాం అతఆహ (పరం హీతి) (శబ్దాదీతి) శబ్దాదిభిస్సాక్షాద్బోధనానర్హమిత్యర్థః ఆదిశబ్దే
నానుమానాది గృహ్యతే. ప్రవృత్తినిమిత్తస్య ధర్మస్య లింగస్య చాభావాదితి తత్ర
హేతుమాహ (సర్వేతి) (న శక్యమితి) అవగాహితుమిత్యన్వయః. తర్హీంద్రియైర్మనసా
వాతద్గ్రహోస్త్విత్యతఆహ (అతీంద్రియేతి) (మనసేతి) ఇంద్రియైర్వేత్యపి ద్రష్టవ్యం
తర్హి తథావిధస్యోఙ్కారేప్యావేశాసమ్భవాత్కశ్చిద్విశేషమారోప్యావేశో వక్తవ్య
అతఏవ సూర్యాంతర్గతత్వం విశేషం వక్ష్యతి. ఓఙ్కారతాదాత్మ్యే చ తత్కథం నిర్విశేష
లాభః అత ఆహ (ఓఙ్కారేత్వితి) (ప్రసీదతీతి) తదుపాసనేన చిత్తస్య నైర్మల్యే
సతి నిర్విశేషం స్వయమేవ ప్రకాశతఇత్యర్థః. తత్ర మానమాహ (శాస్త్రేతి) అన్యథా
పరబ్రహ్మార్థినస్తదుక్తివైయర్థ్యాదిత్యర్థః (అథాఽపరం చేతి) ప్రసీదతీత్యన్వయః. (తస్మా
దితి) ప్రతీకత్వాదిత్యర్థః (తస్మాదేవంవిద్వానితి) బ్రహ్మత్వార్హత్వాద్బ్రహ్మత్వార్హమి
విద్వానిత్యర్థః. ఏతస్మైవేత్యనంతరం ఆయతనేన ఆలమ్బనేనేతి పదద్వయం ప్రమాదతో
గళితమితి ద్రష్టవ్యం. తస్య పదస్య పిండితార్థమాహ (ఓఙ్కారేతి) నత్వేతచ్ఛబ్దా
కథనమేతదితి ద్రష్టవ్యం. అభిధ్యానస్యాయతనత్వాభావాదితి ఇతరోపాసనావదస్యాప్యు
పాసనత్వాత్పరప్రాపకత్వం న సంభవతీత్యతఆహ (నేదిష్ఠ మితి) మనఆద్యపేక్షయేద
నేదిష్ఠం సమీపవర్త్యంతరంగమేతదాలంబనం శ్రేష్ఠమాలమ్బనం పరమిత్యాదిశ్రు
రిత్యర్థః.

రం—కర్మాధికరణే వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం కిం తదిత్యత్రాహ (యదోఙ్కారఇతి
(తస్మాదితి) తస్మాదుపాసక ఏతేనైవ ఓఙ్కారరూపేణ మార్గేణైకతరం పరమపరం వ
బ్రహ్మాన్వేతి ఉపాస్తఇత్యర్థః.

స యద్యేకమాత్రమభిధ్యాయీత స తేనైవ సంవేదిత
స్తూర్ణ మేవ జగత్యామభిసమ్పద్యతే తమృచో మనుష్య

శం—స యద్యప్యోఙ్కారస్య సకలమాత్రావిభాగజ్ఞో న భవతి తథాప్యోంకారాభిధ్యానప్రభావాద్విశిష్టామేవ గతిం గచ్ఛతి. (ఏతదేకదేశజ్ఞానవైగుణ్యతయాంకారశరణః కర్మజ్ఞానోభయభ్రష్టో న దుర్గతిం గచ్ఛతి)కిం తర్హి యద్యప్యేవమోంకారమేకమాత్రావిభాగజ్ఞఏవ కేవలో ఏకమాత్రం సదాధ్యాయీత స తేనైవ ఏకమాత్రావిశిష్టోఙ్కారాభిధ్యానేనైవ సంవేదితః సంబోధితస్తూర్ణం క్షిప్రమేవ జగత్యాం పృథివ్యామభిసమ్పద్యతే. కిం మనుష్యలోకం అనేకాని హి జన్మాని జగత్యాం తత్ర తం సాధకం జగత్యాం మనుష్యలోకమేవర్చ ఉపనయంతే ఉపనిగమయంతి ఋచః ఋగ్వేదరూపాహ్యో

ఆ—నేదిష్ఠత్వమేవ సంస్తువన్నుత్తరవాక్యేన సాధయతి(స యదీతి) వికలస్యాపి ఫలజనకత్వాన్నేదిష్ఠత్వమిత్యర్థః. (సకలేతి)అకారాదిమాత్రాత్రయాత్మక ఓఙ్కారః. స చోపాసితవ్యఇతి న జానాతి. కింత్వకారమాత్రముపాసితవ్యం జానాతీత్యర్థః. తథాప్యేకదేశజ్ఞానవైగుణ్యతయా దుర్గతిం న గచ్ఛతి కిం తర్హి ఓఙ్కారాభిధ్యానప్రభావాద్విశిష్టామేవ గతిం గచ్ఛతీత్యన్వయః. తాత్పర్యార్థముక్త్వేదానీమక్షరార్థమాహ (యద్యప్యేవమితి)యదిశబ్దో యద్యపీత్యర్థే వ్యాఖ్యాతః. ఏవం చ స తేనైవేత్యతః ప్రాక్తథాపీతి పదం ద్రష్టవ్యం. (ఏకమాత్రమితి) ఏకమాత్రాత్మకమోఙ్కారమిత్యర్థః. ఏకమాత్రావిశిష్టేత్యత్రాపి ఏకమాత్రాత్వవిశిష్టేత్యర్థః. (ఓఙ్కారేతి) తదవయవేత్యర్థః. ఏకమాత్రాప్రధానమప్రధానీభూతమాత్రాద్వయం కృత్స్నమోఙ్కారమితి కేచిద్వ్యాచక్షతే. దీపికాయాం వాచస్ప (త్యేచా) తినైవాకారమాత్రమిత్యేవ వ్యాఖ్యాతం (సంబోధితఇతి) తన్మాత్రాధ్యానేన తన్మాత్రా సాక్షాత్కారవానిత్యర్థః. పృథివ్యాం కిమభిసమ్పద్యతఇతి కర్మాకాఙ్క్షతే (కిమితి) మనుష్యలోకమితి పదమిహాకృష్యాకాంక్షాం పూరయతి (మనుష్యలోకమితి) మనుష్యశరీరమిత్యర్థః. పృథివ్యాం మనుష్యలోకస్యైవ నియమాత్తదుక్తిర్వైయర్థ్యమతఆహ (అనేకానిహీతి) పశ్వాదీని హీత్యర్థః. తర్హి తస్య నియమేన కథం మనుష్యత్వప్రాప్తిరతఆహ (తత్ర తమితి) (ఋగ్వేద

రం— (సయద్యేకమాత్రమితి) సః ఉపాసకః యద్యేకమాత్రం హ్రస్వం ప్రణవమపరబ్రహ్మవాచకమభిధ్యాయీత అపరబ్రహ్మవాచకేన హ్రస్వేన ప్రణవేన యోఽపరం బ్రహ్మోపాస్తే. సః తేనైవ ఏకమాత్రోఙ్కారకరణకాపరబ్రహ్మధ్యానేనైవ సంవేదితః లబ్ధసత్తాకః జగత్యాం భువి అభి అభ్యర్హితః శ్రేష్ఠస్సమ్పద్యతే. తమృఙ్మంత్రా మనుష్యలోకం ప్రాపయంతి. సః మనుష్యలోకం నీతస్తపసా అనశనాదినా బ్రహ్మ

లోకముపనయంతే స తత్ర తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధ
యా సమ్పన్నో మహిమానమనుభవతి. 3

అథ యది ద్విమాత్రేణ మనసి సమ్పద్యతే సోఽన్తరిక్షం

శం—ఙ్కారస్య ప్రథమా ఏకామాత్రా. తేన తదభిధ్యానేన స మనుష్యజన్మని ద్విజాగ్ర్యస్సన్ తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా చ సమ్పన్నో మహిమానం విభూతిమనుభవతి. న వీతశ్రద్ధో యథేష్టచేష్టో భవతి. యోగభ్రష్టః కదాచిదపి న దుర్గతిం గచ్ఛతి. 3

శం—అథ పునర్యది ద్విమాత్రావిభాగజ్ఞో ద్విమాత్రేణ విశిష్టమోఙ్కారమభిధ్యాయీత స్వప్నాత్మకే మనసి మననీయే యజుర్మయే సోమదైవత్యే సమ్పద్యతే ఏకాగ్రతయాత్మభావం గచ్ఛతి. సః ఏవం సమ్పన్నో మృతోఽన్తరిక్షం అన్తరిక్షా

ఆ—రూపా హీతి) 'పృథివ్యకారః. స ఋగ్వేద' ఇతి శ్రుతేరకారస్య తద్రూపత్వమిత్యర్థః. అభిధ్యాతాకారరూపా మాత్రా ఋగ్వేదరూపేత్యన్వయః. (తేనేతి) యేన ఋగ్వేదరూపత్వం తస్య తేన ఋచో మనుష్యలోకముపనయన్త ఇత్యర్థః. (వీతశ్రద్ధ ఇతి) శ్రద్ధావిరహితస్సన్నిత్యర్థః. (యోగభ్రష్ట ఇతి) ఏకదేశజ్ఞానవికల ఇత్యర్థః. అనేన 'న హి కల్యాణకృత్కశ్చిది'తి గీతావాక్యసంవాదస్సూచితః. 3

ఆ—(ద్విమాత్రేణ విశిష్టమితి) ద్వితీయమాత్రాత్వేన విశిష్టమోఙ్కారం తద్గతముకారమిత్యర్థః. న తు మాత్రాద్వయం అకారస్య పూర్వమేవోక్తత్వాత్. అతఏవ ద్వితీయమాత్రారూపమితి వక్ష్యతి. శ్రుతౌ తృతీయా ద్వితీయార్థే 'ఓంకారమభిధ్యాయీతే'త్యుపక్రమాదితి భావః. అత్ర మాత్రాభిధ్యానం తాదాత్మ్యాభిమానపర్యంతమితి వక్తుం మనసి సమ్పద్యతఇతి వాక్యం. తత్ర సాక్షాన్మనస్సమ్పత్తేస్సాధనత్వేన ఫలత్వేన వా నన్వయాన్మనశ్శబ్దేన తత్పరిణామస్వప్నాదిలక్షణద్వారా స్వప్నయజురాద్యాత్మకత్వేన శ్రుత్యంతరే శ్రుతఓఙ్కారఏవ లక్ష్యతఇత్యాహ (స్వప్నాత్మకఇతి) ఓఙ్కారసమ్పత్తిపర్యంతమభిధ్యానం యః కరోతీతి వాక్యార్థఇత్యర్థః. అత్ర కేచిత్సయదీత్యాదిర్యః

రం—చర్యేణ మైథునవర్జనేన శ్రద్ధయా ఆస్తిక్యబుద్ధ్యా యది సమ్పన్నో భవతి తదా మహిమానం శ్రేయస్సాధకం బ్రహ్మోపాసనమనుతిష్ఠతీత్యర్థః. స చైచోహ్రస్వాభావాత్కథమోఙ్కారస్య హ్రస్వత్వమితి శఙ్కనీయం లోకే హ్రస్వస్యోఙ్కారస్య దర్శనాత్. 3

రం—(అథ యది ద్విమాత్రేణేతి) ద్విమాత్రేణాపరబ్రహ్మవాచకేన ప్రణవేన యస్య మనస్యపరబ్రహ్మధ్యానం సమ్పద్యతే సః అంతరిక్షాశ్రితం సోమలోకం ద్విమాత్రోపాసకః పుమాన్యజుర్మంత్రైరున్నీయతే. అత్రాంతరిక్షసోమలోకశబ్దః ఊర్ధ్వమాత్రోప

యజుర్భిరున్నీయతే, స సోమలోకం స సోమలోకే విభూతి
మనుభూయ పునరావర్తతే. ౪
యః పునరేతం త్రిమాత్రేణైవోమిత్యేతేనైవాక్షరేణ
పరం పురుషమభిధ్యాయీత స తేజసి సూర్యే సమ్పన్నః,

శం—ధారం ద్వితీయరూపం ద్వితీయమాత్రారూపై రేవ యజుర్భిరున్నీయతే సోమ లోకం సౌమ్యం జన్మ ప్రాపయంతి తం యజూంషీత్యర్థః. స తత్ర విభూతిమనుభూయ సోమలోకే మనుష్యలోకం ప్రతి పునరావర్తతే. ౪

శం—యః పునరేతమోఙ్కారం త్రిమాత్రేణ త్రిమాత్రావిషయవిజ్ఞానవిశిష్టే నామిత్యేతేనైవాక్షరేణ ప్రతీకేన పరం సూర్యాంతర్గతం పురుషమభిధ్యాయీత తేనాభిధ్యానేన ప్రతీకత్వేన త్వా (హ్యా)లమ్బనత్వం ప్రకృతమోఙ్కారస్య పరం చాపరం చ బ్రహ్మేతి అభేదశ్రుతేః ఓఙ్కారమితి చ ద్వితీయోఽనేకశః శ్రుతా బాధ్యేతా

ఆ—పునరిత్యంతా శ్రుతిర్న స్తుతిః కింతూక్తఫలాయాకారే విశ్వాభిన్నవిరాడుపాసన ముకారే తైజసాభిన్నహిరణ్యగర్భోపాసనం చ వివక్షితమిత్యాహుః. తన్మతే మన శ్శబ్దేనాండపరిణామస్స్వప్నాభిమానీ హిరణ్యగర్భ ఉచ్యతఇతి వక్తుం స్వప్నాత్మక ఇత్యాదివిశేషణానీతి బోధ్యం. దీపికాయాం తు మాత్రాద్వయస్య మిళితస్యోపాసనం మనసి సమ్పత్తిశ్చ మనసా ఏకాగ్రతయా చింతనమితి చ వ్యాఖ్యాతమ్. ౪

ఆ—ఏవమోఙ్కారం స్తుత్వా తదుపాసనం పరబ్రహ్మవిషయం విధత్తే (యః పునరితి) (విజ్ఞానవిశిష్టేనేతి) విజ్ఞానవిషయీకృతేనేత్యర్థః. మాత్రాత్రయాత్మకజ్ఞానేనేతి యావత్. పూర్వవదత్రాపి త్రిమాత్రేణేత్యత్ర తృతీయా మాత్రా మకార ఉచ్యత ఇతి భ్రమం వారయితుమోమిత్యేతేనైవాక్షరేణేత్యుక్తం, పూర్వత్ర తత్తన్మాత్రాప్రధాన ఓఙ్కారఏవోచ్యత ఇతి మతే ఇహాపి వేదం విశేషణమనుపపన్నం పూర్వత్రాప్యోఙ్కార స్యైవోక్తత్వాదితి తన్మతమనుపపన్నమివ భాతీతి. త్రిమాత్రేణేతి తృతీయాశ్రవణా దోఙ్కారో న ప్రతీకం తథాసతి విషయత్వేన కర్మతయా ద్వితీయా స్యాత్ కిం త్వభి

రం—లక్షక ఆముష్మికమాత్రపర ఇతీక్షతికర్మాధికరణభాష్యే సమర్థితం. అముష్మిన్నైశ్వర్య మనుభూయ తత్పుణ్యావసానే పునరావర్తతే. ౪

రం—(యః పునరేతమితి) యస్తు ఏకమాత్రద్విమాత్రత్వదశాయామర్వాచీన ఫలసాధనేనైతేనైవాక్షరేణ పరమాత్మానమభిధ్యాయతి అభిముఖ్యేన ధ్యాయతి నిరంతరం ధ్యాయతీత్యర్థః. స ఉపాసకస్తేజోమండలే సూర్యే సంగతస్సన్ ఉదరమేవ

యథా పాదోదరస్త్వచావినిర్ముచ్యత ఏవం హ వై
స పాప్మనా వినిర్ముక్తః స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలో

శం—న్యథా. యద్యపి తృతీయాభిధానత్వేన కరణత్వముపపద్యతే తథాపి ప్రకృతాన రోధాత్త్రిమాత్రం పరం పురుషమితి ద్వితీయైవ పరిణేయాత్యజేదేకం కులస్యార్థ ఇతి న్యాయేన సః తృతీయమాత్రారూపస్తేజసి సూర్యే సమ్పన్నో భవతి ధ్యాయమానః మృతోఽపి సూర్యాత్సోమలోకాదివన్న పునరావర్తతే కింతు సూర్యే సమ్పన్నమాత్ర ఏవ యథా పాదోదరః సర్పస్త్వచా వినిర్ముచ్యతే జీర్ణత్వగ్వినిర్ముక్తః స పునర్నవో భవతి. ఏవం హ వై ఏవయథా దృష్టాంతః సః పాప్మనా సర్పత్వక్స్థానీయేనాశుద్ధిరూపేణ వినిర్ముక్తః సామభిస్తృతీయమాత్రారూపైరూర్ధ్వమున్నీయతే బ్రహ్మలోకం హిరణ్యగర్భస్య బ్రహ్మణో లోకం సత్యాఖ్యం స హిరణ్యగర్భస్సర్వేషాం సంసారిణాం జీవానామాత్మభూతః. స

ఆ—ధ్యాపకత్వేన కరణత్వమేవ తృతీయాబలాదితి భ్రమం వారయతి (ప్రతీకేనేతి) తస్య కర్మత్వేపి కారకత్వేనాభిధ్యానక్రియానిర్వర్తకత్వేన హేతుత్వాత్తన్మాత్రవివక్షయా తృతీయోపపద్యత ఇత్యర్థః. ఏవం వ్యాఖ్యానే హేతుమాహ (ప్రతీకత్వేనేతి) (అభేదేతి) ప్రతీకత్వే హ్యధిష్ఠానాధ్యస్యమానయోస్తాదాత్మ్యారోపాద భేదశ్రవణముపపద్యతే కరణత్వే తు న తదుపపద్యత ఇత్యర్థః. (అనేకశ ఇతి) ఓఙ్కారమభిధ్యాయీత స యద్యేకమాత్రమభిధ్యాయీతేతి ద్వివారం శ్రుతేత్యర్థః. అన్యథేత్యస్య బాధ్యేతేత్యనేనాన్వయః. అథ యది ద్విమాత్రేణ యః పునరేతం త్రిమాత్రేణేతి చ తృతీయాపి ద్వివారం శ్రుతా హేతుత్వాపేక్షయా కరణత్వేన స్వరసా చ కారకవిభక్తిత్వాత్ తత స్తస్యా అపి బాధో న యుక్తఇతి శఙ్కతే యద్యపీతి) ద్వితీయాద్వయస్యాపి కర్మత్వే)స్వారస్యాదుపక్రమస్థత్వాచ్చ తస్యైవ ప్రాబల్యమిత్యాహ (తథాపీతి) (ప్రకృతేతి) ప్రక్రమానురోధాదిత్యర్థః. కించ ద్వితీయాద్వయయుక్తాభేదశ్రుతిః ఏతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతి ఆయతనైనేవాన్వేతీత్యాలమ్బనవాచ్యాయతనశ్రుతిద్వయం

రం—పాదో యస్య సః పాదోదరః సర్ప ఇతి యావత్. యథా సర్పో జీర్ణత్వచా వినిర్ముక్తో భవతి ఏవం పాప్మనా వినిర్ముక్తస్సన్ భగవల్లోకం వైకుంఠం సామభిః గీతిప్రధానైర్మంత్రైరున్నీయతే. అత్ర వ్యాసార్యైస్స పాప్మనా వినిర్ముక్తఇతి తచ్ఛబ్దశ్రవణాత్స సామభిరిత్యైకపద్యమాశ్రిత్య సామగానసహితైరితి వా సాంత్వవచనసహితైః పురుషైరితి వార్థ ఇతీక్షతి కర్మాధికరణే వ్యాఖ్యాతం. (సఏతస్మాదితి) కర్మనిమిత్తదేహిన ఏవ జీవఘనశబ్దార్థతయా ఈక్షతి కర్మాధికరణభాష్యే వర్ణితత్వాజ్జీవఘనశబ్దేన సంసారమండల

కం స ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరం పురిశయం పురుష మీక్షతే తదేతౌ శ్లోకౌ భవతః. ౫

త్రిస్రో మాత్రా మృత్యుమత్యః ప్రయుక్తా అన్యోన్యసక్తా

శం—వ్యంతరాత్మా లింగరూపేణ సర్వభూతానాం తస్మిన్హి లింగాత్మని సంహతాస్స ర్వే జీవాః తస్మాత్స జీవఘనః సః విద్వాంస్త్రిమాత్రోఙ్కారాభిజ్ఞః ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్ హిర ణ్యగర్భాత్పరాత్పరం పరమాత్మాఖ్యం పురుషమీక్షతే పురి శయం సర్వశరీరానుప్రవిష్టః పశ్యతి ధ్యాయమానః తదేతావస్మిన్యథోక్తార్థప్రకాశకౌ మంత్రౌ భవతః. ౫

శం—తిస్రః త్రిసంఖ్యాకాః అకారఉకారమకారాఖ్యాః ఓఙ్కారస్య

ఆ—చేతీహ బహుశ్రుత్యనురోధేన తృతీయాద్వయం త్యాజ్యమిత్యాహ (త్యజేదేక మితి) (తృతీయమాత్రారూప ఇతి) యద్యపి మాత్రాత్రయధ్యానాన్మాత్రాత్రయరూపత్వ మేవ తస్య తథాపి తృతీయమాత్రాయా ఏవేహాసాధారణ్యాత్తత్ప్రాధాన్యేన్యనిర్దేశ ఇతి బోధ్యం. తృతీయమాత్రారూప ఇతి సప్తమ్యంతపాఠే తత్సూర్యవిశేషణం మకారస్యా దిత్యాత్మకత్వాదితి. హిరణ్యగర్భస్య జీవఘనత్వమనాగతాపేక్షణన్యాయేనోపపాదయతి (స హిరణ్యగర్భ ఇతి) లింగరూపేణేతి సమష్టిలింగరూపేణేత్యర్థః. (తస్మిన్హీతి) సమష్టి లింగాత్మని హిరణ్యగర్భే వ్యష్టిలింగాభిమానినస్సర్వే జీవాః గోత్వసామాన్యే ఖండ ముండాదయ ఇవ సంహతా ఇత్యర్థః. ఇదానీం వాక్యం యోజయతి (స విద్వానితి) స విద్వానిదానీం ధ్యాయమానః పశ్చాద్బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తః తత్ర బ్రహ్మలోకే స్థావర జంగమేభ్యః పరాజ్జీవఘనాత్పరం పురుషం పశ్యతి తతో ముక్తో భవతీత్యన్వయః. ౫

ఆ—యః పునరేతమిత్యాదినోక్తేఽర్థే ఆద్యం మంత్రం యోజయతి (తిస్ర

రం—ముచ్యతే. మూర్తౌ ఘన ఇతి కాఠిన్యశబ్దితమూర్తౌ ఘనశబ్దస్య నిపాతితత్వాత్ దేహద్వారత్వాదాత్మని కాఠిన్యస్య ఘనశబ్దో దేహిపరఏవ తస్మాత్పరః పరిశుద్ధాత్మా తస్మా దపి పరభూతం పురిశయం 'పూః ప్రాణినస్సర్వగుహాశయస్యే'తి సర్వేషు ప్రాణిష్వంత రాత్మతయా శయానం 'భగవానితి శబ్దోయం తథా పురుష ఇత్యపి, నిరుపాధీచ వర్తేతే వాసుదేవే సనాతన' ఇతి నిరుపాధికపురుషశబ్దవాచ్యం భగవంతం వాసుదేవమీక్షత ఇత్యర్థః. అత ఏవ స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకమితి బ్రహ్మలోకశబ్దస్య సత్య లోకపరత్వశఙ్కా వ్యుదస్తా తద్గతానాం పరవాసుదేవేక్షణాసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం (తదేతావితి) తత్ ఓఙ్కారధ్యానమధికృత్య వక్ష్యమాణశ్లోకౌ ప్రవృత్తావిత్యర్థః. ౫

రం—(తిస్రో మాత్రా ఇతి) అవిప్రయుక్తా న భవంతీత్యనవిప్రయుక్తాః

అనవిప్రయుక్తాః, క్రియాసు బాహ్యాభ్యంతరమధ్యమాసు సమ్యక్ప్రయుక్తాసు న కంపతేజ్ఞః. ౬

శం—మాత్రాః మృత్యుర్యాసాం విద్యతే తాః మృత్యుమత్యః మృత్యుగోచరాదనతిక్రాంతాః మృత్యుగోచరా ఏవేత్యర్థః. తా ఆత్మనో ధ్యానక్రియాసు ప్రయుక్తాః కిం, అన్యోన్యసక్తాః ఇతరేతరసంబద్ధాః అనవిప్రయుక్తాః విశేషేణైకైకవిషయ ఏవ ప్రయుక్తా విప్రయుక్తాః తథా న అవిప్రయుక్తాః న అవిప్రయుక్తాః అనవిప్రయుక్తాః కిం తర్హి విశేషేణైకస్మిన్ధ్యానకాలేఽతిస్రృష్టాసు (తిసృషు) క్రియాసు బాహ్యాభ్యన్తరమధ్యమాసు జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తస్థానపురుషాభిధ్యానలక్షణాసు యోగక్రియాసు సమ్యక్ప్రయుక్తాసు సమ్యగ్ధ్యానకాలే ప్రయోజితాసు న కమ్పతే న చలతి జ్ఞః జ్ఞః యో యథోక్తవిభాగజ్ఞ ఓఙ్కారస్యేత్యర్థః. న తస్యైవం విదశ్చలనముపపద్యతే యస్మాజ్జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తపురుషాః సహస్థానైర్మాత్రాత్రయరూపేణౌఙ్కారాత్మరూపేణ దృష్టాః స హ్యేవం విద్వాన్ సర్వాత్మభూతఓఙ్కారమయః కుతో వా చలేత్కస్మిన్వా. ౬

ఆ—ఇతి) (మృత్యుగోచరా ఇతి) ప్రత్యేకం బ్రహ్మదృష్టిం చ వినా తదుపాసకానాం మృత్యుర్హ్యనతిక్రమణీయ ఇత్యర్థః. బ్రహ్మదృష్ట్యా సంశ్లిష్టత్వేన చ సంభూయ చ ప్రయుక్తాశ్చేన్నాయం దోష ఇత్యాహ (కిం చేతి) (జాగ్రదితి) జాగ్రత్పురుషో వైశ్వానరాభిన్నో విశ్వః తత్స్థానం స్థూలం శరీరం జాగరితం చ స్వప్నపురుషస్తు హిరణ్యగర్భాభిన్నస్తైజసః తత్స్థానం లింగశరీరం స్వప్నశ్చ సుషుప్తావీశ్వరాత్మా ప్రాజ్ఞః తత్స్థానమవ్యాకృతం సుషుప్తిశ్చ. తేషామకారాదితాదాత్మ్యేన యదభిధ్యానం తత్తత్స్వాత్మలక్షణాసు యోగక్రియాసు ప్రయుక్తాస్వన్యోన్యసక్తా అనవిప్రయుక్తాస్తిస్రో మాత్రాః ప్రయుక్తాశ్చేత్ న కమ్పత ఇత్యన్వయః. అనేన సర్వాత్మకే పరబ్రహ్మణీశ్వరే ఓఙ్కారాభేదేన ధ్యానముక్తం (యథోక్తేతి) తిస్రో మాత్రా ఇతి శ్లోకోక్తవిభాగజ్ఞ ఇత్యర్థః. (కుతో వేతి) చలనం విక్షేపః స్వస్య సర్వాత్మత్వేన స్వవ్యతిరిక్తాభావాచ్చలనం న సమ్భవతీతి కుతో హేతోః కస్మిన్వా విషయే చలేదిత్యర్థః. ౬

రం—అత్యంతద్రుతోచ్చారణేన అన్యోన్యసక్తతయా అతివిప్రకృష్టకాలతయా అత్యంతవిప్రయుక్తతయా వా ప్రయుక్తాస్తిస్రో మాత్రాః మృత్యుమంత్యః మృత్యుప్రదాః అనర్థావహా ఇతి యావత్. మృత్యుమత్య ఇతి పాఠేపి స ఏవార్థః. యజ్ఞాదికా బాహ్యాః క్రియాః ఆంతరాః మానసక్రియాః మధ్యమాః వాచికజపరూపాః ఆసు క్రియాసు తిసృషు మాత్రాసు సమ్యక్ అత్యంతసంయోగవియోగమంతరేణ ప్రయుక్తాసు సతీషు జ్ఞః తస్య యోగాభిజ్ఞః పుమాన్న కంపతే ఫలాన్న చ్యవత ఇత్యర్థః. ౬

ఋగ్భిరేతం యజుర్భిరంతరిక్షం ససామభిర్య త్తత్కవ

శం—సర్వార్థసంగ్రహార్థో ద్వితీయో మంత్రః ఋగ్భిరేతం లోకం మనుష్యోపలక్షితం యజుర్భిరంతరిక్షం సోమాధిష్ఠితం సామభిర్య త్తద్బ్రహ్మలోకమితి తృతీయం కవయః మేధావినః విద్యావంత ఏవ నావిద్వాంసో వేదయంతే తం త్రివిధం లోకమోంకారేణ సాధనేనాపరబ్రహ్మలక్షణమన్వేతి అనుగచ్ఛతి విద్వాన్. తేనైవోంకారేణ య త్తత్పరం బ్రహ్మాక్షరం సత్యం పురుషాఖ్యం శాంతం విముక్తం జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాదివిశేషసర్వప్రపఞ్చవివర్జితం. అతఏవాజరం జరావర్జితం అమృతం మృత్యు

ఆ—అపరబ్రహ్మప్రాప్త్యర్థం య ఓఙ్కారః ప్రయుక్తః తేనైవ న పృథక్ ప్రయుక్తేన పరమపి ప్రైతి బ్రహ్మలోకే ఉత్పన్ననిర్విశేషబ్రహ్మసాక్షాత్కారేణ

రం—(ఋగ్భిరేతమితి) సః విద్వాన్ ఋగ్భిః ఏతం లోకం యజుర్భిరంతరిక్షం సామభిర్య త్తత్కవయో వేదయంతే కవయః క్రాంతదర్శినః 'తద్విష్ణోః పరమం పదం సదా పశ్యంతి సూరయ' ఇత్యుక్తరీత్యా సూరయో యం లోకం పశ్యంతి తమోంకారేణైవ మార్గేణాన్వేతి. గత్వా చ శాంతం ఊర్మిషట్కరహితం అజరం జరామరణశూన్యం అభయం అకుతోభయం పరం సర్వకారణత్వేన సర్వోత్కృష్టం బ్రహ్మ చ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౭

రం—అస్య సందర్భస్య పరమాత్మపరత్వం 'ఈక్షతి కర్మవ్యపదేశాత్స' ఇతి సూత్రకారైః ప్రత్యపాది. తదర్థస్తు తద్భాష్యే ఇత్థముక్తః. 'ఆథర్వణికాస్సత్యకామప్రశ్నేఽధీయతే యః పునరేతం త్రిమాత్రేణోమిత్యేవాక్షరేణ పరమపురుషమభిధ్యాయీత స తేజసి సూర్యే సమ్పన్నో యథా పాదోదరస్త్వచా వినిర్ముచ్యతే ఏవం హైవ సపాప్మనా వినిర్ముక్తస్ససామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకం స ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరం పురి శయం పురుషమీక్షత' ఇతి అత్ర ధ్యాయతీక్షతిశబ్దావేకవిషయౌ ధ్యానఫలత్వాదీక్షణస్య 'యథా క్రతురస్మింల్లోకే పురుష' ఇతి న్యాయేన ధ్యానవిషయస్యైవ ప్రాప్యత్వాత్పరమపురుషమిత్యుభయత్ర కర్మభూతస్యార్థస్య ప్రత్యభిజ్ఞానాచ్చ తత్ర సంశయ్యతే కిమిహ పరమపురుషమితి నిర్దిష్టో జీవసమష్టిరూపోఽండాధిపతిశ్చతుర్ముఖః ఉత సర్వేశ్వరః పురుషోత్తమ ఇతి. కిం యుక్తం సమష్టిక్షేత్రజ్ఞ ఇతి కుతః 'స యో హ వై తద్భగవన్మనుష్యేషు ప్రాయణాంతమోంకారమభిధ్యాయీత కతమం వావ స తేన లోకం జయతీ'తి ప్రక్రమ్యైకమాత్రం ప్రణవముపాసీనస్య మనుష్యలోకప్రాప్తిమభిధాయ ద్విమాత్రముపాసీనస్యాంతరిక్షలోకప్రాప్తిమభిధాయ త్రిమాత్రముపాసీనస్య ప్రాప్యతయాఽభిధీయమానో బ్రహ్మలోకోఽంతరిక్షాత్పరో జీవసమష్టిరూపస్య

యో వేదయంతే, తమోంకారేణైవాయతనేనాన్వేతి

శం—వర్జితం ఏవం యస్మాజ్జరావిక్రియాదిరహితం అతోఽభయం యస్మాదేవాభయం

ఆ—ఉక్తస్యోంకారస్య క్రమముక్తిఫలత్వాదిత్యాహ (తేనైవేతి) యేనాపరమన్వేతి

రం—చతుర్ముఖస్య లోక ఇతి విజ్ఞాయతే. తద్గతేన వీక్ష్యమాణస్తల్లోకాధిపశ్చతుర్ముఖ ఏవ ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరమితి చ దేహేంద్రియాదిభ్యః పరాద్దేహేంద్రియాదిభిస్సహ ఘనీభూతాజ్జీవవ్యష్టిపురుషాద్బ్రహ్మలోకవాసినస్సమష్టిపురుషస్య చతుర్ముఖస్య పరత్వేనోపపద్యతే. అతోఽత్ర నిర్దిశ్యమానః పరః పురుషస్సమష్టిపురుషశ్చతుర్ముఖ ఏవ. ఏవం చతుర్ముఖత్వే నిశ్చితే అజరత్వాదయో యథాకథంచిన్నేయా ఇతి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే ఈక్షతి కర్మవ్యపదేశాత్స ఇతి ఈక్షతి కర్మ పరమాత్మా కుతః వ్యపదేశాత్ వ్యపదిశ్యతే హీక్షతి కర్మ పరమాత్మత్వేన తథాహీక్షతికర్మవిషయతయోదాహృతే శ్లోకే తమోంకారేణైవాయతనేనాన్వేతి విద్వాన్యత్తచ్ఛాంతమజరమభయమమృతం పరం చేతి పరం శాంతమజరమభయమమృతమితి పరమాత్మన ఏవైతద్రూపం ఏతదభయమేతదమృతమేతద్బ్రహ్మేత్యేవమాదిశ్రుతిభ్యః ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరమితి చ పరమాత్మన ఏవ వ్యపదేశః న చతుర్ముఖస్య తస్యాపి జీవఘనశబ్దగృహీతత్వాత్ యస్య హి కర్మనిమిత్తం దేహిత్వం స జీవఘన ఇత్యుచ్యతే చతుర్ముఖస్యాపి తచ్ఛ్రూయతే 'యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వ'మిత్యాదౌ యత్పునరుక్తమంతరిక్షలోకస్యోపరి నిర్దిశ్యమానో బ్రహ్మలోకశ్చతుర్ముఖలోక ఇతి ప్రతీయత ఇతి తత్రస్థశ్చతుర్ముఖ ఇతి తదయుక్తం యత్తచ్ఛాంతమజరమభయమిత్యాదినా ఈక్షతి కర్మణః పరమాత్మత్వే నిశ్చితే సతీక్షితుః స్థానతయా నిర్దిష్టో బ్రహ్మలోకో న క్షయిష్ణుశ్చతుర్ముఖలోకో భవితుమర్హతి కించ యథా పాదోదరస్త్వచా వినిర్ముచ్యతే ఏవం హైవ స పాప్మనా వినిర్ముక్తస్స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకమితి సర్వపాపవినిర్ముక్తస్య ప్రాప్యతయోచ్యమానం న చతుర్ముఖస్థానం అతఏవ చోదాహరణశ్లోకే ఇమమేవ బ్రహ్మలోకమధికృత్య శ్రూయతే యత్తత్కవయో వేదయంత ఇతి కవయః సూరయః సూరిభిర్దృశ్యం చ వైష్ణవం పదమేవ తద్విష్ణోః పరమం పదం సదా పశ్యంతి సూరయ ఇత్యేవమాదిభ్యః న చాంతరిక్షాత్పరశ్చతుర్ముఖలోకః మధ్యే స్వర్గలోకాదీనాం సద్భావాత్ అతః ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోంకారస్తస్మాద్విద్వానేతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతీతి ప్రతివచనే యదపరం కార్యం బ్రహ్మనిర్దిష్టం తదైహికాముష్మికత్వేన ద్విధా విభజ్య ఏకమాత్రం ప్రణవముపాసీనానామైహికం మనుష్యలోకావాప్తిరూపం ఫలమభిధాయ ద్విమాత్రముపాసీనానామాముష్మికమంతరిక్షశబ్దోపలక్షితం ఫలం చాభిధాయ త్రిమా

విద్వాన్ యత్తచ్ఛాన్తమజరమమృతమభయం పరం చేతి. ౭

ఇతి పఞ్చమః ప్రశ్నః.

శం—తస్మాత్పరం నిరతిశయం తదప్యోఙ్కారేణాయతనేన గమనసాధనేనాన్వేతీత్యర్థః. ఇతిశబ్దో వాక్యపరిసమాప్త్యర్థః. ౭

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే
పఞ్చమప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ—తేనైవ పరమప్యన్వేతీత్యేవకారార్థః. తదప్యోంకారేణేత్యాయతనవిశేషణార్థం పునరోంకారగ్రహణమితి న పునరుక్తిరితి బోధ్యమ్. ౭

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానంద
భగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ
ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం పఞ్చమప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం—త్రేణ పరబ్రహ్మవాచినా ప్రణవేన పరమపురుషం ధ్యాయతాం పరమేవ బ్రహ్మ ప్రాప్యతయోపదిశతీతి సర్వం సమంజసం. అత ఈక్షతికర్మ పరమాత్మేతి.

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాన్తనిర్ధారణసార్వభౌమ శ్రీమద్రంగరామానుజమునివర
విరచితే ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమప్రశ్నభాష్యమ్.

అథ ప్రశ్నోపనిషది

షష్ఠః ప్రశ్నః

హరిః ఓమ్:—

అథ హైనం సుకేశా భారద్వాజః పప్రచ్ఛ భగవన్
హిరణ్యనాభః కౌసల్యో రాజపుత్రో మాముపేత్యైతం
ప్రశ్నమపృచ్ఛత షోడశకలం భారద్వాజపురుషం వేత్థ

శం—(అథ హైనం సుకేశా భారద్వాజః పప్రచ్ఛ) సమస్తం జగత్కార్యకారణలక్షణం సహ విజ్ఞానాత్మనా పరస్మిన్నక్షరే సుషుప్తికాలే సమ్ప్రతిష్ఠత ఇత్యుక్తం సామర్థ్యాత్ప్రళయేఽపి తస్మిన్నేవాక్షరే సమ్ప్రతిష్ఠతే జగత్ తత ఏవోత్పద్యత ఇతి సిద్ధం భవతి న హ్యకారణే కార్యస్య సమ్ప్రతిష్ఠానముపపద్యతే ఉక్తం చ 'ఆత్మన ఏష ప్రాణో జాయత' ఇతి జగతశ్చ యన్మూలం తత్పరిజ్ఞానాత్పరం శ్రేయ ఇతి సర్వోపనిషదాం నిశ్చితోఽర్థః అనన్తరం చోక్తం 'స సర్వజ్ఞస్సర్వో భవతీ'తి వక్తవ్యం చ క్వ తర్హి తదక్షరం సత్యం పురుషాఖ్యం విజ్ఞేయమితి తదర్థోఽయం ప్రశ్న ఆరభ్యతే వృత్తాన్

ఆ—గతాః కలాః పఞ్చదశ ప్రతిష్ఠాః కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చేతి మన్త్రే కర భిస్సహ షోడశకలానాం పరస్మిన్ లయముక్త్వా యథా నద్యస్స్యన్దమానా ఇ మన్త్రేణ దృష్టాన్తోక్తిద్వారా పరప్రాప్తిరుక్తా తన్మన్త్రయోర్విస్తరాభిధానార్థ షష్ఠం ప్రశ్నమారభతే (అథ హైనమితి) తస్య పూర్వేణ సంగతిముక్తార్థానువా పూర్వకమాహ (సమస్తమిత్యాదినా) అక్షరస్య కారణత్వసిద్ధ్యర్థం ప్రళయేఽపి తస్మిన్నే వ లయమాహ (సామర్థ్యాదితి) లయాధారత్వేన కారణత్వమాహ (తత ఇతి) తదుక్తే

రం—(అథ హైనం సుకేశేత్యాది) హే భగవన్ హిరణ్యనాభనామా కోసల శాధిపతీ రాజపుత్రో మత్సమీపమాగత్య ఇమం ప్రశ్నం వక్ష్యమాణం కృతవాన్ హే భారద్వాజేతి మాం సమ్బోధ్య ప్రాణాద్యా నామాన్తాష్షోడశకలాః యస స షోడశకలః తం పురుషం జానాసి కిమితీత్యర్థః తం రాజకుమారమహ మే ముక్తవాన్ త్వదుక్తం పురుషమహం న జానామి యద్యహం జానీయాం కే

తమహం కుమారమబ్రువం నాహమిమం వేద యద్య
హమిమమవేదిషం కథం తే నావక్ష్యమితి సమూలో
వా ఏష పరిశుష్యతి యోఽనృతమభివదతి తస్మాన్నా

శం—ఖ్యానం చ విజ్ఞానస్య దుర్లభత్వఖ్యాపనేన తల్లబ్ధ్యర్థం ముముక్షూణాం యత్న విశేషోత్పాదనార్థం హే భగవన్ హిరణ్యనాభో నామతః కోసలాయాం భవః కౌసల్యో రాజపుత్రః జాతితః క్షత్రియో మాముపేత్య ఉపగమ్య ఏతం ఉచ్యమానం ప్రశ్నమపృచ్ఛత షోడశకలం షోడశసంఖ్యాకాః కలాః అవయవా ఇవాత్మన్యవిద్యాధ్యారోపితరూపాః యస్మిన్పురుషే సోఽయం షోడశకలః తం షోడశకలం హే భారద్వాజ పురుషం వేత్థ విజానాసి తమహం రాజపుత్రం కుమారం పృష్టవంతమబ్రువం ఉక్తవానస్మి నాహమిమం వేద యం త్వం పృచ్ఛసీతి ఏవముక్తవత్యపి మయ్యజ్ఞానమసంభావయంతం తమజ్ఞానే కారణమవాదిషం యది కథంచిదహమిమం త్వయా పృష్టం పురుషమవేదిషం విదితవానస్మి కథమత్యంతశిష్యగుణవతేఽర్థినే తే తుభ్యం నావక్ష్యం నోక్తవానస్మి న బ్రూయామిత్యర్థః భూయోఽప్యప్రత్యయమివాలక్ష్య ప్రత్యాయయితుమబ్రువం సమూలః సహ మూలేన వై ఏషః అన్యథా సంతమాత్మానమన్యథా కుర్వన్ననృతం అయథాభూతార్థమభివదతి యః స పరిశుష్యతి శోషముపైతి ఇహ లోకపర

ఆ—ప్రయోజనమాహ (జగత ఇతి) యద్యప్యద్వితీయాత్మజ్ఞానాన్ముక్తిః న కారణజ్ఞానాత్ తథాపి తస్య కారణత్వే తద్వ్యతిరేకేణ కార్యాభావాత్తదద్వితీయత్వజ్ఞానం సిద్ధ్యతీతి తాదృశాత్మజ్ఞానాత్పరం శ్రేయ ఇతి 'ఆత్మా వా ఇదమేకఏవ స ఏతమేవ పురుషం బ్రహ్మ తతమ(మ)పశ్యత్ ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ స ఏతేన ప్రజ్ఞానేనాత్మనా అమృతస్సమభవత్ సదేవైకమేవాద్వితీయ'మిత్యుపక్రమ్య 'ఆచార్యవాన్ పురుషో వేద అథ సమ్పత్స్యే' 'తమేవైకం జానథ అమృతస్యైష సేతుః అహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవ' దిత్యాదిషు నిశ్చితమిత్యర్థః ఇహాపి తాదృగాత్మజ్ఞానాదేవ సర్వాత్మభావః శ్రేయ ఉక్త ఇత్యాహ (అనంతరమితి) వృత్తమనూద్య వర్తిష్యమాణమాహ (వక్తవ్యమితి) (తదర్థోయమితి) తస్య శరీరాంతస్థత్వోక్తిద్వారా తస్య ప్రత్యగాత్మత్వజ్ఞానార్థమిత్యర్థః (ప్రశ్నమితి) ప్రష్టవ్యమిత్యర్థః (అజ్ఞానే కారణమితి) అజ్ఞానసంభావనా

రం—హేతునా తే రాజకుమారాయ యోగ్యాయ శిష్యాయ న కథయిష్యామీతి యోఽనృతం బ్రూతే సః మూలేన సహ సర్వతః శుష్యతి శ్రేయోహేతుభూతం పుణ్యం సర్వమేవ నశ్యతీత్యర్థః అతో మదుక్తే త్వయాఽనృతశఙ్కా న కార్యేతి భావః ప్రవవ్రాజ ప్రకర్షేణ గతః అనేన స్వల్పలజ్జా సూచితా రథేన ప్రవవ్రాజేత్యనేన

ర్హామ్యనృతం వక్తుం స తూష్ణీం రథమారుహ్య ప్రవ
వ్రాజ తం త్వా పృచ్ఛామి క్వాసౌ పురుష ఇతి. ౧

తస్మై స హోవాచ, ఇహైవాంతశ్శరీరే సోమ్య స పురు

శం—లోకాభ్యాం విచ్ఛిద్యతే వినశ్యతి యత ఏవం జానే తస్మాన్నార్హామ్యహమనృతం వక్తుం మూఢవత్ సః రాజపుత్రః ఏవం ప్రత్యాయితస్తూష్ణీం వ్రీడితో రథమారుహ్య ప్రవవ్రాజ ప్రగతవాన్ యథాగతమేవ అతో న్యాయత ఉపసన్నాయ యోగ్యాయ జానతా విద్యా వక్తవ్యైవ అనృతం చ న వక్తవ్యం సర్వాస్వప్యవస్థాస్విత్యేతత్సిద్ధం భవతి తం పురుషం త్వా త్వాం పృచ్ఛామి మమ హృది విజ్ఞేయత్వేన శల్యమివ మే హృది స్థితం క్వాసౌ వర్తతే విజ్ఞేయః పురుష ఇతి. ౧

శం—తస్మై సహోవాచ ఇహైవాంతశ్శరీరే హృదయపుండరీకాకాశమధ్యే హే సోమ్య స పురుషః న దేశాంతరే విజ్ఞేయః యస్మిన్నేతాః ఉచ్యమానాష్షోడశ

ఆ—యాం కారణమిత్యర్థః (అప్రత్యయమితి) అవిశ్వాసమిత్యర్థః (అన్యథా సంతమితి) జ్ఞానినం సంతం అన్యథాకుర్వన్ అజ్ఞానినం కుర్వన్ ఆరోపయన్నిత్యర్థః కథం తేనావక్ష్యమిత్యనేన సూచితమర్థమాహ (అత ఇతి) సమూలో వా ఇత్యనేన సూచితమాహ (అనృతం చేతి) స్వరూపేణ శల్యత్వాభావాదాహ (విజ్ఞేయత్వేనేతి) యావజ్జిజ్ఞాసితం న జ్ఞాయతే తావత్తద్ధృది శల్యవద్భాసత ఇతి శల్యమివేత్యుక్తమ్. ౧

ఆ—పురుషస్య షోడశకలత్వం న సాక్షాత్సావయవత్వేన కింతు కలాజనక

రం—తస్య ప్రభుత్వం సూచితం తమేవ షోడశకలం పురుషం పృచ్ఛామి త్వాం క్వాసావితి క్వ ప్రదేశే తిష్ఠతీత్యర్థః అత్రాధారభూతదేశప్రశ్నద్వారా జీవో వా పరమాత్మా వేతి నిర్ణయార్థోఽయం ప్రశ్న ఇతి ద్రష్టవ్యమ్. ౧

.రం—(తస్మై సహేతి) ఇహైవాంతశ్శరీరే సౌమ్య స పురుషః యస్మిన్నేతాష్షోడశకలాః ప్రభవంతి ఇహైవాంతశ్శరీరే వర్తంత ఇతి శేషః అనేన శరీరపరిచ్ఛిన్నప్రదేశమాత్రాధారతోక్త్యా జీవ ఇత్యుక్తం భవతి. నను జీవస్యైవ కథం షోడశకలత్వం షోడశకలాధారత్వతత్ప్రసృత్వయోః పరమాత్మన్యేవ పుష్కలత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మిన్నితి) యస్మిన్ పురుషే ఏతాః వక్ష్యమాణాః ప్రాణాద్యా నామాంతాః షోడశకలాస్స్వసంసర్గప్రయుక్తసుఖదుఃఖాదిభోగాఖ్యముపకారం కర్తుం

షో యస్మిన్నేతాః షోడశకలాః ప్రభవంతీతి. ౨
స ఈక్షాంచక్రే కస్మిన్నహముత్క్రాంత ఉత్క్రాంతో

శం—కలాః ప్రాణాద్యాః ప్రభవంతి ఉత్పద్యంత ఇతి షోడశకలాభిరుపాధిరూపాభిః సకలఇవ నిష్కలః పురుషో లక్ష్యతేఽవిద్యయేతి. ౨

శం—తదుపాధికలాధ్యారోపాపనయనేన విద్యయా స పురుషః కేవలో దర్శయితవ్య ఇతి కలానాం తత్ప్రభవత్వముచ్యతే ప్రాణాదీనాం అత్యంతనిర్విశేషే హ్యద్వయే శుద్ధే తత్త్వేన శక్యోఽధ్యారోపమంతరేణ ప్రతిపాద్యప్రతిపాదనాదివ్యవహారః కర్తుమితి కలానాం ప్రభవస్థిత్యప్యయా ఆరోప్యంతే అవిద్యావిషయాః చైతన్యావ్యతిరేకేణైవ హి కలా జాయమానాస్తిష్ఠంత్యః ప్రలీయమానాశ్చ సర్వదా లక్ష్యంతే అతఏవ భ్రాంతాః కేచిదగ్నిసంయోగాద్ఘృతమివ ఘటాద్యాకారేణ చైతన్యమేవ ప్రతిక్షణం జాయతే నశ్యతీతి తన్నిరోధే శూన్యమివ సర్వమిత్యపరే ఘటాదివిషయం చైతన్యం చేతయితుర్నిత్యస్యాత్మనోఽనిత్యం జాయతే వినశ్యతీత్యపరే చైతన్యం భూతధర్మ ఇతి లోకాయతికాః అనపాయోపజనధర్మకచైతన్యమాత్మేవ నామరూపాద్యుపాధిధర్మైః ప్రత్యవభాసతే 'సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మ ప్రజ్ఞానమానందం బ్రహ్మ విజ్ఞాన

ఆ—త్వేన తదుపాధిమత్త్వాదితి వక్తుం యస్మిన్నేతా ఇతి వాక్యమితి తత్తాత్పర్యమాహ (షోడశకలాభిరితి) ౨

ఆ—నను కేవల ఆత్మా ప్రదర్శ్యతాం కిం వక్ష్యమాణకలోక్త్యేత్యత ఆహ (తదుపాధీతి) తథైవ స ప్రదర్శనీయఇత్యత్ర హేతుమాహ (అత్యంతేతి) (అవిద్యావిషయా ఇతి) అవిద్యాధీనా ఇత్యర్థః కాలత్రయేపి తాసాం చైతన్యరూపాధిష్ఠానావ్యతిరేకాద్రజ్జుసర్పవన్మృషాత్వమిత్యవిద్యావిషయత్వం సాధయతి (చైతన్యేతి) చైతన్యావ్యతిరేకేణ లక్ష్యమాణత్వం హేతుం విజ్ఞానవాదిభ్రాంత్యా దృఢీకరోతి (అతఏవేతి) ఘృతం యథా అగ్నిసంయోగాద్ద్రవావస్థాం ప్రతిపద్యతే ఏవమహామాకారమాలయవిజ్ఞానమేవ వాసనావశాద్విషయాకారేణ జాయత ఇతి వదతాం తేషాం భ్రమో విషయస్య చైతన్యావ్యతిరేకే ప్రత్యయం గమయతి అన్యథా తథా భ్రమానుపపత్తేరిత్యర్థః. విషయాణాం చైతన్యావ్యతిరేకేణ ప్రతీతినియమాదేవ విషయవిజ్ఞానరూపేణ చైతన్యాభావే సుషుప్త్యాదౌ శూన్యభ్రమో జాతః కేషాంచిదితి తదీయ

ప్రభవంతి సమర్థా భవంతీత్యర్థః తతశ్చ షోడశకలాభోక్తృత్వమేవ షోడశకలత్వం తచ్చ జీవస్యైవేతి భావః. ౨

రం—నను షోడశకలాసర్గహేతుత్వే జీవపరమాత్మనోరవిశిష్టే తద్భోక్తృత్వం

౪౦—ఘన' ఏవేత్యాదిశ్రు)తిభ్యః స్వరూపవ్యభిచారిషు పదార్థేషు చైతన్యస్యావ్యభిచ
రాత్ యథా యథా యోయః పదార్థో విజ్ఞాయతే తథా తథా జ్ఞాయమానత్వాదేః
తస్యతస్య చైతన్యస్యావ్యభిచారిత్వం వస్తు చ భవతి కించిన్న జ్ఞాయత ఇతి చానుపపన్నం
రూపం చ దృశ్యతే న చాస్తి చక్షురితి వత్ వ్యభిచరతి తు జ్ఞానం జ్ఞేయం న వ్యభిచరేః
కదాచిదపిజ్ఞేయం జ్ఞేయాభావేపి జ్ఞేయాంతరే భావాజ్ఞ్జానస్య న హి జ్ఞానేఽసతి జ్ఞేయం
నామ భవతి కస్యచిత్ సుషుప్తేఽదర్శనాజ్జ్ఞానస్యాపి సుషుప్తేఽభావాజ్జ్ఞేయవజ్జ్ఞానస
రూపస్య వ్యభిచార ఇతి చేన్న జ్ఞేయావభాసకస్య జ్ఞానస్యాలోకవత్ జ్ఞేయాభివ్యం
కత్వాత్ స్వవ్యంగ్యాభావే ఆలోకాభావానుపపత్తివత్ సుషుప్తే విజ్ఞానాభావానుః
పత్తేః న హ్యంధకారే చక్షుషా రూపానుపలబ్ధౌ చక్షుషోఽభావశ్శక్యః కల్పయితుమ
వైనాశికేన. వైనాశికో జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావం కల్పయత్యేవేతి చేత్ యేన తః

అ—భ్రాంత్యాపి చైతన్యావ్యతిరిక్తప్రతీతిం దృఢీకరోతి (తన్నిరోధ ఇతి) చైతన్యస్యా
నిత్యస్య కలారోపాధిష్ఠానత్వం న సంభవతి కలాకార్యత్వాదితి నైయాయికపక్షో
వ్యాజేన శఙ్క్యతే (ఘటాదీతి) (భూతధర్మ ఇతి) దేహాకారేణ సంహతభూతధర్మ
ఇత్యర్థః చైతన్యస్యారోపాధిష్ఠానత్వసిద్ధ్యర్థం నిత్యత్వమేకత్వం చ వదన్ తన్ని
రాకరోతి (అనపాయేతి) (ప్రత్యవభాసత ఇతి) నానాత్వేన కార్యత్వేన చేః
శేషః (సత్యంజ్ఞానమితి) తథా చ శ్రుతివిరోధాత్తే పక్షా హేయా ఇత్యర్థ
కించ జ్ఞానకాలే విషయాణాం సద్భావనియమాభావాద్విషయకాలే చ జ్ఞానస
సద్భావనియమాత్తయోర్భేద ఇతి విజ్ఞానవాదిపక్షం నిరాకుర్వన్న వ్యభిచార
దేవ జ్ఞానస్య నిత్యత్వం సాధయన్నైయాయికాదిపక్షమపి నిరాకరోతి (స్వరు
పేతి) ఘటజ్ఞానకాలే పటాభావసంభవాద్విషయాణాం జ్ఞానవ్యభిచారిత్వ
జ్ఞానస్య తు విషయకాలేఽవశ్యంభావనియమాదవ్యభిచారిత్వమిత్యర్థః పటకా
ఘటజ్ఞానమపి నాస్తీతి ఘటజ్ఞానస్యాపి పటవిషయవ్యభిచారిత్వం తుల్యమిత్యాశఙ్క్య
స్వరూపేత్యుక్తం జ్ఞానస్య విషయవిశిష్టత్వరూపేణైవ వ్యభిచారః విషయస
తు స్వరూపేణైవేతి విశేష ఇత్యర్థః జ్ఞానస్యావ్యభిచారిత్వముపపాదయతి (యథ
యథేతి) నన్వుత్పన్నవినష్టాదేర్మేరుగుహాంతర్వర్తినశ్చాజ్ఞాయమానత్వాజ్జ్ఞానస్యా
జ్ఞేయావ్యభిచారోఽసిద్ధ ఇత్యాశంక్య తస్యాజ్ఞానే తత్సద్భావాసిద్ధేస్తథాభూతపదార్థ
ఽసిద్ధ ఇత్యాహ (వస్తు చేతి) అనుపపత్తిమేవ దృష్టాంతేన స్ఫుటీకరోతి (రూప

౮౦—జీవస్యైవ న పరమాత్మన ఇత్యత్ర కిం నియామకమిత్యత్రాహ (స ఈక్షాంచక్రే

౪౦—భావం కల్పయేత్ తస్యాభావః కేన కల్ప్యత ఇతి వక్తవ్యం వైనాశికేన. తదభావస్యాపి జ్ఞేయత్వాజ్జ్ఞానాభావే తదనుపపత్తేః జ్ఞానస్య జ్ఞేయావ్యతిరిక్తత్వాజ్జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావ ఇతి చేన్న అభావస్యాపి జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్ అభావోఽపి జ్ఞేయోఽభ్యుపగమ్యతే వైనాశికైర్నిత్యశ్చ తదవ్యతిరిక్తం చేత్ జ్ఞానం నిత్యం కల్పితం స్యాత్ తదభావస్య చ జ్ఞానాత్మకత్వాదభావత్వం వాఙ్మాత్రమేవ న పరమార్థతోఽభావత్వమనిత్యత్వం చ జ్ఞానస్య. న చ నిత్యస్య జ్ఞానస్యాభావనామమాత్రాధ్యారోపే కిం నశ్ఛిన్నం అథాభావో జ్ఞేయోఽపి సన్ జ్ఞానవ్యతిరిక్త ఇతి చేత్ న తర్హి జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావః జ్ఞేయం జ్ఞానవ్యతిరిక్తం న తు జ్ఞానం జ్ఞేయవ్యతిరిక్తమితి చేన్న శబ్దమాత్రమేవ తద్వహ్నిరగ్నివ్యతిరిక్తోఽగ్నిర్న వహ్నివ్యతిరిక్త ఇతి యద్వదభ్యుపగమ్యం జ్ఞేయవ్యతిరేకే తు జ్ఞానస్య జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావానుపపత్తిస్సిద్ధా జ్ఞేయాభావేఽదర్శనాదభావో జ్ఞానస్యేతి చేన్న సుషుప్తే త్తైరస్తిత్వాభ్యుపగమాత్ వైనాశికైరభ్యుపగమ్యతే హి సుషుప్తేపి విజ్ఞానాస్తిత్వం తత్రాపి జ్ఞేయత్వమభ్యుపగమ్యతే జ్ఞానస్య స్వేనై

ఆ—చేతి) జ్ఞేయస్య జ్ఞానవ్యభిచారిత్వం జ్ఞానకాలే సత్త్వనియమాభావరూపం స్పష్టమిత్యాహ (వ్యభిచరతీత్వితి) ఘటజ్ఞానకాలే కదాచిద్ఘటాభావాదిత్యర్థః ఘటకాలే ఘటజ్ఞానస్యాపి వ్యభిచారస్తుల్య ఇత్యాశఙ్క్య విశిష్టరూపేణ వ్యభిచారేపి స్వరూపేణావ్యభిచారం పూర్వవత్సూచితమాహ (న వ్యభిచరతీతి) జ్ఞానమిత్యస్యైవాఽప్యనుషంగః పూర్వవాక్యే ద్వితీయాంతం ఇహ తు ప్రథమాంతమితి విశేషః (భావాదితి) స్వరూపేణేత్యర్థః జ్ఞానస్య స్వరూపేణ సత్తామేవ జ్ఞేయాంతరస్య జ్ఞేయత్వాదేవ సాధయతి (న హీతి) స్వరూపేణాప్యభావం శఙ్కతే (సుషుప్త ఇతి) కిం తదాసీం జ్ఞేయాభావేన జ్ఞానాభావస్సాధ్యతే ఉత జ్ఞానస్యాదర్శనాద్వా ఆద్యేపి జ్ఞేయస్య వ్యంగ్యత్వాత్తదభావాద్వ్యంజకాభావ ఇతి ఉతోభయోరైక్యాదేకాభావే ఇతరాభావ ఇతి నాద్యః వ్యభిచారాదిత్యాహ (న జ్ఞేయేతి) వ్యంగ్యజ్ఞానైకకల్ప్యస్య వ్యంగ్యాభావేఽభావ ఉచ్యతే ఆలోకస్య ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాన్నైవమితి జ్ఞానానుమేయత్వవాదినం ప్రతి దృష్టాంతాంతరమాహ (న హీతి) వైనాశికమతే విజ్ఞానవ్యతిరిక్తాలోకాద్యభావాన్న తత్ర వ్యభిచార ఇతి శఙ్కతే (వైనాశిక ఇతి) కల్పయత్యేవేతి) ఉక్తవ్యభిచారస్థలాభావేన వ్యభిచారాభావాదిత్యర్థః ఏవమపి జ్ఞానాభావకల్పకస్య జ్ఞేయాభావస్య జ్ఞానమంగీక్రియతే నవా ఆద్యేన జ్ఞానాభావసిద్ధిః తస్యై

ర౦—ఇత్యాది) ఇదం వాక్యం జీవాభిసంధిప్రకారప్రదర్శనపరం సోఽధ్యక్షే తదుపగ

శం—వేతి చేన్న భేదస్య సిద్ధత్వాత్ సిద్ధం హ్యభావవిజ్ఞేయవిషయస్య జ్ఞానస్యాభా:
జ్ఞేయవ్యతిరేకాత్ జ్ఞేయజ్ఞానయోరన్యత్వం న హి తత్సిద్ధం మృతమివోజ్జీవయితుం పు:
రన్యథాకర్తుం శక్యతే వైనాశికశతైరపి జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వమేవేతి తదప్యన్యేన తదప్యన్యే
నేతిత్వత్పక్షేఽతిప్రసంగ ఇతి చేన్న తద్విభాగోపపత్తేస్సర్వస్య 'యదా హి సర్వం జ్ఞేయ
కస్యచిత్ తదా తద్వ్యతిరిక్తం జ్ఞానం జ్ఞానమేవేతి ద్వితీయో విభాగఏవాభ్యు:
గమ్యతేఽవైనాశికైః న తృతీయస్తద్విషయ ఇత్యనవస్థానుపపత్తిః జ్ఞానస్య స్వేనైవ
విజ్ఞేయత్వే సర్వజ్ఞత్వహానిరితి చేత్ సోఽపి దోషస్తస్యైవాస్తు కిం తన్నిబర్హణేనాస్మాక
అనవస్థాదోషశ్చ జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్ అవశ్యం చైవ వైనాశికానాం జ్ఞాన
జ్ఞేయం స్వాత్మనా చావిజ్ఞేయత్వేనావస్థాఽనివార్యా సమానఏవాయం దోష ఇ
చేన్న జ్ఞానస్యైకత్వోపపత్తేః సర్వదేశకాలపురుషాద్యవస్థమేకమేవ జ్ఞానం నా:
రూపాద్యనేకోపాధిభేదాత్ సవిత్రాది జలాది ప్రతిబిమ్బవదనేకధావభాసత ఇ
నాసౌ దోషః తథా చేహేదముచ్యతే నను శ్రుతేరిహైవాన్తశ్శరీరే పరిచ్ఛిన్న

ఆ—వాభావజ్ఞానస్య సత్త్వాదిత్యాహ (యేనేతి) యేన జ్ఞేయాభావజ్ఞానేన తదభావ
కల్పయేత్ తస్య జ్ఞానస్యాభావః కేన కల్ప్యతే న కేనాపి కల్పయితుం శక్య ఇత్యర్థ
న ద్వితీయ ఇత్యాహ (తదభావస్యాపీతి) జ్ఞేయాభావస్యాప్యజ్ఞానస్య జ్ఞానాభా
కల్పకత్వాసంభవాదవశ్యం జ్ఞేయత్వాత్తజ్జ్ఞానాభావే తదనుపపత్తేః. కల్పనానుపప
జ్ఞానానంగీకారపక్షో న యుక్త ఇత్యర్థః. ఆద్యకోటౌ ద్వితీయకల్పం శంక
(జ్ఞేయేతి) వైనాశికమతేప్యభావస్య జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్ 'బుద్ధిబోధ్యం త్రయ
దన్యత్సంస్కృతం క్షణికం చ త'దితి ప్రతిసంఖ్యాఽప్రతిసంఖ్యానిరోధాకాశరూ
త్రయవ్యతిరిక్తస్యైవ క్షణికత్వేన నిరోధశబ్దితస్యాభావస్య నిత్యత్వాంగీకారేణ జ్ఞా
భిన్నస్య జ్ఞానస్యాపి సుషుప్తే సత్త్వం నిత్యత్వం చ ప్రాప్తమిత్యాహ (నాభావస్యే
జ్ఞానస్యాభావాభిన్నత్వేనాభావత్వమేవ స్యాత్ న తు భావత్వేన సత్త్వం నిత్యత్వ
చ స్యాదిత్యాశంక్య అభావస్యాపి జ్ఞానాభిన్నత్వేఽభావత్వమేవ న స్యాదిత్యా:
(తదభావస్యేతి) (అనిత్యత్వం చ జ్ఞానస్యేతి) వాఙ్మాత్రమేవ స్యాదిత్యనుషం
వాఙ్మాత్రేణాప్యభావస్యాభావత్వేన జ్ఞానానిత్యత్వేన చాస్మత్సిద్ధాంతసిద్ధిరిత్యాశం:
నామమాత్రేణ తేన వాస్తవనిత్యత్వాదివిరోధాభావాన్నాస్మాకం క్షతిరిత్యాహ (న చే
(అభావనామేతి) అనిత్యనామేత్యపి ద్రష్టవ్యం ఏతద్దోషపరిహారార్థం జ్ఞేయస్య

రం—మాదిభ్యఇతి భాష్యే తథోక్తత్వాత్ మదుత్క్రాంతి ప్రతిష్ఠాసహాభూత్

శం—కుండబదరవత్పురుషఇతి న ప్రాణాదికలాకారణత్వాత్ న హి శరీరమాత్ర పరిచ్ఛిన్నస్య ప్రాణస్య శ్రద్ధాదీనాం కలానాం కారణత్వం ప్రతి (వత్తుం) వక్తుం శక్నుయాత్ కలాకార్యత్వాచ్చ శరీరస్య న హి పురుషకార్యాణాం కలానాం కార్యం సచ్ఛరీరం కారణకారణం స్వస్య పురుషం కుండబదరమివాభ్యన్తరంకుర్యాత్ బీజవృక్షాదివత్స్యాదితి చేత్ యథా బీజకార్యో వృక్షః తత్కార్యం చ ఫలం స్వకారణకారణం బీజమభ్యంతరీకరోత్యామ్రాది తద్వత్పురుషమభ్యంతరీకుర్యాత్ శరీరం స్వకారణకారణమపీతి చేన్న అన్యత్వాత్ సావయవత్వాచ్చ దృష్టాంతే కారణ బీజాద్వృక్షఫలసంవృతాన్యన్యాన్యేవ బీజాని దార్ష్టాంతికే తు స్వకారణకారణభూతః సఏవ పురుషః శరీరేభ్యంతరీకృతః శ్రూయతే బీజవృక్షాదీనాం సావయవత్వాచ్చ

ఆ—సతోఽభావస్య జ్ఞానాభేదో నాంగీక్రియత ఇతి శంకతే (అభేతి) తర్హి జ్ఞేయాభిన్నత్వేన హేతునా సుషుప్తే జ్ఞానాభావో న సిధ్యతి ఘటాద్యభావేన తజ్జ్ఞానాభావసిద్ధావపి అభావజ్ఞానాభావాసిద్ధేస్తస్యాభిన్నత్వాభావాదిత్యాహ (న తర్హీతి) యద్వా అభావస్య జ్ఞేయస్య జ్ఞానాద్భేదే భావస్యాపి తథాత్వం స్యాత్ విశేషహేత్వభావాత్ తథా చ న జ్ఞేయాభావాజ్జ్ఞానాభావసిద్ధిరిత్యాహ (న తర్హీతి) నను జ్ఞేయస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్తత్వమంగీక్రియతే తథాచాభావస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్తత్వాదభావత్వాదికం సిధ్యతి జ్ఞానస్య తు న జ్ఞేయవ్యతిరిక్తత్వం తథా చ జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావసిద్ధిరితి నిరుద్ధగతికశ్శంకతే (జ్ఞేయమితి) జ్ఞానస్య జ్ఞేయావ్యతిరేకే జ్ఞేయస్యాపి తదవ్యతిరేకావశ్యంభావాత్ అన్యథోభయోరత్యంతభేదఏవ స్యాత్ భేదాభేదయోర్విరోధాదనుపపత్తేరితి దూషయతి (న శబ్దమాత్రత్వాదితి) ఇదముపలక్షణం జ్ఞానస్యాభావవ్యతిరేకేణ నిత్యత్వాదికం చ స్యాదేవేత్యపి ద్రష్టవ్యం యద్యేతద్దోషపరిహారాయ తస్యాపి భేదఏవాంగీక్రియతే తర్హి న సుషుప్తౌ జ్ఞానాభావసిద్ధిరిత్యుపసంహరతి (జ్ఞేయవ్యతిరేకేత్వితి) సుషుప్తే జ్ఞానస్యాదర్శనాదేవాభావ ఇత్యాద్యే. ద్వితీయం శంకతే (జ్ఞేయాభావ ఇతి) ఆలయవిజ్ఞానసంతతేర్నిత్యత్వాఙ్గీకారేణ త్వయా తదాపి తదభావో వక్తుం న శక్యత ఇత్యాహ (న సుషుప్త ఇతి) (అస్తిత్వమితి) తథా చ జ్ఞానస్యాదర్శనమసిద్ధం సుషుప్తేపి తదంగీకారాదిత్యర్థః. నను జ్ఞేయాభావేన (తన్నిరూప్యస్య) తన్నిరూపితస్య జ్ఞానస్యాదర్శనమిత్యుచ్యతే మయా సుషుప్తే చ స్వస్యైవ స్వజ్ఞేయత్వాజ్జ్ఞానదర్శనమప్యుపపద్యతేఽస్మన్మతే. త్వన్మతే తు స్వజ్ఞేయత్వానంగీకారాత్సుషుప్తే చాన్య

రం—త్క్రాంతిప్రతిష్ఠో వేతి పర్యాలోచితవానిత్యర్థః తతశ్చ స్వోపకారాభిసంధి

శ౦—స్యాదాధారాధేయత్వం నిరవయవశ్చ పురుషః సావయవాశ్చ కలాః శరీరం ఏతేనాకాశస్యాపి శరీరాధారత్వమనుపపన్నం కిముతాకాశకారణస్య పురుషస్య తస్మా సమానోదృష్టాంతః కిం దృష్టాంతేన వచనాత్ స్యాదితి చేన్న వచనస్యాకారకత్వాత్ హి వచనం వస్తునోన్యథాకరణే వ్యాప్రియతే కిం తర్హి యథాభూతార్థావద్యోతనే తస దంతశ్శరీర ఇత్యేతద్వచనం అండస్యాంతర్వ్యోమేతి వచ్చ ద్రష్టవ్యం ఉపలబ్ధినిమి త్వాచ్చ దర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానాదిలింగైరంతశ్శరీరే పరిచ్ఛిన్న ఇవ హ్యుపలభ్య

ఆ—స్యాభావాన్నిరూపకాభావాన్న జ్ఞానదర్శనాస్తిత్వముపపద్యత ఇతి శంకతే (తత్ర పీతి)అభావస్థలే జ్ఞానజ్ఞేయయోర్భేదస్య సాధితత్వాత్తద్దృష్టాంతేన సర్వత్ర జ్ఞానజ్ఞే యోర్భేదసాధనాన్న స్వజ్ఞేయత్వం జ్ఞానస్యేత్యాహ (న భేదస్యేతి) అభావరూపో వి యో విషయో యస్య తస్య జ్ఞానస్యాభావరూపో యోజ్ఞేయః. తద్వ్యతిరేకాదిత్యర్థ అభావస్థలే భేదేపి న సర్వత్రేత్యాశఙ్క్య న్యాయస్య తుల్యత్వాన్న తదన్యథాకర్తు శక్యమిత్యాహ (న హీతి) జ్ఞానస్య స్వవ్యతిరిక్తజ్ఞేయత్వనియమపక్షేఽనవస్థా వైనా కశ్శఙ్క్యతే (జ్ఞానస్యేతి) జ్ఞేయస్య స్వవ్యతిరిక్తజ్ఞేయత్వనియమాఙ్గీకారాదస్మన్మతే జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వానంగీకారాన్న దోష ఇత్యాహ (న తదితి) సర్వస్య వస్తుజాతస విభాగః అసఙ్కరః జ్ఞానం జ్ఞానమేవ న జ్ఞేయం జ్ఞేయమపి జ్ఞేయమేవ న కదాచిదపిజ్ఞా మిత్యేవంరూపః తస్యోపపత్తేరిత్యర్థః. అథ వా ద్విభాగోపపత్తేరితి చ్ఛేదః. జ్ఞానజ్ఞే రూపభాగద్వయమేవ రాశిద్వయమేవాఙ్గీక్రియతే న తృతీయో జ్ఞానవిషయకజ్ఞా రూపో భావరాశిరఙ్గీక్రియత ఇత్యర్థః. తామేవాహ (యదా హీతి) యస్మిన్పక్షే జ్ఞేయం సర్వం స్వవ్యతిరిక్తస్య కస్యచిజ్జ్ఞానస్య జ్ఞేయమిత్యఙ్గీక్రియత ఇతి జ్ఞేయపద వృత్త్యా వ్యతిరిక్తస్యేతి పదాధ్యాహారేణ చ యదాహీతి వాక్యం యోజ్యం అజ్ఞా నాశిక్తైరితి చ్ఛేదః (తద్విషయ ఇతి) జ్ఞానవిషయకజ్ఞానాత్మక ఇత్యర్థః. తర్హి త్వత్పక్షే జ్ఞానాత్మకస్య బ్రహ్మణః సర్వజ్ఞత్వం న స్యాత్ స్వేన స్వస్యాజ్ఞానాదితి శఙ్క (జ్ఞానస్యేతి) జ్ఞాతుం యోగ్యస్య సర్వస్యాజ్ఞానే హి సర్వజ్ఞత్వహానిః. అన్యథా శశవిషాణాదేరజ్ఞానాత్సర్వజ్ఞత్వం కస్యాపి మతే న స్యాత్ అతో నాస్మన్మతే తస దోషస్య ప్రాప్తిః కింతు వైనాశికస్యైవ తేన జ్ఞానస్యావశ్యజ్ఞేయత్వాఙ్గీకారాత్స్వ స్వస్య జ్ఞేయత్వస్య సిద్ధం హీతి పూర్వగ్రన్థే దూషితత్వాదన్యజ్ఞేయత్వస్య చానఙ్గీకార త్సర్వజ్ఞత్వాయోగాదిత్యాహ (సోపీతి) తర్హి తవ మతే కథం సర్వజ్ఞత్వనిర్వాహ ఇత్యాశఙ్క్యాస్మన్మతే తస్య మాయికత్వేన తదనిర్వాహేపి న దోష ఇత్యాహ (కి

ర౦—పూర్వకం జీవస్య ప్రాణాదిస్రష్టృత్వాత్తద్భోక్తృత్వం సంభవతి, పరమాత్మనస

౪౦—పురుష ఉపలభ్యతే చ అత ఉచ్యతే 'అంతశ్శరీరే సోమ్య స పురుష' ఇతి పున రాకాశకారణస్సన్ కుండబదరవచ్ఛరీరపరిచ్ఛిన్న ఇతి మనసాపీచ్ఛతి వక్తుం మూఢోపి కిముత ప్రమాణభూతా శ్రుతిః. యస్మిన్నేతాష్షోడశకలాః ప్రభవంతీత్యుక్తః పురుష విశేషణార్థం కలానాం ప్రభవః సచాన్యోర్థోపి శ్రుతః కేన క్రమేణ స్యాదిత్యత ఇద ముచ్యతే చేతనపూర్వికా చ సృష్టిరిత్యేవమర్థే చ పురుషష్షోడశకలః పృష్టో యో భార ద్వాజేన స ఈక్షాంచక్రే ఈక్షణం దర్శనం చక్రే కృతవానిత్యర్థస్సృష్టిఫలక్రమాది విషయం కథమితి ఉచ్యతే కస్మిన్ కర్తృవిశేషే దేహాదుత్క్రాంతే ఉత్క్రాంతో భవిష్యామ్యహమేవ వా కస్మిన్వా శరీరే ప్రతిష్ఠితేఽహం ప్రతిష్ఠాస్యామి ప్రతిష్ఠి

ఆ—త(దితి) వస్తుతస్తు సర్వస్య వ్యవహారహేతుజ్ఞానవత్త్వం సర్వజ్ఞత్వం తత్తు జ్ఞానస్యాపి స్వప్రకాశత్వేన స్వవ్యవహారహేతుత్వాదస్తి జ్ఞాతుం యోగ్యం సర్వజ్ఞానాద్వా తదస్తీతి భావః పూర్వోక్తానవస్థాదోషోపి తస్యైవేత్యాహ (అనవస్థేతి) నను తేన స్వేనైవ జ్ఞేయ త్వాఙ్గీకారాన్నానవస్థేత్యత ఆహ (స్వాత్మనాచేతి) సిద్ధం హీత్యత్ర స్వజ్ఞేయత్వాసమ్భవ స్యోక్తత్వాత్ పరిశేషాదన్యజ్ఞేయత్వే తస్య తస్యాప్యేవమిత్యనవస్థాఽనివార్యేత్యర్థః. జ్ఞానస్యాజ్ఞేయత్వే తద్వ్యవహారాసిద్ధిర్జ్ఞానాన్తరజ్ఞేయత్వే చానవస్థా తవాపి స్యాదితి శఙ్క్యతే (సమాన ఏవేతి) స్వప్రకాశత్వేన స్వవ్యవహారసిద్ధేర్జ్ఞానభేదస్యైవాస్మాభిరనఙ్గీ కారాదనవస్థాయాః ప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి పరిహరతి (న జ్ఞానస్యేతి) ఏకత్వపక్షే భేద ప్రతీతిముపపాదయతి (నామరూపేతి) ఏవం చ చైతన్యస్యైకత్వేన నిత్యత్వాజ్జగ ద్భిన్నత్వేన తస్య సత్యత్వాచ్చాధిష్ఠానత్వోపపత్తేః తస్మిన్ కలానామధ్యారోప ఆత్మ ప్రతిపత్త్యర్థమిహోచ్యత ఇత్యాహ (తథా చేహేతి) చైతన్యస్య నిత్యత్వేనాధిష్ఠా నత్వే సతీహ శ్రుత్యావిదం కలానామధ్యారోపణముచ్యత ఇత్యర్థః. నను చైతన్యస్య న నిత్యత్వం పరిచ్ఛేదశ్రుతేః. పరిచ్ఛిన్నస్య చ ఘటాదివదనిత్యత్వాదితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) శరీరాంతస్థత్వం ప్రత్యక్త్వవివక్షయోచ్యతే న పరిచ్ఛేదవివక్షయా తథా సత్యుత్తరవాక్యవిరోధాదిత్యాహ (నేతి) అయోగ్యత్వాదపి సోర్థో న వివక్షిత ఇత్యాహ (ఖలేతి) సోత్పత్తేః పూర్వం స్వస్యాభావాత్తత్కాలీనపురుషం పరిచ్ఛేత్తుం న శక్నోతీత్యర్థః. బీజకార్యస్య వృక్షస్య కార్యం ఫలం స్వకారణవృక్షకారణం బీజ మభ్యంతరీకరోతీతి దృష్టమితి నాయోగ్యత్వమితి శఙ్క్యతే (బీజవదితి) తద్వివృణోతి (యథేతి) దృష్టాంతే బీజవ్యక్తిభేదాదవిరోధేపీహ పురుషవ్యక్త్యైక్యాత్కారణత్వా భ్యంతరీభావయోర్విరోధ ఇత్యాహ (నేతి) నను కారణీభూతబీజస్యైవ వృక్షఫలతదంత

౨౦—'న చ మాం తాని కర్మాణి నిబధ్నంతి ధనంజయ' ఉదాసీనవదాసీనమ

శం—తస్సాన్యమిత్యర్థః. 3.నన్వాత్మా అకర్తా ప్రధానం కర్తృ అతః పురుషార్థే ప్రయో
జనమురరీకృత్య ప్రధానం ప్రవర్తతే మహదాద్యాకారేణ. తత్రేదమనుపపన్నం పురుషః
స్వాతంత్ర్యేణేక్షాపూర్వకం కర్తృత్వవచనం సత్త్వాదిగుణసామ్యే ప్రధానే ప్రమాణో
పన్నే సృష్టికర్తరి సతి ఈశ్వరేచ్ఛానువర్తిషు వా పరమాణుషు సత్సు ఆత్మనోఽప్యే
త్వేన కర్తృత్వే సాధనాభావాదాత్మన ఆత్మన్యనర్థకర్తృత్వానుపపత్తేశ్చ. న హి చే
నావాన్ బుద్ధిపూర్వకార్యాత్మనోఽనర్థం కుర్యాత్ తస్మాత్పురుషార్థేన ప్రయోజ

ఆ—ర్గతబీజరూపేణ పరిణామాత్తయోః కారణకార్యబీజయోరైక్యమిత్యాశఙ్క్య
ఏవమపి తస్య సావయవత్వాద్వృక్షవత్ఫలాకారేణపరిణతావయవేభ్యో భిన్నావయవా
నామేవతదంతర్గతబీజరూపేణ పరిణామాత్తయోర్భేదేనాధారాధేయభావస్స్యాత్ ఇహ
తు నిరవయవత్వాన్న తథాత్వమిత్యాహ (సావయవత్వాచ్చేతి) ఆద్యం హేతుం వివృ
ణోతి (దృష్టాన్తఇతి) (శ్రూయతఇతి) యస్మిన్నేతాష్షోడశకలా ఇతి యచ్ఛబ్దోక్తస్యై
పురుషస్యాంతశ్శరీరే సోమ్యస పురుష ఇతి తచ్ఛబ్దేనాభిధానాదిత్యర్థః. ద్వితీయం హే
తుం వివృణోతి (బీజేతి) (నిరవయవశ్చేతి) తథా చైకదేశేన కలాదిరూపేణ పరిణా
ఏకదేశేన తత్రావస్థానం బీజవన్న సంభవతీత్యర్థః కించ కలానాం సావయవత్వేన పరిచ్ఛే
దాత్పురుషస్య తద్విపరీతత్వాదపరిచ్ఛిన్నస్య న పరిచ్ఛిన్నాధారకత్వం సంభవతీత్యాహ
(సావయవాశ్చేతి) యద్వా సావయవత్వేన కార్యతయా మృషాత్వాన్నిరవయవతయా
పరమార్థసత్యపురుషాధారత్వం నోపపద్యత ఇత్యాహ (సావయవాశ్చేతి) నన్వాకా
కార్యశరీరే ఆకాశస్యాపరిచ్ఛిన్నస్యాభ్యన్తరీభావో దృష్ట ఇత్యాశంక్య తస్యాపి శరీర
కారేణావస్థానమేవ ఛిద్రాదివిశిష్టస్యైవ శరీరత్వాత్ న తు తదన్తస్థత్వమిత్యా
శంక్యాహ (ఏతేనేతి) యుక్త్యసహామపి వచనప్రామాణ్యాదంగీకార్యమితి శంక
(కిం దృష్టాంతేనేతి) వచనస్యాపి వస్తునోఽన్యథాకరణే సామర్థ్యాభావాద్వస్తుస్వరూపా
విరోధేనైవ బోధకత్వాదన్యథావిచారవైయర్థ్యాద్విరుద్ధార్థో న బోధార్హ ఇత్యాహ
(వచనస్యేతి) తర్హ్యన్తశ్శరీర ఇతి శ్రుతేః కథముపపత్తిరిత్యాశంక్య పురుషస్య శరీరో
పాదానత్వేన తదనుస్యూతస్య తదన్తర్గతత్వప్రతీతేస్తదభిప్రాయేయం శ్రుతిరితి సదృ
ష్టాంతమాహ (తస్మాదితి) (అండస్యేతి) అండకారణస్య వ్యోమ్నో యథా తదనుస్యూ
తత్వేన తదన్తర్గతత్వప్రతీతిః తద్వదిత్యర్థః యద్వా లోకభ్రమసమ్బద్ధం పరిచ్ఛిన్నత్వ
మనూద్యతే శ్రుత్యేత్యాహ (ఉపలబ్ధీతి) తత్రాభివ్యక్తేర్వా తదన్తర్గతత్వవ్యపదేశ
ఇత్యాహ (ఉపలభ్యతే చేతి) నను యస్మిన్నేతాష్షోడశకలాః ప్రభవంతీత్యనేనాధ్యా
రోపస్యోక్తత్వాత్ స ఈక్షామిత్యాదినా పునస్సృష్టికథనమధికమిత్యత ఆహ (యస్మి

శం—నేక్షాపూర్వకమివ నియతక్రమేణ ప్రవర్తమానేఽచేతనే ప్రధానే చేతనవదుప
చారోయం స ఈక్షాంచక్రే ఇత్యాదిః యథా రాజ్ఞః సర్వార్థకారిణి భృత్యే రాజేతి
తద్వత్ న ఆత్మనో భోక్తృత్వవత్కర్తృత్వోపపత్తేః యథా సాంఖ్యస్య చిన్మాత్రస్యా
పరిణామినోప్యాత్మనో భోక్తృత్వం తద్వద్వేదవాదినామీక్షాదిపూర్వకం జగత్కర్తృ
త్వముపపన్నం శ్రుతిప్రామాణ్యాత్ తత్త్వాంతరపరిణామాదాత్మనోఽనిత్యత్వాశుద్ధత్వా
నేకత్వనిమిత్తచిన్మాత్రస్వరూపవిక్రియాతః పురుషస్యాత్మన్యేవ భోక్తృత్వే చిన్మాత్ర

ఆ—న్నితి) (అతఇతి) క్రమప్రతిపత్త్యర్థే స ఈక్షామిత్యాద్యుచ్యతఇత్యర్థః తత్ప్రతి
పత్తిశ్చ కలోత్పత్తిప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం విపర్యయేణ తు క్రమోత ఉపపద్యతే చేతి
న్యాయేన కార్యస్య స్వకారణక్రమేణాపవాదసౌకర్యార్థం. చేత్యర్థః. ఈక్షణోక్తేః
ప్రయోజన మాహ (చేతనేతి) (సృష్టీతి) సృష్టిః ప్రాణాదేః సృష్టిః తస్యా ఉత్క్రాం
త్యాదిఫలంక్రమః ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధామిత్యాద్యుక్తానన్తర్యం ఆదిశబ్దేన లోకేషునామచేత్యా
ధారాధేయవిశేషో గృహ్యతే. నన్వీక్షణోక్త్యా న చేతనపూర్వకత్వసిద్ధిః న్యాయేన చేతన
స్యాకర్తృత్వేనాహేతుత్వేఽచేతనస్య ప్రధానాదేర్విక్రియావత్త్వేన హేతుత్వే చ సతి
ఈక్షణస్యాన్యథా నేయత్వాదితి సాంఖ్యాశ్శంకంతే (నన్వాత్మేతి) అకర్తేత్యస్య తత్రేద
మిత్యనేనాన్వయః ఆత్మా అకర్తా తత్ర తథాసతీదం కర్తృత్వవచనమనుపపన్నమిత్యర్థః
కించ తస్య కర్తృత్వాంగీకారేపి కర్తుః కులాలాదేరివ సహకారిసాధనాన్తరాభావా
దాత్మనో దుఃఖాద్యనర్థహేతుప్రాణాదిసంసారకర్తృత్వానుపపత్తేశ్చానుపపన్నం స్రష్టృ
త్వవచనమిత్యాహ (ఆత్మనోపీతి) కర్తృత్వేపీత్యపిశబ్దాన్వయః తర్హి కిం కర్తృ అత
ఆహ. (ప్రధానమితి) (కర్త్రితి) క్రియాశక్తిమత్ అతః ప్రవర్తత ఇత్యన్వయః. నను
ప్రధానస్యాచేతనస్య ప్రయోజనాపేక్షాభావాత్ ప్రవృత్త్యనుపపత్తిరిత్యత ఆహ
(పురుషార్థమితి) పురుషస్య చేతనస్య భోగాపవర్గరూపమర్థం ప్రయోజనముద్దిశ్య
ప్రవర్తతే వత్సవివృద్ధ్యర్థమచేతనస్య ధేనుదేహగతక్షీరస్య సస్యాదివివృద్ధ్యర్థమంబునశ్చా
చేతనస్య ప్రవృత్తిదర్శనాదిత్యర్థః. నను ప్రధానస్యాప్యేకత్వేన సహకార్యభావా
త్కారణత్వానుపపత్త్యా (త్త్వాప) అగత్యా చేతనస్యైవ కథంచిత్కర్తృత్వం వాచ్య
మిత్యత ఆహ (సత్త్వాదీతి) సత్త్వాదిగుణత్రయస్య సామ్యావస్థా ప్రధానమితి సాంఖ్య
మతం తత్ర సత్త్వాదిగుణైరనేకాత్మకే ప్రధానే కారణే సతి పురుషస్య కర్తృత్వవచన
సంగతేరభావాదనుపపన్నమిత్యన్వయః యది చేతనానధిష్ఠితస్యాచేతనస్య ప్రవృత్తిర్న
దృష్టేతి మన్యసే తర్హి పరమాణుకారణవాదోస్తు తత్రేశ్వరస్యాధిష్ఠాతుస్సత్త్వాదిత్యాహ
(ఈశ్వరేచ్ఛేతి) అత్రాపి సత్సివత్యస్యానుపపన్నమితి పూర్వేణాన్వయః తర్హీక్షణశ్ర

శం—స్వరూపవిక్రియా న దోషాయ భవతాం పునర్వేదవాదినాం సృష్టికర్తృత్వే
తత్త్వాంతరపరిణామ ఏవేత్యాత్మనోఽనిత్యత్వాదిసర్వదోషప్రసంగ ఇతి చేన్న ఏకస్యై
వాత్మనోఽవిద్యావిషయనామరూపోపాధ్యనుపాధికృతవిశేషాభ్యుపగమాత్ అవిద్యా
కృతనామరూపోపాధికృతో హి విశేషోఽభ్యుపగమ్యతే ఆత్మనో బంధమోక్షాదిశాస్త్ర
కృతసంవ్యవహారాద్యుపరమాత్పరమార్థతోఽనుపాధికృతం చ తత్త్వమేకమేవాద్వితీయ
ముపాదేయంసర్వతార్కికబుద్ధ్యనవగాహ్యమభయం శివమిష్యతే న తత్ర కర్తృత్వం

ఆ—వణస్య కా గతిరత ఆహ (తస్మాదితి) (పురుషార్థేనేతి) పురుషస్య భోగాపవర్గార్థ
నేత్యర్థః. ముఖ్యే ఈక్షితరి విద్యమానేన నియతక్రమేణ ప్రవర్తమానత్వేన గుణేన
యోగాద్రైక్షతేతి గౌణః ప్రయోగః మాణవకే పైంగళ్యగుణయోగేనాగ్నిశబ్ద
ప్రయోగవదిత్యర్థః నన్వేవమపీక్షితరి ప్రధానే పురుషశబ్దః కథమత ఆహ (యథా
రాజ్ఞ ఇతి) (తద్వదితి) పురుషస్య భోగాపవర్గకారిణి ప్రధానే పురుషశబ్ద ఔపచా
రిక ఇత్యర్థః స్వతోఽకర్తురపి ఆత్మనో మాయోపాధికకర్తృత్వం సంభవతీతి హృది
నిధాయ ప్రథమమాపాతతః ప్రతిబంద్యా పరిహరతి (నేతి) బుద్ధిః కర్త్రీ భోక్తా
పురుష ఇతివదద్భిస్సాంఖ్యైరాత్మనో భోక్తృత్వముక్తమిత్యర్థః (శ్రుతిప్రామాణ్యాదితి)
శ్రుత్యుక్తజగత్కర్తృత్వమవికారిణోఽపి కథంచిన్నిర్వాహ్యమిత్యర్థః సాంఖ్యః ప్రతి
బందిపరిహారం శంకతే (తత్త్వాన్తరేతి) భోగో నామ సుఖదుఃఖానుభవః స చ పురు
షస్య స్వరూపభూత ఇతి న తత్త్వాన్తరాపత్తిలక్షణపరిణామ ఇత్యర్థః పరిణామో హి
పూర్వరూపపరిత్యాగేన రూపాన్తరాపత్తిః సా చ సజాతీయరూపాన్తరాపత్త్యా విజా
తీయరూపాన్తరాపత్త్యా వా అనిత్యత్వాదికమావహేదేవేతి భోజ్యావివేకా(కో)పాధికం
భోక్తృత్వమంగీకర్తవ్యం తేన తదాత్మకకర్తృత్వేఽపి తుల్యమిత్యభిప్రేత్య ముఖ్యపరిహార
మాహ (నేతి) ఏకస్య వస్తునోఽసహాయస్యాకర్తురాప్తకామస్యాపీత్యేపేరర్థః ఉపాధి
కృతకర్తృత్వసంభవాదవిద్యారూపసహాయస్య సంభవాద్భ్రాన్త్యా (స్వ) స్మాద్భిన్నజీవా
నామనాప్తకామానాం సంభవాత్తత్పురుషార్థార్థస్రష్టృత్వం తథావిధస్యాప్యుపపద్యత
ఇతి నాచేతనస్య చేతనానధిష్ఠితస్య తద్యుక్తమితి భావః (నామరూపేతి) అనభివ్యక్త
నామరూపేత్యర్థః (బంధమోక్షాదీతి) ఆదిశబ్దేన తత్సాధనముచ్యతే మోక్షస్యాపి
బంధప్రతియోగిత్వేన సోపాధికత్వముక్తం పరమార్థస్య శ్రుత్యేకగమ్యత్వమాహ
(సర్వేతి) ఏవంభూతస్యాత్మనో న స్రష్టృత్వమిత్యాహ (న తత్రేతి) (కల్పయిత్వేతి)
కల్పయితుం ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. పురుషస్య నిర్విశేషత్వేన తస్మిన్వస్తుతః కర్తృత్వాద్య
యోగాత్తదారోపితమేవేతి కల్పయితుం ప్రవృత్తా అపి సర్వవిరోధనిరాసకాగమ

శం—భోక్తృత్వం వా క్రియాకారకఫలం చ స్యాత్ అద్వైతత్వాత్సర్వభావానాం సాంఖ్యాస్త్వవిద్యాధ్యారోపితమేవ పురుషే కర్తృత్వం క్రియాకారకఫలం చేతి కల్పయిత్వా ఆగమబాహ్యత్వాత్పునస్తతస్త్రస్యంతః పరమార్థత ఏవ భోక్తృత్వం పురుషస్యేచ్ఛంతి తత్త్వాంతరం చ ప్రధానం పురుషాత్ పరమార్థవస్తుభూతమేవ కల్పయంతోఽన్యతార్కికకృతబుద్ధివిషయాస్సంతో విహన్యంతే తథేతరే తార్కికాస్సాంఖ్యైరిత్యేవం

ఆ—ప్రమాణైకశరణత్వాభావాత్ప్రత్యక్షాదివిరోధాపత్త్యా ఆరోపితత్వాంగీకారాచ్చ త్రస్యన్తః సర్వం పరమార్థత ఏవేచ్ఛన్తి తత్రాప్యచేతనస్య భోక్తృత్వాయోగాత్తస్మాత్ప్రమాత్మనోఽంగీకుర్వన్తి కర్తృత్వాదికం తు ప్రధానస్యాంగీకుర్వంతీత్యర్థః. తర్హి తస్య కో దోష ఇత్యాశంక్య భోక్తృత్వాంగీకారే తథైవ తస్యైవ కర్తృత్వమపి స్యాదిత్యసైర్యశ్శిక్షితాస్సన్తః స్వమతాత్ప్రచ్యవన్త ఇత్యాహ (అన్యేతి) కృతాయాః శిక్షితాయాః బుద్ధేర్విషయాః అధీనాః శిక్షితబుద్ధయ ఇత్యర్థః తర్హి సాంఖ్యశిక్షకస్య తార్కికస్య మతం గ్రాహ్యమత ఆహ (తథేతి) తస్యాపి సాంఖ్యైన శిక్షితత్వాన్న తదపి గ్రాహ్య మిత్యర్థః తర్హి తస్య తార్కికస్య మతం గ్రాహ్యమిత్యాశంక్య న కస్యాపీత్యాహ (ఇత్యేవమితి) తర్హి త్వయా తార్కికమతం కిమర్థం దూష్యతే పరస్పరమేవ తైర్దూషితత్వాత్తవ తద్వదేవ ద్వేషాదిమత్త్వప్రసంగాచ్చేత్యత్రాహ (అత ఇతి) (విరోధోద్భవ కారణమితి) పారమార్థికతయా భేదదర్శనమిత్యర్థః (సంరక్షితేతి) భేదదర్శనస్య పరస్పరోక్తదోషగ్రస్తత్వాదద్వైతమేవ నిర్దుష్టమితి నిశ్చితబుద్ధిస్సన్ నిర్వాతి సర్వ వికల్పేభ్య ఉపశాంతో భవతీత్యర్థః దోషప్రదర్శనం హి కించిత్క్రియత ఇతి యదుక్తం తదేవ ప్రపంచయన్ కర్తృత్వాదేరారోపితత్వమేవ పరేణాపి వక్తవ్యమిత్యాహ (కించేత్యాదినా) తత్రాదౌ భోక్తృత్వకర్తృత్వయోర్విశేషస్య వక్తుమశకత్వాత్తయోరాశ్రయవ్యవస్థా న సంభవతీత్యాహ (భోక్తృత్వేతి) ఆశయమవిద్వాన్ శంకావసరోక్తం విశేషం శంకతే (నన్వితి) (స్వాత్మస్థో విక్రియత ఇతి) చిద్రూపేణ విక్రియత ఇత్యర్థః. (తత్త్వాన్తరేతి) అనేకత్వాశుద్ధ్యాదియుక్తస్యవిలక్షణమహదాదిరూపేణేత్యర్థః. పురుషస్య చిద్రూపేణైవ పరిణామాన్న రూపాన్తరాపత్తిః. అశుద్ధ్యాదికం వా ప్రధానస్య త్వాకారాన్తరేణ పరిణామాత్పూర్వరూపత్యాగాదశుద్ధ్యాదికం స్యాదిత్యర్థః. కించిద్రూపేణ పరిణామ ఆగంతుకో వా న వా ఆద్యే ఆగంతుకవిశేషవత్త్వేనానిత్యత్వాద్యాపత్త్యా ప్రధానాదవిశేషః భోగానంతరం పునస్స్వరూపావస్థానాన్నానిత్యత్వాదిదోషశ్చేత్ ప్రధానస్యాపి ప్రలయే తథాత్వాంగీకారాన్న తయోర్విశేషస్స్యాదితి (నాసావితి) సంగ్రహవాక్యం

శం—పరస్పరవిరుద్ధార్థకల్పనాత ఆమిషార్థిన ఇవ ప్రాణినోఽన్యోన్యం విరుధ్యమానార్థ
దర్శిత్వాత్ పరమార్థతత్త్వాద్దూరమేవాపకృష్యంతే అతస్తన్మతమనాదృత్య వేదాంతార్థ
తత్త్వమేకత్వదర్శనం ప్రత్యాదరవంతో ముముక్షవః స్యురితి తార్కికమతే దోషదర్శనం
కించిదుచ్యతేఽస్మాభిః న తు తార్కికతాత్పర్యేణ తథైతదత్రోక్తం 'వివదత్స్వేవ నిక్షిప్య
విరోధోద్భవకారణం' తైస్సంరక్షితసద్బుద్ధిః సుఖం నిర్వాతి వేదవిత్. కిం చ
భోక్తృత్వకర్తృత్వయోర్విక్రియయోర్విశేషానుపపత్తిః కా నామాసౌ కర్తృత్వా
జ్జాత్యంతరభూతా భోక్తృత్వవిశిష్టా విక్రియా యతో భోక్తైవ పురుషః కల్ప్యతే
కర్తా ప్రధానం తు కర్త్రేవ న భోక్త్రీతి. ననూక్తం పురుషశ్చిన్మాత్ర ఏవ స్వాత్మస్థ

ఆ—వివృణోతి (ప్రాగితి) (అస్యాం కల్పనాయామితి) చిద్రూపేణ తత్త్వాంతరరూపేణ
విక్రియాకల్పనాయామపి విచార్యమాణేఽర్థతో న కశ్చిదపి విశేషో లభ్యత ఇతి
తయోర్విశిష్టవిక్రియేతి వాఙ్మాత్రేణైవ కల్ప్యతే ఉచ్యత ఇత్యర్థః. ద్వితీయం శంకతే
(అథేతి) (చిన్మాత్ర ఏవేతి) న త్వాగంతుకరూపాంతరమిత్యర్థః. తర్హి కర్మజన్యః కాదా
చిత్కో భోగో న సిధ్యేదిత్యాహ (న తర్హీతి) ఏతద్దోషపరిహారాయాగంతుకం ప
ణామమంగీకృత్య భోగకాలీనవిక్రియామాత్రం భోగః స చ పురుషస్యైవ న ప్రధా
స్యేతి భోగసదసత్త్వవిశేషమాత్రేణ శంకతే (భోగకాల ఇతి) తత్రాపి కిం భోగకాలీ
విక్రియామాత్రం భోగః ఉత తత్కాలీనచిన్మాత్రగతవిక్రియావత్త్వం భోగ ఇతి వి
ల్పాద్యే భోగకాలే ప్రధానస్యాపి సుఖాద్యాకారేణ విక్రియావత్త్వాద్భోగస్స్యా
దిత్యాహ (నేతి) ద్వితీయం శంకతే (చిన్మాత్రస్యైవేతి) చిన్మాత్రస్యైవ విక్రియేత్యే
కారేణ ధర్మ్యంతరగతవిక్రియానపేక్షా చైతన్యవిక్రియా భోగ ఇత్యుచ్యతే చైతన
మాత్రగతా తదసాధారణా విక్రియా భోగ ఇతి వా నాద్యః సుఖాదిరూపప్రధా
విక్రియాం వినా భోగాసిద్ధేః. న ద్వితీయః చైతన్యాసాధారణవిక్రియాభోగ ఇత్య
హేత్వభావాత్స్వాసాధారణ విక్రియాభోగ ఇతి వక్తవ్యం తథా చాతిప్రసంగః స
స్యాపి స్వాసాధారణవిక్రియావత్త్వాత్ భోగకాలీనాసాధారణవిక్రియావత్త్వం
ప్రధానస్యాప్యస్తి తత్కాలీనసుఖాదివిక్రియావత్త్వాదితి దూషయతి (ఔష్ణ్యే
నను భోగకాలీనాసాధారణవిక్రియైవ భోగః నచాగ్న్యాదేస్తత్కాలే నియమే
విక్రియాస్తి న చ ప్రధానస్యాపి ప్రసంగః ఇష్టాపత్తేరితి శంకతే (ప్రధానే
భోక్తా హి శేషీ భో(గ)గ్యశ్చ శేషః ఉభయోరపి భోక్తృత్వే శేషశేషిభావో న స్యా
త్యాహ (నేతి) నను భోగస్సత్త్వగుణప్రధానచేతోరూపేణ పరిణతప్రకృతే
ధర్మః తస్యాః విక్రియోపపత్తేః న పురుషస్య తస్యావిక్రియత్వాత్ న చ తస్య భో

—విక్రియతే భుంజానః న తత్వాంతరపరిణామేన ప్రధానం తు తత్త్వాంతరపరిణా
విక్రియతే అతోఽనేకమశుద్ధమచేతనం చేత్యాదిధర్మవత్ తద్విపరీతః పురుషః
ృావిశేషః వాఙ్మాత్రత్వాత్ ప్రాగ్భోగోత్పత్తేః కేవలచిన్మాత్రస్య పురుషస్య భోక్తృ
నామ విశేషో భోగోత్పత్తికాలే చేజ్జాయతే నివృత్తే చ భోగే పునస్తద్విశేషాదపేత
న్మాత్ర ఏవ భవతీతి చేత్. మహదాద్యాకారేణ చ పరిణమ్య ప్రధానం తతో
పేత్య పునః ప్రధానస్వరూపేణావతిష్ఠత ఇత్యస్యాం కల్పనాయాం న కశ్చిద్విశేష
వాఙ్మాత్రేణ ప్రధానపురుషయోర్విశిష్టవిక్రియా కల్ప్యతే అథ భోగకాలేపి
న్మాత్ర ఏవ ప్రాగ్వత్పురుష ఇతి చేత్ న తర్హి పరమార్థతో భోగః పురుషస్య భోగ
లే చిన్మాత్రస్య విక్రియా పరమార్థైవ తేన భోగః పురుషస్యేతి చేన్న ప్రధానస్యాపి
గకాలే విక్రియావత్త్వాద్భోక్తృత్వప్రసంగః చిన్మాత్రస్యైవ విక్రియాభోక్తృత్వ
చేత్ ఔష్ణ్యాద్యసాధారణధర్మవతామగ్న్యాదీనామభోక్తృత్వే హేత్వనుపపత్తిః

—భావప్రసంగః తస్య తథావిధచిత్తప్రతిబిమ్బితత్వమాత్రేణ భోక్తృత్వవ్యపదేశ
శంకతే (భోగధర్మవతీతి) (సత్వాంగినీతి) సత్త్వగుణోంగీ ప్రధానం యస్య తస్మిన్
నసీత్యర్థః తర్హి చిత్తగతభోగేన చైతన్యే విశేషో జాయతే వా న వేతి వికల్ప్య న
తీయ ఇత్యాహ (నేతి) కించాస్మిన్ పక్షే స్వకీయశాస్త్రప్రణయనం చ వ్యర్థం
ృదిత్యాహ (భోగరూపశ్చేదితి) ఆద్యే సవిశేషస్సతో వా అసతోవేతి వికల్ప్య
్యవిశేషవత్త్వే పురుషస్య వికారిత్వం స్యాదితి మనసి నిధాయాస్యారోపితవిశేషవత్త్వ
స్తీత్యాద్యం శంకతే (అవిద్యేతి) అనర్థేతి) భోగరూపేత్యర్థః తర్హి భోక్తృత్వవిశేష
ృత్త్రృత్వాదివిశేషస్య ప్రధానాదేశ్చారోపత్వమంగీకర్తుం యుక్తం నార్థవైశసం
స్మదుక్తరీత్యా బంధమోక్షవ్యవహారసిద్ధ్యుపపత్తేః తథాకల్పనాయాం ప్రయోజనాభా
త్ ప్రమాణాభావాత్ ప్రత్యుత సర్వశ్రుతివిరోధాపత్తేశ్చేత్యాహ (పరమార్థత
ి) పురుషాద్వస్త్వన్తరం చ ప్రధానమిత్యన్వయః ఉక్తదోషజాతం సాంఖ్యస్య మతం
ాక్షకామినా నాదర్తవ్యమితి జ్ఞాపనార్థముక్తం న తు ద్వేషపక్షపాతాదిత్యాశయే
ాహ (ఇతి నాదర్తవ్యమితి) ఆత్మైకత్వపక్షేపి నిరసనీయబంధాభావాచ్ఛాస్త్రప్రణయనా
ర్థక్యమితి శంకతే (ఏకత్వేపీతి) కిమాత్మైకత్వనిశ్చయవన్తం ప్రతి తస్యానర్థక్యముచ్యతే
ద్విపరీతం ప్రతి వేతి వికల్ప్యాద్యం ప్రతి ప్రణయనాభావాదానర్థక్యదోషాభావ
ాహ. (నాభావాదితి) దోషాపాదనాభావాదిత్యర్థః సంగ్రహవాక్యం వివృణోతి (న
్యాత్మైకత్వఇతి) నిశ్చిత ఇతి శేషః తదభావే శాస్త్రప్రణేత్రాద్యభావే ఇయం కల్పనైవ
ర్థ ఏదనర్థకం చేతి(వి)కల్పనైవానుపపన్నేత్యర్థః నైవానుపపన్నేతి పాఠే తు తదభావ
త్యనేనైకత్వనిశ్చయాభావోఽభిధీయతే తదానీం నిరసనీయబంధాదిసత్త్వాదియం

శం—ప్రధానపురుషయోర్ద్వయోర్యుగపద్భోక్తృత్వమితి చేన్నప్రధానస్య పారార్థ్యా
నుపపత్తేః న హి భోక్త్రోర్ద్వయోరితరేతరగుణప్రధానభావ ఉపపద్యతే ప్రకాశయోరివే
తరేతరప్రకాశనే భోగధర్మవతి సత్త్వాంగిని చేతసి పురుషస్య చైతన్యప్రతిబింబాదయో
ఽవిక్రియస్య పురుషస్య భోక్తృత్వమితి చేన్న పురుషస్య విశేషాభావే భోక్తృత్వ
కల్పనానర్థక్యాత్ భోగరూపశ్చేదనర్థః పురుషస్య నాఽస్తి సదా నిర్విశేషత్వాత్పురు
షస్య కస్యాపనయనార్థం మోక్షసాధనం శాస్త్రం ప్రణీయతే అవిద్యాధ్యారోపితా
నర్థాపనయనాయ శాస్త్రప్రణయనమితి చేత్ పరమార్థతః పురుషో భోక్తైవ న కర్తా
ప్రధానం కర్త్రేవ న భోక్తృపరమార్థసద్వస్త్వంతరం పురుషాచ్చేతీయం కల్పనా
ఽఽగమబాహ్యావ్యర్థా నిర్హేతుకా చేతి నాదర్తవ్యా ముముక్షుభిః ఏకత్వేఽపి శాస్త్రప్రణ
యనాద్యానర్థక్యమితి చేన్న అభావాత్ సత్సు హి శాస్త్రప్రణేత్రాదిషు తత్ఫలార్థిషు
చ శాస్త్రస్య ప్రణయనమనర్థకం సార్థకం చేతి (వే)(వి)కల్పనా స్యాత్ న హ్యాత్మై
కత్వే శాస్త్రప్రణేత్రాదయస్తతో భిన్నాస్సంతి తదభావే ఇయం కల్పనైవానుపపన్నా
ఽభ్యుపగతే ఆత్మైకత్వే ప్రమాణార్థశ్చాభ్యుపగతో భవతా యదాత్మైకత్వమభ్యుప

ఆ— కల్పనా బంధనివృత్త్యర్థం శాస్త్రప్రణయనకల్పనా నానుపపన్నేతి యో
జ్యం కిం చ ఆత్మైకత్వనిశ్చయే జాతే తన్నిశ్చయజనకత్వేన శాస్త్రార్థవత్త్వస్య స్వానుభవ
సిద్ధత్వాత్తేనేయం శంకా కర్తుమపి న శక్యేత్యాహ (అభ్యుపగతఇతి) (ప్రమాణార్థఇతి)
ప్రమాణస్య శాస్త్రస్య అర్థః ప్రయోజనమిత్యర్థః ఏకత్వనిశ్చయవన్తం ప్రతి శాస్త్రా
నర్థక్యకల్పనాభావః శ్రుత్యాప్యుక్త ఇత్యాహ (తదభ్యుపగమే చేతి) అత్రాప్యభ్యుప
గమో నిశ్చయః ఏకత్వనిశ్చయాభావదశాయాం తు నిరసనీయారోపితబంధసత్త్వా
న్నానర్థక్యం తదపి శ్రుత్యోక్తమిత్యాహ (శాస్త్రప్రణయనేతి) అనేన ద్వితీయకల్పో
నిరస్తః శ్రుతిగతం యత్ర పదం వ్యాచష్టే (అన్యత్రేతి) అథర్వణీయమంత్రోపనిషది
ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇత్యుపక్రమ్యాపరవిద్యా ఋగ్వేదాదిరూపా వరాత్వదృశ్యత్వాది
గుణకప్రత్యస్తమితసర్వద్వైతవస్తువిషయేత్యుక్త్వా విద్యావిద్యయోర్విషయభేదః శాస్త్ర
స్యాదావేవ సూచిత ఇత్యాహ (అత్ర చేతి) అద్వైతవాదే సర్వశంకానాం శ్రుతి
ప్రామాణ్యేనైవ నిరాసాత్ తార్కికోత్ప్రేక్షితశంకాశూకస్యాపి నాత్ర ప్రవేశ
ఇత్యుపసంహరతి (అతఇతి) (రాజప్రమాణేతి) ప్రమాణరాజేత్యర్థః రాజదంతా
దిత్వాత్పరనిపాతః వేదాంతప్రమాణమేవ రాజేవ రాజా తద్బాహవః తదుక్త
న్యాయాః తైర్గుప్తః ఆత్మైకత్వమేవ విషయఇవ దేశఇవ దేశో రక్షణీయత్వాత్ సః
తార్కికభటైః యోధైః న ప్రవేశ్య ఇత్యన్వయః పూర్వవాద్యుక్తం దోషం నిరాక
రోతి (ఏతేనేతి) ఉపాధికృత్యాః అనేకాశ్శక్తయస్సాధనాని చ తత్కృతస్య భేదస్య

భవిష్యామి కస్మిన్ వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి. 3

శం—గచ్ఛతా తదభ్యుపగమే చ కల్పనానుపపత్తిమాహ శాస్త్రం యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేదిత్యాది శాస్త్రప్రణయనాద్యుపపత్తిం చాహాన్యత్ర పరమార్థవస్తుస్వరూపాదవిద్యావిషయే యత్ర హి ద్వైతమివ భవతీత్యాదివిస్తరతో వాజసనేయకే అత్ర చ విభక్తే విద్యావిద్యే పరాపరే ఇత్యాదావేవ శాస్త్రస్య అతో న తార్కికవాదభటప్రవేశో వేదాంతరాజప్రమాణబాహుగుప్తే ఇహాత్మైకత్వవిషయే ఇతి ఏతేనావిద్యాకృతనామరూపాద్యుపాధికృతానేకశక్తిసాధనకృతభేదవత్త్వాద్బ్రహ్మణః సృష్ట్యాదికర్తృత్వే సాధనాద్యభావో దోషః ప్రత్యుక్తో వేదితవ్యః పరైరుక్త ఆత్మానర్థకర్తృత్వాదిదోషశ్చ యస్తు దృష్టాంతో రాజ్ఞః సర్వార్థకారిణి కర్తర్యుపచారాద్రాజా కర్తేతి సోఽత్రానుపపన్నః స ఈక్షాంచక్ర ఇతి శ్రుతేర్ముఖ్యార్థబాధనాత్ప్రమాణభూతాయాః తత్ర హి గౌణీకల్పనా శబ్దస్య యత్ర ముఖ్యార్థో న సంభవతి ఇహ త్వచేతనస్య ముక్తబద్ధపురుషవిశేషాపేక్షయా కర్తృకర్మదేశకాలనిమిత్తాపేక్షయా చ బంధమోక్షాదిఫలార్థా నియతా పురుషం ప్రతి ప్రవృత్తిర్నోపపద్యతే యథోక్తసర్వజ్ఞేశ్వరకర్తృత్వపక్షే తూపపన్నా. 3

ఆ—అనేకత్వస్య సత్త్వాదిత్యర్థః(ఆత్మేతి) ఆత్మనో యోఽనర్థః సంసారః తత్కర్తృత్వమిత్యర్థః ఆదిశబ్దేనాప్తకామత్వేన ప్రయోజనాపేక్షానుపపత్తిస్సంగృహీతాకల్పనాయాః స్వవ్యతిరిక్తస్య జీవస్య సత్త్వాత్తస్య సంసారో నాత్మనః తదీయకర్మఫలదానార్థం చాప్తకామస్యాపి సృష్ట్యాదిప్రవృత్తిస్సంభవతి సర్వవ్యవహారస్యాపి స్వప్నతుల్యత్వాద్వా స్వప్నఇవసర్వమప్యుపపద్యత ఇతి సూత్రభాష్యాదావేవ పరిహృతఇత్యర్థః సాంఖ్యేన స్వపక్షే పురుషశబ్దస్యేక్షణస్య చోపపత్తిరుక్తా తామనూద్య నిరాకరోతి. (యస్త్వితి) యజమానః ప్రస్తరఇత్యాదావుపచారో దృష్ట ఇత్యాశంక్యాహ (తత్ర హి గౌణీతి) ప్రధానపక్షే న కేవలమీక్షణశ్రుత్యనుపపత్తిః వస్తుతస్తు తస్య స్రష్టృత్వమపి న సంభవతీత్యాహ (ఇహ త్వితి) ముక్తాన్ వర్జయిత్వా బద్ధాన్ ప్రత్యేవ ప్రవృత్తిః కర్తృకర్మాద్యపేక్షయా బంధమోక్షాదిశబ్దితభోగాపవర్గార్థా వ్యవస్థితా ప్రవృత్తిర్నోపపద్యత ఇత్యర్థః అనేన పురుషార్థం ప్రయోజనమురరీకృత్య ప్రధానం ప్రవర్తత ఇతి యదుక్తం శంకావసరే తన్నిరస్తం ఈశ్వరకారణవాదే తు న కోఽపి దోష ఇత్యాహ (యథోక్తేతి.) 3

రం—సక్తం తేషు కర్మసు, న మాం కర్మాణి లింపంతి న మే కర్మఫలే స్పృహే'త్యుక్తరీత్యా సోఽపకారాభిసంధిపూర్వకస్రష్టృత్వాభావాన్న తస్య షోడశకలాభోక్తృత్వమితి భావః. 3

స ప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధాం ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః

శం — ఈశ్వరేణైవ సర్వాధికారీ ప్రాణః పురుషేణ సృజ్యతే కథం స పురుష ఉక్తప్రకారేణేక్షిత్వా సర్వప్రాణం హిరణ్యగర్భాఖ్యం సర్వప్రాణికరణాధారమన్తరాత్మానమసృజత సృష్టవాన్ అతః ప్రాణాత్ శ్రద్ధాం సర్వప్రాణినాం శుభకర్మప్రవృత్తిహేతుభూతాం తతః కర్మఫలోపభోగసాధనాధిష్ఠానాని కారణభూతాని మహాభూతాన్యసృజత ఖం శబ్దగుణం వాయుం స్వేన స్పర్శేన కారణగుణేన చ విశిష్టం ద్విగుణం తథా జ్యోతిః స్వేన రూపేణ పూర్వాభ్యాం చ విశిష్టం త్రిగుణం శబ్దస్పర్శాభ్యాం తథా ఆపః రసేన గుణేనాసాధారణేన పూర్వగుణానుప్రవేశేన చ చతుర్గుణాః తథా గంధగుణేన పూర్వగుణానుప్రవేశేన పఞ్చగుణా పృథివీ తథా తైరేవ భూతైరారబ్ధమింద్రియం ద్విప్రకారం బుద్ధ్యర్థం కర్మార్థం చ దశసంఖ్యం తస్య చేశ్వర

ఆ — ఏవం పరపక్షం నిరాకృత్య ప్రకృతశ్రుతివ్యాఖ్యానం కుర్వన్ స ప్రాణమసృజతేత్యస్య తాత్పర్యార్థమాహ (ఈశ్వరేణైవేతి) రాజ్ఞైవేత్యర్థః. అక్షరార్థం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమితి) (హిరణ్యగర్భాఖ్యమితి) హిరణ్యగర్భ ఇత్యాఖ్యా యేనోపాధినా ఆత్మనో భవతి తం బుద్ధ్యభిన్నం సర్వప్రాణం సమష్టిప్రాణమిత్యర్థః. యథాశ్రుతే కస్మిన్నహముత్క్రాన్త ఇత్యాదినా ఆత్మన ఉత్క్రాంత్యాద్యుపాధిసృష్టేః ప్రస్తుతత్వాద్ధిరణ్యగర్భస్య జీవస్యాతథాత్వాదుపక్రమవిరోధాపత్తేః. హిరణ్యగర్భాఖ్యమిత్యుక్తిస్త్వాత్మనో హిరణ్యగర్భాదిసంసారిభావోఽప్యేతదుపాధిక ఇతి సూచయితుమితి బోధ్యం తస్య సమష్టిత్వమాహ (సర్వేతి) (అన్తరాత్మానమితి) సర్వస్థూలశరీరాంతరత్వాదాత్మబుద్ధిగోచరత్వాచ్చాన్తరాత్మా స ఇత్యర్థః. (అతఇతి) అనన్తర్యార్థేయం పంచమీ ఏవముత్తరత్రాపి న చ భూతకార్యత్వాత్ప్రాణస్య కథం తతః పూర్వకాలీనత్వమితి వాచ్యం సత్యం సూక్ష్మభూతసృష్ట్యనన్తరం ప్రాణమసృజతేతి కల్పనీయత్వాత్ న చైతదనన్తరం భూతసృష్ట్యుక్తివిరోధశంకా తస్యాః పంచీకృతస్థూలభూతవిషయత్వోపపత్తేః. అతఏవ భోగసాధనాధిష్ఠానానీత్యుక్తం సూక్ష్మాణాం తథాత్వాయోగాత్ న చైవమపి స్థూలభూతసృష్ట్యనన్తరమింద్రియమనస్సృష్ట్యుక్తివిరోధః.

రం — (స ప్రాణమసృజతేత్యాది) సః జీవః ఏవం పర్యాలోచ్య ప్రథమతః స్వోత్క్రాంతిప్రతిష్ఠాసహభూతోత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠం ముఖ్యప్రాణం సృష్టవాన్ తస్మాచ్ఛ్రద్ధాం ఆస్తిక్యబుద్ధిం పంచమహాభూతాని వాగాదీంద్రియం మనో వ్రీహ్యాదిరూపమన్నం తదాయత్తం శరీరేంద్రియసామర్థ్యం శరీరశోషణాదిలక్షణం తపః ఋగ్యజుస్సామాదీన్మంత్రాన్జ్యోతిష్టోమాదీని కర్మాణి కర్మఫలభూతాంస్స్వర్గాదీన్లోకాన్ తేషు

పృథివీంద్రియం మనోఽన్నమన్నాద్వీర్యం తపోమంత్రాః

శం—మంతస్థం సంశయసంకల్పాదిలక్షణం మనః ఏవం ప్రాణినాం కార్యం కారణం చ సృష్ట్వాతత్స్థిత్యర్థం వ్రీహియవాదిలక్షణమన్నం తతశ్చాన్నాదద్యమానాద్వీర్యం సామర్థ్యం బలంసర్వకర్మప్రవృత్తిసాధనం తద్వీర్యవతాం చ ప్రాణినాం తపోవిశుద్ధిసాధనం సంకీర్యమాణానాం మంత్రాః తపోవిశుద్ధాంతర్బహిఃకరణేభ్యః కర్మసాధనభూతా ఋగ్యజుస్సామాథర్వాంగిరసః తతః కర్మ అగ్నిహోత్రాదిలక్షణం తతో లోకాః కర్మణాం ఫలం తేషు చ సృష్టానాం ప్రాణినాం నామ చ దేవదత్తో యజ్ఞదత్తఇత్యాది ఏవమేతాః ప్రాణినామవిద్యాదిదోషబీజాపేక్షయా సృష్టాస్తైమిరికదృష్టిసృష్టా ఇవ ద్విచంద్రమశకమక్షికాద్యాః స్వప్నదృక్సృష్టా ఇవ చ సర్వపదార్థాః పునస్తస్మిన్నేవ పురుషే

ఆ—భూతారబ్ధదేహాధిష్ఠితానామేవ తేషాం కార్యక్షమత్వేన తేషాం తదనన్తరత్వోక్తిరితి భావః భోగసాధనాధిష్ఠానత్వం భూతానాం తత్కారణత్వాదిత్యాహ (కారణభూతానీతి) తేషాం భూతానాం లక్షణతయా ఖం శబ్దగుణమిత్యాదినా అసాధారణగుణా ఉక్తాః పూర్వపూర్వగుణానువృత్తిస్తు పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరోపాదానత్వసూచనార్థం స్థౌల్యతారతమ్యసిద్ధ్యర్థం చేతి బోధ్యం. (వాయుమితి) శ్రుతౌ వాయురిత్యాది ప్రథమాద్వితీయార్థా ప్రాణమసృజతేతి ద్వితీయయోపక్రమాత్ (తైరేవేతి) అపంచీకృతావస్థాయామిత్యర్థః. (తస్య చేశ్వరమితి) నియామకమిత్యర్థః. (సంకీర్యమాణానామితి) అవిశుద్ధసత్త్వతయా పాపాచరణేన తైః పాపైస్సంకీర్యమాణానాం సంకరపరిహారాయ చిత్తశుద్ధిసాధనం తపోఽసృజతేత్యర్థః. (ఫలమితి) లోక్యతే భుజ్యత ఇతి లోకః ఫలమిత్యర్థః. (నామచేతి) బ్రాహ్మణాదినామ్నోక్తవ్యవహారాసంకరార్థమిత్యర్థః. నన్వీశ్వర (సృష్ట) సృష్టత్వోక్త్యా కలానాం సత్యత్వమంగీకర్తవ్యం ఆరోపే శుక్తిరజతాదౌ సృష్టత్వవ్యవహారాభావాదిత్యాశంక్యాంగుల్యవష్టమ్భనేత్రమర్దనాదినా ప్రయత్నేన సృష్టస్య ద్విచంద్రమశకమక్షికాదేరారోపత్వదర్శనాత్ అథ రథాన్రథయోగాన్ పథః సృజత ఇతి సృష్టత్వేనోక్తస్వప్నపదార్థస్య చ భ్రమత్వదర్శనాన్నైవమిత్యాహ (ఏవమేతాఇతి) అవిద్యాకామకర్మాదిదోషరూపం యద్బీజం తదపేక్షయా తత్సాధనీకృత్యేత్యర్థః తైమిరికశబ్దో నేత్రేఽంగుల్యవష్టంభాద్యుపలక్షణార్థః. ఏవమాత్మ

రం—లోకేషు స్వర్గాదినామాని సృష్టవానిత్యర్థః. యద్యపి షోడశకలాస్రష్టృత్వం పరమాత్మన ఏవ తథాపి తద్ధేతుభూతాదృష్టారంభకకర్మకర్తృత్వేనాయం స్రష్టృత్వవాద ఇతి ద్రష్టవ్యం తతశ్చ స్వభోగోపకారికాష్షోడశాపి కలాస్తద్ధేతుభూతా దృష్టారంభ

కర్మలోకాలోకేషు చ నామ చ. ౪

స యథేమానద్యస్స్యందమానాః సముద్రాయణాస్సము
ద్రం ప్రాప్యాస్తం గచ్ఛంతి భిద్యేతే తాసాం నామరూపే

శం—ప్రలీయంతే హిత్వా నామరూపాదివిభాగం. ౮

శం—కథం సః దృష్టాన్తః తథా లోకే ఇమా నద్యః స్యందమానాః స్రవంత్యః సముద్రాయణాః సముద్రః అయనం గతిః ఆత్మభావో యాసాం తాః సముద్రాయణాః సముద్రం ప్రాప్య ఉపగమ్యాస్తం నామరూపతిరస్కారం గచ్ఛంతి తాసాం చాస్తంగతానాం భిద్యేతే వినశ్యేతే నామరూపే గంగా యమునేత్యాదిలక్షణే తదభేదేన సముద్ర ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే తద్వస్తూదకలక్షణం ఏవం యథాఽయం దృష్టాన్తః ఉక్తలక్షణస్య ప్రకృతస్య పురుషస్య పరిద్రష్టుః పరిసమంతాద్ద్రష్టుః దర్శనస్య కర్తుః స్వరూప

ఆ—ప్రతిపత్త్యర్థమధ్యారోపముక్త్వా తదపవాదమవతారయతి (పునస్తస్మిన్నేవేతి.) ౮

ఆ—గ్రామాదివద్భేదేన గన్తవ్యభ్రమం వారయతి (ఆత్మభావఇతి) అస్తశబ్దేన నాశో నాభిధీయతే భేదకోపాధినామరూపయోర్నాశేపి స్వరూపస్య సముద్రాత్మనా విద్యమానత్వాదిత్యాహ (నామరూపేఇతి) (తిరస్కారమితి) పూర్వరూపతిరస్కారమిత్యర్థః. (తద్వస్త్వితి) నామరూపనాశానన్తరం పరిశిష్టముదకలక్షణం వస్తు సముద్ర ఇత్యేవోచ్యత ఇత్యన్వయః. పురుషస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ పురుషం స్వాత్మరూపం (పరిద్రష్టురితి) పరితస్సర్వం స్వరూ (సత్వేన) పేణ పశ్యత ఇత్యర్థః. ద్రష్టురిత్యుక్తే ఆగంతుకస్య దర్శనస్య కర్తా ప్రతీయత ఇత్యత ఆహ (దర్శనస్య కర్తుస్స్వరూపభూతస్యేతి) స్వరూపత్వే దర్శనస్య తత్ర కర్తృత్వానుపపత్తేస్తదర్థే కర్తరి తృచ్ ప్రత్యయవిరోధఇత్యా

రం—కకర్మాణి కృత్వా సృష్టవాన్ అతస్తదోభోక్తృతయా షోడశకలత్వం జీవస్యేతి యావత్. ౮

రం—అథ పరమాత్మన ఈదృక్త్వాభావాదకలత్వం తద్ద్వారా ముముక్షువేద్యత్వం చోపపాదయతి(సయథేమానద్యఇతి) యథా ప్రస్రవంత్యో గంగాద్యాః నద్యః సముద్రాయణాః అయనశబ్దేనాధారత్వముఖేనాత్మత్వముచ్యతే సముద్రాపృథక్స్థితి ప్రతిపత్తియోగ్యా భూత్వా సముద్రం ప్రాప్యాస్తం గచ్ఛన్తి. అదర్శనం యాంతి న తు సముద్రే వృద్ధ్యాదిలక్షణం వికారముత్పాదయితుం ప్రభవంతి. తాసాం చ గంగాయమునాదినామాని యాని యాని చ శుక్లకృష్ణాదిరూపాణి ప్రాక్తనాని విభిద్యంతే తత్ప్రవేశానన్తరం నామాన్తరం రూపాన్తరం చ భవతీత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి (సముద్ర ఇత్యే

సముద్ర ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే ఏవమేవాస్య పరిద్రష్టు
రిమాష్షోడశకలాః పురుషాయణాః పురుషం ప్రాప్యాస్తం

శం—భూతస్య యథాఽర్కః స్వాత్మప్రకాశస్య కర్తా (సర్వతః) తద్వత్ ఇమాః షోడశకలాః ప్రాణాద్యా ఉక్తాః కలాః పురుషాయణాః నదీనామివ సముద్రః పురుషోఽయనం ఆత్మభావగమనం యాసాం కలానాం తాః పురుషాయణాః పురుషం ప్రాప్య పురుషాత్మభావముపగమ్య తథైవాస్తం గచ్ఛంతి. భిద్యేతే తాసాం నామరూపే కలానాం ప్రాణాద్యాఖ్యారూపం చ యథాస్వం భేదే చ నామరూపయోర్యదనష్టం తత్త్వం పురుష ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే బ్రహ్మవిద్భిః య ఏవం విద్వాన్ గురుణా ప్రదర్శితకలాప్రళయమార్గః. స ఏష విద్యయా ప్రవిలాపితాస్వవిద్యాకామకర్మజనితాసు ప్రాణాదికలా

ఆ—శంక్యార్కస్సర్వతః స్వప్రకాశక ఇత్యత్ర యథా కర్త్రర్థకస్య ప్రత్యయస్యోపచరితత్వం తద్వదిహాపీత్యాహ (యథార్క ఇతి) (నదీనామివేతి) ఇవశబ్దస్తథా శబ్దార్థే యథా నదీనాం సముద్రోఽయనం తథా పురుషోఽయనమిత్యన్వయః. అస్తగమనస్వరూపమాహ (భిద్యేతే ఇతి) నామరూపభేద ఏవాస్తగమనమిహేత్యర్థః. (యథాస్వమితి) యస్య యత్స్వరూపం ప్రాణాద్యాత్మకం తదపి భిద్యత ఇత్యన్వయః పురుష ఇత్యేవం ప్రోచ్యత ఇత్యస్యార్థమాహ (భేదే చేతి) (యదనష్టమితి) కలానాం హి రూపమారోప్యాధిష్ఠానోభయాత్మకం సత్యానృతమిథునరూపం తత్రారోప్యస్య నామరూపాత్మకస్య భేదేఽధిష్ఠానాత్మకరూపపురుషాత్మనోచ్యత ఇత్యర్థః. యథా సముద్రస్వరూపభూతం జలం మేఘైరాకృష్యాభివృష్టం గంగాదినామరూపోపాధినా సముద్రాద్భిన్నమివ వ్యవహ్రియమాణం తదుపాధివిగమే సముద్రస్వరూపమేవ ప్రతిపద్యతే ఏవమవిద్యాకృతనామరూపోపాధివశాదాత్మనో భిన్నమివ స్థితం సర్వం జగద్విద్యయా

రం—వోచ్యత ఇతి) తత్ప్రవిష్టం నదీజాతం సర్వం సముద్ర ఇత్యేవ ప్రోచ్యతే. న తు గంగాయమునేతి స యథా సదృష్టాన్తో యథేత్యర్థః. ఏవమేవ అస్య పరిద్రష్టుః అనుభవితుః భోక్తుర్జీవస్య భోగోపకరణభూతా ఇమాష్షోడశాపి కలాః నిరుపాధికపురుషశబ్దవాచ్యం వాసుదేవం ప్రాప్యాస్తం గచ్ఛంతి యథా శిలాతలం ప్రాప్య క్షురధారాః కుంఠీభవంతి తథా భోగాధాయకా న భవంతీత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (పురుషాయణా ఇతి) పురుషసంకల్పాధీనస్వరూపస్థితిప్రవృత్తికా ఇత్యర్థః. ఆసాం కలానాం జీవవిషయే భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణత్వాదినామరూపభేదవత్పరమాత్మవిషయే భోగస్థానత్వాదినామరూపే న స్తః తదేవ దర్శయతి (పురుష ఇత్యేవమితి) పురుషాపృథక్సిద్ధిప్రతిపత్తికతయా పురుష ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే న తు తద్భిన్నత్వేన తద్భోగ్యభోగస్థాన

గచ్ఛంతి భిద్యేతే తాసాం నామరూపే పురుష ఇత్యేవం
ప్రోచ్యతే స ఏషోకలోఽమృతో భవతి తదేష శ్లోకః. ౫
అరా ఇవ రథనాభౌ కలా యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితాః, తం
వేద్యం పురుషం వేద మా వో మృత్యుః పరివ్యథా ఇతి. ౬

శం—స్వకలః అవిద్యాకృతకలానిమిత్తో హి మృత్యుః తదపగమేఽకలత్వాదేవాఽమృతో భవతి. తత్ ఏతస్మిన్నర్థే ఏష శ్లోకః. ౫

శం—అరాః రథచక్రపరివారాః ఇవ రథనాభౌ రథచక్రస్య నాభౌ యథా ప్రవేశితాస్తదాశ్రయా భవంతి యథా తథేత్యర్థః. కలాః ప్రాణాద్యాః యస్మిన్ పురుషే ప్రతిష్ఠితాః ఉత్పత్తిస్థితిలయకాలేషు తం పురుషం కలానామాత్మభూతం వేద్యం వేదనీయం పూర్ణత్వాత్పురుషం పురి శయనాద్వా వేద జానీయాత్ యథా హే శిష్యాః వః యుష్మాన్మృత్యుర్మా పరివ్యథాః మా పరివ్యథయతు న చేత్ (విజ్ఞాయేత పురుషో మృత్యునిమిత్తాం) వ్యథామాపన్నా దుఃఖిన ఏవ యూయం స్థ అతస్తన్మాభూద్యుష్మాకమిత్యభిప్రాయః. ౬

ఆ—ఽవిద్యాకృతనామరూపవిగమే బ్రహ్మమాత్రతయావశిష్యత ఇత్యర్థః. ఏవం ప్రాణాదికలోపాధికఆత్మన ఉత్క్రమణాదిశబ్దితమరణాదివ్యవహారఇత్యుక్తేః ప్రయోజనం ప్రాణాదిని(వృత్తావు)మిత్తోత్క్రమణాదిసర్వసంసారధర్మరహితాత్మస్వరూపావస్థానం రూపం దర్శయితుం స ఏష ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే (యఏవంవిద్వానిత్యాదినా.) ౫

ఆ—(పరివారా ఇతి) నాభేః పరితో నాభౌ నేమ్యాం చ ప్రోతాస్తిర్యక్కాష్ఠవిశేషా ఇత్యర్థః (యథాప్రవేశితాఇతి) యథావత్ సమ్యక్ప్రవేశితా ఇత్యర్థః మావోర్థం వ్యతిరేకప్రదర్శనేన స్పష్టయతి (న చేదితి). ౬

రం—త్యాదినా తత్కలా ప్రోచ్యతే (స ఏషఇతి) తస్మాత్పరమాత్మనః కలాభోక్తృత్వాభావాదకల ఇత్యేవోచ్యతే అతఏవామృతశ్చ మరణస్య భోక్తృత్వరూపకలాసంబంధాధీనత్వాదితి భావః (తదేష ఇతి) తత్ పరమాత్మనస్స్వరూపమధికృత్య వక్ష్యమాణశ్లోకః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. ౫

రం—(అరా ఇవేతి) యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితాః యదాత్మికాః యదుపాదానా ఇత్యర్థః యథావత్తమేవ పురుషం ముముక్షువేద్యమవగచ్ఛత బ్రహ్మజ్ఞానఫలమాహ (మావోమృత్యురితి) వః బ్రహ్మజ్ఞానాం యుష్మాకం పరితో వ్యథాః మృత్యుర్మాకార్షీదిత్యర్థః. ౬

తాన్ హోవాచైతావదేవాహమేతత్పరం బ్రహ్మ వేద
నాతః పరమస్తీతి. ౭
తే తమర్చయన్తస్త్వం హి నః పితా యోఽస్మాకమవిద్యా

శం—తానేవమనుశిష్య శిష్యాన్ తాన్ హోవాచ పిప్పలాదః కిల ఏతావ వేద్యం పరం బ్రహ్మ వేద విజానామ్యహమేతత్ నాతః అస్మాత్పరమస్తి ప్రకృష్ట వేదితవ్యమిత్యేవముక్తవాన్ శిష్యాణామవిదితశేషాస్తీత్యాశంకానివృత్తయే కృతార్థ ఃననార్థం చ. ౭

శం—తతస్తే శిష్యాః గురుణానుశిష్టాస్తం గురుం కృతార్థాస్సంతో విద్యానిష్క్రి ఃపశ్యన్తః కిం కృతవన్త ఇతి ఉచ్యతే అర్చయన్తః పాదయోః పుష్పాంజలిప్రకిర

ఆ—శిష్యాణాం కృతార్థతాబుద్ధిజననార్థం తానిత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే నేవమితి.) ౭

ఆ—(ప్రకిరణేనేతి) ప్రక్షేపణేనేత్యర్థః (అతఏ పితృత్వం తవేతి) 'జనకశ్చోప ం చ యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, అన్నదాతా భయత్రాతా పంచైతే పితరః

రం—(తాన్హోవాచేతి) తాన్ సుకేశాదీన్ షడపి శిష్యాన్ప్రత్యేతదువాచ మేతావదేవ పరం బ్రహ్మ జానామి పరబ్రహ్మవిషయే మమైతావదేవ జ్ఞానం ఇతో కం నాస్తీత్యర్థః. ౭

రం—(తే తమర్చయన్త ఇతి) తే షడపి శిష్యాః తం పిప్పలాదం త్వమస్మా సంసారార్ణవాపారతీరప్రాపకతయా పితాసి తస్మాత్త్వత్తో జన్మైవ శ్రేష్ఠం జన్మ ం విద్యాతస్తం జనయతి తచ్ఛ్రేష్ఠం జన్మే'తి శ్రవణాదిత్యర్చయన్తః పూజయంతో ఘుః ఉత్తరశాంతిస్థానే నమః పరమఋషిభ్య ఇతి వాక్యం. అభ్యాస ఉపనిషత్స స్త్వర్థః న చైతావదేవాహం పరం బ్రహ్మ వేద నాతఃపరమస్తీతి షోడశకలజీవాతి పరబ్రహ్మనిషేధః కిన్నస్యాదితి వాచ్యం అధికం తు భేదనిర్దేశాదిత్యాదిభిర్విరోధ సంగాత్ తత్ర హి జీవాభేదాద్బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వే హితాకరణాదిదోష శంక్య జీవభేదాద్దోషాభావస్సిద్ధాంతితః తథా హి తదధికరణభాష్యం జగతో హ్మానన్యత్వం ప్రతిపాదయద్భిః 'తత్త్వమసి అయమాత్మా బ్రహ్మే'త్యాదిభిర్జీవస్యాపి హ్మానన్యత్వం వ్యపదిశ్యత ఇత్యుక్తం తత్రేదం చోద్యతే యదీతరస్య జీవస్య హ్మభావోఽమీభిర్వాక్యైర్వ్యపదిశ్యతే తదా బ్రహ్మణస్సార్వజ్ఞ్యసత్యసంకల్పాది ఃక్తస్యాత్మనో హితరూపజగదకరణమహితరూపజగత్కారణమిత్యాదయో దోషాః సజ్యేరన్ ఆధ్యాత్మికాధిదైవికాధిభౌతికానన్తదుఃఖాకరం చేదం జగత్ న చేదృశే

శం—ణేన ప్రణిపాతేన చ శిరసా కిమాచరిత్యాహ త్వం హి నః అస్మాకం పితా బ్రహ్మ
శరీరస్య విద్యయా జనయితృత్వాన్నిత్యస్యాజరామరస్యాభయస్య యస్త్వమేవాస్మాక
మవిద్యాయాః విపరీతజ్ఞానాజ్జన్మజరామరణరోగదుఃఖాదిగ్రాహాదవిద్యామహోదధ

ఆ—స్మృతా' ఇతి స్మృతేరిత్యర్థః. యోస్మాకమితి హేతూక్తేస్తాత్పర్యం వదన్ పిత్ర
త్వోక్తిమాత్రేణ విద్యానిష్క్రియార్థం కిం దత్తమిత్యపేక్షాయాం స్వశరీరమేవ పరిచారక

రం—స్యానర్థే స్వాధీనో బుద్ధిమాన్ప్రవర్తతే జీవాద్బ్రహ్మణో భేదవాదిన్యః శ్రుత
యోజగద్బ్రహ్మణోరనన్యత్వం వదతా త్వయైవ పరిత్యక్తాః భేదే సత్యనన్యత్వాసిద్ధేః
ఔపాధికభేదవిషయాః భేదశ్రుతయః స్వాభావికాభేదవిషయాశ్చాభేదశ్రుతయ ఇతి
చేత్ తత్రేదం వక్తవ్యం స్వభావతస్స్వస్మాదభిన్నం జీవం కిమనుపహితం జగత్కారణం
బ్రహ్మ జానాతి వా న వా, న జానాతి చేత్సర్వజ్ఞత్వహానిః జానాతి
చేత్స్వస్మాదభిన్నస్య జీవస్య దుఃఖం స్వదుఃఖమేవ జానతో బ్రహ్మణో హితాకరణా
హితకరణాదిదోషప్రసక్తిరనివార్యా జీవబ్రహ్మణోరజ్ఞానకృతో భేదః తద్విషయా భేద
శ్రుతిరితి చేత్ తత్రాపి జీవాజ్ఞానపక్షే పూర్వోక్తో వికల్పస్తత్ఫలం చ తదవస్థం బ్రహ్మ
జ్ఞానపక్షే స్వప్రకాశస్వరూపస్య బ్రహ్మణోఽజ్ఞానసాక్షిత్వం తత్కృతజగత్సృష్టిశ్చ
న సంభవతి అజ్ఞానేన ప్రకాశస్తిరోహితశ్చేత్ తిరోధానస్య ప్రకాశనివృత్తికరత్వేన
ప్రకాశస్యైవ స్వరూపత్వాత్స్వరూపనివృత్తిరేవేతి స్వరూపనాశాదిదోషసహస్రం
ప్రాగేవోదీరితం అతఇదమసంగతం బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వమితి ఇతరవ్యపదేశాద్ధితా
కరణాదిదోషప్రసక్తిరితి సూత్రేణ పూర్వపక్షం ప్రాపయ్య సిద్ధాంతోఽభిధీయతే
అధికం తు భేదనిర్దేశాదితి తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి ఆధ్యాత్మికాదిదుఃఖయోగార్హా
ప్రత్యగాత్మనోధికమర్థాన్తరభూతం బ్రహ్మ కుతః భేదనిర్దేశాత్ ప్రత్యగాత్మనో హి
భేదేన నిర్దిశ్యతే 'పరం బ్రహ్మ య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోన్తరో యమాత్మా న వేద
యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః పృథ
గాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా జుష్టస్తతస్తేనామృతత్వమేతి సకారణం కరణాధి
పాధిపః తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజా
వీశనీశౌ ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తః ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢః అస్మాన్మాయీ సృజతే
విశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిర్గుణేశః నిత్యోని
త్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్ యోఽ
వ్యక్తమన్తరే సంచరన్యస్యావ్యక్తం శరీరం యమవ్యక్తం న వేద యోఽక్షరమన్తరే

యాః పరం పారం తారయసీతి నమః పరమఋషిభ్యో

శం—ర్విద్యాప్లవేన పరం అపునరావృత్తిలక్షణం మోక్షాఖ్యం మహోదధేరివ పారం తారయస్యస్మానిత్యతః పితృత్వం తవాస్మాన్ప్రత్యుపపన్నమితరస్మాత్ ఇతరోఽపి హి పితా శరీరమాత్రం జనయతి తథాపి సంప్రపూజ్యతమో లోకే కిము వక్తవ్యమాత్యంతికాభయదాతురిత్యభిప్రాయః నమః పరమఋషిభ్యః బ్రహ్మవిద్యాసంప్రదాయకర్తృభ్యః నమః

ఆ—తయా దాసభావేన గురవే దత్తమిత్యాహ (ఇతరస్మాదితి) పితృత్వాదేవ హి పూజ్యతరత్వేన పరిచార్యత్వం స్వామిత్వం కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః అతఏవ వాజసనేయకే

రం—సంచరన్యస్యాక్షరం శరీరం యమక్షరం న వేద ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాపహతపాప్మాదివ్యో దేవ ఏకో నారాయణ’ ఇత్యాదిభిః అశ్మాదివచ్చ తదనుపపత్తిరితి అశ్మకాష్ఠలోష్ఠతృణాదీనామత్యన్తహేయానాం సతతవికారాస్పదానామచిద్విశేషాణాం నిరవద్యనిర్వికార నిఖిలహేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానస్వేతరసమస్త వస్తువిలక్షణానన్తజ్ఞానానందైకస్వరూపనానావిధానన్తమహావిభూతిబ్రహ్మస్వరూపైక్యం యథా నోపపద్యతే తథా చేతనస్యాప్యనన్తదుఃఖార్హస్య ఖద్యోతకల్పస్య అపహతపాప్మేత్యాదివాక్యావగతసకలహేయప్రత్యనీకానవధికాతిశయాసంఖ్యేయకల్యాణగుణగణాకర బ్రహ్మభావానుపపత్తిః సామానాధికరణ్యనిర్దేశః యస్యాత్మా శరీరమిత్యాదిశ్రుతేర్జీవస్య బ్రహ్మశరీరత్వాద్బ్రహ్మణో జీవశరీరతయా తదాత్మత్వేనావస్థితేః జీవప్రకారకబ్రహ్మప్రతిపాదనపరశ్చైతదవిరోధీ ప్రత్యుతైతస్యార్థస్యోపపాదకశ్చేతి అవస్థితేరితి కాశకృత్స్న ఇత్యాదిభిరసకృదుపపాదితం అతః సర్వావస్థం బ్రహ్మ చిదచిద్వస్తుశరీరమితి సూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరం బ్రహ్మ కారణం తదేవ బ్రహ్మ స్థూలచిదచిద్వస్తుశరీరం జగదాఖ్యం కార్యమితి జగద్బ్రహ్మణోస్సామానాధికరణ్యోపపత్తిః జగతో బ్రహ్మకార్యత్వం బ్రహ్మణోఽనన్యత్వమచిద్వస్తునో జీవస్య బ్రహ్మణశ్చ పరిణామిత్వదుఃఖిత్వకల్యాణగుణాకరత్వస్వభావాసంకరస్సర్వశ్రుత్యవిరోధశ్చ భవతి ‘సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమే’వేత్యవిభాగావస్థాయామప్యచిద్యుక్తజీవస్య బ్రహ్మశరీరతయా సూక్ష్మరూపేణావస్థానమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యం వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాత్ న కర్మావిభాగాదితి చేన్నానాదిత్వాదుపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చేతి సూత్రద్వయోక్తి తత్త్వాత్తదానీమపి సూక్ష్మరూపేణావస్థానస్య అవిభాగస్తు నామరూపవిభాగాభావాదుపపద్యతే అతో బ్రహ్మకారణత్వం సంభవత్యేవేతి ఏవం అధికోపదేశాత్తు బాదరాయణస్యైవం తద్దర్శనాత్ భేదవ్యపదేశాచ్చాన్యః సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన ‘ఉభయేపి

నమః పరమఋషిభ్యః. ౮

ఇతి షష్ఠః ప్రశ్నః.
ప్రశ్నోపనిషత్సమాప్తా.

శం—పరమఋషిభ్య ఇతి ద్విర్వచనమాదరార్థం. ౮

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే షష్ఠః ప్రశ్నః.
ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతావాథర్వణప్రశ్నోప
నిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

ఆ—మాం చాపి సహ దాస్యాయేతీత్యుక్తమితి భావః. ౮

ఇతి షష్ఠప్రశ్నభాష్యటీకా.
ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతా అథర్వణికప్రశ్నోపని
షద్భాష్యటీకా సమాప్తా.

రం—హి భేదేనైనమధీయత' ఇత్యాదిన్యాయాః ప్రకుప్యేయురిత్యలం ప్రపంచేన.౮

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాంతనిర్ధారణసార్వభౌమ శ్రీమద్రంగరామానుజమునివర
విరచితప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే షష్ఠప్రశ్నభాష్యమ్
ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

శ్రీ పరమాత్మనే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శంకరభాష్యేణ రంగరామానుజభాష్యేణ

చ యుక్తా ముండకోపనిషత్

ప్రథమముండకే ప్రథమః ప్రశ్నః.

అవతారికా.

శం—'బ్రహ్మా దేవానా'మిత్యాద్యాథర్వణోపనిషత్ అస్యాశ్చ విద్యాసంప్రదాయకర్తృ (త్వ) పారంపర్యలక్షణస్సంబంధమాదావేవాహ స్వయమేవ స్తుత్యర్థం ఏవం హి మహద్భిః పరమపురుషార్థసాధనత్వేన గురుణా ఆయాసేన లబ్ధా విద్యేతి శ్రోతృబుద్ధిప్రరోచనాయ విద్యాం మహీకరోతి స్తుత్యా ప్రరోచితాయాం హి విద్యాయాం సాదరాః ప్రవర్తే (రన్ని)యురితి ప్రయోజనేన తు విద్యాయాస్సాధనసాధ్యలక్షణసంబంధముత్తరత్ర వక్ష్యతి 'భిద్యతే హృదయగ్రంథి'రిత్యాదినా అత్ర చాపరశబ్దవాచ్యాయామృగ్వేదాదిలక్షణాయాం విధిప్రతిషేధమాత్రపరాయాం విద్యా

యదక్షరం పరం బ్రహ్మ విద్యాగమ్యమితీరితం,
యస్మిన్ జ్ఞాతే భవేజ్జాతం సర్వం తత్స్యామ సంశయమ్.

ఆ—బ్రహ్మోపనిషద్గర్భోపనిషదాద్యా అథర్వణవేదస్య బహ్వ్య ఉపనిషదస్సంతి తాసాం శారీరకేఽనుపయోగిత్వేనావ్యాచిఖ్యాసితత్వాత్ అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తేరిత్యాద్యధికరణోపయోగితయా ముండకస్య వ్యాచిఖ్యాసితస్య ప్రతీకమాదత్తే (బ్రహ్మాదేవానామిత్యాద్యాథర్వణోపనిషదితి) వ్యాచిఖ్యాసితేతి శేషః నన్వియముపనిషన్మన్త్రరూపా మంత్రాణాం చ ఇషేత్వేత్యాదీనాం కర్మసంబంధేనైవ ప్రయోజనవత్త్వం ఏతేషాం చ మంత్రాణాం కర్మసు వినియోజకప్రమాణానుపలంభేన తత్సంబంధాసంభవాన్నిష్ప్ర)యోజనత్వాదవ్యాచిఖ్యాసితత్వం న సంభవతీతి శంకమానస్యోత్తరం సత్యం కర్మసంబంధాభావేపి బ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనసామర్థ్యాద్విద్యయా సంబంధో భవిష్యతీతి. నను విద్యాయాః పురుషకర్తృకత్వాత్తత్ప్ర)కాశకత్వేఽస్యా ఉపనిషదోపి పౌరుషేయత్వప్రసంగాత్ పాక్షికపురుషదోషజత్వశంకయా అప్రామాణ్యాద్వ్యాచిఖ్యాసితత్వం నోపపద్యత ఇత్యత్రాహ (అస్యాశ్చేతి) విద్యాయాః సంప్రదాయ

శం—యాం సంసారకారణావిద్యాదిదోషనివర్తకత్వం నాస్తీతి స్వయమేవోక్త్వాప
రాపరేతి విద్యాభేద (క) కారణపూర్వకం అవిద్యాయామన్తరే వర్తమానా ఇత్యా
దినా తథా పరప్రాప్తిసాధనం సర్వసాధనసాధ్యవిషయవైరాగ్యపూర్వకం గురుప్రసాదల
భ్యాం బ్రహ్మవిద్యామాహ పరీక్ష్య లోకానిత్యాదినా ప్రయోజనం చాసకృద్బ్రవీతి 'బ్రహ్మ
విద్బ్రహ్మైవ భవతీ'తి పరామృతా(ఃప) త్పరిముచ్యంతి చ జ్ఞానమాత్రే యద్యపి సర్వా
శ్రమిణామధికారః తథాపి సన్న్యాసనిష్ఠైవ బ్రహ్మవిద్యా మోక్షసాధనం న కర్మసహి
తేతి భైక్షచర్యాం చరన్తః సన్న్యాసయోగాదితి చ బ్రువన్ దర్శయతి విద్యాకర్మ
విరోధాచ్చ న హి బ్రహ్మాత్మైకత్వదర్శనేన సహ కర్మ స్వప్నేఽపి సంపాదయితుం శక్యం

ఆ—ప్రవర్తకా ఏవ పురుషాః న తూత్ప్రేక్షయా నిర్మాతారః సంప్రదాయకర్తృత్వ
మపి నాధునాతనం యేనానాశ్వాసస్స్యాత్ కిన్త్వనాదిపారంపర్యాగతం తతోఽనాది
ప్రసిద్ధబ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనసమర్థోపనిషదః పురుషసంబంధస్సంప్రదాయకర్తృత్వ
పారంపర్యలక్షణ ఏవ తమాదావేవాహేత్యర్థః విద్యాసంప్రదాయకర్తృత్వమేవ పురు
షాణాం యథా విద్యాయాః పురుషసంబంధః తథైవోపనిషదోఽపి యది పురుషసంబంధో
వివక్షితః పౌరుషేయత్వపరిహారాయ తర్హి తథాభూతసంబంధాభిధాయకేనాన్యేన భవి
తవ్యం స్వయమేవ స్వసంబంధాభిధాయకత్వే ఆత్మాశ్రయప్రసంగాదిత్యాశంక్యాహ
(స్వయమేవ స్తుత్యర్థమితి) విద్యాస్తుతౌ తాత్పర్యాన్న స్వవృత్తిదోష ఇత్యర్థః స్తుతి
ర్వా కిమర్థేత్యత ఆహ. (శ్రోతృబుద్ధీతి) ప్రవర్తేరన్నితి పాఠో యుక్తః వృతధాతో
రాత్మనేపదిత్వాత్ విద్యాయా యత్ప్రయోజనం తదేవాస్యా ఉపనిషదోఽపి ప్రయో
జనం భవిష్యతీత్యభిప్రేత్య విద్యాయాః ప్రయోజనసంబంధమాహ (ప్రయోజనేన త్వితి)
సంసారకారణనివృత్తిర్బ్రహ్మవిద్యాఫలం చేత్ తర్హ్యపరవిద్యయైవ తన్నివృత్తేస్సంభవాత్త
దర్థం న బ్రహ్మవిద్యాప్రకాశకోపనిషద్వ్యాఖ్యాతవ్యేత్యాశంక్యాహ. (అత్ర చేతి)
సంసారకారణమవిద్యాదిదోషః తన్నివర్తకత్వమపరవిద్యాయాః కర్మాత్మికాయా న సంభ
వతి అవిరోధాత్ న హి శతశోఽపి ప్రాణాయామం కుర్వతః శుక్తిదర్శనం వినా తద
విద్యానివృత్తిర్దృశ్యతే తతోఽపరవిద్యాయాస్సంసారకారణావిద్యానివర్తకత్వం నాస్తీతి
స్వయమేవోక్త్వా బ్రహ్మవిద్యామాహేతి సంబంధః కించ పరమపురుషార్థసాధనత్వేన
బ్రహ్మవిద్యాయాః పరవిద్యాత్వం నికృష్టసంసారఫలత్వేన చ కర్మవిద్యాయా అపర
విద్యాత్వం తతః సమాఖ్యాబలాదపరవిద్యాయా మోక్షసాధనత్వాభావోఽవగమ్యత
ఇత్యభిప్రేత్యాహ (పరాపరేతి) యచ్చాహుః కర్మజడాః కేవలబ్రహ్మవిద్యాయాః
కర్తృసంస్కారత్వేన కర్మాంగత్వాత్స్వాతంత్ర్యేణ పురుషార్థసాధనత్వం నాస్తీతి

శం—విద్యాయాః కాలవిశేషాభావా (ద) నియతనిమిత్తత్వాత్కాలకర్మసంకోచానుపపత్తిః యత్తు గృహస్థేషు బ్రహ్మవిద్యాసంప్రదాయకర్తృత్వాదిలింగం న తత్ స్థితన్యాయం బాధితుముత్సహతే న హి విధిశతేనాపి తమఃప్రకాశయోరేకత్ర సంభవశ్శక్యతే కర్తుంకిముత లింగైఃకేవలైరితి ఏవముక్తసంబంధప్రయోజనాయా ఉపనిషదోఽల్పగ్రంథవివరణమారభ్యతే య ఇమాం బ్రహ్మవిద్యాముపయంత్యాత్మభావేన శ్రద్ధాభక్తిపుర

ఆ—తదనన్తరశ్రుత్యైవ నిరాకృతమిత్యాహ (తథా పరప్రాప్తిసాధనమితి) బ్రహ్మవిద్యాయాః కర్మాంగత్వే కర్మణో నిందా న స్యాత్ న ఖల్వంగవిధానాయ ప్రధానం వినింద్యతే అత్ర తు సర్వసాధ్యసాధననిందయా తద్విషయవైరాగ్యాభిధానపూర్వకం పరప్రాప్తిసాధనం బ్రహ్మవిద్యామాహేత్యాహ (విషయవైరాగ్యపూర్వకమితి) అతో బ్రహ్మవిద్యాయాః స్వప్రధానత్వాత్తత్ప్రకాశకోపనిషదాం న కర్తృప్రస్తావకత్వమిత్యర్థః యద్యుపనిషదాం స్వతన్త్రబ్రహ్మవిద్యాప్రకాశకత్వం స్యాత్ తర్హి తదధ్యేతౄణాం సర్వేషామేవ కిమితి బ్రహ్మవిద్యా న స్యాదిత్యాశంక్యాహ (గురుప్రసాదలభ్యామితి) గుర్వనుగ్రహాదిసంస్కారాభావాత్సర్వేషాం యద్యపి న భవిష్యతి తథాపి విశిష్టాధికారిణాం భవిష్యతీతి భావః. నను స్వతంత్రా చేద్బ్రహ్మవిద్యా తర్హి ప్రయోజనసాధనం న స్యాత్ సుఖదుఃఖప్రాప్తిపరిహారయోః ప్రవృత్తినివృత్తిసాధ్యతావగమాత్ తత్రాహ (ప్రయోజనం చేతి) స్మరణమాత్రేణ విస్మృతసువర్ణలాభే సుఖప్రాప్తిప్రసిద్ధేః రజ్జుతత్త్వజ్ఞానమాత్రాచ్చ సర్పజన్యభయకంపాదిదుఃఖనివృత్తిప్రసిద్ధేశ్చ న ప్రవృత్తినివృత్తిసాధ్యత్వం ప్రయోజనస్యైకాంతికం అతో విస్రబ్ధం శ్రుతిః ప్రయోజనసంబంధం విద్యాయా అసకృద్బ్రవీతి తస్మాత్తత్ప్రకాశకోపనిషదో వ్యాఖ్యేయత్వం సంభవతీత్యర్థః యచ్చాహురేకదేశినః స్వాధ్యాయాధ్యయనవిధేరర్థావబోధఫలస్య త్రైవర్ణికాధికారత్వాదధీతోపనిషజ్జన్యే బ్రహ్మజ్ఞానేఽస్త్యేవ సర్వేషామధికారః తతస్సర్వాశ్రమకర్మసముచ్చితైవ బ్రహ్మవిద్యా మోక్షసాధనమితి తత్రాహ (జ్ఞానమాత్ర ఇతి) సర్వస్వత్యాగాత్మకసన్న్యాసనిష్ఠైవ పరబ్రహ్మవిద్యా మోక్షసాధనమితి వేదో దర్శయతి తాదృశసన్న్యాసినాం చ కర్మసాధనస్య స్వస్యాభావాన్న కర్మసంభవః ఆశ్రమధర్మోపి శమదమాద్యుపబృంహితవిద్యాభ్యాసనిష్ఠత్వమేవ తేషాం శౌచాచమనాదిరపి తత్త్వతో నాశ్రమధర్మః లోకసంగ్రహార్థత్వాత్ జ్ఞానాభ్యాసేనైవ పావనత్వనివృత్తేః 'న హి జ్ఞానేన సదృశం పవిత్రమిహ విద్యతే' ఇతి స్మరణాత్ త్రిషవణస్నానవిధ్యాదేరజ్ఞసన్న్యాసివిషయత్వాత్ అతః కర్మనివృత్త్యైవ సాహిత్యం జ్ఞానస్య న కర్మణేత్యర్థః ఇతశ్చ న కర్మసముచ్చితా విద్యా మోక్షసాధనమిత్యాహ (విద్యాకర్మవిరోధాచ్చేతి)

బ్రహ్మా దేవానాం ప్రథమస్సంభూవ విశ్వస్య కర్తా భువ

శం—స్సరాస్సన్తః తేషాం గర్భజన్మజరారోగాద్యనర్థపూగం నిశాతయతి పరం వా బ్రహ్మ గమయతి అవిద్యాదిసంసారకారణం చాన్యతమమవసాదయతి వినాశయతీత్యుపనిషత్ ఉపనిపూర్వస్య సదేరేవమర్థస్మరణాత్.

శం—బ్రహ్మా పరివృద్ధః మహాన్ ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యైః సర్వానన్యానతిశేతే ఇతి దేవానాం ద్యోతనవతామింద్రాదీనాం ప్రథమః గుణైః ప్రధానస్సన్

ఆ—అకర్త్రు బ్రహ్మైవాస్మీతి కరోమి చేతి స్ఫుటో వ్యాఘాత ఇత్యర్థః. యదా బ్రహ్మాత్మైకత్వం విస్మరతి తదోత్పన్నవిద్యోఽపి కర్మ కరిష్యతి తతస్సముచ్చయస్సంభావ్య(త) ఇతి నవాచ్యమిత్యాహ (విద్యాయా ఇతి) నను గృహస్థానామంగిరఃప్రభృతీనాం విద్యాసంప్రదాయప్రవర్తకత్వదర్శనాద్గృహస్థాశ్రమకర్మభిస్సముచ్చయో లింగాదవగమ్యత ఇత్యాశంక్యాహ (యత్త్వితి) లింగస్య న్యాయోపబృంహితస్యైవ గమకత్వాంగీకారాత్సముచ్చయే చ న్యాయాభావాత్ప్రత్యుత విరోధదర్శనాన్న లింగేన సముచ్చయసిద్ధిః సంప్రదాయప్రవర్తకానాం చ గార్హస్థ్యస్యాభాసమాత్ర(త్వా త్ర)త్త్వానుసంధానేన ముహుర్ముహుర్బాధాత్ 'యస్య మే చాస్తి సర్వత్ర యస్య మే నాస్తి కించన, మిథిలాయాం ప్రదీప్తాయాం న మే కించన దహ్యత' ఇత్యుద్గారదర్శనాత్కర్మాభాసేన న సముచ్చయస్స్యాత్ తత్ర చ విధిర్న దృశ్యతఇతి భావః. సాధితం వ్యాఖ్యేయత్వముపసంహరతి (ఏవమితి) గ్రంథే కథముపనిషచ్ఛబ్దప్రయోగ ఇతి శంకాయాముపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యవిద్యార్థత్వాల్లాక్షణిక ఇతి దర్శయితుం విద్యాయా ఉపనిషచ్ఛబ్దార్థత్వమాహ (యఇమామితి) (ఆత్మభావేనేతి) ప్రేమాస్పదతయేత్యర్థః. అనర్థపూగం క్లేశసమూహం నిశాతయతి శిథిలీకరోతి అపరిపక్వజ్ఞానాద్దివత్రైరజ్జన్మభిర్మోక్షసంభవాదిత్యర్థః.

ఆ—(పరివృద్ధఇతి) 'జ్ఞానమప్రతిఘం (మం) యస్య వైరాగ్యం చ జగత్పతేః, ఐశ్వర్యం చైవ ధర్మశ్చ సహ సిద్ధం చతుష్టయ' మితి స్మరణాద్ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యై

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమంచితోరస్థలం శ్రియా,
అంజనాచలశృఙ్గారమంజలిర్మమ గాహతామ్.
వ్యాసం లక్ష్మణయోగీంద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి,
ముండకం విదుషాం ప్రీత్యై వ్యాకరిష్యే యథామతి.

రం—విద్యాప్రరోచనార్థా ఆఖ్యాయికా ఆరభ్యతే (బ్రహ్మా దేవానాం ప్రథమస్సంబభూవేతి) చతుర్ముఖఇంద్రాదీనామగ్రే ఉత్పన్న ఇత్యర్థః. స కీదృశఇత్యత్రాహ

నస్య గోప్తా, స బ్రహ్మవిద్యాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామథ
ర్వాయ జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహ. ౧

శం—ప్రథమః అగ్రే వా సంబభూవ అభివ్యక్తస్సమ్యక్ స్వాతంత్ర్యేణేత్యభిప్రాయః న తథా యథా ధర్మాధర్మవశాత్ సంసారిణోఽన్యే జాయంతే యోఽసావతీంద్రి(యో)య గ్రాహ్య ఇత్యాదిస్మృతేః విశ్వస్య సర్వస్య జగతః కర్తా ఉత్పాదయితా భువనస్య ఉత్పన్నస్య గోప్తా పాలయితేతి విశేషణం బ్రహ్మణో విద్యాస్తుతయే, సః ఏవం ప్రఖ్యాతమహత్త్వో బ్రహ్మా బ్రహ్మవిద్యాం బ్రహ్మణః పరమాత్మనో విద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం 'యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్య'మితి విశేషణాత్ పరమాత్మవిషయా హి సా బ్రహ్మణా వా అగ్రజేనోక్తేతి బ్రహ్మవిద్యా తాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠాం సర్వవిద్యాభివ్యక్తిహేతుత్వాత్సర్వవిద్యాశ్రయామిత్యర్థః. సర్వవిద్యావేద్యం వా వస్త్వనయైవ విజ్ఞాయతఇతి 'యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతి అమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాత'మితి శ్రుతేః సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామితి చ స్తౌతి విద్యాం (అథర్వాయ జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహ.) జ్యేష్ఠశ్చాసౌ పుత్రశ్చ అనేకేషు బ్రహ్మణః సృష్టిప్రకారేష్వన్యతమస్య సృష్టిప్రకారస్య ప్రముఖే పూర్వమథర్వా సృష్ట ఇతి జ్యేష్ఠః తస్మై జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహ. ౧

ఆ—స్సర్వానన్యానతిక్రమ్య వర్తతఇతి పరివృద్ధత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. 'యోఽసావతీంద్రియ (యో) గ్రాహ్యః సూక్ష్మోఽవ్యక్తస్సనాతనః, సర్వభూతమయో చిన్త్యః స ఏవ స్వయముద్బభౌ. స్వయముద్బభౌ స్వయముద్భూతః శుక్రశోణితసంయోగమన్తరేణావిర్భూత ఇతి స్మృతేః స్వాతంత్ర్యం గమ్యతఇత్యర్థః వాక్యోత్థబుద్ధి వృత్త్యభివ్యక్తం బ్రహ్మైవ బ్రహ్మవిద్యా తచ్చ బ్రహ్మ సర్వాభివ్యంజకం తతస్సర్వవిద్యావ్యఞ్జకతయా ఆశ్రీయతఇతి సర్వవిద్యాశ్రయా అథర్వా సర్వవిద్యానాం ప్రతిష్ఠా పరిసమాప్తిర్భవతి యస్యాముత్పన్నాయాం జ్ఞాతవ్యాభావాత్ సా సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠేత్యాహ (సర్వవిద్యావేద్యం వేతి.) ౧

రం—(విశ్వస్య కర్తా భువనస్య గోప్తేతి) విశ్వస్య భువనస్య సర్వస్య భువనస్య ఉత్పాదయితా రక్షకశ్చేత్యర్థః(స బ్రహ్మవిద్యామితి)సః తాదృశో బ్రహ్మా సర్వవిద్యాశ్రయభూతాం బ్రహ్మవిద్యామథర్వనామ్నే జ్యేష్ఠపుత్రాయోక్తవానిత్యర్థః. బ్రహ్మవిద్యాయాస్సర్వవిద్యాశ్రయత్వం చ జ్ఞాతవ్యే బ్రహ్మణి కృత్స్నజ్ఞాతవ్యాన్తర్భావేన బ్రహ్మజ్ఞానే కృత్స్నజ్ఞానస్యాన్తర్భూతత్వాదితి వ్యాసార్యైరుపపాదితమ్. ౧

అథర్వణేయాం ప్రవదేత బ్రహ్మాథర్వా తాం పురోవా
చాంగిరే బ్రహ్మవిద్యాం సభారద్వాజాయ సత్యవాహాయ
ప్రాహ భారద్వాజోఽంగిరసే పరావరామ్. ౨

శౌనకో హ వై మహాశాలోఽంగిరసంవిధివదుపసన్నః

శం—యామేతామథర్వణే ప్రవదేత అవదత్ బ్రహ్మవిద్యాం బ్రహ్మా తామేవ బ్రహ్మణః ప్రాప్తామథర్వా పురా పూర్వమువాచ ఉక్తవానంగిరే అంగిర్నామ్నే బ్రహ్మవిద్యాం సచాంగిర్భారద్వాజాయ భారద్వాజగోత్రాయ సత్యవాహాయ సత్యవాహనామ్నే ప్రాహ ప్రోక్తవాన్ భారద్వాజోఽంగిరసే స్వశిష్యాయ పుత్రాయ వా పరావరాం పరస్మాత్పరస్మాదవరేణ ప్రాప్తేతి పరావరా పరావరసర్వవిద్యావిషయవ్యాప్తేర్వా తాం పరావరామంగిరసే ప్రాహేత్యనుషంగః. ౨

శం—శౌనకః శునకస్యాపత్యం మహాశాలః మహాగృహస్థోఽంగిరసం భారద్వాజశిష్యమాచార్యం విధివత్ యథాశాస్త్రమిత్యేతత్ ఉపసన్నః ఉపగతస్సన్

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౨

ఆ— ప్రశ్నబీజమాహ (కస్మిన్నితి) ఉపాదానాత్కార్యస్య పృథక్సత్త్వా

రం—(అథర్వణేయాం ప్రవదేతేతి) అథర్వణేయాం బ్రహ్మా ప్రోవాచ తాం బ్రహ్మవిద్యాం అథర్వనామా ఋషిః స్వశిష్యాయాంగిరోనామ ఋషయే ప్రోవాచ సః అంగిరోనామా ఋషిః భరద్వాజగోత్రాయ సత్యవాహనామ్నే ప్రోక్తవాన్ పరస్మాదవరేణ ప్రాప్తేతి పరావరా పరావరసర్వవిద్యాప్రాప్తేర్వా పరావరా తామంగిరసే ప్రాహేత్యనుషంగః. ౨

రం—(శౌనకో హ వై మహాశాల ఇతి) మహాశాలః మహాగృహస్థః శునకసుతః శౌనకః సమిత్పాణిత్వాది శాస్త్రీయనియమానతిక్రమేణ ఉపగతస్సన్ పృష్టవాన్ (కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి) హే భగవః 'ఉత్పత్తిం ప్రళయం చైవ భూతానామాగతిం గతిం, వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవానితీ'తి లక్షణలక్షితః భగవన్నిత్యస్య 'విభాషా భవద్భగవ'దితి నకారస్య రుత్వేవస్య ఓత్వాభావశ్ఛాందసః యథా మృత్పిండే విజ్ఞాతే సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం భవతి ఏవం కస్మింశ్చిద్వస్తుని విజ్ఞాతే సర్వం కార్యజాతం విజ్ఞాతం భవతీతి సామాన్యతో భవాదృశానాం వచనమశ్రౌషం తాదృగ్వస్తు కిమితి ప్రశ్నార్థః సర్వనిమిత్తోపాదానభూతం వస్తు కిమితీతి యావత్. నను సర్వమిదమితి శబ్దేన స్థూలచిదచిచ్ఛరీరవిశిష్టం

శం—ప ప్రచ్ఛ శౌనకాంగిరసయోః సంబంధాదర్వాగ్విధివద్విశేషణాదుపసదనవిధేః పూర్వేషామనియమ ఇతి గమ్యతే మధ్యదీపికాన్యాయార్థం వా విశేషణం అస్మదాదిష్వ

ఆ—భావాదుపాదానే జ్ఞాతే తత్కార్యం తతః పృథఙ్నాస్తీతి జ్ఞాతం భవతీతి సామాన్య

రం—బ్రహ్మోచ్యతే ఉత విశేషణమాత్రం నాద్యః ప్రశ్నదశాయాం శౌనకస్య అబ్రహ్మవిత్త్వేన బ్రహ్మవిదఇవ బుద్ధిశబ్దయోర్బ్రహ్మపర్యంతత్వాభావాత్ 'తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వ'మిత్యుత్తరవాక్యే ఇదం సర్వమిత్యస్య విశేషణమాత్రే పర్యవసాయిత్వేన బ్రహ్మపర్యన్తత్వాదర్శనేన ప్రశ్నవాక్యగతస్యాపి ఇదం సర్వమితి శబ్దస్య బ్రహ్మపర్యంతత్వాభావాత్ న ద్వితీయః విశేషణభూతస్థూలచిదచిత్తోరక్షరబ్రహ్మభిన్నయోర్వక్ష్యమాణాక్షరబ్రహ్మోపాదానకత్వాభావాదితి చేత్ ఉచ్యతే ఇదం సర్వమిత్యనేన విశేషణమేవ నిర్దిశ్యతే న విశేష్యం అథాపి విశేషణస్యాపి బ్రహ్మోపాదేయత్వమస్తి న హ్యభిన్నయోరేవోపాదానోపాదేయభావ ఇతి నియమః భావిస్థూలావస్థావతః పూర్వభావిసూక్ష్మావస్థాయోగిహ్యుపాదానం అవస్థావత్త్వం చ చిదచిదీశ్వరాణాం త్రయాణామప్యస్త్యేవ ఇయాంస్తు విశేషః అద్వారకావస్థాయోగిత్వమచేతనస్య జీవస్య తు ధర్మభూతజ్ఞానద్వారా అచేతనశరీరద్వారా చ కర్మకృతసంకోచవికాసాద్యవస్థాశ్రయత్వం పరమాత్మనస్తు చేతనాచేతనద్వారకమవస్థాశ్రయత్వం తతశ్చ మహత్త్వాహంకారత్వాదిలక్షణభావ్యవస్థాయోగిత్వస్యాచేతనపరమాత్మసాధారణ్యేన పరమాత్మన ఇవ చేతనాచేతనప్రపంచస్యాపి భావ్యవస్థాశ్రయత్వేన అక్షరం ప్రత్యుపాదేయత్వమస్త్యేవ తతశ్చ ఇదం సర్వమితి విశేషణమాత్రనిర్దేశేపి తస్య వక్ష్యమాణమక్షరముపాదానం భవత్యేవేతి కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి విశేషణమాత్రే ఉపాదానప్రశ్న ఉపపద్యతే అతఏవ మహాసిద్ధాంతే 'కృత్స్నస్య జగతో బ్రహ్మకార్యతయా తదన్తర్యామికతయా చ తదాత్మకత్వేనైక్యాత్ తత్ప్రత్యనీకనానాత్వం నిషిధ్యత'ఇతి భాష్యవ్యాఖ్యానావసరే వ్యాసార్యైర్విశిష్టయోరేవోపాదానోపాదేయభావః న తు విశేషణీభూతస్య చేతనాచేతనప్రపంచస్య బ్రహ్మోపాదానకత్వం శరీరాత్మభావస్తు నిష్కృష్టవిశేషణయోర్నిష్కృష్టవిశేష్యస్య చ చిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మణశ్చిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మనియామ్యత్వాత్కేవలస్య ప్రపంచస్య కేవలాన్తర్యామికత్వాదితి పక్షమాశ్రిత్య 'సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా' ఇతి వాక్యే ఉపాదానోపాదేయభావప్రతిపాదకే సన్మూలాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇత్యత్ర ప్రజాశబ్దస్య బ్రహ్మపర్యన్తత్వం సచ్ఛబ్దస్యాపి సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మపరత్వం సదాయతనా ఇతి శరీరాత్మభావప్రతిపాదకాంశే తు ప్రజాశబ్దస్య విశేషణమాత్రపరత్వం సచ్ఛబ్దస్య విశేష్యమాత్రపరత్వం బ్రహ్మణో బ్రహ్మాన్త

శం—ప్యుపసదనవిధేరిష్టత్వాత్ కిమిత్యాహ కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే ను ఇతి వితర్కే

ఆ—వ్యాప్తిః తద్బలాద్వా పప్రచ్ఛేత్యాహ (అథవేతి) ప్రశ్నాక్షరాంజస్యమాక్షిప్య

రం—ర్యామికత్వాసంభవాత్కేవలప్రపంచస్య విశేష్యమాత్రాన్తర్యామికత్వేపి విశిష్టాన్త
ర్యామికత్వాభావాదిత్యుక్త్వా అస్మిన్పక్షే సకృత్ప్రయుక్తస్య ప్రజాశబ్దస్య వైరూప్యం
సచ్ఛబ్దానాం చ వైరూప్యం జగత ఇతి శబ్దాన్తరాధ్యాహారాదిలక్షణభాష్యక్లేశం చ పర్యా
లోచ్య ప్రజాశబ్దస్య విశేషణమాత్రపరత్వమేవ సచ్ఛబ్దస్యాపి విశేష్యమాత్రపరత్వమేవ.
న చ విశేషణీభూతచిదచిద్వర్గస్య సదుపాదానకత్వం నాస్తీతి శంక్యం. తస్యాపి భావ్య
వస్థావత్త్వేన విశిష్టస్యైవ విశేషణస్యాపి బ్రహ్మోపాదానకత్వసంభవాదితి స్వాభిమతం
పక్షాన్తరముపన్యస్తం యద్వా జగత ఇతి నిష్కర్షకశ్శబ్ద ఇత్యాదినా 'ఆత్మేతి తూప
గచ్ఛంతీ'తి భాష్యాదౌ సర్వస్య చిదచిద్వస్తునస్తజ్జత్వాత్తల్లత్వాత్తదనత్వాత్తన్నియామ్య
త్వాత్తచ్ఛరీరత్వాచ్చ సర్వస్యాయమాత్మే'తి శరీరత్వోపాదేయత్వయోస్సమానాధి
కరణ్యం బహుకృత్వ ఉద్ఘోషితం న చైతదన్యథాకర్తుం ప్రభవామః 'ప్రాజ్ఞేనాత్మనా
సంపరిష్వక్త' ఇతి వాక్యే ప్రాజ్ఞశబ్దితే భిన్నే పరమాత్మని జీవస్య పరిష్వంగరూపలయ
శ్రవణాచ్చ న చ పరిష్వంగో న లయః కిం త్వన్య ఏవ సంసర్గవిశేష ఇతి వాచ్యం
'స్వాప్యయా'దితి సూత్రభాష్యతద్వ్యాఖ్యానగ్రంథపర్యాలోచనాయాం తయోస్సమా
నార్థకత్వస్య ఉపలభ్యమానత్వాత్ న చ జాగ్రదాద్యవస్థాగతరాగద్వేషాదికాలుష్య
యుక్తజీవవిశిష్టస్య పరమాత్మనస్తద్రహితజీవవిశిష్టపరమాత్మరూపేణావస్థానమేవ 'సతా
సోమ్య తదా సంపన్నో భవతీ'తి వాక్యస్యార్థోభ్యుపేతః స ఏవ ప్రాజ్ఞేనాత్మనేతి
వాక్యస్యాప్యర్థోస్త్వితి వాచ్యం తథా సత్యస్య వాక్యస్య జీవపరభేదాబోధకత్వే
'సుషుప్త్యుత్క్రాంత్యోర్భేదేనే'తి సూత్రాసంగతిప్రసంగాత్ న చ భావ్యవస్థావత్సర్వ
ముపాదేయం పూర్వావస్థావత్సర్వముపాదానం చేత్ భావిమహత్త్వాహంకారత్వాద్య
వస్థావత్పరమాత్మానం ప్రత్యవ్యక్తత్వలక్షణపూర్వావస్థాశ్రయస్య అచేతనస్యాప్యుపాదా
నత్వప్రసంగః అతో భావ్యవస్థావతస్తదభిన్నం పూర్వావస్థాయోగ్యేవోపాదానమితి
వక్తవ్యం తతశ్చేదంశబ్దవాచ్యస్య విశేషణస్య న బ్రహ్మోపాదానకత్వమితి వాచ్యం
భావ్యవస్థావతః పూర్వావస్థాయోగి యత్కారణం తదుపాదానమిత్యుక్తావతిప్రసంగా
భావాత్ భావ్యవస్థావద్బ్రహ్మ ప్రత్యచేతనస్య హేతుత్వగ్రాహకప్రమాణాభావేన ఉపా
దానత్వాభావేపి బ్రహ్మణస్సర్వకార్యకర్తృత్వశ్రవణేన భావ్యవస్థావదచేతనాంశం ప్ర
త్యుపాదానత్వే నానుపపత్తిః. నన్వవ్యక్తత్వమహత్త్వాద్యవస్థాయా అవ్యక్తమహదా
నిష్ఠత్వేపి బ్రహ్మనిష్ఠత్వాభావేన పూర్వావస్థాయోగిత్వాభావాత్కథముపాదానత్వమి

శం—భగవః హే భగవన్ సర్వం యదిదం విజ్ఞేయం విశేషేణ జ్ఞాతం అవగతం భవతీతి ఏకస్మిన్ జ్ఞాతే సర్వవిద్భవతీతి శిష్టప్రవాదం శ్రుతవాన్ శౌనకః తద్విశేషం విజ్ఞాతుకామస్సన్ కస్మిన్నితి వితర్కయన్ పప్రచ్ఛ అథవా లోకసామాన్యదృష్ట్యా

ఆ—సమాధత్తే (నన్వవిదితేహీత్యాదినా) కిమస్తి తదితి ప్రయోగేఽక్షరబాహుళ్యేనా

రం—చేత్ అత్ర వ్యాసార్యాః ప్రకృత్యధికరణే బ్రహ్మణశ్చిదచిచ్ఛరీరతయా ప్రకృతేర్బ్రహ్మణస్స్వరూపాన్తర్గతత్వేన ప్రకృత్యవస్థానాం బ్రహ్మావస్థాత్వాత్ న హి విశేష్యమాత్రం విశిష్టస్య స్వరూపం విశిష్టస్య వస్తునో విశిష్టమేవ హి స్వరూపం న హి ఘటస్య మృన్మాత్రం స్వరూపం అపి తు ఘటత్వవిశిష్టం. నను యది విశేషణమపి స్వరూపాన్తర్భూతం తర్హి దండాదయస్సంయోగాదయశ్చ స్వరూపం స్యుః న. యావద్ద్రవ్యభావినామపృథక్సిద్ధవిశేషణానామేవ స్వరూపాన్తర్భావాత్ కిం చ ఘటాదివస్తున ఉదకాహరణాది తత్తదసాధారణకార్యయోగ్యత్వమేవ స్వరూపం న మృణ్మాత్రం పిండాదీనామపి ఘటస్వరూపత్వప్రసంగాత్ ఘటస్యోదకాహరణం ప్రతి యోగ్యతా నామ అచ్ఛిద్రఘటత్వమేవ యస్య వస్తునో యత్కార్యం యదాకారాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయి స ఆకారస్తస్య వస్తునస్తత్కార్యం ప్రతి యోగ్యతా యథా వహ్నేరుష్ణత్వం స్ఫోటజననే యథాపరశోస్తైక్ష్ణ్యం ఛేదనే యథా చ మృదో మృత్త్వం ఘటాదిపరిణామే శ్లక్ష్ణార్ద్రీభావశ్చ ఏవం ప్రకృతిపురుషకాలాః జగద్రూపేణ బహుభవనే పరమాత్మనో యోగ్యతాస్థానీయాః అయుతసిద్ధప్రకారాః అత ఏవ హి క్వచిచ్ఛక్తిశబ్దేన జగదభిధీయతే కార్యోపయోగ్యపృథక్సిద్ధవిశేషణం హి శక్తిః సా చ యోగ్యతా యోగ్యస్వరూపాన్తర్గతా అతో మహదాద్యవస్థాశ్చిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మస్వరూపగతా ఇతి నావస్థాశ్రయత్వాసిద్ధిః యతో విశిష్టం బ్రహ్మస్వరూపం అతఏవ హి 'తద్యథారేషు నేమిరర్పితా నాభావరా అర్పితా ఏవమేవైతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణే అర్పితా' ఇతి అరనాభిదృష్టాన్త ఉపన్యస్యతే న హి నాభిమాత్రం రథచక్రం కిం తు నాభివదరనేమీ అపి స్వరూపాన్తర్గతే 'అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోన్తరాత్మా సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్టః తం స్వాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేన్ముంజాదివేషీకా'మితి ముంజేషీకాదృష్టాంతశ్చ శ్రుతః న హీషీకామాత్రం ముంజః కింతు బాహ్యదళవిశిష్టేషీకాహి ముంజస్వరూపం విశేష్యాంశస్య దృష్టాన్త ఇషీకా తథా 'యథాహి కదళీనాన్యాత్త్వక్పత్రాన్నాథ జాయతే, ఏవం విశ్వస్య నాన్యస్త్వం త్వం మాయీశ్వరదృశ్యస, ఇతి త్వక్పత్రకదళీదృష్టాన్తశ్చ చిదచిద్విశిష్టం బ్రహ్మస్వరూపమవగమయతి న హి బాహ్యత్వక్పత్రేణ వినా కాండమాత్రం కదళీ అపి తు త్వక్పత్రవిశిష్ట

౯౦—జ్ఞాత్వైవ పప్రచ్ఛ సంతి లోకే సువర్ణాది(౯)సకలభేదాః సువర్ణత్వాద్యేక విజ్ఞానేన విజ్ఞాయమానా లౌకికైః తథా కిన్నవస్తి సర్వస్య జగద్భేదస్యైకకారణం య కస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వం విజ్ఞాతం భవతీతి నన్వవిదితే హి కస్మిన్నితి ప్రశ్నోఽనుపపః

౨౦—కాండస్వరూపా ఏవం విశ్వవిశిష్టం త్వత్స్వరూపం తత్ర విశేష్యభూతస్త విశేషణాంశవిలక్షణశ్చ దృశ్యస ఇతి హ్యర్థః. ఇయాన్ భేదః న హీక్షికాకాండాః అరనేమినాభికదళీత్వక్పత్రాణాం చాచేతనతయా మిథో నియంతృనియామ్యభావా శరీరశరీరిభావః అతఏవ నేమ్యాదిశబ్దాశ్చ న విశేష్యవాచకాః ఇహ తు నియం నియామ్యభావాదినా శరీరాత్మభావసంభవాత్ శరీరవాచిశబ్దా బ్రహ్మపర్యంతా అతఏవ మహదాద్యవస్థానాం విశిష్టబ్రహ్మస్వరూపగతత్వాదుపాదానత్వం ముఖ కిం చ మాభూత్ప్రకృతిపురుషయోః స్వరూపాన్తర్భావః తథాపి ముఖ్యత్వం యు న హి శరీరద్వారకం బ్రహ్మణో మహదాద్యుపాదానత్వమముఖ్యం కారణతాని పాకవ్యవహితత్వాత్ జ్వాలావ్యవహితస్య కాష్ఠస్య పాకం ప్రతి కారణత్వ నను మృద్వ్యవహితస్యాపి కులాలస్య ఘటం ప్రత్యుపాదానత్వం స్యాదితి చే స్వనిష్ఠమృత్పిండవ్యవహితత్వాత్ అతః స్వాపృథక్సిద్ధవ్యవధానాదుపాదాన మవిరుద్ధం. నను తథాపి ఉపాదానస్య కార్యావస్థాశ్రయత్వం వాచ్యం కథం వ్యవహి మవస్థావిశేషం ప్రత్యాశ్రయత్వం ఉచ్యతే కుంభోదరసంభృతమంభః ప్రతి పురుషస్ పరమాత్మనో మహదాద్యవస్థాశ్రయత్వముపపన్నం న చ పురుషస్యామ్భోధారకకుంభధ కత్వమేవ నాంభోధారకత్వమితి వాచ్యం తథా సత్యంభోధారణజనితశ్రమో స్యాత్ కిం చ అవ్యవహితాదపి వ్యవహితస్యాశ్రయత్వం ముఖ్యం దృశ్యతే యథా ఆ రణాంశుకాదపి పర్యంకస్య యథా దర్భేభ్యో భూతలస్య వ్యవహితమప్యంశుకం న ష మస్య ధారకం అసామర్థ్యాత్ పర్యంకభూతలయోరేవ సామర్థ్యాదాస్తరణదర్భాః పురుషసంయోగమాత్రవ్యవధాయకత్వమేవ అతః పరమాత్మనస్సర్వావస్థాశ్రయత ముఖ్యమితి జగదుపాదానత్వం ముఖ్యమేవ. నను జగదుపాదానావ్యక్తశరీరకత్వేన దుపాదానత్వముచ్యతే చేత్ వైశేషికాదిపక్షాద్భవత్పక్షస్య కో భేదః నియామ్యవిశే హి శరీరమభిమతం చిదచితోరీశ్వరప్రేర్యత్వం తన్మతేప్యస్తీతి చేత్ మహాన్తరో పర్యనుయోగః వైశేషికాశ్చేదప్రామాణికమేవ బ్రూయుః తదుక్తం చేదనాదరణీయః ననః ప్రతిజ్ఞా అస్మదుక్తార్థస్తదంగీకృతశ్చేత్తాః నః క్షతిః కిం చ సామ్యమపి దుః పాదం ఆకాశకాలదిగాత్మవర్గస్య ఈశ్వరధార్యత్వాద్యనభ్యుపగమాదిత్యాహుః తత బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వే నానుపపత్తిః. నను తథాపి బ్రహ్మజ్ఞానాచ్ఛరీరభః

రం—ప్రపంచజ్ఞానం నోపపద్యతే తస్య తద్భిన్నత్వాత్ న చ సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్ట
స్వరూపే బ్రహ్మణి జ్ఞాయమానే సర్వస్యాపి తదన్తర్గతత్వాత్ వనే జ్ఞాతే తదన్తర్గతః
పనసో జ్ఞాతో భవతీతివత్ ప్రపంచో జ్ఞాతో భవతీతి నిర్దేశ ఉపపద్యతామితి వాచ్యం
'సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మే'తి లక్షణాశ్రయస్య చేతనాచేతనవర్గస్య తదన్తర్భావే
ప్రమాణాభావాత్ న చ విశేష్యాంశస్య లక్షణం సత్యం జ్ఞానమిత్యాది విశిష్టస్య
జిజ్ఞాస్యబ్రహ్మణస్తు లక్షణం జన్మాద్యేవేతి సూత్రకారాభిప్రాయఇతి జన్మాదిసూత్రే
వ్యాసార్యైరుక్తమితి వాచ్యం కారణబోధకవాక్యయోర్భిన్నవిషయకత్వస్య అసంగ
తత్వాత్ 'ఆత్మన ఆకాశస్సంభూత' ఇతి ఆత్మన ఏవ ఉపాదానత్వాభిధానాచ్చ
అస్తు వా విశిష్టం బ్రహ్మ తథాపి 'వాచారంభణం వికారో నామధేయం మృత్తి
కేత్యేవ సత్య'మితి శ్రుతౌ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానస్య ఉపాదానోపాదేయాభేదే
నైవోపపాదితతయా ఇహ ఇదం సర్వమితి ఇదంతాస్పదతయా ప్రతీయమానే విశే
షణభూతే జగతి విశిష్టాభేదాసంభవాత్ శరీరగతావస్థాయాశ్శరీరినిష్ఠత్వమితి యదుక్తం
తత్తు సర్వలౌకికతాంత్రికవిరుద్ధం 'న తు దృష్టాన్తభావా'దితి సూత్రభాష్యవిరుద్ధం చ
పూర్వావస్థాశ్రయనియన్తృత్వమేవోపాదానత్వమిత్యస్య చ పరిభాషామాత్రత్వాత్
కిం చ ఉత్పాద్యం హి ఉపాదేయం భవతి ఉత్పాద్యం చ న భవన్మతే ద్రవ్యం తస్య
నిత్యత్వాత్ శబ్దస్పర్శాదిలక్షణాద్రవ్యరూపావస్థాయాః ఏవోత్పత్తేః తస్యాశ్చ బ్రహ్మణా
అభేదగంధస్యైవాభావాత్. నను ఘటత్వావస్థైవ ఘటద్రవ్యస్యోత్పత్తిః మృత్పిండస్య
వినాశశ్చ ద్రవ్యస్యోత్తరోత్తరసంస్థానయోగస్తత్పూర్వసంస్థానసంస్థితస్య వినాశః స్వా
వస్థస్య తూత్పత్తిః అవస్థాయా ఉత్పత్తిమత్త్వచోదనముత్పత్తేరుత్పత్తిమత్త్వచోదన
మివ అత్యుక్తిర్భవతి పృథక్ప్రతిపత్తికార్యార్హాణామేవ పృథగుత్పత్త్యాదికమపేక్ష్యతే,
పృథక్ప్రతిపత్తికార్యానర్హధర్మాః పృథగుత్పత్తినిరపేక్షాః అతఏవ హ్యుత్పత్త్యాదినైర
పేక్ష్యం తస్మాదపృథక్సిద్ధధర్మాస్తు స్వయంధర్మిణ ఉత్పత్త్యాద్యవస్థాభూతాః అతోఽవస్థైవ
వస్తున ఉత్పత్తిః న త్వవస్థాయా ఉత్పత్తిర్నాస్తీత్యారంభణాధికరణభాష్యశ్రుతప్రకాశి
కయోరుపపాదితమితి చేన్న ఘటత్వావస్థాయా ఏవ ఘటోత్పత్తిమృత్పిండవినాశరూప
త్వేయావద్ఘటత్వావస్థాసత్త్వం ఘట ఉత్పద్యతే పిండో నశ్యతీతి ధీప్రసంగః న తు ఘట
ఉత్పన్నః మృత్పిండో వినష్ట ఇతి న చ ఘటత్వావస్థాగతాద్యక్షణసంబంధఏవ ఘట
స్యోత్పత్తిరితి వాచ్యం యస్య హ్యాగంతుకత్వమాద్యక్షణసమ్బంధః అభూత్వా భవనం
వా న తస్యోత్పత్తిః యస్య తు తన్నాస్తి తస్యోత్పత్తిరిత్యస్య పరిభాషామాత్రత్వాత్
ఘటే రూపరసాదిషు సంయోగే చ జాయమానే ఘటోత్పత్తివ్యవహారాభావాత్ అన్య

రం—తరకర్మజఉభయకర్మజస్సంయోగజ ఇత్యాదిప్రతీతివ్యవహారాదికం సర్వం నిర్మూ
లం స్యాత్ 'ఛందాంసి యజ్ఞాః క్రతవో వ్రతాని ఛందాంసి జజ్ఞిరే తస్మా'దిత్యాదీనాం
వేదాద్యుత్పత్తిప్రతిపాదకానామప్రామాణ్యం స్యాత్ శబ్ద ఉత్పన్న ఇతి ప్రతీతివ్య
వహారా న స్యాతాం ఆకాశ ఉత్పన్న ఇత్యేవ ప్రతీతివ్యవహారౌ స్యాతాం అపృథక్సిద్ధ
ధర్మాణాముత్పత్తివినాశాభావే శరీరస్యోత్పాదవినాశౌ న స్యాతాం ఆత్మన ఏవ తౌ
స్యాతాం కిం బహునా ఈశ్వరవ్యతిరిక్తస్య కస్యాప్యుత్పాదవినాశౌ న స్యాతాం ఈశ్వర
స్యైవ తౌ స్యాతాం. నను అపృథక్సిద్ధస్య అద్రవ్యస్యోత్పత్తివినాశౌ నాభ్యుపేయేతే
ద్రవ్యస్య తౌ స్త ఏవేతి చేన్న వినిగమకాభావాత్ వైపరీత్యస్యాపి సువచత్వాచ్చ కిం
చ ప్రకృతిరుపాదానం వికార ఉపాదేయమితి నిర్వివాదం 'వాచారంభణం వికారో
నామధేయ'మిత్యత్ర ఘటత్వావస్థాయా ఏవ వికారశబ్దేనాభిహితతయా 'యథా
సోమ్యైకేన మృత్పిండేన సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం స్యా'దితి పూర్వవాక్యేపి వికా
రార్థమయట్ప్రత్యయేన తస్యా ఏవాభిధాతుముచితతయా తస్యా ఏవోపాదేయత్వం
సిద్ధవత్కృత్య విజ్ఞాతత్వాభిధానాత్ భవన్మతే చావస్థాయా జ్ఞాతత్వాసమ్భవాదనుప
పత్తిస్తదవస్థైవ. న చ సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం స్యాదిత్యత్ర మయట్ప్రత్యయార్థ
వికారస్త్వవస్థావాన్ వాచారంభణం వికారఇత్యత్ర అవస్థా వికారశబ్దేనోచ్యతే
'మృత్తికేత్యేవ సత్య'మిత్యభేదప్రతిపాదనాంశే అనుషక్తేన మృణ్మయమితిపదేన పునర
ప్యవస్థావాన్వికారః పరామృశ్యత ఇతి వాచ్యం అస్యా ఉక్తేరహృదయంగమత్వాత్
'సర్వం మృణ్మయం వాచారంభణం వికారః మృత్తికేత్యేవ సత్య'మితి స్థలత్రయేప్యైక
రూప్యమేవ వక్తవ్యం తస్మాద్వికారరూపావస్థాయా యుష్మన్మతే జ్ఞాతత్వానభ్యుపగ
మాదేకవిజ్ఞానేన సర్వస్య తదభిన్నస్య వికారస్య జ్ఞానమనుపపన్నమితి చేత్ ఉచ్యతే
ప్రకృతివికృత్యోః కారకవ్యాపారవైయర్థ్యప్రసంగాద్భేదసత్త్వేపి పృథక్స్థితిప్రతిపత్త్య
నర్హత్వేన పృథక్సత్తా నాస్తీతి సిద్ధం తతశ్చాభిన్నసత్తాకకారణముపాదానం ప్రకృతి
రాత్మేతి పర్యాయాః తత్ర చ నైయాయికాస్తదేవ స్ఫుటతరవివేకప్రకాశరహిత
మయుతసిద్ధం కారణం సమవాయికారణమితి వ్యవహరంతి కార్యభిన్నాభిన్నం కారణ
ముపాదానమితి భేదాభేదవాదినః భిన్నతయాఽభిన్నతయా వా దుర్వచం కారణమితి
కేచిత్ భిన్నత్వే సత్యభిన్నసత్తాకం కారణమిత్యన్యే అస్మాకమప్యేతదేవ సమ్మతం ఘట
శరావాదిరూపావస్థైవ వికారః ఘటశరావాదినానాసంస్థానావస్థారూపవికారాపన్నం
నానానామధేయమపి మృత్తికాసంస్థానవిశేషత్వాన్మృద్ద్రవ్యమేవేత్థమవస్థితమితి వేదార్థ
సంగ్రహే అవస్థాయా ఏవ వికారత్వకథనాత్ తస్య చ మృదశ్చ దండఘటయోరివ

రం—పృథక్ స్థితి ప్రతిపత్త్యోరభావా త్తదపృథక్సిద్ధత్వేన ఘటాపృథక్సిద్ధకారణత్వరూపస్యోపాదానత్వస్య మృది సత్త్వాత్ మృదో ఘటశరావాదిప్రతిప్రకృతిత్వమాత్మత్వం చ తతశ్చ తస్యాం మృది జ్ఞాతాయాం ఘటశరావాదిలక్షణతదవస్థారూపవికృతీనాం పృథక్స్థితిప్రతిపత్త్యనర్హాణాం మృత్సత్తయా సత్తావత్త్వవత్ మృజ్జ్ఞాతతయైవ జ్ఞాతతాశ్రయత్వాత్ సర్వమిదం విజ్ఞాతమితి శక్యతే వక్తుం ఏవం బ్రహ్మణోపి చేతనాచేతనసమస్తప్రపంచం ప్రత్యపృథక్సిద్ధకారణత్వేన సర్వప్రకృతిత్వేన సర్వాత్మతయా సర్వస్య తతో భిన్నత్వేన దర్శనాయోగ్యతయా జ్ఞాతత్వం సిద్ధం. నను భాష్యే కేవలభేదవాదినాం చాత్యన్తభిన్నయోః కేనాపి ప్రకారేణైక్యాసంభవాదేవ బ్రహ్మాత్మభావోపదేశా న సంభవంతీతి సర్వవేదాన్తపరిత్యాగస్స్యాదితి కేవలభేదస్య ప్రతిక్షిప్తత్వాత్ ఏకత్వే సతి నానాత్వం నానాత్వే సతి చైకతా అచిన్త్యం బ్రహ్మణో రూపం కస్తద్వేదితుమర్హతీతి స్మృతివశాజ్జగద్బ్రహ్మణోః భిన్నాభిన్నత్వమేవ భగవతో భాష్యకారస్యాభిమతం తతశ్చ కార్యాభిన్నం కారణముపాదానమిత్యేవాస్తు ఏవం చ సతి సర్వస్యాపి తదభిన్నత్వాత్ సర్వవిజ్ఞానమప్యుపపద్యతే 'హరేర్న కించిద్వ్యతిరిక్తమస్తి ఏకస్సమస్తం యదిహాస్తి కించిత్, తదుచ్యతే నాస్తి పరం తతోన్యత్ ఏకం సదైకం పరమః పరేశః స వాసుదేవో న యతోన్యదస్తీ'త్యాదినిషేధాశ్చ కేవలభేదాశ్రయనిషేధకతయోపలభ్యంతే కేవలభేదపక్షే శరీరభూతస్య జగత ఆత్మభిన్నత్వాద్భిన్ననిషేధో నోపపద్యతే అతః కార్యాభిన్నం కారణమేవోపాదానమస్త్వితి చేన్న భేదాభేదవాదేతు బ్రహ్మణ్యేవోపాధిసంసర్గాత్తత్ప్రయుక్తా జీవగతా దోషా బ్రహ్మణ్యేవ ప్రాదుష్యురితి నిరస్తనిఖిలదోషకల్యాణాత్మకబ్రహ్మాత్మభావోపదేశా హి విరోధాదేవ పరిత్యక్తాస్స్యురితి తత్రైవ భేదాభేదపక్షస్య భాష్యే దూషితత్వాత్ బ్రహ్మాజ్ఞానపక్షాదపి పాపీయానయం భేదాభేదపక్ష ఇతి వేదార్థసంగ్రహేఽతినిందితత్వాత్ భేదాభేదవాదో న భాష్యకారాభిమతః కథం తర్హి కేవలభేదవాదినాం చాత్యన్తభిన్నయోరితి భాష్యముపపద్యతాం శరీరాత్మభావో హ్యత్యన్తభేదఏవ ప్రకారప్రకారిభావో హి భేదరూపః నియమేన ప్రకారప్రకారిభావలక్షణశ్శరీరశరీరిభావో నియమేన భేదరూప ఇతి శరీరాత్మభావే కేవలభేదఏవ దృఢీకృతో భవతి అతఏవ హి ఉభయేపి హి భేదేనైనమధీయతఇతి శరీరాత్మభావఏవ భేదత్వేన వర్ణిత ఇతి చేత్ ఉచ్యతే అత్యంతభిన్నయోరిత్యాదిభాష్యస్యాయం భావః లోకే హ్యైక్యవ్యవహారే స్వరూపైక్యం తన్త్రం తదభావే దేశాదిలక్షణప్రకారైక్యం యథా సాయం గోష్ఠే సర్వే గావ ఏకీభవంతి రాజాన ఏకీభూతాః ఏకో వ్రీహిరిత్యాదౌ దేశబుద్ధిజాత్యాద్యభేదతః ఇహ తు జగద్బ్రహ్మణో స్స్వ

రం—రూపతో భిన్నయోః కేనచిదాకారేణాభేదో వక్తవ్యః సక ఇతి విచారే అపృథ
క్సిద్ధవిశేషణత్వమితి సహప్రకృతోఽభ్యస్తాపృథక్సిద్ధ్యైక్యమేవ భాష్యకృదభిమతమితి
ప్రతీయతే సిద్ధిర్నామ స్థితిః ప్రతిపత్తిశ్చ పృథక్స్థితిప్రతిపత్త్యయోగ్య ఇతి భాష్యాది
గ్రంథేషు బహుశో వ్యవహారదర్శనాత్ స్థితిప్రతిపత్త్యోరైక్యం అవయవావయవిజాతి
వ్యక్తిగుణగుణిస్థలేషు పృథక్స్థితిప్రతిపత్త్యోరభావాదవసీయతే. నను ఘటో భూతలే
వర్తతే నీలాదిగుణాస్తు ఘటే తథా గంధరసశబ్దానాం ద్రవ్యప్రతిపత్తిమన్తరేణాపి
పృథక్ ప్రతిపత్తిర్దృష్టా అతః కథం స్థితిప్రతిపత్త్యైక్యముపపద్యతాం న చ తావ
వాయుతసిద్ధౌ విజ్ఞాతవ్యౌ యయోర్ద్వయోరనశ్యదేకమపరాశ్రితమేవావతిష్ఠత ఇతి
తార్కికోక్తమయుతసిద్ధత్వమేవాపృథక్సిద్ధత్వమితి వాచ్యం తథా హి సతి నియతాశ్ర
యాశ్రయి భావలక్షణాయుతసిద్ధత్వస్య భేదైకసాధకత్వేన ప్రకారైక్యాసాధకత్వా
దితి చేన్న పృథక్ప్రతిపత్తికార్యాణామేవ పృథగుత్పత్త్యాదికమపేక్షితమిత్యాది
శ్రుతప్రకాశికాగ్రంథపర్యాలోచనాయాం యస్యోత్పత్తివినాశాపక్షయసత్తాదిక
మాశ్రయోత్పత్త్యాదినైవ వ్యవహ్రియతే తత్తదపృథక్సిద్ధమితి ఫలతి తతశ్చ యదు
త్పత్త్యా ఉత్పద్యత ఇతి వ్యవహ్రియతే యత్సత్తయా సదితి వ్యవహ్రియతే న తు
సత్తాన్తరమపేక్షతే తత్తదపృథక్సిద్ధమితి తతశ్చ వికృతేః ప్రకృతిసత్తాతిరిక్తసత్తాశూన్య
త్వాదభిన్నసత్తాకకారణత్వముపాదానత్వం తదేవ చా(వా)తత్వం ఇదం తజ్జత్వాత్త
ల్లత్వాత్తదనత్వాత్తన్నియామ్యత్వాత్తచ్ఛరీరత్వాచ్చ సర్వస్యాయమాత్మేతి వదతో భగ
వతో భాష్యకారస్యాప్యభిమతం న వ్యాప్త్రాత్మత్వమంతః ప్రవిశ్య నియన్తృత్వరూపం
తాదృశాత్మత్వస్యోపాదానత్వాప్రయోజ్యత్వాత్ న హ్యుపాదానత్వనియన్తృత్వా
భ్యాం నిర్వాహ్యమాత్మత్వం నియన్తృత్వరూపం సంభవతి అస్మదుక్తమాత్మత్వం తూభ
యనిర్వాహ్యం భవతి కథం ఉచ్యతే తజ్జత్వాదినా అచేతనాంశే ఉపాదానత్వలక్ష
ణాత్మత్వం ఫలతి తన్నియామ్యత్వాదిత్యనేన జీవరూపేణ నియన్తృత్వం వివక్షితం జీవా
పృథక్సిద్ధమితి యావత్ తతశ్చ చేతనవర్గేపి అపృథక్సిద్ధకారణత్వలక్షణముపాదానత్వ
ముక్తం భవతి తతశ్చ బ్రహ్మవ్యతిరిక్తచేతనాచేతనవర్గం ప్రతి బ్రహ్మణోఽపృథక్సిద్ధ
కారణత్వలక్షణాభిన్నసత్తాకకారణత్వరూపోపాదానత్వప్రకృతిత్వాపరపర్యాయాత్మ
త్వస్య సత్త్వాదాత్మభూతే తస్మిన్ జ్ఞాతే ఇతరత్సర్వం జ్ఞాతమేవ ఇతరస్య పృథక్ప్రతి
పత్తియోగ్యస్య జ్ఞాతవ్యస్యాభావాత్ తత్సత్తయా సదితి వ్యవహారవత్తజ్జ్ఞాతతయా జ్ఞాత
మితి వ్యవహర్తుం శక్యత్వాత్. న చ ప్రపంచస్య బ్రహ్మసత్తావ్యతిరిక్తసత్తాఽభావే

రం—మృషావాదివన్మిథ్యాత్వం స్యాదితి వాచ్యం యథాగుణగతజాత్యనభ్యుపగన్తృమతే రూపాదౌ సద్బుద్ధేర్ద్రవ్యగతసత్తావిషయత్వేపి న రూపాదిమిథ్యాత్వం యథా వా ద్రవ్యగతగుణాదిషు ద్విత్వైకత్వాదిసంఖ్యాప్రతీతేర్ద్రవ్యగతసంఖ్యానిర్వాహ్యత్వేపి రూపాదిగతసంఖ్యాప్రతీతేర్న భ్రాంతిత్వం యథా వా సిద్ధాంతే ఘటత్వాద్యవస్థాయా మృద్ద్రవ్యాపేక్షయా ఉత్పత్తిస్థితిసత్తానాం పార్థక్యాభావేపి న తత్ర ఉత్పత్తిస్థితిసత్తాప్రతీతేర్భ్రాంతిత్వం ఏవం ప్రపంచగతసత్తాప్రతీతేర్బ్రహ్మసత్తానిర్వాహ్యత్వేపి న తత్సత్త్వప్రతీతేర్భ్రాంతిత్వం న వా ప్రపంచస్య మిథ్యాత్వం అతఏవ నైకస్మిన్న సంభవాదితి సూత్రే కాలస్య పదార్థవిశేషణతయైవ ప్రతీతేస్తస్య పృథగస్తిత్వనాస్తిత్వాదయో న వక్తవ్యాః కాలోస్తీతి వ్యవహారో జాత్యాద్యస్తిత్వవ్యవహారతుల్య ఇతి స్పష్టం భాషితం అతో బ్రహ్మసత్తావ్యతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వేపి ప్రపఞ్చస్య న మిథ్యాత్వం. నన్వపృథక్సిద్ధకారణత్వముపాదానత్వం తదేవాత్మత్వం చేత్ భగవద్విగ్రహగోపురప్రాకారనిత్యసూరిప్రభృతినిత్యవిభూతిం ప్రత్యాత్మత్వం న స్యాత్ కారణత్వాభావేన ఉపాదానత్వాభావాత్. నను ప్రతిజ్ఞాఽహానిరవ్యతిరేకాదితి సూత్రే వియదాదేర్బ్రహ్మణ ఉత్పత్త్యనభ్యుపగమే ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాహానిప్రసంగాద్వియదాద్యుత్పత్త్యభ్యుపగమవత్ నిత్యవిభూతేరప్యుపాదేయత్వమభ్యుపగన్తవ్యం ఇతరథా సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాహానిప్రసంగాత్ నచ నిత్యవిభూతేర్నిత్యత్వగ్రాహకప్రమాణానుసారాత్ 'యేనాశ్రుతం శ్రుతం సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీ'త్యాదౌ అశ్రుతాదిశబ్దానాం నిత్యవిభూతివ్యతిక్తపరతయా సంకోచః క్రియతామితి వాచ్యం ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః వాయుశ్చాన్తరిక్షం చైతదమృతం ఆకాశం నిత్యం నిరవయవద్రవ్యత్వాదిత్యాదిప్రమాణబలేనఅశ్రుతాదిశబ్దానామాకాశవ్యతిరిక్తపరత్వమేవ స్యాదిత్యాకాశప్రతిబంద్యాదుర్మోచత్వమేవ స్యాదితి చేన్న నిత్యవిభూతేర్నిత్యత్వానభ్యుపగమే బహుప్రమాణసంక్షోభప్రసంగాదశ్రుతాదిశబ్దానాం నిత్యవిభూతివ్యతిరిక్తపరతయా సంకోచాభ్యుపగమేపి వియన్నిత్యత్వప్రతిపాదకప్రమాణస్యాపేక్షికనిత్యత్వపరతయాప్యుపపన్నస్య ప్రతిపిపాదయిషితసర్వవిజ్ఞాన సంకోచకత్వాయోగాత్. నను రూప ప్రతిజ్ఞావాతీంద్రియమన్తః కరణప్రత్యక్షనిర్దేశాదితి యథా జ్ఞానాదయః పరస్య బ్రహ్మణః స్వరూపతయా నిర్దేశాత్ స్వరూపభూతా గుణాః తథా ఇదమపి రూపం శ్రుత్యా స్వరూపతయా నిర్దేశాత్ స్వరూపభూతమిత్యుక్తత్వాత్ యదాత్మకో భగవాంస్తదా

రం—త్మికా భగవతో వ్యక్తిరితి శ్రుతేర్భగవద్విగ్రహాదికం సర్వమాత్మస్వరూపాదః
తిరిక్తమిత్యేవాభ్యుపగమ్యతాం ఏవం చైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాపి న క్లేశిత
భవతి న చ వాపీకూపారామాదీనాం కథం బ్రహ్మరూపత్వమితి వాచ్యం వాపీకూప
ద్యానాదిప్రతిపాదకవాక్యానాం తత్క్రీడాజనితసుఖానాం బ్రహ్మానుభవామ్బునిధిల
కణికాయమానత్వమిత్యత్ర తాత్పర్యాత్ 'యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వ
తదస్మిన్ సమాహితం సర్వాణి చ భూతాని సర్వే చ కామా'ఇతి వాక్యస్య బ్రహ్మ
స్సర్వవిధభోగ్యత్వమస్తీత్యత్ర తాత్పర్యమితి దహరాధికరణభాష్యశ్రుతప్రకాశికయో
స్స్థితత్వాదితిచేన్న అర్చిరాదినా మార్గేణ విరజానదీమతిక్రమ్య గన్తవ్యేఽప్రాకృతే లో
తద్వైరమ్మదీయం సరస్తదశ్వత్థస్సోమసవనస్తదపరాజితా పూర్బ్రహ్మణఇత్యాదివాక్యప్ర
పన్నానాం సరోఽశ్వత్థాదీనాం బ్రహ్మస్వరూపమాత్రత్వస్య వక్తుమశక్యత్వాత్ దే
రూపే బ్రహ్మణస్తస్య మూర్తం చామూర్తమేవ చ క్షరాక్షరస్వరూపే తే సర
భూతేషు చ స్థితే ఇతి అమూర్తశబ్దితముక్తాత్మస్వరూపస్యాపి శరీరవాచినా రూపశబ్దే
నిర్దేశేన ముక్తాత్మస్వరూపస్య బ్రహ్మరూపతాయా వక్తుమశక్యత్వాత్ 'సోఽశ్నుతే సరా
న్కామాన్ సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితా స తత్ర పర్యేతీ'త్యాది శ్రుతిభిర్ముక్తానా
బ్రహ్మణశ్చ భోక్తృభోగ్యతయా ఆధారాధేయభావే న చ భేదప్రతీత్యా నిత్య
సూరీణాం బ్రహ్మస్వరూపమాత్రత్వాసంభవాత్ తాన్ప్రత్యపి చ పరమాత్మన ఆత్మత్వస
వక్తవ్యత్వాత్ నిత్యసూర్యాదీనాం చ నిత్యతయా తాన్ప్రత్యుపాదానత్వలక్షణాత్మతా
సంభవాత్ కథం తస్య సర్వాత్మత్వం సిధ్యేదితి చేత్ యది నిత్యపదార్థాన్ ప్రత్య
ఆత్మత్వం పరమాత్మనో వక్తవ్యమితి నిర్బంధః తర్హి తాన్ప్రత్యాత్మత్వముపాదానత్వే
దేశభూతమపృథక్సిద్ధాశ్రయత్వమేవ తత్రాత్మశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమస్తు ఇతరత్రోపా
దానత్వలక్షణాత్మత్వం ఏతద్రూపం చాత్మత్వం తజ్జత్వాదిభిరుపపాద్యమితి నానుపపత్తి
తతశ్చోపాదానే జ్ఞాతే తదపృథక్సిద్ధముపాదేయమపి జ్ఞాతం భవతీతి ఏకవిజ్ఞానేన సర్వ
విజ్ఞానముపపన్నం భవతి. యద్వా కో భవానితి సౌవీరరాజప్రశ్నస్య ప్రకృతిసంస
ష్టాత్మవిషయత్వేపి వస్తుగత్యా భవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం పరిశుద్ధాత్మస్వరూపస్యైవోచిత
మితి మత్వా తస్యైవ భవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం ప్రదర్శయన్ ఆదిభరతః యదా సమస్త
భూతేషు పుమానేకో వ్యవస్థితః యదన్యోఽస్తి పరః కోపీత్యాది ప్రత్యవోచత్ యథా
వా అథర్వశిరసి రుద్రం ప్రతి దేవైః ప్రయుక్తస్య ప్రశ్నస్య కో భవానితి పురోవర్తి
రుద్రమాత్రపరత్వేపి భవచ్ఛబ్దస్య పరమాత్మపర్యన్తత్వశిక్షణాయ అహమేకః ప్రథమ
మాసమితి ప్రతివచనప్రవృత్తిః ఏవం సర్వమిదం విజ్ఞాతమితి ప్రశ్నస్య విశేషణమాత్ర

పప్రచ్ఛ కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి. ౩

తస్మై సహోవాచ ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి హ స్మ

ం—కిమస్తి తదితి తదా ప్రశ్నో యుక్తః సిద్ధే హ్యస్తిత్వే కస్మిన్నితి స్యాత్ యథా స్మిన్ని ధేయమితి న అక్షరబాహుళ్యాదాయాసభీరుత్వాత్ప్రశ్నస్సంభవత్యేవ కిం న్వస్తి త్ యస్మిన్నేతస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వవిత్ స్యాదితి. ౩

శం—తస్మై శౌనకాయాంగిరా అహ కిల ఉవాచ కిమితి ఉచ్యతే ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి ఏవం హ స్మ కిల యద్బ్రహ్మవిదః వేదార్థాభిజ్ఞాః పరమార్థదర్శినో వదంతి కే తే ఇత్యాహ పరా చ పరమాత్మవిద్యా అపరా చ ధర్మాధర్మసాధనతత్ఫల విషయా. నను కస్మిన్ విదితే సర్వవిద్భవతీతి శౌనకేన పృష్టం తస్మిన్ వక్తవ్యేఽపృష్టమాహ అంగిరాః ద్వే విద్యే ఇత్యాది నైషదోషః క్రమాపేక్షత్వాత్ప్రతివచనస్య అపరా హి విద్యాఽవిద్యా సా నిరాకర్తవ్యా తద్విషయే హి విదితే న కిం

ఆ—యా సస్స్యాత్ తద్భీరుతయా కస్మిన్నిత్యక్షరాంజస్యే లాఘవాత్ప్రశ్న ఇత్యర్థః. ౩

రం—పరత్వేపి విశేష్యపర్యంతత్వశిక్షణాయ స్థూలచిదచిచ్ఛరీరకబ్రహ్మప్రతిసూక్ష్మచిదచిదచ్ఛరీరకం బ్రహ్మోపాదానమిత్యేతదర్థప్రతిపాదకస్య ప్రతివచనసందర్భస్య ప్రవృత్తౌ దోషాభావాదితి ప్రపంచితం చేదమస్మాభిర్బృహదారణ్యకప్రకాశికాయామిత్యలమతి చర్చయా. ౩

రం—(తస్మై సహోవాచేతి) స్పష్టోర్థః (ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి హ స్మ యద్బ్రహ్మవిదో వదంతి) అత్ర ప్రాప్తుమిత్యధ్యాహారః యత్ వస్తు ప్రాప్తుం ద్వే జ్ఞానే ఉపాదేయే ఇతి హ వేదాభిజ్ఞాః పరాశరాదయః, 'తత్ప్రాప్తిహేతుర్జ్ఞానం చ కర్మ చోక్తం మహామునే. ఆగమోత్థం వివేకాచ్చ ద్విధా జ్ఞానం తథోచ్యతే. శబ్దబ్రహ్మాగమమయం పరబ్రహ్మవివేకజ'మితి యద్వదంతి తజ్జ్ఞానే సర్వం విజ్ఞాతం భవతీత్యర్థః ఏతత్సర్వమభిప్రేత్య భగవతా భాష్యకృతా ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి హ స్మ యద్బ్రహ్మవిదో వదంతి పరా చైవాపరా చేతి బ్రహ్మప్రేప్సునా ద్వే విద్యే వేదితవ్యే బ్రహ్మవిషయే పరోక్షాపరోక్షరూపే ద్వే జ్ఞానే ఉపాదేయే ఇత్యర్థ ఇతి భాషితం ఏతేన పరవిద్యాయా బ్రహ్మప్రేప్సూపాయత్వేపి అపరవిద్యాయాస్తథాత్వాప్రతీతేః ప్రత్యుత 'అథ పరాయయా తదక్షరమధిగమ్యత' ఇతి వాక్యపర్యాలోచనాయామపరవిద్యాయా బ్రహ్మప్రేప్సూపాయత్వాభావస్యైవ ప్రతీతేః బ్రహ్మప్రేప్సునా ద్వే విద్యే ఉపాదేయే

యద్బ్రహ్మవిదో వదంతి పరా చైవాపరా చ.
తత్రాపరా ఋగ్వేదో యజుర్వేదః సామవేదోఽథర్వ

శం—చిత్తత్త్వం నో విదితం స్యాదితి నిరాకృత్య హి పూర్వపక్షం పశ్చాత్సిద్ధాం వక్తవ్యో భవతీతి న్యాయాత్.

శం—తత్ర కా అపరేతి ఉచ్యతే (ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోఽథ వేద ఇతి) ఏతే చత్వారో వేదాః శిక్షాకల్పో వ్యాకరణం నిరుక్తం ఛందో జ్యో మిత్యంగాని షట్ ఏషాఽపరా విద్యా అథేదానీమియం పరా విద్యోచ్యతే య తత్ వక్ష్యమాణవిశేషణమక్షరమధిగమ్యతే ప్రాప్యతే అధిపూర్వస్య గమేః ప్రాయ

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి.

ఆ—కల్పః సూత్రగ్రంథః అనుష్ఠేయక్రమః కల్ప ఇత్యర్థః అవిద్యాం అపగమ ఏవ పరప్రాప్తిరుపచర్యతే అవిద్యాపగమశ్చ బ్రహ్మావగతిరేవేతి వ్యాఖ్యాత స్మాభిః జ్ఞాతోఽర్థస్తజ్జ్ఞప్తిర్వా అవిద్యానివృత్తిరిత్యేతద్వ్యాఖ్యానావసరే (అతః) అధిగ శబ్దోఽత్ర ప్రాప్తిపర్యాయ ఏవేత్యాహ (న చ పరప్రాప్తేరితి) సాంగానాం వేదానా

రం—ఇతిభాష్యం కథమితి శంకాపి నిరస్తా ప్రాప్తమితి పదాధ్యాహారేణాస్యార్థ ప్రతీతేః ఇతరథా యత్పదవైయర్థ్యాత్ కించ కస్మిన్ను భగవ ఇతి సర్వోపాదానే ప్ర విద్యాద్వయకథనమామ్రాన్ పృష్టః కోవిదారానాచష్ట ఇతి న్యాయమనుసరేత్ అ యథోక్తఏవవార్థః ఓదనపాకం పచతీతివత్ ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి నిర్దేశః కే విద్యే ఇత్యత్రాహ (పరా చైవాపరాచేతి) పరమపరమితి జ్ఞానం ద్వివిధమిత్యర్థః.

రం—అత్ర సూచీకటాహన్యాయేనాపరజ్ఞానస్వరూపమాహ (తత్రాప ఋగ్వేదో యజుర్వేదఇత్యాదినా) షడంగోపేతసశిరస్కసోపబృంహణవేదశ్రవ జన్యం పరోక్షజ్ఞానమిత్యర్థః అపరవిద్యాముక్త్వా పరవిద్యామాహ. (అథ పరాయయ తదక్షరమధిగమ్యతే ఇతి) అత్ర తచ్ఛబ్దః ఇతి హ స్మ యద్బ్రహ్మవిద ఇతి యచ్ఛ ప్రతినిర్దేశకః యేన జ్ఞానేన ఇతి హ స్మ యద్బ్రహ్మవిద ఇతి వాక్యే ప్రాప్యతయ నిర్దిష్టం తదక్షరమధిగమ్యతే ఆధిక్యేన గమ్యతే అపరోక్షీక్రియత ఇత్యర్థః వివేకా సాధనసప్తకజన్యం శ్రవణజన్యపరోక్షజ్ఞానానంతరభావిదర్శనసమానాకారజ్ఞానం జ్ఞానమిత్యర్థః ఏతేన అధిగమ్యత ఇత్యస్య జ్ఞాయత ఇతి వా ప్రాప్యత ఇతి వాఽర్థః ఆశ్రయణీయతయా పరవిద్యాయా ఏవ బ్రహ్మవిషయత్వబ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వయో స్సిద్ధ్యా అపరవిద్యాయా బ్రహ్మవిషయత్వతత్ప్రాప్తిహేతుత్వయోరభావేన అపరవిద్యా యా అపి బ్రహ్మవిషయత్వతత్ప్రాప్తిహేతుత్వప్రతిపాదకభాష్యాసంగతిః కించ

వేదః శిక్షా కల్పో వ్యాకరణం నిరుక్తం ఛందో జ్యోతి

శం—ప్రాప్త్యర్థత్వాత్. న చ పరప్రాప్తేరవగమార్థస్య భేదో౽స్తి అవిద్యాయా అపాయ ఏవ హి పరప్రాప్తిః నార్థాంతరం. నను ఋగ్వేదాదిబాహ్యా తర్హి సా కథం పరా విద్యాస్యాన్మోక్షసాధనం చ యా వేదబాహ్యాస్స్మృతయ ఇతి హి స్మరంతి కుదృష్టిత్వా న్నిష్ఫలత్వాదనాదేయా స్యాత్ ఉపనిషదాం చ ఋగ్వేదాదిబాహ్యాత్వం స్యాత్ ఋగ్వేదాదిత్వే తు పృథక్కరణమనర్థకం అథ పరేతి న వేద్యవిషయవిజ్ఞానస్య వివ క్షితత్వాత్ ఉపనిషద్వేద్యాక్షరవిషయం హి విజ్ఞానమిహ పరా విద్యేతి ప్రాధాన్యేన

ఆ— పరవిద్యాత్వేనో౽పన్యాసాత్తతః పృథక్కరణాద్వేదబాహ్యాతయా బ్రహ్మవిద్యా యాః పరత్వం న సంభవతీత్యాక్షిపతి (నన్వితి) 'యా వేదబాహ్యాస్స్మృతయో యాశ్చ కాశ్చకుదృష్టయః, సర్వాస్తానిష్ఫలాః ప్రేత్య తమోనిష్ఠా హి తాః స్మృతాః' ఇతి స్మృతేః కుదృష్టిత్వాదనుపాదేయా స్యాదిత్యర్థః విద్యాయా వేదబాహ్యాత్వే తదర్థానా

రం—విద్యాయా అపరోక్షజ్ఞానరూపత్వే ప్రమాణానుపలంభాదపరోక్షత్వప్రతిపాద కభాష్యస్యాప్యసంగతిరితి దూషణం పరాస్తం అధిగమ్యత ఇత్యస్య అపరోక్షీక్రియత ఇత్యర్థకత్వాత్. నన్వేతదుపబృంహణే శ్రీవిష్ణుపురాణే ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి చాథ ర్వణీ శ్రుతిః పరయా త్వక్షరప్రాప్తిః ఋగ్వేదాదిమయా పరేతి అధిగమ్యతఇత్యస్య ప్రా ప్త్యర్థకతయా ఉపబృంహితత్వాత్కథమిదముచ్యత ఇతి చేత్ యద్యుపబృంహణాను సారేణ ప్రాప్త్యర్థకతయా వ్యాఖ్యాతవ్యమితి నిర్బంధః తర్హి ఇతి హ స్మ యద్బ్రహ్మ విదోవదంతీతి పూర్వవాక్యే పరాపరవిద్యయోర్ద్వయోరపి బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వస్య కథిత త్వేన యయా తదక్షరమధిగమ్యత ఇత్యస్య అపరవిద్యావ్యావర్తకత్వాభావప్రసంగేన తద్వ్యావర్తకత్వార్థం సాక్షాదితి పదమధ్యాహృత్య యయా సాక్షాదక్షరమధిగమ్యతే ప్రాప్యతే సా పరవిద్యేత్యస్తు అపరోక్షత్వం త్వర్థాల్లభ్యతే శ్రుత్యన్తరే 'నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే తస్మిన్ దృష్టే పరావర'ఇత్యాదిదర్శనాదితి ద్రష్టవ్యం. నను స్వాధ్యాయస్య తథాత్వేహీతి సూత్రే తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేతేత్యుప సంహారగతబ్రహ్మవిద్యాశబ్దస్య బ్రహ్మవిద్యాం వేదవిద్యామిత్యుపనిషత్పరతయా భాష్య కృతా వ్యాఖ్యాతత్వాత్ 'యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యం ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యా'మితి ద్వితీయఖండగతబ్రహ్మవిద్యాశబ్దస్యాపి తత్పరత్వౌచిత్యాదుపక్రమే చ బ్రహ్మవిద్యాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామథర్వాయ జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహేత్యుక్తికర్మ తయా శ్రూయమాణాయా బ్రహ్మవిద్యాయా ఉపనిషద్గ్రంథరూపత్వస్యైవౌచిత్యాత్ తత్రాపరా ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేద ఇత్యత్ర ఋగ్వేదాదిశబ్దానాం తజ్జన్యజ్ఞాన

షమితి అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే. ౫

యత్తదద్రేశ్యమగ్రాహ్యమగోత్రమవర్ణమచక్షుశ్శ్రో౹౹

శ౦—వివక్షితం నోపనిషచ్ఛబ్దరాశిః వేదశబ్దేన తు సర్వత్ర శబ్దరాశిర్వివక్షితః శ
రాశ్యధిగమేఽపి యత్నాన్తరమన్తరేణ గుర్వభిగమనాదిలక్షణం వైరాగ్యం చ నాక్ష
రాధిగమస్సంభవతీతి పృథక్కరణం బ్రహ్మవిద్యాయాః పరా విద్యేతి కథనం చేతి. ౫

శ౦—యథా విధివిషయే కర్త్రాద్యనేకకారకోపసంహారద్వారేణ వాక్యార్థజ్ఞా
కాలాదన్యత్రానుష్ఠేయోఽర్థోఽస్త్యగ్నిహోత్రాదిలక్షణః న తథేహ పరవిద్యావిషయే

ఆ—ముపనిషదామపి ఋగ్వేదాదిబాహ్యత్వం ప్రసజ్యేతేత్యర్థః వేదబాహ్యత్వే
పృథక్కరణం న సంభవతి కింతు వైదికస్యాపి జ్ఞానస్య వస్తువిషయస్య శబ్దరాశ్యతి
రేకాభిప్రాయేణేత్యాహ (న వేద్యవిషయేతి) వైరాగ్యం చేత్యత్ర యత్నాన్తరమితి
శేషో ద్రష్టవ్యః. ౫

ఆ—కర్మజ్ఞానాద్విలక్షణత్వాభిప్రాయేణ చ పృథక్కరణమిత్యాహ (యథా
విధివిషయఇతి) అప్రాప్తప్రతిషేధప్రసంగాన్న ప్రధానపరత్వమపి శంకనీయమితి

ర౦—లక్షణాయా అయుక్తత్వేన విద్యాశబ్దస్యైవ గ్రంథపరత్వాశ్రయణస్య యుక్త
త్వాత్పరవిద్యాశబ్దేనాపి సాక్షాద్బ్రహ్మప్రాపకోపనిషద్భాగ ఏవాభిధాతుముచితః తతశ్చ
పరోక్షాపరోక్షరూపజ్ఞానపరత్వే న యుక్తిం పశ్యామ ఇతి చేత్ అత్రోచ్యతే యది
పరవిద్యాశబ్దేన ఉపనిషద్గ్రంథసందర్భవిశేషః ప్రతిపాద్యః ఋగ్వేదాదిశబ్దేన ముఖ్యయా
వృత్త్యా ఋగ్వేదాదయ ఏవ ప్రతిపాద్యాః తర్హి బ్రహ్మప్రతిపాదకోపనిషదామృగ్వే
దాది బహిర్భావప్రసంగేన యా వేదబాహ్యాః స్మృతయ ఇత్యుక్తరీత్యా అసదర్థత్వమేవ
స్యాత్ ఋగ్వేదాదిశబ్దానాం ముఖ్యార్థమాశ్రితవద్భిరపి పరైరుపనిషదాం వేద
బాహ్యత్వప్రసంగాత్ పరవిద్యాశబ్దో జ్ఞానవాచీతి వ్యాఖ్యాతం ఇయాంస్తు విశేషః
పరమతే ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇత్యత్ర సకృత్ప్రయుక్త ఏవ విద్యాశబ్దోఽసత్యపి
సాధారణే ప్రవృత్తినిమిత్తే ఋగ్వేదాదిగ్రంథసందర్భలక్షణాపరవిద్యాం బ్రహ్మజ్ఞాన
లక్షణాం పరవిద్యాం చ వక్తీతి దోషోఽస్తి. అస్మన్మతే స నాస్తి కించ పరవ్యాఖ్యానే
ఋగ్వేదాదివేద్యవిలక్షణత్వాద్బ్రహ్మణః వేదైశ్చ సర్వైరహమేవ వేద్య ఇతి స్మృతిః
పీడ్యేత అతో ఋగ్వేదాదిజన్యజ్ఞానం బ్రహ్మవిషయకమేవేత్యేవ యుక్తం అతః పరా
పరజ్ఞానశబ్దితాపరోక్షపరోక్షజ్ఞానవిషయత్వం బ్రహ్మణఏవేతి భాష్యకారీయా రీతిరేవ
సాధీయసీ. ౫

ర౦—(యత్తదద్రేశ్యమితి) అద్రేశ్యం అదృశ్యం జ్ఞానేంద్రియావిషయం
అగ్రాహ్యం పాణ్యాదికార్యహానోపాదానాద్యవిషయం అగోత్రం కులరహితం అవర్ణం

త్రం తదపాణిపాదం నిత్యం విభుం సర్వగతం సుసూక్ష్మం

శం—వాక్యార్థజ్ఞానసమకాలఏవ తు పర్యవసితో భవతి కేవలశబ్దప్రకాశితార్థజ్ఞాన మాత్రనిష్ఠావ్యతిరిక్తాభావాత్ తస్మాదిహ పరాం విద్యాం సవిశేషణేనాక్షరేణ విశినష్టి (యత్తదద్రేశ్యమిత్యాదినా)వక్ష్యమాణం బుద్ధౌ సంహృత్య సిద్ధవత్పరామృశ్యతే(యత్త దితి)అద్రేశ్యం అదృశ్యం సర్వేషాం బుద్ధీంద్రియాణామగమ్యమిత్యేతత్ దృశేర్బహిః ప్రవృత్తస్య పంచేంద్రియద్వారకత్వాత్ అగ్రాహ్యం కర్మేంద్రియావిషయమిత్యేతత్ అగోత్రం గోత్రమన్వయః మూలమిత్యనర్థాన్తరం అగోత్రం అనన్వయమిత్యర్థః న హి తస్య మూలమస్తి యేనాన్వితం స్యాత్ వర్ణ్యన్త ఇతి వర్ణాః ద్రవ్యధర్మాః స్థూలత్వా దయః శుక్లత్వాదయో వా అవిద్యమానా వర్ణా యస్య తదవర్ణమక్షరం అచక్షుశ్శ్రో త్రం చక్షుశ్చ శ్రోత్రం చ నామరూపవిషయే కరణే సర్వజంతూనాం తే అవి ద్యమానే యస్య తదచక్షుశ్శ్రోత్రం యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదిత్యాదిచేతనావత్త్వవిశేష ణత్వాత్ప్రాప్తం సంసారిణామివ చక్షుశ్శ్రోత్రాదిభిః కరణైరర్థసాధకత్వం తదిహాచక్షు శ్శ్రోత్రమితి వార్యతే పశ్యత్యచక్షుస్స శృణోత్యకర్ణ ఇత్యాదిదర్శనాత్ కిం చ తద పాణిపాదం కర్మేంద్రియరహితమిత్యేతత్ యత ఏవమగ్రాహ్యమగ్రాహకం చ అతో నిత్యం అవినాశి విభుం వివిధంబ్రహ్మాదిస్థావరాన్తప్రాణిభేదైర్భవతీతి విభుం సర్వగతం వ్యాపకమాకాశవత్ సుసూక్ష్మం శబ్దాదిస్థూలత్వకారణరహితత్వాత్ శబ్దాదయో హ్యాకాశవాయ్వాదీనాముత్తరోత్తరం స్థూలత్వకారణాని తదభావాత్సుసూక్ష్మం కిం చ తదవ్యయం ఉక్తధర్మత్వాదేవ న వ్యేతీత్యవ్యయం న హ్యనంగస్య స్వాంగాపచయ లక్షణో వ్యయస్సంభవతి శరీరస్యేవ నాపి కోశాపచయలక్షణో వ్యయస్సంభవతి రాజ్ఞ ఇవ నాపి గుణద్వారకో వ్యయస్సంభవతి అగుణత్వాత్సర్వాత్మకత్వాచ్చ యదేవం లక్షణభూతయోనిం భూతానాం కారణం పృథివీవత్స్థావరజంగమానాం పరి సర్వతః ఆత్మభూతం సర్వస్య అక్షరం పశ్యంతి ధీరాః ధీమన్తః వివేకినః ఈదృశమక్షరంయయా

ఆ—మత్వాహ(యస్సర్వజ్ఞఇతి) (అగుణత్వాదితి) ఉపసర్జనరహితత్వాదిత్యర్థః. (సర్వా

రం—అపేతబ్రహ్మక్షత్రాదికం అచక్షుశ్శ్రోత్రం జ్ఞానేంద్రియరహితం తత్ ప్రసిద్ధం అపాణిపాదం కర్మేంద్రియరహితం నిత్యం కాలాపరిచ్ఛిన్నం విభుం దేశాపరిచ్ఛిన్నం సర్వగతం సర్వత్రాన్తః ప్రవిశ్యావస్థితం తత్ర హేతుమాహ. (సుసూక్ష్మమితి) ఉక్తవిశే షణవిశిష్టం యత్ తదవ్యయం పరాయయా తదక్షరమిత్యత్ర అక్షరశబ్దనిర్దిష్టమిత్యర్థః. (యద్భూతయోనిం పరిపశ్యంతి ధీరాః) ధీరాః ప్రజ్ఞాశాలినః యత్సర్వభూతోపాదాన తయా పశ్యంతీత్యర్థః. యోనిశబ్దస్యోపాదానవచనత్వం 'యథోర్ణనాభిస్సృజతే

తదవ్యయం యద్భూతయోనిం పరిపశ్యంతి ధీరాః.

* యస్మాత్పరం నాపరమస్తి కించిద్యస్మాన్నాణీయో న జ్యాయోఽస్తి కశ్చిత్, వృక్షఇవ స్తబ్ధో దివి తిష్ఠత్యేకస్తే నేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమ్.

యథోర్ణనాభిః సృజతే గృహ్ణతే చ యథా పృథివ్యామో

శం—విద్యయాఽధిగమ్యతే సా పరా విద్యేతి సముదాయార్థః.

శం—భూతయోన్యక్షరమిత్యుక్తం తత్కథం భూతయోనిత్వమితి ఉచ్య

ఆ—త్మకత్వాచ్చేతి) హేయస్యాతిరిక్తస్యాభావాచ్చేత్యర్థః.

ఆ—బ్రహ్మ న కారణం సహాయశూన్యత్వాత్ కులాలమాత్రవదిత్యస్యాః

రం—గృహ్ణతే' చేతి వాక్యశేషాదవగమ్యత ఇతి ప్రకృత్యధికరణే భాషితమ్.

రం—నను భూతయోనిశబ్దనిర్దిష్టం సర్వోపాదానత్వం బ్రహ్మణో న సంభవ ఘటాదిషు మృదాదేరేవోపాదానత్వదర్శనేన బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వాసంభవాదితా శంక్య మృదాదిష్వపి బ్రహ్మణఏవాత్మతయా వ్యాప్తత్వాన్మృదాదిరూపస్య బ్రహ్మః ఉపాదానత్వేనానుపపత్తిరిత్యభిప్రయన్నాహ (యస్మాత్పరం నాపరమస్తి కించిదితి అత్ర పరశబ్ద ఉత్కృష్టవచనః అపరశబ్దోఽన్యవచనః యస్మాదన్యదుత్కృష్టం నా త్యర్థః. నాత్ర పరాపరయోర్ద్వయోరపి నిషేధః తథా సతి నఞ్సకృచ్ఛ్రుతస్యావృ ప్రసంగాత్ (యస్మాన్నాణీయో న జ్యాయోఽస్తి కశ్చిదితి) అణోరణీయాన్మహతో మహీయానితి భావః. అణీయస్త్వం సూక్ష్మత్వం వ్యాపిత్వమితి యావత్ జ్యాయస్త్వ సర్వేశ్వరత్వం సర్వవ్యాపిత్వాత్సర్వేశ్వరత్వాదస్యైవ ఏతద్వ్యతిరిక్తస్య కస్యాప్యణీయ స్త్వం జ్యాయస్త్వం చ నాస్తీత్యర్థ ఇతి వేదార్థసంగ్రహే వ్యాఖ్యాతం కశ్చిదిః లింగవ్యత్యయశ్ఛాందసః (వృక్షఇవ స్తబ్ధో దివి తిష్ఠత్యేకః) నస్తవ్యాభావాద్వృక్షవ ప్రణతస్వభావస్సృక్ జగత్ప్రధానభూతః పరమపదే ఆస్త ఇత్యర్థః (తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వం) నియమనార్థమన్తః ప్రవిష్టేన సర్వమిదం వ్యాప్తమిత్యర్థః. అతశ్చ మృదాదిశరీరకస్య బ్రహ్మణః ఘటాదావప్యుపాదానత్వసంభవాద్భూతయోనిత్వం నానుః పన్నమితి భావః. ౬

రం—నను లోకే ఉపాదానస్య స్వభిన్ననిమిత్తకారణసాపేక్షత్వదర్శనాదేః

* అయం మంత్రః కేషుచిత్కోశేషు న దృష్టః కైశ్చిదవ్యాకృతః తథాః వ్యాసార్యైః అక్షరపురుషస్య యస్మాత్పరం నాపరమస్తీతి సమాభ్యధికనిషేధశ్చో క్రమావగత ఇత్యభిహితత్వాన్న ప్రక్షేపశంకార్హ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

షధయస్సమ్భవంతి, యథా సతః పురుషాత్కేశలోమాని
తథాక్షరాత్ సంభవతీహ విశ్వమ్. ౭

శం—ప్రసిద్ధదృష్టాంతైః యథా లోకే ప్రసిద్ధ ఊర్ణనాభిః లూతాకీటః కించిత్కారణాన్తరమనపేక్ష్య స్వయమేవ సృజతే స్వశరీరావ్యతిరిక్తాన్ తంతూన్ బహిః ప్రసారయతి పునస్తానేవ గృహ్ణాతే చ గృహ్ణాతి స్వాత్మభావమేవాపాదయతి యథా చ పృథివ్యామోషధయః వ్రీహ్యాదిస్థావరాంతాః స్వాత్మావ్యతిరిక్తా ఏవ ప్రభవన్తి యథా చ సతః విద్యమానాత్ జీవతః పురుషాత్కేశలోమాని కేశాశ్చ లోమాని చ సంభవంతి విలక్షణాని యథైతద్దృష్టాన్తః తథా విలక్షణం సలక్షణం చ నిమిత్తాంతరానపేక్షాద్యథోక్తలక్షణాదక్షరాత్సంభవతి సముత్పద్యతే ఇహ సంసారమణ్డలే విశ్వం సమస్తం జగత్ అనేకదృష్టాంతోపాదానన్తు సుఖార్థప్రబోధనార్థమ్. ౭

ఆ—కాంతికత్వముక్తమూర్ణనాభిదృష్టాంతేన బ్రహ్మ జగతో నోపాదానం తదభిన్నత్వాత్స్వరూపస్యేనేత్యనుమానాన్తరస్యానైకాంతికత్వమాహ (యథా చ పృథివ్యామితి) జగన్న బ్రహ్మోపాదానకం తద్విలక్షణత్వాత్ యద్యద్విలక్షణం తత్తదుపాదానకం న భవతి యథా ఘటో న తంతూపాదానక ఇత్యస్య వ్యభిచారమాహ (యథాచ సత ఇతి) ఏకస్మిన్నపి దృష్టాంతేఽనుమానానామనైకాంతికత్వం యోజయితుం శక్యమితి శంకమానం ప్రత్యాహ (అనేకదృష్టాంతేతి.) ౭

రం—విజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానమనుపపన్నం కించ ఏకస్య బ్రహ్మణః పరస్పరవిలక్షణానన్తప్రపంచోపాదానత్వమపి న సంభవతి కించ ఘటాద్యుత్పత్తౌ ఉపాదానభూతమృత్పిండాదిషు పూర్వావస్థోపమర్దో దృశ్యతే ప్రాకారోపాదానభూతాస్విష్టకాసు చతురశ్రత్వాదిలక్షణపూర్వాకారతిరోధానం దృశ్యతే అక్షరశబ్దితస్య నిర్వికారస్య బ్రహ్మణః పూర్వాకారోపమర్దతిరోధానయోరసంభవేన ఉపాదానత్వం న సంభవతీత్యాశంక్యాహ (యథోర్ణనాభిస్సృజతే గృహ్ణతే చేతి) 'యథోర్ణనాభిర్హృదయాదూర్ణాం సన్తత్య వక్త్రతః తయా విహృత్య భూయస్తాం గ్రసత్యేవం జనార్దన' ఇత్యుక్తరీత్యా యథా లూతాఖ్యకీటవిశేషస్య స్వాన్తస్స్థితతంతునిస్సారణతత్ప్రవేశనయోర్నిరపేక్షకర్తృత్వం (యథా పృథివ్యామోషధయస్సంభవంతీతి) యథా ఏకస్యా ఏవ పృథివ్యాః పూర్వావస్థోపమర్దతిరోధానాభావేపి విలక్షణానంతౌషధ్యుపాదానత్వం (యథా సతః పురుషాత్కేశలోమానీతి) యథా జీవతః పురుషస్యాచేతనకేశలోమాద్యుపాదానత్వం (తథాక్షరాత్సంభవతీహ విశ్వం) ఏవమేవ నిమిత్తాన్తరనిరపేక్షాత్ ఉపాదేయవిలక్షణాన్నిర్వికారాత్పరమాత్మనః పరస్పరవిలక్షణం చేతనాచేతనాత్మకం నిఖిలం జగత్సంభవతీత్యర్థః. ౭

తపసా చీయతే బ్రహ్మ తతోఽన్నమభిజాయతే,

శం—యద్బ్రహ్మణ ఉత్పద్యమానం విశ్వం తదనేన క్రమేణోత్పద్యతే న యుగపద్బదరముష్టిప్రక్షేపవదితి క్రమనియమవివక్షార్థోఽయం మన్త్ర ఆరభ్యతే తపసా జ్ఞానేన ఉత్పత్తివిధిజ్ఞతయా భూతయోన్యక్షరం బ్రహ్మ చీయతే ఉపచీయతే ఉత్పిపాదయిషదిదం జగదంకురమివ బీజముచ్ఛూనతాం గచ్ఛతి పుత్రమివ పితా హర్షేణ ఏవం సర్వజ్ఞతయా సృష్టిస్థితిసంహారశక్తివిజ్ఞానవత్తయోపచితాత్తతో బ్రహ్మణోఽన్నం అద్యతే భుజ్యత ఇత్యన్నం అవ్యాకృతం సాధారణం సంసారిణాం వ్యాచికీర్షితావస్థారూపేణాభిజాయతే ఉత్పద్యతే తతశ్చావ్యాకృతాద్వ్యాచికీర్షితావస్థాతోఽన్నాత్ప్రాణః హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మణో జ్ఞానక్రియాశక్త్యధిష్ఠితజగత్సాధారణోఽవిద్యాకామకర్మభూతసముదాయబీజాంకురో జగదాత్మా అభిజాయత ఇత్యనుషంగః. తస్మాచ్చ ప్రాణాన్మనః మనఆఖ్యం సంకల్పవికల్పసంశయనిర్ణయాద్యాత్మకమభిజాయతే తతోఽపి సంకల్పాద్యాత్మకాన్మనసస్సత్యం సత్యాఖ్యమాకాశాదిభూతపంచకమభిజాయతే తస్మా

ఆ—ఈశ్వరత్వోపాధిభూతం మాయాతత్త్వం మహాభూతాదిరూపేణ సర్వజీవైరుపలభ్యత ఇతి (సర్వ)సాధారణ్యేపి కథం జాయతే అనాదిసిద్ధత్వాదిత్యాశంక్యాహ (వ్యాచికీర్షితేతి) కర్మాపూర్వసమవాయిభూతసూక్ష్మమవ్యాకృతమితి కేచిత్ తన్న తస్య ప్రతిజీవం భిన్నత్వాదీశ్వరత్వోపాధిత్వాసంభవాత్ సామాన్యరూపేణ సంభవేపి పృథివ్యాదిసామాన్యానాం బహుత్వాత్ ప్రకృతావేకత్వశ్రుతివ్యాకోపాపాతాత్ జాడ్యమహామాయారూపేణైవ సంభవేపి న కర్మాపూర్వసమవాయిత్వం తస్యాకారకత్వాద్బుద్ధ్యాదీనామేవ కారకత్వాభిధానాత్ కారకావయవేష్వేవ క్రియాసమవాయాభ్యుపగమాత్ కించన కార్యస్య స్వకారణప్రకృతిత్వం దృష్టమితి భూతసూక్ష్మస్య (స్యా)పంచీకృత భూతపంచకప్రకృతిత్వం న స్యాత్ తస్మాన్మహాభూతసర్గాదిసంస్కారాస్పదం గుణత్రయసామ్యం మాయాతత్త్వమవ్యాకృతాదిశబ్దవాచ్యమిహాభ్యుపగన్తవ్యం పూర్వస్మిన్కల్పే హిరణ్యగర్భత్వప్రాప్తినిమిత్తం ప్రకృష్టం జ్ఞానం కర్మ చ యేనానుష్ఠితం తదనుగ్రహాయ మాయోపాధికం బ్రహ్మహిరణ్యగర్భావస్థాకారేణ వివ

రం—బ్రహ్మణో విశ్వోత్పత్తిప్రకార ఉచ్యతే (తపసా చీయతే) బ్రహ్మేతి) తపసా జ్ఞానేన 'యస్య జ్ఞానమయం తప' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్ చీయతే ఉపచీయతే బహు స్యామితి సంకల్పరూపేణ జ్ఞానేన బ్రహ్మ సృష్ట్యున్ముఖం భవతీత్యర్థః. (తతోన్నమభిజాయతే అద్యతేఽత్తి చ భూతానీతి భోగ్యభోక్తృరూప చేతనాచేతనసంఘాతలక్షణమవ్యాకృతం పరస్మాద్బ్రహ్మణో జాయత ఇత్యర్థః. (అన్నాత్ప్రాణో మన

అన్నాత్ప్రాణో మనస్సత్యం లోకాః కర్మసు చామృతమ్. ౮
యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిద్యస్య జ్ఞానమయం తపః,

శం—త్సత్యాఖ్యాద్భూతపంచకాదండక్రమేణ సప్తలోకా భూరాదయః తేషు మనుష్యాదిప్రాణివర్ణాశ్రమక్రమేణ కర్మాణి కర్మసు చ నిమిత్తభూతేష్వమృతం కర్మజం ఫలం యావత్కర్మాణి కల్పకోటిశతైరపి న వినశ్యంతి తావత్ఫలం న వినశ్యతీత్యమృతమ్. ౮

శం—ఉక్తమేవార్థముపజిహీర్షుర్మంత్రో వక్ష్యమాణార్థమాహ యః ఉక్తలక్షణోఽక్షరాఖ్యస్సర్వజ్ఞః సామాన్యేన సర్వం జానాతీతి సర్వజ్ఞః విశేషేణ సర్వం

ఆ—ర్తతే స చ జీవస్తదవస్థాభిమానీ హిరణ్యగర్భ ఉచ్యత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (బ్రహ్మాణ ఇతి) జ్ఞానశక్తిభిః క్రియాశక్తిభిశ్చాధిష్ఠితం విశిష్టం జగద్వ్యష్టిరూపం తస్య సాధారణః సమష్టిరూపః సూత్రసంజ్ఞక ఇత్యర్థః మనఆఖ్యమితి సమష్టిరూపం వివక్షితం వ్యష్టిరూప(స్య)లోకసృష్టేరుత్తరకాలత్వాత్. ౮

ఆ— (ఉక్తమేవేతి) వక్ష్యమాణస్యావిద్యావివరణప్రకరణస్యారంభార్థముక్తః పరవిద్యాసూత్రార్థోపసంహార ఇత్యర్థః. (సామాన్యేనేతి) సమష్టిరూపేణ మాయాఖ్యేనోపాధినేత్యర్థః. (విశేషేణేతి) వ్యష్టిరూపేణావిద్యాఖ్యేనోపాధినానన్తజీవభావ

రం—ఇత్యాది) తస్మాత్సమష్టిరూపచిదచిత్సంఘాతాత్మకాదన్నశబ్దితాదవ్యాకృతాన్ముఖ్యః ప్రాణః అన్తః కరణం సత్యశబ్దితాః భోక్తృవర్గాస్స్వర్గాదయో లోకాః కర్మసు ఆయత్తమమృతం చ అమృతత్వసాధనం కర్మేతి యావత్ అథ వా కర్మస్వితి నిర్ధారణే సప్తమీ. కర్మమధ్యే మోక్షార్థం కర్మేత్యర్థః. ఏతత్సర్వమభిజాయత ఇతి పూర్వేణాన్వయః ఏతత్సర్వం భాష్యశ్రుతప్రకాశికయోస్స్పష్టమ్. ౮

రం—పూర్వమంత్రోక్తతపశ్శబ్దం వివృణ్వన్ భూతయోనిభూతస్య బ్రహ్మణస్సృష్ట్యుపకరణసార్వజ్ఞ్యం దర్శయతి (యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి) సర్వజ్ఞః సర్వవిషయజ్ఞానవాన్ సర్వవిత్ తద్వస్తుగతసర్వప్రకారజ్ఞానవాన్ స్వరూపతః ప్రకారతశ్చ సర్వవిషయజ్ఞానవత్త్వమస్మిన్మంత్రే భూతయోనేర్విధేయం అప్రాప్తత్వాత్ యస్య జ్ఞానమయం తప ఇత్యనేనాంశేన పూర్వోక్తతపశ్శబ్దవివరణం యస్య బ్రహ్మణస్సంకల్పరూపజ్ఞానవ్యతిరేకేణ జగత్సృష్ట్యుపయుక్తం కర్మాన్తరం నాస్తీత్యర్థః. తతోఽన్నమభిజాయత ఇత్యాదికమనువదతి (తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయతే ఇతి) తస్మాత్ సంకల్పేన సృష్ట్యున్ముఖాద్బ్రహ్మణః తతోఽన్నమభిజాయత ఇత్యత్ర అన్నశబ్దనిర్దిష్టమేతదవ్యాకృతాఖ్యం బ్రహ్మసాక్షాత్తద్ద్వారా నామరూపవత్ 'అద్యతేఽత్తి చ భూతానీ'తి అన్నశబ్దనిర్దిష్టభోగ్యభోక్తృరూపం చ జాయత ఇత్యర్థః. యద్యప్యస్మిన్మంత్రే

తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయతే. ౯

ఇతి ప్రథమముండకే ప్రథమః ఖండః.

శం—వేత్తీతి సర్వవిత్ యస్య జ్ఞానమయం జ్ఞానవికారమేవ సార్వజ్ఞ్యలక్షణం తప
నాయాసలక్షణం తస్మాత్ యథోక్తాత్సర్వజ్ఞాత్ ఏతత్ ఉక్తం కార్యలక్షణం బ్రహ
హిరణ్యగర్భాఖ్యం జాయతే కిం చ నామ అసౌ దేవదత్తో యజ్ఞదత్త ఇత్యాద
లక్షణం. రూపం ఇదం శుక్లం నీలమిత్యాది అన్నం చ వ్రీహియవాదిలక్షణం జాయతే
పూర్వమంత్రోక్తక్రమేణేత్యవిరోధో ద్రష్టవ్యః. ౯

ఇతి ముండకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముండకప్రథమఖండభాష్యమ్.

ఆ—మాపన్నస్స ఏవ సర్వం స్వోపాధిం స్తత్సంసృష్టం చ వేత్తీత్యధిదైవమధ్యాత్మం చ
తత్త్వాభేదస్సూత్రితః స్రష్టృత్వం ప్రజాపతీనాం తపసా ప్రసిద్ధం తద్వద్బ్రహ్మణోఽ
స్రష్టృత్వే తపోనుష్ఠానం వక్తవ్యం తతస్సంసారిత్వం ప్రసజ్యేతేత్యాశంక్యాహ
(యస్య జ్ఞానమయమితి) సత్త్వప్రధానమాయాజ్ఞానాఖ్యో వికారః తదుపాధిక
జ్ఞానవికారం సృజ్యమాన సర్వపదార్థాభిజ్ఞత్వలక్షణం తపః న తు క్లేశరూపం ప్రజాపతీ
నామివేత్యర్థః. ౯

ఇతి ముండకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమముండకప్రథమఖండభాష్యటీకా.

రం—సర్వజ్ఞత్వాద్యనువాదేన బ్రహ్మశబ్దితావ్యక్తాది హేతుత్వం విధీయత ఇతి ప్రతి
భాతి తథాపి తస్య పూర్వమన్త్రప్రాప్తత్వేన విధేయత్వాసంభవాదప్రాప్తస్య సర్వజ్ఞత్వ
స్యైవ విధేయత్వమితి ద్రష్టవ్యం. నను సర్వజ్ఞసర్వవిచ్ఛబ్దయోరపౌనరుక్త్యాయ సర్వజ్ఞ
శబ్దస్య రూఢిరభ్యుపగన్తవ్యా 'కృశానురేతాస్సర్వజ్ఞ' ఇతి నిఘంటుపాఠేన సర్వజ్ఞశబ్దస్యో
మాపతౌ రూఢత్వాత్ తస్మాత్సర్వవిదో దేవతాన్తరాన్నిమిత్తభూతాత్ 'తపసా చీయతే
బ్రహ్మే'తి పూర్వమన్త్రనిర్దిష్టముపాదానం బ్రహ్మాన్యదేవ భవితుమర్హతి తస్మాదేత
ద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయత ఇతి చోపాదానభూతాద్బ్రహ్మణో నిమిత్త
భూతేశ్వరస్య భేద ఏవ ప్రతీయత ఇతి చేన్న యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిద్యస్య జ్ఞానమయం
తప ఇతి తపసోపచీయమానతయా పూర్వమంత్రనిర్దిష్టస్యాక్షరబ్రహ్మణ ఏవ సర్వజ్ఞత్వ
సర్వవిత్త్వయోః ప్రతీత్యా తయోర్భేదాసంభవాత్ నిమిత్తోపాదాన భేదవివక్షాయా
మేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానాసంభవేన కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి
ప్రశ్నప్రతివచనత్వాసంభవేన ప్రతిపిపాదయిషితప్రధానార్థవిరోధప్రసంగాదిత్యలమతి
ప్రసంగేన. ౯

ఇతి ముండకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముండక ప్రథమఖండభాష్యమ్.

అథ ముండకోపనిషది

ప్రథమముండకే ద్వితీయః ఖండః.

తదేతత్సత్యం మంత్రేషు కర్మాణి కవయో యాన్యపశ్యం
స్తాని త్రేతాయాం బహుధా సన్తతాని తాన్యాచరథ

శం—సాంగా వేదా అపరా విద్యోక్తా ఋగ్వేదో యజుర్వేద ఇత్యాదినా యత్తదద్రేశ్యమిత్యాదినా నామరూపమన్నం చ జాయత ఇత్యంతేన గ్రంథేనోక్త లక్షణమక్షరం యయా విద్యయాఽధిగమ్యతే ఇతి పరావిద్యా సవిశేషణోక్తా అతః పరమనయోర్విద్యయోర్విషయా వివేక్తవ్యౌ సంసారమోక్షావిత్యుత్తరో గ్రంథ ఆరభ్యతే తత్రాపరవిద్యావిషయః కర్త్రాదిసాధనక్రియా ఫలభేదరూపః సంసారోఽనాదిరనంతో దుఃఖస్వరూపత్వాద్ధాతవ్యః ప్రత్యేకం శరీరిభిః సామస్త్యేన నదీస్రోతోవదవిచ్ఛేదరూప సమ్బంధః తదుపశమలక్షణో మోక్షః పరవిద్యావిషయోఽనాద్యనన్తోఽజరోఽమృతో ఽభయః శుద్ధః ప్రసన్నః స్వాత్మప్రతిష్ఠాలక్షణః పరమానందోఽద్వయ ఇతి పూర్వం తావదపరవిద్యాయా విషయప్రదర్శనార్థమారమ్భః తద్దర్శనే హి తన్నిర్వేదోపపత్తేః తథా చ వక్ష్యతి 'పరీక్ష్య లోకాన్ కర్మచితాని'త్యాదినా న హ్యప్రదర్శిత (తే)

ఆ—అనాదిః ఉపాదానరూపేణ అనన్తః బ్రహ్మజ్ఞానాత్ప్రాగన్తాసమ్భవాత్ ప్రత్యేకం శరీరిభిర్హాతవ్యో దుఃఖరూపత్వాదిత్యనేన యదాహురేకజీవవాదినః ఏకం చైతన్యమేకయైవావిద్యయా బద్ధం సంసరతి తదేవ కదాచిన్ముచ్యతే నాస్మదాదీనాం బన్ధ మోక్షౌ స్త ఇతి తదపాస్తం భవతి శ్రుతిబహిష్కృతత్వాత్ సుషుప్తేపి క్రియాకారక ఫలభేదస్య ప్రహాణం భవతి బుద్ధిపూర్వకప్రహాణస్య తతో విశేషమాహ (సామస్త్యే నేతి) సోపాధ్యవిద్యాకార్యస్యావిద్యాప్రహాణేనాత్యన్తికప్రహాణం విద్యాఫలమిత్యర్థః అమరః అపక్షయరహితః అమృతః నాశరహితఇత్యర్థః అపరవిద్యాయా పరవిద్యా

రం—(తదేతత్సత్యమితి) సత్యం నిత్యం ఉత్పత్తివినాశాదిషడ్భావవికార శూన్యమిత్యర్థః (మంత్రేషు కర్మాణి కవయో యాన్యపశ్యన్నితి) కవయః అతీంద్రియార్థ సాక్షాత్కారసమర్థా వేదేషు యాన్యగ్నిహోత్రాదికర్మాణి దృష్టవన్తః తాని త్రేతాయాం గార్హపత్యాదివైతానికాగ్నిషు యావజ్జీవం కర్తవ్యతయా అధికారిమన్త్రఫలభేదేన

నియతం సత్యకామా ఏష వః పంథాస్సుకృతస్య లోకే. ౧
యదా లేలాయతే హ్యర్చిస్సమిద్ధే హవ్యవాహనే,

శం—పరీక్షోపపద్యత ఇతి తత్ప్రదర్శయన్నాహ తదేతత్సత్యం అవితథం కిం తత్ మంత్రేషు ఋగ్వేదాద్యాఖ్యేషు కర్మాణి అగ్నిహోత్రాదీని మన్త్రైరేవ ప్రకాశితాని కవయః మేధావినో వసిష్ఠాదయో యాన్యపశ్యన్ దృష్టవన్తః యత్తదేతత్సత్యం ఏకాన్తపురుషార్థసాధనత్వాత్ తాని చ వేదవిహితాని ఋషిదృష్టాని కర్మాణి త్రేతాయాం త్రయీసంయోగలక్షణాయాం హౌత్రాధ్వర్యవౌద్గాత్రప్రకారాయామధికరణభూతాయాం బహుధా బహుప్రకారం సన్తతాని ప్రవృత్తాని కర్మిభిః క్రియమాణాని త్రేతాయాం వా యుగే ప్రాయశః ప్రవృత్తాని అతో యూయం తాన్యాచరథ నిర్వర్తయథ నియతం నిత్యం సత్యకామాః యథాభూతకర్మఫలకామాస్సన్తః ఏష వః యుష్మాకం యథా పంథాః మార్గః సుకృతస్య స్వయం నిర్వర్తితస్య కర్మణో లోకే ఫలే నిమిత్తే లోక్యతే దృశ్యతే భుజ్యత ఇతి కర్మఫలం లోక ఉచ్యతే తదర్థం తత్ప్రాప్తయే ఏషమార్గ ఇత్యర్థః యాని యాన్యగ్నిహోత్రాదీని త్రయ్యాం విహితాని కర్మాణి తాన్యేషపన్థాః అవశ్యఫలప్రాప్తిసాధనమిత్యర్థః. ౧

శం—తత్రాగ్నిహోత్రమేవ తావత్ప్రథమం (ప్రదర్శ్యతే) ప్రదర్శనార్థ

ఆ—యాశ్చ విషయా ప్రదర్శ్య పూర్వమపరవిద్యాయా విషయప్రదర్శనే శ్రుతేరభిప్రాయమాహ (పూర్వం తావదితి) యదిష్టసాధనతయాఽనిష్టసాధనతయా వా వేదేన బోధ్యతే కర్మ తస్యాఽసతి ప్రతిబంధే తత్సాధనత్వాఽవ్యభిచారస్సత్యత్వం న స్వరూపాబాధ్యత్వం ప్లవా హ్యేతే ఇత్యాదినా నిన్దితత్వాత్ స్వరూపబాధ్యత్వేపి చార్థక్రియాసామర్థ్యం స్వప్నకామిన్యామివ ఘటత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (తదేతత్సత్యమితి) ఋగ్వేదవిహితః పదార్థో హౌత్రం యజుర్వేదవిహితఆధ్వర్యవం సామవేదవిహితఔద్గాత్రం తద్రూపాయాం త్రేతాయామిత్యర్థః సత్యకామాః మోక్షకామా ఇతి సముచ్చయాభిప్రాయేణ వ్యాఖ్యానమయుక్తం ఏష వః పన్థాస్సుకృతస్య లోక ఇతి స్వర్గలోకఫలసాధనత్వవిషయవాక్యశేషవిరోధాదితి. ౧

ఆ— ఆహవనీయస్య దక్షిణోత్తరపార్శ్వయోరాజ్యభాగా విజ్యేతే అగ్నయే

రం—బహుధా విహితాని సత్యకామాః స్వతస్సత్యం పరంబ్రహ్మైవ కామయమానాః ఫలాభిసంధిరహితాస్సన్త ఇత్యర్థః తాని నియతం బ్రహ్మవిద్యాంగతయా ఆచరథ సుకృతస్య స్వనుష్ఠితస్య బ్రహ్మజ్ఞానస్య లోకే ఫలే మోక్షే సాధ్యే ఏష వః పంథా ఇత్యర్థః. ౧

రం—ఏవం బ్రహ్మవిద్యాంగతయా ఫలాభిసంధిరహితకర్మానుష్ఠానం విధాయ

తదాజ్యభాగావన్తరేణాహుతీః ప్రతిపాదయేచ్ఛ్రద్ధయా
హుతమ్. ౨

యస్యాగ్నిహోత్రమదర్శమపౌర్ణమాసమచాతుర్మాస్య

శం—ముచ్యతే సర్వకర్మణాం ప్రాథమ్యాత్ కథం యదైవేంధనైరభ్యాహితైః సమ్యగిద్ధే సమిద్ధే హవ్యవాహనే లేలాయతే చలతి అర్చిః తదా తస్మిన్కాలే లేలాయమానే చలత్యర్చిషి ఆజ్యభాగౌ ఆజ్యభాగయోః అన్తరేణ మధ్యే ఆవాపస్థానే ఆహుతీః ప్రతిపాదయేత్ ప్రక్షిపేద్దేవతాముద్దిశ్య అనేకాహః ప్రయోగాపేక్షయా ఆహుతీరితి బహువచనం ఏష సమ్యగాహుతిప్రక్షేపాదిలక్షణకర్మమార్గో లోకప్రాప్తయే పంథాః శ్రద్ధయా హుతం తస్య చ సమ్యక్కరణం దుష్కరం విపత్తయస్త్వనేకా భవంతి. ౨

శం—కథం యస్య అగ్నిహోత్రిణోఽగ్నిహోత్రమదర్శం దర్శాఖ్యేన కర్మణా వర్జితం అగ్నిహోత్రిణోఽవశ్యకర్తవ్యత్వాద్దర్శస్య అగ్నిహోత్రసమ్బన్ధి అగ్నిహోత్రవిశేషణమివ భవతి తదక్రియమాణమిత్యేతత్ తథాఽపౌర్ణమాసమిత్యాదిష్వప్యగ్నిహోత్రవిశేషణత్వం ద్రష్టవ్యం అగ్నిహోత్రాంగత్వస్యావిశిష్టత్వాత్ అపౌర్ణ

ఆ—స్వాహా సోమాయ స్వాహేతి దర్శపూర్ణమాసే తయోర్మధ్యేఽన్యే యాగా అనుష్ఠీయంతే తన్మధ్యమావాపస్థానముచ్యతే అగ్నిహోత్రాహుత్యోర్ద్విత్వం ప్రసిద్ధం సూర్యాయస్వాహా ప్రజాపతయే స్వాహేతి ప్రాతః అగ్నయే స్వాహా ప్రజాపతయే స్వాహేతి సాయం తత్కథమగ్నిహోత్రం ప్రక్రమ్యాహుతీరితి బహువచనం తత్రాహ (అనేకాహరితి) అనేకేష్వహస్సు ప్రయోగాః అనుష్ఠానాని తదపేక్షయేత్యర్థః. ౨

ఆ—దర్శపూర్ణమాసస్యాగ్నిహోత్రాంగత్వే ప్రమాణాభావాత్కథం తదకరణమగ్నిహోత్రస్య విపత్తిరిత్యాశంక్య యావజ్జీవచోదనావశాదగ్నిహోత్రిణోఽవశ్యకర్తవ్యత్వాత్తదకరణం భవేద్విపత్తిరిత్యభిప్రేత్య విశేషణమివేత్యుక్తం శరదాదిషు నూతనా

రం—ఫలాభిసంధిపూర్వకస్య తు కర్మణః అయథావదనుష్ఠితస్య న ప్రతిపదోక్తఫలజనకత్వం ప్రత్యుత ప్రత్యవాయజనకత్వమేవ యథావదనుష్ఠితస్యాపి తస్య సత్యలోకపర్యన్తఫలకత్వమేవేత్యాహ (యదా లేలాయతే హ్యర్చిరిత్యాదినా) యదా సమిద్ధే ఇంధనాదిభిర్దీపితేఽగ్నౌ యస్మిన్కాలే జ్వాలా చలతి తదా తస్మిన్కాలే ఆజ్యభాగయోర్మధ్యే ఆహుతీః ప్రతిక్షిపేచ్ఛ్రద్ధయా తత్సుహుతం భవేదిత్యర్థః. ౨

రం—(యస్యాగ్నిహోత్రమితి) దర్శాఖ్యపూర్ణమాసాఖ్యేష్ట్యననుష్ఠానే అన్నస్వీకారార్థం శరత్కాలకర్తవ్యాగ్రయణాఖ్యేష్టివిశేషాననుష్ఠానే అతిథిసత్కారౌపాసనహోమవైశ్వదేవాననుష్ఠానే శ్రద్ధావైధుర్యే యథాశాస్త్రమననుష్ఠానేచానుష్ఠితమప్యగ్ని

మనాగ్రయణమతిథివర్జితం చ, అహుతమవైశ్వదేవమవిధి
నా హుతమాసప్తమాంస్తస్య లోకాన్ హినస్తి.
కాళీ కరాళీ చ మనోజవా చ సులోహితా యా చ

శం—మాసం పౌర్ణమాసకర్మ వర్జితం అచాతుర్మాస్యం చాతుర్మాస్యకర్మ వర్జితం అనా, యణం ఆగ్రయణం శరదాదికర్తవ్యం తచ్చ న క్రియతే యస్య తథాఽతిథివర్జితం అతిథిపూజనం చాహన్యహన్యక్రియమాణం యస్య స్వయం సమ్యగగ్నిహోత్రకాలే హుతం అదర్శాదివదవైశ్వదేవం వైశ్వదేవకర్మ వర్జితం హూయమానమప్యవిధినా హు నయథా హుతమిత్యేతత్ ఏవం దుస్సంపాదితమగ్నిహోత్రాద్యుపలక్షితంకర్మ కిం కి తీతి ఉచ్యతే ఆసప్తమాన్ సప్తమసహితాంస్తస్య కర్తుర్లోకాన్ హినస్తీవ ఆయాసమా, ఫలత్వాత్ సమ్యక్క్రియమాణేషు హి కర్మసు కర్మపరిణామరూపేణ భూరాదయ త్యాంతాః సప్తలోకాః ఫలం ప్రాప్యన్తే తే లోకా ఏవం భూతేనాగ్నిహోత్రాదికర్మ అప్రాప్యత్వాద్ధింస్యన్త ఇవ ఆయాసమాత్రం త్వవ్యభిచారీత్యతో హినస్తీత్యుచ్యతే పిం దానాద్యనుగ్రహేణ వా సమ్బధ్యమానాః పితృపితామహప్రపితామహాః పుత్రపౌ, ప్రపౌత్రాః స్వాత్మోపకారాః సప్తలోకా ఉక్తప్రకారేణాగ్నిహోత్రాదినా న భవం తి హింస్యన్త ఇత్యుచ్యతే.

శం—కాళీ కరాళీ చ మనోజవా చ సులోహితా యా చ సుధూమ్రవర్ణ

ఆ—న్నేన కర్తవ్యమాగ్రయణం కర్మ అదర్శాదివదవైశ్వదేవమితి విశేషణం వైశ్వదే స్యాగ్నిహోత్రాంగత్వేప్యవశ్యకర్తవ్యత్వాదిత్యర్థః. పిండోదకదానేన పిత్రాదీనా త్రయాణాముపకరోతి యజమానః పుత్రాదీనాం చ త్రయాణాం గ్రాసాదిదానే తతో మధ్యవర్తినా యజమానేన సంబధ్యమానాః పూర్వే త్రయ ఉత్తరే చ త్రయ గృహ్యన్త ఇత్యాహ—(పిణ్డదానాదీతి.)

రం—హోత్రాదికర్మ తస్య సుకృతఫలం సర్వం సప్తపూరుషపర్యన్తం నాశయతీత్యర్థ యద్యప్యగ్నిహోత్రస్య న దర్శపూర్ణమాసాదికమంగం తేషాం పృథక్ఫలసత్త్వా తథాపి నిత్యనైమిత్తికం సకలం కర్మ అనుష్ఠేయమిత్యత్ర తాత్పర్యం అతఏవ భగవ భాష్యకృతా శ్రుతిస్మృతిచోదితేషు కర్మసు ఏకతరకర్మవైధుర్యేఽపి ఇతరేషామను తానామపి నిష్ఫలత్వం అయథానుష్ఠితస్య అననుష్ఠితసమత్వం చాభిధాయేతి మన్త్రార్థ వివృతః.

రం—(కాళీ కరాళీ చేతి) దేవీత్యేతద్విశ్వరూప్యా విశేషణం ఇతి లేలాం

సుధూమ్రవర్ణా, స్ఫులిఙ్గినీ విశ్వ (రుచీ) రూపీ చ దేవీ
లేలాయమానా ఇతి సప్తజిహ్వాః. ౪
ఏతేషు యశ్చరతే భ్రాజమానేషు యథాకాలం చాహు
తయో హ్యాదదాయన్, తం నయన్త్యేతాస్సూర్యస్య
రశ్మయో యత్ర దేవానాం పతిరేకోఽధివాసః. ౫
ఏహ్యేహీతి తమాహుతయస్సువర్చసః సూర్యస్య రశ్మి
భిర్యజమానం వహన్తి, ప్రియాం వాచమభివదన్త్యోఽర్చ

శం—స్ఫులింగినీ విశ్వరూపీ చ దేవీ లేలాయమానా దహనస్య జిహ్వాః అగ్నేర్హవిరాహుతిగ్రసనార్థా ఏతాస్సప్తజిహ్వాః. ౪

శం—ఏతేషు అగ్నిజిహ్వాభేదేషు యః అగ్నిహోత్రీ చరతే కర్మాచరత్యగ్నిహోత్రాది భ్రాజమానేషు దీప్యమానేషు యథాకాలం చ యస్య కర్మణో యః కాలః తత్కాలం యథాకాలం యజమానమాదదాయన్ ఆదదానా ఆహుతయో యజమానేన నిర్వర్తితాః తం నయన్తి ప్రాపయన్త్యేతాః ఆహుతయః యా ఇమా అనేన నిర్వర్తితాః సూర్యస్య రశ్మయో భూత్వా రశ్మిద్వారైరిత్యర్థః. యత్ర యస్మిన్ స్వర్గే దేవానాం పతిః ఇన్ద్రః ఏకః సర్వానుపర్యధివసతీత్యధివాసః. ౫

శం—కథం సూర్యస్య రశ్మిభిర్యజమానం వహంతీతి ఉచ్యతే ఏహ్యేహీత్యాహ్వయన్త్యః సువర్చసః దీప్తిమత్యః కిం చ ప్రియాం ఇష్టాం వాచం స్తుత్యాదిలక్షణామభివదన్త్యః ఉచ్చారయన్త్యః అర్చయంత్యః పూజయన్త్యశ్చ ఏష వః యుష్మాకం

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౪-౫

రం—మానాస్సప్తజిహ్వా ఇత్యన్వయః. ౪

రం—(ఏతేషు యశ్చరతే ఇతి) ఏతేషు దీప్యమానేషు అగ్నిజిహ్వాభేదేషు విహితకాలానతిలంఘనేన హోమద్రవ్యం గృహీత్వా యోఽగ్నిహోత్రాదికర్మాచరతి అధివసతీత్యధివాసః యస్మిన్ సత్యలోకే దేవానాం పతిరసమానో హిరణ్యగర్భ ఆస్తే తత్ర తా ఆహుతయస్సూర్యస్య రశ్మయో భూత్వా తం యజమానం ప్రాపయంతీత్యర్థః. ౫

రం—(ఏహ్యేహీతీతి) సూర్యస్య రశ్మిసంపృక్తాః అత ఏవ సువర్చసః ఆహుతయస్తం యజమానమర్చయన్త్యః సుకృతసాధ్యః పావన ఏష చతుర్ముఖలోకో భవదీయః భవత్స్వామిక ఇతి ప్రియాం వాచం వదన్త్యః ఏహ్యేహీత్యాహ్వయన్త్యః

యన్త్య ఏష వః పుణ్యాసుకృతో బ్రహ్మలోకః.
ప్లవా హ్యేతే అదృఢా యజ్ఞరూపా అష్టాదశోక్తమ
వరం యేషు కర్మ, ఏతచ్ఛ్రేయో యేఽభినన్దన్తి మూఢా
జరామృత్యుం తే పునరేవాపి యన్తి.

శం—పుణ్యస్సుకృతః యథా బ్రహ్మలోకః ఫలరూపః ఏవం ప్రియాం వాచమభివదన్తో వహంతీత్యర్థః బ్రహ్మలోకః స్వర్గః ప్రకరణాత్.

శం—ఏతచ్చ జ్ఞానరహితం కర్మ తావత్ఫలమవిద్యాకామకర్మకార్యం అతోఽసారం దుఃఖమూలమితి నిన్ద్యతే ప్లవాః వినాశిన ఇత్యర్థః హి యస్మాదేతే అదృఢా అస్థిరాః యజ్ఞరూపాః యజ్ఞస్య రూపాణి యజ్ఞరూపాః యజ్ఞనిర్వర్తకాః అష్టాద అష్టాదశసంఖ్యాకాః షోడశర్త్విజః పత్నీ యజమానశ్చేత్యష్టాదశ ఏతదాశ్రయతయ ఉక్తం కథితం శాస్త్రేణ యేషు అష్టాదశస్వవరం కేవలం జ్ఞానవర్జితం కర్మ అతస్తేష మవరకర్మాశ్రయాణామష్టాదశానామదృఢతయా ప్లవత్వాత్ప్లవతే సహ ఫలేన తత్సా ధ్యం కర్మ కుండవినాశాదివ క్షీరదధ్యాదీనాం తత్స్థానాం నాశః యత ఏవం ఏ త్కర్మ శ్రేయశ్శ్రేయఃకరణమితి యేఽభినందంతి అభిహృష్యన్త్యవివేకినో మూఢా అతస్తే జరాం మృత్యుం చ జరామృత్యుం కించిత్కాలం స్వర్గే స్థిత్వా పునరేవా యంతి భూయోపి గచ్ఛంతి. ౭

ఆ—ఆహుతయో యజమానం వహంతీతి సమ్బన్ధః. ౭

ఆ—రూప్యతే నిరూప్యతే యదాశ్రయతయా యజ్ఞః తే యజ్ఞరూపాః. ౭

రం—తం యజమానం బ్రహ్మలోకం ప్రాపయన్తి. ౭

రం—ఏవం బ్రహ్మలోకపర్యన్తసాధకాన్యపి కర్మాణి క్షయిఫలతయా నింద్యంతే (ప్లవా హ్యేతే అదృఢా ఇత్యాదినా) షోడశ ఋత్విక్పత్నీయజమానరూపాష్టాదశ కర్త్రాశ్రితత్వేనోక్తం అవరం ఫలాభిసంధిమత్తయా అశ్రేష్ఠం కర్మ యేషు యజమానేషు వర్తతే ఏతే యజ్ఞరూపాః యజ్ఞప్రధానాః పురుషాః జీర్ణనౌకా ఇవ సంసారార్ణవ సంతరణాసమర్థా ఇత్యర్థః. యద్వా అష్టాదశస్మృత్యుక్తం స్మార్తం కర్మ యేషు శ్రౌత కర్మసు తదధికారసంపాదకత్వేన అవరం అంగభూతం భవతి తాన్యపి శ్రౌతాని యజ్ఞాత్మకాని కర్మాణి శోకాంబుధితరణే సాధనాని న భవంతీత్యర్థః (ఏతచ్ఛ్రేయో యేఽభినందంతీతి) ఏతత్కర్మ శ్రేయస్సాధనం మత్వా యే హృష్యంతి తే జరా మృత్యుం చ భూయోభూయో గచ్ఛంతి. ౭

అవిద్యాయామన్తరే వర్తమానాః స్వయం ధీరాః పండి
తం మన్యమానాః, జంఘన్యమానాః పరియంతి మూఢా
అంధేనైవ నీయమానా యథాంధాః. ౮

అవిద్యాయాం బహుధా వర్తమానా వయం కృతార్థా
ఇత్యభిమన్యంతి బాలాః, యత్కర్మిణో న ప్రవేదయంతి
రాగాత్తేనాతురాః క్షీణలోకాశ్చ్యవంతే ౯

శం—కిం చ అవిద్యాయామన్తరే మధ్యే వర్తమానాః అవివేకప్రాయాః స్వయం వయమేవ ధీరాః ధీమన్తః పండితాః విదితవేదితవ్యాశ్చేతి మన్యమానాః ఆత్మానం సంభావయన్తః తే చ జంఘన్యమానాః జరారోగాద్యనేకానర్థవ్రాతైర్హన్యమానాః భృశం పీడ్యమానాః పరియంతి విభ్రమంతి మూఢాః దర్శనవర్జితత్వాత్ అంధేనైవ అచక్షుష్కేణైవ నీయమానాః ప్రదర్శ్యమానమార్గాః యథా లోకేఽంధాః అక్షిరహితాః గర్తకంటకాదౌ పతంతి తద్వత్. ౮

శం—కించ అవిద్యాయాం బహుధా బహుప్రకారం వర్తమానాః వయమేవ కృతార్థాః కృతప్రయోజనా ఇత్యేవమభిమన్యన్తి అభిమానం కుర్వంతి బాలాః అజ్ఞానినః యత్ యస్మాదేవం కర్మిణో న ప్రవేదయంతి తత్త్వం న జానన్తి రాగాత్ కర్మఫలరాగాభిభవనిమిత్తం తేన కారణేనాతురాః దుఃఖార్తాస్సన్తః క్షీణలోకాః క్షీణకర్మఫలాః స్వర్గలోకాచ్చ్యవంతే. ౯

ఆ—(స్వయం వయమేవేతి) తత్త్వదర్శ్యుపదేశానపేక్షతయా స్వమనోరథేనైవేత్యర్థః. ౮

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౯

రం—(అవిద్యాయామన్తరే వర్తమానా ఇతి) అవివేకప్రధానాః స్వయమేవ ధీమన్తః ఊహాపోహక్షమధీశాలినఇతి మన్యమానాః జంఘన్యమానాః జరారోగాద్యనేకానర్థవ్రాతైః భృశం హన్యమానాః మూఢాః పరిభ్రమంతి (అంధేనైవ నీయమానా యథాంధాః) స్పష్టోర్థః. ౮

రం—ఏతదేవ విశదయతి (అవిద్యాయాం బహుధా వర్తమానా ఇతి) ప్రకృతిమండలే దేవమనుష్యాదిబహువిధాభిమానితయా వర్తమానాః బాలాః అజ్ఞానినః వయమేవ కృతార్థా ఇత్యభిమానం కుర్వంతి (యత్కర్మిణో న ప్రవేదయంతీతి) రాగాత్ కర్మఫలస్వర్గాదిరాగాత్ కర్మతాన్తత్త్వం యతో న జానంతి తేన తత్త్వజ్ఞానాభావాదేవ హేతోః క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశంతీత్యర్థః. ౯

ఇష్టాపూర్తం మన్యమానా వరిష్ఠం నాన్యచ్ఛ్రేయో వేద
యంతే ప్రమూఢాః, నాకస్య పృష్ఠే తే సుకృతేఽను
భూత్వా ఇమం లోకం హీనతరం వా విశంతి. ౧
తపశ్శ్రద్ధే యే హ్యుపవసన్త్యరణ్యే శాన్తా విద్వాంసో

శం—ఇష్టాపూర్తం ఇష్టం యాగాదిశ్రౌతం కర్మ పూర్తం వాపీకూపతటాక
స్మార్తం మన్యమానాః ఏతదేవాతిశయేన పురుషార్థసాధనం వరిష్ఠం ప్రధానమితి చిం
యంతః అన్యత్ ఆత్మజ్ఞానాఖ్యం శ్రేయస్సాధనం న వేదయంతి న జానంతి ప్రమ
ఢాః పుత్రపశువధ్వాదిషు ప్రమత్తతయా మూఢాః తే చ నాకస్య స్వర్గస్య పృ
ఉపరిస్థానే సుకృతే భోగాయతనేఽనుభూత్వా అనుభూయ కర్మఫలం పునరిమ
లోకం మానుషమస్మాద్ధీనతరం వా తిర్యఙ్నారకాదిలక్షణం యథాకర్మశేషం విశంతి. ౧

శం—యే పునర్జ్ఞానయుక్తాస్తద్విపరీతా వానప్రస్థాస్సన్న్యాసినశ్చ తపశ్శ్ర
హి తపః స్వాశ్రమవిహితం కర్మ శ్రద్ధా హిరణ్యగర్భాదివిషయా విద్యా తే తపశ్శ్ర
ఉపవసంతి సేవంతేఽరణ్యే వర్తమానాస్సంతః శాంతాః ఉపరతకరణగ్రామాః విద్వాంః
గృహస్థాశ్చ జ్ఞానప్రధానా ఇత్యర్థః. భైక్షచర్యాం చరంతః పరిగ్రహాభావాదుపవసంత
రణ్యఇతి సంబంధః. సూర్యద్వారేణ సూర్యోపలక్షితేనోత్తరాయణేన యథా
విరజాః విరజసః క్షీణపుణ్యపాపకర్మాణస్సంతఇత్యర్థః. ప్రయాన్తి ప్రకర్షేణ యాం

ఆ—కం సుఖం న భవతీత్యకం దుఃఖం తన్న విద్యతే యస్మిన్నసౌ నాకః.౧

ఆ—కేవలకర్మిణాం ఫలముక్త్వా సగుణబ్రహ్మజ్ఞానసహితాశ్రమకర్మిణాం ఫల
సంసారగోచరమేవ దర్శయతి (యే పునర్జ్ఞానయుక్తా ఇత్యాదినా) అరణ్యే స్త్రీజన
సంకీర్ణే దేశే ముక్తానామిహైవ సర్వకామప్రవిలయం సర్వాత్మభావం చ దర్శయం

రం—(ఇష్టాపూర్తం మన్యమానా వరిష్ఠమితి) ఇష్టం యాగాది పూర్తం ఖాతా
ఏతదేవాఖిలపురుషార్థసాధనం మన్యమానాః శ్రేయోంతరం న జానంతీత్యర్థః (నాకస
పృష్ఠే ఇతి) తే సుకృతే సుకృతసాధ్యే స్వర్గలోకాద్యూర్ధ్వలోకే కర్మఫలమనుభూయ
ఇమం లోకం మనుష్యలోకం తతో హీనతరం వా నరకాదిలక్షణం విశంతి. ౧

రం—(తపశ్శ్రద్ధే ఇతి) యే సన్న్యాసినః కృతశ్రవణమననాః వనే స్థితా
ఉపరతకరణగ్రామాః తపశ్శబ్దితం బ్రహ్మ చ తదాదరాతిశయరూపశ్రద్ధాం చ యే
సేవంతే తే విధూతపాపాస్సూర్యమండలం భిత్త్వా సహస్రస్థూణే విమితే దృఢఉగ్రే
యత్ర దేవానామధిదేవ ఆస్త ఇతి పర్యఙ్కవిద్యాద్యుక్తో హేయప్రత్యనీకః. సద్వై

భైక్షచర్యాం చరంతః, సూర్యద్వారేణ తే విరజాః
ప్రయాంతి యత్రామృతస్స పురుషో హ్యవ్యయాత్మా. ౧౧
పరీక్ష్య లోకాన్ కర్మచితాన్ బ్రాహ్మణో నిర్వేదమా

శం—యత్ర యస్మిన్ సత్యలోకాదావమృతస్స పురుషః ప్రథమజో హిరణ్యగర్భో హ్యవ్యయాత్మా అవ్యయస్వభావో యావత్సంసారస్థాయీ ఏతదంతాస్తు సంసారగతయోఽపరవిద్యాగమ్యాః. నన్వేతం మోక్షమిచ్ఛంతి కేచిత్ న 'ఇహైవ సర్వే ప్రవిలీయంతే కామాః తే సర్వగం సర్వతః ప్రాప్య ధీరాః ముక్తాత్మానస్సర్వమేవావిశంతీ'త్యాదిశ్రుతిభ్యః అప్రకరణాచ్చ అపరవిద్యాప్రకరణే హి ప్రవృత్తే న హ్యకస్మాన్మోక్షప్రసంగోఽస్తి విరజస్త్వం త్వాపేక్షికం సమస్తమపరవిద్యాకార్యం సాధ్యసాధనలక్షణం క్రియాకారకఫలభేదభిన్నం ద్వైతమేతావ(దేవయ)ద్ధిరణ్యగర్భప్రాప్త్యవసానం. తథా చ మనునోక్తం స్థావరాద్యాం సంసారగతిమనుక్రామతా—'బ్రహ్మా విశ్వసృజో ధర్మో మహానవ్యక్తమేవ చ, ఉత్తమాం సాత్త్వికీమేతాం గతిమాహుర్మనీషిణ'ఇతి. ౧౧

శం— అథేదానీమస్మాత్సాధ్యసాధనరూపాత్ సర్వస్మాత్సంసారాద్విరక్తస్య (పర)విద్యాయామధికారప్రదర్శనార్థమిదముచ్యతే పరీక్ష్య యదేతదృగ్వేదాద్యపరవిద్యావిషయం స్వాభావికావిద్యాకామకర్మదోషవత్పురుషానుష్ఠేయమవిద్యాదిదోషవంతమేవ

ఆ—శ్రుతయః. బ్రహ్మలోకప్రాప్తిస్తు దేశపరిచ్ఛిన్నఫలం తతో న మోక్షఇత్యాహ (ఇహైవేతి) బ్రహ్మా చతుర్ముఖః విశ్వసృజః ప్రజాపతయో మరీచిప్రభృతయః ధర్మః యమః మహాన్ సూత్రాత్మా అవ్యక్తం త్రిగుణాత్మికా ప్రకృతిః సాత్త్వికీం సత్త్వపరిణామజ్ఞానసహితకర్మఫలభూతామిత్యర్థః. ౧౧

ఆ—ఐహికకర్మఫలస్య పుత్రాదేర్నాశవిషయం ప్రత్యక్షం విమతమనిత్యం కృతకత్వాద్ఘటవదిత్యనుమానమాముష్మికనాశవిషయం 'తద్యథేహకర్మచితో లోకః క్షీయత'

రం—రూపరూపాయేతి ప్రమాణప్రతిపన్ననిత్యవిగ్రహయుక్తః యత్రాస్తే తత్ర యాంతీత్యర్థః. యే చేమేరణ్యే శ్రద్ధాతపఇత్యుపాసతే ఇత్యత్ర తపశ్శబ్దేన బ్రహ్మోచ్యతే బృహదారణ్యకే శ్రద్ధాం సత్యమిత్యుపాసత ఇతి తపశ్శబ్దస్థానే సత్యశబ్దప్రయోగాత్ సత్యశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వాదితి వ్యాసార్యైరుక్తత్వాత్తపశ్శ్రద్ధే ఇత్యత్ర తపశ్శబ్దో బ్రహ్మపరః. ౧౧

రం—విరక్తస్య పరబ్రహ్మప్రాప్తిసాధనజ్ఞానేచ్ఛోర్గురూపాసనం విధీయతే (పరీక్ష్య లోకాన్కర్మచితానితి) అస్మిన్వాక్యే న్యాయసిద్ధార్థానువాదేన గురూపసత్తిర్విధీయతే. కర్మచితాన్ కర్మసంచితాన్ కర్మసమ్పాద్యాన్ లోకాన్పరీక్ష్య మీమాం

యాన్నాస్త్యకృతః కృతేన, తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవా

శం—పురుషం ప్రతివిహితత్వాత్తదనుష్ఠానకార్యభూతాశ్చలోకా యే దక్షిణో
మార్గలక్షణాః ఫలభూతా యే చ విహితాకరణప్రతిషేధాతిక్రమదోషసాధ్యా
తిర్యక్ప్రేతలక్షణాః తానేతాన్ పరీక్ష్య ప్రత్యక్షానుమానోపమానాగమైః సర్వ
యాథాత్మ్యేనావధార్య లోకాన్ సంసారగతిభూతానవ్యక్తాదిస్థావరాంతాన్ వ్యా
తావ్యాకృతలక్షణాన్ బీజాంకురవదితరేతరోత్పత్తినిమిత్తాననేకానర్థశతసహస్రస
లాన్ కదలీగర్భవదసారాన్మాయామరీచ్యుదకగంధర్వనగరాకారస్వప్నజలబుద్బుదఫే
మాన్ ప్రతిక్షణప్రధ్వంసాన్ పృష్ఠతః కృత్వాఽవిద్యాకామదోషప్రవర్తితకర
తాన్ ధర్మాధర్మనిర్వర్తకా(ర్తితా)నిత్యేతత్ బ్రాహ్మణస్యైవ విశేషతోఽధికారస్య
త్యాగేన బ్రహ్మవిద్యాయామితి బ్రాహ్మణగ్రహణం పరీక్ష్య లోకాన్ కిం కుర్యా
ఉచ్యతే. నిర్వేదం నిఃపూర్వో విదిరత్ర వైరాగ్యార్థే వైరాగ్యమాయాత్ కుర్యాది
తత్ స వైరాగ్యప్రకారః ప్రదర్శ్యతే. ఇహ సంసారే నాస్తి కశ్చిదప్యకృతః పదా
సర్వ ఏవ హి లోకాః కర్మచితాః కర్మచితత్వాచ్చానిత్యాః న నిత్యం కించిదస్తీత
ప్రాయః సర్వం తు కర్మానిత్యస్యైవ సాధనం యస్మాచ్చతుర్విధమేవ హి సర్వం క
కార్యముత్పాద్యమాప్యం సంస్కార్యం వికార్యం వా నాతఃపరం కర్మణాం విషయో
అహం చ నిత్యేనామృతేనాభయేన కూటస్థేనాచలేన ధ్రువేణార్థేనార్థీ న త
పరీతేన అతః కిం కృతేన కర్మణా ఆయాసబహుళేనానర్థసాధనేనేత్యేవం నిర్వి

ఆ—ఇత్యాద్యాగమైః తైరనిత్యత్వేన సర్వాత్మనాఽవధార్యేత్యర్థః. (బ్రాహ్మణ
వేతి) 'నైతాదృశం బ్రాహ్మణస్యాస్తి విత్తం యథైకతా సమతా సత్యతా చే'తి స్మ

రం—సాన్వయైర్నిరూప్య బ్రాహ్మణః అధీతసాంగసశిరస్కవేదః య ఇత్యధ్యాహార
స ఇత్యుత్తరత్ర శ్రవణాత్ అకృతః నిత్యః అత్ర పురుషో విశేష్యః లింగవశాదక్ష
పురుషమిత్యనంతరోక్తేశ్చ కృతేన కర్మణా నాస్తి న సిధ్యతి న లభ్యత ఇతీతీతి కర
ద్రష్టవ్యం. ఇతి యో నిర్వేదమాయాత్ సః తద్విజ్ఞానార్థం గురుమేవాభిగచ్ఛేత్
కారేణ నియమవిధిత్వమవగమ్యతే సమిత్పాణిః అరిక్తపాణిః 'రిక్తపాణిస్తు నోపేయ
ద్రాజానం దైవతం గురు'మితి హి స్మర్యతే. శ్రోత్రియం శ్రుతవేదాంతం బ్రహ్మని
బ్రహ్మసాక్షాత్కారవంతం శ్రుతవేదాంతోఽపి రుచిభేదాదబ్రహ్మనిష్ఠో నోపగంతవ్య
భావః. అభిగచ్ఛేదిత్యన్వయః శమః బాహ్యేంద్రియనియమనరూపః ప్రశాంతచిత్తా
త్యంతఃకరణనియమనస్యోక్తతయా పారిశేష్యాత్ ఏతేన శ్రవణోపయుక్తమవధా
వివక్షితం న తూపాసనోపయుక్తాత్యంతేంద్రియజయాదిః తస్మై స విద్వాన్ ప్రో

౯౦—అభయం శివమకృతం నిత్యం పదం యత్ తద్విజ్ఞానార్థం విశేషేణాభిగమార్థం
ః నిర్విణ్ణో బ్రాహ్మణో గురుమేవ ఆచార్యం శమదమదయాదిసమ్పన్నమభిగచ్ఛేత్
ాస్త్రజ్ఞోపి స్వాతన్త్ర్యేణ బ్రహ్మజ్ఞానాన్వేషణం న కుర్యాదిత్యేతద్గురుమేవేత్యవ
ధారణఫలం. సమిత్పాణిః సమిద్భారగృహీతహస్తః శ్రోత్రియం అధ్యయనశ్రుతార్థ
సమ్పన్నం బ్రహ్మనిష్ఠం హిత్వా సర్వకర్మాణి కేవలేఽద్వయే బ్రహ్మణి నిష్ఠా యస్య
సోఽయం బ్రహ్మనిష్ఠ తపోనిష్ఠ ఇతి యద్వత్. న హి కర్మిణో బ్రహ్మనిష్ఠా సమ్భవతి

తే—బ్రాహ్మణస్యైవాధికార ఇత్యర్థః. కూటస్థేన పరిణామరహితేన అచలేన స్పందరహి

౧౦—చేత్యన్వయః. యేనేతి నిర్దేశో విజ్ఞానాభిప్రాయః తద్విజ్ఞానార్థమితి ప్రకృతం
సామాన్యతః కారణాభిప్రాయో వా లింగవ్యత్యయో వా అక్షరం స్వరూపేణావికారం
సత్యం గుణతోప్యవికారం ఆభ్యామచిజ్జీవవ్యావృత్తిః తాం బ్రహ్మవిద్యాం ప్రోవాచ
ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః. ఇతి వేదాంతసారే వ్యాఖ్యాతం ఏతచ్ఛ్రుత్యర్థం హృది నిధాయ
భగవతా బాదరాయణేన శాస్త్రారమ్భే అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసేతిసూత్రితమ్. తస్య చాయ
మర్థః అథ షోడశలక్షణకర్మవిచారానన్తరం అతఃకర్మణామల్పాస్థిరఫలత్వాధిగమసహితా
అనన్తస్థిరఫలాపాతప్రతీతేర్హేతోః బ్రహ్మజిజ్ఞాసా బ్రహ్మవిచారః కర్తవ్య ఇతి కర్మవిచారే
సతి అక్షయ్యం హ వై చాతుర్మాస్య యాజినస్సుకృతం భవతీత్యాదిభిరక్షయఫలకత్వేన
శ్రుతానామపి చాతుర్మాస్యాదీనాం ప్రత్యబ్దం చాతుర్మాస్యైర్యజేతేత్యాదిభిరావృత్తి
విధానాత్ అతోపి బహువిత్తవ్యయసాధ్యాశ్వమేధవిశ్వజిదాదీనామననుష్ఠానలక్షణా
ప్రామాణ్యప్రసంగాచ్చ చాతుర్మాస్యాదీనామక్షయ్యఫలత్వమాపేక్షికమితి నిశ్చిత్య
అనంతస్థిరఫలరూపం బ్రహ్మ చ వేదాన్తవాక్యైరాపాతతోఽవగత్య తన్నిర్ణయాయ
బ్రహ్మవిచారే పురుషః ప్రవర్తత ఇతి పర్యవసితోఽర్థః. నను కర్మవిచారే సతి ఆవృత్తి
విధానాదిభిః కర్మణామల్పాస్థిరఫలత్వం ప్రతీయతాం నామ వేదాన్తవాక్యైరనన్తస్థిర
ఫలం బ్రహ్మ కథం ప్రతీయతాం సిద్ధే బ్రహ్మణి వ్యుత్పత్తివిరహాత్ వ్యవహారాధీనత్వా
ద్వ్యుత్పత్తిగ్రహస్య వ్యవహారస్య చ కార్యాన్వితఏవ సంభవాత్ తథాహి గామాన
యేతి వాక్యశ్రవణానన్తరం గవానయనే ప్రవృత్తం ప్రయోజ్యముపలభ్య బాలో
వ్యుత్పిత్సుః ఇయం గవానయనప్రవృత్తిః-గవానయనకార్యతాజ్ఞానసాధ్యా-గవానయన
ప్రవృత్తిత్వాత్. మదీయగవానయనప్రవృత్తివదితి తదీయకార్యతాజ్ఞానమనుమాయ

భిగచ్ఛేత్ సమిత్పాణిః శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠమ్. ౧౨

తస్మై స విద్వానుపసన్నాయ సమ్యక్ ప్రశాంతచిత్తాయ శమాన్వితాయ, యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యం

శం—కర్మాత్మజ్ఞానయోర్విరోధాత్ స తం గురుం విధివదుపసన్నః ప్రసాద్య పృచ్ఛేదక్షరం పురుషం సత్యమ్. ౧౨

శం—తస్మై స విద్వాన్ గురుర్బ్రహ్మవిదుపసన్నాయ ఉపగతాయ సమ్యక్ యథాశాస్త్రమిత్యేతత్ ప్రశాన్తచిత్తాయ ఉపరతదర్పాదిదోషాయ శమాన్వితాయ బాహ్యేంద్రియోపరమేణ చ యుక్తాయ సర్వతో విరక్తాయేత్యేతత్ యేన విజ్ఞానేన యయా విద్యయా చ పరయా అక్షరం అద్రేశ్యాదివిశేషణం తదేవాక్షరం పురుషశబ్దవాచ్యం పూర్ణత్వాత్పురి శయనాచ్చ సత్యం తదేవ పరమార్థస్వాభావ్యాదక్షరం చాక్షరణాదక్షతత్వాదక్షయత్వాచ్చ వేద విజానాతి తాం బ్రహ్మవిద్యాం తత్త్వతః యథావత్ప్రోవాచ ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః. ఆచార్యస్యాప్యయం నియమో యన్న్యాయప్రాప్త

ఆ—తేన ధ్రువేణ ప్రయత్నరహితేనాహామర్థీ సమిత్పాణిరితి వినయోపలక్షణం. ౧౨

ఆ—(అక్షరణాదితి) అవయవాన్యథాభావలక్షణపరిణామశూన్యత్వాత్ (అక్ష

రం—తస్య చ జ్ఞానస్య శబ్దాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయితయా శబ్దజన్యతాం నిశ్చినోతి తతశ్చ ప్రాథమికవ్యుత్పత్తిగ్రహే శబ్దస్య కార్యతాజ్ఞానజనకత్వనిశ్చయాత్తదుపజీవిద్వితీయాదివ్యుత్పత్తిగ్రహోఽపి కార్యవిశేషఏవేతి కార్యాన్వితే సిద్ధార్థే వ్యుత్పత్తిగ్రహాసమ్భవాత్ అవ్యుత్పన్నస్య శబ్దస్యార్థప్రత్యాయకత్వాభావాత్ అనన్తస్థిరఫలాపాతప్రతీత్యసమ్భవాత్ బ్రహ్మవిచారో నారభ్య ఇతి పూర్వః పక్షః అమ్బాతాతాదిభిశ్చంద్రాదీనంగుళ్యా నిర్దిశ్య అయం చంద్రః అయం గౌరిత్యాదిశబ్దేషు బహుశః ప్రయుక్తేషు భూయస్సహచారదర్శీ బాలశ్శబ్దప్రయోగే తదర్థబుద్ధ్యుత్పత్తిం స్వాత్మనో దృష్ట్వా తయోః కంచిదౌత్పత్తికం సమ్బంధం నిశ్చినోతి స ఏవ శక్తిరితి గీయతే. తతశ్చ సిద్ధార్థేఽపి వ్యుత్పత్తిగ్రహసమ్భవాత్తాంత్రికాంతరోపదర్శితమార్గైశ్చ సిద్ధార్థే వ్యుత్పత్తిగ్రహసమ్భవాత్ అనన్తస్థిరఫలాపాతప్రతీతిసమ్భవాద్బ్రహ్మవిచార ఆరమ్భణీయ ఇతి తత్ర సిద్ధాన్తః కృతః. ౧౨

ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మ విద్యామ్. ౧౩

ఇతి ప్రథమముండకే ద్వితీయః ఖండః.

ఇతి ప్రథమముండకమ్.

౭౦—శిష్యసచ్ఛిష్యనిస్తారణమవిద్యామహోదధేః. ౧౩

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే
ప్రథమముణ్డకద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

౩—తత్త్వాదక్షయత్వాచ్చేతి) అశరీరత్వాద్వికారశూన్యత్వాదిత్యర్థః. ౧౩

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ముండకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం
ప్రథమముండకద్వితీయఖండభాష్యటీకా.
ఇతి ప్రథమముండకభాష్యటీకా.

రం—రంగరామానుజీయం నాస్తి. ౧౩

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాంతనిర్ధారణసార్వభౌమ శ్రీమద్రంగరామానుజమునివర
విరచితముండకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముండక ద్వితీయఖండభాష్యమ్.

అథ ముండకోపనిషది

ద్వితీయముండకే ప్రథమః ఖండః.

తదేతత్సత్యం యథా సుదీప్తాత్ పావకాద్విస్ఫులింగాః
సహస్రశః ప్రభవంతే సరూపాః, తథాక్షరాద్వివిధా

శం—అపరవిద్యాయాస్సర్వం కార్యముక్తం స చ సంసారో యత్సారో
యస్మాన్మూలాదక్షరాత్సమ్భవతి యస్మింశ్చ ప్రలీయతే తదక్షరం పురుషాఖ్యం సత్యం
యస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతి తత్పరస్యా బ్రహ్మవిద్యాయా విషయః స
వక్తవ్య ఇత్యుత్తరో గ్రంథ ఆరభ్యతే యదపరవిద్యావిషయం కర్మఫలలక్షణం సత్యం
తదాపేక్షికం ఇదం తు పరవిద్యావిషయం పరమార్థసల్లక్షణత్వాత్తదేతత్సత్యం
యథాభూతా విద్యావిషయం అవిద్యావిషయత్వాచ్చానృతమితరత్ అత్యన్తపరోక్ష
త్వాత్ కథం నామ ప్రత్యక్షవదక్షరం ప్రతిపద్యేరన్నితి దృష్టాన్తమాహ యథా సుదీ
ప్తాత్ సుష్ఠు దీప్తాత్ ఇద్ధాత్ పావకాత్ అగ్నేర్విస్ఫులింగాః అగ్న్యవయవాః సహ
స్రశః అనేకశః ప్రభవంతే నిర్గచ్ఛంతి సరూపాః అగ్నిసలక్షణాః ఏవం తథోక్తలక్షణా
దక్షరాద్వివిధాః నానా దేహోపాధి భేదమనువిధీయమానత్వాద్వివిధాః హేసోమ్య
భావాః జీవా ఆకాశాదివ ఘటాదిపరిచ్ఛిన్నాః సుషిరభేదా ఘటాద్యుపాధిప్రభేదమను

ఆ—ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇత్యుపన్యస్యాపరవిద్యామాద్యముండకేన ప్రపంచ్య
పరవిద్యాం సూత్రితాం ప్రపంచయితుం ద్వితీయముండకారమ్భ ఇత్యాహ (అప
విద్యాయా ఇత్యాదినా) కర్మణోపి ప్రాక్సత్యత్వముక్తం తద్వదిదం సత్యత్వం న మన్తవ్య
మిత్యాహ (యదపరవిద్యావిషయమితి) విషీయతే విశేష్యతే విద్యానేనేతి వ్యుత్పత్త్యా
విషయశబ్దస్య వస్తుపరత్వాన్నపుంసకలింగత్వం పరమార్థసల్లక్షణత్వాత్ అత్యంత
బాధ్యత్వాదిత్యర్థః (అత్యన్తపరోక్షత్వాదితి) శాస్త్రైకగమ్యత్వాదపూర్వవద్బ్రహ్మణ
ప్రత్యక్షం న సమ్భవతి సాక్షాత్కారాధీనం చ కైవల్యం తతః కథం నామ సత్య
మక్షరం ప్రత్యక్షవత్ప్రతిపద్యేరన్ముముక్షవ ఇత్యభిప్రేత్య జీవబ్రహ్మణోరేకత్వే దృష్టా

రం—(తదేతత్సత్యమితి) పూర్వవత్ (యథా సుదీప్తాత్పావకాదితి) అయో
గోళకాదిగతాద్ధన్యమానాద్వా వేశ్మాదిషు సుదీప్తాద్వా పావకాదనేకశస్సరూపా విస

సౌమ్య భావాః ప్రజాయంతే తత్ర చైవాపియంతి. ౧
దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః స బాహ్యాభ్యన్తరో

శం—భవంతి ఏవం నానానామరూపకృతదేహోపాధిప్రభేదమను ప్రజాయంతే తత్ర చైవ తస్మిన్నేవాక్షరేఽపియంతి దేహోపాధివిలయమనులీయంతే ఘటాది విలయమన్వివ సుషిరభేదాః యథాకాశస్య సుషిరభేదోత్పత్తిప్రళయనిమిత్తత్వం ఘటాద్యుపాధికృతమేవ తద్వదక్షరస్యాపి నామరూపకృతదేహోపాధినిమిత్తమేవ జీవోత్పత్తిప్రళయనిమిత్తత్వమ్. ౧

శం—నామరూపబీజభూతాదవ్యాకృతాఖ్యాత్ స్వవికారాపేక్షయా పరాదక్షరాత్పరం యత్ సర్వోపాధిభేదవర్జితమక్షరస్యైవ స్వరూపమాకాశస్యేవ సర్వమూర్తివర్జితం నేతి నేతీత్యాదివిశేషణం వివక్షన్నాహ దివ్యః ద్యోతనవాన్ స్వయంజ్యోతిష్ట్వాత్ దివి వా స్వాత్మని భవః అలౌకికో వా హి యస్మాదమూర్తః సర్వమూర్తివర్జితః పురుషః పూర్ణః పురిశయో వా దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషస్సబాహ్యాభ్యన్తరః సహ బాహ్యాభ్యన్తరేణ వర్తత ఇతి అజః న జాయతే కుతశ్చిత్ స్వతోఽన్యస్య జన్మనిమిత్తస్య చాభావాత్ యథా జలబుద్బుదాదేర్వాయ్వాది యథా నభస్సుషిరభేదానాం

ఆ—మాహ (యథా సుదీప్తాదితి) ఏకత్వే సతి ప్రత్యగ్రూపస్యాపరోక్షత్వాద్బ్రహ్మణోఽపి ప్రత్యక్షత్వం భవిష్యతి ఘటైకదేశప్రత్యక్షత్వే ఘటప్రత్యక్షవదిత్యర్థః. యథావిభక్తదేశావచ్ఛిన్నత్వేన విస్ఫులిఙ్గేష్వవయవత్వాదివ్యవహారః స్వతః పునరగ్న్యాత్మత్వమేవ ఉష్ణప్రకాశత్వావిశేషాత్ తథా చిద్రూపత్వావిశేషాజ్జీవానాం స్వతో బ్రహ్మత్వమేవేత్యర్థః. ౧

ఆ—అక్షరస్యాపి జీవోత్పత్తిప్రళయనిమిత్తత్వమౌపాధికముక్తమేకత్వసిద్ధ్యర్థం తత్త్వతస్తు నిమిత్తనైమిత్తికభావోఽపి నాస్తీత్యాహ (నామరూపబీజభూతాదితి) దేహాపేక్షయా యద్బాహ్యమాభ్యన్తరం చ ప్రసిద్ధం తేన సహ తత్తాదాత్మ్యేన తదధిష్ఠానతయా వా వర్తత ఇతి సబాహ్యాభ్యన్తరః అతఏవ సర్వాత్మత్వాత్తద్వ్యతిరిక్తనిమిత్తాభావాదజ ఇత్యర్థః. జాయతే అస్తి విపరిణమతే వర్ధతే అపక్షీయతే వినశ్యతీత్యేవమాది

రం—లింగా యథోత్పద్యంతే ఏవమేవ సూక్ష్మచిదచిచ్ఛరీరాదక్షరాత్ బ్రహ్మణస్తత్స్వరూప నానావిధస్థూలచిదచిద్రూపాః కార్యవర్గా ఉత్పద్యంతే తత్రైవ లీయంతే చ. ౧

రం—(దివ్యో హ్యమూర్తః పురుష ఇతి) వృక్షఇవస్తబ్ధో దివి తిష్ఠత్యేక ఇతి ద్యుసంబంధిత్వేన తదపాణిపాదమితి వా నిత్యం విభుమితి వా అమూర్తత్వేన తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమితి బాహ్యాభ్యన్తరసర్వవస్త్వాత్మతయా అచక్షుశ్శ్రోత్రమితి

శం—ఘటాదిసర్వభావవికారాణాం జనిమూలత్వాత్తత్ప్రతిషేధేన సర్వే ప్రతిషిద్ధా
భవంతి సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః అతోఽజరోఽమృతోఽక్షయో ధ్రువోఽభయఇ
ర్థః.యద్యపి దేహాద్యుపాధి భేదదృష్టీనామవిద్యావశాద్దేహ భేదేషు సప్రాణస్సమనాస్సేంద్రి
యస్సవిషయ ఇవ ప్రత్యవభాసతే తలమలాదిమదివాకాశం తథాపితు స్వతఃపరమార్థదృ
నామప్రాణః అవిద్యమానః క్రియాశక్తిభేదవాంశ్చలనాత్మకో వాయుర్యస్మిన్నసా
ప్రాణః తథా అమనాః అనేకజ్ఞానశక్తిభేదవత్సఙ్కల్పాద్యాత్మకం మనోఽప్యవిద్యమాన
యస్మిన్ సోఽయమమనాః అప్రాణోహ్యమనాశ్చేతి ప్రాణాదివాయుభేదాః కర్మేంద్రి
యాణి తద్విషయాశ్చ తథా బుద్ధిమనసీ బుద్ధీంద్రియాణి తద్విషయాశ్చ ప్రతిషిద్ధా
వేదితవ్యాః యథా శ్రుత్యన్తరే ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి యస్మాచ్చైవం ప్రతిషిద్ధో
పాధిరద్వయః తస్మాచ్ఛుభ్రః శుద్ధః అతోఽక్షరాత్ నామరూపబీజోపాధిలక్షితస్వరు
పాత్ సర్వకార్యకారణబీజత్వేనోపలక్ష్యమాణత్వాత్పరం తదుపాధిలక్షణమవ్యా
కృతాఖ్యమక్షరం సర్వవికారేభ్యః తస్మాత్పరతోఽక్షరాత్పరో నిరుపాధికః పురుషః
ఇత్యర్థః. యస్మింస్తదాకాశాఖ్యమక్షరం సంవ్యవహారవిషయమోతం చ ప్రోతం చ
కథం పునరప్రాణాదిమత్త్వం తస్యేతి ఉచ్యతే యది హి ప్రాణాదయః ప్రాగుత్పత్తే

ఆ—భావవికారాణాం నిషేధే తాత్పర్యమజశబ్దస్యాహ (సర్వభావవికారాణామితి
జీవానాం ప్రాణాదిమత్త్వాత్తదాత్మత్వే బ్రహ్మణోఽపి ప్రాణాదిమత్త్వం ప్రాప్తం తన్నివ
యతి (యద్యపీత్యాదినా) (అనేకజ్ఞానశక్తీతి) స్మృతిసంశయాద్యనేకజ్ఞానేషు శ
విశేషోఽస్యాస్తీతి తథోక్తం (నామరూపబీజేతి) నామరూపయోర్బీజం బ్రహ్మ తస్యో
పాధితయా లక్షితం శుద్ధస్య కారణత్వానుపపత్త్యా గమితం స్వరూపమస్యేతి తథో
క్తం తస్మాదుపాధిరూపాత్తద్విశిష్టరూపాచ్చ యతోఽక్షరాత్పర ఇతి సంబంధః కథ
మాయా తత్త్వస్యాక్షరస్య పరత్వమిత్యాకాంక్షాయామాహ (సర్వకార్యేతి) కార్య

రం—అనింద్రియత్వేన ప్రాణమనశ్శూన్యతయా యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యమి
వికారరూపదోషశూన్యతయా చ దివ్యాదిశుభ్రపర్యన్తశబ్దితశ్చ యః సః అవ్యాకృతాత్
అక్షరాద్యః పరస్సమష్టిరూపపురుషః తస్మాదపి కారణత్వేన పర ఇత్యర్థః. ప్రధానపురు
షయోస్తజ్జన్యత్వాదితి భావః. అక్షరాత్పరత ఇత్యత్ర అక్షరశబ్దః అశ్నుత ఇతి వా
క్షరతీతి వా వ్యుత్పత్త్యా స్వవికారవ్యాపకే నామాన్తరాభిలాపయోగ్యక్షరణాభావవ
అవ్యాకృతే వర్తతే న తు భూతయోన్యక్షరే భూతయోన్యక్షరస్య సబాహ్యాన్త
ఇత్యత్ర తచ్ఛబ్దనిర్దిష్టస్య తస్మాదేవ పరత్వాసమ్భవాత్. న హి తస్యైవ తతః పరతః ప
త్వం సంభవతి విరోధాత్ న చాక్షరాత్పరత ఇతి పఞ్చమ్యోస్సామానాధికరణ్యాత్

హ్యజః, అప్రాణో హ్యమనాశ్శుభ్రో హ్యక్షరాత్పరతః పరః ౨

ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేంద్రియాణి చ, ఖం

శం—పురుషఇవ స్వేనాత్మనా సంతి తదాపురుషస్య ప్రాణాదినా విద్యమానేన ప్రాణాదిమత్త్వం భవేత్ న తు తే ప్రాణాదయః ప్రాగుత్పత్తేస్సంతి అతోఽప్రాణాదిమాన్ పరః పురుషః యథాఽనుత్పన్నే పుత్రే అపుత్రో దేవదత్తః. ౨

శం—కథం తేన సంతి ప్రాణాదయ ఇతి ఉచ్యతే యస్మా (దేతస్మా) దేవ పురుషాన్నామరూపబీజోపాధిలక్షితాజ్జాయతే ఉత్పద్యతేఽవిద్యావిషయవికారభూతో నామధేయోఽనృతాత్మకః ప్రాణః వాచారంభణం వికారో నామధేయమితి శ్రుత్యంతరాత్ న హి తేనావిద్యావిషయేణానృతేన ప్రాణేన సప్రాణత్వం పరస్య స్యాత్ అపు

ఆ—హ్యపరం ప్రసిద్ధం తత్కారణత్వేన గమ్యమానత్వాన్మాయాతత్త్వం పరం యాత్తికబాధాదనిర్వాచ్యత్వేపి స్వరూపోచ్ఛేదాభావాదక్షరం తదుక్తం గీతాయాం 'క్షరస్సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే, ఉత్తమః పురుషస్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృత'ఇతి. ౨

ఆ—యదేవ చైతన్యం నిరుపాధికం శుద్ధమవికల్పం బ్రహ్మ(యత్తత్వ)తత్త్వజ్ఞానాజ్జీవానాం కైవల్యం తదేవ మాయాప్రతిబిమ్బితరూపేణ కారణం భవతీత్యాహ (యస్మా(దేతస్మా)దేవేతి) ప్రాణోత్పత్తేరూర్ధ్వం తర్హి సప్రాణత్వమాత్మనో భవిష్యతీతి శంకానివృత్త్యర్థం శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధం ప్రాణస్య విశేషణమాహ (అవిద్యావిషయ ఇతి) (నామధేయ ఇతి) వాఙ్మాత్రః న వస్తుకృత (వృత్త) ఇత్యర్థః. ప్రాణాదీనామయముక్త

రం—వాస్తు తతశ్చ స్వవికారాపేక్షయా పరభూతాదవ్యాకృతాదక్షరాత్పరఇత్యేవాస్తు న త్వవ్యాకృతాక్షరాత్పరభూతాత్సమష్టిపురుషాత్పర ఇతీతి వాచ్యం పరశబ్దస్య ప్రతియోగిసాపేక్షత్వేనాక్షరశబ్దస్య పరత్వావధిసమర్పకత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్. న హి దేవదత్తాదుత్పన్నాద్భయమిత్యత్ర పఞ్చమ్యోస్సామానాధికరణ్యప్రతీతిరస్తి అతో యథోక్త ఏవార్థః. ౨

రం—విశ్వసృష్టిమేవ ప్రపఞ్చయతి (ఏతస్మాజ్జాయత ఇతి) ఖం ఆకాశః జ్యోతిః తేజః విశ్వస్య కృత్స్నస్య ధారిణీ ఏతత్ పృథ్వీవిశేషణం ఇదం హి వాక్యం ప్రాణపాదే వియత్పాదే చ చింతితం ప్రాణపాదే అసద్వా ఇదమగ్రఆసీత్ తదాహుః కిం తదాసీదితి ఋషయో వావతే అగ్రే సదాసీత్తదాహుః కేతే ఋషయ ఇతి ప్రాణా వా వఋషయ ఇతి జగదుత్పత్తేః ప్రాక్ ప్రాణశబ్దితానామింద్రియాణాం సద్భావ

శం—త్రస్య స్వప్నదృష్టేనేవ పుత్రేణ పుత్రిత్వం ఏవం మనస్సర్వాణి చేంద్రియా
విషయాశ్చైతస్మాదేవ జాయంతే తస్మాత్సిద్ధమస్య నిరుపచరితమప్రాణాదిమత్త్వమిత్య
యథా చ ప్రాగుత్పత్తేః పరమార్థతోఽసన్తః తథా ప్రలీనాశ్చేతి ద్రష్టవ్యాః. యథ

ఆ—క్రమోపరక్రమేణ బాధ్యతే గతాః కలాః పఞ్చదశ ప్రతిష్ఠా ఇతి భూతేః
లయశ్రవణేన ప్రాణానాం భౌతికత్వావగమాద్భూతోత్పత్త్యనన్తరం ప్రాణోత్పత్తిర్ద్రి
వ్యేతి అభిముఖమాగచ్ఛన్ వాయురావహః పురతో గచ్ఛన్ ప్రవహ ఇత్యాదిభేదః
శబ్దస్పర్శరూపరసగంధాః ఉత్తరోత్తర (స్య) గుణా యేషాం తాని తథోక్తా
యథా శుక్లతన్త్వవస్థాపన్నాదన్వయికారణాజ్జాయమానః పటః శుక్లగుణో జాయ
తథాఽకాశావస్థాపన్నాద్బ్రహ్మణో జాయమానో వాయురాకాశగుణేన శబ్దేనాన్వితో
జాయతే తథైవ వాయుభావాపన్నాద్బ్రహ్మణోఽగ్నిస్తద్గుణేనాన్వితో జాయత ఇ

రం—శ్రవణాత్ ప్రాణోత్పత్తివాదిశ్రుతయో జీవోత్పత్తివాదిశ్రుతివదన్యథా నేయ
ఇతి తథా ప్రాణా ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే తథా ప్రాణాః వియదాదివత్ ప్రాణశబ్దవ
చ్యానీంద్రియాణ్యప్యుత్పద్యన్త ఏవ స దేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ ఆత్మా వా ఇదమే
ఏవాగ్ర ఆసీదిత్యాదిషు ప్రాక్సృష్టేరేకత్వావధారణాత్ 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మ
స్సర్వేంద్రియాణి' చేతి ఇంద్రియాణామాహత్యోత్పత్తిశ్రవణాచ్చ ఉత్పద్యన్త ఏ
న చేన్ద్రియోత్పత్తివాదో జీవోత్పత్తివదన్యథా నేయః బాధకాభావాత్. ప్రాణా వ
ఋషయ ఇత్యత్ర ప్రాణశబ్దస్య సార్వజ్ఞ్యవాచిఋషిశబ్దసమానాధికృతతయా ప
మాత్మవాచిత్వే నేన్ద్రియవాచిత్వాభావాత్. కథం తర్హ్యేకస్మిన్పరమాత్మని ప్రాణా వా
ఋషయ ఇతి బహువచనోపపత్తిరితి చేత్ తత్రాహ గౌణ్యసంభవాత్తత్ప్రాక్ఛ్రుతేశ్చ
బహువచనశ్రుతిర్గౌణీ తత్ర బహుత్వాసంభవాత్ పరమాత్మన ఏవ సృష్టేః ప్రాగ
స్థానశ్రుతేః తస్యైవ ప్రాణశబ్దేన ప్రతిపాదనీయత్వాత్ తత్పూర్వకత్వాద్వాచః వా
దీన్ద్రియస్య వాగిన్ద్రియ కార్యాభిలపనకర్మభూతనామవాచ్యవియదాదిసృష్టిపూర్వకతా
త్ప్రళయే వాగిన్ద్రియాదికార్యశబ్దాభిలాపాదిప్రయోజనాభావాన్న ప్రళయే తేషామ
స్థానమితి స్థితం తథా తత్రైవ పాదే 'ఆనీదవాతం స్వధయా తదేక'మితి మహాప్రళయ
సమయే ప్రాణకార్యానశ్రవణాన్ముఖ్యప్రాణోత్పత్తివాదో జీవోత్పత్తివాదవన్నేతవ్య ఇ
శఙ్కాయాం శ్రేష్ఠశ్చ. శ్రేష్ఠప్రాణోపీన్ద్రియవదుత్పద్యతే ఆనీదవాతమితి పరబ్రహ్మణ
అననం విద్యమానత్వముచ్యతే న ముఖ్యప్రాణస్య అవాతమితి వాయుమాత్రసత్తాయ
స్తత్రైవ ప్రతిషిద్ధత్వాదితిస్థితం. తథా వియత్పాదే 'వాయోరగ్నిః అగ్నేరాపః అద్భ్యః
పృథివీ'త్యాదౌ వాయురూపాద్బ్రహ్మణః అగ్నిసృష్టిః ఉత కేవలవాయోరేవేతి విశయ

శం—కరణాని మనశ్చేంద్రియాణి తథా శరీరవిషయకారణాని భూతాని ఖం ఆకాశం వాయుః బాహ్యావహాదిభేదః జ్యోతిః అగ్నిః ఆపః ఉదకం పృథివీ ధరిత్రీ విశ్వస్య

ఆ—ద్రష్టవ్యం. నను సూక్ష్మాణి భూతాని ప్రథమముత్పద్యంతే అనన్తరం తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోదితి పంచీకరణోపలక్షణార్థత్రివృత్కరణశ్రుతేః పంచాత్మకత్వమవగమ్యతే తత ఏకైకస్య భూతస్య గుణవత్త్వం వర్ణితమన్యత్ర కథమిహ పంచీకరణమనాదృత్య ప్రథమసర్గ ఏవాకాశస్యైకగుణత్వం వాయోర్ద్విగుణత్వం తేజసస్త్రిగుణత్వమిత్యాద్యుచ్యతే సత్యం భూతసర్గే తాత్పర్యాభావద్యోతనాయ ప్రక్రియాన్తరం న విరుధ్యతే న హ్యేతత్ప్రతిబద్ధం కించిత్ఫలం శ్రూయతే అతఏవ గుణగుణిభావోపి న వైశేషికపక్షవదిహ వివక్షితః కింతు రాహోశ్శిరఇతివద్వ్యపదేశమాత్రం

రం—తేజోఽతస్తథాహ్యాహ. అతః కేవలవాయోరేవ తేజ ఉత్పద్యతే వాయోరగ్నిరితి హి శ్రుతిరాహ ఆపః. ఆపస్తేజస ఏవోత్పద్యంతే అగ్నేరాపఇతి హి శ్రుతిరాహ పృథివీ పృథివీ అద్భ్య ఏవోత్పద్యతే అద్భ్యః పృథివీ తా అన్నమసృజంతేతి హి శ్రుతిరాహ నను కథమన్నశబ్దేన పృథివ్యభిధీయతే తత్రాహ అధికారరూపశబ్దాన్తరేభ్యః. మహాభూతసృష్ట్యధికారాత్పృథివ్యేవాన్నకారణభూతా అన్నశబ్దేనోపచారాదుచ్యతే తథా 'యదగ్నే రోహితం రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యే'తి కృష్ణరూపస్యాన్నసంబంధితయా కీర్తనాన్న ముఖ్యమన్నమన్నశబ్దేనోచ్యతే అపి తు పృథివ్యేవ తైత్తిరీయకే అద్భ్యః పృథివీతి పృథివీవాచకస్పష్టశబ్దాంతరశ్రవణాచ్చ అన్నశబ్దేన పృథివ్యేవోచ్యతే తతశ్చ కేవలవాయ్వాదేరేవాగ్న్యాద్యుత్పత్తిః న తు తచ్ఛరీరకబ్రహ్మణ ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే తదభిధ్యానాదేవ తు తల్లింగాత్సః. తు శబ్దః పక్షవ్యావర్తకః వాయ్వగ్న్యాదిశబ్దైస్సః పరమాత్మైవాభిధీయతే 'తత్తేజ ఐక్షత తా ఆప ఐక్షంతే'తి తత్కార్యసృష్టిసంకల్పలక్షణాభిధ్యానరూపాత్పరమాత్మలింగాదచేతనే తేజఆదౌ ఈక్షణాసంభవాత్ విపర్యయేణ తు క్రమోఽత ఉపపద్యతే చ. తుశబ్దోఽవధారణార్థః 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ, ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీ'త్యేవం సర్వేషాం భూతానాం పరబ్రహ్మానన్తర్యరూపః వాయోరగ్నిరగ్నేరాప ఇత్యుక్తక్రమవిపర్యయేణ శ్రూయమాణో యః క్రమః స వాయ్వాదిశరీరకపరమాత్మోపాదానకత్వ ఏవోపపద్యతే న కేవలవాయ్వాద్యుపాదానకత్వ ఇత్యర్థః 'అన్తరా విజ్ఞానమనసీ క్రమేణ తల్లింగా'దితి చేన్నావిశేషాత్. జ్ఞానసాధనత్వాదిన్ద్రియాణి విజ్ఞానముచ్యంతే. నను ఏతస్మాజ్జాయత ఇతి వాక్యం ప్రాణాదీనాం సర్వేషామవ్య

వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీ. 3
అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యౌ దిశశ్శ్రోత్రే వాగ్వి

శం—సర్వస్య ధారిణీ ఏతాని చ శబ్దస్పర్శరూపరసగంధోత్తరోత్తరగుణాని పూర్వ
పూర్వగుణసహితాన్యేతస్మాదేవ జాయంతే. 3

శం—సంక్షేపతః పరవిద్యావిషయమక్షరం నిర్విశేషం పురుషం సత్యం దివ్యో
హ్యమూర్త ఇత్యాదినా మంత్రేణోక్త్వా పునస్తదేవ సవిశేషం విస్తరేణ వక్తవ్యమితి
ప్రక్రమతే సంక్షేపవిస్తరోక్తో హి పదార్థః సుఖాధిగమ్యో భవతి సూత్రభాష్యోక్తి

ఆ—విస్తరేణ త్వన్త్యకార్యపర్యన్తం తేన తేనాకారేణ బ్రహ్మైవ వివర్తత ఇతి ప్రప
ఞ్చ్యతే తతోఽతిరిక్తస్యాణుమాత్రస్యాసంభవాత్తస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం
భవతీతి ప్రద (ర్శనార్థ) ర్శితమిత్యర్థః. :

ఆ—(సర్వేషాం భూతానామితి) పఞ్చమహాభూతానామన్తరాత్మా స్థూల

రం—సహితబ్రహ్మోపాదానకత్వం ప్రతిపాదయితుం న ప్రవృత్తం కింతు ప్రాణోత్పత్త్య
నన్తరం మనసశ్చ సర్వేన్ద్రియాణాం చోత్పత్తిః తత ఆకాశాదిభూతానాముత్పత్తిరితీన్ద్రి
యాణాం మనసశ్చ ప్రాణభూతాన్తరాళసృష్టత్వప్రతిపాదనార్థం ప్రవృత్తం శ్రుత్యన్త
రేపి మహాభూతసృష్టిక్రమప్రత్యభిజ్ఞానరూపాల్లింగాదితి చేన్న అవిశేషాత్ అవిశేషే
ప్రాణాదీనాం సర్వేషాం బ్రహ్మానన్తర్యరూపక్రమప్రతీతేః తత్పరిత్యాగే కారణా
భావాత్. నను వాయ్వాదిశరీరకబ్రహ్మణోఽగ్న్యాద్యుత్పత్తౌ వాయ్వాదిశబ్దానాం
తచ్ఛరీరకబ్రహ్మణి లక్షణా స్యాత్ తత్రాహ చరాచరవ్యపాశ్రయస్తు స్యాత్తద్వ్యప
దేశో భాక్తస్తద్భావభావిత్వాత్. తుశబ్దశ్శఙ్కానివృత్త్యర్థః. చరాచరవ్యపాశ్రయో
దేవమనుష్యాదివృక్షాదిశబ్దవ్యపదేశో భాక్తః వాచ్యైకదేశే భజ్యత ఇత్యర్థః. భక్త్యా
ప్రయుక్తో భాక్తః భక్తిః భంగః విశిష్టవాచిశబ్దః విశేషణమాత్రే భక్త్వా ప్రయు
జ్యతే వాచ్యైకదేశే ప్రయోగాత్ భజ్యత ఇత్యర్థః. వచసాం వాచ్యముత్తమమిత్యాది
ప్రమాణానుసారాత్సర్వేషాం చరాచరశబ్దానాం విశిష్టం బ్రహ్మైవార్థః విశేషణమాత్ర
ప్రయోగస్తు అముఖ్యః తతశ్చ వాయ్వాదిశబ్దైః బ్రహ్మాభిధానం ముఖ్యమేవ. యదా
అభాక్తఇతిచ్ఛేదః చరాచరవాచిశబ్దైః బ్రహ్మవ్యపదేశః అభాక్తః ముఖ్య ఇతి యావత్
శరీరవాచిశబ్దానాం శరీరిపర్యన్తత్వాదితి తత్ర స్థితం ప్రకృతమనుసరామః.

రం—(అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యావితి) అముం మన్త్రం ప్రస్తుత
స్మర్యమాణమనుమానం స్యాదిత్యత్ర అగ్నిరిహ ద్యులోకః 'అసౌ వై లోకోఽగ్ని'రి

వృతాశ్చ వేదాః, వాయుః ప్రాణో హృదయం విశ్వ
మస్య పద్భ్యాం పృథివీ హ్యేష సర్వభూతాన్తరాత్మా. ౪
తస్మాదగ్నిస్సమిధో యస్య సూర్యః సోమాత్పర్జన్య ఓష

శం—పదితి యోఽపి ప్రథమజాత్ప్రాణాద్ధిరణ్యగర్భాజ్జాయతేఽణ్డస్యాన్తర్విరాట్ స తత్త్వాన్తరితత్వేన లక్ష్యమాణోఽప్యేతస్మాదేవ పురుషాజ్జాయత ఏ(వ) తన్మయశ్చేత్యేతదర్థ మాహ తం చ విశినష్టి అగ్నిః ద్యులోకః 'అసౌ వావలోకో గౌతమాగ్ని'రితి శ్రుతేః మూర్ధా యస్యోత్తమాంగం శిరః చక్షుషీ చన్ద్రశ్చ సూర్యశ్చేతి చంద్రసూర్యౌ యస్యేతి సర్వత్రానుషంగః కర్తవ్యః. అస్యేత్యస్య పదస్య వక్ష్యమాణస్య యస్యేతి విపరిణామం కృత్వా దిశశ్శ్రోత్రే యస్య వాగ్వివృతాః ఉద్ఘాటితాః ప్రసిద్ధా వేదా యస్య వాయుః ప్రాణో యస్య హృదయం అన్తఃకరణం విశ్వం సమస్తం జగదస్య యస్యేత్యేతత్ సర్వం హ్యన్తఃకరణవికారమేవ జగత్ మనస్యేవ సుషుప్తే ప్రళయదర్శనాత్ జాగరితేపి తతఏవాగ్నివిస్ఫులింగవద్విప్రతిష్ఠానాత్ యస్య చ పద్భ్యాం జాతా పృథివీ ఏష దేవో విష్ణురనన్తః ప్రథమశరీరీ త్రైలోక్యదేహోపాధిస్సర్వేషాం భూతానామన్తరాత్మా స హి స(ర్వభూ)ముష్వాతేషు ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా సర్వకరణాత్మా. ౪

శం—పంచాగ్నిద్వారేణ చ యాస్సంసరంతి ప్రజాః తా అపి తస్మాదేవ పురుషాత్ప్రజాయంత ఇత్యుచ్యతే తస్మాత్ పరస్మాత్ పురుషాత్ ప్రజావస్థానవిశేష రూపోఽగ్నిః స విశేష్యతే యస్య సూర్యస్సమిధ ఇవ సమిధః సూర్యేణ హి ద్యులోక

ఆ—పఞ్చభూతశరీరో హి విరాడిత్యర్థః. ౪

ఆ—(పంచాగ్నిద్వారేణేతి) ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సు పంచస్వగ్ని

రం—శ్రుతేః స్మరంతి చ మునయః 'ద్యాం మూర్ధానం యస్య విప్రా వదన్తి ఖం వై నాభిం చన్ద్రసూర్యౌ చ నేత్రే, దిశశ్శ్రోత్రే విద్ధి పాదౌ క్షితిం చ సోఽచిన్త్యాత్మా సర్వ భూతప్రణేతే'తి భాషితం వాగ్వివృతాశ్చ వేదాః వాగిన్ద్రియవ్యాపారా ఏవ వేదాః వాయుః ప్రాణః మహావాయురేవ దేహధారకః ప్రాణః హృదయం విశ్వమస్య జగత్సర్వమస్య దేహాన్తర్వర్తిహృదయాఖ్యమాంసవిశేషః పద్భ్యాం పృథివీ పాదావేవ పృథివీత్యర్థః. ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమితి తృతీయా సర్వభూతానాం తచ్ఛరీరత్వాత్సర్వేషామన్తరాత్మేత్యర్థః. ౪

రం—(తస్మాదగ్నిస్సమిధో యస్య సూర్య ఇతి) తస్మాత్ అక్షరాత్ అగ్నిర్మూర్ధేత్యత్ర అగ్నిశబ్దనిర్దిష్టో ద్యులోకః యస్యాగ్నేస్సమిధస్సూర్యః ఇంధనాని అసౌవావ

ధయః పృథివ్యాం, పుమాన్ రేతస్సించతి యోషి
తాయాం బహ్వీః ప్రజాః పురుషాత్సంప్రసూతాః.
తస్మాదృచస్సామయజూంషి దీక్షా యజ్ఞాశ్చ సర్వే క్రత

శం—స్సమిధ్యతే తతో హి ద్యులోకాగ్నినిష్పన్నాత్సోమాత్ పర్జన్యో ద్వితీయోగి
స్సంభవతి తస్మాచ్చ పర్జన్యాదోషధయః పృథివ్యాం సంభవంతి ఓషధిభ్యః పురుషాగ
హుతాభ్యః ఉపాదానభూతాభ్యః పుమానగ్నిః రేతస్సించతి యోషితాయాం యోషి
యోషాగ్నౌ స్త్రియామితి ఏవం క్రమేణ బహ్వీః బహ్వ్యః ప్రజాః బ్రాహ్మణాద్యా
పురుషాత్పరస్మాత్సంప్రసూతాః సముత్పన్నాః.

శం—కిం చ కర్మసాధనాని ఫలాని చ తస్మాదేవేత్యాహ కథం తస్మా
పురుషాదృచః నియతాక్షరపాదావసానాః గాయత్ర్యాదిఛందోవిశిష్టా మంత్రాః సా
పాంచభక్తికం సాప్తభక్తికం చ స్తోభాదిగీతివిశిష్టం యజూంషి అనియతాక్షరపా
వసానాని వాక్యరూపాణి ఏవం త్రివిధా మంత్రాః దీక్షాః మౌంజ్యాదిలక్షణాః కర్త
నియమవిశేషాః యజ్ఞాశ్చ సర్వే అగ్నిహోత్రాదయః క్రతవః సయూపాః దక్షిణాః
ఏకగవాద్యపరిమితసర్వస్వాంతాః సంవత్సరశ్చ కాలః కర్మాంగం యజమానశ్చ క
లోకాః తస్య కర్మఫలభూతాః తే విశేష్యంతే సోమో యత్ర యేషు పవతే పునా

ఆ—దృష్టేః శ్రుత్యంతరచోదితత్వాత్తద్ద్వారేణేత్యర్థః.

ఆ—(పాంచభక్తికమితి) హింకారప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారనిధనాఖ్యాః పం
భక్తయః అవయవా యస్య తథోక్తం (సాప్తభక్తికమితి) హింకారప్రస్తావాద్యుద్గీ
ప్రతిహారోపద్రవనిధనాఖ్యాస్సప్తభక్తయో యస్య తథోక్తం స్తోభః అర్థశూన్యా

రం— లోకోగ్నిర్గౌతమతస్యాదిత్యఏవ సమిదితి పంచాగ్నివిద్యాయాం శ్రవణా
(సోమాత్పర్జన్యఓషధయః పృథివ్యాం) అతో హి ద్యులోకాగ్నేర్నిష్పన్నాత్సోమా
త్పర్జన్యః ద్వితీయోగ్నిస్సంభవతి తస్మాత్పర్జన్యాదోషధయః పృథివ్యామగ్నౌ సంభవం
(పుమాన్రేతస్సించతి యోషితాయాం) ఓషధీభ్యః పురుషాగ్నౌ హుతాభ్య ఉపాద
భూతాభ్యః పురుషరూపోగ్నిర్యోషిద్రూపాగ్నౌ రేతస్సేకం కరోతి (బహ్వీః ప్రజా
పురుషాత్సంప్రసూతాః) ఏవం పంచాగ్నివిద్యోక్తక్రమేణ బహ్వ్యః ప్రజాః పరః
త్పురుషాత్సంప్రసూతాః.

రం—(తస్మాదృచస్సామేతి) తస్మాత్ అక్షరపురుషాత్ ఋగ్యజుస్సామవేద
దీక్షాః అగ్నిహోత్రాద్యా యజ్ఞాః సోమవికారాః క్రతవశ్చ దక్షిణాశ్చ సంవత్స
దయః కాలాః యజమానః కర్మఫలభూతాః స్వర్గాద్యా లోకాశ్చ ఉత్పన్నా ఇత్య

వో దక్షిణాశ్చ సంవత్సరశ్చ యజమానశ్చ లోకాః
సోమో యత్ర పవతే యత్ర సూర్యః. ౬
తస్మాచ్చ దేవా బహుధా సమ్ప్రసూతాః సాధ్యా మను
ష్యాః పశవో వయాంసి, ప్రాణాపానౌ వ్రీహియవౌ
తపశ్చ శ్రద్ధా సత్యం బ్రహ్మచర్యం విధిశ్చ. ౭
సప్తప్రాణాః ప్రభవంతి తస్మాత్సప్తార్చిషస్సమిధస్సప్తహో

శం—లోకాన్ యత్ర యేషు సూర్యస్తపతి తే చ దక్షిణాయనోత్తరాయణమార్గద్వయగమ్యా విద్వదవిద్వత్కర్తృఫలభూతాః. ౬

శం—తస్మాచ్చ పురుషాత్కర్మాంగభూతా దేవా బహుధా వస్వాదిగణభేదేన సమ్ప్రసూతాః సమ్యక్ప్రసూతాః సాధ్యాః దేవవిశేషాః మనుష్యాః కర్మాధికృతాః పశవః గ్రామ్యారణ్యాః వయాంసి పక్షిణః జీవనం చ మనుష్యాదీనాం ప్రాణాపానౌ వ్రీహియవౌ హవిరర్థౌ తపశ్చ కర్మాంగం పురుషసంస్కారలక్షణం స్వతన్త్రం చ ఫలసాధనం శ్రద్ధా యత్పూర్వకస్సర్వపురుషార్థసాధనప్రయోగః చిత్తప్రసాదః ఆస్తిక్యబుద్ధిః సత్యం అనృతవర్జితం యథాభూతార్థవచనం చాపీడాకరం బ్రహ్మచర్యం మైథునాసమాచారః విధిశ్చ ఇతికర్తవ్యతా. ౭

శం—కించ సప్తశీర్షణ్యాః ప్రాణాస్తస్మాదేవ పురుషాత్ప్రభవంతి తేషాం చ సప్తా

ఆ—వర్ణాః విశ్వజిత్సర్వమేధయోస్సర్వస్వదక్షిణా అతఏకాం గామారభ్య సర్వస్వాంతా దక్షిణా భవంతీత్యర్థః. ౬

ఆ—(తపశ్చ కర్మాంగమితి) 'పయో బ్రాహ్మణస్య వ్రతం యవాగూ రాజన్యస్యామిక్షా వైశ్యస్యే'త్యాది శ్రుతివిహితం కృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాదీత్యర్థః. ౭

ఆ—(ఆత్మయాజినామితి) సకలమిదమహం చ పరమాత్మైవేతి భావనాపూర్వ

రం—లోకాన్విశినష్టి (సోమో యత్ర పవతే యత్ర సూర్య ఇతి) యే లోకాశ్చన్ద్రసూర్యకిరణపూతా భవంతీత్యర్థః. ౬

రం—(తస్మాచ్చ దేవా ఇతి) బహుధా కర్మజాజానజాదిభేదాత్ బహుధేత్యర్థః. వయాంసి పక్షిణః యవః దీర్ఘశూకధాన్యవిశేషః వ్రీహియవశబ్దో ధాన్యమాత్రోపలక్షకః తపః కృచ్ఛ్రాదిలక్షణం శ్రద్ధా ఆస్తిక్యబుద్ధిః సత్యం సత్యవచనం బ్రహ్మచర్యం స్త్రీసంగాదిరాహిత్యం విధీయత ఇతి విధిః నిత్యనైమిత్తికాదిః. ౭

రం—(సప్తప్రాణాః ప్రభవంతీతి) తస్మాత్ అక్షరాత్ శీర్షణ్యాశ్చక్షుశ్శ్రోత్ర

మాః, స_ప్త ఇమే లోకా యేషు చరంతి ప్రాణా గుహా
శయా నిహితాస్స_ప్త స_ప్త. ౮
అతస్సముద్రా గిరయశ్చ సర్వే అస్మాత్స్యన్ద_న్తే సిన్ధవస్సర్వ
రూపాః, అతశ్చ సర్వా ఓషధయో రసశ్చ యేనైష

శం—ర్చిషః దీ_ప్తయః స్వస్వవిషయావద్యోతనాని తథా స_ప్తసమిధః స_ప్తవిషయాః విషయైర్హి సమిధ్యంతే ప్రాణాః స_ప్తహోమాః తద్విషయవిజ్ఞానాని యదస్య విజ్ఞానం తజ్జుహోతీతి శ్రుత్యన్తరాత్ కిం చ స_ప్త ఇమే లోకాః ఇన్ద్రియస్థానాని యేషు చరంతి ప్రాణా ఇతి విశేషణాత్ ప్రాణానాం విశేషణమిదం ప్రాణాపానాదినివృ_త్త్యర్థం గుహాయాం శరీరే హృదయే వా స్వాపకాలే శేరతఇతి గుహాశయాః నిహితాః స్థాపితా ధాత్రా స_ప్తస_ప్త ప్రతిప్రాణిభేదం యాని చ ఆత్మయాజినాం విదుషాం కర్మాణి తత్సాధనాని కర్మఫలాని చావిదుషాం చ కర్మాణి తత్సాధనాని కర్మఫలాని చ సర్వం చైతత్పరస్మాదేవ పురుషాత్సర్వజ్ఞాత్ప్రసూతమితి ప్రకరణార్థః. ౮

శం—అతః పురుషాత్సముద్రాః సర్వే క్షారాద్యాః గిరయశ్చ హిమవదాదయోస్మాదేవ పురుషాత్సర్వే స్యందంతే స్రవంతి గంగాద్యాస్సింధవః నద్యః సర్వరూపాః బహురూపాః అస్మాదేవ పురుషాత్సర్వా ఓషధయః వ్రీహియవాద్యాః రసశ్చ మధురాదిష్షడ్విధః యేన రసేన భూతైః పంచభిః స్థూలైః పరివేష్టిత_స్తిష్ఠతే తిష్ఠతి

ఆ—కం పరమేశ్వరారాధనబుద్ధ్యా యే యజంతి తేషామిత్యర్థః. ౮

రం—నాసికారంధ్రయుగ్మాస్యసంచారీణి స_ప్తేన్ద్రియాణ్యుత్పద్యంతే తథా స_ప్తార్చిషః గార్హపత్యాద్యా అగ్నయః ఇంధనాదీని కాళీప్రభృతయస్స_ప్తజిహ్వాశ్చ ప్రభవంతీతి పూర్వేణాన్వయః కించ ఇమే స_ప్తాపి లోకా ఉత్పన్నాః యేషు లోకేషు హృదయగుహాసు సుషు_ప్తివేళాయాం శయానాస్స_ప్త ప్రాణాశ్చక్షురాదిగోళకప్రదేశేషు ధాత్రా నిహితాస్స_న్తశ్చరంతీత్యర్థః. స_ప్తస_ప్తేతివీప్సా పురుషభేదాభిప్రాయా. ౮

రం—(అతస్సముద్రా గిరయశ్చ సర్వే ఇత్యాది) సర్వరూపాః బహురూపాః సింధవః గంగాద్యాస్సరిత ఇత్యర్థః. నను పృథివ్యా ఏవౌషధయో జాయమానా దృశ్యంతే ఇక్ష్వాదిభ్యో రసా జాయమానా దృశ్యంతే కథమక్షరాత్సర్వమిదం జాయత ఇత్యాశంక్యాహ (యేనైషభూతై_స్తిష్ఠతే హ్యన్తరాత్మేతి) యేన యస్మాత్కారణాదేషః అక్షరపురుషస్సర్వైర్భూతైః పరివృతస్సన్ తదన్తరాత్మతయా వర్తతే తస్మాత్ పృథి

భూతైస్తిష్ఠతే హ్యన్తరాత్మా. ॥

పురుష ఏవేదం విశ్వం కర్మ తపో బ్రహ్మ పరామృతమ్,
ఏతద్యో వేద నిహితం గుహాయాం సోవిద్యాగ్రంథిం

శం—హ్యన్తరాత్మా లింగం సూక్ష్మం శరీరం తద్ధ్యన్తరాళే శరీరస్యాత్మనశ్చాత్మవద్వర్తత ఇత్యన్తరాత్మా. ॥

శం—ఏవం పురుషాత్సర్వమిదం సమ్ప్రసూతం తతో వాచారంభణం వికారో నామధేయమనృతం పురుష ఇత్యేవ సత్యం అతః పురుషఏవేదం విశ్వం సర్వం న విశ్వం నామ పురుషాదన్యత్కించిదస్తి అతో యదుక్తం తదేతదభిహితం కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి ఏతస్మిన్ హి పరస్మిన్నాత్మని సర్వకారణే పురుషే విజ్ఞాతే పురుషఏవేదం విశ్వం నామైత(నాన్య) దస్తీతి విజ్ఞాతం భవతీతి కిం పునరిదం విశ్వమితి ఉచ్యతే కర్మ అగ్నిహోత్రాదిలక్షణం తపః జ్ఞానం తత్కృతం ఫలమన్యదేవ తావద్ధీదం సర్వం తచ్చైతద్బ్రహ్మణః కార్యం తస్మా (త్సర్వం బ్ర) ద్బ్రహ్మ పరామృతం పరమమృతమహమేవేతి యో వేద నిహితం స్థితం గుహాయాం హృది సర్వప్రాణినాం స ఏవం విజ్ఞానాదవిద్యాగ్రంథిం గ్రంథిమివ దృఢీభూతామవిద్యావాసనాం వికిరతి

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ॥

ఆ—యత్పృష్టం కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి తన్నిరూపితం సర్వమిదం పరమాత్మనో జాయతే అతస్తావన్మాత్రం సర్వం తస్మిన్విజ్ఞాతే విజ్ఞా

రం—వ్యాదిభ్యో జాయమానా అపి అక్షరాద్బ్రహ్మణో జాతా ఇతి శక్యతే వక్తుమితి భావః. ॥

రం—(పురుష ఏవేదం విశ్వమితి) యస్మాదసౌ సర్వభూతాన్తరాత్మా తస్మాత్సర్వమిదం పురుషోపాదానకత్వాత్పురుష ఏవ తస్మాత్తద్విజ్ఞానే సర్వస్యాపి జ్ఞానముపపద్యత ఇతి భావః (కర్మ తపో బ్రహ్మ పరామృతమితి) తస్య జగత్సృష్ట్యనుకూలః కర్మశబ్దితో వ్యాపారస్సృష్టవ్యాలోచనాత్మక ఏవ ఏకో వ్యాపీ సదా శుద్ధో నిర్గుణః ప్రకృతేః పర ఇతి బ్రహ్మశబ్దితప్రకృతిపరభూతముక్తాత్మనామమృతవత్ పరమానందతయా భోగ్యభూతం బ్రహ్మాప్యక్షరపురుషఏవేత్యర్థః (ఏతద్యో వేదేతి) హే సోమ్య సోమార్హ హృదయగుహావర్తి ఏతత్ అక్షరం బ్రహ్మ ఇహ లోకే యో వేద సః గ్రంథి

వికిరతీహ సోమ్య. ౧౦

ఇతి ద్వితీయముండకే ప్రథమః ఖండః.

౪౦—విక్షిపతి నాశయతి ఇహ జీవన్నేవ న మృతస్సన్ హే సౌమ్య ప్రియదర్శన. ౧

ద్వితీయముణ్డక ప్రథమఖణ్డభాష్యం.

---

౫౦ భవతీత్యవిద్యాక్షయఫలాభిధానేనోపసంహృతమితి. ౧

ఇతి ముండకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ద్వితీయముండక
ప్రథమఖండభాష్యటీకా.

వద్దుర్శోచామవిద్యాం వికిరతి నిరస్యతి కౄ విక్షేప ఇతి ధాతుః. ౯

ఇతి ముండకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయముండక ప్రథమఖండభాష్యమ్.

అథ ముండకోపనిషది

ద్వితీయముండకే, ద్వితీయః ఖండః.

ఆవిస్సన్నిహితం గుహాచరం నామ మహత్పదమత్రైతత్స
మర్పితమ్, ఏజత్ప్రాణన్నిమిషచ్చ యదేతజ్జానథ సదస

శం—అరూపం సదక్షరం కేన ప్రకారేణ విజ్ఞేయమితి ఉచ్యతే ఆవిః ప్రకాశం సన్నిహితం వాగాద్యుపాధిభిః జ్వలతి భ్రాజతీతి శ్రుత్యన్తరాచ్ఛబ్దాదీనుపలభమానవదవభాసతే దర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానాద్యుపాధిధర్మైరావిర్భూతం సల్లక్ష్యతే హృది సర్వప్రాణినాం యదేతదావిర్భూతం బ్రహ్మ సన్నిహితం సమ్యక్స్థితం హృది తద్గుహాచరం నామ గుహాయాం చరతీతి దర్శనశ్రవణాదిప్రకారైర్గుహాచరమితి ప్రఖ్యాతం మహత్ సర్వమహత్త్వాత్ పదం పద్యతే సర్వేణేతి సర్వపదార్థాస్పదత్వాత్ కథం తన్మహత్పదమితి, ఉచ్యతే-యదత్ర అస్మిన్బ్రహ్మణ్యేతత్సర్వం సమర్పితం ప్రవేశితం రథనాభావివారాః ఏజత్ చలత్ పక్ష్యాది ప్రాణత్ ప్రాణితీతి ప్రాణాపానాదిమన్మనుష్య

ఆ—అధునా యస్య సకృదుపదేశమాత్రేణాద్వితీయం బ్రహ్మాస్మీతి వాక్యార్థజ్ఞానమవగత్యన్తం న భవతి తస్యోపాయానుష్ఠానేన భవితవ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (అరూపం సదక్షరమితి) వాక్యార్థస్యైవ పునః పునరాభావనాయుక్త్యనుసంధానం చోపాయ ఇత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) ఆవిశ్శబ్దో నిపాతః ప్రకాశవాచీ బ్రహ్మవిశ్వోపలబ్ధ్యాత్మనా ప్రకాశమానమేవ సదేతి భావయేదిత్యర్థః. అన్యైరప్యుక్తం 'యదస్తి యద్భాతి తదాత్మరూపం నాన్యత్తతో భాతి న చాన్యదస్తి, స్వభావసంవిత్ప్రతిభాతి కేవలం గ్రాహ్యం గ్రహీతేతి మృషైవ కల్పనే'తి (సన్నిహితమితి) సర్వప్రాణినాం హృదయే స్థితం వాగాద్యుపాధిభిశ్శబ్దాదీనుపలభమానవద్బ్రహ్మైవ జీవభావమాపన్నమవభాసతే యతః. త

రం—(ఆవిస్సన్నిహితం గుహాచరం నామ మహత్పదమితి) ఆవిరిత్యవ్యయమ్ యోగినామపరోక్షం హృదయగుహావర్తితయా సన్నిహితం నామ దుర్విజ్ఞేయస్వరూపతయా ప్రసిద్ధం సర్వతో మహత్ పదం ప్రాప్యభూతమిత్యర్థః. (అత్రైతత్సమర్పితం ఏజత్ప్రాణన్నిమిషచ్చ యత్) ఏజత్ కమ్పమానం జాగ్రదితి యావత్ ప్రాణత్ ప్రాణభృత్ నిమిషత్ సుప్తం జాగ్రత్సుప్తాది భేదభిన్నం ప్రాణిజాతమత్ర అక్షరపురుషే అర్పిత

ద్వరేణ్యం పరం విజ్ఞానాద్యద్వరిష్ఠం ప్రజానామ్. ౧
యదర్చిమద్యదణుభ్యోఽణుచ యస్మిన్ లోకా నిహితా

శం—పశ్వాదినిమిషత్ నిమేషాదిక్రియావత్ యచ్చానిమిషత్ చ శబ్దాత్ సమస్తమేతదత్రైవ బ్రహ్మణి సమర్పితం ఏతద్యదాస్పదం సర్వే జానథ హే శిష్యా అవగచ్ఛథ తదాత్మభూతం భవతాం సదసత్స్వరూపం సదసతోః మూర్తామూర్తయోస్థూలసూక్ష్మయోస్తద్వ్యతిరేకేణాభావాత్ వరేణ్యం వరణీయం తదేవ హి సర్వస్య నిత్యత్వాత్ప్రార్థనీయం పరం వ్యతిరిక్తం విజ్ఞానాత్ప్రజానామితి వ్యవహితేన సంబంధః యల్లౌకికవిజ్ఞానాగోచరమిత్యర్థః. యద్వరిష్ఠం వరతమం సర్వపదార్థేషు వరేషు తద్ధ్యేకం బ్రహ్మాతిశయేన వరం సర్వదోషరహితత్వాత్. ౧

శం—కిం చ యదర్చిమత్ దీప్తిమత్ యద్దీప్త్యా ఆదిత్యాది దీప్యత ఇతి దీప్తిమద్బ్రహ్మ కిం చ యదణుభ్యః శ్యామాకాదిభ్యోఽప్యణు సూక్ష్మం చ శబ్దాత్ స్థూలేభ్యోఽప్యతిశయేన స్థూలం పృథివ్యాదిభ్యః యస్మింల్లోకాః భూరాదయో నిహితాః స్థితాః యే చ లోకినః లోకనివాసినో మనుష్యాదయశ్చైతన్యాశ్రయా హి సర్వే ప్రసిద్ధాః తదేతత్సర్వాశ్రయమక్షరం బ్రహ్మసప్రాణః తదువాఙ్మనః వాక్చ మనశ్చ సర్వాణి చ కర

ఆ—(తస్సవ)తో పరోక్షం చేతి సదా స్మరేదిత్యర్థః. సర్వమిదం కార్యం పరిచ్ఛిన్నం చ సాస్పదం కార్యత్వాత్పరిచ్ఛిన్నత్వాచ్చ ఘటాదివత్ తతస్సర్వాస్పదం యత్ తదేవ మాయాస్పదమాత్మభూతమితి యుక్త్యనుసంధానమాహ (మహత్పదమితి) ౧

ఆ—ఘటాదివదాదిత్యాదేర్జడత్వేపి యద్దీప్తిమత్త్వే వైచిత్ర్యమ్ తదనుపపత్త్యాపి తత్కారణం సమ్భావనీయమిత్యాహ (కించ యదర్చిమదితి) అర్చిమత్త్వాదాదిత్యాదివదిన్ద్రియగ్రాహ్యత్వం ప్రాప్తం నిషేధతి (యదణుభ్య ఇతి) పరమాణుపరిమాణత్వం తర్హి

రం—మిత్యర్థః (ఏతజ్జానథేతి) సదసద్వరేణ్యం స్థూలసూక్ష్మవస్తుభిరాధారత్వేన ప్రార్థనీయం ఆధారభూతమితి యావత్. తాదృశమేతత్ అక్షరమవగచ్ఛతేత్యర్థః. (పరం విజ్ఞానాద్యద్వరిష్ఠం ప్రజానాం) యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్నితి శ్రుతేః విజ్ఞానశబ్దో జీవపరః విజ్ఞానాత్పరం జీవాదధికం ప్రజానాముపాయోపేయత్వేనాత్యన్తవరణీయం అత్యన్తప్రార్థనీయమిత్యర్థః. ౧

రం—(యదర్చిమద్యదణుభ్యోఽణు చేతి) యదర్చిమత్ అర్చిశ్శబ్దితదీప్తిమత్త్వం విగ్రహద్వారా ద్రష్టవ్యం. అణుభ్యోఽపి శ్యామాకాదిభ్యోఽపి అణిష్ఠం సూక్ష్మతయా సర్వాన్తఃప్రవేశయోగ్యమిత్యర్థః. (యస్మిన్ లోకా నిహితా లోకినశ్చ)

లోకినశ్చ, తదేతదక్షరం బ్రహ్మ స ప్రాణస్తదు వాఙ్మనః
తదేతత్సత్యం తదమృతం తద్వేద్ధవ్యం సోమ్య విద్ధి. ౨
ధనుర్గృహీత్వౌపనిషదం మహాస్త్రం శరం హ్యుపాసాని

శం—ణాని తదు అంతశ్చైతన్యం చైతన్యాశ్రయో హి ప్రాణేన్ద్రియాదిసర్వసంఘాతః 'ప్రాణస్య ప్రాణ' మితి శ్రుత్యన్తరాత్ యత్ప్రాణాదీనామన్తశ్చైతన్యమక్షరం తదేతత్సత్యం అవితథం అతోఽమృతం అవినాశి తద్వేద్ధవ్యం మనసా తాడయితవ్యం తస్మిన్మనస్సమాధానం కర్తవ్యమిత్యర్థః. యస్మాదేవం హే సోమ్య విద్ధి అక్షరే చేతస్సమాధత్స్వ. ౨

శం—కథం వేద్ధవ్యమితి ఉచ్యతే ధనుః ఇష్వాసనం గృహీత్వా ఆదాయ ఔపనిషదం ఉపనిషత్సు భవం ప్రసిద్ధం మహాస్త్రం మహచ్చ తదస్త్రం చ ధనుః తస్మిన్ శరం కిం విశిష్టమిత్యాహ ఉపాసానిశితం సంతతాభిధ్యానేన తనూకృతం సంస్కృతమిత్యేతత్ సంధీయత సంధానం కుర్యాత్ సంధాయ చాయమ్య ఆకృష్య సేంద్రియమన్తఃకరణం స్వవిషయాద్వినివర్త్య లక్ష్యఏవావర్జితం కృత్వేత్యర్థః. న హి

ఆ—స్యాదితి నాశఙ్కనీయమిత్యాహ (చశబ్దాదితి) స్థూలత్వాత్తర్హి అన్యాధారం స్యాదితి నాశఙ్కనీయమిత్యాహ (యస్మింల్లోకా ఇతి) ప్రాణాదిప్రవృత్తిశ్చేతనాధిష్ఠాననిబన్ధనా, జడప్రవృత్తిత్వాత్ రథాదిప్రవృత్తివత్. చిద్భేదే చ ప్రమాణాభావాదేకం చైతన్య మాత్రమస్తీతి(స్మీ)తివిచారయేదిత్యాహ (తదేతత్సర్వాశ్రయమితి) ప్రాణాద్యధిష్ఠానత్వాత్ప్రాణాదిలక్ష్య ఆత్మా ద్రష్టవ్యః. ౨

ఆ—విచారాసమర్థస్య ప్రణవమవలంబ్య బ్రహ్మాత్మైకత్వే చిత్తసమాధానం

రం—లోకినః లోకవాసినః శిష్టం స్పష్టమ్. (సప్రాణస్తదు వాఙ్మనఇతి) ఉశబ్దోఽవధారణే ప్రాణాదికమపి తదాత్మకమిత్యర్థః. (తదేతత్సత్యం తదమృతం తద్వేద్ధవ్యం సోమ్య విద్ధి) తదేతత్ అక్షరం సత్యం అవినాశి అమృతం అసంసారిభోగ్యమితి వార్థః. తదేవ మనసా వేద్ధవ్యం విద్ధి సమాహితమనోవిషయం విద్ధి తత్ర మనస్సమాధానం కుర్వితి యావత్. ౨

రం—(ధనుర్గృహీత్వేతి) ఔపనిషదం ఉపనిషత్ప్రసిద్ధం ప్రణవాఖ్యం ధనుర్గృహీత్వా భగవదుపాసనయా స్థూలసూక్ష్మశరీరాద్వివేచితాత్మలక్షణం మహాస్త్రసంయోజితం శరం సందధ్యాత్ కిం కృత్వేత్యత్రాహ (ఆయమ్యేతి) భాగవతేన భగవత్ప్రవణేన చేతసా తత్ ధనురాయమ్య ప్రణవాఖ్యస్య ధనుష ఆయమనం నామ ప్రత్యక్పరమాత్మనోశ్శేష శేషిభావలక్షణార్థప్రకాశకత్వేనానుసంహితత్వం తద్భావగతేన చేతసేతి పాఠే తద్భావః తత్ప్రాప్తిః తద్భావగతేన చేతసా తత్ప్రాప్తీచ్ఛయా శరమాయమ్యేతి వార్థః. తస్య చాయమనం నామ సేంద్రియాన్తఃకరణస్య తస్య విషయా

శితం సంధీయత, ఆయమ్య తద్భావగతేన చేతసా లక్ష్యం
తదేవాక్షరం సోమ్య విద్ధి. 3
ప్రణవో ధనుశ్శరో హ్యాత్మా బ్రహ్మ తల్లక్ష్యముచ్యతే,

శం—హస్తేనేవ ధనుష అయమనమిహ సమ్భవతి తద్భావగతేన తస్మిన్ బ్రహ్మణ్యక్షరే లక్ష్యే భావనా భావః తద్గతేన చేతసా లక్ష్యం తదేవ యథోక్తలక్షణమక్షరం సోమ్య విద్ధి. (సంధయీత సందధీతేతి చ పాఠాంతరం.) 3

శం—యదుక్తం ధనురాది తదుచ్యతే ప్రణవః ఓంకారో ధనుః యథేష్వాసనం లక్ష్యే శరస్య ప్రవేశకారణం తథాత్మశరస్యాక్షరే లక్ష్యే ప్రవేశకారణమోంకారః ప్రణవేన హ్యభ్యస్యమానేన సంస్క్రియమాణస్తదాలంబనోఽప్రతిబంధేనాక్షరేఽవతిష్ఠతే యథా ధనుషాస్త ఇషుర్లక్ష్యే అతః ప్రణవో ధనురివ ధనుః శరో హ్యాత్మోపాధిలక్షణః పర ఏవ జలసూర్యకాదివదిహ ప్రవిష్టో దేహే సర్వబౌద్ధప్రత్యయసాక్షితయా స శర ఇవ స్వాత్మన్యేవార్పితోఽక్షరే బ్రహ్మణ్యతో బ్రహ్మ తల్లక్ష్యముచ్యతే లక్ష్య ఇవ మనస్సమాధిత్సుభిరాత్మభావేన లక్ష్యమాణత్వాత్ తత్రైవం సత్యప్రమత్తేన బాహ్యవిషయోపలబ్ధితృష్ణాప్రమాదవర్జితేన సర్వతో విరక్తేన జితేంద్రియేణైకాగ్రచిత్తేన వేద్ధవ్యం బ్రహ్మ లక్ష్యం తతస్తద్వేధనాదూర్ధ్వం శరవత్తన్మయో భవేత్ యథా శరస్య లక్ష్యైకాత్మత్వం ఫలం భవతి తథా దేహాద్యనాత్మప్రత్యయతిరస్కరణేనాక్షరై

ఆ—క్రమముక్తిఫలం దర్శయితుముపక్రమతే (కథం వేద్ధవ్యమిత్యాదినా.) 3

ఆ—ధనుషా ఆయుధేన (లక్ష్య ఇతి) తల్లక్షణఆత్మైకత్వసాక్షాత్కారఇత్యర్థః ప్రణవో బ్రహ్మేత్యభిధ్యాయత ఉపసంహృతకరణగ్రామస్య ప్రణవోపరక్తం యచ్చైతన్యప్రతిబిమ్బం స్ఫురతి స ఆత్మేత్యనుసంధానం ప్రణవే శరసంధానం తస్య చిత్ప్రతి

రం—న్తరవిముఖీకరణపూర్వకం అక్షరాఖ్యలక్ష్యాభిముఖతయావస్థాపనం (లక్ష్యం తదేవాక్షరంసోమ్య విద్ధి) హేసోమ్య తదేవాక్షరం లక్ష్యం జానీహీత్యర్థః. 3

రం—ఉక్తమర్థం వివృణోతి (ప్రణవో ధనురితి) 'ఓమిత్యాత్మానం యుంజీతే'తి ఆత్మరూపశరసమర్పణహేతుత్వాత్ప్రణవస్య ధనుష్ట్వేన రూపణం అప్రమత్తేన విషయాన్తరవిముఖేన ఏకాగ్రచిత్తేన వేద్ధవ్యం వేధో హి తదేకశేషత్వేన తద్ధ్యానం (శరవత్తన్మయ ఇతి) యథా లక్ష్యే నిమగ్నస్య శరస్య లక్ష్యాపేక్షయా భేదకాకారాస్ఫురణం ఏవం పరమాత్మని ప్రణవేన సమర్పితస్య ప్రత్యగాత్మనః తత్సామ్యలక్షణాం ముక్తిమాపన్నస్య జ్ఞానైకాకారస్య దేవత్వమనుష్యత్వాదిలక్షణభేదకాకారాస్ఫూర్తి

అప్రమత్తేన వేద్ధవ్యం శరవత్తన్మయో భవేత్. ౪
యస్మిన్ ద్యౌః పృథివీ చాన్తరిక్షమోతం మనస్సహ
ప్రాణైశ్చ సర్వైః, తమేవైకం జానథాత్మానమన్యా వాచో
విముంచథ అమృతస్యైష సేతుః. ౫
అరా ఇవ రథనాభౌ సంహతా యత్ర నాడ్యః స ఏషో౽-

శం—కాత్మత్వం ఫలమాపాదయేదిత్యర్థః. ౪

శం—అక్షరస్యైవ దుర్లక్షత్వాత్పునః పునర్వచనం సులక్షణార్థం యస్మిన్ అక్షరపురుషే ద్యౌః పృథివీ చాన్తరిక్షం చ ఓతం సమర్పితం మనశ్చ సహ ప్రాణైః కరణైరన్యైస్సర్వైః తమేవ సర్వాశ్రయమేకం అద్వితీయం జానథ జానీథ హే శిష్యాః ఆత్మానం ప్రత్యక్స్వరూపం యుష్మాకం సర్వప్రాణినాం చ జ్ఞాత్వా చ అన్యా వాచః అపరవిద్యారూపాః విముంచథ విముంచత పరిత్యజత తత్ప్రకాశ్యం చ సర్వం కర్మ ససాధనం యతో౽మృతస్యైష సేతుః ఏతదాత్మజ్ఞానమమృతస్య అమృతత్వస్య మోక్షప్రాప్తయే సేతుః సంసారమహోదధేరుత్తరణహేతుత్వాత్ తథా చ శ్రుత్యన్తరం 'తమేవ విదిత్వాతిమృత్యుమేతి నాన్యః పంథా విద్యతే౽యనాయే'తి. ౫

శం—కించ అరా ఇవ యథా రథనాభౌ సమర్పితా అరాః ఏవం సంహతాః సంప్రవిష్టా యత్ర యస్మిన్ హృదయే సర్వతో దేహవ్యాపిన్యో నాడ్యః తస్మిన్

ఆ—బిమ్బస్య బిమ్బైకత్వానుసంధానం లక్ష్యవేధః. ౪

ఆ—ఉత్తరగ్రంథస్య పౌనరుక్త్యం పరిహరతి (అక్షరస్యైవ దుర్లక్ష్యత్వాదితి) ససాధనం సర్వం కర్మ పరిత్యజ్యాత్మైవ జ్ఞాతవ్య ఇత్యత్ర హేతుమాహ (అమృతస్యేతి.) ౫

ఆ—కర్మసంగిజనసంగత్యా కర్మశ్రద్ధా విషయశ్రద్ధా చ వాక్యార్థజ్ఞానస్యా

రం—రేవ తన్మయత్వమితి ద్రష్టవ్యమ్. ౪

రం—(యస్మిన్ ద్యౌః పృథివీత్యాది) యస్మిన్ అక్షరే ద్యుపృథివ్యన్తరిక్ష మనఃప్రాణాదికం సమవేతం తమేకమేవ స్వేతరసమస్తవస్తునియంతృత్వేన వ్యాపకతయా ఆత్మానం జానీత అనాత్మవిషయా వాచస్త్యజత కస్య హేతోః అమృతస్యైష సేతుః నద్యాదిషు హి సేతుః కూలస్య ప్రతిలంభకః సంసారార్ణవపారభూతస్యామృతస్య ఏష ప్రతిలమ్భక ఇత్యర్థః. ౫

రం—(అరా ఇవ రథనాభౌ సంహతా యత్ర నాడ్య ఇతి) సన్తతం సిరాభిస్తులంబత్వాత్ కోశసన్నిభమిత్యుక్తరీత్యా యత్ర హృదయే రథనాభౌ సమర్పితా అరాఇవ

న్తశ్చరతే బహుధా జాయమానః, ఓమిత్యేవం ధ్యాయ
థాత్మానం స్వస్తి వః (ప) పారాయ తమసః పరస్తాత్. ౬
యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిద్యస్యైష మహిమా భువి,దివ్యే బ్రహ్మ

శం—హృదయే బుద్ధిప్రత్యయసాక్షిభూతస్స ఏషః ప్రకృతఆత్మా అన్తర్మధ్యే చరతే చరతివర్తతే పశ్యన్ శృణ్వన్ మన్వానో విజానన్ బహుధా అనేకధా క్రోధహర్షాది ప్రత్యయైర్జాయమానఇవ జాయమానః అన్తఃకరణోపాధ్యనువిధాయిత్వాత్. వదంతి హి లౌకికాః హృష్టో జాతః క్రుద్ధో జాత ఇతి తమాత్మానమోమిత్యేవమోఙ్కారాలమ్బనాస్సంతో యథోక్తకల్పనయా ధ్యాయథ చిన్తయత ఉక్తం చ వక్తవ్యం శిష్యేభ్య ఆచార్యేణ జానతా శిష్యాశ్చ బ్రహ్మవిద్యావివిదిషవో నివృత్తకర్మాణో మోక్షపథే ప్రవృత్తాః తేషాం నిర్విఘ్నతయా బ్రహ్మప్రాప్తిమాశాస్త్యాచార్యః. స్వస్తి నిర్విఘ్నమస్తు వః యుష్మాకం (ప)పారాయ పరకూలాయ కస్య అవిద్యాతమసః పరస్తాత్ అవిద్యాతమసః అవిద్యారహితబ్రహ్మాత్మస్వరూపగమనాయేత్యర్థః. ౬

శం—యోఽసౌ తమసః పరస్తాత్ సంసారమహోదధిం తీర్త్వా గన్తవ్యః పరవిద్యావిషయ ఇతి స కస్మిన్ వర్తత ఇత్యాహ యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ యో వ్యాఖ్యాతః తం పునర్విశినష్టి యస్యైషః ప్రసిద్ధో మహిమా విభూతిః కోఽసౌ మహిమా యస్యేమే ద్యావాపృథివీ శాసనే విధృతే తిష్ఠతః సూర్యాచంద్రమసౌ యస్య శాసనే

ఆ—పగత్యన్తతాయాః ప్రతిబంధకః విఘ్నః సమాభూదిత్యాశంసనం న తు వాక్యార్థావగతౌ నిష్పన్నాయాం ఫలప్రాప్తేర్విఘ్నశంకాస్తీత్యభిప్రేత్యాహ (పరస్తాదితి) మదుపదేశాదూర్ధ్వ ఇత్యర్థః. ౬

ఆ — సర్వేశ్వరత్వమనోమయత్వాదిగుణవిశిష్టబ్రహ్మణో హృదయపుండరీకే

రం— నాడ్యస్సంహతాః సంగతాః తత్ర మధ్యే స ఏషః ప్రకృత ఆత్మా 'అజాయమానో బహుధా విజాయతే తస్య ధీరాః పరిజానంతి యోని'మితి దేవాదీనాం సమాశ్రయణీయత్వాయ తత్తజ్జాతీయస్వరూపసంస్థానగుణకర్మసమన్వితః స్వీయస్వభావమజహదేవస్వేచ్ఛయా బహుధా జాయమానస్సన్ చరతే వర్తత ఇత్యర్థః తమసః పరస్తాద్వర్తమానాయ వః పారాయ 'పారావారే పరార్వాచీ తీరే' ఇతి నైఘంటుకాః ప్రాప్య భూతాయేతి యావత్. తత్పదప్రాప్తయే ఓమిత్యేవమాత్మానం ధ్యాయథేత్యన్వయః ఏవం ధ్యానాయ ప్రవృత్తేభ్యో యుష్మభ్యం స్వస్తి భవతు. ౬

రం—(యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి) ఉక్తోర్థః (యస్యైష మహిమా భువీతి) భూలోకే సంసారతంత్రవర్తనరూపఏష మహిమా యదీయ ఇత్యర్థః. (దివ్యే బ్రహ్మపురే

పురే హ్యేష వ్యోమన్యాత్మా ప్రతిష్ఠితః. ౭
మనోమయః ప్రాణశరీరనేతా ప్రతిష్ఠితోఽన్నే హృదయం

శం—అలాతచక్రవదజస్రం భ్రమతః యస్య శాసనే సరితస్సాగరాశ్చ స్వగోచరం నాతిక్రామంతి తథా స్థావరం జంగమం చ యస్యశాసనే నియతం తథా చర్తవోఽయనే అబ్దాశ్చ యస్య శాసనం నాతిక్రామంతి తథా కర్తారః కర్మాణి ఫలం చ యచ్ఛాసనాత్స్వం స్వం కాలం నాతివర్తంతే స ఏష మహిమా భువి లోకే యస్య స ఏష సర్వజ్ఞ ఏవం మహిమా దివ్యే ద్యోతనవతి సర్వబౌద్ధప్రత్యయకృతద్యోతనే బ్రహ్మపురే మనసి బ్రహ్మశ్చోత్ర చైతన్యస్వరూపేణ నిత్యాభివ్యక్తత్వాద్బ్రహ్మణః పురం హృదయపుండరీకం యద్వ్యోమ తస్మిన్ వ్యోమ్ని ఆకాశే హృత్పుండరీకమధ్యస్థే ప్రతిష్ఠిత ఇవోపలభ్యతే న హ్యాకాశ వత్సర్వగతస్య గతిరాగతిః ప్రతిష్ఠావాఽన్యథా సమ్భవతి. ౭

శం—స హ్యాత్మా తత్రస్థో మనోవృత్తిభిరేవ విభావ్యత ఇతి మనోమయః మనఉపాధిత్వాత్ ప్రాణశరీరనేతా ప్రాణశ్చ శరీరం చ ప్రాణశరీరం తస్యాయం నేతా స్థూలాచ్ఛరీరాచ్ఛరీరాన్తరం సూక్ష్మం ప్రతి. ప్రతిష్ఠితోఽన్నే భుజ్యమానాన్నవిపరిణామే ప్రతిదినముపచీయమానేఽపచీయమానే చ పిండరూపాన్నే హృదయం బుద్ధిం పుండరీకచ్ఛిద్రే సన్నిధాయ సమవస్థాప్య హృదయావస్థానమేవ హ్యాత్మనః స్థితిః న హ్యాత్మనస్స్థితిరన్నే తత్ ఆత్మతత్త్వం విజ్ఞానేన విశిష్టేన శాస్త్రాచార్యోపదేశజనితేన జ్ఞానేన శమదమధ్యానవైరాగ్యోద్భూతేన పరిపశ్యంతి సర్వతః పూర్ణం పశ్యంతి ఉప

ఆ—ధ్యానం చ క్రమముక్తిఫలం మందబ్రహ్మవిదో విధీయత ఇతి దర్శయితుమాహ (యోఽసౌ తమసః పరస్తాదిత్యాదినా). ౭

రం—హ్యేషవ్యోమన్నాత్మా ప్రతిష్ఠితః) యస్యైష మహిమా భువీతి లీలావిభూత్యుక్త్వయ ఉక్తః దివ్యేవ్యోమనీతి త్రిపాద్విభూతిరుక్తేతి వ్యాసార్యైరుక్తత్వాత్ వైకుంఠాఖ్యే బ్రహ్మపురే పరమే వ్యోమ్ని అయమాత్మా ప్రతిష్ఠిత ఇత్యర్థః. ౭

రం— (మనోమయః ప్రాణశరీరనేతేతి) మనోమయః విశుద్ధమనోగ్రాహ్యః ప్రాణశరీరనేతా ప్రాణశ్చ శరీరం చ ప్రాణశరీరం తస్య నేతా జీవస్య ప్రాణశరీరలమ్భక ఇత్యర్థః. యద్వా 'మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూప'. ఇతి శ్రుతేః ప్రాణశ్శరీరమస్య ప్రాణశరీరః స చాసౌ నేతా చ ప్రభురిత్యర్థః. 'అధిభూర్నాయకో నేతా ప్రభు'రితి హి నైఘంటుకాః. అన్నే అన్నపరిణామే శరీరే ప్రతిష్ఠితో యః తస్మిన్ చిత్తం హృదయం సన్నిధాయ అమృతం అస్పృష్టసంసారగంధం ఆనందరూపం యద్విభాతి

సన్నిధాయ, తద్విజ్ఞానేన పరిపశ్యంతి ధీరా ఆనందరూప
మమృతం యద్విభాతి. ౮
భిద్యతే హృదయగ్రంథిశ్ఛిద్యంతే సర్వసంశయాః,

శం—లభంతే ధీరాః వివేకినః ఆనందరూపం సర్వానర్థదుఃఖాయాసప్రహీణమమృతం యద్విభాతి విశేషేణ స్వాత్మన్యేవ భాతి సర్వదా. ౮

శం—అస్య పరమాత్మజ్ఞానస్య ఫలమిదమభిధీయతే భిద్యతే హృదయగ్రన్థిః అవిద్యావాసనామయః 'బుద్ధ్యాశ్రయాస్తథా ప్రోక్తాః కామా యేస్య హృది శ్రితాః' ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్ హృదయాశ్రయోసౌ నాత్మాశ్రయః భిద్యతే భేదం వినాశమాయాతి హృదయగ్రన్థిః. ఛిద్యంతే సర్వజ్ఞేయవిషయాస్సంశయాః లౌకికానామామరణాత్తు గంగాస్రోతోవత్ప్రవృత్తాః విచ్ఛేదమాయాంతి అస్య విచ్ఛిన్నసంశయస్య నివృత్తావిద్యస్య యాని విజ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాక్తనాని జన్మాన్తరే చాప్రవృత్తఫలాని జ్ఞానోత్పత్తి

ఆ—అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౮

ఆ—(అస్య పరమాత్మజ్ఞానస్యేతి) జీవన్ముక్తిఫలస్యాద్వైతవాక్యార్థావగమస్య (క్రమముక్తిఫలస్య చో) సోపాసనస్యేత్యర్థః. అవిద్యావాసనాప్రచయో భిద్యత ఇతి కోర్థః కిం బుద్ధౌ విద్యమానాయామవిద్యావిభేదో జ్ఞానఫలం కిం వా తన్నివృత్తౌ నాద్యః సత్యుపాదానే కార్యస్యాత్యంతోచ్ఛేదాసమ్భవాత్ న ద్వితీయః జ్ఞానస్యాజ్ఞానేనైవ సాక్షాద్విరోధప్రసిద్ధేః. కిం చ బుద్ధిరప్యనాదిః సాదిర్వా నాద్యః 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేంద్రియాణి' చేతి శ్రుతివిరోధాత్ నాన్త్యః. ప్రలయే బ్రహ్మజ్ఞానం వినైవ బుద్ధేర్నాశసమ్భవాత్తదానర్థక్యప్రసంగాత్ సాదిత్వే చ బుద్ధేరుపాదానం సాక్షాత్బ్రహ్మ చేత్ తన్నాశం వినాత్యంతోచ్ఛేదో న స్యాత్ మాయా

రం—తత్ బ్రహ్మ విజ్ఞానశబ్దితేన దర్శనసమానాకారేణ ఉపాసనేన ప్రజ్ఞాశాలినః పరిపశ్యంతి సాక్షాత్కుర్వంతీత్యర్థః. ౮

రం—తస్య ఫలమాహ (భిద్యతే హృదయగ్రన్థిరితి) హృదయస్య అన్తఃకరణస్య గ్రంథయః గ్రన్థివద్దుర్మోచా రాగద్వేషాదయః హృత్థాసినమయతఇతి వ్యుత్పత్త్యా హృదయశబ్దితో జీవో వా బ్రహ్మజ్ఞానేన సార్వజ్ఞ్యసిద్ధేస్సర్వవిషయకాస్సంశయా నశ్యంతి అస్య చ ప్రారబ్ధవ్యతిరిక్తాని పూర్వాణ్యనేకభవార్జితాని కర్మాణి చ నశ్యంతి నాశో నామకర్మణాం ఫలజననశక్తివినాశః. 'తదధిగమఉత్తరపూర్వాఘయో'రితి సూత్రే అఘస్య వినాశకరణముత్పన్నాయాస్తచ్ఛక్తేర్వినాశకరణం శక్తిర్హి పరమపురుషప్రీతి

శం—సహభావిని చ క్షీయంతే కర్మాణి న త్వేతజ్జన్మారమ్భకాణి ప్రవృత్తఫలత్వాత్ తస్మిన్ సర్వజ్ఞేఽసంసారిణి దృష్టే పరావరే పరం చ కారణాత్మనా అవరం చ

ఆ—చేత్ సా ద్రష్టృగతజ్ఞానేన నోచ్ఛేదమర్హతి లౌకికమాయావిగతమాయాయా ద్రష్టృగతజ్ఞానేనోచ్ఛేదాదర్శనాత్.కిం చ బుద్ధేరుచ్ఛేదో న తస్యాః ఫలం స్వనాశస్యా ఫలత్వాత్ నాత్మనః తస్య బుద్ధిసంగాభావేన తదుచ్ఛేదస్యాఫలత్వాత్ కించ ఆత్మనోఽవి ద్యాద్యనాశ్రయత్వాభిధానం శ్రుతివిరుద్ధం ప్రక్రమే. 'అవిద్యాయామన్తరే వర్తమా నా'ఇతి శ్రవణాత్. ఉపసంహారే చ 'అనీశయా శోచతి ముహ్యమాన'ఇతి శ్రవణాత్. బుద్ధిగతమేవాఽవిద్యాద్యాత్మన్యధ్యస్యత ఇతి చేత్ అధ్యస్యత ఇతి కోఽర్థః నిక్షిప్యతే భ్రాంత్యా దృశ్యతే వా నాద్యః అన్యధర్మస్యాన్యత్ర నిక్షేపాసమ్భవాత్ భ్రాంత్యా చేత్కేన దృశ్యతే న తావదాత్మనా తస్యావిద్యాశ్రయత్వానంగీకారాత్ న బుద్ధ్యా బుద్ధేరాత్మవిషయత్వాసమ్భవేన తద్గతదర్శనాసమ్భవాత్ భ్రాంతేశ్చ స్వాశ్రయ గతేన తత్త్వానుభవేన నివర్త్యత్వప్రసిద్ధేర్బుద్ధేరనుభవాశ్రయత్వప్రసంగాత్. తస్మా న్నాస్య భాష్యస్య సమ్యగర్థం పశ్యామ ఇతి చేత్ ఉచ్యతే. చిత్తంత్రానాదిరనిర్వా చ్యాఽవిద్యాచైతన్యమవచ్ఛిద్య స్వావచ్ఛిన్నచైతన్యస్య బుద్ధ్యాది తాదాత్మ్యరూపేణ వివర్తతే. తస్యాశ్చ బ్రహ్మాత్మతా సాక్షాత్కారనివర్త్యరూపాంగీకారాత్తన్నివృత్తౌ తదుక్తం హృదయగ్రన్థిభేదనం శ్రుత్యోచ్యతే భాష్యకారీయం చ బుద్ధ్యాశ్రయ ణాభిధానమహంకారవిశేషణత్వేనావిద్యాదేర్వ్యావహారికత్వాభిప్రాయం. ఆత్మానాశ్ర

రం—యేవేతి హి భాషితం. ఏతత్సర్వం కదేత్యత్రాహ. (తస్మిన్ దృష్టే పరావరే ఇతి) పరే అవరే యస్మాత్సః పరావరః సర్వోత్కృష్టా అపి బ్రహ్మాదయో యస్మాన్నికృష్టా ఇత్యర్థః.అథవా పరావరే పరావరశరీరకే సర్వాత్మభూతఇత్యర్థః.తాదృశే తస్మిన్ దృష్టే దర్శనసమానాకారజ్ఞానవిషయీకృతఇత్యర్థః. న చ అశ్వఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చంద్రఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోక మభిసమ్భవామీతి శరీరవియోగకాలఏవ పుణ్యపాపాఖ్యకర్మవినాశస్య శ్రుతత్వాత్ సామ్పరాయే తర్తవ్యాభావాదితి సూత్రతద్భాష్యయోరపి తథైవ ప్రతిపాదనాత్. క్షీయంతే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టఇతి దర్శనసమానాకారజ్ఞానారమ్భసమయఏవ శ్రూయమాణః కర్మక్షయః కథముపపద్యతామితి వాచ్యం. అస్మిన్వాక్యే శ్రూయమాణః కర్మక్షయః దర్శనసమానాకారోపాసనారమ్భప్రభృతి తస్య పరమాత్మనస్తత్ప్రాప్తావుపాస కస్యాఘంక్షమిష్యఇతి సఙ్కల్పరూపః దేహవియోగసమయభావికర్మక్షయస్తు క్షాన్తమితి

క్షీయంతే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావరే ౯
హిరణ్మయే పరే కోశే విరజం బ్రహ్మ నిష్కలం, తచ్ఛు
భ్రం జ్యోతిషాం జ్యోతి స్తద్యదాత్మవిదో విదుః. ౧౦

శం—కార్యాత్మనా తస్మిన్ పరావరే సాక్షాదహమస్మీతి దృష్టే సంసరణో (సంసార కారణో) చ్ఛేదాన్ముచ్యత ఇత్యర్థః. ౯

శం—ఉక్తస్యైవార్థస్య సంక్షేపాభిధాయకా ఉత్తరే మంత్రాస్త్రయోపి హిరణ్మయే జ్యోతిర్మయే బుద్ధివిజ్ఞానప్రకాశే పరే కోశే కోశఇవాసేః ఆత్మస్వరూపోపలబ్ధిస్థానత్వాత్ పరం సర్వాభ్యన్తరత్వాత్ తస్మిన్ విరజం అవిద్యాద్యశేషదోషరజోమలవర్జితం బ్రహ్మ సర్వమహత్త్వాత్సర్వాత్మత్వాచ్చ నిష్కలం నిర్గతాః కలాః యస్మాత్తన్నిష్కలం నిరవయవమిత్యర్థః. యస్మాద్విరజం నిష్కలం చ అతస్తచ్ఛుభ్రం శుద్ధం జ్యోతిషాం సర్వప్రకాశాత్మనామగ్న్యాదీనామపి తజ్జ్యోతిః అవభాసకం అగ్న్యాదీనామపి జ్యోతిష్ట్వమన్తర్గతబ్రహ్మాత్మచైతన్యజ్యోతిర్నిమిత్తమిత్యర్థః. తద్ధి పరం జ్యోతిః యదన్యానవభాస్యమాత్మజ్యోతిః తద్యదాత్మవిదః ఆత్మానం(స్వం)శబ్దాదివిషయబుద్ధిప్రత్యయసాక్షిణం యే వివేకినో విదుః విజానంతి తే ఆత్మవిదస్తద్విదురాత్మప్రత్యయానుసారిణః యస్మాత్పరం జ్యోతిః తస్మాత్తఏవ తద్విదుః. నేతరే బాహ్యార్థప్రత్యయానుసారిణః. ౧౦

ఆ—యత్వాభిధానం చాత్మనో నిర్వికారత్వాభిప్రాయం బాధితానువృత్తిశ్చ ప్రకటార్థే ప్రదర్శితేతి జీవన్ముక్తిర్న విరుధ్యతే. ౯

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౧౦

రం—సంకల్పరూపఇతి అవిరోధో ద్రష్టవ్యః. ౯

రం—(హిరణ్మయే పరే కోశఇతి) 'తస్యాం హిరణ్మయః కోశ'ఇతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా స్వప్రకాశతయా కమనీయతయా వా హిరణ్మయశబ్దాభిలప్యే ఉత్కృష్టపదార్థోపలబ్ధిస్థానతయా కోశతుల్యే పరే ఉత్కృష్టే పరమపదే పురఇతి పాఠేపి స్పష్టోర్థః విరజం ఛాందసమదన్తత్వం సత్త్వరజస్తమోతీతం నిష్కలం నిరవయవం శుభ్రం అనవద్యం జ్యోతిషాం జ్యోతిః ప్రకాశకానామపీంద్రియాణాం ప్రకాశకం జ్యోతిశ్శబ్దితదీప్తియోగో విగ్రహద్వారకః (తద్యదాత్మవిదో విదుః) ఆత్మవిదః తద్విదుః యదాత్మతత్త్వమితి యావత్. ౧౦

న తత్ర సూర్యో భాతి న చంద్రతారకం నేమా విద్యు
తో భాంతి కుతోఽయమగ్నిః, తమేవ భాంతమనుభాతి
సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి. ౧౧

శం—కథం తజ్జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి ఉచ్యతే. న తత్ర తస్మిన్ స్వాత్మభూతే
బ్రహ్మణి సర్వావభాసకోఽపి సూర్యో భాతి తద్బ్రహ్మ న ప్రకాశయతీత్యర్థః. స హి
తస్యైవ భాసా సర్వమన్యదనాత్మజాతం ప్రకాశయతీత్యర్థః. న తు తస్య స్వతః ప్రకా
శనసామర్థ్యం తథా న చంద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాంతి కుతోఽయమగ్నిః అస్మ
ద్గోచరః కింబహునా యదిదం జగద్భాతి తత్తమేవ పరమేశ్వరం స్వతో భారూపత్వా
ద్భాన్తం దీప్యమానమనుభాతి అనుదీప్యతే. యథా జలోల్ముకాది అగ్నిసంయోగాదగ్నిం
దహన్తమనుదహతి న స్వతః తద్వత్ తస్యైవ భాసా దీప్త్యా సర్వమిదం సూర్యాది
జ(మజ్జ)గద్విభాతి యతఏవం తదేవ బ్రహ్మ భాతి చ విభాతి చ కార్యగతేన వివిధేన
భాసా అతస్తస్య బ్రహ్మణో భారూపత్వం స్వతోఽవగమ్యతే న హి స్వతోఽవిద్యమా
నం భాసనమన్యస్య కర్తుం శక్నోతి. ఘటాదీనామన్యావభాసకత్వాదర్శనాద్భారూపా
ణాం చాదిత్యాదీనాం తద్దర్శనాత్. ౧౧

ఆ—(ప్రకాశయతీత్యర్థ ఇతి) భాతీతి ణిజంతార్థాధ్యాహారేణ వ్యాఖ్యాతం
తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీత్యస్య బ్రహ్మణః స్వతో భారూపత్వే తాత్పర్యం కథ
యతి (యత ఏవం తదేవ బ్రహ్మ భాతి చేతి). ౧౧

రం—జ్యోతిషాం జ్యోతిష్ట్వం ప్రపంచయతి. (న తత్ర సూర్యో భాతి న
చంద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాంతి కుతోఽయమగ్నిరితి) తస్మిన్ దీప్యమానేసైతే
షాం సూర్యాదీనాం దీప్తిరస్తీత్యర్థః. నన్వతిభాస్వరరూపవతి సూర్యాదౌ ప్రత్యక్షేణాను
భూయమానే తద్భాసా చ జగతి భాసమానే న తత్ర సూర్యో భాతీతి ప్రత్యక్షవిరు
ద్ధం కథమభిధీయతఇత్యత్రాహ (తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వమితి) ఇదం జగద్భాసక
మాదిత్యాదీనాం పరిదృశ్యమానం రూపం న నైజం కింతు పరమాత్మదత్తం తదీయమేవ
తేజః గీతం చ భగవతా 'యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఖిలమ్, యచ్చం
ద్రమసి యచ్చాగ్నౌ తత్తేజో విద్ధి మామకమి'తి వివృతం చైతద్భగవతా భాష్యకృతా
'అఖిలస్య జగతోభాసకమేతేషామాదిత్యాదీనాం యత్తేజః తన్మదీయంతేజః తైస్తైరా
రాధితేన మయా తేభ్యో దత్తమితి విద్ధీ'తి అతో యాచితకమండితకపురుషతుల్యానా
మేతేషాం భాస్వరరూపశాలినామపి అన్యానధీనతేజస్త్వాభావాన్న భాతీతి వ్యపదేశో
యుజ్యతఇతి భావః. (తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి) సర్వప్రపంచభాసకస్యాపి
సౌర్యాదితేజసస్తద్దత్తత్వేన స్వకీయత్వాభావాదితి భావః. అత్ర వక్తవ్యం సర్వం కఠ
వల్లీవివరణే ఉక్తం తత్రైవ ద్రష్టవ్యమ్. ౧౧

బ్రహ్మైవేదమమృతం పురస్తాద్బ్రహ్మ పశ్చాద్బ్రహ్మ దక్షిణతశ్చోత్తరేణ, అధశ్చోర్ధ్వం చ ప్రసృతం బ్రహ్మైవేదం విశ్వమిదం వరిష్ఠమ్. ౧౨

ఇతి ద్వితీయముండకే ద్వితీయః ఖండః.
ఇతి ద్వితీయముండకం సమాప్తమ్.

శం౦—యత్తజ్జ్యోతిషాం జ్యోతిర్బ్రహ్మ తదేవ సత్యం సర్వం తద్వికారం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమాత్రమనృతమితరదిత్యేతమర్థం విస్తరేణ హేతుతః ప్రతిపాదితం నిగమనస్థానీయేన మన్త్రేణ పునరుపసంహరతి బ్రహ్మైవ ఉక్తలక్షణమిదం యత్పురస్తాత్ అగ్రేఽబ్రహ్మేవావిద్యాదృష్టీనాం ప్రత్యవభాసమానం తథా పశ్చాద్బ్రహ్మ తథా దక్షిణతశ్చ తథోత్తరేణ తథైవాధస్తాదూర్ధ్వం చ సర్వతోఽన్యదపి (దివ) కార్యాకారేణ ప్రసృతం ప్రగతం నామరూపవదవభాసమానం కిం బహునా బ్రహ్మైవేదం విశ్వం సమస్తమిదం జగద్వరిష్ఠం వరతమం అబ్రహ్మప్రత్యయస్సర్వోఽవిద్యామాత్రో రజ్జ్వామివ సర్పప్రత్యయః బ్రహ్మైవైకం పరమార్థసత్యమితి వేదానుశాసనమ్. ౧౨

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ముండకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయముండకద్వితీయఖండభాష్యమ్.
ఇతి ముండకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయముండకభాష్యమ్.

ఆ—ఉపసంహారమంత్రస్య తాత్పర్యమాహ. (యత్తజ్జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి) తేన బ్రహ్మణా వివిధం క్రియత ఇతి తద్వికారం సర్వం జగత్సర్వం బ్రహ్మైవేతి బాధాయాం సామానాధికరణ్యం యోఽయం స్థాణుః పుమానసావితివదన్వయవ్యతిరేకాభావపరిహారేణ తావస్మాత్రత్వం బోధ్యతే. ౧౨

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతౌ ముండకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ద్వితీయముండక ద్వితీయఖండభాష్యటీకా

రం౦—ఉపసంహరతి (బ్రహ్మైవేదమమృతమితి) సర్వాసు దిక్షు యదిదం దృశ్యతే తత్సర్వం వరిష్ఠం వరణీయతమం బ్రహ్మైవేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టమ్. ౧౨

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాన్తనిర్ధారణసార్వభౌమ శ్రీమద్రంగరామానుజ మునివర విరచితే ముండకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయముండక ద్వితీయఖండభాష్యమ్
ద్వితీయముండకభాష్యం సమాప్తమ్.

అథ ముండకోపనిషది

తృతీయముండకే, ప్రథమః ఖండః.

ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిష

శం—పరా విద్యోక్తా యయా తదక్షరం పురుషాఖ్యం సత్యమధిగమ్యతే యదధిగమే హృదయగ్రంథ్యాదేస్సంసారకారణస్యాత్యంతికవినాశస్స్యాత్. దర్శనోపాయశ్చ యోగో ధనురాద్యుపాదానకల్పనయోక్తః. అథేదానీం తత్సహకారీణి సత్యాది సాధనాని వక్తవ్యానీతి తదర్థముత్తరారమ్భః ప్రాధాన్యేన తత్త్వనిర్ధారణం చ ప్రకారాంతరేణ క్రియతే అత్యంతదురవగాహత్వాత్కృతమపి. తత్ర సూత్రభూతో మంత్రః పరమార్థవస్త్వవధారణార్థముపన్యస్యతే ద్వా ద్వౌ సుపర్ణా సుపర్ణౌ శోభనపతనౌ సుపర్ణౌ పక్షిసామాన్యాద్వా సుపర్ణా సయుజా సయుజౌ సహైవ సర్వదా యుక్తౌ సఖాయా సఖాయౌ సమానఖ్యాతౌ సమానాభివ్యక్తికారణౌ ఏవంభూతౌ సంతౌ సమానం అవిశేషముపలబ్ధ్యధిష్ఠానతయా ఏకం వృక్షం వృక్షమివ ఉచ్ఛేదనసామాన్యాచ్ఛరీరం వృక్షం పరిషస్వజాతే పరిష్వక్తవంతౌ సుపర్ణావివైకం వృక్షం ఫలోపభోగార్థం అయం హి వృక్షః ఊర్ధ్వమూలోఽ(వా)ర్వాక్శాఖోఽశ్వత్థోఽవ్యక్తమూలప్రభవః క్షేత్రసంజ్ఞకః సర్వప్రాణికర్మఫలాశ్రయః తం పరిష్వక్తవంతౌ సుపర్ణావివావిద్యాకామకర్మవా

ఆ—ప్రాధాన్యేనేతి) అపూర్వత్వేన తాత్పర్య విషయతయేత్యర్థః. ద్వాసుపర్ణేత్యాదౌ ద్వివచనస్యాకారశ్ఛాందసః. జీవస్యాజ్ఞత్వేన నియామ్యత్వయోగ్యత్వాదీశ్వరస్య సర్వజ్ఞత్వేన నియామకత్వశక్తియోగాచ్ఛోభనం పతనం ఉచితం నియామ్యనియామకభావగమనం యయోస్తౌ శోభనపతనౌ (పక్షిసామాన్యాద్వేతి) వృక్షాశ్రయణాదిశ్రవణాదిత్యర్థః. ఊర్ధ్వం ఉత్కృష్టం బ్రహ్మమూలం అధిష్ఠానమస్యేత్యూర్ధ్వమూలః అ(వా)ర్వాఞ్చః ప్రాణాదయః శాఖాఇవాస్యేత్యర్వాక్శాఖః స్వావస్థానం నియంతుమస్య న

రం—నన్వేకస్యైవ బ్రహ్మణస్సర్వదేహానుప్రవేశే తస్య సుఖదుఃఖభోక్తృత్వప్రసంగఇత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వా సుపర్ణా ఇతి) యుజ్యతఇతి యుక్ఛబ్దో గుణపరః సమానగుణకస్సయుగితి వ్యాసార్యైర్వివృతత్వాత్ సయుజౌ సమానగుణకౌ అపహతపాప్మత్వాదిగుణైః పరస్పరసమానౌ సఖాయౌ సహచరౌ ద్వౌ సుపర్ణౌ ద్వౌ పక్షి

స్వజాతే, తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి. ౧

సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నో౽నీశయా శోచతి

శం—సమానాశ్రయలింగోపాధ్యాత్మేశ్వరౌ తయోః పరిష్వక్తయోరన్యః ఏకః క్షేత్రజ్ఞో లింగోపాధిర్వృక్షమాశ్రితః పిప్పలం కర్మనిష్పన్నం సుఖదుఃఖలక్షణం ఫలం స్వాదు అనేకవిచిత్రవేదనాస్వాదరూపం స్వాద్వత్తి భక్షయతి ఉపభుఙ్క్తే. అవివేకతః అనశ్నన్నన్యః ఇతర ఈశ్వరో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావస్సర్వజ్ఞస్సత్త్వోపాధిరీశ్వరో నాశ్నాతి ప్రేరయితా హ్యసావుభయోర్భోజ్యభోక్త్రోర్నిత్యసాక్షిత్వసత్తామాత్రేణ సత్వనశ్నన్నన్యో౽భిచాకశీతి పశ్యత్యేవ కేవలం దర్శనమా(త్రం)త్రేణ హి తస్య ప్రేరయితృత్వం రాజవత్. ౧

శం—తత్రైవం సతి సమానే వృక్షే యథోక్తే శరీరే పురుషః భోక్తా జీవో౽విద్యాకామకర్మఫలరాగాదిగురుభారాక్రాంతో౽లాబురివ సాముద్రే జలే నిమగ్నో నిశ్చయేన దేహాత్మభావమాపన్నో౽యమేవాహమముష్య పుత్రో౽స్య నప్తా కృశః

ఆ—శక్యమిత్యశ్వత్థః అవ్యక్తం అవ్యాకృతం మూలం ఉపాదానమన్వయి తస్మాత్ప్రభవతీతి తథోక్తః యావదజ్ఞానభావీత్యర్థః. అవిద్యాకామకర్మవాసనానామాశ్రయో లింగముపాధిర్యస్యాత్మనః స జీవస్తథోక్తః స చేశ్వరశ్చ తావిత్యర్థః. సత్త్వం మాయాఖ్యం ఉపాధిరస్యేతి సత్త్వోపాధిః 'జ్ఞానాత్మకస్యామలసత్త్వరాశే'రితి హ్యుక్తమ్. ౧

ఆ—ఆవరణం విక్షేపశ్చ ద్వయమవిద్యాయాః కార్యం తత్రేశ్వరభావాప్రతి

రం—సదృశౌ సమానం ఏకం వృక్షం వృక్షవచ్ఛేదనార్హం శరీరం సమాశ్రితావిత్యర్థః. (తయోరన్యఇతి) తయోర్మధ్యే అన్యతరో జీవః స్వాదు పరిపక్వం పిప్పలం కర్మఫలం భుఙ్క్తే. అన్యస్తు పరమాత్మా అభుంజాన ఏవ ప్రకాశతే. అత్ర శరీరతదాశ్రయజీవపరాదివిషయవాచకశబ్దనిగరణేన విషయివాచకవృక్షసుపర్ణాదిశబ్దైర్వృక్షత్వాధ్యవసానలక్షణరూపకాతిశయోక్తిః విచ్ఛిత్తివిశేషాయేతి ద్రష్టవ్యమ్. ౧

రం—(సమానే వృక్షే ఇతి) అనీశయా భోగ్యభూతయా ప్రకృత్యా ముహ్యమానః 'పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం తతో హ్యస్య బంధవిపర్యయౌ దేహయోగాద్వాసో౽పీ'త్యుక్తన్యాయేన తిరోహితపరమాత్మావిశేషజ్ఞానానందలక్షణస్వరూపస్సన్ వృక్షఇవ ఛేదనార్హే ఏకస్మిన్ శరీరే జీవః స్థూలో౽హం కృశో౽హమిత్యాదితాదాత్మ్యబుద్ధ్యా పాంసూదకవత్తదేకతామాపన్నస్సన్ తత్సంసర్గకృతాని దుఃఖాన్యనుభవతీత్యర్థః. (జుష్టం యదా పశ్యతీతి)ఇతిశబ్దో బుద్ధిస్థప్రకారవచనః. చశబ్దశ్చాధ్యాహర్తవ్యః

శం—స్థూలో గుణవాన్నిర్గుణః సుఖీ దుఃఖీత్యేవం ప్రత్యయో నాస్త్యన్యోఽస్మాదితి జాయతే మ్రియతే సంయుజ్యతే వియుజ్యతే చ సంబంధిబాంధవైః అతోఽనీశయా న కస్య చిత్సమర్థోఽహం పుత్రో మమ వినష్టో మృతా మే భార్యా కిం మే జీవితేనేత్యేవం

ఆ—పత్తిరనీశా ఆవరణం శోచతీతి విక్షేపః. తదుభయహేతురనిర్వాచ్యమజ్ఞానం

యదాఽసౌ జీవో నిమగ్నాత్స్వస్మాద్ధారకత్వనియంతృత్వశేషిత్వాదినా విలక్షణం జుష్టం స్వకర్మభిః ప్రీతం పరమాత్మానమఖిలజగదీశత్వలక్షణమస్య మహిమానం చ యదా పశ్యతి తదా వీతశోకో భవతీత్యర్థః. కేచిత్తు అనీశయా అనీశత్వేన అసమర్థత్వేనేత్యర్థః. లౌకికోఽపి హి పంకాదౌ నిమగ్నః పంకాదిసమ్బంధేన ముహ్యమానః స్వయం నిర్గమనాసమర్థత్వేన శోచన్ స్వోద్ధరణసమర్థం స్వయం పంకాదావనిమగ్నం స్వస్మిన్ ప్రీతిమత్త్వేన సుహృద్భూతం తస్యోద్ధరణసామర్థ్యం చ దృష్ట్వా వీతశోకో భవతి తత్సమాధిరత్రానుసంధేయః. న చాస్మిన్ పక్షే 'అనీశయా భోగ్యభూతయా ప్రకృత్యేతి భాష్యవిరోధ'ఇతి శంకనీయం. భోగ్యభూతయేత్యస్యానీశయేత్యేతద్వివరణరూపత్వాభావాత్ తస్య సామర్థ్యలబ్ధార్థానువాదరూపత్వాదితి వదంతి. నను కథం ద్వాసుపర్ణేతి మంత్రస్య జీవపరమాత్మపరత్వం అంతఃకరణజీవపరో హ్యయం మన్త్రః పైంగిరహస్యబ్రాహ్మణే అస్య మన్త్రస్య తథా వ్యాఖ్యాతత్వాత్ తథాహి తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తీతి సత్త్వం అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి అనశ్నన్నన్యోఽభిపశ్యతీతిజ్ఞః ద్వావేతౌ సత్త్వక్షేత్రజ్ఞావిత్యత్ర స్వాద్వత్తీత్యేతదన్తస్య వాక్యస్య సత్త్వపరత్వం అనశ్నన్నిత్యాదేః క్షేత్రజ్ఞపరత్వం చ ప్రతీయతే. న చ సత్త్వక్షేత్రజ్ఞశబ్దౌ జీవపరమాత్మపరావితి వాచ్యం. తయోశ్శబ్దయోరన్తఃకరణజీవపరతయా ప్రసిద్ధత్వాత్ 'తదేతత్సత్త్వం యేన స్వప్నం పశ్యతి అథ యోఽయం శారీర ఉపద్రష్టా స క్షేత్రజ్ఞః తావేతౌ సత్త్వక్షేత్రజ్ఞా'వితి సత్త్వక్షేత్రజ్ఞశబ్దయోరన్తఃకరణజీవశబ్దాభ్యాం పైంగిశ్రుత్యైవ వ్యాఖ్యాతత్వాచ్చ యేన పశ్యతీతి కరణత్వప్రతీతేః సత్త్వం హ్యన్తఃకరణం స్వప్నద్రష్టృత్వాచ్చ క్షేత్రజ్ఞో హి జీవః అతోఽయం మంత్రోఽన్తఃకరణజీవపర ఇతి చేన్న జీవపరమాత్మపరత్వమస్య మన్త్రస్యాపవదితుం హి న శక్యతే. అనేన మంత్రేణ తుల్యార్థతయా ప్రత్యభిజ్ఞాయమానే సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్న ఇత్యనన్తరమంత్రే జీవపరయోః ప్రతిపన్నత్వాదస్య మన్త్రస్య తదైకార్థ్యాచ్చ సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నఇత్యేతయోరైకార్థ్యం హి ప్రతీయతే. సమానే వృక్షఇతి మంత్రే చ పురుషో జీవః అన్తఃకరణస్య పురుషశబ్దవాచ్యత్వాభావాత్ శోచతి ముహ్యమానః పశ్యతి వీతశోకఇతి పదానామస్వారస్యప్రసంగాచ్చ అన్యశ్చ పరమాత్మా ఈశశబ్దోక్తత్వాత్

శం—దీనభావోఽనీశా తయా శోచతి సంతప్యతే ముహ్యమానః అనేకై రనర్థప్రకారై రవివేకితయా చింతామాపద్యమానః స ఏవం ప్రేతతిర్యఙ్మనుష్యాదియోనిష్వాజవం జవీభావమాపన్నః కదాచిదనేకజన్మసు శుద్ధధర్మసంచితనిమిత్తేన(త్తతః)కేనచిత్పరమకారుణికేన దర్శితయోగమార్గోఽహింసాసత్యబ్రహ్మచర్యసర్వత్యాగశమదమాదిసమ్పన్నః సమాహితాత్మా సన్ జుష్టం సేవితమనేకైర్యోగమార్గైః కర్మభిశ్చ యదా యస్మిన్ కాలే

ఆ—మోహః తేన విశిష్టః అనేకైరనర్థప్రకారైః అహంకరోమీత్యాదిభిః అవివేక

రం—స్వవిషయజ్ఞానేన వీతశోకత్వహేతుత్వాచ్చ న కేవలమనన్తరమంత్రైకార్థ్యాత్ ద్వాసుపర్ణేతి మన్త్రస్య జీవపరమాత్మపరత్వం కింతు స్వవాక్యే స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యఇతి భోక్తృత్వాభోక్తృత్వశ్రవణాచ్చ తదవసీయతే చక్షుశ్శ్రోత్రాదీనాం ద్రష్టృత్వశ్రోతృత్వాదివదన్తఃకరణస్యాపి కరణత్వాదేవ భోక్తృత్వం హి న సమ్భవతి జీవస్య చ వృక్షశబ్దోక్తదేహపరిష్వంగదశాయామేవ అనశ్నత్త్వమపి నోపపద్యతే తర్హి పైంగిశ్రుతేః కోఽర్థః ఉచ్యతే సత్త్వం బద్ధజీవః 'ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీ తు జంతు'ష్వితి నామానుశాసనాజ్జంతుపరత్వావగతేః జంతుశ్చేతనః 'ప్రాణీ తు చేతనో జన్మీ జంతుజన్యుశరీరిణ'ఇతి నామపాఠాత్ వన్యాన్వినేష్యన్నివ దుష్టసత్త్వానితి ప్రయోగాత్. 'న తదస్తి పృథివ్యాం వా దివి దేవేషు వా పునః, సత్త్వం ప్రకృతిజైర్ముక్తం యదేభిస్స్యాత్త్రిభిర్గుణై'రితిదర్శనాచ్చ. క్షేత్రజ్ఞశబ్దశ్చాత్ర పరమాత్మపరః అర్థాంతరపరత్వే ఆకాశప్రాణాదిశబ్దవదర్థానుపపత్త్యా పరమాత్మపరత్వోపపత్తేః విష్ణోర్నామసహస్రం మే ఇత్యుపక్రమ్య క్షేత్రజ్ఞోఽక్షరఏవచేతి ప్రయోగాత్ క్షేత్రం జానాతీత్యవయవార్థస్య తస్మిన్నేవ పుష్కలత్వాచ్చ. మోక్షధర్మే 'తతస్త్రైగుణ్యహీనాస్తే పరమాత్మానమంజసా, ప్రవిశంతి ద్విజశ్రేష్ఠ క్షేత్రజ్ఞం నిర్గుణాత్మక'మితి 'సర్వావాసం వాసుదేవం క్షేత్రజ్ఞం విద్ధి తత్త్వత'ఇతి తత్రైవ 'విశ్వమూర్ధా విశ్వభుజో విశ్వపాదాక్షినాసికః, ఏకశ్చరతి క్షేత్రేషు స్వైరచారీ యథాసుఖమ్, క్షేత్రాణి చ శరీరాణి జ్ఞానాని చ శుభాశుభే, తాని వేత్తి సయోగాత్మా తతః క్షేత్రజ్ఞ ఉచ్యత'ఇతి ప్రయోగాత్ తత్రైవ కపిలాసురిసంవాదే 'జ్ఞాతా నామాసురే శ్రేష్ఠో జ్ఞో ద్రష్టా శుచిరుపేక్షకః, జ్ఞాతృకో బుధ్యమానాప్రతిబుద్ధయోః పరమమృతం విదిత్వా నిరవయవమనామయమస్మాద్దుఃఖాద్విముచ్యతఏవే'తి బుధ్యమానాప్రతిబుద్ధశబ్దాభిహితయోశ్చిదచితోః పరస్య క్షేత్రజ్ఞశబ్దేనాభిధానాత్ తత్రైవ పంచవింశతితత్త్వాని వర్గశబ్దేనోక్త్వా ఏతస్మాద్వర్గాదపవృత్తోఽపవర్గః క్షేత్రజ్ఞశ్శుచిరుపేక్షకో బుధ్యమానా ప్రతిబుద్ధయోః పరస్మాదితి తత్రైవ అన్యదుదకమన్యత్పుష్కరపర్ణం

శం—పశ్యతి ధ్యాయమానోఽన్యం వృక్షోపాధిలక్షణాద్విలక్షణమీశం అసంసారిణమశనాయాపిపాసాశోకమోహజరామృత్యువ్యతీతమీశం సర్వస్య జగతోఽయమహమస్మ్యాత్మా సర్వస్య సమస్సర్వభూతస్థః నేతరోఽవిద్యాజనితోపాధిపరిచ్ఛిన్నో మాయాత్మేతి విభూతిం మహిమానం చ జగద్రూపమస్యైవ మమ పరమేశ్వరస్యేతి యదైవం

ఆ—తయా తాదాత్మ్యాపన్నతయేత్యర్థః. ఆజవం అనవరతం జవీభావం నికృష్టభావం

రం—తథాఽన్యత్ క్షేత్రమన్యః పురుషః పంచవింశకః అన్యశ్చాస్మాత్ క్షేత్రజ్ఞ’ఇతి. పునశ్చ తత్రైవ ‘ఏవమాసురే అన్యద్ద్రవ్యమన్యః పురుషః పంచవింశతితత్త్వమన్యోఽస్మాత్ క్షేత్రజ్ఞ’ ఇతి పంచవింశాత్పరస్మిన్ క్షేత్రజ్ఞశబ్దప్రయోగాత్. సనత్కుమారనారదసంవాదే చ ‘పశ్యః పశ్యతి పశ్యన్తమపశ్యంతం చ పశ్యతి, పశ్యంతం పశ్యపశ్యత్వాత్పశ్యాపశ్యేన పశ్యత’ఇతి శ్లోకముక్త్వా ‘ప్రకృతిం క్షేత్రం క్షేత్రజ్ఞం చాపరః క్షేత్రజ్ఞః షడ్వింశకోఽనుపశ్యతి న తు పఞ్చవింశకః క్షేత్రజ్ఞః ప్రకృతిర్వా పరం క్షేత్రజ్ఞం పశ్యతీ’తి ప్రయోగాచ్చ. అత్ర హ్యాత్మశబ్దవత్ క్షేత్రజ్ఞశబ్దస్య జీవపరసాధారణస్య పఞ్చవింశపరశబ్దవిశేషితస్య జీవపరమాత్మవిషయత్వదర్శనాచ్చ. ‘యోఽస్యాత్మనః కారయితా తం క్షేత్రజ్ఞం ప్రచక్షతే, యః కరోతి తు కర్మాణి సభూతాత్మేతి చోచ్యత’ఇతి మానవప్రయోగాచ్చ. యేన స్వప్నం పశ్యతీత్యత్ర ఇత్థంభావే తృతీయా. యేన విశిష్టః పరమాత్మా స్వప్నం పశ్యతీత్యుచ్యతే. తతశ్చ కాఠిన్యవాన్యో బిభర్తీతి పృథివీద్వారా కాఠిన్యవత్ స్వప్నద్రష్టృత్వం జీవద్వారా పరమాత్మవిశేషణం భవతీతి న విరోధః. శారీరశబ్దశ్చ తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మేతి వత్ స్వవ్యతిరిక్తసమస్తచిదచిచ్ఛరీరకే పరమాత్మన్యుపపద్యతే. ఉపద్రష్టేతి నిరుపాధికం ద్రష్టృత్వం తస్యైవోపపద్యతే. ఏవం శారీరఉపద్రష్టేతి పదద్వయేన పరస్య క్షేత్రజ్ఞశబ్దవాచ్యత్వముపపాదితం భవతి. అతో ద్వా సుపర్ణేతి మంత్రో జీవపరమాత్మపరః కిం చ ఇయదామననాదిత్యధికరణే ద్వాసుపర్ణేతి మంత్రే భోక్తృభోక్త్రోః ప్రతిపాద్యతా ‘ఋతం పిబంతావిత్యత్ర తు భోక్త్రోరేవ ప్రతిపాద్యతా పిబంతావితి శ్రవణాత్. న చ పిబంతావిత్యేతచ్ఛత్రిన్యాయేన పిబదపిబత్సముదాయలక్షకమితి వాచ్యం. ముఖ్యార్థపరిత్యాగే కారణాభావాదితి పూర్వపక్షం కృత్వా ‘ఋతం పిబంతౌ ద్వా సుపర్ణా ఇత్యత్ర చ ద్విత్వసంఖ్యాప్రతీతేరైక్యం ప్రతీయతే తత్ర చ ద్వాసుపర్ణేతి మంత్రే తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్య ఇతి అశనాయాద్యతీతః పరమాత్మా ప్రతీయతే. అతఏవ జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమితి వాక్యశేషే పరమాత్మన ఏవ ప్రతిపాదనం దృశ్యతే. ఋతం పిబంతావితి మంత్రే చ అన్యత్ర ధర్మాదిత్యుపక్రమేణ పరమాత్మనః ప్రకృతత్వాత్ ‘యస్సేతురీజానానా

ముహ్యమానః, జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమస్య
మహిమానమితి వీతశోకః. ౨

యదాపశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణం కర్తారమీశం పురుషం
బ్రహ్మయోనిమ్, తదా విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూయ

శం—ద్రష్టా తదా వీతశోకో భవతి సర్వస్మాచ్ఛోకసాగరాద్విప్రముచ్యతే కృతకృత్యో భవతీత్యర్థః. ౨

శం—అన్యోఽపి మన్త్ర ఇమమేవార్థమాహ సవిస్తరం యదా యస్మిన్ కాలే పశ్యః పశ్యతీతి విద్వాన్ సాధక ఇత్యర్థః. పశ్యతే పశ్యతి పూర్వవత్ రుక్మవర్ణం స్వయంజ్యోతిస్స్వభావం రుక్మస్యేవ వా జ్యోతిరస్యావినాశి కర్తారం సర్వస్య జగత ఈశం పురుషం బ్రహ్మయోనిం బ్రహ్మ చ తద్యోనిశ్చాసౌ బ్రహ్మయోనిః తం బ్రహ్మయోనిం బ్రహ్మణో వాఽపరస్య యోనిం స యదా చైవ పశ్యతి తదా స విద్వాన్ పశ్యః పుణ్యపాపే బన్ధనభూతే కర్మణీ సమూలే విధూయ నిరస్య దగ్ధ్వా నిరఞ్జనః నిర్లేపో విగతక్లేశః పరమం ప్రకృష్టం నిరతిశయం సామ్యం సమతామద్వయలక్షణాం

ఆ—లక్షణయా లఘుభావం కర్మవాయుప్రేరితతయా జవీభావం క్షైప్ర్యమాపన్నః. ౨

రం—మక్షరం బ్రహ్మ యత్పరమి'తి పరమాత్మవిషయవాక్యశేషాచ్చ పరమాత్మైవ ప్రతిపాద్యః అతః ఋతం పిబన్తావిత్యేతచ్ఛ్రుతిన్యాయేన యోజ్యం. అతో వేద్యాభేదాద్విద్యాఽభేద ఇతి తదీయభాష్యఏవ ప్రతిపాదితతయా తయోర్మన్త్రయోర్భిన్నార్థత్వసమర్థనస్య తద్విరుద్ధత్వాత్. తస్మాద్ద్వాసుపర్ణేతి మన్త్రో జీవపరమాత్మపరఏవ సత్త్వక్షేత్రజ్ఞశబ్దావపి తత్పరావిత్యేవ యుక్తం ప్రకృతమనుసరామః. ౨

రం—(యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణమితి) పశ్యతీతి పశ్యః 'పా ఘ్రా ధ్మా ధేట్ దృశః శ'ఇతి శప్రత్యయః శిత్వాత్పశ్యాదేశః. యస్మిన్కాలే పశ్యః బ్రహ్మదర్శీ రుక్మవర్ణం 'ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్' హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఇత్యుక్తరీత్యా దేదీప్యమానదివ్యమఙ్గళవిగ్రహయుక్తం ఈశం జగదీశితారం తత్కర్తారం బ్రహ్మయోనిం తస్మాదేతద్బ్రహ్మేతి నిర్దిష్టా వ్యాకృతబ్రహ్మోపాదానభూతం 'భగవానితి శబ్దోఽయం తథా పురుషఇత్యపి' నిరుపాధీ చ వర్తేతే వాసుదేవే సనాతన'ఇత్యుక్తరీత్యా నిరుపాధికపురుషశబ్దనిర్దిష్టం వాసుదేవం యదా పశ్యతి తదా పుణ్యపాపే నిరస్య నిరఞ్జనః నిరస్తప్రకృతిలేపస్సన్ అపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకలక్షణేన బ్రాహ్మేణ రూపేణ పరమం సామ్యముపైతీత్యర్థః. వ్యాసార్యైర్బ్రహ్మయోనిమిత్యత్ర షష్ఠీతత్పురుషే లక్షణాప్ర

నిరంజనః పరమం సామ్యముపైతి. 3

ప్రాణో హ్యేష యస్సర్వభూతైర్విభాతి విజానన్ వి

శం— ద్వైతవిషయాణి సామ్యాన్యర్వాంచ్యేవ అతోఽద్వయలక్షణమేతత్పరమం సామ్యముపైతి ప్రతిపద్యతే. 3

శం—కించ యోఽయం ప్రాణస్య ప్రాణః పర ఈశ్వరో హ్యేషప్రకృతః సర్వైర్భూతైః బ్రహ్మాదిస్తంబపర్యంతైః ఇత్థంభూతలక్షణా తృతీయా సర్వభూతస్థస్సర్వాత్మా సన్నిత్యర్థః. విభాతి వివిధం దీప్యతే. ఏవం సర్వభూతస్థం యస్సాక్షాదాత్మభావేనాయమహమస్మీతి విజానన్విద్వాన్వాక్యార్థజ్ఞానమాత్రేణ న భవతే న భవతీత్యేతత్ కిం అతివాదీ అతీత్య సర్వానన్యాన్ వదితుం శీలమస్యేత్యతివాదీ యస్త్వేవం సాక్షాదాత్మానం ప్రాణస్య ప్రాణం విద్వాన్ నాతివాదీ భవతీత్యర్థః. సర్వం యదాత్మైవ నాన్యదస్తీతి దృష్టం. తదా కిం హ్యసావతీత్య వదేత్. యస్య త్వపరమపరమన్యద్దృష్టమస్తి స తదతీత్య వదతి. అయం తు విద్వానాత్మనోఽన్యన్న పశ్యతి. నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి అతో నాతివదతి. కించ ఆత్మక్రీడః ఆత్మన్యేవ చ క్రీడనం యస్య నాన్యత్ర పుత్రదారాదిషు స ఆత్మక్రీడః తథా ఆత్మరతిః ఆత్మన్యేవ చ రతిః రమణం ప్రీతిర్యస్య స ఆత్మరతిః క్రీడా బాహ్యసాధనసాపేక్షా రతిస్తు సాధననిరపేక్షా బాహ్యవిషయప్రీతిమాత్రమితి విశేషః. తథా క్రియావాన్ జ్ఞానధ్యానవైరాగ్యాదిక్రియా

ఆ—(పూర్వవదితి) అభేదేనేత్యర్థః. 3

ఆ—ఆత్మని రతిరాత్మరతిః తత్పురుషః సైవ క్రియాస్యాస్తీత్యాత్మరతిక్రియావానితి మతుబేవైకః ప్రతీయతే. కథముక్తం బహువ్రీహిమతుబర్థయోరన్యతరోఽతిరిచ్యత ఇతి సత్యం అసమాసపాఠే ద్వయోరర్థవత్త్వమాసీత్. సమాసపాఠే త్వన్యతరే

రం—సంగాత్ బ్రహ్మయోనిశబ్దయోస్సామానాధికరణ్యమిత్యుక్తం తదతిసుందరమ్. 3

రం—(ప్రాణో హ్యేష సర్వభూతైర్విభాతీతి) అత్ర 'సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశంతీ'త్యాదావివ ప్రాణశబ్దః పరమాత్మపరః ఏషః ప్రాణః పరమాత్మా సర్వభూతైరాశ్రితో విభాతీత్యర్థః. (విజానన్విద్వాన్ భవతే నాతివాదీతి)భవేతి లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనం. విజానన్ శ్రవణమననాభ్యాం జానన్ విద్వాన్ తముపాసీనస్తేన పరమాత్మనా అతివాదీ భవ ఇతి శిష్యం ప్రత్యుపదేశః అతీత్య సర్వాన్వదితుం శీలమస్య సోఽతివాదీ యస్తు స్వోపాస్యదేవతాయాస్సర్వాతిశాయిత్వం వదతి సోఽతివాదీత్యుచ్యతే (ఆత్మక్రీడఆత్మరతిరితి) యస్య క్రీడా ఆత్మన్యేవ నోద్యానాదిషు స ఆత్మక్రీడః యస్య రతిరాత్మన్యేవ న స్రక్చందనాదిషు స ఆత్మరతిః

ద్వాక్ భవతే నాతివాదీ, ఆత్మక్రీడ ఆత్మరతిః క్రియా
వా నేష బ్రహ్మవిదాం వరిష్ఠః. ४
సత్యేన లభ్యస్తపసా హ్యేష ఆత్మా సమ్యగ్జ్ఞానేన బ్రహ్మ

శం—యస్య సోయంక్రియావాక్ సమాసపాఠే ఆత్మరతిరేవక్రియాఽస్య విద్యత ఇతి బహువ్రీహిమతుబర్థయోరన్యతరలోపశ్చ్యతే. కేచిత్త్వగ్నిహోత్రాదికర్మబ్రహ్మవిద్యయో స్సముచ్చయార్థమిచ్ఛంతి. తచ్చైష బ్రహ్మవిదాం వరిష్ఠ ఇత్యనేన ముఖ్యార్థవచనేన విరుధ్యతే. న హి బాహ్యక్రియా ఆత్మరతిశ్చ భవితుం శక్యతః కశ్చిద్బాహ్యక్రియా వినివృత్తో హ్యాత్మక్రీడో భవతి. బాహ్యక్రియాత్మక్రీడయోర్విరోధాత్ న హి తమః ప్రకాశయోర్యుగపదేకత్ర స్థితిస్సంభవతి తస్మాదసత్ప్రలపితమేవైతత్ అనేన జ్ఞాన కర్మసముచ్చయప్రతిపాదనం అన్యా వాచో విముంచథ సన్న్యాసయోగాదిత్యాది శ్రుతిభ్యశ్చ తస్మాదయమేవేహ క్రియావాక్ యో జ్ఞానధ్యానాదిక్రియావానసమ్భి న్నార్థమర్యాదస్సన్న్యాసీ య ఏవం లక్షణో నాతివాద్యాత్మక్రీడ ఆత్మరతిః క్రియా వాక్ బ్రహ్మనిష్ఠః స బ్రహ్మవిదాం సర్వేషాం వరిష్ఠః ప్రధానః. ४

శం—అధునా సత్యాదీని భిక్షోస్సమ్యగ్జ్ఞానసహకారీణి సాధనాని విధీయంతే నివృత్తిప్రధానాని సత్యేన అనృతత్యాగేన మృషావదనత్యాగేన లభ్యః ప్రాప్తవ్యః కించ తపసా హి ఇంద్రియమనఏకాగ్రతయా "మనసశ్చేంద్రియాణాం చ ఐకాగ్ర్యం

ఆ—మతుబతిరిచ్యతే విశేష్యతే బాహ్యక్రియానివృత్తిలాభాదిత్యర్థః. ఏకదేశివ్యాఖ్యా ముద్భావ్య నిరాచష్టే (కేచిత్త్వత్యాదినా) అనేన వచనేన జ్ఞానకర్మసముచ్చయప్రతి పాదనం క్రియత ఇత్యేతదసత్ప్రలపితమేవేతి యోజనా. ४

ఆ—(సమ్యగ్జ్ఞానసహకారిణీతి) అత్ర సమ్యగ్జ్ఞానశబ్దేన వస్తువిషయావగతిఫలావ సానం వాక్యార్థజ్ఞానముచ్యతే. అవగతిఫలస్య స్వకార్యేఽవిద్యానివృత్తౌ సహకార్య

రం— "రతిః స్రక్చందనాదిజన్యా ప్రీతిః క్రీడా ఉద్యానాదిజన్యే"తి భూమాధి కరణే వ్యాసార్యైరుక్తత్వాత్. క్రియావాక్ అననుసంహితఫలక్రియానుష్ఠానశాలీ ఏవంభూతశ్చ భవేతి యోజనా క్రియావత్త్వం కిమర్థమిత్యత్రాహ (ఏష బ్రహ్మవిదాం వరిష్ఠ ఇతి) క్రియయా హి అన్తఃకరణే పరిశుద్ధే బ్రహ్మవిద్యానిష్పత్త్యా బ్రహ్మవిదాం వరిష్ఠో భవతి. ४

రం—(సత్యేన లభ్య ఇతి) క్షీణదోషాః రాగాదిదోషశూన్యా యతయః జితేం ద్రియాః యం పశ్యంతి సః శరీరాన్తర్వర్తీ జ్యోతిర్మయః జ్ఞానమయః శుభ్రః నిర్దోషః

చర్యేణ నిత్యం, అన్తశ్శరీరే జ్యోతిర్మయో హి శుభ్రో
యం పశ్యంతి యతయః క్షీణదోషాః. ౫
సత్యమేవ జయతే నానృతం సత్యేన పంథా వితతో దేవ

శం—పరమం తప'' ఇతి స్మరణాత్. తద్ధ్యనుకూలమాత్మదర్శనాభిముఖీభావాయ పరమం సాధనంతపః నేతరచ్చాంద్రాయణాది ఏవ ఆత్మా లభ్యఇత్యనుషంగస్సర్వత్ర సమ్యగ్జ్ఞానేన యథా భూతాత్మదర్శనేన బ్రహ్మచర్యేణ మైథునాసమాచారేణ నిత్యం సర్వదా నిత్యం సత్యేననిత్యం తపసా నిత్యం సమ్యగ్జ్ఞానేనేతి సర్వత్ర నిత్యశబ్దోఽన్తర్దీపకన్యాయేనాను షక్తవ్యః. వక్ష్యతి చ 'నయేషు జింహామనృతం న మాయా చేతి కోసావాత్మా య ఏతైస్సాధుభిర్లభ్యత' ఇతి ఉచ్యతే అన్తశ్శరీరే అన్తః మధ్యే శరీరస్య పుండరీకాకాశే జ్యోతిర్మయో హి రుక్మవర్ణః శుభ్రః శుద్ధః యం ఆత్మానం పశ్యంతి ఉపలభంతే యతయః యతనశీలాస్సన్న్యాసినః క్షీణదోషాః క్షీణక్రోధాదిచిత్తమలాః స ఆత్మా నిత్యం సత్యాదిసాధనైః సన్న్యాసిభిర్లభ్యత ఇత్యర్థః. న కాదాచిత్కైస్సత్యాదిభిర్లభ్యతే. ౫

శం—సత్యసాధనస్తుత్యర్థోఽయమర్థవాదః సత్యమేవ సత్యవానేవ జయతే జయతి. నానృతం నానృతవాదీత్యర్థః. న హి సత్యానృతయోః కేవలయోః పురుషానాశ్రితయోస్సమ్భవో జయః పరాజయో వా సమ్భవతి ప్రసిద్ధం లోకే సత్యవాదినానృ

ఆ— పేక్షాఽసమ్భవాత్ అతోఽపరిపక్వజ్ఞానస్య సత్యాదీనాం చ పరిపక్వవిద్యాలాభాయ సముచ్చయ ఇష్యత ఏవ నైతావతా భాస్కరాభిమతసిద్ధిః పరిపక్వవిద్యాయాస్సహకార్యపేక్షాయాం మానాభావాత్ తతః కర్మసంశ్లేషశ్రవణాద్దేవాదీనాం కర్మవిహీనానాం ముక్తిశ్రవణాచ్చేతి. ౫

ఆ—కుహకం పరవచనమన్తరన్యథా గృహీత్వా బహిరన్యథా ప్రకాశనం

రం—ఆత్మా 'మనసశ్చేంద్రియాణాం చ ఐకాగ్ర్యం పరమం తప'ఇత్యుక్తబాహ్యాభ్యన్తరేంద్రియైకాగ్ర్యలక్షణతపసా అగమోత్థజ్ఞానేన చ స్త్రీసంగాదిరాహిత్యలక్షణనిత్యబ్రహ్మచర్యేణ చ సత్యేన భూతహితవచనేన చ లభ్యః సాక్షాత్కర్తవ్యః అథ వా లభ్యః ప్రాప్తవ్య ఇత్యర్థః. ప్రాప్తిశ్చోపాసనద్వారేతి ద్రష్టవ్యమ్. ౫

రం—సత్యేన లభ్య ఇత్యుక్తం సత్యం స్తౌతి (సత్యమేవ జయతీతి) లోకే సత్యమేవ జయతి నానృతం సత్యవాదినా హ్యనృతవాదీ పరాభూయతే. అర్చిరాదిరూపేణ వితతః విస్తీర్ణః దేవయానాఖ్యః పంథాః సత్యేన హి భవతి సత్యవాదినో హి

యానః,యేనాక్రమన్త్యృషయో హ్యాప్తకామా యత్ర
తత్సత్యస్య పరమం నిధానమ్. ౬
బృహచ్చ తద్దివ్యమచిన్త్యరూపం సూక్ష్మాచ్చ తత్సూక్ష్మ

శం—తవాద్యభిభూయతే. న విపర్యయః అతస్సిద్ధం సత్యస్య బలవత్సాధనత్వం కించ శాస్త్రతోఽప్యవగమ్యతే సత్యస్య సాధనాతిశయత్వం కథం సత్యేన యథాభూతవాదవ్యవస్థయా పంథా దేవయానాఖ్యో వితతః విస్తీర్ణః సాతత్యేన ప్రవృత్తః యేన పథా హ్యాక్రమంతి క్రమంతే ఋషయః దర్శనవన్తః కుహకమాయాశాఠ్యాహంకారదమ్భానృతవర్జితా హ్యాప్తకామాః విగతతృష్ణాస్సర్వతః యత్ర యస్మిన్ తత్ పరమార్థతత్త్వం సత్యస్య ఉత్తమసాధనస్య సంబంధి సాధ్యం పరమం ప్రకృష్టం నిధానం పురుషార్థరూపేణ నిధీయతే ప్రవర్తతే. తత్ర చ యేన యథా ఆక్రమంతి సత్యేన వితతఇతి పూర్వేణ సంబంధః. ౬

శం—కింతత్కిం ధర్మకం చ తదితి ఉచ్యతే బృహచ్చ తత్ మహచ్చ తత్ప్రకృష్టం బ్రహ్మ సత్యాదిసాధనేన సర్వతో వ్యాప్తత్వాత్ దివ్యం స్వయం ప్రభం అనిన్ద్రియగోచరం అతఏవ న చిన్తయితుం శక్యతేఽస్య రూపమిత్యచిన్త్యరూపం సూక్ష్మాత్ ఆకాశాదేరపి తత్సూక్ష్మతరం నిరతిశయం హి సౌక్ష్మ్యమస్య సర్వకారణత్వాత్ విభాతి వివిధం ఆదిత్యచంద్రాద్యాకారేణ భాతి దీప్యతే, కించ దూరాత్ విప్రకృష్టదేశాత్సుదూరే విప్రకృష్టతరే దేశే వర్తతేఽవిదుషామత్యంతాగమ్యత్వాత్తద్బ్రహ్మ ఇహ దేహేఽన్తికే సమీపే చ విదుషామాత్మత్వాత్ సర్వాన్తరత్వాచ్చ ఆకాశస్యా

ఆ— మాయా శాఠ్యం విభవానుసారేణాప్రదానం అహఙ్కారః మిథ్యాభిమానః దమ్భః ధర్మధ్వజిత్వం అనృతం అయథాదృష్టభాషణం ఏతైర్దోషైర్వర్జితా ఇత్యర్థః. ౬

ఆ—సత్యస్య నిధానం యదుక్తం తత్పునర్విశేష్యత ఇత్యాహ (కిం తత్కిం

రం—భవతీత్యర్థః. తం మార్గం విశినష్టి (యేనాక్రమంతీతి) ఆప్తకామాః విగతతృష్ణాః ఋషయః తత్త్వదర్శినః యేన మార్గేణ ప్రాప్నువంతి హి కిం తదిత్యత్రాహ (యత్ర తత్సత్యస్య పరమం నిధానమ్) యత్ర స్థానే సత్యవదనస్య పరమప్రయోజనభూతమమూర్తం బ్రహ్మాస్తే తత్ స్థానమిత్యర్థః. ౬

రం—అర్చిరాదిప్రాప్యం విశినష్టి (బృహచ్చ తద్దివ్యమితి) స్వరూపతో గుణతశ్చ బృహత్ దివ్యం పరమాకాశనిలయం అచిన్త్యరూపం వాఙ్మనసాగోచరకమనీయరూపవత్ సూక్ష్మాత్ సర్వాచేతనాన్తఃప్రవేశనసమర్థాజ్జీవవర్గాదపి తదనుప్రవేశసమర్థ

తరం విభాతి, దూరాత్సుదూరే తదిహాన్తికే చ పశ్య
త్స్విహైవ నిహితం గుహాయామ్. ౭
న చక్షుషా గృహ్యతే నాపి వాచా నాన్యైర్దేవై స్తపసా
కర్మణా వా, జ్ఞానప్రసాదేన విశుద్ధసత్త్వ స్తతస్తు తం

ం—ప్యన్తర శ్రుతేః ఇహ పశ్యత్సు చేతనావత్స్విత్యేతత్ నిహితం స్థితం దర్శనాది క్రియావత్త్వేన యోగిభిర్లక్ష్యమాణం క్వ గుహాయాం బుద్ధిలక్షణాయాం తత్ర హి గూఢం లక్ష్యతే విద్వద్భిః తథాప్యవిద్యయా సంవృతం సన్న లక్ష్యతే తత్రస్థమేవా ద్వద్భిః. ౭

శం—పునర(ప్యసాధారణే)ప్యసాధారణం తదుపలబ్ధిసాధనముచ్యతే. యస్మాన్న చక్షుషా గృహ్యతే. కేనచిదపి అరూపత్వాత్ నాపి గృహ్యతే వాచా అనభిధేయ త్వాత్ న చాన్యైర్దేవైః ఇంద్రియైః తపసస్సర్వప్రాప్తిసాధనత్వేపి న తపసా గృహ్యతే. థా వైదికేనాగ్నిహోత్రాదికర్మణా ప్రసిద్ధమహత్త్వేనాపి న గృహ్యతే. కింపునస్తస్య గ్రహణసాధనమిత్యాహ. జ్ఞానప్రసాదేన ఆత్మావబోధనసమర్థమపి స్వభావేన సర్వ ప్రాణినాం జ్ఞానం బాహ్యవిషయరాగాదిదోషకలుషితమప్రసన్నమశుద్ధం సన్నావబోధ యతి. నిత్యం సన్నిహితమప్యాత్మతత్త్వం మలావనద్ధమివాదర్శం విలులితమివ సలిలం యదేన్ద్రియవిషయసంసర్గజనితరాగాదిమలకాలుష్యాపనయనాదాదర్శసలిలాదివత్ప్రసా తం స్వచ్ఛం శాన్తమవతిష్ఠతే. తదా జ్ఞానస్య ప్రసాదస్స్యాత్ తేన జ్ఞానప్రసాదేన శుద్ధసత్త్వః విశుద్ధాన్తఃకరణో యోగ్యో బ్రహ్మ ద్రష్టుం యస్మాత్ తస్మాత్తమాత్మానం శ్యతే పశ్యతి ఉపలభతే నిష్కలం సర్వావయవభేదవర్జితం ధ్యాయమానః సత్యాది

నే—ధర్మకం చ తదిలీతి.) ౭

ఆ—(జ్ఞానప్రసాదేనేతి) అత్ర జ్ఞాయతేఽర్థోఽనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా బుద్ధి రుచ్యతే.ధ్యాయమానో జ్ఞానప్రసాదం లభతే. జ్ఞానప్రసాదేనాత్మానం పశ్యతీతి క్రమో

రం—తయా సూక్ష్మతరం దీప్యతే. తత్ దూరాత్సుదూరే ప్రకృతేః పరస్తాద్వర్తమానే పరమపదే అన్తికే అండాన్తర్వర్తిని రవిమండలే పశ్యత్సు బ్రహ్మదర్శిషు ఇహైవ గుహా యాం హృదయాకాశే చ నిహితం స్థితమిత్యర్థః. ౭

రం—(న చక్షుషా గృహ్యతే ఇతి) దేవాః ఇంద్రియాణి శిష్టం స్పష్టం (జ్ఞాన ప్రసాదేనేతి) జ్ఞాయతేఽనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా 'ప్రజ్ఞా చ తస్మాత్ప్రసృతా పురాణీ'తి శ్రుత్యుక్తరీత్యా జ్ఞానప్రసరణహేతుః పరమాత్మా జ్ఞానశబ్దేనోచ్యతే. అయమన్వయః

పశ్యతే నిష్కలం ధ్యాయమానః. ౮

ఏషోఽణురాత్మా చేతసా వేదితవ్యో యస్మిన్ప్రాణః పంచధా
సంవివేశ, ప్రాణైశ్చిత్తం సర్వమోతం ప్రజానాం యస్మిన్
విశుద్ధే విభవత్యేష ఆత్మా. ౯

శం—సాధనతో (వాను) పసంహృతకరణఏకాగ్రేణ మనసా ధ్యాయమానః చిన్తయన్నయమాత్మానమేవ పశ్యతీతి. ౮

శం—ఏషోఽణుః సూక్ష్మశ్చేతసా విశుద్ధజ్ఞానేన కేవలేన వేదితవ్యః క్వాసౌ యస్మిన్ శరీరే ప్రాణః వాయుః పఞ్చధా ప్రాణాపానాదిభేదేన సంవివేశ సమ్యక్ ప్రవిష్టః తస్మిన్నేవ శరీరే హృదయే చేతసా జ్ఞేయ ఇత్యర్థః. కీదృశేన చేతసా వేదితవ్య ఇత్యాహ ప్రాణైః సహేన్ద్రియైశ్చిత్తం సర్వం అన్తఃకరణం ప్రజానామోతం వ్యాప్తం యేన క్షీరమివ స్నేహేన కాష్ఠమివాగ్నినా సర్వం హి ప్రజానామన్తఃకరణం చేతనావత్ప్రసిద్ధం లోకే యస్మింశ్చ చిత్తే క్లేశాదిమలవియుక్తే శుద్ధే విభవత్యేషః (య) ఉక్తఆత్మా విశేషేణ స్వేనాత్మనా భవతి ఆత్మానం ప్రకాశయతీత్యర్థః. ౯

ఆ—ద్రష్టవ్యః. సంశయాదిమలరహితస్య ప్రమాణజ్ఞానస్యైవ తత్వసాక్షాత్కారహేతుత్వాద్ధ్యానక్రియాయాః ప్రమితిసాధనత్వా(ప్ర)సిద్ధేరిత్యర్థః. ౮

ఆ—బాద్ధాదేశ్చిత్తాదౌ చేతనత్వభ్రమదర్శనాచ్చిత్తం తస్మిన్ స్వసంర్గిణి చ చైతన్యాభివ్యంజకత్వే స్వభావతఏవ యోగ్యం తతశ్చిత్తే పరమాత్మనోఽభివ్యక్తిసమ్భవనాచ్చేతసా జ్ఞేయత్వముచ్యత ఇతి సమ్భావనార్థమాహ (ప్రాణైస్సహేన్ద్రియైశ్చిత్తమితి) ఓతం చైతన్యేన సర్వస్య తర్హి చిత్తే కిమితి బ్రహ్మ స్వతఏవాపరోక్షం న భవతీత్యత ఆహ (యస్మింశ్చ చిత్త ఇతి.) ౯

రం—నిష్కలం పరమాత్మానం ధ్యాయన్ పరమాత్మప్రసాదేన విశుద్ధాన్తఃకరణో భవతి. తదనన్తరం తం పశ్యతి. దర్శనసమానాకారజ్ఞానేన తం విషయీకరోతీత్యర్థః. ౮

రం—(ఏషోఽణురితి) యస్మిన్ ఆత్మని ప్రాణాపానాదిపఞ్చరూపేణ విభక్తః ప్రాణ ఆశ్రితః ప్రాణైః ఇతరైరింద్రియైస్సహ ప్రజానాం సర్వమపి మన ఆశ్రితం యస్మింశ్చ పరమాత్మని విశుద్ధే ప్రసన్నే సతి ఏష జీవాత్మా అపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టతయా ఆవిర్భవతి స ఏషః అణుః దుర్విజ్ఞేయఆత్మా విశుద్ధేన మనసా గ్రాహ్య ఇత్యర్థః. ౯

యం యం లోకం మనసా సంవిభాతి విశుద్ధసత్త్వః కామ
యతే యాంశ్చ కామాన్, తం తం లోకం జయతే
తాంశ్చ కామాంస్తస్మాదాత్మజ్ఞం హ్యర్చయేద్భూతి
కామః ౧౦

ఇతి తృతీయముండకే ప్రథమఃఖండః

శం—యఏవముక్తలక్షణం సర్వాత్మానమాత్మత్వేన ప్రతిపన్నః తస్య సర్వాత్మత్వాదేవ సర్వావాప్తిలక్షణం ఫలమాహ యం యం లోకం పిత్రాదిలక్షణం మనసా సంవిభాతి సఙ్కల్పయతి మహ్యమన్యస్మై వా భవేదితి విశుద్ధసత్త్వః క్షీణక్లేశః (ఆత్మవిన్ని) అతో వినిర్మలాన్తఃకరణః కామయతే యాంశ్చ కామాన్ ప్రార్థయతే భోగాన్ తం తం లోకం జయతే ప్రాప్నోతి తాంశ్చ కామాన్ సఙ్కల్పితాన్ భోగాన్ తస్మాత్ విదుషస్సత్యసఙ్కల్పత్వాదాత్మజ్ఞం ఆత్మజ్ఞానేన విశుద్ధాన్తఃకరణం హ్యర్చయేత్ పూజయేత్ పాదప్రక్షాళనశుశ్రూషానమస్కారాదిభిర్భూతికామః విభూతిమిచ్ఛుః. ౧౦

ఇతి ముండకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముండకప్రథమఖండభాష్యమ్.

ఆ—సగుణవిద్యాఫల(మితి)మపి నిర్గుణవిద్యాస్తుతయే ప్రరోచనార్థముచ్యతే (యం యమితి.) ౧౦

ఇతి ముండకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం తృతీయముండకప్రథమఖండభాష్యటీకా.

రం—(యం యం లోకమితి) సంవిభాతి సఙ్కల్పయతీత్యర్థః. కామాన్ స్త్ర్యాదీన్ జయతే జయతి వశీకరోతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం (తస్మాదాత్మజ్ఞం హ్యర్చయేద్భూతికామః) యస్మాదేవమసౌ వశీకృతలోకకామతయా లోకాన్ కామాంశ్చ ప్రాప్తుం స్వభక్తాన్ ప్రాపయితుం చ శక్నోతి తస్మాదైశ్వర్యకామః ప్రీతోఽసావాత్మజ్ఞో మహ్యమభిలషితం వరం ప్రయచ్ఛత్వితి బుద్ధ్యా పూజయేదిత్యర్థః. ౧౦

ఇతి ముండకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముండకప్రథమఖండభాష్యమ్.

అథ ముండకోపనిషది.

తృతీయముండకే, ద్వితీయః ఖండః.

స వేదైతత్పరమం బ్రహ్మ ధామ యత్ర విశ్వం నిహితం
భాతి శుభ్రం, ఉపాసతే పురుషం యే హ్యకామా స్తే
శుక్ర మేతదతివర్తంతి ధీరాః. ౧
కామాన్ యః కామయతే మన్యమానః సకామభిర్జా

శం—తతః పూజార్హ ఏవాసౌ యస్మాత్స వేద జానాత్యసావేతత్ యథోక్త లక్షణం పరమం బ్రహ్మ ప్రకృష్టం ధామ సర్వకామానామాశ్రయమాస్పదం యత్ర యస్మిన్ బ్రహ్మణి ధామ్ని విశ్వం సమస్తం జగన్నిహితం అర్పితం యచ్చ స్వేన జ్యోతిషా భాతి శుభ్రం శుద్ధం తమప్యేవమాత్మజ్ఞం పురుషం యేహ్యకామాః విభూతి తృష్ణావర్జితా ముముక్షవస్సన్త ఉపాసతే పరమివ దేవం తే శుక్రం నృబీజం యదే తత్ప్రసిద్ధం శరీరోపాదానకారణం అతివర్తంతి అతిగచ్ఛన్తి ధీరాః బుద్ధిమన్తః న పున ర్యోనిం ప్రసర్పన్తి న పునః క్వ(చిద్ర)రతిం కరోతీతి శ్రుతేః అతస్తం పూజయేదిత్యభి ప్రాయః. ౧

శం—ముముక్షోః కామత్యాగ ఏవ ప్రధానం సాధనమిత్యేతద్దర్శయతి కామాన్ యో దృష్టాదృష్టేష్టవిషయాన్ కామయతే మన్యమానః తద్గుణాంశ్చిన్త

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౧

ఆ—(పరమార్థతత్త్వవిజ్ఞానాదితి) విషయేషు యథాస్థితదోషదర్శనాత్

రం—ఆత్మవిత్పూజాయాః మోక్షఫలకత్వమాహ (స వేదైతదితి) యత్ర బ్రహ్మణి విశ్వం జీవజాతం నిహితం శుభ్రం నిర్మలం స్వప్రకాశం భాతి ఏతత్ ఈదృశం సర్వకామాస్పదతయా ధామశబ్దితం పరమం బ్రహ్మ నారాయణం సః పూర్వ ప్రకృతఆత్మజ్ఞో వేదేత్యర్థః అతో యే ధీరాః ప్రజ్ఞాశాలినః తాదృశాత్మజ్ఞం పురుషం అకామాః ఫలాన్తరకామనారహితాః ముముక్షవస్సన్తః పరమాత్మానమివోపాసతే తే ఏతచ్ఛుక్రం చ రమధాతుమతిక్రమ్య వర్తన్తే జన్మశూన్యా భవన్తీత్యర్థః. ౧

రం—(కామాన్యః కామయతే ఇతి) యస్తు దేవత్వమనుష్యత్వాదీన్కామాన్

యతే తత్ర తత్ర, పర్యాప్తకామస్య కృతాత్మనస్తు
ఇహైవ సర్వే ప్రవిలీయన్తి కామాః. ౨
నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న

శం—యానః ప్రార్థయతే స తైః కామభిః కామైర్ధర్మాధర్మప్రవృత్తిహేతుభిర్విషయేచ్ఛారూపైస్సహ జాయతే తత్రతత్ర యత్రయత్ర విషయప్రాప్తినిమిత్తకామాః కర్మసు పురుషం నియోజయంతి తత్ర తత్ర తేషు తేషు విషయేషు తైరేవ కామైర్వేష్టితో జాయతే. యస్తు పరమార్థతత్త్వవిజ్ఞానాత్ పర్యాప్తకామః ఆత్మకామత్వేన పరి సమన్తత ఆప్తాః కామా యస్య పర్యాప్తకామస్య కృతాత్మనః అవిద్యాలక్షణాదపరరూపాదపనీయ స్వేన పరేణ రూపేణ కృతఆత్మా విద్యయా యస్య తస్య కృతాత్మనస్త్విహైవ తిష్ఠత్యేవ శరీరే సర్వే ధర్మాధర్మప్రవృత్తిహేతవః ప్రవిలీయన్తి విలయముపయన్తి నశ్యంతీత్యర్థః. కామాస్తజ్జన్మహేతువినాశాన్న జాయన్త ఇత్యభిప్రాయః. ౨

శం—యద్యేవం సర్వలాభాత్పరమ ఆత్మలాభః తల్లాభాయ ప్రవచనాదయ ఉపాయాబాహుళ్యేన కర్తవ్యా ఇతి ప్రాప్తఇదముచ్యతే నాయమాత్మా వ్యాఖ్యాతః యస్యలాభః పరః పురుషార్థః నాసౌ వేదశాస్త్రాధ్యయనబాహుళ్యేన ప్రవచనేన లభ్యః

ఆ—పర్యాప్తకామః క్షీణరాగో విరుద్ధలక్షణయా ఆత్మకామస్యాత్మబుభుత్సయైవ వశీకృతచిత్తస్య విషయేభ్యః కామా నివృత్తా భవంతీత్యర్థసామర్థ్యాదవగమ్యతే స్వహేతువినాశాత్పునః కామా న జాయన్త ఇతి జాతానాం జ్ఞానం వినాపి క్షయసమ్భవాదిత్యర్థః. ౨

ఆ—(న బహునా శ్రుతేనేతి) ఉపనిషద్విచారవ్యతిరిక్తేనేత్యర్థః. తేన వరణేనేతి కథం వ్యాఖ్యాతం యత్తదోర్భిన్నార్థత్వం సాధనవివక్షాయాః ప్రస్తుతత్వాదిత్యర్థం

భోగ్యతయా మన్యమానః కామయతే సః తత్ర తత్ర దేవత్వమనుష్యత్వాదౌ కామభిః కామైః తత్తత్కామనావానితి యావత్. దేవమనుష్యాదిరూపేణ జాయతే పర్యాప్తే పరిపూర్ణే బ్రహ్మణి కామనావతః కృతాత్మనః విదితాత్మతత్త్వస్య తు ఇహైవ అస్మిన్నేవ జన్మని సర్వకామాః ప్రవిలీయంతి సర్వా ఆశా లుప్తాః అతో న జన్మాన్తరప్రసక్తిరిత్యర్థః. కృతాత్మన ఇత్యత్ర శబ్దదర్దురం కరోతీత్యత్రేవ కృష్ణో జ్ఞానమర్థః. ౨

రం—(నాయమాత్మా ప్రవచనేనేతి) ప్రవచనశబ్దేన మననం లక్ష్యతే తత్సాధనత్వాత్ మేధాశబ్దశ్చ నిదిధ్యాసనవాచీ శ్రవణమనననిదిధ్యాసనైః కేవలైః న ప్రాప్య ఇత్యర్థః. పునః కేనేత్యత్రాహ (యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యః) ఏషః పర

బహునా శ్రుతేన, యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యస్త
స్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వామ్.
నాయమాత్మా బలహీనేన లభ్యో న చ ప్రమాదా

శం—తథా న మేధయా గ్రంథార్థధారణశక్త్యా న బహునా శ్రుతేన నాపి భూయసా శ్రవణేనేత్యర్థః. కేన తర్హి లభ్య ఇతి ఉచ్యతే యమేవ పరమాత్మానమేవ ఏష విద్వాన్ వృణుతే ప్రాప్తుమిచ్ఛతి తేన వరణేనైష పరమాత్మా లభ్యః నాన్యేన సా నాన్తరేణ నిత్యలబ్ధస్వభావత్వాత్ కీదృశోఽసౌ విదుష ఆత్మలాభ ఇతి ఉచ్యతే తస్యై ఆత్మా అవిద్యాసంఛన్నాం స్వాం పరాం తనూం స్వాత్మతత్త్వస్వరూపం వివృణు ప్రకాశయతి ప్రకాశ ఇవ ఘటాదిర్విద్యాయాం సత్యామావిర్భవతీత్యర్థః. తస్మాదన త్యాగేనాత్మలాభప్రార్థనైవాత్మలాభసాధనమిత్యర్థః.

శం—ఆత్మప్రార్థనాసహాయభూతాన్యేతాని చ సాధనాని బలాప్రమా తపాంసి లింగయుక్తాని సన్న్యాససహితాని యస్మాదయమాత్మా బలహీనేన బలప్రహీణేన ఆత్మనిష్ఠాజనితవీర్యహీనేన నలభ్యః నాపి లౌకికపుత్రపశ్వాదివిషయాసంగనిమి

ఆ—బ్రూమః పరమాత్మాస్మీత్యభేదానుసంధానం వరణం తేన వరణేనైష ఆత్మా లభ్యో భవతి బహిర్ముఖేన తు శతశోఽపి శ్రవణాదౌ క్రియమాణే న లభ్యతే అతఃపరమాత్మాస్మీత్య భేదానుసంధానం పరమాత్మభజనం పురస్కృత్యైవ శ్రవణాదిసంపాదనీయమితి భావ అథవా యమేవ పరమాత్మానం వృణుతే తేన పరమాత్మనా ముముక్షురూపవ్యవస్థితే వరణేన అభేదానుసంధానలక్షణేన ప్రార్థనేన కృత్వా లభ్యః పరమాత్మైవ ముముక్షు రూపవ్యవస్థిత ఇత్యభేదానుసంధానేనైవ లభ్యః న కర్మణాత్యర్థః.

ఆ—(వీర్యేతి) మిథ్యాజ్ఞానానభిభావ్యతాలక్షణో విశేషః వీర్యం అలింగాదిః కథం ఇంద్రజనకగార్గిప్రభృతీనామప్యాత్మలాభశ్రవణాత్ సత్యం సన్న్యాసో నావ

రం—మాత్మా యం ఉపాసకం వృణుతే తేన ప్రాప్యః వరణీయేన ప్రాప్య ఇతియావత్ ప్రియతమశ్చ వరణీయో భవతి ప్రియతమత్వం చ స్వస్మిన్ ప్రీతిమత ఏవ అతశ్చాయ మర్థో లభ్యతే యస్తు పరమాత్మని నిరతిశయప్రీతిమాన్ స పరమాత్మానం ప్రాప్నోతీ ప్రీతిరూపాపన్నభగవదుపాసనస్య భగవత్ప్రీతిద్వారా భగవత్ప్రాప్తిహేతుత్వమిత్యర్థ (తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వామ్) తాదృశస్యోపాసకస్య ఏష ఆత్మా స్వాత్మాన ప్రకాశయతి స్వానుభవముత్పాదయతీత్యర్థః.

రం—(నాయమాత్మా బలహీనేనేతి) అయమాత్మా బలహీనేన అవసన్నమనసా న లభ్యః అవసాదో నామ దేశకాలవైగుణ్యాదిజన్యం దైన్యం తదభావో హి బల

స్తపసో వాప్యలింగాత్, ఏతైరుపాయైర్యతతే యస్తు
విద్వాంస్తస్యైష ఆత్మా విశతే బ్రహ్మధామ. ౪
సంప్రాప్యైనమృషయో జ్ఞానతృప్తాః కృతాత్మానో వీత

శం—ప్రమాదాత్ తథా తపసో వాప్యలింగాత్ లింగరహితాత్ తపోఽత్ర జ్ఞానం లింగం సన్న్యాసః సన్న్యాసరహితాజ్జ్ఞానాన్న లభ్య ఇత్యర్థః. ఏతైరుపాయైః బలాప్రమాదసన్న్యాసజ్ఞానైర్యతతే తత్పరస్సన్ ప్రయతతే యస్తు విద్వాన్ వివేకీ ఆత్మవిత్ తస్య విదుషః ఆత్మా ఏష విశతే సమ్ప్రవిశతి బ్రహ్మధామ. ౪

శం—కథం బ్రహ్మ విశత ఇతి ఉచ్యతే సమ్ప్రాప్య సమవగమ్యైనం ఆత్మానమృషయః దర్శనవంతస్తేనైవ జ్ఞానేన తృప్తాః న. బాహ్యేన తృప్తిసాధనేన శరీరోపచయకారణేన కృతాత్మానః పరమాత్మస్వరూపేణైవ నిష్పన్నాత్మానస్సంతః వీతరాగాః విగతరాగాదిదోషాః ప్రశాంతాః ఉపరతేంద్రియాః తే ఏవంభూతాః సర్వగం సర్వవ్యాపినమాకాశవత్సర్వతః సర్వత్ర ప్రాప్య నోపాధిపరిచ్ఛిన్నేనైకదేశేన కింతర్హి బ్రహ్మైవాద్వయమాత్మత్వేన ప్రతిపద్య ధీరాః అత్యంతవివేకినో యుక్తాత్మానః నిత్యసమాహితస్వభావాః సర్వమేవ సమస్తం శరీరపాతకాలేఽప్యావిశంతి భిన్న(న్నేఘటే)

ఆ—సర్వత్యాగాత్మకః తేషామపి స్వత్వాభిమానాభావాదస్త్యేవాఽన్తరస్సన్న్యాసః బాహ్యం తు లింగమవివక్షితం నలింగం ధర్మకారణమితి స్మరణాత్ నైష్కర్మ్యసాహిత్యం తు వివక్షితమ్. ౪

రం—ప్రమాదః అనవహితచిత్తతా తపశ్శబ్దః తపఃప్రధానసన్న్యాశ్రమపరః తపఏవ హి ద్వితీయఇతివత్ సత్యం చ లింగం శిఖాయజ్ఞోపవీతశిక్యజలపవిత్రాది తద్రహితాత్సన్న్యాసాదపీత్యర్థః.తపసఇత్యేతదాశ్రమాన్తరస్యాప్యుపలక్షణం సర్వాశ్రమాణామపి బ్రహ్మవిద్యాధికారసత్త్వాదితి ద్రష్టవ్యం. లింగశూన్యైరాశ్రమైర్న ప్రాప్య ఇత్యర్థః. ఆశ్రమలింగాన్యప్యపేక్షితానీతి యావత్ (ఏతైరుపాయైరితి) ఉక్తైర్బలాప్రమాదసలింగాశ్రమైర్యో విద్వాన్ బ్రహ్మప్రాప్తయే యతతే తస్యైషః తాదృశోపాయసంస్కృతః ఆత్మా స్వరూపం ధామ ప్రాప్యం పరం బ్రహ్మాప్నోతీత్యర్థః. ౪

రం—(సమ్ప్రాప్యైనమితి) ఋషయః తత్త్వదర్శినః ఏనం పరమాత్మానం సమ్ప్రాప్య జీవద్దశాయామేవానుభూయ జ్ఞానేన తేనానుభవేన సంతుష్టాః కృతాత్మానః లబ్ధాత్మసత్తాకాః అపగతవిషయాశాః అతఏవ ప్రశాంతాః నిగృహీతేంద్రియాశ్చ యే సంతి తే సర్వతః సర్వదేశావచ్ఛేదేన అంతర్బహిశ్చ సర్వవస్తుగతం పరమాత్మానం

రాగాః ప్రశాంతాః, తే సర్వగం సర్వతః ప్రాప్య ధీరా
యుక్తాత్మానస్సర్వమేవావిశంతి. ౫
వేదాంతవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాస్సన్న్యాసయోగాద్యతయ

శం—ఘటాకాశవదవిద్యాకృతోపాధిపరిచ్ఛేదం జహాతి ఏవం బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మధామ ప్రవిశతి. ౫

శం—కించ వేదాంతజనితవిజ్ఞానం వేదాన్తవిజ్ఞానం తస్యార్థః. పరమాత్మా విజ్ఞేయః సోర్థస్సునిశ్చితో యేషాం తే వేదాంతవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాః. తే చ సన్న్యాసయోగాత్ సర్వకర్మపరిత్యాగలక్షణయోగాత్ కేవలబ్రహ్మనిష్ఠాస్వరూపాద్యోగాద్యతయః యత్నశీలాః శుద్ధసత్త్వాః శుద్ధం సత్త్వం యేషాం సన్న్యాసయోగాత్ తే శుద్ధసత్త్వాః తే బ్రహ్మలోకేషు సంసారిణాం యే మరణకాలాః తేఽపరాంతాః తానపేక్ష్య ముముక్షూణాం సంసారావసానే దేహపరిత్యాగకాలః పరాంతకాలః తస్మిన్ పరాంతకాలే సాధకానాం బహుత్వాత్ బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోక ఏకోప్యనేకవద్దృశ్యతే ప్రాప్యతే చ అతో బహువచనం బ్రహ్మలోకేష్వితి బ్రహ్మణీత్యర్థః. పరామృతాః పరమమృతం అమరణధర్మకబ్రహ్మాత్మభూతం యేషాం తే పరామృతాః జీవంతఏవ బ్రహ్మభూతాః పరామృతాస్సంతః పరిముచ్యంతి పరి సమంతాత్ప్రదీపనిర్వాణవద్ఘటాకాశ

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౫

ఆ—ప్రదీపస్య వర్తికృతావచ్ఛేదధ్వంసే యథా తేజస్సామాన్యతాపత్తిః తద్వదిత్యాహ (ప్రదీపనిర్వాణవదితి) పదం పాదన్యాసప్రతిబిమ్బం న దృశ్యేత అభావాదే

రం—దేశవిశేషవిశిష్టం ప్రాప్య యుక్తాత్మానః ఆవిర్భూతబ్రహ్మరూపవిశిష్టాత్మానః ధర్మభూతజ్ఞానేన సర్వం వస్తుగత్యా ప్రాప్నువంతి సర్వమనుభవంతీత్యర్థః. ౫

రం—(వేదాంతవిజ్ఞానేతి) యే యతయః నిర్జితేంద్రియగ్రామాః కామ్యకర్మసన్న్యాసేన శుద్ధసత్త్వాః పరిశుద్ధాన్తఃకరణాః వేదాంతశ్రవణజన్యజ్ఞానేన జ్ఞాతపరమార్థతత్త్వా ఇత్యర్థః. (తే బ్రహ్మలోకే త్వితి) తే బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః తత్ర వర్తమానాః బ్రహ్మనిష్ఠాః పరాంతకాలే అంతకాలే చ మామేవేత్యుక్తచరమదేహావసానసమయే పరామృతాత్ ప్రసన్నాత్. బ్రహ్మణో హేతోస్సర్వే పరిముచ్యంత ఇత్యర్థః. ఇతి విశేషం చ దర్శయతీతి సూత్రే వ్యాసార్యైరయం మంత్రఖండో వివృతః తే బ్రహ్మలోకేషు పరాంతకాలే పరామృతాః పరిముచ్యంతి సర్వ ఇతి పాఠే తే చరమశరీరావసానే భగవల్లోకేషు పరం అమృతశబ్దితం బ్రహ్మ ప్రాప్యత్వేన యేషాం తే పరామృతాః బ్రహ్మప్రాప్తా ఇతి యావత్ స్వరూపతిరోధాయకావిద్యయా సవాసనం

శ్శుద్ధసత్త్వాః, తే బ్రహ్మలోకేషు పరాంతకాలే పరామృ
తాః పరిముచ్యంతి సర్వే. ౬
గతాః కలాః పఞ్చదశ ప్రతిష్ఠా దేవాశ్చ సర్వే ప్రతిదేవ

శం—వచ్చ నిర్వృతిముపయంతి పరిముచ్యంతి పరి సమంతాన్ముచ్యంతే సర్వే న దేశాంతరం గంతవ్యమపేక్షంతే 'శకునీనామివాకాశే జలే వారిచరస్య చ, పదం యథా న దృశ్యేత తథా జ్ఞానవతాం గతిః. అనధ్వగా అధ్వసు పారయిష్ణవ'ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం దేశపరిచ్ఛిన్నా హి గతిస్సంసారవిషయైవ పరిచ్ఛిన్నసాధనసాధ్యత్వాత్ బ్రహ్మ తు సమస్తత్వాన్న దేశపరిచ్ఛేదేన గంతవ్యం యది హి దేశపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ స్యాత్ మూర్తద్రవ్యవదాద్యంతవదన్యాశ్రితం సావయవమనిత్యం కృతకం చ స్యాత్ నత్వేవంవిధం బ్రహ్మ భవితుమర్హతి అతస్తత్ప్రాప్తిశ్చ నైవ దేశపరిచ్ఛిన్నా భవితుం యుక్తా.౬

శం—అపిచ అవిద్యాదిసంసారబంధాపనయనమేవ మోక్షమిచ్ఛంతి బ్రహ్మవిదః. న తు కార్యభూతం కించ మోక్షకాలే యా దేహారమ్భకాః కలాః ప్రాణాద్యాః తాః స్వాః ప్రతిష్ఠాః స్వాం స్వాం ప్రతిష్ఠాం గతాః స్వం స్వం కారణం గతా భవంతీత్యర్థః. ప్రతిష్ఠా ఇతి ద్వితీయాబహువచనం పఞ్చదశ పఞ్చదశసంఖ్యాకాః యా

ఆ—వేత్యర్థః. (అధ్వస్వితి) సంసారాధ్వనాం పారయిష్ణవః పారయితుం సమాపయితుమిచ్ఛంతీతి సమాప్తికామాః అనధ్వగా భవంతీత్యర్థః. తర్కతోఽపీహైవ మోక్షో వక్తవ్య ఇత్యాహ (దేశపరిచ్ఛిన్నా హీత్యాదినా). ౬

ఆ—స్వాః ప్రతిష్ఠాః ప్రతిగతా భవంతీతి భూతాంశానాం భౌతికానాం చ మహాభూతేషు లయో దర్శితః. (అంత్యప్రశ్నేతి) బ్రాహ్మణగ్రంథే షష్ఠప్రశ్నే ప్రాణశ్రద్ధాద్యాః యాః కలాః పఠితా ఇత్యర్థః. మాయామయమహాభూతాంశావష్టబ్ధైర్జీవా

రం—విముక్తా భవంతి పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః. న చ భగవల్లోకస్య ఏకతయా కథం బహుత్వమితి శఙ్కనీయం పరస్య బ్రహ్మణః పరిపూర్ణస్య సర్వగతస్య సత్యసఙ్కల్పస్య స్వేచ్ఛాపరికల్పితాస్సాధారణా అప్రాకృతాశ్చ లోకా నాత్యంతాయ న సంతీతి శ్రుతిస్మృతీతిహాసప్రామాణ్యాదితి భగవతా భాష్యకృతోక్తత్వాత్. ౬

రం—(గతాః కలాః పఞ్చదశేతి) ముచ్యమానజీవోపకారికాః సప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధామిత్యాది ప్రశ్నోపనిషదుక్తప్రాణాదినామాంతషోడశకలామధ్యే కర్మవ్యతిరిక్తాః పఞ్చదశ కలాః స్వస్వప్రకృతిషు సంశ్లేషవిశేషయుక్తాభవంతి దేవాః వాగాదీంద్రియాణి తత్తదధిష్ఠాత్రాదిత్యాదిదేవతాసు ప్రతిష్ఠాం సంసర్గవిశేషం గచ్ఛంతి న

తాసు, కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చ ఆత్మా పరేఽవ్యయే సర్వ ఏకీభవంతి.

యథా నద్యస్స్యందమానాస్సముద్రే అస్తం గచ్ఛన్తి

శం—అన్త్యప్రశ్నపరిపఠితాః ప్రసిద్ధాః దేవాశ్చ దేహాశ్రయాశ్చక్షురాదికరణస్థా సర్వే ప్రతిదేవతాసు ఆదిత్యాదిషు గతా భవంతీత్యర్థః. యాని చ ముముక్షుణా కృతాని కర్మాణ్యప్రవృత్తఫలాని ప్రవృత్తఫలానాముపభోగేనైవ క్షీణత్వాత్ విజ్ఞా మయశ్చాత్మా అవిద్యాకృతబుద్ధ్యాద్యుపాధిమాత్మత్వేన మత్వా జలాదిషు సూర్యాదిప్ర బిమ్బవదిహ ప్రవిష్టో దేహభేదేషు కర్మణాం తత్ఫలార్థత్వాత్సహ తేనైవ విజ్ఞానమయే నాత్మనా అతో విజ్ఞానమయో విజ్ఞానప్రాయః తఏతే కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చాత్మ ఉపాధ్యపనయనే సతి పరేఽవ్యయే అనంతే అక్షయే బ్రహ్మణ్యాకాశకల్పేఽజేఽ జరేఽమృతేఽభయేఽపూర్వేఽనపరేఽనంతరేఽదాహ్యేఽద్వయే శివే శాంతే సర్వే ఏకీభవంతి అవిశేషతాం గచ్ఛంతి ఏకత్వమాపద్యంతే జలాద్యాధారాపనయఇవ సూర్యాదిప్రతిబింబాస్సూర్యే ఘటాద్యపనయఇవాకాశే ఘటాద్యాకాశాః.

శం—కించ యథా నద్యః గంగాద్యాః స్యందమానాః గచ్ఛంత్యః సముద్రే

ఆ—విద్యామయభూతసూక్ష్మైః ప్రాతిస్వికైరదృష్టసహకృతైః ప్రాతిస్వికాః ప్రాణాదయ ఆరభ్యంతే తే చ కర్మాక్షిప్తైర్దైవైస్సూర్యాదిభిరధిష్ఠీయన్తే కర్మణో భోగేనావసానే దేవాః స్వస్థానం గచ్ఛంతి యచ్చ ప్రాతిస్వికం స్వావిద్యాకార్యం తచ్చ సర్వం బ్రహ్మై వ సమ్పద్యతఇత్యాహ (యాని చేత్యాదినా)

రం—తు లీయంతే ఇంద్రియాణామాకల్పస్థాయిత్వాత్ యత్రాస్య పురుషస్య మృత స్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యమిత్యాదిషు వాగాదీనాం అగ్న్యాద్య ప్యయశ్రవణస్య భాక్తత్వమితి అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేరితి చేన్న భాక్తత్వాదితి సూత్రి తత్వాత్ (కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చేతి)యాని చ కర్మాణ్యదత్తఫలాని దర్శనసమానాకా జ్ఞానారంభసమయే క్షమిష్య ఇతి సఙ్కల్పవిషయభూతాని తాని కర్మాణి జ్ఞానమయ ఆత్మా చ అక్షరాత్పరతఃపర ఇతి సర్వస్మాత్పరభూతే అవ్యయే అక్షరే ఏకీభవంతి పరమాత్మ ప్రీత్యప్రీతిరూపాణాం కర్మణాం తత్రైకీభావస్తద్దర్శభూతజ్ఞానే లయఏవ జీవస్యైకీభావోనామ నామరూపాత్మకభేదకాకారప్రహాణం కర్మణాం సాక్షాత్ కలానాం ముచ్యమానం ప్రతి నోపకరణత్వమితి భావః.

రం—తదేవోత్తరమంత్రేణ విశదయతి (యథా నద్యస్స్యందమానా ఇతి) యథా గంగా యమునా సరస్వత్యాదినద్యః స్వోత్పత్తిస్థానేభ్యః ప్రసృత్య గంగా

నామరూపే విహాయ, తథా విద్వాన్నామరూపాద్వి

శం—సముద్రం ప్రాప్యాస్తం అదర్శనం అవిశేషాత్మభావం గచ్ఛంతి ప్రాప్నువంతి నామ చ రూపం చ నామరూపే విహాయ హిత్వా తథాఽవిద్యాకృతనామరూపాద్వి

రం—యమునాసరస్వత్యాదీని నామాని శుక్లకృష్ణలోహితాదీని రూపాణి చ విహాయ సముద్రే ఏకతామివ భజంతే తథా తద్వదేవ విద్వాన్ భేదకైర్నామరూపాదిభిర్విముక్తస్సన్ దివ్యోహ్యమూర్తః పురుషఇతి మంత్రప్రతిపాద్యం పురుషం ప్రాప్నోతి యథా నదీసముద్రజలయోర్వస్తుతో నైక్యం అపితు భేదకాకారప్రహాణమాత్రం ఏవమిహాపి ముక్తస్య పరమాత్మనా పూర్వముక్తాత్మభిరపి నైక్యం అపితు పరమసామ్యమాత్రం అత ఏవ కఠవల్ల్యామ్ యథోదకం శుద్ధే శుద్ధమాసిక్తం తాదృగేవ భవతీతి సాదృశ్యమేవోక్తం న తు తద్భావః. నన్వవయవాతిరిక్తావయవ్యంతరాభావవాదినాం పరస్పరసదృశానాం ఘటావయవానాం భిన్నానామేవ సతామేకత్వావస్థాశ్రయత్వవత్ కుండలాదీనాం మూషానిక్షిప్తానామగ్నితాపద్రుతానాం వస్తుతో భిన్నానామప్యేకత్వావస్థాశ్రయత్వవన్నదీసముద్రజలయోరపి పరస్పరమిళితయోస్సంసర్గిద్రవ్యయోరేకత్వావస్థాశ్రయత్వమస్తి తతశ్చ నిర్విశేషబ్రహ్మైకతాపత్తిరేవ పరమముక్తిరితి చేన్న నిర్గుణవిద్యాశ్రేష్ఠత్వేన పరాభిమతాయాం ప్రజాపతివిద్యాయామపి స తత్ర పర్యేతీతి ముక్తబ్రహ్మణోరాధారాధేయభావశ్రవణాత్ సత్యకామత్వసత్యసఙ్కల్పత్వాదిరూపధర్మాణాం ముక్తావావిర్భావస్య నిర్గుణవిద్యాఫలత్వేన ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్త్వితి అత్ర పరైరప్యంగీకృతత్వాత్. న చ సత్యకామత్వం సత్యసఙ్కల్పత్వం చ జీవస్య స్వరూపమాత్రమితి శక్యతే వక్తుం కామశబ్దోదితానాం కామనావిషయసృజ్యపదార్థానాం సఙ్కల్పశబ్దోదితస్య తత్సృష్టిహేతుమాయావృత్తివిశేషస్య చ స్వరూపబహిర్భావావశ్యంభావాత్ తేషాం చ ముక్తావావిర్భావే కథం నిర్విశేషతాపత్తిః అనావిర్భావే చ ప్రజాపతివిద్యాయాం య ఆత్మాపహతపాప్మేత్యాదినా గుణాష్టకోపదేశవైయర్థ్యం న హి ప్రజాపతివిద్యాయాం గుణాష్టకోపదేశస్య ఉపాసనార్థత్వం సమ్భవతి పరైస్తత్రోపాసనావిధ్యనంగీకారాత్. నాపి తదవగత్యర్థ ఉపదేశః ముక్త్యర్థావగతేశ్శుద్ధబ్రహ్మవిషయత్వాత్ తత్త్వమసీత్యుపదేశస్థలే బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వాదివర్ణనస్య ఆరోపాపవాదన్యాయేన నిష్ప్రపఞ్చత్వబోధనార్థతయేవాత్ర ప్రకారాంతరేణ సార్థకత్వోపపాదనాయోగాత్ నాపి ప్రవృత్తిరుచ్యుత్పాదనార్థః గుణకీర్తనస్య నిర్గుణవిద్యారుచ్యుత్పాదకత్వాసమ్భవాత్ అతో నిర్గుణవిద్యాప్రకరణే అపహతపాప్మత్వాద్యుక్తేరావిర్భ

ముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమ్.

స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి,
నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతి తరతి శోకం తరతి పాప్మానం
గుహాగ్రంథిభ్యో విముక్తోఽమృతో భవతి.

శం—ముక్తస్సన్ విద్వాన్ పరాత్ అక్షరాత్పూర్వోక్తాత్పరం దివ్యం పుర
యథోక్తలక్షణముపైతి ఉపగచ్ఛతి.

శం—నను శ్రేయస్యనేకే విఘ్నాః ప్రసిద్ధాః అతః క్లేశానామన్యతమే
న్యేన వా దేవాదినా చ విఘ్నితో బ్రహ్మవిదప్యన్యాం గతిం మృతో గచ్ఛ
బ్రహ్మైవ న విద్యయైవ సర్వప్రతిబంధస్యాపనీతత్వాత్ అవిద్యాప్రతిబంధమాత్రం
మోక్షే (మాత్రో హి మోక్షః) నాన్యప్రతిబంధః నిత్యత్వాదాత్మభూతత్వా
తస్మాత్స యః కశ్చిద్ధవై లోకే తత్పరమం బ్రహ్మ వేద సాక్షాదహమేవాస్మీతి స నాన
గతిం గచ్ఛతి దేవైరప్యస్య బ్రహ్మప్రాప్తిం ప్రతి విఘ్నో న శక్యతే కర్తుం అ
హ్యేషాం(స)ప్రభవతి తస్మాద్బ్రహ్మవిద్విద్వాన్ బ్రహ్మైవ భవతి కించ నాస్య విద
ఽబ్రహ్మవిత్కులే భవతి కించ తరతి శోకం అనేకేష్టవైకల్యనిమిత్తం మానసం సంతా
జీవన్నేవాతిక్రాంతో భవతి తరతి పాప్మానం ధర్మాధర్మాఖ్యం గుహాగ్రంథిభ్యో హృదయ
విద్యాగ్రంథిభ్యః విముక్తస్సన్నమృతో భవతీత్యుక్తమేవ భిద్యతే హృదయగ్ర
రిత్యాది.

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౮

రం—విద్యుత్తయా తద్బోధనార్థతయైవ సాఫల్యం వాచ్యం అతశ్చ ముక్తౌ నిర్వి
బ్రహ్మభావాపత్తికథనమసంగతమ్.

రం—(స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీతి) యఏత
రమం బ్రహ్మ వేద వేదనం ధ్యానవిశ్రాంతం ధ్యానం శ్రాంతం ధ్రువస్మృతౌ సా
దృష్టిత్వమభ్యేతి దృష్టిర్భక్తిత్వమృచ్ఛతీత్యుక్తరీత్యా ప్రీతిరూపాపన్నదర్శనసమా
కారోపాసనయుక్తో భవతి సః బ్రహ్మైవ భవతి ఆవిర్భూతబ్రాహ్మరూపో భవతీత్య
ఆనుషంగికం ప్రయోజనమాహ (నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతీతి) అస్య కులే అబ్ర
న్న భవతీత్యర్థః (తరతి శోకం తరతి పాప్మానమితి) స్పష్టోఽర్థః (గుహాగ్రంథిభ్యోవిము
తో భవతి) త్రిగుణాత్మకప్రకృతికారితరాగాదిభ్యో విముక్తస్సన్నావిర్భూతగు
వతి.

తదేతదృచాభ్యుక్తం క్రియావంతశ్శ్రోత్రియా బ్రహ్మ

శం—అథేదానీం బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదానవిధ్యుపదర్శనేనోపసంహారః క్రియతే తదేతత్ విద్యాసమ్ప్రదానవిధానమృచా మంత్రేణాభ్యుక్తం అభిప్రకాశితం క్రియావంతః యథోక్తకర్మానుష్ఠానవంతః శ్రోత్రియాః బ్రహ్మనిష్ఠాః అపరస్మిన్ బ్రహ్మణ్యభియుక్తాః పరబ్రహ్మబుభుత్సవః స్వయమేకర్షిం ఏకర్షినామానమగ్నిం జుహ్వతే జుహ్వతి

ఆ—ఏతద్గ్రంథద్వారకవిద్యాప్రదానేఽయం విధిరాథర్వణికానామితి ప్రకృత

రం—(తదేతదృచాభ్యుక్తం) ఏతద్విద్యాసమ్ప్రదానమభిముఖీకృత్య ఋఙ్మంత్రేణోక్తం (క్రియావంతశ్శ్రోత్రియా ఇతి) నిత్యనైమిత్తికక్రియాయుక్తాః అధీతవేదాః బ్రహ్మ బుభుత్సవః ఏకఋషిశబ్దితం అగ్నిహోత్రం స్వయమేవ జుహ్వతీత్యర్థః. ఏకర్త్విక్సాధ్యత్వాదగ్నిహోత్రస్య ఏకర్షిత్వమిత్యర్థః. యద్వా ఏకస్సచాసావృషిశ్చ ముఖ్యర్షిః పరమాత్మా తథా ప్రాణా ఇత్యత్ర ఋషిశబ్దశ్చ సర్వజ్ఞే తస్మిన్నేవ యుజ్యత ఇతి భాషితత్వాత్ శ్రద్ధయంతః తత్ర శ్రద్ధాయుక్తా ఇత్యర్థః (తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేతేతి) అత్ర విద్యాశబ్దో గ్రంథసందర్భే వర్తతే తేషామేవైతాం బ్రహ్మప్రతిపాదికాం వేదరూపాం విద్యాం ప్రబ్రూయాత్ యైశ్శిరసి అంగారపాత్రధారణలక్షణం ఆథర్వణికానాం వేదవ్రతత్వేన ప్రసిద్ధం యథాశాస్త్రమనుష్ఠితమిత్యర్థః అయం చార్థః స్వాధ్యాయస్య తథాత్వేహీతి సూత్రభాష్యే స్పష్టః. ఇత్థం హి తదధికరణం నానాశాఖాస్వామ్నాతాని వైశ్వానరాక్షరోపాసనాదీని అభ్యాసప్రకరణాంతరాభ్యాం భిద్యంతే ఇతరథా పునశ్శ్రవలక్షణాభ్యాసస్య ప్రకరణాంతరస్య చ వైయర్థ్యప్రసంగాదితి శాఖాంతరాధికరణపూర్వపక్షన్యాయేన పూర్వపక్షే ప్రాప్తే సర్వవేదాంతప్రత్యయం చోదనాద్యవిశేషాత్ సర్వవేదాంతేషు ప్రతీయమానం వైశ్వానరాద్యుపాసనమేకమేవ చోదనాద్యవిశేషాత్. చోదనా తావద్వైశ్వానరముపాసీతేత్యాదికైకరూపైవ బ్రహ్మప్రాప్తిరూపఫలసంయోగోప్యవిశిష్టః ఉపాయస్య రూపమప్యవిశిష్టం వైశ్వానరవిద్యేతి సమాఖ్యాప్యవిశిష్టా అతః ఏకం వా సంయోగరూపచోదనాఖ్యాఽవిశేషాదితి శాఖాంతరాధికరణసిద్ధాంతసూత్రోక్తన్యాయేనోపాసనైక్యమేవ స్వీకృతం భేదాన్నేతి చేదేకస్యామపి శాఖాంతరే అభ్యాసప్రకరణాంతరవశేన విద్యాభేదావశ్యం భావాన్న విద్యైక్యం విద్యైక్యే పునశ్శ్రవణవైయర్థ్యప్రసంగాదితి చేన్న ఏకస్యామపి విద్యాయామధ్యేతృభేదాత్పునశ్శ్రవణసార్థక్యోపపత్తేః న విద్యాభేదః. నను విద్యైక్యే ముండకామ్నాతాక్షరవిద్యాయాశ్శాఖాంతరోదితాక్షరవిద్యైక్యేన తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత శిరోవ్రతం విధివద్యైస్తు చీర్ణమిత్యాథర్వణికమా

నిష్ఠాస్స్వయం జుహ్వతే (త)ఏకర్షిం శ్రద్ధయంతః తేషా

శం—శ్రద్ధయంతః శ్రద్దధానాస్సంతో యే తేషామేవ సంస్కృతాత్మనాం పాత్ర భూతానామేతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత బ్రూయాత్ శిరోవ్రతం శిరస్యగ్నిధారణ లక్షణం యథా ఆథర్వణానాం వేదవ్రతం ప్రసిద్ధం యైస్తు యైశ్చ తచ్చీర్ణం విధివత్

ఆ—పరామర్శకాదేతచ్ఛబ్దాదవగమ్యతే గ్రంథద్వారేణ విద్యాయాః ప్రకృతత్వసమ్బ

రం—త్రానుష్ఠేయశిరోవ్రతాంగత్వం శాఖాంతరాధీతాక్షరవిద్యాయా అపి స్యాత్ న చేష్టాపత్తిః శిరోవ్రతశూన్యానామనాథర్వణికానామక్షరవిద్యానిష్ఠా న స్యాత్ అత ఆథర్వణికమాత్రానుష్ఠేయ శిరోవ్రతాఙ్గక.ముండకామ్నాతాక్షరవిద్యాయాః శాఖాంత రాధీతాక్షరవిద్యా భిద్యత ఇత్యభ్యుపగంతవ్యమితి చేత్ తత్రాహ స్వాధ్యాయస్య తథాత్వే హి సమాచారేఽధికారాచ్చ సవవచ్చ తన్నియమః తథాత్వఇతి నిమిత్త సప్తమీ. స్వాధ్యాయస్య తథాత్వసిద్ధ్యర్థం అధ్యయనజన్యసంస్కార భాక్త్వసిద్ధ్యర్థం శిరోవ్రతోపదేశః శిరోవ్రతాంగకాధ్యయనేన ఉపనిషద్రూపస్వాధ్యాయస్య సం స్కారో భవతి ఉపనిషదధ్యయనాంగం శిరోవ్రతం న విద్యాంగం నైతదచీర్ణ వ్రతో ధీతఇతి శిరోవ్రతస్యాధ్యయనసంయోగావగమాత్ సమాచారాఖ్యే ఆథర్వ ణికగ్రంథే ఇదమపి వేదవ్రతేన వ్యాఖ్యాతమితి శిరోవ్రతే వేదవ్రతశబ్ద ప్రయోగాచ్చాధ్యయనాంగమేవ శిరోవ్రతం న విద్యాంగం సవవచ్చ తన్నియమః యథా సప్త సూర్యాదయశ్శతౌదనపర్యంతాస్సవహోమా ఆథర్వణికైకాగ్నిసమ్బం ధాత్తత్రైవ నియతా భవంతి ఏవం శిరోవ్రతమపి ఆథర్వణికాధ్యయనసమ్బంధాత్త త్రైవ నియతం భవతి దర్శయతి చ దర్శయతి చ శ్రుతిరుపాసనస్య సర్వవేదాంతప్ర త్యయత్వం తథాహి ఛాందోగ్యే తస్మిన్యదంతస్తదన్వేష్టవ్యమిత్యుక్త్వా కిం తత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యమితి ప్రశ్నపూర్వక మపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టః పరమాత్మా తస్మిన్నుపాస్యఇత్యుక్తం తైత్తిరీయకే తు ఛాందోగ్యస్థం ప్రతినిర్దేశముపజీవ్య తత్రాపి 'దహ్రం గగనం విశోకస్తస్మిన్యదంతస్తదుపాసితవ్య'మితి గుణాష్టకవిశిష్టస్య పరమాత్మన ఉపాసనముచ్యతే తదేతదుపజీవనం విద్యైక్యం దర్శయతి ఏవం సిద్ధస్య విద్యైక్యస్య ప్రయోజనముచ్యతే ఉపసంహారోఽర్థాభేదాద్విధిశేషవత్సమానే చ ఏవం సర్వవేదాం తేషు సమానేసత్యుపాసనే వేదాంతాంతరామ్నాతగుణా వేదాంతరే ఉపసంహర్తవ్యాః విధిశేషవదర్థాభేదాత్ యథా ఏకస్మిన్వేదాంతే శ్రుతో వైశ్వానరదహరాదివిధిశేష గుణస్తద్విద్యాసమ్బంధాత్తదుపకారాయానుష్ఠీయతే తథా వేదాంతాంతరోదితోఽపి

మేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత శిరోవ్రతం విధివద్యైస్తు
చీర్ణమ్. ౧౦

తదేతత్సత్యమృషిరంగిరాః పురోవాచనైతదచీర్ణవ్రతో

శం—యథా విధానం తేషామేవ చ వదేత. ౧౦

శం—తదేతత్ అక్షరం పురుషం సత్యమృషిరంగిరా నామ పురా పూర్వం శౌనకాయ విధివదుపసన్నాయ పృష్టవతే ఉవాచ తద్వదన్యోఽపి తథైవ శ్రేయోర్థినే

ఆ—వాన్న సర్వత్ర బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదానమితి సూచయన్నాహ (ఏతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేతేతి.) ౧౦

రం—గుణస్తత్సమ్బంధిత్వావిశేషాదుపసంహర్తవ్యః చశబ్దోఽవధారణే ఏవం గుణోపసంహారపాదాద్యే స్థితమ్. ౧౦

రం—(తదేతత్సత్యమంగిరాః ప్రోవాచేతి) ఏతత్సత్యం అక్షరమంగిరా ఋషిః శౌనకాయ ప్రోవాచ (నైతదచీర్ణవ్రతోఽధీతే) అచీర్ణశిరోవ్రతేనైతన్నాధ్యేతవ్యమిత్యర్థః. తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేతేతి పూర్వమంత్రే అచీర్ణశిరోవ్రతాయ ఏతదధ్యాపనం నిషిద్ధం అస్మింస్తు వాక్యే అచీర్ణశిరోవ్రతస్యాధ్యయనం నిషిధ్యత ఇతి భేదో ద్రష్టవ్యః. ఇయముపనిషత్సర్వాపి భగవత్పరేతి భగవతా బాదరాయణేన సమన్వయాధ్యాయే ద్వాభ్యామధికరణాభ్యాం నిర్ణీతం తథాహి అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తేరిత్యధికరణే అద్రేశ్యమగ్రాహ్యమితి అచేతనధర్మాణాం దృశ్యత్వాదీనాం నిషేధస్తత్ప్రసక్తిమత్యచేతనఏవ అవస్థాంతరాపన్నే యుజ్యతే న తత్ప్రసక్తిశూన్యే పరమాత్మని అబాలః అతరుణఇత్యాది నిషేధాస్తత్ప్రసక్తిమత్యవస్థాంతరాపన్నమనుష్యాదావేవ దృష్టాః న తు తత్ప్రసక్తిశూన్యపాషాణాదౌ కించ అదృశ్యత్వాదివిశిష్టస్య అక్షరస్య పరమపురుషత్వే అక్షరాత్పరతః పరఇతి తతోఽపి పరస్య పురుషస్య శ్రవణం నోపపద్యతే అతః అక్షరాత్పరతః పర ఇతి పురుషగతపరత్వావధితయా అక్షరాదితి నిర్దిష్టస్య భూతయోన్యక్షరస్య పరమపురుషత్వాసమ్భవాదక్షరశబ్దస్య ప్రధానే ప్రసిద్ధేశ్చాదృశ్యత్వాదిగుణకం భూతయోన్యక్షరం ప్రధానమేవ తత్పరతయా నిర్దిశ్యమానః పురుషోఽపి పఞ్చవింశకఏవ న తు పరమపురుషః పరమపురుషస్య అక్షరపరభూతజీవాదపి పరత్వేనావ్యవహితపరత్వాభావాత్ న చాక్షరాత్పరత ఇతి పదయోర్వైయధికరణ్యాశ్రయణేన అక్షరాదపి పరభూతాజ్జీవాత్పరత్వమేవ పురుషస్య ప్రతిపాద్యత ఇతి వాచ్యం అక్షరాత్పరతఇతి పదయోస్స్వకార్యవర్గాపేక్షయా పరభూతే అక్షరే సామానాధికరణ్యేన వృత్తి

౧౦—ముముక్షవే మోక్షార్థం విధివదుపసన్నాయ బ్రూయాదిత్యర్థః. నైతద్గ్రంథరూపమచీర్ణవ్రతః అచరితవ్రతో నాప్యధీతే న పఠతి చీర్ణవ్రతస్య హి విద్యాఫలాయ సంస్కృతా భవతీతి సమాప్తా బ్రహ్మవిద్యా సా యేభ్యో బ్రహ్మాదిభ్యః పారమ్పర్యక్ర

౨౦—సమ్భవే తయోర్వైయధికరణ్యే ప్రమాణాభావాత్ అతోఽత్ర ప్రకృతిజీవావేవ ప్రతిపాద్యేతే న పరమాత్మేతి పూర్వపక్షే అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తేః విశేషణభేదవ్యపదేశాభ్యాం చ నేతరౌ రూపోపన్యాసాచ్చేతి సూత్రైస్త్రిభిస్సిద్ధాన్తః కృతః తేషాం చాయమర్థః. అదృశ్యత్వాదిగుణకః పరమాత్మైవ తద్ధర్మాణాం సర్వజ్ఞత్వాదీనాం యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి వాక్యేనాత్ర ప్రకరణే ఉక్తత్వాత్ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాదినా సిద్ధేన చేతనాచేతనాత్మకనిఖిలప్రపంచోపాదానత్వేన భూతయోన్యక్షరస్య విశేషణాత్ అక్షరాత్పరతః పర ఇతి ప్రకృతిజీవాభ్యాం భేదవ్యపదేశాచ్చ భూతయోన్యక్షరం పరమాత్మైవ న చాక్షరాత్పరత ఇతి పఞ్చమ్యాస్సామానాధికరణ్యాత్ స్వకార్యవర్గాపేక్షయా పరభూతాదక్షరశబ్దితాదవ్యాకృతాత్పరత్వేన తద్భేదసిద్ధావపి న జీవభేదస్సిధ్యతీతి వాచ్యం సామానాధికరణ్యే సతి పరత్వావధిసమర్పకస్వకార్యవర్గవాచిపదాంతరాధ్యాహారప్రసంగాత్. వైయధికరణ్యపక్షే అధ్యాహారాభావాజ్జీవాదపి వైలక్షణ్యప్రతిపాదకత్వేన సార్థక్యసమ్భవే పరతః పదస్య సామానాధికరణ్యాశ్రయణేన స్వకార్యవర్గపరత్వానువాదస్య నిష్ప్రయోజనస్యాశ్రయణాయోగాత్ న చాక్షరాత్పరస్య పురుషస్య పరమాత్మత్వే భూతయోన్యక్షరస్య కథం పరమాత్మత్వం సిధ్యేదితి వాచ్యం అక్షరాత్పరత ఇతి నిర్దిష్టస్యాక్షరస్య 'అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే తథాక్షరాత్సంభవతీహ విశ్వమ్ తథాక్షరాద్వివిధాస్సోమ్య భావాః యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్య'మితి వాక్యనిర్దిష్టభూతయోన్యక్షరాపేక్షయా భిన్నత్వాత్. న చ తత్ర ప్రమాణాభావః 'దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషస్సబాహ్యాభ్యంతరో హ్యజః, అప్రాణో హ్యమనాశ్శుభ్ర' ఇతి పూర్వసందర్భప్రతిపాదితవిశేషణవిశిష్టం భూతయోన్యక్షరం స ఇతి పదేన పరామృశ్య తస్యాక్షరాత్పరతః పరత్వాభిధానాత్, న హి తస్యైవ తతః పరతః పరత్వం సంభవతి. అతః అక్షరాత్పరతః పర ఇతి వాక్యస్థమక్షరపదమవ్యాకృతాభిధాయి న తు భూతయోన్యక్షరాభిధాయి 'అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చంద్రసూర్యా'వితి భగవత్సంబంధితయా ప్రసిద్ధస్య రూపస్య భూతయోన్యక్షరసమ్బంధితయా ఉపన్యాసాచ్చ 'పురుషం వేద సత్యం దివ్యో హ్యమూర్తః పురుష'ఇతి భగవదసాధారణపురుషశబ్దాభ్యాసాచ్చ పరమాత్మైవాత్ర ప్రతిపాద్యత ఇతి నిర్ణీతమ్. తథా యస్మిన్ ద్యౌరితి వాక్యే ఓతం మనస్సహ ప్రాణైశ్చ సర్వైరితి మనః ప్రాణసంబంధిత్వప్రతిపాదనాత్.

ఽధీతే, నమః పరమఋషిభ్యో నమః పరమఋషిభ్యః. ౧౧

ఇతి తృతీయముండకే ద్వితీయః ఖండః.

ముండకోపనిషత్సమాప్తా.

శం—మేణ సమ్ప్రాప్తా తేభ్యో నమః పరమఋషిభ్యః పరమం బ్రహ్మ సాక్షాద్దృష్టవంతో యే బ్రహ్మాదయోఽవగతవంతశ్చ తే పరమర్షయః తేభ్యో భూయోఽపి నమః ద్విర్వచనమత్యంతాదరార్థం ముండకసమాప్త్యర్థం చ. ౧౧

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ముండకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముండక
ద్వితీయఖండభాష్యమ్.

ఆ—అత్రానందగిరీయం నాస్తి. ౧౧

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ముండకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం
తృతీయముండకద్వితీయఖండభాష్యటీకా.

రం—'అరా ఇవ రథనాభౌ సంహతా యత్ర నాడ్యః స ఏషోఽంతశ్చరతే బహుధా జాయమాన' ఇతి జీవలింగాచ్చ భూతయోన్యక్షరప్రకరణం భఙ్క్త్వా జీవపరత్వమేవాస్య సందర్భస్యాశ్రయణీయమితి పూర్వపక్షే 'ద్యుభ్వాద్యాయతనం స్వశబ్దాత్ ముక్తోపసృప్యవ్యపదేశాచ్చ నానుమానమతచ్ఛబ్దాత్ప్రాణభృచ్చ భేదవ్యపదేశాత్ ప్రకరణాత్ స్థిత్యదనాభ్యాం'చేతి షడ్భిస్సూత్రైస్సిద్ధాన్తః కృతః. అయమర్థః ద్యుభ్వాద్యాయతనం పరమాత్మా అమృతస్యైష సేతురితి మోక్షప్రదత్వలక్షణాసాధారణశబ్దశ్రవణాత్ వ్యాపకత్వవాచకస్య ఆత్మశబ్దస్య చ శ్రవణాత్ నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమితి పరమాత్మాసాధారణముక్తప్రాప్యత్వవ్యపదేశాచ్చ పరమాత్మైవ నానుమానం ఆనుమానికం ప్రధానమస్మిన్ ప్రకరణే యథా తత్ప్రతిపాదకశబ్దాభా

రం—వాన్న ప్రతిపాద్యం ఏవం ప్రాణభృత్ జీవోఽపి తత్ప్రతిపాదకశబ్దాభావాన్న ప్రతిపాద్యః జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమితి ప్రకరణప్రతిపాద్యస్యేశస్య జీవభేదవ్యపదేశాచ్చ భూతయోనిప్రకరణాచ్చ తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీతి జీవస్య కర్మఫలాత్తృత్వం పరమాత్మనస్తు తదంతరేణ శరీరే అవస్థానమి పరమాత్మన ఏవ ప్రకరణతాత్పర్యపర్యవసానభూమితయా ఆవిష్కృతత్వాచ్చ పరమాత్మైవ ముండకోపనిషత్ప్రతిపాద్య ఇతి సిద్ధాన్తితం. అతశ్చ ముండకోపనిషద్భగవత్పరేః సిద్ధమ్. ఇయం బ్రహ్మవిద్యా యేభ్యో బ్రహ్మాదిభ్యః పారమ్పర్యేణ ప్రాప్తా తాన్నమస్యతి (నమః పరమఋషిభ్యో నమః పరమఋషిభ్య ఇతి) ద్విర్వచనమాదరార్థం విద్యాసమాప్త్యర్థం చ. ౧౧

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజసిద్ధాన్తనిర్ధారణసార్వభౌమ
శ్రీమద్రంగరామానుజమునివరవిరచితే
ముండకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముండకద్వితీయఖండభాష్యమ్.
తృతీయముండకభాష్యం సమాప్తమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం
భూమావజృంభయత భాష్యసుధాముదారః,
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో
రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్.

శ్రీ పరమాత్మనే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శంకరభాష్యేణ రంగరామానుజభాష్యేణ

కూరనారాయణభాష్యేణ చ యుక్తాయాం

మాండూక్యోపనిషది

ప్రథమః ఖండః.

మంగళాచరణమ్.

శం—ప్రజ్ఞానాంశుప్రతానైః
స్థిరచరనికరవ్యాపిభిర్వ్యాప్య లోకాన్,
భుక్త్వా భోగాన్ స్థవిష్ఠాన్
పునరపి ధిషణోద్భాసితాన్ కామజన్యాన్,

ఆ—పరిపూర్ణపరిజ్ఞానపరితృప్తిమతే సతే,
విష్ణవే జిష్ణవే తస్మై కృష్ణనామభృతే నమః. ౧
శుద్ధానందపదామ్భోజద్వంద్వమద్వంద్వతాస్పదమ్,
నమస్కుర్వే పురస్కర్తుం తత్త్వజ్ఞానమహోదయమ్. ౨
గౌడపాదీయభాష్యం హి ప్రసన్నమివ లక్ష్యతే,
తదర్థతోఽతిగమ్భీరం వ్యాకరిష్యే స్వశక్తితః. ౩
పూర్వే యద్యపి విద్వాంసో వ్యాఖ్యానమిహ చక్రిరే,
తథాపి మందబుద్ధీనాముపకారాయ యత్యతే. ౪

శ్రీగౌడపాదాచార్యస్య నారాయణప్రసాదతః ప్రతిపన్నాన్మాండూక్యోపని దర్థావిష్కరణపరానపి శ్లోకానాచార్యప్రణీతాన్ వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్ భాష్య రశ్చికీర్షితస్య భాష్యస్యావిఘ్నపరిసమాప్త్యాదిసిద్ధయే పరదేవతాతత్త్వానుస్మరణపూర్వకం న్నమస్కారరూపం మఙ్గళాచరణం శిష్టాచారప్రమాణకం ముఖతస్సమాచరన్నర్థాద క్షితమభిధేయాద్యనుబన్ధమపి సూచయతి (ప్రజ్ఞానేత్యాదినా) తత్ర విధిము

పీత్వా సర్వాన్ విశేషాన్
స్వపితి మధురభుఙ్మాయయా భోజయన్నో,

ఆ—ఖేన వస్తుప్రతిపాదనమితి ప్రక్రియాం ప్రదర్శయతి (బ్రహ్మ యత్తన్నతోఽస్మీతి) అస్మదర్థస్య తదైక్యస్మరణరూపం నమనం సూచయతా బ్రహ్మణస్తదర్థస్య ప్రత్యక్త్వం సూచితమితి తత్త్వమర్థయోరైక్యం విషయో ధ్వనితః యచ్ఛబ్దస్య ప్రసిద్ధార్థావద్యోతకత్వాద్వేదాన్తప్రసిద్ధం యద్బ్రహ్మ-తన్నతోఽస్మీతి సమ్బన్ధేన మంగళాచరణమపి శ్రుత్యా క్రియతే బ్రహ్మణోఽద్వితీయత్వాదేవ జనన మరణ కారణాభావాదమృతమజమిత్యుక్తం జననమరణ ప్రబంధస్య సంసారత్వాత్తన్నిషేధేన స్వతోఽసంసారిత్వం దర్శయతా సంసారానర్థనివృత్తిరిహ ప్రయోజనమితి ద్యోతితం యద్యద్వితీయం స్వతోఽసంసారి బ్రహ్మ వేదాన్తప్రమాణకం - తర్హి కథమవస్థాత్రయవిశిష్టా జీవా భోక్తారోఽనుభూయంతే భోజయితా చేశ్వరశ్శ్రూయతే భోజ్యం చ విషయజాతం పృథగుపలభ్యతే, తదేతదద్వైతే విరుధ్యేతేత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మణ్యేవ జీవా జగదీశ్వరశ్చేతి సర్వం కాల్పనికం సంభవతీత్యభిప్రేత్యాహ (ప్రజ్ఞానేతి) ప్రకృష్టం - జన్మాదివిక్రియావిరహితం కూటస్థం జ్ఞానం జ్ఞప్తిరూపం వస్తుప్రజ్ఞానం తచ్చ బ్రహ్మ ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః తస్యాంశవః - రశ్మయః జీవాశ్చిదాభాసాస్సూర్యప్రతిబింబకల్పా నిరూప్యమాణాః బింబకల్పాద్బ్రహ్మణో భేదేనాసన్తః తేషాం ప్రతానాః విస్తారాః తైరపర్యాయమేవాశేషశరీరవ్యాపిభిః తదేవాహ (స్థిరేతి) స్థిరాః - వృక్షాదయః చరాః - మనుష్యాదయః తేషాం నికరః సమూహః తం వ్యాప్తుం శీలమేషామితి తథా తైరితి యావత్ లోకాః లోక్యమానా విషయాః తాన్ వ్యాప్యేతి విషయసంబంధోక్తిః తత్ఫలం కథయతి(భుక్త్వేతి) భోగాః సుఖదుఃఖాదిసాక్షాత్కారాః తేషాం స్థవిష్ఠత్వం స్థూలతమత్వం దేవతానుగృహీతబాహ్యేంద్రియద్వారా బుద్ధేస్తత్తద్విషయాకారపరిణామజన్యత్వం తాన్ భుక్త్వా స్వపితీతి సంబంధః ఏతేన జాగరితం బ్రహ్మణి కల్పితముక్తం తత్రైవ స్వప్నకల్పనాం దర్శయతి (పునరపీతి) జాగ్రద్ధేతు ధర్మాధర్మక్షయానంతర్యం పునశ్శబ్దార్థః స్వప్నహేతుకర్మోద్భవే చ సతీత్యపినోచ్యతే. న చ తత్ర బాహ్యానీన్ద్రియాణి స్థూలా విషయాశ్చ సంతి కింతు ధిషణాశబ్దితబుద్ధ్యా(త్మనో) మనోవాసనాత్మనో విషయా భాసంతే - తాననుభూయ స్వపితీత్యర్థః. తేషాం ప్రాపకముపన్యస్యతి (కామజన్యానితి) కామగ్రహణం కర్మావిద్యయోరుపలక్షణార్థం అవస్థాద్వయకల్పనాం బ్రహ్మణి దర్శయిత్వా తత్రైవ సుషుప్తికల్పనాం దర్శయతి (పీత్వేతి) సర్వే విశేషాః సర్వే విషయాః స్థూలాస్సూక్ష్మాశ్చ జాగరితస్వప్నరూపాః తాన్ పీత్వా - స్వాత్మన్య

మాయాసంఖ్యాతురీయం
పరమమృతమజం బ్రహ్మ యత్తన్నతోఽస్మి. ౧

శం—యో విశ్వాత్మా విధిజవిషయాన్
ప్రాశ్య భోగాన్ స్థవిష్ఠాన్
పశ్చాచ్చాన్యాన్ స్వమతివిభవాన్
జ్యోతిషా స్వేన సూక్ష్మాన్,

ఆ—జ్ఞాతే ప్రవిలాప్య స్వపితి-కారణభావేన తిష్ఠతీత్యర్థః.తత్రానందప్రాధాన్యమభిప్రేత్య విశినష్టి (మధురభుగితి) అవస్థాత్రయస్య మాయాకృతస్య మిథ్యాభూతస్య ప్రతిబింబ కల్పేష్వస్మాసు సంబన్ధితామివాపాద్యాస్మాన్ భోజయద్బ్రహ్మ వర్తతే - అతో బ్రహ్మ ణ్యేవావస్థాత్రయం, తద్వంతో జీవా, మాయావి బ్రహ్మ, చ బ్రహ్మణి పరిశుద్ధే పరి కల్పితం సర్వమిత్యాహ (మాయయేతి) తస్యైవ బ్రహ్మణోఽవస్థాత్రయాతీతత్వేన విజ్ఞప్తిమాత్రత్వం దర్శయతి (తురీయమితి) చతుర్ణాం పూరణం తురీయమితి వ్యుత్పత్తే ర్బ్రహ్మణస్తురీయత్వేన నిర్దేశాత్ప్రాప్తం సద్వితీయత్వమిత్యాశంక్య కల్పితస్థానత్రయ సంఖ్యాపేక్షయా తురీయత్వం న సద్వితీయత్వేనేత్యాహ మాయేతి. మాయావిత్వేన నికృష్టత్వమాశఙ్క్యోక్తం (పరమితి) మాయాద్వారా బ్రహ్మణస్తత్సంబంధేపి స్వరూప ద్వారా న తత్సంబంధోస్తీతి కుతో నికృష్టతేత్యర్థః. ౧

ఆ—విధిముఖేన వస్తుప్రతిపాదనప్రక్రియామవలంబ్య తదర్థేనోపక్రమ్య తస్య త్వమర్థప్రత్యగాత్మమాత్రత్వముక్తం - అభిధేయఫలోక్త్యా సంబన్ధాధికారిణౌ చ సూచితౌ సంప్రతి నిషేధద్వారా వస్తుప్రతిపాదనప్రక్రియామాశ్రిత్య త్వమర్థేనోప క్రమ్య తస్య తదర్థాసంసారిబ్రహ్మమాత్రత్వం ప్రత్యాయయతి (యో విశ్వాత్మేతి) తత్ర త్వమర్థః స్వతస్సిద్ధశ్చిద్ధాతుస్సర్వనామ్నా పరామృశ్యతే. తస్మిన్ జాగరితమారో పితం తముదాహరతి (విశ్వాత్మేతి) విశ్వం - పంచీకృతపంచమహాభూతతత్కార్యా త్మకం స్థూలం జగద్వైరాజం శరీరం తస్మిన్ జాగరితేచాహం మమేత్యభిమానవా నిత్యర్థః. తస్యార్థక్రియాముపన్యస్యతి (విధిజేతి) విధీయత ఇతి విధిః ధర్మః నఞానుబం ధేన తతో వ్యతిరిక్తోఽవిధిః - అధర్మః తాభ్యాం ధర్మాధర్మాభ్యామవిద్యాకామప్రసూ తాభ్యాం విషయాశ్శబ్దాదయో జన్యంతే తాన్ భోగయోగ్యతయా భోగశబ్దితానాది త్యాద్యనుగృహీతబాహ్యేంద్రియద్వారకబుద్ధిపరిణామగోచరతయా స్థూలతమాన్ ప్రాశ్య, సాక్షాదనుభూయ స్థితోఽయం ప్రత్యగాత్మేత్యర్థః. తత్రైవ స్వప్నావస్థామధ్యస్యతి (పశ్చాచ్చేతి) జాగ్రద్ధేతుకర్మక్షయానంతరం స్వప్నహేతుకర్మోద్భవే చ సతి, స్థూలేభ్యో

సర్వానేతాన్ పునరపి శనైః
స్వాత్మని స్థాపయిత్వా

ఆ—విషయేభ్యోఽన్యాన్ అస్మాదేవ హేతోః సూక్ష్మాన్ బాహ్యేంద్రియాణాముపరతత్వాదవిద్యాకామకర్మప్రేరితాత్త్మీయమతిప్రభావాదేవ ప్రసూతానంతఃకరణాత్మనో వాసనామయాన్ ఆదిత్యాదిజ్యోతిషామస్తమితత్వాదాత్మభూతేనైవ జ్యోతిషా విషయీకృతాననుభూయాపఞ్చీకృత పంచమహాభూత తత్కార్యాత్మకం సూక్ష్మం ప్రపంచహైరణ్యగర్భం శరీరం స్వప్నస్థానం చాభిమన్యమానస్తైజసో భవతీత్యర్థః. తత్రైవ సుషుప్తకల్పనాం దర్శయతి(సర్వానితి)స్థూలసూక్ష్మవిభాగేన స్థానద్వయావచ్ఛిన్నాన్ ప్రకృతానేతానశేషానపి విశేషాన్ ఉపాధిద్వయభూతానుపాధిద్వయద్వారకస్థానద్వయసంచారప్రయుక్తశ్రమోద్భవానంతరం తస్యాపి పరిజిహీర్షాయాం శనైః అనుక్రమేణాక్రమేణ వా స్వాత్మని - అజ్ఞాతే కారణాత్మని స్థాపయిత్వా ఉపసంహృత్యావ్యాకృతప్రధానస్సన్ ప్రాజ్ఞో భవతీత్యర్థః. తస్యైవ ప్రత్యగాత్మనః స్థానత్రయవిశిష్టస్య నాంతఃప్రజ్ఞం న బహిః ప్రజ్ఞమిత్యాదిప్రతిషేధశాస్త్రప్రసూతప్రమాణజ్ఞానసమారూఢస్య సర్వానప్యనర్థవిశేషాన్ కార్యకారణరూపాన్ ప్రమాణజ్ఞానప్రభావాదేవ హిత్వా నిరుపాధిక పరిపూర్ణపరిజ్ఞాన పరమాత్మస్వరూపేణ పరినిష్పన్నం తత్త్వం కథయతి (హిత్వేతి) ప్రథమశ్లోకేన ప్రదర్శితప్రణామస్య ప్రత్యూహప్రవాహప్రశమనాత్మకం ప్రయోజనం స్థానత్రయప్రకల్పనాతీతపరవస్తుప్రయుక్తం ప్రార్థయతే ద్వితీయేన (పాత్వితి) నః అస్మాన్ వ్యాఖ్యాతృత్వేన శ్రోతృత్వేన చ వ్యవస్థితాన్ పురుషార్థపరిపన్థితత్కారణ నిరాసపురస్సరం పరమాత్మా ఫరాకృతాశేషకల్పనో నిత్యవిజ్ఞప్తిస్వభావో మోక్షప్రదానేన తద్ధేతుజ్ఞానప్రదానేన చ పరిరక్షతాదిత్యర్థః. కేచిత్తు ప్రకరణచతుష్టయాత్మనో గ్రంథస్య వేదాంతైకదేశసంబద్ధత్వజ్ఞాపనార్థం నిష్ప్రపంచంవాక్యప్రతిపాద్యం బ్రహ్మ ప్రథమశ్లోకేన సూచితం ద్వితీయేన మాండూక్య శ్రుతివ్యాఖ్యానరూపేణాద్యప్రకరణేన ప్రణవమాత్రాణామాత్మపాదానాం చైకీకరణేన ప్రతిపాద్యం బ్రహ్మ సూచితమితి మన్యంతే. న చ ద్వితీయశ్లోకే చతుర్థపాదే వృత్తలక్షణాభావాదసాంగత్యమాశంకనీయం గాథాలక్షణస్య తత్ర సుసంపాదత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. అన్యేత్వాద్యశ్లోకం మూలశ్లోకాంతర్భూతమభ్యుపగచ్ఛంతో ద్వితీయశ్లోకం భాష్యకారప్రణీతమభ్యుపయన్తి తదసత్ ఉత్తరశ్లోకేష్వివాద్యేపి శ్లోకే భాష్యకృతో వ్యాఖ్యానప్రణయప్రసంగాత్. ఓమిత్యేతదక్షర మిత్యాదిభాష్యవిరోధాచ్చ, అపరే

హిత్వా సర్వాన్ విశేషాన్
విగతగుణగణః పాత్వసౌన స్తురీయః ౨

మాండూక్యోపనిషదంతర్గతత్వాభిమతగౌడపాదీయ
ప్రకరణావతారికా.

శం—(ఓమిత్యేతదక్షరమిదం సర్వం తస్యోపవ్యాఖ్యానం) వేదాంతార్థసార సంగ్రహభూతమిదం ప్రకరణచతుష్టయమోమిత్యేతదక్షరమిత్యాద్యారభ్యతే అతఏవ న పృథక్సంబంధాభిధేయప్రయోజనాని వక్తవ్యాని యాన్యేవ తు వేదాంతే సంబంధాభిధేయ ప్రయోజనాని, తాన్యేవేహ భవితుమర్హంతి తథాపి ప్రకరణవ్యాచిఖ్యాసునా సఙ్క్షేపతో వక్తవ్యాని తత్ర ప్రయోజనవత్సాధనాభివ్యఞ్జకత్వేనాభిధేయసంబంధ

ఆ—పునరాద్యేన శ్లోకేన శాస్త్రప్రతిపాద్యపరదేవతాతత్త్వానుస్మరణద్వారేణ నమనక్రియా-ప్రకరణప్రారమ్భోపయోగిత్వేన క్రియతే పరదేవతాభక్తివదపరదేవతా భక్తేరపి విద్యాప్రాప్తావంతరంగత్వస్య శాస్త్రీయస్య శిష్యశిక్షాయై జ్ఞాపనార్థమవస్థాత్రయాతీతాన్నిత్యసిద్ధవిజ్ఞానమూర్తేరాచార్యాన్మోక్షౌపయికజ్ఞానప్రాప్తిః ఆచార్యవాన్ పురుషో వేదేత్యాదిశ్రుత్యవష్టమ్భేన ముముక్షుణా ప్రార్థ్యతఇతి ద్వితీయశ్లోకేన కల్పయంతీతి. ౨

ఆ—యదుద్దిశ్య మంగళాచరణం కృతం, తన్నిర్దేష్టుమాదౌ వ్యాఖ్యేయస్య ప్రతీకం గృహ్ణాతి (ఓమిత్యేతదితి) ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాదిప్రకరణ చతుష్టయవిశిష్టమిదమారభ్యతే వ్యాఖ్యాయతేస్మాభిరిత్యుద్దేశ్యం ప్రతిజానీతే కిమిదం శాస్త్రత్వేన వా ప్రకరణత్వేన వా వ్యాచిఖ్యాసితం నాద్యః శాస్త్రలక్షణాభావాదస్యాశాస్త్రత్వాత్ ఏకప్రయోజనోపనిబద్ధమశేషార్థప్రతిపాదకం హి శాస్త్రం అత్ర చ మోక్షలక్షణైక ప్రయోజనవత్త్వేపి నాశేషార్థప్రతిపాదకత్వం న ద్వితీయః ప్రకరణలక్షణాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదాంతేతి) శాస్త్రం వేదాంతశబ్దార్థః తస్యార్థః అధికారినిర్ణయగురూపసదనపదార్థద్వయతదైక్యవిరోధపరిహారసాధనఫలాఖ్యః తత్ర సారః జీవపరైక్యం తస్య సమ్యగ్గ్రాహ్యస్సఙ్గ్రహః సంశయవిపర్యాసాదిప్రతిబంధవ్యుదాసేన తదుపాయోపదేశో యస్మిన్ ప్రకరణే తత్తథేతి యావత్. తథాచ శాస్త్రైకదేశసంబద్ధం శాస్త్రకార్యాంతరే స్థితమిదం ప్రకరణత్వేన వ్యాఖ్యాతుమిష్టం నిర్గుణవస్తుమాత్రప్రతిపాద

శం—శాస్త్రం పారంపర్యేణ విశిష్టసంబంధాభిధేయ ప్రయోజనవద్భవతి కింపునస్తత్ప్ర
యోజనమితి ఉచ్యతే రోగార్తస్యేవ రోగనివృత్తౌ స్వస్థతా-తథా దుఃఖాత్మకస్యాత్మనో
ద్వైతప్రపంచోపశమే స్వస్థతా అద్వైతభావః ప్రయోజనం ద్వైతప్రపంచస్యావిద్యా
కృతత్వాద్విద్యయా తదుపశమస్స్యాదితి బ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనాయాస్యారంభః
క్రియతే యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి యత్ర వాన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోన్యత్పశ్యేద
న్యోన్యద్విజానీయాత్ యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కంపశ్యేత్తత్కేన

ఆ—కత్వాత్. తత్ప్రతిపాదనసక్షేపస్య చ కార్యాంతరత్వాత్ప్రకరణలక్షణస్య చాత్ర
సంపూర్ణత్వాదిత్యర్థః. ప్రకరణత్వేపి నిర్విషయత్వాదిప్రయుక్తమవ్యాఖ్యేయత్వమాశ
ఙ్క్యాహ (అతఏవేతి) ప్రకరణత్వాదేవ ప్రకృతశాస్త్రాద్భేదేన సమ్బంధాదీనామ
వాచ్యత్వేపి ప్రకరణప్రవృత్త్యఙ్గతయా తాని త్వవశ్యం వక్తవ్యానీత్యాశఙ్క్య శాస్త్రీ
యసంబంధాదీనాం తదీయే ప్రకరణేఽర్థాత్ప్రాప్తత్వాన్నాస్తి వక్తవ్యత్వం అర్థస్య
పునరుక్తేరిత్యాహ(యాన్యేవేతి)శ్రోతారో హి శాస్త్రీయం ప్రకరణం ప్రతిపద్యమానాః
శాస్త్రీయాణ్యేవ సంబంధాదీని అత్ర వచనాభావేపి బుధ్యమానాః ప్రవృత్తిం తస్మిన్
ప్రకుర్వంతీత్యర్థః, తర్హి ప్రకరణకర్తృవదేవ తద్భాష్యకృతాపి విషయాదీనామత్రా
వక్తవ్యత్వాద్భాష్యకృతో విషయాద్యుపన్యాసాయాసో వృథా స్యాదిత్యాశంక్యాహ
(తథాపీతి) ప్రకరణకర్తురవక్తవ్యాన్యపి తద్భాష్యకృతా తాని సక్షేపతో వక్తవ్యానీతి
వ్యాఖ్యాతౄణాం సమ్మతం ద్వాభ్యామనుక్తత్వే తేష్వనాశ్వాసాశఙ్కావకాశాదిత్యర్థః
భాష్యకృతా ప్రయోజనాదీనాం వక్తవ్యత్వే సిద్ధే శాస్త్రప్రకరణయోర్మోక్షలక్షణ
ప్రయోజనవత్త్వం ప్రతిజానీతే (తత్రేతి) ప్రయోజనవచ్ఛాస్త్రమితి సంబంధః శాస్త్ర
గ్రహణం ప్రకరణోపలక్షణార్థం మోక్షలక్షణం ఫలం బ్రహ్మజ్ఞానస్యేష్యతే న శాస్త్ర
ప్రకరణయోరిత్యాశఙ్క్యాహ (సాధనేతి) సత్యం మోక్షస్య సాధనం బ్రహ్మాత్మైకత్వ
జ్ఞానం తస్య జనకం శాస్త్రాదితద్భావేన జ్ఞానవ్యవధానేన మోక్షఫలవద్భవతి శాస్త్రా
దీత్యర్థః. తథాపి బ్రహ్మణా విషయేణ సంబంధో వేదాంతానామేవేష్యతే తత్కథమభి
ధేయసంబద్ధం శాస్త్రాదీత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మవిచారమంతరేణ తజ్జ్ఞానజనకత్వాయోగాత్త
జ్జ్ఞానజననద్వారా విషయసంబంధసిద్ధిరిత్యాహ (అభిధేయేతి) ఉక్తం జ్ఞానవ్యవహిత
ప్రయోజనాది శాస్త్రాదేరుపసంహరతి (పారమ్పర్యేణేతి) తత్ర సంబంధో బ్రహ్మజ్ఞానం
శాస్త్రాదినా జన్యమేవేత్యయోగవ్యవచ్ఛేదాదుక్తః శాస్త్రాదినైవ జన్యమిత్యయోగవ్యవ
చ్ఛేదాద్విషయోపి దర్శితః. యదుక్తం ప్రయోజనవత్త్వం, తదాక్షిపతి (కిం పునరితి)

శం—కం విజానీయాదిత్యాది శ్రుతిభ్యోఽస్యార్థస్య సిద్ధిః తత్ర తావదోఙ్కారనిర్ణయాయ ప్రథమం ప్రకరణమాగమప్రధానమాత్మతత్త్వప్రతిపత్త్యుపాయభూతం యస్య ద్వైతప్రపంచస్యోపశమేఽద్వైతప్రతిపత్తిః రజ్జ్వామివసర్పాదివికల్పోపశమే రజ్జుతత్త్వప్రతిపత్తిః, తస్య ద్వైతస్య హేతుతో వైతథ్యప్రతిపాదనాయ ద్వితీయం ప్రకరణం

ఆ—సాధ్యత్వే స్వర్గవదనిత్యత్వం నిత్యత్వే సాధనానధీనత్వాన్న తాదర్థ్యేన శాస్త్రాది ప్రయోక్తవ్యమిత్యర్థః. మోక్షస్యాత్మస్వరూపత్వాన్నానిత్యత్వం నాపి సాధనానర్థక్యం స్వరూపభూతమోక్షప్రతిబంధనివర్తకత్వేనార్థవత్త్వాదిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) యథా దేవదత్తస్య జ్వరాదినా రోగేణాభిభూతస్య స్వస్థతా స్వరూపాదప్రచ్యుతిరూపా స్వరూపభూతైవ ప్రాగపి సతీ రోగప్రతిబద్ధాఽసతీవ స్థితా చికిత్సాశాస్త్రోపాయప్రయోగవశాత్ ప్రతిబంధభూతరోగాపగమే సత్యభివ్యజ్యతే న హి తత్రోపాయవైయర్థ్యం ప్రతిబంధప్రధ్వంసార్థత్వాత్ న చానిత్యత్వం స్వస్థతాయాశ్శఙ్క్యతే, తస్యాస్తదసాధ్యత్వాదిత్యుక్తేఽర్థే దృష్టాంతమాహ (రోగార్తస్యేవేతి) యథోదితదృష్టాంతానురోధాదాత్మనః స్వతస్సముత్ఖాతనిఖిలదుఃఖస్య నిరతిశయానందైకతానస్యాపి స్వావిద్యాప్రసూతాహఙ్కారాదిద్వైతప్రపంచసంబంధాదాత్మని దుఃఖమారోప్యాహం దుఃఖీ సుఖం మయా ప్రాప్తవ్యమితి ప్రతిపద్యమానస్య పరమకారుణికాచార్యోపదిష్టవాక్యోత్థాద్వైతవిద్యాతో ద్వైతనివృత్తౌ ప్రతిబంధప్రధ్వంసే స్వభావభూతా పరమానందతా నిరస్తసమస్తానర్థతా చ స్వారస్యేనాభివ్యక్తా భవతి సా చ స్వస్థతా పరిపూర్ణవస్తుస్వభావాన్నాతిరిచ్యతే తదిదం శాస్త్రీయం ప్రయోజనం తస్య చ స్వరూపత్వేనాసాధ్యత్వాన్నానిత్యత్వం శఙ్కితవ్యం. న చ సాధనవైయర్థ్యం ప్రదర్శితప్రతిబంధనివృత్తిఫలత్వాదితి దార్ష్టాంతికమాహ (తథేతి) నను ద్వైతస్యాహఙ్కారాద్యాత్మనో వస్తుత్వాద్వస్తునశ్చ విద్యానపోహ్యత్వాన్నిత్యనైమిత్తికకర్మాయత్తత్వాత్తన్నివృత్తేరలం విద్యార్థేన ప్రకరణారంభేణేతి తత్రాహ (ద్వైతేతి) ఆత్మావిద్యాకృతస్య ద్వైతస్యాత్మవిద్యయా కారణనివృత్త్యా నివృత్తేరాత్మవిద్యాభివ్యక్తయే శాస్త్రారమ్భో యుజ్యతే న చ ద్వైతస్యావిద్యాకృతస్య విద్యాపనోద్యత్వే ప్రమాణమస్తీత్యాశఙ్క్యాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయినీం శ్రుతిముదాహరతి (యత్ర హీతి) ఇవశబ్దాభ్యామవిద్యావస్థాయాం ప్రతిభాతద్వైతస్య తత్ప్రతిభానస్య చాభాసత్వేనావిద్యామయత్వముచ్యతే (ఆత్మైవాభూదితి) విదుషో విద్యావస్థాయాం కర్తృకరణాదిసర్వమాత్మమాత్రం నాతిరిక్తమస్తీత్యుక్త్వా విద్యాద్వారా సర్వస్య ద్వైతస్యాత్మమాత్రత్వవచనాద్విద్యానిమిత్త

శం—తథా అద్వైతస్యాపి వైతథ్యప్రసంగప్రాప్తౌ యుక్తితస్తథాత్వదర్శనాయ ప్రకరణం తృతీయం అద్వైతస్య తథాత్వప్రతిపత్తిప్రతిపక్షభూతాని యాని వాదాంతరాణ్యవైదికాని తేషామన్యోన్యవిరోధిత్వాదతథార్థత్వేన తదుపపత్తిభిరేవ నిరాకరణాయ చతుర్థం ప్రకరణమ్.

ఆ— కార్యకారణాత్మకద్వైతనివృత్తిరాత్మైవేత్యభిలప్యతే తథా చ విద్యాతోఽద్వైతనివృత్తినిర్దేశాత్తస్యాఽవిద్యాత్వమవద్యోత్యతే ఆదిశబ్దాత్ నేహ నానేత్యధిష్ఠాననిష్ఠాత్యంతాభావప్రతియోగిత్వం ద్వైతస్యాభిదధద్వాక్యం వాచారంభణవాక్యం చ గృహీతం (అస్యార్థస్యేతి) ద్వైతగతావిద్యాకృతత్వస్యేత్యర్థః. విషయప్రయోజనాద్యనుబంధోపన్యాసముఖేన గ్రంథారంభే స్థితే సతి ఆదౌ ప్రకరణచతుష్టయస్య ప్రత్యేకమసంకీర్ణం ప్రమేయం ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం సూచయితవ్యమిత్యాహ (తత్ర తావదితి) ఓంకారప్రకరణస్యాసంకీర్ణం ప్రమేయం సంగృహ్ణాతి (ఓంకారేతి) తన్నిర్ణయాయ ప్రకరణమారబ్ధమిత్యయుక్తం తన్నిర్ణయే ప్రమాణాభావాత్తస్య చానుపయోగిత్వాత్ ఆత్మప్రతిపత్తిర్హి పురుషార్థోపయోగినీత్యాశంక్యాగమేత్యాదివిశేషణద్వయం ఆగమప్రధానం తదుపదేశప్రధానమాండూక్యోపనిషద్వ్యాఖ్యానరూపం తేన తత్ర ప్రామాణ్యాదుక్తో నిర్ణయస్సేత్స్యతి. న త్విదం యుక్తిప్రధానం యుక్తిలేశస్య సతోఽపి గుణత్వాదప్రధానత్వాత్. న చాయమోంకారనిర్ణయో నోపయుజ్యతే. యదాత్మనస్తత్త్వమనారోపితరూపం తత్ప్రతిపత్తావుపాయత్వాత్ తత్ప్రతిపత్తేశ్చ ముక్తిఫలత్వాత్, అతశ్చాద్యం ప్రకరణమోంకారనిర్ణయావాంతరఫలద్వారేణ తత్త్వజ్ఞానే పరమఫలే పర్యవస్యతీత్యుపదేశవశాదధిగంతవ్యమిత్యర్థః. వైతథ్యప్రకరణస్యావాన్తరవిషయవిశేషం దర్శయతి (యస్యేతి) ఆరోపితనిషేధే సత్యనారోపితప్రతిపత్తిస్స్వాభావికీత్యత్ర దృష్టాంతమాహ (రజ్జ్వామివేతి) హేతుతః దృశ్యత్వా(ద్యం)తవత్త్వాదియుక్తివశాదిత్యర్థః. అద్వైతప్రకరణస్యార్థవిశేషముపన్యస్యతి (తథా అద్వైతస్యాపీతి) తస్యాపిద్వైతవద్వ్యవస్థానుపపత్త్యా మిథ్యాత్వప్రసంగశ్శంక్యతే తస్యాం సత్యామౌపాధికభేదావ్య(ద్య)వస్థాయాస్సుస్థత్వాదవ్యభిచారాదియుక్తివశాదద్వైతస్య పరమార్థత్వం ప్రతిపాదయితుం తృతీయం ప్రకరణమిత్యర్థః. అలాతశాన్తిప్రకరణస్యార్థవిశేషం కథయతి (అద్వైతస్యేతి) తస్య తథాత్వం అబాధితత్వేన వస్తుత్వం తత్ప్రతిపక్షత్వం పక్షాంతరాణామిత్యత్ర హేతుమాహ (అవైదికానీతి) తేషాం నిరాకార్యత్వే హేతుమాహ (అతథార్థత్వేనేతి) మిథ్యాద్వైతనిష్ఠత్వేనేత్యర్థః. తదుపపత్తిభిరేవ నిరాకరణే హేతుమాహ (అన్యోన్యేతి) పక్షాంతరప్రతిషేధముఖేనాద్వైతమేవ ద్రఢయితుమంత్యం ప్రకరణమిత్యర్థః.

మూలః ఓమ్ః—

ఓమిత్యేతదక్షరమిదగ్ సర్వం తస్యోపవ్యాఖ్యానం భూతం

శం—కథం పునరోఙ్కారనిర్ణయ ఆత్మతత్త్వప్రతిపత్త్యుపాయత్వం ప్రతిపద్యత ఇతి ఉచ్యతే ఓమిత్యేతత్ 'ఏతదాలంబనం ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కారః తస్మాద్విద్వానేతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతి ఓమిత్యాత్మానం

ఆ—ఓఙ్కారనిర్ణయద్వారేణాత్మప్రతిపత్త్యుపాయభూతమాద్యం ప్రకరణమిత్యయుక్తం - తన్నిర్ణయస్య తద్ధీహేతుత్వాయోగాత్ నఖల్వర్థాంతరజ్ఞానమర్థాంతరజ్ఞానే వ్యాప్తిమంతరేణోపయుజ్యతే, న చాత్ర ధూమాగ్న్యోరివ వ్యాప్తిరుపలభ్యతే న చాత్మకార్యత్వమోఙ్కారస్య యుక్తం - ఆకాశాదేరవిశేషాత్ తస్య చ సర్వాత్మత్వే నాత్మవత్తత్కార్యత్వవ్యాఘాతాదితి మన్వానస్సన్ ప్రథమప్రకరణార్థం ప్రాగుక్తమాక్షిపతి (కథమితి) న వయమనుమానావష్టంభాదోంకారనిర్ణయమాత్మప్రతిపత్త్యుపాయమభ్యుపగచ్ఛామః యేన వ్యాప్త్యభావో దోషమావహేత్ కింతు శ్రుతిప్రామాణ్యాత్తన్నిర్ణయః తద్ధీహేతురితి పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) తత్ర మృత్యునా నచికేతసం ప్రతి ఓమిత్యేతదిత్యనేన వాక్యేన బ్రహ్మత్వేనోమిత్యేతదుపదిష్టం సమాహితేనోఙ్కారోచ్చారణే యచ్చైతన్యం స్ఫురతి - తదోఙ్కారసామీప్యాదేవ శాఖాచన్ద్రన్యాయేనాంకారశబ్దేన లక్ష్యతే - తేన లక్షణయోఙ్కారనిర్ణయో బ్రహ్మధీహేతురితి వివక్షిత్వా శ్రుతిముదాహరతి (ఓమిత్యేతదితి) ప్రతిమాయాం విష్ణుబుద్ధివదోఙ్కారో బ్రహ్మబుద్ధ్యోపాస్యమానో బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయో భవతీత్యభిప్రేత్య వాక్యాన్తరం పఠతి (ఏతదాలంబనమితి) కించ - అయమోఙ్కారో యదా పరాపరబ్రహ్మదృష్ట్యోపాస్యతే-

ఆతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమంచితోరస్థలం శ్రియా,
అంజనాచలశృంగారమంజలిర్మమ గాహతామ్.
వ్యాసం లక్ష్మణయోగీంద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్ గురూనపి,
మాండూక్యోపనిషద్వ్యాఖ్యాం కరిష్యే విదుషాం ముదే.

రం—(ఓమిత్యేతదక్షరమిదం సర్వం తస్యోపవ్యాఖ్యానం) అకారఉకారమకారార్ధమాత్రాత్మకపాదచతుష్టయవత్యోఙ్కారే అనిరుద్ధప్రద్యుమ్నసంకర్షణవాసుదేవా

కూ—ముముక్షోరధికారిణో నిఖిలక్లేశనివృత్తిపూర్వకం పరమానందావాప్తయే సమస్తవ్యస్తప్రణవప్రతిపాద్యభగవదుపాసనం వక్తుం ప్రవృత్తేయం ఆదౌ సమస్తప్రణవప్రతిపాద్యం తావదాహ (ఓమిత్యేతదితి) ఏతదితి శ్రవణాద్యదిత్యన్వేతి ఓమితి-

శం—యుంజీత ఓమితి బ్రహ్మ ఓఙ్కార ఏవేదం సర్వమి'త్యాదిశ్రుతిభ్యః రజ్జ్వాదిరివ సర్పాదివికల్పస్యాస్పదోఽద్వయ ఆత్మా పరమార్థతస్సన్ ప్రాణాదివికల్పస్యాస్పదో యథా తథా సర్వోఽపి వాక్ప్రపంచః ప్రాణాద్యాత్మవికల్పవిషయ ఓంకార ఏవ స చాత్మస్వరూప మేవ తదభిధాయకత్వాత్ ఓఙ్కారవికారశబ్దాభిధానాభిధేయశ్చ సర్వః ప్రాణాదిరాత్మ వికల్పోఽభిధానవ్యతిరేకేణ నాస్తి. వాచారంభణం వికారో నామధేయం తదస్యేదం

ఆ—తదా తజ్జ్ఞానోపాయతాముపారోహతీతి మత్వా పునశ్శ్రుతిం దర్శయతి(ఏతద్వా ఇతి)కించ - సమాధినిష్ఠో యదోమిత్యుచ్చార్యాత్మానమనుసంధత్తే, తదా స్థూలమకార ముకారే సూక్ష్మే తం చ కారణే మకారే, తమపి కార్యకారణాతీతే ప్రత్యగాత్మన్యుప సంహృత్య తన్నిష్ఠో భవతీత్యనేన ప్రకారేణోఙ్కారస్య తత్ప్రతిపత్త్యుపాయతేతి విధాంతరేణాహ (ఓమిత్యాత్మానమితి) కించ యోఽయం స్థాణుస్సపుమానితి వద్యదేతదో మిత్యుచ్యతే - తద్బ్రహ్మేతి బాధాయాం సామానాధికరణ్యేన సమాహితో బ్రహ్మ బోధ్యతే - తథాచ యుక్తమోఙ్కారస్య బ్రహ్మజ్ఞానే హేతుత్వమిత్యాహ (ఓమితి బ్రహ్మేతి) కించ సర్వాస్పదత్వాదోఙ్కారస్య బ్రహ్మణశ్చ తథాత్వా దేకలక్షణత్వాద నన్యత్వాసిద్ధేరోంకారప్రతిపత్తిర్బ్రహ్మప్రతిపత్తిరేవేత్యాహ(ఓంకార ఏవేతి) ఓమితీదం సర్వమిత్యాదివాక్యాంతరసంగ్రహార్థమాదిపదం ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యో బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపా యత్వమోఙ్కారస్య (ప్రమిత)ప్రతిపాదిత-మితి శేషః. నను స్వానుగతప్రతిభాసే సన్మాత్రే చిదాత్మని ప్రాణాదివికల్పస్య కల్పితత్వాదాత్మనస్సర్వాస్పదత్వం - న పునరో ఙ్కారస్య తదస్తి - అననుగమాదితి - తత్రాహ (రజ్జ్వాదిరివేతి) యథా రజ్జుశ్శుక్తి రిత్యాదిరధిష్ఠానవిశేషః సర్పో రజతమిత్యాది వికల్పస్యాస్పదోఽభ్యుపగతః - తథాత్మా ఽద్వయత్వాన్మిథ్యాత్వే హేత్వభావాత్పరమార్థసత్స్వభావో వక్ష్యమాణస్తస్య ప్రాణాది వికల్పస్యాస్పదోఽభ్యుపగమ్యతే యథైష దృష్టాంతః తథైవ ప్రాణాదిరాత్మవికల్పోఽయః-

రం—పరపర్యాయవిశ్వతైజసప్రాజ్ఞ తురీయాఖ్యపాదచతుష్టయయుక్త బ్రహ్మదృష్టివిధా నాయ ఇదం ప్రకరణమారభ్యతే, ఓమిత్యేతదక్షరమిదం సర్వం-చేతనాచేతనాత్మకమిదం

కూ—ఉక్తమితి శేషః ఓతం జగదస్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యా ఓమిత్యుక్తం యద్బ్రహ్మ - తద క్షరంసత్యం ఇదంశబ్దవాచ్యస్య సర్వస్య చిదచిదాత్మకప్రపంచస్యాక్షరే ఓతత్వాత్ సర్వం కేన నిమిత్తేనాఙ్కారవాచ్యం బ్రహ్మాక్షరముచ్యత ఇత్యతో న క్షరతీత్యక్షరమితి వ్యుత్ప త్త్యా కాలత్రయేప్యేకప్రకారతయా నిత్యత్వేనేతి భావేన ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం ప్రవృత్తి నిమిత్తమాహ (తస్యేతి) విశిష్యాఖ్యాయతేఽనేనేతి వ్యాఖ్యానం - ప్రవృత్తినిమిత్తం

శం—వాచా తంత్యా నామభిర్దామభిస్సర్వం సితం సర్వం హీదం నామనీత్యాదిశ్రుతి
భ్యః అతఆహ(ఓమిత్యేతదక్షరమిదం సర్వమితి)యదిదమర్థజాతమభిధేయభూతం తస్యాభి
ధానావ్యతిరేకాత్ అభిధానస్య చోఙ్కారావ్యతిరేకాత్ ఓఙ్కారఏవేదం సర్వం
పరం చ బ్రహ్మాభిధానాభిధేయోపాయపూర్వకమేవ గమ్యత ఇత్యోఙ్కార ఏవ తస్య

ఆ— తద్విషయస్సర్వో వాక్ప్రపంచో యథోక్తోఙ్కారమాత్రాత్మకస్తదాస్పదో
గమ్యతే న చ జగతోఙ్కారస్యాననుగమః ఓంకారేణ సర్వా వాక్ సంతృణ్ణేతి
శ్రుతేః అతో యుక్తమోఙ్కారస్య సర్వాస్పదత్వమిత్యర్థః. నన్వర్థజాతస్యాత్మాస్పద
త్వాదోఙ్కారాస్పదత్వాచ్చ వాక్ప్రపంచస్య ప్రాప్తమాస్పదద్వయమితి నేత్యాహ
(స చేతి) ఆత్మవాచకత్వేపి నాస్యోఙ్కారస్యాత్మమాత్రత్వం - తద్వాచకస్య తన్మా
త్రత్వమితి వ్యాప్త్యభావాత్, ప్రాణాదేరాత్మవికల్పస్యాభిధానవ్యతిరేకదర్శనాదిత్యా
శఙ్క్యాహ (ఓంకారేతి) తస్య వికారస్సర్వో వాగ్విశేషః అకారో వై సర్వా వాగితి
శ్రుతేః, ఓంకారస్య చ తత్ప్రధానత్వాత్ - తేన ప్రాణాదిశబ్దేన వాచ్యః ప్రాణాది
రాత్మవికల్పస్సర్వః స్వాభిధానవ్యతిరేకేణ నాస్తి తచ్చాభిధానం ప్రాణాదిశబ్దవిశేషాత్మక
మోఙ్కారవికారభూతమోంకారాతిరేకేణ న సంభవతీత్యోంకారమాత్రం సర్వమితి
నిశ్చీయతే - ఆత్మనోపి తద్వాచ్యస్య తన్మాత్రత్వాభిధానాదిత్యర్థః. శబ్దాతిరిక్తార్థాభావే
శబ్దస్యార్థవాచకత్వానుపపత్తేః, ఏక(త్ర)త్వే విషయవిషయిత్వాయోగాన్నిర్వికల్పం
సన్మాత్రం వస్తు వాచ్యవాచకవిభాగశూన్యం పర్యవస్యతీత్యభిప్రేత్య కార్యస్య వస్తుతో
ఽసత్త్వే ప్రమాణమాహ (వాచారంభణమితి) కార్యస్య సర్వస్యైవమిథ్యాత్వేపి కథ
మోఙ్కారనిర్ణయస్య బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదస్యేతి) తత్
ఇదం వికారజాతం - అస్య బ్రహ్మణస్సంబన్ధి వాచా - సామాన్యరూపయా తంత్యా -
ప్రసారితరజ్జుతుల్యయా సితం బద్ధం వ్యాప్తమితి సంబంధః శబ్దసామాన్యేనార్థసామా
న్యస్య వ్యాప్తావపి కథమర్థవిశేషస్య శబ్దవిశేషవ్యాప్తిరిత్యాశంక్యాహ (నామభిరితి)
నామభిః శబ్దవిశేషైర్దామభిః దామస్థానీయైః విశేషరూపమపీదమర్థజాతం వ్యాప్తం వక్త

రం—సర్వం జగదోఙ్కారరూపమేవ తద్యథా శంకునా సర్వాణి పర్ణాని సంతృణ్ణాన్యే
వమోంకారే సర్వావాక్సంతృణ్ణా ఓంకారఏవేదం సర్వమితి శ్రుత్యంతరాత్ తస్యోప

కూ—తస్య-ఓమిత్యేతత్ప్రతిపాద్యస్యాక్షరశబ్దార్థత్వే ఉపపన్నం వ్యాఖ్యానముచ్యత
ఇత్యర్థః. తత్కిమిత్యతఆహ(భూతమితి)ఓమిత్యుక్తం బ్రహ్మభూతం అతీతకాలేపి విద్యమా
నంభవత్ - వర్తమానకాలేపి సత్ భవిష్యత్ ఆగామికాలేపి సత్ శశ్వదేకప్రకారమితి
యావత్ అతోఽక్షరముచ్యతఇత్యర్థః. ఇతిశబ్దస్యోపవ్యాఖ్యానమిత్యన్వయః యదక్షరస్య

శం—ఏతస్య పరాపరబ్రహ్మరూపస్యాక్షరస్యామిత్యేతస్యోపవ్యాఖ్యానం బ్రహ్మప్ర
పత్త్యుపాయత్వాద్బ్రహ్మసమీపతయా విస్పష్టం ప్రకథనముపవ్యాఖ్యానం ప్రస్తుతం వే
తవ్యమితి వాక్యశేషః. (భూతం భవద్భవిష్యదితి) కాలత్రయపరిచ్ఛేద్యం యత్ తదప్యో

ఆ—వ్యం న్యాయస్య తుల్యత్వాదిత్యర్థః. ఉక్తమర్థం సమర్థయతే (సర్వం హీతి)ఇద
హి సర్వం - సామాన్యవిశేషాత్మకమర్థజాతం సామాన్యవిశేషరూపేణ నామ్నా నీయతే
వ్యవహారపథం ప్రాప్యతే - తేన నామనీత్యుచ్యతే తదేవం వాగనురక్తబుద్ధిబోధ్యతా
ద్వాఙ్మాత్రం సర్వం వాగ్జాతం చ సర్వమోంకారానువిద్ధత్వాదోంకారమాత్రం
చోఙ్కారఉపాసనే (లక్షణాది) నాత్మధీహేతురిత్యాద్యప్రకరణారంభస్సంభవతీత్యర్థ
తద్యథా శఙ్కునేతి శ్రుతిసంగ్రహార్థమాదిపదం ప్రతిజ్ఞాతప్రథమప్రకరణార్థసిద్ధిరి
శేషః. అర్థముపపాద్య తస్మిన్నర్థే శ్రుతిమవతారయతి (అతఆహేతి) శ్రుతిం వ్యాచ
(యదిదమితి) తదిదం సర్వమోంకారఏవేతి సంబంధః అభిధానస్యాభిధేయతయా వ్య
స్థితమర్థజాతమోంకారఏవేత్యత్ర హేతుమాహ (తస్యేతి) తథాపి పృథగభిధానభే
స్థాస్యతి నేత్యాహ (అభిధానస్యేతి) వాచ్యం వాచకం చ సర్వమోంకారమాత్రమిత
భ్యుపగమేపి పరం బ్రహ్మ పృథగేవ స్థాస్యతీత్యాశంక్యాహ (పరం చేతి) యద్ధి ప
కారణం బ్రహ్మ తచ్చేదవగమ్యతే తదా కించిదభిధానం - తేనేదమభిధేయమిత్యే
మాత్మకోపాయపూర్వకమేవ తదధిగమః అభిధేయం చ స్వాభిధానావ్యతిరిక్తం
తత్పునరోంకారమాత్రమిత్యుక్తత్వాద్వాచ్యం బ్రహ్మాపి వాచకాభిన్నం తన్మాత్రమే
భవిష్యతి యత్ర తు కార్యకారణాతీతే చిన్మాత్రే వాచ్యవాచకవిభాగో వ్యావర్తే
తత్ర నాస్త్యోంకారమాత్రత్వం ఓఙ్కారేణ లక్షణయా తదవగమాంగీకారాదిత్య
తస్యేత్యాదిశ్రుతిమవతార్య వ్యాకరోతి (తస్యేతి) భూతమిత్యాదిశ్రుతిం గృహీత
వ్యాచష్టే (కాలేతి) వాచ్యస్య వాచకాభేదాత్తస్య చోంకారమాత్రత్వాదిత్యు
న్యాయః-కాలత్రయాతీతమోంకారాతిరిక్తం జడం వస్తు నాస్త్యేవ - ప్రమాణాభా

రం—వ్యాఖ్యానం-గుణవిభూత్యుపాసనప్రకారప్రపంచనం క్రియతఇతి శేషః(భూ
భవద్భవిష్యదితి సర్వమోంకారఏవ యచ్చాన్యత్త్రికాలాతీతం తదప్యోంకారఏవ) క

కూ—సర్వత్వముక్తం, తదన్యస్యాప్యస్తికిమిత్యతో నేత్యాహ (సర్వమితి) ఓమిత
క్రియతే ప్రతిపాద్యతఇత్యోఙ్కారః కృత్ కర్మణి ఘఞ్ అచోఞ్ణితీతివృద్ధిః ఘఞ
పుంసీతి పుల్లింగతా ఓమిత్యుచ్యమానమక్షరమేవ సర్వం నత్వన్యదిత్యర్థః. భూతమితా
నోక్తం శశ్వదేకప్రకారత్వరూపం కాలత్రయాతీతత్వమక్షరపదప్రవృత్తినిమిత్తః

భవద్భవిష్యదితి సర్వమోఙ్కార ఏవ, యచ్చాన్యత్త్రికాలా
తీతం తదప్యోఙ్కార ఏవ.　　౧
సర్వగ్ం హ్యేతద్బ్రహ్మాయమాత్మా

శం—ఙ్కార ఏవోక్తన్యాయతః. యచ్చాన్యత్త్రికాలాతీతం కార్యాధిగమ్యం కాలా పరిచ్ఛేద్య మవ్యాకృతాది-తదప్యోఙ్కార ఏవ.　　౧

శం— అభిధానాభిధేయయోరేకత్వేఽప్యభిధానప్రాధాన్యేన నిర్దేశః కృతః ఓమిత్యేతదక్షరమిదం సర్వమిత్యాది అభిధానప్రాధాన్యేన నిర్దిష్టస్య పునరభిధేయప్రాధాన్యేన నిర్దేశోఽభిధానాభిధేయయోరేకత్వప్రతిపత్త్యర్థః ఇతరథా హ్యభిధానతంత్రా

ఆ—దిత్యాశంక్యాహ (కార్యాధిగమ్యమితి) అవ్యాకృతం సాభాసమజ్ఞానమనిర్వాచ్యం తన్న కాలేన పరిచ్ఛిద్యతే - కాలం ప్రత్యపి కారణత్వాత్ కార్యస్య కారణాత్పశ్చాద్భావినో న ప్రాగ్భావికారణపరిచ్ఛేదకత్వం సంగచ్ఛతే సూత్రమాదిపదేన గృహ్యతే తదపి న కాలేన పరిచ్ఛేత్తుం శక్యతే 'స సంవత్సరో భవన్నహ పురా, తతస్సంవత్సర ఆసే'తి సూత్రాత్కాలోత్పత్తిశ్రుతేః తదపి సర్వమోంకారమాత్రం - వాచ్యస్య వాచకావ్యతిరేకన్యాయాదిత్యర్థః.　　౧

ఆ—అభిధానాభిధేయయోరేకస్మిన్నేవ సతి కల్పితత్వేన తదేకరూపత్వస్యోక్తత్వాత్కిమితి పునస్సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మేత్యుచ్యతే, తత్ర వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరవాక్యస్య సఫలం తాత్పర్యమాహ (అభిధానేత్యాదినా) వాచ్యస్య వాచకత్వోక్త్యైవ తయోరేకత్వసిద్ధేర్వ్యతిహారనిర్దేశో వృథేత్యాశంక్యాహ (ఇతరథేతి) వాచ్యేన వాచకస్యైక్యమనుక్త్వా వాచకేనైవ వాచ్యస్యైక్యవచనే సత్యుపాయోపేయ ప్రయుక్త

రం—త్రయపరిచ్ఛిన్నం కాలత్రయావరిచ్ఛిన్నం చ సర్వమోఙ్కార ఏవేత్యర్థః ప్రణవోత్పన్నవ్యాహృతిమూలకవేద సృష్టత్వాత్సర్వస్య జగత ఇతి భావః.　　౧

రం—(సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మేతి) కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నాత్మకం సర్వమపి వస్తు

కూ—నాన్యస్యేత్యాహ (యచ్చాన్యదితి) కాలత్రయకృతవికారాతీతం యదన్యద్వస్తు న స్తి, తదప్యోఙ్కార ఏవ ఓమిత్యుచ్యమానమక్షరాఖ్యం బ్రహ్మైవ న తతోఽన్యత్తాదృశమిత్యర్థః.　　౧

కూ—సర్వమోంకార ఏవేత్యత్ర ఓమ్పదవాచ్యస్య బ్రహ్మణః పూర్ణత్వముక్తం తత్కుతఇత్యాశంకాం ప్రమాణసూచనేన నిరాకృత్యాహ (సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మేతి) ఏతత్ ఓంకారపదవాచ్యమక్షరాఖ్యం బ్రహ్మ - సర్వం - పూర్ణం హి పరమం యో మహద్బ్రహ్మ తదేతద్బ్రహ్మ పరమం కవీనాం పూర్ణమదఃపూర్ణమిదమిత్యాదిషు ప్రసిద్ధ

శం— ఽభిధేయప్రతిపత్తిరిత్యభిధేయస్యాభిధానత్వం గౌణమిత్యాశఙ్కా స్యాత్ ఏకత్వప్రతిపత్తేశ్చ ప్రయోజనమభిధానాభిధేయయోః ఏకేనైవ ప్రయత్నేన యుగ త్ప్రవిలాపయన్ తద్విలక్షణం బ్రహ్మప్రతిపద్యేతేతి తథాచ వక్ష్యతి పాదా మాత్రా మాత్రాశ్చ పాదా ఇతి తదాహ (సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మేతి) సర్వం యదుక్తమోఙ్కా మాత్రమితి తదేతద్బ్రహ్మ తచ్చ బ్రహ్మపరోక్షాభిహితం ప్రత్యక్షతో విశేషేణ నిర్దిశ (అయమాత్మాబ్రహ్మేతి) అయమితి చతుష్పాత్త్వేన ప్రవిభజ్యమానం ప్రత్యగాత్మతయాభి

ఆ—మేకత్వం నముఖ్యమైక్యమిత్యాశంక్యేత-తన్నివృత్త్యర్థం వ్యతిహారవచనమర్థవ త్యర్థః. పరస్పరాభేదోపదేశాదభిధానాభిధేయయోరేకత్వప్రతిపత్తిరస్తు - సాపి విఫల బ్రహ్మప్రతిపత్త్యనుపయోగిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకత్వేతి) అభిధానాభిధేయయో రేకత్వప్రతిపత్తేశ్చేదం ప్రయోజనం - యదేకేనైవ ప్రయత్నేన ద్వయమపి విలా యన్నుభయవిలక్షణం బ్రహ్మ ప్రతిపద్య నిర్వృణోతీతి యోజనా అభిధానాభిధేయయో ర్వ్యతిహారోపదేశే వాక్యశేషమనుకూలయతి (తథాచేతి) ఉక్తే వాచకస్య వాచ్యా న్నత్వే వాక్యమవతార్య యోజయతి (తదాహేతి) సర్వం కార్యం కారణం చేత్యర్థ బ్రహ్మణః శ్రుత్యుపదిష్టస్య పరోక్షత్వం వ్యావర్తయతి (తచ్చేతి) యద్బ్రహ్మశ్రుతా సర్వాత్మకముక్తం తన్న పరోక్షమితి మంతవ్యం - కింత్వయమాత్మేతి యోజనా చ ష్పాత్త్వేన విశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయత్వేనేత్యర్థః. అభినయో నామ వివక్షితార్థప్రతి త్త్యర్థమసాధారణశ్శారీరో వ్యాపారః తేన హస్తాగ్రం హృదయదేశమానీయ కథం తీత్యర్థః. సోయమిత్యాదివాక్యాంతరమవతార్య వ్యాకరోతి (ఓఙ్కారేతి) సరా ధిష్ఠానతయా పరోక్షరూపేణ పరత్వం ప్రత్యగ్రూపేణ చాపరత్వం తేన కా కారణరూపేణ సర్వాత్మనా వ్యవస్థితస్సన్నాత్మా ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం చతుష త్కల్ప్యతే తత్ర దృష్టాంతమాహ (కార్షాపణవదితి) దేశవిశేషే కార్షాపణశ్చ

రం—బ్రహ్మైవేత్యర్థః. తతః కిమిత్యత్రాహ (అయమాత్మా బ్రహ్మేతి) అయం-ఓఙ్కా స్సర్వాత్మభూతం బ్రహ్మైవ తతశ్చోంకారే సర్వాత్మభూతబ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థ

కూ—మిత్యర్థః - నను జీవానామపి క్రియాసు స్వాతంత్ర్యానుభవేన తత్రాపి కశ్చిద నియంతేత్యతఆహ(అయమితి)బ్రహ్మాదిష్వాదానకర్తృతయా స్థితోఽప్యాత్మా అయం బ్ర ప్రాగుక్తౌమ్పదవాచ్యం బ్రహ్మైవ నత్వన్యః కశ్చిదిత్యర్థః. ఇతి సమస్తప్రణవప్రతి ద్యోక్తిః ఏవం సమస్తప్రణవప్రతిపాద్యముపాసనార్థం నిరూప్యేదానీం తస్యైకదేశై కారోకారమకారనాదైః ప్రతిపాద్యానాం విశ్వాదిభగవద్రూపాణాముపాసనం అక

ఽనుకారఇత్యాదినా తృతీయఖండే వక్తుం తాని రూపాణ్యాహ (సోయమి

బ్రహ్మా సోయమాత్మా చతుష్పాత్.　　౨

ఇతి ప్రథమః ఖండః.

శం—యేన నిర్దిశత్యయమాత్మేతి - సోయమాత్మా ఓఙ్కారాభిధేయః పరాపరత్వేన వ్యవస్థితశ్చతుష్పాత్కార్షాపణవత్ న గౌరివేతి త్రయాణాం విశ్వాదీనాం పూర్వపూర్వ ప్రవిలాపనేన తురీయస్య ప్రతిపత్తిరితి కరణసాధనః పాదశబ్దః తురీయస్య పద్యతఇతి కర్మసాధనః పాదశబ్దః.　　౨

ఆ—షోడశపణానాం సఙ్జ్ఞా, తత్ర యథావ్యవహారం ప్రాచుర్యాయ పాదకల్పనా క్రియతే - తథేహాపీత్యర్థః యథా గౌశ్చతుష్పాదుచ్యతే-న తథా చతుష్పాదాదేష్టుం శక్యతే - నిష్కలశ్రుతివ్యాకోపాదిత్యాహ (న గౌరివేతి) విశ్వాదిషు తుర్యాన్తేషు పాదశబ్దో యది కరణవ్యుత్పత్తికః - తదా విశ్వాదివత్తుర్యస్యాపి కరణకోటినివేశే జ్ఞేయాసిద్ధిః యది తు పాదశబ్దస్సర్వత్ర కర్మవ్యుత్పత్తికః తదా సాధనాసిద్ధిరిత్యా శఙ్క్య విభజ్య పాదశబ్దప్రవృత్తిం ప్రకటయతి (త్రయాణామిత్యాదినా) కరణసాధనః కరణవ్యుత్పత్తికః కర్మసాధనః కర్మవ్యుత్పత్తిక ఇతి యావత్.　　౨

రం—(సోయమాత్మా చతుష్పాదితి) ఓఙ్కారే అధ్యస్యమానోఽయమాత్మా పాదచతుష్టయయుక్త ఇత్యర్థః.　　౨

కూ—సోయం సమస్తాప్పదవాచ్యోఽక్షరనామా బ్రహ్మాదిషు నియామకతయా స్థిత ఆత్మాచతుష్పాత్ చత్వారః పాదాః-అంశాస్వరూపభూతా యస్య స చతుష్పాత్ పాద పదస్య సఙ్ఖ్యాసు పూర్వస్యేత్యంతలోపః సర్వజీవనియామకతయా తత్తద్దేహేషు చతూరూపతయా తిష్ఠతీత్యర్థః.　　౨

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీవత్సాంకమునికృతౌ
మాండూక్యోపనిషద్భాష్యే ప్రథమఖండభాష్యమ్.

హారిః ఓమ్ః—

జాగరితస్థానో బహిఃప్రజ్ఞస్సప్తాంగ ఏకోనవింశతిముఖః

శం—కథం చతుష్పాత్త్వమిత్యాహ - జాగరితం స్థానమస్యేతి జాగరితస్థానః బహిఃప్రజ్ఞః స్వాత్మవ్యతిరిక్తే విషయే ప్రజ్ఞా యస్య స బహిః ప్రజ్ఞః బహిర్వి షయే చ ప్రజ్ఞాఽవిద్యాకృతాఽవభాసతఇత్యర్థః. తథా సప్తాంగాన్యస్య తస్య హవై (వాఏ)తస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథ గ్వర్త్మాత్మా సందేహో బహుళో వస్తిరేవ రయిః పృథివ్యేవ పాదా(దావిత్య) అగ్ని

ఆ—ఆత్మనో నిరవయవస్య పాదద్వయమపి నోపపద్యతే, పాదచతుష్టయం తు దూరోత్సారితమితి శంకతే (కథమితి) పరమార్థతశ్చతుష్పాత్త్వాభావేపి కాల్పనిక ముపాయోపేయభూతం పాదచతుష్టయమవిరుద్ధమిత్యభిప్రేత్యాద్యం పాదం వ్యుత్పాద యతి (ఆహేత్యాదినా) స్థానమస్యేతి) అభిమానస్య విషయీభూతమిత్యర్థః. ప్రజ్ఞాయా స్తావదాన్తరత్వప్రసిద్ధేరయుక్తమిదం విశేషణమిత్యాశంక్య వ్యాచష్టే (బహిరితి) చైతన్య లక్షణా ప్రజ్ఞా స్వరూపభూతా న బాహ్యే విషయే ప్రతిభాసతే తస్యా విషయాః పేక్షత్వాత్ బాహ్యస్య చ విషయస్య వస్తుతోఽభావా, దిత్యాశంక్యాహ (బహిర్వి షయే చేతి) న స్వరూపభూతా ప్రజ్ఞా వస్తుతో బాహ్యవిషయేష్యతే బుద్ధివృత్తిరూపాత్వ సావజ్ఞానకల్పితా తద్విషయా భవతి న చ సాపి వస్తుతస్తద్విషయతామనుభవతి వస్తుతః స్స్వయమభావాద్బాహ్యస్య విషయస్య కాల్పనికత్వాత్ అతస్తద్విషయత్వం ప్రాతి భాసికమిత్యర్థః. పూర్వేణ విశేషణేన విశేషణాన్తరం సముచ్చినోతి (తథేతి) సప్తాంగత్వం శ్రుత్యవష్టంభేన విశ్వస్య విశదయతి (తస్యేత్యాదినా) ప్రకృతస్య సన్నిహితప్రసిద్ధ స్యైవాత్మనస్త్రైలోక్యాత్మకస్య వక్ష్యమాణరీత్యా వైశ్వానరశబ్దితస్య సుతేజస్త్వగుణ విశిష్టో ద్యులోకో మూర్ధైవేతి ద్యులోకస్య శిరస్త్వముపదిశ్యతే విశ్వరూపః నానావిధ శ్వేతపీతాదిగుణాత్మకః సూర్యశ్చక్షుర్వివక్ష్యతే - పృథక్ నానావిధం వర్త్మ - సంచరణ

రం—తదేవ పాదచతుష్టయం ప్రపంచయతి (జాగరితస్థానో బహిఃప్రజ్ఞ ఇతి జాగరితం స్థానం యస్యస జాగరితస్థానః జాగ్రద్దశానిర్వాహక ఇత్యర్థః. జాగరి బ్రహ్మేతి బ్రహ్మశబ్దితస్య అనిరుద్ధస్యైవ జాగ్రద్దశానిర్వాహకత్వాత్ బహిఃప్రజ్ఞ

కూ—కాని తేషాం స్థానాని - కశ్చ వ్యాపారః - కీదృశాని తాని రూపాణి కిం తేషాం భోగ్యం కాని నామానీత్యత స్తత్సర్వం క్రమేణాహ (జాగరితేతి) యస్మి స్థిత్వా జాగర్తి తచ్చక్షుర్జాగరితం అధికరణే క్తప్రత్యయః తదేవ స్థానం యస్య స

శం—హోత్రకల్పనాశేషత్వేనాహవనీయో౽గ్నిరస్య ముఖత్వేనోక్త(గ్నిర్ముఖత్వేనాహవనీయఉక్త)ఇత్యేవం సప్తాంగాని యస్యస సప్తాఙ్గః తథైకోనవింశతిః ముఖాన్యస్య బుద్ధీంద్రియాణి చ కర్మేంద్రియాణి చ దశ వాయవశ్చ ప్రాణాదయః పంచ మనో బుద్ధిరహంకారశ్చిత్తమితి ముఖానీవ ముఖాని తాన్యుపలబ్ధిద్వారాణీత్యర్థః. స ఏవం విశిష్టో వైశ్వానరో యథోక్తైర్ద్వారైః శబ్దాదీన్ స్థూలాన్ విషయాన్ భుఙ్క్త-ఇతి స్థూలభుక్ విశ్వేషాం నరాణామనేకధానయనాద్విశ్వానరః యద్వా విశ్వశ్చాసౌనరశ్చేతి విశ్వానరః

ఆ—మాత్రా-స్వభావో౽స్యేతి వ్యుత్పత్త్యా వాయుస్తథోచ్యతే స చ ప్రాణస్తస్యేతి సమ్బన్ధః బహుళః విస్తీర్ణగుణవానాకాశః సందేహః-దేహస్య మధ్యమో భాగః రయిః అన్నం తద్ధేతురుదకం వస్తిః-అస్య మూత్రస్థానం పృథివ్యేవ ప్రతిష్ఠాత్వగుణావైశ్వానరస్య పాదౌ తద్వద్భక్తం ప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయమిత్యగ్నిహోత్రకల్పనా శ్రుతా-తస్యాశ్చేషత్వేనాహవనీయో౽గ్నిరస్య ముఖత్వేనోక్త ఇతి యోజనా. ఉక్తం సప్తాంగత్వముపసంహరతి (ఇత్యేవమితి) విశేషణాన్తరం సముచ్చినోతి (తథేతి) బుద్ధ్యర్థానీంద్రియాణి శ్రోత్రత్వక్చక్షుర్జిహ్వాఘ్రాణాని కర్మార్థానీంద్రియాణి వాక్పాదపాణిపాయూపస్థాని తాన్యేతాని ద్వివిధానీంద్రియాణి దశ భవంతి ప్రాణాదయ ఇత్యాదిశబ్దేనాపానవ్యానోదానసమానా గృహ్యంతే (ఉపలబ్ధిద్వారాణీతి) ఉపలబ్ధిపదం కర్మోపలక్షణార్థం ద్వారత్వం కరణత్వం తత్ర బుద్ధీంద్రియాణాం మనసో బుద్ధేశ్చ ప్రసిద్ధముపలబ్ధౌ కరణత్వం కర్మేంద్రియాణాం తు వదనాదౌ కర్మణి కరణత్వం ప్రాణాదీనాం పునరుభయత్ర పారంపర్యేణ కరణత్వం తేషు సత్స్వేవ జ్ఞానకర్మణోరుత్పత్తేః అసత్సు చానుత్పత్తేః మనోబుద్ధ్యోశ్చ సర్వత్ర సాధారణం కరణత్వం అహఙ్కారస్యాపి ప్రాణాదివదేవ కరణత్వం మన్తవ్యం చిత్తస్యైవ చైతన్యాభాసోదయే కరణత్వముక్తమితి వివేక్తవ్యం పూర్వోక్తైర్విశేషణైర్విశిష్టస్య వైశ్వానరస్య స్థూలభుగితి విశేషణాన్తరం తద్విభజతే (సఏవం విశిష్ట ఇతి) శబ్దాదివిషయాణాం స్థూలత్వం దిగాదిదేవతానుగృహీతైః

రం—బహిః రూపాదౌ ప్రజ్ఞా యేన సః బహిఃప్రజ్ఞః సప్తాంగః ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాః చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మా సందేహో బహుళః వస్తిరేవ రయిః పృథివ్యేవ పాదావితి వైశ్వానరవిద్యోక్తరీత్యా ద్యుసూర్యవాయ్వాకాశ

కూ—జాగరితస్థానః చక్షుస్స్థానఇత్యర్థః. బహిః ప్రజ్ఞః-బహిశ్శబ్దోదితబాహ్యార్థాన్ప్రజ్ఞాపయతి జానాతి చేతి బహిః ప్రజ్ఞః జానాతేరంతర్ణీతణ్యర్థాత్ 'ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః క' ఇతి కప్రత్యయః ఆతో లోప ఇటి చేత్యాకారలోపః సప్తాంగః చత్వారో హస్తాః

శం—విశ్వానర ఏవ వైశ్వానరః సర్వపిండాత్మానన్యత్వాత్ స ప్రథమః పాదః ఏతత్పూర్వకత్వా దుత్తరపాదాధిగమస్య ప్రాథమ్యమస్య కథం అయమాత్మా బ్రహ్మేతి ప్రత్యగాత్మనోఽస్య చతుష్పాత్త్వే ప్రకృతే ద్యులోకాదీనాం మూర్ధాద్యంగత్వమితి నైష దోషః సర్వస్య ప్రపంచస్య సాధిదైవికస్యానేనాత్మనా చతుష్పాత్త్వస్య వివక్షితత్వాత్ ఏవంచ సతి సర్వప్రపంచోపశమేఽద్వైతసిద్ధిః సర్వభూతస్థశ్చాత్మైకో దృష్టస్స్యాత్ సర్వభూతాని చాత్మని యస్తు సర్వాణి భూతానీత్యాది శ్రుత్యర్థ ఉపసంహృతశ్చైవంస్యాత్

ఆ—శ్రోత్రాదిభిర్గృహ్యమాణత్వం ఇదానీం వైశ్వానరశబ్దస్య ప్రకృతవిశ్వవిషయత్వం విశదయతి (విశ్వేషామితి) విశ్వేషామితి కర్మణి షష్ఠీ విశ్వే చ తే నరాశ్చేతి విశ్వానరాః నిపాతాత్పూర్వపదస్య దీర్ఘతా. విశ్వాన్నరాన్ భోక్తృత్వేన వ్యవస్థితాన్ ప్రత్యనేకధా ధర్మాధర్మకర్మానుసారేణ సుఖదుఃఖాదిప్రాపణాదయం కర్మఫలదాతా వైశ్వానరశబ్దితో భవతీత్యర్థః. అథవా - విశ్వశ్చాసౌ నరశ్చేతి విశ్వానరః స ఏవ వైశ్వానరః స్వార్థే అణ్ తద్ధితో రాక్షసవాయసవదిత్యాహ (విశ్వేతి) కథం విశ్వశ్చాసౌ నరశ్చేతి విగృహ్యతే - జాగ్రతాం నరాణామనేకత్వాత్తాదాత్మ్యానుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) సర్వపిండాత్మా సమష్టిరూపో విరాడుచ్యతే, తేనాత్మనా విశ్వేషామనన్యత్వాద్యథోక్తసమాససిద్ధిరిత్యర్థః. విశ్వస్య తైజసాదుత్పత్తేస్తస్యైవ ప్రాథమ్యం యుక్తం కార్యస్య తు పశ్చాద్భావిత్వముచితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) ప్రవిలాపనాపేక్షయా ప్రాథమ్యం న సృష్ట్యపేక్షయేత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోర్భేదమాదాయ ప్రాగుక్తం సప్తాంగత్వమాక్షిపతి (కథమితి) బ్రహ్మణి ప్రకృతే తస్య పరోక్షత్వే శఙ్కితే తన్నిరాసార్థం బ్రహ్మాయమాత్మేతి ప్రత్యగాత్మానం ప్రకృత్య సోఽయమాత్మా చతుష్పాదితి చతుష్పాత్త్వే తస్య ప్రక్రాంతే ద్యులోకాదీనాం మూర్ధాద్యంగత్వం సప్తాఙ్గత్వసిద్ధ్యర్థం యదుక్తం - తదయుక్తం - ప్రక్రమవిరోధాదిత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోర్భేదాభావాన్న ప్రక్రమవిరోధోఽస్తీతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) తత్ర హేతుమాహ (సర్వస్యేతి) ఆధ్యాత్మికస్యాధిదైవికేన సహితస్య ప్రపంచస్య సర్వస్యైవ స్థూలస్య పఞ్చీకృతపంచమహాభూతతత్కార్యాత్మకస్యానేనాత్మనా విరాజా ప్రథమ

రం—వారి పృథివీరూపైర్మూర్ధచక్షుః ప్రాణమధ్యకాయమూత్రాశయపాదరూపైః షడ్భిరంగైర్జాగ్రితా జీవేన చ సప్తాంగత్వం ద్రష్టవ్యం. ఏకోనవింశతిముఖః పంచ జ్ఞానేం

కూ—ద్వౌ పాదౌ గజముఖత్వాద్గజహస్త ఏవ ఇతి సప్తాంగః ఏకోనవింశతిముఖః మధ్యమముఖం గజముఖాకారం పార్శ్వద్వయేన తు నవ నవ ముఖాని పురుషముఖాకారాణీతి వివేకః స్థూలభుక్ స్థూలాన్భోగాన్భుంక్తే భోజయతి చేతి స్థూలభుక్ వైశ్వానరః విశ్యతే

క౦—అన్యథా హి స్వదేహపరిచ్ఛిన్న ఏవ ప్రత్యగాత్మా సాంఖ్యాదిభిరివ దృష్టస్స్యాత్ థాచ సత్యాద్వైతమితి శ్రుతికృతో విశేషో న స్యాత్ - సాంఖ్యాదిదర్శనేనావిశే షాత్ ఇష్యతే చ సర్వోపనిషదాం సర్వాత్మైక్యప్రతిపాదకత్వం అతో యుక్తమేవాస్యా ధ్యాత్మికస్య పిండాత్మనో ద్యులోకాద్యంగత్వేన విరాడాత్మనా ఆధిదైవికేనైకత్వమభి

పె—పాదత్వం తస్యైవ సూక్ష్మస్యాపఞ్చీకృతపంచమహాభూతతత్కార్యాత్మనో హిర ణ్యగర్భాత్మనా ద్వితీయపాదత్వం తస్యైవ కార్యరూపతాం త్యక్త్వా కారణరూపతామా పన్నస్యావ్యాకృతాత్మనా తృతీయపాదత్వం తస్యైవ తు కార్యకారణరూపతాం విహాయ సర్వకల్పనాధిష్ఠానతయా స్థితస్య సత్యజ్ఞానానన్తానందాత్మనా చతుర్థపాదత్వం త దేవమధ్యాత్మాధిదైవయోరభేదమాదాయోక్తేన ప్రకారేణ చతుష్పాత్త్వస్య వక్తుమి ష్టత్వాత్పూర్వపూర్వపాదస్యోత్తరోత్తరపాదాత్మనా ప్రవిలాపనాత్ తురీయనిష్ఠాయాం పర్యవసానం సిద్ధ్యతీత్యర్థః. యద్యైవం తురీయే పర్యవసానం జిజ్ఞాసోర్ముముక్షోరిష్యతే - తదా తత్త్వజ్ఞానప్రతిబన్ధకస్య ప్రాతిభాసికద్వైతస్యోపరమే సత్యాద్వైతపరిపూర్ణ బ్రహ్మాహమస్మీతి వాక్యార్థసాక్షాత్కారస్సిధ్యతీతి ఫలితమాహ (ఏవం చేతి) ఉక్తన్యా యేన తత్త్వసాక్షాత్కారే సంగృహీతే సర్వేషు భూతేషు బ్రహ్మాదిస్థావరాంతే ష్వాత్మైకోఽద్వితీయో దృష్టస్స్యాత్ ఏకో దేవస్సర్వభూతేష్వితి తత్ర తత్ర బ్రహ్మ చైతన్యస్యైవ ప్రత్యక్త్వేనావస్థానాభ్యుపగమాత్తాని తాని చ సర్వాణి ప్రాతిభాసికాని భూతాని తస్మిన్నేవాత్మని కల్పితాని దృష్టాని స్యుః తథాచ పూర్ణత్వమాత్మనో భూతా న్తరాణాం చ తదతిరేకేణ సత్తాస్ఫురణవిరహితత్వం సిధ్యతి తతశ్చ 'సర్వభూతస్థమా త్మానం సర్వభూతాని చాత్మని,సంపశ్యన్నాత్మ (యాజీవై)తాం జీవే స్వారాజ్యమధి గచ్ఛతీ'తి స్మృతిరనుగృహీతా భవతీత్యాహ (సర్వభూతస్థశ్చేతి) న చేదం మానవం వచన మమానమితి శఙ్కనీయం 'యద్వై కించ న మనురవదత్తద్భేషజ'మితి శ్రుతేరిత్యభిప్రేత్య దర్శితస్మృతిమూలభూతాం శ్రుతిం సూచయతి (యస్త్వితి) యో హి పాదత్రయం ప్రాగుక్తయా ప్రక్రియయా ప్రవిలాప్య తురీయే నిత్యే విజ్ఞప్తిమాత్రే సదానందైకతానే పరిపూర్ణే ప్రతిష్ఠాం ప్రతిపద్యతే, స బ్రహ్మాహమస్మీత్యాత్మానం జానానః సర్వేషాం

౮౦—ద్రియ పంచకర్మేంద్రియ పంచప్రాణాన్తః కరణచతుష్టయరూపైర్ముఖై రేకోన వింశతిముఖత్వం ఏషామధిష్ఠేయత్వం జాగ్రదవస్థజీవద్వారా ద్రష్టవ్యం. స్థూలభుక్

కహా—గమ్యతే సర్వైః జ్ఞాయత ఇతి విశతేః కర్మణి వప్రత్యయః అనేకార్థత్వాద్ధాతూ నాం విశతిరత్ర మత్యర్థస్సన్ జ్ఞానపరః విశ్వం సర్వైః జ్ఞేయం స్థూలం వస్తూచ్యతే భోక్తృ

శం—ప్రేత్య సప్తాంగత్వవచనం మూర్ధా తే వ్యపతిష్యదిత్యాదిలింగదర్శనాచ్చ వి
జైకత్వముపలక్షణార్థం హిరణ్యగర్భావ్యాకృతాత్మనోః ఉక్తం చైతన్మధుబ్రాహ్మ

ఆ—భూతానామధిష్ఠానాంతరమనుపలభమాన ఆత్మన్యేవ ప్రాతీతికాని తాని ప్రత్యే
తేషు సర్వేష్వాత్మానం సత్తాస్ఫూర్తిప్రదమవగచ్ఛతి తతశ్చ న కించదపి గోపాయితుమి
తీతి శ్రుత్యర్థశ్చ యథోక్తరీత్యా తత్త్వసాక్షాత్కారే సంగృహీతే సతి స్వీకృతస్వా
దిర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోరభేదాభ్యుపగమద్వారేణ ప్రాగుక్తపరిపాట్యా తత్త్వజ్ఞా
నభ్యుపగమే దోషమాహ (అన్యథేతి) సాఙ్ఖ్యాదిపక్షస్యాపి ప్రామాణికత్వాత్తథైవ ప్ర
దేహంపరిచ్ఛిన్నస్య ప్రత్యగాత్మనో దర్శనేన ప్రామాణికోర్థోఽభ్యుపగతో భవతి
వ్యవస్థానుపపత్త్యా చ ప్రతిశరీరమాత్మభేదస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తథాచేతి) స
ఖ్యాదీనాం ద్వైతవిషయం దర్శనమిష్టం తేన త్వదీయదర్శనస్యాద్వైతవిషయస్య విశే
షావాదద్వైతం తత్త్వమితి శ్రుతిసిద్ధో విశేషస్త్వత్పక్షే న సిధ్యేత్ అతశ్శ్రుతివిరో
భేదవాదే ప్రసజ్యేత వ్యవస్థా త్వౌపాధికభేదమధికృత్య సుస్థా భవిష్యతీత్యర్థః. నను
వాదేపి నాద్వైతశ్రుతిర్విరుధ్యతే ధ్యానార్థం అన్నం బ్రహ్మేతి వదద్వైతం త
మిత్యుపదేశసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్యతే చేతి) ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాది
సర్వాసాముపనిషదాం సర్వేషు దేహేష్వాత్మైక్యప్రతిపాదనపరత్వమిష్టం అతో
ధ్యానార్థత్వమద్వైతశ్రుతేరేష్టుం శక్యం వస్తుపరత్వలింగవిరోధాదిత్యర్థః. అధ్యాత్
దైవయోరేకత్వముపేత్యాద్వైతపర్యవసానే సిద్ధే సత్యాధ్యాత్మికస్య వ్యష్ట్యాత్మనో వి
స్య త్రైలోక్యాత్మకేనాధిదైవికేన విరాజా సహైకత్వం గృహీత్వా యత్తస్య సప్త
గత్వముక్తం తదవిరుద్ధమిత్యుపసంహరతి (అతఇతి) అధ్యాత్మాధిదైవయోరైక్యే హే
తరమాహ (మూర్ధేతి) ద్వ్యపిత్యాదికం వైశ్వానరావయవం వైశ్వానరబుద్ధ
ధ్యాయతో జిజ్ఞాసయా పునరఖండపక్షముపగతస్య మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాంనా
మిష్యఇతి అన్ధోఽభవిష్య యన్మామిత్యాదివ్యస్తోపాసననిన్దాసమస్తోపాసనవిధిత్సయ
దృశ్యతే న చ ద్యులోకాదికం విపరీతబుద్ధ్యా గృహీతవతః స్వకీయమూర్ధాదిపరిపతన
చితం యద్యధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వం న భవేత్ తస్మాత్తయోరేకత్వమత్ర వివక్షి
భవతీత్యర్థః. నను విరాజో విశ్వేనైకత్వమేవ మూలగ్రంథే దృశ్యతే - తత్కథవ
శేషేణాధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వం వివక్షిత్వాఽద్వైతపర్యవసానం భాష్యకృతోచ్య

రం—స్థూలం రూపాదికం భుఙ్క్తే ఇతి స్థూలభుక్ భోజనే ప్రయోజకకర్తృత్వా

కూ—తయాతత్సంబంధీ వైశ్వః న రీయతే న క్షీయతఇతినరః రీఙ్ క్షయే డప్రత్యయ
వైశ్వశ్చాసౌ నరశ్చేతి నరే చ సంజ్ఞాయామితిసూత్రేణ భాష్యోక్తనిరుక్తిబలాద

స్థూలభుగ్వైశ్వానరః ప్రథమః పాదః. 3

స్వప్నస్థానోఽన్తఃప్రజ్ఞః సప్తాంగ ఏకోనవింశతిముఖః

శం—యశ్చాయమస్యాం పృథివ్యాం తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మమిత్యాది సుషుప్తావ్యాకృతయోస్త్వేకత్వం సిద్ధమేవ నిర్విశేషత్వాత్ ఏవంచ సత్యేతత్సిద్ధం భవిష్యతి సర్వద్వైతోపశమే చాద్వైతమితి. 3

శం—స్వప్నః స్థానమస్య తైజసస్య స్వప్నస్థానః జాగ్రత్ప్రజ్ఞాఽనేకసాధనా

ఆ—తత్రాహ (విరాజేతి)యస్మిన్ముఖతో విరాజో విశ్వేనైకత్వం ప్రదర్శితం తత్తు హిరణ్యగర్భస్య తైజసేనాంతర్యామిణశ్చావ్యాకృతోపహితస్య ప్రాజ్ఞేన సహైకత్వస్యోపలక్షణార్థం అతో మూలగ్రంథేప్యవిశేషేణాధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వం వివక్షితమిత్యద్వైతపర్యసానసిద్ధిరిత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోర్యదేకత్వమిహోచ్యతే తన్మధుబ్రాహ్మణేపి దర్శితమిత్యాహ (ఉక్తం చేతి) అధిదైవమధ్యాత్మం చైకరూపం నిర్దేశం కృత్వా ప్రతిపర్యాయమయమేవ స ఇత్యభేదవచనాదేకత్వమత్ర వివక్షితమిత్యర్థః. నను విశ్వవిరాజోః స్థూలాభిమానిత్వాత్తైజసహిరణ్యగర్భయోశ్చ సూక్ష్మాభిమానిత్వాదేకత్వం యుక్తం ప్రాజ్ఞావ్యాకృతయోస్తు కేన సాధర్మ్యేణైకత్వం తత్రాహ (సుషుప్తేతి) ప్రాజ్ఞో హి సర్వం విశేషముపసంహృత్య నిర్విశేషస్సుషుప్తే వర్తతే - ప్రళయదశాయామవ్యాకృతం చ నిశ్శేషవిశేషం స్వాత్మన్యుపసంహృత్య నిర్విశేషరూపం తిష్ఠతి - తేనోక్తం సాధర్మ్యం పురోధాయ తయోరైక్యమవిరుద్ధమిత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వే ప్రాగుక్తన్యాయేన ప్రసిద్ధే సత్యుపసంహారప్రక్రియయా సిద్ధమద్వైతమితి ఫలితమాహ (ఏవంచేతి) తచ్చాద్వైతం ప్రతిబంధధ్వంసమాత్రేణ న స్ఫురతి కింతు వాక్యాదేవాచార్యోపదిష్టాదితి వక్తుం చశబ్దః. 3

ఆ—ద్వితీయపాదమవతార్య వ్యాచష్టే (స్వప్నేత్యాది)స్థానం పూర్వవత్ ద్రష్టుర్మమాభిమానస్య విషయభూతమితి యావత్ స్వప్నపదార్థం నిరూపయితుం

రం—'ఋతం పిబన్తా'వితి పరమాత్మనిర్దేశవదుపపత్తిర్ద్రష్టవ్యా. వైశ్వానరః - విశ్వాన్నరాన్నయతీతి వైశ్వానరః స ఏకః పాదః. 3

రం—(స్వప్నస్థానోన్తః ప్రజ్ఞ ఇతి) స్వాప్నికవస్తూనాం జాగ్రద్వదితరానుభా

కూ—దీక్షే వైశ్వానరః ప్రథమః పాదః ఆత్మన ఇతి విపరిణామేనాత్రోత్తరత్రాను షంగః సర్వదేహేష్వాదానకర్తృత్వేన స్థితస్యాత్మనః ప్రథమం రూపమిత్యర్థః. 3

కూ—(స్వప్నేతి) స్వప్నస్థానః యత్ర స్థిత్వా జీవః స్వప్నపదార్థాన్పశ్యతి

శం—బహిర్విషయే వావభాసమానా మనస్స్పందనమాత్రా సతీ తథాభూతం సంస్కారం మనస్యాధత్తే తన్మనస్తథాసంస్కృతం చిత్రితఇవ పటో బాహ్యాసాధనానపేక్షమవిద్యాకామకర్మభిః ప్రేర్యమాణం జాగ్రద్వదవభాసతే. తథా చోక్తం అస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రామపాదాయేతి తథా పరే దేవే మనస్యేకీభవతీతి ప్రస్తుత్య అత్రైష

ఆ—తత్కారణం నిరూపయతి (జాగ్రదిత్యాదినా) తస్యాః స్వాప్నాద్వైధర్మ్యార్థం విశేషణమాహ (అనేకేతి) అనేకాని) వివిధాని సాధనాని కరణాని యస్యాస్సా తథేతి యావత్. విషయద్వారకమపి వైషమ్యం దర్శయతి (బహిరితి) బాహ్యస్య శబ్దాదేర్విషయస్యావిద్యావివర్తత్వేన వస్తుతోఽభావాన్న తద్విషయత్వమపి యథోక్తప్రజ్ఞాయా వాస్తవం కింతు ప్రాతీతికమిత్యభిప్రేత్యోక్తమివేతి. న చ యథోక్తా ప్రజ్ఞా ప్రమాణసిద్ధా తస్యా అనవస్థానాత్ తేన సాక్షివేద్యా సేతి వివక్షిత్వాఽహ (అవభాసమానేతి) ద్వైతతత్ప్రతిభాసయోర్వస్తుతోఽసత్త్వే హేతుం సూచయతి (మనస్స్పందనేతి) యథోక్తా ప్రజ్ఞా స్వానురూపాం వాసనాం స్వసమానాధారాముత్పాదయతీత్యాహ (తథాభూతమితి) జాగ్రద్వాసనావాసితం మనో జాగరితవదవభాసతే స్వప్నద్రష్టురిత్యేష్టవ్యం మనసఏవ వాసనావతః స్వప్నే విషయత్వాదతిరిక్తవిషయాభావాదిత్యాహ (తథా సంస్కృతమితి) జాగ్రద్వాసనావాసితం మనో జాగరితవద్భాతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (చిత్రితఇతి) యథా పటశ్చిత్రితశ్చిత్రవద్భాతి తథా మనో జాగరిత సంస్కృతం తద్వద్భాతీతి యుక్తమిత్యర్థః. స్వప్నస్య జాగరితాద్వైధర్మ్యం సూచయతి (బాహ్యేతి) తథోక్తస్య మనసో జాగరితవదనేకధా ప్రతిభానే కారణాన్తరమాహ (అవిద్యేతి) యదుక్తం స్వప్నస్య జాగరితజనితవాసనాజన్యత్వం తత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (తథా చేతి) అస్య లోకస్యేతి జాగరితోక్తిః తస్య విశేషణం సర్వావతఇతి సర్వా సాధనసంపత్తిరస్మిన్నస్తీతి సర్వవాన్ సర్వవానేవ సర్వావాన్ తస్య మాత్రా లేశః వాసనా తాముపాదాయ అపచ్ఛిద్య గృహీత్వా స్వపితి వాసనాప్రధానం స్వప్నమనుభవతీత్యర్థః. యత్తు స్వప్నరూపేణ పరిణతం మనస్సాక్షిణో విషయో భవతీతి తత్ర శ్రుత్యంతరం దర్శయతి (తథేతి) పరత్వం మనసస్తదుపాధిత్వాద్వా అసాధారణ

రం—వ్యత్వం నాస్తీతి తద్వస్తూనామనుభావయితా ప్రద్యుమ్నః అన్తః ప్రజ్ఞఉచ్యతే సప్తాంగత్వైకోనవింశతిముఖత్వే తస్య స్వాప్నికైరీశ్వరసృష్టైః ద్యుసూర్యాదిభిః ప్రాణేం

కూ—తత్స్వప్నస్థానం తదేవ స్థానం యస్య సః కంఠదేశస్థ ఇత్యర్థః. అంతఃప్రజ్ఞః అంతశ్శబ్దోత్ర బాహ్యార్థజ్ఞానజన్యవాసనా ప్రయుక్తార్థపరః తాన్వాసనాజన్యానర్థాన్ జ్ఞాపయతి జానాతి చేత్యంతఃప్రజ్ఞః ప్రజ్ఞఇతి జానాతేః కః అత్ర స్వాప్నికప

శం—దేవః స్వప్నే మహిమానమనుభవతీత్యాథర్వణే ఇంద్రియాపేక్షయాంతఃస్థ
త్వాన్మనసస్తద్వాసనారూపా చ స్వప్నే ప్రజ్ఞా యస్యేత్యన్తఃప్రజ్ఞః విషయశూన్యా
యాం ప్రజ్ఞాయాం కేవలప్రకాశస్వరూపాయాం విషయిత్వేన భవతీతి తైజసః విశ్వస్య

ఆ—కరణత్వాద్వా దేవత్వం ద్యోతనాత్మకత్వాత్ తన్మనోజ్యోతిరితి జ్యోతిశ్శబ్దాత్
తస్మిన్నేకీభవతి స్వప్నే ద్రష్టా తత్ప్రధానో భవతీతి స్వప్నం ప్రకృత్యాత్ర స్వప్నే
స్వప్రకాశో ద్రష్టా మహిమానం మనసో విభూతిం జ్ఞానజ్ఞేయపరిణామిత్వలక్షణాం
సాక్షాత్కరోతి తథాచ మనసో విషయత్వాన్న తత్రాత్మగ్రాహకత్వశఙ్కేత్యర్థః. నను
విశ్వస్య బాహ్యేంద్రియజన్యప్రజ్ఞాయాస్తైజసస్య మనోజన్యప్రజ్ఞాయాశ్చాన్తస్థత్వా
విశేషాదన్తఃప్రజ్ఞత్వవిశేషణం న వ్యావర్తకమితి తత్రాహ (ఇంద్రియేతి) ఉపపాదితం
తావద్విశ్వస్య బహిఃప్రజ్ఞత్వం తైజసస్త్వన్తఃప్రజ్ఞో విజ్ఞాయతే బాహ్యానీంద్రియాణ్య
పేక్ష్య మనసోఽన్తస్థత్వాత్తత్పరిణామత్వాచ్చ స్వప్నప్రజ్ఞాయాస్తద్వానన్తః ప్రజ్ఞో
యుజ్యతే కించ మనస్స్వభావభూతా యా జాగరితవాసనా తద్రూపా స్వప్నప్రజ్ఞేతి
యుక్తం తైజసస్యాన్తఃప్రజ్ఞత్వమిత్యర్థః. స్వప్నాభిమానినస్తేజోవికారత్వాభావాత్కుత
స్తైజసత్వమిత్యాశంక్యాహ (విషయేతి) స్థూలో విషయో యస్యాం వాసనామయ్యాం
ప్రజ్ఞాయాం న జ్ఞాయతే తస్యాం విషయసంస్పర్శమన్తరేణ ప్రకాశమాత్రతయా స్థితా
యామాశ్రయత్వేన భవతీతి స్వప్నద్రష్టా తైజసో వివక్షితః తేజశ్శబ్దేన యథోక్త
వాసనామయ్యాః ప్రజ్ఞాయా నిర్దేశాదిత్యర్థః. నను విశ్వతైజసయోరవిశిష్టం ప్రవివిక్త
భుగితి విశేషణం ప్రజ్ఞాయా భోజ్యత్వస్య తుల్యత్వాత్. మైవం తస్యాః భోజ్యత్వావిశే
షేపి తస్యామవాన్తరభేదాత్ సవిషయత్వాద్విశ్వస్య భోజ్యా ప్రజ్ఞా స్థూలా లక్ష్యతే

రం—ద్రియైః తదానీమప్రలీనాంతఃకరణచతుష్టయేన చ పూర్వవద్ద్రష్టవ్యే స్వప్నా
ర్థానాం తత్తత్పురుషమాత్రభోగ్యతయా స్వప్నదశాపన్నస్య జీవస్య ప్రవివిక్తభుక్త్వాత్త
దధిష్ఠాతుస్తైజసశబ్దితస్య ప్రద్యుమ్నస్యాపి ప్రవివిక్తభుక్త్వోక్తిర్ద్రష్టవ్యా ఇతరావిదితా

కూ—దార్థానాం జాగ్రద్వాసనాజన్యత్వోక్తిః ప్రాయికత్వాభిప్రాయా. 'దృష్టం చాదృ
ష్టం చ శ్రుతం చాశ్రుతం చానుభూతం చాననుభూతం చ సర్వం పశ్యతీ'తి శ్రుతేః
సప్తాంగ ఏకోనవింశతిముఖ ఇతి ప్రాగ్వత్. ప్రవివిక్తభుక్ వాసనాజన్యతయా
బాహ్యార్థేభ్యో వివిక్తాంస్తాన్ స్వప్నార్థాన్ భుఙ్క్తే భోజయతి చేతి ప్రవివిక్తభుక్ తేజో

ప్రవివిక్తభుక్తైజసో ద్వితీయఃపాదః. ౪
యత్ర సుప్తో న కంచన కామం కామయతే న కంచన

శం—సవిషయత్వేన ప్రజ్ఞాయాస్థూలాయా భోజ్యత్వం ఇహ పునః కేవలా వాసనామాత్రా ప్రజ్ఞాభోజ్యేతి ప్రవివిక్తో భోగ ఇతి సమానమన్యత్ ద్వితీయః పాదస్తైజసః. ౪

శం—దర్శనాదర్శనవృత్త్యోః స్వాపస్య తుల్యత్వాత్సుషుప్తిగ్రహణార్థం యత్ర సుప్తఇత్యాదివిశేషణం అథవా త్రిష్వపి స్థానేషు తత్త్వాప్రతిబోధలక్షణః స్వాపోఽవిశిష్ట ఇతి పూర్వాభ్యాం సుషుప్తం విభజతే యత్ర యస్మిన్ స్థానే కాలే వా సుప్తో న కంచన కామం కామయతే న కంచన స్వప్నం పశ్యతి న హి సుషుప్తే పూర్వయోరివాన్యథాగ్రహణలక్షణం స్వప్నదర్శనం కామో వా కశ్చన విద్యతే తదేతత్సుషుప్తం స్థానమస్యేతి సుషుప్తస్థానః స్థానద్వయప్రవిభక్తం మనస్స్పందితం ద్వైతజాతం తథారూపాపరిత్యాగేనావివేకాపన్నం నైశతమోగ్రస్తమివాహః సప్రపంచక

ఆ—తైజసే తు ప్రజ్ఞా విషయసంస్పర్శశూన్యా వాసనామాత్రరూపేతి వివిక్తో భోగస్సిధ్యతీత్యాహ (విశ్వస్యేతి) సప్తాంగైకోనవింశతి ముఖత్వమిత్యేతదన్యదిత్యుచ్యతే. ౪

ఆ—పాదద్వయమేవం వ్యాఖ్యాయ తృతీయం పాదం వ్యాఖ్యాస్యన్ వ్యాఖ్యాయమానశ్రుతౌ న కంచనేత్యాదివిశేషణస్య తాత్పర్యమాహ (దర్శనేతి) దర్శనస్య స్థూలవిషయస్య వృత్తిరత్రాస్తీతి జాగరితం దర్శనవృత్తిరిత్యుచ్యతే స్థూలవిషయదర్శనాదన్యద్దర్శనమదర్శనం వాసనామాత్రం తస్య వృత్తిరత్రాస్తీత్యదర్శనవృత్తిస్స్వప్నః తయోస్సుషుప్తవదేవ స్వాపస్య తత్త్వాగ్రహణస్య తుల్యత్వాత్ యత్ర సుప్త ఇత్యుక్తే తయోరపి ప్రసక్తౌ తద్వ్యవచ్ఛేదేన సుషుప్తస్యైవ గ్రహణార్థం యత్ర సుప్త ఇత్యాదివాక్యే న కంచనేత్యాదివిశేషణం తద్ధి స్థానద్వయం వ్యవచ్ఛేద్య సుషుప్తమేవ గ్రాహయతీత్యర్థః. న కంచన స్వప్నం పశ్యతీత్యనేనైవ విశేషణేన స్థానద్వయవ్యవచ్ఛేదసంభవా

రం— నామతిసూక్ష్మాణాం స్వాప్నపదార్థానాం తేజోవద్భాసకత్వాత్ప్రద్యుమ్నస్య స్వప్నాధిష్ఠాతుస్తైజసత్వోక్తిః. ౪

రం—(యత్ర సుప్తో న కంచన కామం కామయతే న కంచన స్వప్నం పశ్యతి తత్సుషుప్తమితి) యత్ర స్థానే జీవస్సుప్తస్సన్ రాగాదిదోషానుపహతః స్వప్నం

కూ—మయచిత్తస్థతయా చిత్తసంబంధిత్వేన తైజసనామా ఆత్మనో ద్వితీయః పాదః ద్వితీయం రూపమిత్యర్థః. ౪

కూ—తృతీయపాదస్య స్థానం వక్తుం స్థానస్వరూపం తావదాహ—(యత్రేతి) యత్ర దేశే సుప్తః అజ్ఞానావృతః సుఖరూపం భగవంతం ప్రాప్త ఇతి వా. ప్రాజ్ఞేనా

స్వప్నం పశ్యతి తత్సుషుప్తం సుషుప్తస్థాన ఏకీభూతః

శం——మేకీభూతమిత్యుచ్యతే అతఏవ స్వప్నజాగ్రన్మనస్స్పందనాని ఘనీభూతానీవ సేయమవస్థాఽవివేకరూపత్వాత్ప్రజ్ఞానఘన ఉచ్యతే యథా రాత్రౌ నైశేన తమసాఽవిభజ్యమానం సర్వం ఘనమివ తద్వత్ప్రజ్ఞానఘనఏవ ఏవశబ్దాన్న జాత్యంతరమజ్ఞానవ్యతిరేకేణాస్తీత్యర్థః. మనసో విషయవిషయ్యాకారస్పందనాయాసదుఃఖాభావాదానందమయః ఆనందప్రాయః నానంద ఏవ అనాత్యంతికత్వాత్ యథా లోకే నిరాయాసస్థితః సుఖ్యా

ఆ——ద్విశేషణాంతరమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ(అథవేతి)తత్త్వాప్రతిబోధః స్వాపః స్య స్థానత్రయేపి తుల్యత్వాజ్జాగ్రత్స్వప్నాభ్యాం విభజ్య సుషుప్తం జ్ఞాపయితుం విశేషణమిత్యర్థః. ఏకస్యైవ విశేషణస్య వ్యవచ్ఛేదకత్వసంభవాదలం విశేషణాభ్యామిత్యస్య కస్సమాధిరిత్యాశఙ్క్య విశేషణయోర్వికల్పేన వ్యవచ్ఛేదకత్వాన్నానర్థక్యమితి ఘత్వాహ (న హీతి) యత్రేత్యస్యాపేక్షితార్థం కథయతి (తదేతదితి) అన్యథా గ్రహణశూన్యత్వం కామసంస్పర్శవిరహిత్వం చ విశేషణాభ్యాం వివక్షితం కథమస్య సద్వితీయస్యైకీభూతత్వవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్థానద్వయేతి) జాగరితం స్వప్నశ్చేతి స్థానద్వయం తేన ప్రవిభక్తం యద్ద్వైతం స్థూలం సూక్ష్మం చ తత్సర్వం మనస్స్పందితమాత్రమితి వక్ష్యతే తచ్చ యథా స్వకీయరూపమాత్మనో విభక్తం - తథైవ తస్యాత్యాగేనావ్యాకృతాఖ్యం కారణమాపన్నం స్వకీయసర్వవిస్తారసహితం కారణాత్మకం భవతి యథాఽహార్నైశేన తమసా గ్రస్తం తమస్త్వేనైవ వ్యవహ్రియతే తథేదమపి కార్యజాతం కారణభావమాపన్నం కారణమిత్యేవ వ్యవహ్రియతే తస్యాం చావస్థాయాం తదుపాధి

రం——చ న పశ్యతి - తత్ స్థానం సుప్తం సుప్తమిత్యధికరణే క్తప్రత్యయ ఇతి భావః (సుషుప్తస్థానఏకీభూతః ఇతి)-సుషుప్తస్థానే ఏకీభూతః ఏకత్వం ప్రాప్తః స్వయం సుషుప్తి

కూ——త్మనా సంపరిష్వక్తఇత్యాదేః కంచన కమపి కామం - కామ్యమానమర్థం న కామయతే న కంచన స్వప్నపదార్థం పశ్యతి ఉపలక్షణమేతత్. స్వాత్మానం వినా కిమపి పశ్యతీత్యర్థః. తత్స్థానం సుషుప్తమిత్యుచ్యతే సుషుప్తమేవ స్థానం యస్యస సుషుప్తస్థానః హృత్కర్ణికాగ్రస్థ ఇతి యావత్. ఏకీభూతః వైశ్వానరతైజసాభ్యాం సామాన్యేన జ్ఞానానందాదిరూపేణైకీభావంప్రాప్తః ప్రజ్ఞానఘనః. 'అవిద్యాకర్మసంజ్ఞాన్యా తృతీయా శక్తిరిష్యతే, యయా క్షేత్రజ్ఞశక్తిస్సా వేష్టితేత్యుక్తకర్మవేష్టనావృతో జీవో ఘన ఇత్యుచ్యతే సుషుప్తివేళాయాం ఘనం తజ్జీవస్వరూపం జానాతి ప్రజ్ఞాపయతి చ జీవస్యేతి ప్రజ్ఞానఘనః ప్రపూర్వాద్దంతర్ణీతణ్యర్థాత్ జ్ఞా అవబోధన ఇతి

శం—నందభుగుచ్యతే అత్యంతానాయాసరూపా హీయం స్థితిరనేనానుభూయత ఇ
నన్దభుక్ 'ఏషోస్య పరమ ఆనంద' ఇతి శ్రుతేః స్వప్నాదిప్రతిబోధచేతః ప్రతిద్వారీ
తత్వాచ్చేతోముఖః బోధలక్షణం వా చేతో ద్వారం ముఖమస్య స్వప్నాద్యాగమ
ప్రతీతి చేతోముఖః భూతభవిష్యజ్జ్ఞాతృత్వం సర్వవిషయజ్ఞాతృత్వమస్యైవేతి ప్రా

ఆ—రాత్తైకీభూతవిశేషణభాగ్భవతీత్యర్థః. తథాపి కారణోపహితస్య ప్రజ్ఞానఘన
షణమయుక్తం-నిరుపాధికస్యైవ తథా విశేషణసంభవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఏవే
సర్వస్య కార్యప్రపంచస్య సమనస్కస్య సుషుప్తే కారణాత్మనా స్థితత్వాదేవేత్య
సుషుప్తావస్థాయాముక్తప్రజ్ఞానానామేకమూర్తిత్వం న వాస్తవం పునర్యథాపూర్వవిభ
యోగ్యత్వాదితి మత్వోక్తం (ఇవేతి) సుషుప్త్యవస్థాయాః కారణాత్మకత్వాజ్జా
త్స్వప్నప్రజ్ఞానానాం తత్రైకీభావాత్ప్రజ్ఞానఘనశబ్దవాచ్యతేత్యుక్తమనువదతి(సేయమి
ఉక్తమేవార్థం దృష్టాంతేన బుద్ధావావిర్భావయతి (యథేత్యాదినా) ఏవకార
నాయోగవ్యవచ్ఛిత్తిరర్థః కింతు అన్యయోగవ్యవచ్ఛిత్తిరిత్యాహ(ఏవశబ్దాదితి) ప్రాజ్ఞ
నాందవికారత్వాభావే కథమానందమయత్వవిశేషణమిత్యాశఙ్క్య స్వరూపసుఖాభివ్య
ప్రతిబంధకదుఃఖాభావాత్ప్రాచుర్యార్థత్వం మయటో గృహీత్వా విశేషణోపప
దర్శయతి (మనస ఇతి) మయటః స్వరూపార్థత్వాదానందమయత్వమానందత్వమేవ
న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నేత్యాదినా) న హి సుషుప్తే నిరుపాధికానందత్వం ప్ర
స్యాభ్యుపగంతుం శక్యం తస్య కారణోపహితత్వాత్ అన్యథా ముక్తత్వాత్పునరుత్థా
యోగాత్ తస్మాదానందప్రాచుర్యమేవాస్య స్వీకర్తుం యుక్తమిత్యర్థః. ఆనందభుగితి
షణం సదృష్టాన్తం వ్యాచష్టే (యథేతి) తథా సుషుప్తోపీతి శేషః. దార్ష్టాంతికం
ణోతి (అత్యంతేతి) ఇయం స్థితిరితి సుషుప్తిరుక్తా అనేనేతి ప్రాజ్ఞోక్తిః సుషుప్త
పురుషస్య తస్యామవస్థాయాం స్వరూపభూతానతిశయానందాభివ్యక్తిరస్తీత్యత్ర ప్రమ

రం—స్థానతయా స్థితఇత్యర్థః. 'తదభావో నాడీషు తచ్ఛ్రుతేరాత్మని చే'త్యధికరణో
రీత్యా సుషుప్తస్థానస్సన్ ప్రజ్ఞానఘనః జ్ఞానస్వరూపః ఆనందమయః-ఆనందఘనః జీవ

కూ—ధాతోః కృత్యల్యుటో బహులమితి బహులగ్రహణాత్కర్మణి ల్యుటి అ
దేశే ప్రజ్ఞానః ప్రజ్ఞాపితః ఘనః జీవో యేన ప్రజ్ఞానఘన ఇతి విగ్రహః యద్వా
ప్రజ్ఞ ఇతి వక్ష్యమాణత్వాదిహాపి ప్రజ్ఞానఘనఇత్యస్య ఘనప్రజ్ఞానఇతి విపరీతసమా
ధ్యేయః. తథాత్వే త్వంతర్ణీతణ్యర్థాత్కర్మణి ల్యుట్ ఆనందమయః - ఆనందప్రచ
పూర్ణానన్ద ఇతి యావత్. 'యతో వాచో నివర్తంత' ఇత్యాదౌ ప్రసిద్ధమితి హే
ఆనందభుక్-విషయభోగాన్వినేవానందం భుఙ్క్తే- భోజయతి చేత్యానందభుక్ అతః స్థ

ప్రజ్ఞానఘన ఏవానందమయో హ్యానందభుక్చేతోముఖః
ప్రాజ్ఞస్తృతీయః పాదః. ౫

శం—సుషుప్తోఽపి హి భూతపూర్వగత్యా ప్రాజ్ఞ ఉచ్యతే-అథ వా ప్రజ్ఞప్తిమాత్రమస్యైవాసాధారణం రూపమితి ప్రాజ్ఞ ఇతరయోర్విశిష్టమపి విజ్ఞానమస్తి సోఽయం ప్రాజ్ఞస్తృతీయః పాదః. ౫

ఆ—మాహ (ఏషోఽస్యేతి) ప్రాజ్ఞస్యైవ చేతోముఖ ఇతి విశేషణాంతరం తద్వ్యాచష్టే (స్వప్నాదీతి) స్వప్నే జాగరితం చేతి ప్రతిబోధశబ్దితం చేతః తత్ప్రతిద్వారభూతత్వం ద్వారభావేన స్థితత్వం న హి స్వప్నస్య జాగరితస్య వా సుషుప్తద్వారమంతరేణ సంభవోఽస్తి తయోస్తత్కార్యత్వాత్ అతస్సుషుప్తాభిమానీ ప్రాజ్ఞః స్థానద్వయకారణత్వాచ్చేతోముఖవ్యపదేశభాగిత్యర్థః. అథ వా ప్రాజ్ఞస్య సుషుప్తాభిమానినః స్వప్నం జాగరితం వా ప్రతి క్రమాక్రమాభ్యాం యదాగమనం - తత్ప్రతి చైతన్యమేవ ద్వారం న హి తద్వ్యతిరేకేణ కాపి చేష్టా సిధ్యతీత్యభిప్రేత్య పక్షాంతరమాహ (బోధేత్యాదినా) భూతే భవిష్యతి చ విషయే జ్ఞాతృత్వం తథా సర్వస్మిన్నపి వర్తమానే విషయే జ్ఞాతృత్వమస్యైవేతి ప్రకర్షేణ జానాతీతి ప్రజ్ఞః ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః తదేవ ప్రాజ్ఞపదం వ్యుత్పాదయతి (భూతేతి) సుషుప్తే సమస్తవిశేషవిజ్ఞానోపరమాత్కుతో జ్ఞాతృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సుషుప్తోఽపీతి) యద్యపి సుషుప్తస్తస్యామవస్థాయాం సమస్తవిశేషవిజ్ఞానవిరహితో భవతి తథాపి భూతానిష్పన్నాయా జాగరితే స్వప్నే చ సర్వవిషయజ్ఞాతృత్వలక్షణా గతిః తయా ప్రకర్షేణ సర్వమాసమంతాజ్జానాతీతి ప్రాజ్ఞశబ్దవాచ్యో భవతీత్యర్థః. తర్హి ప్రాజ్ఞశబ్దస్య ముఖ్యార్థత్వం న సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (అథవేతి) అసాధారణమితి విశేషణద్యోతితమర్థం స్ఫుటయతి (ఇతరయోరితి) ఆధ్యాత్మికస్య తృతీయపాదస్య వ్యాఖ్యాముపసంహరతి (సోఽయమితి.) ౫

రం—సౌషుప్తికానందానుభావకః చేతోముఖః విశుద్ధచేతోగ్రాహ్యః జ్ఞానానందమయ ఇతియావత్. ఆనందభుక్ యః ప్రాజ్ఞస్సఙ్కర్షణాభిధస్తృతీయః పాద ఇత్యర్థః. ౫

కూ—భుక్త్వం ప్రవివిక్తభుక్త్వం చ నిత్యపూర్ణానందానుభవరూపస్య క్రీడారూపమితి భావః. చేతోముఖః జ్ఞానరూపముఖః ముఖఇత్యుపలక్షణం జ్ఞానరూపసర్వావయవ ఇత్యర్థః. ఏతదానందమయత్వ చేతోముఖత్వ రూపవిశేషణద్వయం ప్రాగుక్తరూపద్వయే నాంతః ప్రజ్ఞమితి వక్ష్యమాణచతుర్థరూపే చ ధ్యేయం. ప్రాజ్ఞః ప్రకర్షేణ న జ్ఞాయపతీతి ప్రాజ్ఞః జీవస్వరూపాతిరిక్తం బాహ్యం స్వాప్నం వా కిమపి న జ్ఞాపయతీతి ప్రాజ్ఞనామక ఇత్యర్థః. ప్రపూర్వాన్నఞుపపదాదంతర్ణీతణ్యర్థాజ్జ్ఞాధాతోః ఆతశ్చోపసర్గ ఇతి కప్రత్యయః. ఆత్మనస్తృతీయః పాదః తృతీయం రూపమ్. ౫

ఏష సర్వేశ్వర ఏష సర్వజ్ఞ ఏషోఽంతర్యామ్యేష యోని

శం—ఏష హి స్వరూపావస్థస్సర్వేశ్వరః - సాధిదైవికస్య భేదజాతస్య స
స్యేశితా నైతస్మాజ్జాత్యంతరభూతోఽన్యేషామివ ప్రాణబంధనం హి సోమ్య మనః
శ్రుతేః అయమేవ హి సర్వస్య సర్వభేదావస్థో జ్ఞాతేత్యేష సర్వజ్ఞః ఏషోఽంతర్యామీ అం

ఆ—ప్రాజ్ఞస్యాధిదైవికేనాంతర్యామిణా సహాభేదం గృహీత్వా విశేషణాం
రం దర్శయతి (ఏష హీతి) స్వరూపావస్థాత్వం ఉపాధిప్రాధాన్యమవధూయ చైత
ప్రాధాన్యం అన్యథా స్వాతన్త్ర్యానుపపత్తేః నైయాయికాదయస్తు తాటస్థ్యమీ
రస్యాఽతిష్ఠంతే - తదయుక్తం పత్యురసామంజస్యాదితి న్యాయవిరోధాదిత్యా
(నైతస్మాదితి) శ్రుతివిరోధాదపి న తస్య తాటస్థ్యమాస్థేయమిత్యాహ (ప్రాణే
ప్రకృతమజ్ఞాతం పరం బ్రహ్మ సదాఖ్యం ప్రాణశబ్దితం తద్బంధనం బధ్యతే అస్మి
పర్యవస్యతీతి వ్యుత్పత్తేః న హి జీవస్య పరమాత్మాతిరేకేణ పర్యవసానమస్తి వ
తదుపహితం జీవచైతన్యమత్ర ప్రాణశబ్దస్యాఽధ్యాత్మికార్థస్య పరస్మిన్ ప్రయో
స్మనశ్శబ్దితస్య చ జీవస్య తస్మిన్ పర్యవసానాభిధానాద్వస్తుతో భేదో నా
ద్యోతితమిత్యర్థః. ప్రాజ్ఞస్యైవ విశేషణాంతరం సాధయతి (అయమేవేతి) నన్వవ
రణం నోపపద్యతే వ్యాసపరాశరప్రభృతీనామన్యేషామపి సర్వజ్ఞత్వప్రసిద్ధేరిత
శఙ్క్య విశినష్టి (సర్వేతి) అన్తర్యామిత్వం విశేషణాంతరం విశదయతి (అంతరి
అన్యస్య కస్యచిదంతరనుప్రవేశనియమనే చ సామర్థ్యాభావాదవధారణముక్తం
షణత్రయం హేతుం కృత్వా ప్రకృతస్య ప్రాజ్ఞస్య సర్వజగత్కారణత్వం విశేషణ
తరమాహ(అతఏవేతి)యథోక్తం స్వప్నజాగరితస్థానద్వయప్రవిభక్తమిత్యర్థః సభే

రం—(ఏష సర్వేశ్వర ఏష సర్వజ్ఞ ఏషోఽంతర్యామీ ఏష యోనిస్సర్వ
ప్రభవాప్యయౌ హి భూతానామితి)యోనిః స్థానమిత్యర్థః. 'యోనిర్ద్వయోర్భగే స్థ
ఇతి కోశాత్. శిష్టం స్పష్టం. యద్యపి విశ్వతైజస ప్రాజ్ఞానాం త్రయాణాం భగవదూ

కూ—ఏవం రూపత్రయం నిరూప్య చతుర్థపాదం నాంతః ప్రజ్ఞమిత
నా నిరూపయిష్యన్వైశ్వానరాదిరూపాణాముక్తస్థానవ్యాపారాద్యర్థేషు శ్లోకాన్వివ
మధ్యే వక్ష్యమాణచతుర్థరూపేణ సహచతుర్ణాం రూపాణాం మహిమానమాహ (
ఇతి)ఏషః ఉక్తవక్ష్యమాణచతూరూపాత్మా ఏష ఇత్యస్యాభ్యాసస్తాత్పర్యార్థః. తేనై
గుణానామావిద్యకత్వపక్షవ్యుదాసః సర్వేశ్వరః జాగ్రదాదిచతుష్టయోపలక్షితసర్వ
శేషీ సర్వజ్ఞః సర్వమిదం స్వరూపతః ప్రకారతశ్చ వేత్తీత్యర్థః. అంతర్యామీ-అం

స్సర్వస్య ప్రభవాప్యయౌ హి భూతానామ్. ౬
అత్రైతే శ్లోకా భవన్తి. ॥ (అథ గౌడపాదీయకారికా)

శం—రనుప్రవిశ్య సర్వేషాం భూతానాం నియంతాప్యేష ఏవ అతఏవ యథోక్తం సభేదం జగత్ప్రసూయతఇత్యేష యోనిస్సర్వస్య యత ఏవం ప్రభవశ్చాప్యయశ్చ ప్రభవాప్యయౌ హి భూతానామేష ఏవ. ౬

శం—అత్ర ఏతస్మిన్యథోక్తేఽర్థే ఏతే శ్లోకా భవన్తి (బహిః ప్రజ్ఞ ఇతి) పర్యాయేణ త్రిస్థానత్వాత్సోఽహమితి స్మృత్యా ప్రతిసంధానాచ్చ స్థానత్రయవ్యతిరిక్తత్వ

ఆ—అధ్యాత్మాధిదైవాధిభూత భేదసహితమితి యావత్. నిమిత్తకారణత్వాభ్యుపగమేపి ప్రాచీనాని విశేషణాని నిర్వహంతీత్యాశఙ్క్య 'ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాంతానుపరోధా'దితి న్యాయాన్నిమిత్తోపాదానయోర్జగతి న భిన్నత్వమిత్యేవం నియమతస్సిద్ధం అతో విశేషణాంతరమిత్యాహ (యతఇతి) ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః అప్యేత్యస్మిన్నిత్యప్యయః న చైతౌ భూతానామేకత్రోపాదానాదృతే సంభావితావిత్యర్థః. ౬

ఆ—ఆచార్యైర్మాండూక్యోపనిషదం పఠిత్వా తద్వ్యాఖ్యానశ్లోకావతారణమత్రేత్యాదినా కృతం - తదత్రేత్యనూద్య భాష్యకారో వ్యాకరోతి (ఏతస్మిన్నితి) విశ్వస్య విభుత్వం ప్రాగుక్తాధిదైవికాభేదాదవధేయం అధ్యాత్మాధిదైవాభేదే పూర్వోదాహృతాం శ్రుతిం సూచయితుం హిశబ్దః స్థూలసూక్ష్మకారణోపాధిభేదాజ్జీవభేదమాశఙ్క్య స్వరూపైక్యేపి స్వతంత్రోపాధిభేదమంతరేణ విశేషణమాత్రభేదాదవాంతరభేదోక్తిరిత్యాహ (ఏకఏవేతి) పదార్థానాం పూర్వమేవోక్తత్వాత్తాత్పర్యం శ్లోకస్య వక్తవ్యమవశిష్యతే - తదాహ (పర్యాయేణేతి) యద్యాత్మనశ్చైతన్యమివ స్వాభావికం స్థానత్రయం న తర్హి తద్వదేవ తం వ్యభిచరితుమర్హతి వ్యభిచరతిచాత్మానం స్థానత్రయం క్రమాక్రమాభ్యాం తస్య త్రిస్థానత్వాత్ అతస్తద్వ్యతిరిక్తత్వమాత్మనస్సిద్ధం యస్సు

రం— హాతయా సర్వేశ్వరత్వాదికమప్యవిశిష్టం అథాపి వ్యవస్థితపూర్వోక్తతత్తద్ధర్మవత్తయా త్రయాణామనుసంధానం కర్తవ్యమితి భావః. ౬

కూ—యంతా సర్వస్య యోనిః కారణమిత్యర్థః. అస్య వివరణం(ప్రభవాప్యయౌహి భూతానామితి) హి-యస్మాత్ప్రభవాప్యయహేతుః-అతస్సర్వస్య యోనిరిత్యర్థః. ౬

కూ—ఉపనిషత్ స్వయం ప్రమాణత్వేపి స్వోక్తార్థదార్ఢ్యాయ స్వోక్తార్థే మన్త్రానుదాహరతి (అత్రేతి) అత్ర ఉక్తేష్వర్థేషు సంవాదిన ఇతి శేషః వైశ్వానరో బహిః

బహిః ప్రజ్ఞో విభుర్విశ్వో హ్యంతః ప్రజ్ఞస్తు తైజసః, ఘన
ప్రజ్ఞస్తథా ప్రాజ్ఞ ఏక ఏవ త్రిధా స్మృతః. (
౬ దక్షిణాక్షిముఖే విశ్వో మనస్యంతశ్చ తైజసః, ఆకాశే

శం—మేకత్వం శుద్ధత్వమసంగత్వం చ సిద్ధమిత్యభిప్రాయః మహామత్స్యాది దృష్టాం
శ్రుతేః. (

శం—జాగరితావస్థాయామేవ విశ్వాదీనాం త్రయాణామనుభవప్రదర్శనా
ర్థోఽయం శ్లోకః (దక్షిణాక్షీతి) దక్షిణమక్ష్యేవ ముఖం తస్మిన్ ప్రాధాన్యేన ద్రష్ట
స్థూలానాం విశ్వోఽనుభూయతే 'ఇన్ధో హ వై నామైష యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్ (క్షన్

ఆ—ప్తసోఽహం జాగర్మీత్యనుసంధానాదేకత్వం తస్యావగతం ఏకత్వేన హి స్మృతా
ఘటాదావేకత్వమిష్యతే ధర్మాధర్మరాగద్వేషాదిమలస్యావస్థాధర్మత్వాత్తదతిరేకిణశ్శు
ద్ధత్వమపి సిధ్యతి సంగస్యాపి వేద్యత్వేనావస్థాధర్మత్వాంగీకారాత్తదతిరేకిణస్తద్రహి
రసంగత్వమపి సంగతమేవేత్యర్థః. యుక్తిసిద్ధేఽర్థే శ్రుతిముదాహరతి(మహామత్స్యా
దీతి) మహాన్ నాదేయేన స్రోతసాఽప్రకమ్ప్యగతిరతిబలీయాంస్తిమిరుభే కూ
నద్యాస్సంచరన్ క్రమసంచరణాత్తాభ్యామతిరిచ్యతే. న చ తస్య కూలద్వయగతదో
గుణవత్త్వం న చాసౌ క్వచిదపి సజ్జతే న చ శ్యేనో వా సుపర్ణో వా నభసి పరిపతన్
క్వచిదపి ప్రతిహన్యతే తథైవాయమాత్మా క్రమేణ స్థానత్రయే సంచరన్నుక్తలక్షణో
యుక్త్యోఽఙ్గీకర్తుమిత్యర్థః. (

ఆ—విశ్వతైజసప్రాజ్ఞానాం స్థానత్రయే క్రమేణ సంచరతామాత్మైక్యమే
వస్తుతో భవతీత్యత్ర హేత్వన్తరం వివక్షన్నాహ (దక్షిణేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్య
సంగృహ్ణాతి (జాగరితేతి) నచైకస్యామవస్థాయామేకస్మిన్నేవ దేహే భిన్నత్వమాత్ర
నస్తద్వాదిభిరపీష్యతే జాగరితావస్థాయామితి తు దేహే వ్యవస్థితత్వోక్త్యా విశేషణ
తద్ధి తత్ర వ్యవస్థితత్వం - యదాత్మనస్సర్వగతస్య తదభిమానిత్వం దేహాభిమానశ్చ
జాగరితే పరం సంభవతి తేన తస్యామేవావస్థాయామేకస్మిన్నేవ దేహే త్రయాణా
మనుభవ ఇతి తేషాం మిథో భేదో నాస్తీతి సిద్ధ్యతీత్యర్థః. ముఖం ద్వారం ఉపల

కూ—ప్రజ్ఞః తైజసోఽంతః ప్రజ్ఞః ప్రాజ్ఞః ప్రజ్ఞానఘన, ఇత్యుక్తేఽర్థే మంత్రమావ
(బహిరితి) విశ్వః వైశ్వానరః పదానామర్థః పూర్వత్రేవ ధ్యేయః (ఏక ఏవ త్రిధా
స్మృత ఇతి) మంత్రద్రష్ట్రా బ్రహ్మణా భగవద్రూపాణామేతేషామేకత్వం స్మృ
మిత్యర్థః. (

కూ—జాగరితస్థానః స్వప్నస్థానస్సుషుప్తస్థాన ఇత్యుక్తార్థే మంత్రమావ

శం—పురుష'ఇతి శ్రుతేః ఇంధః దీప్తిగుణో వైశ్వానర ఆదిత్యాంతర్గతో వైరాజ ఆత్మా చక్షుషి చ ద్రష్టా ఏకః. నన్వన్యో హిరణ్యగర్భః క్షేత్రజ్ఞో దక్షిణేఽక్షిణి అక్ష్ణోర్నియంతా ద్రష్టా చాన్యో దేహస్వామీ న స్వతో భేదానభ్యుపగమాత్ 'ఏకో దేవస్సర్వభూతేషు గూఢ'ఇతి శ్రుతేః 'క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి సర్వక్షేత్రేషు భారత,అవిభక్తం చ భూతేషు విభక్తమివ చ స్థిత' మితి స్మృతేః సర్వేషు కరణేష్వవిశేషేపి దక్షిణాక్షిణ్యుపలబ్ధిపాటవదర్శనాత్తత్ర విశేషేణ నిర్దేశో విశ్వస్య దక్షిణాక్షిగతో రూపం దృష్ట్వా నిమీలితాక్షస్తదేవ స్మరన్ మనస్యంతః స్వప్న ఇవ తదేవ వాసనారూపాభివ్యక్తం పశ్యతి యథాత్ర తథా స్వప్నే అతో మనస్యంతస్తు తైజసోపి విశ్వ ఏవ ఆకాశే

ఆ—స్థానం శరీరమాత్రే దృశ్యమానస్య కథమిదముపలబ్ధా విశేషాయతనముపదిశ్యతే న స్థానాంతరాపేక్షయాస్య ప్రాధాన్యాదిత్యాహ(ప్రాధాన్యేనేతి)అనుభూయతే ధ్యాననిష్ఠైరితి శేషః. ఉక్తేఽర్థే శ్రుతిం సంవాదయతి (ఇన్ధఇతి) బృహదారణ్యకశ్రుతేరుదాహృతాయాస్తాత్పర్యార్థమాహ (ఇన్ధఇత్యాదినా) వైరాజస్యాత్మనో యథోక్తగుణవత్త్వేపి ద్రష్టుశ్చాక్షుషస్య కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (చక్షుషి చేతి) అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వాదాధిదైవికో గుణశ్చాక్షుషేప్యాధ్యాత్మికే సమ్భవతీత్యర్థః. ఉక్తమేకత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) హిరణ్యగర్భః సూక్ష్మప్రపంచాభిమానీ సూర్యమండలాంతర్గతః సూక్ష్మసమష్టిదేహో లింగాత్మా చక్షుర్గోళకానుగతేంద్రియానుగ్రాహకస్సంసారిణోఽర్థాంతరం విరాడాత్మాపి స్థూలప్రపంచాభిమానీ సూర్యమండలాత్మకస్సమష్టిదేహో లింగాత్మా చక్షుర్గోళకానుగతేంద్రియానుగ్రాహకస్సంసారిణోఽర్థాంతరం విరాడాత్మాపి స్థూలప్రపంచాభిమానీ సూర్యమండలాత్మకస్సమష్టిదేహశ్చక్షుర్గోళకద్వయానుగ్రాహకస్తతోఽర్థాంతరమేవ క్షేత్రజ్ఞస్తు వ్యష్టిదేహో దక్షిణే చక్షుషి వ్యవస్థితో ద్రష్టా చక్షుషః కరణానాం నియంతా కార్యకరణస్వామీ తాభ్యాం సమష్టిదేహాభ్యామన్యోఽభ్యుపగమ్యతే తదేవం సమష్టివ్యష్టిత్వేన వ్యవస్థితజీవభేదాదుక్తమేకత్వమయుక్తమిత్యర్థః. కాల్పనికో జీవభేదః వాస్తవో వేతి వికల్పాద్యమంగీకృత్య ద్వితీయం దూషయతి (నేత్యాదినా) ఏకో హి పరో దేవః సర్వేషు భూతేషు సమష్టిత్వేన వ్యష్టిత్వేన చ సమావృత్తస్తిష్ఠతీతి శ్రవణాద్వస్తుతో భేదో నాస్తీత్యుక్తం హేతుం సాధయతి (ఏకఇతి) సర్వేషు క్షేత్రేషు వ్యవస్థితం క్షేత్రజ్ఞం మాం ఈశ్వరం విద్ధీతి భగవతో వచనాచ్చ తాత్త్వికభేదాసిద్ధిరిత్యాహ (క్షేత్రజ్ఞం చేతి) సర్వేషు భూతేషు

కూ—(దక్షిణాక్షీతి) ముఖే అగ్రభాగే అంతరిత్యస్య వివరణం (మనసీతి) ఆకాశే చ

శం—చ హృది స్మరణాఖ్యవ్యాపారోపరమే ప్రాజ్ఞ ఏకీభూతో ఘనప్రజ్ఞ ఏవ భవ
మనోవ్యాపారాభావాత్ దర్శనస్మరణే ఏవ హి మనస్స్పందితే తదభావే హృద్యే వ
విశేషేణ ప్రాణాత్మనావస్థానం 'ప్రాణో హ్యేవైతాన్ సర్వాన్ సంవృఙ్క్తే' ఇ
శ్రుతేః తైజసో హిరణ్యగర్భః మనస్థత్వాత్ లింగం మనః మనోమయోఽయం పురుష
ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. నను వ్యాకృతః ప్రాణస్సుషుప్తే తదాత్మకాని కరణాని భవంతి క
మవ్యాకృతతా నైష దోషః అవ్యాకృతస్య దేశకాలవిశేషాభావాత్. యద్యపి ప్రాణా
మానే సతి వ్యాకృతత్వైవ ప్రాణస్య తథాపి పిండపరిచ్ఛిన్నవిశేషాభిమాననిరోధః ప్రా
భవతీత్యవ్యాకృతఏవ ప్రాణః సుషుప్తే పరిచ్ఛిన్నాభిమానవతాం యథా ప్రాణలయే

ఆ—క్షేత్రజ్ఞశ్చేదాత్మైకః కథం తర్హి ప్రతిభూతం భేదప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (అ
భక్తంచేతి) తత్త్వతోఽవిభాగేపి దేహకల్పనయా భేదధీరిత్యర్థః. నను కరణేషు సర్వే
షు విశ్వస్యావిశేషాన్న దక్షిణే చక్షుషి విశేషనిర్దేశో యుజ్యతే. యద్యపి కరణాంతరేభ్య
శ్చక్షుషి ప్రాధాన్యముక్తం తథాపి నార్థో దక్షిణవిశేషణేనేతి తత్రాహ (సర్వేష్వితి
శ్రు)త్యనుభవాభ్యాం నిర్దేశవిశేషసిద్ధిరిత్యర్థః. యద్యపి దేహదేశభేదే విశ్వోఽన
భూయతే తథాపి కథం జాగరితే తైజసోఽనుభూయతఇత్యాశఙ్క్య ద్వితీయం పాదం
వ్యాచష్టే (దక్షిణేతి) యథా స్వప్నే జాగరితవాసనారూపేణాభివ్యక్తమర్థజాతం
ద్రష్టాఽనుభవతి - తథైవ జాగరితే దక్షిణచక్షుషి ద్రష్టృత్వేన వ్యవస్థితః సన్నికృష్టం
రూపం దృష్ట్వా పునర్నిమీలితాక్షో దృష్టమేవ రూపం రూపోపలబ్ధిజనితసముద్బుద్ధవాస
నాత్మనా మనస్యంతరభివ్యక్తం స్మరన్ విశ్వస్తైజసో భవతి తథాచ తయోర్భేదాశ
ఙ్కానావతరతీత్యర్థః. స్వప్నజాగరితయోర్విలక్షణత్వాత్తద్ద్రష్ట్రోర్విశ్వతైజసయోరపి వై
లక్షణ్యముచితమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) జాగరితే యథాఽర్థజాతం ద్రష్టా పశ్యతి
తథైవ స్వప్నేపి తదుపలమ్భాత్ తతో న తయోర్వైలక్షణ్యసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయపా
దస్య వ్యాఖ్యాముపసంహరతి (అతఇతి) స్థానద్వయే ద్రష్టుర్భేదాశఙ్కా నిరవకాశేతి
దర్శయితుమేవకారః. తృతీయం పాదం వ్యాకుర్వన్ జాగ్రత్యేవ సుషుప్తిం దర్శయతి
(ఆకాశే చేతి) యో విశ్వస్తైజసత్వముపగతః స పునః స్మరణాఖ్యస్య వ్యాపారస్య
వ్యావృత్తౌ హృదయావచ్ఛిన్నాకాశే స్థితస్సన్ ప్రాజ్ఞో భూత్వా తల్లక్షణలక్షితో
భవతి - న హి తస్య రూపవిషయదర్శనస్మరణే పరిహృత్య విశిష్టాకాశనివిష్టస్య ప్రాజ్ఞా
దర్థాంతరత్వం అతశ్చ స ఏకీభూతః విషయవిషయ్యాకారరహితః యతో ఘనప్రజ్ఞ
విశేషవిజ్ఞానవిరహీ రూపాంతరరహితస్తిష్ఠతీత్యర్థః. ఉక్తమర్థం ప్రపంచయన్ననో

ఛూ—హృది-హృదయాకాశే హృత్కర్ణికాగ్రస్థానఇత్యర్థః (త్రిధా దేహే వ్యవస్థిత

శం—పరిచ్ఛిన్నాభిమానినాం ప్రాణోఽవ్యాకృతః తథా ప్రాణాభిమానినోప్యవిశేషాప త్త్యావవ్యాకృతతా సమానా ప్రసవబీజాత్మకత్వం చ తదధ్యక్షశ్చైకోఽవ్యాకృతావస్థః పరిచ్ఛిన్నాభిమానినామధ్యక్షాణాం చ తేనైకత్వమితి పూర్వోక్తం విశేషణమేకీభూతః ప్రజ్ఞానఘనఇత్యాద్యుపపన్నం తస్మిన్నేతస్మిన్నుక్తహేతుత్వాచ్చ కథం ప్రాణశబ్దత్వమ వ్యాకృతస్య 'ప్రాణబంధనం హి సోమ్యమన' ఇతి శ్రుతేః. నను 'తత్ర సదేవ సో'మ్యేతి

ఆ—వ్యాపారాభావాదితి హేతుముక్త్వా వ్యాచష్టే (దర్శనేత్యాదినా) అవిశేషేణ అవ్యాకృతరూపేణేత్యర్థః. అవస్థానం-జాగరితే సుషుప్తమితి శేషః. యదుక్తమవ్యాకృ తేన ప్రాణాత్మనా హృదయేఽవస్థానమితి తత్ర ప్రమాణమాహ (ప్రాణో హీతి) యో హి ప్రాణోఽధ్యాత్మం ప్రసిద్ధః స వాగాదీన్ ప్రాణా(నా)త్మని సంవృక్తే- సంహరతీతి ప్రాణస్యాధ్యాత్మం వాగాదిసంహర్తృత్వముక్తం అధిదైవం చ యో వాయుః సూ త్రాత్మా-సోగ్న్యాదీనాత్మని సంహరతీత్యగ్న్యాదిసంహర్తృత్వం వాయోరుక్తం అధ్యా త్మాధిదైవయోశ్చైకత్వాత్ప్రాణస్య వాయోశ్చ వాగాదిష్వగ్న్యాదిషు చ సంహర్తృత్వే నావ్యాకృతత్వస్య సంవర్గవిద్యాయాం సూచితత్వాదవ్యాకృతేన ప్రాణాత్మనా సుషుప్తే ప్రాజ్ఞస్యావస్థానమితి యుక్తమేవోక్తమిత్యర్థః. పూర్వమేవ విశ్వవిరాజోరైక్యస్యా, నన్తరం చ సుషుప్తావ్యాకృతయోరేకత్వస్య దర్శితత్వాత్తైజసహిరణ్యగర్భయోరనుక్తమ భేదం వక్తవ్యమిదానీ ముపన్యస్యతి (తైజసఇతి) తత్ర హేతుమాహ (మనస్థత్వా దితి) హిరణ్యగర్భస్య సమష్టిమనోనిష్ఠత్వాత్తైజసస్య వ్యష్టిమనోగతత్వాత్తయోశ్చ సమష్టివ్యష్టిమనసోరేకత్వాత్తద్గతయోరపి తైజసహిరణ్యగర్భయోరేకత్వముచితమిత్యర్థః. కించ హిరణ్యగర్భస్య క్రియాశక్త్యుపాధౌ లిఙ్గాత్మతయా ప్రసిద్ధత్వాత్తస్య చ సామానాధికరణ్యశ్రుత్యా మనసా సహాభేదావగమాన్మనోనిష్ఠస్య తైజసస్య యుక్తం హిరణ్యగర్భత్వమిత్యాహ (లింగమితి) కించ పురుషస్య మనోమయత్వశ్రవణాత్పురుష విశేషత్వాచ్చ హిరణ్యగర్భస్య తత్ప్రధానత్వాధిగమాత్తన్నిష్ఠస్తైజసో హిరణ్యగర్భో భవితుమర్హతీత్యాహ (మనోమయఇతి) ప్రాణస్య ప్రాగుక్తమవ్యాకృతత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) సుషుప్తే హి ప్రాణో నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతః - యుక్తః తద్వ్యా పారస్య పార్శ్వస్థైరతిస్పష్టం దృష్టత్వాదిత్యర్థః. కించ తస్యామవస్థాయాం వాగాదీని కరణాని ప్రాణాత్మకాని భవంతి 'తఏతస్యైవ సర్వే రూపమభవ'న్నితి శ్రుతేః అతోపి ప్రాణస్యావ్యాకృతత్వమయుక్తమిత్యాహ (తదాత్మకానీతి) ఉక్తన్యాయేన ప్రాణస్యా వ్యాకృతత్వాయోగాదవ్యాకృతేన ప్రాణాత్మనా సుషుప్తస్యావస్థానమయుక్తమితి నిగమ యతి (కథమితి) ఏకలక్షణత్వాదవ్యాకృతప్రాణయోరేకత్వోపపత్తిరిత్యుత్తరమాహ(నైష

శం—ప్రకృతం సద్బ్రహ్మ ప్రాణశబ్దవాచ్యం. నైష దోషః బీజాత్మకత్వాభ్యుపగమా త్సతః యద్యపి సద్బ్రహ్మప్రాణశబ్దవాచ్యం తత్ర తథాపి జీవప్రసవం బీజాత్మకత్వమపరిత్య జ్యైవప్రాణశబ్దత్వం సతస్సచ్ఛబ్దవాచ్యతా చ యది హి నిర్బీజరూపం వివక్షితం బ్రహ్మ భవిష్యత్. నేతి నేతి 'యతో వాచో నివర్తంతే అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదిత్య వక్ష్యత్ నసత్తన్నాసదుచ్యత' ఇతి స్మృతేః నిర్బీజతయైవ చేత్ సతి లీనానాం - సమ్ప

ఆ—దోష ఇతి) అవ్యాకృతం హి దేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదశూన్యం ప్రాణోఽపి సౌషు ప్తద్రష్టుస్తథా - న హి సౌషుప్తదృష్ట్యా తత్కాలీనస్య ప్రాణస్య దేశాదిపరిచ్ఛేదోఽవ గమ్యతే తథాచ లక్షణావిశేషాదవ్యాకృతప్రాణయోరేకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. తస్యా యం ప్రాణః మమాయమితి దేశపరిచ్ఛేదప్రతిభానాదేకలక్షణత్వాభావాన్న ప్రాణస్యా వ్యాకృతత్వ మిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) పరిచ్ఛిన్నాభిమానవతాం మధ్యే ప్రత్యే కం మమాయమితి ప్రాణాభిమానే సతి ప్రాణస్య యద్యపి వ్యాకృతతైవ భవతి తథాః సుషుప్త్యవస్థాయాం పిండేన పరిచ్ఛిన్నో యో విశేషః తద్విషయో యోఽయం మమే త్యభిమానః తస్య నిరోధస్తస్మిన్ భవతీతి ప్రాణోఽవ్యాకృతఏవేతి యోజనా. ప్రః బుద్ధదృష్ట్యా విశేషాభిమానవిషయత్వేన వ్యాకృతత్వేఽపి సుషుప్తదృష్ట్యా తదుపసంహారాః వ్యాకృతత్వం ప్రాణస్యావిరుద్ధమితి భావః. విశేషాభిమాననిరోధే ప్రాణస్యావ్యాకృతత్వ క్వ దృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) పరిచ్ఛిన్నాభిమానినాం ప్రాణలయః మరణ తత్రాభిమాననిరోధే ప్రాణో నామ రూపాభ్యాంమవ్యాకృతో యథేష్యతే - తథై ప్రాణాభిమానినోఽపి తదభిమాననిరోధేనావిశేషాపత్తిస్సుషుప్తిః తత్రావ్యాకృతతా ప్రాణస ప్రాగుక్తదృష్టాంతేనావిశిష్టా తతో విశేషాభిమాననిరోధే ప్రాణస్యావ్యాకృతత్వం ప్రసి మిత్యర్థః. కించ యథా ఆధిదైవికమవ్యాకృతం జగత్ప్రసవబీజం 'తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృ మాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతే'తి శ్రుతేః తథా ప్రాణాఖ్యం సుషుప్తం జా రితస్వప్నయోర్భవతి బీజం 'తథా చ కార్యం ప్రతి ప్రసవ(బీజ)రూపత్వమవిశిష్టము యో'రితి లక్షణావిశేషాదవ్యాకృతప్రాణయోరేకత్వస్య ప్రసిద్ధిరిత్యాహ (ప్రసవే సమానమిత్యనుకర్షార్థశ్చకారః ఉపాధిస్వభావాలోచనయా సుషుప్తావ్యాకృతయోరః మభిధాయోపహిత స్వభావాలోచనయాపి తయోరభేదమాహ (తదధ్యక్షశ్చేతి) అవ్య కృతావస్థస్సుషుప్తావస్థశ్చ యా తయోరుపహితస్వభావయోరాధ్యాత్మికాధిదైవికర రేకోఽధిష్ఠాతా చిద్ధాతుః అతోఽపి తయోరేకత్వం సిధ్యతీత్యర్థః. సుషుప్తావ్యాకృతర రేవమేకత్వం ప్రసాధ్య తస్మిన్నవ్యాకృతే సుషుప్తే ప్రాగుక్తం విశేషణం య మిత్యాహ (పరిచ్ఛిన్నేతి) యద్యపి విశేషానభివ్యక్తిమాత్రేణైకీభూతత్వాదివిశేషణవ

శం—న్నానాం సుషుప్తిప్రళయయోః పునరుత్థానానుపపత్తిస్స్యాత్ ముక్తానాం చ పునరుత్పత్తిప్రసంగః బీజాభావావిశేషాత్ జ్ఞానదాహ్యబీజాభావే చ జ్ఞానానర్థక్యప్రసంగః తస్మాత్సబీజత్వాభ్యుపగమేనైవ సతః ప్రాణత్వవ్యపదేశః సర్వశ్రుతిషు చ కారణత్వవ్యపదేశః అతఏవ 'అక్షరాత్పరతః పరః స బాహ్యాభ్యంతరో హ్యజః యతో వాచో

ఆ—పాదితం తథాపి పరిచ్ఛిన్నాభిమానినానుపాధిప్రధానానాం తత్ర తత్రాధ్యక్షాణాం చోపహితానామవ్యాకృతేనైకత్వం అతోపి ప్రాగుక్తవిశేషణోపపత్తిరిత్యర్థః. కించ అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వమితి ప్రాగుక్తహేతుసద్భావాచ్చ యుక్తం సుషుప్తే ప్రాజ్ఞే ప్రాణాత్మన్యవ్యాకృతే యథోక్తం విశేషణమిత్యాహ (ఉక్తేతి) గ్రంథగతాది శబ్దేన సర్వేశ్వరత్వాది విశేషణం గృహ్యతే ప్రాణశబ్దస్య పంచవృత్తౌ వాయువికారే రూఢత్వాన్నావ్యాకృతవిషయత్వం రూఢివిరోధాదితి శఙ్కతే (కథమితి) అన్యత్ర రూఢత్వేపి శ్రౌతప్రయోగవశాదవ్యాకృతవిషయత్వం ప్రాణశబ్దస్య యుక్తమితి పరిహరతి (ప్రాణబంధనమితి) ప్రకరణస్య బ్రహ్మవిషయత్వాద్బ్రహ్మణ్యేవ ప్రకృతే వాక్యే ప్రాణశబ్దస్య ప్రయోగాన్నావ్యాకృతవిషయత్వం తస్య యుక్తం ప్రకరణవిరోధాదితి శఙ్కతే (నన్వితి) ప్రకరణస్య బ్రహ్మవిషయత్వేపి బ్రహ్మణస్సల్లక్షణస్య శబళత్వాంగీకారాదస్మిన్నపి వాక్యే తత్రైవ ప్రాణశబ్దప్రయోగాద్యుక్తం తస్యావ్యాకృతవిషయత్వమిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) సంగ్రహవాక్యం ప్రపంచయతి (యద్యపీతి) తత్రేతి ప్రాణబంధనవాక్యం పరామృశ్యతే జీవశబ్దస్సర్వస్యైవ కార్యజాతస్యోపలక్షణం ప్రకరణవాక్యయోరపి పరిశుద్ధబ్రహ్మవిషయత్వే కా క్షతిరిత్యాశఙ్క్య పరిశుద్ధస్య బ్రహ్మణః శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాగోచరత్వాత్తత్ర శబ్దవాచ్యత్వానుపపత్తేశ్శబళత్వమిత్యాహ (యది హీతి) న కేవలం నిరుపాధికం నిర్విశేషం బ్రహ్మ వాఙ్మనసయోరగోచరమితి శ్రుతేరేవ నిర్ధార్యతే కింతు స్మృతేరపీత్యాహ (న సదితి) కించ కార్యజాతం ప్రతి బీజభూతాజ్ఞానరహితతయా శుద్ధత్వేనైవాస్మిన్ ప్రకరణే బ్రహ్మ వివక్షితం చేత్ తర్హి సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి జీవానాం సత్ప్రాప్తిశ్రవణాద్బ్రహ్మణస్సచ్ఛబ్దితస్య శుద్ధత్వే సుషుప్త్యాదౌ తత్ర లీనానాం ఏకీభూతానాం జీవానాం పునరుత్థానం నోపపద్యతే దృశ్యతే చ పునరుత్థానం తేన శబలమేవ బ్రహ్మాత్ర వివక్షితమిత్యాహ (నిర్బీజతయేతి) సుషుప్త్యాదౌ శుద్ధే బ్రహ్మణి సంపన్నానామపి పునరుత్థానే మోక్షానుపపత్తిదోషమాహ (ముక్తానాం చేతి) న తేషాం పునరుత్థానం హేత్వభావాదిత్యాశఙ్క్య - సుషుప్తానాం ప్రలీనానాం చ

శం—నివర్తంతే నేతి నేతీత్యాదినా బీజవత్త్వాపనయనేన వ్యపదేశః తామబీజావస్థాం తస్యైవ ప్రాజ్ఞశబ్దవాచ్యస్య తురీయత్వేన దేహాదిసంబంధరహితాం పారమార్థికీం పృథ

ఆ—న తర్హి పునరుత్థానం హేత్వభావస్య తుల్యత్వాదిత్యాహ (బీజాభావేతి) నన్వనాద్యనిర్వాచ్యమజ్ఞానం సంసారస్య బీజభూతం నాస్త్యేవ - యద్బ్రహ్మణో విశేషణం అగ్రహణమిథ్యాజ్ఞానతత్సంస్కారాణామజ్ఞానశబ్దవాచ్యత్వాత్ తత్రాహ (జ్ఞానేతి) అజ్ఞోహమిత్యజ్ఞానమపరోక్షం అగ్రహణస్య చ గ్రహణప్రాగభావస్య నాపరోక్షత్వం ఇంద్రియసన్నికర్షాభావాదనుపలబ్ధిగమ్యత్వాచ్చ భ్రాంతితత్సంస్కారయోశ్చాభావే కార్యత్వాదుపాదానాపేక్షణాదాత్మనశ్చ కేవలస్యాతద్ధేతుత్వాత్తదుపాదానత్వే నానాద్యజ్ఞానసిద్ధిః కించ దేవదత్తప్రమా - తన్నిష్ఠప్రమా ప్రాగభావాతిరిక్తాఽనాది ప్రధ్వంసినీ-ప్రమాత్వాత్, యజ్ఞదత్తప్రమావత్. న చ తదభావే సమ్యగ్జ్ఞానార్థవత్త్వం క్షణికత్వేన భ్రాన్తేస్తదనివర్త్యత్వాత్సంస్కారస్య చ సత్యపి సమ్యగ్జ్ఞానే క్వచిదనువృత్తిదర్శనాత్ న చాగ్రహణస్య తన్నివర్త్యత్వం జ్ఞానస్య తన్నివృత్తిత్వాత్ అతో జ్ఞానదాహ్యం సంసారబీజభూతమనాద్యనిర్వాచ్యమజ్ఞానం జ్ఞానస్యార్థవత్త్వాయాస్థేయం అన్యథా తదానర్థక్యప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. శుద్ధస్య బ్రహ్మణో వాక్యప్రకరణాభ్యాం వివక్షితత్వాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మణః శబళస్యైవ ప్రాకరణికత్వాద్వాక్యేపి తస్మిన్ ప్రాణశబ్దాద్యుక్తం ప్రాణశబ్దస్యావ్యాకృతవిషయత్వమితి భావః. యతోఽనాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానశబళస్యైవ కారణత్వం బ్రహ్మణో వివక్ష్యతే అత ఏవ కారణత్వనిషేధేన పరిశుద్ధం బ్రహ్మ శ్రుతిషూపదిశ్యతే తదేతదాహ (అత ఏవేతి) అక్షరం - అవ్యాకృతం తచ్చ కార్యాపేక్షయా పరం తస్మాత్పరోయం పరమాత్మా - స హి కార్యకారణాభ్యామస్పృష్టో వర్తతే బాహ్యం కార్యం అభ్యంతరం కారణమితి తాభ్యాం సహ తత్కల్పనాధిష్ఠానత్వేన వర్తమానశ్చిద్ధాతుః తథాచ సచిద్ధాతుస్తజ్జన్మాది సమస్తవిక్రియాశూన్యత్వేన కూటస్థః శ్రుతిస్మృతిష్వవ్యపదిశ్యతే యతః బ్రహ్మణస్సకాశాద్వాచస్సర్వాః మనసా సహావకాశమప్రాప్య నివర్తంతే తద్బ్రహ్మానందరూపం విద్వాన్న బిభేతి నేతి నేతీతి వీప్సయా సర్వమారోపితమపాక్రియతే ఆదిశబ్దేనాస్థూలాదివాక్యం గృహ్యతే. బీజత్వనిరాసేన శుద్ధం బ్రహ్మ వ్యపదిశ్యతే చేత్ బీజత్వం శబళస్యైవేతి సిధ్యతీత్యర్థః. ఆచార్యేణానుక్తత్వాన్న కారణాతిరిక్తం శుద్ధం బ్రహ్మాస్తీత్యాశఙ్క్య నాంతఃప్రజ్ఞమిత్యాది వాక్యశేషాన్నైవమిత్యాహ (తామితి)

చ హృది ప్రాజ్ఞస్త్రిధా దేహే వ్యవస్థితః. ౨
విశ్వో హి స్థూలభుజ్నిత్యం తైజసః ప్రవివిక్తభుక్,
ఆనందభుక్తథా ప్రాజ్ఞస్త్రిధా భోగం నిబోధత. ౩
స్థూలం తర్పయతే విశ్వం ప్రవివిక్తం తు తైజసమ్,
ఆనందశ్చ తథా ప్రాజ్ఞం త్రిధా తృప్తిం నిబోధత. ౪
త్రిషు ధామసు యద్భోజ్యం భోక్తా యశ్చ ప్రకీర్తితః,

శం—గ్వత్యతి బీజావస్థాపి న కించిదవేదిషమిత్యుత్థితస్య ప్రత్యయదర్శనాద్దేహేను భూయతఏవేతి త్రిధా దేహే వ్యవస్థిత ఇత్యుచ్యతే. ౨

శం—ఉక్తార్థౌ శ్లోకౌ. ౩-౪

శం—త్రిషు ధామసు - జాగ్రదాదిషు స్థూలప్రవివిక్తానందాఖ్యం భోజ్యమేకం త్రిధాభూతం - యశ్చ విశ్వతైజసప్రాజ్ఞాఖ్యో భోక్తైకస్సోహమిత్యేకత్వేన

ఆ— ఉక్తన్యాయేన వస్తువ్యవస్థాయామవ్యాకృతస్య దేహేఽనుభవాభావాత్త్రిధా దేహే వ్యవస్థిత ఇతి కథముక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (బీజేతి.) ౨

ఆ—విశ్వాదీనాం త్రయాణాం త్రిధా దేహే వ్యవస్థితిం ప్రతిపాద్య తేషామేవ త్రిధా భోగం నిగమయతి (విశ్వో హీతి.) ౩

ఆ—భోగప్రయుక్తాం తృప్తిమధునా త్రేధా విభజతే (స్థూలమితి) ఉదాహృతశ్లోకయోర్వ్యాఖ్యానాపేక్షాం వారయతి (ఉక్తార్థావితి.) ౪

ఆ — ప్రకృతభోక్తృభోగ్యపదార్థద్వయపరిజ్ఞానస్యావాంతరఫలమాహ— (త్రిష్వితి) పూర్వార్ధం వ్యాచష్టే (జాగ్రదాదిష్వితి) భోగ్యత్వే నైకత్వేపి త్రైవిధ్య

కూ—ఇతి) స భగవానేక ఏవాస్మిన్ దేహే త్రిధా స్థిత ఇత్యర్థః. ౨

కూ—స్థూలభుక్ప్రవివిక్తభుగానందభుగిత్యుక్తేర్థే మంత్రమాహ (విశ్వఇతి) నిబోధతేతి మంత్రద్రష్ట్రా బ్రహ్మణా స్వోపదేశ్యాన్ప్రత్యుచ్యతే ఏవం విజానథేత్యపి ధ్యేయమ్. ౩

కూ—ఉక్తఏవార్థే మంత్రాంతరం పఠతి (స్థూలమితి) స్థూలం భోగ్యం వస్తు కర్తృ విశ్వం కర్మ ఏవమగ్రేపి నిత్యతృప్తస్య స్థూలాదినాతృప్తిః క్రీడారూపా ధ్యేయా ఆనందం ఆనందః లింగవ్యత్యయాత్ విజానథ విజానీథ వికరణవ్యత్యయాత్. ౪

కూ—విశ్వాదిరూపత్రయస్వరూపం తత్తత్స్థానేషు తద్భోజ్యస్వరూపం చ జానతః ఫలమాహ (త్రిష్వితి) త్రిషు ధామసు అక్షిమనోహృదయాకాశరూపేషు

వేదైతదుభయం యస్తు స భుంజానో న లిప్యతే. ౫
ప్రభవస్సర్వభావానాం సతామితి వినిశ్చయః,

శం — ప్రతిసంధానాత్ ద్రష్టృత్వావిశేషాచ్చ ప్రకీర్తితః యో వేదైతదుభయం భోజ్యభోక్తృతయాఽనేకధా భిన్నం స భుంజానో న లిప్యతే భోజ్యస్య సర్వస్యైకస్య భోక్తుర్భోజ్యత్వాత్ న హి యస్య యో విషయః స తేన హీయతే వర్ధతే వా న హ్యగ్నిః స్వవిషయం దగ్ధ్వా కాష్ఠాది తద్వత్. ౫

శం — సతాం విద్యమానానాం స్వేనావిద్యాకృత నామరూపమాయాస్వరూపేణ సర్వభావానాం విశ్వతైజస ప్రాజ్ఞభేదానాం ప్రభవః ఉత్పత్తిః వక్ష్యతిచ వంధ్యా

ఆ — మవాంతరభేదాదున్నేయం. భోక్తురేకత్వే హేతుమాహ (సోహమితి) యోహం సుషుప్తః సోహం స్వప్నం ప్రాప్తః యశ్చ స్వప్నమద్రాక్షం సోహమిదానీం జాగర్మీత్యేకత్వం ప్రతిసంధీయతే న చ తత్ర బాధకమస్తి తద్యుక్తం భోక్తురేకత్వమిత్యర్థః. కించ అజ్ఞానం తత్కార్యం చ ప్రతి ప్రాజ్ఞాదిషు ద్రష్టృత్వస్యావిశిష్టత్వాత్ ద్రష్టృభేదే చ ప్రమాణాభావాద్యుక్తం తదేకత్వమిత్యాహ (ద్రష్టృత్వేతి) ద్వితీయార్ధం విభజతే (యో వేదేతి) కథమేతావతా భోగప్రయుక్తదోషరాహిత్యం తత్రాహ (భోజ్యస్యేతి) యద్యపి భోక్తురేకస్యైవ సర్వం భోగ్యమిత్యవగతం తథాపి కథం సర్వం భుంజానో భోగప్రయుక్తదోషవాన్న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాంతేన స్పష్టయతి (నహ్యగ్నిరితి) స్వవిషయం కాష్ఠాది దగ్ధ్వా న హీయతే వర్ధతే వాగ్నిరితి సంబంధః. ౫

ఆ — ఏష యోనిరిత్యత్ర ప్రాజ్ఞస్య ప్రపంచకారణత్వం ప్రతిజ్ఞాతం తత్ర సత్కార్యమసత్కార్యం ప్రతి వా కారణత్వమితి సందేహే నిర్ధారయితుమారభతే (ప్రభవఇతి) తత్రావాంతరభేదమాహ (సర్వమితి) పురుషో హి సర్వమచేతనం జగదు

కూ — యద్భోజ్యం స్థూలప్రవివిక్తానందాత్మకం యశ్చ భోక్తా విశ్వతైజసప్రాజ్ఞరూపాత్మా ఏతదుభయం భోక్తృభోజ్యలక్షణముభయం యస్తు యోఽధికారీ వేద జానాతి సః జ్ఞానవిషయాన్భుంజానః అనుభవన్నపి తత్ఫలలేపం న ప్రాప్నోతి తత్కృతోచ్చనీచాది వికారం న ప్రాప్నోతీత్యర్థః. తత్తత్స్థానేషు తత్తత్ఫలభోజయితా స్వస్య స్వేతరస్య చ జీవస్య కర్మఫలప్రదస్సర్వేశ్వర ఏవ న మమాత్ర భోగే ఇతరజీవానాం వా స్వాతంత్ర్యమితి మత్వా న వికరోతీతి భావః. ౫

కూ — ఏష యోనిస్సర్వస్యేత్యుక్తార్థే మంత్రమాహ (ప్రభవఇతి) ప్రభవత్యుత్పద్యతేఽనేనేతి ప్రభవః సర్వభావానాం సర్వవస్తూనాం యథాయోగముత్పత్తి

శాం—పుత్రో న తత్త్వేన మాయయా వాపి జాయత ఇతి యదిహ్యసతామేవ జన్మ స్యాత్ బ్రహ్మణోఽవ్యవహార్యస్య గ్రహణద్వారాభావాదసత్త్వప్రసంగః దృష్టం చ రజ్జుసర్పాదీనామవిద్యాకృతమాయాబీజోత్పన్నానాం రజ్జ్వాద్యాత్మనా సత్త్వం న హి నిరాస్పదారజ్జుసర్పమృగతృష్ణికాదయః క్వచిదుపలభ్యంతే కేనచిత్ యథా రజ్జ్వాం ప్రాక్సర్పోత్పత్తేః రజ్జ్వాత్మనా సర్పస్సన్నేవాసీత్-ఏవం సర్వభావానాముత్పత్తేః ప్రాక్ ప్రాణబీజాత్మనైవ సత్త్వమిత్యతశ్శ్రుతిరపి వక్తి బ్రహ్మైవేదం ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదితి

ఆ—పాధిభూతం తమః ప్రధానం గృహీత్వా జనయతి-అతఏవ పురుషే కారణవాచి ప్రాణపదం ప్రయుజ్యతే ఏవం స చ చైతన్యప్రధానశ్చేతసః చైతన్యస్యాంశువదవస్థితాన్ ప్రతిబింబకల్పాన్ జీవానాభాసభూతాననుత్పాదయతి ఏవం చేతనాచేతనాత్మకమశేషం జగదసంకీర్ణం సంపాదయతీత్యర్థః. నను సతాం భావానాం సత్త్వాదేవ ప్రభవో న సంభవతి అతిప్రసంగాదిత్యాశఙ్క్య పూర్వార్థం వ్యాచష్టే (సతామితి) స్వేన అధిష్ఠానాత్మనా విద్యమానానామేవావిద్యాకృతం మాయామయమారోపితస్వరూపం తేన ప్రభవః సంసారీ భవతీత్యర్థః. అసజ్జన్మనిరసనమంతరేణ కథం సజ్జన్మ నిర్ధారయితుం శక్యమిత్యాశంక్యాహ (వక్ష్యతీతి) జన్మనః పూర్వం సర్వస్య సత్త్వే చ కారణవ్యాపారసాధ్యత్వాసిద్ధేర్మిథ్యాత్వం(త్వేచ)కథం సతామేవ ప్రభవో భావానామిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) కార్యప్రపంచస్యాసత్త్వే కారణస్య బ్రహ్మణః స్వారస్యేన వ్యవహార్యత్వాభావాత్తస్య గ్రహణే ద్వారభూతస్య లింగస్యాభావాదసత్త్వమేవ సిధ్యేత్ కార్యేణ హి లింగేన కారణం బ్రహ్మాదృష్టమపి సదిత్యవగమ్యతే తచ్చేదసద్భవేత్ న తస్య కారణేన సంబంధధీరిత్యసదేవ కారణమపి స్యాదిత్యర్థః. కార్యకారణయోరుభయోరపి భవత్వసత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ(దృష్టం చేతి) అవిద్యయానాద్యనిర్వాచ్యయా కృతాశ్చ తే మాయాబీజాదుత్పన్నాశ్చ తేషాం అవిద్యైవ మాయేత్యంగీకారాత్ తేషు (షాం) రజ్జ్వాదౌ కల్పితసర్పాదీనామధిష్ఠానభూతరజ్జ్వాదిరూపేణ సత్త్వం దృష్టమితి యోజనా విమతం-సదుపాదానం, కల్పితత్వాత్. రజ్జుసర్పవదిత్యర్థః. దృష్టాంతస్య సాధ్యవికలత్వం శంకిత్వా పరిహరతి (నహీతి)వివక్షితం దృష్టాంతమనూద్య దార్ష్టాంతికమాహ (యథేత్యా

కూ—హేతుః చతూరూపాత్మేతి యోజ్యం ఇతి సతాం నిశ్చయఇత్యుక్త్వా అసతామన్యథా నిశ్చయ ఇతిలభ్యతే. తదగ్రే వివరిష్యతే.సర్వప్రభవత్వం వ్యనక్తి(సర్వం జనయతి ప్రాణఇతి)సర్వస్య ప్రణేతృత్వ హేతునా ప్రాణనామా సఏవ సర్వం జనయతీత్యుక్త్వా న వివర్తరూపముపాదానత్వం సర్వప్రభవత్వమిత్యుక్తం భవతి పురుషః - పూర్ణషడ్గుణ

సర్వం జనయతి ప్రాణశ్చేతోఽంశూన్పురుషః పృథక్.
విభూతిం ప్రసవం త్వన్యే మన్యంతే సృష్టిచింతకాః,

శం—సర్వం జనయతి ప్రాణః చేతోంశూన్ అంశవ ఇవ రవేశ్చిదాత్మకస్య పు
షస్య చేతోరూపా జలార్కసమాః ప్రాజ్ఞతైజసవిశ్వభేదేన దేవతిర్యగాదిదేహభేదే
విభావ్యమానాశ్చేతోంశవో యే తాన్ పురుషః పృథక్ విషయభావవిలక్షణానగ్నివిః
లింగవత్సలక్షణాన్ జలార్కవచ్చ జీవలక్షణాంస్త్వితరాన్ సర్వభావాన్ ప్రాణో(
బీజాత్మా జనయతి యథోర్ణనాభిః యథాగ్నేర్విస్ఫులింగా ఇత్యాదిశ్రుతేః.

శం—విభూతిః విస్తార ఈశ్వరస్య సృష్టిరితి సృష్టిచింతకా మన్యంతే న
పరమార్థచింతకానాం సృష్టావాదర ఇత్యర్థః. 'ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయ

ఆ—దినా)ప్రాణశబ్దితం బీజం అజ్ఞాతం బ్రహ్మ సల్లక్షణం తదాత్మనేతి యావత్. తద
మచేతనం సర్వం జగత్ప్రాగుత్పత్తేర్బీజాత్మనా స్థితం ప్రాణో బీజాత్మా వ్యవహారయోగ
తయా జనయతీత్యుపసంహరతి (ఇత్యతఇతి) చతుర్థపాదప్రతీకమాదాయ వ్యాకరో
(చేతోంశూనిత్యాదినా) రవేరంశవో యథా వర్తంతే తథా పురుషస్య స్వయం చై
న్యాత్మకస్య చేతోరూపాశ్చైతన్యాభాసాశ్చేతోంశవో నిర్దిశ్యంతే తాన్పురుషో జ
యతీత్యుత్తరత్ర సంబంధః తేషాం చిదాత్మకాత్పురుషాత్పురుషతత్త్వతో భేదాభావ
వివక్షిత్వా విశినష్టి (జలార్కేతి) భేదధీస్తు తేషాముపాధిభేదాదిత్యాహ (ప్రాజ్ఞేతి
పృథగితి సూచితం పురుషస్య జీవసర్జనే హేతుం కథయతి (విషయేతి) యథాగ్నిన
సమానరూపా విస్ఫులింగా జన్యంతే తథా చిదాత్మనా సమానస్వభావా జీవాస్తేనోత్పా
ద్యంతే విషయవిలక్షణత్వాత్ న ప్రాణేన బీజాత్మనా తేషాముత్పాదనం న చోత్పా
ద్యానాం జీవానాముత్పాదకాచ్చిదాత్మనస్త(త్త్వ)తో భిన్నత్వం - జలపాత్రప్రతిబిం
తాదిత్యాదీనాం బింబభూతాత్తతస్తత్త్వతో భేదాభావాత్ తాన్ విశ్వాదీన్ పురుః
శ్చిత్ప్రధానో జనయతీత్యర్థః. విషయభావేన వ్యవస్థితాన్ పునర్భావాన్ ప్రాణో
జనయతీతి తృతీయపాదార్థముపసంహరతి (ఇతరానితి.)

ఆ—చేతనాచేతనాత్మకస్య జగతః సర్గే ప్రస్తుతే స్వమతవివేచనార్థం మతాం
తరముపన్యస్యతి (విభూతిం ప్రసవమితి) ఈశ్వరస్య విభూతిః విస్తారః స్వకీయైశ్వర్య

కూ—త్వాదినా పురుషనామా ప్రాగుక్తనామా చతురూపాత్మా హరిః చేతోంశూన్
జ్ఞానాఖ్యరశ్మియుక్తాఞ్జీవానితి యావత్ పృథక్ దేవదానవమానవాదిభేదేన జనయతి.
కూ—సతామితి వినిశ్చయ ఇత్యత్రాసతాం వైపరీత్యేన నిశ్చయఇత్యర్థ
త్ప్రాప్తం తదుభయం వ్యనక్తి (విభూతిమిత్యాదినా) సృష్టిచింతకాః సృష్టివిషయ

స్వప్నమాయాస్వరూపేతి సృష్టిరన్యైర్వికల్పితా. ౭

శం—ఇత్యాదిశ్రుతేః న హి మాయావినం సూత్రమాకాశే నిక్షిప్య తేన (సాయుధ) తదాయుధమారుహ్య చక్షుర్గోచరతామతీత్య యుద్ధేన ఖండశశ్ఛిన్నం పతితం పునరుత్థితం చ పశ్యతాం తత్కృతమాయాదితత్త్వచింతాయామాదరో భవిష్యతి తథైవాయం మాయావినస్సూత్రప్రసారణసమః సుషుప్తస్వప్నాదివికాసః తదారూఢమాయావిసమశ్చ తత్స్థప్రాజ్ఞతైజసాదిః సూత్ర తదారూఢాభ్యామన్యః పరమార్థమాయావీ సఏవ భూమిష్ఠో మాయాచ్ఛన్నోఽదృశ్యమానఏవ స్థితో యథా - తథా తురీయాఖ్యం పరమార్థతత్త్వం అతస్తచ్చింతాయామేవాదరో ముముక్షూణామార్యాణాం - న నిష్ప్రయోజనాయాం సృష్టావాదర ఇతి అతః సృష్టిచింతకానామేవైతే వికల్పా ఇత్యాహ (స్వప్నమాయాస్వరూపేతి) స్వప్నస్వరూపామాయాస్వరూపా చేతి. ౭

ఆ—ఖ్యాపనం సృష్టిరితి పక్షే సృష్టేర్వస్తు(త)త్వ శఙ్కాయాం పక్షాంతరమాహ (స్వప్నేతి) కుతస్సృష్టిచింతకానామేతన్మతం తత్త్వవిదామేవ కిం న స్యాత్ తత్రాహ (నత్వితి) సృష్టేరపి వస్తుత్వాద్వస్తుచింతకానామపి తత్రాదరో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఇంద్ర ఇతి) మాయామయీసృష్టిరాదరవిషయా న భవతీత్యత్ర దృష్టాంతమాహ (న హీతి)(మాయాదీతి) ఆదిశబ్దేన తత్కార్యం గృహ్యతే దృష్టాంతనివిష్టమర్థం దార్ష్టాంతికే యోజయతి (తథైవేతి) తర్హి పరమార్థచింతకానాం కుత్రాదర ఇత్యాశఙ్క్య సదృష్టాంతముత్తరమాహ (సూత్రేత్యాదినా) మాయాచ్ఛన్నత్వమదృశ్యమానత్వే హేతుః తురీయాఖ్యం జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తేభ్యో విశ్వతైజసప్రాజ్ఞేభ్యశ్చాతిరిక్తం తదస్పృష్టమితి శేషః. పరమార్థతత్త్వచింతా హి సమ్యగ్ధీద్వారా ఫలవతీ న సృష్టేః తతః సృష్టావనాదరస్తత్త్వనిష్ఠానామిత్యాహ (నేతి) పరమార్థచింతకానాం సృష్టావనాదరాదపరమార్థనిష్ఠానామేవ సృష్టౌ విశేషచింతేత్యుక్తేఽర్థే ద్వితీయార్థమవతారయతి (ఇత్యతఇతి) జాగ్రద్గతానామర్థానామేవ స్వప్నే ప్రథనాత్తస్య సత్యత్వం మాయాయాశ్చ మణ్యాదిలక్షణాయాః సత్యత్వాంగీకారాదనయోర్వికల్పయోస్సిద్ధాంతాద్వైషమ్యమున్నేయం. ౭

కూ—విచారవంతః అన్యే బ్రహ్మస్వరూపపరిణామవాదినోఽసంతః ప్రసవం సృష్టిం విభూతిం జీవజడాత్మనా వివిధతయా భవనం బ్రహ్మణో మన్యంతే సృష్టిచింతకా ఇత్యనేన యథావద్బ్రహ్మస్వరూపానభిజ్ఞా ఇతి సూచితం అన్యైః బ్రహ్మవివర్తః ప్రపంచ ఇతి వాదిభిః సృష్టిర్వికల్పితా వివిధతయా కల్పితా కథం స్వప్నమాయాస్వరూపేతి స్వాప్నపదార్థసృష్టిస్సుప్తాత్మవివర్తో యథా మాయాస్వరూపా తథా తత్స్వరూపబ్రహ్మవివర్తరూపా జాగ్రత్సృష్టిరపి మాయాస్వరూపా మాయాపదేన మాయావినిర్మితగంధర్వనగరాదిగ్రహః తత్స్వరూపా తత్తుల్యస్వరూపా మిథ్యాభూతేత్యేవం వికల్పితేత్యర్థః. ౭

ఇచ్ఛామాత్రం ప్రభోస్సృష్టిరితి సృష్టౌ వినిశ్చితాః,
కాలాత్ప్రసూతిం భూతానాం మన్యంతే కాలచింతకాః. ౮
భోగార్థం సృష్టిరిత్యన్యే క్రీడార్థమితి చాపరే,

శం—ఇచ్ఛామాత్రం ప్రభోస్సత్యసంకల్పత్వాత్సృష్టిః ఘటాదిః సంకల్పనామాత్రం న సంకల్పనాతిరిక్తం - కాలాదేవ సృష్టిరితి కేచిత్. ౮

శం—భోగార్థం క్రీడార్థమితి చాన్యే సృష్టిం మన్యంతే అనయోః పక్షయో

ఆ—సృష్టిచింతకానామేవ సృష్టివిషయే వికల్పాంతరముత్థాపయతి (ఇచ్ఛామాత్రమితి) జ్యోతిర్విదాం కల్పనాప్రకారమాహ (కాలాదితి) పరమేశ్వరస్యేచ్ఛామాత్రం సృష్టిరిత్యత్ర హేతుమాహ (సత్యేతి) యథా లోకే కులాలాదేః సంకల్పనామాత్రం ఘటాదికార్యం న తదతిరేకేణ ఘటాదికార్యసృష్టిరిష్టా నామరూపాభ్యామంతరేవ కార్యం సంకల్ప్య బహిస్తన్నిర్మాణాభ్యుపగమాత్ తథా భగవతస్సృష్టిః సంకల్పనామాత్రా న తదతిరిక్తా కాచిదస్తీతి కేషాంచిదీశ్వరవాదినాం మతమిత్యర్థః. ౮

ఆ—యథాతథావాఽస్తు సృష్టిః తస్యాస్తు కిం ప్రయోజనమిత్యత్ర వికల్పద్వయమాహ (భోగార్థమితి) సిద్ధాన్తమాహ (దేవస్యేతి) కస్స్వభావో నామేత్యుక్తే నైసర్గికోఽపరోక్షో మాయాశబ్దార్థస్తస్యేత్యాహ (అయమితి) పూ(స)ర్వపక్షాణామప

కూ—పరిణామవివర్తయోరభావే కథం హరేర్జగత్సృష్టిరిత్యతస్సతాం వినిశ్చయప్రకారమాహ (ఇచ్ఛేతి) కేవలమిచ్ఛామాత్రం అనాయాసేనావిలమ్బేన అవికారిత్వేన ప్రభోః అవంధ్యశక్తేః సృష్టిః ప్రభుకర్తృకా విశ్వవిషయిణీ సృష్టిరితి సృష్టౌ విషయే వినిశ్చితాః వినిశ్చయవంతః ఔపనిషదా ఇత్యర్థః. భగవతస్సత్యసంకల్పత్వాత్ స సర్వశక్తస్స్వసంకల్పమాత్రాదేవ స్వశరీరభూతచేతనాచేతనప్రపంచమగ్రే సూక్ష్మం స్థూలరూపేణ పరిణామ్య స్వయమవికార ఏవ సర్వాత్మకస్సర్వోపాదానం భవతీతి మన్యంత ఇతి భావః. వినిశ్చితా ఇతి కర్తరి క్తః పునర్మతాంతరాణ్యాహ(కాలేతి) కాలచింతకాః కాలమేవేశ్వరం మన్వానాః భూతానాం ప్రసూతిం ఉత్పత్తిం కాలాన్మన్యంతే ఉపలక్షణమేతద్యదృచ్ఛానియతిస్వభావాదీనాం తేషాం నిరాసః పురుషప్రభుపదాభ్యామేవ జ్ఞేయః అతఏవేచ్ఛామాత్రమితి పక్షస్య మధ్యే నివేశః. ౮

కూ—తర్హి పరిపూర్ణస్య పురుషస్య సృష్టిః కిమర్థేత్యతో లోకానుగ్రహార్థం స్వభావ ఇతి వక్తుం మతాంతరాణ్యాహ(భోగార్థమితి)హరేరతృప్తస్యైవ భోగార్థం సృష్టి

దేవస్యైష స్వభావోఽయమాప్తకామస్య కా స్పృహేతి. ౯

శం—ర్దూషణం దేవస్యైవ స్వభావోఽయమితి దేవస్య స్వభావపక్షమాశ్రిత్య సర్వేషాం వా పక్షాణామాప్తకామస్య కా స్పృహేతి న హి రజ్జ్వాదీనామవిద్యాస్వభావవ్యతిరేకేణ సర్పాద్యాభాసత్వే కారణం శక్యం వక్తుమ్. ౯

ఆ—వాదం సూచయతి (ఆప్తేతి) దేవస్య పరమేశ్వరస్య స్వభావస్సృష్టిరితి స్వభావపక్షం నైసర్గికమాయా వినిర్మితా సృష్టిరితి మతం సిద్ధాంతత్వేనాశ్రిత్య చతుర్థపాదేన దూషణముచ్యతే పక్షయోరనయోరితి యోజ్యం ఈశ్వరస్యైశ్వర్యఖ్యాపనం సృష్టిరిత్యేకః పక్షః స్వప్నస్వరూపా మాయాస్వరూపా వా సృష్టిరితి పక్షద్వయం ఈశ్వరస్య సత్యసంకల్పస్య సృష్టిరితి పక్షాంతరం కాలాదేవ జగతస్సృష్టిర్నేశ్వరాత్ ఈశ్వరస్తూదాసీనః తత్ర వికల్పాంతరం. భోగార్థం క్రీడార్థం వా సృష్టిరితి ఫలగతం చ వికల్పద్వయం తేషామేతేషాం సర్వేషామేవ పక్షాణాం దూషణం చతుర్థపాదేనోక్తమితి పక్షాంతరమాహ (సర్వేషామితి) నో ఖల్వాప్తకామస్య పరస్యాత్మనో మాయాం వినా విభూతిఖ్యాపనముపయుజ్యతే న చ స్వప్నమాయాభ్యాం సారూప్యమంతరేణ స్వప్నమాయాసృష్టిరేష్టుం శక్యతే అవస్తునోరేవ తయోస్తచ్ఛబ్దప్రయోగాత్ నచ పరమానందస్వభావస్య పరస్య వినా మాయామిచ్ఛా సంగచ్ఛతే. న హి తస్య స్వతోఽవిక్రియస్యేచ్ఛాదిభాక్త్వం యుక్తం. న చ మాయామంతరేణ భోగక్రీడే తస్యోపపద్యేతే తతో మాయామయీ భగవతస్సృష్టిరిత్యర్థః. 'యదుక్తం, కాలాత్ప్రసూతిం భూతానా'మితి తత్రాహ (న హీతి) అధిష్ఠానభూతరజ్జ్వాదీనాం స్వభావశబ్దిత స్యాజ్ఞానాదేవ సర్పాద్యాభాసత్వం తథా పరస్య స్వమాయాశక్తివశాదాకాశాద్యాభాసత్వం 'ఆత్మనఆకాశస్సమ్భూత'ఇతి శ్రుతేః, నతు కాలస్య భూతకారణత్వం ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ౯

కూ—రిత్యన్యే మన్యంతే. అపరే తు మహారాజస్య కందుకాది విహార ఇవ క్రీడారూపప్రయోజనసిద్ధ్యర్థం విశ్వసృష్టిరీశ్వరస్యేతి మన్యంతఇత్యర్థః. స్వమతమాహ శ్రుతిః (దేవస్యేతి) దేవస్య క్రీడాశీలస్యాయం లీలారూపః ఏషః సృష్ట్యాదివిషయః స్వభావఏవ నాన్యత్ప్రయోజనమితి భావః. లోకవత్తు లీలా కైవల్యమితి సూత్రం కుతః ఆప్తకామస్య కా స్పృహా ప్రయోజనస్పృహా న కాపీత్యర్థః. ఇతి శబ్దో రూపత్రయనిరూపణ సమాప్తౌ. ౯

నాంతః ప్రజ్ఞం న బహిః ప్రజ్ఞం నోభయతః ప్రజ్ఞం న

శం—చతుర్థః పాదః క్రమప్రాప్తో వక్తవ్య ఇత్యాహ (నాంతః ప్రజ్ఞమిత్యాదినా) సర్వశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తశూన్యత్వాత్తస్య శబ్దానభిధేయత్వమితి విశేషప్రతిషేధేనైవ చ తురీయం నిర్దిదిక్షతి శూన్యమేవ తర్హి తత్ న - మిథ్యావికల్పస్య నిర్నిమిత్తత్వానుపపత్తేః న హి రజతసర్పపురుషమృగతృష్ణికాదివికల్పాః శుక్తికారజ్జుస్థాణూషరాదివ్యతిరేకేణావస్త్వాస్పదాః శక్యాః కల్పయితుం ఏవం తర్హి ప్రాణాదిసర్వవికల్పాస్పదత్వాత్తురీయస్య శబ్దవాచ్యత్వమితి న ప్రతిషేధైః ప్రత్యాయ్యత్వముదకాధారా

ఆ—పాదత్రయే వ్యాఖ్యాతే వ్యాఖ్యేయత్వేన క్రమవశాత్ప్రాప్తం చతుర్థపాదం వ్యాఖ్యాతుముత్తరగ్రంథప్రవృత్తిరిత్యాహ (చతుర్థ ఇతి) నను పాదత్రయవద్విధిముఖేనైవ చతుర్థః పాదోపి వ్యాఖ్యాయతాం కిమితి నిషేధముఖేన వ్యాఖ్యాయతే - తత్రాహ (సర్వేతి) సర్వాణి శబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తాని షష్ఠీగుణాదీని - తైః శూన్యత్వాత్తురీయస్య వాచ్యత్వాయోగాన్నిషేధద్వారైవ తన్నిర్దేశస్సంభవతీత్యర్థః సాక్షాద్వాచ్యత్వాభావం ద్యోతయితుం నిర్దిదిక్షతీత్యుక్తం యది చతుర్థం విధిముఖేన నిర్దేష్టుం శక్యం తర్హి శూన్యమేవ తదాపద్యేత తన్నిషేధేనైవ నిర్దిశ్యమానత్వాత్ తథావిధం నాస్త్యర్థవదితి శఙ్కతే(శూన్యమేవేతి) న తురీయస్య శూన్యత్వమనుమాతుం యుక్తం విమతం సదధిష్ఠానం కల్పితత్వాత్ తథావిధరజతాదివదిత్యనుమానాత్తురీయస్య సత్త్వసిద్ధేరిత్యుత్తరమాహ (తన్నేతి) దృష్టాంతం సాధయతి (నహీతి) రజతాదీనాం సదనువిద్ధబుద్ధిబోధ్యత్వాదవస్త్వాస్పదత్వాయోగాత్ తద్వదేవ ప్రాణాదివికల్పానామపి నావస్త్వాస్పదత్వం సిధ్యతీత్యర్థః. యద్యధిష్ఠానత్వం తురీయస్యేష్టం తర్హి వాచ్యత్వమధిష్ఠానత్వాద్ఘటాదివదితి ప్రక్రమభంగస్స్యాదితి చోదయతి (ఏవం తర్హీతి) కిం ప్రాతిభాసికమధిష్ఠానత్వం హేతూకృతం కిం వా తాత్త్వికం నాద్యః తస్య తాత్త్విక

రం—చతుర్థం పాదం నిర్దిశతి (నాంతః ప్రజ్ఞమితి) నాంతః ప్రజ్ఞం న బహిః ప్రజ్ఞం నోభయతః ప్రజ్ఞమితి బహిః ప్రజ్ఞాంతఃప్రజ్ఞయోర్విశ్వతైజసయోర్వ్యావృత్తిః న ప్రజ్ఞానఘనం న ప్రజ్ఞమితి ప్రజ్ఞానఘనస్య సుషుప్తిస్థానస్థస్య వ్యావృత్తిః

కూ—చతుర్థపాదమాత్మనఆహ (నాంతరితి) అంతః ప్రజ్ఞాపయతీత్యంతః ప్రజ్ఞః-స్వాప్నార్థప్రదర్శకః స నేత్యర్థః న బహిః ప్రజ్ఞం జాగ్రదర్థప్రదర్శకో న భవతి నోభయతః ప్రజ్ఞం - బాహ్యశబ్దాదికం జానన్ స్వాప్నార్థాంశ్చ యదా పశ్యతి సాపి కాచిద్దశా ఉభయతఇత్యనేన గృహ్యతే ఉభయతః బాహ్యాభ్యంతరరూపార్థాన్ప్రజ్ఞాపయతీతి ఉభయతః ప్రజ్ఞం స నేతి నోభయతః ప్రజ్ఞం ఏతద్దశావ్యాపారో విశ్వతైజసాఖ్యేశ్వర

ప్రజ్ఞానఘనం న ప్రజ్ఞం నాప్రజ్ఞమ్,అదృష్టమవ్యవహార్య

శం—దేరివ ఘటాదేః న-ప్రాణాదివికల్పస్యాసత్త్వాచ్ఛుక్తికాదిష్వివ రజతాదేః న హి సదసతోస్సంబంధశ్శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తభాక్ అవస్తుత్వాత్ నాపి ప్రమాణాంతరవిషయత్వం స్వరూపేణ గవాదివత్ ఆత్మనో నిరుపాధికత్వాత్ - గవాదివన్నాపిజాతిమత్త్వం అద్వితీయత్వేన సామాన్యవిశేషాభావాత్ నాపి క్రియావత్త్వం పాచకాదివత్ అక్రియత్వాత్ నాపి గుణవత్త్వం నీలాదివత్ నిర్గుణత్వాత్ అతో నాభిధానేన నిర్దేశమర్హతి శశవిషాణాదిసమత్వాన్నిరర్థకత్వం తర్హి న ఆత్మత్వావగమే తురీయస్యానాత్మతృష్ణావ్యావృత్తిహేతుత్వాత్ శుక్తికావగమఇవ రజతతృష్ణాయాః నహి

ఆ—వాచ్యత్వాసాధకత్వాత్ అతాత్త్వికే తు వాచ్యత్వే ప్రక్రమో న విరుధ్యేత న ద్వితీయః శుక్త్యాదిషు కల్పితరజతాదేరవస్తుత్వవత్ తురీయేపి కల్పితప్రాణాదేరవస్తుత్వాత్తత్ప్రతియోగికాధిష్ఠానత్వస్య తాత్త్వికత్వాయోగాదితి దూషయతి (న ప్రాణాదీతి) కించ వాచ్యత్వే తురీయస్య నిరుచ్యమానే తత్ర శబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తం వక్తవ్యం తచ్చ షష్ఠీ వా రూఢిర్వా జాతిర్వా క్రియా వా గుణో వేతి వికల్ప్య ప్రథమం ప్రత్యాహ(నహీతి)తురీయాతిరిక్తస్యావస్తుత్వాత్తస్య తురీయస్య చ వస్తుభూతసంబంధాసిద్ధే ర్విషయాభావే కుతః షష్ఠీత్యర్థః. ద్వితీయం దూషయతి (నాపీతి) విశిష్టరూపేణ విషయత్వేపి స్వరూపేణ నిరుపాధికాత్మనా తదవిషయత్వాన్నాత్ర గవాదావివ రూఢిరవతరతీత్యర్థః. న తృతీయః గవాదావివాద్వితీయే తురీయే సామాన్యవిశేషభావస్యాభిధాతునుయోగ్యత్వాదితి మత్వాహ (గవాదివదితి) న చతుర్థః పాచకాదావివాక్రియే తురీయే క్రియావత్త్వస్య శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్య వక్తుమయుక్తత్వాదిత్యాహ (నాపి క్రియావత్త్వమితి) న పంచమః ఉత్పలాదౌ నీలాదిశబ్దవన్నిర్గుణే తురీయే గుణవత్త్వస్య శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్య వక్తుమయుక్తత్వాదిత్యాహ (నాపీతి) తదేవం తురీయస్య వాచ్యత్వానుమానం శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తానుపలబ్ధిబాధితమితి ఫలితమాహ (అత

రం—ప్రజ్ఞశబ్దాత్ ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతి స్వార్థే అణ్ అతః ప్రాజ్ఞశబ్దస్య స్వార్థాణంతతయా ప్రజ్ఞప్రాజ్ఞయోరేకార్థత్వాత్. నను ప్రజ్ఞభిన్నత్వే అప్రజ్ఞత్వం స్యాత్ ఏవం చాజ్ఞత్వప్రసంగ ఇత్యత్రాహ(నాప్రజ్ఞమితి) ప్రకర్షేణ జానాతీతి ప్రజ్ఞః జ్ఞానాదిద్గుణ

కూ—రూపద్వయకర్తృకో జ్ఞేయః సోపి తుర్యే నాస్తీత్యర్థః న ప్రజ్ఞానఘనం ప్రాగ్వద్విపరీత సమాసః కర్తవ్యః ఘనప్రజ్ఞానమితి ఘనం అజ్ఞానావృతం సుప్తజీవస్వరూపం ప్రజ్ఞాపయతీతి ఘనప్రజ్ఞానం తన్న భవతీతి న ప్రజ్ఞానఘనమిత్యుచ్యతే న ప్రజ్ఞం ప్రకర్షేణ జ్ఞాపయతి మానసవాసనామయం ధ్యేయమితి ప్రజ్ఞం తన్నేతి న ప్రజ్ఞం అయమపి

మగ్రాహ్యమలక్షణమచింత్యమవ్యపదేశ్యమైకాత్మ్యప్రత్య

శం—తురీయస్యాత్మత్వావగమే సత్యవిద్యాతృష్ణాదిదోషాణాం సంభవోఽస్తి. న చ తురీయస్యాత్మత్వావగమే న కారణమస్తి సర్వోపనిషదాం తాదర్థ్యేనోపక్షయాత్ 'తత్త్వమసి అయమాత్మా బ్రహ్మ తత్సత్యం స ఆత్మా యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ సబాహ్యాభ్యంతరో హ్యజః ఆత్మైవేదం సర్వ'మిత్యాదినా సోఽయమాత్మా పరమార్థరూపశ్చతుష్పాదిత్యుక్తః తస్యాపరమార్థరూపమవిద్యాకృతం రజ్జుసర్పాదిసమముక్తం పాదత్రయలక్షణం బీజాంకురస్థానీయం అథేదానీమబీజాత్మకం పరమార్థస్వరూపం రజ్జుస్థానీయం సర్వాది

ఆ—ఇతి) యది తురీయస్య నాస్తి విశిష్టజాత్యాదిమత్త్వం తర్హి నరవిషాణాదిదృష్టేరివ తద్దృష్టేరపి న ఫలవత్త్వం విశిష్టజాత్యాదిమతో రాజాదేరుపాసనస్య ఫలవత్త్వోపలమ్భాదితి శంకతే (శశవిషాణాదీతి) యథా శుక్తిరియమిత్యవగమే రజతాదివిషయతృష్ణా వ్యావర్త్యతే - తథా తురీయం బ్రహ్మాహమిత్యాత్మత్వేన తురీయస్య సాక్షాత్కారే సత్యనాత్మవిషయా తృష్ణా వ్యవచ్ఛిద్యతే, తదేవమాత్మత్వేన తురీయావగమస్య సర్వాకాఙ్క్షానివర్తకత్వాదనర్థకత్వాశఙ్కా న యుక్తేతి పరిహరతి (నేత్యాదినా) తురీయస్యాత్మత్వావగమే సతి సర్వానర్థహేతుతృష్ణాదిదోషనివృత్తిలక్షణం ఫలముక్తం విద్వదనుభవేన సాధయతి (న హీతి) నను తురీయమశేషవిశేషశూన్యం నాత్మత్వేనావగంతుం శక్యతే తద్ధేత్వభావాదితి తత్రాహ (న చేతి) సర్వోపనిషదామిత్యుక్తమేవోదాహరణలేశేన దర్శయతి (తత్త్వమసీతి) నిషేధముఖేనైవ తురీయస్య ప్రతిపాదనం న విధిముఖేనేత్యుపపాద్య వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరగ్రంథమవతారయతి (సోఽయమిత్యాదినా) బీజాంకురస్థానీయం మిథో హేతుహేతుమద్భావేన వ్యవస్థితమిత్యర్థః. అబీజాత్మకం కార్యకారణవినిర్ముక్తమితి యావత్ తత్ర హేతుం సూచయతి (పరమార్థేతి) తస్య విధిముఖేన నిర్దేశానుపపత్తిం ప్రాగుక్తామభిప్రేత్యాహ (సర్వాదీతి) కిముత్తరేణ గ్రంథేన తురీయం ప్రతిపాద్యతే కింవా తస్య స్థానత్రయవైలక్షణ్యం వివక్ష్యతే ప్రథమే ప్రతిపాదకస్య విధానావ్యతిరేకాదన్యనిషేధానర్థక్యం ద్వితీయేఽపి

రం—మధ్యే జ్ఞానప్రధానత్వేన ప్రజ్ఞశబ్దితాత్ సుషుప్తిస్థానస్థాత్సంకర్షణాద్భిన్నత్వేపి పర్వజ్ఞతయా అప్రజ్ఞత్వమపి నాస్తీతి భావః అదృష్టం బాహ్యేంద్రియజ్ఞానాగోచరం

కూ—స్వాప్నికవ్యాపారతుల్యతయా తైజసాఖ్యభగవద్రూపవ్యాపారో ద్రష్టవ్యః సోఽపి తుర్యే నేత్యర్థః. ఇదముపలక్షణం జాగ్రత్కాలీననిర్విషయకేవలాత్మస్ఫురణరూపజడీభావాఖ్యావస్థానస్యాపి ఇదమపి సుషుప్తివ్యాపారతుల్యతయా ప్రాజ్ఞాఖ్యభగవద్వ్యాపారో జ్ఞేయః సోఽపి తుర్యే నాస్తీతి ధ్యేయం ఏవం విశ్వతైజసప్రాజ్ఞాఖ్యరూపత్రయవ్యాపారా

శం—స్థానీయోక్త స్థానత్రయనిరాకరణేనాహ (నాంతఃప్రజ్ఞమిత్యాది) ననాత్మన
శ్చతుష్పాత్త్వం ప్రతిజ్ఞాయ పాదత్రయకథనేనైవ చతుర్థస్యాంతఃప్రజ్ఞాదిభ్యోఽన్యత్వే
సిద్ధే నాంతఃప్రజ్ఞమిత్యాదిప్రతిషేధోఽనర్థకః న-సర్పాదివికల్పప్రతిషేధేనైవ రజ్జుస్వ
రూపప్రతిపత్తివత్ త్ర్యవస్థస్యైవాత్మనస్తురీయత్వేన ప్రతిపిపాదయిషితత్వాత్ తత్త్వ
మసీతివత్ యది హి త్ర్యవస్థాత్మవిలక్షణం తురీయమన్యత్ తత్ప్రతిపత్తిద్వారాభావా
చ్ఛాస్త్రోపదేశానర్థక్యం శూన్యతాపత్తిర్వా రజ్జురివ సర్పాదిభిర్వికల్ప్యమానా స్థానత్ర
యేపి ఆత్మైకఏవాంతః ప్రజ్ఞాదిత్వేన వికల్ప్యతే యదా తదాంతః ప్రజ్ఞాదిత్వ ప్రతి

ఆ— తదానర్థక్యమాపద్యేత. అనుక్త్యైవోక్తాదన్యత్వసిద్ధేరితి మన్వానః శఙ్కతే
(నన్వితి) నతావత్తురీయం విధిముఖేన బోధ్యం. తస్య స్వప్రకాశత్వాత్తస్మిన్ ప్రకాశా
ద్యనుదయాత్ తథాపి సమారోపితవిశ్వాదిరూపేణ ప్రతిపన్నం తన్నిషేధేన బోధ్యతే
తదనిషేధే తస్య యథావదప్రథనాత్ అతో న నిషేధానర్థక్యమితి పరిహరతి (న
సర్పాదీతి) తురీయస్య పాదత్రయవిలక్షణస్యార్థాదేవ సిద్ధావపి జీవాత్మనః స్థాన
త్రయవిశిష్టస్య తురీయం బ్రహ్మస్వరూపమితి నోపదేశమంతరేణ సిధ్యతీతి తురీయ
గ్రంథోఽర్థవానిత్యర్థః. యథా విధిముఖేన ప్రవృత్తేన 'తత్త్వమసీ'తి వాక్యేన
స్థానత్రయసాక్షిణస్త్వంపదలక్ష్యస్య తత్పదలక్ష్యబ్రహ్మతా లక్షణయా బోధ్యతే -
తథా నిషేధశాస్త్రేణాపి తాత్పర్యవృత్త్యా జీవస్య తురీయబ్రహ్మత్వం ప్రతిపాదయితుం
దృష్టాన్తమాహ (తత్త్వమసీతి) నను స్థానత్రయవిశిష్టస్యాత్మనో నైవ తురీయాత్మ
త్వం తురీయగ్రంథేన ప్రతిపాద్యతే తురీయస్య విశిష్టాద్విలక్షణత్వేనాత్యంతభిన్న
త్వాత్ తత్రాహ (యది హీతి) ప్రాతిభాసికవైలక్షణ్యేపి విశిష్టోపలక్ష్యయోరాత్యం
తికవైలక్షణ్యాభావాన్న తాత్త్వికం తురీయస్య విశిష్టాదన్యత్వం అన్యథాత్యంతభి
న్నయోర్మిథస్సంస్పర్శవిరహిణోరుపాయోపేయభావాయోగాత్తురీయప్రతిపత్తౌ విశిష్టస్య
ద్వారత్వాభావాదన్యస్య చ తత్ప్రతిపత్తిద్వారస్యాదర్శనాత్తురీయాప్రతిపత్తిరేవ
స్యాదిత్యర్థః. శాస్త్రాత్తత్ప్రతిపత్తిస్స్యాదితి చేత్ నేత్యాహ (శాస్త్రేతి) తద్విశిష్ట
రూపమనూద్య విశేషణాంశాపోహేన తస్య తురీయత్వముపదిశతి. భేదే చాత్యంతికే

రం—అవ్యవహార్యమగ్రాహ్యం వాగ్ఘస్తాదికర్మేంద్రియాగోచరం అతఏవ అలక్షణం
లక్ష్యతేఽనేనేతి లక్షణం అనుమానం అనుమానాగమ్యమిత్యర్థః. అతఏవాచింత్యం అవ్య

కూ—న్బాహ్యాభ్యంతరపదార్థస్వరూపజ్ఞాపనసుప్తస్వరూపజ్ఞాపనరూపాన్కించిద్బాహ్యా
కించిత్స్వాప్నోభయరూపవ్యాపారం సమాధిస్థనిరంతరజ్ఞానసంతత్యుత్పాదనరూపవ్యా
పారం జడీభావరూపవ్యాపారం చాకుర్వదిత్యర్థః. నోభయతః ప్రజ్ఞమిత్యత్ర కిం స్వరూప

శం—షేధవిజ్ఞానప్రమాణసమకాలమేవాత్మన్యనర్థప్రపంచనివృత్తిలక్షణఫలం పరిసమాప్తమితి తురీయాధిగమే ప్రమాణాంతరం సాధనాంతరం వా న మృగ్యం రజ్జుసర్పవివేకసమకాలఇవరజ్జ్వాం సర్పనివృత్తిఫలేసతి రజ్జ్వధిగమస్య యేషాం పునస్తమోపనయవ్యతిరేకేణ ఘటాధిగమే ప్రమాణం వ్యాప్రియతే తేషాం ఛేద్యావయవసమ్బంధవియోగవ్యతిరేకేణాన్యతరావయవేపి ఛిదిర్వ్యాప్రియత ఇత్యుక్తం స్యాత్ యదా పునర్ఘటతమసోర్వివేకకరణే ప్రవృత్తం ప్రమాణమనుపాదిత్సితతమసోనివృత్తిఫలావసానం ఛిదిరివఛేద్యావయవసంబంధవివేకకరణే ప్రవృత్తా తదవయవద్వైధీభావఫలావసానా తదా

ఆ—తదానర్థక్యాన్న శాస్త్రాత్తత్ప్రతిపత్తిరిత్యర్థః, మా తర్హి తురీయప్రతిపత్తిర్భూదితి చేత్ తత్రాహ (కూన్యేతి) విశిష్టస్యైవప్రతిపత్త్యా తురీయస్యాప్రతిపత్తౌ ప్రతిపన్నస్య విశ్వాదేర్విశిష్టస్య పర్యుదస్తత్వాదన్యస్య చాప్రతిపన్నత్వాన్నైరాత్మ్యధీరేవాపద్యేతేత్యర్థః. భేదపక్షశ్చేద్యధోక్తదోషవశాన్న సంభవతి. తర్హి మాభూత్ అభేదపక్షోపి కథం నిర్వహతీతి చేత్ తత్ర కిం ఫలం పర్యనుయుజ్యతే కింవా ప్రమాణాంతరం అథవా సాధనాంతరమితి వికల్పాద్వ్యం దూషయతి (రజ్జురివేతి) యథా రజ్జురధిష్ఠానభూతా సర్పధారాదిభిర్వికల్ప్యతే తథైకఏవాత్మా స్థానత్రయేపి యదాంతఃప్రజ్ఞత్వాదినా వికల్ప్యమానో బహుధా భాసతే తదా తదనువాదేనాంతఃప్రజ్ఞత్వాదిప్రతిషేధజనితం యత్ప్రమాణరూపవిజ్ఞానం తదుత్పత్తిసమానకాలమేవాత్మన్యనర్థనివృత్తిరూపం ఫలం సిద్ధమితి న ఫలపర్యనుయోగోఽవకాశవానిత్యర్థః. శబ్దస్య సంసృష్టపరోక్షజ్ఞానహేతోరసంసృష్టాపరోక్షజ్ఞానహేతుత్వాయోగాత్తురీయజ్ఞానే ప్రమాణాంతరమేష్టవ్యమితి పక్షం ప్రత్యాహ (తురీయేతి) తస్య హి సాక్షాత్కారే న శబ్దాతిరిక్తం ప్రమాణమన్వేష్యం శబ్దస్య విషయానుసారేణ ప్రమాహేతుత్వాత్ విషయస్య తురీయస్యాసంసృష్టాపరోక్షత్వాదిత్యర్థః. తురీయసాక్షాత్కారే ప్రసంఖ్యానాఖ్యం సాధనాంతరమేష్టవ్యమితి పక్షం ప్రతిక్షిపతి (సాధనాంతరం వేతి) ప్రసంఖ్యానస్యాప్రమాణత్వాన్న ప్రమారూపసాక్షాత్కారం ప్రతి హేతుతేతి భావః యథా రజ్జు

రం—పదేశ్యం ఇదమీదృగితి చింతావ్యపదేశానర్హం ఏకాత్మప్రత్యయసారం ఏకాత్మప్రత్యయగోచరం ప్రపంచోపశమం సంకర్షణప్రద్యుమ్నానిరుద్ధాదిప్రపంచస్యాప్యుప

కూ—కర్తృకం వ్యాపారద్వయమస్య నేత్యుచ్యతే తద్విచారణీయం తద్ధి కిం నిర్వ్యాపారమేవ చతుర్థం రూపం నేత్యాహ (నాప్రజ్ఞమితి) అప్రజ్ఞాపకం నేతి నాప్రజ్ఞం ప్రజ్ఞాపకమేవ ముక్తానాం తద్యోగ్యసర్వజ్ఞానప్రదానరూపవ్యాపారకర్త్రేత్యర్థః

శం—నాంతరీయకం ఘటవిజ్ఞానం న తత్ప్రమాణఫలం న చ తద్వదప్యాత్మన్యధ్యారోపితాంతః ప్రజ్ఞత్వాదివివేకకరణే ప్రవృత్తస్య ప్రతిషేధవిజ్ఞానప్రమాణస్యానుపాదిత్సితాంతఃప్రజ్ఞత్వాదినివృత్తివ్యతిరేకేణ తురీయే వ్యాపారోపపత్తిః అంతఃప్రజ్ఞత్వాదినివృత్తిసమకాలమేవ ప్రమాతృత్వాదిభేదనివృత్తేః తథా చ వక్ష్యతి 'జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యత' ఇతి జ్ఞానస్య ద్వైతనివృత్తిక్షణవ్యతిరేకేణ క్షణాంతరానవస్థానాత్ అవస్థానే చానవస్థాప్రసంగాత్ ద్వైతానివృత్తిః తస్మాత్ప్రతిషేధవిజ్ఞానప్రమాణవ్యాపారసమకాలవివాత్మ

ఆ—రియం సర్పో నేతి వివేకధీసముదయసాక్షాత్కారదశాయామేవ రజ్జ్వాం సర్పనివృత్తిఫలే సిద్ధే రజ్జుసాక్షాత్కారస్య ఫలాంతరం ప్రమాణాంతరం సాధనాంతరం వా న మృగ్యతే క్లృప్తత్వాత్ తథేహాపీత్యాహ (రజ్జ్వితి) విషయగతం ప్రాకట్యం ప్రమాణఫలం నాధ్యస్తనివృత్తిరిత్యాశంక్యాహ (యేషామితి) స్వవిషయాజ్ఞానాపనయనాయ ప్రవృత్తా ప్రమాణక్రియా స్వవిషయే భావరూపమతిశయమాధత్తే చేత్ అపనయార్థక్రియాత్వావిశేషాచ్ఛిదిరపి చ్ఛేద్యసంయోగాపనయనాతిరిక్తమతిశయమాదధ్యాత్ న చ సంయోగవినాశాతిరిక్తే విభాగే సంప్రతిపత్తిరస్తి ప్రాకట్యస్య చ ప్రకాశత్వే జ్ఞానవన్నార్థనిష్ఠత్వం స్యాత్ అప్రకాశత్వే తేనార్థేన నార్థోస్తీతి భావః. అజ్ఞాననివర్తకమేవ ప్రమాణమితి పక్షే విషయస్ఫురణే కారణాభావాద్విషయసంవేదనం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతి) ఘటో హి తమసా సమావృతోఽవ్యవహారయోగ్యస్తిష్ఠతి తస్య తమసో నిష్క్రమ్య వ్యవహారయోగ్యత్వాపాదనే ప్రత్యక్షాదిప్రమాణం ప్రవర్తతే తచ్చానుపాదిత్సితవ్య అనిష్టస్యాప్రమేయస్య తమసో నివృత్తిలక్షణే యదా పర్యవస్యతి తదాఘటసంవేదనమార్థికం ప్రమాణఫలం న భవతి యథా ఛిదిక్రియాచ్ఛేద్యస్య తరోరవయవయోర్మిథస్సంయోగనిరసనే ప్రవృత్తా సతీ తయోరేవ ఛేద్యావయవయోర్ద్వైధీభావే ఫలే పర్యవస్యతి నత్వన్యతరావయవేపి ఛిదిర్వ్యాప్రియతే తథేహాపి తమోనివృత్తౌ ప్రమాణం నిర్వృణోతి ఘటస్ఫురణం త్వార్థికం న చ తస్య స్థాయిత్వం అభివ్యంజకప్రమాతృవ్యాపారస్యాస్థిరత్వాదిత్యర్థః. కించ ఘటాదేర్జడస్య సంవిదపేక్షత్వా

రం—శమో యస్మిన్ తత్ప్రపంచోపశమం 'ఏతన్నానావతారాణాం నిదానం బీజ

కూ—అదృష్టం-విశ్వాదిరూపత్రయం బాహ్యాంతరపదార్థజ్ఞాపనతద్వ్యయరూపకార్యలింగేనానుమేయం న తథా చతుర్థం రూపం దృశ్యమిత్యదృష్టమితి వా అముక్తదృష్ట్యగోచరత్వాద్వా అదృష్టమిత్యర్థః. (అవ్యవహార్యమగ్రాహ్యమితి) ముక్తిం వినా తద్రూపవిషయకగ్రహణవ్యవహారయోరభావాద వ్యవహార్యమగ్రాహ్య మిత్యుచ్యతే అలక్షణం

శం—స్యధ్యారోపితాంతఃప్రజ్ఞత్వాద్యనర్థనివృత్తిరితి సిద్ధం నాంతఃప్రజ్ఞమితి తైజస ప్రతిషేధః న బహిఃప్రజ్ఞమితి విశ్వప్రతిషేధః నోభయతః ప్రజ్ఞమితి జాగ్రత్స్వప్న యోరంతరాళావస్థా ప్రతిషేధః న ప్రజ్ఞానఘనమితి సుషుప్తావస్థాప్రతిషేధః బీజ భావావివేకరూపత్వాత్ న ప్రజ్ఞమితి యుగపత్సర్వవిషయజ్ఞాతృత్వప్రతిషేధః నా ప్రజ్ఞమిత్యచైతన్య ప్రతిషేధః కథం పునరంతః ప్రజ్ఞత్వాదీనామాత్మని గమ్యమానా నాం రజ్జ్వాదౌ సర్పాదివత్ప్రతిషేధాదసత్త్వం గమ్యతఇతి ఉచ్యతే జ్ఞస్వరూపావిశేషే పీతరేతరవ్యభిచారాత్ రజ్జ్వాదావివ సర్పధారాదివికల్పితభేదవత్ సర్వత్రావ్యభిచారాత్

ఆ—త్తత్రసంవిదో మానఫలత్వేపి నాత్మన్యజడే సంవిదేకతానే మనస్యారోపితధర్మనివ ర్తకత్వమంతరేణ సంవిజ్జనకత్వవ్యాపారస్సంభవతీత్యాహ(న చేతి)తురీయాత్మని సంవేదన జననవ్యాపారో న ప్రమాణస్య ప్రకల్ప్యతే, తస్య సంవిదాత్మకత్వాదారోపితనివృత్తి వ్యతిరేకేణ మానజన్యఫలసంవిదనపేక్షత్వాదిత్యుక్తం తత్రైవ హేత్వంతరమాహ (అంతఃప్రజ్ఞత్వాదీతి) ఆశ్రయాభావే నాశ్రితప్రమాణాభావాదనంతరక్షణే తస్య వ్యాపారానుపపత్తిరిత్యత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (తథా చేతి) కించ జ్ఞానాధీన ద్వైతనివృత్త్యవచ్ఛిన్నక్షణాతిరేకేణ న క్షణాంతరే జ్ఞానం స్థాతుం పారయతి - న చాస్థిరం జ్ఞానం వ్యాపారాయ పర్యాప్తం తథా చ జ్ఞానస్య ద్వైతనివృత్తివ్యతిరేకేణ నాత్మని వ్యాపారోస్తీత్యాహ (జ్ఞానస్యేతి) నను జ్ఞానం ద్వైతనివర్తకమపి న స్వాత్మా నం నివర్తయతి నివర్త్యనివర్తకభావస్యైకత్ర విరోధాత్ అతో యావన్నివర్తకం స్థాస్యతి తత్రాహ (అవస్థానే చేతి) నివర్తకస్య జ్ఞానస్య ద్వైతనివృత్తేరనంతరమపి నివ ర్తకాంతరమపేక్ష్యావస్థానే చ తస్య తస్య నివర్తకాంతర(స)వ్యపేక్షత్వాదాద్యస్యాపి విజ్ఞానస్య నివర్తకత్వాసిద్ధిః. న చ జ్ఞానస్య స్వనివర్తకత్వానుపపత్తిః స్వపరవిరోధినాం భావానాం బహుళముపలంభాదిత్యర్థః. జ్ఞానస్య జన్మాతిరిక్తవ్యాపారాభావా, త్తజ్జన్మ నశ్చ ద్వైతనిషేధేనైవోపక్షయాత్క్షణాంతరే విషయస్ఫురజననాయానవస్థానా,దారో పితా తద్ధర్మనివృత్త్యైవ జ్ఞానం పర్యవసితమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రతిషేధజనితం

రం—మవ్యయ'మితి స్మరణాత్ శాంతం ఊర్మిషట్కరహితం శివం కదాచిదుత్పాద

కూ—లక్షణం అనుమాపకం జాగ్రదాదిప్రవృత్తిరూపానుమాపకరాహిత్యాదలక్షణం అతఏవాచింత్యం అచింత్యత్వాదేవావ్యపదేశ్యం వ్యపదేష్టుమశక్యం ఐకాత్మ్యప్రత్యయ సారం ఏకః ప్రధానః ఆత్మా పూర్ణః ఏకశ్చాసావాత్మా చైకాత్మా ఏకాత్మైవైకాత్మ్యం స్వార్థే ష్యఞ్ ప్రత్యయః జ్ఞానరూపః సారః ఆనందరూపశ్చైత్యైకాత్మ్యప్రత్యయసారం

శం—జ్ఞస్వరూపస్య సత్యత్వం సుషుప్తే వ్యభిచరతీతి చేన్న సుషుప్తస్యానుభూయమానత్వాత్ 'న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యత'ఇతి చ శ్రుతేః. అతఏవాదృష్టం యస్మాదదృష్టం తస్మాదవ్యవహార్యం అగ్రాహ్యం కర్మేంద్రియైః అలక్షణం అలింగమిత్యేతత్ అననుమేయమిత్యర్థః. అతఏవాచింత్యం అతఏవావ్యపదేశ్యం శబ్దైః ఏకాత్మప్రత్యయసారం జాగ్రదాదిస్థానేష్వేకోఽయమాత్మేత్యవ్యభిచారీ యః ప్రత్యయః తేనానుసరణీయం అథవా - ఏక ఆత్మప్రత్యయః సారం ప్రమాణం యస్య తురీయస్యాధిగమే తత్తురీయ

ఆ—విజ్ఞానమేవ ప్రమాణం తస్య వ్యాపారో జన్మైవ తేన సమానకా(లై)లేనైవానర్థనివృత్తిరితి యోజనా తత్ర హేతుమాహ (బీజభావేతి) సుషుప్తం హి స్వప్నజాగరితే ప్రతి బీజభావః తస్యాశేషవిశేషవిజ్ఞానాభావరూపత్వాద్విశేషవిజ్ఞానానాం సర్వేషాం ఘనం ఏకం సాధారణమవిభక్తం సుషుప్తమితి తత్ప్రతిషేధో నేత్యాదినా సంభవతీత్యర్థః. యుక్తం సర్పాదీనాం రజ్జ్వాదౌ భ్రాంతిప్రతిపన్నానాం ప్రతిషేధాదసత్త్వం ఆత్మని తు ప్రమాణేన గమ్యమానానామంతః ప్రజ్ఞత్వాదీనాం న ప్రతిషేధో యుజ్యతే మానవిరోధాదితి శఙ్కతే (కథమితి) ప్రామాణికత్వస్యాసిద్ధత్వాదుక్తమంతఃప్రజ్ఞత్వాదీనామసత్యత్వమితి పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) విమతమసత్యం, వ్యభిచారిత్వాత్ సంప్రతిపన్నవదిత్యాహ (జ్ఞస్వరూపేతి) తస్యా విశేషః అవ్యభిచారః తత్ర రజ్జ్వాదావివేత్యుదాహరణం అంతఃప్రజ్ఞత్వాదీనామితరేతరవ్యభిచారే నిదర్శనం సర్పధారాదీతి విమతం సత్యం అవ్యభిచారిత్వాత్ రజ్జ్వాదివదిత్యాహ (సర్వత్రేతి) తస్య చ సత్యత్వే సర్వకల్పనాధిష్ఠానత్వసిద్ధిరితి భావః. అవ్యభిచారిత్వహేతోరసిద్ధిం శంకతే (సుషుప్త ఇతి) న తత్ర చైతన్యస్య వ్యభిచారః - సుషుప్తస్య స్ఫురణవ్యాప్తతయా సాధకస్ఫురణస్యావశ్యకత్వాదిత్యాహ (న సుషుప్తస్యేతి) సుషుప్తే సాధకస్ఫురణస్య సత్త్వే ప్రమాణమాహ (న హీతి) నిషేధశాస్త్రాలోచనయా నిర్విశేషత్వం తురీయస్యోక్తం తదేవ

రం—వినాశావిర్భావతిరోభావగంధరహితతయా శివం మంగళం అద్వైతం సజాతీయ

కూ—ప్రపంచోపశమం పచివిస్తారే ప్రపంచః విస్తృతః వ్యాప్తఇతి యావత్. ఉపశబ్దోఽత్రోత్కృష్టవాచీ శమః సుఖం ఉత్కృష్టానందరూపం ప్రపంచశ్చాసావుపశమశ్చ ప్రపంచోపశమః తం ముక్తాత్మనో దేహబంధాద్యనిష్టప్రపంచముపశమయతీతి ప్రపంచోపశమమితి వా.శాంతం ఊర్మిషట్కరహితం నిర్దుఃఖసుఖరూపత్వాచ్ఛివం అద్వైతం ద్వితిభావప్రధానం ద్వితత్వేన వస్తుత్వాపేక్షయాన్యాత్మకత్వరూపద్వితీయప్రకారేణ ఇతం జ్ఞాతం వస్తుద్వీతం ఇణ్ గతౌ ద్వీతస్యేదం ద్వైతం మిథ్యా

శం—మేకాత్మప్రత్యయసారం 'ఆత్మేత్యేవోపాసీ'తేతి శ్రుతేః అంతఃప్రజ్ఞత్వాదిస్థాని ధర్మప్రతిషేధః కృతః ప్రపంచోపశమమితి జాగ్రదాదిస్థానధర్మాభావ ఉచ్యతే అతఏవ శాంతం అవిక్రియం శివం యతోఽద్వైతం భేదవికల్పరహితం చతుర్థం తురీయం మన్యంతే ప్రతీయమానపాదత్రయరూపవైలక్షణ్యాత్ (స ఆత్మా స విజ్ఞేయ ఇతి)

ఆ—హేతూకృత్య జ్ఞానేంద్రియావిషయత్వమాహ (అతఏవేతి) దృష్టస్యైవార్థక్రియాదర్శనాదదృష్టత్వాదర్థక్రియారాహిత్యమితి విశేషణాంతరమాహ (యస్మాదితి) అదృష్టమిత్యనేనాగ్రాహ్యమిత్యస్య పౌనరుక్త్యం పరిహరతి (కర్మేంద్రియైరితి) అలక్షణమిత్యయుక్తం సత్యం జ్ఞానమనంతమిత్యాదిలక్షణోపలంభాదిత్యాశజ్క్యాహ (అలింగమితి) 'క్షో హ్యేవాన్యాత్కః ప్రాణ్యా'దిత్యాదిలింగోపన్యాసవిరుద్ధమేతదిత్యాశంక్యాహ (అనను మేయమితి) ప్రత్యక్షానుమానావిషయత్వప్రయుక్తం విశేషణాంతరమాహ (అతఏవేతి) మనోవిషయత్వాభావాదేవ శబ్దావిషయత్వం శబ్దప్రవృత్తేస్తత్ప్రవృత్తిపూర్వకత్వాదిత్యాహ (అతఏవేతి) తర్హి యథోక్తం వస్తు నాస్త్యేవ - ప్రమాణాభావాదిత్యాశజ్క్యాహ (ఏకాత్మేతి) పరోక్షార్థవిషయతయా విశేషణం వ్యాఖ్యాయాఽపరోక్షార్థతయా వ్యాకరోతి) (అథవేతి) అపరోక్షాత్మప్రత్యయస్యాత్మని ప్రమాణత్వే బృహదారణ్యకశ్రుతిముదాహరతి (ఆత్మేత్యేవేతి) యశ్చాప్నోతీత్యాదినా పరిపూర్ణత్వాదిలక్షణస్తావదాత్మోక్తః - స చ వాఙ్మనసాతీతః శ్రుతిభ్యోఽవగతస్తమేవైకరసం పరమాత్మానం ప్రత్యక్త్వేన గృహీత్వా తన్నిష్ఠస్తిష్ఠతీత్యాత్మనోవస్థాత్రయాతీతస్య తురీయస్యాపరోక్షనిత్యదృష్టిత్వం శ్రుతితో దృష్టమిత్యర్థః. విశేషణాంతరస్య పునరుక్తిం పరిహరన్నర్థభేదమాహ (అంతరితి) స్థానిధర్మస్య స్థానధర్మస్య చ ప్రతిషేధోఽన్తశ్శబ్దేన పరామృశ్యతే శాంతం - రాగద్వేషాదిరహితం అవిక్రియం కూటస్థమిత్యర్థః శివం - పరిశుద్ధం పరమానందబోధరూపమితి యావత్. యస్మాద్ద్వైతాభావోపలక్షితం - తస్మాచ్చతుర్థమిత్యాహ (యత ఇతి) అద్వైతమిత్యేతద్వ్యాచష్టే (భేదేతి) సంఖ్యావిశేషవిష

రం—ద్వితీయరహితం ఏతాదృశం వాసుదేవం చతుర్థం మన్యంతే (స ఆత్మా) ఆప్నోతీతిహ్యాత్మా సర్వదేశకాలసర్వవస్తువ్యాప్తత్వాత్ సంకర్షణాదీనామపి స ఆత్మా (సః

కూ—జ్ఞానం న విద్యతే మిథ్యాజ్ఞానం యస్మాత్తదద్వైతం మిథ్యాజ్ఞానవిరోధి వా అహంమమతాదిమిథ్యాధ్యవసాయనివర్తకమితి యావత్ ఏతాదృశమాత్మానం చతుర్థం పాదం మన్యంతే ఔపనిషదా ఇత్యర్థః. సోయమాత్మా చతుష్పాదితి ప్రతిజ్ఞాతం విశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయాఖ్యరూపచతుష్టయం సపరికరం నిరూప్య రూపత్రయవిషయే మంత్రానుదాహృత్య చతుర్థవిషయే మంత్రానుదాహరిష్యన్నిదానీం చతూరూప ఆత్మా

యసారం ప్రపంచోపశమం శాంతం శివమద్వైతం చతు
ర్థం మన్యంతే స ఆత్మా స విజ్ఞేయః. ౭

అత్రైతే శ్లోకాభవన్తి.—

నివృత్తే స్సర్వదుఃఖానా మీశానః ప్రభురవ్యయః,

శం—ప్రతీయమానసర్పభూచ్ఛిద్ర దండాదివ్యతిరిక్తా యథా రజ్జుః - తథా తత్త్వమసీత్యాదివాక్యార్థః ఆత్మాఽదృష్టో ద్రష్టా 'న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యత' ఇత్యాదిభిరుక్తో యః స విజ్ఞేయ ఇతి భూతపూర్వగత్యా జ్ఞాతే ద్వైతాభావః. ౭

శం—(అత్రైతే శ్లోకా భవన్తి) ప్రాజ్ఞతైజసవిశ్వలక్షణానాం సర్వదుఃఖానాం నివృత్తేరీశానస్తురీయ ఆత్మా ఈశాన ఇత్యస్య పదస్య వ్యాఖ్యానం ప్రభురితి దుఃఖ

ఆ—యత్వాభావే కథం చతుర్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ(ప్రతీయమానేతి) చతుర్థతురీయయోరార్వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయత్వేనాపౌనరుక్త్యం తస్యోక్తవిశేషణత్వేపి మమ కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (స ఆత్మేతి) ఆత్మని యథోక్తవిశేషణాని న ప్రతిభాంతీత్యాశంక్యాహ (స విజ్ఞేయ ఇతి) తదేవ వ్యాచష్టే (ప్రతీయమానేతి) 'న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతే అవినాశిత్వా'దిత్యాదివాక్యాని ప్రతీకోపాదానేన దర్శయతి (న హి ద్రష్టురితి) ఆత్మవ్యవహార్యే కుతో విజ్ఞేయత్వమిత్యాశఙ్క్య భూతపూర్వమవిద్యావస్థాయాం యా జ్ఞేయత్వాఖ్యావగతిః - తయేదానీమపి విజ్ఞేయత్వ(ముక్త)మిత్యాహ (భూతేతి) విద్యావస్థాయామేవ కిమితి జ్ఞాతృజ్ఞానజ్ఞేయవిభాగో న భవతి తత్రాహ (జ్ఞాత ఇతి) జ్ఞానేన తత్కారణస్యాజ్ఞానస్యాపనీతత్వాదిత్యర్థః. ౭

ఆ—నాంతః ప్రజ్ఞమిత్యాది శ్రుత్యుక్తేర్థే తద్వివరణరూపాన్ శ్లోకానవతారయతి (అత్రేతి) వివిధం స్థానత్రయమస్మాద్భవతీతి వ్యుత్పత్త్యా తురీయో విభురుచ్యతే న హి తురీయాతిరేకేణ స్థానత్రయమాత్మానం ధారయతి సర్వదుఃఖానాం

రం—విజ్ఞేయః) 'తమేవైకం జానథాత్మానమన్యా వాచో విముంచథే'తి శ్రుతేః తస్యైవ విజ్ఞేయత్వమితి భావః. ౭

కూ—అవశ్యం జ్ఞాతవ్య ఇతి వదన్నుపసంహరతి (సఆత్మేతి)యఇతి శేషః చతూరూపోయ ఆత్మా స విజ్ఞేయః వివిధతయా చతుర్విధతయా విశేషేణ చ ముముక్షుభిర్జ్ఞేయ ఇత్యర్థః. ౯

కూ—చతుర్థరూపస్యోక్తం మాహాత్మ్యం సంవాదయితుమాహ (అత్రేతి) తురీయస్యోక్తార్థే ఏతే - వక్ష్యమాణాశ్శ్లోకాస్సంవాదినో భవంతీత్యర్థః. ప్రపంచోప

అద్వైతస్సర్వభావానాం దేవస్తుర్యో విభుస్స్మృతః ౧౦
కార్యకారణబద్ధౌ తావిష్యేతే విశ్వతైజసౌ,

శం— నివృత్తిం ప్రతి ప్రభుర్భవతీత్యర్థః తద్విజ్ఞాననిమిత్తత్వాద్దుఃఖనివృత్తేః అవ్యయః న వ్యేతి స్వరూపాన్న వ్యభిచరతీతి యావత్. ఏతత్కుతః యస్మాదద్వైతః సర్వభావానాం రజ్జుసర్పవన్మృషాత్వాత్ స ఏష దేవః ద్యోతనాత్ తురీయః చతుర్థః విభుః వ్యాపీ స్మృతః. ౧౦

శం— విశ్వాదీనాం సామాన్యవిశేషభావో నిరూప్యతే తుర్యయాథాత్మ్యావధారణార్థం కార్యం క్రియత ఇతి ఫలభావః కారణం కరోతీతి బీజభావః తత్త్వాగ్రహ

ఆ— ఆధ్యాత్మికాదిభేదభిన్నానాం తద్ధేతూనాం తదాధారాణామితి యావత్. ఈశానపదం ప్రయుజ్య ప్రభుపదం ప్రయుంజానస్య పౌనరుక్త్యమిత్యాశంక్యాహ (ఈశాన ఇతి) తురీయస్య దుఃఖనివృత్తిం ప్రతిసామర్థ్యస్య నిత్యత్వాన్న కదాచిదపి దుఃఖం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విజ్ఞానేతి) సంసృష్టరూపేణ వ్యయోఽస్తీత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (స్వరూపాదితి) తత్ర ప్రశ్నపూర్వకమద్వితీయత్వం హేతుమాహ (ఏతత్కుత ఇతి) అతో ద్వితీయస్య వ్యయహేతోరభావాదితి శేషః. విశ్వాదీనాం దృశ్యమానత్వాత్తురీయస్యాద్వితీయత్వాసిద్ధిరిత్యాశంక్యాహ (సర్వభావానామితి) అవస్థాత్రయాతీతస్య తురీయస్యోక్తలక్షణత్వం విద్వదనుభవసిద్ధమితి సూచయతి (స్మృత ఇతి.) ౧౦

ఆ— విశ్వాదిష్వవాంతరవిశేషనిరూపణద్వారేణ తురీయమేవ నిర్ధారయతి (కార్యేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (విశ్వాదీనామితి) విశ్వతైజసయోరుభయబద్ధత్వం సామాన్యం ప్రాజ్ఞస్య కారణమాత్రబద్ధత్వం విశేషః అథేదం నిరూపణం కుత్రోప

కూ— శమమిత్యాదినోక్తే సర్వానిష్టనివర్తకత్వాదిరూపేఽర్థే శ్లోకానాహ (నివృత్తేరితి) సర్వదుఃఖానాం నివృత్తేః కారణమితి శేషః ఈశాన్ బ్రహ్మాదీన్ అనితి-ప్రేరయతీతీశానః ప్రభుః స్వామీ అవ్యయః శశ్వదేకరూపః అద్వైతః మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకః సర్వభావానాం భవంతీతి భావాః భూసత్తాయాం భగవజ్జ్ఞానేన లబ్ధసత్తాకా ఇత్యర్థః. 'అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద సంతమేనం తతో విదు'రితి శ్రుతేః సర్వేషాం భావానాం అధికృతాత్మనాం ఉపాస్యః విభుః సమర్థః స్మృతః మంత్రదృగ్భిరితి శేషః. ౧౦

కూ— నాంతః ప్రజ్ఞం న బహిః ప్రజ్ఞమిత్యాదినా తురీయస్య విశ్వాదిరూపత్రయవైధర్మ్యముక్తం తత్ర మన్త్రమాహ (కార్యేతి) అజ్ఞానకార్యభూతోఽహఙ్కారమమతాదిభ్రమః తద్రూపః కార్యబంధః తత్కారణావిద్యాబంధః కారణబంధః

ప్రాజ్ఞః కారణబద్ధస్తు ద్వౌ తౌ తుర్యే న సిధ్యతః. ౧౧
నాత్మానం నాపరాంశ్చైవ న సత్యం నాపి చానృతమ్,

శం—ణాన్యథాగ్రహణాభ్యాం బీజఫలభావాభ్యాం తౌ యథోక్తౌ విశ్వతైజసౌ బద్ధౌ సంగృహీతావిష్యేతే ప్రాజ్ఞస్తు బీజభావేనైవ బద్ధఃతత్త్వాప్రతిబోధమాత్రమేవ హి బీజం ప్రాజ్ఞత్వే నిమిత్తం తతో ద్వౌ తౌ బీజఫలభావౌ తత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణే తుర్యే న సిధ్యతః న విద్యేతే న సంభవత ఇత్యర్థః. ౧౧

శం—కథం పునః కారణబద్ధత్వం ప్రాజ్ఞస్య తురీయే వా తత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణలక్షణౌ బంధౌ న సిధ్యత ఇతి యస్మాదాత్మవిలక్షణమవిద్యాబీజప్రసూతం బాహ్యం ద్వైతం ప్రాజ్ఞో న కించన సంవేత్తి యథా విశ్వతైజసౌ తతశ్చాసౌ తత్త్వాగ్రహణేన తమసా అన్యథాగ్రహణబీజభూతేన బద్ధో భవతి యస్మాత్తురీయం తత్సర్వ

ఆ—యుజ్యతే తత్రాహ (తుర్యేతి) ప్రాజ్ఞస్య కారణమాత్రబద్ధత్వం సాధయతి (తత్త్వాప్రతిబోధేతి) త్రయాణామవాంతరవిశేషే స్థితే ప్రకృతే తురీయే కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తతఇతి) తయోస్తస్మిన్నవిద్యమానత్వం చిదేకతానే తయోర్నిరూపయితుమశక్యత్వాదిత్యాహ (న సంభవత ఇతి.) ౧౧

ఆ—ప్రాజ్ఞస్య కారణబద్ధత్వం సాధయతి (నాత్మానమితి) తురీయస్య కార్యకారణాభ్యామసంస్పృష్టత్వం స్పష్టయతి (తుర్యమితి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (కథమితి) వాశబ్దాత్కథమిత్యస్యానువృత్తిస్సూచ్యతే ప్రథమచోద్యోత్తరత్వేన పాదత్రయం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) విలక్షణం అనాత్మానమితి యావత్ అనృతమిత్యస్య వ్యాఖ్యానమవిద్యాబీజప్రసూతమితి ద్వైతం ద్వితీయమసత్యమిత్యర్థః. వైధర్మ్యోదాహరణం (యథేతి) ప్రాజ్ఞస్య విభాగవిజ్ఞానాభావే ఫలమాహ (తతశ్చేతి) యథోక్తే తమసి

కూ—జీవనిష్ఠతాదృశజాగ్రత్పదార్థభ్రమావిద్యారూపకార్యకారణబంధస్వామీ విశ్వః తైజసస్త్వవిద్యాకార్యభూతోక్తరూపస్వాప్నపదార్థభ్రమేణ తత్కారణాజ్ఞానేన చ బద్ధజీవనిష్ఠతాదృశబంధస్వామీత్యర్థః. ప్రాజ్ఞస్తు తత్కారణాజ్ఞానరూపసుషుప్తిబద్ధః సుషుప్తిబంధస్వామీ తురీయే చతుర్థరూపే ద్వౌ కార్యకారణబంధనియమనవ్యాపారః కారణమాత్రబంధనియమనవ్యాపారశ్చ ద్వావపి న సిధ్యతఇత్యర్థః. ౧౬

కూ—న ప్రజ్ఞానఘనం నాప్రజ్ఞమిత్యుక్తప్రాజ్ఞవైధర్మ్యే మంత్రమాహ (నాత్మానమితి) ఆత్మానం సుషుప్తజీవస్వరూపం న సంవేదయేత్ తథా నాపరాన్ అన్యాఞ్జీవాన్ న సత్యం ఘటాదికం నాపి చానృతం శుక్తిరజతాదికం సంవేదయేదిత్యర్థః. జీవ

ప్రాజ్ఞః కించన సంవేత్తి తుర్యం తత్సర్వదృక్సదా. ౧౨

ద్వైతస్యాగ్రహణం తుల్యముభయోః ప్రాజ్ఞతుర్యయోః,

శం— దృక్సదాతురీయాదన్యస్యాభావాత్సర్వదా సదైవేతి సర్వం చ తద్దృక్చేతి సర్వదృక్ తస్మాన్న తత్త్వాగ్రహణలక్షణం బీజం తత్ర తత్ప్రసూతస్యాన్యథాగ్రహణస్యాప్యతఏవాభావః. న హి సవితరి సదాప్రకాశాత్మకే తద్విరుద్ధమప్రకాశనమన్యథాప్రకాశనం వా సంభవతి 'న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతే' ఇతి శ్రుతేః. అథవా జాగ్రత్స్వప్నయోః సర్వభూతావస్థః సర్వవస్తుదృగాభాసస్తురీయ ఏవేతి సర్వదృక్సదా 'నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ' ఇత్యాదిశ్రుతేః. ౧౨

శం—నిమిత్తాంతరప్రాప్తాశంకానివృత్త్యర్థోఽయం శ్లోకః కథం ద్వైతాగ్రహణస్య తుల్యత్వాత్కారణబద్ధత్వం ప్రాజ్ఞస్యైవ తురీయస్యేతి ప్రాప్తాశంకా నివర్త్యతే యస్మాద్బీజనిద్రాయుతః తత్త్వాప్రతిబోధో నిద్రా సైవ చ విశేషప్రతిబోధప్రసవస్య

ఆ—కార్యలింగమనుమానం సూచయతి (అన్యథేతి) ద్వితీయం చోద్యం చతుర్థపాదవ్యాఖ్యానేన ప్రత్యాఖ్యాతి (యస్మాదిత్యాదినా) సదైవ తురీయాదన్యస్యాభావాత్తురీయమేవ సర్వం తచ్చ సదా దృగ్రూపమితి యస్మాత్ తస్మాదితి యోజనా. తత్రేతి పరిపూర్ణం చిదేకతానం తురీయం పరామృశ్యతే (అతఏవేతి) కారణాభావే కార్యానుపపత్తేరిత్యర్థః. తురీయే తత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణయోరసంభవం దృష్టాంతేన సాధయతి (నహీతి) యత్తురీయస్య సదా దృగాత్మత్వముక్తం తత్ర ప్రమాణమాహ (న హి ద్రష్టురితి) చతుర్థపాదం ప్రకారాంతరేణ యోజయతి (అథవేతి) తత్రాపి శ్రుతిమనుకూలయతి (నాన్యదితి) ౧౨

ఆ— అనుమానప్రయుక్తాం తురీయేపి కారణబద్ధత్వాశంకాం పరిహరతి (ద్వైతస్యేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యం గృహ్ణాతి (నిమిత్తాంతరేతి) వివతం కారణబద్ధం ద్వైతానుగ్రహణత్వాత్ ప్రాజ్ఞవదిత్యనుమానమేవ దర్శయన్నిమిత్తాంతరమేవ స్ఫోరయతి (కథమితి) అనుమానకృతాశంకానివర్తకత్వేన శ్లోకమవతారయతి (ప్రాప్తేతి

కూ—స్వరూపసుఖం వినా నాన్యత్కిమపి సంవేదయేదితి యావత్. తురీయం తు సదా సర్వదృక్ సర్వం దర్శయతీతి సర్వదృక్ ముక్తౌ తత్తద్యోగ్యం సర్వం సర్వదా ప్రదర్శయతీత్యర్థః. ౧౨

కూ—శివమద్వైతమితి తురీయస్య యన్మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకత్వ ముక్తం తత్ప్రాజ్ఞస్యాపి సమమితి వదన్ తతస్తురీయస్య వైలక్షణ్యాంతరమాహ (ద్వైతస్యేతి) ద్వైతస్య గేహదేహాదౌ స్వాతంత్ర్యస్య అగ్రహణం గ్రహణాహేతుత్వం గేహాదౌ స్వాతంత్ర్య

బీజనిద్రాయుతః ప్రాజ్ఞః సా చ తుర్యే న విద్యతే. ౧౩
స్వప్ననిద్రాయుతావాద్యౌ ప్రాజ్ఞస్త్వస్వప్ననిద్రయా,

శం—బీజం సా బీజనిద్రా తయా యుతః ప్రాజ్ఞః సదా దృక్స్వభావత్వాత్తత్త్వాప్రతిబోధలక్షణా నిద్రా తురీయే న విద్యతే అతో న కారణబంధస్తస్మిన్నిత్యభిప్రాయః. ౧౩

శం—స్వప్నః అన్యథాగ్రహణం సర్పఇవ రజ్జ్వాం నిద్రా ఉక్తా తత్త్వాప్రతిబోధలక్షణం తమ ఇతి తాభ్యాం స్వప్ననిద్రాభ్యాం యుక్తౌ విశ్వతైజసౌ అతస్తౌ కార్యకారణబద్ధావిత్యుక్తౌ ప్రాజ్ఞస్తు స్వప్నవర్జితః కేవలయైవ నిద్రయా యుతఇతి కారణ

ఆ—ప్రాజ్ఞస్యోత్తరభావిప్రబోధాదికార్యాపేక్షయా నియతపూర్వభావిత్వం కారణబద్ధత్వే ప్రయోజకం న చ తురీయస్య తదస్తీత్యప్రయోజకో హేతురిత్యాహ (యస్మాదితి) కించ తురీయస్య విశుద్ధచిద్ధాతుత్వప్రసాధనప్రమాణబాధాత్ కాలాత్యయాపదిష్టో హేతురిత్యాహ (సదేతి) న చ పూర్వోక్తోపాధేస్సాధనవ్యాప్తిః తురీయస్యోత్తరభావికార్యాపేక్షయా నియతప్రాగ్భావిత్వాభావాదితి మత్వాహ (తత్త్వేతి) దోషద్వయవత్త్వేనానుమానస్యామానత్వే ఫలితమాహ (అతో నేతి.) ౧౩

ఆ—కార్యకారణబద్ధౌ తావిత్యాదిశ్లోకోక్తమర్థమనుభవావష్టంభేన ప్రపంచయతి (స్వప్నేతి)నను తైజసస్యైవ స్వప్నయుక్తత్వం (యుక్తం)నతు విశ్వస్య ప్రబుధ్యమానస్య తద్యోగో యుజ్యతే ప్రబుధ్యమానత్వవ్యాఘాతాత్ కథమవిశేషేణ విశ్వతైజసౌ స్వప్ననిద్రాయుతావితి తత్ర స్వప్నశబ్దార్థమాహ (స్వప్నఇతి) యథా రజ్జ్వాం సర్పో గృహ్యమాణోఽన్యథా గృహ్యతే తథా ఆత్మని దేహాదిగ్రహణమన్యథాగ్రహణం ఆత్మనో దేహాదివైలక్షణ్యస్య శ్రుతియుక్తిసిద్ధత్వాత్. తేన స్వప్నశబ్దితేనాన్యథాగ్రహణేన సంస్పృష్టత్వం విశ్వతైజసయోరవిశిష్టమిత్యర్థః. తథా నిద్రాణస్యైవ నిద్రాయుక్తా న తు ప్రబోధవతో విశ్వస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (నిద్రేతి) ఉక్తాభ్యాం స్వప్ననిద్రాభ్యాం విశ్వతైజసయోర్వైశిష్ట్యం నిగమయతి (తాభ్యామితి) తయోరన్యథాగ్రహ

కూ—భ్రమాజనకత్వం ప్రాజ్ఞతురీయయోస్తుల్యం(బీజేతి) దేహగేహాదౌ స్వాతంత్ర్యబుద్ధిబీజభూతా మూలావిద్యా బీజనిద్రా తయా యుతః తదుక్తత్వప్రదః ప్రాజ్ఞః (సా చేతి) చ స్త్వర్థే తుర్యేతు సా బీజనిద్రా తద్యుతత్వప్రదత్వమితి యావత్ న విద్యత ఇత్యర్థః. ౧౪

కూ—ప్రకారాంతరేణ విశ్వాదేస్సాధర్మ్యవైధర్మ్యే ఆహ (స్వప్నేతి) స్వప్నేత్యుపలక్షణం జాగరస్యాపి జాగ్రత్స్వప్నభ్రమాభ్యాం, తద్ధేతునిద్రాశబ్దితావిద్యయా చ యుతావాద్యౌ తదుభయసంబంధనియామకౌ విశ్వతైజసౌ ప్రాజ్ఞస్తు అస్వప్న

న నిద్రాం నైవ చ స్వప్నం తుర్యే పశ్యంతి నిశ్చితాః. ౧౪
అన్యథా గృహ్ణతః స్వప్నో నిద్రా తత్త్వమజానతః,

శం—బద్ధ ఇత్యుక్తం నోభయం పశ్యంతి తురీయే నిశ్చితాః బ్రహ్మవిదో విరుద్ధత్వాత్స
వితరీవ తమః అతో న కార్యకారణబద్ధ ఇత్యుక్తస్తురీయః. ౧౪

శం—కదా తురీయే నిశ్చితో భవతీతి ఉచ్యతే స్వప్నజాగరితయోరన్యథా
రజ్జ్వాం సర్పమివ గృహ్ణతస్తత్త్వం స్వప్నో భవతి నిద్రా తత్త్వమజానతస్తిసృష్వవస్థాసు
తుల్యా స్వప్ననిద్రయోః తుల్యత్వాద్విశ్వతైజసయోరేకరాశిత్వం అన్యథాగ్రహణ
ప్రాధాన్యాచ్చ గుణభూతా నిద్రేతి తస్మిన్ విపర్యాసః స్వప్నః తృతీయే తు స్థానే
తత్త్వాజ్ఞానలక్షణాని నిద్రైవ కేవలావిపర్యాసః అతస్తయోః కార్యకారణస్థానయోః

ఆ—ణేనాగ్రహణేన చ వైశిష్ట్యముపేత్య ప్రాగపి సూచితమిత్యాహ (అతఇతి) ద్వితీ
యం పాదం విభజతే (ప్రాజ్ఞస్త్వితి) ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే(నోభయమితి)తురీయే నిద్రా
స్వప్నయోరదర్శనే హేతుమాహ (విరుద్ధత్వాదితి) అజ్ఞానతత్కార్యయోర్నిత్యవిజ్ఞప్తి
రూపే తురీయే విరుద్ధత్వాదనుపలబ్ధిరిత్యత్ర దృష్టాంతమాహ (సవితరీవేతి) తురీయే
వస్తుతో నావిద్యాతత్కార్యయోస్సంగతిరస్తీత్యంగీకృత్య ప్రాగపి సూచితమిత్యాహ
(అతో నేతి.) ౧

ఆ—కదా తర్హి స్వప్నో భవతీత్యపేక్షాయామాహ (అన్యథేతి) నిద్రా తర్హి
కదేతి సందిహానం ప్రత్యాహ (నిద్రేతి) తురీయప్రతిపత్తిసమయం సంగిరతే (విపర్యా
సఇతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాకాంక్షాం దర్శయతి (కదేతి) కదా స్వప్ననిష్ఠో భవతి కదా
నిద్రానిష్ఠస్స్యాదిత్యపి ద్రష్టవ్యం ప్రశ్నత్రయస్యోత్తరం శ్లోకేన దర్శయతి (ఉచ్యతే
ఇతి) తత్ర కదా స్వప్నో భవతీతి ప్రశ్నం పరిహరతి (స్వప్నేతి) అవస్థాద్వయే స్వప్న
ద్రష్టురిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రశ్నం సమాధత్తే (నిద్రేతి) విశ్వాదిషు త్రిషు తయోరిః
ద్వివచనం కథమిత్యాశంక్యాహ (స్వప్ననిద్రయోరితి) విశ్వతైజసావేకో రాశిః ప్రాజ్ఞో
ద్వితీయః తతః శ్లోకే ద్వివచనమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ప్రథమే రాశౌ విపర్యాసస్వరూప

కూ—నిద్రయా ద్వివిధభ్రమవినాకృతకేవలావిద్యయా యుతః తస్మాత్రబద్ధస్వామి
త్యర్థః. నిశ్చితాః సమ్యఙ్నిశ్చయవంతః సన్తః నిద్రాం నిద్రాకృతబంధస్వామిత్వం స్వప్న
ద్వివిధభ్రమబంధహేతుత్వం చ తురీయే న పశ్యంతి న జానంతీత్యర్థః. ౧

కూ—ఏవం విధతురీయస్య దర్శనప్రాప్తిః కదా భవేతామిత్యత్రాహ (అన్యథేతి
అన్యథా గృహ్ణతః దేహాగేహాదౌ భగవదధీనే స్వాధీనతాం జానతః స్వప్నో భవ
స్వప్నదేన మిథ్యాజ్ఞానరూపభ్రమపరంపరాగ్రహః తత్త్వం భగవతస్స్వతంత్రో

విపర్యాసే తయోః క్షీణే తురీయం పదమశ్నుతే. ౧౫

అనాదిమాయయా సుప్తో యదా జీవః ప్రబుధ్యతే,

శర——న్యథాగ్రహణాగ్రహణలక్షణవిపర్యాసే కార్యకారణబంధరూపే పరమార్థతత్త్వప్రతిబోధతః క్షీణే తురీయం పదమశ్నుతే తదోభయలక్షణం బంధరూపం తత్రాపశ్యన్ తురీయే నిశ్చితో భవతీత్యర్థః. ౧౫

శం౦——యోఽయం సంసారీ జీవః స ఉభయలక్షణేన తత్త్వాప్రతిబోధరూపేణ బీజాత్మనా అన్యథాగ్రహణలక్షణేన చానాదికాలప్రవృత్తేన మాయాలక్షణేన స్వప్నేన మమాయం పితా పుత్రోఽయం నప్తా క్షేత్రం పశవో ఽహమేషాం స్వామీ సుఖీ దుఃఖీ క్షయితోఽహమనేన వర్ధితశ్చానేనేత్యేవంప్రకారాన్ స్వప్నాన్ స్థానద్వయేపి పశ్యన్ సుప్తో యదా వేదాంతార్థతత్త్వాభిజ్ఞేన పరమకారుణికేన గురుణా నాస్యేవం

ఆ——కథయతి (అన్యథేతి) ద్వితీయే రాశౌ విపర్యాసవిశేషం దర్శయతి(తృతీయే త్వితి) ద్వితీయార్థగతాన్యక్షరాణి వ్యాకరోతి (అతఇతి) ద్వివచనస్యోపపన్నత్వాద్విపర్యాసస్య చ విభాగేన నిర్ధారితత్వాదిత్యర్థః. తృతీయంప్రశ్నం ప్రతివిధత్తే (తదేతి) తత్త్వప్రబోధాద్విపర్యాసక్షయావస్థాయామిత్యర్థః. ౧౫

ఆ——కదా తత్త్వప్రతిబోధో విపర్యాసక్షయహేతుర్భవతీత్యపేక్షాయామాహ (అనాదీతి) ప్రతిబుధ్యమానం తత్త్వమేవ విశినష్టి (అజమితి) జీవశబ్దవాచ్యమర్థం నిర్దిశతి (యోఽయమితి) పరమాత్మైవ జీవభావమాపన్నస్సంసరతీత్యర్థః. తస్య కథం జీవభావాపత్తిరిత్యాశఙ్క్య కార్యకారణబద్ధత్వాదిత్యాహ (సఇతి) పరమాత్మోభయలక్షణేన * స్వాపేన సుతేజా భవతీత్యభిప్రాయః స్వాపస్యోభయలక్షణత్వమేవ ప్రకటయతి (తత్త్వేత్యాదినా) మాయాలక్షణేనేత్యుభయత్ర సమ్బధ్యతే సుషుప్తిమేవ వ్యనక్తి

కూ——రూపం తత్త్వమజానతో నిద్రామూలావిద్యాబద్ధో భవతి తయోః నిద్రాభ్రమయోర్విపర్యాసే ఆవర్తనే క్షీణే సతి తురీయం పదం చతుర్థరూపం అశ్నుతే సాక్షాత్కారద్వారా ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౨౦

కూ——నిద్రాభ్రమయోరావర్తనక్షయః కేన స్యాత్ - యస్య క్షయే భగవదపరోక్షధీరిత్యతో భగవత్ప్రసాదేనైవేత్యాహ (అనాదీతి) మాయాశబ్దేన భగవదిచ్ఛా తదధీనాఽవిద్యా చ గృహ్యతే అనాదీతి తంత్రం అనాదేర్విష్ణోరనాదిమాయయా కర్మరూపావిద్యయా సుప్తః - స్వాపితః సంసారే నివేశితో జీవో యదా అనాదిమాయయా

---

* పా. స్వాపేన సుప్తో జీవో భవతీత్యన్వయః.

అజమనిద్రమస్వప్నమద్వైతం బుధ్యతే తదా. ౧౬

ప్రపంచో యది విద్యేత నివర్తేత న సంశయః,

శం—త్వం హేతుఫలాత్మకః కింతు తత్త్వమసీతి ప్రతిబోధ్యమానో యదా తదైవం ప్రతిబుధ్యతే కథం నాస్మిన్ బాహ్యమాభ్యంతరం వా జన్మాదిభావవికారోఽస్తి అతో ఽజం సబాహ్యాభ్యంతరసర్వభావవికారవర్జితమిత్యర్థః. యస్మాజ్జన్మాదికారణభూతం నాస్మిన్నవిద్యా తమోబీజం నిద్రావిద్యతఇత్యనిద్రం అనిద్రం హి తత్తురీయం అతఏవాస్వప్నం తన్నిమిత్తత్వాదన్యథాగ్రహణస్య యస్మాచ్చానిద్రమస్వప్నం తస్మాదజమద్వైతం తురీయమాత్మానం బుధ్యతే తదా. ౧౬

శం—ప్రపంచనివృత్త్యా చేత్ప్రతిబుధ్యతే అనివృత్తే ప్రపంచే కథమద్వైత

ఆ—(మమేత్యాదినా) స్వాపపరిగృహీతస్యైవ ప్రతిబోధనావకాశో భవతీత్యాహ (యదేతి)యదా సుషుప్తః తదా బుధ్యతఇతి శేషః. ప్రతిబోధకం విశినష్టి(వేదాంతార్థేతి) కథం ప్రతిబోధనం తదాహ (నాసీతి) అనుభూయమానత్వమేవమిత్యుచ్యతే యదోక్తవిశేషణేన గురుణా ప్రతిబుధ్యమానశ్శిష్యః తదాసావేవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ ప్రతిబుద్ధో ఽభవతీత్యుక్తం తమేవ ప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం ద్వితీయార్ధవ్యాఖ్యానేన విశదయతి (కథమిత్యాదినా) అస్మిన్నితి సప్తమ్యా బోధ్యాత్మరూపం పరామృశ్యతే బాహ్యం కార్యం ఆంతరం కారణం తచ్చోభయమిహ నాస్తి తతో జన్మాదేర్భావవికారస్య నాత్రావకాశస్సంభవతీత్యర్థః. అవతారితం విశేషణం సప్రమాణం యోజయతి (సబాహ్యేతి) అజత్వాదేవానిద్రం కార్యాభావే కారణస్య ప్రమాణాభావేన వక్తుమశక్యత్వాదితి మత్వాహ (యస్మాదితి) అనిద్రత్వం హేతుం కృత్వా విశేషణాంతరం దర్శయతి (అతఏవేతి) అగ్రహణాన్యథాగ్రహణసమ్బన్ధవైధుర్యం హేతుం కృత్వా విశేషణద్వయమిత్యాహ (యస్మాచ్చేతి) తత్త్వమేవం లక్షణమస్తు ఆత్మనః కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తురీయమితి) తదా విశిష్టేనాచార్యేణ విశిష్టం శిష్యం ప్రతి ప్రతిబోధనావస్థాయామిత్యర్థః. ౧౬

ఆ—తురీయమద్వైతమిత్యుక్తం తదయుక్తం ప్రపంచస్య ద్వితీయస్య సత్త్వా

కూ—భగవదిచ్ఛయా భగవత్ప్రసాదేన ప్రబుధ్యతే భగవానేవ స్వతంత్రోఽన్యత్సర్వం తదధీనమిత్యాదితత్త్వజ్ఞానవాన్భవతి తదా అజం జననాదిదోషహీనం అనిద్రమస్వప్నం విశ్వాదిరూపవ్యాపారాప్రవర్తకం అద్వైతం మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకం ఇదముపలక్షణం సర్వానిష్టవర్తకం భగవంతం బుధ్యతే సాక్షాత్కరోతి. ౨౧

కూ—నను దేహగేహాదౌ స్వస్వామిసమ్బన్ధాదిరూపబంధస్య జీవస్వరూపస్యైవ

శం—మితి ఉచ్యతే సత్యమేవం స్యాత్ప్రపంచః యది విద్యేత రజ్జ్వాం సర్ప ఇవ కల్పితత్వాన్న తు స విద్యతే విద్యమానశ్చేత్ నివర్తేత న సంశయః న హి రజ్జ్వాం భ్రాన్తిబుద్ధ్యా కల్పితస్సర్పో విద్యమానస్సన్ వివేకతో నివృత్తః నైవ మాయా మాయావినా ప్రయుక్తా తద్దర్శినాం చక్షుర్బంధాపగమే విద్యమానా సతీ నివృత్తా

ఆ— దిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రపంచఇతి) ప్రపంచనివృత్త్యా తురీయ ప్రతిబోధాత్తదద్వితీయత్వమవిరుద్ధమితి సైద్ధాన్తికీమాశఙ్కాం పూర్వవాద్యనువదతి (ప్రపంచేతి) తర్హి పూర్వప్రపంచనివృత్తేరనివృత్తస్య తస్య సత్త్వాన్నాద్వైతం సేద్ధుమర్హతీతి పూర్వవాద్యేవ బ్రవీతి (అనివృత్త ఇతి) సిద్ధాన్తీ శ్లోకేనోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) కిం ప్రపంచస్య వస్తుత్వముపేత్యాద్వైతానుపపత్తిరుచ్యతే కింవాఽవస్తుత్వమితి వికల్ప్యాఽద్యేఽద్వైతానుపపత్తిమంగీకరోతి (సత్యమితి) అద్వైతం తర్హి కథముపపద్యేతేత్యాశఙ్క్య ప్రపంచస్యావస్తుత్వపక్షే తదుపపత్తిరిత్యాహ (రజ్జ్వామితి)యథా సర్పో రజ్జ్వాం కల్పితో వస్తుతో నాస్తి తథా ప్రపంచోఽపి కల్పితత్వా(న్నైవ)న్న వస్తుతో విద్యతే తథాచ తాత్త్వికమద్వైతమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన సాధయతి (విద్యమానశ్చేదితి) యద్యాత్మని కారణాధీనస్సన్ ప్రపంచో విద్యేత తదా కృతకస్యానిత్యత్వనియమాత్తన్నివృత్తిరవశ్యంభావినీ కార్యస్య చ నివృత్తిర్నామ కారణసంసర్గః తతః సతి కారణే ప్రపంచనివృత్తేరనాత్యన్తికత్వాదద్వైతానుపపత్తిరాశంక్యేత న చ కారణాధీనస్సన్ ప్రపంచోఽస్తి తస్య కల్పితత్వేనావస్తుత్వాదిత్యర్థః. ప్రపఞ్చస్య మాయయావిద్యమానత్వం న తు వస్తుత్వమిత్యుదాహరణాభ్యాముపపాదయతి (నహీత్యాదినా) సర్పో హి రజ్జ్వాం భ్రాంత్యా కల్పితో నాయం సర్పో రజ్జురేవేతి వివేకధియా నివృత్తో నైవ వస్తుతో విద్యతే బాధితస్య కాలత్రయేపి సత్త్వాభావాత్ మాయా చేంద్రజాలశబ్దవాచ్యా మాయావినా ప్రదర్శితా పార్శ్వస్థానాం మాయాదర్శనవతాం

కూ—స్వాభావికత్వేన నివృత్త్యయోగాత్ విపర్యాసే తయోః క్షీణఇత్యుక్తిః కథమిత్యతో నాయం స్వాభావికఇత్యాహ (ప్రపంచఇతి) దేహాగేహాదౌ స్వస్వామిసంబంధాదిరూపో బన్ధః ప్రపంచః సః స్వాతంత్ర్యేణ నాస్త్యేవ యది పరాధీనోఽపి విద్యేత ఇత్యంగీక్రియతే తర్హ్యపి పరమార్థతః పరమశ్చాసావర్థశ్చ పరమార్థః ఉత్తమోఽర్థః భగవాన్ తస్మాత్పరమార్థతః పరమేశ్వరప్రసాదాదితి యావత్. నివర్తేత నివర్తతఏవ న సంశయః అనాదితోఽనువృత్తస్య దేహాదౌ స్వీయత్వజ్ఞానరూపభ్రమస్య కథం నివృత్తిరిత్యతఆహ (మాయేతి) అద్వైతం మహద్భిర్యథావత్తయా జ్ఞాతం బ్రహ్మాదివస్తుజాతమజ్ఞై

మాయామాత్రమిదం ద్వైతమద్వైతం పరమార్థతః. ౧౭
వికల్పో వినివర్తేత కల్పితో యది కేనచిత్,

శం—తథేదం ప్రపఞ్చాఖ్యం మాయామాత్రం ద్వైతం రజ్జువన్మాయావివచ్చాద్వైతం పరమార్థతః తస్మాన్న కశ్చిత్ప్రపంచః ప్రవృత్తో నివృత్తో వాస్తీత్యభిప్రాయః. ౧౭

శం—నను శాస్తా శాస్త్రం శిష్య ఇతి వికల్పః కథం నివృత్త ఇతి ఉచ్యతే వికల్పో వినివర్తేత యది కేనచిత్కల్పితస్స్యాత్ యథాయం ప్రపంచో మాయారజ్జు

ఆ—చక్షుర్గతస్య యథార్థదర్శనప్రతిబంధకస్యాపగమే సతి సముత్పన్నసమ్యగ్దర్శనతో నివృత్తా సతీ సైవ వస్తుతో విద్యమానా భవితుముత్సహతే. యథేదముదాహరణద్వయం తథేదం ద్వైతం ప్రపంచాఖ్యం మాయామాత్రం న పరమార్థతోస్తీత్యర్థః. ప్రపంచస్యా సత్త్వే శూన్యవాదస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (రజ్జువదితి) ప్రపంచస్య కాలత్రయేఽ సత్త్వాభావే తాత్త్వికమద్వైతమవిరుద్ధమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి.) ౧౭

ఆ—ప్రకారాంతరేణాద్వైతానుపపత్తిమాశంక్య పరిహరతి (వికల్ప ఇతి) యది కేనచిత్ హేతునా తత్త్వజ్ఞానేన కార్యేణ శాస్త్రాదివికల్పో హేతుతయా వికల్పితః తథాప్యసౌ బాధితో నివర్తేత న తు తాత్త్వికమద్వైతం విరోద్ధుమర్హతి తత్త్వజ్ఞానాత్ప్రాగవస్థాయామేవ తత్త్వోపదే(శం నిమిత్తీకృత్య యది)శాన్నిమిత్తీయతః శాస్త్రాదిభేదోఽనూద్యతే ఉపదేశప్రయుక్తే తు జ్ఞానే నిర్వృత్తే న కించిదపి ద్వైతమస్తీత్యద్వైతమవిరుద్ధమిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యామాశంకామాహ (నన్వితి) తదనివృత్తౌ నాద్వైతసిద్ధిః న చ శాస్త్రాదిభేదస్య కల్పితత్వాదవిరోధః తథా సతి ధూమాభాసవత్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః. ధూమాభాసస్యావ్యాప్తస్యాతద్ధేతుత్వేపి కల్పితస్య శాస్త్రాదేస్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వం ప్రతిబింబాదివదుపపన్నమిత్యుత్తరమాహ—

కూ—ద్వైతం ద్వితీయేన ప్రకారేణ జ్ఞాతం తద్వైపరీత్యేన జ్ఞాతం తచ్చ మిథ్యాజ్ఞానం తేషాం మాయామాత్రం భగవదిచ్ఛామాత్రనిర్మితం జాతమిత్యర్థః. తథాచ తాదృశమిథ్యాజ్ఞానస్యానాదితో ఽనువృత్తస్యాపీశ్వరేచ్ఛయా జాతత్వేనా స్వాభావికత్వాత్తత్ప్రసాదేన తన్నివృత్తిర్యుక్తేతి భావః. ఉక్తం హి 'సంసారబంధస్థితిమోక్షహేతుః దైవీ హ్యేషా గుణమయీ మమ మాయా దురత్యయా, మామేవ యే ప్రపద్యంతే మాయామేతాంతరన్తితే' ఇత్యాదికమ్. ౧౭

కూ—ఉక్తమేవ సర్వవాక్యార్థం విశదయన్నుపసంహరతి (వికల్పఇతి) దేహా హాదౌ స్వీయతాభిమానాది నానాత్మకబంధరూపో వికల్పః ఉక్తరీత్యాఽస్వాభావిక

ఉపదేశాదయం వాదో జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యతే. ౧౮

ఇతి ద్వితీయః ఖండః.

శం౦—సర్పవత్ తథాయం శిష్యాదిభేదవికల్పోఽపి ప్రాక్ప్రతిబోధాదేవోపదేశనిమిత్తః అత ఉపదేశాదయం వాదః శిష్యశ్శాస్తా శాస్త్రమితి ఉపదేశకార్యే తు జ్ఞానే నిర్వృత్తే జ్ఞాతే పరమార్థతత్త్వే ద్వైతం న విద్యతే. ౧౮

ఆ—(ఉచ్యతఇతి)శిష్యశ్శాస్తా శాస్త్రమిత్యయం వికల్పః విభాగస్సోఽపి నివృత్తిప్రతియోగిత్వా దవస్తుత్వాజ్జ్ఞానబాధ్యత్వాదద్వైతా విరోధీత్యర్థః. శిష్యాదివిభాగస్య కల్పితత్వం దృష్టాంతేన స్పష్టయతి (యథేతి) మాయావినా ప్రయుక్తా మాయా యథా కల్పితేష్యతే యథాచ సర్పధారాదిర్వికల్పితః తథాయం ప్రపంచస్సర్వోఽపి కల్పితో వస్తు న భవతీతి ప్రపంచితం తథైవ ప్రపంచైకదేశశ్శిష్యాదిరపి జ్ఞానాత్ప్రాక్కల్పితస్సన్నజ్ఞానకృతో మిథ్యేత్యర్థః. కిమితి జ్ఞానాత్పూర్వమసౌ కల్ప్యతే తత్రాహ (ఉపదేశేతి) ఉపదేశముద్దిశ్య యథోక్తవిభాగవచనమిత్యుక్తముపసంహరతి (అతఇతి) ఉపదేశాత్ప్రాగివ తస్మాదూర్ధ్వమపి భేదోఽనువర్తతామిత్యాశంక్య విరోధిసద్భావాన్నైవమిత్యాహ (ఉపదేశేతి.) ౧౮

కూ—యది కేనచిదజ్ఞానాదినా స్వాభావికత్వేనకల్పితః తర్హ్యప్యుపదేశాత్ మహాతాముపదేశబలాద్వినివర్తేత వినివర్తతఏవ న నివర్తేతేతి పాఠే కాకుః న నివర్తేత కిం అపితు నివర్తేతైవేత్యర్థః. కస్సతాం వాదః యదుపదేశాన్నానావిధస్వాతంత్ర్యాది భ్రమనివృత్తిరిత్యతఆహ (అయమితి) బ్రహ్మణి యథావజ్జ్ఞాతే సతి ద్వైతం శివమద్వైతమిత్యత్రోక్తవ్యుత్పత్త్యా మిథ్యాజ్ఞానం న విద్యతే నివర్తతఇత్యయం సతాం వాద ఇత్యర్థః. ఇతి శబ్దస్యైత్యేతే శ్లోకాభవన్తీత్యనేనాన్వయః. ౧౮

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీవత్సాంకమిశ్రమునికృతౌ
మాండూక్యోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయఖండభాష్యమ్.

హారిః ఓమ్:—

౧ సోఽయమాత్మాధ్యక్షరమోఙ్కారోఽధిమాత్రం పాదా

శం—అభిధేయప్రధాన ఓంకారశ్చతుష్పాదాత్మేతి వ్యాఖ్యాతో యః సోఽయ మాత్మాఽధ్యక్షరం అక్షరమధికృత్య అభిధానప్రాధాన్యేన వర్ణ్యమానోఽధ్యక్షరం కిం పునస్తదక్షరమిత్యాహ ఓఙ్కారః సోఽయమోఙ్కారః పాదశః ప్రవిభజ్యమానోఽధి

ఆ—తత్త్వజ్ఞానసమర్థానాం మధ్యమానాముత్తమానాం చాధికారిణామధ్యా రోపాపవాదాభ్యాం పారమార్థికం తత్త్వముపదిష్టం ఇదానీం తత్త్వగ్రహణాసమర్థానా మధమాధికారిణామాత్మధ్యానవిధానాయారోపదృష్టిమేవావష్టభ్య వ్యాచష్టే (అభి ధేయేత్యాదినా) అధ్యక్షరమిత్యేతద్వ్యాకరోతి (అక్షరమితి) అధ్యక్షరమిత్యత్ర కింపునస్తదక్షరమితి ప్రశ్నపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కింపునరిత్యాదినా) తస్య విశేష ణాంతరం దర్శయతి (సోఽయమితి) ఆత్మా హి పాదశో విభజ్యతే మాత్రామధికృత్య పునరోఙ్కారో వ్యవతిష్ఠతే. తత్కథం పాదశో విభజ్యమానస్యాధిమాత్రత్వమితి

రం—(సోఽయమాత్మాధ్యక్షరమోఙ్కారోధిమాత్రం) అధ్యక్షరం అక్షరేషు అధిమాత్రం మాత్రాసు వర్తమానో య ఓఙ్కారో నాదాత్మకః సఏవ అయమాత్మే త్యర్థః. (పాదామాత్రామాత్రాశ్చ పాదాః) యతో బ్రహ్మణః పాదభూతాః ఉక్తా అని రుద్ధప్రద్యుమ్నసంకర్షణవాసుదేవాః మాత్రాః ప్రణవమాత్రాభూతాకారాదివాచ్యాః అతోఽస్య ఓఙ్కారస్య యా మాత్రాః అకారఉకారమకారాత్మికాః తాఏవ బ్రహ్మణః పాదభూతా ఇత్యర్థః. సమస్తప్రణవే బ్రహ్మదృష్టిం కృత్వా ప్రణవమాత్రాస్వకారాదిషు

కూ—ఏవం సమస్తోఙ్కారప్రతిపాద్యస్యాత్మనో విశ్వాదిరూపచతుష్టయం నిరూప్య తేషాం రూపాణాం అకారాదిప్రణవాంశప్రతిపాద్యత్వాదిమాహాత్మ్యం వక్తుముక్తమనువదతి (సోఽయమితి) ఓమిత్యాక్రియమాణతయా ఓఙ్కారశబ్దితస్సోఽయం చతురాత్మకత్వేనోక్త ఆత్మాధ్యక్షరం అధి సర్వతోఽధికం చ తదక్షరం అవినాశి చేత్య ధ్యక్షరం అక్షరశబ్దస్వాభావ్యాన్నపుంసకలింగతా కీదృశమక్షరమిత్యాహ (అధిమాత్ర మితి) అధి - అధికాః మాత్రాః అంశా యస్య తదధిమాత్రం మాత్రాః కా ఇత్యతఆహ (పాదామాత్రా ఇతి) పద్యంతఇతి పాదాః విశ్వాదిరూపాణి మాత్రా ఇత్యుక్తా ఇత్యర్థః. పాదాః కీదృశా ఇత్యతోఽకారాదిప్రతిపాద్యా విశ్వాదయ ఇత్యాహ (మాత్రాశ్చ పాదా అకార ఇతి) అఇత్యాక్రియతే ప్రతిపాద్యత ఇత్యకారః విశ్వః ఏవముక్తదిశా ఉకారః తైజసః మకారః ప్రాజ్ఞః ఉపలక్షణమిదం నాదబోధ్యస్తురీయోపి వాక్య

మాత్రా మాత్రాశ్చ పాదా అకార ఉకారో మకార ఇతి. ౮

౯ జాగరితస్థానో వైశ్వానరోఽకారః ప్రథమా మాత్రా

శం—మాత్రం-మాత్రామధికృత్య వర్తతఇత్యధిమాత్రం కథం ఆత్మనో యే పాదాః త ఓఙ్కారస్య మాత్రాః కాస్తాః అకారఉకారోమకారఇతి. ౮

శం—తత్ర విశేషనియమః క్రియతే. జాగరితస్థానో వైశ్వానరో యః స ఓఙ్కారస్యాకారః ప్రథమా మాత్రా కేన సామాన్యేనేత్యాహ-ఆప్తేః ఆప్తిః వ్యాప్తిః అకారేణ సర్వావాగ్వ్యాప్తా 'అకారో వై సర్వా వాగితి' శ్రుతేః. తథా వైశ్వానరేణ జగత్ 'తస్య హ వైతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజా'ఇత్యాదిశ్రుతేః అభి

ఆ—పృచ్ఛతి. (కథమితి) పాదానాం మాత్రాణాం చైకత్వాదేతదవిరుద్ధమిత్యాహ (ఆత్మన ఇతి.) ౮

ఆ—పాదానాం మాత్రాణాం చ మధ్యే విశ్వాఖ్యవిశేషస్యాకారవిశేషత్వం నిగమయతి (తత్రేతి) విశ్వాకారయోరేకత్వం సాదృశ్యే సత్యారోపయితుం శక్యం - అన్యత్ర సత్యేవ తస్మిన్నారోపసందర్శనాత్ తథాచ కిం తదారోపప్రయోజకం సాదృశ్యమితి పృచ్ఛతి (కేనేతి) సామాన్యోపన్యాసపరాం శ్రుతిమవతారయతి (ఆహేతి) వ్యాప్తిమేవాకారస్య శ్రుత్యుపన్యాసేన వ్యనక్తి (అకారేణేతి) అధ్యాత్మాధిదైవిక

రం—చతుర్షు చానిరుద్ధాదచతుష్టయదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి. (అకార ఉకారో మకారఇతి) ఇదనుపలక్షణం నాదస్యాపి. ౮

రం—తదేవ వివిచ్య దర్శయతి. (జాగరితస్థానో వైశ్వానరోఽకారః ప్రథమా మాత్రా) ప్రథమమాత్రాయాం మకారే జాగరితస్థానవైశ్వానరశబ్దితానిరుద్ధదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. వైశ్వానరస్యాకారరూపత్వే హేతుమాహ. (ఆప్తేరాదిమత్త్వాద్వా) ఆప్తిః -

---

కూ—శేషోక్త్యా గ్రాహ్యాః. ఏతే విశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయాః పాదాః మాత్రాశబ్దేన అధిమాత్రమిత్యత్రోక్తా ఇత్యర్థః. ౧

కూ—తత్రావర్ణప్రతిపాద్యం రూపం స్థానోక్త్యా నిర్దిశతి. (జాగరితేతి) అకారః - అఇత్యాక్రియమాణః ప్రథమా మాత్రా - ప్రణవప్రతిపాద్యస్యాక్షరస్య ప్రథమాంశ ఇత్యర్థః. అత్ర జాగరితస్థానం ప్రథమమాత్రాం వైశ్వానరముద్దిశ్య అకారఇత్యవర్ణప్రతిపాద్యత్వం విధీయతఇత్యపౌనరుక్త్యం. ఏవమగ్రేపి వైశ్వానరస్యావర్ణవాచ్యత్వే నిమిత్తద్వయమాహ(ఆప్తేరాదిమత్త్వాద్వేతి)తత్తజ్జీవయోగ్యభోగ్యవిషయాన్భోగాయ ఆపయతి ప్రాపయతి విశ్వ ఇత్య ఇత్యుచ్యతే విశ్వ ఇత్యర్థః. అష్లవ్యాప్తావితి ధాతోరంతర్భ

ఆప్తేరాదిమత్త్వాద్వా ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్ కామా
నాదిశ్చ భవతి యఏవం వేద. ౯

శం—ధానాభిధేయయోరేకత్వం చావోచామ. ఆదిరస్య విద్యతఇత్యాదిమత్ యథై వాదిమదకారాఖ్యమక్షరం-తథైవ వైశ్వానరః తస్మాద్వా సామాన్యాదకారత్వం వైశ్వానరస్య తదేకత్వవిదః ఫలమాహ-ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్ కామాన్ ఆదిః ప్రథమశ్చ భవతి మహతాం య ఏవం వేద యథోక్తమేకత్వం వేదేత్యర్థః. ౯

ఆ—యోరేకత్వం పూర్వముక్తముపేత్య విశ్వస్య వైశ్వానరస్య జగద్వ్యాప్తిం శ్రుత్య వష్టమ్భేన స్పష్టయతి (తథేతి) కించ సామాన్యద్వారా వాచ్యవాచకయోరేకత్వమారోప్యం న భవతి - తయోరేకత్వస్య ప్రాగేవోక్తత్వాదిత్యాహ (అభిధానేతి) సామాన్యాంతరమాహ (ఆదిరితి) తదేవ స్ఫుటయతి (యథైవేతి) ఉకారో మకారశ్చేత్యుభయమపేక్ష్య ప్రథమపాఠాదాదిమత్త్వమకారస్య ద్రష్టవ్యం. విశ్వస్య పునరాదిమత్త్వం తైజసప్రాజ్ఞావపేక్ష్యాద్యస్థానే వర్తమానత్వాదిత్యర్థః. ఉక్తస్య సామాన్యాంతరస్య ఫలం దర్శయతి (తస్మాదితి) కిమర్థమిత్థం సామాన్యద్వారా తయోరేకత్వముచ్యతే. తద్విజ్ఞానస్య ఫలవత్త్వాదిత్యాహ (తదేకత్వేతి) సాదృశ్యవికల్పాదేవ ఫలవికల్పః. ౯

రం—వ్యాప్తిః సకలశబ్దప్రకృతిభూతస్యాకారస్య సర్వశబ్దవ్యాప్తత్వం సర్వజగద్వ్యాప్తస్యానిరుద్ధస్యేవేత్యవగంతవ్యం. ఆదిమత్త్వాద్వా సర్వశబ్దాదిభూతాకారశబ్దవాచ్యత్వాద్వా వైశ్వానరస్యాకారరూపత్వమిత్యర్థః. ఆప్తిమత్త్వాదిమత్త్వజ్ఞానయోః ఫలమాహ (ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్కామానాదిశ్చ భవతి యఏవం వేద)ఆదిశ్చ భవతి సర్వప్రధానం భవతీత్యర్థః. ౯

కూ—తణ్కార్థాడ్డప్రత్యయే టిలోపే చ అఇతి రూపమితి భావః. ప్రాజ్ఞస్తైజసశ్చాదీ అస్యేత్యాదిమాన్ తస్మాద్వా అఇత్యుచ్యతఇత్యర్థః. సుషుప్తౌ స్వప్నే చ ప్రాజ్ఞతైజసాభ్యామేకీభూతో విశ్వస్సుప్తేరుత్థానే ప్రాజ్ఞాత్స్వప్నాదుత్థానే చ తైజసాద్వివిక్తస్సన్ దక్షిణాక్షిస్థానమాయాతీతి తయోరాదితయా విశ్వస్య తాభ్యామాదిమత్త్వమితి భావః. ఏతన్నిమిత్తద్వయయుక్తత్వేనావర్ణవాచ్యం జానతః ఫలమాహ(ఆప్నోతి హ వా ఇతి) యః-అధికారీ ఏవం అకారవాచ్యత్వం విశ్వస్య వేద అస్యేతి శేషః. స వైశ్వానరః అస్య వేదితుస్సర్వాన్కామాన్ స్వయోగ్యసర్వకామానాప్నోతి - ప్రాపయతి అంతర్ణీతణిచ్ ఆదిశ్చ ఏవం వేదితుః విశ్వః ఆదిశ్చ భవతి ఆవిర్భూతస్వరూపతయా ముక్తరూపేణ తత ఉత్పద్యతే తజ్జ్ఞానీతి తస్యాయమాదికారణం భవతీత్యర్థః. యద్వా ఆదిశ్చేత్యత్రైవాస్యేతి శేషః ఆప్నోతీత్యత్ర తు సజ్జ్ఞానీతి శేషో ధ్యేయః. ౨

3 స్వప్నస్థానస్తైజస ఉకారో ద్వితీయామాత్రోత్కర్షాదు
భయత్వాద్వా ఉత్కర్షతి హ వై జ్ఞానసంతతిం సమా

శం—స్వప్నస్థానస్తైజసో యః-సఓఙ్కారస్యోకారో ద్వితీయా మాత్రా కేన సామాన్యేనేత్యాహ - ఉత్కర్షాత్ అకారాదుత్కృష్టఇవ హ్యుకారః తథా తైజసో విశ్వాత్ ఉభయత్వాద్వా - అకారమకారయోర్మధ్యస్థఉకారః. తథా విశ్వప్రాజ్ఞయో

ఆ—ద్వితీయపాదస్య ద్వితీయమాత్రాయాశ్చైకత్వం వ్యపదిశతి (స్వప్నేత్యాదినా) యథా ప్రథమపాదస్య ప్రథమమాత్రాయాశ్చైకత్వం సామాన్యం పురస్కృత్యోక్తం తథా ద్వితీయపాదస్య ద్వితీయమాత్రాయాశ్చైకత్వం సత్యేవ సామాన్యే వక్తవ్యం తదభావే తదారోపాయోగాదితి పృచ్ఛతి. (కేనేతి) సామాన్యోపన్యాసపూర్వకమేకత్వారోపం సాధయతి (ఆహేతి) అకారస్య సర్వవాగ్వ్యాపకత్వేనోత్కృష్టత్వస్య స్పష్టత్వాత్కథం తస్మాదుకారస్యోత్కర్షో వర్ణ్యతే తత్రాహ (అకారాదితి) అకారస్యోత్కర్షే వాస్తవేపి పాఠక్రమాదుకారస్యోత్కర్షవత్త్వమౌపచారికం ఇవకారశ్చాముమర్థముపోద్బలయతి. యథా అకారాదుకారోత్కర్షో దర్శితః తథా విశ్వాత్తైజసస్యోత్కర్షో వక్తవ్యః. సూక్ష్మాభిమానినః స్థూలాభిమానినస్సకాశాదుత్కర్షస్య యుక్తత్వాదిత్యాహ (తథేతి) ఉకారతైజసయోర్న ప్రత్యేకముభయత్వం ఏకత్వస్యోభయత్వవ్యాఘాతాదిత్యాశంక్య వ్యాకరోతి (అకారేతి) మధ్యస్థత్వాదుకారతైజసయోరుభయభాక్త్వం సామాన్యం తస్మాత్తయోరేకత్వం శక్యమారోపయితుమిత్యాహ (అతఇతి)

రం—(స్వప్నస్థానఇతి) స్వప్నస్థానస్తైజస ఉకారో ద్వితీయమాత్రా తైజసస్య ఉకారరూపత్వే హేతుమాహ (ఉత్కర్షాదుభయత్వాద్వా) విశ్వాపేక్షయా తైజసస్య ఉత్కృష్టత్వాద్వా తత్సమానయోః ప్రాజ్ఞతైజసయోర్ద్వితీయత్వాద్వా - ఉకారరూపత్వమిత్యర్థః. అత్ర విశ్వాపేక్షయా తైజసస్యోత్కృష్టత్వం తతోపి సూక్ష్మత్వాత్ ప్రాజ్ఞతైజసయోర్విశ్వాపేక్షయా సామ్యం తు గుణపూర్తిసామ్యాదితి ద్రష్టవ్యం. ఏవముకారస్యాప్యకారలయస్థానత్వాత్తతః ఉత్కృష్టత్వం ఉకారమకారయోరకారసామ్యం

కూ—అథ ద్వితీయపాదమాహ (స్వప్నేతి) ద్వితీయా మాత్రా ఆత్మనో ద్వితీయాంశస్తైజస ఉకారః ఉరిత్యుక్త్రియమాణత్వాదుకారః ఉపసర్గవాచ్యత్వే నిమిత్తమాహ (ఉత్కర్షాదుభయత్వాద్వేతి) జాగ్రద్దశాయాం విద్యమానదేహాభిమానాదత్యాజ్యదేహాభిమానం త్యాజయిత్వా స్వప్నమండలే జీవం కర్షతీత్యుత్కర్షణాద్ధేతోర్వా - బాహ్యజ్ఞప్తిరూపనిద్రాం వాసనామయవిషయానుభవం చ ప్రయచ్ఛతీత్యుభయహేతు

నశ్చ భవతి నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతి య ఏవం వేద. ౧౦

౪ సుషుప్తస్థానః ప్రాజ్ఞో మకార స్తృతీయామాత్రామితేర

శం—ర్మధ్యేతైజసః అత ఉభయభాక్త్వసామాన్యాత్ విద్వత్ఫలముచ్యతే. ఉత్కర్షతి
హ వై జ్ఞానసంతతిం విజ్ఞానసంతతిం వర్ధయతీత్యర్థః. సమానః తుల్యశ్చ మిత్రపక్షస్యః
శత్రుపక్షాణామప్యప్రద్వేష్యో భవతి. అబ్రహ్మవిదస్య కులే న భవతి-య ఏవం వేద.౧౦

శం—సుషుప్తస్థానః ప్రాజ్ఞో యః స ఓఙ్కారస్య మకార స్తృతీయా మాత్ర
కేన సామాన్యేనేత్యాహ - సామాన్యమిదమత్ర - మితేః మితిః - మానం మీయతే

ఆ—యథోక్తైకత్వవిజ్ఞానం ఫలవత్త్వాదుపాదేయమితి సూచయతి (విద్వదితి) జ్ఞానసం
తేరుత్కర్షో నామ కుతశ్చిత్తస్యాభేదావేదనం తస్యేష్టత్వాభావే కథం ఫల(వ)త్త్వమిత్యా
శఙ్క్య వ్యాచష్టే (విజ్ఞానేతి) పక్షద్వయతుల్యత్వమేవ ప్రకటయతి (అప్రద్వేష్య
ఇతి) సాదృశ్యభేదేన ఫలభేదమావేద్య ద్వివిధసాదృశ్యప్రయుక్తైకత్వవిజ్ఞానఫలమాహ
(అబ్రహ్మవిదితి.) ౧౦

ఆ—తృతీయపాదస్య తృతీయమాత్రయాశ్చైకత్వముపన్యస్యతి (సుషుప్తేతి)
పూర్వవదేకత్వప్రయోజకమత్రాపి ప్రశ్నపూర్వకముపవర్ణయతి (కేనేత్యాదినా) మాన

రం—చ వర్ణత్వాదినేతి ధ్యేయం. ఉత్కృష్టత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ(ఉత్కర్షతి హ వై
జ్ఞానసంతతిమితి)శిష్యప్రశిష్యాదిషు జ్ఞానసంతత్యా ఉత్కృష్టో భవతీత్యర్థః. ఏవంవిదస్సం
తానే బ్రహ్మవిద్యా ఇతరసంతానాపేక్షయా అతిరిచ్యతఇతియావత్. ఉభయత్వజ్ఞానస్య
ఫలమాహ (సమానశ్చ భవతి) ఉత్కృష్టానాం సమానశ్చ భవతీత్యర్థః. (నాస్యా బ్రహ్మ
విత్కులే భవతి యఏవం వేద) స్పష్టోర్థః. ౧౦

రం—(సుషుప్తస్థానఇతి) సుషుప్తస్థానః ప్రాజ్ఞో మకారస్తృతీయమాత్రావ

కూ—త్వాద్వా ఉరిత్యుచ్యతే తైజస ఇత్యర్థః. తథా వేదితుః ఫలమాహ (ఉత్కర్షతి
హ వా ఇతి) యోఽధికారీ ఏవం నిమిత్తద్వయయుక్తతయోకారవాచ్యతైజసం వేద స
జ్ఞానిజ్ఞానసంతతిం-జ్ఞానధారాం జ్ఞాననిత్యత్వమితి యావత్. ఆప్నోతీత్యనుషంగః. ఉత్క
ర్షతి దేహబంధాదాత్మానముత్కర్షతి ఉద్ధరతి ఉత్కృష్య చ సమానశ్చ మానమంతర్గతి
స్మృతేతి స్మృత్యుక్తేర్మానసహితస్సమానః సర్వమోక్షిణామంతర్గతశ్చ భవతి. దోషాభావా
త్ప్రీ)త్యా చేతి భావః. అస్య - జ్ఞానినః కులే అబ్రహ్మవిన్న భవతి బ్రహ్మజ్ఞానసంతతిరేవ
భవతీత్యర్థః. 3

కూ— తృతీయపాదమాహ (సుషుప్తేతి) తృతీయామాత్రా ఆత్మనస్మృతీ

పీతేర్వా మినోతి హవా ఇదగ్ సర్వమపీతిశ్చ భవతి

శం—ఇవ హి విశ్వతైజసౌ ప్రాజ్ఞేన ప్రలయోత్పత్త్యోః ప్రవేశనిర్గమాభ్యాం-ప్రస్థేనేవ యవాః తథా ఓఙ్కారసమాప్తౌ పునః ప్రయోగే చ ప్రవిశ్య నిర్గచ్ఛతఇవాకారో కారౌ మకారే అపీతేర్వా - అపీతిః అప్యయః ఏకీభావః ఓఙ్కారోచ్చారణేఽంత్యే ఽక్షరే ఏకీభూతావివాకారోకారౌ తథా విశ్వతైజసౌ సుషుప్తికాలే ప్రాజ్ఞే అతో వా సామాన్యాదేకత్వం ప్రాజ్ఞమకారయోః విద్వత్ఫలమాహ మినోతి హ వా ఇదం సర్వం

ఆ—మేవ వివృణోతి(మీయతే ఇతి) ఓమోమోమిత్యోఙ్కారస్య నైరంతర్యేణోచ్చారణే సత్యకారోకారౌ ప్రథమం మకారే ప్రవిశ్య పునస్తస్మాన్నిర్గచ్ఛంతావివోపలభ్యేతే-తేన మకారేఽపి మానసామాన్యమితి వక్తవ్యమిత్యర్థః. ఏకీభావమేవ స్ఫోరయతి (ఓఙ్కారేతి) మకారవత్ప్రాజ్ఞేఽపి తదస్తి సామాన్యమిత్యాహ (తథేతి) ఉక్తస్యాపి సామాన్యస్య ఫలమాహ (అతో వేతి) సామాన్యద్వయద్వారేణ ప్రాజ్ఞమకారయోరేకత్వజ్ఞానం నావివక్షితం ఫలవత్త్వాదిత్యాహ (విద్వదితి) అవిదుషోఽపి జగద్విషయజ్ఞానమస్తీత్యాశంక్య విశినష్టి (జగద్యాథాత్మ్యమితి) తద్యాథాత్మ్యం చావ్యాకృతత్వం ప్రలయభవనమనిష్టత్వాన్న ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (జగదితి) తత్ర తత్రైకత్వజ్ఞానే ఫలభేదకథనాదుపాసనాభేదమాశఙ్క్యాంగేషు ఫలభేదశ్రుతేరర్థవాదత్వముపేత్యాహ(అత్రేతి) పాదానాం మాత్రాణాం చ క్రమాదేకత్వవిజ్ఞానే ఫలకథనం సర్వాన్ పాదాన్మాత్రాశ్చ సర్వాః స్వాత్మన్యంతర్భావ్య ప్రధానస్య బ్రహ్మధ్యానస్య సాధనం యదోఙ్కారాఖ్య

రం—కారరూపత్వే యుక్తిమాహ(మితేరపీతేర్వా)మినోతి ప్రాజ్ఞస్సర్వమాత్మని తాదాత్మ్యేన మకారోఽపి స్వాత్మని అకారోకారౌ మినోతి మకారావధికత్వాదకారోకారయోరిత్యర్థః. అపీతిః - ప్రళయః ప్రాజ్ఞే జగత్ప్రలీయతే మకారే హి అకారోకారౌ ప్రలీయేతే - మకారావసానత్వాదకారోకారయోరిత్యర్థః. తజ్జ్ఞానద్వయస్య ఫలం క్రమేణాహ (మినోతి హ వా ఇదం సర్వమపీతిశ్చ భవతీతి) ఇదం సర్వం జగత్

కూ—యోంశః మకారః మఇత్యాక్రియమాణః కుతః (మితేరపీతేర్వా) స్వాత్మని జీవమంతర్గమయతీతి స్వాంతర్గమనహేతోర్వా-వృత్తిజ్ఞానస్యాపీతేః అప్యయశబ్దితలయకరణాద్వా మ ఇత్యాక్రియత ఇత్యర్థః. యః అధికారీ ఏవం నిమిత్తద్వయయుక్తత్వేన మకారవాచ్యం ప్రాజ్ఞం వేద స జ్ఞానీ ఇదం సర్వం యథాయోగ్యం జగన్మినోతి స్వాంతర్గమయతి జీవానామణుత్వేఽప్యధికారిణస్సూర్యాదేరివ ప్రకాశతో వ్యాప్తిరస్తీతి తన్మధ్యేఽంతర్గమయతి ముక్తస్సన్నితి భావః. అపీతిశ్చ భవతి అప్యయకృచ్చ భవతి.

యఏవం వేద. ౧౧

౫ అత్రైతే శ్లోకా భవన్తి. విశ్వస్యాత్వవివక్షాయామాది
సామాన్యముత్కటమ్, మాత్రాసంప్రతిపత్తౌ స్యాదాప్తి

శం—జగద్యాథాత్మ్యం జానాతీత్యర్థః. అపీతిశ్చ జగత్కారణాత్మా భవతీత్యర్థః. అత్రావాంతరఫలవచనం ప్రధానసాధనస్తుత్యర్థమ్. ౧౧

శం—అత్రైతే శ్లోకాః - మంత్రా భవన్తి విశ్వస్యాత్వం అకారమాత్రత్వం యదా వివక్ష్యతే తదా ఆదిత్వసామాన్యముక్తన్యాయేనోత్కటం ఉద్భూతం దృశ్యత ఇత్యర్థః. అత్వవివక్షాయామిత్యస్య వ్యాఖ్యానం (మాత్రాసంప్రతిపత్తావితి) విశ్వస్యాకారమాత్రత్వం యదా సంప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. ఆప్తిసామాన్యమేవ చ ఉత్కటమిత్య

ఆ—మకారం తస్య స్తుతావుపయుజ్యతే తేన చ తదేవైకముపాసనం ఇతరస్య తదంగత్వాన్నోపాస్తిభేదకత్వమిత్యర్థః. ౧౧

ఆ—పాదానాం మాత్రాణాం చ యదేకత్వం స నిమిత్తం శ్రుత్యోపన్యస్తం తత్ర శ్రుత్యర్థవివరణరూపాన్ పూర్వవదేవ శ్లోకానవతారయతి (అత్రేతి) ప్రథమపాదస్య ప్రథమమాత్రాయాశ్చాభేదారోపార్థముక్తం సామాన్యద్వయం విశదయతి (విశ్వస్యేతి) ఉక్తన్యాయేన ఆదిరస్యేత్యాదావితి శేషః పునరుక్తిపరిహారద్వారా వివక్షిత

రం—మినోతి - పరిచ్ఛినత్తి జానాతీత్యర్థః. అపీతిశ్చ భవతి పరమాత్మనిలయశ్చ తస్య భవతి యఏవం వేదేత్యర్థః. ౧౧

కూ—దుఃఖాద్యనిష్టస్యేత్యర్థః. ౪

కూ—ఏవం రూపత్రయం ప్రణవస్యాకారాదివర్ణత్రయప్రతిపాద్యముక్త్వా చతుర్థం రూపం అమాత్రశ్చతుర్థ ఇత్యాదినాగ్రే వివక్షుః ప్రాగుక్తరూపత్రయజ్ఞానినో యాని ఫలాన్యుక్తాని తత్ర బ్రహ్మదృష్టశ్లోకాన్ప్రగణయతి (అత్రేతి) అత్ర రూపత్రయజ్ఞానిఫలే ఏతే వక్ష్యమాణాః శ్లోకాస్సంవాదినో భవంతి. క్రమేణ తాన్మంత్రాన్పఠతి (విశ్వస్యేతి) అత్వవివక్షాయామితి వివక్షాపదేనోపాసనం గ్రాహ్యం ఆదిమత్త్వాదిత్యత్రోక్తదిశా ఆదిమత్త్వనిమిత్తేన విశ్వస్య ప్రణవైకదేశావర్ణవాచ్యత్వోపాసనాయాం సత్యాముపాసకస్యాదిసామాన్యం ఆదిశ్చేత్యత్రోక్తదిశా ఆదిమత్త్వసామాన్యం ఆదిత్వేన విశ్వసామ్యం భవతి ఉత్కటం స్పష్టమేతత్ 'యథా యథోపాసతే స తథైవ భవతీ'త్యాదేరితి భావః. మాత్రాసంప్రతిపత్తౌ మాత్రా ఆత్మనోంశో విశ్వః ఆప్తినిమిత్తకప్రణవాంశాకారార్థ ఇతి విశ్వరూపాంశధ్యానే ధ్యాతురాప్తిసామాన్యమేవ

సామాన్యమేవ చ. ౧౯

౬ తైజసస్యోత్వవిజ్ఞానే ఉత్కర్షో దృశ్యతే స్ఫుటమ్,
మాత్రాసంప్రతిపత్తౌ స్యాదుభయత్వం తథావిధమ్. ౨౦

౭ మకారభావే ప్రాజ్ఞస్య మానసామాన్యముత్కటమ్,

శం—నువర్తతే చశబ్దాత్. ౧౯

శం—తైజసస్యోత్వవిజ్ఞానే ఉకారత్వవివక్షాయాముత్కర్షో దృశ్యతే స్ఫుటం స్పష్టఇత్యర్థః. ఉభయత్వం చ స్ఫుటమేవేతి పూర్వవత్సర్వం. ౨౦

ఆ—మర్థమాహ (అత్రైవేతి) అనువృత్తిద్యోతకం దర్శయతి (చశబ్దాదితి) ౧౯

ఆ—ద్వితీయపాదస్య ద్వితీయమాత్రాయాశ్చైకత్వారోపప్రయోజకద్వయం శ్రుత్యుక్తం వ్యనక్తి (తైజసస్యేతి) స్ఫుటమితి క్రియావిశేషణం తథావిధమిత్యస్యార్థం స్ఫుటమిత్యాహ (స్ఫుటమేవేతి) ఉత్వవిజ్ఞానఇత్యస్య వ్యాఖ్యానం మాత్రాసంప్రతిపత్తావితి తస్య వ్యాఖ్యానం సర్వమిత్యుచ్యతే తత్పూర్వవద్ద్రష్టవ్యమిత్యుచ్యతే. (పూర్వవదితి). ౨౦

ఆ—తృతీయపాదస్య తృతీయమాత్రాయాశ్చైకత్వాధ్యాసే సామాన్యద్వయం శ్రుత్యా దర్శితం విశదయతి (మకారేతి) అక్షరార్థస్య పూర్వవదేవ సుజ్ఞానత్వాత్తా

కూ—స్యాత్ సర్వకామావాప్త్యైవ విశ్వసామ్యమేవ భవేదిత్యర్థః. ౯

కూ— (తైజసస్యేతి) తైజసస్యోత్వవిజ్ఞానే ప్రాగుక్తరీత్యోత్కర్షనిమిత్తేన ప్రణవైకదేశోకారవాచ్యత్వోపాసనాయాం తస్యోపాసకస్య ఉత్కర్షతీత్యత్రోక్తదిశా స్ఫుటముత్కర్షో దృశ్యతే ప్రమిత ఇత్యర్థః. మాత్రాసంప్రతిపత్తౌ ప్రాగుక్తదిశోభయహేతుత్వనిమిత్తేన ప్రణవాంశోకారవాచ్యత్వేనాత్మాంశతైజసధ్యానేన తస్య ధ్యాతుస్తథావిధం ప్రాగుక్తం జ్ఞానసంతతిరూపసర్వజ్ఞత్వం, సమానత్వం చేత్యుభయవత్త్వం స్యాదిత్యర్థః. ౬

కూ—(మకారేతి) ప్రాజ్ఞస్య మకారభావే మకారత్వే ప్రాగుక్తమితి రూపనిమిత్తేన ప్రణవైకదేశమకారవాచ్యత్వే విజ్ఞాతే సతి మానసామాన్యం సర్వాన్తర్భావరూపప్రాజ్ఞసామ్యముత్కటం స్ఫుటమిత్యర్థః. మాత్రాసంప్రతిపత్తౌ ఐంద్రియికవిజ్ఞానలయకృత్త్వనిమిత్తేన ప్రణవాంశమకారవాచ్యత్వేనాత్మాంశప్రాజ్ఞధ్యానే తు ధ్యాతుర్జ్ఞ

మాత్రాసంప్రతిపత్తౌ తు లయసామాన్యమేవ చ. ౨౧

౮ త్రిషు ధామసు యత్తుల్యం సామాన్యం వేత్తి నిశ్చితః,

సపూజ్యస్సర్వభూతానాం వంద్యశ్చైవ మహామునిః. ౨౨

౯ అకారో నయతే విశ్వముకారశ్చాపి తైజసం,

శం—మకారత్వే ప్రాజ్ఞస్య మితిలయావుత్కృష్టే సామాన్యే ఇత్యర్థః. ౨౧

శం—యథోక్తస్థానత్రయే తుల్యముక్తం సామాన్యం వేత్తి ఏవమేవైతదితి నిశ్చితో యః స పూజ్యో వంద్యశ్చ బ్రహ్మవిల్లోకే భవతి. ౨౨

శం—యథోక్తైస్సామాన్యైరాత్మపాదానాం మాత్రాభిస్సహైకత్వం కృత్వా యథోక్తోఙ్కారం ప్రతిపద్య యో ధ్యాయీత - తమకారో నయతే విశ్వం ప్రాప

ఆ—త్వర్యార్థమాహ (మకారత్వ ఇతి.) ౨౧

ఆ—విశ్వాదీనామకారాదీనాం చ యత్తుల్యం సామాన్యముక్తం తద్విజ్ఞానం స్తౌతి (త్రిష్వితి) యథోక్తస్థానత్రయం జాగరితం స్వప్నం సుషుప్తం చేతి త్రితయం తుల్యం పాదానాం మాత్రాణాం చేతి శేషః. ఉక్తం సామాన్యం ఆప్తిరుత్కర్షోమితి రిత్యాదినా మహామునిరిత్యస్యార్థమాహ (బ్రహ్మవిదితి) ౨౨

ఆ— పూర్వోక్తసామాన్యజ్ఞానవతో ధ్యాననిష్ఠస్య ఫలవిభాగం దర్శయతి (అకార ఇతి) యత్ర తు పాదానాం మాత్రాణాం చ విభాగో నాస్తి తస్మిన్నోఙ్కారే తురీయాత్మని వ్యవస్థితస్య ప్రాప్తృప్రాప్తివిభాగో నాస్తీత్యాహ (నామాత్ర ఇతి) ఓఙ్కారధ్యాయినమకారో విశ్వం ప్రాపయతీత్యుక్తమయుక్తం విశ్వప్రాప్తేర్థ్యా

కూ—యసామాన్యం దుఃఖాదిలయకృత్త్వేన ప్రాజ్ఞసామ్యమేవ స్యాదిత్యర్థః. ౭

కూ— విశ్వాదిరూపాణామతోత్వమత్వజ్ఞానినో యదాదిసామాన్యాదిఫలముక్తం తద్ధార్థ్యాయ విశ్వాదేరత్వాదిజ్ఞానిన ఆదిసామాన్యాదికం ఫలమితి యో జానాతి తస్యాప్యస్తి ఫలమిత్యాహ (త్రిష్వితి) త్రిషు ధామసు త్రిషు రూపేషూక్తవిధయా ధ్యాతేషు సత్సు - ధ్యాతుః యత్తుల్యం ధ్యేయవిశ్వాదిసాదృశ్యం సామాన్యం ఆదిమత్త్వాదిసామ్యం చ భవతీతి నిశ్చితః నిశ్చయవాన్ సన్ వేత్తి సః వేదితా మహామునిః సర్వభూతానాం పూజ్యో వంద్యశ్చ భవతీత్యర్థః. ౮

కూ—విశ్వాదిరూపోపాసనాత్సర్వకామావాప్త్యాదిఫలముక్తం ప్రాక్ ఇదానీం విశ్వాదిప్రాప్తిరూపఫలం చాహ (అకార ఇతి) అకారః అ ఇత్యాక్రియమాణో విశ్వః స్వాత్మోపాసకం విశ్వం స్వాత్మానం నయతి ప్రాపయతి ఉకారశ్చాపి తైజసమిత్యాదౌ

మకారశ్చ పునః ప్రాజ్ఞం నామాత్రే విద్యతే గతిః. ౨౩
ఇతి తృతీయః ఖండః.

శం—యతి అకారాలమ్బనోఙ్కారం విద్వాన్ వైశ్వానరో భవతీత్యర్థః. తథోకారస్తైజసం మకారశ్చాపి పునః ప్రాజ్ఞం చశబ్దాన్నయత ఇత్యనువర్తతే. క్షీణే తు మకారే బీజభావక్షయాదమాత్రే ఓఙ్కారే గతిర్న విద్యతే క్వచిదిత్యర్థః. ౨౩

ఆ—నమాత్రేణ సిద్ధత్వాత్ అకారస్య చాధ్యేయస్యోక్తఫలప్రాపకత్వాయోగాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అకారేతి) తదాలంబనం తత్ప్రధానమితి యావత్. అకారప్రధానమోఙ్కారం ధ్యాయతో యథా వైశ్వానరప్రాప్తిః తథోంకారప్రధానం తమేవ ధ్యాయతస్తైజసహిరణ్యగర్భప్రాప్తిర్భవతీత్యాహ (తథేతి) యశ్చ మకారప్రధానమోఙ్కారం ధ్యాయతి తస్య ప్రాజ్ఞావ్యాకృతప్రాప్తిర్యుక్తేత్యాహ (మకారశ్చేతి) క్రియాపదానువృత్తిరుభయత్ర వివక్షితా. చతుర్థపాదం వ్యాచష్టే (క్షీణేత్వితి) స్థూలప్రపంచో జాగరితం విశ్వశ్చేత్యేతత్త్రితయమకారమాత్రం సూక్ష్మప్రపంచస్స్వప్నస్తైజసశ్చేతత్త్రితయ ముకారమాత్రం ప్రపంచద్వయకారణం సుషుప్తం ప్రాజ్ఞశ్చేత్యేతత్త్రితయం మకారమాత్రం తత్రాపి పూర్వం పూర్వముత్తరోత్తరభావమాపాద్యతే తదేవం సర్వమోఙ్కారమాత్రమితి ధ్యాత్వా స్థితస్య యదేతావంతం కాలమోమితి రూపేణ ప్రతిపన్నం తత్పరిశుద్ధం బ్రహ్మేత్యాచార్యోపదేశసముత్థసమ్యగ్జ్ఞానేన పూర్వోక్తసర్వవిభాగనిమిత్తాజ్ఞానస్య మకారత్వేన గృహీతస్య క్షయే బ్రహ్మణ్యేవ శుద్ధే పర్యవసితస్య న క్వచిద్గతిరుపపద్యతే - పరిచ్ఛేదాభావాదిత్యర్థః. ౨౩

కూ—నయత ఇత్యనుకర్షః ప్రాగ్వద్వ్యాఖ్యా పునః ప్రాజ్ఞమితి పునశ్శబ్దః ప్రత్యహం సుప్తౌ ప్రాప్తిసత్త్వేఽపి స్థానవిశేషే ముక్తౌ తత్ప్రాప్త్యభిప్రాయేణేతి జ్ఞేయం తురీయోపాసకస్య కథమిత్యతస్తస్యాపి తత్ప్రాప్తిరస్తీత్యాహ (నామాత్ర ఇతి) విశ్వతైజసయోః ప్రాజ్ఞేన ప్రతిదినమేకీభావోఽస్తీతి విశ్వాదీనాం మాత్రత్వం తురీయస్య తన్నేత్యమాత్ర ఇత్యుచ్యతే తురీయః అమాత్రే చతుర్థే అగతిః తత్ప్రాప్త్యభావస్తదుపాసకస్య న విద్యతే విద్యత ఏవ గతిరిత్యర్థః. తురీయేఽస్తి గతిరితి వక్తవ్యే అగతిర్న విద్యత ఇత్యుక్తిః - విశ్వాదేరివ బాహ్యాదివ్యవహారకారణత్వం యథా నాస్తి తథా గమ్యత్వమపి నేతి శఙ్కావారణార్థమితి జ్ఞేయమ్. ౯

ఇతి శ్రీపరమహంస పరివ్రాజకాచార్య శ్రీవత్సాంకమునికృతౌ
మాండూక్యోపనిషద్భాష్యే తృతీయఖండభాష్యమ్.

---

౧. అమాత్రశ్చతుర్థోఽవ్యవహార్యః ప్రపంచోపశమశ్శివోఽ

శం—అమాత్రః మాత్రా యస్య నాస్తి సోఽమాత్ర ఓఙ్కారశ్చతుర్థః తురీయ ఆత్మైవ కేవలః అభిధానాభిధేయరూపయోర్వాఙ్మనసయోః క్షీణత్వాదవ్యవహార్యః ప్రపంచోపశమశ్శివోఽద్వైతః (సంవృత్తః) ఏవం యథోక్తవిజ్ఞానవతా ప్రయుక్త ఓంకారస్త్రిమాత్రస్త్రిపాదఆత్మైవ సంవిశత్యాత్మనా స్వేనైవ స్వం పారమార్థికమాత్మానం

ఆ— ప్రత్యక్చైతన్యమోఙ్కారసంవేదనం త్రిమాత్రేణోఙ్కారేణాధ్యస్తేన తాదాత్మ్యాదోఙ్కారో నిరుచ్యతే తస్య పరేణ బ్రహ్మణైక్యమమాత్రాదిశ్రుత్యావివక్ష్యతే తామవతార్య వ్యాకరోతి (అమాత్ర ఇత్యాదినా) కేవలత్వం అద్వితీయత్వం విశేషణాంతరముపపాదయతి (అభిధానేతి) అభిధానం వాక్ అభిధేయం మనః చిత్తాతిరిక్తార్థాభావస్యాభిధాస్యమానత్వాత్ తయోర్మూలాజ్ఞానక్షయేణ క్షీణత్వాదితి హేత్వర్థః అవ్యవహార్యశ్చేదాత్మా - నాస్త్యేవేత్యాశంక్య వికారజాతవినాశావధిత్వేనాత్మనోఽవిశేషాన్నైవమిత్యాహ (ప్రపంచేతి) తస్య చ సర్వానర్థాభావోపలక్షితస్య పరమానందత్వేన పర్యవసానం సూచయతి (శివఇతి) తస్యైవ సర్వద్వైతకల్పనాధిష్ఠానత్వేనావస్థానమభిప్రేత్యాహ (అద్వైతఇతి) ఓఙ్కారస్తురీయస్సన్నాత్మైవేతి యదుక్తం తదుపసంహరతి (ఏవమితి) యథోక్తవిజ్ఞానం పాదానాం మాత్రాణాం చైకత్వం న చ పాదామాత్రాశ్చతురీయాత్మన్యోఙ్కారే సన్తి పూర్వపూర్వవిభాగశ్చోత్తరోత్తరాంతర్భావేణ క్రమాచ్చాత్మని పర్యవస్యతీత్యేవం లక్షణస్తద్వతా ప్రయుక్తస్సన్నోఙ్కారో మాత్రాః పాదాంశ్చ స్వస్మిన్నంతర్భావ్యావస్థితస్యాత్మనో భేదమసహమానస్తద్రూపో భవతీత్యర్థః. ఉక్తైక్యజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సంవిశతీతి) సుషుప్తే బ్రహ్మప్రాప్తస్య పునరుత్థానవత్ ముక్తస్యాపి పునర్జన్మ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమార్థేతి) సుషుప్తస్య పునరుత్థానం బీజభూతాజ్ఞానస్య

రం—(అమాత్రశ్చతుర్థోఽవ్యవహార్యః ప్రపంచోపశమశ్శివోఽద్వైతఏవమోఙ్కార ఆత్మైవ) అమాత్రః పరిచ్ఛేదశూన్యః అవ్యవహార్యత్వాదిపూర్వోక్తలక్షణోఽపి తశ్చతుర్థః. ఆత్మైవ - వ్యూహవాసుదేవ ఏవ ఏవమోఙ్కారః ఏవంభూతఓఙ్కారః ఓఙ్కారైకదేశనాదరూపఇతి యావత్. అస్యవ్యూహవాసుదేవస్య పరవాసుదేవేన

కూ— నాంతఃప్రజ్ఞమిత్యాదినోక్తతురీయగుణానువాదపూర్వకం తురీయస్య నాదప్రతిపాద్యత్వమాహ (అమాత్ర ఇతి) అద్వైతఇత్యేతదంతమనువాదః ఓఙ్కార ఇతి ప్రణవైకదేశనాదప్రతిపాద్యత్వం వివక్షితం అమాత్రాదిపదానాం పూర్వవద్వ్యాఖ్యా తదనువాదస్తు తురీయే పూర్వముక్తమవ్యవహార్యత్వాదికముపాసకస్యాపి సమముక్తావితి

ద్వైత ఏవమోఙ్కారఆత్మైవ సంవిశత్యాత్మనాత్మానం

శం—య ఏవం వేద పరమార్థదర్శినాం బ్రహ్మవిదాం తృతీయం బీజభావం దగ్ధ్వా ఆత్మానం ప్రవిష్ట ఇతి న పునర్జాయతే తురీయస్యాబీజత్వాత్. నహి రజ్జుసర్పయోర్వివేకే రజ్జ్వాం ప్రవిష్టస్సర్పో బుద్ధిసంస్కారాత్పునః పూర్వవత్తద్వివేకినాముత్థాస్యతి మందమధ్యమధియాం తు ప్రతిపన్నసాధకభావానాం సన్మార్గగామినాం సన్న్యాసినాం మాత్రాణాం పాదానాం చ క్లృప్తసామాన్యవిదాం యథావదుపాస్యమానఓఙ్కారో బ్రహ్మ ప్రతి

ఆ—సత్త్వాదుపపద్యతే - ఇహ బీజభూతమజ్ఞానం తృతీయం సుషుప్తాఖ్యం దగ్ధ్వైవ తేషామాత్మానం తురీయం ప్రవిష్టో విద్వానితి నాసౌ పునరుత్థానమర్హతి కారణమంతరేణ తదయోగాదిత్యర్థః. తురీయమేవ పునరుత్థానబీజభూతం భవిష్యతీత్యాశంక్య కార్యకారణవినిర్ముక్తస్య తస్య తదయోగాన్నైవమిత్యాహ (తురీయస్యేతి) ముక్తస్యాపి పూర్వసంస్కారాత్ పునరుత్థానమాశంక్య దృష్టాంతేన నిరాచష్టే (న హీతి) (పూర్వవదితి) అవివేకావస్థాయామివేత్యర్థః. తద్వివేకినాం రజ్జుసర్పవివేకవిజ్ఞానవతామితి యావత్. బుద్ధిసంస్కారాదిత్యత్ర బుద్ధిశబ్దేన సర్పభ్రాన్తిర్గృహ్యతే ఉత్తమాధికారిణామోఙ్కారద్వారేణ పరిశుద్ధబ్రహ్మాత్మైక్యవిదామపునరావృత్తిలక్షణముక్తం ఫలం ఇదానీం మందానాం మధ్యమానాం చ కథం బ్రహ్మప్రతిపత్త్యా ఫలప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (మందేతి) తేషామపి క్రమముక్తిరవిరుద్ధేత్యర్థః. తత్రైవ వాక్యశేషాను

రం—సమస్తప్రణవరూపేణాతిసన్నికృష్టైక్యసూచనార్థ మోఙ్కారఇతి సమస్తనిర్దేశః తజ్జ్ఞానస్య ఫలమాహ (సంవిశత్యాత్మనాత్మానం య ఏవం వేద) ఏవం అనిరుద్ధప్రద్యుమ్నసంకర్షణవాసుదేవ పరవాసుదేవరూపేణ వ్యస్తసమస్తప్రణవోపాసకః ఆత్మనా పరమా

కూ—ప్రదర్శనాయేతి జ్ఞేయం యథా విశ్వాదీనామకారాదివాచ్యత్వం ఏవమోఙ్కారైకదేశనాదవాచ్యత్వం తురీయస్యేత్యర్థః. నాదప్రతిపాద్యత్వేన తురీయోపాసకస్య ఫలమాహ (ఆత్మేతి) యః - అధికార్యేవం అమాత్రత్వావ్యవహార్యత్వాదినా ఓఙ్కారం ఓఙ్కారైకదేశనాదప్రతిపాద్యం వేద జానాతి సః ఆత్మైవ సన్ శుద్ధస్వరూప ఏవ సన్ దేహగేహాదావన్యత్ర మమతాద్యభిమానత్యాగీ భూత్వేతి యావత్. ఆత్మనా పరమాత్మనా తత్ప్రసాదేనేతి యావత్. ఆత్మానం నాదబోధ్యం తురీయాత్మానం సంవిశతి ప్రవిశతి ప్రవిశ్య బహిరంతస్స్వేచ్ఛయా స్వయోగ్యభోగాన్భుంజా

య ఏవం వేదయ ఏవం వేద. ౧౨

---

౨ ఓఙ్కారం పాదశో విద్యాత్ పాదామాత్రా న సంశయః,

శం—పత్తయే ఆలంబనీభవతి తథా చ వక్ష్యతి "అశ్రమాస్త్రివిధా హీనా" ఇత్యాది. ౧౨

ఇతి మాండూక్యమూలమన్త్రభాష్యమ్.

శం— పూర్వవదత్రైతే శ్లోకా భవన్తి. యథోక్తైస్సామాన్యైః పాదా ఏవ

ఆ—కూల్యం కథయతి (తథా చేతి.) ౧౨

ఇతి మాండూక్యమూలమన్త్రభాష్యటీకా సమాప్తా.

ఆ—యథాపూర్వమాచార్యేణ శ్రుత్యర్థప్రకాశకాః శ్లోకాః ప్రణీతాః తథోత్తరేపి శ్లోకాః శ్రుత్యుక్తేఽర్థే ఏవం భవంతీత్యాహ (పూర్వవదితి) ఓఙ్కారస్య పాదశో విద్యా కీదృశీత్యాశఙ్క్యాహ (పాదాఇతి) పాదానాం మాత్రాణాం చాన్యోన్యమేకత్వం కృత్వా తద్విభాగవిధురమోఙ్కారం బ్రహ్మబుద్ధ్యా ధ్యాయతో భవతి కృతార్థతేతి దర్శయతి (ఓఙ్కారమితి) తస్మాత్ పాదానాం మాత్రాణాం చాన్యోన్యమేకత్వాదిత్యర్థః. తదేకత్వం పురస్కృత్యోంకారముభయవిభాగశూన్యం బ్రహ్మ

రం—త్మనాఽనుగృహీతస్సన్ తేనైవోపాయేన క్రమాత్తమేవ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౧౨

ఇతి మాండూక్యోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం
భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః,
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో
రామానుజస్సమునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్.

కూ—నస్సుఖమాస్తఇతి భావః. యఏవం వేదేతి ద్విరుక్తిరుక్తవిధోపాసనోపదేశావధారణార్థా. ౧

కూ— ప్రణవావయవాకారాదిప్రతిపాద్యభగవద్రూపజ్ఞానమన్యస్మరణత్వాగేన సమ్పాద్యమిత్యత్ర మన్త్రాన్ బ్రహ్మదృష్టానాహ (అత్రైతఇతి) అత్ర ఉక్తార్థే (ఓఙ్కారమితి) ఓఙ్కారం ఓమిత్యాక్రియమాణం సమగ్రప్రణవప్రతిపాద్యం పాదశః పాదైః పద్యంతే ప్రాప్యంతే స్వోపాసకైరితి పాదైర్విశ్వాద్యంశైః విశ్వాది

ఓఙ్కారం పాదశో జ్ఞాత్వా న కించిదపి చింతయేత్. ౨౪
3 యుంజీత ప్రణవే చేతః ప్రణవో బ్రహ్మ నిర్భయం,

శం—మాత్రాః మాత్రాశ్చ పాదాః తస్మాదోఙ్కారం పాదశో విద్యాదిత్యర్థః. ఏవ మోఙ్కారే జ్ఞాతే దృష్టార్థమదృష్టార్థం వా న కించిత్ప్రయోజనం చింతయేత్ కృతార్థ త్వాదిత్యర్థః. ౨౪

శం—యుంజీత సమాదధ్యాత్ యథా వ్యాఖ్యాతే పరమార్థరూపే ప్రణవే చేతః మనః యస్మాత్ప్రణవో బ్రహ్మ నిర్భయం న హి తత్ర సదా యుక్తస్య భయం

ఆ— బుద్ధ్వా జానీయాదిత్యాహ (ఓఙ్కారమితి) ఉత్తరార్ధస్య తాత్పర్యమాహ (ఏవమితి). ౨౪

ఆ— ప్రణవానుసంధానకుశలస్య ప్రణవజ్ఞానేనైవ సర్వద్వైతాపవాదకేన కృతార్థతా భవతీత్యుక్తం ఇదానీం తదనభిజ్ఞస్య పరోపదేశమాత్రశరణస్య ధ్యాన కర్తవ్యతాం కథయతి (యుంజీతేతి) నను మనసస్సమాధానం బ్రహ్మణి కర్తవ్యం కిమితి ప్రణవే తత్కర్తవ్యతోచ్యతే - తత్రాహ (ప్రణవఇతి) సంప్రతి ప్రణవే సమాహిత చిత్తస్య ఫలం దర్శయతి (ప్రణవే నిత్యేతి) సమాధానవిషయమాహ (యథేతి) తురీయ రూపం యథోచ్యతే తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) తదేవ సాధయతి (న హీతి)

కూ—చతూరూపాత్మనా జానీయాత్ పాదాః కింరూపా ఇత్యతఆహ (పాదాఇతి) మాత్రాః ప్రణవాంశభూతాకారాదిప్రతిపాద్యా ఇత్యర్థః. ఓఙ్కారం ప్రణవవాచ్యం పాదశః చతూరూపతయా జ్ఞాత్వా కించిదపి న చింతయేత్ ఇతరచింతయా జాయమాన ఫలస్యతతోఽధికఫలస్య చైతజ్జ్ఞానాదేవ సిద్ధేరితి భావః. ౨

కూ—సంసారభయం తితీర్షుణా ఓఙ్కారో భగవాన్ సర్వథా ధ్యేయ ఇత్యత్ర శ్లోకం పఠతి (యుంజీతేతి) ప్రణవే ప్రణవవాచ్యే హరౌ చేతో యుంజీత తద్విషయం కార్యం స కీదృశః ప్రణవ ఇత్యత ఆహ (ప్రణవో బ్రహ్మేతి) గుణై ర్బృంహణాత్ పూర్ణత్వాద్బ్రహ్మ విశ్వాదిరూపచతుష్టయాత్మకః ప్రణవః నిర్భయం యతో బ్రహ్మగుణపూర్ణమితి విశ్వాదిచతూరూపో హరిర్జాగ్రదాద్యవస్థాప్రణయ నాద్వా ప్రణవ ఇత్యుచ్యతే ప్రపూర్వాన్నయతేరచ్ప్రత్యయేధాతోర్ణ్ణశబ్దాదేశే గుణావాదేశణత్వేషు ప్రణవఇతి సిద్ధిః ఫలమాహ (ప్రణవఇతి) తస్మిన్ప్రణవే హరౌ నిత్యయుక్తస్య నిత్యం తద్ధ్యాయిన ఇత్యర్థః క్వచిత్ కేనాపి నిమిత్తేనేత్యర్థః ఫలసా

ప్రణవే నిత్యయుక్తస్య న భయం విద్యతే క్వచిత్. ౨౫
౪ ప్రణవో హ్యపరం బ్రహ్మ ప్రణవశ్చ పరః స్మృతః,
అపూర్వోఽనంతరో బాహ్యో న పరః ప్రణవోఽవ్యయః. ౨౬

శం—విద్యతే క్వచిత్ విద్వాన్న బిభేతి కుతశ్చనేతి శ్రుతేః. ౨౫

శం—పరాపరే బ్రహ్మణీ ప్రణవః పరమార్థతః క్షీణేషు మాత్రాపాదేషు పర ఏవాత్మా బ్రహ్మేతి న పూర్వం కారణమస్య విద్యతఇత్యపూర్వః నాస్యాంతరం భిన్న జాతీయం కించిద్విద్యత ఇత్యనంతరః తథా బాహ్యం అన్యన్న విద్యతఇత్యబాహ్యః అపరం కార్యమస్య న విద్యతఇత్యనపరః స బాహ్యాభ్యంతరోహ్యజస్సైంధవఘనవదిత్యర్థః. ౨౬

ఆ—తత్ర తైత్తిరీయకశ్రుత్యానుకూల్యమాహ (విద్వానితి.) ౨౫

ఆ—కీదృశస్తర్హి ప్రణవో మందానాం మధ్యమానాం చాధికారిణాం ధ్యేయో భవతీత్యాశంక్యాహ (ప్రణవో హీతి) ఉత్తమాధికారిణాం కీదృశస్తర్హి ప్రణవః సమ్యగ్జ్ఞానగోచరో భవతి తత్రాహ (అపూర్వఇతి) పరాపరబ్రహ్మాత్మనా ప్రణవో మంద మధ్యమాధికారిణోర్ధ్యేయతాముపగచ్ఛతీతి పూర్వార్ధం వ్యాచష్టే (పరేతి) ఉత్తమాధి కారిణస్తు సర్వవిశేషశూన్యమేకరసం ప్రత్యగ్భూతం యద్బ్రహ్మ తద్రూపేణ ప్రణవ స్సమ్యగ్జ్ఞానాధిగమ్యో భవతీత్యుత్తరార్ధం విభజతే (పరమార్థతఇత్యాదినా) ఉక్తేఽర్థే ప్రమాణం సూచయతి (సబాహ్యేతి.) ౨౬

రం—మ్యార్థమేవ బ్రహ్మ నిర్భయమితి విశేషణోక్తిః. ౨౫

కూ—విశ్వాదిరూపాణామన్యోన్యం మూలరూపేణ చ న గుణతారతమ్య మిత్యాహ (ప్రణవఇతి) అపరం - అపరః పూర్వతనః మూలరూపపూర్వావతారాత్ ప్రణవః హరిః బ్రహ్మ పూర్ణః హి ప్రసిద్ధమేతత్ సర్వేషు భూతేష్వేతమేవ బ్రహ్మే త్యాచక్షత ఇత్యాదావితి భావః. పరం యశ్చాత్మనో విశ్వాద్యవతారరూపః ప్రణవ హరిశ్చ బ్రహ్మ పూర్ణఇత్యాకర్షః స్మృతః శ్లోకద్రష్ట్రేతి యోజ్యం. పూర్వావతారే పశ్చిమావతారే చ పూర్ణత్వైవ న క్వచిన్న్యూనతేతిభావః. ప్రణవో బ్రహ్మేత్యుక్తం పూ ర్ణత్వం వ్యనక్తి (అపూర్వఇతి) న విద్యతే పూర్వం కారణం యస్య సోఽపూర్వః ప్రణవ నాశాభావాదనంతరః అంతశబ్దపర్యాయోత్రాంతరశబ్దః సర్వగతత్వాదబాహ్యః పరాధీన స్థిత్యభావాన్న పరః అవ్యయః శశ్వదేకప్రకారః. ౬

౫ సర్వస్య ప్రణవో హ్యాదిర్మధ్యమంత స్తథైవ చ,
ఏవం హి ప్రణవం జ్ఞాత్వా వ్యశ్నుతే తదనంతరమ్. ౨౭
౬ ప్రణవం హీశ్వరం విద్యాత్సర్వస్య హృది సంస్థితమ్,

శం—ఆదిమధ్యాంతాః ఉత్పత్తిస్థితిప్రలయాః సర్వస్యైవ మాయా హస్తిరజ్జుసర్పమృగతృష్ణికా స్వప్నాదివదుత్పద్యమానస్య వియదాదిప్రపంచస్య యథా మాయావ్యాదయః ఏవం హి ప్రణవమాత్మానం మాయావ్యాదిస్థానీయం జ్ఞాత్వా తత్క్షణాదేవ తదాత్మభావం వ్యశ్నుత ఇత్యర్థః. ౨౭

శం—సర్వప్రాణిజాతస్య స్మృతిప్రత్యయాస్పదే హృదయే స్థితమీశ్వరం

ఆ— యదోఙ్కారస్య ప్రత్యగాత్మత్వమాపన్నస్య తురీయస్యాపూర్వత్వమనంతరత్వమిత్యాదివిశేషణముక్తం తత్ర హేతుమాహ (సర్వస్యేతి) యథోక్తవిశేషణం ప్రణవం ప్రత్యంచం ప్రతిపద్య కృతకృత్యో భవతీత్యాహ (ఏవం హీతి) పూర్వార్ధం వ్యాకరోతి (ఆదీతి) సర్వస్యైవోత్పద్యమానస్యోత్పత్తిస్థితిలయా యథోక్తప్రణవాధీనా భవంతి అతస్తస్యోక్తం విశేషణం యుక్తమిత్యర్థః. తత్ర పరిణామవాదం వ్యావర్త్య వివర్తవాదం ద్యోతయితుముదాహరతి (మాయేతి) అనేకోదాహరణముత్పద్యమానస్యానేకవిధత్వబోధనార్థం ప్రణవస్య ప్రత్యగాత్మత్వం ప్రాప్తస్యావికృతస్యైవ స్వమాయాశక్తివశాజ్జగద్ధేతుత్వమిత్యత్ర దృష్టాంతమాహ (యథేతి) యథా మాయావీ స్వగతవికారమంతరేణ మాయాహస్త్యాదేరింద్రజాలస్య స్వమాయావశాదేవ హేతుః యథా వా రజ్జ్వాదయః స్వగతవికారవిరహిణః స్వాజ్ఞానాదేవ సర్పాదిహేతవః తథాయమాత్మా ప్రణవభూతో వ్యవహారదశాయాం స్వావిద్యయా సర్వస్య హేతుర్భవతి అతో యుక్తం తస్య పరమార్థావస్థాయాం పూర్వోక్తవిశేషణవత్త్వమిత్యర్థః. ద్వితీయార్ధం విభజతే (ఏవం హీతి) పూర్వోక్తవిశేషణసంపన్నమితి యావత్. జ్ఞానస్య ముక్తిహేతోః సహాయాంతరాపేక్షా నాస్తీతి సూచయతి (తత్క్షణాదేవేతి) తదాత్మభావమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దేనాపూర్వాదివిశేషణం పరమార్థవస్తు పరామృశ్యతే. ౨౭

ఆ—బ్రహ్మబుద్ధ్యా ప్రణవమితి(మభి) ధ్యాయతో హృదయాఖ్యం దేశముప

కూ—(సర్వస్యేతి) ప్రణవః హరిః సర్వస్యాదిః కారణం మధ్యం స్థితికర్తా తథా అంతః నాశకర్తా చ సఏవేతి నిశ్చయే తజ్జ్ఞానినః ఫలమాహ (ఏవం హీతి) ఏవం బ్రహ్మత్వాదినా ప్రకారేణ ప్రణవం హరిం జ్ఞాత్వా అనంతరం ప్రారబ్ధభోగానంతరం తత్ బ్రహ్మ వ్యశ్నుతే విశేషేణ ప్రాప్నోతి సదా సత్త్వేపి స్థానాదివిశేషాభిప్రాయేణ వీత్యుక్తిః. ౫

కూ—ఉపాసనే స్థానవిశేషం విదధత్ప్రణవస్య హరేర్మహిమాంతరమాహ(ప్రణవం

సర్వవ్యాపినమోఙ్కారం మత్వా ధీరో న శోచతి. ౨౮

౭ అమాత్రోఽనంతమాత్రశ్చ ద్వైతస్యోపశమశ్శివః, ఓంకారో

శం—ప్రణవం విద్యాత్ సర్వవ్యాపినం వ్యోమవదోంకారమాత్మానమసంసారిణం ధీరః బుద్ధిమాన్ మత్వా న శోచతి శోకనిమిత్తానుపపత్తేః తరతి శోకమాత్మవిదిత్యాది ౨౮ శ్రుతిభ్యః.

శం—అమాత్రః తురీయఓంకారః మీయతేఽనయేతి మాత్రా పరిచ్ఛిత్తిః సా అనంతా యస్య సోఽనంతమాత్రః నైతావత్త్వమస్య పరిచ్ఛేత్తుం శక్యతఇత్యర్థః సర్వ

ఆ—దిశతి (ప్రణవమితి) పరమార్థదర్శినస్తు దేశాద్యనవచ్ఛిన్నవస్తుదర్శనాదార్థికశోకా భావం తత్ర కో మోహః కశ్శోకఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధమనువదతి(సర్వవ్యాపినమితి)హృదయ దేశే ప్రణవభూతస్య బ్రహ్మణో ధ్యేయత్వే హేతుం సూచయతి (స్మృతిప్రత్యయేతి) బుద్ధిమానితి వివేకిత్వముచ్యతే మత్వేతి సాక్షాత్కారసంపత్తిర్వివక్ష్యతే వివేకద్వారా తత్త్వసాక్షాత్కారే సతి శోకనివృత్తౌ హేతుమాహ (శోకేతి) తస్య హి నిమిత్త మాత్మాజ్ఞానం తస్యాత్మసాక్షాత్కారతో నివృత్తౌ శోకానుపపత్తిరిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (తరతీతి) ఆదిశబ్దేన 'భిద్యతే హృదయగ్రంథి'రిత్యాదిశ్రుతిర్గృహ్యతే. ౨౮

ఆ—ఓంకారం తురీయభావమాపన్నం యః ప్రతిపన్నః తం స్తౌతి (అమాత్ర ఇతి) యథోక్తప్రణవప్రతిపత్తివిహీనస్తు జననమరణమాత్రభాగీ న పురుషార్థభాగ్భవతీః విద్యారహితం నిందతి(నేతర ఇతి)పాదవిభాగస్య మాత్రావిభాగస్య చాభావాదోంకా స్తురీయస్సన్నమాత్రో భవతీత్యాహ (అమాత్ర ఇతి)నను కథమనంతాపరిచ్ఛిత్తిరోంక రస్య తురీయస్యోచ్యతే న హి తత్ర పరిచ్ఛిత్తిరేవాస్తీత్యాశంక్యాహ (నైతావత్త్వ మితి) అనర్థాత్మకద్వైతసంస్పర్శాభావాదప్రతిబంధేన పరమానందత్వం తస్మిన్నావిర్భ

కూ—హీతి) ఈశ్వరం సర్వనియామకం ప్రణవం హరిం సర్వస్య హృది సంస్థిత విద్యాత్ ఉపాసీత 'ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి,తమేవ శరణంగచ్ఛే స్మృతేరితి భావః. ఏవం సర్వవ్యాపినం ఓఙ్కారం ఓమిత్యాక్రియమాణం మత్వా ఉపా ధీరః జ్ఞానీ న శోచతి ఆవిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకో ముచ్యతఇత్యర్థః.

కూ—ఏవముక్తాం సమస్తవ్యస్త ప్రణవాభిధేయభగవదుపాసనామనువద తజ్జ్ఞానినః స్తవేనోపసంహరతి (అమాత్ర ఇతి) అమాత్రః మాత్రాః అంశాః తద్విహీ అమాత్రః మూలరూపేణ స్థితఇతి యావత్. అనంతమాత్రః జగద్వ్యాపారనిర్వ ణార్థమిచ్ఛాకృతవిశ్వాద్యనంతాంశః. 'ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహ' ఇతి స్మృ ద్వైతస్యోపశమః స్వోపాసకానాం సర్వానిష్టనివర్తకః శివః నిర్దుఃఖసుఖరూపః ఓంక

విదితో యేన స మునిర్నేతరో జనస్సమునిర్నేతరోజన ఇతి.౨౯

మాండూక్యోపనిషత్సమాప్తా.

శం—ద్వైతోపశమత్వాదేవ శివః ఓంకారో యథా వ్యాఖ్యాతో విదితో యేన స పరమార్థతత్త్వస్య మననాన్మునిః నేతరో జనశ్శాస్త్రవిదపీత్యర్థః. ౨౯

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశంకరభగవతః కృతౌ మాండూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరగౌడపాదీయకారికాభాష్యే ప్రథమమాగమప్రకరణమ్.

ఆ—త్యభిప్రేత్యాహ (సర్వేతి) యథావ్యాఖ్యాతః పూర్వార్ధేనోక్తవిశేషణవానిత్యర్థః నను యథోక్త ప్రణవపరిజ్ఞానరహితస్యాపి శాస్త్రపరిజ్ఞానవత్త్వాన్న జన్మోపలక్షితసంసారభాక్త్వేన పురుషార్థాసిద్ధిః నైవం శాస్త్రవిదోపి తత్త్వజ్ఞానాభావే ముఖ్యపురుషార్థాసిద్ధేరిత్యభిప్రేత్యాహ (నేతరఇతి) తదేవం ప్రణవద్వారేణ నిరుపాధికమాత్మానమనుసందధానస్య పురుషార్థపరిసమాప్తిః నేతరేషాం బహిర్ముఖానామితి స్థితం. ౨౯

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీమదానందజ్ఞానకృతౌ మాండూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరగౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాం ప్రథమమాగమప్రకరణమ్.

కూ—ఓమిత్యాక్రియమాణః ఏవంరూపో యేన విదితః జ్ఞాతః స మునిః నేతరః కింతు సః జనః జననమరణాదినా పరివర్తతఇత్యర్థః. మునిస్తు ముచ్యత ఇతి భావః. స మునిర్నేతరో జన ఇతి ద్విరుక్తిరుక్తసర్వప్రమేయావధారణార్థా ఉపనిషత్సమాప్త్యర్థా చ. ౭

ఇతి శ్రీపరమహంస పరివ్రాజకాచార్య శ్రీవత్సాంకమిశ్రమునికృతౌ మాండూక్యోపనిషద్భాష్యే చతుర్థఃఖండః భాష్యం చేదం సమాప్తమ్.

అత్ర శ్రీవత్సాంకమిశ్రమునిభిరత్రైతే శ్లోకా భవంతీతి వాక్యశ్రవణాద్బహిః ప్రజ్ఞో విభుర్విశ్వఇత్యాదయస్స మునిర్నేతరో జన ఇత్యంతా ఏకోనత్రింశచ్ఛ్లోకాః మాండూక్యోపనిషత్త్వేన వ్యాఖ్యాతాః. రంగరామానుజమునిభిస్తు శంకరభాష్యాద్యనురోధేన గౌడపాదీయా ఇతి మత్వా న వ్యాఖ్యాతాః శంకరభాష్యాదిషు తు మాండూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరే పరిచ్ఛేదచతుష్టయాత్మకే గౌడపాదీయ ప్రకరణే ఏతే శ్లోకాః ఆగమపరిచ్ఛేదః ప్రథమ ఇతి వ్యవహృతాః అథైతదవశిష్టం పరిచ్ఛేదత్రయం సానందీయటీకశంకరభాష్యం ప్రదర్శ్యతే.

శ్రీగురుభ్యో నమః.

అథానందగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యయుక్త

గౌడపాదకారికాసు–వైతథ్యప్రకరణమ్.

వైతథ్యం సర్వభావానాం స్వప్న ఆహుర్మనీషిణః,

శం—జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యత ఇత్యుక్తం ఏకమేవాద్వితీయమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః ఆగమమాత్రం తత్ తత్రోపపత్త్యాపి ద్వైతస్య వైతథ్యం శక్యతేఽవధారయితుమితి ద్వితీయం ప్రకరణమారభ్యతే (వైతథ్యమిత్యాదినా) వితథస్య భావో వైతథ్యం అసత్యత్వమిత్యర్థః. కస్య సర్వేషాం బాహ్యాధ్యాత్మికానాం భావానాం పదార్థానాం స్వప్న ఉపలభ్యమానానాం ఆహుః కథయంతి మనీషిణః ప్రమాణకుశలాః వైతథ్యే హేతుమాహ అంతస్స్థానాత్ అంతః శరీరస్య మధ్యే స్థానం యేషాం తత్ర హి భావా ఉపలభ్యంతే పర్వతహస్త్యాదయః న బహిశ్శరీరాత్ తస్మాత్తే వితథా భవితుమర్హంతి. నను అపవరకాద్యంతరుపలభ్యమానైర్ఘటాదిభిరనైకాంతికో హేతురిత్యాశఙ్క్యాహ

ఆ—ఆగమప్రాధాన్యేనాద్వైతం ప్రతిపాదయతా తత్ప్రత్యనీకస్య ద్వైతస్య మిథ్యాత్వమర్థాదుక్తం ఇదానీం తన్మిథ్యాత్వముపపత్తిప్రాధాన్యేనాపి ప్రతిపత్తుం సుశకమితి దర్శయితుం ప్రకరణాంతరమవతారయన్నాదౌ దృష్టాంతసిద్ధ్యర్థం తస్మిన్ వృద్ధసమ్మతిమాహ (వైతథ్యమితి)న కేవలమా (గమో)ప్తోక్తివశాదేవ స్వప్నమిథ్యాత్వం కింతు యుక్తితోఽపీత్యాహ (అంతస్స్థానాదితి) పూర్వోత్తరప్రకరణయోస్సంబన్ధసిద్ధ్యర్థం పూర్వప్రకరణే వృత్తం సఙ్క్షిప్యానువదతి (జ్ఞాతఇతి) ఆదిశబ్దేన 'యత్ర హి ద్వైతమివ భవతీ'త్యాదిశ్రుతిర్గృహ్యతే తర్హి ద్వైతమిథ్యాత్వస్య ప్రాగేవ సిద్ధత్వాదుత్తరం ప్రకరణమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆగమేతి) యత్ ద్వైతమిథ్యాత్వం పూర్వముక్తం తదాగమమాత్రం ఆగమప్రాధాన్యేనా(ధి)నుగతం న యుక్తి తస్సిద్ధంతస్మిన్నాగమతోఽవగతే యుక్తిప్రాధాన్యేనాపి తన్మిథ్యాత్వమవగంతవ్యమితి ప్రకరణాంతరం ప్రారబ్ధమిత్యర్థః. ప్రమాణానుగ్రాహకత్వాత్తర్కస్యానుగ్రాహ్యప్రమాణస్య ప్రధానత్వాత్తదధీనవిచారాంతరం తర్కాధీనవిచారస్య సావకాశత్వాదుక్తం పౌర్వాపర్యం పూర్వోత్తరప్రకరణయోరిత్యుక్తం సమ్ప్రతి శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి (వితథస్యే

అంతస్థ్సానాత్తు భావానాం సంవృతత్వేన హేతునా. ౧
అదీర్ఘత్వాచ్చ కాలస్య గత్వా దేశాన్న పశ్యతి,

శం—(సంవృతత్వేన హేతునేతి) అంతస్సంవృతస్థానాదిత్యర్థః. నహ్యంతస్సంవృతే దేహాంతర్నాడీషు పర్వతహస్త్యాదీనాం(సంభ)భావోఽస్తి న హి దేహే పర్వతోఽస్తి. ౧

శం—స్వప్నదృశ్యానాం భావానామంతః సంవృతస్థాన మిత్యేతదసిద్ధం-యస్మాత్ప్రాచ్యేషు సుప్త ఉదక్షు స్వప్నాన్ పశ్యన్నివ దృశ్యతే - ఇత్యేతదాశంక్యాహ న దేహాద్బహిర్దేశాంతరం గత్వా స్వప్నాన్ పశ్యతి యస్మాత్సుప్తమాత్ర ఏవ దేహదేశాద్యోజనశతాంతరితే మాసమాత్రప్రాప్యే దేశే స్వప్నాన్ పశ్యన్నివ దృశ్యతే న చ తద్దేశప్రాప్తేరాగమనస్య చ దీర్ఘః కాలోఽస్తి అతోఽదీర్ఘత్వాచ్చ కాలస్య న స్వప్న

ఆ—త్యాదినా) బాహ్యాః ఘటాదయః సుఖాదయస్త్వాధ్యాత్మికాభావాః శరీరాంతరపస్థానంస్వాప్నానాం భావానామిత్యత్రానుభవం ప్రమాణయతి (తత్రహీతి) తేషామంతరుపలభ్యమానత్వేపి న వైతథ్యం వ్యభిచారాదిత్యాశఙ్కామనూద్య పరిహరతి (నన్విత్యాదినా) హేత్వంతరశఙ్కాం వారయతి (అంతరితి) యద్యపి దేహాంతస్సంకుచితే దేశే స్వాప్నా భావా భవన్తి తథాపి కథం తేషాం మృషాత్వమిత్యతఆహ (నహీతి) అంతరిత్యుక్తం స్ఫుటయతి (సంవృతఇతి) తమేవ సంకుచితం దేశవిశేషమాంతరం స్ఫోరయతి (దేహాంతర్నాడీష్వితి) ఉక్తమర్థం కైముతికన్యాయేన స్ఫుటయతి (నహీతి) యదా దేహేపి పర్వతాదయో న సంభావ్యంతే తదా తదంతర్వర్తినీషు నాడీష్వతిసూక్ష్మాసు తేషాం సంభావనా నాస్తీతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః. స్వాప్నా భావాస్సత్యా న భవన్తి ఉచితదేశశూన్యత్వాత్ రజతభుజంగాదివదితి భావః. ౧

ఆ—దేహాద్బహిరేవ దేశాంతరం గత్వా స్వాప్నానాం భావానాముపలంభాత్తేషాం దేహాంతస్సంవృతే నాడీప్రదేశే దర్శనమసంప్రతిపన్నమిత్యాశంక్య పరిహరతి (అదీర్ఘత్వాచ్చేతి) బహిస్స్వప్నోపలబ్ధిపక్షే దోషాంతరమాహ (ప్రతిబుద్ధశ్చేతి) వ్యావర్త్యామాశంకామనువదతి (స్వప్నేతి) తేషాం దేహాంతస్సంకుచితే నాడీదేశే స్థితిదర్శనాన్మిథ్యాత్వమిత్యేతదపి అసంప్రతిపన్నమిత్యత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) పశ్యన్నివేతి) స్వప్నదర్శనస్య నిరూపణే సత్యాభాసత్వమివశబ్దేన ద్యోత్యతే ఏతచ్ఛబ్దేన చోద్యం పరామృశ్యతే స్వప్నద్రష్టా గత్వా స్వప్నాన్న పశ్యతీత్యత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) ఇవశబ్దస్తు పూర్వవత్ తథాపి కథం బహిస్స్వప్నోపలమ్భో న భవతీతి నిర్ధారితమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) స్వప్నస్సత్యో న భవతి - ఉచితకాలవికలత్వాత్ సంప్రతిపన్నవదిత్యభిప్రేత్య ఫలితమాహ (అతఇతి) ఇతశ్చ న దేహాద్బహి

ప్రతిబుద్ధశ్చ వై సర్వస్తస్మిన్ దేశే న విద్యతే. ౨
అభావశ్చ రథాదీనాం శ్రూయతే న్యాయపూర్వకం,

శం—దృగ్దేశాంతరం గచ్ఛతి కించ ప్రతిబుద్ధశ్చ వై సర్వః స్వప్నదృక్స్వప్నదర్శనదేశే న విద్యతే యది చ స్వప్నే దేశాంతరం గచ్ఛేత్ యస్మిన్దేశే స్వప్నాన్ పశ్యేత్ తత్రైవ ప్రతిబుధ్యేత నచైతదస్తి రాత్రౌ సుప్తోఽహనీవ భావాన్ పశ్యతి బహుభిస్సంగతః యైశ్చ సంగతో భవతి తైర్గృహ్యేత న చ గృహ్యతే గృహీతశ్చేత్ త్వామద్య తత్రోపలబ్ధవంతో వయమితి బ్రూయుః న చైతదస్తి తస్మాన్న దేశాంతరం గచ్ఛతి స్వప్నే. ౨

శం—ఇతశ్చ స్వప్నదృశ్యాభావా వితథాః యతోఽభావశ్చైవ రథాదీనాం స్వప్నదృశ్యానాం శ్రూయతే న్యాయపూర్వకం యుక్తితశ్శ్రుతౌ న తత్ర రథా ఇత్యత్ర

ఆ—ర్దేశాంతరే స్వప్నదర్శనమిత్యాహ (కించేతి) సర్వోఽపి స్వప్నద్రష్టా దేశాంతరే స్వప్నాన్పశ్యన్నకస్మాదేవ ప్రతిబుద్ధో న తత్రాస్తి కింతు శయనదేశే వర్తతే తథాపి గత్వా స్వప్నదర్శనే కానుపపత్తిరిత్యాశంక్యాహ (యది చేతి) అంతరేవ స్వప్నదర్శనమితి స్థితే స్వప్నమిథ్యాత్వముచితకాలశూన్యత్వాదిత్యుక్తం ప్రపంచయతి (రాత్రావితి) యద్యపి రాత్రౌ నిద్రాముపగతః తథాపి భావానహని పశ్యన్నివ తిష్ఠతి సుప్తస్సంహృతచక్షురాదికరణోఽపి పశ్యతి శయానోఽపి పర్యటనం ప్రతిపద్యతే యద్యపి సహాయవిహీనస్సుప్తః తథాపి బహుభిస్సహాయైః స్వప్నానుపలభతే తస్మాదుచితస్య కాలస్య కరణస్య సహకారిణశ్చాభావేఽపి స్వప్నదర్శనాత్తస్మిన్మిథ్యాత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. స్వప్నమిథ్యాత్వే హేత్వంతరమాహ (యైశ్చేతి) సహదర్శిభిరగృహ్యమాణత్వం స్వప్నద్రష్టురసంప్రతిపన్నమిత్యాశఙ్క్యాహ (గృహీతశ్చేదితి) పురుషాంతరసంవాదాదర్శనాత్తద్దేశాంతరప్రాప్తిద్వారా స్వప్నదర్శనమితి వక్తుమశక్యత్వాదంతరేవ స్వప్నదర్శనమిత్యుచితదేశకాలాద్యభావాత్తన్మిథ్యాత్వం సిద్ధమిత్యుపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) ౨

ఆ—స్వప్నదృశ్యానాం భావానాం మిథ్యాత్వే హేత్వంతరమాహ (అభావశ్చేతి) న తత్ర రథా న రథయోగా న పంథానో భవంతీత్యాదిశ్రుత్యా స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వమాత్మనో దర్శయంత్యా తత్ర దృశ్యానాం రథాదీనామభావో యోగ్యదేశాద్యభా (వద్యోతక) వాద్యుక్త) న్యాయపురస్సరం శ్రూయతే - అతస్తేన న్యాయేన ప్రాప్తమేవ స్వప్నదృశ్యభావానాం మిథ్యాత్వమన్యపరయా శ్రుత్యా ప్రకాశితమితి బ్రహ్మవిదో వదన్తి తథాచ స్వప్నే భావానాం మిథ్యాత్వం శ్రుతియుక్తిభ్యాం సిద్ధమిత్యర్థః. హేత్వంతరపరత్వం శ్లోకస్య దర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవ స్ఫుట

వైతథ్యం తేన వై ప్రాప్తం స్వప్న ఆహుః ప్రకాశితమ్. 3
అంతఃస్థానాత్తు భేదానాం తస్మాజ్జాగరితే స్మృతం,

శం—తేన అంతఃస్థానసంవృతత్వాదిహేతునా ప్రాప్తం వైతథ్యం తదనువాదిన్యా శ్రుత్యా స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వప్రతిపాదనపరయా ప్రకాశితమాహుర్బ్రహ్మవిదః. 3

శం—జాగ్రద్దృశ్యానాం భావానాం వైతథ్యమితి ప్రతిజ్ఞా దృశ్యత్వాదితి హేతుః స్వప్నదృశ్యభావవదితి దృష్టాంతః యథా తత్ర స్వప్నే దృశ్యానాం భావానాం వైతథ్యం తథా జాగరితేపి దృశ్యత్వమవిశిష్టమితి హేతూపనయః తస్మాజ్జాగరితేపి

ఆ—యతి (యతఇతి) జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావాదర్థాజ్జ్ఞానస్యాపి శ్రుతమసత్త్వమితి వక్తుం చ శబ్దః శ్రూయతే న తత్రేత్యాద్యాయాం శ్రుతావితిసంబంధః న్యాయపూర్వకమితివ్యాచష్టే (యుక్తితఇతి) యోగ్యదేశాద్యభావో యుక్తిః తర్హి న్యాయసిద్ధేఽర్థే కిమన్యపరయా శ్రుత్యా క్రియతే తత్రాహ (తేనేతి) అంతశ్శరీరమధ్యస్థానం నాడీలక్షణం తత్రాతిసూక్ష్మే సంవృతత్వేన సంకుచితత్వేనావస్థానం పర్వతాదీనాముపలభ్యతే తతశ్చోచితదేశాభావో యోగ్యకాలాభావశ్చేత్యాదినా ప్రాగుక్తేన హేతునా ప్రాప్తం స్వప్నదృశ్యానాం భావానాం వైతథ్యం తదేవ తదనువాదిన్యా శ్రుత్యాపి ప్రకాశితమిత్యాహుర్బ్రహ్మవిదః జాగ్రదవస్థాయామాదిత్యాదిప్రకాశానాం వాగాదిజ్యోతిషాం చ విద్యమానత్వాదాసనాదివ్యవహారస్య తన్నిమిత్తత్వసంభవాదాత్మచైతన్యనిబంధనో వ్యవహారో న నిర్ధారయితుం శక్యతే స్వప్నే పునస్సూర్యాద్యభావేపి వ్యవహారదర్శనాత్తస్య చ నిమిత్తాపేక్షత్వాదాత్మచైతన్యస్య తన్నిమిత్తత్వనిర్ణయాత్తత్రాత్మనస్స్వయం జ్యోతిష్ట్వం ప్రతిపాదయితుం న తత్రేత్యాద్యా శ్రుతిః తయా తత్పరయా న్యాయసిద్ధం స్వప్నమిథ్యాత్వమనువదంత్యా తదప్రతిపాదితమపి ప్రకాశితమిష్యతే తథాచ శ్రుతియుక్తిభ్యాం ప్రతిపన్నం స్వప్నమిథ్యాత్వమితి దృష్టాంతసిద్ధిరిత్యర్థః. 3

ఆ—ఉక్తన్యాయేన దృష్టాంతే సిద్ధే ఫలితమనుమానమాహ (అంతఃస్థానాదితి) భేదానామిత్యత్ర సూచితమనుమానమారచయతి (జాగ్రదితి) తృతీయేన పాదేన పక్షధర్మత్వం వ్యాప్తస్య హేతోరుచ్యతే తద్దర్శయతి (యథేతి) ద్వితీయేన పాదేన ప్రతికూలప్రమాణాభావసూచకం ప్రతిజ్ఞోపసంహారవచనం నిగమనం సూత్రితమిత్యాహ (తస్మాదితి) సర్వాద్వైతవైతథ్యవాదినాం కేన విశేషేణ పక్షసపక్షవిభాగసిద్ధిరిత్యాశంక్యాంతఃస్థానాత్తు సంవృతత్వేన భిద్యత ఇత్యత్ర వివక్షితమర్థమాహ (అంతఃస్థానాదితి) స్వప్నదృశ్యానామంతఃస్థానం సంవృతత్వం చ న తథా జాగ్రద్దృశ్యానాం తేనోచితదేశాద్యభావాత్తేషాం తేభ్యో వైషమ్యం స్ఫుటం సిద్ధం హి యోగ్యదేశాద్యభావేన

యథా తత్ర తథా స్వప్నే సంవృతత్వేన భిద్యతే. ౪
స్వప్నజాగరితే స్థానే హ్యేకమాహుర్మనీషిణః,
భేదానాం హి సమత్వేన ప్రసిద్ధేనైవ హేతునా. ౫
ఆదావంతే చ యన్నాస్తి వర్తమానేపి తత్తథా,

శం—వైతథ్యం స్మృతమితి నిగమనం అంతస్థానాత్సంవృతత్వేన స్వప్నప్రదృశ్యానాం భావానాం జాగ్రద్దృశ్యేభ్యో భేదః దృశ్యత్వమసత్యత్వం చావిశిష్టముభయత్ర. ౪

శం—ప్రసిద్ధేనైవ భేదానాంగ్రాహ్య గ్రాహకత్వేన హేతునా సమత్వేన స్వప్నజాగరితస్థానయోరేకత్వమాహుర్వివేకిన ఇతి పూర్వప్రమాణసిద్ధస్యైవ ఫలం. ౫

శం—ఇతశ్చ వైతథ్యం జాగ్రద్దృశ్యానాం భేదానాం ఆద్యంతయోరభావాత్ యదాదావంతే చ నాస్తి వస్తుమృగతృష్ణికాది - తన్మధ్యేపి నాస్తీతి నిశ్చితం లోకే

ఆ—స్వప్నస్య మిథ్యాత్వమితి సపక్షత్వం జాగరితస్య పునరుచితదేశాదిసద్భావాదస్ఫుటంమిథ్యాత్వమితి పక్షత్వమిత్యర్థః. తర్హి సర్వథా వైషమ్యాద్దృష్టాంతదార్ష్టాన్తికభావాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దృశ్యత్వమితి.) ౪

ఆ—స్వప్నవజ్జాగరితస్య మిథ్యాత్వే స్వప్ననిద్రాయుతావిత్యాదౌ జాగరితే స్వప్నశబ్దప్రయోగో యుక్తో భవతీత్యాహ (స్వప్నేతి) ఉభయత్రైకత్వం విద్వదభిమతమిత్యత్ర హేతుమాహ (భేదానామితి) భేదాః - భిద్యమానా భావాః తేషామవస్థాద్వయవర్తినాం గ్రాహ్యత్వం గ్రాహకత్వమవిశిష్టం తేన దృశ్యత్వేన హేతునా ప్రసిద్ధమేవ తేషాం మిథ్యాత్వేన సమత్వం తేన స్థానయోరేకరూపత్వం వివేకినామభిప్రేతమితి యత్పూర్వమనుమానాఖ్యం ప్రమాణం సిద్ధం తస్యైవ ఫలం సాధనస్థానద్వయావిశేషరూపమనేన శ్లోకేనోక్తమితి శ్లోకయోజనయా దర్శయతి (ప్రసిద్ధేనైవేతి.) ౫

ఆ—జాగ్రద్దృశ్యానాం భావానాం మిథ్యాత్వమిత్యత్రానుమానాంతరమాహ (ఆదావితి) యది జాగ్రద్దృశ్యాభావామిథ్యాత్వేన ప్రసిద్ధస్వప్నాదిభిస్సమత్వాన్మిథ్యా-కథం తర్హి తేషాం ఘటస్సన్ పటస్సన్నిత్యమృషాత్వేన ప్రతీతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వితథైరితి) ప్రకృతే జాగ్రన్మిథ్యాత్వే హేత్వంతరపరత్వం శ్లోకస్యోపన్యస్యతి (ఇతశ్చేతి) వివతం మిథ్యా ఆదిమత్త్వాదంతవత్త్వాత్. స్వప్నాదివదిత్యర్థః. ఉక్తానుమానద్రఢిమ్నే వ్యాప్తిం కథయతి (యదాదావితి) యదాదిమదంతవచ్చ తన్మిథ్యా యథా మృగతృష్ణికాదీత్యర్థః. వ్యాప్తిమతస్సాధనస్య పక్షధర్మతోపన్యాసేన ప్రతిజ్ఞోపసంహారవచనం (నే)నిగమనం దర్శయతి (తథేతి) అనుమానస్య ఘటాదిషు సత్త్వసాధకప్రత్యక్ష

వితథైస్సదృశాస్సంతోఽవితథా ఇవ లక్షితాః. ౬

సప్రయోజనతా తేషాం స్వప్నే విప్రతిపద్యతే,

తస్మాదాద్యంతవత్త్వేన మిథ్యైవ ఖలు తే స్మృతాః. ౭

శం — తథేమే జాగ్రద్దృశ్యా భేదాః ఆద్యంతయోరభావాద్వితథైరేవ మృగతృష్ణికాదిభిస్సదృశత్వాద్వితథా ఏవ తథాప్యవితథా ఇవ లక్షితా మూఢైరనాత్మవిద్భిః. ౬

శం — స్వప్నదృశ్యవజ్జాగరితదృశ్యానామప్యసత్త్వమితి యదుక్తం తదయుక్తం యస్మాజ్జాగ్రద్దృశ్యా అన్నపానవాహనాదయః క్షుత్పిపాసాదినివృత్తిం కుర్వన్తః గమనాగమనాదికార్యం చ సప్రయోజనా దృష్టాః న తు స్వప్నదృశ్యానాం తదస్తి తస్మాత్స్వప్నదృశ్యవజ్జాగ్రద్దృశ్యానామసత్త్వం మనోరథమాత్రమితి తన్న కస్మాత్ యస్మాత్సప్రయోజనతా దృష్టా యా అన్నపానాదీనాం సా స్వప్నే విప్రతిపద్యతే జాగరితే హి భుక్త్వా పీత్వా చ తృప్తో వినివర్తితతృట్ సుప్తమాత్ర ఏవ క్షుత్పిపాసాద్యార్తమహోరాత్రోపోషితమభుక్తవంతమాత్మానం మన్యతే యథా స్వప్నే భుక్త్వా పీత్వా చ (చా తృప్తోత్థితస్తథా తస్మాజ్జాగ్రద్దృశ్యానాం స్వప్నేపి విప్రతిపత్తిర్దృష్టా అతో మన్యామహే తేషామప్యసత్త్వం స్వప్నదృశ్యవదనాశంకనీయమితి తస్మాదాద్యంతవత్త్వముభయత్ర సమానమితి మిథ్యైవ ఖలు స్మృతాః. ౭

ఆ — విరోధమాశంక్య సద్గంధర్వనగరమితివత్తస్యాపాతికసత్త్వవిషయత్వాన్నైవ మిత్యాహ (తథాపీతి.) ౬

ఆ — స్వప్నస్య మిథ్యాత్వమాద్యంతవత్త్వాన్న భవతి - కింతు ఫలపర్యంతత్వాభావాత్ జాగరితస్య ఫలపర్యంతత్వాన్న మిథ్యాత్వమిత్యాశంక్యాహ (సప్రయోజనతేతి) ఫలపర్యంతతారాహిత్యోపాధేః సాధనవ్యాపకత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) జాగ్రద్దృశ్యాభావా బహూక్త్యా గృహ్యంతే శ్లోకస్య వ్యావర్త్యాముపాధ్యాశఙ్కాముత్థాపయతి (స్వప్నేతి) జాగ్రద్దృశ్యానామివ స్వప్నదృశ్యానామపి తుల్యం సప్రయోజనత్వమిత్యుపాధేరసంభవిత్వమిత్యాశంక్యాహ (న త్వితి) అనుమానస్య సోపాధికత్వేనాసాధకత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) హేతోస్సోపాధికత్వం దూషయతి (తన్నేతి) సాధనవ్యాప్త్యాదిదోషాదృతేనోపాధినిరసనం సుశకమిత్యాహ (కస్మాదితి) ఫలపర్యంతతావిరహితోపాధేస్సాధనవ్యాప్తిమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) తామేవ విప్రతిపత్తిం ప్రకటయతి (జాగరితే హీతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాంతేన స్ఫుటయతి (యథేత్యాదినా) ఉపాధేస్సాధనవ్యాప్తిం నిగమయతి (తస్మాదితి) హేతోస్సోపాధికత్వాభావే ఫలితమాహ (అతఇతి) హేతుద్వయముపసంహరతి (తస్మాదితి.) ౭

అపూర్వం స్థానిధర్మో హి యథా స్వర్గనివాసినామ్,
తానయం ప్రేక్షతే గత్వా యథైవేహ సుశిక్షితః. ౮

శం—స్వప్నజాగ్రద్భేదయోస్సమత్వాజ్జాగ్రద్భేదానామసత్త్వమితి యదుక్తం తదసత్ కస్మాత్ దృష్టాంతస్యాసిద్ధత్వాత్ కథం న హి జాగ్రద్దృష్టా ఏవైతే భేదాః స్వప్నే దృశ్యంతే కిం తర్హి అపూర్వం స్వప్నే పశ్యతి చతుర్దంతగజమారూఢమష్ట భుజమాత్మానం మన్యతే అన్యదప్యేవం ప్రకారమపూర్వం పశ్యతి స్వప్నే తన్నాన్యేనా సతా సమమితి సదేవ అతో దృష్టాంతోఽసిద్ధః - తస్మాత్స్వప్నవజ్జాగరితస్యాసత్త్వ మిత్యయుక్తం తన్న స్వప్నే దృష్టమపూర్వం యన్మన్యసే న తత్తు స్వతస్సిద్ధం కిం తర్హి అపూర్వం స్థానిధర్మో హి స్థానినః ద్రష్టురేవ హి స్వప్నస్థానవతో ధర్మః యథా స్వర్గనివాసినాం ఇంద్రాదీనాం సహస్రాక్షత్వాది తథా స్వప్నదృశోఽపూర్వోఽయం ధర్మః న స్వతస్సిద్ధో ద్రష్టుస్స్వరూపవత్ తాన్ ఏవంప్రకారానపూర్వాన్ స్వచిత్త వికల్పానయం స్థానీ స్వప్నదృక్ స్వప్నస్థానం గత్వా ప్రేక్షతే యథైవేహ లోకే సుశిక్షితదేశాంతరమార్గస్తేన మార్గేణ దేశాంతరం గత్వా తాన్ పదార్థాన్ పశ్యేత్ తద్వత్ తస్మాద్యథాస్థానిధర్మాణాం రజ్జుసర్పమృగతృష్ణికాదీనామసత్త్వం తథా స్వప్న

ఆ—దృష్టాంతస్య సాధ్యవికలత్వం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (అపూర్వమితి. యథా స్వర్గనివసనశీలానామింద్రాదీనాం సహస్రాక్షత్వాదిధర్మాః తథా యదిదమ పూర్వస్వప్నదర్శనం మన్యసే తదపి స్థానినః స్వప్నస్థానవతో ద్రష్టురేవ ధర్మః తేః దృష్టత్వాత్తస్య మిథ్యాత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. కథం తేనైవ దృష్టత్వం తత్రాహ (తానయమితి యథైవేహ వ్యవహారభూమౌ సుశిక్షితదేశాంతరప్రాప్తిమార్గస్తేన మార్గేణ దేశాంతర గత్వా తత్రత్యాన్ పదార్థాన్ వీక్షతే తథాయం స్వప్నద్రష్టా స్వప్నగతాన్ పదార్థాన్ యథోక్తప్రకారాన్ ప్రతిపద్యతే తతశ్చ స్వప్నస్య స్థానిధర్మత్వాద్ర సర్పాదివన్మిథ్యాత్వమిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యామాశంకాముపన్యస్యతి (స్వప్నేతి) సః త్వం ఆద్యంతవత్త్వాది అనుమానసిద్ధస్యార్థస్యానుమానదోషోక్తిమంతరేణాసత్త్వమయు మితి పృచ్ఛతి (కస్మాదితి) వ్యాప్తిభూమిం దూషయన్ వ్యాప్తిభంగం దోషమాః (దృష్టాంతస్యేతి) అసిద్ధత్వం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కథమిత్యాదినా) అపూర్వ దర్శనమేవ వివృణోతి (చతుర్దన్తమితి) అన్యదపి త్రినేత్రత్వాదిదృష్టాంతస్య సాధ్యః లత్వే సిద్ధే ప్రాగుక్తానుమానానుపపత్తిరితి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) దృష్టాంతాసిద్ధ దూషయన్ననుమానం సాధయతి (తన్నేతి) తత్కిం స్వభావతస్సిద్ధం పరతో

స్వప్నవృత్తావపి త్వంతశ్చేతసా కల్పితం త్వసత్,
బహిశ్చేతో గృహీతం సద్దృష్టం వైతథ్యమేతయోః. ౯
జాగ్రద్వృత్తావపి త్వంతశ్చేతసా కల్పితం త్వసత్,

శం—దృశ్యానామపూర్వాణాం స్థానిధర్మత్వమేవేత్యసత్త్వం అతో న స్వప్నదృష్టాంతస్యాసిద్ధత్వమ్.

శం—అపూర్వత్వాశఙ్కాం నిరాకృత్య స్వప్నదృష్టాంతస్య పునస్స్వప్నతుల్యతాం జాగ్రద్భేదానాం ప్రపంచయన్నాహ - స్వప్నవృత్తావపి స్వప్నస్థానేప్యంతశ్చేతసా మనోరథసంకల్పితమసత్ సంకల్పానంతరసమకాలమేవాదర్శనాత్ తత్రైవ స్వప్నే బహిశ్చేతసా గృహీతం - చక్షురాదిద్వారేణోపలబ్ధం ఘటాది సత్ ఇత్యేవమసత్యమితి నిశ్చితేపి సదసద్విభాగో దృష్టః ఉభయోరప్యంతర్బహిశ్చేతః కల్పితయోర్వైతథ్యమేవ దృష్టమ్. ౯

శం—ఏవం సదసతోర్వైతథ్యం యుక్తం అంతర్బహిశ్చేతః కల్పితత్వావిశేషా

ఆ—నాద్యః జడస్య తదయోగాదిత్యాహ(న తదితి) ద్వితీయే తన్మిథ్యాత్వమిత్యభిప్రేత్య ప్రశ్నపూర్వకమాద్యపాదమవతారయతి (కిం తర్హీతి) తద్గతాన్యక్షరాణి వ్యాకరోతి (స్థానిన ఇతి) అపూర్వస్వప్నదర్శనస్య స్థానిధర్మత్వం దృష్టాంతేన సాధయతి (యథేత్యాదినా) అపూర్వదర్శనం స్వప్నద్రష్టృధర్మోపి చైతన్యవత్కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్య బాధోపలబ్ధేర్నైవమిత్యాహ (న స్వత ఇతి) ఉత్తరార్ధం విభజతే (తానిత్యాదినా) అపూర్వాణాం స్వప్నదృశ్యానాం స్థానిధర్మత్వేపి కిమాయాతమిత్యాశంక్యాహ (తస్మాదితి) స్వప్నదృష్టాంతస్య సాధ్యవికలత్వాభావం నిగమయతి (అతో నేతి) అపూర్వస్యానపూర్వస్య వా స్వప్నద్రష్టృధర్మత్వేన తదవిద్యావిలసితత్వాద్దృష్టాంతే సాధ్యసంప్రతిపత్తేస్తథైవ జాగ్రద్భేదానాం మిథ్యాత్వం యుక్తమిత్యర్థః. ౮

ఆ—జాగ్రద్దృశ్యానాం మిథ్యాత్వం తేషు సదసద్విభాగప్రతిభానవిరుద్ధమిత్యాశంక్య దృష్టాంతేన సమాధత్తే (స్వప్నవృత్తావితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యార్థమాహ (అపూర్వత్వేతి) స్వప్నదృష్టాంతస్యాపూర్వదర్శనత్వప్రయుక్తాం సాధ్యవికలత్వశంకాం పరిహృత్యేతి యావత్. స్వప్నస్థానే సర్వస్య మిథ్యాత్వావిశేషేపీత్యర్థః. అసత్త్వం పరమార్థ(స)తద్విలక్షణత్వేన మిథ్యాత్వం తత్రాపి తర్హి విభాగప్రతిభాసవిరోధాత్కుతో మిథ్యాత్వమిత్యాశంక్య బాధావిశేషాదిత్యాహ (ఉభయోరితి.) ౯

ఆ—దార్ష్టాంతికమాహ (జాగ్రదితి) యుక్తత్వే హేతుమాహ (అంతరితి)

బహిశ్చేతోగృహీతం సద్యుక్తం వైతథ్యమేతయోః. ౧౦
ఉభయోరపి వైతథ్యం భేదానాం స్థానయోర్యది,
క ఏతాన్ బుధ్యతే భేదాన్ కో వై తేషాం వికల్పకః. ౧౧
కల్పయత్యాత్మనాత్మానమాత్మా దేవస్స్వమాయయా,

శం—దితి వ్యాఖ్యాతమన్యత్. ౧౦

శం—చోదకశ్చాహ - స్వప్నజాగ్రత్స్థానయోర్భేదానాం యది వైతథ్యం - క ఏతానంతర్బహిశ్చేతః కల్పితాన్ బుధ్యతే - కో వై తేషాం వికల్పకః స్మృతిజ్ఞానయోః క ఆలమ్బ ఇత్యభిప్రాయః న చేన్నిరాత్మవాద ఇష్టః. ౧౧

శం—స్వయం స్వమాయయా స్వమాత్మానమాత్మా దేవః ఆత్మన్యేవ వక్ష్యమాణ భేదాకారం కల్పయతి రజ్జ్వాదావివ సర్పాదీన్ స్వయమేవ చ తాన్ బుధ్యతే

ఆ—శ్లోకస్థానామక్షరాణాం వ్యాఖ్యానమనపేక్షితం వ్యాఖ్యాతప్రాయత్వాదిత్యాహ (వ్యాఖ్యాతమితి.) ౧౦

ఆ—సర్వమిథ్యాత్వే ప్రమాతృప్రమాణాదివ్యవహారానుపపత్త్యా విశేషమాశఙ్కతే (ఉభయోరితి) కర్తృకరణవ్యవస్థానుపపత్త్యా విరోధోఽస్తీత్యాహ (కో వా ఇతి) వికల్పస్య కో నిర్మాతేతి యావత్. శ్లోకస్య చోద్యపరత్వం ప్రతిజానీతే (చోదక ఇతి) అక్షరయోజనయా ప్రథమార్థాపత్తి విరోధం స్ఫోరయతి (కో వై తేషామితి) కర్తా హి పూర్వానువృత్తం స్మృత్వా తజ్జాతీయాన్ నిర్మిమీతే అనుస్మృత్యనుభవాశ్రయాక్షేపేణ కర్త్రాక్షేపో వివక్షితః తథా చ కర్త్రాదివ్యవహారానుపపత్తిస్సర్వమిథ్యాత్వే దుర్వారేత్యర్థః. యోఽధ్యాత్మం ప్రమాతా యశ్చాధిదైవం కర్తేశ్వరః తావుభావపి మిథ్యేత్యంగీకారాత్ప్రమాత్రాదేరసత్త్వమిత్యాశంక్యాహ (న చేదితి) యది ప్రమాతా కర్తా వా నేష్యతే - తర్హి నైరాత్మ్యమిష్టమేవాపద్యతే న చ తదేష్టుం శక్యతే ఆత్మనిరాకరణస్య దుష్కరత్వాన్నిరాకర్తురేవాత్మత్వాదిత్యర్థః. ౧౧

ఆ—కర్తృకార్యాది వ్యవస్థానుపపత్తిం పరిహరతి (కల్పయతీతి) కరణాంతరం వ్యవచ్ఛినత్తి (ఆత్మనేతి) కర్మాంతరం వ్యావర్తయతి (ఆత్మానమితి) కర్త్రంతరం నివారయతి (ఆత్మేతి) తస్య ద్యోతకాంతరాపేక్షాం ప్రతిక్షిపతి (దేవ ఇతి) వివర్తవాదం ద్యోతయతి (స్వమాయయేతి) సర్వస్య మిథ్యాత్వేపి మాయయా వికల్పితభేదానురోధేన కర్తృత్వాదివ్యవహారస్సిధ్యతీతి భావః. ప్రమాతృప్రమాణాదివ్యవహారానుపపత్తిం ప్రత్యాహ (స ఏవేతి) ఏకస్మిన్నేవాద్వితీయే ప్రతీచి వస్తుని కాల్పనికభేదనిబంధనా సర్వా వ్యవస్థేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (ఇతి వేదాంతేతి) యథా ఘటస్రష్టా కులాలోఽధిష్ఠాతా

స ఏవ బుధ్యతే భేదానితి వేదాంతనిశ్చయః. ౧౨
వికరోత్యపరాన్ భావానన్తశ్చిత్తే వ్యవస్థితాన్,

శం—భేదాన్ తద్వదేవేత్యేవం వేదాన్తనిశ్చయః నాన్యోఽస్తి జ్ఞానస్మృత్యాశ్రయః న చ నిరాస్పదే ఏవ జ్ఞానస్మృతీ వైనాశికానామివేత్యభిప్రాయః. ౧౨

శం—స కల్పయన్ కేన ప్రకారేణ కల్పయతీతి ఉచ్యతే వికరోతి నానాకరోత్యపరాన్ లౌకికాన్ భావాన్ పదార్థాన్ శబ్దాదీనన్యాంశ్చాన్తశ్చిత్తే వాసనా

ఆ—మృదోఽన్యో దృష్టః న తథేహాఽన్యోఽధిష్ఠాతాస్తీత్యాహ (స్వయమితి) యథా తత్ర మృదాఖ్యముపాదానమధిష్ఠాతురన్యదధిగతం న తథాత్రాన్యదుపాదానమస్తీత్యాహ (స్వమాత్మానమితి) తత్ర చ ఘటం కుర్వతో భూభాగో భవత్యాధారః న తథేహాధారోఽన్యోఽస్తీత్యాహ (ఆత్మన్యేవేతి) పరిణామవాదం వ్యావర్త్య వివర్తవాదం ప్రకటయితుం స్వమాయయేత్యుక్తం తత్ర దృష్టాంతమాహ (రజ్జ్వాదావితి) మాయాద్వారేణ చిదాత్మనో జగన్నిర్మాతృత్వముక్త్వా తస్యైవ బుద్ధిప్రతిబింబితస్య ప్రమాతృత్వమిత్యాహ (స్వయమేవ చేతి) న చ ప్రమాతృత్వస్య తాత్వికత్వం రజ్జ్వాదౌ సర్పాదిదర్శనవదేవ మిథ్యాత్వనిర్ధారణాదిత్యాహ (తద్వదితి) కర్త్రాదిభేదస్య ప్రమాత్రాదిభేదస్య చ మిథ్యాత్వే నేహ నానాస్తీత్యాదిశ్రుతిం ప్రమాణయతి (ఇత్యేవమితి) స ఏవేత్యేవకారార్థమాహ (నాన్యోఽస్తీతి) యో జగత్స్రష్టా యశ్చ ప్రమాతా తతోఽన్యో జ్ఞానస్య స్మృతేశ్చాశ్రయో నాస్తి చేతనభేదే మానాభావాదనుభవస్మృత్యోశ్చైకాశ్రయత్వస్య ప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. జ్ఞానస్మృత్యోరాశ్రయాపేక్షా విషయాపేక్షా వా నాస్తీత్యాశఙ్క్యాఽబాధితప్రసిద్ధివిరోధాన్నైవమిత్యాహ (న చేతి.) ౧౨

ఆ—ప్రకృతాయాం కల్పనాయాం వివక్షితం క్రమముపన్యస్యతి (వికరోతీతి) నియతాంశ్చేతి చకారాదనియతాంశ్చేతి వివక్ష్యతే (ప్రతిపిపిత్సితక్రమప్రతిపత్త్యర్థం పృచ్ఛతి (స కల్పయన్నితి) శ్లోకాక్షరయోజనయా బుభుత్సితం క్రమం ప్రత్యాయయతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) (అన్యాంశ్చేతి) శాస్త్రీయానితి యావత్. చిత్తమధ్యే వాసనారూపేణ వ్యవస్థితాన్ అ(న)భివ్యక్తనామరూపత్వేన వ్యవహార(రా)యోగ్యత్వమాహ (అవ్యాకృతానితి) కల్పనాకాలాన్ విద్యుదాదీనస్థిరానిత్యర్థః. బహిశ్చిత్తః బహిర్ముఖో బాహ్యాన్ వ్యవహారయోగ్యాన్ పదార్థాన్ కల్పయతి అన్తశ్చిత్తస్తు తేభ్యో వ్యావృత్తబుద్ధిర్మనోరథాదిలక్షణానాత్మన్యవస్థితాన్ భావాన్ వ్యవహార(రా)యోగ్యాన్ కల్పయిత్వా పునర్వ్యవహారయోగ్యతాయై కల్పయతీత్యర్థః. ఏతదుక్తం భవతి యథా లోకే కులాలో వా తంతువాయో వా ఘటం పటం వా కార్యం చికీర్షు

నియతాంశ్చ బహిశ్చిత్త ఏవం కల్పయతే ప్రభుః. ౧౩

చిత్తకాలా హి యేఽన్తస్తు ద్వయకాలాశ్చ యే బహిః,

శం—రూపేణ వ్యవస్థితానవ్యాకృతాన్నియతాంశ్చ పృథ్వ్యాదీన్ అనియతాంశ్చ కల్పనా కాలాన్ బహిశ్చిత్తస్సన్ తథాంతశ్చిత్తో మనోరథాదిలక్షణానిత్యేవం కల్పయతి ప్రభుః ఈశ్వరః ఆత్మేత్యర్థః. ౧౩

శం—స్వప్నవచ్చిత్తపరికల్పితం సర్వమిత్యేతదాశంక్యతే యస్మాచ్చిత్తపరికల్పితైర్మనోరథాదిలక్షణైశ్చిత్తపరిచ్ఛేద్యైర్వైలక్షణ్యం బాహ్యానామన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యత్వమితి సా న యుక్తా ఆశంకా చిత్తకాలా హి యేఽన్తస్తు చిత్తపరిచ్ఛేద్యాః నాన్య

ఆ—రాదౌ వ్యవహారయోగ్యాం వ్యక్తిం బుద్ధావావిర్భావ్య పశ్చాత్తామేవ బహిర్నామరూపాభ్యాం సంపాదయతి తథైవాయమాదికర్తాపి మాయాలక్షణే స్వచిత్తే నామరూపాభ్యామవ్యక్తరూపేణ స్థితాన్ స్రష్టవ్యపదార్థాన్ ప్రథమం సిసృక్షితాకారేణాంతరావిర్భావ్య పశ్చాద్బహిస్సర్వప్రతిపత్తిసాధారణరూపేణ సంపాదయతీతి కల్పనాయాః క్రమాధిగతిరితి. ౧

ఆ—కల్పితానాం కల్పనాకాలాదన్యస్మిన్ కాలే సత్త్వాభావాజ్జాగ్రద్భావానాం చ కల్పనాకాలాత్కాలాంతరేపి ప్రత్యభిజ్ఞయా సత్త్వావగమాదనుపపన్నం తేషాం మిథ్యాత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (చిత్తేతి) యే కల్పనాకాలభావినో భావాః మనస్యంతర్వర్తంతే యే చ ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వేన పూర్వాపరకాలభావినో బహిరేవ వ్యవహారయోగ్యా దృశ్యంతే తే సర్వే కల్పితాస్సంతో మిథ్యైవ భవితుమర్హా ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వలక్షణో విశేషస్తు నాకల్పితత్వప్రయుక్తః కల్పితేపి తద్దర్శనాత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాం దర్శయతి (స్వప్నవదితి) యథా స్వప్నే దృశ్యమానం సర్వం కల్పితం మిథ్యైవేష్యతే తథా జాగరితేపి దృష్టం సర్వం చిత్తస్పందితతేన కల్పితం మిథ్యైవేత్యేతన్నాద్యాపి నిర్ధారితమిత్యత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి ఆత్మావిద్యావివర్తేన చిత్తేన తావదన్తర్నిర్మితా మనోరథరూపా మనస్యంతర్వర్తమానా బహిరజ్జుసర్పాదయశ్చ తే చిత్తేనైవ పరిచ్ఛిద్యంతే తే హి కల్పనాకాలమాత్రభావినో న ప్రమీయంతే తైస్సహ వైలక్షణ్యం మనసో బహిర్జాగ్రద్దృశ్యమానానాం భావానామన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యత్వం కాలద్వయావచ్ఛిన్నత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞానగోచరత్వమి యస్మాదుపలభ్యతే తస్మాదయుక్తం జాగరితస్య స్వప్నవన్మిథ్యాత్వమిత్యర్థః. శ్లోకాంశైరుత్తరమాహ(సా నేతి)యే మనస్యంతర్మనోరథరూపా భావాః తే చిత్తకాలా భవంతీత (త్ర)ర్థః. చిత్తకాలత్వం విశదయతి(చిత్తేత్యాదినా) వాచ్యార్థముక్త్వా వివక్షితార్థమాహ

కల్పితా ఏవ తే సర్వే విశేషో నాన్యహేతుకః. ౧౪

శం—శ్చిత్తకాలవ్యతిరేకేణ పరిచ్ఛేదకః కాలో యేషాం తే చిత్తకాలాః కల్పనాకాల ఏవోపలభ్యంత ఇత్యర్థః. ద్వయకాలాశ్చ భేదకాలాః అన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యాః యథా ఆగోదోహనమాస్తే యావద్గాం దోగ్ధి యావద్గాం దోగ్ధి తావదాస్తే తావానయమేతావాన్ స ఇతి పరస్పరపరిచ్ఛేదకత్వం బాహ్యానాం భేదానాం తే ద్వయకాలాః బాహ్యాశ్చ ద్వయకాలాః అంతశ్చిత్తకాలాః కల్పితా ఏవ తే సర్వే న బాహ్యాః కాలద్వయత్వ విశేషః కల్పితత్వవ్యతిరేకేణాన్యహేతుకః అత్రాపి హి స్వప్న దృష్టాంతో భవత్యేవ. ౧౪

ఆ—(కల్పనేతి) ద్వితీయపాదమవతార్య వ్యాకరోతి (ద్వయేతి) యే మనసో బహిరుపలభ్యంతే తే భేదకాలాః కాలస్య భేదో భేదకాలః స యేషాం తే తథేతి వ్యుత్పత్తేః తతశ్చాన్యేన పూర్వేణాన్యేన చాపరేణ పరిచ్ఛేద్యాః భిన్నకాలావచ్ఛిన్నత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞాయమానా ఇత్యర్థః. ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వముదాహరణనిష్ఠతయా స్ఫుటయతి (యథేతి) ఆగోదోహనం గోదోహనపర్యంతమాస్తే దేవదత్తస్తిష్ఠతీతి ప్రత్యభిజ్ఞాశేషత్వేనాభిజ్ఞోదాహరణీయా యావతా కాలేనావచ్ఛిన్నో వర్తతే - తావతా కాలేనావచ్ఛిన్నో గోదోహనం నిర్వర్తయతీత్యనేకకాలావస్థాయిత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞావిషయత్వం తస్య దర్శయతి (యావదితి) యావతా కాలేనాయం ఘటోర్ధ్వక్రియాం నిర్వర్తయితుం శక్నోతి తావతా కాలేనావచ్ఛిన్నస్సన్నేష తిష్ఠతీత్యుదాహరణాంతరమాహ (తావానితి) పరోక్షతయా స్థితో యావతా కాలేనావచ్ఛిన్నః స్వకార్యం నిర్వర్త్య నిర్వృణోతి ఏతావతా కాలేనావచ్ఛిన్నస్స తిష్ఠతీత్యపరముదాహరణమాహ (ఏతావానితి) ఉక్తేన న్యాయేన పరేణాపరేణ చ కాలేన పరిచ్ఛేద్యత్వం జాగ్రద్దృశ్యానాం భావానాముపలభ్యతే కాలద్వయస్య చ పరిచ్ఛేదకత్వం తథా (చ)తే సర్వే భావా బహిర్దృశ్యమానాః ద్వయకాలేన కాలద్వయేన పరిచ్ఛేద్యా భవంతీత్యర్థః. తృతీయపాదం వ్యాచష్టే (అంతరితి) చతుర్థపాదార్థమాహ (నేత్యాదినా) బాహ్యః జాగ్రద్దృశ్యేషు బాహ్యపదార్థేషు వ్యవస్థితః కాలద్వయ (ద్వయకాల)త్వేన కాలద్వయావచ్ఛేదేన కృతః ప్రత్యభిజ్ఞానమానత్వరూపో విశేషోఽన్యహేతుకో న భవతి కల్పితేపి తథావిధ విశేషసంభవాదిత్యత్ర దృష్టాంతమాహ (అత్రాపి హీతి) యద్యపి సర్వం జాగ్రద్భేదజాతం కల్పితం తథాపి తత్ర యథోక్తో విశేషః స్ఫుటస్సిధ్యతి స్వప్నే సర్వస్య భేదజాతస్య కల్పితత్వేపి ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వాజ్జాగరితేపి తదుపపత్తేరిత్యర్థః. ౧౪

అవ్యక్తా ఏవ యేంతస్తు స్ఫుటా ఏవ చ యే బహిః,
కల్పితా ఏవ తే సర్వే విశేషస్త్వింద్రియాంతరే. ౧౪

జీవం కల్పయతే పూర్వం తతో భావాన్ పృథగ్విధాన్,

శం—య(ద)ద్యప్యంతరవ్యక్తత్వం భావానాం మనోవాసనామాత్రాభివ్యక్తానాం
స్ఫుటత్వం వా బహిశ్చక్షురాదీంద్రియాంతరే విశేషః నాసౌ భేదానామస్తిత్వకృతః
స్వప్నేపి తథా దర్శనాత్ కిం తర్హి ఇంద్రియాంతరకృత ఏవ అతః కల్పితా ఏవ
జాగ్రద్భావా అపి స్వప్నభావవదితి సిద్ధమ్. ౧౪

శం—బాహ్యాధ్యాత్మికానాం భావానామితరేతరనిమిత్తనైమిత్తికతయా కల్
నాయాః కిం మూలమితి ఉచ్యతే జీవం హేతుఫలాత్మకం అహం కరోమి మమ సుఖ

ఆ—స్వప్నజాగరితయోరుభయోరపి మిథ్యాత్వే స్ఫుటాస్ఫుటావభాసవిభాగ
నుపపత్తేర్నావిశేషేణ మిథ్యాత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవ్యక్తా ఇతి) యే మనస్యంత
ర్భావనారూపత్వాదస్ఫుటాః యే చ మనసో బహిరుపలభ్యమానాః స్ఫుటా భవంతి
తే సర్వే మనస్స్పందనమాత్రత్వేన కల్పితా మిథ్యైవ అంతర్బహిరింద్రియభేదనిమిత్త
స్ఫుటత్వాస్ఫుటత్వవిశేషః న మిథ్యాత్వమమిథ్యాత్వం వా తత్రోపయుజ్యతే మిథ్యాభూ
తేష్వపి తద్దర్శనాదిత్యర్థః. శ్లోకస్యాక్షరాణి వ్యాకరోతి(య(ద)ద్యపీత్యాదినా) మనస్యంత
ర్మనోరథరూపాణాం భావానామవ్యక్తత్వం-అస్ఫుటత్వం తత్ర హేతుమాహ (మన
ఇతి) చక్షురాదిగ్రాహ్యత్వేన మనసో బహిర్భావానాం స్ఫుటత్వం దృష్టం తదేవాప
మిథ్యాత్వకృతమితి శఙ్కాం వారయతి(నాసావితి)సర్వసంప్రతిపన్నమిథ్యాత్వేపి స్వప్నే
(స్ఫుటత్వా)స్ఫుటత్వవిశేషప్రతిభానాన్నాసౌ విశేషో మిథ్యాత్వమమిథ్యాత్వం వ
ప్రయోజయితుం ప్రభవతీత్యాహ (స్వప్నేపీతి) అయం విశేషః తర్హి కేన సిధ్యతీత్యా
శఙ్క్య చతుర్థపాదార్థమాహ (కిం తర్హీతి) మనోమాత్రసంబంధాదంతర్భావానా
వాసనామాత్రరూపాణామస్ఫుటత్వం బహిర్భావానాం తు చక్షురాదిబహిరింద్రియ
సంబంధాత్ యుక్తం స్ఫుటత్వం తదేవ విశేషో మిథ్యాత్వావిశేషేపి సిధ్యతీత్యర్థ
స్ఫుటత్వాస్ఫుటత్వ ప్రతిభాసభేదస్యమిథ్యాత్వేపి సంభవాత్ప్రాగుక్తమనుమానమవిరు
మిత్యుపసంహరతి(అతఇతి.) ౧

ఆ—భవతు సర్వస్య కల్పితత్వం సా పునస్సర్వకల్పనా కేన ద్వారేణేతా
శంక్యాహ (జీవమితి) ఆత్మా హి సర్వం స్వమాయావశేన కల్పయన్నాదౌ విశి
రూపేణ జీవం కల్పయతి (తత ఇతి) 'తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశ'దితి శ్రుతేః స్వయ
మేవ జీవభావమాపద్యతే తద్ద్వారేణ పునర్నానావిధాన్ భావాన్ నిర్మిమీతే జ్ఞా
స్మృతివైషమ్యాత్తత్కల్పేష్వేషు భావేషు వైషమ్యోపపత్తిరిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్య

బాహ్యానాధ్యాత్మికాంశ్చైవ యథావిద్య స్తథా స్మృతిః. ౧౬

శం—దుఃఖే ఇత్యేవం లక్షణం అనేవంలక్షణఏవ శుద్ధే ఆత్మని రజ్జ్వామివ సర్పం కల్పయతే పూర్వం తతస్తాదర్థ్యేన క్రియాకారకఫలభేదేన ప్రాణాదీన్నానావిధాన్ భావాన్ బాహ్యానాధ్యాత్మికాంశ్చైవ కల్పయతే తత్ర కల్పనాయాం కో హేతురితి ఉచ్యతే యోఽసౌ స్వయం కల్పితో జీవస్సర్వకల్పనాయామధికృతః స యథావిద్యః యాదృశీ విద్యా విజ్ఞానమస్యేతి యథావిద్యః తథావిధైవ స్మృతిస్తస్యేతి తథా స్మృతిర్భవతి స ఇతి అతో హేతుకల్పనావిజ్ఞానాత్ఫలవిజ్ఞానం తతో హేతుఫలస్మృతిః తతస్తద్విజ్ఞానం తదర్థక్రియాకారకతత్ఫలభేదవిజ్ఞానాని తేభ్యస్తత్ స్మృతిః తత్ స్మృతేశ్చ పునస్తద్విజ్ఞానానీత్యేవం బాహ్యానాధ్యాత్మికాంశ్చేతరేతరనిమిత్తనైమిత్తికభావేనానేకధా కల్పయతే. ౧౬

ఆ—ప్రశ్నముత్థాపయతి (బాహ్యేతి) పదార్థాస్సాధ్యసాధనతయా స్థితా బాహ్యాః సుఖం దుఃఖం జ్ఞానం రాగశ్చేత్యేవమాదయస్త్వాధ్యాత్మికాః తేషాం పరస్పరం నిమిత్తనైమిత్తికతాస్తి బాహ్యాన్నిమిత్తీకృత్యాధ్యాత్మికా భవంతి తానపి నిమిత్తీకృత్యేతరే జాయంతే తదేవమితరేతరనిమిత్తతయా నైమిత్తికతయా చ కల్పనాయాం మూలం వక్తవ్యం నిర్మూలకల్పనాయామతిప్రసంగాదిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరయోజనయా పరిహరతి (ఉచ్యతఇతి) హేతుఫలాత్మకమిత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (అహమితి) హేతుఫలభావవికలం పరిశుద్ధాత్మరూపం జీవకల్పనాధిష్ఠానం దర్శయతి (అనేవమితి) ఆరోపస్యాధిష్ఠానాపేక్షాస్తీత్యత్ర దృష్టాంతమాహ (రజ్జ్వామివేతి) ద్వితీయతృతీయపాదౌ విభజతే (తత ఇతి)తాదర్థ్యేన ప్రథమం కల్పితస్య భోక్తుర్జీవస్య శేషత్వేనేత్యర్థః. యద్యపి జీవస్సర్వకల్పనాయాం మూలభూతో హేతుః తథాపి తస్య (తత్ర) కల్పనావిశేషే విశేషహేతువ్యతిరేకేణ న సంభవతీతి శంకతే (తత్రేతి) చతుర్థపాదేనోత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) కల్పితః విశిష్టరూపేణేతి శేషః. అధికృతః స్వామిత్వేన సంబంధేన సంబద్ధఇత్యర్థః. ఇతి శబ్దః శ్లోకాక్షరపదయోజనాసమాప్తిద్యోతనార్థః. ప్రకృతకల్పనామేవ ప్రపంచయతి (అత ఇత్యాదినా) సత్యన్నపానాద్యుపయోగే తృప్త్యాది భవతి - అసతి న భవతీత్యన్వయవ్యతిరేకరూపాన్న్యాయాత్ భోజనాదికం హేతురితి కల్పనా విజ్ఞానముత్పద్యతే తతస్తుష్ట్యా (స్తృప్త్యా)దికం ఫలమితి కల్పనా విజ్ఞానం జాయతే తతోఽపరేద్యురుక్తయోరుభయోరపి హేతుఫలయోః స్మృతిరుద్భవతి తతశ్చ ఫలసాధనసమానజాతీయే (తి)కర్తవ్యతావిజ్ఞానం తతశ్చాభిలషితతృప్త్యాదిఫలార్థత్వేన పాకాదిక్రియా తత్కారకం తండులాదితత్ఫలాన్ననిష్పత్త్యాది విశేషవిజ్ఞానాదీని భవంతి తతో హేత్వాదిస్మృతిః తతస్తదనుష్ఠానం తతశ్చ ఫలమిత్యనేన క్రమేణ మిథో హేతుహేతుమత్తయా కల్పనా భవతీత్యర్థః. ప్రకృతాం కల్పనాముపసంహరతి (ఏవమితి.) ౧౬

అనిశ్చితా యథా రజ్జురంధకారే వికల్పితా,

శం—తత్ర జీవకల్పనా సర్వకల్పనామూలమిత్యుక్తం సైవ జీవకల్పనా కింనిమిత్తేతి దృష్టాంతేన ప్రతిపాదయతి యథా లోకే స్వేన రూపేణానిశ్చితా అనవధారితైవమేవేతి రజ్జుర్మందాంధకారే కిం సర్ప ఉదకధారా దండ ఇతి వానేకధా వికల్పితా భవతి పూర్వం స్వరూపనిశ్చయనిమిత్తం యది హి పూర్వమేవ రజ్జుస్స్వరూపేణ నిశ్చితా స్యాత్ న సర్పాదివికల్పోఽభవిష్యత్ స యథా స్వహస్తాంగుళ్యాదిషు ఏష దృష్టాంతః త(ద్వ)ద్ధేతుఫలాదిసంసారధర్మానర్థవిలక్షణతయా స్వేన విశుద్ధవిజ్ఞప్తిమాత్ర

ఆ—ఇదానీం జీవకల్పనానిమిత్తం నిరూపయతి (అనిశ్చితేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యం దర్శయితుం వృత్తం కీర్తయతి (తత్రేతి) పూర్వశ్లోకే ఉక్తమిత్యర్థః జీవకల్పనాయానిత్యత్వాయోగాత్ సనిమిత్తత్వస్య వక్తవ్యత్వాత్ తస్య చ వస్తుత్వే నివృత్త్యనుపపత్తేః అవస్తుత్వే చ నిమిత్తత్వాసిద్ధేర్జీవకల్పనాయా దుర్ఘటత్వాత్తత్కార్యభూతాపి కల్పనా నావకల్పత ఇత్యాశంక్యతే (సైవేతి) ఉత్తరత్వేన శ్లోకాక్షరాణ్యవతార్య వ్యాచష్టే (దృష్టాంతేనేతి) స్వం అసాధారణం రూపం రజ్జుత్వం తేనేతి యావత్ అనవధారితత్వమేవ స్ఫోరయతి (ఏవమేవేతి) రజ్జురేవేయమిత్యనేన ప్రకారేణేత్యర్థః. ఉక్తావధారణరాహిత్యే కారణం సూచయతి (మందేతి) పూర్వం రజ్జుస్వరూపనిశ్చయాత్ప్రాగవస్థాయామిత్యర్థః. సర్పాదికల్పనాయామన్వయవ్యతిరేకసిద్ధముపాదానముపన్యస్యతి (స్వరూపేతి) ఏతదేవ వ్యతిరేకద్వారా వివృణోతి (యదిహీతి) దేవదత్తస్య హస్తాద్యవయవేషు తద్రూపేణైవ నిశ్చితేషు సర్పాదివికల్పో యథా నోపలభ్యతే తథా పురోవర్తిన్యపి రజ్జుస్వరూపేణ నిశ్చితే నాసౌ యుక్తః తథా చ రజ్జ్వజ్ఞానాదేవ స భవతీత్యర్థః. ఉపపాదితం దృష్టాంతమనూద్య దార్ష్టాంతికమభిసందధానశ్చతుర్థపాదార్థమాహ (ఏష ఇతి) హేతుఫలాదీత్యాదిశబ్దేన కర్తృత్వభోక్తృత్వరాగద్వేషాది గృహ్యతే విలక్షణత్వమేవ స్ఫుటయతి (స్వేనేతి) అనారోపితేనేతి యావత్ విజ్ఞప్తేర్విశుద్ధత్వం జన్మాదిరాహిత్యమాకాగాంతరశూన్యత్వం స(త)న్మాత్రత్వం చేత్యర్థః స(త)న్మాత్రత్వమయుక్తం సామాన్యవిశేషా(ష)భావాదిత్యాశంక్యాహ (సత్తేతి) న చ తత్రాన్యదస్తి సుఖమితి మత్వా విశినష్టి (అద్వయేతి) సచ్చిదానందాద్వయాత్మా విద్యావిలసితం ద్వైతమిత్యత్ర ప్రమాణం సూచయతి (ఇత్యేష ఇతి) అద్వైతశ్రుతయస్తావత్తత్రోపలభ్యంతే యత్ర హి ద్వైతమివ భవతీత్యాద్యాశ్చ ద్వైతతత్ప్రతిభాసయోర్మ్న

సర్పధారాదిభిర్భావైస్తద్వదాత్మా వికల్పితః. ౧౭
నిశ్చితాయాం యథా రజ్జ్వాం వికల్పో వినివర్తతే,
రజ్జురేవేతి చాద్వైతం తద్వదాత్మవినిశ్చయః. ౧౮

శం — సత్త్వాద్వయరూపేణానిశ్చితత్వాజ్జీవప్రాణాద్యనంతభావభేదైరాత్మా వికల్పిత ఇత్యేష సర్వోపనిషదాం సిద్ధాంతః. ౧౭

శం—రజ్జురేవేతి నిశ్చయే సర్వవికల్పనివృత్తౌ రజ్జురేవేతి చాద్వైతం యథా తథా నేతి నేతీతి సర్వసంసారధర్మశూన్యప్రతిపాదకశాస్త్రజనితవిజ్ఞానసూర్యాలోకకృతాత్మవినిశ్చయ ఆత్మైవేదం సర్వమపూర్వోఽనపరోఽనంతరోఽబాహ్యః సబాహ్యాభ్యంతరో హ్యజోఽజరోఽమరోఽభయఏక ఏవాద్వయ ఇతి. ౦౮

ఆ—షాత్వమావేదయంత్యః శ్రుతయశ్శ్రూయంతే తేనాద్వైతం తత్త్వం ద్వైతమవిద్యావిజృంభితమితి ప్రమాణసిద్ధమిత్యర్థః. ౧౭

ఆ—అవిద్యాకృతా జీవకల్పనేత్యన్వయముఖేనోక్తం తదేవేదానీం వ్యతిరేకముఖేన దర్శయతి (నిశ్చితాయామితి) (రజ్జురేవేతి) రజ్జ్వాం నిశ్చితాయాం తదజ్ఞాననివృత్తేస్తదుత్థసర్పాదివికల్పః సర్వథా నివర్తతే - రజ్జుమాత్రం చావశిష్యతే తద్వదాత్మని శ్రౌతో నిశ్చయో యదా సంపద్యతే తదా సర్వస్యాత్మావిద్యాకల్పితస్య జీవాదివికల్పస్య వ్యావృత్తేరద్వైతమేవాత్మతత్త్వం పరిశిష్యతే తస్మాదాత్మావిద్యావిజృమ్భితా జీవకల్పనేత్యర్థః. దృష్టాంతభాగం వ్యాచష్టే (రజ్జురితి) తద్వదిత్యాది వ్యాకరోతి (తథేతి) సర్వస్యాపి సంసారాత్మనో ధర్మస్యాత్మన్యారోపితస్యాసత్త్వావేదకం యన్నిషేధశాస్త్రం తేన జనితం విజ్ఞానమేవ సూర్యాలోకః తత్కృతో యోయమాత్మవినిశ్చయః సఏవాద్వితీయశ్శిష్యతే ద్వైతం పునస్సర్వమేవ వ్యావృత్తం భవతీత్యర్థః. ఆత్మవినిశ్చయమేవ విశినష్టి (ఆత్మైవేతి) సర్వమిదమాత్మైవేత్యుక్తేః పూర్ణత్వం తస్యోచ్యతే పూర్వభావినా కారణేన సంస్పర్శశూన్యోఽపూర్వః పశ్చాద్భావినా కార్యేణ సంబంధవిధురోఽనపరః అంతరం ఛిద్రం తచ్ఛూన్యోఽనంతరః చిదేకరసః తస్యైవ ప్రత్యక్త్వమబాహ్యత్వం కార్యకారణాస్పృష్టత్వముభయకల్పనాధిష్ఠానత్వేన తతోఽర్థాంతరత్వాదిత్యాహ (సబాహ్యేతి) విశేషణత్రయం కౌటస్థ్యవ్యవస్థాపనార్థం జన్మాదిసంబంధాభావే కారణమవిద్యాసంబంధరాహిత్యం దర్శయతి (అభయ ఇతి) న ఖల్వవిద్యా తత్ర కారణత్వేన సంబంధమనుభవతి తస్య పూర్ణత్వేన కారణానపేక్షత్వాదిత్యాహ (ఏక ఇతి) ద్వైతాద్వైతవ్యావృత్త్యర్థమవధారణం. నన్వవిద్యాయాః నిరాశ్రయత్వాపత్తేః ఆశ్రయానంతరస్య చాసత్త్వాత్ తత్రైవ సా ప్రవిశతీతి చేత్ సత్యం అవిద్వద్దృష్ట్యా తస్యాస్తత్రప్రవేశేపి వస్తుదృష్ట్యా నాసౌ తస్మిన్ ప్రవేష్టుం ప్రభవతీత్యాహ (అద్వయ ఇతి.) ౧౮

ప్రాణాదిభిరనన్తైశ్చ భావైరేతైర్వికల్పితః,
మాయైషా తస్య దేవస్య యయా(యం)సమ్మోహితస్స్వయమ్.౧౯
ప్రాణ ఇతి ప్రాణవిదో భూతానీతి చ తద్విదః,

శం— యద్యాత్మైక ఏవేతి నిశ్చయః కథం ప్రాణాదిభిరనన్తైర్భావైరేతైస్సంసారలక్షణైర్వికల్పిత ఇతి ఉచ్యతే శృణు మాయైషా తస్యాత్మనో దేవస్య యథా మాయావినా విహితా మాయా గగనమతివిమలం కుసుమితైస్సపలాశైస్తరుభిరాకీర్ణమివ కరోతి తథేయమపి దేవస్య మాయా యయాయం స్వయమపి మోహితో భవతి మమ మాయా దురత్యయేత్యుక్తమ్. ౧౯

శం—ప్రాణః ప్రాజ్ఞో బీజాత్మా తత్కార్యభేదా హీతరే స్థిత్యన్తాః అన్యే చ సర్వే లౌకికాః సర్వప్రాణిపరికల్పితా భేదా రజ్జ్వామివ సర్పాదయః తచ్ఛూన్యే ఆత్మ

ఆ—ఆత్మనోఽద్వితీయత్వే కథమనేకైర్భావైస్తస్య వికల్పితత్వమిత్యభిప్రాయాప్రతిపత్త్యా ప్రత్యవతిష్ఠతే (ప్రాణాదిభిరితి) సిద్ధాన్తీస్వాభిసన్ధిముద్ఘాటయన్నుత్తరమాహ (మాయేతి) చోద్యభాగం విభజతే (యదీతి) ఉత్తరార్ధముత్తరత్వేన వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇతి) మాయామేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) తామేవ మాయాం కార్యద్వారా స్ఫోరయతి (యయేతి) యథా లౌకికో మోహితః మోహపరవశో దృశ్యతే తథాఽయమాత్మా స్వయమేవ మాయాసంబన్ధాన్మోహితో భవతి అతో మోహద్వారా ఆత్మన్యేవ మాయాధిగతిరిత్యర్థః. మాయాయా మోహహేతుత్వం భగవతాపి సూచితమిత్యాహ (మమేతి) ౧౯

ఆ—కే తే ప్రాణాదయోఽనన్తా భావాః యైరాత్మా వికల్ప్యతే మాయయేత్యపేక్షాయాం ప్రాణాదివికల్పనాముదాహరతి (ప్రాణ ఇతి) ప్రాణః హిరణ్యగర్భః తటస్థేశ్వరో వా స జగతో హేతురితి ప్రాణవిదః హైరణ్యగర్భాద్యా వైశేషికాదయశ్చ కల్పయన్తి తదిదం కల్పనామాత్రం స్వతన్త్రస్య హిరణ్యగర్భస్య సర్వజగద్ధేతుత్వే మానాభావాత్ పౌరుషేయాగమస్యాపౌరుషేయశ్రుతివిరోధే స్వార్థే మానత్వాయోగాత్ తటస్థేశ్వరవాదస్య చ ప్రమాణయుక్తివిహీనస్య ప్రతిపత్తుమశక్యత్వాదిత్యర్థః. కల్పనాన్తరం దర్శయతి (భూతానీతి చేతి) పృథివ్యప్తేజోవాయవస్తత్త్వాని తాని చ చత్వారి భూతాని జగత్కారణానీతి లోకాయతికాః తదపి కల్పనామాత్రం న హి భూతాని స్వతస్సిద్ధాని జడత్వవిరోధాత్ నాపి పరతస్సిద్ధాని స్వగుణస్య చైతన్యస్య స్వగ్రాహకత్వాయోగాద్వహ్నిగతౌష్ణ్యస్య వహ్నివిషయత్వాదర్శనాత్ అతో భూతాని జగత్కర్తౄణీతి కల్పనైవేత్యర్థః. సత్త్వరజస్తమాంసి త్రయో గుణాః

గుణా ఇతి గుణవిదస్తత్త్వానీతి చ తద్విదః. ౨౦

పాదా ఇతి పాదవిదో విషయా ఇతి తద్విదః,
లోకా ఇతి లోకవిదో దేవా ఇతి చ తద్విదః. ౨౧

శం— న్యాత్మస్వరూపానిశ్చయహేతోరవిద్యయా కల్పితా ఇతి పిండీకృతోర్థః ప్రాణాదిశ్లోకానాం ప్రత్యేకం పదార్థవ్యాఖ్యానే ఫల్గుప్రయోజనత్వాద్యత్నో న కృతః. ౨౦—౨౮

ఆ—సామ్యేనావస్థితాః జగతో మహదాదిలక్షణస్య కారణమితి సాంఖ్యాః తదపి కల్పనామాత్రం సామ్యేన స్థితానాం కారణత్వే ప్రళయాభావ ప్రసంగాత్ వైషమ్య భజనస్య చ నిర్హేతుకత్వే సదా తదాపాతాత్ సహేతుకత్వే హేతోర్నిత్యత్వే ప్రాచీనదోషానుషంగాత్ అనిత్యత్వే హేత్వంతరాపేక్షాయామనవస్థానాదిత్యాహ (గుణా ఇతీతి) కల్పనాంతరమాహ (తత్త్వానీతి చేతి) ఆత్మా అవిద్యాశివ ఇతి సక్షేపత స్త్రీణి తత్త్వాని సర్వజగత్ప్రవర్తకానీతి శైవా మన్యంతే తదపి కల్పనామాత్రం ఆత్మనో భిన్నత్వే శివస్య ఘటాదితుల్యత్వప్రసంగాదభిన్నత్వే తత్త్వానాం త్రిత్వవ్యాఘాతా దిత్యర్థః. ౨౦

ఆ—ఏకస్యాత్మనో విశ్వాదయః పాదాస్సర్వవ్యవహారహేతవో భవంతీత్యపి కల్పనామాత్రం నిరంశస్యాత్మనోంశభేదానుపపత్తేరిత్యాహ (పాదా ఇతీతి) వాత్స్యాయనప్రభృతీనాం కల్పనాం కథయతి (విషయా ఇతీతి) శబ్దాదయో విషయాః భూయో భూయో భుజ్యమానాస్తత్త్వమితి విభ్రమమాత్రం 'విషస్య విషయాణాం చ దూరమత్యంతమంతరం, ఉపభుక్తం విషం హంతి విషయాస్స్మరణాద'పీతి విషయానుః సంధానస్య నిందితత్వాత్తేషాం పారమార్థికతత్త్వభావానుపపత్తేరిత్యర్థః. భూర్భువస్స్వరితి త్రయో లోకా వస్తుభూతాస్సంతీతి పౌరాణికాః తదపి కల్పనామాత్రం స్థానభేదేన త్రిత్వే తదానంత్యస్య దురుత్తరత్వాత్స్వతంత్రస్య చాసిద్ధత్వాదిత్యాహ (లోకా ఇతీతి) అగ్నీంద్రాదయో దేవాస్తత్ఫలదాతారః నేశ్వరస్తథేతి దేవతాకాండీయాః తదపి కల్పనామాత్రం అస్మదాదిప్రయత్నమపేక్ష్య ఫలదాతృత్వే తేషాం భృత్యేభ్యోఽవిశేషభావప్రసంగాత్ స్వాతంత్ర్యేణోపకారకత్వే తదారాధనవైయర్థ్యాత్ తద్భక్తానామపి విప్రతిపత్తిదర్శనాత్ తత్ప్రసాదస్యాకించిత్కరత్వాదిత్యాహ (దేవా ఇతి చేతి.) ౨౧

వేదా ఇతి చ వేదవిదో యజ్ఞా ఇతి చ తద్విదః,
భోక్తేతి చ భోక్తృవిదో భోజ్యమితి చ తద్విదః. ౨౩

సూక్ష్మ ఇతి సూక్ష్మవిదః స్థూల ఇతి చ తద్విదః,
మూర్త ఇతి మూర్తవిదో అమూర్త ఇతి చ తద్విదః. ౨౪

ఆ—ఋగ్వేదాదయో వేదాః చత్వారస్తత్త్వానీతి పాఠకా వదంతి తద కల్పనామాత్రం న హి వేదా లౌకికవర్ణవ్యతిరిక్తా దృశ్యంతే క్రమవతామేవ వర్ణానాం వేదశబ్దవాచ్యత్వాంగీకారాత్ క్రమశోచ్చారణోపలబ్ధ్యోరన్యతరగతో వర్ణేష్వారో ప్యతే తథా చ తథావిధక్రమవతాం వర్ణానామారోపితరూపేణ వేదశబ్దవాచ్యతా త్కృతో వేదానాం పరమార్థతేత్యాహ (వేదా ఇతి) జ్యోతిష్టోమాదయో యజ్ఞ వస్తుభూతా భవంతీతి బోధాయనప్రభృతయో యాజ్ఞికా మన్యన్తే తదపి భ్రాంతి మాత్రం యజ్ఞం వ్యాఖ్యాస్యామో ద్రవ్యం దేవతాత్యాగ ఇత్యత్రైకైకస్మిన్యజ్ఞవిజ్ఞాన భావాత్సముదాయస్య చావస్తుత్వాదిత్యాహ (యజ్ఞా ఇతి చేతి) భోక్తైవాత్మా కర్తేతి సాంఖ్యాః తత్ర భోగో యది విక్రియా స్వీక్రియతే తర్హి కథం నానిత త్వాదిప్రసంగః స్వభావత్వే సదా స్యాదితి విషయసన్నిధౌ భోక్తృత్వం భ్రాన్తిరే త్యాహ (భోక్తేతి చేతి) సూపకారాస్తు భోజ్యం వస్త్వితి ప్రతిజానతే తదపి మధురాదిరసవ్యంజనాదేస్తద్దైవాన్యథాత్వదర్శనాదేకరూపాప్యసంభవాదిత్యాహ (భోజ మితి చేతి.) ౨.

ఆ—ఆత్మా సూక్ష్మోఽణుపరిమాణస్స్యాదితి కేచిత్ తన్న యుగపదశేషశరీ వ్యాపివేదనానుసంధానాసిద్ధేరిత్యాహ (సూక్ష్మ ఇతీతి) స్థూలో దేహోఽహంప్రత్యయ దాత్మేతి లోకాయతభేదః తచ్చ న మృతసుషుప్తయోరపి సంఘాతావిశేషాచ్చైతన ప్రసంగాత్ ఏకైకస్య చ భూతస్య చైతన్యాదర్శనాత్. సంఘాతస్య చావస్తుత్వా త్యాహ (స్థూల ఇతి చేతి) మూర్తః త్రిశూలాదిధారీ మహేశ్వరశ్చక్రాదిధారీ వ పరమార్థో భవతీత్యాగమికాః తదపి భ్రాంతిమాత్రం అస్మదాదిశరీరవత్తస్యాపి శరీరస పాంచభౌతికత్వాత్ లీలోవిగ్రహకల్పనం చ విగ్రహాభావే లీలాభావాదయు మిత్యాహ (మూర్త ఇతి) అమూర్తః సర్వాకారశూన్యో నిస్స్వభావః పరమార్థ ఇ శూన్యవాదినః తదపి కల్పనామాత్రం పరమార్థో నిస్స్వభావశ్చేతి వ్యాఘాతాదిత్యాహ (అమూర్త ఇతి చేతి.) ౨

కాల ఇతి కాలవిదో దిశ ఇతి చ తద్విదః,
వాదా ఇతి వాదవిదో భువనానీతి తద్విదః. ౨౮
మన ఇతి మనోవిదో బుద్ధిరితి చ తద్విదః,
చిత్తమితి చిత్తవిదో ధర్మాధర్మౌ చ తద్విదః. ౨౯
పంచవింశక ఇత్యేకే షడ్వింశ ఇతి చాపరే,

ఆ—కాలః పరమార్థ ఇతి జ్యోతిర్విదః తచ్చ న కాలైక్యే ముహూర్తాది వ్యవహారాయోగాత్ తన్నానాత్వేపి న స్వాతంత్ర్యం అన్యవిషయత్వేన ప్రతీతేః ఉదయకాల ఇత్యాదినా క్రియాధర్మత్వేన ప్రతీతేః స్ఫుటత్వాత్ న చా(చ)క్రియాధర్మత్వం కాలేపి తదుత్పత్తిదర్శనాత్ అన్యథా కాలానవచ్ఛిన్నత్వేన క్రియానిత్యత్వాపాతాదిత్యాహ (కాల ఇతీతి) స్వరోదయవిధిస్తు దిశః పరమార్థా ఇత్యాహుః తదపి భ్రాంతిమాత్రం తద్విదామపి పరాజయదర్శనాదిత్యాహ (దిశ ఇతి చేతి) ధాతువాదో మంత్రవాదశ్చేత్యాదయో వాదా వస్తుభూతా భవంతీతి కేచిత్ తదపి కల్పనామాత్రం తామ్రాదిస్వభావే స్థితే నష్టే చ కనకాదిస్వభావాసంభవాత్ మంత్రవాదేపి కాలదష్టో న జీవతి అకాలదష్టః స్వయమేవోత్థాస్యతీత్యభ్యుపగమాద్వ్యామోహమాత్రమిత్యాహ (వాదా ఇతీతి) భువనాని చతుర్దశ వస్తూనీతి భువనకోశవిదః తదపి కల్పనామాత్రం తేషామదృష్టత్వాత్ న చ తేభ్యస్తద్దర్శనం తేషాం మిథో విప్రపత్తిదర్శనాదిత్యాహ (భువనానీతి.) ౨౮

ఆ—మన ఏవాత్మేతి లోకాయతభేదః తదపి భ్రాంతిమాత్రం తస్య స్వాతంత్ర్యే క్లేశప్రాప్త్యనుపపత్తేః అస్వాతంత్ర్యే చ ఘటవదనాత్మత్వాత్కరణత్వాచ్చ దీపవదాత్మత్వాయోగాదిత్యాహ (మన ఇతి) బుద్ధిరేవాత్మేతి బౌద్ధాః తేషామపి భ్రాంతిమాత్రమేవ తత్సుషుప్తేవ్యభిచారాద్వేద్యస్య చ ఘటవదతిరిక్తవేద్యత్వాదిత్యాహ (బుద్ధిరితి) చిత్తమేవ బాహ్యాకారశూన్యం విజ్ఞానం తదేవాత్మేత్యపరే. తత్రాపి ప్రాగుక్తన్యాయావిశేషాత్తుల్యం భ్రాంతిత్వమిత్యాహ (చిత్తమితి) ధర్మాధర్మౌ విధినిషేధచోదనాగమ్యౌ పరమార్థావితి మీమాంసకాః తదపి కల్పనామాత్రం దేశకాలాదిషు ధర్మాధర్మయోర్విప్రతిపత్తిదర్శనాదిత్యాహ (ధర్మేతి.) ౨౯

ఆ—ప్రధానం మూలప్రకృతిః మహదహంకారతన్మాత్రాణీతి సప్తప్రకృతివికృతయః పంచ జ్ఞానేంద్రియాణి పంచ కర్మేంద్రియాణి పంచ విషయాః మనశ్చైకమితి షోడశ వికారాః పురుషస్తు దృశిస్వభావ ఇతి పంచవింశతిసంఖ్యాకః ప్రపంచో వస్త్వితి సాంఖ్యాః తచ్చ కల్పనామాత్రం పంచవింశతివిశేషణస్యావ్యావర్తకత్వే

ఏకత్రింశక ఇత్యాహురనంత ఇతి చాపరే. ౨౬
లోకాన్ లోకవిదః ప్రాహురాశ్రమా ఇతి తద్విదః,
స్త్రీపుంనపుంసకం లైంగాః పరాపరమథాపరే. ౨౭
సృష్టిరితి సృష్టివిదో లయ ఇతి చ తద్విదః,

ఆ—వైయర్థ్యాత్ వ్యావర్తకత్వే చ వ్యావర్త్యప్రమిత్యప్రమిత్యోరనుపపత్తేరిత్యాహ (పంచవింశక ఇతి) పాతంజలాః పునరీశ్వరమధికం పశ్యంతః షడ్వింశతిపదార్థా ఇతి(వి) కల్పయంతి తదయుక్తం ఈశ్వరస్య పురుషాంతర్భావాదధికత్వానుపపత్తేః అనంతర్భావే చ ఘటవదనీశ్వరత్వప్రసంగాదిత్యాహ (షడ్వింశ ఇతి చేతి) పాశుపతాస్తు రాగా విద్యా నియతి కాలకలామాయాధికాస్తపి వైకత్రింశత్పదార్థా ఇతి బ్రువతే తన్న క్లేశత్వేపి రాగావిద్యయో రవాంతరభేదవదస్మితాదేరపి తద్భిన్నత్వేన సంఖ్యాతిరేకాత్ తస్య రాగోపలక్షితత్వే(న)తస్యాప్యవిద్యోపలక్షితత్వేన చ (న్యూన) శూన్యతాపాతాత్ అవిద్యామాయయోశ్చైకత్వాదవాంతరభేదే చ నియతావపి తదుపపత్తేః సంఖ్యాతిరేకతాదవస్థ్యం కాలకలాసు చ తత్ప్రసిద్ధేరిత్యాహ (ఏకత్రింశక ఇతి) అనంతః పదార్థభేదః న నియతోస్తీతి కేచిత్ తదపి న- వాదినాం వివాదదర్శనాత్ వివాదస్య చాజ్ఞానమూలకత్వాదిత్యాహ (అనంత ఇతీతి.) ౨౬

ఆ—లోకానురంజనమేవ తత్త్వమితి లౌకికాః తదపి విభ్రమమాత్రం లోకస్య భిన్నరుచిత్వాత్తదనురంజనస్యేశ్వరేణాపి కర్తుమశక్యత్వాదిత్యాహ (లోకానితి) దక్షప్రభృతయస్త్వాశ్రమాః పరమార్థా ఇతి సమర్థయంతే తదసత్ వేషస్యాశ్రమశబ్దార్థత్వే శూద్రాదేరపి ప్రసంగాజ్జాతేశ్చ దుర్వివేచ(న)త్వాత్తన్మూలస్యాశ్రమస్య దర్శయితుమశక్యత్వాత్సంస్కారస్య చ దేహసమవాయిత్వే పారలౌకికత్వాయోగాదసంగే చాత్మని తదసమవాయాదిత్యాహ—(ఆశ్రమా ఇతీతి) వైయాకరణాస్తు స్త్రీపుంనపుంసకం శబ్దజాతం తత్వమితి వర్ణయన్తి తదప్యయుక్తం స్త్ర్యాదేశ్శబ్దస్వభావత్వే సర్వాదీనాం త్రిలింగత్వాయోగా,దేకస్యానేకస్వభావత్వాసంభవాదౌపాధికధర్మత్వే చ తస్యావస్తుత్వ ప్రసంగాదిత్యాహ (స్త్రీపుంనపుంసకమితి) ద్వే బ్రహ్మణీ వేదితవ్యే పరం చాపరం చేతి కేచిత్ తచ్చ న పరిచ్ఛేదే క్వచిదపి బ్రహ్మత్వాయోగాత్ వస్తుతోఽపరిచ్ఛిన్నస్య తద్భావాదిత్యాహ (పరాపరమితి.) ౨

ఆ—సృష్టిర్వా లయో వా స్థితిర్వా తత్త్వమితి పౌరాణికాః తదపి కల్పనాతోఽసతశ్చోత్పత్త్యాద్యభావస్య వక్ష్యమాణత్వాదితి మత్వాహ (సృష్టిరితి) ద్యోతకకల్పనా(నామ)ధిష్ఠానం సూచయతి (సర్వే చేతి) ఉదాహృ

స్థితిరితి స్థితివిదః సర్వే చేహ తు సర్వదా. ౨౮

యం భావం దర్శయేద్యస్య తం భావం స తు పశ్యతి,
తం చావతి స భూత్వాసౌ తద్గ్రహస్సముపైతి తమ్ ౨౯

ఏతైరేషో పృథగ్భావైః పృథగేవేతి లక్షితః,

శం—కిం బహునా ప్రాణాదీనామన్యతమముక్తమనుక్తం వాన్యం యం భావం పదార్థం దర్శయేద్యస్యాచార్యోఽన్యో వాఽ(క్న)ప్తఇదమేవ తత్త్వమితి న తం భావమాత్మభూతం పశ్యత్యయమహమితి వా మమేతి వా తం చ ద్రష్టారం స భావో ఽవతి యో దర్శితో భావః అసౌ స భూత్వా రక్షతి స్వేనాత్మనా సర్వతో నిరుణద్ధి తస్మిన్ గ్రహస్తద్గ్రహః తదభినివేశః ఇదమేవ తత్త్వమితి స తం గ్రహీతారముపైతి తస్యాత్మభావం నిగచ్ఛతీత్యర్థః. ౨౯

శం—ఏతైః ప్రాణాదిభిరాత్మనోఽపృథగ్భూతైరపృథగ్భావై రేషః ఆత్మా రజ్జురివ

అనుదాహృతాశ్చ కల్పనాభేదా యావంతో విద్యంతే తే సర్వేపి ప్రకృతాత్మన్యేవ కల్పనావస్థాయాం కల్ప్యంతే నాత్మనః కల్పితత్వం సర్వస్య కల్పితత్వేనాధిష్ఠానత్వా యోగాదిత్యర్థః. ప్రాణాదిశ్లోకేషు ప్రాణశబ్దార్థమాహ (ప్రాణ ఇతి) తస్యైవ బీజాత్మనో వికారవిశేషత్వాదితరేషాం న తతోఽత్యంతభిన్నతేత్యాహ—(తత్కార్యేతి) అంతిమప దార్థం స్ఫుటయతి (అన్యఇతి) కులధర్మో గ్రామధర్మో దేశధర్మశ్చేత్యేతే సర్వశబ్దేన గృహ్యంతే తేషామాత్మని తదజ్ఞానాదేవ కల్పితత్వం సదృష్టాంతం స్పష్టయతి (రజ్జ్వా మితి) ఆత్మనోఽధిష్ఠానయోగ్యతార్థం కల్పనాశూన్యత్వమాహ (తచ్ఛూన్య ఇతి) కిమితి సముదాయార్థశ్లోకానాముచ్యతే శ్లోకాంతరేష్వివ ప్రత్యేకం పదార్థవ్యాఖ్యానమే తేషు కిం న స్యాదిత్యాశంక్యాహ (ప్రత్యేకమితి.) ౨౮

ఆ—లౌకికానాం పరీక్షకాణాం చ కతిపయకల్పనాభేదానుదాహృత్యానంతత్వాదశేషతస్తేషామిహోదాహర్తుమశక్యత్వం దృష్ట్వా సంక్షేపమాత్రమాచష్టే (యం భావమితి) పాదత్రయం విభజతే (కిం బహునేత్యాదినా) తమేవ భావం విశినష్టి (యో దర్శిత ఇతి) స కథం ద్రష్టారం రక్షతీత్యపేక్షాయామాహ—(అసావితి) సాధకపురుషతాదాత్మ్యమాపద్యేత్యర్థః. రక్షణప్రకారం ప్రకటయతి (స్వేనేతి) సాక్షాదసాధారణరూపత్వేన తత్రైవ నిష్ఠామాప(పా)ద్య తతోఽన్యత్ర ప్రవృత్తిముపాసకస్య నివారయతీత్యర్థః. చతుర్థపాదం వ్యాచష్టే (తస్మిన్నితి) ఏతేనాన్యత్ర ప్రవృత్తినిరోధే హేతురుక్తః. ౨౯

ఆ—తర్హి ప్రాణాదీనామాత్మత్వం ప్రాప్తమిత్యాశంక్య కల్పితానామధిష్ఠానాతి

ఏవం యో వేదతత్త్వేన కల్పయేత్సోఽవిశంకితః. 3(

స్వప్నమాయే యథా దృష్టే గంధర్వనగరం యథా,

శం—సర్పాదివికల్పనారూపైః పృథగేవేతి లక్షితోఽభిలక్షితో(నిశ్చితో)మూఢై రిత్యర్థ వివేకినాం తు రజ్జ్వామివ కల్పితాస్సర్పాదయో నాత్మవ్యతిరేకేణ ప్రాణాదయస్సం త్యభిప్రాయః. ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి శ్రుతేః ఏవం ఆత్మవ్యతిరేకేణాసత్త్వ రజ్జుసర్పవదాత్మని కల్పితానామాత్మానం చ కేవలం నిర్వికల్పం యో వేద తత్త్వే శ్రుతితో యుక్తితశ్చ సోఽవిశంకితో వేదార్థం విభాగతః కల్ప యేత్ కల్పయ త్యర్థః. ఇదమేవం పరం వాక్యం అదోఽన్యపరమితి వ హ్యానధ్యాత్మవిద్వేదాన్ జ్ఞాతు శక్నోతి తత్త్వతః న(హ్యనధ్యా)హ్యేవానాత్మవిత్క(శ్చిత్క్రి)యాఫలముపాశ్నుత ఇ హి మానవం వచనమ్. 3

శం—యదేతద్ద్వైతస్యాసత్త్వముక్తం యుక్తితః త(దేత)ద్వేదాంతప్రమ ణాపగతమిత్యాహ స్వప్నశ్చ మాయా చ స్వప్నమాయే అసద్వస్త్వాత్మికే సత్యోసద

ఆ— రేకేణావస్తుత్వాన్నైవమిత్యాహ (ఏతైరితి) ఉక్తజ్ఞానస్తుత్యర్థమాహ (ఏవమితి పూర్వార్థం వ్యాకరోతి (ఏతైరితి) కల్పితానామధిష్ఠానాతిరేకేణ సత్తాస్ఫురణయోరభా వాత్తద్ద్వారేణాత్మని భేదదర్శనమవివేకినామస్తు తదన్యేషాం కథముపలబ్ధిరిత్యాశంక్యాహ (వివేకినాం త్వితి) ప్రాణాదీనామాత్మాతిరేకేణాసత్త్వే ప్రమాణమాహ (ఇదమితి ఉత్తరార్ధం యోజయతి (ఏవమితి) తత్త్వేనాత్మవేదనోపాయం సూచయతి (తత్త్వే నేతి) స్వప్నదృశ్యవజ్జాగ్రద్దృశ్యానాం మిథ్యాత్వసాధకో దృశ్యత్వాదిహేతుర్ యుక్తిరిత్యుచ్యతే యథోక్తవిజ్ఞానవాన్వేద కిం కరో న భవతి కింతు స యం వేదార్థ బ్రూతే స ఏవ వేదార్థో భవతీత్యర్థః. విభాగతో వేదార్థవ్యాఖ్యానమభినయతి (ఇ మితి) జ్ఞానకాండం సాక్షాదద్వైతవస్తుపరం కర్మకాండం తు సాధ్యసాధనసంబం బోధనద్వారా పరంపరయా తస్మిన్ పర్యవసితం 'సర్వే వేదా యత్పదమామనంతీ శ్రుతేరిత్యర్థః. ఆత్మవిదో వేదార్థవిత్త్వముక్తం వ్యనక్తి (న హీతి) తదేవ హి వేదా తత్త్వం యత్ప్రత్యగాత్మస్వరూపం అతశ్చాధ్యాత్మవిదేవ యాథాత్మ్యేన తత్త్వజ్ఞా ప్రభవతీత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే స్మృతిముదాహరతి (న హీతి) క్రియాశబ్దేన ప్రమా ముచ్యతే తత్ఫలం తత్త్వజ్ఞానం అగ్నిహోత్రాదిక్రియాయాశ్చ శుద్ధిద్వారా తస్మి పర్యవసానాదిత్యర్థః. 3

ఆ—యాభిర్యుక్తిభిరస్మిన్ ప్రకరణే ద్వైతస్య మిథ్యాత్వం కథ్యతే తాసా కత్వాదనాభాసత్వమవసేయమిత్యాహ(స్వప్నేతి) శ్లోకస్య తాత్పర

తథా విశ్వమిదం దృష్టం వేదాంతేషు విచక్షణైః. ౩౧
న నిరోధో న చోత్పత్తిర్న బద్ధో న చ సాధకః,

శం—స్వాత్మికే ఇవ లక్ష్యతే అవివేకిభిః యథా చ ప్రసారితపణ్యాపణగృహప్రాసాద స్త్రీపుంజనపదవ్యవహారాకీర్ణమివ గంధర్వనగరం దృశ్యమానమేవ సదకస్మాదభావతాం గతం దృష్టం యథా చ స్వప్నమాయే దృష్టే అసద్రూపే తథా విశ్వమిదం ద్వైతం సమస్తమసద్దృష్టం క్వేత్యాహ వేదాంతేషు 'నేహ నానాస్తి కించన ఇంద్రో మాయాభిః ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్ బ్రహ్మైవేదమగ్ర ఆసీత్ ద్వితీయాద్వై భయం భవతి న తు తద్ద్వితీయమస్తి యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూ'దిత్యాదిషు విచక్షణైః నిపుణతర వస్తుదర్శిభిరేభిః పండితైరిత్యర్థః. 'తమశ్శ్వభ్రనిభం దృష్టం వర్షబుద్బుదసన్నిభమ్, నాశప్రాయం సుఖాద్ధీనం నాశోత్తరమభావగ'మితి హి వ్యాసస్మృతిః. ౩౧

శం—ప్రకరణార్థోపసంహారార్థోయం శ్లోకః యదా వితథం ద్వైతమాత్మైవైకః పరమార్థతస్సన్ తదేదం నిష్పన్నం భవతి సర్వోయం లౌకికో వైదికశ్చ వ్యవహారోఽవిద్యావిషయ ఏవేతి తదా న నిరోధః నిరోధనం నిరోధః ప్రలయః ఉత్పత్తిః

ఆ—ర్థమాహ (యదేతద్ద్వైతస్యేతి) అసత్త్వే సద్వత్ప్రతిభానం కథమిత్యాశంక్య శ్లోకాక్షరాణి వ్యాచష్టే (స్వప్నశ్చేతి) ప్రసారితాని తత్ర తత్ర ప్రకటతాం ప్రాపితాని పణ్యాని క్రయవిక్రయద్రవ్యాణి యేషామాపణేషు హట్టేషు తే ప్రసారితపణ్యాపణాః తే చ గృహాశ్చ ప్రాసాదాశ్చ స్త్రీపుంజనపదాశ్చ ఏతేషాం వ్యవహారాః తైరాకీర్ణమితి యోజనా. దృష్టాంతత్రయమనూద్య దార్ష్టాంతికమాహ (యథా చేతి) గంధర్వనగరాకారశ్చకారార్థః 'నేహ నానాస్తికించనే'త్యాదయో వేదాంతాః ద్వైతస్య వస్తుతోఽసత్త్వే స్మృతిమపి దర్శయతి (తమ ఇతి) తమసి మందాంధకారే రజ్జ్వామధిష్ఠానే భూచ్ఛిద్రమితి యద్భ్రాంత్యా భాతి తన్నిభం తత్తుల్యం వివేకిభిర్విశ్వం దృష్టం తచ్చాతీవ చంచలమాలక్షితం నాశప్రాయం వర్తమానకాలేపి తద్యోగ్యతాసత్త్వాత్. న చ ద్వైతం కదాచిదపి సుఖకరముపలభ్యతే దుఃఖాక్రాంతం తు దృశ్యతే తచ్చ నాశగ్రస్తం నాశాదూర్ధ్వమప్యసత్త్వమేవ గచ్ఛతి న తర్హి తస్య పరమార్థత్వం ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ౩౧

ఆ—ప్రమాణయుక్తిభ్యాం ద్వైతమిథ్యాత్వప్రసాధనేనాద్వైతమేవ పారమార్థికమితి స్థితే నిర్ధారితమర్థం సంగృహ్ణాతి (నేత్యాదినా) శ్లోకస్య తాత్పర్యార్థమాహ (ప్రకరణేతి) కోసౌ ప్రకరణార్థః తస్య వా సంగ్రహే కిం సిద్ధ్యతి తదాహ

శం—జననం బద్ధః సంసారీ జీవః సాధకః సాధనవాన్మోక్షస్య ముముక్షుః మోచన
ముక్తః విముక్తబంధః ఉత్పత్తిప్రలయయోరభావాద్బద్ధాదయో న సంతీత్యేషా పర
ర్థతా కథముత్పత్తిప్రలయయోరభావ ఇతి ఉచ్యతే ద్వైతస్యాసత్త్వాత్ 'య
హి ద్వైతమివ భవతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి ఆత్మైవేదంసర్వం బ్రహ్మైవేదం స
ఏకమేవాద్వితీయం ఇదం సర్వం యదయమాత్మే'త్యాదినా శ్రుతిభ్యో ద్వైత
సత్త్వం సిద్ధం సతో హ్యుత్పత్తిః ప్రలయో వా స్యాత్ నాసతశ్శశవిషాణా
నాప్యద్వైతముత్పద్యతే లీయతే వా అద్వయం చోత్పత్తిప్రలయవచ్చేతి వి
షిద్ధం యస్తు పునర్ద్వైతసంవ్యవహారః సరజ్జుసర్పవదాత్మని ప్రాణాదిలక్షణః క
ఇత్యుక్తం న హి మనోవికల్పనాయాః రజ్జుసర్పాదిలక్షణాయాః రజ్జ్వాం ప్ర
ఉత్పత్తిర్వా న చ మనసి రజ్జుసర్పస్యోత్పత్తిః ప్రలయో వా న చోభయతో
తథా మానసత్వావిశేషాద్ద్వైతస్య న హి నియతే మనసి సుషుప్తే వాద్వైతం గృహ

ఆ— (యదేతి) వ్యవహారమాత్రస్యావిద్యావిషయత్వేపి కిం స్యాదితి చేత్ తద
(తదేతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (ఉత్పత్తీతి) ఉక్తమేవార్థం ప్రశ్నప్రతివచనాభ
ప్రపంచయతి (కథమిత్యాదినా) ద్వైతాసత్త్వం శ్రుత్యవష్టమ్భేన స్పష్టయతి (య
హీతి) ద్వైతస్యాసత్త్వే కథముత్పత్తిప్రళయౌ న స్యాతామిత్యాశంక్య కిం ద్వై
తా కింవాఽద్వైతస్యేతి ఆద్యం వికల్పం దూషయతి సతోహీతి. ద్వితీయం ప్రత్యా
(నాపీతి) వ్యావహారికద్వైతాంగీకారాత్తస్యైవోత్పత్తిప్రలయావిత్యాశంక్యాహ
స్త్వితి) విమతస్తత్త్వతో నోత్పత్తిప్రలయవాన్ కల్పితత్వాత్ రజ్జుసర్పవదిత
దృష్టాంతాసిద్ధిమాశంక్య రజ్జుసర్పస్య రజ్జ్వాముత్పత్తిప్రలయౌ మనసి వా ద్వయో
వికల్ప్య ప్రథమం ప్రత్యాహ (న హీతి) రజ్జుం పశ్యతాం సర్వేషాముపలబ్ధిప్రస
దిత్యర్థః. ద్వితీయం దూషయతి (న చేతి) బహిరుపలబ్ధివిరోధాదిత్యర్థః. తృతీ
నిరస్యతి (న చేతి) ఉభయతః మనోరజ్జులక్షణేన రజ్జుసర్పస్యోత్పత్తిప్రలయౌ య
ద్వయాధార(త్వానులంభా) త్వోపలంభప్రసంగాదిత్యర్థః. రజ్జుసర్పవద్ద్వైతస్య
సత్వావిశేషాన్న తత్త్వతో జన్మవినాశౌ దర్శయితుం శక్యావితి దార్ష్టాంతికః
(తథేతి) ద్వైతస్య న కుతశ్చిత్తాత్త్వికౌ జన్మవినాశావితి శేషః. మానసత్వాసిద్ధిః
క్యాహ (న హీతి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ద్వైతం మనోవికల్పనామాత్రమితి
యతి (అత ఇతి) న చ మనోద్వైతస్య దర్శనమాత్రే నిమిత్తమితి యుక్తం
సిద్ధస్యాజ్ఞాతసత్త్వాయాం ప్రమాణాభావాదిత్యభిప్రేత్య ప్రకృతముపసంహరతి (తస

శం—అతో మనోవికల్పనామాత్రం ద్వైతమితి సిద్ధం తస్మాత్సూక్తం ద్వైతస్యాసత్త్వా
న్నిరోధాద్యభావః పరమార్థతేతి. యద్యేవం ద్వైతాభావే శాస్త్రవ్యాపారః నాద్వైతే
విరోధాత్ తథా చ సత్యద్వైతస్య వస్తుత్వే ప్రమాణాభావాత్ శూన్యవాదప్రసంగః
ద్వైతస్య చాభావాత్ న రజ్జుసర్పాదివికల్పనాయా నిరాస్పదత్వానుపపత్తిరితి ప్రత్యు
క్తమేతత్ కథముజ్జీవయసీతి ఆహ రజ్జురపి సర్పవికల్పస్యాస్పదభూతా కల్పితైవేతి
దృష్టాంతానుపపత్తిః న వికల్పనాక్షయేఽవికల్పితస్యావికల్పితత్వాదేవ సత్త్వోపపత్తేః
రజ్జుసర్పవదసత్త్వమితి చేత్ న ఏకాంతేనావికల్పితత్వాత్ అవికల్పితరజ్జ్వంశవత్త్వాత్ప్రా
క్సర్పాభావవిజ్ఞానాత్ వికల్పయితుశ్చ ప్రాగ్వికల్పనోత్పత్తేః సిద్ధత్వాభ్యుపగమాదేవా
సత్త్వానుపపత్తిః కదం పునస్స్వరూపే వ్యాపారాభావే శాస్త్రస్య ద్వైతవిజ్ఞాననివర్త
కత్వం నైష దోషః రజ్జ్వాం సర్పాదివదాత్మని ద్వైతస్యావిద్యాధ్యస్తత్వాత్ కథం

ఆ—నిరోధాద్యభావస్య పరమార్థత్వే తత్రైవ శాస్త్రవ్యాపారాదద్వైతే తదవ్యాపా
రాదభావబోధనే వ్యాపృత(స)స్య భావబోధనే వ్యాపారనిరోధాదద్వైతమప్రామాణికం
ప్రాప్తమితి శంకతే (యద్యేవమితి) అద్వైతస్య ప్రామాణికత్వాభావే కిం స్యాదిత్యాశం
క్యాహ—(తథా చేతి) అద్వైతస్యాప్రామాణికత్వేపి కుతశ్శూన్యవాదః ద్వైతస్య సత్త్వా
దిత్యాశంక్యాహ—(ద్వైతస్యేతి) నాప్రామాణికశూన్యవాదో యుక్తః. యథా రజ్జ్వా
మారోపితసర్పాదేః రజ్జురధిష్ఠానం న హి నిరధిష్ఠానో భ్రమోఽస్తి తథాద్వైతకల్ప
నాయా నిరధిష్ఠానత్వాయోగాత్తదధిష్ఠానత్వేనాద్వైతమాస్థేయమిత్యోంకారప్రకరణే
పరిహృతమేతచ్చోద్యం కథముద్భావయసీతి సిద్ధాంతవాద్యాహ—(నేత్యాదినా) తత్ర
శూన్యవాదీ స్వమతానుసారేణ దృష్టాంతాసంప్రతిపత్త్యా చోదయతి (ఆహేతి)
స్వమతసమ్మతస్యైవ దృష్టాంతతేత్యనియమాత్ ప్రసిద్ధిమాత్రేణ పరప్రతిబోధనసంభవాత్
భ్రమబాధే పరిశిష్యమాణస్యావధేస్సత్యతాయా రజ్జ్వాదౌ దృష్టత్వాత్ ద్వైతభ్రమ
బాధసాక్షితయా స్ఫురతశ్చైతన్యస్యాకల్పితత్వాదేవ సత్త్వాన్న శూన్యతాప్రసక్తి
రిత్యుత్తరమాహ—(నేత్యాదీనా) అద్వైతమసత్ అప్రామాణికత్వాత్ రజ్జుసర్పవదితి
తదకల్పితత్వాసిద్ధిం శంకతే (రజ్జ్వితి) రజ్జుసర్పస్యాసత్త్వే భ్రాంతివిషయత్వం ప్రయో
జకం ఆత్మనస్తు భ్రమసాక్షిత్వాన్నియమేన భ్రమావిషయత్వాన్నాసత్త్వమిత్యుత్తర
మాహ (నైకాంతేనేతి) అప్రామాణికత్వహేతోరనైకాంతికత్వం దోషాంతరమాహ—
(అవికల్పితేతి) నాయం సర్పో రజ్జురేవేతి సర్పాభావజ్ఞానపూర్వకపురోవర్తిరజ్జుత్వ
నిశ్చయాత్ప్రాగవస్థాయాం ప్రామాణికత్వాభావేపి సన్నేవాజ్ఞాతో రజ్జ్వంశోభ్యుప
గమ్యతే తథా సదైవ ప్రామాణికత్వాభావేపి సన్నేవాత్మా భవిష్యతీత్యర్థః. ఆత్మనో

శం—సుఖ్యహం దుఃఖీ మూఢో జాతో మృతో జీర్ణో దేహవాన్ పశ్యామి వ్యక్త
వ్యక్తః కర్తా ఫలీ సంయుక్తో వియుక్తః క్షీణో వృద్ధోహం మమైతదిత్యేవమాదయస్స
ఆత్మన్యధ్యారోప్యంతే ఆత్మైతేష్వనుగతః సర్వత్రావ్యభిచారాత్ యథా సర్పధారా
భేదేషు రజ్జుః యదా చైవం విశేష్యస్వరూపప్రత్యయస్య సిద్ధత్వాన్న కర్తవ్యత్వ
శాస్త్రేణ అకృతకర్తృచ శాస్త్రం కృతానుకారిత్వేఽప్రమాణం యతోఽవిద్యాధ
రోపితసుఖిత్వాదివిశేషప్రతిబంధాదే(వా)రాత్మనః స్వరూపేణానవస్థానం స్వరూప
వస్థానం చ శ్రేయ ఇతి సుఖిత్వాదినివర్తకం శాస్త్రమాత్మన్యసుఖిత్వాదిప్రత్యయకరణే
నేతి నేత్యస్థూలాదివాక్యైః ఆత్మస్వరూపవదసుఖిత్వాద్యపి సుఖిత్వాదిభేదేషు నా
వృత్తోఽస్తి ధర్మః యద్యనువృత్తస్స్యాత్ నాధ్యారోపిత సుఖిత్వాదిలక్షణో విశేష

ఆ—ఽసత్త్వాభావే హేత్వంతరమాహ (వికల్పయితుశ్చేతి) ఆత్మనోద్వైతభ్రమాధిష్ఠా
త్వేన సంభావితత్వాద్బాధసాక్షిత్వేన పరిశిష్టత్వాత్పూర్వం భ్రమోత్పత్తేః స్వతస్సి
త్వాచ్చ ప్రమాణావిషయత్వేపి నాస్తి శూన్యతేత్యుక్తం ఇదానీం ప్రమితే ధర్మి
ప్రతిషేధదర్శనాదాత్మనోఽప్రమితత్వే తత్ర ద్వైతాభావప్రమాపకం శాస్త్రమయ
క్తమితి శంకతే (కథమితి) ప్రతిపన్నే ధర్మిణి ప్రతిషేధాత్ప్రమితే ప్రతిషేధః
విశేషణవైఫల్యాదేవానభ్యుపగమాదాత్మనశ్చ సర్వకల్పనాస్వధిష్ఠానాకారేణ స్ఫురణా
గీకరణాత్ తస్మిన్ ప్రతిపన్నే ద్వైతస్య ప్రతిషేధస్సంభవతీతి పరిహరతి (నై
దోష ఇతి) భ్రమావిషయస్యాత్మనోఽధ్యాసానుగతతయా స్ఫురణమఘటమానమిత్యా
పతి (కథమితి) స్వప్రకాశత్వేన స్వతో నిర్వికల్పకస్ఫురణేపి సవికల్పకవ్యవహా
సమారోపితసంసృష్టాకారేణ భ్రమవిషయత్వానువిరుద్ధమిత్యాహ (సుఖ్యహమిత్యాదినా
ఉక్తన్యాయేనాత్మప్రతీతేస్సిద్ధత్వాత్ప్రతిపన్నే తస్మిన్ ద్వైతప్రతిషేధస్య సుకరతే
ఫలితమాహ (యదా చేతి) న కేవలమారోపితవిశేషణైర్విశేష్యస్యాత్మనః స్వరూపస్ఫు
ణస్య సిద్ధత్వాదేవ న శాస్త్రేణ కర్తవ్యత్వం అనువాదత్వేనాప్రామాణ్యప్రసంగాచ్చే
మిత్యాహ (అకృతేతి) స్ఫురత్యాత్మని ద్వైతనిషేధకత్వేపి శాస్త్రస్య ఫలాభావాప్రామా
ణ్యం తదవస్థమిత్యాశంక్యాహ (అవిద్యేతి) ప్రతిషేధశాస్త్రాదపనీతే ప్రతిబం
స్వరూపావస్థానం ఫలతీత్యర్థః. నిశ్శేషదుఃఖనివృత్తిర్నిరతిశయానందావాప్తిశ్చ పర
శ్రేయః న స్వరూపావస్థానమిత్యాశంక్యాహ (స్వరూపేతి) ఇతి ప్రసిద్ధం మో
శాస్త్రేష్వితి శేషః. ద్వైతనివర్తకత్వే శాస్త్రస్య కారకత్వం స్యాదిత్యాశంక్యాహ
(సుఖిత్వాదీతి) అసుఖిత్వాదేః స్వాభావికత్వాదాత్మని స్ఫురత్యస్ఫురణమనుపపన
మిత్యాశంక్య భ్రమవిషయశుక్తీదమంశాదేశ్చ స్వాభావికోపి రజతాదిభేదో దోషమాః

న ముముక్షుర్న వై ముక్త ఇత్యేషా పరమార్థతా. ౩౨
భావైరసద్భిరేవాయమద్వయేన చ కల్పితః,

శం—యథోష్ణత్వగుణవిశేషవత్యగ్నౌ శీతతా తస్మిన్నిర్విశేష ఏవాత్మని సుఖిత్వాదయో విశేషాః కల్పితాః యత్త్వసుఖిత్వాదిశాస్త్రం ఆత్మనస్తత్సుఖిత్వాదివిశేషనిర్వృత్త్యర్థమేవేతి సిద్ధం. సిద్ధం తు నివర్తకత్వాదిత్యాగమవిదాం సూత్రమ్. ౩౨

శం—పూర్వశ్లోకార్థస్య హేతుమాహ యథా రజ్జ్వామసద్భిః సర్పధారాదిభిరద్వయేన చ రజ్జుద్రవ్యేణ సతాఽయం సర్ప ఇయం ధారా దండోఽయమితి వా రజ్జుద్రవ్యమేవ కల్ప్యతే ఏవం ప్రాణాదిభిరనన్తైరసద్భిరేవ అవిద్యమానైః పరమార్థతః న హ్యప్రచలితే మనసి కశ్చిద్భావ ఉపలక్షయితుం శక్యతే కేనచిత్ న చాత్మనః

ఆ—త్మ్యాద్యథా న ప్రతిభాతి తథాఽచింత్యశక్త్యవిద్యాప్రభావాదాత్మని స్ఫురత్యపి సుఖిత్వాద్యధ్యాసవిరోధ్య సుఖిత్వాదిరూపేణాస్ఫురణమవిరుద్ధమిత్యాహ— (ఆత్మేతి) విపక్షే భ్రమానుపపత్తిరిత్యాహ (యదీతి) ఉక్తమర్థం సంక్షిప్య నిగమయతి (తస్మిన్నితి) అసుఖిత్వాదేరకల్పితత్వమసిద్ధమాశంక్య నిరస్యతి (యత్త్వితి) అస్థూలమణోకమనాంతరమిత్యాదివాక్యం శాస్త్రశబ్దేన గృహ్యతే ఉక్తేఽర్థే ద్రవిడాచార్యసమ్మతిమాహ (సిద్ధం త్వితి) బ్రహ్మణి పదానాం వ్యుత్పత్త్యభావేపి సిద్ధమేవ శాస్త్రప్రామాణ్యం అభావబోధనవ్యుత్పన్నఞ్పదసంసృష్టైః స్థూలాదివ్యుత్పన్నపదైః స్వాభావికద్వైతాభావబోధనేనాధ్యస్తనివర్తకత్వాదితి సూత్రార్థః. ౩౨

ఆ—యదుక్తం నిరోధాద్యభావస్య పరమార్థతేతి తదయుక్తం సామాన్యవిశేషాత్మకం వస్తు(నానారస) నారోపితమితి మతే నిరోధాదేః సుసాధ్యత్వాదిత్యాశంక్యాహ(భావైరితి)భావాః వ్యావృత్తా విశేషాః తే చ వ్యభిచారిత్వాదసంతః రజ్జుసర్పవదద్వయం అనువృత్తం సామాన్యం విశేషాకారై రవస్తుభూతైః సామాన్యాకారేణ చ తాదృశేనాయమవ్యావృత్తాననుగతపూర్ణసత్తాచిదేకతాన (స్సన్నా) స్సన్నాత్రాత్మైవ మూఢైర్మోహమాహాత్మ్యాత్ కల్ప్యతే న వస్తుతస్సామాన్యవిశేషభావోఽస్తి పరస్పరాశ్రయత్వాదిత్యర్థః. విశేషాణామసత్త్వే కథం సత్త్వేన వ్యవహారస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యసత్తా(తా)దాత్మ్యేన కల్పితత్వాత్తేషాం సత్త్వేన వ్యవహారోపపత్తిరిత్యాహ (భావా ఇతి) అనుగతసత్తాకారేణ కల్పితాస్సత్త్వ వ్యవహారా భవంతీతి శేషః. సామాన్యవిశేషభావస్య కల్పితత్వాదఖండైకరసత్వే వస్తునస్సిద్ధే నిరోధాదేః దుస్సాధనత్వముచితమితి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) శ్లోకతాత్పర్యం దర్శయతి (పూర్వేతి) నిరోధాదిసర్వవిశేషా

శం—ప్రచలనమస్తి. ప్రచలితస్యైవోపలభ్యమానా భావాః న పరమార్థతః సంతః కల్ప
యితుం శక్యాః అతోఽసద్భిరేవ ప్రాణాదిభావైరద్వయేన చ పరమార్థసతా ఆత్మనా రజ్జు
వత్సర్వవికల్పాస్పదభూతేనాయం స్వయమేవాత్మా కల్పితః సదైకస్వభావోఽపి సన్ తే
చ ప్రాణాదిభావాః అద్వయేనైవ సతా ఆత్మనా వికల్పితాః న హి నిరాస్పదా కాచి
త్కల్పనోపలభ్యతే అతస్సర్వకల్పనాస్పదత్వాత్స్వేనాత్మనాఽద్వయస్యావ్యభిచారాత్

ఆ—భావోపలక్షితం వస్తు వస్తుభూతమితి పూర్వశ్లోకార్థః తస్య సామాన్యవిశేషాత్మకే
వస్తుని విశే(షానా)షేణాశ్రిత్య నిరోధాదేస్సుసాధనత్వాదసత్త్వమాశంక్యతే తేన తస్య
సాధనాపేక్షాయాం తత్ప్రదర్శనపరోఽయం శ్లోక ఇత్యర్థః. తత్ర పూర్వార్ధగతాన్యక్ష
రాణి దృష్టాంతావష్టంభేన వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) సంసృష్టరూపేణ కల్పితత్వేపి
స్వరూపేణానారోపితత్వాద్రజ్జుద్రవ్యస్య వ్యావహారికసత్యత్వమున్నేయం అవిద్యమానై
రయమాత్మా కల్ప్యతే న పరమార్థతస్తేషాం సత్త్వమితి శేషః. కథం ప్రాణాదీనాం పర
మార్థతోఽసత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తేషాం మనస్స్పన్దితమాత్రత్వ
ప్రతీతేర్మృషాత్వం స్వప్నవదిత్యాహ (నహీతి) ఆత్మపరిణామత్వాన్మనశ్చలనమంతరే
ణాపి ప్రాణాదిభావానాం పరమార్థతస్సత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ(నచేతి)న హి విభోరాత్మ
నో నభోవచ్చలనం వాస్తవమవకల్పతే. నచ(తదభావే)తద్వదేవ)నిరవయవస్య పరిణామ
సంభావనేత్యర్థః. ప్రాణాదీనామాత్మపరిణామత్వాసంభవే ఫలితమాహ(ప్రచలితస్యేతి)ప్ర
గతం చలితం యస్య స తథా కూటస్థస్యైవాత్మనో భాసమానాభావానపరమార్థతస్సంతో
భవితు ముత్సహంతే దృశ్యత్వజడత్వాదినా స్వప్నవన్మిథ్యాత్వసిద్ధేరిత్యర్థః. ఏవం ప్రాణా
దిభావానాం మిథ్యాత్వం ప్రసాధ్య ఫలితం దర్శయన్ పూర్వార్ధాక్షరాణాం వ్యాఖ్యాన
ముపసంహరతి (అతఇతి) అద్వయస్య పరమార్థత్వాత్ తదాత్మనా కథమాత్మా కల్పిత
స్స్యాదిత్యాశంక్య స్వరూపేణాకల్పితస్య సంసృష్టరూపేణ కల్పితత్వమిష్టమిత్యాహ(పర
మార్థసతేతి) అవిద్యావశాదిష్టా కల్పనా న స్వభావవశాదిత్యాహ(సదేతి) ప్రాణాదీనామ
సత్త్వే సత్త్వేన కథం వ్యవహారగోచరత్వమిత్యాశంక్య తృతీయపాదార్థమాహ(తే చేతి)
కల్పితానాం ప్రాణాదిభావానామధిష్ఠానసత్తయా సత్త్వేన న సత్తావకల్ప్యతే తేషా
మధిష్ఠానాపేక్షానియమాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) సర్వవికల్పానా సాధిష్ఠానైః
దృశ్యతే న చాసతోఽధిష్ఠానత్వం ఆరోపితానువేధాభావాత్ తదనువేధాత్తు సతోఽధిష్ఠా
నత్వమేష్టవ్యం. తథాచ ప్రాణాదిభావానాం వస్తుతోఽసత్త్వేపి సతి కల్పితానాం వ్య
హారసిద్ధిరిత్యర్థః. చతుర్థపాదార్థమాహ (అతఇతి) స్వేనేతి విశేషణం సంసృష్టరూపే
వ్యభిచారాంగీకారార్థం కల్పనారాహిత్యదశాయామేవాద్వయతాశివేత్యాశంక్య క

భావా అప్యద్వయేనైవ తస్మాదద్వయతా శివా. 33
నాత్మభావేన నానేదం న స్వేనాపి కథంచన,

శర—కల్పనావస్థాయామప్యద్వయతా శివా కల్పనా ఏవ త్వశివాః రజ్జుసర్పాదివత్త్రాసాదికారిణ్యో హి తాః అద్వయతా అభయా అతః సైవ శివా. 33

శం—కుతశ్చాద్వయతా శివా నానాభూతం పృథక్త్వమన్యస్యాన్యస్మాద్యత్ర దృష్టం తత్రాశివం భవేత్ నహ్యత్రాద్వయే పరమార్థసత్యాత్మని ప్రాణాదిసంసారజాతమిదం జగదాత్మభావేన పరమార్థస్వరూపేణ నిరూప్యమాణం నానావస్త్వంతరభూతం భవతి యథా రజ్జుస్వరూపేణ ప్రకాశేన నిరూప్యమాణేన నానాభూతః కల్పిత

ఆ—నామాత్రస్యాశివత్వాన్నైవమిత్యాహ (కల్పనేతి) (త్రాసాదీతి) ఆదిశబ్దేన హర్షశోకాదయో గృహ్యంతే యదుక్తమద్వయతా శివేతి తదుపపాదయతి (అద్వయతేతి.) 33

ఆ—కించ కిమిదం నానాభూతం ద్వైతమాత్మతాదాత్మ్యేన వా సిధ్యతి స్వాతంత్ర్యేణ వేతి వివేక్తవ్యం నాద్య ఇత్యాహ (నాత్మభావేనేతి) ఇదం హి నానాభూతం ద్వైతం నాత్మతాదాత్మ్యేన సేద్ధుమర్హతి జడాజడయోర్విరుద్ధస్వభావయోస్తాదాత్మ్యాయోగాత్ భేదాదిశూన్యాత్మతాదాత్మ్యే చ ద్వైతస్య నానాత్వాసిద్ధేరిత్యర్థః. ద్వితీయం దూషయతి (న స్వేనేతి) స్వేన సత్తాప్రతీత్యోరన్యానపేక్షతాలక్షణస్వాతంత్ర్యేణాపి నేదం ద్వైతం సేద్ధుం పారయతి తథా స్వాతంత్ర్యే సత్యాత్మత్వప్రసంగాదనాత్మనోఽద్వైతత్వాపాతాదిత్యర్థః. కించ కిమిదం ద్వైతమన్యోన్యం పృథక్ అపృథగ్వేతి వివేక్తవ్యం నాద్య ఇత్యాహ (న పృథగితి) నహి కించిదపి ద్వైతం పరస్పరం పృథగేవ సిధ్యతి పృథక్త్వస్య ధర్మిప్రతియోగిరూపావచ్ఛిన్నత్వేనాన్యోన్యాశ్రయత్వాద్ధర్మత్వస్వరూపత్వయోర్దుర్వచనత్వాదిత్యర్థః. నాపి కించిదన్యోన్యమపృథగ్భూతత్వా సిధ్యతి ఘటపటాదిశబ్దానాం పర్యాయత్వప్రసంగాద్వ్యవహారలోపాపాతాదిత్యాహ (నాపృథగితి) అతో వాస్తవాకారేణ సర్వథా నిరూపణాసహమేవ ద్వైతమితి ఫలితమాహ (ఇతి తత్త్వేతి) యదుక్తం అద్వయతా శివేతి తత్ర హేత్వంతరోపన్యాసపరత్వం శ్లోకస్య దర్శయతి (కుతశ్చేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (నానాభూతమిత్యాదినా) నానాభూతమిత్యస్య పర్యాయోపాదానం పృథక్త్వమితి తస్య భయకారణత్వం ప్రకటయతి (అన్యస్యేతి) తత్ర వ్యాఘ్రచోరాదావితి యావత్. తద్భయకారణం భేదదర్శనమద్వయే వస్తుని నాస్తీత్యాహ (న హీతి) అధ్యస్తమధిష్ఠానరూపేణ తత్త్వతో నిరూప్యమాణమసదేవ భవతీత్యత్ర దృష్టాంతమాహ (యథేతి) ప్రదీపప్రకాశేనాధిష్ఠాన మాత్ర

న పృథఙ్నాపృథక్కించిదితి తత్త్వవిదో విదుః. 34
వీతరాగభయక్రోధైర్మునిభిర్వేదపారగైః,

శం—స్సర్పో౽స్తి తద్వత్ నాపి స్వేన ప్రాణాద్యాత్మనేదం విద్యతే కదాచిదపి రజ్జుసర్పవత్కల్పితత్వాదేవ తథాన్యోన్యం న పృథక్ప్రాణాదివస్తు యథా అశ్వాన్మహిషః పృథగ్విద్యత ఏవ అతో౽సత్వాన్నా పృథగ్విద్యతే౽న్యోన్యం పరేణ వా కించిత్ ఇతి ఏవం పరమార్థతత్త్వమాత్మవిదో బ్రాహ్మణా విదుః అతో౽శివహేతుత్వాభావాదద్వయతైవ శివేత్యభిప్రాయః. 34

శం— తదేతత్సమ్యగ్దర్శనం స్తూయతే విగతరాగభయద్వేషక్రోధాదిసర్వదోషైః సర్వదా మునిభిః మననశీలైర్వివేకిభిర్వేదపారగైః అవగతవేదార్థతత్త్వైర్జ్ఞానిభిర్నిర్వికల్పః సర్వవికల్పశూన్యో౽యం ఆత్మాదృష్టః ఉపలబ్ధో వేదాంతార్థతత్పరైః ప్రపంచో

ఆ—తయా సమారోపితస్సర్పో యదా నిరూప్యతే తదా నాసౌ తద్వ్యతిరేకేణ సిధ్యతి తథా జగదపీదం తదాత్మస్వరూపేణ నిరూప్యమాణం నాన్యత్వేన సిధ్యేదిత్యర్థః ఏవం ప్రథమపాదం వ్యాఖ్యాయ ద్వితీయపాదం వ్యాచష్టే (నాపీతి) (కదాచిదపీతి కల్పనావస్థాయాం ప్రాగూర్ధ్వం చేత్యర్థః. న పృథగిత్యస్యార్థమాహ (తథేతి) పృథక్త్వస్యాన్యోన్యాశ్రయత్వేన దుర్వచనత్వాత్ వైధర్మ్యోదాహరణం తు ప్రాతీతిక పృథక్త్వమధికృత్యావిరుద్ధం నాపృథగిత్యాది వ్యాకరోతి (అతఇతి) ద్వైతస్య ప్రాగుక్తన్యాయేనాసత్త్వా(న్న) త్తత్తదన్యోన్యం వాపరేణాత్మనా వా సహాపృథగ్భూతా స్తద్ధుమర్హతి అతో దుర్నిరూపత్వాన్న కించిద్ద్వైతం నామాస్తీతి బ్రహ్మవిదాం మతిత్యర్థః. దృష్టం హి ద్వైతం భయహేతుః తదస్పృష్టం పునరద్వైతమభయమేవేత్యు...రతి (అతఇతి) 3

సంప... ఆ—కిమితి యథోక్తమద్వైతం సర్వేషాం న ప్రతీతిగోచరత్వమారోహత్యాశంక్యాహ (వీతేతి) రాగాదిప్రతిబంధవిధురాణామేవ యథోక్తమద్వైతదర్శనం సర్వేషామిత్యర్థః. శ్లోకస్య తాత్పర్యార్థమాహ (తదేతదితి) స్తుతిశ్చ తదుపాంగత్వాపుపకరోతీతి శేషః. ఆదిపదేన సమ్యగ్దర్శనప్రతిబంధకాస్సర్వే దోషాస్సంగృహ్యన్తే రాగాదివిమోకో యదా కదాచిదనధికారిణామపి సంభవతి అతో విశినష్టి (సర్వదేతి) సదా రాగాదివ్యావృత్త్యా వివేకం హేతుం ప్రపంచయతి (మునిభిరితి) వివేకే చపదశక్తేర్వాక్యతాత్పర్యస్య చ పరిజ్ఞానం కారణమిత్యాహ (వేదేతి) విః జ్ఞానాధికారిణం సాధనచతుష్టయసంపన్నముక్త్వా తద్విషయం నిరూపయతి (ని

నిర్వికల్పో హ్యయం దృష్టః ప్రపంచోపశమో ఽద్వయః 3౫
తస్మాదేవం విదిత్త్వైనమద్వైతే యోజయేత్ స్మృతిమ్,
అద్వైతం సమనుప్రాప్య జడవల్లోకమాచరేత్. 3౬

శం—పశమః ప్రపంచః ద్వైతభేదవిస్తారః తస్యోపశమః అభావో యస్మిన్ స ఆత్మా ప్రపంచోపశమః అతఏవాద్వయః విగతద్వేషైరేవ పండితైర్వేదాంతార్థతత్పరైః సన్న్యాసిభిః పరమాత్మా ద్రష్టుం శక్యః నాన్యైః రాగాదికలుషితచేతోభిః స్వపక్షపాత(తి)దర్శనైస్తార్కికాదిభిరిత్యభిప్రాయః. 3౫

శం—యస్మాత్సర్వానర్థప్రశమనరూపత్వాదద్వయం శివమభయం అతఏవం విదిత్వాఽద్వైతే స్మృతిం యోజయేత్ అద్వైతావగమాయైవ స్మృతిం కుర్యాదిత్యర్థః. తచ్చాద్వైతమవగమ్య అహమస్మి పరంబ్రహ్మేతి విదిత్వాశనాయాద్యతీతం సాక్షాదపరోక్షాదజమాత్మానం సర్వలోకవ్యవహారాతీతో జడవల్లోకమాచరేత్ అప్రఖ్యాపయన్నాత్మానమహ మేవం విధఇతీత్యభిప్రాయః. 3౬

ఆ—కల్పఇతి) ఆత్మనశ్చాక్షుషత్వశంకాం వారయతి (ఉపలబ్ధఇతి) హిశబ్దద్యోత్యమర్థమాహ(వేదాన్తేతి) సర్వవికల్పశూన్యత్వమాత్మనః స్ఫుటయితుం ప్రపంచోపశమవిశేషణం ఆత్మనోఽభావత్వం బహువ్రీహిణా ప్రత్యుదస్యతే హేతుహేతుమద్భావేన పునరుక్తిం విశేషణయోర్వ్యాసేధతి (అతఏవేతి) సమ్యగ్దర్శనాధికారిణో దర్శితానుపసంహరతి (విగతేతి) అనధికారిణో దర్శయన్ వైశేషిక వైనాశికాదిశాస్త్రాభిజ్ఞానామపి తదంతర్భావం సూచయతి (నాన్యైరితి) 3౫

ఆ—మిథ్యాజ్ఞానప్రచయసంస్కారాద్వేదాంతార్థతాత్పర్యవతాం పండితానామపి నాద్వైతే ప్రత్యయదార్ఢ్యం సిధ్యతీత్యాహ (తస్మాదితి) శాస్త్రాదద్వైతమవగమ్య స్మృతిసంతతిం కుర్వతో లోకానువర్తనే విధినియమమాహ (అద్వైతమితి) తస్మాదిత్యస్యార్థమాహ (యస్మాదితి) ఏవమితి నిర్వికల్పత్వాదిపరామర్శః విదిత్వా శాస్త్రతోఽవగమ్యేత్యర్థః. అద్వైతావగతిదార్ఢ్యార్థం స్మృతిసంతతికర్తవ్యతాయాం నియమవిధిమభ్యనుజానాతి (అద్వైతఇతి) అద్వైతమిత్యాద్యుత్తరార్ధం విభజతే (తచ్చేతి) జడసదృశస్య కథం లోకాచరణం అబుద్ధిపూర్వకారిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వలోకేతి) లౌకికవ్యవహారా (నతీత్య) తీతస్య విదుషో జడవదాచరణం కీదృశమిత్యపేక్షాయాం చతుర్థం పాదమనూద్య తాత్పర్యమాహ (జడవదితి) ఏవంవిధోఽహమిత్యాత్మానం విద్యాభిజనాదిభిర్న ప్రఖ్యాపయన్ జడవదేవ విద్వాన్ లోకమాచరేదితి యోజనా. 3౬

నిస్తుతిర్నిర్నమస్కారో నిస్స్వధాకార ఏవ చ,

శం—కయా చర్యయా లోకమాచరేదిత్యాహ స్తుతినమస్కారాదిసర్వకర్మవర్జితస్త్యక్తసర్వబాహ్యైషణః ప్రతిపన్నపారమహంస్యపారివ్రాజ్య ఇత్యభిప్రాయః 'ఏవం వైత మాత్మానం విదిత్వే'త్యాదిశ్రుతేః 'తద్బుద్ధయస్తదాత్మానస్తన్నిష్ఠాస్తత్పరాయణాః' ఇత్యాదిస్మృతేశ్చ. చలం శరీరం ప్రతిక్షణమన్యథాభావాత్ అచలం ఆత్మతత్త్వం యదా కదాచిద్భోజనాదివ్యవహారనిమిత్తమాకాశవదచలం స్వరూపమాత్మతత్త్వమాత్మనో నికేతనం ఆశ్రయమాత్మస్థితిం విస్మృత్యాహమితి మన్యతే యదా తదా చలో దేహో నికేతో యస్య సోఽయమేవం చలాచలనికేతో విద్వాన్ న పునర్బాహ్య

ఆ—నను పరాపరదేవయోః స్తుతిపూర్వకప్రణామస్య శ్రాద్ధాదిక్రియాయాశ్చ కర్తవ్యతయా ప్రతిబంధాత్కథం విదుషో జడవదాచరణమితి తత్రాహ (నిస్తుతిరితి) తథాపి జీవతా క్వాపి స్థాతవ్యత్వాదాశ్రయముద్దిశ్య ప్రవృత్తేరావశ్యకత్వాత్కుతో జడసాదృశ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (చలేతి) చలం చాచలం చ చలాచలే తే నికేతః యస్యాశ్రయః స తథేతి యావత్. తథాపి కౌపీనాచ్ఛాదనాశనపానాదిదేహస్థితిప్రయోజకాపేక్షయా ప్రవృత్తిధ్రౌవ్యాన్న విదుషో జడతుల్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (యతిరితి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం పూర్వార్ధాక్షరాణి వ్యాచష్టే(కయేత్యాదినా) వర్ణాశ్రమాభిమానవతస్తత్తత్కర్మసు వర్తమానస్య కథమిదం విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్యక్తేతి) పారమహంస్యపారివ్రాజ్యం ప్రతిపత్తుమశక్యం అప్రామాణికత్వాదితి చేత్ నైవం శ్రుతిస్మృతిసిద్ధత్వాదిత్యాహ (ఏవమితి) విదిత్వేత్యాపాతికం వేదనం వ్యుత్థానహేతుత్వేనోచ్యతే తస్మిన్నేవ పరస్మిన్ వస్తుని విషయాంతరేభ్యో వ్యావృత్తా బుద్ధిర్యేషామితి తథా తదేవ పరం వస్త్వాత్మా నిరుపచరితం స్వరూపం యేషాం తే తథోచ్యంతే తస్మిన్నేవ పరస్మిన్నాత్మని నిష్ఠా నిశ్చయేన స్థితిర్యేషాం తే తథేత్యాహ (తన్నిష్ఠా ఇతి) తదేవ ఆత్మభూతం పరం వస్తు పరమయనం పరా గతిర్యేషాం తే తథేత్యాహ (తత్పరాయణా ఇతి) ఆదిశబ్దేన సర్వకర్మాణి మనసేత్యాది వాక్యం గృహ్యతే కదా పునశ్చలో దేహో విదుషో నికేతో భవతి తత్రాహ (యదేతి) అవివక్షితే హి కాలవిశేషే వివక్షితం వ్యవహారం నిమిత్తీకృత్యాత్మస్థితిముక్తవిశేషణవతీం విస్మృత్యాహఙ్కారమమకారపరవశో యదా విద్వానవతిష్ఠతే తదేతి యోజనా స్వభావతస్త్వచలమాత్మస్వరూపమేవాస్య నికేతనం చలం పునశ్శరీరముపదర్శితవిస్మరణ

చలాచలనికేతశ్చ యతిర్యాదృచ్ఛికో భవేత్. 37
తత్త్వమాధ్యాత్మికం దృష్ట్వా తత్త్వం దృష్ట్వా తు బాహ్యతః,

శం—విషయాశ్రయః స చ యాదృచ్ఛికో భవేత్ యదృచ్ఛాప్రాప్తకౌపీనాచ్ఛాదన గ్రాసమాత్రదేహస్థితిరిత్యర్థః. 37

శం—బాహ్యం పృథివ్యాదితత్త్వమాధ్యాత్మికం చ దేహాదిలక్షణం రజ్జుసర్పాదివత్ స్వప్నమాయాదివచ్చాసత్ 'వాచారంభణం వికారో నామధేయ'మిత్యాది శ్రుతేః ఆత్మా చ సబాహ్యాభ్యంతరో హ్యజోఽపూర్వోఽనపరోఽనంతరోఽబాహ్యః కృత్స్న ఆకాశవత్సర్వగతః సూక్ష్మోఽచలో నిర్గుణో నిష్కలో నిష్క్రియః తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసీతి శ్రుతేః ఇత్యేవం(తత్వందృష్ట్వా)తత్త్వదృష్ట్యా తత్త్వీభూతస్తదారామః న బాహ్యారమణః యథా అతత్త్వదర్శీ కశ్చిచ్చిత్తమాత్మత్వేన ప్రతిపన్నశ్చిత్తచలనమనుచలితమాత్మానం మన్యమానస్తత్త్వాచ్చలితం దేహాదిభూతమాత్మానం కదాచిన్మన్యతే ప్రచ్యుతోఽహమాత్మతత్త్వాదిదానీమితి సమాహితే తు మనసి కదాచిత్తత్త్వభూతం

ఆ—ద్వారేణేతి నిగమయతి(సోఽయమితి) అవిదుషో విశేషార్థం వ్యావర్త్యం కీర్తయతి (న పునరితి) చతుర్థపాదార్థమాహ (స చేతి) 37

ఆ—'అహమేవ పరం బ్రహ్మ న మత్తోఽన్యదస్తి కించిది'తి స్మృతిసంతతికరణమపి న కాలవిశేషనియతం కింతు నైరంతర్యేణ కర్తవ్యమిత్యాహ (తత్త్వమితి)ఆధ్యాత్మికం శరీరాదికల్పితం తత్త్వం అధిష్ఠానమాత్రం దృష్ట్వా బాహ్యతః దేహాద్బహి(ర)రివ స్థితం పృథివ్యాది చ కల్పితత్వేనావస్తుత్వాదధిష్ఠాన(మాత్ర)మేవేత్యనుభూయ స్వయమపి ద్రష్టా పరమార్థవస్తుస్వభావమాపన్నస్తత్రైవాసక్తచేతాః బాహ్యేభ్యో విషయేభ్యో వ్యావృత్తబుద్ధిస్తస్మిన్నేవ తత్త్వే పరమార్థభూతే ప్రతిష్ఠితస్తద్దర్శననిష్ఠస్స్యాదిత్యర్థః. పృథివ్యాదేర్దేహాదేశ్చ ప్రత్యేకం పరమార్థత్వసంభవే కథమద్వైతనిష్ఠా సిధ్యేదిత్యాశఙ్క్య వ్యాచష్టే (బాహ్యమిత్యాదినా) కిం తదుభయోస్తత్త్వం తదాహ (రజ్జుసర్పాదివదితి) ఉక్తస్య వికారజాతస్యాసత్త్వే ప్రమాణమాహ (వాచారంభణమితి) ద్రష్టురాత్మనోపి దృశ్యప్రతియోగిత్వాత్తుల్యం వాచారంభణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మా చేతి) భవతు పరస్యాత్మనస్తత్తదాగమవచననిర్దేశాదుక్తలక్షణత్వం తథాపి ద్రష్టురాత్మనో న యథోక్తరూపత్వ మిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్సత్యమితి) విశేషణాని తు ప్రాచీనాని తత్తదాగమోపాత్తాన్యపునరుక్తాని ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే (ఇత్యేవమితి) ఆత్మారామత్వం కథమిత్యాశంక్య బాహ్యవిషయాసక్తిం త్యక్త్వా ప్రత్యగాత్మన్యేవ పరితృప్తత్వాదిత్యాహ (న బాహ్యేతి) తత్త్వాదప్రచ్యుతో భవతీత్యేతత్ వ్యతిరేక

తత్త్వీభూతస్తదారామస్తత్త్వాదప్రచ్యుతో భవేత్. 38

ఇతి గౌడపాదీయకారికాయాం ద్వితీయం వైతథ్యప్రకరణమ్.

శం—ప్రసన్నమాత్మానం మన్యతే ఇదానీమస్మి తత్త్వీభూత ఇతి న తథాత్మవిద్భవేత్ ఆత్మన ఏకరూపత్వాత్ స్వరూపప్రచ్యవనాసంభవాచ్చ సదైవం బ్రహ్మాస్మీత్యప్రచ్యుతో భవేత్తత్త్వాత్ సదాఽప్రచ్యుతాత్మదర్శనో భవేదిత్యభిప్రాయః. 'శుని చైవ శ్వపాకే చ సమం సర్వేషు భూతేషు' ఇత్యాదిస్మృతేః. 38

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ గౌడపాదీయకారికాభాష్యే వైతథ్యాఖ్య ద్వితీయప్రకరణభాష్యం సమాప్తమ్.

ఆ—ముఖేన వ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) అతత్త్వదర్శీతి చ్ఛేదః. ఆత్మవిదో నావ్యవస్థితమాత్మదర్శనమిత్యత్ర హేతుమాహ (ఆత్మన ఇతి) సతి స్వరూపే స్వరూపాత్ప్రచ్యుతేరప్రసక్తత్వాత్ తత్ప్రతిషేధో యుక్తో న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (సదేతి) వస్తునస్సదైకరూపత్వే స్మృతిముదాహరతి (శుని చేతి) సమదర్శినః సదైకవస్తుదర్శన ఏవ పండితాః నాన్యే తథేత్యర్థః. స్వరూపాప్రచ్యవనే చ స్మృతిం దర్శయతి (సమమితి) తత్ర హి వినశ్యత్స్వవినశ్యంతమితి స్వరూపాప్రచ్యవనముక్తమ్. 38

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతౌ గౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాం ద్వితీయప్రకరణభాష్యటీకాసమాప్తా

శ్రీగురుభ్యో నమః.

అథానందగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యయుక్త

గౌడపాదకారికా-అద్వైతప్రకరణమ్.

ఉపాసనాశ్రితో ధర్మో జాతే బ్రహ్మణి వర్తతే,

శం—ఓఙ్కారనిర్ణయే ఉక్తః ప్రపంచోపశమశ్శివోఽద్వైత ఆత్మేతి ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యతఇతి చ తత్ర ద్వైతాభావస్తు వైతథ్యప్రకరణేన స్వప్నమాయాగంధర్వనగరాదిదృష్టాంతైర్దృశ్యత్వాద్యన్తవత్త్వాదిహేతుభిస్తర్కేణ చ ప్రతిపాదితః అద్వైతం కిమాగమమాత్రేణ ప్రతిపత్తవ్యం ఆహోస్విత్తర్కేణాపీత్యత ఆహ శక్యతే తర్కేణాపి జ్ఞాతుం తత్కథమిత్యద్వైతప్రకరణమారభ్యతే ఉపాస్యోపాసనాదిభేదజాతం సర్వం వితథం కేవలశ్చాత్మాఽద్వయః పరమార్థ ఇతి స్థితమతీత(తే)

ఆ—తర్కావష్టమ్భేన ద్వైతవైతథ్యనిరూపణం పరిసమాప్యాద్వైతం పారమార్థిక (ఆర్థిక) మపి తర్కతస్సమ్భావయితుం ప్రకరణాంతరం ప్రారిప్సురుపాస్యోపాసకభేదదృష్టిం తావదపవదతి(ఉపాసనేతి) దేహస్య ధారణాద్ధర్మః జీవః భూతసంఘాతాకారేణ జాతే బ్రహ్మణి తదభిమాన(ని)త్వేన వర్తతే స ప్రాగుత్పత్తేరజం సర్వమిత్యేవం కాలావచ్ఛిన్నం వస్తు మన్యతే స పునరుపాసనాం పురుషార్థసాధనత్వేనాశ్రితస్తదేవ బ్రహ్మ ప్రతిపత్స్యే శరీరపాతాదూర్ధ్వమిత్యేవం యతో మిథ్యాజ్ఞానవానవతిష్ఠతే తేనాసౌ కృపణః అల్పకో బ్రహ్మవిద్భిః స్మృతః చింతితఇత్యర్థః. ప్రకరణాంతరమవతారయన్ వృత్తమనువదతి (ఓఙ్కారేతి) తస్య హి నిర్ణయే ప్రథమే ప్రకరణే ప్రపంచోపశమశ్శివోఽద్వైత ఇతి విశేషణైరాత్మా ప్రతిజ్ఞామాత్రేణాద్వితీయో వ్యాఖ్యాత ఇత్యర్థః. ద్వితీయప్రకరణార్థం సంక్షిప్యానువదతి (జ్ఞాతఇతి) తత్రైవాద్యే ప్రకరణే జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యతఇత్యత్ర ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ ద్వైతాభావ ఉక్తః స తు ద్వితీయేన ప్రకరణేన హేతుదృష్టాంతాత్మకేన తర్కేణ చ ప్రతిపాదితః నాత్ర ప్రతిపాదయితవ్యమవశిష్టమస్తీత్యర్థః. తృతీయం ప్రకరణమాకాంక్షాపూర్వకమవతారయతి (అద్వైతమితి) నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయేతి శ్రుతేరద్వైతం కథం తర్కేణ

ప్రాగుత్పత్తేరజం సర్వం తేనాసౌ కృపణస్స్మృతః. ౧
అతో వక్ష్యామ్యకార్పణ్య మజాతిసమతాం గతమ్,

శం—ప్రకరణే యత ఉపాసనాశ్రితః ఉపాసనామాత్మనో మోక్షసాధనత్వేన గత ఉపాసకోఽహం మమోపాస్యం బ్రహ్మ తదుపాసనం కృత్వా జాతే బ్రహ్మణి ఇదానీం వర్తమానోఽజం బ్రహ్మశరీరపాతాదూర్ధ్వం ప్రతిపత్స్యే ప్రాగుత్పత్తేశ్చాజమిదం సర్వమహం చ యదాత్మకోఽహం ప్రాగుత్పత్తేరిదానీం జాతో జాతే బ్రహ్మణి చ వర్తమానః ఉపాసనయా పునస్తదేవ ప్రతిపత్స్య ఇత్యేవముపాసనాశ్రితో ధర్మః సాధకో యేనైవం క్షుద్రబ్రహ్మవిత్ తేనాసౌ కారణేన కృపణః దీనః అల్పకః స్మృతో నిత్యాజబ్రహ్మదర్శిభిర్మహాత్మభిరిత్యభిప్రాయః. 'యద్వాచానభ్యుదితం యేన వాగభ్యుద్యతే తదేవ బ్రహ్మత్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసత'ఇత్యాది శ్రుతేస్తలవకారాణామ్. ౧

శం—సబాహ్యాభ్యంతరమజమాత్మానం ప్రతిపత్తుమశక్నువన్నవిద్యయా దీనమాత్మానం మన్యమానో జాతోఽహం జాతే బ్రహ్మణి వర్తే తదుపాసనాశ్రితస్సన్ బ్రహ్మ

ఆ—జ్ఞాతుం శక్యమిత్యాక్షిపతి (తత్కథమితి) స్వతంత్రతర్కప్రవేశేపి తస్మిన్నాగమికతర్కస్య సహకారితయా సంభావనాహేతుత్వాత్ తర్కేణాపి జ్ఞాతుం శక్యమితి వ్యవహారోపపత్తిరితి మత్వాహ (అద్వైతేతి) యది తర్కేణాద్వైతం సమ్భావయితుం ప్రకరణమారభ్యతే తర్హి కిమిత్యుపాసకనిందా ప్రథమం ప్రస్తూయతే? తత్రాహ (ఉపాస్యేతి) ఉక్తవక్ష్యమాణవిరోధిత్వాదుపాసకస్య తన్నిందా ప్రకృతోపయోగినీత్యర్థః కథం తర్హి (తత్ర)తత్రాజత్వమాత్మనో దర్శయంతీ శ్రుతిర్ఘటిష్యతే తత్రాహ (ప్రాగితి) ప్రాగవస్థాయాం సర్వమిదమజం అహం చ తథేత్యుపాసకో యతో మన్యతే అతశ్చ ప్రాగవస్థబ్రహ్మవిషయా భవిష్యత్యజత్వశ్రుతిరిత్యర్థః. కార్యస్థిత్యవస్థాయాం యది బ్రహ్మ తన్మాత్రమిష్టం తర్హి కిముపాసనయా ప్రాప్తవ్యమిత్యాశంక్యాహ (యదాత్మక ఇతి) ఇదానీం ఉత్పత్త్యవస్థాయాం జాతో జాతే బ్రహ్మణి స్థిత్యవస్థాయాం వర్తమానోఽహం ప్రాగుత్పత్తేర్యదాత్మకస్సన్నాసం తదేవ పునః ప్రలయావస్థాయాముపాసనయా ప్రతిపత్స్యే తత్క్రతున్యాయాదితి సంబంధః. తలవకారాణాం శాఖాయాముపాస్యస్య బ్రహ్మత్వనిషేధదర్శనాచ్చోపాసకనిందా యుక్తేత్యాహ (యద్వాచేతి) అనభ్యుదితం అనభిప్రకాశితం అభ్యుద్యతే అభిప్రకాశ్యతే ఉపాసతే వాచా విషయీకుర్వంతీత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన యన్మనసేత్యాదిగృహ్యతే. ౧

ఆ—భేదదర్శినముపాసకమద్వైతవిరోధినం నిందిత్వా సంప్రత్యద్వైతప్రతిజ్ఞాం కరోతి (అత ఇతి) జాతిః జన్మ తద్రహితమజాతి తత్ర హేతుమాహ (సమతా

యథా న జాయతే కించిజ్జాయమానం సమంతతః. ౨

ఆత్మా హ్యాకాశవజ్జీవైర్ఘటాకాశైరివోదితః,

శం—ప్రతిపత్త్య ఇత్యేవం ప్రతిపన్నః కృపణో భవతి యస్మాత్ అతో వక్ష్యామ్యకార్పణ్యం అకృపణభావమజం బ్రహ్మ తద్ధి కార్పణ్యాస్పదం యత్రాఽ(న్యో)న్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతి తదల్పం మర్త్యం తత్ (మసత్) వాచారంభణం వికారో నామధేయమిత్యాది శ్రుతిభ్యః తద్విపరీతం సబాహ్యాభ్యంతరమజమకార్పణ్యం భూమాఖ్యం బ్రహ్మ యత్ప్రాప్యావిద్యాకృతసర్వకార్పణ్యనివృత్తిః తదకార్పణ్యం వక్ష్యామీత్యర్థః తదజాతి అవిద్యమానాజాతిర్యస్య సమతాం గతం సర్వసామ్యం గతం కస్మాత్ అవయవవైషమ్యాభావాత్ యద్ధి సావయవం వస్తు తదవయవవైషమ్యా(మ్యంగచ్ఛ)జ్జాయత ఇత్యుచ్యతే ఇదం తు నిరవయవత్వాత్సమతాం గతమితి న కైశ్చిదవయవైః స్ఫుటతి అతోఽజాత్యకార్పణ్యం సమంతతః సమంతాత్ యథా న జాయతే కించిత్ అల్పమపి న స్ఫుటతి రజ్జుసర్పవదవిద్యాకృతదృష్ట్యా జాయమానం యేన ప్రకారేణ న జాయతే సర్వతోఽజమేకం బ్రహ్మ భవతి తథా తం ప్రకారం శృణ్విత్యర్థః. ౨

శం—అజాతి బ్రహ్మాకార్పణ్యం వక్ష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతం తత్సిద్ధ్యర్థం హేతుం

ఆ—మితి) జన్మరాహిత్యం సాధయతి (యథేతి) అతశ్శబ్దార్థమాహ (సబాహ్యేతి) ప్రతిజ్ఞాభాగం విభజతే (అకృపణేతి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేన స్ఫోరయతి (తద్ధీతి) దర్శనాదివిశేషవ్యవహారగోచరీభూతం కార్యజాతం పరిచ్ఛిన్నం నాశి చోచ్యతే తదేవ కృపణత్వాలంబనమిత్యర్థః. తచ్చ మిథ్యాభూతమిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (వాచారంభణమితి) కార్పణ్యముక్త్వా తదభావరూపమకార్పణ్యం ప్రకటయతి (తద్విపరీతమితి) ప్రాప్య జ్ఞాత్వేతి యావత్. ద్వితీయపాదం వ్యాచష్టే (తదజాతీత్యాదినా) సర్వాత్మనా సామ్యం నిర్విశేషత్వం గతమిత్యత్ర హేతుం పృచ్ఛతి (కస్మాదితి) నిర్విశేషత్వే హేతుమాహ (అవయవేతి) హేతుమేవ ప్రకటయన్ వ్యతిరేకముఖేనాజత్వం ప్రపంచయతి (యద్ధీత్యాదినా) సమంతత ఇతి పూర్ణత్వసంకీర్తనం. ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) యథా రజ్జ్వాం సర్పో భ్రాంత్యా జాయతే తథా సర్వం భ్రాంతిదృష్ట్యా జాయమానత్వేన భాసమానమపి యథా యేన ప్రకారేణ వస్తుతో న జాయతే కింతు సర్వతః దేశతః కాలతో వస్తుతశ్చ పూర్ణం కూటస్థమేవ వస్తు భవతి తథా తం ప్రకారమితి సమ్బంధః. ౨

ఆ—ప్రతిజ్ఞావాక్యే బ్రహ్మశబ్దేన పరమాత్మా ప్రకృతః స కీదృగిత్యపేక్షాయామాహ (ఆత్మాహీతి) జీవభేదప్రతీతిస్తర్హి కథమిత్యాశంక్యాహ (జీవైరితి) యథా

ఘటాదివచ్చ సంఘాతైర్జాతావేతన్నిదర్శనమ్ 3

శం—దృష్టాంతం చ వక్ష్యామీత్యాహ ఆత్మాపరో హి యస్మాదాకాశవత్ సూక్ష్మో నిర
వయవస్సర్వగత ఆకాశవదుక్తః జీవైః క్షేత్రజ్ఞైః ఘటాకాశైరివ ఘటాకాశతుల్యఉదితః
ఉక్తస్సఏవాకాశసమః పర ఆత్మా అథవా ఘటాకాశైర్యథోదితః ఉత్పన్నః తథా పరో
జీవాత్మభిరుత్పన్నః జీవాత్మనాం పరస్మాదాత్మన ఉత్పత్తిర్యా శ్రూయతే వేదాంతేషు
సా మహాకాశాద్ఘటాకాశోత్పత్తిసమా న పరమార్థతఇత్యభిప్రాయః. తస్మాదేవాకాశా
ద్ఘటాదయస్సంఘాతా యథోత్పద్యంతే ఏవమాకాశస్థానీయాత్పరమాత్మనః పృథి
వ్యాదిభూతసంఘాతా ఆధ్యాత్మికాశ్చ కార్యకారణలక్షణాః రజ్జుసర్పవద్వికల్పితా
జాయంతే అత ఉచ్యతే ఘటాదివచ్చ సంఘాతైరుదితఇతి యదా మందబుద్ధిప్రతిపిపా
దయిషయా శ్రుత్యాత్మనో జాతిరుచ్యతే జీవాదీనాం తదా జాతావుపగమ్యమానా
యామేతన్నిదర్శనం దృష్టాంతో యథోదితాకాశవదిత్యాదిః. 3

ఆ—ఆకాశో విభుత్వాదిధర్మైః స్వగతతాత్త్వికభేదవాన్న భవతి తథా పరమాత్మా
విశేషాభావాత్ యథాచ మహాకాశో ఘటాకాశాకారేణ ప్రతీయతే తథా పరమాత్మా
నానావిధజీవాకారేణ ప్రతీతిగోచరో భవతీత్యర్థః. కథం సంఘాతానాం పరస్మాదు
త్పత్తిరిత్యాశంక్యాహ (ఘటాదివదితి) యథా మృదస్సకాశాద్ఘటాదయో జాయంతే
తథా పరమాత్మైవ పృథివ్యాదిసంఘాతాకారేణ జాయతఇత్యర్థః. యదా ఆత్మనో
జీవాదీనాముత్పత్తిరిష్టా తదా తస్యాముత్పత్తౌ దృష్టాంతవచనమేతదిత్యాహ (జాతా
వితి) శ్లోకస్య వృత్తానువాదపూర్వకం తాత్పర్యమాహ (అజాతీత్యాదినా) ప్రథమ
పాదస్యాక్షరార్థమాహ (ఆత్మేత్యాదినా) విమతస్స్వగతతాత్త్వికభేదశూన్యః సూక్ష్మ
త్వాన్నిరవయవత్వాద్విభుత్వాత్ ఆకాశవత్. న చ పరమాణ్వాదౌ సూక్ష్మత్వాదే
ర్వ్యభిచారః తస్యైవాసమ్మతత్వాత్. క్వచిదపి తాత్త్వికభేదాసంప్రతిపత్తేశ్చేత్యర్థః.
జీవైరిత్యాదివ్యాచష్టే (జీవైరితి) జీవాకారేణ పరమాత్మైవోక్తః క్షేత్రజ్ఞం చాపి
మాం విద్ధీతి స్మృతేరిత్యర్థః. ఉదితశబ్దశ్చేదుక్తార్థః. తర్హి పరస్యైవాత్మనః సంఘాత
రూపేణోక్తత్వే సప్రపంచత్వం ప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (అథవేతి) తర్హి నాత్మా
శ్రుతేరితి న్యాయవిరోధస్స్యాదిత్యాశంక్యాహ (జీవాత్మనామితి) తృతీయపాదం
వ్యాచష్టే (తస్మాదేవేతి) ఉక్తేఽర్థే వాక్యమవతారయతి (అతఇతి) ఆకాశస్యావకాశ
ప్రదానే(న(చ)ఘటాద్యుత్పత్తౌ కారణత్వం నిర్వికారస్యైవ దృష్టమితి ద్రష్టవ్యం
జాతావిత్యాదేరర్థమాహ (యదేతి.) 3

ఘటాదిషు ప్రలీనేషు ఘటాకాశాదయో యథా,
ఆకాశే సంప్రలీయంతే తద్వజ్జీవా ఇహాత్మని. ४
యథైకస్మిన్ ఘటాకాశే రజోధూమాదిభిర్యుతే,

శం—యథా ఘటాద్యుత్పత్త్యా ఘటాకాశాద్యుత్పత్తిః యథా చ ఘటాది ప్రలయే ఘటాకాశప్రలయః తద్వద్దేహాదిసంఘాతోత్పత్త్యా జీవోత్పత్తిః తత్ప్రలయే చ జీవానామిహాత్మని ప్రలయః న స్వత ఇత్యర్థః. ४

శం—సర్వదేహేష్వాత్మైకత్వే ఏకస్మిన్ జననమరణసుఖాదిమత్యాత్మని సర్వాత్మనాం తత్సంబంధః క్రియాఫలసాంకర్యం చ స్యాదితి య ఆహుర్ద్వైతినః తాన్ ప్రతీదముచ్యతే యథైకస్మిన్ ఘటాకాశే రజోధూమాదిభిర్యుతే సంయుక్తేన సర్వే ఘటాకాశాదయస్తద్రజోధూమాదిభిస్సంయుజ్యంతే తద్వజ్జీవాస్సుఖాదిభిః. నన్వేక ఏవాత్మా బాఢం. నను న శ్రుతం త్వయా ఆకాశవత్సర్వసంఘాతేష్వేక ఏవాత్మేతి యద్యేక ఏవాత్మా తర్హి సర్వత్ర సుఖీ దుఃఖీ చ స్యాత్ న చేదం సాంఖ్యచోద్యం

ఆ—అద్వైతస్య జీవసృష్టిశ్రుతివిరోధం పరిహృత్య తస్యైవ జీవప్రలయశ్రుత్యా విరోధమాశంక్య పరిహరతి (ఘటాదిష్వితి) ఔపాధికా జీవానాముత్పత్తిప్రలయా న స్వాభావికా తథాచోత్పత్తిశ్రుత్యా విరోధాభావవదద్వైతస్య ప్రలయశ్రుత్యాపి న విరోధోస్తీతి శ్లోకాక్షరవ్యాఖ్యానేన ప్రకటయతి (యథేత్యాదినా.) ४

ఆ—ఇదానీమద్వైతస్య వ్యవస్థానుపపత్త్యావిరోధమాశంక్య పరిహరతి (యథైకస్మిన్నితి) ఉక్తదృష్టాంతవశాదేకస్మిన్ జీవే సుఖాదిసంయుక్తే సత్యపరే జీవాస్తైరేవ సుఖాదిభిర్న సంయుజ్యంతే ఔపాధిభిర్న సంయుజ్యంతే ఔపాధికభేదాదిత్యాహ (తద్వదితి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశంకాం దర్శయతి (సర్వదేహేష్వితి) ఐకాత్మ్యే కర్తర్యేకస్మిన్ కర్తారస్సర్వే భోక్తరి చైకస్మిన్భోక్తారస్సర్వే భవేయురిత్యవ్యవస్థాంతరమాహ (క్రియేతి) వ్యవస్థానుపపత్త్యా ద్వైతమేష్టవ్యమితి వదంతం ప్రత్యుత్తరత్వేన శ్లోకమవతారయతి (తాన్ ప్రతీతి) కిమిదమైకాత్మ్యే సాంకర్యం కిమేకస్మిన్ జీవే వ్యవస్థితే న సుఖాదినా జీవాంతరాణాం తద్వత్త్వం స్యాదిత్యుచ్యతే కిం వా సర్వోపాధిష్వాత్మైక్యాత్తస్య స్వరూపేణ సర్వసుఖాదిమత్త్వం స్యాదిత్యాపాద్యతే తత్రాద్యం ప్రత్యాహ (తద్వదితి) ఆత్మనస్సర్వత్రైకత్వాత్తస్య స్వరూపేణ సర్వసుఖాదిమత్త్వమితి ద్వితీయం పక్షం వివక్షన్నాశంకతే (నన్వితి)సర్వత్రాత్మైకత్వముక్తమంగీకరోతి (బాఢమితి) తదేకత్వముపపత్తిశూన్యం కథమంగీకృతమిత్యాశంక్యాహ (నను నేతి)

శం—సమ్భవతి న హి సాంఖ్య ఆత్మనస్సుఖదుఃఖాదిమత్త్వమిచ్ఛతి బుద్ధిసమవాయాభ్యు పగమాత్సుఖదుఃఖాదీనాం న చోపలబ్ధిస్వరూపస్యాత్మనో భేదకల్పనాయాం ప్రమాణ మస్తి భేదాభావే ప్రధానస్య పారార్థ్యానుపపత్తిరితి చేత్ న ప్రధానకృతస్యార్థస్యా త్మన్యసమవాయాత్ యది హి ప్రధానకృతో బన్ధో మోక్షో వార్థః పురుషేషు భేదేన సమవైతి తతః ప్రధానస్య పారార్థ్యమాత్మైకత్వేనోపపద్యతఇతి యుక్తా పురుష భేదకల్పనా. న చ సాంఖ్యైర్బంధో మోక్షోవార్థః పురుషసమవేతోభ్యుపగమ్యతే నిర్వి శేషాశ్చ చేతనమాత్రా ఆత్మానోభ్యుపగమ్యంతే అతః పురుషసత్తామాత్రప్రయుక్తమేవ ప్రధానస్య పారార్థ్యం సిద్ధం న తు పురుషభేదప్రయుక్తమితి అతః పురుషభేదకల్ప నాయాం న ప్రధానస్య పారార్థ్యం హేతుః న చాన్యత్పురుషభేదకల్పనాయాం ప్రమాణమస్తి. సాంఖ్యానాం పరసత్తామాత్రమేవ చైతన్నిమిత్తీకృత్య స్వయం బధ్యతే

ఆ—యది సర్వత్రైకత్వం నియతమిష్యతే తర్హి తత్ర తత్ర సుఖిత్వం దుఃఖిత్వం చ త(స్యై చై(స్యైవై)కస్య ప్రాప్తమితి వ్యవస్థాఽసిద్ధిరితి చోదయతి (యద్యేకఏవేతి) ఆత్మ స్వరూపస్య సర్వత్రైకత్వేపి కల్పితభేదాద్వ్యవస్థాసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్య కిమిదం సాంఖ్యస్య చోద్యం కింవా వైషికాదేరితి వికల్ప్యాద్యం ప్రత్యాహ (న చేదమితి) కించ ఐకా త్మ్యం దూషయతా సాంఖ్యేన తద్భేదోఽభ్యుపగమ్యతే స చ నాభ్యుపగంతుం శక్యతే తత్ర మానాభావాదిత్యాహ (నచేతి) ప్రధానం హి కస్యచిద్భోగమపవర్గం చ కస్య చిదాదధత్పురుషశేషమిష్యతే తచ్చ పురుషభేదాభావే నోపపద్యతే తేనార్థాపత్త్యా పురుషభేదస్సిధ్యతీతి శంకతే (భేదేతి) అర్థాపత్తేరనుదయం వదన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) సఙ్క్షిప్తమేవోక్తం వివృణోతి (యది హీతి) ప్రధానస్య పారార్థ్యసావ ర్థ్యాదేవ పురుషే (షు) కశ్చిదతిశయో భవిష్యతీత్యాశంక్యాపసిద్ధాంతప్రసఙ్గాన్నైః మిత్యాహ (నిర్విశేషా ఇతి) కించ ప్రధానస్య పారార్థ్యం పరం శేషిణమపేక్షతే ః తస్మిన్ భేదమపి కాంక్షతే అతోఽన్యథాప్యుపపత్తిరిత్యాహ (అతఇతి) జన్మమరణ (ణాది) వ్యవస్థానుపపత్త్యా పురుషభేదకల్పనమపి న యుక్తం వ్యధికరణత్వాదిః మత్వాహ (న చేతి) న కేలం ప్రమాణశూన్యా పురుషభేదకల్పనా కింతు ప్రయో జనశూన్యా చేత్యాహ (పరేతి) నను న పురుషసత్తామాత్రం నిమిత్తీకృత్య ప్రధాన ప్రవర్తతే కింత్వీశ్వరాధిష్ఠితమితి సేశ్వ(రవాది)రాది) మతమాశంక్య తస్యాపి పురుష త్వావిశేషాదుపలబ్ధిమాత్రత్వమభ్యుపేత్యాహ (పరశ్చేతి) వేదార్థః వేదప్రతిపాద్యమ ద్వైతం ద్వితీయముత్థాపయతి (యేత్వితి) బుద్ధిసుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నధర్మాధర్మ సంస్కారా నవ విశేషగుణాః తే చ ప్రత్యేకమాత్మసు వ్యవస్థయా సమవేతాస్సి,

శం—ముచ్యతే చ. ప్రధానం పరశ్చోపలబ్ధిమాత్రసత్తాస్వరూపేణ ప్రధానప్రవృత్తౌ హేతుః న కేనచిద్విశేషేణేతి కేవలమూఢతరైవ పురుషభేదకల్పనా వేదార్థపరిత్యాగశ్చ. యే త్వాహుర్వైశేషికాదయ ఇచ్ఛాదయ ఆత్మసమవాయిన ఇతి తదప్యసత్ స్మృతిహేతూనాం సంస్కారాణామప్రదేశవత్త్వాత్మన్యసమవాయాత్ ఆత్మమనస్సంయోగాచ్చ స్మృత్యుత్పత్తేః స్మృతినియమానుపపత్తిః యుగపద్వాసర్వస్మృత్యుత్పత్తి ప్రసంగః. న చ భిన్నజాతీయానాం స్పర్శాదిహీనానామాత్మనాం మనఆదిభి స్సంబంధో యుక్తః న చ ద్రవ్యాద్రూపాదయో గుణాః కర్మసామాన్యవిశేషసమవాయా (వా) భిన్నాస్సంతి. పరేషాం యది హ్యత్యంతభిన్నా ఏవ ద్రవ్యాత్స్యురిచ్ఛాదయశ్చా

ఆ—క్రియంతే తేషాం వ్యవస్థానుపపత్త్యా ప్రతిదేహమాత్మభేదసిద్ధిరిత్యర్థః. కిం బుద్ధ్యాదయో రూపాదివదాత్మవ్యాపినః కిం వా సంయోగాదివదేకదేశవృత్తయః నాద్యః జ్ఞానాదిగుణానామాశ్రయవ్యాపినామాశ్రయసంయుక్తే సర్వస్మిన్నపర్యాయేణ జ్ఞాతతాదివ్యవహారజనకత్వప్రసంగాదిత్యాహ (తదప్యసదితి) ద్వితీయే త్వేకదేశస్సత్యః అసత్యో వా ప్రథమే ఘటాదివదాత్మనస్సత్యైకదేశత్వాత్ కార్యత్వాదిప్రసంగః ద్వితీయే కల్పితైకదేశానామేవ జ్ఞానాదిగుణవత్త్వం ఆత్మనస్తు న తద్వత్త్వం సిధ్యతీత్యాహ (స్మృతీతి) స్మృతిహేతవస్సంస్కారాః భావనాఖ్యాః తేషాం గ్రహణమితరేషాముపలక్షణార్థం తేషామాత్మని సమవాయాభావాత్ పరస్య సిద్ధాంతాసిద్ధిరితి శేషః. కించ ఆత్మమనస్సంయోగాదసమవాయికారణాజ్జ్ఞానానాముత్పత్తిరిష్టా తథాచ సతి గ్రహణసమయే స్మృతిర్న సంభవత్యేవేతి నియమో నోపపద్యతే గ్రహణకారణసంయోగేనైవ స్మృత్యుత్పత్తిసమ్భవాదిత్యాహ (ఆత్మేతి) కించ ఆత్మమనసోస్సంయోగాదేకస్మాదేకస్యాః స్మృతేస్సముత్పత్తిసమయే స్మృత్యంతరాణ్యపి సముత్పద్యేరన్ అసమవాయికారణస్య తుల్యత్వాత్. న చ సముద్బుద్ధసంస్కారాయౌగపద్యాద్యుగపదనుత్పత్తిః తేషాం తదుద్బోధస్య చాత్మని విప్రతిపన్నత్వేన స్మృతిసామగ్ర్యంతర్భావాసంభవాదిత్యభిప్రేత్యాహ (యుగపద్వేతి) కించ సమానజాతీయానాం స్పర్శాదిమతాం చ పరస్పరం సంబంధో దృష్టః యథా మల్లానాం మేషాణాం రజ్జుఘటాదీనాం చ తదుభయాభావాచ్చాత్మనాం మనఆదిభిస్సంబంధాసిద్ధేరుక్తాదసమవాయికారణాద్బుద్ధ్యాదిగుణోత్పత్తిస్సిధ్యతీత్యాహ (నచేతి) గుణాదీనాం సాజాత్యస్య స్పర్శాదిమత్త్వస్య చాభావేపి ద్రవ్యేణ సంబంధవదాత్మనో మనఆదిభిస్సంబంధస్సిధ్యేదితి చేత్ నేత్యాహ (నచేతి) స్వతంత్రం సన్మాత్రం ద్రవ్యశబ్దేనాత్ర వివక్షితం న తతో భేదేన గుణాదయో వేదాంతిమతే విద్యంతే శుక్లః పటః ఖండో గౌరిత్యాది సామా

శం—త్మనః తథా(చ)సతి ద్రవ్యేణ తేషాం సంబంధానుపపత్తిః అయుతసిద్ధానాం సమవాయ లక్షణస్సమ్బన్ధో న విరుధ్యతఇతి చేత్ న ఇచ్ఛాదిభ్యోఽనిత్యేభ్య ఆత్మనో నిత్యస్య పూర్వసిద్ధత్వాన్నాయుతసిద్ధత్వోపపత్తిః. ఆత్మనాఽయుతసిద్ధత్వే చేచ్ఛాదీనామాత్మగత మహత్త్వవన్నిత్యత్వప్రసంగః స చానిష్టః ఆత్మనోఽనిర్మోక్షప్రసంగాత్. సమవాయస్య చ ద్రవ్యాదన్యత్వే సతి ద్రవ్యేణ సంబంధాంతరం వాచ్యం యథా ద్రవ్యగుణయోః సమవాయో నిత్యసంబంధ ఏవేతి న వాచ్యమితి చేత్ తథాచ సమవాయసంబంధవతాం నిత్యసంబంధప్రసంగాత్పృథక్త్వానుపపత్తిః అత్యంతపృథక్త్వే చ ద్రవ్యాదీనాం స్పర్శవదస్పర్శద్రవ్యయోరివ షష్ఠ్యర్థానుపపత్తిః. ఇచ్ఛాద్యుపజనాపాయవద్గుణవత్త్వే

ఆ—నాధికరణ్యాదర్శనాత్ ద్రవ్యమేవ తు కల్పనయా తత్తదాకారేణ భాతీత్యభ్యుపగమాత్ అతో దృష్టాంతాసంప్రతిపత్తిరిత్యర్థః. విపక్షే దోషమాహ (యది హీతి) గుణాదయో ద్రవ్యాదత్యంతభిన్నా హిమవద్వింధ్యయోరివ యది స్యుః యది చాత్మనస్సకాశాదిచ్ఛాదయోఽత్యంతం భిన్నా భవేయుః తదా గుణాదీనాం ద్రవ్యేణ తద్వదేవ సంబంధానుపపత్తేః ఇచ్ఛాదీనాం చాత్మనా తదయోగాత్పారతంత్ర్యాసిద్ధిరిత్యర్థః. అత్యంతభిన్నానామపి సమవాయసంబంధాత్పారతంత్ర్యోపపత్తిరితి శంకతే (అయుతేతి) కిమిదమయుతసిద్ధత్వమపృథక్కాలత్వం కింవాఽపృథగ్దేశత్వం ఉతాపృథక్స్వభావత్వం ఆహోస్విత్సంయోగవిభాగాయోగ్యత్వం నాద్యః వికల్పాసహత్వాత్ కిమిచ్ఛాద్యపేక్షయా ఆత్మనోఽపృథక్కాలత్వం కింవాత్మాపేక్షయేచ్ఛాదీనామితి వికల్పద్వయం దూషయతి (నేత్యాదినా) యద్యాత్మనా సహాపృథక్కాలత్వమిచ్ఛాదీనాం తదా ఆత్మనోఽనాదిత్వాత్తద్గతమహత్త్వవన్నిత్యత్వం తేషామాపతతీత్యాహ (ఆత్మనేతి) ప్రసంగస్యేష్టత్వమాశంక్య నిరాచష్టే (స చేతి) నచాపృథగ్దేశత్వమయుతసిద్ధత్వం తంతుపటాదీనాం పృథగ్దేశానామయుతసిద్ధ్యభావప్రసంగాత్ న చాపృథక్స్వభావత్వమయుతసిద్ధత్వం భేదపక్షపరిక్షయాత్. న చ సంయోగవిభాగాయోగ్యత్వమయుతసిద్ధత్వం దేవదత్తస్య హస్తాదీనాం చాయుతసిద్ధ్యభావాపాతాదిత్యభిప్రేత్య సమవాయస్య ద్రవ్యాదనన్యత్వే తావన్మాత్రత్వేన తత్సంబద్ధత్వవ్యాఘాతాత్తతోఽన్యత్వేన సంబంధాంతరమస్తి న వేతి వికల్పాద్యే స్యాదనవస్థేతి మత్వాహ (సమవాయస్యేతి) ద్వితీయం శంకతే (సమవాయ ఇతి) నవాచ్యం సంబంధాంతరమితి శేషః. సమవాయస్య నిత్యసంబంధత్వే సమవాయవతాం ద్రవ్యగుణాదీనామపి తద్వత్త్వాత్ భేదస్య కదాచిదప్యనుపలంభాత్ పృథక్త్వప్రథానుపపత్తిరితి దూషయతి (తథాచేతి) సంయోగస్యాపి సమవాయసామ్యం చకారేణ సూచ్యతే సమవాయస్య

న సర్వే సంప్రయుజ్యంతే తద్వజ్జీవాస్సుఖాదిభిః.
రూపకార్యసమాఖ్యాశ్చ భిద్యంతే తత్ర తత్ర వై,

శం—చాత్మనోఽనిత్యత్వప్రసంగః. దేహఫలాదివత్సావయవత్వం విక్రియావత్త్వం చ దేహాదివదేవేతి దోషావపరిహార్యౌ యథాత్వాకాశస్యావిద్యాధ్యారోపితరజోధూమమలత్వాదిదోషవత్త్వం తథాత్మనోఽవిద్యాధ్యారోపితబుద్ధ్యాద్యుపాధికృతసుఖదుఃఖాదిదోషవత్త్వే(చ)బంధమోక్షాదయో వ్యావహారికా న విరుధ్యంతే సర్వవాదిభిరవిద్యాకృతవ్యవహారాభ్యుపగమాత్. పరమార్థేఽ(ర్థా)నభ్యుపగమాచ్చ తస్మాదాత్మభేదపరికల్పనా వృథైవ తార్కికైః క్రియతఇతి.

శం—కథం పునరాత్మభేదనిమిత్తవ్యవహారఏకస్మిన్నాత్మన్యవిద్యాకృతఉపపద్యతఇతి ఉచ్యతే యథేహాకాశఏకస్మి ఘటకరకాపవరకాద్యాకాశానామల్పత్వ

ఆ—సమవాయిభిర్గుణాదీనాం చ ద్రవ్యేణాత్యంతభేదేహిమవద్వింధ్యయోరివ సంబంధానుపపత్తేః తేషు పరతంత్రతావ్యవహారాసిద్ధిరిత్యాహ (అత్యంతేతి) కించ ఇచ్ఛాదయో నాత్మగుణాః ఉపజనాపాయవత్త్వాత్ రూపాదివత్. యద్వా ఆత్మానానిత్యగుణవాన్ నిత్యత్వాత్ వ్యతిరేకేణ దేహాదివదిత్యాహ (ఇచ్ఛాదీతి) న కేవలమాత్మనోఽనిత్యగుణత్వేఽనిత్యత్వప్రసక్తిరేవ దోషః కింత్వన్యదపి దోషద్వయం దుష్పరిహారమితి బాధకాంతరమాహ (సావయవత్వమితి) యద్యాత్మనో నేచ్ఛాదిగుణవత్త్వం తదా తస్య బంధాభావాన్మోక్షో న స్యాత్ అతో బంధమోక్షవ్యవస్థానుపపత్త్యా ప్రతిదేహం సుఖదుఃఖాదివిశిష్టాత్మభేదసిద్ధిరిత్యాశంక్యాహ (యథాత్వితి) అవస్తుత్వాదవిద్యాయాస్తత్కృతవ్యవహారాయోగాద్వ్యావహారికబంధాద్యభ్యుపగమాసిద్ధిరిత్యాశంక్యాహ (సర్వవాదిభిరితి) అవిద్యాకృతమనుష్యత్వాధ్యారోపేణ లౌకికవైదికవ్యవహారః సర్వవాదిభిరిష్యతే తత్కృతాచ వ్యవస్థా ఆస్థీయతే తస్మాదస్మాకమపి తథైవ సర్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. పరమార్థే చ మోక్షే కేనాపి వాదినా వ్యవహారో నాభ్యుపగమ్యతే తథాచ మోక్షే పరేషాం వ్యవహారస్యైవాభావాత్ తన్నిర్వాహకపారమార్థికభేదాభ్యుపగమో వృథేత్యాహ (పరమార్థఇతి) కల్పితభేదవశాదపి పూర్వోక్తసర్వవ్యవస్థాసౌస్థ్యాత్ పారమార్థికాత్మభేదకల్పనా ప్రమాణప్రయోజనశూన్యేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి.)

ఆ—అద్వైతస్య శ్రుత్యాదివిరోధాభావేప్యనుమానవిరోధమాశఙ్క్యనైకాంతికత్వేనానుమానం దూషయతి (రూపేతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (కథమితి) యథాత్మభేదవాదే తద్భేదనిమిత్తోరూపాదివ్యవహారః తథైకస్మిన్నేవాత్మన్యాత్మైక్య

ఆకాశస్య న భేదోఽస్తి తద్వజ్జీవేషు నిర్ణయః. ౬
నాకాశస్య ఘటాకాశో వికారావయవౌ యథా,

శం—మహత్త్వాదిరూపాణి భిద్యంతే తథా కార్యముదకాహరణధారణశయనాదిసమాఖ్యాశ్చ ఘటాకాశః కరకాకాశఇత్యాద్యాః తత్కృతాశ్చ భిన్నాశ్చ దృశ్యంతే తత్రతత్రైవ వ్యవహారవిషయఇత్యర్థః. సర్వోఽయమాకాశే రూపాదిభేదకృతో వ్యవహారః న పరమార్థఏవ పరమార్థతస్త్వాకాశస్య న భేదోఽస్తి న చాకాశభేదనిమిత్తో వ్యవహారోఽస్త్యంతరేణ పరోపాధికృతం ద్వారం యథైతత్ తద్వద్దేహోపాధిభేదకృతేషు జీవేషు ఘటాకాశస్థానీయేష్వాత్మసు నిరూపణాత్కృతో బుద్ధిభి(మద్భి)ర్నిర్ణయః నిశ్చయ ఇత్యర్థః. ౬

శం— నను తత్ర పరమార్థకృతఏవ ఘటాకాశాదిషు రూపకార్యాదిభేదవ్యవహార ఇతి నైతదస్తి యస్మాత్పరమార్థాకాశస్య ఘటాకాశో న వికారః యథా సువర్ణస్య రుచకాదిః యథావాఽపాం ఫేనబుద్బుదహిమాదిః నాప్యవయవః యథాచ వృక్షస్య శాఖాదిః న తథా ఆకాశస్య ఘటాకాశో వికారావయవౌ యథా తథా నైవాత్మనః పరస్య పరమార్థసతో మహాకాశస్థానీయస్య ఘటాకాశస్థానీయో జీవః

ఆ—పక్షే రూపాదివ్యవహారో నోపపద్యతే తథాచ విమతా జీవాస్తత్త్వతో భిద్యంతే భిన్ననామకత్వాత్ భిన్నకార్యకరత్వాద్భిన్నరూపత్వాత్ ఘటపటాదివదిత్యనుమానవిరుద్ధమద్వైతమిత్యర్థః. ఘటాకాశాదిష్వనైకాంతికత్వం వివక్షిత్వా శ్లోకాక్షరాణి వ్యుత్పాదయతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా) శయనాదికార్యం సమాఖ్యాశ్చ భిద్యంత ఇతి సంబంధః. తత్కృతాశ్చేత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన వికల్పితో ఘటాకాశభేదో గృహ్యతే చకారోఽవధారణార్థః. ఘటాకాశాదీనాముక్తహేతుమత్త్వేపి విపక్షత్వాభావే కథమనైకాంతికత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వోఽయమితి) ఉక్తేఽర్థే తృతీయం పాదం విభజతే (న చేతి) పరోపాధిశబ్దేన ఘటకరకాదిరుచ్యతే దృష్టాంతమనూద్య దార్ష్టాంతికంవ్యాచష్టే (యథైతదిత్యాదినా.) ౬

ఆ—ఘటాకాశాదీనాం విపక్షత్వాభావమాశంక్య పరిహరతి (నేత్యాదినా) ఘటాకాశాదిరాకాశస్యవికారోఽవయవో వేత్యంగీకారాత్తత్రాపి భేదస్య తాత్త్వికత్వాన్నవిపక్షతేతి శ్లోకస్య వ్యావర్త్యం చోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి) ఆకాశస్య నిర్వికారత్వం నిరవయవత్వం చ లోకసిద్ధం గృహీత్వా పరిహరతి (నైతదస్తీతి) తత్ర వైధర్మ్యోదాహరణద్వయమాహ (యథేతి) ఘటాకాశాదిరాకాశాఖ్యస్య మహాకాశస్యావయవో న భవతీత్యత్ర వ్యతిరేకదృష్టాంతమాహ (యథా వృక్షస్యేతి) ఉక్తదృష్టాంతా

నైవాత్మనస్సదా జీవో వికారావయవౌ తథా. ౭
యథా భవతి బాలానాం గగనం మలినం మలైః,

శం — సదా సర్వదా యథోక్తదృష్టాంతవన్నవికారో నాప్యవయవః అత ఆత్మభేదకృతవ్యవహారో మృషైవేత్యర్థః. ౭

శం — యస్మాద్యథా ఘటాకాశాదిభేదబుద్ధినిబంధనో రూపకార్యాదిభేదవ్యవహారః తథా దేహోపాధిజీవభేదకృతో జన్మమరణాదివ్యవహారః తస్మాత్తత్కృతమేవ క్లేశకర్మఫలమలవత్త్వమాత్మనః న పరమార్థ ఇత్యేతమర్థం దృష్టాంతేన ప్రతిపిపాదయిషన్నాహ యథా భవతి లోకే బాలానాం అవివేకినాం గగనం ఆకాశం ఘనరజోధూమాదిమలైర్మలినం మలవత్ న గగనం మలవత్తద్యాథాత్మ్యవివేకినాం తథా భవత్యాత్మా పరోపి యో విజ్ఞాతా ప్రత్యక్ క్లేశకర్మఫలమలైర్మలినోఽబుద్ధానాం ప్రత్యగాత్మవివేకరహితానాం నాత్మవివేకవతాం న హ్యూషరదేశస్తృడ్వత్ప్రాణ్యధ్యారో

ఆ — నాం దార్ష్టాంతికమాహ (నతథేతి) ఘటాకాశస్య మహాకాశం ప్రతి వికారత్వమవయవత్వం చ నాస్తీత్యుక్తం దృష్టాంతత్వేనానూద్య దార్ష్టాంతికం దర్శయన్నుత్తరార్ధం వ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) అనైకాంతికత్వేనానుమానస్యామానత్వే స్థితే ఫలితమాహ(అతఇతి.) ౭

ఆ — జీవో బ్రహ్మణో నాంశో న వికారః అపితు బ్రహ్మైవోపాధ్యనుప్రవిష్టం జీవశబ్దితమిత్యుక్తం తదయుక్తం బ్రహ్మణశ్శుద్ధత్వాజ్జీవస్య రాగాదిమలవత్త్వాదనేకత్వాదేకత్వాయోగాదిత్యాశంక్య పరమార్థతో జీవస్యాపి నాస్తి మలవత్త్వమిత్యాహ (యథేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (యస్మాదితి) ఘటాకాశో మఠాకాశః సూచీపాశాకాశశ్చేత్యుపాధినిమిత్తో భేదస్తద్విషయా బుద్ధిస్తత్ప్రయుక్తో రూపభేదోఽర్థక్రియాభేదో నామభేదశ్చేతి వ్యవహారో నభసి యథోపలభ్యతే తథా దేహాద్యుపాధిభేదప్రయుక్తో జీవభేదస్తత్కృతో జననమరణసుఖదుఃఖాదివ్యవహారో వ్యవస్థితో యస్మాదాస్థీయతే తస్మాత్తేనావిద్యోపాధ్యభిమానేన కృతమేవాత్మనో రాగాదిమలవత్త్వం న వస్తుతోస్తీత్యేతమర్థం దృష్టాంతద్వారా ప్రతిపిపాదయిషన్నాదౌ దృష్టాంతమాహేతి యోజనా దృష్టాంతభాగనివిష్టాన్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) దార్ష్టాంతికభాగగతానామక్షరాణామర్థమాహ (తథేతి) యో హి ప్రత్యగాత్మా విజ్ఞాతా సోప్యబుద్ధానాం మలినో భవతీతి సంబంధః. అబుద్ధానామిత్యేతద్వ్యాచష్టే (ప్రత్యగాత్మేతి)

తథా భవత్యబుద్ధానా మాత్మాపి మలినో మలైః. ౮
మరణే సంభవే చైవ గత్యాగమనయోరపి,
స్థితౌ సర్వశరీరేషు ఆకాశే నావిలక్షణః. ౯
సఙ్ఘాతాస్స్వప్నవత్సర్వే ఆత్మమాయావిసర్జితాః,

శం—పీతోదకఫేనతరంగాదిమాన్ తథా నాత్మా అబుధారోపితక్లేశాదిమలైర్మలినో భవతీత్యర్థః. ౮

శం— పునరప్యుక్తమేవార్థం ప్రపంచయతి ఘటాకాశజన్మనాశగమనాగమనస్థితివత్సర్వశరీరేష్వాత్మనో జన్మమరణాదిరాకాశేనావిలక్షణః ప్రత్యేతవ్య ఇత్యర్థః. ౯

శం—ఘటాదిస్థానీయాస్తు దేహాదిసంఘాతాః స్వప్నదృశ్యదేహాదివన్మాయావికృతదేహాదివచ్చాత్మమాయావిసర్జితాః ఆత్మనో మాయా అవిద్యా తయా ప్రత్యుపస్థాపితాః న పరమార్థతస్సంతీత్యర్థః. యద్యాధిక్యం అధికభావస్తిర్యగ్దేహాద్యపేక్షయా దేవాదికార్యకారణసంఘాతానాం యది వా సర్వేషాం సమతైవ నైషాముపపత్తి

ఆ—అవివేకిభిరధ్యారోపితేపి ప్రత్యగాత్మనో మలవత్త్వే మలప్రయుక్తం ఫలం వాస్తవం తత్ర భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి.) ౮

ఆ—నను జీవో మరణానంతరం ధర్మానురోధేన స్వర్గం గచ్ఛతి అధర్మవశాచ్చ నరకం ప్రతిపద్యతే ధర్మాధర్మయోశ్చ భోగేన క్షయే పునరాగత్య యోనివిశేషే సంభవతి తత్ర యావద్భోగం స్థిత్వా పునరపి పరలోకాయ ప్రతిష్ఠతే ఏవమిహలోకపరలోకసంచరణవ్యవహారవిరుద్ధమద్వైతమితి తత్రాహ (మరణఇతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (పునరపీతి) ఆత్మని సర్వో వ్యవహారోఽవిద్యాకృతః వాస్తవో నేత్యుక్తోఽర్థః ఆత్మనో హి గగనోపమస్య గత్యాదేర్వస్తుతోఽసమ్భవాదవిద్యాకృతస్తస్మిన్ గత్యాదిరిత్యర్థః. ౯

ఆ—నను సంఘాతశబ్దితానాముపాధీనాం సత్యత్వాత్తత్ప్రయుక్తభేదస్యాపి తథాత్వాదద్వైతానుపపత్తితాదవస్థ్యమితి చేత్ తత్రాహ (సంఘాతాఇతి) దేవాదిదేహానాం పూజ్యతమత్వేనాధిక్యాభ్యుపగమాన్నసత్యత్వసిద్ధిరిత్యాశంక్య దేహభేదేషు కేషుచిదాధిక్యే మూఢదృష్ట్యా కల్పితేపి వివేక(కి)దృష్ట్యా సర్వదేహానాం పంచభూతాత్మకత్వావిశేషాదశేషసామ్యే వా స్వీకృతే నాస్తి సంఘాతేషు సత్యత్వే కాచిదుపపత్తిరిత్యాహ (ఆధిక్య ఇతి) పూర్వార్ధాక్షరాణి యోజయతి (ఘటాదీతి) మణిమంత్రాదిరూపాం మాయామింద్రజాలప్రయోజకభూతాం వ్యావర్తయతి (అవిద్యేతి)

ఆధిక్యే సర్వసామ్యే వా నోపపత్తిర్హి విద్యతే. ౧౦
రసాదయో హి యే కోశా వ్యాఖ్యాతాస్తైత్తిరీయకే,
తేషామాత్మా పరో జీవః ఖం యథా సంప్రకాశితః. ౧౧

శం—సంభవః సద్భావప్రతిపాదకో హేతుర్విద్యతే నాస్తి హి యస్మాత్ తస్మాదవిద్యాకృతా ఏవ న పరమార్థతస్సంతీత్యర్థః. ౧౦

శం—ఉత్పత్త్యాదివర్జితస్యాద్వయస్యాస్యాత్మతత్త్వస్య శ్రుతిప్రమాణకత్వప్రదర్శనార్థం వాక్యాన్యుపన్యస్యంతే రసాదయః అన్నరసమయః ప్రాణమయ ఇత్యేవమాదయః కోశా ఇవ కోశా అస్యాదేరివ ఉత్తరోత్తరస్యాపేక్షయా బహిర్భావాత్పూర్వస్య వ్యాఖ్యాతాః విస్పష్టమాఖ్యాతాస్తైత్తిరీయ(క(కే తైత్తిరీయక)శాఖోపనిషద్వల్ల్యాం తేషాం కోశానామాత్మా యేనాత్మనా పంచాపి కోశా ఆత్మవంతోఽన్తరతమేన స హి సర్వేషాం జీవననిమిత్తత్వాజ్జీవః కోఽసావిత్యాహ పర ఏవాత్మా యః పూర్వం 'సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మే'తి ప్రకృతః యస్మాదాత్మనః స్వప్నమాయాదివదాకాశాదిక్రమేణ రసాదయః కోశలక్షణాస్సంఘాతా ఆత్మమాయావిసర్జితా ఇత్యుక్తం స ఆత్మాఽస్మాభిర్యథా ఖం తథేతి సంప్రకాశితః. ఆత్మా హ్యాకాశవదిత్యాదిశ్లోకైః న తార్కికపరికల్పితాత్మవత్పురుషబుద్ధిప్రమాణగమ్య ఇత్యభిప్రాయః. ౧౧

ఆ—విమతా దేహా నసత్యాః దేహత్వాత్ సంప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. బ్రహ్మాదిదేహానాముత్కృష్టత్వాన్నావిద్యాకృతత్వమిత్యాశంక్య ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే (యదీత్యాదినా.) ౧౦

ఆ—జీవస్యాద్వితీయబ్రహ్మత్వముపపత్త్యవష్టమ్భేనోపపాదితం ఇదానీం తత్రైవ తైత్తిరీయశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ. (రసాదయో హీతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (ఉత్పత్త్యాదీతి) అక్షరార్థం కథయతి (రసాదయ ఇతి) ఆదిశబ్దేన మనోమయవిజ్ఞానమయానందమయా గృహ్యంతే. ఖడ్గాదేర్యథా కోశాస్తదపేక్షయా బహిర్భవంతి తద్వదేతే పంచకోశా వ్యపదిశ్యంతే. తత్ర హేతుమాహ (ఉత్తరోత్తరస్యేతి) పూర్వపూర్వస్యాన్నమయాదేరుత్తరోత్తరప్రాణమయాద్యపేక్షయా బహిర్భావాత్ బ్రహ్మ సర్వాంతరం ప్రతిష్ఠాభూతమపేక్ష్యానందమయస్యాపి బహిర్భావావిశేషాదవిశిష్టం పంచానామపి కోశత్వమిత్యర్థః. అవశిష్టాన్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (వ్యాఖ్యాతా ఇత్యాదినా) తత్ర జీవశబ్దప్రవృత్తిం వ్యుత్పాదయతి (సహీతి) విశిష్టం జీవశబ్దార్థమాకాంక్షాద్వారా వ్యావర్తయతి (కోసావిత్యాదినా) ప్రకరణావిచ్ఛేదనార్థం ప్రకరణమనుసంధత్తే (యస్మాదితి) ప్రకృతస్య పరస్యాత్మనః శ్రౌతత్వే ఫలితమాహ (నేత్యాదినా.) ౧౧

ద్వయోర్ద్వయోర్మధుజ్ఞానే పరం బ్రహ్మ ప్రకాశితమ్,
పృథివ్యాముదరే చైవ యథాకాశః ప్రకాశితః. ౧౨

శం—కించ అధిదైవమధ్యాత్మం చ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషః పృథివ్యాద్యంతర్గతో యో విజ్ఞాతా పరఏవాత్మా బ్రహ్మ సర్వమితి ద్వయోర్ద్వయోరాద్వైతక్షయాత్ పరం బ్రహ్మ ప్రకాశితం. క్వేత్యాహ బ్రహ్మవిద్యాఖ్యం మధు అమృతం అమృతత్వం మోదనహేతుత్వాత్ తద్విజ్ఞాయతే యస్మిన్నితి మధుజ్ఞానం మధుబ్రాహ్మణం తస్మిన్నిత్యర్థః. కిమివేత్యాహ. పృథివ్యాముదరే చైవ యథైకఆకాశోనుమానేన ప్రకాశితో లోకే తద్వదిత్యర్థః. ౧౨

ఆ—మనుష్యోఽహం ప్రాణ్యహం ప్రమాతాహం కర్తాహం భోక్తాహమితి పక్షాచ్ఛానాం విశిష్టానాం యదేకం స్వరూపమనుగతం ప్రత్యక్చైతన్యం తద్బ్రహ్మైవేతి జీవపరయోరైక్యే తైత్తిరీయశ్రుతేస్తాత్పర్యముక్త్వా తత్రైవ బృహదారణ్యకశ్రుతేరపి తాత్పర్యమాహ (ద్వయోరితి) మధుబ్రాహ్మణే బహుషు పర్యాయేష్వధిదైవాధ్యాత్మవిభక్తయోః స్థానయోరయమేవ స ఇతి పరంబ్రహ్మప్రత్యక్ప్రకాశితం. అతోఽస్మిన్బృహదారణ్యకశ్రుతేరపి బ్రహ్మాత్మైక్యే తాత్పర్యమిత్యర్థః. తత్ర దృష్టాంతమాహ (పృథివ్యామితి) న కేవలమైక్యే తైత్తిరీయశ్రుతేరేవ తాత్పర్యం. కింతు బృహదారణ్యకశ్రుతేరపీత్యాహ (కించేతి) అధిదైవం పృథివ్యాదౌ అధ్యాత్మం చ శరీరే తేజోమయః జ్యోతిర్మయః చైతన్యప్రధానః అమృతమయః అమరణధర్మా పురుషః పూర్ణః పృథివ్యాదౌ శరీరే చాంతర్గతో యో విజ్ఞాతా స పరఏవాత్మా తేన స విజ్ఞాతా సర్వం పూర్ణమపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మైవేతి పరం బ్రహ్మప్రకాశిత ఇతి సంబంధః. అపవాదావస్థాయామధ్యారోపాసంభవాత్ ద్వయోర్ద్వయోరితి కథముచ్యతే తత్రాహ (అద్వైతక్షయాదితి) ద్వైతక్షయపర్యంతం బ్రహ్మ ప్రకాశితం ద్వయోర్ద్వయోరితి పునరనువాదమాత్రమిత్యర్థః. మధుజ్ఞానే మధ్వేవ ప్రకాశితం న బ్రహ్మేత్యాశంక్య మధుజ్ఞానశబ్దార్థం వ్యుత్పాదయతి (క్వేత్యాదినా) శబ్దస్య క్వచిదాశ్రితత్వం రూపవదనుమీయతే. తచ్చ శబ్దాధికరణం సామాన్యతస్సిద్ధం పారిశేష్యాదాకాశమితి సిద్ధమితి తచ్చ కల్పనాలాఘవాదేకమేవేతి గమ్యతే. తథా చ బహిరంతశ్చైకమేవాకాశమనుమానప్రామాణ్యాదధిగతం తథాఽధిదైవమధ్యాత్మం చ బ్రహ్మ ప్రత్యగ్భూతం సిద్ధమిత్యుత్తరార్థం వ్యాచష్టే (కిమివేత్యాదినా.) ౧౨

జీవాత్మనోరనన్యత్వమభేదేన ప్రశస్యతే,

శం—యద్యుక్తితః శ్రుతితశ్చ నిర్ధారితం జీవస్య పరస్య చాత్మనః జీవాత్మనోరనన్యత్వమభేదేన ప్రశస్యతే స్తూయతే శాస్త్రేణ వ్యాసాదిభిశ్చ యచ్చ సర్వప్రాణిసాధారణం స్వాభావికం శాస్త్రబహిష్కృతైః కుతార్కికైర్విరచితం నానాత్వదర్శనం నింద్యతే 'న తు తద్ద్వితీయమస్తి ద్వితీయాద్వై భయం భవతి ఉదరమంతరం కురుతే అథ తస్య భయం భవతి. ఇదం సర్వం యదయమాత్మా మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతీ' త్యాదివాక్యైశ్చాన్యైశ్చ బ్రహ్మవిద్భిః. యచ్చైతత్ తదేవం హి సమంజసం ఋజ్వవ

ఆ—ఇతశ్చైకత్వే శ్రుతీనాం తాత్పర్యమిత్యాహ (జీవాత్మనోరితి) అభేదేన బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీత్యాదినా బ్రహ్మభావఫలవాదేనేత్యర్థః. 'యత్ప్రశస్యతే తద్విధేయ'మిత్యాదిన్యాయాత్ ఏకత్వదర్శనఫలవాదోపపత్త్యుపలమ్భాదేకత్వం ప్రశస్తత్వాద్వివక్షితమితి భావః. యచ్చానేకత్వం సర్వప్రాణిసాధారణం తన్నింద్యమానం దృశ్యతే. యన్నింద్యతే తన్నిషిధ్యత ఇతి న్యాయాన్నానాత్వం శాస్త్రార్థో న భవతీత్యాహ (నానాత్వమితి) తదుభయమేకత్వప్రశంసనం నానాత్వనిందనం చైకత్వమేవ శాస్త్రీయమిత్యభ్యుపగమే సతి యుక్తమితి ఫలితమాహ (తదేవం హీతి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యదితి) అనన్యత్వాభావశఙ్కాం వ్యావర్త్యైకరసత్వం దర్శయతి (అభేదేనేతి) తత్ప్రశస్యతే శాస్త్రేణేతి తత్పదమాదాయ వ్యాఖ్యేయం. శాస్త్రేణ అభేదవేదనేన ఫలవాదేనేత్యర్థః. వ్యాసపరాశరాదిభిశ్చ వేదార్థం వ్యాచక్షాణైరేకత్వం స్తూయతే 'వాసుదేవస్సర్వమితి స మహాత్మా సుదుర్లభః. అహం హరిస్సర్వమిదం జనార్దనో నాన్యత్తతః కారణకార్యజాత'మిత్యాదివాక్యైరిత్యాహ. (వ్యాసాదిభిశ్చేతి) ద్వితీయార్థం విభజతే (యచ్చేతి) తన్నింద్యత ఇతి యచ్ఛబ్దేనోపక్రమాద్ద్రష్టవ్యం. అవిద్యామోహితాత్మానః పురుషా భిన్నదర్శినః 'కిం తేన న కృతం పాపం చోరేణాత్మాపహారి'ణేత్యాదివాక్యైర్వ్యాసాదయోపి ద్వైతదర్శనం నిందంతీత్యాహ(అన్యైశ్చేతి) ఏవమనేకత్వదర్శనస్య నిందితత్వేన నిషిద్ధత్వాన్నానేకత్వం శాస్త్రీయమిత్యుక్త్వా చతుర్థపాదార్థమాహ. (యచ్చైతదితి) విషయభేదేన ప్రశంసనం నిందనం చేత్యర్థః. (ఏవం హీతి) ద్వైతస్యాశాస్త్రీయత్వమద్వైతస్యైవ తత్తాత్పర్యగమ్యత్వమిత్యంగీకారే సతీత్యర్థః. భేదదృష్టీనామపిన్యాయ్యత్వావిశేషాద్భేదదర్శననిందనస్య కుతో న్యాయ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ(యాస్త్వితి) 'యా వేదబాహ్యాస్స్మృతయో యాశ్చ కాశ్చ కుదృష్టయః సర్వాస్తా నిష్ఫలాః ప్రేత్య తమోమూలా హి తాః స్మృతా' ఇతి మనువచనాదిత్యర్థః. న్యాయవిరోధాదపి భేదవాదానామసమంజసత్వమిత్యాహ (నిరూప్యమాణా ఇతి) వైశేషికవైనాశికాది

నానాత్వం నిన్ద్యతే యచ్చ తదేవం హి సమంజసమ్. ౧3
జీవాత్మనోః పృథక్త్వం యత్ప్రాగుత్పత్తేః ప్రకీర్తితమ్,

శం—బోధం న్యాయ్యమిత్యర్థః. యాస్తు తార్కికపరికల్పితాః కుదృష్టయః తా అనృజ్వ్యో నిరూప్యమాణా న ఘటనాం ప్రాంచంతీత్యభిప్రాయః. ౧3

శం—నను శ్రుత్యాపి జీవపరమాత్మనోః పృథక్త్వం యత్ప్రాగుత్పత్తేః ఉత్పత్త్యర్థోపనిషద్వాక్యేభ్యః పూర్వం ప్రకీర్తితం కర్మకాండే అనేకశః కామభేదత ఇదం కామోఽదః కామ ఇతి పరశ్చ సదాధారపృథివీం ద్యామిత్యాదిమంత్రవర్ణైః తత్ర కథం కర్మజ్ఞానకాండవాక్యవిరోధే జ్ఞానకాండవాక్యార్థస్యైవైకత్వస్య సామంజస్యమవధార్యత ఇతి అత్రోచ్యతే 'యతో వా ఇమాని భూతాని జాయంతే యథాగ్నేః క్షుద్రా విస్ఫులింగాః తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూతః తదైక్షత తత్తేజో సృజ'తేత్యాద్యుత్పత్త్యర్థోపనిషద్వాక్యేభ్యః ప్రాక్ పృథక్త్వం కర్మకాండే ప్రకీర్తితం

ఆ—కల్పనాః భేదానుసారిణ్యః భేదశ్చ పరస్పరాశ్రయతాదిదోషదూషితో న ప్రమీయతే తేన భేదవాదానాముత్ప్రేక్షామూలానామసమంజసతేత్యర్థః. ౧3

ఆ—న భేదవాదానాముత్ప్రేక్షామాత్రమూలత్వం శ్రుతిమూలత్వాదిత్యాశంక్య పరిహరతి (జీవపరమాత్మనోరితి) ఉత్పత్తిః వ్యుత్పత్తిః సమ్యగ్జ్ఞానం తదర్థోపనిషదః ప్రవృత్త్యపేక్షయా ప్రాక్ప్రవృత్తకర్మకాండేన యత్పరాపరయోర్నానాత్వముక్తం తదోదనం పచతీతి భవిష్యత్ప్రవృత్త్యా తండులేష్వోదనత్వవత్ గౌణమేవ న ముఖ్యభేదార్థత్వం శ్రుతేర్యుజ్యతే భేదస్యాపూర్వత్వపురుషార్థత్వయోరభావాదిత్యర్థః శ్లోకవ్యావర్త్యామాశంకామాహ (నన్వితి) న కేవలమస్మాభిరుత్ప్రేక్షితమిదం కిం త శ్రుత్యాపి దర్శితమిత్యపేరర్థః భే(దంవదం)దవ)త్యాః శ్రుతేస్తాత్పర్యలింగమభ్యాసం సూచయతి (అనేకశ ఇతి) కర్మకాండే తత్తత్కామనాభేదేన నియోజ్యభేదసిద్ధావపి కథం జీవపరయోర్భేదస్సిధ్యతి. పరస్య తత్రానుక్తత్వాదిత్యాశంక్యాహ (పరశ్చేతి హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్ర ఇతి మన్త్రే ప్రకృతో హిరణ్యగర్భః సర్వనామ్నా పరమృశ్యతే. స ఇమాం పృథివీం ద్యామపి ధృతవాన్ అన్యథా గురుత్వాత్తయోరవస్థానయోగాత్ న చ హిరణ్యగర్భాతిరిక్తమీశ్వరం పరే బుధ్యంతే మంత్రవర్ణైః పరశ్చ ప్రకీర్తిత ఇతి సమ్బంధః. కర్మకాండార్థం జ్ఞానకాండేనాపవాద్యజ్ఞానకాండార్థస్యైవైకత్వస్య సామంజస్యమవధార్యతామిత్యాశంక్య బాధ్యబాధకభావనిర్ధారణే కాణానవధారణాన్నైపమిత్యాహ (తత్రేతి) శ్లోకాక్షరైరుత్తరమాహ (అత్రేత్యాదినా

భవిష్యద్వృత్త్యా గౌణం తన్ముఖ్యత్వం హి న యుజ్యతే. ౧౪

శం—యత్ తన్న పరమార్థం. కిం తర్హి గౌణం మహాకాశఘటాకాశభేదవత్ యథౌదనం పచతీతి భవిష్యద్వృత్త్యా తద్వత్ న హి భేదవాక్యానాం కదాచిదపి ముఖ్యభేదార్థత్వముపపద్యతే. స్వాభావికావిద్యావత్ప్రాణిభేదదృష్ట్యనువాదిత్వాదాత్మభేదవాక్యానాం ఇహ చోపనిషత్సూత్పత్తిప్రలయాదివాక్యైర్జీవపరమాత్మనోరేకత్వమేవ ప్రతిపిపాదయిషితం. తత్త్వమసి అన్యోసావన్యోహమస్మీతి న స వేదేత్యాదిభిః అత ఉపనిషత్స్వేకత్వం శ్రుత్యా ప్రతిపిపాదయిషితం భవిష్యతీతి భావినీ(మేక)మివ వృత్తిమాశ్రిత్య లోకే భేదదృష్ట్యనువాదో గౌణ ఏవేత్యభిప్రాయః. అథ వా తదైక్షత తత్తేజోఽసృజతేత్యాద్యుత్పత్తేః ప్రాక్ ఏకమేవాద్వితీయమిత్యేకత్వం ప్రకీర్తితం తదేవ చ తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసీత్యేకత్వం భవిష్యతీతి తాం భవిష్యద్వృత్తిమపేక్ష్య యజ్జీవాత్మనోః పృథక్త్వం యత్ర క్వచిద్వాక్యే గమ్యమానం తద్గౌణం యథౌదనం పచతీతి తద్వత్. ౧౪

ఆ—పృథక్త్వస్య గౌణత్వే ప్రాగుక్తమేవ దృష్టాంతమాహ (మహాకాశేతి) తత్రైవ శ్లోకసూచితముదాహరణమాహ (యథేతి) ముఖ్యత్వం హీత్యాది వ్యాచష్టే (న హీతి) భేదస్యాపూర్వత్వాద్యభావాన్న వాక్యానాం తత్పరత్వం తత్పరాతత్పరయోశ్చ తత్పరం వాక్యం బలవదితి న్యాయాదఖండవాక్యార్థస్యైవ సామంజస్యమిత్యర్థః. అద్వైతవాక్యానామపి కథమద్వైతే తాత్పర్యమిత్యాశఙ్క్యాపూర్వార్థత్వాదుపపత్తిమత్త్వాచ్చేత్యాహ (ఇహ చేతి) అద్వైతం తావన్మానాంతరాగోచరత్వాదపూర్వమేవ అద్వితీయమితి ప్రాగవస్థాయాం బ్రహ్మాద్వితీయం శ్రుతం తదేవేదం సృష్ట్వా తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి శ్రుతేరనుప్రవిష్టో జీవోఽభిలప్యతే. తేన జీవస్య బ్రహ్మతా సంభవతీత్యుపపత్త్యాపి శ్రుతేరద్వైతార్థత్వం గమ్యతే. సృష్ట్యాదిశ్రుతీనామద్వైతే తాత్పర్యం న సృష్ట్యాదావిత్యనంతరమేవ వక్ష్యతే. తస్మాదద్వైతే శ్రుతేస్తాత్పర్యాత్ తదర్థస్యైవ తాత్త్వికతేత్యర్థః. న కేవలముపపత్తేరేవాద్వైతే శ్రుతేస్తాత్పర్యం కిం తు నవకృత్వోఽభ్యాసాదపీత్యాహ (తత్త్వమితి) భేదదృష్టేరపవాదాచ్చ శ్రుతేరద్వైతే తాత్పర్యం ప్రతిభాతీత్యాహ (అన్యోసావితి) ఆదిశబ్దేనాద్వైతవాదీని ద్వైతనిషేధకాని చ వచనాంతరాణి చ గృహ్యంతే. ఏకత్వమేవ ప్రతిపిపాదయిషితమితి పూర్వేణ సంబంధః ఏకత్వే శ్రుతేస్తాత్పర్యే సిద్ధే తృతీయపాదావష్టమ్భేన ఫలితమాహ (అత ఇతి) శ్లోకస్య సాధ్యాహారం వ్యాఖ్యానాంతరమాహ (అథ వేత్యాదినా.) ౧౪

మృల్లోహవిస్ఫులింగాద్యైః సృష్టిర్యా చోదితాన్యథా,

శం—నను యద్యప్యుత్పత్తేః ప్రాగజం సర్వమేకమేవాద్వితీయం తథాప్యుత్ప
త్తేరూర్ధ్వం జాతమిదం సర్వం జీవాశ్చ భిన్నా ఇతి, మైవం అన్యార్థత్వాదుత్పత్తిశ్రుతీనా
పూర్వమపి పరిహృత ఏవాయం దోషః. స్వప్నవదాత్మమాయావిసర్జితాస్సంఘాతా
ఘటాకాశోత్పత్తిభేదాదివజ్జీవానాముత్పత్తి(భే)ర్భే)దాదిరితి. ఇతఏవోత్పత్తిభేద
శ్రుతిభ్య ఆకృష్యేహ పునరుత్పత్తిశ్రుతీనామైదంపర్యప్రతిపిపాదయిషయోపన్యా
మృల్లోహవిస్ఫులింగాదిదృష్టాన్తోపన్యాసైః సృష్టిర్యా చోదితా ప్రకాశితా అన్య
చ స సర్వస్సృష్టిప్రకారో జీవపరమాత్మైకబుద్ధ్యవతారాయోపాయోఽస్మాకం యథాప్రా
సంవాదే వాగాద్యాసురపాప్మవేధాద్యాఖ్యాయికా కల్పితా ప్రాణవైశిష్ట్యబోధావ

ఆ—సృష్ట్యాదిశ్రుతిషు శబ్దశక్తివశాదేవ సృష్ట్యాదిభేదదృష్టేరద్వైతానుపప
రిత్యాశఙ్క్యాహ (మృల్లోహేతి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాం స్వార్థనిష్ఠత్వముపే
వ్యావర్త్యం చోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి) తాసాం స్వార్థనిష్ఠత్వాభావాన్నిరవకాశ
చోద్యమితి పరిహరతి (మైవమితి) పరిహృతత్వాచ్చ నేదం చోద్యం సావకాశ
త్యాహ (పూర్వమపీతి) యది ప్రకృతోత్పత్త్యాదిశ్రుతిభ్యస్సకాశాదుపక్రమోపసం
రైకరూప్యం తాత్పర్యలింగమాకృష్యోద్భావ్య మృషా సృష్ట్యాదిశ్రుతేః స్వార్థపరత
పరిహృతం. తర్హి పునరుపన్యాసో వృథా స్యాదిత్యాశంకతే (ఇత ఏవేతి) ఉత్పత్త్యా
శ్రుతీనాం మిథ్యాసృష్టిపరత్వం పూర్వముక్తం ఇహ తు తాసాం బ్రహ్మాత్మైక్యే తాత్ప
ప్రతిపాదనేచ్ఛయా పునరుపన్యాసస్సిధ్యతీత్యుత్తరమాహ (ఇహ పునరితి) పాదత్రం
గతాన్యక్షరాణి యోజయతి (మృదిత్యాదినా)యశ్శబ్దశక్త్యా ప్రతీయతే న సశ్రుత్యర్థ
భవతి. కిం తు తాత్పర్యగమ్యస్యైవ శ్రుత్యర్థతేత్యత్ర దృష్టాంతమాహ (యథేతి)వా
దీనాం ప్రాణానామహం శ్రేయానహం శ్రేయానితి మిథస్సంఘర్షస్సంవాదః తత్రయ
ఆఖ్యాయికా శ్రూయతే నాసౌ శ్రుత్యర్థో భవతి. వాగాదీనామచేతనత్వాత్ తత
సృష్ట్యాదిశ్రుతిరపి న స్వార్థే తాత్పర్యవతీత్యర్థః. ఉదాహరణాంతరం సూచయతి (వా
దీతి) దేవాసురసంగ్రామే దేవాస్తావదసురానభిభవితుం యజ్ఞముపచక్రమిరే. వాగా
శోచ్చద్గాతృత్వేన వవ్రిరే తాంశ్చ వాగాదీన్ కల్యాణాసంగజేన పాప్మనా అసు
వివిధురిత్యాద్యాఖ్యాయికా చ న యథాశ్రుతార్థా వాగాదీనాం వాగభావేనోద్గా
సామర్థ్యాత్ కిం త్వసురాధర్షితత్వాత్ప్రాణోత్క్రాంతౌ దేహపాతప్రసిద్ధేశ్చ ప్రా
శ్శ్రేష్ఠో భవతీతి ప్రాణవైశిష్ట్యనిశ్చయే బుద్ధ్యవతారశేషత్వేన సా కల్పితా. తత్ర
ప్రకృతేపి సృష్ట్యాదిశ్రుతేః స్వార్థే తాత్పర్యాభావాత్తత్కార్యస్య తద్వ్యతిరేకే

శం—రాయ తదప్యసిద్ధమితి చేన్న శాఖాభేదేష్వన్యథా చ ప్రాణాదిసంవాదశ్రవణాత్. యదిహి సంవాదః పరమార్థఏవాభూత్ ఏకరూపఏవ సంవాదః సర్వశాఖాస్వశ్రోష్యత్ విరుద్ధానేకప్రకారేణ నాశ్రోష్యత్ శ్రూయతే తు తస్మాన్న తాదర్థ్యం సంవాదశ్రుతీనాం తథోత్పత్తివాక్యాని ప్రత్యేతవ్యాని కల్పసర్గభేదాత్సంవాదశ్రుతీనాముత్పత్తిశ్రుతీనాం చ ప్రతిసర్గమన్యథాత్వమితి చేన్న నిష్ప్రయోజనత్వాద్యథోక్తబుద్ధ్యవతారప్రయోజనవ్యతిరేకేణ న హ్యన్యప్రయోజనవత్త్వం సంవాదోత్పత్తిశ్రుతీనాం శక్యం కల్పయితుం తథాత్వప్రతిపత్తయే ధ్యానార్థమితి చేన్న కలహోత్పత్తిప్రల

ఆ—భాష్యోక్తదేవాస్తీత్యద్వైతబుద్ధ్యవతారోపాయత్వేన సృష్ట్యాదిప్రక్రియా కల్పితేత్యర్థః. దేవతాశబ్దప్రయోగాచ్చేతనత్వం వాగాదీనామితి ముఖ్యార్థత్వం సంవాదాదిశ్రవణస్య అతోఽసిద్ధముదాహరణమితి శంకతే(తదపీతి)సంవాదవిసంవాదయోరసతోః శ్రుతేఽర్థేప్రామాణ్యమర్థవాదానామిత్యంగీకారాదవిరోధాపేక్షమేవార్థవాదప్రామాణ్యం. ఇహ తు పరస్పరవ్యా(హతి)వృత్తిదర్శనాన్న ప్రామాణ్యమితి పరిహరతి (న శాఖాభేదేష్వితి) ప్రాణాదీత్యాదిశబ్దేన ముఖ్యప్రాణాతిరిక్తా వాగాదయో గృహ్యంతే. ఉక్తమేవ సమాధానం వ్యతిరేకముఖేన వివృణోతి (యది హీతి) క్వచిద్వివదమానానాం ప్రాణానాం స్వయమేవ నిర్ణేతుమశక్తానాం ప్రజాపతిముపగతానాం యస్మిన్నుత్క్రాంతే శరీరమిదం పాపిష్ఠతరమివ తిష్ఠతి. సవశ్శ్రేష్ఠో భవతీతి తేనోక్తానాం ప్రవాసః శ్రూయతే. క్వచిత్తు స్వాతంత్ర్యేణ యస్మిన్నుత్క్రాంతే శరీరమిదం పతతి స నశ్శ్రేయానిత్యాలోచ్య ప్రవాసో వ్యపదిశ్యతే. క్వచిత్పునః వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనాంసీతి ముఖ్యప్రాణాతిరిక్తాశ్చత్వారః శ్రూయంతే క్వచిత్త్వగాదయోపీత్యేవం విరుద్ధానేకప్రకారేణ సంవాదశ్రవణమస్తీత్యాహ (శ్రూయతే త్వితి) ప్రాణసంవాదశ్రుతీనాం మిథోవిరోధాన్నాస్తి స్వార్థే ప్రామాణ్యమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తదృష్టాంతానురోధాదుత్పత్తివాక్యాన్యపి న వివక్షితార్థాని క్వచిదాకాశాదిక్రమేణ సృష్టిః క్వచిదగ్న్యాదిక్రమేణ క్వచిత్ప్రాణాదిక్రమేణ క్వచిదక్రమేణేత్యేవం పరస్పరపరాహతిదర్శనాదిత్యాహ (తథేతి) ప్రతికల్పం సృష్టిభేదస్యేష్టత్వాదుక్తశ్రుతీనామసి ప్రతిసర్గమన్యథాత్వాద్వ్యవస్థయా అర్థవత్త్వం స్యాదితి శంకతే (కల్పేతి) సిద్ధే ప్రామాణ్యే వ్యవస్థా కల్ప్యతే. తదేవనాద్యాపి సిద్ధమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తాసాం ప్రయోజనవత్త్వం త్వయాపి స్వీకృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథోక్తేతి) ప్రయోజనాంతరాభావం ప్రకటయతి (న హీతి) ప్రాణాదిభావప్రాప్తయే ధ్యానార్థం ప్రాణాదిసంకీర్తనమితి శఙ్కతే (తథాత్వేతి)తం యథా యథోపాసతే త(దే)థై)వ భవతీతి శ్రుతేః న్యాయసామ్యాత్కల

ఉపాయస్సోవతారాయ నాస్తి భేదః కథంచన.
ఆశ్రమాస్త్రివిధా హీనమధ్యమోత్కృష్టదృష్టయః,

శం— యానాం ప్రతిపత్తేరనిష్టత్వాత్ తస్మాదుత్పత్త్యాదిశ్రుతయ ఆత్మైకత్వబుద్ధ్యవతారాయైవ నాన్యార్థాః కల్పయితుం యుక్తాః అతో నాస్త్యుత్పత్త్యాదికృతో · కథంచన.

శం—యది పరఏవాత్మా నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావఏకః పరమార్థస్సన్ మేవాద్వితీయమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః అసదన్యత్ కిమర్థేయముపాసనోపదిష్టా 'ఆత్మా అరే ద్రష్టవ్యః య ఆత్మాపహతపాప్మా స క్రతుం కుర్వీత ఆత్మేత్యేవోపాసీ'తేత శ్రుతిభ్యః కర్మాణి చాగ్నిహోత్రాదీని శృణు తత్ర కారణం ఆశ్రమాః ఆశ్రవి ఽధికృతాః వర్ణినశ్చ మార్గగాః ఆశ్రమశబ్దస్య ప్రదర్శనార్థత్వాత్ త్రివిధాః హీనమధ్యమోత్కృష్టదృష్టయః హీనా నికృష్టా మధ్యమా ఉత్కృష్టా చ దృష్టిః ద సామర్థ్యం (చ) యేషాం తే మందమధ్యమోత్తమబుద్ధిసామర్థ్యోపేతా ఇత్యర్థః. ఏ

ఆ—పాదిధ్యానాత్తత్ప్రాప్తిః ఫలం స్యాత్. తచ్చానిష్టమితి పరిహరతి (నేత్యాది ప్రాణసంవాదశ్రుతీనాం ప్రాణవైశిష్ట్య(వబోధా) వధారణావతారార్థత్వముపష దార్ష్టాంతికముపసంహరతి(తస్మాదితి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాముత్పత్త్యాదిపరత్వాభావే తం చతుర్థపాదావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (అతఇతి.)

ఆ— ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతివిరోధమద్వైతే పరిహృత్యోపాసనవిధ్యనుపపత్తి థం పరిహరతి (ఆశ్రమా ఇతి) 'ఆశ్రమిణో వర్ణినశ్చ కార్యబ్రహ్మోపాసకా దృష్టయః కారణబ్రహ్మోపాసకా మధ్యమదృష్టయః అద్వితీయబ్రహ్మదర్శనశీలాస్తూ దృష్టయః ఏవమేతేషు త్రివిధేషు మధ్యే తేషాం మందానాం మధ్యమానా ఉత్తమదృష్టిప్రవేశార్థం దయాలునా వేదేనోపాసనోపదిష్టా తథా చోపాసనాను ద్వారేణోత్తమామేకత్వదృష్టిం క్రమేణ ప్రాప్తా ఉత్తమేష్వేవాన్తర్భవిష్యంతీతి శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (యదీతి) తస్యైవ పరమార్థతస్సత్త్వే ప్రమాణవ (ఏకమేవేతి) ద్వైతప్రతీతేర్మిథ్యాద్వైతవిషయత్వేనావిరోధమాహ (అసదితి) అ స్యైవ వస్తుత్వే ధ్యానవిధివిరోధమాహ (కిమర్థేతి) ఉపాసనోపదేశమేవ విశద (ఆత్మేతి) తత్ర హి నిదిధ్యాసితవ్యఇత్యుపాసనోదిశ్యతే యఆత్మేత్యాదౌ తు స విజ తవ్య ఇతి ధ్యానవిధిః సక్రతుమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన శమాదిమానధికారీ పరామృ అద్వైతస్యైవ వస్తుత్వే కర్మవిధివిరోధోపి ప్రసరతీత్యాహ (కర్మాణి చేతి) కిమర్థా దిష్టానీతి సంబంధః. అద్వైతాధికారిణోఽధికార్యంతరం ప్రతివిధిద్వయం సావకాశ

ఉపాసనోపదిష్టేయం తదర్థమనుకంపయా. ౧౬
స్వసిద్ధాంతవ్యవస్థాసు ద్వైతినో నిశ్చితా దృఢమ్.

శం—సనోపదిష్టేయం తదర్థం మందమధ్యమదృష్ట్యా శ్రమాద్యర్థం కర్మాణి చ న చాత్మైక ఏవాద్వితీయ ఇతి నిశ్చితోత్తమదృష్ట్యర్థం దయాళునా వేదేనానుకంపయా సన్మార్గగాస్సంతః కథమిమాముత్తమామేకత్వదృష్టిం ప్రాప్నుయురితి యన్మనసా న మనుతే యేనాహుర్మనో మతం తదేవ బ్రహ్మత్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే 'తత్త్వమసి ఆత్మైవేదం సర్వ'మిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. ౧౬

శం—శాస్త్రోపపత్తిభ్యామవధారితత్వాత్ అద్వయాత్మదర్శనం సమ్యగ్దర్శనం తద్బాహ్యత్వాన్మిథ్యాదర్శనమన్యత్ ఇతశ్చ మిథ్యాదర్శనం ద్వైతినాం రాగద్వేషాది దోషాస్పదత్వాత్ కథం స్వసిద్ధాంతరచనానియమేషు కపిలకణాదబుద్ధార్హతాదిదృష్ట్య

ఆ—పరిహరతి (శృణ్వితి) తత్రేత్యుపాసనోపదేశః కర్మోపదేశశ్చ గృహ్యతే. తదేవ కారణమక్షరయోజనయా ప్రకటయతి(ఆశ్రమాఇతి)ఆశ్రమశబ్దేనాశ్రమిణో గృహ్యంతాం వర్ణినస్తు కథం గృహ్యేరన్నిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆశ్రమేతి) శూద్రాన్ వ్యావర్త్య త్రైవర్ణికానామేవ గ్రహణార్థం మార్గగాఇతి విశేషణం. త్రైవిధ్యమేవాకాంక్షాద్వారా స్ఫోరయతి(కథమిత్యాదినా)కార్యబ్రహ్మవిషయత్వాన్నికృష్టత్వం మధ్యమత్వం కారణబ్రహ్మవిషయత్వాత్ ఉత్కృష్టత్వమద్వైతవిషయత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. ఏవం పూర్వార్ధం వ్యాఖ్యాయోత్తరార్ధం వ్యాకరోతి (ఉపాసనేతి) కర్మోపదేశస్యాపి తదర్థత్వమాహ (కర్మాణిచేతి) వ్యావర్త్యాశఙ్కాం దర్శయతి (నచేతి) వేదేనోపాసనాద్యుపదేశే మందానాం మధ్యమానాం చ కథమనుగ్రహస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (సన్మార్గగా ఇతి) ప్రాప్నుయురిత్యుపాసనోపదిష్టా కర్మాణి చేతి పూర్వేణ సంబంధః. ఉపాస్యం బ్రహ్మైవ న భవతీతి ప్రతిషేధాత్ మందమధ్యమదృష్టివిషయత్వముపాసనస్య ప్రతిభాతీత్యాహ (యన్మనసేతి) అద్వైతదృష్టీనాం తు వర్ణాశ్రమభేదాభిమానాభావాదేవనోపాసనం కర్మ వా సంభవతీత్యాహ (తత్త్వమసీతి.) ౧౬

ఆ—అద్వైతదర్శనస్యోపాసనాదివిధివిరోధాభావేపి మతాంతరైర్విరోధోస్తీత్యాశంక్య తేషాం భ్రాంతిమూలత్వాన్నైవమిత్యాహ (స్వసిద్ధాంతేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యం వక్తుం భూమికాం కరోతి (శాస్త్రేతి) తద్బాహ్యత్వాదిత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన శాస్త్రోపపత్తీ గృహ్యేతే ద్వైతదర్శనస్య మిథ్యాదర్శనత్వే హేత్వంతరపరత్వమవతారితస్య శ్లోకస్య దర్శయతి(ఇతశ్చేతి)ఇతశ్శబ్దార్థమేవ దర్శయతి (ద్వైతినామితి) ఆదిశబ్దేన మదమానాదయో గృహీతాః స్వీయం స్వీయం సిద్ధాంతం వ్యవస్థాపయితుం తత్త్వజ్ఞానమధి

పరస్పరం విరుధ్యంతే తైరయం న విరుధ్యతే. ౧

అద్వైతం పరమార్థో హి ద్వైతం తద్భేద ఉచ్యతే,

శం—నుసారిణో ద్వైతినో నిశ్చితాః ఏవమేవైషపరమార్థో నాన్యథేతి తత్ర తత్రాన
రక్తాః ప్రతిపక్షం చాత్మనః పశ్యంతస్తం ద్విషన్తఇత్యేవం రాగద్వేషోపేతాః స్వసిద్ధాం
దర్శననిమిత్తమేవ పరస్పరం అన్యోన్యం విరుధ్యంతే తైరన్యోన్యవిరోధిభిరస్మదీయోఽ
యం వైదికః సర్వానన్యత్వాదాత్మైకత్వదర్శనపక్షో న విరుధ్యతే యథా స్వహ
పాదాదభిః ఏవం రాగద్వేషాదిదోషానాస్పదత్వాదాత్మైకత్వబుద్ధిరేవ సమ్యగ్దర్శనమిత్య
ప్రాయః. ౧

శం—కేన హేతునాతైర్నవిరుధ్యతఇతి ఉచ్యతే అద్వైతం పరమార్థః పి
యస్మాద్ద్వైతం నానాత్వమస్యాద్వైతస్య భేదః తస్య కార్యమిత్యర్థః. 'ఏకమేవాద్వి
యం తత్తేజోఽసృజ'తేతి శ్రుతేః ఉపపత్తేశ్చ స్వచిత్తస్పందనాభావే సమాధౌ మూర్చా

ఆ—కృత్యప్రవృత్తానాం వాదినాం కుతో దోషాస్పదత్వమిత్యాక్షిపతి (కథమితి
శ్లోకాక్షరయోజనయా పరిహరతి (స్వసిద్ధాంతేత్యాదినా) నిశ్చయమేవ స్ఫోరయ
(ఏవమేవేతి) రాగాస్పదత్వేపి తేషాం ద్వేషాస్పదత్వం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిప
మితి) ఉత్తరార్ధం విభజతే (స్వసిద్ధాంతేతి) యద్ధి వాదినాం ప్రత్యేకం స్వసిద్ధాం
నోపసంగృహీతం దర్శనం తన్నిర్ధారణార్థమన్యోన్యం వాదినో విరోధమాచరంతో
దృశ్యంతే న చ తైరద్వైతదర్శనం విరుధ్యమానమధ్యవసీయతే యథా స్వకీయకరచ
ణాదిభిరాఘాతే కదాచిదాచరితేపి ద్వేషో న జాయతే పరబుద్ధ్యభావాత్ తథ
ద్వైతాభిమానిభిరుపద్రవే క్షుద్రే కృతేపి నాద్వైతదర్శినస్తేషు ద్వేషో జాయతే సరా
నన్యత్వాత్పరబుద్ధ్యభావాదిత్యర్థః. అద్వైతదర్శనస్య సమ్యగ్దర్శనత్వం ప్రతిజ్ఞాతం కథ
ప్రదర్శితయా ప్రక్రియయా ప్రతిపన్నమిత్యాశంక్యాహ (ఏవమితి.) ౧

ఆ—ద్వైతపక్షైరద్వైతపక్షస్య విషయద్వారకే విరోధేఽధిగమ్యమానే కథ
విరోధవాచోయుక్తిరిత్యాశంక్య స్వమతపర్యాలోచనయా తావదవిరోధమావ
(అద్వైతమితి)మిథ్యాభూతేన ద్వైతేనాద్వైతస్యావిరోధేపి పరమార్థభూతేన తేన విర
ధస్స్యాదిత్యాశంక్య తథావిధం ద్వైతమేవ నాస్తీతి మత్వాహ (తేషామితి) ద్వై
నాం పరమార్థత్వేనాపరమార్థత్వేన చ ద్వైతమేవ వ్యవహారగోచరీభూతం తచ్చ స
ప్రతిపన్నద్వైతవన్మిథ్యేత్యేవం స్థితేన ద్వైతేనాద్వైతస్య విరోధశ్శక్యశంకో భవ
త్యర్థః. శ్లోకప్రతిషేధ్యం ప్రశ్నం కరోతి (కేనేతి) శ్లోకాక్షరాణామర్థమాచక్షాణో
హేతుమాహ (ఉచ్యతఇతి) ద్వైతస్యాద్వైతకార్యత్వే ప్రమాణమాహ (ఏకమేవేతి

తేషాముభయథా ద్వైతం తేనాయం న విరుధ్యతే. ౧౮
మాయయా భిద్యతే హ్యేతన్నాన్యథాజం కథంచన,

శం—యాం సుషుప్తౌ చాభావాత్ అతస్తద్భేద ఉచ్యతే. ద్వైతం ద్వైతినాం తు తేషాం పరమార్థతోఽపరమార్థతశ్చోభయథాపి ద్వైతమేవ యదిచ తేషాం భ్రాంతానాం ద్వైతదృష్టిః అస్మాకమద్వైతదృష్టిరభ్రాంతానాం తేనాయం హేతునా స్మత్పక్షో న విరుధ్యతే తైః 'ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే న తు తద్ద్వితీయమస్తీ'తి శ్రుతేః. యథా మత్తగజారూఢ ఉన్మత్తం భూమిష్ఠం ప్రతి గజారూఢోఽహం వాహయ మాం ప్రతీతి బ్రువాణమపి తం ప్రతి న వాహయత్యవిరోధబుద్ధ్యా తద్వత్ తతః పరమార్థతో బ్రహ్మ(చి)వి)దాత్మైవ ద్వైతినాం తేనాయం హేతునా అస్మత్పక్షో న విరుధ్యతే తైః. ౧౮

శం—ద్వైతమద్వైతభేదఇత్యుక్తే ద్వైతమప్యద్వైతవత్పరమార్థసదితి స్యాత్కస్య

ఆ—శ్రుతిప్రామాణ్యాద్ద్వైతస్యాద్వైతకార్యత్వావగమాత్కార్యస్య చ కారణాద్భేదేన సత్త్వనిషేధాత్ తత్సత్యమిత్యవధారణాన్నాద్వైతదర్శనం ద్వైతదర్శనేన విరుద్ధమిత్యర్థః. అద్వైతదర్శనం ద్వైతదర్శనైరవిరుద్ధ మిత్యత్రైవ యుక్తిమాహ (ఉపపత్తేశ్చేతి) తామేవోపపత్తిం సక్షిప్య దర్శయతి (స్వచిత్తేతి) సుషుప్త్యాద్యవస్థాయాం స్వకీయ చిత్తస్పందనాభావే మిథ్యాజ్ఞానోపరమే సతి ద్వైతదర్శనాభావాదద్వైతం సిద్ధం. తతశ్చ స్వప్నవజ్జాగ్రద్భేదానాముత్పత్తిదర్శనాదిత్యుపపత్తేర్ద్వైతమద్వైతకార్యం. న చ కారణం తత్కార్యప్రతిభాసైర్విరుధ్యతే కార్యస్య వాచారంభణమాత్రత్వాత్కారణాతిరేకేణాభావాదిత్యర్థః. తేషామిత్యాదిభాగం విభజతే (ద్వైతినాం త్వితి) పరమార్థద్వైతాంశేనాద్వైతవిరోధమాశంక్య ద్విధా వ్యవహారేపి విమతస్య ద్వైతస్య ద్వైతత్వాదేవ సంప్రతిపన్నవన్మిథ్యాత్వసిద్ధేర్న తేన విరోధోఽద్వైతస్యేతి మన్వాన స్సన్నాహ (యదిచేతి) భ్రాన్తిమూలద్వైతదర్శనైరద్వైతదర్శనం ప్రమాణమూలమవిరుద్ధమిత్యేతద్దృష్టాంతేనోపపాదయతి (యథేత్యాదినా) కార్యకారణభూతయోర్ద్వైతాద్వైతయోరవిరోధే సిద్ధే ఫలితమాహ (తతఇతి) అద్వైతినాం ద్వైతినాం చ ప్రాతిస్వికపక్షపర్యాలోచనాతో ద్వైతపక్షైరద్వైతపక్షో విరుద్ధో న భవతీతి ఫలితముపసంహరతి (తేనేతి) ౧౮

ఆ—అద్వైతమేవ ద్వైతాత్మనా పరిణమతే చేత్ ద్వైతమపి తాత్త్వికం స్యాదిత్యాశంక్యాహ (మాయయేతి) వివర్తవాదానంగీకారే దోషమాహ (తత్త్వతఇతి)

తత్త్వతో భిద్యమానే హి మర్త్యతామమృతం వ్రజేత్. ౧౯
అజాతస్యైవ భావస్య జాతిమిచ్ఛన్తి వాదినః,
అజాతో హ్యమృతో భావో మర్త్యతాం కథమేష్యతి. ౨౦

శం—చిదాశంకేత్యత ఆహ యత్పరమార్థసదద్వైతం మాయయా భిద్యతే హ్యేతత్తైమి
రికానేకచంద్రవద్రజ్జుస్సర్పాదిధారాదిభిర్భేదైరివ న పరమార్థతః నిరవయవత్వాదా
త్మనః సావయవం హ్యవయవాన్యథాత్వేన భిద్యతే యథా మృద్ఘటాదిభేదైః తస్మాన్ని
వయవమజం నాన్యథా కథంచన కేనచిదపి ప్రకారేణ న భిద్యత ఇత్యభిప్రాయః తత్త్వ
తో భిద్యమానే హ్యమృతమజమద్వయం స్వభావతస్సన్మర్త్యతాం వ్రజేత్ యథాగ్నిశ్శీ
తాం తచ్చానిష్టం స్వభావవైపరీత్యగమనం సర్వప్రమాణవిరోధాత్ అజమవ్యయ
మాత్మతత్త్వం మాయయైవ భిద్యతే న పరమార్థతః తస్మాన్న పరమార్థసద్ద్వైతం. ౧౯

శం—యే తు పునః కేచిదుపనిషద్వ్యాఖ్యాతారో బ్రహ్మవాదినో వా
దూకా అజాతస్యైవాత్మతత్త్వస్యామృతస్య స్వభావతో జాతిం ఉత్పత్తిం ఇచ్ఛన్తి
పరమార్థత ఏవ తేషాం జాతం చేత్ తదేవ మర్త్యతామేష్యత్యవశ్యం స చాజాతో
హ్యమృతో భావస్స్వభావతస్సన్నాత్మా కథం మర్త్యతామేష్యతి న కథంచన మర్త్య
త్వం స్వభావవైపరీత్యమేష్యతీత్యర్థః. ౨౦

ఆ—పూర్వార్ధవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాదర్శయతి (ద్వైతమితి) తత్ర పూర్వార్ధాక్షర
ణ్యవతార్య వ్యాకరోతి (అత ఆహేతి) విమతో భేదో మిథ్యా భేదత్వాత్ చంద్రాది భేద
దిత్యర్థః. విమతం తత్త్వతో భేదరహితం నిరవయవత్వాన్నిత్యత్వాదజత్వాచ్చ వ్యతి
కేణ మృదాదివదిత్యాహ (నేత్యాదినా) నిరవయవత్వేపి వస్తునః స్ఫుటనధర్మత్వమ
శఙ్క్యాహ (సావయవం హీతి) ఉక్తమనుమానం నిగమయతి (తస్మాదితి) అన్యథా ప
మార్థత్వే నేత్యర్థః. పునర్నఞనుకర్షణమన్వయార్థం కార్యత్వధర్మత్వాంశత్వాదిరత్ర
ప్రకారోభిప్రేతః. విపక్షే దోషం వదన్ ద్వితీయార్ధం వివృణోతి (తత్త్వత ఇతి) ప్రస
గస్యేష్టత్వమాశంక్య నిరాచష్టే (తచ్చేతి) వివర్తవాదముపసంహరతి (అజమితి) స్థి
వివర్తవాదే ఫలితమాహ (తస్మాదితి.) ౧౯

ఆ—స్వపక్షముక్త్వా స్వయూథ్యపక్షమనుభాష్య దూషయతి (అజాతస్యేతి
అనువాద(వి)భాగం విభజతే (యేత్వితి) స్వభావత ఏవాజాతస్య స్వభావత ఏవామృతస
చాత్మతత్త్వస్య పరమార్థత ఏవ జాతిం ఉత్పత్తిం యే స్వయూథ్యాః స్వీకుర్వం
త్యర్థః. 'జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యు'రితి న్యాయేన దూషయతి (తేషామితి) అజాత
హీత్యాద్యక్షరాణ్యుక్తేఽర్థే యోజయతి (నచేతి) ౨

న భవత్యమృతం మర్త్యం న మర్త్య మమృతం తథా,
ప్రకృతేరన్యథాభావో న కథంచిద్భవిష్యతి. ౨౧
స్వభావేనామృతో యస్య భావో గచ్ఛతి మర్త్యతామ్,
కృతకేనామృత స్తస్య కథం స్థాస్యతి నిశ్చలః. ౨౨

శం—యస్మాన్న భవత్యమృతం మర్త్యం లోకే నాపి మర్త్యమమృతం తథా తతః ప్రకృతేః స్వభావస్యాన్యథాభావః స్వతః ప్రచ్యుతిర్న కథంచిద్భవిష్యతి అగ్నేరివౌష్ణ్యస్య. ౨౧

శం—యస్య పునర్వాదినః స్వభావేనామృతో భావో మర్త్యతాం గచ్ఛతి పరమార్థతో జాయతే తస్య ప్రాగుత్పత్తేః స్వభావః స్వభావతోఽమృతఇతి ప్రతిజ్ఞా మృషైవ కథం తర్హి కృతకేనామృతస్తస్య స్వభావః కృతకేనామృతస్స కథం స్థాస్యతి నిశ్చలః అమృతస్వభావతయా న కథంచిత్స్థాస్యతి ఆత్మజాతివాదినస్సర్వదాఽజం నామ నాస్త్యేవ సర్వమేతన్మర్త్యం అతోఽనిర్మోక్షప్రసంగ ఇత్యభిప్రాయః. ౨౨

ఆ—పదార్థానాం స్వభావవైపరీత్యగమనమనుపపన్నమిత్యుక్తం ప్రపంచయతి (న భవతీతి) తత్ర పూర్వార్ధం హేతుత్వేన వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ఉత్తరార్ధం హేతుమత్త్వేన యోజయతి (తతఇతి) యథాగ్నేస్స్వభావభూతస్యౌష్ణ్యస్యాన్యథాత్వం శైత్యగమనమయుక్తం తథాఽన్యత్రాపి స్వభావస్యాన్యథాత్వమనుచితం స్వరూపనాశప్రసంగాదిత్యర్థః. ౨౧

ఆ—నను బ్రహ్మకారణరూపేణ ప్రాగుత్పత్తేరమృతమపి కార్యాకారేణోత్పత్త్యుత్తరకాలం మర్త్యతాం గమిష్యతి తతో రూపభేదాదుభయమవిరుద్ధమితి తత్రాహ (స్వభావేనేతి) పూర్వార్ధం సాధ్యాహారం యోజయతి (యస్యేతి) ప్రాగవస్థాయామపి కారణస్యైవ కార్యాకారేణ జన్మయోగ్యతయా మర్త్యత్వావగమాన్మృషైవ ప్రతిజ్ఞా స్యాదిత్యర్థః. కథం తర్హి తస్య ప్రతిజ్ఞా యుక్తేత్యాశంక్య కృతకేన మర్త్యవిలయేనామృతస్తస్య వాదినస్సకారణాఖ్యో భావో భవతీతి ప్రతిజ్ఞా యుక్తేత్యాహ (కథమిత్యాదినా) భవతు ప్రలయావస్థాయామమృతావస్థాపరిణామేనామృతత్వం తతో వా కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కృతకేనేతి) కృతకత్వస్య యత్కృతకం తదనిత్యమితి వినాశిత్వేన వ్యాప్తత్వాదిత్యర్థః. కించ అస్యామవస్థాయాం కార్యమాత్రం వస్తీత్యజం బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానాభావాన్మోక్షో న స్యాదిత్యాహ (అత్రేతి.) ౨౨

భూతతో ఽభూతతో వాపి సృజ్యమానే సమా శ్రుతిః,

శం—నన్వజాతివాదినస్సృష్టిప్రతిపాదికా శ్రుతిర్న సంగచ్ఛతే ప్రామాణ్యం బాఢం విద్యతే సృష్టిప్రతిపాదికా శ్రుతిః సాత్వన్యపరా ఉపాయస్సోఽవతారాయేత్యవో చామ ఇదానీముక్తేపి పరిహారే పునశ్చోద్యపరిహారౌ వివక్షితార్థం ప్రతిసృష్టి శ్రుత్యక్ష రాణామానులోమ్యవిరోధాశఙ్కామాత్రపరిహారార్థౌ భూతతః పరమార్థతస్సృజ్య మానే వస్తుని అభూతతః మాయయా వా మాయావినేవ సృజ్యమానే వస్తుని సమా తుల్యా సృష్టిశ్రుతిః. నను గౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యే శబ్దార్థప్రతిపత్తిర్యుక్తా న అన్యథా సృష్టేరప్రసిద్ధత్వాన్నిష్ప్రయోజనత్వాచ్చేత్యవోచామ అవిద్యా సృష్టివిషయైవ సర్వా

ఆ—పరిణామవాదస్య సృష్టిశ్రుత్యనుసారేణ స్వీకార్యత్వమాశంక్య నిరస్యతి (భూతతఇతి) పరిణామవాదే వివర్తవాదే చ సృష్టిశ్రుతేరవిశేషాదద్వైతానురోధిశ్రుతి యుక్తివశాద్వివర్తవాదస్యైవ స్వీకర్తవ్యతేతి భావః. సృష్టిశ్రుతేరద్వైతానుగుణ్యే ప్రమాణయుక్త్యనుగృహీతమద్వైతమేవాభ్యుపగంతవ్యమితి ఫలితమాహ (నిశ్చితమితి) శ్లోకవ్యావర్త్యాం శఙ్కాం దర్శయతి (నన్వితి) యద్యాత్మా కార్యాకారేణ న జాయతే తర్హి సృష్టిశ్రుతిరశ్లిష్టా స్యాదిత్యర్థః. సృష్ట్యనువాదినీ శ్రుతిరస్తీత్యంగీకరోతి (బాఢ మితి) తస్యాః మిథ్యాసృష్ట్యనువాదిత్వేన కథముపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సాత్వితి) కథమద్వైతపరత్వేన సృష్టిశ్రుతేరుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాయతఇతి) యది సృష్టి శ్రుతేరద్వైతపరత్వేన తద్విరోధసమాధిః అధస్తాదేవోక్తా తర్హి పునశ్చోద్యం తత్పరిహా రశ్చ న యుక్తౌ పునరుక్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదానీమితి) మిథ్యాసృష్టివాదే శ్రుతి పదానామసృజతాభవదిత్యాదీనామసామంజస్యవిరోధాశఙ్కాయాం తావన్మాత్రం పరి హర్తుం పునశ్చోద్యపరిహారావిత్యర్థః. శ్లోకస్య తాత్పర్యముక్త్వా పూర్వార్ధాక్షరాణి వ్యాకరోతి (భూతతఇతి) మాయా హ్యేషా మయాసృష్టేత్యాదివత్ తత్తేజోఽసృజ తేతి శ్రుతిః సచ్చ త్యచ్చాభవదితి శ్రుతిస్తు దేవదత్తో వ్యాఘ్రోఽభవదితివత్. న చ సత్యత్వం విశేషణమత్రోపలభ్యతే తేన మాయామయ్యాం సృష్టావిష్టాయామపి సృష్టి శ్రుతిశ్లిష్టేత్యర్థః. గౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యే కార్యసంప్రత్యయ ఇతి న్యాయమాశ్రిత్య శంకతే (నన్వితి) అగ్నిర్మాణవక ఇత్యత్ర మాణవకేఽగ్నిశబ్దప్రయోగేఽప్యగ్నిమానయే త్యాదిప్రయోగే ప్రథమం వహ్నిప్రతీతేర్ముఖ్యమేవ ప్రథమం ప్రతిభాతీతి ముఖ్యే పదవ్యుత్పత్తేర్ముఖ్యార్థతయా సత్యాసృష్టిరేష్టవ్యేత్యర్థః. ముఖ్యసృష్ట్యంగీకారేపి సత్యా సృష్టిర్న సిధ్యతి అస్మత్పక్షే సత్యాయాస్సృష్టేః సృష్టిశబ్దార్థత్వేనాప్రసిద్ధత్వాదితి పరి హరతి(నేత్యాదినా)లౌకికానాం ముఖ్యసృష్టేః సత్యసృష్టిత్వే (న ప్రసిద్ధత్వే)పి ఫలా

నిశ్చితం యుక్తియుక్తం చ యత్తద్భవతి నేతరత్. ౨౩
నేహ నానేతి చామ్నాయాదింద్రో మాయాభిరిత్యపి,

శం—గౌణీ ముఖ్యా చ సృష్టిః న పరమార్థతః 'సబాహ్యాభ్యంతరోహ్యజ' ఇతి శ్రుతేః. తస్మాచ్ఛ్రుత్యా నిశ్చితం యదేక మేవాద్వితీయమజమమృతమితి యుక్తియుక్తం చ యుక్త్యా చ సంపన్నం తదేవేత్యవోచామ పూర్వైర్గ్రంథైః తదేవ శ్రుత్యర్థో భవతి నేతరత్కదాచిదపి. ౨౩

శం—కథం శ్రుతినిశ్చయ ఇత్యాహ యది హి భూతత ఏవ సృష్టిస్స్యాత్ తతస్సత్యమేవ నానావస్త్వితి తదభావప్రదర్శనార్థమామ్నాయో న స్యాత్ అస్తి చ నేహ నానాస్తి కించనేత్యాదిరామ్నాయో ద్వైతభావప్రతిషేధార్థః తస్మాదాత్మైకత్వ ప్రతిపత్త్యర్థా కల్పితా సృష్టిరభూతైవ ప్రాణసంవాదవత్ ఇంద్రో మాయాభిరిత్యభూతార్థప్రతిపాదకేన మాయాశబ్దేన వ్యపదేశాత్. నను ప్రజ్ఞావచనో మాయాశబ్దః

ఆ—భావాన్న తత్ర శ్రుతితాత్పర్యమిత్యాహ (నిష్ప్రయోజనత్వాచ్చేతి) అన్యథా సృష్టేరప్రసిద్ధత్వమేవ స్పష్టయతి(అవిద్యేతి)గౌణీ స్వప్నే రథాదిసృష్టిః ముఖ్యా జాగరే ఘటాదిసృష్టిః సర్వాప్యవిద్యావస్థాయామేవ తస్యాం సత్యామేవ భావాత్ న తత్త్వదృష్ట్యా కాపి సృష్టిస్సంభవతి తథాభూతస్యాన్యథాభూతస్య స్వతఃపరతో వా వస్తునోఽన్యథాభావాసమ్భవాత్తదతిరేకేణ చ సృష్టేరయోగాదిత్యర్థః. వస్తుస్వరూపాలోచనయా వాస్తవ్యాస్సృష్టేరశ్లిష్టత్వే శ్రుతిమనుకూలయతి(సబాహ్యేతి)సృష్టేర(విద్యాయాం)విద్యమానత్వేపి కిం వస్తు వివక్షితమిత్యాశంక్యోత్తరార్ధం విభజతే (తస్మాదితి) నిరవయవత్వం విభుత్వమిత్యాదియుక్తిః తేనాద్వైతమేవ శ్రుతితాత్పర్యగమ్యం న ద్వైతమితి ఫలితమాహ (తదేవేతి.) ౨౩

ఆ—సృష్టేర్మృషాత్వస్పష్టీకరణద్వారేణాద్వైతమేవ శ్రుత్యర్థతయా నిర్ధారయితుం శ్రౌతనిశ్చయమేవ వివృణోతి (నేహేతి) ఆకాంక్షాం ప్రదర్శ్య శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (కథమిత్యాదినా) తత్రాద్యపాదే వ్యతిరేకం దర్శయిత్వా పునరన్వయాఖ్యానేన వ్యాచష్టే (యది హీతి) ద్వైతభావశ్చేత్ప్రతిషిధ్యతే కథం తర్హి సృష్టిరుపదిశ్యతే తత్రాహ (తస్మాదితి) యథా ప్రాణవైశిష్ట్యదృష్ట్యర్థం ప్రాణసంవాదశ్రుతిషు కల్ప్యతే తథా సృష్టిరేకత్వప్రతిపత్త్యర్థత్వేన కల్పితా వాస్తవ్యాస్సృష్టేరయోగస్యోపదిష్టత్వాదిత్యర్థః. కల్పితా సృష్టిరిత్యత్ర హేత్వంతరం దర్శయన్ ద్వితీయం పాదమవతార్య తాత్పర్యమాహ (ఇంద్ర ఇతి) మాయాశబ్దేన సృష్టేర్వ్యపదేశాదసౌ కల్పితా యుక్తేతి శేషః. అభిధానగ్రంథే ప్రజ్ఞానామసు పాఠాన్మాయాశబ్దో మిథ్యార్థో

అజాయమానో బహుధా మాయయా జాయతే తు సః. ౨౪

సమ్భూతేరపవాదాచ్చ సమ్భవః ప్రతిషిధ్యతే,

శం—సత్యం ఇంద్రియప్రజ్ఞాయా అవిద్యాత్వేన మాయాత్వాభ్యుపగమాదదోషః మాయాభిః ఇంద్రియప్రజ్ఞాభిరవిద్యారూపాభిరిత్యర్థః. 'అజాయమానో బహుధా విజాయత' ఇతి శ్రుతేః తస్మాన్మాయయైవ జాయతే తు సః తుశబ్దోఽవధారణార్థః మాయయైవేతి న హ్యజాయమానత్వం బహుధా జన్మచైకత్ర సంభవతి అగ్నావివ శైత్యమౌష్ణ్యం చ ఫలవత్త్వాచ్చాత్మైకత్వదర్శనమేవ శ్రుతినిశ్చితోఽర్థః. తత్ర 'కో మోహః కః శోకః ఏకత్వమనుపశ్యత' ఇత్యాదిమంత్రవర్ణాత్ 'మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతీ'తి నిందితత్వాచ్చ సృష్ట్యాది భేదదృష్టేః. ౨౪

శం—అంధంతమః ప్రవిశన్తి యే సమ్భూతిముపాసతఇతి శ్రుతేస్సమ్భూతేరుపాస్యత్వాపవాదాత్సమ్భవః ప్రతిషిధ్యతే న హి పరమార్థతస్సమ్భూతాయాం సమ్భూ

ఆ—న భవతీతి శంకతే (నన్వితి) మాయాశబ్దస్య ప్రజ్ఞానామసు క్వాచిత్కం పాఠమంగీకరోతి (సత్యమితి) కథం తర్హి మిథ్యార్థత్వం తత్రాహ (ఇన్ద్రియేతి) న హి మాయాశబ్దితా ప్రజ్ఞా బ్రహ్మచైతన్యం భూయశ్చాంతే విశ్వమాయా నివృత్తిరిత్యాదౌ నివృత్తిశ్రవణాత్ కింత్వసావింద్రియజన్యా తస్యాశ్చావిద్యాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయితయా అవిద్యాత్వేన మిథ్యాత్వాన్మాయాశబ్దస్య మిథ్యార్థత్వేనానుపపత్తిరిత్యర్థః. తాత్పర్యార్థముక్త్వా తత్రైవాక్షరానుగుణ్యమాహ (మాయాభిరితి) పురురూపస్సన్నీయతఇతి సంబంధః. మాయామయీ సృష్టిరిత్యత్ర హేత్వంతరపరత్వేన తృతీయపాదమవతారయతి (అజాయమానఇతి) అజాయనస్య బహుధా విజాయమానత్వం విరుద్ధమిత్యాశంక్య చతుర్థపాదముత్థాపయతి (తస్మాదితి) అశ్రుతస్య కథమేవకారస్యావాపస్స్యాదిత్యాశంక్యాహ (తుశబ్దఇతి) అవధారణరూపమర్థమేవాభినయతి (మాయయైవేతి) కస్మాదిత్థమవధార్యతే వాస్తవే జన్మని కా క్షతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహ్యజేతి) ఆత్మైకత్వజ్ఞానమేవ సృష్టిశ్రుతితాత్పర్యగమ్యం సృష్టిస్తు తచ్ఛేషత్వాదవివక్షితేత్యత్ర హేత్వంతరమాహ (ఫలవత్త్వాచ్చేతి) తస్య ఫలవత్త్వే ప్రమాణమాహ (తత్రేతి) ఏకత్వం ఆచార్యోపదేశమనుపశ్యతః సాక్షాత్కుర్వతః తత్ర ఏకత్వసాక్షాత్కారే సతి శోకమోహోపలక్షితస్సంసారో న భవతీత్యర్థః. న కేవలం విఫలత్వాద్భేదదృష్టిరవివక్షితా కింతు (నిందిత)నిత్య)త్వేన నిషిద్ధత్వాదనర్థకరత్వాచ్చేత్యాహ (మృత్యోరితి.) ౨౪

ఆ—భేదదృష్టేర్మిథ్యాత్వే హేత్వంతరమాహ (సమ్భూతేరితి) సమ్యగ్భూతిః ఐశ్వర్యం యస్యాస్సా సమ్భూతిర్దేవతా హిరణ్యగర్భాఖ్యా తస్యాశ్చ కార్యమధ్యే

శం—తౌ తదపవాదఉపపద్యతే.నను వినాశేన సమ్భూతేస్సముచ్చయవిధ్యర్థస్సమ్భూత్యపవాదః యథా 'అంధంతమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసతే'ఇతి సత్యమేవ దేవతాదర్శనస్య సంభూతివిషయస్య వినాశశబ్దవాచ్యస్య కర్మణస్సముచ్చయవిధానార్థస్సమ్భూత్యపవాదః తథాపి వినాశాఖ్యస్య కర్మణః స్వాభావికాజ్ఞానవృత్తిరూపస్య మృత్యోరతితరణార్థత్వవద్దేవతాదర్శనకర్మసముచ్చయస్య పురుషసంస్కారార్థస్య కర్మఫలరాగప్రవృత్తిరూపస్య సాధ్యసాధనేషణాద్వయలక్షణస్య మృత్యోరతితరణార్థత్వం ఏవం హీషణాద్వయరూపాన్మృత్యోరశుద్ధేర్వియుక్తః పురుషస్సంస్కృతస్స్యాదతో మృత్యోరతితరణార్థా దేవతాదర్శనకర్మసముచ్చయలక్షణా హ్యవిద్యా ఏవమేషణాలక్షణాదవిద్యాయా మృత్యోరతితీర్ణస్య విరక్తస్యోపనిషచ్ఛాస్త్రార్థాలోచనపరస్య నాంతరీయకీ పరమాత్మైకత్వవిద్యోత్పత్తిరితి పూర్వభావినీమవిద్యామపేక్ష్య పశ్చాద్భావినీ బ్రహ్మవిద్యాఽమృతత్వసాధనా(నం)ఏకేన పురుషేణ సంబధ్యమానా అవిద్యయా సముచ్చీయతఇత్యుచ్యతే

ఆ—శ్రేష్ఠాయా నిందితత్వాత్ ప్రధానమల్లనిబర్హణన్యాయేన సంభవశబ్దితం కార్యమేవనిషిధ్యతే తథాచ సిద్ధం తస్యావస్తుత్వమిత్యర్థః. కారణప్రతిషేధేన తదవస్తుత్వసిద్ధేశ్చ యథోక్తార్థసిద్ధిరిత్యాహ (కోన్వేనమితి) పూర్వార్ధం వ్యాకరోతి (అంధమితి) సమ్భూత్యుపాసనాయా మంత్రార్ధేనాద్యేన నిందాం విధాయ తతో భూయఇవేత్యాదినోత్తరార్ధేన సమ్భూతేరుక్తాయా దేవతాయా హేతుత్వముపపాద్యతే తతశ్చ ప్రధానభూతదేవతోపాస్యత్వాపవాదాత్తతోఽర్వాక్తనం సర్వమేవ సంభవశబ్దితం కార్యమాత్రం నిషిధ్యతే తథాచ తదవస్తుత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. సమ్భూతేరపవాదేపి తస్మిన్మిథ్యాత్వనియమాభావాన్న కార్యమాత్రస్య మిథ్యాత్వం శక్యం ప్రతిజ్ఞాతుమిత్యాశంక్యాహ (నహీతి)సమ్భూతేర్నిందా తదవస్తుత్వఖ్యాపనార్థా న భవతి కింతు వినాశేన కర్మణా దేవతోపాసనస్య సముచ్చయవిధ్యర్థా సముచ్చయవిధానస్య ఫలవత్త్వాదితి శంకతే (నన్వితి)అపవాదస్య సముచ్చయవిధ్యర్థత్వే దృష్టాంతమాహ (యథేతి) అత్ర ఖల్వవిద్యాశబ్దితకర్మాపవాదో విద్యాకర్మణోస్సముచ్చయవిధ్యర్థస్సిద్ధః. 'విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయం సహే'తి శ్రవణాదిత్యర్థః. ఉక్తం చోద్యమనుజానాతి (సత్యమితి) తర్హి సంభూత్యపవాదస్తదవస్తుత్వఖ్యాపకో న భవతీత్యుక్తం స్థితమేవేత్యాశంక్య సముచ్చయస్యావిద్యావస్థాయామవస్థితఫలవత్త్వాద్యదవస్తుత్వం సమ్భూత్యాదేర్నిందాధీనముక్తం తత్తదవస్థమేవేతి మన్వానస్సన్నాహ (తథాపీతి) యథాగ్నిహోత్రాదేశ్శాస్త్రీయస్య కర్మణోఽశాస్త్రీయప్రవృత్తిరూపమృత్యుతరణార్థత్వం తథా సాధనాద్యేషణారూపమృత్యుతరణార్థత్వం సముచ్చయస్యాపి వాచ్యం తథాచ సమ్భూ

శం— అతోఽన్యార్థత్వాదమృతత్వసాధనం బ్రహ్మవిద్యామపేక్ష్య నిందార్థఏవ భవతి సమ్భూత్యపవాదో యద్యప్యశుద్ధివియోగహేతుః అతన్నిష్ఠత్వాత్ అతఏవ సమ్భూతేరపవాదాత్సమ్భూతేరాపేక్షికమేవ సత్త్వమితి పరమార్థసదాత్మైకత్వమపేక్ష్యామృతాఖ్యస్సంభవః ప్రతిషిధ్యతే ఏవం మాయానిర్మితస్యైవ జీవస్యావిద్యయా ప్రత్యుపస్థాపితస్యావిద్యానాశే స్వభావరూపత్వాత్పరమార్థతః కోన్వేనం జనయేత్ న హి రజ్జ్వామవిద్యారోపితం సర్పం పునర్వివేకతో నష్టం జనయేత్కశ్చిత్ తథా న కశ్చిదేనం జనయేదితి కోన్విత్యాక్షేపార్థత్వాత్కారణం ప్రతిషిధ్యతే అవిద్యోద్భూతస్య నష్టస్య జనయితృ

ఆ— త్యాదేరవస్తుత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. మృత్యుతరణార్థత్వే సంస్కారార్థత్వం కథమిత్యాశంక్యాహ (ఏవంహీతి) కామచారకామవాదకామభక్షణాదిలక్షణస్వాభావికప్రవృత్తిరూపాశుద్ధివియోగస్సంస్కారో యథా నిత్యాగ్నిహోత్రాదిఫలం తథా నిష్కామేనానుష్ఠితసముచ్చయఫలం కామాఖ్యాశుద్ధివ్యావృత్తిరిత్యర్థః. 'అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వే'తి మన్త్రే మృత్యుతరణహేతురవిద్యేతి శ్రవణాత్ 'సంభూత్యామృతమశ్నుత' ఇతి చ సంభూతేరమృతత్వఫలాభిధానాత్కథం సముచ్చయఫలం మృత్యోరతితరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) యతో న సముచ్చయాన్ముఖ్యమమృతత్వం ఘటతే తస్య 'విద్యయామృతమశ్నుత' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్. అతస్సముచ్చయలక్షణా అవిద్యా 'అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వే'త్యత్ర నిర్దిశ్యతే అపేక్షితమృత్యుతరణహేతుత్వసమ్భవాదిత్యర్థః. యద్యవిద్యాశబ్దేన సముచ్చయో వివక్ష్యతే కథం తర్హి 'విద్యాం చావిద్యాం' చేత్యనేన విద్యావిద్యయోస్సముచ్చయో నిర్దిశ్యతే న హి దేవతాదర్శనకర్మసముచ్చయస్య బ్రహ్మవిద్యయాస్సముచ్చయస్సంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) నాన్తరీయకత్వం అవశ్యం భావిత్వం ప్రతిబన్ధకాభావే కార్యోత్పత్తేరిత్యర్థః. ఏవం మన్త్రార్థే స్థితే ప్రకృతే ఫలితమాహ (అత ఇతి) అన్యార్థత్వం సముచ్చయస్యాశుద్ధిక్షేపహేతుత్వం తచ్చేదిష్టం కిమిత్యపవాదః తత్రాహ (యద్యపీతి) తథాప్యతన్నిష్ఠత్వాత్ పరమార్థామృతత్వఫలత్వాభావాత్తదపవాదసిద్ధిరిత్యర్థః. అపవాదఫలం దర్శయన్నాద్యభాగవిభజనముపసంహరతి (అతఏవేతి) 'కోన్వేనం జనయేత్పున'రితి శ్రుత్యర్థమాచక్షాణో ద్వితీయార్థం విభజతే (ఏవం మాయేత్యాదినా) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (న హీతి) న కశ్చిదేనం జనయేదితి కారణం ప్రతిషిధ్యత ఇతి సంబన్ధః. ప్రశ్నార్థే కింశబ్దే దృశ్యమానే కథం కారణప్రతిషేధసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కోన్వితి) అక్షరార్థముక్త్వా ద్వితీయార్ధస్య తాత్పర్యమాహ (అవిద్యేతి) తతశ్చేదుద్భూతో జీవః కథం తస్య జనయితృ కారణం నేత్యుచ్యతే వ్యాఘాతాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నష్టస్యేతి) జీవస్య

కోన్వేనం జనయేదితి కారణం ప్రతిషిధ్యతే. ౨౫
స ఏష నేతి నేతీతి వ్యాఖ్యాతం నిహ్నుతే యతః,

శం—కారణం న కించిదస్తీత్యభిప్రాయః. 'నాయం కుతశ్చిన్న బభూవ కశ్చి'దితి శ్రుతేః. ౨౫

శం—సర్వవిశేషప్రతిషేధేన అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి ప్రతిపాదితస్యాత్మనో దుర్బోధ్యత్వం మన్యమానా శ్రుతిః పునఃపునరుపాయాన్తరత్వేన తస్యైవ ప్రతిపిపాదయిషయా యద్యద్వ్యాఖ్యాతం తత్సర్వం నిహ్నుతే గ్రాహ్యం జనిమద్బుద్ధివిషయమపలపత్యర్థాత్ స ఏష నేతి నేతీత్యాత్మనోఽదృశ్యతాం దర్శయంతీ శ్రుతిః ఉపాయస్యోపేయనిష్ఠతామజానత ఉపాయత్వేన వ్యాఖ్యాతస్యోపేయవద్గ్రాహ్య

ఆ— జనయితృకారణాభావే ప్రమాణమాహ (నాయమితి) తస్యావిద్యామన్తరేణ స్వతో జన్మాభావం సూచయతి (న బభూవేతి.) ౨౫

ఆ—ఇతోఽపి ద్వైతం వస్తు న భవతీత్యాహ (స ఏష ఇతి) ద్వే వా వేత్యాదినా వ్యాఖ్యాతం మూర్తామూర్తాదిసర్వమేవ త్యాజ్యమగ్రాహ్యం నేతి నేతీతి వీప్సయా యతో నిషేధతి శ్రుతిః అతస్స ఏష ఇత్యుపక్రమ్య ప్రతిపాదితస్యాత్మతత్త్వస్య కూటస్థస్యావిషయత్వేన ప్ర(థో)థమో)పపత్తిరిత్యర్థః. నేతి నేతీతి వీప్సాతాత్పర్యమాహ (సర్వేతి) రూపద్వయోపన్యాసానన్తరం తన్నిషేధమంతరేణ నిర్విశేషవస్తుప్రతిపత్తేరయోగాత్తత్ప్రతిపత్త్యా చ పురుషార్థపరిసమాప్తిసమ్భవాదాదేశః నిర్విశేషాత్మతత్త్వోపదేశస్తావత్ ప్రస్తూయతే ఏవం ప్రస్తుత్య నేతి నేతీతి వీప్సయా సర్వస్య మూర్తామూర్తాదివిశేషస్యారోపితస్య నిషేధో దర్శితః తేన చాత్మా జిజ్ఞాసితో విశిష్టో నిర్దిష్ట ఇత్యర్థః. స చేదేవం మూర్తామూర్తాధికారే ప్రతిపాదితః తర్హి కిమితి ప్రదేశాంతరే పునఃపునరేవం ప్రతిపాద్యతే పునరుక్తేరిత్యాశంక్య వ్యాఖ్యాతమిత్యాది వాచష్టే (ప్రతిపాదితస్యేతి) యద్యపి మూర్తామూర్తప్రకరణే ప్రతిపాదితమాత్మతత్త్వం తథాపి తస్య పరమసూక్ష్మత్వాత్ దుర్జ్ఞానత్వం మన్యతే శ్రుతిః సా పునరుపాయవిశేషసద్భావాభిప్రాయేణ తస్యైవ పునఃపునః ప్రతిపాదనేచ్ఛయా యద్యదారోపితం తత్తదశేషమపహ్నుత్యావశిష్టమాత్మస్వరూపం నివేదయతీత్యర్థః. సర్వమిత్యాది స్పష్టీకుర్వాణః స ఏష ఇతి వ్యాచష్టే (గ్రాహ్యమితి) స ఏష 'ఇత్యాద్యా శ్రుతిరదృశ్యతామాత్మనో విశేషం నిషేధముఖేన దర్శయంతీ యద్దృశ్యం కార్యం మనసాం వాచాం చ గోచరీభూతం తదశేషమర్థాదపలపతి సా హి పరమార్థత(వ)స్త్వదృశ్యమితి బ్రువాణా దృశ్యస్య వస్తుత్వేనోపపద్యతే తథా చానుపపత్తేర్దృశ్యవర్గస్యావస్తు

సర్వమగ్రాహ్యభావేన హేతునాజం ప్రకాశతే. ౨౬
సతో హి మాయయా జన్మ యుజ్యతే న తు తత్త్వతః,

శం—తామాభూదిత్యగ్రాహ్యభావేన హేతునా కారణేన నిహ్నుత ఇత్యర్థః. తత
శ్చైవ ముపాయస్యోపేయనిష్ఠతామేవ జానత ఉపేయస్య చ నిత్యైకరూపత్వమితి
తస్య సబాహ్యాభ్యన్తరమజమాత్మతత్త్వం ప్రకాశతే స్వయమేవ.

శం—ఏవం హి శ్రుతివాక్యశతైస్సబాహ్యాభ్యన్తరమజమాత్మతత్త్వమద్వయం
న తతోన్యదస్తీతి నిశ్చితమేవ తద్యుక్త్యా చ అధునైతదేవ పునర్నిర్ధార్యత ఇత్యాహ
తత్రైతత్స్యాత్ సదాఽగ్రాహ్యమేవ చేదసదేవాత్మతత్త్వమితి తన్న కార్యగ్రహ
ణాత్ యథాఽతో మాయావినో మాయయా జన్మకార్యం ఏవం జగతో జన్మ
కార్యం గృహ్యమాణం మాయావినమివ పరమార్థం సన్తమాత్మానం జగజ్జన్మ మాయా

ఆ—త్వం సిద్ధమిత్యర్థః. నను కిమితి శ్రుతిర్వ్యాఖ్యాతం విశేషజాతం నిహ్నుతే పంక
ప్రక్షాళనన్యాయాపాతాదిత్యాశఙ్క్యాగ్రాహ్యభావేనేత్యాది వ్యాకరోతి (ఉపాయ
స్యేతి) ద్వే వా వేత్యాదినా వ్యాఖ్యాతస్య రూపప్రపంచస్యాద్వితీయబ్రహ్మాత్మపర్యవసా
యితామప్రతిపాద్యమానస్య బ్రహ్మావదేవోపాయత్వేనాభిమతస్యాపి ప్రపంచస్య వస్తు
త్వేన గ్రాహ్యత్వాశఙ్కా యా సా మాభూదిత్యశేషవిశేషరాహిత్యేనాద్వితీయబ్రహ్మ
స్వరూపనిర్ధారణార్థమారోపితం ప్రపంచం ప్రతిషేధతి శ్రుతిరిత్యర్థః. ఉపాయస్య కల్పి
తత్వేన వస్తుత్వాభావాదుపేయస్య చ సదైకరూపత్వాత్ కథం తథావిధవస్తుప్రతిపత్తి
రిత్యాశంక్యాజమిత్యాదివ్యాచష్టే(తతశ్చేతి)సమారోపితస్య సర్వస్య నిషేధాదేవ స్వాత
త్ర్యేణ వస్తుత్వాభావనిశ్చయాదారోపితసర్పాదేరధిష్ఠానాతిరేకేణాసత్త్వవదుపాయస్య
మూర్తాదేరుపేయాద్వితీయబ్రహ్మమాత్రతామేవ ప్రతిపద్యమానస్య బ్రహ్మణశ్చ సదైక
రూపత్వకూటస్థనిత్యదృష్టిస్వభావత్వాది జానతస్తస్య ఉత్తమస్యాధికారిణస్స్వయమేవ
అన్యాపేక్షామన్తరేణాత్మతత్త్వముక్తవిశేషణం ప్రకాశీభవతి కల్పితస్య చోపాయ
త్వం ప్రతిబిమ్బాదివదవిరుద్ధమిత్యర్థః. ౨౬

ఆ—ఆత్మతత్త్వమజమద్వితీయం పరమార్థభూతం ద్వైతం తు మాయాకల్పి
తమసదితి ప్రతిపాదితం తత్రైవ హేత్వంతరమాహ (సతో హీతి) యదాత్మతత్త్వం
సదా సదేకరూపం తస్య మాయయా జగదాకారేణ జన్మ యుక్తం మాయాయా
దుర్నిరూపార్థసమర్థనపటీయస్త్వాత్ పరమార్థతస్త్వేకరూపమనేకరూపతయా నోత్ప
త్తుం పారయతి విరోధాదిత్యర్థః. విపక్షే దోషమాహ (తత్త్వత ఇతి) యస్య వాదినో
మతే బ్రహ్మైవ పరమార్థతో జగదాత్మనా జాయతే తస్యాజస్య జాయమానత

తత్త్వతో జాయతే యస్య జాతం తస్య హి జాయతే.　　౨౭

శం—స్పదమేవ గమయతి యస్మాత్సతో హి విద్యమానాత్కారణాత్ మాయానిర్మితస్య హస్త్యాదికార్యస్యేవ జగజ్జన్మ యుజ్యతే నాసతః కారణాత్ న తు తత్త్వత ఏవాత్మనో జన్మ యుజ్యతే అథ వా సతః విద్యమానస్య వస్తునో రజ్జ్వాదేస్సర్పాదివన్మాయయా జన్మ యుజ్యతే న తు తత్త్వతో యథా తథాఽగ్రాహ్యస్యాపి సత ఏవాత్మనో రజ్జుసర్పవజ్జగద్రూపేణ మాయయా జన్మ యుజ్యతే న తు తత్త్వత ఏవాజస్యాత్మనో జన్మ యస్య పునః పరమార్థసదజమాత్మతత్త్వం జగద్రూపేణ జాయతే వాదినః న హి తస్యాజం జాయత ఇతి శక్యం వక్తుం విరోధాత్ తతస్తస్యార్థాజ్జాతం జాయత ఇత్యాపన్నం తతశ్చానవస్థాపాతాజ్జాయమానత్వం న తస్మాదజమేకమేవాత్మతత్త్వమితి సిద్ధం.　　౨౭

ఆ—ప్రతిజ్ఞాయావ్యాహతత్వాజ్జాతస్యైవ జాయమానత్వే స్యాదనవస్థేత్యర్థః. అద్వైతమావేదయన్త్యాద్వైతనిషేధకశ్రుత్యా దృశ్యత్వజడత్వాదియుక్త్యా చ తథావిధయా నిర్ధారితమర్థం శ్లోకాక్షరార్థకథనార్థమనువదతి (ఏవమితి) ఉక్తమేవ వస్తు యుక్త్యంతరేణ పునర్నిర్ధారయితుముత్తరగ్రంథప్రవృత్తిరిత్యాహ (అథునేతి) పూర్వార్ధం శంకోత్తరత్వేన వ్యాఖ్యాతుం శంకయతి (తత్రేతి) పూర్వశ్లోకస్సప్తమ్యా పరామృశ్యతే యన్న కదాచిదపి గృహ్యతే తదత్యంతాసదేవ శశవిషాణాదివదేష్టవ్యం ప్రమాణాభావే ప్రమేయాసిద్ధేరిత్యర్థః. కార్యలింగకానుమానవశాదాత్మతత్త్వస్య కారణత్వేన సత్త్వనిర్ణయాన్నాసత్త్వచోద్యమితి దూషయతి (తన్నేతి) సంగృహీతమర్థం దృష్టాంతేన వివృణోతి (యథేతి) విమతం సదధిష్ఠానం కార్యత్వాత్ సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే పూర్వార్ధాక్షరాణి యోజయతి (యస్మాదితి) తస్మాత్కారణస్య సత్త్వమవివాదమితి శేషః. (నాసత ఇతి) తస్య నిస్స్వభావత్వాత్కారణత్వాయోగాదిత్యర్థః. (న త్వితి) తథా భూతస్యాన్యథాభూతస్య చ జన్మాయోగాదిత్యర్థః. సత ఇతి పంచమ్యన్తం పదం గృహీత్వా నిమిత్తకారణపరతయా వ్యాఖ్యాతం సంప్రతి సత ఇతి షష్ఠ్యంతం పదమాదాయోపాదానపరతయా వ్యాఖ్యాం కరోతి (అథవేతి) యథా రజ్జోస్సర్పధారాద్యాకారేణ మాయాకృతం జన్మ తథైవాగ్రాహ్యస్యాపి సద్రూపస్యాత్మతత్వస్య జగదాత్మనా జన్మమాయాప్రయుక్తం ప్రతిపత్తవ్యం జన్మరహితస్య వస్తుతో జన్మవ్యాఘాతాదిత్యర్థః. ఉత్తరార్ధం విభజతే (యస్యేత్యాదినా) మాయికం జన్మ న తాత్త్వికమితి స్థితే ఫలితమాహ (తస్మాదితి.)　　౨౭

అసతో మాయయా జన్మ తత్త్వతో నైవ యుజ్యతే,
వంధ్యాపుత్రో న తత్త్వేన మాయయా వాపి జాయతే. ౨౮
యథా స్వప్నే ద్వయాభాసం స్పందతే మాయయా మనః,
తథా జాగ్రద్ద్వయాభాసం స్పందతే మాయయా మనః. ౨౯

శం—అసద్వాదినామసతో భావస్య మాయయా తత్త్వతో వా న కథంచన జన్మ యుజ్యతే అదృష్టత్వాత్ న హి వంధ్యాపుత్రో మాయయా తత్త్వతో వా జాయతే తస్మాదసద్వాదో దూరత ఏవాత్రానుపపన్న ఇత్యర్థః. ౨౮

శం—కథం పునస్సతో మాయయైవ జన్మేతి ఉచ్యతే యథా రజ్జ్వాం వికల్పితస్సర్పో రజ్జురూపేణావేక్ష్యమాణస్సన్ ఏవం మనః పరమార్థవిజ్ఞప్త్యాత్మరూపేణావేక్ష్యమాణం సత్ గ్రాహ్యగ్రాహకరూపేణ ద్వయాభాసం స్పందతే స్వప్నే మాయయా రజ్జ్వామివ సర్పః తథా తద్వదేవ జాగ్రత్ జాగరితే స్పందతే మాయయా మనః స్పందత ఇవేత్యర్థః. ౨౯

ఆ—సత్పూర్వకం కార్యమితి న వ్యాప్తిః అసద్వాదిభిరసతస్సజ్జన్మాభ్యుపగమాదిత్యాశంక్యాహ (అసత ఇతి) తత్త్వతోఽతత్త్వతో వా నాసతస్సదాకారేణ జన్మేత్యర్థః. తత్ర దృష్టాంతమాహ (వంధ్యేతి) పూర్వార్ధం వ్యాకరోతి (అసద్వాదినామితి) అసతో నిస్స్వరూపస్య స్వరూపాభావాదేవ తత్త్వతోఽతత్త్వతో వా కార్యాకారేణ న యుక్తం జన్మేత్యత్ర హేతుమాహ (అదృష్టత్వాదితి) ఉత్తరార్ధం వ్యాకుర్వన్నదృష్టత్వమేవ దృష్టాంతేన స్పష్టయతి (న హీతి) సద్వాదో మాయయా సంభవతి అసద్వాదస్తు తథాపి నేతి విశేషం దర్శయన్నుపసంహరతి (తస్మాదితి) కార్యకారణనిరూపణమత్రేతి పరామృశ్యతే. ౨౮

ఆ—సత ఏవ మాయయా జన్మేత్యుక్తముపపాదయతి (యథేతి) సత ఏవ మాయయా జన్మేత్యయుక్తం అవస్థాద్వయేపి ద్వైతస్య మనస్స్పందితత్వస్వీకారాదితి శ్లోకవ్యావర్త్యం చోద్యముత్థాపయతి (కథమితి) అధిష్ఠానరూపేణ మనోపి సదితి సదృష్టాన్తముత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) మనసస్సన్మాత్రత్వేపి కథమనేకధా స్పందనమిత్యాశంక్య స్వప్నదృష్టాన్తం వ్యాచష్టే (గ్రాహ్యేతి) దార్ష్టాంతికమాహ (తథేత్యాదినా) మాయాధీనం మనస్స్పందనమవస్తుభూతమితి ద్యోతయితుమివేత్యుక్తం. ౨౯

అద్వయం చ ద్వయాభాసం మనస్స్వప్నేన సంశయః,
అద్వయం చ ద్వయాభాసం తథా జాగ్రన్న సంశయః. ౩౦
మనోదృశ్యమిదం ద్వైతం యత్కించిత్సచరాచరమ్,
మనసో హ్యమనీభావే ద్వైతం నైవోపలభ్యతే ౩౧

శం—రజ్జురూపేణ సర్ప ఇవ పరమార్థత ఆత్మరూపేణాఽద్వయం సత్తద్ద్వయాభాసం మనస్స్వప్నే న సంశయః న హి స్వప్నే హస్త్యాది గ్రాహ్యం గ్రాహకం వా చక్షురాది ద్వయం విజ్ఞానవ్యతిరేకేణాస్తి జాగ్రదపి తథైవేత్యర్థః. పరమార్థసద్విజ్ఞానమాత్రావిశేషాత్. ౩౦

శం—రజ్జుసర్పవద్వికల్పనారూపం ద్వైతరూపేణ మనఏవేత్యుక్తం తత్ర కిం ప్రమాణమితి అన్వయవ్యతిరేకలక్షణమనుమానమాహ కథం తేన హి మనసా వికల్ప్యమానేన దృశ్యం మనోదృశ్యమిదం ద్వైతం సర్వం మనఇతి ప్రతిజ్ఞా తద్భావే భావాత్ తదభావేఽభావాత్ మనసోహ్యమనీభావే నిరుద్ధే వివేకదర్శనాభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం రజ్జ్వామివ సర్పే లయం గతే వా సుషుప్తే ద్వైతం నైవోపలభ్యతఇత్యభావాత్సిద్ధం ద్వైతస్యాసత్త్వమిత్యర్థః. ౩౧

ఆ—మనో బ్రహ్మ చేతి కారణద్వయం తర్హి ద్వైతస్య స్వీకృతమిత్యాశంక్య దృష్టాంతేన నిరాచష్టే (అద్వయం చేతి) దృష్టాన్తభాగం విభజతే (రజ్జ్వితి) దృష్టాంతే చైతన్యాతిరిక్తస్య గ్రాహ్యగ్రాహకభేదస్య మనస్స్పందితస్యాసత్త్వం సాధయతి (న హీతి) తథైవ జాగరితేపి పరమార్థాత్మస్వరూపేణాద్వయం సన్మనోగ్రాహ్యగ్రాహకద్వైతాకారేణావభాసతే తథా చ పరమార్థసతో విజ్ఞానమాత్రస్యావస్థాద్వయేపి విశేషాభావాత్తస్మిన్నేవాధిష్ఠానే మాయాకల్పితం మనస్స్పందతే ద్వయాకారమిత్యంగీకారాన్న కారణద్వయం శంకితవ్యమిత్యాహ (జాగ్రదపీతి.) ౩౦

ఆ—మనోమాత్రం ద్వైతమిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (మనోదృశ్యమితి) వృత్తమనూద్య శ్లోకతాత్పర్యమాహ (రజ్జ్వితి) యథా రజ్జుస్సర్పరూపేణ వికల్ప్యతే తథా మనోద్వైతరూపేణ వికల్పనాత్మకం తచ్చావిద్యాకల్పితమిత్యుక్తేఽర్థే ప్రమాణగవేషణాయాం విశిష్టమనుమానముపన్యస్యతీత్యర్థః. తదేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయన్ ప్రథమార్ధాక్షరాణి వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) వివతం మనోమాత్రం తద్భావే నియతభావత్వాత్ యథా మృద్భావే నియతభావో మృన్మాత్రో ఘటాదిరిత్యనుమానమారచయతి (ద్వైతమితి) ఉక్తమేవ వ్యతిరేకం స్ఫోరయన్ ద్వితీయార్ధం విభజతే (మనసో హీతి) సమాధిస్వాపయోర్ద్వైతస్యానుపలమ్భేపి నాసత్త్వమిత్యాశంక్య మానాధీనా మేయసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (ఇత్యభావాదితి.) ౩౧

ఆత్మసత్యానుబోధేన న సంకల్పయతే యదా,
అమనస్తాం తదా యాతి గ్రాహ్యాభావే తదగ్రహమ్ 3౨
అకల్పకమజం జ్ఞానం జ్ఞేయాభిన్నం ప్రచక్షతే,

శం—కథం పునరయమమనీభావఇతి ఉచ్యతే ఆత్మైవ సత్యమాత్మసత్యం మృత్తికావత్ 'వాచారంభణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్య'మితి శ్రుతేః తస్య శాస్త్రాచార్యోపదేశమన్వవబోధఆత్మసత్యానుబోధః తేన సంకల్ప్యాభావాత్తన్న సంకల్పయతే దాహ్యాభావే జ్వలనమివాగ్నేః యదా యస్మిన్ కాలే తదా తస్మిన్ కాలే అమనస్తాం అమనోభావం యాతి గ్రాహ్యాభావే తత్ మనః అగ్రహం గ్రహణవికల్పనావర్జితమిత్యర్థః. 3౨

శం—యద్యసదిదం ద్వైతం కేన సమంజసమాత్మతత్త్వం విబుధ్యత ఇతి ఉచ్యతే అకల్పకం సర్వకల్పనావర్జితం అతఏవాజం జ్ఞానం జ్ఞప్తిమాత్రం జ్ఞేయేన

ఆ—మనసో యదమనస్త్వముక్తం తదుపపాదయతి (ఆత్మేతి) సమాధిస్వాపయోరననుభవేపి మనస్స్వరూపేణ నిత్యత్వాన్నామనస్త్వమిత్యాక్షిపతి (కథమితి) సంకల్పో హి మనసో వ్యావహారికం రూపం సంకల్పశ్చ సంకల్ప్యాపేక్షత్వాత్తదభావే న భవతి సర్వమాత్మైవేత్యవగమే తు సంకల్ప్యాభావాన్మనసో మనస్త్వం న వర్తతే తథాపి స్ఫురతి చేత్ ఆత్మైవేతి న వివేకదృష్ట్యా మనోనామాస్తీతి శ్లోకాక్షరైరుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) తస్యైవ సత్యత్వే దృష్టాన్తమాహ (మృత్తికావదితి) యథా ఘటశరావాదిష్వసత్యేషు మృత్తికామాత్రమనుస్యూతం సత్యమిష్యతే తథైవానాత్మస్వసత్యేష్వాత్మమాత్రం సత్యమేష్టవ్యం తత్సత్యమిత్యవధారణాదేవ కార్యస్య దృష్టాంతనివిష్టస్య దార్ష్టాంతికేఽనుషంగాదిత్యర్థః. ఉక్తే దృష్టాంతే ప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) అవశిష్టాన్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) తేన తత్త్వజ్ఞానేనాత్మాతిరిక్తార్థాభావే నిశ్చితే సంకల్పవిషయాభావనిర్ధారణయా సంకల్పాభావే దృష్టాంతమాహ (దాహ్యేతి) యథాగ్నేర్దాహ్యాభావే జ్వలనం న భవతి తథా సంకల్ప్యాభావే సంకల్పో నిరవకాశస్స్యాదిత్యర్థః. సంకల్ప్యాభావే కిం మనసో భవతి తదాహ (యదేతి.) 3_

ఆ—మనసశ్చేన్మనస్త్వం వ్యావర్తతే తర్హి కథమాత్మనోఽవబోధః వ్యంజకాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అకల్పకమితి) శ్లోకవ్యావర్త్యాం శఙ్కామాహ (యదీతి మనోముఖ్యస్య ద్వైతస్యాసత్త్వే వ్యంజకాభావాన్నాత్మబోధస్సంభవతి 'మనసైవాన

బ్రహ్మజ్ఞేయమజం నిత్యమజేనాజం విబుధ్యతే. 33
నిగృహీతస్య మనసో నిర్వికల్పస్య ధీమతః,

శం—పరమార్థసతా బ్రహ్మణాఽభిన్నం ప్రచక్షతే కథయన్తి బ్రహ్మవిదః న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽగ్న్యుష్ణవత్ విజ్ఞానమానందం బ్రహ్మ సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతిభ్యః తస్యైవ విశేషణం బ్రహ్మజ్ఞేయం యస్య స్వస్థం తదిదం బ్రహ్మజ్ఞేయం ఔష్ణ్యస్యేవాగ్నివదభిన్నం తేనాత్మస్వరూపేణాజేన జ్ఞానేనాజం జ్ఞేయమాత్మతత్త్వం స్వయమేవ విబుధ్యతే అవగచ్ఛతి నిత్యప్రకాశస్వరూప ఇవ సవితా నిత్యవిజ్ఞానైకరసఘనత్వాన్న జ్ఞానాంతరమపేక్షత ఇత్యర్థః. 33

శం— ఆత్మసత్యానుబోధేన సంకల్పమకుర్వత్ బాహ్యవిషయాభావే నిరింధనాగ్నివత్ప్రశాన్తం నిగృహీతం నిరుద్ధం మనో భవతీత్యుక్తం ఏవం చ మనసో హ్యమనీభావే ద్వైతాభావశ్చోక్తః.. తస్యైవం నిగృహీతస్య నిరుద్ధస్య మనసో నిర్వికల్పస్య సర్వకల్పనావర్జితస్య ధీమతః వివేకవతః ప్రచరణం ప్రచారో యః స తు ప్రచారవిశేషో విజ్ఞేయో యోగిభిః. నను సర్వప్రత్యయాభావే యాదృశస్సుషుప్తిస్థస్య మనసః ప్రచారః తాదృశ ఏవ నిరుద్ధస్యాపి ప్రత్యయాభావావిశేషాత్ కిం తత్ర విజ్ఞేయమితి

ఆ—ద్రష్టవ్య'మితి శ్రుతేః మనసశ్చాసత్త్వాంగీకారాదిత్యర్థః. స్వరూపభూతేన జ్ఞానేనైవాత్మనోఽవబోధసంభవాన్నాతిరిక్తే మనస్యపేక్షేత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) జ్ఞేయాభిన్నం జ్ఞానమిత్యత్ర శ్రుతీరుదాహరతి (నహీతి) సత్యగ్నౌ తదాత్మకమౌష్ణ్యం న పరిలుప్యతే. తథేత్యుదాహరతి(అగ్న్యుష్ణవదితి) ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతిసంగ్రహార్థమాదిపదం జ్ఞేయాభిన్నమిత్యుక్తం స్ఫుటయతి (తస్యైవేతి) ఆత్మనస్స్వయమేవావగతిరూపత్వాన్నార్థాంతరాపేక్షేత్యేతమర్థం దృష్టాంతేన స్ఫుటయతి (నిత్యేతి.) 33

ఆ — మోక్ష్యమాణస్య జ్ఞానఫలం స్వర్గవన్న పరోక్షం కింతు తృప్తివత్ప్రత్యక్షం అతశ్చ ప్రకృతజ్ఞానఫలస్య మనోనిరోధస్య ప్రత్యక్షత్వార్థం ప్రసంగం కరోతి (నిగృహీతస్యేతి) నతస్య విజ్ఞేయత్వం సుషుప్తేఽప్రసిద్ధత్వాదిత్యాశంక్యాహ (సుషుప్త ఇతి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకర్తుం వృత్తం కీర్తయతి (ఆత్మేతి) తస్య సత్యస్య ప్రాగుక్తేనానుబోధేన సమ్యగ్జ్ఞానేన బాహ్యస్య విషయస్య సంకల్పస్యాభావే నిరాలమ్బనస్య ప్రచారాసంభవే చ మనస్సంకల్పమకుర్వత్ప్రశాన్తం నిరుద్ధం చ (ప్ర)భవతీత్యన్వయః. నిర్విషయం మనశ్శామ్యతీత్యత్ర దృష్టాంతమాహ (నిరింధనేతి)నిరుద్ధే మనసి మనస్త్వవ్యావృత్తౌ మనస్స్పందితస్య ద్వైతస్యాభావముక్తం స్మారయతి(ఏవం చేతి) ఏవం వృత్తమనూద్య పాదత్రయస్యార్థమాహ (తస్యేతి)ఏవం విషయాభావేనేతి యావత్. ఆత్మ

ప్రచారస్సతు విజ్ఞేయః సుషుప్తేఽన్యోన తత్సమః. 3౪
లీయతే హి సుషుప్తే తన్నిగృహీతం న లీయతే,

శం—అత్రోచ్యతే. నైవం యస్మాత్సుషుప్తేఽన్యః ప్రచారోఽవిద్యామోహతమోగ్రస్తస్యాంతర్లీనానేకానర్థప్రవృత్తిబీజవాసనావతో మనసః ఆత్మసత్యానుబోధహుతాశవిప్లుష్టావిద్యాద్యనర్థప్రవృత్తిబీజస్య నిరుద్ధస్యాన్యఏవ ప్రశాన్తసర్వక్లేశరజసస్స్వతన్త్రః ప్రచారః అతో న తత్సమః తస్మాద్యుక్తస్సవిజ్ఞాతుమిత్యభిప్రాయః. 3౪

శం—ప్రచారభేదే హేతుమాహ - లీయతే సుషుప్తౌ హి-యస్మాత్సర్వాభిరవిద్యాదిప్రత్యయబీజవాసనాభిస్సహ తమోరూపమవిశేషరూపం బీజభావమాపద్యతే. తద్వివేకవిజ్ఞానపూర్వకం నిరుద్ధం నిగృహీతం సత్ న లీయతే తమో బీజభావం నాపద్యతే తస్మాద్యుక్తః ప్రచారభేదస్సుషుప్తస్య సమాహితస్య చ మనసః యదా గ్రాహ్య

ఆ—సత్యానుబోధో వివేకశబ్దార్థః. ప్రత్యగాత్మ(న్యేవ)త్వేన)పర్యవసానం ప్రచారః తస్యవిద్వత్ప)త్యక్షత్వం వివక్షిత్వా యోగిభిరిత్యుక్తం చతుర్థపాదవ్యావర్త్యామాశంకామాహ (నన్వితి) నిరుద్ధస్యాపి మనసః ప్రచారఇతి సంబంధః. విశేషప్రత్యయాభావస్య నిరోధే స్వాపే చ విశేషాభావాదితి హేత్వర్థః. తత్ర ప్రచారేఽప్రసిద్ధే సతీతి యావత్. చతుర్థపాదముత్తరత్వేనావతారయతి (అత్రేతి) నిరుద్ధస్య మనసస్సుషుప్తస్యేః ప్రచార(స్య)స్యా)సుజ్ఞానత్వాన్న తత్ర జ్ఞాతవ్యమస్తీత్యుక్తం ప్రత్యాహ (నైవమితి విద్యాఽభావవ్యావృత్త్యర్థం మోహవిశేషణం చిత్తభ్రమం వ్యావర్తయితుం తమోవిశేషణంఅంతర్లీనా గుప్తా అనేకానర్థఫలానాం ప్రవృత్తీనాం బీజభూతా వాసనా యస్మిన్మనసి తస్యేతి సుషుప్తస్య విశేషణం ఆత్మనస్సత్యస్యానుబోధో యో వ్యాఖ్యాతః స ఏః హుతాశః అగ్నిః తేన విప్లుష్టాన్యవిద్యాదీన్యనేకానర్థపర్యంతప్రవృత్తీనాం బీజాః యస్య తస్యేతి నిరుద్ధస్య విశేషణం ప్రకర్షేణ శాన్తం సర్వక్లేశాత్మకం రజో యస్యే తస్యైవ విశేషణాన్తరం స్వతన్త్రః బ్రహ్మస్వరూపావస్థానాత్మక ఇత్యర్థః. యథోక్తస ప్రచారస్య సుషుప్తప్రచారవిసదృశస్య సుజ్ఞానత్వే స్థితే ఫలితమాహ (తస్మాదితి.) 3

ఆ—మనసస్సుషుప్తస్య సమాహితస్య చ ప్రచారభేదోస్తీత్యుక్తం తత్ర హేః మాహ (లీయతే హీతి) సమాహితస్య మనసో ద్వైతవర్జితస్య స్వరూపం కథయః (తదేవేతి) పూర్వార్ధస్య తాత్పర్యమాహ (ప్రచారేతి) మనసస్సుషుప్తస్య సమాహితః చేతివక్తవ్యం యస్మాదిత్యస్య తస్మాదిత్యుత్తరేణ సంబంధః. అవిద్యాదీత్యాదిశబ్దేనాస్మిః రాగాదయో గృహ్యంతే. సుషుప్తే మనసో వాసనాభిస్సహ లయప్రకారం కథయ (తమోరూపమితి) ఆపద్యతఇతి సంబంధః జాడ్యం రూపమవస్థాంతరేపి తుల్యమిత్యే

తదేవ నిర్భయం బ్రహ్మ జ్ఞానాలోకం సమన్తతః. 35

అజమనిద్రమస్వప్నమనామకమరూపకమ్,

శం—గ్రాహకావిద్యాకృతమలద్వయవర్జితం తదా పరమద్వయం బ్రహ్మైవ తత్సంవృత్తమిత్యతస్తదేవ నిర్భయం ద్వైతగ్రహణస్య భయనిమిత్తస్యాభావాత్ శాంతమభయం బ్రహ్మ యద్విద్వాన్న బిభేతి కుతశ్చన తదేవ విశేష్యతే జ్ఞప్తిః జ్ఞానం ఆత్మస్వభావచైతన్యం తదేవ జ్ఞానమాలోకః ప్రకాశో యస్య తద్బ్రహ్మజ్ఞానాలోకం విజ్ఞానైకరసఘనమిత్యర్థః. సమన్తతః సమన్తాత్ సర్వతో వ్యోమవన్నైరన్తర్యేణ వ్యాపకమిత్యర్థః. 35

శం—జన్మనిమిత్తాభావాత్సబాహ్యాభ్యంతరమజం అవిద్యానిమిత్తం హి జన్మ రజ్జుసర్పవదిత్యవోచామ సా చావిద్యా ఆత్మసత్యానుబోధేన నిరుద్ధా యతోఽజం అతఏవానిద్రం అవిద్యాలక్షణానాదిమాయానిద్రాస్వాపాత్ప్రబుద్ధోఽద్వయస్వరూపేణాత్మనా అతోఽస్వప్నం అప్రబోధకృతే (హ్యా)స్వ)స్య నామరూపే ప్రబోధాచ్ఛితే రజ్జుసర్పవద్వినష్టే ఇతి న నామ్నాభిధీయతే బ్రహ్మ రూప్యతే వా న కేనచిత్ప్రకా

ఆ—విశినష్టి (అవిశేషేత్యాదినా) ఏవమాద్యం పాదం వ్యాఖ్యాయ ద్వితీయం పాదం వ్యాచష్టే (తదితి) పూర్వ(వి)భాగవిభజనేన ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తదేవ నిర్భయం బ్రహ్మేత్యస్యార్థమాహ (యదేతి) సమాహితం మనో గ్రాహ్యం గ్రాహకమిత్యవిద్యాకృతం యన్మలద్వయం తేన వర్జితం యదా తదేతి సంబంధః. మనసో బ్రహ్మత్వే నిర్భయత్వం తస్య ఫలితమాహ (ఇత్యతఇతి) తత్ర హేతుం అతశ్శబ్దేన సూచితమాహ (ద్వైతేతి) యదుపశాన్తం బ్రహ్మాభయమిత్యుక్తం తస్యాభయత్వే ప్రమాణం సూచయతి (యద్విద్వానితి) నను యథోక్తం బ్రహ్మ ప్రకాశతే నవా ప్రకాశతే ప్రకాశతే చేత్ ఉపాయాపేక్షాయామద్వైతవ్యాఘాతః న చేత్ప్రకాశతే పురుషార్థత్వాసిద్ధిరితిత్రాహ (తదేవేతి) తస్య బ్రహ్మత్వసిద్ధయే పరిచ్ఛిన్నత్వం వ్యవచ్ఛినత్తి (సమన్తతఇతి.) 35

ఆ—ప్రకృతమేవ బ్రహ్మ ప్రకారాన్తరేణ నిరూపయతి (అజమిత్యాదినా) నచ తస్మిన్నిరుపాధికే బ్రహ్మణి జ్ఞాతే కర్తవ్యశేషస్సంభవతీత్యాహ (నేతి) అజత్వముపపాదయతి (జన్మేతి) కిం తజ్జన్మనిమిత్తం యదభావాదజత్వముపపాద్యతే తదాహ (అవిద్యేతి) కుతస్తర్హి తన్నివృత్త్యా అజత్వసిద్ధిః తత్రాహ (సా చేతి) నిమిత్తనివృత్త్యా అజత్వసిద్ధేర్వ్యుక్తమనిద్రత్వం నిద్రాశబ్దేనావిద్యాభిలాపాదిత్యాహ (అతఏవేతి) విశేషణాన్తరం సాధయతి (అవిద్యాలక్షణేతి) ఉత్తరవిశేషణద్వయం వివృణోతి (అప్రబో

సకృద్విభాతం సర్వజ్ఞం నోపచారః కథంచన. ౩౬
సర్వాభిలాపవిగతస్సర్వచిన్తా సముత్థితః,

శం—రేణేత్యనామకమరూపకం చ తత్ 'యతో వాచో నివర్తంత'ఇత్యాదిశ్రుతేః.
కించసకృద్విభాతం సదైవ విభాతం సదాభారూపం అగ్రహణాన్యథాగ్రహణావిర్భావతి
రోభావవర్జితత్వాత్ గ్రహణాగ్రహణే హి రాత్ర్యహనీ తమశ్చావిద్యాలక్షణం సదా
అప్రభాతత్వే కారణం తదభావాన్నిత్యచైతన్యభారూపత్వాచ్చ యుక్తం సకృద్విభాత
మితి అతఏవ సర్వం చ తజ్జ్ఞస్వరూపం చేతి సర్వజ్ఞం నేహ బ్రహ్మణ్యేవంవిధే ఉప
చరణం ఉపచారః కర్తవ్యః యథాఽన్యేషామాత్మస్వరూపవ్యతిరేకేణ సమాధానాద్యుప
చారః నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభా(వా(వత్వా)ద్బ్రహ్మణః కథంచన న కథంచిదపి కర్తవ్య
సంభవోఽవిద్యానాశే ఇత్యర్థః. ౩౬
శం—అనామకత్వాద్యుక్తార్థ సిద్ధయే హేతుమాహ అభిలప్యతేఽనేనేతి అభి

ఆ—ణేతి) బ్రహ్మణో నామరూపవత్త్వాభావే ప్రమాణమాహ (యతఇతి) విశేషణాంతర
మాహ (కించేతి) సదాభారూపత్వే హేతుమాహ (అగ్రహణేతి) జీవే హ్యుపాధిస్థే
ఽహంరూప గ్రహణానుదయే తిరోభావః కర్తాహమిత్యన్యథా గ్రహణోదయే చాః
ర్భావో భవతి తదభావాద్భాస్వరూపమేవ సదా బ్రహ్మేత్యర్థః. శ్రుత్యాచార్యోః
దేశాత్పూర్వం బ్రహ్మణ్యగ్రహణం తదుపదేశాదూర్ధ్వం తద్గ్రహణమితి ప్రసిద్ధే బ్రహ్
ణ్యపి గ్రహణాగ్రహణే స్యాతామిత్యాశంక్యాహ (గ్రహణేతి) యథా సవిత్రపేక్షయ
రాత్ర్యహనీ న స్తః కింతూదయాస్తమయకల్పనయా కల్ప్యేతే తథా బ్రహ్మస్వభావ
లోచనయా గ్రహణాగ్రహణే న విద్యేతే కింతూపాధిద్వారా కల్ప్యేతే తే
బ్రహ్మణస్సదాభారూపత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఇతశ్చ నిరుపాధికం బ్రహ్మ సదావిభాతమేః
తవ్యమిత్యాహ (తమశ్చేతి) అప్రభాతత్వ ఇతి చ్ఛేదః. తదభావః బ్రహ్మదృష్టౌ
తమస్సంబంధాభావః ఉక్తమేవ హేతూకృత్య విశేషణాన్తరం విశదయతి (అ
ఏవేతి) విదుషో నిరుద్ధమనసో బ్రహ్మస్వరూపావస్థానముక్తం యే తు విదుషా
సమాధ్యాదికర్తవ్యమాచక్షతే తాన్ ప్రత్యాహ(నేహేతి) ఏవంవిధత్వం నిరుపా
కత్వం ఉపచారః సమాధ్యాదిః నిరుపాధికే బ్రహ్మణి విదుషో న కర్తవ్యశేషోస్తీత్యే
మర్థం వైధర్మ్యోదాహరణేన సాధయతి(యథేత్యాదినా) అన్యేషాం అనాత్మవిదామి
యావత్. అవిద్యాదశాయామేవ సర్వో వ్యవహారః విద్యాదశాయాం చావిద్యాయ
స్న కోపి వ్యవహారః బాధితానువృత్త్యా తు వ్యవహారాభాససిద్ధిరిత్యర్థః. ౩
—విద్వానేవ బ్రహ్మేత్యంగీకృత్య ప్రకృతం బ్రహ్మ పుల్లింగత్వేన నిర్ది

సుప్రశాంతస్సకృజ్జ్యోతిస్సమాధిరచలోఽభయః. ౩౭
గ్రహో న తత్ర నోత్సర్గశ్చింతా యత్ర న విద్యతే,

శం—లాపః వాక్కరణం సర్వప్రకారస్యాభిధానస్య తస్మాద్విగతః వాగత్రోపలక్షణార్థా సర్వబాహ్యకరణవర్జిత ఇత్యేతత్ తథా సర్వచింతాసముత్థితః చిన్త్యతేఽనయేతి చింతాబుద్ధిః తస్యాస్సముత్థితః అంతఃకరణవివర్జిత ఇత్యర్థః. 'అప్రాణో హ్యమనాశ్శుభ్ర' ఇతిశ్రుతేః అక్షరాత్పరతఃపరః యస్మాత్సర్వవిషయవర్జితః అతస్సుప్రశాన్తః సకృజ్జ్యోతిః సదైవ జ్యోతిరాత్మచైతన్యస్వరూపేణ సమాధిః సమాధినిమిత్తప్రజ్ఞావగమ్యత్వాత్ సమాధీయతేఽస్మిన్నితి వా సమాధిః అచలః అవిక్రియః అతఏవాభయః విక్రియాఽభావాత్. ౩౭

శం—యస్మాద్బ్రహ్మైవ సమాధిరచలోఽభయఇత్యుక్తం అతో న తత్ర తస్మిన్ బ్రహ్మణి గ్రహః గ్రహణం ఉపాదానం నోత్సర్గః ఉత్సర్జనం హానం వా విద్యతే యత్ర హి విక్రియా తద్విషయత్వం వా తత్ర హానోపాదానే స్యాతాం న తద్ద్వయమిహ బ్రహ్మణి సంభవతి వికారహేతోరన్యస్యాభావాన్నిరవయత్వాచ్చ అతో న తత్ర హానోపాదానే ఇత్యర్థః. చింతా యత్ర న విద్యతే సర్వప్రకారైవ చింతా న సంభ

ఆ—(సర్వేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (అనామేతి) అత్రేతి ప్రకృతపదోపాదానే తర్హి సర్వకరణవర్జితత్వస్యాత్రైవ సిద్ధత్వాదుత్తరవిశేషణమనర్థకమిత్యాశంక్యాహ(సర్వబాహ్యేతి) బాహ్యకరణసంబంధరాహిత్యవదంతఃకరణసంబంధరాహిత్యం దర్శయతి(తథేతి) ఉభయవిధకరణసంబంధవైధుర్యేణాత్మనశ్శుద్ధత్వే ప్రమాణమాహ(అప్రాణఇతి)కారణసంబంధరాహిత్యమాహ(అక్షరాదితి)తస్య పరత్వం కార్యాపేక్షయా ద్రష్టవ్యం. ఉక్తం హేతూకృత్య విశేషణాంతరం విశదయతి(యస్మాదితి) అస్మిన్ పరస్మిన్నాత్మని సమాధీయతే నిక్షిప్యతే జీవస్తదుపాధిశ్చేతి సమాధిః పరమాత్మా సమాధినిమిత్తయా ప్రజ్ఞయా తస్యావగమ్యత్వాద్వా సమాధిత్వమవగన్తవ్యం అతఏవేత్యుక్తం స్ఫుటయతి (విక్రియేతి.) ౩౭

ఆ—ప్రకృతే బ్రహ్మణ్యవిక్రియే విధినిషేధాధీనయోర్వైదికయోర్వా లౌకికయోర్వా హానోపాదానయోరనవకాశత్వమిత్యాహ (గ్రహో నేతి) మనోవిషయత్వాభావాచ్చ బ్రహ్మణి తయోరవకాశో నాస్తీత్యాహ (చింతేతి)యథోక్తే బ్రహ్మణి జ్ఞాతే ఫలితమాహ (ఆత్మేతి) ప్రకరణాదౌ ప్రతిజ్ఞాతముపసంహరతి (అజాతీతి) కిమితి లౌకికో వైదికో వా గ్రహోత్సర్గౌ బ్రహ్మణి స భవతః తత్రాహ (యస్మాదితి) ఉక్తమేవార్థముపపాదయతి (యత్ర హీతి) బ్రహ్మణి విక్రియాఽభావే హేతుమాహ

ఆత్మసంస్థం తదా జ్ఞాన మజాతిసమతాం గతమ్. ౩౮

అస్పర్శయోగో వై నామ దుర్దర్శస్సర్వయోగిభిః,

శం—వతి యత్రామనస్త్వం కుతస్తత్ర హానోపాదానే ఇత్యర్థః. యదైవాత్మసత్యాను బోధో జాతః తదైవాత్మసంస్థం విషయాభావాదగ్న్యుష్ణవదాత్మన్యేవ స్థితం జ్ఞానం అజాతి జాతివర్జితం సమతాం గతం పరం సామ్యమాపన్నం భవతి యదాదౌ ప్రతిజ్ఞాతం అతో వక్ష్యామ్యకార్పణ్యమజాతిసమతాం గతమితి ఇదం తదుపపత్తితశ్శాస్త్రతశ్చోక్తముప సంహ్రియతే అజాతి సమతాం గతమితి ఏతస్మాదాత్మసత్యానుబోధాత్ కార్పణ్య విషయమన్యత్. 'యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్య విదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ ప్రైతి సకృపణ' ఇతి శ్రుతేః ప్రాప్యైతత్సర్వః కృతకృత్యో బ్రాహ్మణో భవతీత్యభిప్రాయః. ౩౮

శం—యద్యపీదమిత్థం పరమార్థతత్త్వం అస్పర్శయోగో నామాయం సర్వ సంబంధాఖ్యస్పర్శవర్జితత్వాదస్పర్శయోగో నామ వై స్మర్యతే ప్రసిద్ధఉపనిషత్సు దుఃఖేన దృశ్యత ఇతి దుర్దర్శః సర్వైర్యోగిభిః వేదాంతవిజ్ఞానరహితైః సర్వయోగిభి రాత్మసత్యానుబోధాయాసలభ్య ఏవేత్యర్థః. యోగినో బిభ్యతి హ్యస్మాత్సర్వ(మే

ఆ—(వికారేతి) తస్య విక్రియావిషయత్వాభావే హేతుం కథయతి (నిరవయత్వా చ్చేతి) విక్రియాయాస్తద్విషయత్వస్య చాభావే ఫలితమాహ (అతఇతి) ద్వితీయం పా మవతార్య వ్యాచష్టే (చింతేత్యాదినా) తృతీయం పాదం విభజతే (యదైవేతి) చతు పాదం వ్యాకరోతి (అజాతీతి) నన్విదం ప్రకరణాదావుక్తం కిమర్థం పునరిహోచ్య తత్రాహ (యదాదావితి) నను గ్రహో న తత్రేత్యాదౌ పూర్వత్ర తత్త్వజ్ఞానముక్త న త్వకార్పణ్యం తత్కథమకార్పణ్యం వక్ష్యామీత్యుపక్రాంతస్యాత్రోపసంహారస్సంభ తీత్యాశంక్య తత్త్వజ్ఞానస్యైవాకార్పణ్యరూపత్వాదుక్తోపసంహారసిద్ధిరిత్యాహ (ఏత దితి) తత్త్వజ్ఞానాతిరిక్తం జ్ఞానం కార్పణ్యవిషయమిత్యత్ర లింగం దర్శయతి (యో వా ఇతి) తత్త్వజ్ఞానరాహిత్యే కృపణత్వముక్త్వా తద్వత్త్వేఫలితమాహ) ప్రాప్యేతి.) ౩

ఆ—పరమార్థబ్రహ్మస్వరూపావస్థానఫలకం చేదద్వైతదర్శనం కిమితి త సర్వైరేవ నాద్రియతే తత్రాహ (అస్పర్శేతి) పరమార్థతత్త్వం కర్మనిష్ఠానాం బహి ఖానాం దుర్దర్శనమిత్యత్ర హేతుమాహ (యోగిన ఇతి) యదుక్తం తత్త్వజ్ఞా స్వరూపావస్థానఫలకమితి తదంగీకరోతి (యద్యపీతి) పరమార్థతత్త్వం బ్రహ్మే ప్రత్యగ్భూతం ఇత్థం ప్రాగుక్తపరిపాట్యా కూటస్థసచ్చిదానందాత్మకం యద్యపి త జ్ఞానాత్ప్రాప్యతే తథాపి మూఢాస్తుష్టాస్తన్నిష్ఠా న భవంతీతి శేషః. యస్య తత్త్వా వస్య స్వరూపావస్థానం ఫలముక్తం తమిదానీం విశినష్టి (అస్పర్శేతి) తత్ర వర్ణ

యోగినో బిభ్యతి హ్యస్మాదభయే భయదర్శినః. 39
మనసో నిగ్రహాయత్తమభయం సర్వయోగినాం,

శం—(భయ) వర్జితాదపి ఆత్మనాశరూపమిమం యోగం మన్యమానా భయం కుర్వన్తి అభయేస్మిన్ భయదర్శినః భయనిమిత్తాత్మనాశదర్శనశీలాః అవివేకిన ఇత్యర్థః. 39

శం—యేషాం పునర్బ్రహ్మస్వరూపవ్యతిరేకేణ రజ్జుసర్పవత్కల్పితమేవ మన ఇంద్రియాది చ న పరమార్థతో విద్యతే - తేషాం బ్రహ్మస్వరూపాణామభయం మోక్షాఖ్యా చాక్షయా శాంతిః స్వభావతఏవ సిద్ధా నాన్యాయత్తా నోపచారః కథంచ నేత్యవోచామ యేత్వతో ఽన్యే యోగినో మార్గగా హీనమధ్యమదృష్టయో మనోన్య దాత్మవ్యతిరిక్తమాత్మసంబంధి పశ్యన్తి తేషామాత్మసత్యానుబోధరహితానాం మవసో నిగ్రహాయత్తమభయం సర్వేషాం యోగినాం కిం చ దుఃఖక్షయోపి న హ్యాత్మసంబంధి

ఆ—మాదిధర్మేణ పాపాదిమలేన చ స్పర్శో న భవత్యస్మాదిత్యద్వైతానుభవోఽస్పర్శః సఏష యోగః జీవస్య బ్రహ్మభావేన యోజనాదిత్యాహ (సర్వేతి) నామేతి నిపాతస్య పర్యాయం గృహీత్వా వివక్షితమర్థమాహ (నామేత్యాదినా) ఉపనిషత్సు న కర్మణా లిప్యతే పాపకేనేత్యాద్యాసు దుఃఖం శ్రవణమననాదిలక్షణం యోగిశబ్దస్య జ్ఞానివిష యత్వం వ్యావర్తయతి (వేదాంతేతి) కైస్తర్హి యథోక్తస్యానుభవస్య లభ్యత్వమిత్యా శంక్యాహ (ఆత్మేతి) ఉత్తరార్ధం విభజతే (యోగిన ఇతి) కర్మిణో హి శ్రోత్రియా బ్రాహ్మణాద్యస్మాకం నక్ష్యతీతి మత్వా తత్త్వజ్ఞానాద్బిభ్యతీత్యర్థః. అభయనిమిత్త మేవ తత్త్వజ్ఞానం మిథ్యాజ్ఞానవశాద్భయనిమిత్తం పశ్యంతీత్యాహ (సర్వేతి) భయ దర్శిత్వం విశదయతి (అభయేతి.) 39

ఆ—ఉత్తమదృష్టీనామద్వైతదర్శనమద్వైతదృష్టిఫలం చ మనోనిరోధముక్త్వా మందదృష్టీనాం మనోనిరోధాధీనమాత్మదర్శనముపన్యస్యతి (మనసఇతి) అభయమిత్య శేషభయనివృత్తిసాధనాత్మదర్శనముచ్యతే సర్వయోగినాం సర్వేషాం యోగినాం కర్మానుష్ఠాననిష్ఠానాం బుద్ధిశుద్ధిమతామిత్యర్థః. మనోనిరోధాధీనం ప్రాగుక్తమనూద్య తత్ఫలం కైవల్యం కథయతి (దుఃఖేతి) శ్లోకస్య విషయం పరిశినష్టి (యేషామితి) అభయం భయరాహిత్యం అసంత్రాసాత్మకమిత్యర్థః. ఉక్తలక్షణశాంతిః నిరతిశయానం దాభివ్యక్తిః స్వభావతః విద్యాస్వరూపసామర్థ్యాదిత్యర్థః. విదుషాం జీవన్ముక్తానాం ముక్తే స్సిద్ధత్వాన్న సాధనాపేక్షేత్యాహ (నాన్యాయత్తేతి) తత్ర వాక్యోపక్రమమనుకూల యతి (నేత్యాదినా) ఉత్తమేభ్యో జ్ఞానవద్భ్యోఽధికారిభ్యో వ్యతిరిక్తానధికారిణోవ తారయతి (యే త్వితి) యోగినః సుకృతానుష్ఠాయినః తదనుష్ఠానాదేవ సన్మార్గగామినః

దుఃఖక్షయః ప్రబోధశ్చాప్యక్షయా శాంతిరేవ చ. ౪౦
ఉత్సేక ఉదధేర్యద్వత్కుశాగ్రేణైకబిందునా,
మనసో నిగ్రహ స్తద్వద్భవేదపరిఖేదతః. ౪౧
ఉపాయేన నిగృహ్ణీయాద్విక్షిప్తం కామభోగయోః,

శం—ని మనసి ప్రచలితే దుఃఖక్షయోఽస్త్యవివేకినాం కించ ఆత్మప్రబోధోఽపి మనోనిగ్రహాయత్తఏవ తథా అక్షయాపి మోక్షాఖ్యా శాంతిస్తేషాం మనోనిగ్రహాయత్తైవ. ౪౦

శం—మనోనిగ్రహోఽపి తేషాం ఉదధేః కుశాగ్రేణైకబిందునా ఉత్సేచనేన శోషణవ్యవసాయవత్ వ్యవసాయవతామనవసన్నాంతఃకరణానామనిర్వేదాదపరిఖేదతో భవతీత్యర్థః. ౪౧

శం—కిమపరిఖిన్నవ్యవసాయమాత్రమేవ మనోనిగ్రహ ఉపాయః నేత్యుచ్యతే అపరిఖిన్నవ్యవసాయవాన్ సన్ వక్ష్యమాణేనోపాయేన కామభోగవిషయేషు విక్షిప్తం మనో నిగృహ్ణీయాత్ నిరుంధ్యాదాత్మన్యేవేత్యర్థః. కిం చ లీయతేఽస్మిన్నితి

ఆ—తేషామపి తత్త్వజ్ఞానం కథంచిదుపజాతం చేత్ అలం మనోనిగ్రహేణేత్యాశంక్యాహ (తేషామితి) అభయం తదేవ తత్త్వజ్ఞానం దుఃఖనివృత్తిరపి మనోనిగ్రహమపేక్ష్య భవతీత్యాహ (కించేతి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేన స్ఫోరయతి (న హీతి) ఇతశ్చ మనోనిగృహీతవ్యమిత్యాహ (కిం చేతి) అభయమిత్యత్ర సూచితం స్పష్టం వివృణోతి (ఆత్మేతి) ఇతశ్చ మనోనిగ్రహోఽర్థవానిత్యాహ (తథేతి) తేషాం సాధకానాం ముముక్షూణామితి యావత్. ౪౦

ఆ—కథం ముముక్షూణాం జిజ్ఞాసూనాం మనోనిగ్రహస్సిధ్యేదిత్యాశంక్యాహ (ఉత్సేకఇతి) దృష్టాంతదార్ష్టాంతికభూతశ్లోకనివిష్టాక్షరాణి వ్యాచష్టే (మనోనిగ్రహోపీతి) తేషాం వ్యవసాయవతాం ఉద్యోగభాగినామనుద్వేగవతామితి సంబంధః. చక్షుషనిమీలనే తమో దృశ్యతే తస్య చోన్మీలనే ఘటాద్యేవోపలక్ష్యతే న కదాచిదఃబ్రహ్మేత్యుద్వేగపరివర్జనాత్ప్రాగుదీరితానాం మనోనిగ్రహస్సంభవతి తదాహ (అపరిఖేదత ఇతి.) ౪౧

ఆ—సమాధిం కుర్వతస్తత్త్వసాక్షాత్కారప్రతిబంధకాః లయవిక్షేపసుఃరాగాః తేభ్యో మనసో వక్ష్యమాణోపాయేన నిగ్రహం కుర్యాత్ అన్యథా సమాఃసాఫల్యానుపపత్తేరిత్యాహ (ఉపాయేనేతి) ప్రాగుక్తాదుపాయాదేవ మనోనిగ్రహపగ్రహే శ్రవణాదివిధ్యానర్థక్యమితి మన్వానశ్శంకతే (కిమితి) పూర్వోక్తోపాయవః

సుప్రసన్నం లయే చైవ యథా కామో లయస్తథా. ౪౨
దుఃఖం సర్వమనుస్మృత్య కామభోగాన్నివర్తయేత్,
అజం సర్వమనుస్మృత్య జాతం నైవ తు పశ్యతి. ౪౩
లయే సంబోధయేచ్చిత్తం విక్షిప్తం శమయేత్పునః,

శం—సుషుప్తో లయః తస్మిన్ లయే చ సుప్రసన్నం ఆయాసవర్జితమపీత్యేతత్ నిగృహ్ణీయాదిత్యనువర్తతే సుప్రసన్నం చేత్ కస్మాన్నిగృహ్యత ఇతి ఉచ్యతే యస్మాద్యథా కామోఽనర్థహేతుః తథా లయోఽపి అతః కామవిషయస్య మనసో నిగ్రహవల్లయాదపి నిరోద్ధవ్యమిత్యర్థః. ౪౨

శం—కస్స ఉపాయ ఇతి ఉచ్యతే సర్వం ద్వైతమవిద్యావిజృమ్భితం దుఃఖమేవేత్యనుస్మృత్య కామభోగాత్ కామనిమిత్తో భోగః ఇచ్ఛావిషయః తస్మాత్ విప్రసృతం మనో నివర్తయేత్ వైరాగ్యభావనయేత్యర్థః. అజం బ్రహ్మ సర్వమిత్యేతచ్ఛాస్త్రాచార్యోపదేశతోఽనుస్మృత్య తద్విపరీతం ద్వైతజాతం నైవ తు పశ్యతి అభావాత్. ౪౩

శం—ఏవమనేన జ్ఞానాభ్యాసవైరాగ్యద్వయోపాయేన లయే సుషుప్తే లీనం సంబోధయేన్మనః ఆత్మవివేకదర్శనేన యోజయేత్ చిత్తం మనఇత్యనర్థాంతరం విక్షిప్తం చ కామభోగేషు శమయేత్పునః ఏవం పునః పునరభ్యస్యతో లయాత్సంబోధితం

ఆ—శ్రవణాద్యనుతిష్ఠతో మనోనిగ్రహద్వారా తత్త్వజ్ఞానసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (నేత్యుచ్యత ఇతి) తృతీయపాదం వ్యాచష్టే (కించేతి) లీయతే స్థానద్వయమితి శేషః. చతుర్థపాదమాకాంక్షాద్వారా వివృణోతి (సుప్రసన్నమిత్యాదినా.) ౪౨

ఆ—ఉపాయేన నిగృహ్ణీయాదిత్యుక్తం తమేవోపాయం వైరాగ్యరూపముపదిశతి (దుఃఖమితి) జ్ఞానాభ్యాసాఖ్యముపాయాన్తరముపన్యస్యతి (అజమితి) అక్షరవ్యాఖ్యానార్థమాకాంక్షాం నిక్షిపతి (కస్స ఇతి) తత్ర పూర్వార్ధం వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) వైరాగ్యభావనా తత్ర తత్ర ద్వైతవిషయే దోషానుసంధానేన వైతృష్ణ్యభావనా తయా కామభోగాన్మనో నిరోద్ధవ్యమిత్యర్థః. ద్వితీయార్ధం జ్ఞానాభ్యాసవిషయం వ్యాకరోతి (అజమిత్యాదినా.) ౪౩

ఆ—జ్ఞానాభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం లయాద్విక్షేపాచ్చ వ్యావర్తితం మనో రాగప్రతిబద్ధం శ్రవణమనననిదిధ్యాసనాభ్యాసప్రసూతసంప్రజ్ఞాతసమాధిపర్యంతేన తతోఽపి ప్రతిబంధాద్వ్యావర్తనీయమిత్యాహ (లయ ఇతి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) జ్ఞానాభ్యాసః శ్రవణాద్యావృత్తిః విషయేషు క్షయిష్ణుత్వాదిదోషదర్శనేన వైతృష్ణ్యం వైరాగ్యం లయః నిద్రా సంప్రబోధనమేవాభినయతి (ఆత్మేతి) మనసి

సకషాయం విజానీయాత్సమప్రాప్తం న చాలయేత్. ౪౪
నాస్వాదయేత్సుఖం తత్ర నిస్సంగః ప్రజ్ఞయా భవేత్,

శం—విషయేభ్యశ్చ వ్యావర్తితం నాపి సామ్యాపన్నమంతరాళావస్థం సకషాయం సరాగం బీజసంయుక్తం మన ఇతి విజానీయాత్ తతోఽపి యత్నతస్సామ్యమాపాదయేత్ యదా తు సమప్రాప్త్యభిముఖీభవతీత్యర్థః. తతస్తన్న విచాలయేత్ విషయాభిముఖం న కుర్యాదిత్యర్థః. ౪౪

శం—సమాధిస్థస్య యోగినో యత్సుఖం జాయతే తన్నాస్వాదయేత్ తత్ర న రజ్యేతేత్యర్థః. కథం తర్హి నిస్సంగః నిస్పృహః ప్రజ్ఞయా వివేకబుద్ధ్యా యదుపలభ్యతే సుఖం తదవిద్యాపరికల్పితం మృషైవేతి విభావయేత్. తతోఽపి సుఖరాగాన్ని

ఆ—ప్రకృతే కిమితి చిత్తముచ్యతే తత్రాహ (చిత్తమితి) విక్షిప్తం విప్రసృతం శమయేత్ వ్యావర్తయేదితి యావత్. పునరిత్యత్ర వివక్షితమర్థమాహ (వివమితి) ఉభయతో వ్యావర్తితం మనస్తర్హి నిర్విశేషబ్రహ్మరూపతాం గతమిత్యాశంక్యాహ (నాపీతి) అంతరాళావస్థమనసః స్వరూపం తృతీయపాదావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (సకషాయమితి) రాగస్య బీజత్వం పరాచీనవిషయప్రవృత్తిం ప్రతి ప్రతిపత్తవ్యం యథోక్తం మనో జ్ఞాత్వా కిం కర్తవ్యమిత్యపేక్షాయామాహ (తతోఽపీతి) అంతరాళావస్థా పఞ్చమ్యా పరామృశ్యతే లయావస్థాదిదృష్టాంతయితుమపి శబ్దః యత్నతః సంప్రజ్ఞాతసమాధేరితి యావత్. సామ్యం అసంప్రజ్ఞాతసమాధిమిత్యర్థః. చతుర్థపాదస్యార్థమాహ(యదాత్వితి) సమాధిద్వయద్వారేణ సమం నిర్విశేషం పరిపూర్ణం బ్రహ్మరూపం ప్రాప్య మనస్తన్మాత్రతయా సమాప్తం చేత్ అప్రాప్తప్రతిషేధస్స్యాదిత్యాశంక్యాహ (సమప్రాప్తీతి) తతః నిర్విశేషవస్తుప్రాప్త్యభిముఖ్యాదనంతరమిత్యర్థః. కిం తన్మనసశ్చాలనం యత్ప్రతిషిధ్యతే తత్రాహ (విషయేతి.) ౪౪

ఆ—సమాధిస్థాయాం యత్సుఖముత్పద్యతే తద్విషయాభిలాషాదపి మనో నిరోద్ధవ్యమిత్యాహ (నాస్వాదయేదితి) తత్రేతి సమాధ్యవస్థోచ్యతే కింతు తస్యామవస్థాయాం సుఖం యదుపలభ్యతే తదజ్ఞానవిజృమ్భితం మిథ్యైవేతి ప్రజ్ఞయా వివేకవిజ్ఞానేన నిస్పృహస్సన్ భావయేదిత్యాహ (నిస్సంగ ఇతి) కించ యచ్చిత్తం ప్రాచీనవైరాగ్యాద్యుపాయేన నిశ్చలం ప్రత్యగాత్మప్రవణం ప్రసాధితం తద్యది స్వభావానుసారేణ బహిర్నిర్గన్తుమిచ్ఛేత్ తదా సంప్రజ్ఞాతసమాధేరసంప్రజ్ఞాతసమాధిపర్యంతాత్ ప్రయత్నాత్ తదాత్మన్యేవైకీకృత్య తన్మాత్రతామాపాద్య పరిశుద్ధపరిపూర్ణబ్రహ్మాత్మక స్స్వయం తిష్ఠేదిత్యాహ (నిశ్చలమితి) ప్రథమపాదాక్షరాణి యోజయతి (సమాధ

నిశ్చలం నిశ్చరచ్చిత్తమేకీకుర్యాత్ప్రయత్నతః. ౪౫
యదా న లీయతే చిత్తం న చ విక్షిప్యతే పునః,
అనింగనమనాభాసం నిష్పన్నం బ్రహ్మ తత్తదా. ౪౬

శం—గృహ్ణీయాదిత్యర్థః. యదా పునః సుఖరాగాన్నివృత్తం నిశ్చలస్వభావం సన్నిశ్చరత్ బహిర్నిర్గచ్ఛద్భవతి చిత్తం తతస్తతో నియమ్యోక్తోపాయేన ఆత్మన్యేవైకీకుర్యాత్ప్రయత్నతః చిత్స్వరూపసత్తామాత్రమేవాపాదయేదిత్యర్థః. ౪౫

శం—యథోక్తేనోపాయేన నిగృహీతం చిత్తం యదా సుషుప్తే నిలీయతే న చ పునర్విషయేషు విక్షిప్యతే అనింగనం అచలం నివాతప్రదీపకల్పం అనాభాసం న కేన చిత్కల్పితేన విషయభావేనావభాసతే ఇతి యదైవం లక్షణం చిత్తం తదా నిష్పన్నం బ్రహ్మ బ్రహ్మస్వరూపేణ నిష్పన్నం చిత్తం భవతీత్యర్థః. ౪౬

ఆ—త్సత ఇతి) తస్య సమాధ్యవస్థాయామితి శేషః. ద్వితీయపాదమాకాంక్షాద్వారా వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) నిస్స్పృహః యథోక్తే సుఖే అనురాగరహితస్సన్నిత్యర్థః వివేకరూపా బుద్ధిః ఆగంతుకస్య రజ్జుసర్పవత్కల్పితత్వమిత్యేవమాత్మికా తయా భావయేదితి సంబంధః. భావనాప్రకారమభినయతి (యదిత్యాదినా) ప్రథమార్ధస్యాక్షరార్థముక్త్వా తాత్పర్యార్థం నిగమయతి (తతోపీతి) ఉత్తరార్ధం విభజతే (యదేత్యాదినా) పూర్వోక్తసమాధ్యనురోధాదాత్మన్యేవ నిశ్చలస్వభావం సచ్చిత్తం యథోక్తసుఖరాగనిమిత్తం తదుపాయరాగనిమిత్తం వా నిశ్చరద్భవతీతి సంబంధః తచ్చ చిత్తం బాహ్యవిషయాభిముఖ్యాదుక్తోపాయేన జ్ఞానాభ్యాసాదినా వ్యావర్త్యాత్మన్యేవ పరస్మిన్ బ్రహ్మణి ప్రయత్నతః సంప్రజ్ఞాతసమాధివశాదేకీకుర్యాత్ అసంప్రజ్ఞాతసమాధియుక్తం పరిపూర్ణం బ్రహ్మైవాపాదయేదిత్యర్థః. తదేవ స్పష్టయతి (చిత్స్వరూపేతి.) ౪౫

ఆ—కదా పునరిదం చిత్తం బ్రహ్మమాత్రమాపద్యతే తత్రాహ (యదేతి) త్రివిధప్రతిబంధవిధురం విషయాకారరహితం యదా చిత్తమవతిష్ఠతే తదా బ్రహ్మ సంపన్నం భవతీత్యర్థః. అక్షరాణి వ్యాచష్టే (యథోక్తేనేత్యాదినా) ఉపాయః జ్ఞానాభ్యాసాదిః నిగృహీతం విషయేభ్యో విముఖీకృతం న లీయతే న నిద్రాపారవశ్యేన కారణాత్మతాం గతమిత్యర్థః. అచలం రాగాదివాసనాశూన్యమిత్యర్థః. అచలత్వే దృష్టాంతో నివాతేతి. కల్పితేన విషయభావేన నావభాసతే కింతు బ్రహ్మాకారేణేతి ఏవం లక్షణం చిత్తం యదా సంపద్యతే తదేతి యోజనా నిష్పన్నం బ్రహ్మేత్యుక్తమేవ స్ఫుటయతి బ్రహ్మస్వరూపేణేతి.) ౪౬

స్వస్థం శాంతం సనిర్వాణమకథ్యం సుఖముత్తమం,
అజమజేన జ్ఞేయేన సర్వజ్ఞం పరిచక్షతే. ౪౭
న కశ్చిజ్జాయతే జీవస్సంభవోఽస్య న విద్యతే,

శం—యథోక్తం పరమార్థసుఖమాత్మసత్యానుబోధలక్షణం స్వస్థం స్వాత్మ
స్థితం శాంతం సర్వానర్థోపశమరూపం సనిర్వాణం నిర్వృతిః నిర్వాణం కైవల్యం సహ
నిర్వాణేన వర్తతే తచ్చాకథ్యం న శక్యతే కథయితుం అత్యంతాసాధారణవిషయ
త్వాత్ సుఖముత్తమం నిరతిశయం హి తద్యోగిప్రత్యక్షమేవ న జాతమిత్యజం యథా
విషయం అజేన అనుత్పన్నేన జ్ఞేయేనాఽవ్యతిరిక్తం సత్ స్వేన సర్వజ్ఞరూపే
సర్వజ్ఞం బ్రహ్మైవ సుఖం పరిచక్షతే కథయంతి బ్రహ్మవిదః. ౪

శం— సర్వోఽప్యయం మనోనిగ్రహాదిర్మృల్లోహాదివత్సృష్టిరుపాసనాచోక్త
పరమార్థస్వరూపప్రతిపత్త్యుపాయత్వేన న పరమార్థసత్యేతి పరమార్థసత్యం తు

ఆ—అసంప్రజ్ఞాతసమాధ్యవస్థాయాం యేన రూపేణ చిత్తమభినిష్పద్య
తద్బ్రహ్మస్వరూపం విశినష్టి (స్వస్థమితి) జ్ఞేయేన అవ్యతిరిక్తమితి శేషః తత్ర విదుషా
సమ్మతిముదాహరతి (సర్వజ్ఞమితి) (యథోక్తమితి) అసంప్రజ్ఞాతసమాధిలక్షణ
బ్రహ్మేత్యర్థః. తస్య పరమపురుషార్థ రూపతామాహ (సుఖమితి) వైషయికసుఖం వ్య
చ్ఛేత్తుం పరమార్థేతి విశేషణం కిం తత్ర జ్ఞానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) తస్య స
స్యాగమాచార్యానురోధినా బోధేన లక్ష్యతే ప్రాప్యతే బ్రహ్మేతి తథోచ్యతే తః
స్వమహిమప్రతిష్ఠత్వమాహ (స్వాత్మనీతి) సర్వస్య త్రివిధస్యానర్థస్యోపశమేనోపల
తత్వాదపి పురుషార్థత్వసిద్ధిరిత్యాహ (సర్వేతి) నిరతిశయానందాభివ్యక్తిర్నిరవశే
నర్థోచ్ఛిత్తిశ్చేత్యేవం లక్షణం మోక్షమాచక్షతే తత్కథమిదం బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యా
(సనిర్వాణమితి) తస్య క్షీరగుడాదిమాధుర్యభేదస్యేవ స్వానుభవమాత్రాధిగమ్యత్వాద
చ్యత్వమాహ (తచ్చేతి) యదుక్తం పరమార్థసుఖమితి తదిదానీముపపాదయ
(సుఖమితి) తర్హి సర్వేషామేవ తదుపలభ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (యోగీతి) జ్ఞానస్యా
తత్వే వైధర్మ్యదృష్టాంతమాహ (యథేతి.)

ఆ—ఉక్తానాముపాయానాం పరమార్థసత్యత్వే సత్యాద్వైతహానిః అన్య
తదప్రమితిరిత్యాశఙ్క్యాహ (న కశ్చిదితి) తత్ర హేతుమాహ (సంభవోఽస్యే
శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకర్తుం భూమికాం కరోతి (సర్వోఽపీతి) వ్యావహారికసత్యత్వమే
పాయానాం న పరమార్థసత్యత్వమిత్యంగీకృత్య పారమార్థికసత్యస్య ప్రతిపత్త్యు
యత్వేనైవోక్తేత్యాహ (మృదితి) యదుక్తం మనోనిగ్రహాదీనాం పరమార్థత్వేఽద్వై

ఏతత్తదుత్తమం సత్యం యత్ర కించిన్న జాయతే. ౪౮

ఇతి గౌడపాదీయకారికాయాం తృతీయం అద్వైతప్రకరణమ్.

శం—కశ్చిజ్జాయతే జీవః కర్తా భోక్తా చ నోత్పద్యతే'కేనచిదపి ప్రకారేణ అతః స్వభావతోఽజస్యాస్యైకస్యాత్మనస్సంభవః కారణం న విద్యతే నాస్తి యస్మాన్నవిద్యతేఽస్య కారణం తస్మాన్న కశ్చిజ్జాయతే జీవ ఇత్యేతత్ పూర్వేషూపాయత్వేనోక్తానాం సత్యానామేతదుత్తమం సత్యం యస్మిన్ సత్యస్వరూపే బ్రహ్మణ్యణుమాత్రమపి కించిన్న జాయతే ఇతి. ౪౮

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ గౌడపాదీయకారికాభాష్యే
అద్వైతాఖ్యం తృతీయప్రకరణమ్.

ఆ—హానిరితి తత్రాహ (నేత్యాదినా) తేషామపరమార్థత్వే కథమద్వైతప్రతిపత్తిరిత్యపి న వ్యావహారికసత్యానామపి తత్ప్రమితిహేతుత్వస్య ప్రతిబింబవదుపపత్తేరితి భావః ఉపాయానాం వ్యావహారికసత్యత్వే పారమార్థికం సత్యం కిం స్యాదితి తత్రాహ (పరమార్థేతి) తదేవ స్పష్టయతి (కర్తేతి) స్వభావతోఽజత్వం హేతూకర్తవ్యం తత్రైవ హేత్వంతరమాహ (అతఇతి) హేత్వంతరమేవ స్పష్టయతి (యస్మాదితి) ఉత్తరార్థం వ్యాచష్టే (పూర్వేష్వితి) పూర్వేషు గ్రంథేష్వితి శేషః. ఇతి శబ్దోఽద్వైతప్రకరణపరిసమాప్తిం ద్యోతయతి. ౪౮

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతౌ గౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాం
తృతీయప్రకరణమ్.

అథాలాతశాన్తిప్రకరణమ్.

జ్ఞానేనాకాశకల్పేన ధర్మాన్ యో గగనోపమాన్,

శం—ఓఙ్కారనిర్ణయద్వారేణాగమతః ప్రతిజ్ఞాతస్యాద్వైతస్య బాహ్యవిషయభేదవైతథ్యాచ్చ ప్రసిద్ధస్య పునరద్వైతే శాస్త్రయుక్తిభ్యాం సాక్షాన్నిర్ధారితస్యైతదుత్తమం సత్యమిత్యుపసంహారః కృతోఽన్తే తస్యైతస్యాగమార్థస్యాద్వైతదర్శనస్య ప్రతిపక్షభూతా ద్వైతినో వైనాశికాశ్చ తేషాం చాన్యోన్యవిరోధాద్రాగద్వేషాదిక్లేశాస్పదం దర్శనమితి మిథ్యాదర్శనత్వం సూచితం క్లేశానాస్పదత్వాత్సమ్యగ్దర్శనమిత్యద్వైతదర్శనస్తుతయే తదిహ విస్తరేణాన్యోన్యవిరుద్ధతయా అసమ్యగ్దర్శనత్వం ప్రదర్శ్య తత్ప్రతిషేధేనాద్వైతదర్శనసిద్ధిరుపసంహర్తవ్యా అవీతన్యాయేనేత్యలాతశాంతిరారభ్యతే తత్రాద్వైతదర్శనసంప్రదాయకర్తురద్వైతస్వరూపేణైవ నమస్కారార్థోఽయమాద్యశ్లోకః

ఆ—ఆద్యంతమధ్యమంగళా గ్రంథాః ప్రచారిణో భవంతీత్యభిప్రేత్యాదావోఙ్కారోచ్చారణవదంతే పరదేవతాప్రణామవత్ మధ్యేపి పరదేవతారూపముపదేష్టారం ప్రణయతి (జ్ఞానేనేతి) పూర్వోత్తరప్రకరణసంబంధసిద్ధ్యర్థం పూర్వప్రకరణత్రయే వృత్తమర్థం క్రమాదనుద్రవతి (ఓఙ్కారేతి) అద్వైతఇత్యద్వైతోపలక్షితం తృతీయం ప్రకరణముచ్యతే చతుర్థం ప్రకరణమవతారయితుముపయుక్తమర్థాంతరమనువదతి (తస్యేతి) ద్వైతినః భేదవాదినో వైనాశికవ్యతిరిక్తా గృహ్యంతే వైనాశికాః నైరాత్మ్యవాదినః రాగద్వేషాదీత్యాదిశబ్దేనాతిరిక్తక్లేశోపాదానం పక్షాంతరాణాం మిథ్యాదర్శనత్వసూచనం కుత్రోపయుజ్యతే తత్రాహ (క్లేశేతి) పాతనికామేవం కృత్వాసమనంతరప్రకరణప్రవృత్తిం ప్రతిజానీతే(తదిహేతి) తదసమ్యగ్దర్శనత్వమితి సంబంధః అవీతన్యాయః వ్యతిరేకన్యాయః యథా యత్కృతకం తదనిత్యమిత్యన్వయాదనిత్యత్వేఽవగతేపి యన్నానిత్యం న తత్కృతకమితి వ్యతిరేకోపి వ్యభిచారశఙ్కానిరాసిత్వేన వ్యాప్తినిశ్చయార్థమిష్యతే తథా తర్కతస్సమ్యగ్భావితస్యాగమేనావగతస్యాపి ప్రతిపక్షభూతవాదాంతరాపాకరణప్రపంచమంతరేణ పాక్షికీసమ్యక్త్వశఙ్కా స్యాదద్వైతదర్శనస్యేతి తత్ప్రతిషేధేనతత్సిద్ధిరుపసంహర్తవ్యేత్యలాతశాంతిదృష్టాంతోపలక్షితమారభ్యతే ప్రకరణమిత్యర్థః. విశేషేణస్పష్టమితో వీతః స న భవతీత్యవీతః అవీత ఏవఆవీతః తేన న్యాయేన

జ్ఞేయాభిన్నేన సంబుద్ధస్తం వందే ద్విపదాం వరమ్. ౧
అస్పర్శయోగో వై నామసర్వసత్త్వసుఖో హితః,

శం—ఆచార్యపూజా హ్యభిప్రేతార్థసిద్ధ్యర్థేష్యతే శాస్త్రారమ్భే ఆకాశేనేషదసమాప్తమాకాశకల్పం ఆకాశతుల్యమేతత్ తేనాకాశకల్పేన జ్ఞానేన కిం ధర్మాన్ ఆత్మనః కిం విశిష్టాన్ గగనోపమాన్ గగనముపమా యేషాం తే (గగనోపమాః) తానాత్మనో ధర్మాన్ జ్ఞానస్యైవ పునర్విశేషణం జ్ఞేయైః ధర్మైరాత్మభిరభిన్నమగ్న్యుష్ణవత్సవితృప్రకాశవచ్చ జ్ఞానం తేన జ్ఞేయాభిన్నేన జ్ఞానేనాకాశకల్పేన జ్ఞేయాత్మస్వరూపావ్యతిరిక్తేన గగనోపమాన్ ధర్మాన్ యస్సంబుద్ధః సంబుద్ధవానిత్యయమేవేశ్వరో యో నారాయణాఖ్యః తం వందే అభివాదయే ద్విపదాం వరం ద్విపదోపలక్షితానాం పురుషాణాం వరం ప్రధానం పురుషోత్తమమిత్యభిప్రాయః ఉపదేష్టృనమస్కారముఖేన జ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృభేదరహితం పరమార్థతత్త్వదర్శనమిహ ప్రతిపిపాదయిషితం ప్రతిపక్షప్రతిషేధద్వారేణ ప్రతిజ్ఞాతం భవతి. ౧

శం—అధునా అద్వైతదర్శనయోగస్య నమస్కారస్తత్స్తుతయే స్పర్శనం స్పర్శః సంబంధో న విద్యతే యస్య యోగస్య కేనచిత్కదాచిదపి సోఽస్పర్శయోగో బ్రహ్మస్వభావ ఏవ (వై నామేతి) బ్రహ్మవిదామస్పర్శయోగ ఇత్యేవం ప్రసిద్ధఇత్యర్థః

ఆ—వ్యతిరేకేణేతి యావత్. ప్రకరణస్య తాత్పర్యమేవం దర్శయిత్వా ప్రథమశ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) తత్ర చతుర్థప్రకరణం సప్తమ్యా పరామృశ్యతే కిమిత్యద్వైతరూపేణాచార్యో నమస్క్రియతే తత్రాహ (ఆచార్యేతి) అభిప్రేతార్థః శాస్త్రస్యావిఘ్నపరిసమాప్తిస్తదర్థే విప్రతిపత్త్యాదివ్యావృత్తిశ్చ ఆకాశస్య జడత్వాధిక్యాత్ జ్ఞానం స్వప్రకాశమాకాశేనేషదసమాప్తం వక్తవ్యం విభుత్వాదావుపమా ద్రష్టవ్యా ధర్మానితి బహువచనముపాధికల్పితభేదాభిప్రాయం తేషామపి చిన్మాత్రత్వం వివక్షితోక్తం (జ్ఞానస్యైవేతి) తేనేత్యాదిపునరనువాదేనాన్వయమన్వాచష్టే ఆచార్యో హి పురా బదరికాశ్రమే నరనారాయణాధిష్ఠితే నారాయణం భగవంతమభిప్రేత్య తపో మహదతప్యత తతో భగవానతిప్రసన్నస్తస్మై విద్యాం ప్రాదాదితి ప్రసిద్ధం పరమగురుత్వం పరమేశ్వ(రస్యే)రేఇ)తి భావః. నను ప్రకరణే ప్రారభ్యమాణే ప్రతిపాద్యే ప్రమేయే వక్తవ్యే కిమిత్యుపదేష్టా నమస్క్రియతే తత్రాహ (ఉపదేష్ట్రితి.) ౧

ఆ—ఇదానీమద్వైతదర్శనయోగస్తుతయే తన్నమస్కారం ప్రస్తౌతి (అస్పర్శేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (అధునేతి) తస్య చ స్తుతిః తచ్ఛాస్త్రధనేషు ప్రవృత్తావుపయుజ్యతే సంప్రత్యక్షరాణి వ్యాకుర్వన్నస్పర్శయోగశబ్దం వ్యాకరోతి (స్పర్శనమితి) యోగ

అవివాదోఽవిరుద్ధశ్చ దేశిత స్తం నమామ్యహమ్. ౨
భూతస్య జాతిమిచ్ఛన్తి వాదినః కేచిదేవ హి,
అభూతస్యాపరే ధీరా వివదంతః పరస్పరమ్. 3

శం—స చ సర్వసత్త్వసుఖో భవతి కశ్చిదత్యంతసుఖసాధనవిశిష్టోపి దుఃఖరూపః యథా తపః అయం తు న తథా కిం తర్హి సర్వసత్త్వానాం సుఖః తథేహ భవతి కశ్చి ద్విషయోపభోగస్సుఖో న హితః అయం తు సుఖో హితశ్చ నిత్యమప్రచలితస్వభావ త్వాత్ కించ అవివాదః విరుద్ధవదనం వివాదః పక్షప్రతిపక్షపరిగ్రహేణ యస్మిన్న విద్యతే సోఽవివాదః కస్మాత్ యతోఽవిరుద్ధశ్చ య ఈదృశో యోగో దేశితః ఉప దిష్టశ్శాస్త్రేణ తం నమామ్యహం ప్రణమామీత్యర్థః. ౨

శం—కథం ద్వైతినః పరస్పరం విరుధ్యన్త ఇతి ఉచ్యతే భూతస్య విద్యమానస్య వస్తునో జాతిం ఉత్పత్తిమిచ్ఛన్తి వాదినః కేచిదేవ హి సాంఖ్యాః న సర్వఏవ ద్వైతినః యస్మాదభూతస్య అవిద్యమానస్యాపరే వైశేషికా నైయాయికాశ్చ ధీరాః ధీమంతః ప్రాజ్ఞాభిమానిన ఇత్యర్థః. వివదంతో విరుద్ధం వదంతోఽన్యోన్యమిచ్ఛన్తి జేతుమిత్యభి ప్రాయః. 3

ఆ—స్యాన్యసంబంధప్రసంగాభావాత్ కథమస్పర్శత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) నిపాతయోరర్థం కథయతి (వై నామేతి) సర్వేషాం సత్త్వానాం దేహభృతాం సుఖయ తీతి వ్యుత్పత్త్యా సుఖహేతుత్వం బ్రహ్మస్వభావస్య సుఖవిశేషణేన దర్శయతి (సచేతి సుఖహేతావపి బ్రహ్మస్వభావే వివక్షితం విశేషం దర్శయతి (భవతీతి) హితవిశేషణస్య తాత్పర్యమాహ (తథేతి భవతీత్యాదినా) తస్య హితత్వే హేతుమాహ (నిత్యమితి తస్యైవ విశేషణాంతరమాహ (కించేతి) తత్ర హేతుం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కస్మా దితి) ఆత్మప్రకాశత్వాత్ బ్రహ్మస్వభావస్యావిరుద్ధత్వం న హి కస్యచిదాత్మప్రకాశో విరుద్ధో భవతీత్యర్థః. యథోక్తయోగజ్ఞానమార్గస్య సంప్రదాయాగతత్వమాహ (య ఈదృశ ఇతి) తన్నమస్కారవ్యాజేన తస్య స్తుతి స్తదుపాయేషు శ్రోతృప్రవృత్త్యర్థ మత్ర వివక్షితేత్యాహ (తన్నమామీతి.)

ఆ—అద్వైతదర్శనస్యావిరుద్ధత్వేనావివాదత్వం విశదీకర్తుం ద్వైతినాం వివాద తావదుదాహరతి (భూతస్యేతి) ఏవం విరుద్ధం వదంతో మిథో జేతుమిచ్ఛంతీత్యాహ (వివదంతఇతి) ప్రశ్నపూర్వకం శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి (కథమిత్యాదినా) ఏవకా రార్థే హేతుమాహ (యస్మాదితి) ప్రాజ్ఞాభిమానినో జాతిమిచ్ఛంతీతి పూర్వే సంబంధః. చతుర్థపాదం సాధ్యాహారం వ్యాకరోతి (వివదంత ఇతి.)

భూతం న జాయతే కించి దభూతం నైవజాయతే,
వివదంతోఽద్వయా హ్యేవ మజాతిం ఖ్యాపయంతి తే. ౪
ఖ్యాప్యమానామజాతిం తైరనుమోదామ హే వయమ్,
వివదామో న తైస్సార్ధమవివాదం నిబోధత. ౫
అజాతస్యైవ ధర్మస్య జాతిమిచ్ఛంతి వాదినః,
అజాతో హ్యమృతో ధర్మో మర్త్యతాం కథమేష్యతి. ౬

శం—తైరేవం విరుద్ధవదనేనాన్యోన్యపక్షప్రతిషేధం కుర్వద్భిః కిం ఖ్యాపితం భవతీతి ఉచ్యతే భూతం విద్యమానం వస్తు న జాయతే కించిత్ విద్యమానత్వాదేవ ఆత్మవదిత్యేవం వదన్నసద్వాదీ సాఙ్ఖ్యపక్షం ప్రతిషేధతి సజ్జన్మ తథా అభూతం అవిద్యమానమవిద్యమానత్వాన్నైవ జాయతే శశవిషాణవదిత్యేవం వదన్ సాంఖ్యోఽప్య సద్వాదిపక్షమసజ్జన్మ ప్రతిషేధతి వివదంతః విరుద్ధం వదంతోఽద్వయాః అద్వైతినో ప్యేతేఽన్యోన్యస్య పక్షౌ సదసతోర్జన్మనీ ప్రతిషేధంతోఽజాతిం అనుత్పత్తిమర్థాత్ ఖ్యాపయంతి ప్రకాశయంతి తే. ౪

శం—తైరేవం ఖ్యాప్యమానామజాతి మేవమస్త్విత్యనుమోదామహే కేవలం న తైస్సార్ధం వివదామః పక్షప్రతిపక్షగ్రహణేన యథా తేఽన్యోన్యమిత్యభిప్రాయః అతస్తమవివాదం వివాదరహితం పరమార్థదర్శనమనుజ్ఞాతమస్మాభిర్నిబోధత హే శిష్యాః. ౫

శం—సదసద్వాదినస్సర్వే(పీతి)అయంతు)పురస్తాత్కృతభాష్యశ్శ్లోకః. ౬

ఆ—పక్షద్వయనిషేధముఖేన సిద్ధమర్థం కథయతి (భూతమిత్యాదినా)శ్లోకాక్షరవ్యాఖ్యానార్థమాకాంక్షాన్నిక్షిపతి (తైరితి) తత్రాద్యం పాదమవతార్య వ్యాకరోతి (ఉచ్యతఇతి) ద్వితీయం పాదం విభజతే(తథేతి) ద్వితీయార్ధం విభజతే (వివదంతఇత్యాదినా) సదసదతిరిక్తవస్త్వభావాద్వస్తుత ఉత్పత్తేరనుపపత్తిరిత్యాహ (అర్థాదితి.) ౪

ఆ—తర్హి ప్రతివాదిభిరుక్తత్వాదజాతిరపి భవతా ప్రత్యాఖ్యేయేత్యాశంక్యాహ (ఖ్యాప్యమానామితి) ప్రతివాదిభిస్సహ వివాదాభావే ఫలితమాహ (అవివాదమితి) అక్షరాణి వ్యాచష్టే (తైరిత్యాదినా) అద్వైతవాదినో ద్వైతవాదిభిర్వివాదాభావే వైధర్మ్యదృష్టాంతమాహ (యథాతఇతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (అతఇతి.) ౫

ఆ—జాతస్యైవ జన్మనా ఆనర్థక్యాదనవస్థానాచ్చాజాతస్యైవ పదార్థస్య జన్మసద్వాదినోఽసద్వాదినశ్చ సర్వేఽపి స్వీకుర్వంతీతి పరపక్షమనువదతి(అజాతస్యేతి) తత్ర శిష్టాభీష్టదోషం ప్రదర్శ్యాభ్యనుజానాతి (అజాతో హీతి)కే తే వాదినః యైరేవమిష్యతే తత్రాహ (సదసదితి) అవశిష్టశ్లోకాక్షరాణి వ్యాఖ్యాతత్వాన్న పునర్వ్యాఖ్యానసాపేక్షాణీత్యాహ (పురస్తాదితి.) ౬

న భవత్యమృతం మర్త్యం న మర్త్యమమృతం తథా,
ప్రకృతేరన్యథాభావో న కథంచిద్భవిష్యతి.
స్వభావేనామృతో యస్య ధర్మో గచ్ఛతి మర్త్యతాం,
కృతకేనామృతస్తస్య కథం స్థాస్యతి నిశ్చలః,
సాంసిద్ధికీ స్వాభావికీ సహజా అకృతా యయా,

శం—ఉక్తార్థానాం శ్లోకానామిహోపన్యాసః పరవాదిపక్షాణామన్యో
విరోధఖ్యాపితానుమోదన ప్రదర్శనార్థః. ౭.

శం—యస్మాల్లౌకిక్యపి ప్రకృతిర్న విపర్యేతి కాసావితి ఆహ సమ్యక్
స్సంసిద్ధిః తత్ర భవా సాంసిద్ధికీ యథా యోగినాం సిద్ధానామణిమాద్యైశ్వర్యప్రా-
ప్రకృతిః సా భూతభవిష్యత్కాలయోరపి యోగినాం న విపర్యేతి. తథైవ సా త
స్వాభావికీ ద్రవ్యస్వభావతఏవ సిద్ధా యథాగ్న్యాదీనాముష్ణప్రకాశాదిలక్షణా స
న కాలాంతరే వ్యభిచరతి. దేశాంతరే చ తథా సహజా ఆత్మనా సహైవ జా
యథా పక్ష్యాదీనామాకాశగమనాదిలక్షణా అన్యాపి యా కాచిదకృతా కేనచి

ఆ—పరిణామిబ్రహ్మవాదే యదబ్రహ్మవాదిభిర్దూషణముచ్యతే తదప్యనుజ్ఞ
మేవేతి మత్వాహ (న భవతీతి) అమృతం హి బ్రహ్మ న తద్రూపే స్థితే మర్త
భవితుమర్హతి స్థితరూపవిరోధాత్ న చ మర్త్యం కార్యం స్వరూపే స్థితే ప్రలయ
స్థాయామమృతం బ్రహ్మ సంపద్యతే నష్టేపి స్వరూపే తస్యైవాభావాన్నాన్యథా
మిత్యభిప్రేత్యాహ (ప్రకృతేరితి.)

ఆ—కించ యస్య పరిణామవాదినస్స్వభావేనామృతస్సన్ పరమాత్మాఖ
ధర్మశబ్దితో భావో మర్త్యతాం కార్యభావాపత్త్యా గచ్ఛతి తస్య కృతకేన సము
యానుష్ఠానేనామృతో జాతో ముక్తో వక్తవ్యః స చ కథం నిశ్చలః స్థాతుం పారం
యత్కృతకం తదనిత్యమితి న్యాయవిరోధాదిత్యాహ (స్వభావేనేతి) పునరుక్తి
శంక్య ప్రత్యాదిశతి (ఉక్తార్థానామితి.)

ఆ—ప్రకృతేరన్యథాభావో న కథంచిదిత్యుక్తం తత్ర ప్రకృతిశబ్దార్థం కథం
(సాంసిద్ధికీతి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకుర్వన్ ప్రకృతేరన్యథాత్వాభావే హేతుము
(యస్మాదితి) తస్మాదజామృతస్వభావా ప్రకృతిర్న విపర్యేతీతి కిము వక్తవ్య
యోజనా కైముతికన్యాయద్యోతనార్థోఽపిశబ్దః. వివక్షితం హేతుం స్ఫుటయి
ప్రశ్నపూర్వకం విభజతే (కాసావిత్యాదినా) సాంగయోగమనుష్ఠాయ పరిసమా

ప్రకృతిస్సేతి విజ్ఞేయా స్వభావం న జహాతి యా, ౯
జరామరణనిర్ముక్తాః సర్వే ధర్మాస్స్వభావతః,
జరామరణమిచ్ఛన్తశ్చ్యవన్తే తన్మనీషయా. ౧౦
కారణం యస్య వై కార్యం కారణం తస్య జాయతే,

శం—కృతా యథాఽపాం నిమ్నదేశగమనాదిలక్షణా అన్యాపి యా కాచిత్స్వభావం న జహాతి సా సర్వా ప్రకృతిరితి విజ్ఞేయా లోకే మిథ్యాకల్పితేషు లౌకికేష్వపి వస్తుషు ప్రకృతిర్నాన్యథా భవతి కిముతాజస్వభావేషు పరమార్థవస్తుష్వమృతత్వలక్షణా ప్రకృతిర్నాన్యథా భవతీత్యభిప్రాయః. ౯

శం—కింవిషయా పునస్సా ప్రకృతిః. యస్యా అన్యథాభావో వాదిభిః కల్ప్యతే. కల్పనాయాం వా కో దోష ఇతి ఆహ జరామరణనిర్ముక్తాః జరామరణాది సర్వవిక్రియావర్జితా ఇత్యర్థః. కే సర్వే ధర్మాః సర్వే ఆత్మాన ఇత్యేతత్ స్వభావతః ప్రకృతితః ఏవం స్వభావాస్సన్తో ధర్మాః జరామరణమిచ్ఛన్త ఇవేచ్ఛన్తః రజ్జ్వామివ సర్పమాత్మని కల్పయన్తశ్చ్యవన్తే స్వభావతశ్చలన్తీత్యర్థః. తన్మనీషయా జన్మమరణచింతయా తద్భావభావితత్వదోషేణేత్యర్థః. ౧౦

శం—కథం సజ్జాతివాదిభిస్సాంఖ్యైరనుపపన్నముచ్యత ఇతి ఆహ వైశేషికః

ఆ—సంసిద్ధిః. సిద్ధానాం అణిమాద్యైశ్వర్యప్రాప్తౌ సామగ్రీసంపన్నానాం యా కాచిత్స్వభావం న జహాతి. ఘటస్య ఘటత్వం పటస్య పటత్వమిత్యాదికేతి శేషః. ప్రాసంగికం ప్రకృతిశబ్దార్థముక్త్వా ప్రకృతేరన్యథాత్వాభావే ప్రాగుక్తే సిద్ధాంతే యత్ఫలతి తదిదానీం కింపునర్న్యాయేన కథయతి(మిథ్యేతి.) ౯

ఆ—ప్రాసంగికీమేవ జీవానాం ప్రకృతిం దర్శయితుం ప్రక్రమతే (జరేతి) ఆత్మానో హి సర్వవిక్రియారహితాః స్వభావతో భవంతీత్యర్థః. తేషాముక్తప్రకృతేరన్యథాత్వే కా క్షతిరిత్యాశంక్యాహ (జరామరణమితి) సర్వవిక్రియాశూన్యే స్వాత్మని విక్రియాకల్పనాయాం తద్వాసనయా స్వభావహానిస్స్యాదిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకర్తుమాకాంక్షాం దర్శయతి (కిం విషయేతి) ఆశ్రయవిషయో విషయశబ్దః అప్రకృతం ప్రకృతేరాశ్రయనిరూపణమిత్యాశంక్యాహ (యస్యా ఇతి) ప్రశ్నాంతరం ప్రకరోతి (కల్పనాయామితి) తత్ర పూర్వార్ధముత్తరత్వేన వ్యాకరోతి (ఆహేత్యాదినా) ఉత్తరార్ధం విభజతే (ఏవం స్వభావా ఇతి.) ౧౦

ఆ—ప్రాసంగికం పరిత్యజ్య సాంఖ్యపక్షే వైశేషికాదిభిరుచ్యమానం దూషణ

జాయమానం కథమజం భిన్నం నిత్యం కథం చ తత్. ౧౧

కారణాద్యద్యనన్యత్వమతః కార్యమజం యది,

శం—కారణం మృద్వదుపాదానలక్షణం యస్య వాదినో వై కార్యం కారణమేవ కార్యాకారేణ పరిణమతే యస్య వాదిన ఇత్యర్థః. తస్యాజమేవ సత్ప్రధానాదికారణం మహదాదికార్యరూపేణ జాయత ఇత్యర్థః. మహదాద్యాకారేణ చేజ్జాయమానం ప్రధానం కథమజముచ్యతే తైః విప్రతిషిద్ధం చేదం జాయతేఽజం చేతి నిత్యం చ తైరుచ్యతే ప్రధానం భిన్నం విదీర్ణం స్ఫుటితమేకదేశేన సత్కథం నిత్యం భవేదిత్యర్థః. న హి సావయవం ఘటాది ఏకదేశస్ఫుటనధర్మి నిత్యం దృష్టం లోక ఇత్యర్థః. విదీర్ణం చ స్యాదేకదేశేనాజం నిత్యం చేతి ఏతద్విప్రతిషిద్ధం తైరభిధీయత ఇత్యభిప్రాయః. ౧౧

శం—ఉక్తస్యైవార్థస్య స్పష్టీకరణార్థమాహ కారణాదజాత్కార్యస్య యద్యనన్యత్వమిష్టం త్వయా తతః కార్యమజమితి ప్రాప్తం ఇదం చాన్యద్విప్రతిషిద్ధం కార్య

ఆ—మభ్యనుజ్ఞాతమనుభాషతే (కారణమితి) కారణస్య జాయమానత్వే కా హానిరిత్యాశంక్యాహ (జాయమానమితి)సావయవత్వాచ్చ ప్రధానస్య నిత్యత్వానుపపత్తిరిత్యాహ (భిన్నమితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (కథమితి) తత్ర ప్రథమపాదాక్షరాణి యోజయతి (కారణమిత్యాదినా) తదేవ స్పష్టయతి (కారణమేవేతి) ద్వితీయపాదం విభజతే (తస్యేతి) ప్రధానాదీత్యాదిశబ్దేన తదవయవాః సత్త్వాదయో గృహ్యంతే మహదాదీత్యాదిశబ్దేనాహంకారాదిగ్రహణం తృతీయపాదం వ్యాకరోతి (మహదాదీతి) విప్రతిషేధం విశదయతి (జాయత ఇతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (నిత్యం చేతి) విమతమనిత్యం సావయవత్వాత్ ఘటాదివదిత్యభిప్రేత్య దృష్టాంతం సాధయతి (న హీతి) సాంఖ్యస్మృతివిరుద్ధమనుమానమిత్యాశంక్యాహ (విదీర్ణం చేతి.) ౧౧

ఆ—కిం చ కార్యకారణయోరభేదే కిం కారణాభిన్నం కార్యం కిం వా కార్యాభిన్నం కారణమితి వికల్పాద్యమనువదతి (కారణాదితి) అతోఽస్మిన్ పక్షే కార్యమజం స్యాత్ తథావిధకారణాభిన్నత్వాదితి దూషయతి (అతఇతి) ద్వితీయమనూద్రవతి (యదీతి) జాయమానాత్కార్యాత్ కారణమభిన్నం యదీతి యోజనా తర్హి కారణం ధ్రువం భవితు మర్హతి కార్యాభిన్నత్వాత్తస్య చాధ్రువత్వాదితి దూషయతి (కారణమితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (ఉక్తస్యేతి) కార్యకారణయోరభేదవాదే విప్రతిషేధో దర్శితః తస్యైవ దృఢీకరణార్థమయం శ్లోక ఇత్యర్థః. పూర్వార్ధాక్షరోత్థమర్థమాహ (కారణాదితి) ప్రాప్తేరనిష్టపర్యవసాయిత్వమాహ (ఇదం చేతి) ప్రధానస్యాజత్వం జాయమానత్వం చ విప్రతిషిద్ధమిత్యుక్తం తతోఽన్యదిత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి(కా

జాయమానాద్ధి వై కార్యాత్ కారణం తే కథం ధ్రువం. ౧౨
అజాద్వై జాయతే యస్య దృష్టాంతస్తస్య నాస్తి వై,
జాతాచ్చ జాయమానస్య న వ్యవస్థా ప్రసజ్యతే. ౧౩
హేతోరాదిః ఫలం యేషామాదిర్హేతుః ఫలస్య చ,

శం—మజం చేతి తవ కిం చాన్యత్ కార్యకారణయోరనన్యత్వే జాయమానాద్ధి వై కార్యాత్కారణమనన్యన్నిత్యం ధ్రువం చ తే కథం భవేత్ న హి కుక్కుట్యా ఏకదేశః పచ్యతే ఏకదేశః ప్రసవాయ కల్ప్యతే. ౧౨

శం—కించాన్యత్ అజాత్ అనుత్పన్నాద్వస్తునో జాయతే యస్య వాదినః కార్యం దృష్టాంతస్తస్య నాస్తి వై దృష్టాంతాభావేఽర్థాదజాన్న కించిజ్జాయత ఇతి సిద్ధం భవతీత్యర్థః. యదా పునర్జాతాజ్జాయమానస్య వస్తునోఽభ్యుపగమః తదప్యన్యస్మాజ్జాతాత్ తదప్యన్యస్మాదితి న వ్యవస్థా ప్రసజ్యతే అనవస్థానం స్యాదిత్యర్థః. ౧౩

శం—యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూదితి పరమార్థతో ద్వైతాభావః శ్రుత్యోక్తః తమాశ్రిత్యాహ హేతోః ధర్మాధర్మాదేరాదిః కారణం దేహాదిసంఘాతః ఫలం

ఆ—మిత్యభేదేపి మాయావాదే నైష దోషః కారణస్య కార్యాదనన్యత్వానభ్యుపగమాత్ కార్యస్యైవ కారణమాత్రత్వాంగీకారాదితి మత్వాహ (తవేతి) ద్వితీయార్ధం విభజతే (కిం చాన్యదితి) అభేదవాదేపి కార్యస్యానిత్యత్వం కారణస్య నిత్యత్వమితి వ్యవస్థా కిమితి న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి.) ౧౨

ఆ—కిం చ యస్య ప్రధానవాదినో మతే ప్రధానాదజాదభిన్నం కార్యం జాయతే మహదాదీత్యభ్యుపగమ్యతే తస్య పక్షే తస్మిన్నర్థే దృష్టాంతో వక్తవ్యః తదవష్టమ్భేనైవ తేనార్థవ్యవస్థాపనాత్ న చాత్రోభయసంప్రతిపన్నో దృష్టాంతో దృష్టోస్తీత్యాహ (అజాదితి) యద్యజాన్నిత్యాద్వస్తునో జాయమానమభ్యుపగంతుం న శక్యతే తర్హి జాతాదేవ జాయమానమభ్యుపగమ్యతామిత్యాశంక్యాహ (జాతాచ్చేతి) సాంఖ్యసమయే దోషాంతరప్రదర్శనపరత్వం శ్లోకస్య ప్రతిజానీతే (కిం చాన్యదితి) తత్ర పూర్వార్ధాక్షరాణి యోజయతి (అజాదితి) దృష్టాంతాభావేపి ప్రమాణాంతరాదర్థప్రతిపత్తిర్భవిష్యతీత్యాశంక్యాహ (దృష్టాంతేతి) పరస్య ఖల్వనుమానాధీనమర్థపరిజ్ఞానం న చ దృష్టాంతాభావేఽనుమానమవకల్పతే తస్మాన్న సాంఖ్యసమయస్సమ్భవతీత్యర్థః. ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే (యదా పునరిత్యాదినా.) ౧౩

ఆ—ద్వైతవాదిభిరన్యోన్యపక్షప్రతిక్షేపముఖేన ఖ్యాపితం వస్తునోఽజన్యత్వమద్వైతవాదినాభ్యనుజ్ఞాతం ఇదానీం ద్వైతనిరసనమపి శ్రౌతం విద్వదనుభవానుసారి

హేతోః ఫలస్య చానాదిః కథం తైరుపవర్ణ్యతే. ౧౪

హేతో రాదిః ఫలం యేషామాదిర్హేతుః ఫలస్య చ,
తథా జన్మ భవేత్తేషాం పుత్రాజ్జన్మ పితుర్యథా. ౧౫

సంభవే హేతుఫలయో రేషితవ్యః క్రమస్త్వయా,

శం—యేషాం వాదినాం తథా ఆదిః కారణం హేతుర్ధర్మాదిః ఫలస్య చ దేహాదిసంఘాతస్య ఏవం హేతుఫలయోరితరేతరకార్యకారణత్వేనాదిమత్త్వం బ్రువద్భిరేవ హేతోః ఫలస్య చానాదిత్వం కథం తైరుపవర్ణ్యతే విప్రతిషిద్ధమిత్యర్థః. న హి నిత్యస్య కూటస్థస్యాత్మనో హేతుఫలాత్మకతా సమ్భవతి. ౧౪

శం—కథం తైర్విరుద్ధమభ్యుపగమ్యత ఇతి ఉచ్యతే హేతుజన్యాదేవ ఫలాద్ధేతోర్జన్మాభ్యుపగచ్ఛతాం తేషామీదృశో విరోధ ఉక్తో భవతి యథా పుత్రాజ్జన్మ పితుః. ౧౫

శం—యథోక్తో విరోధో న యుక్తోఽభ్యుపగంతుమితి చేన్మన్యసే సంభవే హేతుఫలయోరుత్పత్తౌ క్రమ ఏషితవ్యః త్వయా అన్వేష్టవ్యః హేతుః పూర్వం

ఆ—చైతేనాభ్యనుజ్ఞాతమేవేత్యాహ (హేతోరితి) హేతుఫలాత్మకస్సంసారోఽనాదిరితి వదద్భిస్తస్యానాదిత్వస్వభావో నైవ వక్తుం శక్యతే హేతుఫలయోరాదిమత్త్వస్య కంఠోక్తత్వాత్ అతో హేతుఫలాత్మకం ద్వైతమనిరూపితరూపమవస్తుభూతమిత్యర్థః శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (యత్ర త్వితి)తమాశ్రిత్య కార్యకారణాత్మకస్య ద్వైతస్య దుర్నిరూపత్వమాహేతి యోజనా. హేతుఫలయోరాత్మపరిణామత్వాదాదిమత్త్వముపాదానరూపేణ చానాదిత్వమిత్యాశఙ్క్యాత్మనో నిరంశస్య కూటస్థస్య నిత్యస్య పరిణామానుపపత్తేర్నైవమిత్యాహ (న హీతి.) ౧౪

ఆ—హేతుఫలయోరన్యోన్యమాదిమత్త్వం బ్రువతా తదాత్మకస్య సంసారస్యానాదిత్వం ప్రతిషిద్ధమిత్యుపపాదితం సమ్ప్రతి కార్యకారణభావోపి తయోర్న సంభవతీత్యాహ (హేతోరిత్యాదినా) హేతుఫలయోరన్యోన్యం కారణత్వమభ్యుపగచ్ఛద్భిరభ్యుపగమ్యతే విరుద్ధమిత్యేతత్ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) ఈదృశత్వమేవ విశదయతి (యథేతి.) ౧౫

ఆ—ప్రతీతితో హేతుఫలయోరుత్పత్తేరుపగంతవ్యత్వాన్న యుక్తం తన్నిరాకరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంభవ ఇతి) తయోరుదయే ప్రాతీతికే నియతపూర్వభావీ హేతుః నియతోత్తరభావిఫలమిత్యభ్యుపగమే హేతుమాహ (యుగపదితి) యథోక్తో

యుగపత్సంభవే యస్మాదసంబన్ధో విషాణవత్. ౧౬
ఫలాదుత్పద్యమానస్సన్న తే హేతుః ప్రసిద్ధ్యతి,
అప్రసిద్ధః కథం హేతుః ఫలముత్పాదయిష్యతి. ౧౭
యది హేతోః ఫలాత్సిద్ధిః ఫలసిద్ధిశ్చ హేతుతః,

శం—పశ్చాచ్చ ఫలం చేతి ఇతశ్చ యుగపత్సంభవే యస్మాద్ధేతుఫలయోః కార్యకారణత్వేనాసంబంధః యథా యుగపత్సంభవతోః సవ్యేతరగోవిషాణయోః. ౧౬

శం—కథమసమ్బన్ధ ఇతి ఆహ జన్యాత్ స్వతోఽలబ్ధాత్మకాత్ ఫలాదుత్పద్యమానస్సన్ శశవిషాణాదేరివాసతో న హేతుః ప్రసిధ్యతి జన్మ న లభ్యతే అలబ్ధాత్మకోఽప్రసిద్ధస్సన్ శశవిషాణాదికల్పస్తవ స కథం ఫలముత్పాదయిష్యతి న హీతరేతరాపేక్షసిద్ధ్యోః శశవిషాణకల్పయోః కార్యకారణభావేన సంబంధః క్వచిద్దృష్టోఽన్యథా వేత్యభిప్రాయః. ౧౭

శం—అసంబంధతాదోషేణాపోదితేపి హేతుఫలయోః కార్యకారణభావే

ఆ—విరోధః హేతుఫలభావస్యాసంభవః స న యుక్తోఽభ్యుపగంతుం ప్రతీతివిరోధాదితి వ్యావర్త్యాం శఙ్కామనువదతి (యథేతి) తత్రోత్తరత్వేన శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి (సంభవ ఇతి) ప్రతీత్యా క్రమస్వీకారవదుపపత్తేశ్చేత్యాహ (ఇతశ్చేతి) తామేవోపపత్తిం స్ఫోరయతి (యుగపదితి) యయోర్యుగపత్సంభవః తయోర్న కార్యకారణత్వం యథా విషాణయోరితి వ్యాప్తేర్వ్యక్తత్వాత్ క్రమస్యావశ్యకతేత్యర్థః. ౧౬

ఆ— ఉక్తవ్యాప్తేరనుగ్రాహకం తర్కముపన్యస్యతి (ఫలాదితి) హేతుఫలయోర్మిథో హేతుఫలత్వం బ్రువతో మతే హేత్వధీనతయాఽలబ్ధాత్మకాత్ఫలాదుత్పద్యమానో హేతుర్న తతో లబ్ధాత్మకో భవతి అలబ్ధాత్మకశ్చాసత్త్వాన్న ఫలముత్పాదయితుం శక్నోతి అతో హేతుఫలభావస్యైవాసిద్ధిరిత్యర్థః. హేతుఫలయోరక్రమవతోర్న కార్యకారణభావేన సంబంధస్సిధ్యతీత్యేతదాకాంక్షాపూర్వకం సాధయతి (కథమిత్యాదినా) (స్వతో) హేతుస్వరూపాజ్జన్యం ఫలం తదధీనత్వేన లబ్ధాత్మకం స్వతశ్చాలబ్ధాత్మకం తత ఉత్పద్యమానస్సన్నేవ హేతుర్న ప్రసిధ్యతి న ఖలు శశవిషాణాదేరసతస్సకాశాత్కించిల్లబ్ధాత్మకముపలభ్యతే హేతుశ్చేదప్రసిద్ధోఽలబ్ధాత్మకోఽభ్యుపగతః స తర్హి తథావిధోఽసద్రూపస్సన్నఫలముత్పాదయితుముత్సహతే న హి సద్వాదివః తే ఫలమసతస్సకాశాదుపలబ్ధచరమిత్యర్థః. తథాపి కథం హేతుఫలయోరసంబంధస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) అన్యథా వేత్యాధారాధేయభావాదికథనమ్. ౧౭

ఆ—హేతుఫలయోర్యౌగపద్యే సత్యన్యతరస్యాపి న పూర్వక్షణే సత్తేత్య

కతరత్పూర్వనిష్పన్నం యస్య సిద్ధిరపేక్షయా. ౧౮
అశక్తిరపరిజ్ఞానం క్రమకోపోఽథవా పునః,
ఏవం హి సర్వథా బుద్ధైరజాతిః పరిదీపితా. ౧౯

శం—యది హేతుఫలయోరన్యోన్యసిద్ధిరభ్యుపగమ్యత ఏవ త్వయా కతరత్పూర్వనిష్పన్నం హేతుఫలయోః యస్య పశ్చాద్భావినస్సిద్ధిస్స్యాత్పూర్వసిద్ధ్యపేక్షయా తద్బ్రూహీత్యర్థః. ౧౮

శం—అథైతన్న శక్యతే వక్తుమితి మన్యసే సేయమశక్తిరపరిజ్ఞానం తత్త్వావివేకః మూఢతేత్యర్థః. అథవా యోఽయం త్వయోక్తః క్రమః హేతోః ఫలస్య సిద్ధిః ఫలాచ్చ హేతోస్సిద్ధిరితీతరేతరానంతర్యలక్షణః తస్య కోపః విపర్యాసః అన్యథాభావస్స్యాదిత్యభిప్రాయః. ఏవం హేతుఫలయోః కార్యకారణభావానుపపత్తేరజాతిః సర్వస్యానుత్పత్తిః పరిదీపితా ప్రకాశితా అన్యో(న్యాపేక్ష)న్యపక్ష)దోషం బ్రువద్భిర్వాదిభిః బుద్ధైః పండితైరిత్యర్థః. ౧౯

ఆ—సతోః శశవిషాణయోరివాన్యోన్యాపేక్షయా జన్యజనకత్వం నోపపద్యతే శశవిషాణాదిష్వ(పి(తి)ప్రసంగాదిత్యుక్తం ఇదానీం 'పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతీ' త్యాదిశ్రుతేర్ధర్మాదిషు హేతుఫలభావమాశంక్య శ్రుతేరసంభావితార్థే ప్రామాణ్యాయోగాదవశ్యం పౌర్వాపర్యం వక్తవ్యమిత్యాహ (యదీతి) శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి (అసంబంధేత్యాదినా.) ౧౮

ఆ—హేతుఫలయోరిదం పూర్వమిదం పశ్చాదితి న జ్ఞాయతే పరస్పరాశ్రయాత్ అతశ్చేదం పూర్వనిష్పన్నమితి వక్తుమశక్యమిత్యాహ (అశక్తిరితి) ఉత్తరావసరే చేదుత్తరాపరిజ్ఞానం తర్హి కథమశక్తిసూచకం తన్నిగ్రహస్థానమప్రతిభాభిధానీయమాపతతీత్యర్థః. కించ యది క్రమస్య నియతపూర్వాపరభావాత్మనోఽపరిజ్ఞానం తదా పూర్వం కారణముత్తరం కార్యమితి ప్రతిజ్ఞాహీ(యేత)యతే) తథాచ ప్రతిజ్ఞాహాః నిర్నిగ్రహాంతరమాపద్యేతేత్యాహ (క్రమేతి) అన్యోన్యపక్షప్రతిక్షేపముఖేన సతోఽసతశ్చ జన్మనీ ప్రత్యాఖ్యాతే క్రమాక్రమాభ్యాముత్పత్తేరను(త్ప)పప)త్తేర (తోఽ) జాతిరేవాస్మదభిప్రేతా వాదిభిరాదర్శితా భవతీత్యుపసంహరతి (ఏవంహీతి) తత్రాద్యం పాదం వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) క్రమపక్షే పూర్వనిష్పన్నమేతచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే. ద్వితీయపాదం యోజయతి (అథవేత్యాదినా) ద్వితీయార్థం వివృణోతి (ఏవమితి.) ౧౯

బీజాంకురాఖ్యో దృష్టాంతః సదా సాధ్యసమో హి సః

శం—నను హేతుఫలయోః కార్యకారణభావఇత్యస్మాభిరుక్తం శబ్దమాత్ర మాశ్రిత్య ఛలమిదం త్వయోక్తం పుత్రాజ్జన్మ పితుర్యథా విషాణవచ్చాసంబంధఇత్యాది వదద్భ్యస్మాభిరసిద్ధాద్ధేతోః ఫలసిద్ధిః అసిద్ధాద్వా ఫలాద్ధేతుసిద్ధిరభ్యుపగతా కిం తర్హి బీజాంకురవత్కార్యకారణభావోఽభ్యుపగమ్యతఇతి అత్రోచ్యతే బీజాంకురాఖ్యో యో దృష్టాన్తః స సాధ్యేన తుల్యో మమేత్యభిప్రాయః. నను ప్రత్యక్షః కార్యకారణ భావో బీజాంకురయోరనాదిః న పూర్వస్య పూర్వస్యాపర(వ)భావా)దాదిమత్త్వాభ్యు పగమాత్ యథేదానీముత్పన్నోఽపరోంకురో బీజాదాదిమాన్ బీజం చాపరమ(న్యా) స్మాదంకురాదితి క్రమేణోత్పన్నత్వాదాదిమత్ ఏవం పూర్వః పూర్వోంకురో బీజం చ పూర్వం పూర్వమాదిమదేవేతి ప్రత్యేకం సర్వస్య బీజాంకురజాతస్యాదిమత్త్వాత్కస్య చిదప్యనాదిత్వానుపపత్తిః. ఏవం హేతుఫలానాం అథ బీజాంకురసంతతేరనాదిమత్త్వ

ఆ—బీజాంకురయోరివ హేతుఫలయోరన్యోన్యం కార్యకారణభావాభ్యుపగ మాన్నాన్యోన్యాశ్రయత్వమిత్యాశంక్యాహ (బీజేతి) దృష్టాంతస్య సాధ్యసమత్వేపి సాధకత్వమస్త్విత్యాశంక్యాహ(నహీతి) శ్లోకాపోద్యం చోద్యముద్భావయతి (నన్వితి) శబ్దమాత్రం వివక్షితార్థశూన్యం శబ్దమాశ్రిత్య ఛలప్రయోగమేవోదాహరతి (పుత్రా దితి) ఆదిశబ్దేన ఫలాదుత్పద్యమానస్సన్నతే హేతుః ప్రసిధ్యతీత్యాది గృహ్యతే కార్య కారణభావో హేతుఫలయోరిత్యత్రానభిప్రేతమర్థం కథయతి (న హీతి) తత్రైవ ప్రశ్న పూర్వకమభిప్రేతమర్థముదాహరతి (కిం తర్హీతి) దృష్టాంతాసంప్రతిపత్త్యా పరిహరతి (అత్రేతి)మాయావాదిమతే క్వచిదపి కార్యకారణభావస్య వస్తుభూతస్యాసమ్ప్రతిపత్తే ర్మమేత్యుక్తం ప్రత్యక్షావష్టంభేన దృష్టాంతం సాధయన్నాశంకతే (నన్వితి)కిం బీజాం కురవ్యక్త్యోరిదం కార్యకారణత్వమిష్యతే కింవా బీజాంకురసంతానయోరితి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (న పూర్వస్యేతి) తదేవ ప్రపంచయతి (యథేత్యాదినా) బీజవ్యక్తేరంకుర వ్యక్తేశ్చోక్తప్రకారేణానాదిత్వస్యాన్యోన్యకారణత్వస్య చానుపపత్తిరితి శేషః కల్పాం తరముత్థాపయతి (అథేతి) బీజసంతతేరంకురసన్తతేశ్చానాదిత్వమన్యోన్యకారణత్వం చావిరుద్ధం సిధ్యతి బీజజాతీయాదంకురజాతీయమంకురజాతీయాద్బీజజాతీయముత్పద్య మానముపలభ్యతే తథైవ హేతుజాతీయాత్ ఫలజాతీయం ఫలజాతీయాచ్చ హేతు జాతీయమవిరుద్ధమిత్యర్థః. దృష్టాంతే దార్ష్టాన్తికే చ సంతతేరేకస్యావ్యక్తేర్వ్యతిరేకేణా సంభవాన్నైవమితి దూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవ ప్రపంచయతి (నహీతి) తదనాదిత్వ

న హి సాధ్యసమో హేతుః సిద్ధౌ సాధ్యస్య యుజ్యతే. ౨౦
పూర్వాపరాపరిజ్ఞానమజాతేః పరిదీపకమ్,

శం—మితి చేన్న ఏకత్వానుపపత్తేః న హి బీజాంకురవ్యతిరేకేణ బీజాంకురసంతతిర్నా
మైకాఽభ్యుపగమ్యతే హేతుఫలసంతతిర్వా తదనాదిత్వవాదిభిః తస్మాత్పూక్తం హేతోః
ఫలస్య చానాదిః కథం తైరుపవర్ణ్యత ఇతి తథా చాన్యదప్యనుపపత్తేర్న చ్ఛలమిత్యభి
ప్రాయః న చ లోకే సాధ్యసమో హేతుస్సాధ్యస్య సిద్ధౌ సిద్ధినిమిత్తం ప్రయుజ్యతే
ప్రమాణకుశలైరిత్యర్థః. హేతురితి దృష్టాంతోఽత్రాభిప్రేతః గమకత్వాత్. ప్రకృతో హి
దృష్టాంతో న హేతురితి. ౨(

శం—కథం బుద్ధైరజాతిః పరిదీపితేతి ఆహ యదేతద్ధేతుఫలయోః పూర్వాపర
పరిజ్ఞానం తచ్చైతదజాతేః పరిదీపకం అవబోధకమిత్యర్థః. జాయమానో హి వై ధర్మ
గృహ్యతే కథం తస్మాత్పూర్వం కారణం న గృహ్యతే అవశ్యం హి జాయమానస
గ్రహీత్రా తజ్జనకం గ్రహీతవ్యం జన్యజనకయోస్సంబంధస్యానపేతత్వాత్ తస్మాదజా

ఆ—వాదిభిః తాసు వ్యక్తిషు మిథో హేతుత్వమనాదిత్వం తద్వదనశీలైరితి యావత్
అన్యోన్యాశ్రయత్వాదనవస్థానాద్వా హేతుఫలయోర్మిథో హేతుఫలభావస్య వ
మశక్యత్వాత్ దృష్టాంతదార్ష్టాన్తికయోరనుపపత్తిస్సిద్ధేత్యుపసంహారతి(తస్మాదితి)దృష్టాం
స్యాసమ్ప్రతిపన్నత్వే స్థితే కార్యకారణత్వస్య క్వచిదపి సమ్ప్రతిపత్త్యభావాత్ పుత్ర
జ్జన్మ పితుర్యథేత్యాది న చ్ఛలప్రయుక్తమితి ఫలితమాహ (తథా చేతి) ఏవం శ్లోకః
పూర్వార్ధం వ్యాఖ్యాయోత్తరార్ధం వ్యాచష్టే (న చేతి) కిమితి హేతుశబ్దస్య ముఖ
మర్థం త్యక్త్వా గౌణోఽర్థో గృహ్యతే ప్రకరణసామర్థ్యాదిత్యాహ (ప్రకృతో హి
హేతుఫలభావానుపపత్తిముపపాదితాముపసంహర్తుమితి శబ్దః. ౨

ఆ—యత్పునరన్యోన్యపక్షం ప్రతిక్షిపద్భిరజాతిర్వస్తుతో జ్ఞాపితా పరిశే
రిత్యుపక్షిప్తం తత్ర కథమజాతిర్వస్తుతో జ్ఞాపితేత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వాపరే
కార్యస్య గృహ్యమాణత్వాదజాతిరసిద్ధేత్యాశంక్య కారణస్యాపి తర్హి గ్రాహ్యత
దితరేతరాశ్రయాదజాతిరతివ్యక్తా సిధ్యతీత్యాహ (జాయమానాదితి)తత్ర పూర్వా
ప్రశ్నద్వారా వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) నియతే పౌర్వాపర్యే నిర్ధారితే జ
స్సిధ్యతి తదభావే తదసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయార్ధం విభజతే (జాయమానో హీతి) కా
గ్రహణే కారణం గ్రహీతవ్యమితి కుతో నియమ్యతే తత్రాహ (అవశ్యం హీతి) కా
కారణయోర్నియతసమ్బంధవతోరితరేతరాశ్రయాత్ దుర్గ్రహత్వాదజాతిరేవ వస్తు

జాయమానాద్ధి వై ధర్మాత్కథం పూర్వం న గృహ్యతే.- ౨౧
స్వతో వా పరతో వాపి న కించిద్వస్తు జాయతే,

శం—పరిదీపకం తదిత్యర్థః. ౨౧

శం—ఇతశ్చ న జాయతే కించిత్ యజ్జాయమానం వస్తు స్వతః పరతః ఉభయతో వా సత్ అసత్ సదసద్వా న జాయతే న తస్య కేనచిదపి ప్రకారేణ జన్మ సమ్భవతి న తావత్స్వయమేవ అపరినిష్పన్నాత్స్వస్మాత్స్వరూపాత్స్వయమేవ జాయతే యథా ఘటస్తస్మాదేవ ఘటాత్ నాపి పరతః అన్యస్మాదన్యః యథా ఘటాత్పటః పటాత్ పటాంతరం తథా నోభయతః విరోధాత్ యథా ఘటపటాభ్యాం ఘటః పటో వా న జాయతే. నను మృదో ఘటో జాయతే పితుశ్చ పుత్రః సత్యం అస్తి జాయతఇతి ప్రత్యయశ్శబ్దశ్చ మూఢానాం తావేవ శబ్దప్రత్యయౌ వివేకిభిః పరీక్ష్యతే కిం సత్యమేవ తౌ ఉత మృషేతి యావతా పరీక్ష్యమాణే శబ్దప్రత్యయ

ఆ—జ్ఞాపితేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కార్యకారణయోర్దుర్జ్ఞానత్వం తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే. ౨౧

ఆ—వస్తునో వస్తుతో జన్మ నాస్తీతి వికల్పపూర్వకం సాధయతి (స్వతో వేత్యాదినా) కస్యచిదపి వస్తునో జన్మ నాస్తీత్యస్మిన్నర్థే హేత్వంతరపరత్వం శ్లోకస్య దర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవ స్ఫోరయితుం జాయమానమనూద్య షోఢా వికల్పయతి (యజ్జాయమానమితి) సర్వేష్వపి పక్షేషు దోషసంభావనాం సూచయతి (నతస్యేతి) తత్రాద్యం దూషయతి (న తావదితి) స్వయమేవ జాయమానం కార్యం స్వస్మాదేవ స్వరూపాన్న తావజ్జాయతే స్వయమేవ స్వాపేక్షామంతరేణ స్వకారణాధీనతయా పరినిష్పన్నత్వాత్ అన్యథా స్వసిద్ధేస్స్వసిద్ధిరిత్యాత్మాశ్రయాత్ న హి ఘటాదేవ ఘటో జాయమానో దృష్టోస్తీత్యర్థః ద్వితీయం ప్రత్యాహ (నాపీతి) నఖల్వన్యత్వం జనకత్వే ప్రయోజకం ఘటాదపి పటోత్పత్తిప్రసంగాత్ న చోత్పాదకత్వయోగ్యత్వవిశేషితమన్యత్వం తథేతి వాచ్యం ఉత్పత్తిమంతరేణ తద్యోగ్యత్వస్య దురవగమత్వాదిత్యర్థః. తృతీయం నిరస్యతి (తథేతి) విరోధమేవ దృష్టాంతద్వారా స్పష్టయతి (యథేతి) న హి ఘటపటాభ్యాం ఘటః పటో వా జాయమానో దృశ్యతే తథా జాయమానం స్వస్మాదన్యస్మాచ్చ భవతీత్యనుపపన్నమిత్యర్థః. అన్యత్వే సత్యపి జన్యజనకభావస్య ప్రత్యక్షత్వాన్నాసౌ శక్యతే ప్రతిక్షేప్తుమితి శంకతే (నన్వితి) కిం ప్రత్యక్షానుసారిణౌ శబ్దప్రత్యయావవివేకినామిష్యేతే కింవా వివేకినామితి వికల్ప్యాద్యమంగీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం ప్రత్యాహ (తావేవేతి) మృషైవేతి పరీక్ష్యమాణే సతీతి

సదసత్సదసద్వాపి న కించిద్వస్తు జాయతే. ౨
హేతుర్న జాయతేఽనాదేః ఫలం చాపి స్వభావతః,

శం—విషయం వస్తు ఘటపుత్రాదిలక్షణం శబ్దమాత్రమేవ తత్ వాచారంభణమి
శ్రుతేః సచ్చేన్న జాయతే సత్త్వాత్ మృత్పిండాదివత్ యద్యసత్ తథాపి న జాయ
న విద్యతే అసత్త్వాదేవ శశవిషాణాదివత్ అథ సదసత్ తథాపి న జాయతే విరుద్ధ
కస్యాసంభవాత్ అతో న కించిద్వస్తు జాయతఇతి సిద్ధం యేషాం పునర్జనిరేవ జాయ
ఇతి క్రియాకారకఫలైకత్వమభ్యుపగమ్యతే క్షణికత్వం చ వస్తునః తే దూరతః
న్యాయాపేతాః ఇదమిత్థమిత్యవధారణక్షణాంతరానవస్థానాత్ అననుభూతస్య స్మృ
నుపపత్తేశ్చ.

శం—కించ హేతుఫలయోరనాదిత్వమభ్యుపగచ్ఛతా త్వయా బలాద్ధే
ఫలయోరజన్మైవాభ్యుపగతం స్యాత్ కథం అనాదేః ఆదిరహితాత్ఫలాద్ధేతుర్న జాయ
నహ్యనుత్పన్నాదనాదేః ఫలాద్ధేతోర్జన్మేష్యతే త్వయా ఫలం చ ఆదిరహితాదనాదే

ఆ—సంబంధః తచ్చ జన్మశబ్దధీవిషయం వస్తు శబ్దమాత్రమేవ వాచారంభణశ్రవణా
పరమార్థతో యావతా విద్యతే తస్మాదసత్యాలంబనత్వమేవ శబ్దప్రత్యయయోరేష్ట
మితి యోజనా. చతుర్థం శిథిలయతి (సచ్చేదితి) పంచమం నిరాకరోతి (యదీ
షష్ఠం ప్రత్యాదిశతి (అథేత్యాదినా) షణ్ణాం వికల్పానాం నిరాసే ఫలితం నిగమయ
(అతో నేతి) క్రియాకారకఫలనానాత్వపక్షే అజజన్మానుపపత్తిదోషముక్త్వా పక్షా
మనూద్య దూషయతి (యేషాం పునరితి) బౌద్ధానాం న్యాయావష్టంభేన వస్తు వ
స్థాపయతాం కుతో న్యాయబాహ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదమితి) ఇదమా వస్తు
స్పృష్టం ఇత్థమితి క్షణికత్వం వివక్షితం ఏవమవధారణావచ్ఛిన్నే క్షణే వస్త్వవచ్ఛే
క్షణాతిరిక్తే వస్తునోఽవస్థానాభావాన్న తస్మిన్ననుభవసిద్ధ్యతీత్యర్థః. న చ తస్మిన్న
భూతేఽర్థే స్మృతిరుత్పద్యతే తథా చ వస్తుని ప్రత్యయద్వయాసిద్ధౌ వ్యవహారా
త్యాహ (అననుభూతస్యేతి.)

ఆ—వస్తునో వస్తుతో జన్మరాహిత్యే హేత్వన్తరమాహ (హేతుర్నేతి)
నాదేః ఫలాద్ధేతుర్జాయతే న హి ఫలస్యానాదిత్వే తతో హేతుజన్మ యుక్తం స
తజ్జన్మప్రసంగాదిత్యర్థః. ఫలమపి న హేతోరనాదేర్జాయతే దోషసామ్యాదిత్యా
(ఫలంచేతి) నాపి స్వభావతః నిమిత్తమన్తరేణ ఫలం హేతుర్వా జాయతే
హేతుమాహ (ఆదిరితి) కారణరహితస్య జన్మానుపలబ్ధేరిత్యర్థః. వస్తునో వస్తుతో
భావే హేత్వన్తరపరత్వం శ్లోకస్య సూచయతి (కించేతి) హేత్వన్తరమేవ

ఆదిర్న విద్యతే యస్య తస్య హ్యాదిర్న విద్యతే. ౨౩
ప్రజ్ఞప్తేస్సనిమిత్తత్వమన్యథా ద్వయనాశతః,

శం—తోరజాత్ స్వభావతఏవ నిర్నిమిత్తం జాయతఇతి నాభ్యుపగమ్యతే తస్మాదనాదిత్వమభ్యుపగచ్ఛతా త్వయా హేతుఫలయోరజన్మైవాభ్యుపగమ్యతే యస్మాదాదిః కారణం న విద్యతే యస్య లోకే తస్య హ్యాదిః పూర్వోక్తా జాతిర్నవిద్యతే కారణవత ఏవహ్యాదిరభ్యుపగమ్యతే నాకారణవతః. ౨౩

శం—ఉక్తస్యైవార్థస్య దృఢీకరణచికీర్షయా పునరాక్షిపతి ప్రజ్ఞానం ప్రజ్ఞప్తిః శబ్దాదిప్రతీతిః తస్యాస్సనిమిత్తత్వం నిమిత్తం(కా)క)రణం విషయఇత్యేతత్ సనిమిత్తత్వం సవిషయత్వం స్వాత్మవ్యతిరిక్తవిషయతేత్యేతత్ప్రతిజానీమహే న హి నిర్విషయా ప్రజ్ఞప్తిః శబ్దాదిప్రతీతిస్స్యాత్ తస్యాస్సనిమిత్తత్వాత్ అన్యథా నిర్విషయత్వే శబ్దస్పర్శనీలపీతలోహితాదిప్రత్యయవైచిత్ర్యద్వయస్య నాశతః నాశః అభావః ప్రసజ్యేతేత్యర్థః. న చ ప్రత్యయవైచిత్ర్యస్య ద్వయస్యాభావోऽస్తి ప్రత్యక్షత్వాత్ అతః ప్రత్యయవైచిత్ర్యస్య ద్వయస్య దర్శనాత్ పరేషాం తన్త్రం పరతన్త్రమిత్యన్యశాస్త్రం

ఆ—యితుం ప్రథమం ప్రతిజ్ఞాం కరోతి (హేత్వితి) ఫలాద్ధేతుర్జాయతే తతశ్చ ఫలమిత్యభ్యుపగమాత్ కథమజన్మాభ్యుపగమమితి పృచ్ఛతి(కథమితి)తత్రాద్యపాదాక్షరయోజనయా పరిహరతి (అనాదేరితి) తదేవోపపాదయతి (నహీతి) ఫలం కార్యకారణసంఘాతః హేతుః ధర్మాదిః ఫలం చాపీతి భాగం విభజతే (ఫలంచేతి) అజాజ్జాయతఇతి నాభ్యుపగమ్యతఇతి సంబంధః స్వభావతఇతి పదం యోజయతి (స్వభావతఏవేతి)ఫలితం నిగమయతి (తస్మాదితి) న హేతుఫలయోర్జన్మవతోరనాదిత్వమభ్యుపగంతుం శక్యం అభ్యుపగమే చ జన్మైవ తయోరాకస్మికం స్యాదిత్యర్థః. స్వభావవాదనిరాకరణం ప్రతిజ్ఞాతముత్తరార్థావష్టంభేన ప్రతిపాదయతి (యస్మాదితి) ౨౩

ఆ—వస్తునో వస్తుతో జన్మాయోగాదసంవిజ్ఞానమాత్రం తత్త్వమిత్యుక్తం ఇదానీం బాహ్యార్థవాదముత్థాపయతి (ప్రజ్ఞప్తేరితి) జ్ఞానస్య నిర్విషయత్వే ప్రత్యయవైచిత్ర్యానుపపత్తిం ప్రమాణయతి (అన్యథేతి) అగ్నిదాహాదిప్రయుక్తదుఃఖోపలబ్ధ్యనుపపత్తేశ్చాస్తి బాహ్యార్థ ఇత్యాహ (సంక్లేశస్యేతి) పరతన్త్రం పరకీయం శాస్త్రం తస్యాస్తితా తద్విషయస్య బాహ్యార్థస్య విద్యమానతేతి యావత్. శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (ఉక్తస్యైవేతి) వస్తునో నాస్తి వస్తుతో జన్మేత్యుక్తార్థః. తస్యైవ దృఢీకరణం పూర్వోత్తరపక్షాభ్యాం చికీర్ష్యతే తయా పునరాక్షేపముఖేన బాహ్యార్థవాదినాం ప్రస్థానముత్థాపయతీత్యర్థః. బ్రహ్మాస్వరూపభూతాం ప్రజ్ఞప్తిం ప్రతిషేధతి (శబ్దాదీతి) సాకారవాదం

సంక్లేశస్యోపలబ్ధేశ్చ పరతంత్రాస్తితా మతా. ౨౮
ప్రజ్ఞప్తేస్సనిమిత్తత్వమిష్యతే యుక్తిదర్శనాత్,

శం—తవ్య పరతంత్రాశ్రయస్య బాహ్యార్థస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్తస్యాస్తితా మతా అభిప్రేతా న హి ప్రజ్ఞప్తేః ప్రకాశమాత్రస్వరూపాయాః నీలపీతాదిబాహ్యాలమ్బనవైచిత్ర్యమన్తరేణ స్వభావభేదేనైవ వైచిత్ర్యం సంభవతి స్ఫటికస్యేవ నీలాద్యుపాధ్యాశ్రయై ర్వినా వైచిత్ర్యం న ఘటత ఇత్యభిప్రాయః ఇతశ్చ పరతంత్రాశ్రయస్య బాహ్యార్థస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్తస్యాస్తితా సంక్లేశనం సంక్లేశః దుఃఖమిత్యర్థః. ఉపలభ్యతే హ్యగ్ని దాహాదినిమిత్తం దుఃఖం యద్యగ్న్యాదిబాహ్యం దాహాదినిమిత్తం విజ్ఞానవ్యతిరిక్తం న స్యాత్ తతో దాహాదిదుఃఖం నోపలభ్యేత తు అతస్తేన మన్యామహే అస్తి బాహ్యోర్థ ఇతి న హి విజ్ఞానమాత్రే సంక్లేశో యుక్తః అన్యత్రాదర్శనాదిత్యభిప్రాయః.

శం—అత్రోచ్యతే బాఢమేవం ప్రజ్ఞప్తేస్సనిమిత్తత్వం ద్వయసంక్లేశోపలబ్ధి యుక్తిదర్శనాదిష్యతే త్వయా, స్థిరీభవ తావత్త్వం యుక్తిదర్శనం వస్తునస్తథాత్వాభ్యుపగమే కారణమిత్యత్ర బ్రూహి కిం తత ఇతి ఉచ్యతే నిమిత్తస్య ప్రజ్ఞప్త్యాలంబ

ఆ—వ్యుదస్యతి (స్వాత్మేతి) ప్రజ్ఞప్తేర్విషయనిరపేక్షత్వాన్న స్వాతిరిక్తవిషయతే త్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) సనిమిత్తత్వం సవిషయత్వేన స్ఫురణం తమేవ హేతుం ద్వితీయపాదయోజనయా విశదయతి (అన్యథేతి) ప్రసంగస్యేష్టత్వం ప్రత్యాచష్టే (న చేతి) ప్రత్యయవైచిత్ర్యానుపపత్తిప్రయుక్తం ఫలం చతుర్థపాదవ్యాఖ్యానేన కథయతి (అత ఇతి) నను ప్రజ్ఞప్తేః స్వభావభేదేనైవ బాహ్యాలంబనం వైచిత్ర్యమన్తరేణ స్వగతం వైచిత్ర్యం ఘటిష్యతే తత్రాహ (న హీతి) ఔపాధికం తర్హి ప్రత్యయవైచిత్ర్యమిత్యాశఙ్క్య బాహ్యార్థాతిరిక్తోపాధ్యనధిగమాన్నైవమిత్యాహ (స్ఫటికస్యేతి) తృతీయపాదం హేత్వంతరపరత్వేనావతారయతి (ఇతశ్చేతి) తస్యోపలబ్ధిముపపాదయతి (ఉపలభ్యతే హీతి) తదుపలంభేపి కుతో బాహ్యార్థసిద్ధిరిత్యాశంక్యాహ (యదీతి) ఉపలబ్ధిరేవ తర్హి దుఃఖస్య మాభూదితి చేన్న స్వానుభవవిరోధా దిత్యాహ (ఉపలభ్యతే త్వితి) విశిష్టదుఃఖోపలబ్ధ్యనుపపత్తిసిద్ధం ఫలమాహ (అతఇతి) విజ్ఞానాతిరిక్త బాహ్యార్థాభావేపి క్లేశోపలబ్ధిరవిరుద్ధేత్యాశంక్యాహ (న హీతి) అన్యత్ర దాహచ్ఛేదాదివ్యతిరిక్తే చన్దనపంకలేపాదావితి యావత్. ౨౮

ఆ—ద్వాభ్యామర్థాపత్తిభ్యాం బాహ్యార్థవాదే ప్రాప్తే విజ్ఞానవాదముద్భావయతి (ప్రజ్ఞప్తేరితి) అస్తు కా నామ వస్తుక్షతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నిమిత్తస్యేతి) మతాం

॥రాకరణముచ్యతే విజ్ఞానవాదినేతి. శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (అత్రేతి)

శం— నాభిమతస్య తవ ఘటాదేరనిమిత్తత్వం అనాలంబనత్వం వైచిత్ర్యాహేతుత్వమి
ష్యతేఽస్మాభిః కథం భూతదర్శనాత్ పరమార్థదర్శనాదిత్యేతత్ న హి ఘటో యథా
భూతమృద్రూపదర్శనే సతి తద్వ్యతిరేకేణాస్తి యథాశ్వాన్మహిషః పటో వా తంతు
వ్యతిరేకేణ తంతవశ్చాంశువ్యతిరేకేణేత్యేవముత్తరోత్తరభూతదర్శనే ఆశబ్దప్రత్యయ
నిరోధాన్నైవ నిమిత్తముపలభామహ ఇత్యర్థః. అథవా అభూతదర్శనాద్బాహ్యార్థ
స్యానిమిత్తత్వమిష్యతే రజ్జ్వాదావివ సర్పాదేరిత్యర్థః. భ్రాన్తిదర్శనవిషయత్వాచ్చ
నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వం భవేత్ తదభావేఽభా(వా)నా)త్ న హి సుషుప్తసమాహిత
ముక్తానాం భ్రాన్తిదర్శనాభావే ఆత్మవ్యతిరిక్తో బాహ్యోఽర్థ ఉపలభ్యతే న హ్యున్మ

ఆ— తత్ర పూర్వార్ధం విభజతే(బాఢమిత్యాదినా) ద్వైతినస్తవ తర్కప్రధానత్వాన్న
ప్రతీతిమాత్రశరణతా యుక్తేతి మత్వాహ (స్థిరీభవేతి) వస్తునః బాహ్యస్యార్థస్య
తథాత్వం ప్రజ్ఞప్తివిషయత్వం తస్యాభ్యుపగమే కారణం ప్రాగుక్తయుక్తిదర్శనమిత్యే
తస్మిన్నర్థే త్వం స్థిరీభవేతి యోజనా విచారదృష్టిమేవావష్టభ్యాహం వర్తే కిం తతో
దూషణం బ్రూహీతి పృచ్ఛతి (బ్రూహీతి) తత్రోత్తరార్ధం సిద్ధాంతీ వ్యాకుర్వన్నుత్తర
మాహ (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) ఘటాదేర్వైచిత్ర్యాహేతుత్వే ప్రశ్నపూర్వకం హేతు
మాహ (కథమిత్యాదినా పరమార్థదర్శనం ప్రపంచయతి (న హీతి) తత్ర వైధర్మ్య
దృష్టాంతమాహ (యథేతి) ఘటే దర్శితం న్యాయం పటేపి దర్శయతి (పటో వేతి)
తంతుష్వపి న్యాయసామ్యముదాహరతి (తంశవ ఇతి) పరమార్థదర్శనఫలముపసంహరతి
(ఇత్యేవమితి) ఘటాదీనాం స్వకారణవ్యతిరేకేణాసతాం న ప్రత్యయవైచిత్ర్యహేతు
త్వం అతో ఘటాదిప్రత్యయవత్ప్రత్యయాంతరాణ్యపి ప్రత్యయత్వావిశేషాద్వాస్తవా
లంబనవర్జితాని మంతవ్యానీత్యర్థః. భూతదర్శనం యాత్తికం తత్త్వదర్శనం తతో
నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమితి వ్యాఖ్యాతం ఇదానీమభూతదర్శనాదితి పదచ్ఛేదేన వ్యాఖ్యా
నాంతరమాహ (అథవేతి) యథా రజ్జ్వాదావధిష్ఠానే సర్పాదేరారోపితస్య దర్శనాన్న
తస్య వస్తుతో దర్శనం ప్రత్యాలంబనత్వమిష్టం తథైవాధిష్ఠానజ్ఞానాపేక్షయా పరమా
ర్థతో దర్శనాద్బాహ్యస్యార్థస్య జ్ఞానం ప్రత్యాలంబనత్వం వాస్తవమభ్యుపగంతుమశక్య
మిత్యర్థః. కిం చ విమతో బాహ్యోఽర్థో న తత్త్వతో జ్ఞానం ప్రత్యాలంబనం భ్రాన్తి
విషయత్వాత్ రజ్జ్వాం సర్పాదివదిత్యాహ (భ్రాంతీతి) హేతుం సాధయతి (తదభావ
ఇతి) భ్రాంత్యభావే బాహ్యార్థో న భాతీత్యుక్తం హేతుం ప్రపంచయతి (న హీతి)
దేహాభిమానవతో బాహ్యార్థప్రతిభానధ్రౌవ్యాదద్వైతదర్శినోపి తత్ప్రతిభానమప్రత్యూ
హం ప్రాప్నోతీత్యాశంక్యాహ (న హ్యున్మత్తేతి) బాహ్యార్థసమర్థనార్థముక్తమర్థాపత్తి

నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమిష్యతే భూతదర్శనాత్. ౨౫
చిత్తం న సంస్పృశత్యర్థం నార్థాభాసం తథైవ చ,
అభూతో హి యతశ్చార్థో నార్థాభాసస్తతః పృథక్. ౨౬
నిమిత్తం న సదా చిత్తం సంస్పృశత్యధ్వసు త్రిషు,

శం—త్త్వావగతం వస్త్వనున్మత్తైరపి తథాభూతం గమ్యతే ఏతేన ద్వయదర్శనం సంక్లేశోపలబ్ధిశ్చ ప్రత్యుక్తా. ౨౫

శం—యస్మాన్నాస్తి బాహ్యం నిమిత్తం అతశ్చిత్తం న స్పృశత్యర్థం బాహ్యాలంబనవిషయం నాప్యర్థాభాసం చిత్తత్వాత్ స్వప్నచిత్తవత్ అభూతో హి జాగరితేపి స్వప్నార్థవదేవ బాహ్యశ్శబ్దాద్యర్థో యతః ఉక్తహేతుత్వాచ్చ నాప్యర్థాభాసశ్చిత్తాత్పృథక్ చిత్తమేవ హి ఘటాద్యర్థవదవభాసతే యథా స్వప్నే. ౨౬

శం—నను విపర్యాసస్తర్హ్యసతి ఘటాదౌ ఘటాద్యాభాసతా చిత్తస్య తథాచ

ఆ—ద్వయం కథం నిరసనీయమిత్యత్రాహ (ఏతేనేతి) తత్త్వదర్శినాం స్ఫురణాతిరిక్తవస్త్వనుపలంభప్రదర్శనేన వైచిత్ర్యదర్శనం దుఃఖోపలబ్ధిశ్చ ప్రత్యుక్తా తేనానుపపద్యమానార్థాపత్తిద్వయస్యానుత్థానం వ్యవహారదృష్ట్యా తు పూర్వభ్రమసమారోపితస్వప్నవదేవసంవేదనే వైచిత్ర్యం దుఃఖం చ వ్యవహారాంగమిత్యన్యథాప్యుపప(త్తే(త్తి)రిత్యర్థః

ఆ—జ్ఞానస్య సాలంబనత్వప్రసిద్ధేస్తత్త్వదృష్ట్యా జ్ఞేయాభావే జ్ఞానమపి న స్యాదిత్యాశంక్యాహ (చిత్తమితి) న హి స్ఫురణం సకర్మకం తస్య సకర్మకత్వప్రసిద్ధ్యభావాత్ జానాతేస్తు సకర్మకత్వం క్రియాఫలత్వకల్పనయా స్వీకృతమితి భావః చిత్తస్యార్థస్పర్శిత్వాభావేపి తదాభాసస్పర్శిత్వం స్యాదిత్యాశంక్యాహ (నార్థేతి) తత్ర హేతుమాహ (అభూతఇతి) ప్రథమపాదం వ్యాచష్టే. (యస్మాదితి) విమతం చిత్తమర్థాభాసమపి న స్పృశతి చిత్తత్వాత్ సమ్ప్రతిపన్నవదితి ద్వితీయం పాదం విభజతే (నాపీతి) న హి దృష్టాంతే తస్యార్థాభా (వ(స)స్పర్శిత్వం తస్యైవ తదాత్మనాభానాదిత్యర్థః. తృతీయపాదం వ్యాకరోతి (అభూతో హీతి) విమతోర్థస్సన్న భవతి అర్థత్వాత్ సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యనుమానాన్న జ్ఞానస్యాలంబనమిత్యర్థః. విమతోర్థః స్వవిషయజ్ఞానజనకో న భవతి భ్రాన్తివిషయత్వాత్ సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యుక్తమనుమానం స్మారయతి (ఉక్తేతి) అర్థజన్యత్వాభావే విజ్ఞానస్యార్థాభాసజన్యత్వం స్యాదిత్యాశంక్య చతుర్థపాదార్థమాహ (నాపీతి)............................ ౨౬

ఆ—జ్ఞానస్య సాలంబనత్వాభావే తస్య తథాత్వప్రథాభ్రాన్తిర్భవేత్ భ్రాన్తిశ్చ భ్రాన్తిప్రతియోగినీత్యన్యథాఖ్యాతిమతమాశంక్యాహ.— (నిమిత్తమితి) కాలత్రయేః

అనిమిత్తో విపర్యాసః కథం తస్య భవిష్యతి.   ౨౭
తస్మాన్న జాయతే చిత్తం చిత్తదృశ్యం న జాయతే,

శం—సత్యవిపర్యాసః క్వచిద్వక్తవ్య ఇతి. అత్రోచ్యతే–నిమిత్తం విషయమతీతానాగతవర్తమానాధ్వసు త్రిష్వపి సదా చిత్తం న స్పృశేదేవ హి యదిహి క్వచిత్సంస్పృశేత్ సోఽవిపర్యాసః పరమార్థత ఇత్యతస్తదపేక్షయాఽసతి ఘటే ఘటా(ద్యా)భాసతా విపర్యాసస్స్యాత్ న తు తదస్తి కదాచిదపి చిత్తస్యార్థసంస్పర్శనం తస్మాదనిమిత్తో విపర్యాసః కథం తస్య చిత్తస్య భవిష్యతి న కథంచిద్విపర్యాసోఽస్తీత్యభిప్రాయః. అయమేవహి స్వభావశ్చిత్తస్య యదుతాసతి నిమిత్తే ఘటాదౌ తద్వదవభాసనమ్.   ౨౭

శం—ప్రజ్ఞప్తేస్సనిమిత్తత్వమిత్యాద్యేతదన్తం విజ్ఞానవాదినో బౌద్ధస్య వచనం బాహ్యార్థవాదిపక్షప్రతిషేధపరమాచార్యేణానుమోదితం తదేవ హేతుం కృత్వా తత్పక్షప్రతిషేధాయ తదిదముచ్యతే (తస్మాదిత్యాది) యస్మాదసత్యేవ ఘటాదౌ ఘటాద్యాభాసతా చిత్తస్య విజ్ఞానవాదిభిరభ్యుపగతా, తదనుమోదితమస్మాభిరపి భూతదర్శనాత్

ఆ—జ్ఞానస్య వస్తుతోఽర్థస్పర్శిత్వాభావే తద్వాసనాఽభావాత్ తజ్జన్యానాన్యథాఖ్యాతిస్సిధ్యతి భ్రాన్తిస్తు విధాంతరేణాపి భవిష్యతీత్యాహ. (అనిమిత్తఇతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశంకాం దర్శయతి(నన్వితి) యది ఘటాదిబాహ్యోఽర్థో న గృహ్యతే తర్హి తస్మిన్నసత్యేవ తదాభాసత్వాత్ జ్ఞానస్య విపర్యాసః అతస్తస్మింస్తద్బుద్ధేస్తథాత్వాత్ విపర్యాసే చ స్వీకృతే క్వచిదప్యవిపర్యాసో వక్తవ్యః. భ్రాంతేరభ్రాన్తిపూర్వత్వస్యాన్యథాఖ్యాతివాదిభిరిష్టత్వాదిత్యర్థః. తత్ర పూర్వార్ధయోజనయా పరిహరతి (అత్రేతి) ఉక్తమేవార్థముత్తరార్ధయోజనార్థం సాధయతి (యదీతి) అభ్రాంతేరభావాదసంభవే భ్రాంతేరసతి ఘటాదౌ ఘటాద్యాభాసతాజ్ఞానస్య కథం నిర్వహతీత్యాశంక్యాహ (అయమేవేతి) స్వభావశబ్దేనావిద్యోచ్యతే న హి భ్రాన్తిరభ్రాన్తిపూర్వికేతి నియమః సవిషయాణాం ప్రమాణామవిద్యాత్వాభ్యుపగమాదిత్యర్థః.   ౨౭

ఆ—బాహ్యార్థవాదిపక్షమేవం విజ్ఞానవాదిముఖేన ప్రతిక్షిప్య విజ్ఞానవాదమిదానీమపవదతి (తస్మాదితి) ప్రతిక్షణం విజ్ఞానస్య జన్మ దృశ్యతే విజ్ఞానవాదిభిరిత్యాశంక్యాహ (తస్యేతి) వృత్తసంకీర్తనపూర్వకం శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ. (ప్రజ్ఞప్తేరితి) తచ్చ బాహ్యార్థవాదినో బాహ్యోఽర్థో విజ్ఞానవదస్తీతి పక్షప్రతిషేధముఖేన ప్రవృత్తం తత్పునరాచార్యేణ భవత్వేవమిత్యభ్యనుజ్ఞాతం బాహ్యార్థవాదదూషణస్య స్వమతేపి సమ్మతత్వాదిత్యాహ (బాహ్యార్థేతి) బాహ్యార్థవాదదూషణానుమోదనప్రయోజనమాహ (తదేవేతి) అసత్యేవ ఘటాదౌ ఘటాద్యాభాసత్వం విజ్ఞానస్య యదుక్తం తదేవ హేతు

తస్య పశ్యన్తి యే జాతిం ఖే వై పశ్యన్తి తే పదమ్. ౨౮
అజాతం జాయతే యస్మాదజాతిః ప్రకృతిస్తతః,

శం—తస్మాత్తస్యాపి చిత్తస్య(జా)జ్ఞా)యమానావభాసతాఽసత్యైవ జన్మని యుక్తా భవితుమిత్యతో న జాయతే చిత్తం యథా చిత్తదృశ్యం న జాయతే అతస్తస్య చిత్తస్య యే జాతిం పశ్యన్తి విజ్ఞానవాదినః క్షణికత్వదుఃఖత్వశూన్యత్వానాత్మత్వాది చ తేనైవ చిత్తేన చిత్తస్వరూపం ద్రష్టుమశక్యం పశ్యంతః ఖే వై పశ్యన్తి తే పదం పక్ష్యాదీనాం అతఇతరేభ్యోఽపి ద్వైతిభ్యోఽత్యన్తసాహసికా ఇత్యర్థః. యేఽపి శూన్యవాదినః పశ్యంతఏవ సర్వశూన్యతాం స్వదర్శనస్యాపి శూన్యతాం ప్రతిజానతే తే తతోఽపి సాహసికతరాః ఖం ముష్టినాపి జిఘృక్షన్తి. ౨౮

శం—ఉక్తైర్హేతుభిరజమేకం బ్రహ్మేతి సిద్ధం యత్పునరాదౌ ప్రతిజ్ఞాతం తత్ఫలోపసంహారార్థోఽయం శ్లోకః అజాతం యచ్చిత్తం బ్రహ్మైవ జాయతఇతి

ఆ—త్వేనోపాదాయవిజ్ఞానవాదనిషేధార్థం బాహ్యార్థపక్షదూషణమనుమోదితమిత్యర్థః. సమ్ప్రతి విజ్ఞానవాదదూషణమవతారయతి (తదిదమితి) తస్మాదిత్యాది వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) భూతదర్శనాత్ ఘటాదేర్మృదాదిమాత్రం భూతం వస్తుతత్త్వం తస్యాపి విజ్ఞప్తిమాత్రం తత్త్వం తస్య శాస్త్రతో దర్శనాదితి యావత్. ద్వితీయపాదం దృష్టాన్తత్వేన విభజతే (యథేతి) విమతం విజ్ఞానజన్మ న తాత్త్వికం దృశ్యత్వాత్ నీలపీతాదివదిత్యర్థః విపక్షే దోషమాహ)అతఇతి) తత్త్వతో విజ్ఞానస్య జన్మాయోగాద్యేతస్య తాత్త్వికం జన్మ పశ్యన్తి తే పక్ష్యాదీనాం ఖేపి పదం పశ్యంతీత్యన్వయః. అనాత్మత్వాదీత్యాదిశబ్దేనాన్యోన్యవిలక్షణత్వమన్యోన్యసాదృశ్యం చ గృహ్యతే తత్ర హేతుం సూచయతి (తేనైవేతి)స్వవృత్తేరనుపపత్తేస్తద్దృశ్యతామంతరేణ చ తద్ధర్మదృశ్యత్వాసంభవాదిత్యర్థః విజ్ఞానవాదే ఫలితం విశేషం దర్శయతి(అతఇతి) శూన్యవాదినం ప్రతి విశేషం కథయతి (యేపీతి)పశ్యంతఏవేత్యవిలుప్తదృగ్రూపతా ద్యోత్యతే దృగ్బలాదేవ సర్వాభావస్సిధ్యతి దృగభావస్తు కథం సిధ్యేత్ న చ తావద్దృగేవ తదభావం సాధయేత్ తయోరేకకాలత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః. కించ సర్వశూన్యతాం వదన్తః శూన్యతాదర్శనస్య స్వాత్మదర్శనస్య చ శూన్యతాం వదన్తి తథాచ స్వపక్షాసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (స్వదర్శనస్యేతి) (తతోపీతి) విజ్ఞానవాదిభ్యోపీత్యర్థః. ౨౮

ఆ—యది విజ్ఞానస్యబాహ్యాలంబనత్వం క్షణికత్వం శూన్యత్వం చ న సంభవతి కింతర్హి తత్త్వమేకరూపం భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అజాతమితి) తస్యాశ్చప్రకృతేరన్యాథాత్వంపురస్తాదేవ నిరస్తమిత్యాహ (ప్రకృతేరితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (ఉక్తైరితి)

ప్రకృతేరన్యథాభావో న కథంచిద్భవిష్యతి. ౨౯
అనాదేరంతవత్త్వం చ సంసారస్య న సేత్స్యతి,

శం—వాదిభిః పరికల్ప్యతే తదజాతం జాయతే యస్మాదజాతిః ప్రకృతిస్తస్య తతః తస్మాదజాతరూపాయాః ప్రకృతేరన్యథాభావః జన్మ న కథంచిద్భవిష్యతి. ౨౯

శం—అయం చాపర ఆత్మనస్సంసారమోక్షయోః పరమార్థసద్భావవాదినాం దోష ఉచ్యతే అనాదేః అతీతకోటిరహితస్య సంసారస్యాంతవత్త్వం సమాప్తిర్న సేత్స్యతి యుక్తితస్సిద్ధిం నోపయాస్యతి న హ్యనాదిస్సన్నంతవాన్ కశ్చిత్పదార్థో దృష్టో లోకే బీజాంకురసంబంధనైరంతర్యవిచ్ఛేదో దృష్ట ఇతి చేన్న ఏకవస్త్వభావేనా పోదితత్వాత్ తథాఽనంతతాపి విజ్ఞానప్రాప్తికాలప్రభవస్య మోక్షస్యాదిమత్త్వో న భవిష్యతి ఘటాదిష్వదర్శనాత్ ఘటాదివినాశవదవస్తుత్వాదదోష ఇతి చేత్ తథాచ

ఆ—కూటస్థమద్వితీయం బ్రహ్మేతి యత్పూర్వత్ర ప్రతిజ్ఞాతం తజ్జన్మనో దుర్నిరూపత్వాదుక్తహేతుభిస్సిద్ధం తస్యైవ సిద్ధస్యార్థస్య ఫలముపసంహర్తుమేష శ్లోక ఇత్యర్థః. పూర్వార్ధం యోజయతి(అజాతమితి)యది చిత్తస్ఫురణమజాతమభీష్టం తర్హి తద్బ్రహ్మైవ తస్య కౌటస్థ్యైకస్వాభావ్యాత్ తత్పునర్వస్తుతో న జాతమేవ మాయయా జన్మవదితి కల్ప్యతే చేత్ తస్యాజాతిరేవ జాతత్వాత్ప్రకృతిర్భవతీత్యర్థః. ద్వితీయార్ధం యోజయతి (అజాతరూపాయా ఇతి) తస్యాశ్చేదన్యథాత్వం స్వరూపహానిరాపతేదిత్యర్థః. ౨౯

ఆ—కూటస్థం తత్త్వం తాత్త్వికమిత్యత్ర హేత్వంతరమాహ (అనాదేరితి) విమతస్సంసారో నాంతవాన్ అనాదిభావత్వాత్ ఆత్మవదిత్యర్థః. కించ మోక్షో ఽనంతో న భావత్వే సత్యాదిమత్త్వాత్ ఘటవదిత్యాహ (అనంతేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (అయం చేతి) తత్ర పూర్వార్ధం వ్యాకరోతి (అనాదేరితి) అతీతకోటిరహితస్య. పూర్వం నాసీదిత్యవచ్ఛేదవర్జితస్యేత్యర్థః. యోఽనాదిభావః సోఽనన్తవానేతి వ్యాప్తిరాత్మని వ్యక్తేత్యాహ (నహీతి) బీజాంకురయోర్హేతుఫలభావేన సంబంధః తస్య నైరంతర్యం సంతానః తస్యానాదిభావత్వేపి విచ్ఛేదస్య అంతస్య దృష్టత్వాదనైకాన్తికతేతి శంకతే (బీజేతి) భావత్వవిశేష్యాంశస్య తత్రావర్తనాన్న వ్యభిచార శంకేతి దూషయతి (నైకేతి) ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే (తథేతి) యత్రాదిమత్త్వం తత్ర నానంతత్వమితి వ్యాప్తిభూమిమాహ (ఘటాదిష్వితి) యథా కృతకోపి ఘటాదిధ్వంసో నిత్యః తథా బంధధ్వంసోపి భవిష్యతీత్యనైకాన్తికత్వమాశంకతే (ఘటాదీతి) మోక్షస్యాభావత్వే సతి

అనంతతా చాదిమతో మోక్షస్య న భవిష్యతి. ౩౦
ఆదావంతే చ యన్నాస్తి వర్తమానేపి తత్తథా,
వితథైస్సదృశాస్సంతోఽవితథా ఇవ లక్షితాః. ౩౧
సప్రయోజనతా తేషాం స్వప్నే విప్రతిపద్యతే,
తస్మాదాద్యంతవత్త్వేన మిథ్యైవ ఖలు తే స్మృతాః. ౩౨
సర్వే ధర్మా మృషా స్వప్నే కాయస్యాంతర్నిదర్శనాత్,

శం—మోక్షస్య పరమార్థసద్భావప్రతిజ్ఞాహానిః అసత్త్వాదేవ శశవిషాణస్యేవాదిమత్త్వాభావశ్చ. ౩౦

శం—వైతథ్యే కృతవ్యాఖ్యానౌ శ్లోకావిహ సంసారమోక్షాభావప్రసంగేన పఠితౌ. ౩౧, ౩౨

శం—నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమిష్యతే భూతదర్శనాదిత్యయమర్థః ప్రపంచ్యతే

ఆ— పరమార్థసత్త్వప్రతిజ్ఞా భజ్యేతేతి దూషయతి (తథా చేతి) కించ ప్రాగసతస్సత్తాసమవాయరూపం కార్యత్వం తదపి మోక్షస్యాసత్త్వేన సిధ్యతీత్యాహ (అసత్త్వాదేవేతి.) ౩౦

ఆ—అస్తు తర్హి మోక్షస్యాద్యంతవత్త్వం తత్రాహ (ఆదావితి) యదిత్యూషరోదకాది గృహ్యతే తథా వస్తుతో నాస్త్యేవేతి యావత్. వితథైః తైరేవ మరీచ్యుదకాదిభిస్సాదృశ్యం ఆద్యంతవత్త్వం విమతా మోక్షాదయో న పరమార్థసంతో భవితుమర్హన్తి ఆద్యంతవత్త్వాత్ మరీచ్యుదకాదివదిత్యర్థః. కథం తర్హి మోక్షాదీనామపి తథాత్వప్రథేత్యాశంక్యాహ (అవితథా ఇతి) లక్షితాః మూఢైరవిచారకైరితి శేషః. ౩౧

ఆ— ఊషరోదకాదీనాం స్నానపానాదిప్రయోజనానుపలంభాన్మోక్షస్వర్గాదీనాం తు సుఖాదిప్రాప్తిప్రయోజనప్రతిలమ్భాన్న మోక్షాదివైతథ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సప్రయోజనతేతి) తేషాం మోక్షాదీనామితి యావత్. పునరుక్తిశఙ్కాం వారయతి (వైతథ్య ఇతి.) ౩౨

ఆ—కిం చ యేన హేతునా స్వప్నస్య మిథ్యాత్వమిష్టం తస్య జాగరితేపి తుల్యత్వాజ్జన్మాదిరహితం సంవిన్మాత్రం తత్త్వమేష్టవ్యమితి వివక్షిత్వాహ (సర్వే ఇతి) యది దేహాంతర్దర్శనాన్మిథ్యాత్వం స్వప్నస్యేష్టం తర్హి వైరాజదేహే సర్వస్య జాగరితస్య దర్శనాత్ మిథ్యాత్వం దుర్వారమిత్యర్థః. కిం చ యోగ్యదేశవైధుర్యాన్మిథ్యా

సంవృతేస్మిన్ ప్రదేశే వై భూతానాం దర్శనం కుతః. ౩౩
న యుక్తం దర్శనం గత్వా కాలస్యానియమాద్గతౌ,
ప్రతిబుద్ధశ్చ వై సర్వస్తస్మిన్ దేశే న విద్యతే ౩౪
మిత్రాద్యైస్సహ సమ్మన్త్ర్య సమ్బుద్ధో న ప్రపద్యతే,

శం—ఏతైః శ్లోకైః. ౩౩

శం—జాగరితే గత్యాగమనకాలౌ నియతౌ దేశః ప్రమాణతో యః తస్యానియమాత్ నియమస్యాభావాత్ స్వప్నేన దేశాంతరగమనమిత్యర్థః. ౩౪

శం—మిత్రాద్యైస్సహ సమ్మన్త్ర్య తదేవ మంత్రణం ప్రతిబుద్ధో న ప్రతిపద్యతే గృహీతం చ యత్కించిత్ హిరణ్యాది న ప్రాప్నోతి తతశ్చ న దేశాంతరం

ఆ—త్వం స్వప్నస్య యద్యభీష్టం తర్హి సంవృతే ప్రదేశే ప్రత్యగ్భూతే బ్రహ్మణ్యఖండైకరసే భూతానాం విద్యమానానాం దర్శనం న కుతోఽపి స్యాత్ బ్రహ్మణోఽనవకాశత్వాదిత్యాహ (సంవృత ఇతి) అవతారితశ్లోకసహితానాముత్తరశ్లోకానాం జాత్యాభాసమిత్యస్మాత్ప్రోక్తనానాం తాత్పర్యమాహ (నిమిత్తస్యేతి) ౩౩

ఆ—ఉక్తమేవార్థం ప్రపంచయతి (న యుక్తమిత్యాదినా) స్వప్నే దేశాన్తరగతౌ నియతకాలాభావాన్న గత్వా దర్శనమిష్టం తథా మరణాదూర్ధ్వమర్చిరాదిమార్గేణ గత్వా బ్రహ్మదర్శనమయుక్తం కాలానవచ్ఛిన్నత్వాదిత్యర్థః. కిం చ యద్దేశస్థః స్వప్నం పశ్యతి ప్రతిబుద్ధస్తస్మిన్ దేశే నాస్తీతి మిథ్యాత్వమభీష్టం తథా యస్మిన్ దేశే స్థితస్సంసారమనుభవతి బ్రహ్మభావం ప్రతిపన్నస్తస్మిన్ దేహదేశే నాస్తి పరిపూర్ణబ్రహ్మరూపేణావస్థానాత్ అతో జాగరితస్యాపి మిథ్యాత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (ప్రతిబుద్ధశ్చేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యార్థం కథయతి (జాగరిత ఇతి) ౩౪

ఆ—కిం చ యథా స్వప్నే విసంవాదాదప్రామాణ్యమిష్టం తదా జాగరితేపి పరం శ్రేయోఽస్మాభిస్సాధనీయమితి సబ్రహ్మచారిభిస్సహ సమాలోచ్యావిద్యానిద్రాతః ప్రతిబుద్ధో నైవ శ్రేయస్సాధ్యత్వమాలోచితం ప్రతిపద్యతే సర్వస్య నిత్యముక్తత్వనిశ్చయాత్ అతో ముముక్షుత్వం శ్రవణాదికర్తవ్యతా చ భ్రాంత్యైవేత్యాహ (మిత్రాద్యైరితి) కిం చ స్వప్నవదేవ గృహీతముపదేశాది విద్వాన్న పశ్యతి తత్సాధ్యఫలాభావాదిత్యాహ (గృహీతం చేతి) అథవా లోకదృష్ట్యా యత్కించిద్గృహీతం వస్త్రాన్నోదకాది తద్విద్వాన్నైవ కించిత్కరోమీతి ప్రతిబుద్ధోఽన్యప్రత్యయబాధాన్న స్వసంబంధిత్వేనాధిగచ్ఛతి తేన తదాభాసమాత్రమేవేత్యాహ (మిత్రాద్యైరిత్యాదినా) ఉక్త

గృహీతం చాపి యత్కించిత్ ప్రతిబుద్ధో న పశ్యతి. ౩౫
స్వప్నే చావస్తుకః కాయః పృథగన్యస్య దర్శనాత్,
యథా కాయ స్తథా సర్వం చి త్తదృశ్యమవస్తుకమ్. ౩౬
గ్రహణాజ్జాగరితవ త్తద్ధేతుస్స్వప్న ఇష్యతే,

శం—గచ్ఛతి స్వప్నే. ౩౫

శం—స్వప్నే చాటన్ దృశ్యతే యః కాయః సోఽవస్తుకః తతోఽన్యస్య స్వాపదేశస్థస్య పృథక్కాయాంతరస్య దర్శనాత్ యథా స్వప్నదృశ్యః కాయోఽసన్ తథా సర్వం చిత్తదృశ్యమవస్తుకం జాగరితేపి చిత్తదృశ్యత్వాదిత్యర్థః. స్వప్నసమత్వాద సజ్జాగరితమపీతి ప్రకరణార్థః. ౩౬

శం—ఇతశ్చాసత్త్వం జాగ్రద్వస్తునః జాగరితవత్ జాగరితస్యైవ గ్రహణాత్ గ్రాహ్యగ్రాహకరూపేణ స్వప్నస్య తత్ జాగరితం హేతురస్య స్వప్నస్య సస్వప్న స్తద్ధేతుః జాగరితకార్యమిష్యతే తద్ధేతుత్వాత్ జాగరితకార్యత్వా త్తస్యైవ స్వప్నదృశఏవ సజ్జాగరితం న త్వన్యేషాం యథాస్వప్న ఇత్యభిప్రాయః యథా స్వప్నస్స్వప్నదృశః

ఆ—మర్థం వివక్షిత్వా శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి (మిత్రాద్యైరితి.) ౩౫

ఆ—కిం చ స్వప్నావస్థాయాం యేన దేహేన (నాడ్యా)నద్యా)దిషు పర్యటతి సమిథ్యా పృథగ్భూతస్య నిశ్చలస్య దేహస్య దర్శనాత్ తథా జాగరితే యేన పరివ్రాజకాదిశరీరేణ లోకస్య పూజ్యో ద్వేష్యో వా దృశ్యతే స మిథ్యా కథ్యతే పృథగేవ కూటస్థబ్రహ్మాఖ్యశరీరస్యానుభవాదిత్యాహ (స్వప్నే చేతి)కిం చ యథా స్వప్నే దేహో మిథ్యా తథా చిత్తదృశ్యం జడం సర్వమవస్తుకం మిథ్యాభూతమేషితవ్యమిత్యాహ (యథేతి) పూర్వార్ధగతాన్యక్షరాణి యోజయతి (స్వప్న ఇతి) ఉత్తరార్ధగతాని వ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) ప్రకరణార్థముపసంహరతి (స్వప్నేతి.) ౩౬

ఆ—యథా జాగరితం తథా స్వప్నో గృహ్యతే తథా (చ)స్వప్నస్య జాగరితకార్యత్వాద్యస్స్వప్నద్రష్టా తస్యైవ జాగరితం సదితి స్వప్నవత్తన్మిథ్యాత్వమిత్యాహ (గ్రహణాదితి) కించ జాగరితస్య విద్యమానత్వమనేకసాధారణత్వం(చ)వస్తునో నాస్తి స్వప్నకారణత్వాత్ కింతు తథాభాసమానత్వమిత్యాహ (తద్ధేతుత్వాదితి) జాగరితస్య వస్తుతోఽసత్త్వే హేత్వంతరపరత్వం శ్లోకస్య దర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవ స్ఫోరయన్ పూర్వార్ధం యోజయతి (జాగరితవదితి) ఉత్తరార్ధం యోజయతి (తద్ధేతుత్వాదితి) సతి ప్రమాతరి బాధ్యత్వం స్వప్నస్య మిథ్యాత్వం జాగరితస్య పునస్తదన

తద్ధేతుత్వాత్తు తస్యైవ సజ్జాగరితమిష్యతే. ౩౭

ఉత్పాదస్యాప్రసిద్ధత్వాదజం సర్వముదాహృతం,

న చ భూతాదభూతస్య సమ్భవోఽస్తి కథంచన. ౩౮

అసజ్జాగరితే దృష్ట్వా స్వప్నే పశ్యతి తన్మయః,

శం—ఏవసత్ సాధారణవిద్యమానవస్తువదవభాసతే తథా తత్కారణత్వాత్సాధారణ విద్యమాన వస్తువదవభాసమానం న తు సాధారణం విద్యమానవస్తు స్వప్నవదేవేత్యభిప్రాయః. ౩౭

శం—నను స్వప్నకారణత్వే(పి)జాగరితవస్తునో న స్వప్నవదవస్తుత్వం అత్యంతచలో హి స్వప్నః జాగరితం తు స్థిరం లక్ష్యతే సత్యమేవావివేకినాం స్యాత్ వివేకినాం తు న కస్యచిద్వస్తున ఉత్పాదః ప్రసిద్ధః అతోఽప్రసిద్ధత్వాదుత్పాదస్యాత్మైవ సర్వమిత్యజం సర్వముదాహృతం వేదాంతేషు సబాహ్యాభ్యంతరో హ్యజ ఇతి యదపి మన్యసే జాగరితాత్సతోఽసంత్స్వప్నో జాయత ఇతి తదసత్ న భూతాత్ విద్యమానాత్ అభూతస్య అసతః సంభవోస్తి లోకే న హ్యసతశ్శశవిషాణాదేః సంభవో దృష్టః కథంచిదపి. ౩౮

శం—నమూక్తం త్వయైవ స్వప్నో జాగరితకార్యమితి తత్కథముత్పాదోఽప్రసిద్ధఇతి ఉచ్యతే శృణు తత్ర యథా కార్యకారణభావోఽస్మాభిరభిప్రేత ఇతి అసత్

ఆ—పలమ్భాత్ పరమార్థతస్సత్త్వం కార్యస్య మిథ్యాత్వే కారణస్యాపి మిథ్యాత్వమితి మానాభావాత్ న హి సర్వసాధారణం విద్యమానం చ జాగరితం మిథ్యా భవితుం యుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేత్యాదినా) ౩౭

ఆ—కార్యకారణభావేపి స్వప్నజాగరితయోర్న మిథ్యాత్వమవిశిష్టం అత్యన్తవైషమ్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్పాదస్యేతి) యత్తు కార్యకారణత్వం సత్యాసత్యయో(రి)రే)వ స్వప్నజాగరితయోరిత్యుక్తం తద్దురుక్తమిత్యాహ (న చేతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) కిమిదం వైలక్షణ్యమవివేకినాం ప్రతిభాతి కిం వా వివేకినామితి వికల్పాద్యమంగీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం ప్రత్యాహ (వివేకినాం త్వితి) ద్వితీయభాగమాకాంక్షాద్వారా విభజతే (యదపీత్యాదినా) సంభవో నాసతోస్తీత్యేతద్దృష్టాంతేన సాధయతి (న హీతి) కథంచిదపి సతోఽసతోవేత్యర్థః. ౩౮

ఆ—యదుక్తముత్పాదస్యాప్రసిద్ధత్వం తదయుక్తం స్వప్నజాగరితయోస్త్వయా కార్యకారణత్వాంగీకరణాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసదితి) జాగరితే దృష్టస్య స్వప్నే

అసత్స్వప్నేఽపి దృష్ట్వా చ ప్రతిబుద్ధో న పశ్యతి. 3౯
నాస్త్యసద్ధేతుకమసత్ సదసద్ధేతుకం తథా,

శం—అవిద్యమానం రజ్జుసర్పవద్వికల్పితం వస్తు జాగరితే దృష్ట్వా తద్భావభావితః తన్మయః స్వప్నే జాగరితవద్గ్రాహ్యగ్రాహకరూపేణ వికల్పయన్ పశ్యతి తథాఽసత్స్వప్నేఽపి దృష్ట్వా చ ప్రతిబుద్ధో న పశ్యత్యవికల్పయన్ చశబ్దాత్ తథా జాగరితేఽపి దృష్ట్వా స్వప్నే న పశ్యతి కదాచిదిత్యర్థః. తస్మాజ్జాగరితం స్వప్నహేతురుచ్యతే న తు పరమార్థసదితి కృత్వా. 3౯

శం—పరమార్థతస్తు న కస్యచిత్కేనచిదపి ప్రకారేణ కార్యకారణభావ ఉపపద్యతే కథం నాస్త్యసద్ధేతుకమసత్ శశవిషాణాదిహేతుః కారణం యస్యాసతః ఖపుష్పాదేః తదసద్ధేతుకమసన్న విద్యతే తథా సదపి ఘటాదివస్తు అసద్ధేతుకం శశవిషా

ఆ—దర్శనాత్ జాగరితస్య స్వప్నం ప్రతి కారణత్వం చేత్ తర్హి స్వప్నే దృష్టస్య జాగరితేఽపి దర్శనాత్తస్య జాగరితం ప్రతి కారణత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసత్స్వప్నేఽపీతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాముత్థాపయతి(నన్వితి)పూర్వాపరవిరోధే చోదితే పరిహారే కథ్యమానే మనస్సమాధానం ప్రార్థయతే (శృణ్వితి) తమేవ ప్రకారం ప్రకటయన్నక్షరాణి యోజయతి (అసదితి) తుచ్ఛత్వం వ్యవచ్ఛినత్తి (రజ్జ్వితి) దర్శనస్యాభాసత్వం సూచయతి (వికల్పితమితి) యథా జాగ్రద్దృష్టస్య విశేషస్య స్వప్నే దర్శనాజ్జాగరితవాసనాధీనస్స్వప్నో జాగరితకార్యత్వేన వ్యవహ్రియతే తథా స్వప్నే దృష్టస్య జాగరితేఽపి దర్శనాత్తత్కార్యత్వం జాగరితస్య ప్రాప్తమిత్యాశంక్య ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే (తథేతి) యత్తు స్వప్నజాగరితయోరుక్తం కార్యకారణత్వం తదన నియతమితి నిపాతార్థం కథయతి (చ శబ్దాదితి) తస్మాత్ ప్రాయశస్స్వప్నస్య జాగ్రద్వాసనాధీనత్వాదితి యావత్. జాగరితస్య పరమార్థసత్త్వాత్కార్యస్య స్వప్నస్య తాదాత్మ్యాత్తథాత్వం వివక్షిత్వా కార్యకారణత్వప్రథాకథనం న భవతీతి వ్యావర్త్యం కథయతి (న త్వితి) 3

ఆ— వ్యవహారదృష్ట్యా కార్యకారణత్వం స్వప్నజాగరితయోరుక్తం తత్త్వదృష్ట్యా త్వప్రసిద్ధమేవ క్వచిదపి కార్యకారణత్వమితి వదన్ వస్తునోఽజ్ఞాతాదవస్తునః కార్యం భవతీతి మతం వ్యావర్తయతి (నాస్తీతి) శూన్యవాదినస్తు సదేవకార్యం జాయతే శూన్యాదితి మన్యంతే తాన్ ప్రత్యాహ - (సదితి) తథేత్యనేన నాస్తీత్యేతదకృష్యతే సాంఖ్యాదయస్తు కార్యకారణయోర్ద్వయోరపి సత్త్వం సంగిరన్తే తాన్ ప్రత్యుక్తం (సచ్చేతి) సద్బ్రహ్మకారణం మిథ్యాప్రపంచసృష్టేరిత్యేకే వర్ణయన్తి తా

సచ్చ సద్ధేతుకం నాస్తి సద్ధేతుకమసత్కుతః. ౪౦
విపర్యాసాద్యథాజాగ్రదచిన్త్యాన్ భూతవత్స్పృశేత్,
తథా స్వప్నే విపర్యాసాద్ధర్మాంస్తత్రైవ పశ్యతి. ౪౧
ఉపలమ్భాత్సమాచారాదస్తి వస్తుత్వవాదినాం,

శం—ణాదికార్యం నాస్తి తథాసచ్చ విద్యమానం ఘటాది విద్యమానఘటాదివస్త్వంతరకార్యం నాస్తి సత్కార్యమసత్కుతఏవ సంభవతి న చాన్యః కార్యకారణభావస్సంభవతి శక్యోవా కల్పయితుం అతో వివేకినామసిద్ధ ఏవ కార్యకారణభావః కస్యచిదిత్యభిప్రాయః. ౪౦

శం—పునరపి జాగ్రత్స్వప్నయోరసతోరపి కార్యకారణభావాశఙ్కామపనయన్నాహ విపర్యాసాత్ అవివేకతో యథా జాగ్రత్ జాగరితేఽచింత్యాన్ భావాన్ అశక్యచింతనీయాన్ రజ్జుసర్పాదీన్ భూతవత్ పరమార్థవత్ స్పృశేత్ స్పృశన్నివ వికల్పయేదిత్యర్థః. కశ్చిద్యథాతథా స్వప్నే విపర్యాసాద్ధస్త్యాదీన్ (ధర్మాన్) పశ్యన్నివ వికల్పయతి తత్రైవ పశ్యతి న తు జాగరితాదుత్పద్యమానానిత్యర్థః. ౪౧

శం—యాపి బుద్ధేః అద్వైతవాదిభిర్జాతిర్దేశితా ఉపదిష్టా ఉపలమ్భనముప

ఆ—నిరాచష్టే (సద్ధేతుకమితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ—(పరమార్థతస్త్వితి) ప్రసిద్ధం కారణత్వం యయా కయా చ ప్రక్రియయా ప్రతిపాదయితుముచితం అన్యథా ప్రసిద్ధిప్రకోపాదిత్యాక్షిపతి (కథమితి) అనిర్వాచ్యం మాయామయం కార్యకారణత్వం ప్రతీతిమాత్రసిద్ధమయాత్తికమధికృత్య ప్రసిద్ధిరవిరుద్ధేత్యభిసంధాయాద్యం పాదం విభజతే (నాస్తీత్యాదినా) ద్వితీయం పాదం వ్యాచష్టే (తథేత్యాదినా) తృతీయం పాదం వ్యాకరోతి (తథా సచ్చేతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (అసదితి) అస్తు తర్హి ప్రకారాంతరేణ కార్యకారణభావ ఇత్యాశంక్య యోగ్యానుపలబ్ధివిరుద్ధత్వాన్నైవమిత్యాహ (న చేతి.) ౪౦

ఆ—స్వప్నజాగరితయోర్వస్తుతో నాస్తి కార్యకారణత్వమిత్యత్రైవ హేత్వంతరమాహ (విపర్యాసాదితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (పునరపీతి) అక్షరార్థం కథయతి (విపర్యాసాదిత్యాదినా) కశ్చిదిత్యస్య పూర్వేణ క్రియాపదేన సంబంధః దృష్టాంతమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేత్యాదినా) ౪౧

ఆ—తత్త్వదృష్ట్యా కార్యకారణత్వస్యాప్రసిద్ధత్వే కథం జన్మాదిసూత్రప్రముఖైః సూత్రైర్జగత్కారణం బ్రహ్మ సూత్రితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపలమ్భాదితి) అవివేకినాం

జాతిస్తు దేశితా బుద్ధైరజాతే స్త్రసతాం సదా. ४२

అజాతేస్త్రసతాం తేషాముపలమ్భాద్వియన్తి యే,

శం—లమ్భః తస్మాదుపలబ్ధేరిత్యర్థః. సమాచారాత్ వర్ణాశ్రమాదిధర్మసమాచరణాచ్చ తాభ్యాం హేతుభ్యామస్తి వస్తుత్వవాదినాం అస్తి వస్తుభావ ఇత్యేవం వదనశీలానా దృఢాగ్రహవతాం శ్రద్దధానానాం మందవివేకినామర్థోపాయత్వేన సా దేశితా జాతి తాం గృహ్ణంతు తావత్ వేదాంతాభ్యాసినాం తు స్వయమేవాజాద్వయాత్మవిషయో వివేకో భవిష్యతీతి న తు పరమార్థబుద్ధ్యా తే హి శ్రోత్రియాః స్థూలబుద్ధిత్వాదజాతే అజాతివస్తునస్సదా త్రస్యంత్యాత్మనాశం మన్యమానా అవివేకిన ఇత్యర్థః. ఉపాయ సోఽవతారాయేత్యుక్తం. ४२.

శం—యే చైవముపలమ్భాత్సమాచారాచ్చాజాతేః అజాతివస్తునస్త్రసంతో ఽస్తి వస్త్విత్యద్వయాత్మనో వియన్తి విరుద్ధం యన్తి ద్వైతం ప్రతిపద్యన్తఇత్యర్థః తేషామజాతేస్త్రసతాం శ్రద్దధానానాం సన్మార్గావలమ్బినాం జాతిదోషాః జాత్యుపలభకృతా దోషా న సేత్స్యన్తి సిద్ధిం నోపయాస్యన్తి వివేకమార్గప్రవృత్తత్వాత్

ఆ—వివేకోపాయత్వేన కార్యకారణత్వముపేత్య సూత్రకారప్రవృత్తిరిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యాహీత్యాదినా) అస్తి వస్తుభావః ద్వైతస్యేతి శేషః. కార్యకారణభావముపేత్య జన్మోపదిశతామద్వైతవాదినాం మందవివేకిషు వివేకదార్ఢ్యోపాయత్వేన కథం తదుపదేశస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తామితి) యదా బ్రహ్మణస్సకాశా శేషం జగద్భవతీత్యభ్యుపేతం తదా తదతిరేకేణ జగతోఽభావాత్ బ్రహ్మైవ సర్వమి నిశ్చితం తద్విషయేషు చ వేదాంతేషు పౌర్వాపర్యేణాలోచితేషు తదభ్యాసినా తేషాం తదభ్యాసప్రసాదాదేవ కూటస్థాద్వితీయవస్తువివేకదార్ఢ్యం సేత్స్యతీత్య ప్రేత్యాద్వైతవాదిభిర్జాతిరుపదిష్టా న తు ద్వైతస్య శ్రుతితో న్యాయతశ్చ నిరూ యితుమశక్యస్య పరమార్థత్వం గృహీత్వా జాతిరుపదిష్టేత్యజాతిరేవ పారమార్థికీత్యర్థ చతుర్థపాదార్థమాహ (తే హీతి) తేషాం వివేకోపాయత్వేన జాతిరుపదిష్టేత్యశ్రో క్రమమనుకూలయతి (ఉపాయ ఇతి.) ४२.

ఆ—ఉదరమంతరం కురుతే అథ తస్య భయం భవతీత్యాదిశ్రుతిభ్యో బ్రహ్మ వికారదర్శినాం భయప్రాప్తిశ్శ్రూయతే తథా చ శ్రోత్రియాణామపి భేదదర్శనాన్నా నుగ్రాహ్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (అజాతేరితి) 'న హి కల్యాణకృత్కశ్చిద్దుర్గతిం తా గచ్ఛతీ'తి స్మృతేస్తేషామాత్యన్తికపతనాభావేపి నిందానుపపత్త్యా కశ్చిదేవ దోషలేశస్స భవతీత్యాశంక్య సమ్యగ్దర్శనాప్రాప్తిప్రయుక్తం గర్భవాసాదిదోషమభ్యనుజానా

జాతిదోషా న సేత్స్యన్తి దోషోప్యల్పో భవిష్యతి. ౮౩
ఉపలమ్భాత్సమాచారాన్మాయాహస్తీ యథోచ్యతే,
ఉపలమ్భాత్సమాచారాదస్తి వస్తు తథోచ్యతే. ౮౪
జాత్యాభాసం చలాభాసం వస్త్వాభాసం తథైవ చ,

శం—యద్యపి కశ్చిద్దోషస్స్యాత్ సోప్యల్ప ఏవ భవిష్యతి సమ్యగ్దర్శనాప్రతిపత్తిహేతుక ఇత్యర్థః. ౮౩

శం—ననూపలమ్భసమాచారయోః ప్రమాణత్వాదస్త్యేవ ద్వైతం వస్త్వితి న ఉపలమ్భసమాచారయోర్వ్యభిచారాత్ కథం వ్యభిచార ఇతి ఉచ్యతే ఉపలభ్యతే హి మాయాహస్తీ హస్తీవ హస్తినమివాత్ర సమాచరన్తి బంధనారోహణాదిహస్తిసంబంధిభిర్ధర్మైర్హస్తీతి చోచ్యతే అసన్నపి యథా తథైవోపలమ్భాత్సమాచారాత్ ద్వైతం భేదరూపమస్తి వస్త్విత్యుచ్యతే తస్మాన్నోపలమ్భసమాచారౌ ద్వైతవస్తుసద్భావే హేతూ భవత ఇత్యభిప్రాయః. ౮౪

శం—కిం పునః పరమార్థసద్వస్తు యదాస్పదాజాత్యాద్యసద్బుద్ధయ ఇతి ఆహ అజాతిసజ్జాతివదవభాసత ఇతి జాత్యాభాసం తద్యథా దేవదత్తో జాయత ఇతి చలాభాసం చలనమివాభాసత ఇతి యథా స ఏష దేవదత్తో గచ్ఛతీతి వస్త్వాభాసం వస్తు ద్రవ్యం ధర్మి తద్వదవభాసత ఇతి వస్త్వాభాసం యథా సఏవ దేవదత్తో గౌరో దీర్ఘ ఇతి జాయతే దేవదత్తః స్పందతే దీర్ఘో గౌరఇత్యేవమవభాసతే పరమార్థతస్త్వజమ

ఆ—(దోషోపీతి) అన్వయమాదర్శయన్ పాదత్రయగతాన్యక్షరాణి యోజయతి (యే చేత్యాదినా) చతుర్థపాదం వ్యాచష్టే (యద్యపీతి) కశ్చిత్ నిందానుపపత్తిసూచిత ఇతి యావత్. ౮౩

ఆ—యత్తు హేతుభ్యాం ద్వైతస్యాస్తిత్వముక్తం తద్దూషయతి (ఉపలంభాదితి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశంకామనూద్య దూషయతి (నన్విత్యాదినా) వ్యభిచారస్యాసిద్ధిమాశంక్య పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ఉపలంభసమాచారౌ మాయామయే హస్తిని వస్తుత్వాభావేపి భవతః తథాద్వైతేపి న తయోరస్తి వస్తుత్వసాధకత్వమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ౮౪

ఆ— భూతదర్శనావష్టమ్భేన నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వముక్తమేతదంతశ్లోకైర్విప్రపంచితం సంప్రతి భూతదర్శనముపసంహరతి (జాత్యాభాసమితి) శ్లోకాక్షరాణ్యాకాంక్షాద్వారా వివృణోతి (కింపునరిత్యాదినా) గౌరత్వదీర్ఘత్వోక్త్యా దేవదత్తస్య గుణవత్త్వేన ద్రవ్యత్వం స్ఫుటీక్రియతే పూర్వార్ధార్థానువాదేనాపరార్థం యో

అజాచలమవస్తుత్వం విజ్ఞానం శాంతమద్వయమ్. ౪౫
ఏవం న జాయతే చిత్తమేవం ధర్మా అజాస్స్మృతాః,
ఏవమేవ విజానంతో న పతన్తి విపర్యయే. ౪౬
ఋజువక్రాదికాభాసమలాతస్పన్దితం యథా,

శం—చలమవస్తుత్వం అద్రవ్యం చ కిం తదేవం ప్రకారం విజ్ఞానం విజ్ఞప్తిః జాత్యాది రహితత్వాచ్ఛాంతం అత ఏవాద్వయం చ తదిత్యర్థః. ౪౫

శం—ఏవం యథోక్తేభ్యో హేతుభ్యో న జాయతే చిత్తం ఏవం ధర్మాః ఆత్మానోఽజాస్స్మృతాః బ్రహ్మవిద్భిః ధర్మా ఇతి బహువచనం దేహభేదానువిధాయిత్వాదద్వయస్యైవోపచారతః ఏవమేవ యథోక్తం విజ్ఞానం జాత్యాదిరహితమద్వయమాత్మతత్త్వం విజానంతస్త్యక్తబాహ్యైషణాః పునరత్న పతంత్యవిద్యాధ్వాన్తసాగరే విపర్యయే తత్ర కో మోహః కశ్శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇత్యాదిమంత్రవర్ణాత్. ౪౬

శం—యథోక్తం పరమార్థదర్శనం ప్రపంచయిష్యన్నాహ యథా హి లోకే ఋజువక్రాదిప్రకారాభాసమలాతస్పన్దితం ఉల్కాచలనం తథా గ్రహణగ్రాహకా

ఆ—జయతి (జాయతఇత్యాదినా) విశేష్యం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కిం తదిత్యాదినా.) ౪౫

ఆ—బ్రహ్మణశ్చిద్రూపస్యాజత్వముపపాదితముపసంహరతి(ఏవం నేతి) చిత్ప్రతిబింబానాం జీవానాం బింబభూతబ్రహ్మమాత్రత్వాదజత్వమవిశిష్టమిత్యాహ (ఏవమితి) ఉక్తబ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానస్య ఫలమాహ (ఏవమితి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) కార్యకారణభావస్య దుర్ఘటత్వాదయో యథోక్తా హేతవః చిత్తం చైతన్యం బ్రహ్మేతి యావత్ (ఏవమితి) ప్రతిబింబానాం బింబమాత్రత్వాజ్జీవానామపి ప్రతిబింబకల్పానాం బింబభూతబ్రహ్మమాత్రత్వాదిత్యర్థః. అద్వయస్య బహువచనభాక్త్వమయుక్తమిత్యాశంక్యాహ (ధర్మాఇతీతి) ఉత్తరార్ధం యోజయతి (ఏవమేవేతి) విజ్ఞానం విజ్ఞప్తిరూపం బ్రహ్మేత్యర్థః. యథోక్తజ్ఞానే ముఖ్యానధికారిణో వ్యపదిశతి (త్యక్తేతి) ఉక్తజ్ఞానవతాం సంసారసన్త్రాసాభావే ప్రమాణమాహ (తత్రేతి.) ౪౬

ఆ—విజ్ఞానమజమచలమేవ జాత్యాభాసం చలాభాసం చేత్యుక్తం తదిదానీం దృష్టాంతేన ప్రపంచయతి (ఋజువక్రాదికేతి) అప్రచ్యుతపూర్వస్వరూపస్యాసత్యనానాకారావభాసో వివర్తః తదత్ర విజ్ఞానస్య స్పన్దితత్వం శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (యథోక్తమితి) తత్ర దృష్టాంతభాగం వ్యాచష్టే (యథా హీతి) దార్ష్టాంతికం యోజయతి

గ్రహణగ్రాహకాభాసం విజ్ఞానస్పన్దితం తథా. ౪౭

అస్పందమానమలాతమనాభాసమజం యథా,

అస్పందమానం విజ్ఞానమనాభాసమజం తథా ౪౮

అలాతే స్పందమానే వై నాభాసా అన్యతో భువః,

శం — భాసం (విషయి) విషయాభాసమిత్యర్థః. కిం తత్ విజ్ఞానస్పన్దితం స్పన్దితమివ స్పన్దితమవిద్యయా నహ్యచలస్య విజ్ఞానస్య స్పందనమస్తి అజాచలమితి హ్యుక్తం. ౪౭

శం — అస్పందమానం స్పందనవర్జితం తదేవాలాతమృజ్వాద్యాకారేణాజాయమానం అనాభాసమజం యథా తథాఽవిద్యయా స్పందమానమవిద్యోపరమే అస్పందమానం జాత్యాద్యాకారేణానాభాసమజమచలం భవిష్యతీత్యర్థః. ౪౮

శం — కించ తస్మిన్నేవాలాతే స్పందమానే ఋజువక్రాద్యాభాసా అలాతాదన్యతః కుతశ్చిదాగత్యాలాతే నైవ భవంతీతి నాన్యతో భువః న చ తస్మాన్నిస్పన్దాద

ఆ — (తథేతి)కిమిత్యవిద్యామంతరేణ ముఖ్యమేవ స్పందనం విజ్ఞానస్య) నేష్యతే తత్రాహ (నహీతి) నిరవయవస్య విభునో విజ్ఞానస్య వస్తుతశ్చలనవికల్పస్యావిద్యమానత్వమేవ స్పన్దనమిత్యత్ర వాక్యోపక్రమానుకూల్యం కథయతి (అజేతి. ౪౭

ఆ — విజ్ఞానం శాంతమిత్యుక్తం దృష్టాంతేన స్పష్టయతి (అస్పందమానమితి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (అస్పందమానమిత్యాదినా) తథావిద్యయేత్యత్రావిద్యయేతిచ్ఛేదః. ౪౮

ఆ — అలాతదృష్టాంతే కథమృజువక్రాదీనామసత్త్వమిత్యాశంకాయాం నిరూపణాసహత్వాదిత్యాహ (అలాతఇతి) యదా ఖల్వలాతం స్పందమానమవతిష్ఠతే తదా తస్మిన్నన్యతః దేశాంతరాదాగత్యాభాసా భవంతీతి న శక్యం వక్తుం ఋజువక్రాద్యాభాసానాం దేశాంతరాదాగమనస్యానపగమాత్. యదా తదైవాలాతం నిస్పన్దనం స్పందనవర్జితం వర్తతే తదా తతోఽన్యత్రాభాసా భవంతీత్యపి న యుక్తం వక్తుం అనుపలమ్భావిశేషాత్ న చాభాసాస్తస్మిన్నేవాలాతే లీయంతే తదనుపాదానత్వాత్ యది హి స్పందననిమిత్తమలాతముపాదానం తదా నిమిత్తాభావమాత్రాన్నైమిత్తికాభావాదర్శనాదృజువక్రాద్యాకారాః స్పందనాభావేప్యలాతే భవేయురిత్యర్థః. ఇతశ్చ దృష్టాంతే దృష్టానామాభాసానాం మిథ్యాత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (కించేతి) హేత్వంతరమేవ స్పష్టయన్ పూర్వార్ధాక్షరాణి వ్యాచష్టే (తస్మిన్నేవేతి) ఆభాసానాం దేశాంతరాదాగమనస్యానుపలంభో హేతుః కర్తవ్యః అనుపలబ్ధిమేవ హేతూకృత్య తృతీయపాదార్థ

న తతోఽన్యత్ర నిస్స్పందాన్నాలాతం ప్రవిశన్తి తే. ౪౯
న నిర్గతాఅలాతాత్తేద్రవ్యత్వాభావయోగతః,
విజ్ఞానేపి తథైవ స్యురాభాసస్యావిశేషతః. ౫౦
విజ్ఞానే స్పందమానే వైనాభాసా అన్యతో భువః,

శం—లాతాదన్యత్ర నిర్గతాః న చ నిస్పందమలాతమేవ ప్రవిశన్తి తే. ౪౯

శం—కించ ననిర్గతాఅలాతాత్తే ఆభాసా గృహాదివ ద్రవ్యత్వాభావయోగతః ద్రవ్యస్య భావో ద్రవ్యత్వం తదభావో ద్రవ్యత్వాభావః ద్రవ్యత్వాభావయోగతః ద్రవ్యత్వాభావయుక్తేః వస్తుత్వాభావాదిత్యర్థః. వస్తునో హి ప్రవేశాది సమ్భవతి. నావస్తునః విజ్ఞానేపి జాత్యాద్యాభాసాస్తథైవ స్యుః. ఆభాసస్యావిశేషతః తుల్యత్వాత్. ౫౦

శం—కథం తుల్యత్వమితి ఆహ. అలాతేన సమానం సర్వవిజ్ఞానస్య సదా అచలత్వం తు విజ్ఞానస్య విశేషః జాత్యాద్యాభాసావిజ్ఞానేఽచలే కిం కృతా ఇత్యాహ.

ఆ—మాహ (నచేతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (న చ నిస్పందమితి.) ౪౯

ఆ—ఋజువక్రాద్యాభాసానాం దృష్టాంతే నిర్గమనప్రవేశయోరసంభవం సాధయతి (నేత్యాదినా) దృష్టాంతనివిష్టాభాసవద్దార్ష్టాన్తికేపి జన్మాద్యాభాసా మిథ్యైవ భవేయురిత్యాహ (విజ్ఞానేపీతి) ఋజువక్రాద్యాకారేషు జన్మాద్యాకారేషు చాభాసత్వస్య తుల్యత్వాదితి హేతుమాహ (ఆభాసస్యేతి) ఇతశ్చ దృష్టాన్తే మిథ్యాత్వమాభాసానామేష్టవ్యమిత్యాహ (కించేతి) తదేవ పూర్వార్ధయోజనయా విశదయతి (నేతి) ఋజువక్రాద్యాభాసానాం వస్తుతోఽభావేపి కిమితి ప్రవేశాద్యసిద్ధిరిత్యాశంక్యాహ (వస్తునో హీతి) ద్వితీయార్ధం యోజయన్ దార్ష్టాన్తికమాచష్టే (విజ్ఞానేపీతి.) ౫౦

ఆ—తుల్యత్వం సార్ధేనోత్తరశ్లోకేన సాధయతి (కథమిత్యాదినా) న హి తస్మిన్ విజ్ఞానే యథాకథంచిచ్చలనవతి తతోఽన్యస్మాత్కస్మాచ్చిదాగత్య జన్మాద్యాభాసాస్తత్ర భవితుమర్హన్తి తథా ప్రథాఽభావాత్ న చ తస్మాద్విజ్ఞానాదచలతయావస్థితాదన్యత్రాభాసా భవితుముత్సహంతే ప్రతీత్యభావస్య తుల్యత్వాత్ నాపి తదేవ విజ్ఞానం ప్రవిశన్తి తస్య కేవలస్య తదుపాదానత్వానుపగమాత్ న చ తే విజ్ఞానం ప్రవేష్టుం సమర్థాస్తతో నిర్గంతుం వా పారయన్తి తేషామవస్తుత్వాదిత్యర్థః. కథం తర్హి విజ్ఞానే ప్రథా తేషామిత్యాశంక్య మృషైవేత్యాహ (కార్యేతి) ఆభాసానాం విజ్ఞానస్య చ కార్యకారణతాయా దుర్వచనత్వాదాభాసాస్సర్వదైవ నిరూపయితుమశక్యత్వాన్

న తతోఽన్యత్ర నిస్స్పందాన్న విజ్ఞానం విశన్తి తే. ౫౧
న నిర్గతాస్తే విజ్ఞానాద్ద్రవ్యత్వాభావయోగతః,
కార్యకారణతాభావాద్యతోఽచింత్యాస్సదైవ తే. ౫౨
ద్రవ్యం ద్రవ్యస్య హేతుస్స్యాదన్యదన్యస్య చైవ హి,

శం— కార్యకారణతాభావాత్ జన్యజనకత్వానుపపత్తేరభావరూపత్వాదచింత్యాస్తే యతస్సదైవ యథాఽసత్సు ఋజ్వాద్యాభాసేషు ఋజ్వాదిబుద్ధిర్దృష్టాఽలాతమాత్రే తథాఽసత్స్వేవ జాత్యాదిషు విజ్ఞానమాత్రే జాత్యాదిబుద్ధిర్మృషైవేతి సముదాయార్థః. ౫౧-౫౨

శం—అజమేకమాత్మతత్త్వమితి స్థితం తత్ర యైరపి కార్యకారణభావః కల్ప్యతే తేషాం ద్రవ్యం ద్రవ్యస్యాన్యస్యాన్యద్ధేతుః కారణం స్యాత్ న తు తస్యైవ తత్ నాప్యద్రవ్యం కస్యచిత్కారణం స్వతంత్రం దృష్టం లోకే న చ ద్రవ్యత్వం ధర్మాణామాత్మనాముపపద్యతే అన్యత్వం వా కుతశ్చిత్ యేనాన్యస్య కార

ఆ—యామయాస్సంతో మిథ్యైవ భవంతీత్యర్థః. సార్ధశ్లోకతాత్పర్యమాహ (అలాతే నేతి) తర్హి సక్రియత్వమపి విజ్ఞానస్య ప్రసజ్యేతేత్యాశంక్యాహ (నదేతి) యది విజ్ఞానమచలమభీష్టం తర్హి తత్ర జాత్యాద్యాభాసా హేత్వభావాన్న స్యురిత్యాశంక్యాన్తిమార్ధేన పరిహరతి (జాత్యాద్యాభాసా ఇత్యాదినా) యతస్సదైవాచింత్యాః అతో మృషైవేతి శేషః సంక్షేపతస్తాత్పర్యమాహ (యథేత్యాదినా.) ౫౧-౫౨

ఆ—యదుక్తం కార్యకారణతాభావాదితి తదిదానీముపపాదయితుముపక్రమతే (ద్రవ్యమితి) అవయవద్రవ్యమవయవిద్రవ్యస్యోపాదానం అవయవగుణాశ్చావయవిగుణేషు సమానజాతీయేష్వసమవాయినో దృష్టాః న చైవమాత్మనో ద్రవ్యత్వం యేన సమవాయిత్వం న చ తద్రూపాణాం క్వచిదసమవాయిత్వం గుణగుణిభావస్యాన్యత్వస్య తస్మిన్ దుర్వచనత్వాదిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి (అజమిత్యాదినా) అవయవావయవివిభాగవిరహిత్వమజత్వం ఏకత్వం గుణగుణిభావశూన్యత్వం తత్రేత్యాత్మతత్త్వం పరామృశ్యతే తత్ర కార్యకారణభావం దూషయితుం సామాన్యన్యాయమాహ (తేషామితి) అద్రవ్యస్యాపి రూపాదేస్తంత్వాదద్వారా పటశౌక్ల్యాదౌ కారణత్వం దృష్టమిత్యతో విశినష్టి (స్వతంత్రమితి) అస్తు తర్హి ద్రవ్యత్వేనాన్యత్వేన చాత్మ(కార్యకారణ)న్యపి కార్య)త్వంనేత్యాహ (నచేతి) న హి తత్ర గుణవత్త్వేన ద్రవ్యత్వం నిర్గుణత్వాత్ నాపి సమవాయిత్వేన తథాత్వం అన్యోన్యాశ్రయత్వప్రసంగాత్ న చ తత్ర కుతశ్చిదన్యత్వం సర్వస్య సన్మాత్రత్వేనైకరూపత్వప్రతిభానాత్

ద్రవ్యత్వమన్యభావో వా ధర్మాణాం నోపపద్యతే. ౫౩

ఏవం న చిత్తజా ధర్మాశ్చిత్తం వాపి న ధర్మజమ్,
ఏవం హేతుఫలాజాతిం ప్రవిశన్తి మనీషిణః. ౫౪

యావద్ధేతుఫలావేశస్తావద్ధేతుఫలోద్భవః,

శం—ణత్వం కార్యత్వం ప్రతిపద్యేత అతోఽద్రవ్యత్వాదనన్యత్వాచ్చ న కస్య-
త్కార్యం కారణం వాత్మేత్యర్థః.

శం—ఏవం యథోక్తేభ్యో హేతుభ్యః ఆత్మవిజ్ఞానస్వరూపమేవ చిత్తమి
న చిత్తజా బాహ్యధర్మాః నాపి బాహ్యధర్మజం చిత్తం విజ్ఞానస్వరూపాభాసమా
త్వాత్సర్వధర్మాణాం ఏవం న హేతోః ఫలం జాయతే నాపి ఫలాద్ధేతురితి హేతుఫ
యోరజాతిం హేతుఫలాజాతిం ప్రవిశన్తి అధ్యవస్యన్తి ఆత్మని హేతుఫలయోరభా
మేవ ప్రతిపద్యంతే బ్రహ్మవిద ఇత్యర్థః.

శం—యే పునర్హేతుఫలయోరభినివిష్టాః తేషాం కిం స్యాదితి ఉచ్యతే ధ
ధర్మాఖ్య(స్య)హేతోరహం కర్తా మమ ధర్మాధర్మౌ తత్ఫలం కాలాంతరే క్వచిత్ప్రా
కాయే జాతో భోక్ష్య ఇతి యావద్ధేతుఫలయోరావేశః హేతుఫలాగ్రహః ఆత్మ
ధ్యారోపణం తచ్చిత్తతేత్యర్థః. తావద్ధేతుఫలయోరుద్భవః ధర్మాధర్మయోస్తత్ఫల

ఆ—అతో న తత్ర కారణత్వం కార్యత్వం వా ప్రతిపత్తుం శక్యమితి ఫలితమా
(అత ఇతి.)

ఆ—చికీర్షితకుమ్భసంవేదనసమనంతరం కుమ్భస్సమ్భవతి సమ్భూతశ్చాసౌ క
తయా స్వసంవిదం జనయతీతి వ్యవహారోపి నోపపద్యతే కస్యచిదపి విద్వద్దృష్ట్యేత్యు
ధేనానన్యత్వాదిత్యాహ (ఏవమితి) యశ్చ ధర్మాదేశ్శరీరాదేశ్చ కార్యకారణభా
విద్వద్దృష్ట్యా పురస్తాన్నిరస్తః సోప్యనన్యత్వాభావేన సిధ్యతీత్యాహ (ఏవం హేత్వి
తత్ర పూర్వార్ధం యోజయతి(ఏవమిత్యాదినా)ఆత్మస్వరూపస్య నిర్వికారత్వమద్రవ్య
(మప్రసిద్ధత్వ)మనన్యత్వమిత్యాదయో యథోక్తా హేతవః బాహ్యధర్మాః ఘటాదర
నాత్మనః న చ ధర్మిశబ్దితానాం జీవానాం చిత్తశబ్దితాత్పరస్మాదాత్మనో జన్మ
యుక్తం తేషాం ప్రతిబింబకల్పానాం బిమ్బభూతబ్రహ్మమాత్రత్వాదిత్యభిప్రేత్యా
(విజ్ఞానేతి) ఉత్తరార్ధం యోజయతి (ఏవం నేతి.)

ఆ—న ఫలాద్ధేతుర్జాయతే నాపి ఫలం హేతోరితి తత్త్వదృష్ట్యోపదిష్టం ఇ
నీం ముముక్షూణాం తదభినివేశవ్యావృత్త్యర్థం తదభినివేశభావాభావయోస్తదుద్భవ

క్షీణే హేతుఫలావేశే నాస్తి హేతుఫలోద్భవః. ౫౫

యావద్ధేతుఫలావేశస్సంసారస్తావదాయతః,
క్షీణే హేతుఫలావేశే సంసారం న ప్రపద్యతే. ౫౬

సంవృత్యాజాయతే సర్వం శాశ్వతం నాస్తి తేన వై,

శం—చానుచ్ఛేదేన ప్రవృత్తిరిత్యర్థః. యదా పునర్మంత్రౌషధివీర్యేణేవ గ్రహావేశో యథోక్తాద్వైతదర్శనేనావిద్యోద్భూతహేతుఫలావేశోపనీతో భవతి తదా తస్మిన్ క్షీణే నాస్తిహేతుఫలోద్భవః. ౫౫

శం—యది హేతుఫలోద్భవః తదా కో దోష ఇతి ఉచ్యతే యావత్సమ్యగ్దర్శనేన హేతుఫలావేశో న నివర్తతే అక్షీణః సంసారస్తావదాయతః దీర్ఘో భవతీత్యర్థః క్షీణే పునర్హేతుఫలావేశే సంసారం న ప్రపద్యతే కారణాభావాత్. ౫౬

శం—నన్వజాదాత్మనోఽన్యన్నాస్త్యేవ తత్కథం హేతుఫలయోస్సంసారస్య చోత్పత్తివినాశావుచ్యేతే త్వయా శృణు సంవృత్యా - సంవరణం సంవృతిః అవిద్యావిషయో లౌకికవ్యవహారః తయా సంవృత్యా జాయతే సర్వం తేనావిద్యావిషయే శాశ్వతం నిత్యం నాస్తి వై అత ఉత్పత్తివినాశలక్షణస్సంసార ఆయత ఇత్యుచ్యతే పర

ఆ—ద్భవౌ దర్శయతి (యావదితి) శ్లోకాక్షరాణ్యాకాంక్షాప్రదర్శనపురస్సరం వివృణోతి (యే పునరిత్యాదినా.) ౫౫

ఆ—అభినివేశవశాద్ధేతుఫలోద్భవే కిం భవతి - తదాహ (యావదితి) అభినివేశనివృత్త్యా తదనుద్భవే వా కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (క్షీణ ఇతి) ఆకాంక్షాపూర్వకం పూర్వార్ధం యోజయతి (యదీతి)ఉత్తరార్ధం వ్యాచష్టే (క్షీణే పునరితి. ౫౬

ఆ—కూటస్థమద్వితీయమాత్మతత్త్వమిచ్ఛతా కుతో జన్మనాశౌ వ్యవహ్రియేతే తత్రాహ (సంవృత్యేతి) అవిద్యయా సర్వస్య జాయమానత్వే సత్యవిద్యావిషయే నిత్యం నామ నాస్త్యేవేత్యాహ (శాశ్వతమితి) పరమార్థతస్తు సర్వమజం కూటస్థమాస్థీయతే తేన కల్పనాం వినా వినాశో నాస్త్యేవ హేతుఫలాదేరిత్యాహ (సద్భావేనేతి) పూర్వాపరవిరోధమాశంకతే. (నన్వితి) న తావదాత్మనో జన్మవినాశౌ తస్య కూటస్థత్వాత్ నాపి తతోఽన్యస్య తౌ యుక్తౌ తస్యాద్వితీయత్వాత్ తథా చ హేత్వాదేర్బంధస్య జన్మనాశౌ న త్వయా వక్తవ్యావిత్యర్థః. ఉచ్యమానే మనస్సమాధానమర్థయతే (శృణ్వితి) తత్ర పూర్వభాగాక్షరార్థం కథయతి (సంవృత్యేత్యాదినా) అవిద్యావిషయే నిత్యస్య వస్తునోఽభావే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ద్వితీయార్ధాక్షరార్థమాహ (పరమార్థేతి) జాత్యభావః జన్మాదివిక్రియాఽభావః తమేవోచ్ఛేదాభావే హేతుం కథయతి .

సద్భావేన హ్యజం సర్వముచ్ఛేదస్తేన నాస్తి వై. ౫౭
ధర్మా య ఇతి జాయంతే జాయంతే తేన తత్త్వతః,
జన్మ మాయోపమం తేషాం సా చ మాయా న విద్యతే. ౫౮
యథా మాయామయాద్బీజాజ్జాయతే తన్మయోఽఙ్కురః,

శం—మార్థసద్భావేన త్వజం సర్వమాత్మైవ యస్మాత్ అతో జాత్యభావాదుచ్ఛేదస్తేన
నాస్తివై కస్యచిద్ధేతుఫలాదేరిత్యర్థః. ౫౭

శం—యేప్యాత్మానోఽన్యే చ ధర్మా జాయంతే ఇతి కల్ప్యంతే తే ఇ
ఏవం ప్రకారా యథోక్తాసంవృతిర్నిర్దిశ్యత ఇతి సంవృత్యైవ ధర్మా జాయంతే న
తత్త్వతః పరమార్థతో జాయంతే యత్పునస్తత్సంవృత్యా జన్మ తేషాం ధర్మాణా
యథోక్తానాం-యథా మాయయా జన్మ తథా తన్మాయోపమం ప్రత్యేతవ్యం మాయా
నామ వస్తు తర్హి నైవం సా చ మాయా న విద్యతే మాయేత్యవిద్యమానస్యాఖ్యేత్య
ప్రాయః. ౫

శం—కథం మాయోపమం తేషాం ధర్మాణాం జన్మేతి ఆహ యథా మాయా
మయాదామ్రాదిబీజాజ్జాయతే తన్మయః మాయామయోఽఙ్కురః నాసావంకురో నిత్య

ఆ—(తేనేతి) యథా పురోవర్తిని భుజగాభావమనుభవన్ వివేకీ నాస్తి భుజంగో ర
రేషా కథం వృథైవ బిభేషీతి భ్రాంతమభిదధాతి భ్రాంతస్తు స్వకీయాదపరాధాదే
భుజంగం పరికల్ప్య భీతస్సన్ పలాయతే న చ తత్ర వివేకినో వచనం మూఢదృష్ట
విరుధ్యతే తథా పరమార్థకూటస్థాత్మదర్శనం వ్యావహారికజన్మాదివచనేనావిరుద్ధమి
భావః. ౫

ఆ—సంవృత్యా జాయతే సర్వమిత్యుక్తం తదిదానీం ప్రపంచయతి (ధ
ఇతి) తత్రాద్యం పాదం విభజతే (యేపీతి) ప్రసిద్ధార్థద్యోతకత్వమితి శబ్దస్య దర్శయ
(తఇత్యేవం ప్రకారా ఇతి) ఏవంప్రకారత్వమేవ స్ఫోరయతి (యథోక్తేతి) అనం
ప్రకృతాసంవృతిరితిశబ్దేనోక్తా తథా చ సంవృత్యైవ తే ధర్మాజాయంతే న తు తేష
తత్త్వతో జన్మాస్తీత్యర్థః న తే తత్త్వత ఇత్యుక్తం ప్రపంచయతి (పరమార్థత ఇ
సంవృత్యాపి జన్మ పారమార్థికమేవేత్యాశఙ్క్య తృతీయపాదం యోజయతి (యత్పు
రితి) ప్రత్యేతవ్యం జన్మేతి శేషః. చతుర్థపాదార్థమాకాంక్షాద్వారా స్ఫోరయ
(మాయేత్యాదినా.) ౫

ఆ—జన్మ మాయోపమం తేషామిత్యుక్తం త(దేవ)దపి) దృష్టాంతావష్టమ్భే

నాసౌ నిత్యో న చోచ్ఛేదీ తద్వద్ధర్మేషు యోజనా. ౫౯

నాజేషు సర్వధర్మేషు శాశ్వతాశాశ్వతాభిధా,
యత్ర వర్ణా న వర్తంతే వివేకస్తత్ర నోచ్యతే. ౬౦

యథా స్వప్నే ద్వయాభాసం చిత్తం చలతి మాయయా,
తథా జాగ్రద్ద్వయాభాసం చిత్తం చలతి మాయయా. ౬౧

అద్వయం చ ద్వయాభాసం చిత్తం స్వప్నే న సంశయః,
అద్వయం చ ద్వయాభాసం తథా జాగ్రన్న సంశయః. ౬౨

శం—న చోచ్ఛేదీ వినాశీ వా అభూతత్వాదేవ ధర్మేషు జన్మనాశాదియోజనా యుక్తిః న తు పరమార్థతో ధర్మాణాం జన్మనాశో వా యుజ్యత ఇత్యర్థః. ౫౯

శం—పరమార్థతస్త్వాత్మస్వజేషు నిత్యైకరసవిజ్ఞప్తిమాత్రసత్తాకేషు శాశ్వతోఽశాశ్వత ఇతి వా నాభిధా నాభిధానం ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. యత్ర యేషు వర్ణ్యంతే యైరర్థాస్తే వర్ణాః శబ్దాః న ప్రవర్తంతేఽభిధాతుం ప్రకాశయితుం న ప్రవర్తంత ఇత్యర్థః. ఇదమేవమితి వివేకః వివేక్తృతా తత్ర నిత్యోఽనిత్య ఇతి నోచ్యతే యతో వాచో నివర్తంత ఇతి శ్రుతేః. ౬౦

శం—యత్పునర్వాగ్గోచరత్వం, పరమార్థతోఽద్వయస్య విజ్ఞానమాత్రస్య తన్మనస్స్పందనమాత్రం న పరమార్థత ఇతి ఉక్తార్థౌ శ్లోకౌ. ౬౧-౬౨

ఆ—సాధయతి (యథేత్యాదినా)శ్లోకాక్షరాణ్యాకాఙ్క్షాం దర్శయన్ యోజయతి (కథమిత్యాదినా.) ౫౯

ఆ—యదుక్తం సద్భావేన హ్యజం సర్వమితి తత్ప్రపంచయతి (నాజేష్వితి) ఆత్మని నిత్యానిత్యకథా నావతరతీత్యత్ర హేతుమాహ (యత్రేతి) శ్లోకస్య పూర్వార్ధం వ్యాచష్టే (పరమార్థతస్త్వితి) ద్వితీయార్ధం వ్యాకరోతి (యత్రేత్యాదినా) తత్రేతి) ప్రకృతేషు ధర్మేష్వితి యావత్. ఆత్మసు నిత్యానిత్యకథాఽభావేఽశబ్దగోచరత్వం హేతుః తత్ర ప్రమాణమాహ (యత ఇతి.) ౬౦

ఆ—ఆత్మనశ్శబ్దాగోచరత్వే కథమసౌ వ్యాఖ్యాతృభిశ్శబ్దైరేవ ప్రతిపాద్యతామాచరతీత్యాశంక్య చిత్తస్పందనమాత్రమవిచారసుందరం ప్రతిపాద్య ప్రతిపాదకరూపం ద్వైతమితి సదృష్టాంతమాహ (యథేతి) స్వప్నే ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకద్వైతస్య చిత్తస్పన్దితమాత్రత్వేపి జాగరితే కథం తథా స్యాదిత్యాశంక్యాహ (అద్వయం చేతి) పౌనరుక్త్యం శ్లోకయోరాశంక్య శఙ్కాంతరనిరాసార్థత్వాన్నైవమితి మన్వానస్సన్నాహ (యత్పునరితి). ౬౧-౬౨

స్వప్నదృక్ప్రచరన్ స్వప్నే దిక్షు వై దశసు స్థితాన్,
అండజాన్ స్వేదజాన్ వాపి జీవాన్ పశ్యతి యాన్ సదా. ౬
స్వప్నదృక్చిత్తదృశ్యాస్తే న విద్యంతే తతః పృథక్,
తథా తద్దృశ్యమేవేదం స్వప్నదృక్చిత్తమిష్యతే. ౬
చరన్ జాగరితే జాగ్రద్దిక్షు వై దశసు స్థితాన్,

శం—ఇతశ్చ వాగ్గోచరస్యాభావోఽద్వైతస్య స్వప్నాన్ పశ్యతీతి స్వప్నదృ
ప్రచరన్ పర్యటన్ స్వప్నే స్వప్నస్థానే దిక్షు వై దశసు స్థితాన్ వర్తమానాన్
జీవాన్ ప్రాణినోఽణ్డజాన్ స్వేదజాన్ వా యాన్ సదా పశ్యతీతి. ౬

శం—యద్యేవం తతః కిం ఉచ్యతే స్వప్నదృశశ్చిత్తం స్వప్నదృక్చిత్తం తే
దృశ్యాస్తే జీవాః తతః తస్మాత్స్వప్నదృక్చిత్తాత్పృథక్ న విద్యంతే న సంతీత్యర్థ
చిత్తమేవ తర్హి జీవాదిభేదాకారేణ వికల్ప్యతే తథా తదపి స్వప్నదృక్చిత్తమి
తద్దృశ్యమేవ తేన స్వప్నదృశా దృశ్యం తద్దృశ్యం అతః స్వప్నదృగ్వ్యతిరేకే
చిత్తం నామ నాస్తీత్యర్థః. ౬

శం—జాగ్రతో దృశ్యా జీవాస్తచ్చిత్తా వ్యతిరిక్తాః చిత్తేక్షణీయత్వా

ఆ—వాచో గోచరీభూతస్య ద్వైతస్యాఽసత్త్వే హేత్వంతరమాచక్షా
దృష్టాంతమాచష్టే (స్వప్నదృగితి)యాన్ పశ్యతి తే న విద్యంతే పృథగిత్యుత్తర
సంబంధః శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవ స్ఫుటయన్నక్షరా
వ్యాచష్టే (స్వప్నానితి) న తే విద్యంత ఇతి పూర్వవదన్వయః. ౬

ఆ—స్వప్నదృశో విషయభూతానాం భేదానాం తత్ర దృశ్యమానతే
ద్వైతభేదమిథ్యాత్వే కిమాయాతమితి పృచ్ఛతి (యదీతి) ఉత్తరశ్లోకేనోత్తరమా
(ఉచ్యత ఇతి) శ్లోకాక్షరాణి యోజయన్ కర్మధారయం వ్యావర్తయతి (స్వప్నే
జీవాదిభేదానాం స్వప్నే దృశ్యమానానాముక్తానాం చిత్తాత్పృథగసత్త్వం సాధయ
(చిత్తమేవేతి) తర్హి ద్రష్టా చిత్తం చేతి ద్వయం స్వప్నే స్వీకృతం నేత్యా
(తథేతి) తచ్ఛబ్దస్య చిత్తవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (తేనేతి) స్వప్నావస్థస్య చిత్త
స్వప్నదృగ్విషయత్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి). ౬

ఆ—దృష్టాంతనివిష్టమర్థం దార్ష్టాన్తికే యోజయతి (చరన్నిత్యాదినా) జా
దవస్థో హి పురుషో యాన్ జీవాన్ పశ్యతీత్యత్ర జీవశబ్దేన కార్యకారణసంఘా
గృహ్యంతే చేతనానాం దృశ్యత్వాభావాదితి ద్రష్టవ్యం. శ్లోకద్వయే వివక్షితమనువ

అండజాన్ స్వేదజాన్వాపి జీవాన్ పశ్యతి యాన్ సదా. ౬౫
జాగ్రచ్చిత్తేక్షణీయాస్తే న విద్యంతే తతః పృథక్,
తథా తద్దృశ్యమేవేదం జాగ్రతశ్చిత్తమిష్యతే. ౬౬
ఉభే హ్యన్యోన్యదృశ్యే తే కిం తదస్తీతి చోచ్యతే,

౧—స్వప్నదృక్చిత్తేక్షణీయజీవవత్ తచ్చ జీవేక్షణాత్మకం చిత్తం ద్రష్టురవ్యతిరిక్తం ష్టృదృశ్యత్వాత్ స్వప్నచిత్తవత్ ఉక్తార్థమన్యత్. ౬౫-౬౬

శం—జీవచిత్తే ఉభే చిత్తచైత్త్యే తే అన్యోన్యదృశ్యే ఇతరేతరగమ్యే జీవాది ్రయాపేక్షం హి చిత్తం నామ భవతి చిత్తాపేక్షం హి జీవాదిదృశ్యం అతస్తే న్యోన్యదృశ్యే తస్మాన్న కించిదస్తీతి చోచ్యతే చిత్తం వా చిత్తేక్షణీయం వా కిం తద ్తి వివేకినోచ్యతే న హి స్వప్నే హస్తీ హస్తిచిత్తం వా విద్యతే తథేహాపి వివేకినా ్త్యభిప్రాయః. కథం లక్షణాశూన్యం లక్ష్యతేఽనయేతి లక్షణా ప్రమాణం ప్రమాణ గాన్యముభయం చిత్తం చైత్యం ద్వయం యతః తన్మతేనైవ తచ్చిత్తతయైవ తద్గృ

౨—ద్వయమారచయతి (జాగ్రత ఇతి) అక్షరవ్యాఖ్యానం తు దృష్టాంతవ్యాఖ్యానే ౨ైవ స్పష్టత్వాన్న పృథగపేక్షితమితి వివక్షిత్వాహ (ఉక్తార్థమితి). . ౬౫-౬౬

ఆ—దృశ్యదర్శనవ్యతిరేకగ్రాహకప్రమాణప్రతిహతం హేతుద్వయమిత్యా ంక్యాహ (ఉభే హీతి) దృశ్యదర్శనే పరస్పరాపేక్షసిద్ధికే దృశ్యే సిద్ధే తదవచ్ఛిన్నం ర్శనం సిధ్యతి తస్య చ సిద్ధౌ తదవచ్ఛిన్నం దృశ్యం సిధ్యతీత్యన్యోన్యాశ్రయాన్న ృశ్యం దర్శనం వా సిధ్యతీత్యతో విభాగావగాహిప్రమాణాభావాన్న తద్బాధో హేతు ్వయస్యేత్యర్థః. కించ సంభావనాయాం ప్రమాణప్రవృత్తిర్వక్తవ్యా న దృశ్యదర్శనయో ర్యతరస్యాపి నైరపేక్ష్యేణ సంభావనా భవతి అన్యోన్యాశ్రయదోషాత్ తథా చ పర స్పరపురస్కారేణ విద్యతే యదుభయం తత్కల్పితమేవ స్యాదితి మత్వాహ (కిం తదితి) తత్ దృశ్యం దర్శనం వా కిమస్తీతి పృష్టే వివేకినా నాస్తీత్యేవోచ్యతే ప్రాగుక్త దోషాదిత్యర్థః. కించ ప్రామాణికస్యైవ ప్రామాణికో భేదస్సంభవతి న చ దృశ్యదర్శన యోస్స్వరూపే ప్రమాణమస్తీత్యాహ (లక్షణేతి) కథం తర్హి ప్రమాణప్రమేయ విభాగో వాదిభిర్గృహ్యతే తచ్చిత్తతాదోషేణేత్యాహ (తన్మతేనేతి) తత్ర ప్రథమం పాదం విభజతే (జీవేతి) తే జీవచిత్తే ఇతి సంబంధః. అన్యోన్యదృశ్యత్వం ఇతరేతర గ్రాహ్యత్వం తదేవ స్పష్టయతి (జీవాదీతి) ద్వితీయపాదం వ్యాచష్టే (తస్మాదితి) తదేవ స్ఫుటయతి (చిత్తంవేతి) కిం తదస్తీతి పృష్టే సతి న కించిదస్తీత్యుచ్యతే వివేకి నేతి యోజనా ఉక్తమేవార్థం దృష్టాంతేన వివృణోతి (న హీతి) ఇహేతి జాగరితోక్తిః

లక్షణాశూన్యముభయం తన్మతేనైవ గృహ్యతే. ౬

యథా స్వప్నమయో జీవో జాయతే మ్రియతేపిచ,
తథా జీవా అమీ సర్వే భవన్తి న భవన్తి చ. ౬

యథా మాయామయో జీవో జాయతే మ్రియతేపిచ,
తథా జీవా అమీ సర్వే భవన్తి న భవన్తి చ. ౬

యథా నిర్మితకో జీవో జాయతే మ్రియతేపి వా,
తథా జీవా అమీ సర్వే భవన్తి న భవన్తి చ. ౭

న కశ్చిజ్జాయతే జీవః సంభవోస్య న విద్యతే,

శం—హ్యతే న హి ఘటమతిం ప్రత్యాఖ్యాయ ఘటో గృహ్యతే నాపి ఘటం ప్రత ఖ్యాయ ఘటమతిః న హి తత్ర ప్రమాణప్రమేయభేదశ్శక్యతే కల్పయితుమిత్య ప్రాయః. ౬

శం—మాయామయః మాయాంవినా యః కృతః నిర్మితకః మంత్రౌషధ్యా ర్నిష్పాదితః స్వప్నమాయానిర్మితకా అండజాదయో జీవా యథా జాయంతే మ్రియం చ తథా మనుష్యాదిలక్షణా అవిద్యమానా ఏవ చిత్తవికల్పనామాత్రా ఇత్యర్థః. ౬౮-

శం—వ్యవహారసత్యవిషయజీవానాం జన్మమరణాదిః స్వప్నాది జీవవదిత్యు

ఆ— ద్వితీయార్ధవ్యాచిఖ్యాసుతయా పృచ్ఛతి (కథమితి) తదేవావతార్య వ్యాకరో (లక్షణేత్యాదినా) యతః తతో న తద్భేదస్య ప్రామాణికత్వమితి శేషః. కథం త లౌకికానాం పరీక్షకాణాం చ ప్రమాణప్రమేయవిభాగప్రవృత్తిరిత్యాశంక్య చత పాదార్థమాహ (తన్మతేనేతి) తదేవ ప్రపంచయతి (న హీతి) ఘటే కిం ప్రమ మిత్యుక్తే జ్ఞానమిత్యనుత్తరం అతిప్రసంగాత్ నాపి ఘటజ్ఞానం అన్యోన్యాశ్రయప్ర గాత్ అతో న ఘటతజ్జ్ఞానయోర్మానమేయభావస్సంభవతీత్యర్థః. ౬

ఆ—దృశ్యానామండజాదీనాం దర్శనాతిరిక్తానామసత్త్వానుమానస్య గ్రాహకప్రమాణబాధం పరిహృత్య దర్శనాతిరేకేణ తేషామసత్త్వే జన్మాదిప్రత్య బాధస్స్యాదిత్యాశంక్య పరిహరతి (యథేత్యాదినా) మాయామయస్య నిర్మితకస్య జీవస్య విశేషం బుభుత్సమానం ప్రత్యాహ (మాయేతి) సంవిదతిరేకేణాండజాదీన పరమార్థతస్సత్త్వాభావానుమానస్య న జన్మాదిప్రతిభాసబాధః సత్త్వాభావేపి స్వప్నాది జన్మాదివికల్పబాహుళ్యోపలంభాదితి శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (స్వప్నేత్యాదినా).

ఆ—యస్తు జన్మాదిసత్యమితి మన్యతే తం ప్రతి ప్రాగుక్తం స్మారయతి (న క

ఏతత్తదుత్తమం సత్యం యత్ర కించిన్న జాయతే. ౭౧
చిత్తస్పన్దితమేవేదం గ్రాహ్యగ్రాహకవద్ద్వయం.
చిత్తం నిర్విషయం నిత్యమసంగం తేన కీర్తితమ్. ౭౨
యోఽస్తి కల్పితసంవృత్యా పరమార్థేన నాస్త్యసౌ,

ఆ—ఉత్తమం తు పరమార్థసత్యం న కశ్చిజ్జాయతే జీవ ఇతి ఉక్తార్థమన్యత్. ౭౧

శం—సర్వం గ్రాహ్యగ్రాహకవత్ చిత్తస్పన్దితమేవ ద్వయం చిత్తం పరమార్థత ఆత్మైవేతి నిర్విషయం తేన నిర్విషయత్వేన నిత్యమసంగం కీర్తితం అసంగో హ్యయం పురుష ఇతి శ్రుతేః సవిషయస్య హి విషయే సంగః నిర్విషయత్వాచ్చిత్తమసంగమిత్యర్థః. ౭౨

శం—నను నిర్విషయత్వేన చేదసంగత్వం చిత్తస్య న నిస్సంగతా భవతి యస్మాచ్ఛాస్తా శాస్త్రం శిష్యశ్చేత్యేవమాదేర్విషయస్య విద్యమానత్వాత్ నైష దోషః కస్మాత్ యః పదార్థశ్శాస్త్రాదిర్విద్యతే స కల్పితసంవృత్యా కల్పితా చ యా పరమార్థప్రతిపత్త్య

ఆ—దితి) వృత్తానువాదపూర్వకం శ్లోకతాత్పర్యమాహ (వ్యవహారేతి) అక్షరాణి న వ్యాఖ్యేయాని వ్యాఖ్యాతత్వాదిత్యాహ (ఉక్తార్థమితి). ౭౧

ఆ—సంవేదనస్య కల్పితదృశ్యోపహితరూపేణ దృశ్యత్వాన్న(ద్రష్టుర్)దృష్ట)వ్యతిరేకేణ సత్త్వమితి స్వప్నదృష్టాంతేనోక్తం ఇదానీం తత్త్వతస్సంవేదనస్య విషయసంబంధాభావాదాత్మైవ సంవేదనమిత్యాహ (చిత్తేతి) అక్షరార్థం కథయతి (సర్వమిత్యాదినా) నిర్విషయత్వేనాసంగత్వే సిద్ధే శ్రుతిమపి సంవాదయతి (అసంగో హీతి) శ్రుతియుక్తిసిద్ధమసంగత్వం సాధయతి (సవిషయస్యేతి). ౭౨

ఆ—నిర్విషయత్వేన(చి)చేచ్చి)త్తస్యాసంగత్వం(సంగీతం)అసంగతం తదసంగత్వం శాస్త్రాదేర్విషయస్య సత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యోఽస్తీతి) నను పరమార్థతో వైశేషికాః షట్పదార్థాన్ ద్రవ్యాదిసమవాయాంతానాతిష్ఠంతే తథాచ చిత్తస్య కథమసంగత్వం తత్రాహ(పరేతి)వైశేషికపారిభాషికవ్యవహారానురోధేన పదార్థో యో ద్రవ్యాదిస్సమవాయాంతస్స్యాత్ న స పరమార్థతోఽస్తి కింతు సంవృత్యా ప్రతిభాతి తస్మాదవిరుద్ధమసంగత్వమిత్యర్థః. వ్యావర్త్యం చోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి) తత్ర యస్మాదితి సామాన్యేనోక్తం హేతుం విశేషతో వ్యనక్తి (శాస్త్రేతి) ఆదిశబ్దేన ప్రమాతా ప్రమాణం ప్రమేయమిత్యాది గృహ్యతే అసంగత్వాక్షేపం పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) తత్ర నిర్విషయత్వహేతుం ప్రశ్నపూర్వకం పూర్వార్ధయోజనయా సాధయతి

పరతంత్రాభిసంవృత్యా స్యాన్నాస్తి పరమార్థతః.
అజః కల్పితసంవృత్యా పరమార్థేన నాప్యజః,

శం—పాయత్వేన సంవృతిశ్చ సా తయాఽస్తి పరమార్థేన నాస్త్యసౌ న విద జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యత ఇత్యుక్తం యశ్చ పరతంత్రాభిసంవృత్యా పరశాస్త్రవ్యవహా స్యాత్ పదార్థః స పరమార్థతో నిరూప్యమాణో నాస్త్యేవ తేన యుక్తముక్తం అ గం తేన కీర్తితమితి.

శం—నను శాస్త్రాదీనాం సంవృతిత్వే అజ ఇతీయమపి కల్పనాసంవృతిస్స్యా సత్యం ఏవం శాస్త్రాదికల్పితసంవృత్త్యైవాజ ఇత్యుచ్యతే పరమార్థేన నాప్యజః య త్పరతంత్రాభినిష్పత్త్యా పరశాస్త్రసిద్ధమపేక్ష్య యోఽజ ఇత్యుక్తః స సంవృత్యా జాయ

ఆ—కస్మాదిత్యాదినా) పరమార్థతో ద్వైతస్యాసత్త్వే వాక్యోపక్రమమనుగుణమా యతి (జ్ఞాతఇతి) ద్వితీయార్ధం యోజయతి (యశ్చేతి) న హి ద్రవ్యస్య లక్షణం గుణ పంచకస్య చ తతో వ్యావర్తకప్రాతిస్వికలక్షణప్రతిపత్తిమంతరేణ ప్రకల్ప్యతే తథ తత్తల్లక్షణతస్తత్ప్రతిపత్తౌ తదితరప్రతిపత్తిః తత్ప్రతిపత్తౌ చ తల్లక్షణతస్తద్వ్యావృ ప్రతిపత్తిరితి పరస్పరాశ్రయాన్న కించిదపి వస్తు తస్సిధ్యేదిత్యర్థః. వస్తుతో నిర్విష స్యైవ సిద్ధత్వాదసంగత్వం చిత్తస్య ప్రాగుక్తం సంగతమేవేత్యుపసంహరతి (తేనేతి).

ఆ—శాస్త్రాదిభేదకల్పనాయాః సంవృతిసిద్ధత్వే తదధీనా ఆత్మన్యజత్వక నాపి సంవృతిసిద్ధైవ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాంగీకరోతి (అజఇతి) కల్పితమాత్మన్యజ మిత్యత్ర హేతుమాహ (పరతంత్రేతి) పరిణామవాదప్రసిద్ధజన్మనా భ్రాంత్యైవా. జాయతే జన్మనశ్చ విభ్రమత్వే తన్నిషేధస్యాజత్వస్యాపి తథాత్వం యుక్తమిత్య శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్క్యామాహ (నన్వితి) శాస్త్రాదిభేదస్య కల్పితత్వే తత్ప్రయు మాత్మన్యజత్వమపి కల్పితం స్యాదిత్యర్థః కిమజోఽయమాత్మేతి వ్యవహారస్య కల్పితత కింవా తదుపలక్షితస్య రూపస్యేతి వికల్ప్యాద్యమంగీకరోతి (సత్యమితి) అజో మిత్యభిధానస్య సంవృతిప్రయుక్తత్వాత్తద్వ్యవహారస్య కల్పితత్వమిష్టమిత్యర్థః. వ్యావస్థాయామజోఽయమిత్యభిధానాభావమభ్యుపేత్య వ్యావర్త్యం దర్శయతి (పరమ నేతి) ఆత్మన్యజత్వవ్యవహారస్య కల్పితత్వే ద్వితీయార్ధవ్యాఖ్యానేన హేతుమా (యస్మాదితి) పరేషాం పరిణామవాదినాం శాస్త్రే యా పరిణామప్రసిద్ధిః తామపే తన్నిషేధేన యోఽజ ఇత్యాత్మోక్తః స సంవృత్త్యైవ యతో జాయతే అతశ్చ ప్ర యోగినో జన్మనః సంవృతిసిద్ధత్వాత్తన్నిషేధరూపమజత్వమపి తాదృగేవేత్యర్థః. త్వాదివ్యవహారోపలక్షితస్వరూపస్యాకల్పితత్వం తస్య కల్పనాధిష్ఠానత్వాత్ న చ క

పరతంత్రాభినిష్పత్త్యా సంవృత్యా జాయతే తు సః. ౭౪
అభూతాభినివేశో౽స్తి ద్వయం తత్ర న విద్యతే,
ద్వయాభావం స బుద్ధ్వైవ నిర్నిమిత్తో న జాయతే. ౭౫
యదా న లభతే హేతూనుత్తమాధమమధ్యమాన్,

ఠ—అతో౽జాతీయమపి కల్పనా పరమార్థవిషయే నైవ క్రమత ఇత్యర్థః. ౭౪

శం—యస్మాదసద్విషయః తస్మాదసత్యభూతే ద్వైతే౽భినివేశో౽స్తి కేవలం భినివేశః ఆగ్రహమాత్రం ద్వయం తత్ర న విద్యతే మిథ్యాభినివేశమాత్రం చ జన్మనః ారణం యస్మాత్ తస్మాద్ద్వయాభావం బుద్ధ్వా నిర్నిమిత్తః నివృత్తమిథ్యాద్వయాభి వేశో యః స న జాయతే. ౭౫

శం—జాత్యాశ్రమవిహితా ఆశీర్వర్జితైరనుష్ఠీయమానాః ధర్మాః దేవత్వాది ప్రాప్తిహేతవ ఉత్తమాః కేవలాశ్చ ధర్మాః అధర్మవ్యామిశ్రా మనుష్యత్వాదిప్రాప్త్యర్థా మధ్యమాః తిర్యగాదిప్రాప్తినిమిత్తా అధర్మలక్షణాః ప్రవృత్తివిశేషాశ్చాధమాః తాను త్తమమధ్యమాధమానవిద్యాపరికల్పితాన్ యదా ఏకమేవాద్వితీయమాత్మతత్త్వం సర్వ కల్పనావర్జితం జానన్న లభతే న పశ్యతి యథా బాలైర్దృశ్యమానం గగనే మలం వివేకీ న పశ్యతి తద్వత్ తదా న జాయతే నోత్పద్యతే చిత్తం దేవాద్యాకారైరుత్త

ఆ—తస్య శాస్త్రాదేరకల్పితేన ప్రమితిహేతుత్వం ప్రతిబిమ్బాదౌ బిమ్బాదిప్రమితి హేతుత్వస్య సంప్రతిపన్నత్వాదితి ద్రష్టవ్యమ్. ౭౪

ఆ—నను జ్ఞానస్య కల్పితశాస్త్రాదిజన్యత్వే మిథ్యాత్వాన్నాపునరావృత్తిఫల సాధనత్వం తత్రాహ (అభూతేతి) యది ద్వితీయస్సంసారస్సత్యస్స్యాత్ తదా తన్ని వృత్త్యర్థే సాధనమపి వస్తుభూతమభిధీయేత మిథ్యాభినివేశనమాత్రస్యతు మిథ్యోపాయ జన్యేనాపి జ్ఞానేన వస్తునిష్ఠేన నివృత్తిస్సిధ్యతీతి శ్లోకార్థం కథయతి (యస్మాది త్యాదినా,) ౭౫

ఆ—నిర్నిమిత్తో న జాయత ఇత్యుక్తం తదేతత్ప్రపంచయతి(యదేతి) ఉత్త మాన్ హేతూన్ విభజతే(జాతీతి)ఆశీర్వర్జితైః ఫలతృష్ణారహితైరధికారిభిరితి యావత్. దేవత్వాదీత్యాదిశబ్దేనోత్కృష్టం జన్మ గృహ్యతే కేవల(త్వేన(త్వం) ధర్మాణాం ప్రాధా న్యం మనుష్యత్వాదీత్యాదిశబ్దేన మధ్యమయోనయో గృహ్యంతే. తిర్యగాదీత్యాదిశబ్దేనా ధమం జన్మ సంగృహ్యతే. వాక్యీయజ్ఞానాదజ్ఞాననివృత్తౌ తన్నివృత్త్యర్థం విశినష్టి (అవి ద్యేతి) అవిదుషాం ప్రతీయమానా హేతవో విదుషాం న ప్రతిభాంతీత్యేతద్దృష్టాంతేన

తదా న జాయతే చిత్తం హేత్వభావే ఫలం కుతః. ౭౬
అనిమిత్తస్య చిత్తస్య యానుత్పత్తిస్సమాఽద్వయా,
అజాతస్యైవ సర్వస్య చిత్తదృశ్యం హి తద్యతః. ౭౭

శం—మాధమమధ్యమఫలరూపేణ న హ్యసతి హేతౌ ఫలముత్పద్యతే బీజాద్యభావ ఇవ సస్యాదిః. ౭౬

శం—హేత్వభావే చిత్తం నోత్పద్యత ఇతి హ్యుక్తం సా పునరనుత్పత్తిశ్చిత్తస్య కీదృశీతి ఉచ్యతే పరమార్థదర్శనేన నిరస్తధర్మాధర్మాఖ్యోత్పత్తినిమిత్తస్య అనిమిత్తస్య చిత్తస్యేతి యా మోక్షాఖ్యాఽనుత్పత్తిః సా సర్వదా సర్వావస్థాసు సమా నిర్విశేషా అద్వయా చ పూర్వమప్యజాతస్యైవ అనుత్పన్నస్య చిత్తస్య సర్వస్య అద్వయస్యేత్యర్థః యస్మాత్ప్రాగపి విజ్ఞానాచ్చిత్తదృశ్యం తత్ ద్వయం జన్మ చ తస్మాదజాతస్య సర్వస్య సర్వదా చిత్తస్య సమాఽద్వయైవానుత్పత్తిః న పునః కదాచిద్భవతి కదాచిద్వా న భవతి సర్వదైకరూపైవేత్యర్థః. ౭౭

ఆ—స్ఫుటయతి (యథేతి) ఉక్తేఽర్థే హేతుత్వేన చతుర్థపాదం వ్యాచష్టే (న హీతి). ౭౬

ఆ—తదా న జాయతే చిత్తమితి కాలపరిచ్ఛేదప్రతీతేరాగంతుకత్వమాశఙ్క్య పరిహరతి (అనిమిత్తస్యేతి) చిత్తస్య హి నిమిత్తవర్జితస్య నిత్యసిద్ధస్య యా సర్వదాఽనుత్పత్తిః సా నిర్విశేషాఽద్వితీయా చేత్యత్ర హేతుమాహ (అజాతస్యేతి) సర్వస్య ద్వైతస్య చిత్తదృశ్యత్వేన మిథ్యాత్వాన్నిత్యసిద్ధస్య పరిపూర్ణస్య చిత్తాఖ్యస్య స్ఫురణస్య జన్మాయోగాత్తదనుత్పత్తిరుక్తలక్షణా యుక్తేత్యర్థః. ఉక్తమనూద్యాకాంక్షాపూర్వకం శ్లోకమవతార్య వ్యాకరోతి (హేత్వభావ ఇత్యాదినా) యథా రూప్యకల్పనాకాలేఽపి శుక్తేరరూప్యత్వం స్వాభావికం తథా జన్మకల్పనాకాలేఽపి సంవిదో నిర్విశేషాద్వితీయబ్రహ్మతా స్వాభావికీ జన్మభ్రమనివృత్త్యపేక్షయా తు తదా న జాయత ఇత్యుక్తమిత్యాహ (సర్వదేతి) న కేవలం మోక్షావస్థస్యైవ చైతన్యస్యాజత్వం కింతు ఘటాద్యుపరక్తస్యాపీత్యభిప్రేత్యాహ (సర్వావస్థాస్వితి) సర్వస్యైవ చిత్తప్రతిబింబస్య బింబకల్పబ్రహ్మరూపత్వాదితి హేతుమభిప్రేత్యాహ (అద్వయా చేతి) తృతీయపాదార్థం కథయతి (పూర్వమపీతి) తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) తస్మాత్ రజ్జుసర్పవత్ ద్వైతస్య జన్మనశ్చ దృశ్యత్వాద్వస్తుతోఽసత్త్వాదితి యావత్. ౭౭

బుద్ధ్వా నిమిత్తతాం సత్యాం హేతుం పృథగనాప్నువన్,
వీతశోకం తథా కామమభయం పదమశ్నుతే. ౭౮
అభూతాభినివేశాద్ధి సదృశే తత్ప్రవర్తతే,

శం—యథోక్తేన న్యాయేన జన్మనిమిత్తస్య ద్వ(యస్యా)యా)భావాదనిమిత్తతాం చ సత్యాం పరమార్థరూపాం బుద్ధ్వా హేతుం ధర్మాదికారణం దేవాదియోనిప్రాప్తయే పృథగనాప్నువన్ అనుపాదదానస్త్యక్తబాహ్యైషణస్సన్ కామశోకాదివర్జితమవిద్యాదిరహితమభయం పదమశ్నుతే పునర్న జాయతఇత్యర్థః. ౭౮

శం—యస్మాదభూతాభినివేశాత్ అసతి ద్వయే ద్వయాస్తిత్వనిశ్చయోఽభూతాభినివేశః తస్మాదవిద్యావ్యామోహరూపాద్ధి సదృశే తదనురూపే తత్ చిత్తం ప్రవర్తతే తస్య ద్వయస్య వస్తునోఽభావం యదా బుద్ధవాన్ తదా తస్మాన్నిస్సంగం నిర

ఆ—ద్వయాభావం స బుద్ధ్వైవ నిర్నిమిత్తో న జాయతఇత్యుక్తం తదిదానీం ప్రపంచయతి (బుద్ధ్వేతి) ద్వైతాభావోపలక్షితాం సత్తామనాద్యనంతాం పరమార్థభూతాం ప్రతిపద్య దేవాదియోనిప్రాప్తౌ ధర్మాదిహేతుమసాంకర్యేణాననుతిష్ఠన్ యదా విద్వానవతిష్ఠతే తదా సర్వసంసారకారణరహితం పదమశ్నువానో న పునశ్శరీరం గృహ్ణాతీత్యర్థః. శ్లోకం వ్యాచష్టే(యథోక్తేనేతి)దృశ్యత్వాదినా హేతునా ద్వైతస్య రజ్జుసర్పాదివదేవ కల్పితత్వం యథోక్తన్యాయః తేన చైతన్యస్య జన్మని యద్ద్వయం నిమిత్తం తస్యాఽభావతాం అభావోపలక్షితాం సత్తాం నిమిత్తాభావాదేవానాద్యనంతాం తస్మాదేవ సత్యాం బుద్ధ్వేతి యోజనా. (పృథగితి) దేవతాదిప్రకృష్టజన్మప్రాప్తయే ధర్మం మనుష్యత్వాదిప్రాప్తయే ధర్మాధర్మౌ తిర్యగాద్యధమయోనిప్రాప్తయే చాధర్మమసాంకర్యేణాననుతిష్ఠన్నితి యావత్. ప్రకృతస్య జ్ఞానవతో ధర్మాద్యనుష్ఠానాయోగే హేతుం సూచయతి(త్యక్తేతి) కార్యభూతసర్వానర్థరాహిత్యముక్త్వా పునరభయమిత్యస్యార్థమాహ (అవిద్యేతి). ౭౮

ఆ— యథోక్తపదప్రాప్తిస్సదాఽస్తీత్యాశంక్యాహ (అభూతేతి) వ్యభిచారిత్వాదిహేతుభిరద్వయాత్మదర్శనేన వా సాధ్యసాధనాత్మనో ద్వైతస్య వస్తునోఽభావం యదా పుమాన్ బుద్ధవాన్ తదా వస్త్వభావం పురుషో బుద్ధ్వైవ నిస్సంగం చిత్తం యథా పునర్న ప్రవర్తతే తథా తన్నివృత్తిమనువృత్తో భవతీత్యర్థః. అక్షరాణి విభజతే (యస్మాదిత్యాదినా)యస్మాదభూతాభినివేశాత్తదనురూపే చిత్తం ప్రవర్తతే తస్మాన్నిస్సంగం నివర్తతే ఇతి సంబంధః అభూతాభినివేశమేవ విశదయతి(అసతీతి) అభినివేశ

వస్తుస్వభావం స బుద్ధ్వైవ నిస్సంగం వినివర్తతే. ౭౯

నివృత్తస్యాప్రవృత్తస్య నిశ్చలా హి తదా స్థితిః,
విషయస్సహి బుద్ధానాం తత్సామ్యమజమద్వయం ౮౦

అజమనిద్రమస్వప్నం ప్రభాతం భవతి స్వయమ్,
సకృద్విభాతో హ్యేవైష ధర్మో ధాతుస్వభావతః. ౮౧

శం—పేక్షం సద్వినివర్తతేఽభూతాభినివేశవిషయాత్. ౭౯

శం—నివృత్తస్య ద్వైతవిషయాద్విషయాంతరే చాప్రవృత్తస్యాభావదర్శనే: చిత్తస్య నిశ్చలా చలనవర్జితా బ్రహ్మస్వరూపైవ తదా స్థితిః యైషా బ్రహ్మస్వరూప స్థితిశ్చిత్తస్యాద్వయవిజ్ఞానైకరసఘనలక్షణా(చ సా)సహి) యస్మాద్విషయః గోచరః ప మార్థదర్శినాం బుద్ధానాం తస్మాత్తత్సామ్యం పరం నిర్విశేషమజమద్వయం చ. ౮౦

శం—పునరపి కీదృశశ్చాసౌ బుద్ధానాం విషయ ఇతి ఆహ స్వయమేవ తత్ప భాతం భవతి నాదిత్యాద్యపేక్షం స్వయం జ్యోతిస్స్వభావమిత్యర్థః. సకృద్విభాత సదైవ విభాతఇత్యేతత్ ఏషః ఏవం లక్షణ ఆత్మాఖ్యో ధర్మో ధాతుస్వభావతః వస స్వభావత ఇత్యర్థః. ౮౧

ఆ—స్యావిద్యావ్యామోహరూపత్వమన్వయవ్యతిరేకసిద్ధమితి వక్తుం హీత్యుక్తం తదన రూప ఇత్యత్ర తచ్ఛబ్దేనాభినివేశో గృహ్యతే (తస్యేతి) అభినివేశవిషయస్యేత్యర్థః. ౭౯

ఆ—అభయం పదమశ్నుతఇత్యత్ర హేతుమాహ (నివృత్తస్యేతి) విద్వదనుః వైకగమ్యత్వాదశేషకల్పనాతీతత్వాచ్చ సిద్ధం మోక్షస్యాభయాదిరూపత్వమిత్యాప (విషయఇతి) అక్షరార్థం కథయతి (నివృత్తస్యేత్యాదినా). ౮౦

ఆ—యో మోక్షో విదుషాం విషయో దర్శితః తమేవ పునర్విశినష్టి (అజమితి స్వయం ప్రభాతత్వే హేతుమాహ (సకృదితి)కల్పితస్య సర్వస్య ధారణాద్ధర్మః నాసే కథమపి పరతంత్రో భవితుమర్హతి అనవస్థానాత్ అతస్స్వయం జ్యోతిరిత్యాహ (ధర ఇతి) కించ ధీయతే నిధీయతే సర్వం నిక్షిప్యతే సుషుప్త్యాదావస్మిన్నితి ధాతురాత్మే చ్యతే తథాచ సర్వస్య జ్ఞానసాధనస్యోపసంహారేపి సుషుప్త్యాదౌ సాక్షితయా ఆత్మః స్సిద్ధేః స్వయం జ్యోతిష్ట్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (ధాతురితి) కించ ఆత్మత్వాదేవాత్మన స్వయం జ్యోతిష్ట్వం అన్యథా ఘటవదనాత్మత్వప్రసంగాదిత్యాహ (స్వభావత ఇతి ఆకాంక్షాపూర్వకం శ్లోకమవతార్య తదక్షరాణి యోజయతి (పునరపీత్యాదినా)ధాత స్వభావతఇత్యేక(ంప)ప)దం గృహీత్వా వ్యాచష్టే (వస్త్వితి) వివక్షితార్థస్తు పూర్వస న్నాతిరిచ్యతే. ౮౧

సుఖమావ్రియతే నిత్యం దుఃఖం వివ్రియతే సదా,
యస్య కస్యచ ధర్మస్య గ్రహేణ భగవానసౌ. ౮౨
అస్తి నాస్త్యస్తి నాస్తీతి నాస్తి నాస్తీతి వా పునః,

శం—ఏవముచ్యమానమపి పరమార్థతత్త్వం కస్మాల్లౌకికైర్న గృహ్యత ఇతి ఉచ్యతే. యస్మాత్ యస్య కస్యచిద్ద్వయవస్తునో ధర్మస్య గ్రహేణ గ్రహణావేశేన మిథ్యాభినివిష్టతయా సుఖమావ్రియతే అనాయాసేనాచ్ఛాద్యత ఇత్యర్థః. ద్వయోపలబ్ధినిమిత్తం హి తత్రావరణం న యత్నాన్తరమపేక్షతే దుఃఖం చ వివ్రియతే ప్రకటీక్రియతే పరమార్థజ్ఞానస్య దుర్లభత్వాత్ భగవానసౌ ఆత్మాఽద్వయో దేవ ఇత్యర్థః. అతో వేదాన్తైరాచార్యైశ్చ బహుశ ఉచ్యమానోపి నైవ జ్ఞాతుం శక్య ఇత్యర్థః. 'ఆశ్చర్యో వక్తా కుశలోఽస్య లబ్ధే'తి శ్రుతేః. ౮౨

శం—అస్తినాస్తీత్యాదిసూక్ష్మవిషయా అపి పండితానాం గ్రహాః భగవతః పరమాత్మన ఆవరణా ఏవ కిముత మూఢజనానాం బుద్ధిలక్షణా ఇత్యేవమర్థం ప్రదర్శయ

ఆ—ఆత్మా చేదుక్తలక్షణో వివక్షితః తర్హి కిమిత్యసౌ శ్రుత్యాఽఽచార్యోపదిష్టస్తథైవ సర్వైర్న గృహ్యతే తత్రాహ (సుఖమితి) మిథ్యాభినివేశాదాత్మతత్త్వస్వరూపసుఖం సదైవాచ్ఛాద్యతే తస్మాదేవ వస్తుతోఽసదపి సుఖం సర్వదా ప్రకటీక్రియతే తేనాసౌ భగవాన్ ఆత్మా శ్రుత్యాచార్యోపదిష్టోపి న విస్పష్టో భవతీత్యర్థః శ్లోకవ్యావర్త్యాం శఙ్కాం దర్శయతి (ఏవమితి) స్వయంజ్యోతిష్ట్వాదిప్రాగుపదిష్టప్రకారేణేతి యావత్. తత్ర శ్లోకమవతార్య వ్యాకరోతి(ఉచ్యత ఇత్యాదినా) ద్వైతే గృహ్యమాణేపి కథమాత్మస్వరూపస్య సుఖరూపస్యానాయాసేనాచ్ఛాద్యమానత్వం తత్రాహ(ద్వయేతి) ఇతశ్చాత్మతత్త్వం యథావన్న ప్రతిభాతీత్యాహ—దుఃఖం చేతి యథావదాత్మప్ర(త్యయా)(థా)భావే హేతుమాహ (పరమార్థేతి) దేవః యాథాతథ్యేన న భాతీతి శేషః. సుఖస్య విద్యమానస్య ఆవరణమవిద్యమానస్య దుఃఖస్య వివరణమితి స్థితే ఫలితమాహ (అతఇతి) శ్రుత్యాచార్యోపదేశస్య తాత్పర్యశూన్యత్వం వారయతి (బహుశ ఇతి) ఆత్మని ప్రవచనస్య పరిజ్ఞానస్య చ దుర్లభత్వే ప్రమాణమాహ (ఆశ్చర్య ఇతి). ౮౨

ఆ—పరీక్షకాభినివేశానామప్యాత్మావరణత్వే సతి లౌకికపురుషాభినివేశానాం తదావరణత్వం కిము వక్తవ్యమితి సాధయతి (అస్తీత్యాదినా) శ్లోకతాత్పర్యమాహ (అస్తీతి) ప్రమాతా దేహాదివ్యతిరిక్తోఽస్తీత్యాద్యో వైశేషికాదిపక్షః దేహాదివ్యతిరిక్తోపి నాసౌ బుద్ధేర్వ్యతిరిచ్యతే క్షణికస్య విజ్ఞానస్యైవాత్మత్వాదితి ద్వితీయో విజ్ఞానవాది

చలస్థిరోభయాభావై రావృణోత్యేవ బాలిశః. ౮
కోట్యశ్చతస్ర ఏతాస్తు గ్రహైర్యాసాం సదా వృతః,

శం—న్నాహ (అస్తీతి)అస్త్యాత్మేతి వాదీ కశ్చిత్ప్రతిపద్యతే నాస్తీత్యపరో వైనాశిః అస్తినాస్తీత్యపరోఽర్ధవైనాశికస్సదసద్వాదీ దిగ్వాసాః నాస్తి నాస్తీత్యత్యంతశూన్యవా తత్రాస్తి భావశ్చలః ఘటాద్యనిత్యవిలక్షణత్వాత్ నాస్తి భావః స్థిరః సదాఽవిశే త్వాత్ ఉభయం చలస్థిరవిషయత్వాత్ సదసద్భావః అభావోఽత్యంతాభావః ప్రకా చతుష్టయస్యాపి తైరేతైశ్చలస్థిరోభయాభావైః సదసదాదివాదీ సర్వోఽపి భగవంతవ వృణోత్యేవ బాలిశః అవివేకీ యద్యపి పండితో బాలిశ ఏవ పరమార్థతత్త్వానవబోధా కిము స్వభావమూఢో జన ఇత్యభిప్రాయః.

శం—కీదృక్ పునః పరమార్థతత్త్వం యదవబోధాదబాలిశః పండితో భవతీ ఆహ కోట్యః ప్రావాదుకశాస్త్రనిర్ణయాంతా ఏతా ఉక్తా అస్తినాస్తీత్యాద్యాశ్చతస్ర యాసాం కోటీనాం గ్రహైః గ్రహణైః ఉపలబ్ధినిశ్చయైః సదా సర్వదా ఆవృ ఆచ్ఛాదితస్తేషామేవ ప్రావాదుకానాం యః స భగవాన్ ఆభిః అస్తి నాస్తీత్యాదికో

ఆ—పక్షః తృతీయో దిగంబరపక్షః చతుర్థే తు శూన్యవాదిపక్షే శూన్యస్యాత్యన్తిక ద్యోతనార్థా వీప్సా ద్వితీయార్థం విభజతే (తత్రేత్యాదినా) అనిత్యేభ్యో ఘటాదిభ్ సుఖాద్యాకారపరిణామితయా వైలక్షణ్యాదస్తిభావో యోఽయం ప్రమాతోక్తః సచ సవిశేషస్సన్ పరిణామీత్యర్థః. దేహాద్యతిరిక్తోఽపి ప్రమాతా బుద్ధ్యతిరిక్తో నాస్తీతి ద నాస్తి భావః సస్థిరః నిర్విశేషత్వాత్త(ద్భా(దభా)వస్యేత్యాహ(నాస్తి భావఇతి)(ప్రక చతుష్టయస్య) అస్తిత్వస్య నాస్తిత్వస్యాస్తినాస్తిత్వస్యనాస్తి నాస్తిత్వస్య చేతి యాప బాలిశత్వే సిద్ధే ఫలితం న్యాయముపసంహరతి (కిమ్వితి).

ఆ—ఆత్మనో యదావరణముక్తం తదుపసంహరతి (కోట్యఇతి) యాసా కోటీనాం పరీక్షకపరికల్పితనిర్ణయనిరూపణీయానాం గ్రహైః అభినివేశవిశేషైరా సదా సమావృతః తాః ఖల్వేతాశ్చతస్రః కోట్యస్సన్తి తథాచాత్మనో న యథావదా ప్రథనమిత్యర్థః. యది సదా ఆత్మా సమావృతః న తర్హి తస్య జ్ఞానం జ్ఞానే వా న నైరాకాంక్ష్యం జ్ఞాతవ్యాంతరపరిశేషాదిత్యాశఙ్క్యాహ (భగవానితి) ఆత్మా వస్తుతోఽస్తీత్యాదికల్పనారహితో యేనోపనిషత్ప్రవణేన ప్రతిపన్నః స సర్వజ్ఞో జ్ఞ వ్యాంతరమపశ్యన్ పరమార్థపండితో నిరాకాంక్షో భవతీత్యర్థః. శ్లోకనిరస్యామాకాంక్ష దర్శయతి (కీదృగితి) కిమితి పరమార్థతత్త్వం జిజ్ఞాస్యతే తజ్జ్ఞానాత్ పాండిత్యసిద్ధ మిత్యాహ (యదవబోధాదితి) తత్ర శ్లోకమవతార్య వ్యాకరోతి (ఆహేత్యాది

భగవానాభిరస్పృష్టో యేన దృష్టస్స సర్వదృక్. ౮౪

ప్రాప్య సర్వజ్ఞతాం కృత్స్నం బ్రాహ్మణ్యం పదమద్వయమ్,
అనాపన్నాదిమధ్యాన్తం కిమతఃపరమీహతే. ౮౫

విప్రాణాం వినయో హ్యేష శమః ప్రాకృత ఉచ్యతే,

శం—భిశ్చతసృభిర(ప్య)స్పృష్టః అస్త్యాదివికల్పనావర్జిత ఇత్యేతత్ యేన మునినా దృష్టః జ్ఞాతో వేదాంతేష్వౌపనిషదః పురుషః స సర్వదృక్ సర్వజ్ఞః పరమార్థపండిత ఇత్యర్థః. ౮౪

శం—ప్రాప్యైతాం యథోక్తాం కృత్స్నం సమస్తాం సర్వజ్ఞతాం బ్రాహ్మణ్యం పదం సబ్రాహ్మణః ఏష నిత్యో మహిమా బ్రాహ్మణస్యేతి శ్రుతేః (అనాపన్నాదిమధ్యాంతం) ఆదిమధ్యాంతాః ఉత్పత్తిస్థితిలయాః అనాపన్నాః అప్రాప్తాః యస్యాద్వయపదస్య న విద్యన్తే తదనాపన్నాది మధ్యాంతం బ్రాహ్మణ్యం పదం తదేవం ప్రాప్య లబ్ధ్వా కిమతః పరమస్మాదాత్మలాభాదూర్ధ్వమీహతే చేష్టతే నిష్ప్రయోజనమిత్యర్థః. 'నైవ తస్య కృతే నార్థః' ఇత్యాదిగీతాస్మృతేః. ౮౫

శం—విప్రాణాం బ్రాహ్మణానాం వినయః వినీతత్వం స్వాభావికం యదేతదాత్మస్వరూపేణావస్థానం ఏష వినయః శమో హ్యేష ఏవ ప్రాకృతః స్వాభావికః అకృతక

ఆ—తేషామేవ ప్రావాదుకానాముపలబ్ధినిశ్చయైరితి సంబంధః యో భగవానుక్తవిశేషణః స యేనేతి యోజనా. ౮౪

ఆ— జ్ఞానవతోఽపి యావజ్జీవాదిశ్రుతివశాదగ్నిహోత్రాది కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాప్యేతి) యథోక్తాం చతుష్కోటివినిర్ముక్తామితి యావత్. సమస్తత్వం జ్ఞాతవ్యశేషశూన్యత్వం పరిపూర్ణజ్ఞప్తిరూపత్వం తత్ర బ్రాహ్మణ్యపదప్రయోగే ప్రమాణమాహ (స బ్రాహ్మణ ఇతి) సః విద్వానపరోక్షీకృతబ్రహ్మతత్త్వస్సన్ ఫలావస్థో ముఖ్యో బ్రాహ్మణో భవతీత్యర్థః. బ్రాహ్మణస్య బ్రహ్మవిదో విద్యాఫలావస్థస్యైవ స్వభావో మహిమేత్యుక్తో నిర్వికారో వృద్ధిహ్రాసాభావాదేకరూపో భవతీతి వాక్యాంతరస్యార్థః తదేవ పదం విశినష్టి (అనాపన్నాదిమధ్యాన్తమితి) తద్వ్యాకరోతి (ఆదీతి) అన్వయం దర్శయన్నవశిష్టం వ్యాచష్టే (తదేవ ప్రాప్యేతి) జ్ఞానవాన్ ఫలావస్థస్సన్ కృతకృత్యః న తస్య కించిదస్తి కర్తవ్య మిత్యస్మిన్నర్థే భగవద్వాక్యం ప్రమాణయతి(నైవతస్యేతి). ౮౫

ఆ—యావజ్జీవాదిశ్రుతేరవిద్వద్విషయత్వాద్విదుషో నాగ్నిహోత్రాదికర్తవ్యమిత్యుక్తం ఇదానీం తస్యాపి నియోగతోఽస్తి కర్తవ్యత్వమిత్యాశంక్యాహ (విప్రాణామితి)

దమః ప్రకృతిదాంతత్వా దేవం విద్వాంచ్ఛమం వ్రజేత్. ౮౬
సవస్తుసోపలంభం చ ద్వయం లౌకికమిష్యతే,

శం—ఉచ్యతే దమోప్యేష ఏవ ప్రకృతిదాంతత్వాత్ స్వభావతఏవ చోపశాంత రూపత్వాద్బ్రహ్మణః ఏవం యథోక్తం స్వభావోపశాంతం బ్రహ్మ విద్వాంచ్ఛమం ఉపశాంతిం స్వాభావికీం బ్రహ్మస్వరూపం వ్రజేత్ బ్రహ్మస్వరూపేణావతిష్ఠతఇత్యర్థః. ౮౬

శం—ఏవమన్యోన్యవిరుద్ధత్వాత్సంసారకారణాని రాగద్వేషదోషాస్పదాని ప్రావాదుకానాం దర్శనాని అతో మిథ్యాదర్శనాని తానీతి తద్యుక్తిభిరేవ దర్శయిత్వా చతుష్కోటివర్జితత్వాద్రాగాదిదోషానాస్పదం స్వభావశాంతమద్వైతదర్శనమేవ సమ్యగ్దర్శనమిత్యుపసంహృతం అథేదానీం స్వప్రక్రియాప్రదర్శనార్థ ఆరంభః సవస్తుసంవృ(తే(త్రి)స్సు)తావస్తునాసహావర్తతఇతి సవస్తు తథాచోపలబ్ధిః ఉపలంభః తేన సహ వర్తత ఇతి సోపలంభం సోపలంభం చ శాస్త్రాదిసర్వవ్యవహారాస్పదం గ్రాహ్యగ్రాహకలక్షణం ద్వయం లౌకికం లోకాదనపేతం లౌకికం జాగరితమిత్యేతత్ ఏవంలక్షణం జాగరితమిష్యతే వేదాంతేషు అవస్తుసంవృతేరప్యభావాత్ సోపలంభంవస్తు (తదు)పదు)పలంభనముపలమ్భోఽసత్యపి వస్తుని తేన సహ వర్తతఇతి సోపలంభం చ శుద్ధం కేవలం ప్రః

ఆ—బ్రహ్మవిదాం బ్రాహ్మణానామేష వినయః స్వభావజః న నియోగాధీనాం కర్తవ్యతామధికరోతి శమోపి స్వాభావికః న నియోగేన క్రియతే దమోపి స్వభావసిద్ధత్వాన్న నియోగమపేక్షతే ఏవం కూటస్థమాత్మతత్త్వం విద్వాన్ పుమానశేషవిక్రియాశూన్యం బ్రహ్మస్వరూపేణ తిష్ఠతీత్యర్థః. అక్షరార్థం కథయతి (విప్రాణామిత్యాదినా) తమేః స్వాభావికం వినయం వివృణోతి (యదేతదితి) ఏష ఏవేత్యాత్మస్వభావో గృహ్యతే.౮౬

ఆ—పరమతనిరాకరణముఖేనాత్మతత్త్వమవధారితం అధునా స్వప్రక్రియయా అవస్థాత్రయోపన్యాసముఖేనాపి తదవధారయితుమవస్థాద్వయముపన్యస్యతి (సవస్త్వితి వృత్తానువాదపూర్వకం ప్రకరణశేషస్య తాత్పర్యం దర్శయతి(ఏవమితి)శిష్య(స్యా)సాధ్యారోపదృష్టిమాశ్రిత్య జాగ్రదాదిపదార్థపరిశుద్ధిపూర్వకో బోధప్రకారః స్వప్రక్రియా తయా తస్యైవాత్మతత్త్వస్య ప్రదర్శనపరో గ్రంథశేష ఇత్యర్థః తత్ర జాగరితముదాహరతి (సవస్త్వితి) యద్ధి ప్రాతిభాసికం వ్యావహారికం చ స్థూలమర్థజాతమాదిత్యాదిదేవతానుగృహీతైరింద్రియైరుపలభ్యతే తజ్జాగరితమిత్యర్థః. ద్వయమిత్యస్యార్థమాహ (శాస్త్రాదీతి) తత్ర శ్లోకే లోకప్రసిద్ధమిత్యేతదుచ్యతే లౌకికమితి తద్వ్యాచష్టే (లోకాదితి) న కేవలం జాగరితమిదం లోకే ప్రసిద్ధం కింతు వేదాంతేష్వపి పరంపరయా జ్ఞానోపాయత్వేన ప్రసిద్ధమిత్యాహ (ఏవంలక్షణమితి) స్వప్నోపన్యాసప

అవస్తుసోపలమ్భం చ శుద్ధం లౌకికమిష్యతే. ౮౭
అవస్త్వనుపలమ్భం చ లోకోత్తరమితి స్మృతమ్,

శం—(భ)వి)క్తం జాగరితాత్ స్థూలాత్ లౌకికం సర్వప్రాణిసాధారణత్వాత్ ఇష్యతే స్వప్న ఇత్యర్థః. ౮౭

శం—అవస్త్వనుపలంభం చ గ్రాహ్యగ్రహణవర్జితమిత్యేతత్ లోకోత్తరం అతఏవ లోకాతీతం గ్రాహ్యగ్రహణవిషయో హి లోకః తదభావాత్ సర్వప్రవృత్తిబీజం సుషుప్తమిత్యేతదేవం స్మృతం సోపాయం పరమార్థతత్త్వం లౌకికం శుద్ధం లౌకికం లోకోత్తరం క్రమేణ యేన జ్ఞానేన జ్ఞాయతే తజ్జ్ఞానం జ్ఞేయం ఏతాన్యేవ త్రీణి ఏతద్వ్యతిరేకేణ జ్ఞేయానుపపత్తేః సర్వప్రావాదుకకల్పితవస్తునోऽత్రైవాన్తర్భావాత్ విజ్ఞేయం.

ఆ—ముత్తరార్ధం యోజయతి (అవస్త్వితి) బాహ్యేన్ద్రియప్రయుక్తో వ్యవహారస్సంవృతిశబ్దార్థః సోऽపి స్థూలార్థవన్స్వప్నే(సం)భవతి తథాచ బాహ్యేషు కరణేషూపసంహృతేషు జాగరితవాసనానుసారేణ మనసస్తత్తదర్థాభాసాకారావభాసనం స్వప్నశబ్దితమిత్యర్థః. శుద్ధమిత్యస్య కేవలమితి పర్యాయం గృహీత్వా వివక్షితమర్థమాహ (ప్రవి(భ)వి)క్తమితి) తస్యాపి లోకప్రసిద్ధత్వం లౌకికమిత్యనేనోక్తం తద్వివృణోతి (సర్వప్రాణీతి.) ౮౭

ఆ—సంప్రతి సుషుప్తం దర్శయతి (అవస్త్వితి) స్థూలం సూక్ష్మం చ వస్తు విషయభూతం యత్ర న విద్యతే తత్తథా ఇన్ద్రియార్థసంప్రయోగజన్యో వా స్థూలార్థావగాహీ వాసనాత్మకో వా యత్రోపలమ్భో న సంభవతి తదశేష (విశేష) విజ్ఞానశూన్యం సుషుప్తమితి విశినష్టి(అనుపలంభం చేతి)(నన్వి)తది)దం కారణాత్మనా బుద్ధేరవస్థానం న చ కారణం లోకే ప్రసిద్ధం కార్యస్యైవావస్థాద్వయాత్మకస్య తథాత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (లోకోత్తరమితి) తస్య సాక్షిప్రసిద్ధత్వం వివక్షిత్వాహ(స్మృతమితి) జ్ఞానజ్ఞేయాత్మకమేవావస్థాత్రయం తురీయం చ పరమార్థతత్త్వం విద్వదనుభవసమధిగమ్యమిత్యాహ (జ్ఞానమితి) శ్లోకగతం పదద్వయమనూద్య వివక్షితమర్థం కథయతి (అవస్త్వితి) గ్రాహ్యగ్రహణవిభాగవర్జితత్వాదేవ కుతో లోకాతీతత్వమిత్యాశంక్యాహ (గ్రాహ్యేతి) సుషుప్తం చేదం లౌకికం కథం తదవగమ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వప్రవృత్తీతి) అవస్థాద్వయబీజం సుషుప్తమత్యేతత్ప్రసిద్ధం శాస్త్రవిదామిత్యాహ (ఏవమితి) అవస్థాత్రయమేవముక్త్వా జ్ఞానపదార్థం కథయతి (సోపాయమితి) జ్ఞానమత్ర మనోవృత్తిరూపం వివక్షితం అవస్థాత్రయాతిరిక్తమపి పరీక్షకపరికల్పితం విజ్ఞేయం సంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) సర్వైరేవ ప్రావాదుకైః శుష్క-

జ్ఞానం జ్ఞేయం చ విజ్ఞేయం సదా బుద్ధైః ప్రకీర్తితమ్ ౮౮
జ్ఞానే చ త్రివిధే జ్ఞేయే క్రమేణ విదితే స్వయమ్,
సర్వజ్ఞతా హి సర్వత్ర భవతీహ మహాధియః. ౮౯

శం—పరమార్థసత్యం తుర్యాఖ్యమద్వయమజమాత్మతత్త్వమిత్యర్థః సదా సర్వదైతల్లౌకికాదివిజ్ఞేయాంతం బుద్ధైః పరమార్థదర్శిభిర్బ్రహ్మవిద్భిః ప్రకీర్తితమ్. ౮౮

శం—జ్ఞానే చ లౌకికాదివిషయే జ్ఞేయే చ లౌకికాదౌ త్రివిధే చ పూర్వం లౌకికం స్థూలం తదభావేన పశ్చాచ్ఛుద్ధం లౌకికం తదభావేన లోకోత్తరమిత్యేవం క్రమేణ స్థానత్రయాభావేన పరమార్థసత్యే తుర్యేఽద్వయేఽజేఽభయే విదితే స్వయమేవ ఆత్మస్వరూపమేవ సర్వజ్ఞతా సర్వశ్చాసౌ జ్ఞశ్చ సర్వజ్ఞః తద్భావస్సర్వజ్ఞతా ఇహ అస్మిల్లోకే భవతి మహాధియః మహాబుద్ధేః సర్వలోకాతిశయవస్తువిషయబుద్ధిత్వాదేవంవిధస్సర్వత్ర సర్వదా భవతి సకృద్విదితే స్వరూపే వ్యభిచారాభావాదిత్యర్థః న హి పరమార్థవిదో జ్ఞానోద్భవాభిభవౌ స్తః యథాఽన్యేషాం ప్రావాదుకానామ్. ౮౯

ఆ—తర్కజల్పనశీలైః పరికల్పితస్య కార్యకారణాదిరూపవస్తునోఽవస్థాత్రయే నియమే నాంతర్భావాజ్జ్ఞేయాంతరం నాస్తీత్యర్థః. జ్ఞేయమేవ విశేషేణ విజ్ఞేయముచ్యతే తేన తదపి నావస్థాత్రయాతిరిక్తమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞేయమితి) ఉపాయోపేయభూతే యథోక్తేఽర్థే విదుషామభిమతిమాదర్శయతి (సదేతి.) ౮౮

ఆ—ఆత్మని విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి శ్రుత్యా యత్పరిజ్ఞాతం తదుక్తవస్తుజ్ఞానే ఫలతీతి కథయతి (జ్ఞానే చేతి) జ్ఞానజ్ఞేయవేదనే వివక్షితం క్రమమనుక్రామతి (పూర్వమిత్యాదినా) యత్పునరవస్థాత్రయాతీతం తురీయం తత్పరిజ్ఞానే వివక్షితం క్రమం దర్శయతి (స్థానేతి) తుర్యే విదితే సతీతి సంబంధః తస్య స్థానత్రయాత్మకద్వైతాభావోపలక్షితత్వమాహ (అద్వయఇతి) జన్మాదిసర్వవిక్రియారహితత్వేన కౌటస్థ్యం కథయతి (అజఇతి) కార్యసంబంధస్తత్ర నాస్తీతి వక్తుం కారణభూతావిద్యాసంబంధాభావమభిదధాతి (అభయఇతి) యథోక్తతత్త్వజ్ఞానస్య పరిపూర్ణబ్రహ్మరూపేణావస్థానం ఫలమాహ (స్వయమేవేతి) జ్ఞానవతో యథోక్తం ఫలమర్చిరాదిమార్గాయత్తమితి శఙ్కాం వారయతి (ఇహేతి) ఉక్తజ్ఞానవతో మహాబుద్ధిత్వే హేతుమాహ (సర్వలోకేతి) జ్ఞానవతో యథోక్తం జ్ఞానం కదాచిద్భవేదపి కాలాంతరేఽభిభూతమసత్కల్పం భవిష్యతీత్యాశంక్యాహ (ఏవంవిధఇతి) శ్రుత్యాచార్యప్రసాదాద్విదితే స్వరూపే స్వరూపస్ఫురణస్య వ్యభిచారాభావాత్పరిపూర్ణజ్ఞప్తిరూపతా విదుషో భవతీత్యుక్తం స్ఫుటయతి (నహీతి.) ౮౯

హేయజ్ఞేయాప్యపాక్యాని విజ్ఞేయాన్యగ్రయాణతః,
తేషామన్యత్ర విజ్ఞేయాదుపలమ్భస్త్రిషు స్మృతః. ౯౦
ప్రకృత్యాకాశవజ్జ్ఞేయాస్సర్వే ధర్మా అనాదయః,

శం—లౌకికాదీనాం క్రమేణ జ్ఞేయత్వేన నిర్దేశాదస్తిత్వాశంకా పరమార్థతో మాభూదిత్యాహ హేయాని చ లౌకికాదీని త్రీణి జాగరితస్వప్నసుషుప్తాన్యాత్మన్యసత్త్వేన రజ్జ్వాం సర్పవద్ధాతవ్యానీత్యర్థః. జ్ఞేయమిహ చతుష్కోటివర్జితం పరమార్థతత్త్వం ఆప్యాని ఆప్తవ్యాని త్యక్తబాహ్యైషణాత్రయేణ భిక్షుణా పాండిత్యబాల్యమౌనాఖ్యాని సాధనాని పాక్యాని రాగద్వేషమోహాదయో దోషాః కషాయాఖ్యాని పక్తవ్యాని సర్వాణ్యేతాని హేయజ్ఞేయాప్యపాక్యాని విజ్ఞేయాని భిక్షుణా ఉపాయత్వేనేత్యర్థః. అగ్రయాణతః ప్రథమతః తేషాం హేయాదీనాం అన్యత్ర విజ్ఞేయాత్ పరమార్థసత్యం విజ్ఞేయం బ్రహ్మైకం వర్జయిత్వా ఉపలమ్భనముపలమ్భః అవిద్యాకల్పనామాత్రం హేయాప్యపాక్యేషు త్రిష్వపి స్మృతో బ్రహ్మవిద్భిః న పరమార్థసత్యతా త్రయాణామిత్యర్థః. ౯౦

శం—పరమార్థతస్తు ప్రకృత్యా స్వభావత ఆకాశవత్ ఆకాశతుల్యాః సూక్ష్మనిరంజన సర్వగతత్వైస్సర్వే ధర్మాః ఆత్మనో జ్ఞేయా ముముక్షుభిరనాదయః నిత్యాః బహువచనకృతభేదాశంకాం నిరాకుర్వన్నాహ క్వచన కించన కించిత్ అణుమాత్ర

ఆ—అవస్థాత్రయస్య జ్ఞేయత్వనిర్దేశాత్పరమార్థతోఽస్తిత్వమాశంక్య పరిహరతి (హేయేతి) శంకోత్తరత్వేన శ్లోకమవతార్య హేయశబ్దార్థం వ్యాచష్టే (లౌకికాదీనామితి) తాన్యేవ త్రీణి విభజతే (జాగరితేతి) పాండిత్యం వేదాంతతాత్పర్యాభిజ్ఞత్వం అద్వితీయవస్తువిచారచాతుర్యపరినిష్పన్నం శ్రవణం బాల్యం దమ్భదర్పాహంకారాదిరాహిత్యం యుక్తితః శ్రుతార్థానుసంధానకుశలత్వం మునేః కర్మజ్ఞానాభ్యాసలక్షణం నిదిధ్యాసనశబ్దితం తాన్యేతాన్యాప్తవ్యాని యద్యపి జ్ఞేయస్య విజ్ఞేయత్వం యుక్తం తథాపి కథం హేయాదీనాం విజ్ఞేయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాయత్వేనేతి)తదేవ ప్రకటయితుం ప్రథమతఇత్యుక్తం ఉత్తరార్ధం వ్యాచష్టే (తేషామితి) హేయాదీనాం రజ్జుసర్పవదవిద్యాకల్పితత్వాన్నాస్తి పరమార్థత్వశంకేత్యర్థః. ౯౦

ఆ—యదుక్తం జ్ఞేయం చతుష్కోటివర్జితం పరమార్థతత్త్వమితి తదిదానీం స్ఫుటయతి (ప్రకృత్యేతి) బహువచనప్రయోగప్రాప్తం దోషం ప్రత్యాదిశతి (విద్యత ఇతి)కల్పితభేదనిబంధనం బహువచనమిత్యర్థః క్వచనేతి దేశకాలావస్థాగ్రహణం అణు

విద్యతే న హి నానాత్వం తేషాం క్వచన కించన. ౯౧
ఆదిబుద్ధాః ప్రకృత్యైవ సర్వే ధర్మాస్సునిశ్చితాః,
యస్యైవం భవతి క్షాంతిః సోమృతత్వాయ కల్పతే. ౯౨
ఆదిశాంతాహ్యనుత్పన్నాః ప్రకృత్యైవ సునిర్వృతాః,

శం—మపి తేషాం న విద్యతే నానాత్వమితి. ౯౧

శం—జ్ఞేయతాపి ధర్మాణాం సంవృత్యైవ న పరమార్థతఇత్యాహ (ఆదీతి) యస్మాదాదౌ బుద్ధా ఆదిబుద్ధాః ప్రకృత్యైవ స్వభావతఏవ యథా నిత్యప్రకాశ స్వరూపస్సవితా ఏవం నిత్యబోధస్వరూపా ఇత్యర్థః. సర్వే ధర్మాః సర్వే ఆత్మానః న చ తేషాం నిశ్చయః కర్తవ్యః నిత్యనిశ్చితస్వరూపా ఇత్యర్థః. న సందిహ్యమానస్వరూపా ఏవం నైవం చేతి యస్య ముముక్షోరేవం యథోక్తప్రకారేణ సర్వదా బోధనిశ్చయ నిరపేక్షతా ఆత్మార్థం పరార్థం వా యథా సవితా నిత్యం ప్రకాశాంతరనిరపేక్షః స్వార్థం పరార్థం చేతి ఏవం భవతి క్షాన్తిః బోధకర్తవ్యతానిరపేక్షతా సర్వదా స్వాత్మని సోఽమృతత్వాయ అమృతభావాయ కల్పతే మోక్షాయ సమర్థో భవ తీత్యర్థః. ౯౨

శం—తథా(పిన)నాపి)శాంతికర్తవ్యతా ఆత్మనీత్యాహ యస్మాదాదిశాంతాః నిత్యమేవ శాంతాః అనుత్పన్నాః అజాశ్చ ప్రకృత్యైవ సునిర్వృతాః సుష్ఠూపరత

ఆ—మాత్రమపీతి కార్యకారణభావస్యాంశాంశిభావస్య చోపాదానం. ౯౧

ఆ—జ్ఞేయశబ్దప్రయోగాత్ ముఖ్యమేవ జ్ఞేయత్వం ప్రాప్తం ప్రత్యుదస్యతి (ఆదిబుద్ధాఇతి) యథోక్తరీత్యా సముత్పన్నస్య జ్ఞానస్య ఫలమాహ (యస్యేతి) ప్రథమ పాదస్య తాత్పర్యమాహ (జ్ఞేయతాపీతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాంతేన స్పష్టయతి (యథేతి) పాదాంతరస్యార్థం కథయతి (న చేతి) నిశ్చితస్వరూపత్వమేవ వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోర యతి (నేత్యాదినా) నఖల్వాత్మా స్వసత్తాయామేవం నైవమితి సందిహ్యమాన స్వరూపో భవితుమలం తస్య స్ఫురణావ్యభిచారాత్తద్రూపత్వస్య ప్రాగేవ సాధితత్వాది త్యర్థః ద్వితీయార్థం వ్యాకరోతి (యస్యేత్యాదినా) ఆత్మస్వరూపస్య స్ఫురద్రూపత్వం యథోక్తప్రకారః బోధాఖ్యో నిశ్చయో బోధనిశ్చయః తస్మిన్నిరపేక్షత్వం స్వార్థ మన్యార్థం వా యస్య భవతి సోఽమృతత్వాయ కల్పతఇతి సంబంధః తదేవ దృష్టాం తేన సాధయతి (యథేత్యాదినా) ఇతిశబ్దో యథేత్యేతేన సంబధ్యతే. ౯౨

ఆ—సోఽమృతత్వాయేత్యాదివచనాదాగన్తుకమమృతత్వం ప్రత్యుదస్యతి (ఆది శాంతా ఇతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమక్షరార్థం చ నిర్దిశతి (తథానాపీత్యాదినా) ఉక్త

సర్వే ధర్మాస్సమా భిన్నా అజం సామ్యం విశారదమ్. ౯౩
వైశారద్యం తు వై నాస్తి భేదే విచరతాం సదా,
భేదనిమ్నాః పృథగ్వాదా స్తస్మాత్తే కృపణాస్స్మృతాః ౯౪
అజే సామ్యే తు యే కేచిద్భవిష్యన్తి సునిశ్చితాః,

శం—ఃస్వభావాః నిత్యముక్తస్వభావా ఇత్యర్థః. సర్వే ధర్మాః సమాశ్చాభిన్నాశ్చ సమాభిన్నాఃఅజం సామ్యం విశారదం విశుద్ధమాత్మతత్త్వం యస్మాత్ తస్మాచ్ఛాంతిర్మోక్షో వా నాస్తి కర్తవ్య ఇత్యర్థః. న హి నిత్యైకస్వభావస్య కృతం కించిదర్థవత్స్యాత్. ౯౩

శం—యే యథోక్తం పరమార్థతత్త్వం ప్రతిపన్నాః తఏవాకృపణా లోకే కృపణా(స్త్వ(ఏవా)న్యే ఇత్యాహ యస్మాద్భేదనిమ్నాః భేదానుయాయినః సంసారానుగా ఇత్యర్థః. కే పృథగ్వాదాః పృథక్ నానావస్త్విత్యేవం వదనం యేషాం తే పృథగ్వాదాః ద్వైతిన ఇత్యర్థః. తస్మాత్తే కృపణాః క్షుద్రాః స్మృతాః యస్మాద్వైశారద్యం విశుద్ధిర్నాస్తి తేషాం భేదే విచరతాం ద్వైతమార్గేఽవిద్యాకల్పితే సర్వదా వర్తమానానామిత్యర్థః. అతో యుక్తమేవ తేషాం కార్పణ్యమిత్యభిప్రాయః. ౯౪

శం—యదిదం పరమార్థతత్త్వం అమహాత్మభిరపండితైర్వేదాంతబహిష్ఠైః క్షుద్రైరల్పప్రజ్ఞైరనవగాహ్యమిత్యాహ అజే సామ్యే పరమార్థతత్త్వే ఏవమేవేతి యే కేచిత్ స్త్ర్యాదయోఽపి సునిశ్చితా భవిష్యంతి చేత్ తఏవ హి లోకే మహాజ్ఞానాః

ఆ—మేవార్థం చతుర్థపాదేన సఙ్క్షిప్య దర్శయతి (అజమితి) శ్లోకార్థముపసంహరతి (విశుద్ధమితి) ఉక్తరూపతానంగీకారే మోక్షస్యాపురుషార్థతా స్యాదిత్యాహ (నహీతి) సంసారదుఃఖోపశమనం సుఖజన్మ వా యది క్రియతే తదా కృతకస్యానిత్యత్వమవశ్యంభావీత్యర్థః. ౯౩

ఆ—ఇదానీం ముముక్షుప్రరోచనార్థమవిద్వన్నిందాం దర్శయతి (వైశారద్యం త్వితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (యే యథోక్తమితి) ఉత్తరార్ధమాదౌ యోజయతి (యస్మాదితి) తస్మాదిత్యుత్తరేణాస్య సమ్బంధః ప్రథమార్ధముక్తేర్థే హేతుత్వేన వ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) సమనంతరోక్తస్య యస్మాదిత్యస్యాపేక్షితం పూరయతి (అతఇతి.) ౯౪

ఆ—ఏవమవిద్వన్నిందాం ప్రదర్శ్య విద్వత్ప్రశంసాం ప్రసారయతి (అజఇతి) కూటస్థే వస్తుని నిర్విశేషే యేషామసంభావనావిపరీతభావనావిరహినిర్ధారణరూపం విజ్ఞానసంభావనోపనీతమస్తి తే హి వ్యవహారభూమా మహాతి నిరతిశయే తత్త్వే పరిజ్ఞాన

తే హి లోకే మహాజ్ఞానా స్తచ్చ లోకో న గాయతే. ౯౫
అజేష్వజమసంక్రాంతం ధర్మేషు జ్ఞానమిష్యతే,

శం—నిరతిశయతత్త్వవిషయకజ్ఞానా ఇత్యర్థః. తచ్చ తేషాం వర్త్మ తేషాం విదితం ప
మార్థతత్త్వం సామాన్యబుద్ధిరన్యో లోకో న గాహతే నావతరతి న విషయీకరోతీత్యర్థ
"సర్వభూతాత్మభూతస్య సర్వభూతహితస్య చ, దేవా మార్గే విముహ్యంతి హ్యాపదస
పదైషిణః." శకునీనామివాకాశే గతిర్నైవోపలభ్యతఇత్యాదిస్మరణాత్. ౯౫

శం—కథం మహాజ్ఞానత్వమిత్యాహ అజేషు అనుత్పన్నేష్వచలేషు ధర్మేష
ఆత్మస్వజమచలం చ జ్ఞానమిష్యతే సవితరీవౌష్ణ్యం ప్రకాశశ్చ యతః తస్మాదసంక్రాం

ఆ—వత్త్వాన్మహానుభావా భవంతీత్యర్థః. నను తత్త్వవిషయజ్ఞానస్య సర్వలోకసాధారః
త్వాత్తత్త్వజ్ఞానవతాం కిమితి ప్రశంసాప్రస్తూయతే తత్రాహ(తచ్చేతి) శ్లోకస్య తాత్పర
మాహ (యదిదమితి) యదిత్యుపక్రమాత్తదమహాత్మభిరనవగాహ్యమితి యోజనీయ
అమహాత్మత్వం క్షుద్రహృదయత్వం తత్ర హేతురపండితైరితి అపాండిత్యం వివేకరహి
తత్వం హేతుర్వేదాంతేత్యాదినా సూచ్యతే తేషాం పౌర్వాపర్యేణ పర్యాలోచన
పరిచయపరాఙ్ముఖైరిత్యర్థః. విచారచాతుర్యాభావాదేవ పదార్థవాక్యార్థవిభాగావగః
శూన్యత్వమాహ (అల్పప్రజ్ఞైరితి) తర్హి పారమార్థికే తత్త్వే కేషామేవ మనీష
సమున్మిషేదిత్యాశంక్య యేషాం కేషాంచిదేవ తన్నిష్ఠానామిత్యాహ (యే కేచిదితి
స్త్రీ)యాదీనాముపనిషద్ద్వారా జ్ఞానాధికారాభావేపి ద్వారాంతరప్రయుక్తస్తదధికా
స్సంభవతీత్యభిప్రేత్యాపీత్యుక్తం తత్త్వజ్ఞానస్య దుర్లభత్వమభ్యుపేత్య వేదిత్యుక్త
చతుర్థపాదం వ్యాచష్టే (తచ్చేతి) జ్ఞానవతాం విజ్ఞాతం పరమార్థతత్త్వమన్యేషామన
గాహ్యమిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (సర్వభూతేతి) సర్వేషాం భూతానాం బ్రహ్మాదీనా
స్తంబపర్యంతానామాత్మా పరం బ్రహ్మ తద్భూతస్య విదుషస్సర్వత్రాత్మభూతస్య సర్వేః
భూతేషు నిరుపచరితస్వరూపత్వాదేవ పరమహితస్య పరమప్రేమాస్పదత్వాదేవ పర.
సుఖాత్మకస్య ప్రాప్యపురుషార్థవిరహిణో మార్గే దేవాః విద్యావంతోఽపి పదమన్వే
మాణాః వివిధం మోహముపగచ్ఛంతీత్యర్థః. మహాత్మనో జ్ఞానవతో గంతవ్యపదరః
తస్య పరిపూర్ణస్య గతిరవగంతుమశక్యేతి నిదర్శనవశేన విశదయతి (శకునీనామితి.)

ఆ—అజం సామ్యమిత్యుక్తం ప్రమేయం తద్విషయనిశ్చయవాక్ ప్రమా
ప్రమాణం తథావిధనిశ్చయజ్ఞానమితి వస్తుపరిచ్ఛేదే కథం మహాజ్ఞానత్వమిత్యాశంక్యా
(అజేష్వితి)అజా ధర్మాః చిత్ప్రతిబింబా జీవా వివక్ష్యంతే తేష్వజం జ్ఞానం కూట
దృష్టిరూపం బింబకల్పం బ్రహ్మాచలమాత్మభూతమభ్యుపగమ్యతే తథాచ మానమేయా

యతో న క్రమతే జ్ఞానమసంగం తేన కీర్తితం ౯౬
అణుమాత్రేపి వైధర్మ్యే జాయమానేఽవిపశ్చితః,
అసంగతా సదా నాస్తి కిముతావరణచ్యుతిః. ౯౭
అలబ్ధావరణాస్సర్వే ధర్మాః ప్రకృతినిర్మలాః,

శం—మర్థాంతరే జ్ఞానమజమిష్యతే యస్మాన్న క్రమతేఽర్థాంతరే జ్ఞానం తేన కారణే నాసంగం తత్కీర్తితం ఆకాశకల్పమిత్యుక్తమ్. ౯౬

శం—ఇతోన్యేషాం వాదినామణుమాత్రే అల్పేపి వైధర్మ్యే వస్తుని బహిరంతర్వా జాయమానే ఉత్పద్యమానేఽవిపశ్చితః అవివేకినోఽసంగతా అసంగత్వం సదా నాస్తి కిముత వక్తవ్యమావరణచ్యుతిః బంధనాశో నాస్తీతి. ౯౭

శం—తేషామావరణచ్యుతిర్నాస్తీతి బ్రువతాం స్వసిద్ధాంతేఽభ్యుపగతం తర్హి ధర్మాణామావరణం నేత్యుచ్యతే అలబ్ధావరణాః అలబ్ధం అప్రాప్తమావరణం అవిద్యాది బంధనం యేషాం తే ధర్మా అలబ్ధావరణాః బంధనరహితా ఇత్యర్థః. ప్రకృతినిర్మలాః

ఆ—భావస్య కల్పితత్వేపి వస్తుతో వస్తుపరిచ్ఛేదాభావాదుపపన్నం తజ్జ్ఞానవతాం మహాజ్ఞానత్వమిత్యర్థః. కించ అస్మన్మతే జ్ఞానస్య యదసంగత్వమఙ్గీకృతం తదపి విషయాభావాదేవ సిధ్యతి తతశ్చ ముక్త్యై నిర్విషయం మన ఇతి యదుచ్యతే తదప్యవిరుద్ధమిత్యాహ (యతో నేతి)ఆకాంక్షాపూర్వకం పూర్వార్ధం యోజయతి (కథమిత్యాదినా) ఉత్తరార్ధం వ్యాచష్టే (యస్మాన్నేతి) నిత్యవిజ్ఞప్తిరూపస్యాత్మనోఽసంగత్వం ప్రాగపి సూచితమిత్యాహ (ఆకాశేతి.) ౯౬

ఆ—కూటస్థం బ్రహ్మైవ తత్త్వమితి స్వమతే జ్ఞానమసంగం సిధ్యతీత్యుక్తం మతాంతరే పునః సవిషయత్వాజ్జ్ఞానస్యాసంగత్వమసంగతం ప్రసజ్యేతేత్యాహ(అణుమాత్రేపీతి) అవిద్వద్దృష్ట్యా కస్యచిదపి పదార్థస్య జన్మాంగీకారే జ్ఞానస్య తదనుషంగిత్వేనాసంగత్వాయోగే బంధధ్వంసలక్షణం ప్రయోజనం దూరాపాస్తం భవతీత్యాహ (కిముతేతి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (ఇతఇతి) విద్వానద్వైతవాదీ పంచమ్యా పరామృశ్యతే. ౯౭

ఆ—నచేదావరణచ్యుతిరిష్యతే తర్హి స్వీకృతమావరణమిత్యాశంక్యాహ (అలబ్ధేతి) బోద్ధృత్వం తర్హి కథమిత్యాశంక్య బోధనశక్తిమత్త్వాదిత్యాహ (బుద్ధ్యంతఇతి) శంకోత్తరత్వేన శ్లోకమవతారయతి (తేషామిత్యాదినా) అవిద్వద్దృష్ట్యైవ అవిద్యావరణం సిధ్యతి న తత్త్వదృష్ట్యేత్యభిప్రేత్య వాచష్టే (అలబ్ధేతి) ఉక్తేఽర్థే హేతుకథ

ఆదౌ బుద్ధాస్తథా ముక్తా బుధ్యంత ఇతి నాయకాః. ౯
క్రమతే న హి బుద్ధస్య జ్ఞానం ధర్మేషు తాపినః,

శం—స్వభావశుద్ధాః ఆదౌ బుద్ధాః తథా ముక్తాః యస్మాన్నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావాః యద్యేవం కథం తర్హి బుధ్యంత ఇతి ఉచ్యతే నాయకాః స్వామినః సమర్థా బోద్ధుం బోధశక్తిమత్స్వభావా ఇత్యర్థః యథా నిత్యప్రకాశస్వరూపోపి సవితా ప్రకాశత ఇత్యుచ్యతే యథా వా నిత్యనివృత్తగతయోపి నిత్యమేవ శైలాస్తిష్ఠంతీత్యుచ్యతే తద్వత్. ౯

శం—యస్మాన్న హి క్రమతే బుద్ధస్య పరమార్థదర్శినో జ్ఞానం విషయాంతరేషు ధర్మేషు ధర్మసంస్థం సవితరీవ ప్రభా తాపినః తాపోస్యాస్తీతి తాపీ తస సంతాపవతః నిరంతరస్యాకాశకల్పస్యేత్యర్థః పూజావతో వా ప్రజ్ఞావతో వా సర్వే ధర్మాః ఆత్మనోపి తథా జ్ఞానవదేవాకాశకల్పత్వాన్న క్రమంతే క్వచిదప్యర్థాంత ఇత్యర్థః. యదాదావుపన్యస్తం జ్ఞానేనాకాశకల్పేనేత్యాది తదిదం ఆకాశకల్పస తాపినోబుద్ధస్య తదనన్యత్వాదాకాశకల్పం జ్ఞానం న క్రమతే క్వచిదప్యర్థాంత తథా ధర్మా ఇతి ఆకాశమివాచలమవిక్రియం నిరవయవం నిత్యమద్వితీయమసంగః

ఆ—నార్థం విశేషణత్రయమిత్యాహ (యస్మాదితి) తస్మాద్బంధనరహితా ఇతి పూర్వేః సంబంధః ఆత్మనో యథోక్తస్వభావత్వే బోధవత్త్వం న సిధ్యతీత్యాక్షిపతి (యద్యే మితి) పాదాంతరేణోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) ముఖ్యావేవ క్రియాకర్తారౌ ప్రకృ ప్రత్యయాభ్యామభిధేయావిత్యాశంక్య నియమముదాహరణాభ్యాం నిరస్యతి (య త్యాదినా.) ౯

ఆ—కిమితి ముఖ్యే.బోద్ధృత్వే సంభావితే తదేవ నేష్టమిత్యాశంక్య జ్ఞానః విద్వద్దృష్ట్యా విషయసంబంధాసంభవాదిత్యాహ (క్రమత ఇతి) కించ జీవానాం బ్ర త్మనా విభుత్వాదాకాశవత్క్రియాసమవాయాయోగాన్న ముఖ్యం బోద్ధృత్వం సే మలమిత్యాహ (సర్వఇతి) జ్ఞానమాత్రం పారమార్థికం తత్రైవ జ్ఞాతృజ్ఞేయాదికల్పితమి సౌగతమతమేవ భవతాపి సంగృహీతమిత్యాశంక్యాహ (జ్ఞానమితి) తత్ర పూర్వార్ధా రాణి వ్యాకరోతి (యస్మాదితి) యద్ధి పరమార్థదర్శినో జ్ఞానం తన్న విషయాంతరే క్రమతే కింతు సవితరి ప్రకాశవదాత్మన్యేవ ప్రతిష్ఠితం యస్మాదిష్యతే తస్మాన్నాస్మి ముఖ్యం బోద్ధృత్వం సేద్ధుమర్హతీత్యర్థః. పరమార్థదర్శినో విశేషణం తాపిన ఇతి తద్వ్యా చష్టే (తాపోస్యేత్యాదినా) ఆత్మనో ముఖ్యస్య బోద్ధృత్వస్యాభావే హేత్వంతః సర్వే ధర్మాస్తథేతి తద్విభజతే (సర్వఇత్యాదినా) ప్రకరణాదావుక్తమేవ కిమర్థం ప

సర్వే ధర్మాస్తథా జ్ఞానం నైతద్బుద్ధేన భాషితమ్. ౯౯
దుర్దర్శమతిగమ్భీరమజం సామ్యం విశారదమ్,

శం—దృశ్యమగ్రాహ్యమశనాయాద్యతీతం బ్రహ్మాత్మతత్త్వం 'న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యత' ఇతి శ్రుతేః జ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృభేదరహితం పరమార్థతత్త్వమద్వయమేతన్న బుద్ధేన భాషితం యద్యపి బాహ్యార్థనిరాకరణం జ్ఞానమాత్రకల్పనా చాద్వయవస్తుసామీప్యముక్తం ఇదం తు పరమార్థతత్త్వమద్వైతం వేదాంతేష్వేవ విజ్ఞేయమిత్యర్థః. ౯౯

శం—శాస్త్రసమాప్తౌ పరమార్థతత్త్వస్తుత్యర్థం నమస్కార ఉచ్యతే దుర్దర్శం దుఃఖేన దర్శనమస్యేతి దుర్దర్శం అస్తి నాస్తీతి చతుష్కోటివర్జితత్వాత్ దుర్విజ్ఞేయమిత్యర్థః. అతఏవాతిగమ్భీరం దుష్ప్రవేశం మహాసముద్రవదకృతప్రజ్ఞైః అజం సామ్యం

ఆ—రివహోచ్యతే తత్రాహ (యదాదావితి)తదిదం ఇహోపసంహృతమితి శేషః క్రమతే హీత్యాదేరక్షరార్థముపసంహరతి (ఆకాశకల్పస్యేతి) సర్వే ధర్మాస్తథేత్యస్యార్థం నిగమయతి (తథేతి) ధర్మాః న క్రమంతే క్వచిదపీతి శేషః తథా చ నాత్మని ముఖ్యం బోద్ధృత్వం కిం త్వౌపచారికమితి ప్రకృతముపసంహర్తుమితిశబ్దః పూర్వార్ధస్య తాత్పర్యమాహ (ఆకాశమితి) జ్ఞానమిత్యాదివ్యాచష్టే (జ్ఞానేతి) సకలభేదవికలం పరిపూర్ణమనాదినిధనం జ్ఞప్తిమాత్రముపనిషదేకసమధిగమ్యం తత్త్వమిహ ప్రతిపాద్యతే మతాంతరే తు నైవమితి కుతో మతసాంకర్యాశఙ్కాఽవకాశమాసాదయేదిత్యర్థః. ౯౯

ఆ—ప్రకరణచతుష్టయవిశిష్టస్య శాస్త్రస్యాదావివాంతేపి పరదేవతాతత్త్వమనుస్మరన్ తన్నమస్కారరూపం మంగళాచరణం సంపాదయతి (దుర్దర్శమితి) దుర్విజ్ఞేయత్వే ప్రత్యక్షాదిప్రమాణానధిగమ్యత్వం హేతుం వివక్షిత్వా విశినష్టి (అతిగమ్భీరమితి) ప్రత్యక్షాదిభిరనవగాహ్యత్వే కూటస్థత్వం నిర్విశేషత్వం సర్వసంబంధవిధురత్వం చేతి హేతుత్రయమభిప్రేత్యాహ (అజమిత్యాదినా) విశేషణత్రయం తర్హి కుతశ్చిదనవగతం తన్నాస్త్యేవేతి నిశ్చేతుం యుక్తం ప్రమాణాధీనత్వాత్ప్రమేయసిద్ధేరిత్యాశంక్యోపనిషద్భిరతద్ధర్మాధ్యాసాపాకరణద్వారేణావగమ్యమానత్వాన్నైవమిత్యాహ (పదమితి) తత్ర తర్హి సకలవిభాగవికలే కుతో నమస్కారక్రియా స్వీక్రియామర్హతీత్యాశఙ్క్యాహ (అనానాత్వమితి) యద్యపి వస్తుతస్తస్మిన్నానాత్వం నావకల్పతే తథాపి యథాసామర్థ్యం మాయాబలమవలంబ్య కాల్పనికం నానాత్వమను(సృ)స్మృత్య నమస్కారక్రియాప్రచయాదిప్రయోజనవతీ ప్రామాణికైరభిప్రేతేత్యర్థః. శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (శాస్త్రేతి) యది పరమార్థతత్త్వం శాస్త్రస్యాదావివాంతేపి నమస్క్రియతే

బుద్ధ్వా పదమనానాత్వం నమస్కుర్మో యథా బలమ్. ౧౦౦

ఇతి చతుర్థమలాతశాంతిప్రకరణమ్.

గౌడపాదాచార్యకృతా మాండూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణకారికా సంపూర్ణా.

శం—విశారదం ఈదృక్పదమనానాత్వం నానాత్వవర్జితం బుద్ధ్వా అవగమ్య తద్భూ
తాస్సంతో నమస్కుర్మస్తస్మై పదాయ అవ్యవహార్యమపి వ్యవహారగోచరమాపాద్య
యథాబలం యథాశక్తీత్యర్థః. ౧౦౦

శం— అజమపి జనియోగం ప్రాపదైశ్వర్యయోగాదగతి చ గతి

ఆ—తదా తస్యాద్యంతమధ్యేష్వనుసన్ధేయతయా (స్తు)(శ్రు)తిస్సిధ్యతి తేన తదర్థమాదా
వివావసానేపి ప్రవణీభావస్తద్విషయశ్లోకేనోపదిశ్యతే తథా చ ప్రతిపాద్యస్య బ్రహ్మణో
మహామహిమత్వం సమధిగతమిత్యర్థః. దుర్దర్శత్వముక్తం వ్యనక్తి (అస్తీతి) సర్వేషామేవ
యథోక్తే పరమార్థతత్త్వే ప్రవేశానుపపత్తిమాశఙ్క్య సంప్రదాయరహితానాం తథా
త్వేపి తద్వతాం నైవమిత్యాహ (అకృతేతి) కౌటస్థ్యాదిసిద్ధ్యర్థం వ్యాఖ్యాతమేవ
పదత్రయమనువదతి (అజమితి) ఉక్తం వేదాంతైకగమ్యం తత్త్వం ద్వైతాభావోప
లక్షితమిత్యాహ (ఈదృగితి) యథోక్తం బ్రహ్మ జ్ఞాత్వా జ్ఞానసామర్థ్యాద్బ్రహ్మీభూత
శ్చేదాచార్యః తర్హి కథం తస్మై నమస్కర్తుం ప్రవర్తతే న హి పరిపూర్ణం వస్తు
వస్తుతో వ్యవహారగోచరతామాచరతీత్యాశఙ్క్యాహ (అవ్యవహార్యేతి)పరమార్థతో
వ్యవహారాగోచరత్వేపి పరమార్థతత్త్వస్య మాయాశక్తిమనుసృత్య వ్యవహారగోచరతాం
పరికల్ప్య నమస్కారక్రియా తస్మిన్ ప్రయోజనవశాదాశ్రితేత్యర్థః. ౧౦౦

ఆ—ఇదానీం భాష్యకారోపి భాష్యపరిసమాప్తౌ శాస్త్రప్రతిపాదితం పర
దేవతాతత్త్వమనుస్మృత్య తన్నమస్కారరూపం మంగళాచరణమాచరతి (అజమపీతి)
యద్బ్రహ్మ అశేషోపనిషత్ప్రసిద్ధం సర్వథా పరిచ్ఛేదరహితం తదహం ప్రత్యగ్భూతం
నమస్యే తద్విషయం ప్రవణీభావం కరోమీతి సంబంధః ప్రణామప్రయోజనమాహ
(ప్రణతేతి) యే హి ప్రణతాః బ్రహ్మణి ప్రవణీభూతాస్తన్నిష్ఠాస్తిష్ఠన్తి తేషాం యద
విద్యాతత్కార్యాత్మకం భయం తదాచార్యోపదేశజనితబుద్ధివృత్తిఫల(కా)(తా)రూఢం
బ్రహ్మైవ హంతి న ఖలు జడా(ద్ధి)వృత్తిర్వస్తుసామర్థ్యమన్తరేణాజ్ఞానం స కార్యమప
నేతుమలంబుద్ధిర్ద్బోధో బోద్ధా బుద్ధిరుక్తం ఫలమాదధాతీత్యర్థః. తస్యైవ బ్రహ్మణః
సమ్ప్రతి తటస్థలక్షణం వివక్షతి(అజమిత్యాదినా) యద్యపి జన్మాదిసర్వవిక్రియాశూన్యం

శం— మత్త్వాం ప్రాపదేకం హ్యనేకమ్, వివిధవిషయధర్మగ్రాహి
ముగ్ధేక్షణానాం ప్రణతభయవిహంత్రృ బ్రహ్మ యత్తన్న
తోఽస్మి. ౧
ప్రజ్ఞావైశాఖవేధక్షుభితజలనిధేర్వేదనామ్నోంతరస్థం
భూతాన్యాలోక్య మగ్నాన్యవిరతజననగ్రాహఘోరే

ఆ—వస్తుతో బ్రహ్మ కూటస్థమాస్థీయతే తథాపి తదైశ్వర్యేణ తదీయశక్త్యాత్మకేనాని ర్వాచ్యా జ్ఞానవైభవేన యోగాదాకాశాదికార్యాత్మనా జన్మసంబంధం ప్రాప్య జగతో నిదానమితి వ్యపదేశభాగ్భవతి తథా చ శ్రుతిసూత్రయోః బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. యద్యపి చేదం బ్రహ్మ కూటస్థతయా విభుతయా చ గతివర్జితమవతిష్ఠతే తథాపి యథోక్తాజ్ఞానమాహాత్మ్యాత్ కార్యబ్రహ్మతాం ప్రాప్య గతిమత్తాం గంతవ్యతాం బాదర్యధికరణన్యాయేన ప్రతిపద్యతే తదాహ (అగతిచేతి)యద్యపి చేదం బ్రహ్మ వస్తుతో నిరస్తసమస్తనానాత్వమేకరసమద్వితీయముపనిషద్భిరభ్యుపగమ్యతే తథాపి జీవో జగదీశ్వరశ్చేత్యేతద్యదనాద్యనిర్వాచ్యావిద్యావశాదనేకమివ ప్రతిభాతీత్యాహ (ఏకమితి)కేషాం దృష్ట్యా పునరనేకత్వం బ్రహ్మణోఽవగమ్యతే తదాహ (వివిధేతి) వివిధాశ్చ తే విషయధర్మాశ్చ తద్గ్రాహితయా ముగ్ధం విపర్యస్తం వివేకవికలమీక్షణం యేషాం తేషాం దృష్ట్యా బ్రహ్మణోఽనేకత్వధీః న తత్త్వతః శాస్త్ర(న్త)దృష్ట్యా తు తస్మిన్నేకత్వమేవ ప్రామాణికమిత్యర్థః. ౧

ఆ—సంప్రతి గ్రంథప్రణయనప్రయోజనప్రదర్శనపూర్వకం పరమగురూన్ అగమశా(న్త)స్త్ర)స్య వ్యాఖ్యాతస్య ప్రణేతృత్వేన వ్యవస్థితాన్ ప్రణమతి(ప్రజ్ఞేతి) యో హి కారుణ్యాదిదం జ్ఞానాఖ్యమమృతం భూతహేతోః తదుపకారార్థముద్దధార తం పరమగురుం నతోఽస్మీతి సంబంధః అముమితి తస్య పురోదేశే సన్నిహితత్వేనాపరోక్షత్వం సూచితం పరమగురుత్వం పూజ్యానామపి గురూణామతిశయేన పూజ్యత్వాదాచార్యస్య సమధిగతమిత్యాహ (పూజ్యేతి) నమస్కారప్రక్రియాం ప్రకటయతి (పాదపాతైరితి) పాదౌ తదీయౌ పాదౌ తయోః స్వకీయస్యోత్తమాంగస్య పాతాః భూయో భూయో నమ్రీభావాః తైరితి యావత్ ఆచార్యో జ్ఞానాఖ్యమమృతం కథం భూతముద్ధృతవానిత్యపేక్షాయాముక్తం (అంతరస్థమితి) కస్యాంతరస్థమితి వివక్షాయామాహ (వేదేతి) కథమిత్యత్రాహ (ప్రజ్ఞేతి) మేధాసహితా ప్రజ్ఞైవ వైశాఖః మంథానదండః తస్య వేధః వేధనం ప్రక్షేపణం తేన క్షుభితః విలోడితో జలనిధిర్వేదనామా తస్యాంతరే అభ్యంతరే స్థితమిదమమృతమితి యావత్ ఉక్తస్య జ్ఞానామృతస్య

శం— సముద్రే, కారుణ్యాదుద్ధారామృతమిదమమరైర్దుర్లభం
భూతహేతోర్యస్తం పూజ్యాభిపూజ్యం పరమగురు
మముం పాదపాతైర్నతోఽస్మి.

యత్ప్రజ్ఞాలోకభాసా ప్రతిహతిమగమత్స్వాన్తమో
హాన్ధకారో మజ్జోన్మజ్జచ్చ ఘోరే హ్యసకృదుపజనోద
న్వతి త్రాసనే మే, యత్పాదావాశ్రితానాం శ్రుతిశమ

ఆ—ప్రసిద్ధాదమృతాదవాన్తరవైషమ్యమాదర్శయతి(అమరైరితి)యద్ధి భగవతా నా యణేన క్షీరసాగరాంతరావస్థితమమృతం సముద్ధృతం తదేవ కథంచిదమరా లేభిరే ఇ తు తైరనాయాసలభ్యం న భవతి జ్ఞానసామగ్రీసంపన్నైరేవ లభ్యత్వాదిత్యర్థః (కారుణ్యాదిదమమృతమాచార్యేణ వేదోదధేర్భూతోపకారార్థముద్ధృతం కథం త కారుణ్యం తస్య ప్రాదురభూదిత్యాశఙ్క్యాహ (భూతానీతి) యోఽయం సముద్రప రుత్తారస్సంసారః తస్మిన్నవిరతం అనవరతం సంతతమేవ యాని జననాని విగ్రహ గ్రహణాని తాన్యేవ గ్రహాః - జలచరాః తైర్ఘోరే క్రూరే భయంకరే మగ్నా మగ్నకల్పాని పరవశాని భూతాన్యుపలభ్య కారుణ్యమాచార్యస్య ప్రాదురాసీత్ శ్చేదమమృతముద్ధృత్య భూతేభ్యో దత్వా తాని రక్షితవానిత్యర్థః.

ఆ—అథాధునా స్వగురుభక్తేర్విద్యాప్రాప్తావంతరంగత్వమంగీకృత్య తదీ పాదసరసీరుహయుగళం ప్రణమతి (యత్ప్రజ్ఞేతి) తేషాం అస్మద్గురూణాం పాదౌ ః భావైః వాఙ్మనోదేహానాం ప్రవణీభావైర్నమస్యే నమ్రీభవామీతి సంబంధః. తౌ జగతస్సర్వస్యాపి పావనీయా పవిత్రతయా పవిత్రత్వమాపాద్య నిర్వృణాతే, తౌ స్వసంబంధినాం సర్వేషాం భవః సంసారః తత్ప్రయుక్తం భయం స్వకారణేన సః నుద్య పురుషార్థపరిసమాప్తిం కుర్వంతౌ తానేవ గురూన్ విశినష్టి (యత్ప్రజ్ఞేతి) మమ స్వాన్తం అంతఃకరణం తస్మిన్ మోహః వ్యాకులతాహేతురవివేకః. (కారణం యదనాద్యజ్ఞానం తత్ యేషాం ప్రజ్ఞైవాలోకః తస్య భాః. దీప్తిః తం ప్రతిహతిం వినాశమగమత్ గతవత్ తత్పాదావితి సంబంధః న కేవలమజ్ఞానవే చార్యప్రసాదాదపగచ్ఛత్యుచ్ఛిభవతి కిం తు తత్కార్యమనర్థజాతమపి కారణనివ స్థితిమలభమానమాభాసీభవతీత్యాహ (మజ్జోన్మజ్జదితి) అసకృత్ అనేకశో దేవతిర దియోనిషు యోఽయముపజనః నానావిధదేహభేదసంగ్రహః అసావేవోదన్వా ఉదధిః తస్మిన్నతిత్రాసనే భయావహే కదాచిద్యథోక్తమజ్ఞానం కార్యరూపేణ వ

౪౦— వినయప్రాప్తిరగ్ర్యాహ్యమోఘా తత్పాదా పావనీయకా
భవభయవినుదా సర్వభావైర్నమస్యే. 3

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ గౌడపాదీయకారికాభాష్యే అలాతశాన్త్యాఖ్య చతుర్థప్రకరణభాష్యం సమాప్తమ్.

ఆ—అనభివ్యక్తమపతిష్ఠతే తదేవ చావస్థావిశేషే తద్రూపేణోన్మజ్జత్ అభివ్యక్తమనర్థకరం పరివర్తతే తదేవసతి క్రూరే సంసారసాగరే పరివర్తమానమజ్ఞానం సకార్యమాచార్యప్రసాదాదపనీతమాసీదిత్యర్థః న కేవలమేకస్య మమైవ యథోక్తఫలప్రాప్తిరాచార్యప్రసాదాదావిరభూత్ కింతు తచ్చరణపరిచర్యాపరాయణానామన్యేషామపి భూయసామిత్యాహ (యత్పాదావితి) యేషాం గురూణాం పాదద్వయమాశ్రితానామన్యేషామపి శిష్యాణాం తదీయశుశ్రూషాప్రణయిమనీషాజుషాం శ్రుతిః మననినిదిధ్యాసనసహకృతం శ్రవణజ్ఞానం. శమః శాంతిః ఇంద్రియోపరతిః వినయః అవనతిః అనౌద్ధత్యం. తేషాం ప్రాప్తిరగ్ర్యా శ్రేష్ఠా. ప్రతిష్ఠితా సిధ్యతి. యస్మాదమోఘా సఫలా శ్రవణాదీనాం ప్రాప్తిః తస్మాదగ్ర్యత్వం తస్యాం సంభావ్యతే. తదేవమాచార్యప్రసాదాదాత్మనోఽన్యేషాం చ బహూనాం పురుషార్థే పరిసమాప్తిసంభవాదాచార్యపరిచరణం పురుషార్థకామైరాచరణీయమిత్యర్థః. 3

విష్ణుం కృష్ణం స్వమాయావిరచితవివిధద్వైతవర్గం నిసర్గా
దుద్యాతానర్థసార్థం నిరవధిమధురం సచ్చిదేకస్వభావమ్,
అజ్ఞేయాత్మానమేకం విధిముఖవిముఖం నేతి నేతీతి గీతం
వందే వాచాం ధియాం చాపదమపి జగతామాస్పదం కల్పితానామ్. ౧

గౌడపాదీయభాష్యస్య వ్యాఖ్యా వ్యాఖ్యాతృసమ్మతా,
సమ్మితా నిర్మితా సేయమర్పితా పురుషోత్తమే. ౨

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానందజ్ఞానకృతౌ గౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాం చతుర్థప్రకరణభాష్యటీకా సమాప్తా.

శ్రీ ర స్తు.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ యుక్తా ఐతరేయోపనిషత్

అ వ తా రి కా.

శం—పరిసమాప్తం కర్మ సహాపరబ్రహ్మవిషయవిజ్ఞానేన సైషా కర్మణో జ్ఞానసహితస్య పరా గతిరుక్థవిజ్ఞానద్వారేణోపసంహృతా. ఏతత్సత్యం బ్రహ్మ ప్రాణాఖ్యం ఏష ఏకో దేవః ఏతస్యైవ ప్రాణస్య సర్వే దేవా విభూతయః ఏతస్య ప్రాణస్యాత్మభావం

ఆ—ఆత్మా వా ఇత్యాదినా కేవలాత్మవిద్యారమ్భస్యావసరం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి(పరిసమాప్తమితి)తత్పరిసమాప్తిః కథం గమ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (సైషేతి)(పరా గతిరితి) పరం గన్తవ్యం. ప్రాప్తవ్యం. ఫలమిత్యర్థః. ఉపసంహారమేవ వాక్యోదాహరణేన దర్శయతి (ఏతదితి) తత్ర సహ సర్వేణ భోజ్యేన సంయుక్తోఽధ్యాత్మాధిదైవలక్షణః ప్రాణః సత్యైకశబ్దవాచ్యో భవతీతి ప్రాణస్వరూపమనేన వాక్యేనోపసంహృతమిత్యర్థః. అనేన ప్రాణ ఏక ఏవేత్యుక్తమిత్యాహ (ఏషఇతి) తర్హి వాగగ్న్యాదయో దేవాః కే ఇత్యాశఙ్క్య తస్య వాక్ తన్త్రిః అథాతోఽస్య పురుషస్యేత్యాదినా ప్రాణస్యైవ విభూతయః విస్తారా ఇత్యుక్తమిత్యాహ (ఏతస్యైవేతి) ఏవం సర్వాత్మకప్రాణస్యాత్మత్వేన విజ్ఞానాత్ కర్మసహితాత్ సర్వదేవతాత్మకప్రాణప్రాప్తిలక్షణం ఫలం ప్రజ్ఞామయో దేవతామయో బ్రహ్మమయోఽమృతమయో ఽసమ్భూయ దేవతా అప్యేతి య ఏవం వేదేత్యనేన వాక్యేనోపసంహృతమిత్యాహ (ఏతస్యేతి) తథాచ జ్ఞానసహితేన కర్మణా కేవలాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణమోక్షస్యాసిద్ధేస్తత్సిద్ధ్యర్థం కేవలాత్మవిద్యారమ్భస్యేదానీమవసర ఇతి భావః. అత్రాన్తరే సర్వాత్మకసూత్రాత్మప్రాప్తివ్యతిరిక్తమోక్షస్యాభావాత్తదర్థం కేవలాత్మవిద్యారమ్భో న యుక్త ఇతి కేషాఞ్చిన్మతముత్థాపయతి (సోఽయమితి) ఏతస్యైవ విషయాదిమతః సుఖరూపత్వేన పురుషార్థత్వాన్మోక్షత్వం న నిర్విషయస్య కేవలాత్మస్వరూపావస్థానస్యేత్యాహ (ఏషఇతి) అయమపి చేన్మోక్షః కేవలాత్మజ్ఞానేనాపి సాధ్యతే తదా తదారమ్భోఽర్థవానిత్యాశఙ్క్య సవిశేషస్య మోక్షస్య సవిశేషేణైవ సాధనేన సిద్ధిర్యుక్తేత్యాహ (సచేతి) ఆత్మనస్సవిశేషత్వేన కేవలాత్మవిద్యాయాం అభావాదపి న తస్యా హేతుత్వమిత్యాహ (నాతః పరమితి) తన్మతం

శం—గచ్ఛన్దేవతా అప్యేతీత్యుక్తం. సోఽయం దేవతాప్యయలక్షణః పరః పురుషార్థః ఏష మోక్షః స చాయం యథోక్తేన జ్ఞానకర్మసముచ్చయేన సాధనేన ప్రాప్తవ్యః నాతః పరమస్తీత్యేకే ప్రతిపన్నాః. తాన్నిరాచికీర్షురుత్తరం కేవలాత్మజ్ఞానవిధానార్థమాత్మా వా ఇదమిత్యాద్యాహ. కథం పునరకర్మసమ్బన్ధి కేవలాత్మవిజ్ఞానవిధానార్థ ఉత్తరో గ్రన్థ ఇతి గమ్యతే. అన్యార్థానవగమాత్. తథాచ పూర్వోక్తానాం దేవానామగ్న్యా

ఆ—ప్రదర్శ్య తన్నిరాకరణార్థత్వేన కేవలాత్మవిద్యావాక్యమవతారయతి (తానితి) (కేవలాత్మజ్ఞానేతి) నిర్విశేషాత్మవిషయత్వమకర్మినిష్ఠత్వం కర్మానఙ్గత్వలక్షణం కర్మాసమ్బన్ధిత్వఞ్చ కైవల్యమిహ వివక్షితం. నన్వాత్మా వా ఇదమిత్యాది కథం కేవలాత్మవిషయం 'స ఇమాల్లోఁకానసృజతే'తి లోకసృష్టిప్రతీతేః. తస్యాశ్చ సవిశేషహిరణ్యగర్భకర్తృకత్వేన పురాణేషు ప్రసిద్ధేః. తాభ్యో గామానయదిత్యాదివ్యవహారాణాం లోకే సవిశేషవిషయత్వప్రసిద్ధేః పూర్వత్ర అథాతో రేతసః సృష్టిః ప్రజాపతేరేతో దేవా ఇత్యత్ర ప్రజాపతిశబ్దితస్య హిరణ్యగర్భస్య ప్రస్తుతత్వాచ్చ తస్య తద్విషయత్వస్యౌచిత్యాదితి ఆత్మగృహీతిరిత్యధికరణపూర్వపక్షన్యాయేన శఙ్క్యతే (కథమితి) సవిశేషవిషయత్వే సత్యాత్మవిద్యాయాః కర్మాసమ్బన్ధోఽప్యసిద్ధ ఇత్యభిప్రేత్యోక్తం (అకర్మసమ్బన్ధీతి) 'ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీది'త్యద్వితీయాత్మోపక్రమాత్ 'ఏష బ్రహ్మైష ఇన్ద్ర' ఇత్యాద్యనుక్రమ్య 'సర్వం తత్ప్రజ్ఞానేత్రం ప్రజ్ఞానే ప్రతిష్ఠిత'మితి ప్రజ్ఞానశబ్దితప్రత్యగాత్మాధిష్ఠానత్వేన తద్వ్యతిరేకేణ బ్రహ్మశబ్దితహిరణ్యగర్భాదిప్రపఞ్చస్యాభావముక్త్వా 'ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మే'త్యద్వితీయాత్మనోపసంహారాత్. 'స ఏతమేవ పురుషం బ్రహ్మ తతమపశ్య'దితి మధ్యే పరామర్శాద్బ్రహ్మాత్మాద్వితీయత్వస్య మానాన్తరాగమ్యత్వేనాపూర్వత్వాత్. 'అముష్మిన్ స్వర్గే లోకే సర్వాన్ కామానాప్త్వాఽమృతస్సమభవ'దితి స్వర్గశబ్దితనిరతిశయసుఖాత్మకబ్రహ్మైక్యేన స్థితస్య తదన్తర్భూతవైషయికసర్వానన్దప్రాప్తిలక్షణఫలోక్తేః సృష్ట్యాద్యర్థవాదాత్. 'స ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యతే'తి ప్రవేశోక్తేః 'తస్య త్రయ ఆవసథాస్త్రయస్స్వప్నా'ఇతి జాగ్రదాద్యవస్థాత్రయస్య స్వప్నత్వేన మిథ్యాత్వోక్త్యుపపత్తేశ్చ నిర్విశేషాద్వితీయాత్మపరత్వావగమేన గ్రన్థస్యాఽర్థాన్తరశఙ్కాఽనవకాశాల్లోకాదిసృష్ట్యుక్తేశ్చాధ్యారోపాపవాదాభ్యాం ముక్తాత్మప్రతిపత్త్యర్థమాత్మన్యారోపాత్. పరమాత్మైవేహాత్మశబ్దేన గృహ్యతే ఇతరవత్. యథేతరేషు సృష్టిశ్రవణేషు 'తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సమ్భూత' ఇత్యేవమాదిషు పరస్యాత్మనో గ్రహణం యథావేతరస్మిన్ లౌకికే ఆత్మశబ్దప్రయోగే ప్రత్యగాత్మైవ ముఖ్య ఆత్మశబ్దేన గృహ్యతే తథేహాపి భవితుమర్హతి కుతః ఉత్తరాద్వాక్యార్థదర్శనాత్.

శం—దీనాం సంసారిత్వం దర్శయిష్యత్యశనాయాదిదోషవత్త్వేన తమశనాయాపిపా భ్యామన్వవార్జదిత్యాదినా. అశనాయాదిమత్సర్వం సంసార ఏవ పరస్య తు బ్రహ్మణో నాయాద్యత్యయశ్రుతేః. భవత్వేవం కేవలాత్మజ్ఞానం మోక్షసాధనం నత్వత్రాక వాధిక్రియతే విశేషాశ్రవణాత్. అకర్మిణ ఆశ్రమ్యన్తరస్యేహాశ్రవణాత్. కర్మ బృహతీ సహస్రలక్షణం ప్రస్తుత్యానన్తరమేవాత్మజ్ఞానం ప్రారభ్యతే. తస్మాత్ కర వాఽధిక్రియతే. న చ కర్మాసమ్బన్ధ్యాత్మవిజ్ఞానం. పూర్వవదన్తే ఉపసంహారాత్. య

ఆ—ఇతి 'ఆత్మగృహీతిరితరవదుత్తరా'దిత్యధికరణసిద్ధాన్తన్యాయేన కేవలాత్మపర నిశ్చయాన్న సవిశేషపరత్వముత్తరగ్రన్థస్యేత్యాహ (అన్యార్థేతి) యచ్చైష ఏవ మో ఇతి తత్రాహ (తథా చేతి) తథా సంసారిత్వఞ్చ దర్శయిష్యతీత్యన్వయః. తం హిర గర్భస్య స్థూలరూపం వైరాజం పిణ్డమశనాయాపిపాసాభ్యాం సంయోజితవానీశ్వర శ్రుత్యర్థః. అశనాయాదిమత్త్వేఽపి నిరతిశయసుఖవత్త్వేన దేవతాభావస్య మోక్షత స్యాదిత్యత ఆహ (అశనాయాదిమదితి) అశనాయాదేర్దుఃఖనియతత్వాన్నిరతిశయసు త్వం తస్యాసిద్ధమితి సంసారిత్వమిత్యర్థః. యచ్చ నిర్విశేషాత్మస్వరూపావస్థానస్య యాదిరహితత్వేన న మోక్షత్వమితి తదసత్ తస్య యోఽశనాయాపిపాసే శో మోహం జరాం మృత్యుమత్యేతీత్యశనాయాద్యత్యయశ్రుతేస్తన్నియతదుఃఖాప్రస స్వతశ్చ 'ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానా'దితి శ్రుత్యన్తరాత్ అముష్మిన్ స్వర్గే లోకే హాప్యానన్దరూపతావగమాత్. స్వర్గశబ్దస్య సుఖసామాన్యవాచిత్వాత్ 'అనన్తే స్వ లోకే బ్రహ్మవిదస్స్వర్గలోకమిత ఊర్ధ్వం విముక్తా' ఇత్యాదిశ్రుతిషు బ్రహ్మానన్దే స శబ్దప్రయోగాచ్చ తస్య విషయాభావేఽపి పురుషార్థత్వాన్మోక్షత్వమిత్యాహ (పర త్వితి) ఏవం నిర్విశేషాత్మవిద్యాయా మోక్షసాధనత్వమఙ్గీకృత్య తస్యా అకర్మనిష్ఠ నియమరూపం కైవల్యం న సమ్భవతీతి వదన్ సన్న్యాసమాక్షిపతి (భవత్వితి) విశే శ్రవణమేవ స్ఫుటయతి (అకర్మిణ ఇతి) సన్న్యాసిన ఇత్యర్థః. న కేవలం విశే శ్రవణం. కిన్తు సన్నిధానాత్కర్మిణః ప్రతీతేః కర్మసమ్బన్ధిత్వనియమశ్రవణఞ్చా త్యాహ (కర్మ చ బృహతీసహస్రలక్షణమితి) తథా చ తద్ద్వారా కర్మి సన్నిధి ఇత్యర్థః. (తస్మాదితి) అతో న కర్మత్యాగరూపసన్న్యాసాశ్రమోఽస్తీత్యర్థః. ఏవమా విద్యాం కేవలాం కర్మాసమ్బన్ధినీమఙ్గీకృత్య తస్యా అకర్మనిష్ఠత్వనియమో నిరాకృ ఇదానీమఙ్గీకారం పరిత్యజతి (న చేతి) పూర్వత్ర కర్మసమ్బన్ధిజ్ఞానవిషయస్య సర్వా త్మోక్తేః. ఏష బ్రహ్మేత్యాదినాఽత్రాపి సర్వాత్మతోక్తేస్తేన చ లిఙ్గేనాఽస్యా త్మజ్ఞానస్య కర్మసమ్బన్ధిత్వానుమానాద్వక్ష్యమాణస్యాత్మజ్ఞానస్య కర్మసమ్బన్ధిత్వమిత్య

శం—కర్మసమ్బన్ధినః పురుషస్య సూర్యాత్మనాస్థావరజఙ్గమాది సర్వప్రాణ్యాత్మత్వముక్తం బ్రాహ్మణేన మన్త్రేణ చ సూర్య ఆత్మేత్యాదినా తథైవ ఏష బ్రహ్మైష ఇన్ద్ర ఇత్యాద్యుపక్రమ్య సర్వప్రాణ్యాత్మత్వం యచ్చ స్థావరజఙ్గమం సర్వం తత్ ప్రజ్ఞానేత్రమిత్యుపసంహరిష్యతి. తథాచ సంహితోపనిషది 'ఏతం హ్యేవ బహ్వృచా మహత్యుక్థే మీమాంసన్త' ఇత్యాదినా కర్మసమ్బన్ధిత్వముక్త్వా 'సర్వేషు భూతేష్వేతమేవ బ్రహ్మేత్యాచక్షత' ఇత్యుపసంహరతి. తథా తస్యైవ యోఽయమశరీరః ప్రజ్ఞాత్మేత్యుక్తస్య యశ్చాసావాదిత్య ఏకమేవ తదితి విద్యాదిత్యేకత్వముక్తం. ఇహాపి కోఽయమాత్మేత్యుపక్రమ్య ప్రజ్ఞాత్మత్వమేవ ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేతి దర్శయిష్యతి. తస్మాన్నాకర్మసమ్బన్ధ్యాత్మజ్ఞానం పునరుక్త్యా ఆనర్థక్యమితి చేత్. కథం 'ప్రాణో వా అహమస్మ్యృష' ఇత్యాది బ్రాహ్మణేన సూర్యఆత్మేతి చ మన్త్రేణ నిర్ధారితస్యాత్మనః ఆత్మా వా ఇదమిత్యాది బ్రాహ్మణేన కోఽయమాత్మేతి ప్రశ్నపూర్వకం పునర్నిర్ధారణం పునరుక్తమనర్థకమితి చేన్న.

ఆ—సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (యథేత్యాదినా) (కర్మసమ్బన్ధినఇతి) తస్య 'ఏష హీమం లోకమభ్యార్చత్ పురుషరూపేణ య ఏష తపతీ'త్యాదినా సూర్యాత్మత్వముక్త్వా తస్య సర్వాత్మత్వం 'తస్మాచ్ఛతర్చిన ఇత్యాచక్షత ఏతమేవ సన్త'మిత్యాదినా 'ప్రాణ ఋచ' ఇత్యేవం విద్యాదిత్యన్తేన 'ప్రాణో వై సర్వాణి భూతాని' చేత్యనేన చోక్తమిత్యర్థః. జగతః జఙ్గమస్య తస్థుషః స్థావరస్య సూర్యఆత్మేతి మన్త్రార్థః. (ప్రజ్ఞానేత్రమితి) ప్రజ్ఞాశబ్దితబ్రహ్మనేతృకమిత్యర్థః. సన్దంశన్యాయేనాప్యస్య కర్మసమ్బన్ధ్యాత్మవిషయత్వమితి వదన్ సర్వాత్మత్వలిఙ్గస్య కర్మసమ్బన్ధ్యాత్మనియతత్వమాహ (తథాచేతి) తథా సంహితోపనిషది చేతి చకారాన్వయః. మహత్యుక్థే బృహతీసహస్రాఖ్యే శస్త్రే ఏతం ప్రకృతమాత్మానం ఋగ్వేదినో విచారయన్తీతి శ్రుత్యర్థః. సంహితోపనిషది ప్రజ్ఞాత్మేత్యుక్తస్యాత్మనో 'యో యజ్ఞస్యోల్బణం పశ్యే'దిత్యాదివాక్యపర్యాలోచనయా కర్మసమ్బన్ధప్రతీతేరస్యాపి ప్రజ్ఞాత్మత్వోక్త్యా చ కర్మసమ్బన్ధావగమాత్. తజ్జ్ఞానస్య కర్మసమ్బన్ధిత్వమిత్యాహ (తథా తస్యైవేతి) శఙ్కాముపసంహరతి (తస్మాదితి) శఙ్కావాద్యేవ సిద్ధాన్త్యాశఙ్కామాశఙ్కతే (పునరుక్త్యేతి) సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (ప్రాణో వా ఇత్యాదినా) పూర్వోత్తరబ్రాహ్మణయోరేకార్థత్వే వక్ష్యమాణమపి ప్రాణాత్మవిషయం స్యాత్. తచ్చ నిర్ధారితమితి పునరుక్తమిత్యర్థః. స ఏవ శఙ్కాం పరిహరతి (న తస్యేతి) తమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) (జగత్స్రష్టేతి) 'స ఇమాల్లోఁకానసృజ'తేత్యాదిశ్రవణాదిత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణ పునరుక్తిం పరిహరతి (కేవలేతి) ఏతమేవ పరిహారం వా శబ్దార్థం వదన్ వివృణోతి (అథవేతి) (కర్మ

శం—తస్యైవ ధర్మాన్తరవిశేషనిర్ధారణార్థత్వాత్. న పునరుక్తతాదోషః. కథం తస్యైవ కర్మసమ్బన్ధినో జగత్సృష్టిస్థితిసంహారాదిధర్మవిశేషనిర్ధారణార్థత్వాత్. కేవలోపాస్త్యర్థత్వాద్వా. అథవా ఆత్మేత్యాదిపరో గ్రన్థసన్దర్భః ఆత్మనః కర్మణోఽన్యత్రోపాసనాఽప్రాప్తౌ కర్మప్రస్తావేఽవిహితత్వాత్ కేవలోఽప్యాత్మోపాస్య ఇత్యేవమర్థో భేదాభేదోపాస్యత్వాద్వా ఏక ఏవాత్మా కర్మవిషయే భేదదృష్టిభాక్ స ఏవ కర్మకాలేఽభేదేనాప్యుపాస్య ఇత్యేవమపునరుక్తతా. 'విద్యాఞ్చావిద్యాఞ్చ యస్తద్వేదోభయం సహ అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుతే' ఇతి చ 'కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతం సమా' ఇతి చ వాజినాం న చ వర్షశతాత్పరమాయుర్మర్త్యానాం యతః కర్మపరిత్యాగేనాత్మానముపాసీత. దర్శితఞ్చ తావన్తి పురుషాయుషోఽహ్నాం సహస్రాణి భవన్తి. వర్షశతం చాయుఃకర్మణైవ వ్యాప్తం దర్శితశ్చ మన్త్రః కుర్వన్నేవేహ కర్మాణీత్యాదిః. తథా యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహోతి యావజ్జీవం దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం యజేతేత్యాద్యశ్చ. తం యజ్ఞపాత్రైర్దహన్తీతి చ ఋణత్రయశ్రుతేశ్చ. తత్ర పారివ్రాజ్యాదిశాస్త్రం వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యాత్మజ్ఞానస్తుతిపరోఽర్థవాదః. అనధి

ఆ—ణోఽన్యత్రేతి) కర్మాఙ్గత్వం తదఙ్గోక్థాద్యధికరణత్వఞ్చ వినేత్యర్థః. అప్రాప్తావితి చ్ఛేదః అప్రాప్తత్వే హేతుమాహ (కర్మప్రస్తావ ఇతి) అవిహితత్వాదితి చ్ఛేదేనోత్తరత్ర హేతుః నచైవం స్వోక్తకర్మసమ్బన్ధిత్వనియమత్యాగాపత్తిః కర్మాఙ్గాశ్రితత్వమాత్రస్య త్యాగేఽపి కర్మసమ్బన్ధిత్వస్య సవిశేషవిషయత్వలక్షణస్య కర్మసముచ్చితత్వలక్షణస్య చాత్యాగాత్. అఙ్గీకారవాదేనాస్య పక్షస్యోక్తేర్వా అస్మిన్నపి పక్షే కర్మనిష్ఠత్వం నియతమితి భావః. అత్రైవ పక్షే విశేషాన్తరమాహ (భేదేతి) (భేదదృష్టీతి) ఇదన్తయోపాస్య ఇత్యర్థః. (అభేదేనేతి) అహన్తయేత్యర్థః. 'ఆత్మా వా ఇద'మిత్యాది షట్కస్య స్వపక్షేఽర్థవత్త్వముక్త్వా తస్య కర్మత్యాగేనాత్మజ్ఞానార్థత్వపక్షే బహుశ్రుతివిరోధమాహ (విద్యామిత్యాదినా) అవిద్యాశబ్దేనాత్ర తత్కార్యం కర్మోచ్యతే. నను కుర్వన్నేవేతి మన్త్రే వర్షశతస్య కర్మనియతత్వోక్తావపి తదనన్తరం సన్న్యాసః స్యాదిత్యతఆహ (నచేతి) 'శతాయుర్వై పురుష' ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః. ఇహాపి బృహతీసహస్రాఖ్యస్య శస్త్రస్య షట్త్రింశతమక్షరాణాం సహస్రాణీత్యుక్త్వా తావన్తి పురుషాయుషోఽహ్నాం సహస్రాణీత్యుక్తత్వాత్ సంవత్సరశతమేవాయురిత్యాహ (దర్శితఞ్చేతి) భవన్తీత్యనన్తరమితి శబ్దో ద్రష్టవ్యః. పురుషాయుషస్యాహ్నామితి భాష్యపాఠస్సాధుః పురుషాయుషోఽహ్నామితి తు సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాభిప్రాయేణ కథఞ్చిన్నేయః పురుషాయుషఞ్చేద్వర్షశతాధికం నాస్తి తర్హి తన్మధ్య ఏవ కర్మసన్న్యాసః స్యాత్. అతఆహ (వర్ష

శం—కృతార్థో వా న పరమార్థాత్మవిజ్ఞానే ఫలాదర్శనే క్రియానుపపత్తేః. యదుక్తం కర్మణ ఏవ చాత్మజ్ఞానం కర్మసమ్బన్ధి చేత్యాది తన్నపరం హ్యాప్తకామం సర్వసంసారదోషవర్జితం బ్రహ్మాహమస్మీత్యాత్మత్వేన విజ్ఞాతే కృతేన కర్తవ్యేన వా ప్రయోజనమాత్మనోఽపశ్యతః ఫలాదర్శనే క్రియా నోపపద్యతే. ఫలాదర్శనేఽపి నియుక్తత్వాత్కరోతీతి చేన్న నియోగావిషయాత్మదర్శనాత్. ఇష్టయోగమనిష్టవియోగం చాత్మనః ప్రయోజనం పశ్యంస్తదుపాయార్థీ యో భవతి స నియోగస్య విషయో దృష్టో లోకే న తు తద్విపరీతనియోగావిషయబ్రహ్మాత్మదర్శీ. బ్రహ్మాత్మత్వదర్శ్యపి సన్ చేన్నియుజ్యేత నియోగా విషయోఽపి సన్న కశ్చిన్న నియుక్త ఇతి సర్వం కర్మ సర్వేణ సర్వదా కర్తవ్యం ప్రాప్నోతి. తచ్చానిష్టం న చ స నియోక్తుం శక్యతే. కేనచిత్ ఆమ్నాయస్యాపి తత్ప్రభవత్వాత్. న హి స్వవిజ్ఞానోత్థేన వచసా స్వయం నియుజ్యతే నాపి బహువిత్స్వామ్యవివేకినా భృత్యేన ఆమ్నాయస్య నిత్యత్వే సతి స్వాతన్త్ర్యాత్

ఆ—శతఞ్చేతి) తత్ప్రమాణమాహ (దర్శితశ్చేతి) నను పురాణేషు శతాధికస్యాయుషో దశరథాదేః శ్రుతత్వాత్ శతవర్షానన్తరం కర్మసన్న్యాసః స్యాదిత్యాశఙ్క్య శతాయుశ్శ్రుతివిరోధేన తస్యాఽర్థవాదత్వాత్తథాఙ్గీకారేఽపి జీవనకాలస్య సర్వస్యాపి కర్మణా వ్యాప్తత్వశ్రుతేర్నైవమిత్యాహ (తథా యావజ్జీవమితి) 'జీర్ణో వా విరమే'దితి వచనాజ్జరానన్తరం సన్న్యాసః స్యాదిత్యాశఙ్క్య యజ్ఞపాత్రైర్దహనవిధానాన్నేత్యాహ (తం యజ్ఞపాత్రైరితి) నను యావజ్జీవాదివాక్యానాం ప్రతిపన్నగార్హస్థ్యవిషయత్వం వక్తవ్యం అన్యథా బ్రహ్మచారిణోఽపి తద్విధిప్రసఙ్గాత్. తతశ్చ గార్హస్థ్యాత్పూర్వం కర్మత్యాగః స్యాత్ అత ఆహ (ఋణేతి) 'జాయమానో వై బ్రాహ్మణస్త్రిభిః ఋణవాన్ జాయత'ఇతి శ్రుతేః 'ఋణాని త్రీణ్యపాకృత్య మనో మోక్షే నివేశయే'దితి స్మృతేశ్చేత్యర్థః. తతశ్చ తదపాకరణార్థం తేనాపి గార్హస్థ్యమేవ ప్రతిపత్తవ్యం న సన్న్యాస ఇత్యర్థః. 'యదహరేవ విరజేత్తదహరేవ ప్రవ్రజేత్, వ్యుత్థాయాఽథ భిక్షాచర్యఞ్చరన్తి బ్రాహ్మణాః ప్రవ్రజేద్గృహా'దితి శ్రుతిస్మృత్యోః కా గతిరిత్యత ఆహ (తత్రేతి) (జ్ఞానస్తుతీతి) సర్వసన్న్యాసే నాప్యాత్మా జ్ఞాతవ్య ఇతి జ్ఞానస్తుతిః ప్రతీయత ఇతి తత్పర ఇత్యర్థః విధిత్వేఽపి కర్మానధికృతాన్ధపఙ్గ్వాదివిషయత్వమేవేత్యాహ (అనధికృతేతి) తస్మాన్నాకర్మనిష్ఠైవ విద్యా కిన్తు కర్మనిష్ఠా తత్సమ్బన్ధినీ చేతి స్థితం. తదేతత్సిద్ధాన్తీ పరిహరతి (నేతి) ఏవం హి కర్మనిష్ఠా విద్యా స్యాత్ యది విదుషోఽపి కర్మానుష్ఠానం స్యాత్. తదపి ప్రయోజనార్థితయా వా స్యాత్కామ్య ఇవ నియోగబలాద్వా ప్రాభాకరమత ఇవ నిత్యకర్మణి. తత్ర నాద్య ఇత్యాహ (పరమార్థేతి) సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణ్వన్నిషేధార్థేఽధ్యా

శం—సర్వాన్ ప్రతినియోక్తృత్వసామర్థ్యమితిచేన్న ఉక్తదోషాత్. తథాపి సర్వేః
సర్వదా విశిష్టం కర్మకర్తవ్యమిత్యుక్తో దోషోఽపరిహార్య ఏవ. తదపి శాస్త్రేణే
చేత్. యథా కర్మకర్తవ్యతాశాస్త్రేణ కృతా తథా తదవ్యాత్మజ్ఞానం తస్యైః
కర్మిణశ్శాస్త్రేణ విధీయతఇతి చేన్న విరుద్ధార్థబోధకత్వానుపపత్తేః. న హ్యే
కస్మిన్ కృతాకృతాసమ్బన్ధిత్వం తద్విపరీతత్వం చ బోధయితుం శక్యం శీతోష్ణత

ఆ—హారపూర్వకం నఞర్థం వివృణోతి (యదుక్తమిత్యాదినా) (కర్మసమ్బన్ధి చేతి
కర్మాఙ్గోక్తాద్యాశ్రయమిత్యర్థః. పరమార్థేతి వాక్యాంశం వివృణోతి (పరమితి) అ
ప్రాప్త్యర్థమనర్థనివృత్త్యర్థం వా కర్మ స్యాత్ నోభయమపీతి వక్తుం విశేషణద్వయం
దోషపదేన రాగద్వేషాభావేనాపి ప్రవృత్త్యభావం సూచయతి ప్రాగనుష్ఠితకర్మణ
ప్యసమ్బన్ధే కర్తవ్యే న సమ్బన్ధో దూరాపాస్తఇతి వక్తుం కృతేనేత్యుక్తం ద్వితీయ
శఙ్కతే (ఫలాదర్శనేఽపీతి) మమేదం కార్యమితి బోద్ధా హి నియోగస్య విషయో
నియోజ్యః. కార్యే స్వకీయత్వజ్ఞానం చ తజ్జన్యఫలార్థినః. న చాత్మనోఽసఙ్గిత్వజ్ఞానిన
మమేదమితి బుద్ధిర్భవతి అతో న తస్య నియుక్తత్వమిత్యాహ (న నియోగేతి) త
వోపపాదయతి (ఇష్టేతి) మమేదం కార్యమితి బోధాభావేఽపిచేన్నియుజ్యేత త
రాజసూయాదికం బ్రాహ్మణాదినా కర్తవ్యం స్యాదగ్నిష్టోమాదికఞ్చ సర్వదా కర్తవ్య
స్యాత్ నిర్నిమిత్తత్వావిశేషాదిత్యాహ (బ్రహ్మాత్మత్వేతి) న కశ్చిన్న నియుక్త ఇ
నద్వయేన సర్వోఽపి నియుక్త ఏవేత్యర్థః. కిఞ్చ నియోక్తాప్యస్య కిం యః కశ్చ
పురుషః వేదో వా ఆద్యే విదుష ఈశ్వరాత్మత్వజ్ఞానాత్ సర్వనియోక్తృత్వేన స్వ
యోజ్యేనాస్య నియోజ్యత్వం స్యాత్. తచ్చ విరోధాన్న సమ్భవతీత్యాహ (న చసఇతి
తస్యైవ సర్వనియోక్తృత్వాదిత్యర్థః. నన్వన్యనియోజ్యత్వాభావేఽప్యామ్నాయేన విదా
న్నియోజ్యః స్యాదితి ద్వితీయమాశఙ్క్య తస్యామ్నాయస్యేశ్వరతామాపన్నస్య స్వజ్ఞా
పూర్వకత్వాత్ స్వవచనేన స్వస్య నియోజ్యత్వమేకత్ర కర్తృకర్మవిరోధాన్న సమ్భవ
త్యాహ (ఆమ్నాయస్యాపీతి) కిఞ్చ వ్యాకరణాదేస్తత్కర్తృపాణిన్యాదిజ్ఞైరైకదేశా
విషయత్వదర్శనేన వేదస్యాపీశ్వరజన్యస్యేశ్వరజ్ఞైరైకదేశవిషయత్వేనాల్పజ్ఞత్వాదప్యధి
జ్ఞేశ్వరనియోక్తృత్వమయుక్తమిత్యాహ (నాపి బహువిదితి) (అవివేకినేతి) అల్ప
నేత్యర్థః. అచేతనత్వాద్వా తస్యావివేకిత్వం భృత్యేన నవియుజ్యతఇత్యనుషఙ్గః. నను వే
స్యేశ్వరజ్ఞానపూర్వకత్వపక్షే పూర్వోక్తదోషానుషఙ్గేపి తస్య నిత్యత్వపక్షే నాయ
దోష ఇతి శఙ్కతే (ఆమ్నాయస్యేతి) తస్యాఽచేతనస్య నియోక్తృత్వం న సమ్భవ
తస్య చేతనధర్మత్వాదిత్యుత్తరమాహ (నేతి) నియోక్తృత్వమభ్యుపేత్యాపి దోషమా
(ఉక్తదోషాదితి) తదేవ వివృణోతి (తథాపీతి) అనియోజ్యస్యాపి చేత్ కర్తవ్య

శం—మివాగ్నేః. న చేష్టయోగచికీర్షా, త్మనోఽనిష్టవియోగచికీర్షా, చ శాస్త్రకృతా సర్వప్రాణినాం తద్దర్శనాత్. శాస్త్రకృతం చేత్తదుభయం గోపాలాదీనాం న దృశ్యేత. అశాస్త్రజ్ఞత్వాత్తేషాం. యద్ధి స్వతోఽప్రాప్తం తచ్ఛాస్త్రేణ బోధయితవ్యం. తచ్చేత్ కృతకర్తవ్యతావిరోధ్యాత్మజ్ఞానం శాస్త్రేణ కృతం కథం తద్విరుద్ధకర్తవ్యతాం పున రుత్పాదయేచ్ఛీతతామివాగ్ని, తమఇవ భాను, న బోధయత్యేవేతి చేన్న సమ ఆత్మేతి విద్యాత్ జ్ఞానం బ్రహ్మేతి చోపసంహారాత్. తదాత్మానమేవావైత్ తత్త్వ మసీత్యేవమాదివాక్యానాం తత్పరత్వాత్, ఉత్పన్నస్య బ్రహ్మాత్మవిజ్ఞానస్యాబాధ్యమా నత్వాన్నానుత్పన్నం భ్రాన్తం వేతి శక్యం వక్తుం. త్యాగేఽపి ప్రయోజనాభావస్య

ఆ—విదుషః తర్హి విశిష్టం విహితం కర్మ సర్వేణ సర్వదాపి కర్తవ్యం సఙ్కోచే హేత్వ భావాదిత్యర్థః. అసఙ్గిబ్రహ్మాత్మత్వజ్ఞానస్య కర్మకర్తవ్యతాయాశ్చ శాస్త్రేణ కృత త్వాదుభయోరపి శాస్త్రయోః ప్రామాణ్యావిశేషాత్ కదాచిదాత్మజ్ఞానం కదాచిత్ కర్మానుష్ఠానఞ్చ స్యాదితి శఙ్కతే (తదపీతి) తదేవ వివృణోతి (యథేతి) స్వాభావికాకర్త్రాత్మబోధేన సకృదుత్పన్నేనైవ కర్తృతాబోధబాధనాన్న పునః శాస్త్రేణ కర్తృత్వబోధః సమ్భవతీత్యాహ (నేతి) కృతాకృతేత్యత్రాకృతమితి ఇదా నీమకృతం, ఇతః పరం కర్తవ్యం, యత్ తదుచ్యతే. ఏవం తావన్నియోగావిషయా కర్త్రాత్మదర్శిత్వాద్విదుషః ప్రయోజనార్థిత్వాభావాచ్చ న కర్మేత్యుక్తం. ఇదానీం స్వత ఇష్టానిష్టసంయోగవియోగరూపప్రయోజనార్థిత్వాభావేఽపి విదుషః స్వర్గ కామో యజేతేతి శాస్త్రేణైవ సాధీయతఇత్యాశఙ్క్య స్వభావతః ప్రాప్తప్రయోజ నార్థితానువాదేన తదుపాయమాత్రం శాస్త్రేణ బోధ్యతే న తు సాధీయతే అన్యథా అశాస్త్రజ్ఞానాం తదర్థితా న స్యాదిత్యాహ (న చేష్టేతి) అత్ర చికీర్షాశబ్దేన ఫలేచ్ఛామాత్రముచ్యతే. న తు కర్తుమిచ్ఛా ఫలే తదయోగాదితి. నను కృతాకృత సమ్బన్ధిత్వం తద్విపరీతత్వఞ్చ విరుద్ధత్వాన్న బోధయతి చేచ్ఛాస్త్రం తర్హి కృతా కృతాసమ్బన్ధిత్వమేవ మాబోధీదిత్యాశఙ్క్య తస్య మానాన్తరాసిద్ధత్వేనావశ్యం శాస్త్రబోధ్యత్వే వక్తవ్యే తద్విపరీతత్వస్య మానాంతరసిద్ధస్య న శాస్త్రబోధ్యత్వం విరుద్ధత్వాదిత్యాహ (యద్ధీతి) తచ్చేదితి నిశ్చయార్థే. కృతే సతీదం కృత, మిదం కర్తవ్య, మితి జ్ఞానవిరోధీత్యర్థః. కర్తవ్యతాం తజ్జ్ఞానమిత్యర్థః. విధ్యభావేన వేదాన్తా నామతాదృగాత్మబోధకత్వమిత్యాశఙ్క్య పురుషస్య కర్తవ్యాభిముఖీకరణార్థత్వాద్వి ధేరిహాత్మజ్ఞానాభిముఖీకరణార్థం విధిస్వరూపస్యార్థవాదస్య సత్త్వాత్ స్వరూపబోధకస్య తత్పరవాక్యస్యాపి సత్త్వా, చ్చ నైవమిత్యుత్తరమాహ (న బోధయత్యేవేత్యాదినా) ఉప

శం—తుల్యత్వమితి చేత్ 'నాకృతేనేహ కశ్చనేతి స్మృతేః. య ఆహుర్విదిత్వా బ్రహ్మ వ్యుత్థానమేవ కుర్యాదితి తేషామప్యేష సమానో దోషః ప్రయోజనాభావ ఇతి చేన్న. అక్రియామాత్రత్వాద్వ్యుత్థానస్య. అవిద్యానిమిత్తో హి ప్రయోజనస్య భావః న వస్తుధర్మః సర్వప్రాణినాం తద్దర్శనాత్. ప్రయోజనతృష్ణయా చ ప్రేర్యమాణస్య వాఙ్మనఃకాయైః ప్రవృత్తిదర్శనాత్, సోఽకామయత జాయా మే స్యాదిత్యాది పుత్రవిత్తాదిపాఙ్క్తలక్షణం కామ్యమేవేతి ఉభే హ్యేతే ఇతి సాధ్యసాధనలక్షణే

ఆ—సంహారాదిత్యనేన తత్సహచరితం ఆత్మా వా ఇదమిత్యాద్యుపక్రమాది తాత్పర్యలిఙ్గం సూచయతి. జ్ఞానోత్పత్త్యనువాదికాయా ఏవ శ్రుతేర్బలాదప్యనుత్పత్తిశఙ్కా న కార్యే త్యాహ (తదాత్మానమితి) తదితి జీవరూపేణావస్థితం బ్రహ్మేత్యర్థః. ఛాన్దోగ్యబలాద ప్యేవమేవేతి వదన్ గతిసామాన్యన్యాయం దర్శయతి (తత్త్వమసీతి) అనేన తద్ధాస్య విజజ్ఞావితి వాక్యశేషోఽప్యుపలక్ష్యతే. అయమాత్మా బ్రహ్మేత్యాదికమాదిశబ్దార్థః. కర్త్రాత్మబోధకకర్మకాణ్డవిరోధాదుత్పన్నమపి జ్ఞానం భ్రాన్తమిత్యాశఙ్క్య తస్య యథా ప్రాప్తకర్త్రాత్మానువాదేనోపాయమాత్రపరత్వాన్న వస్తు పరవేదాన్తజన్యజ్ఞానబాధకత్వ మిత్యాహ (ఉత్పన్నస్యేతి) (నానుత్పన్నమితి) వాక్యశ్రవణానన్తరమకర్త్రాత్మాహమితి జ్ఞానస్యానుభవసిద్ధత్వాన్నాహమకర్తేతి విపరీతజ్ఞానాదర్శనాచ్చ నోభయం వక్తుం శక్యమిత్యర్థః. విదుషః ప్రయోజనతృష్ణాఽభావాన్న కర్మణి ప్రవృత్తిరిత్యుక్తం. తర్హి తత్త్యాగేఽపి ప్రయోజనాభావాత్ తత్రాపి న ప్రవృత్తిః స్యాదితి శఙ్క్యతే (త్యాగే ఽపీతి) తస్య విదుషః కృతేన కర్మణా అర్థో నాస్తి. అకృతేన కర్మాభావేనాపీహ లోకేఽర్థో నాస్తీతి గీతాసు స్మరణాత్ త్యాగేఽపి ప్రయోజనాభావస్య తుల్యత్వ మితి చేదిత్యన్వయః. శఙ్కామేవ వివృణోతి (యఆహురితి) కర్మత్యాగస్య వ్యాపా రాత్మకత్వే వ్యాపారస్య క్లేశాత్మకత్వాత్తదనుష్ఠానం ప్రయోజనాపేక్షితం స్యాత్. న త్వేతదస్తి కిన్తు క్రియాఽభావమాత్రమౌదాసీన్యరూపం. తస్య చ స్వాస్థ్యరూప త్వాత్ స్వతఏవ ప్రయోజనత్వాన్న ప్రయోజనాన్తరాపేక్షత్వమితి పరిహరతి (నేతి) త్యాగస్యాన్యత్ర క్లృప్తవ్యాపారహేతుజన్యత్వాభావాన్న వ్యాపారత్వమితి వక్తుం అన్యత్ర క్లృప్తవ్యాపారహేతుమాహ (అవిద్యేత్యాదినా) యద్వా విదుషః కథం యత్నం వినా వ్యుత్థానమౌదాసీన్యమాత్రేణ సిధ్యతీత్యాశఙ్క్య క్రియాహేత్వ భావాత్ క్రియాఽభావఇతి వక్తుం తద్ధేతుమాహ. (ప్రయోజనస్య భావ ఇతి) ప్రయో జనస్య తృష్ణేత్యర్థః. తస్యాః వస్తుధర్మత్వే విదుషోఽపి తృష్ణా స్యాదితి తన్నిషేధతి (న వస్తుధర్మ ఇతి) న వస్తుస్వభావ ఇత్యర్థః. వస్తుధర్మత్వే హి విదుషామవిదుషాఞ్చ

శం—ఏషణే ఏ వేతి వాజసనేయిబ్రాహ్మణేఽవధారణాత్, అవిద్యాకామదోషనిమిత్తా యావాఙ్మనఃకాయప్రవృత్తేః పాఙ్క్తలక్షణాయాః విదుషోఽవిద్యాదిదోషాభావాదనుపపత్తిః. అభావాదక్రియామాత్రం వ్యుత్థానం న తు యాగాదివదనుష్ఠేయరూపం భావాత్మకం. తచ్చ విద్యావత్పురుషధర్మ ఇతి న ప్రయోజనమన్వేష్టవ్యం. న హి తమసి ప్రవృత్తస్యోదితే ఆలోకే యద్గర్తపఙ్కకణ్టకాద్యపతనం తత్కిం ప్రయోజనమితి ప్రశ్నార్హం. వ్యుత్థానం తర్హ్యర్థప్రాప్తత్వాన్న చోదనార్థ ఇతి గార్హస్థ్యే చేత్ పర

ఆ—సుప్తమూర్ఛితాదీనాం సా స్యాత్. నత్వేతదస్తీతి తత్ర హేతుమాహ (సర్వేతి) తదదర్శనాత్ తృష్ణాయా అదర్శనాత్. తద్దర్శనాదితిపాఠే వస్తుస్వభావాజ్ఞానినాం గోపాలాదీనామపి తృష్ణాదర్శనాన్న వస్తుధర్మ ఇతి కథఞ్చిద్యోజ్యం. తృష్ణాయా అవిద్యాజన్యత్వముక్త్వా తస్యాః వ్యాపారహేతుత్వమాహ (ప్రయోజనేతి) దర్శనాదితి పఞ్చమీ అవిద్యాకామదోషనిమిత్తాయా ఇత్యుత్తరత్ర హేతుత్వేన సమ్బధ్యతే. న కేవలం దర్శనమేవ కిన్తు శ్రుతిరప్యస్తీత్యాహ (సోఽకామయతేత్యాదినా) ఉభే హ్యేతే ఏషణే ఏ వేతి వాక్యేన చ పుత్రవిత్తాదికామ్యమేవేతి వాజసనేయిబ్రాహ్మణేఽవధారణాదిత్యన్వయః. (పాఙ్క్తలక్షణమితి) జాయాపుత్రదైవమానుషవిత్తద్వయకర్మభిః పఞ్చభిర్యోగాత్ పాఙ్క్తలక్షణం కర్మేత్యర్థః. ఉభే ఇత్యస్యార్థమాహ (సాధ్యసాధనేతి) ఏవం క్రియాహేతుమ్ప్రదర్శ్య తదభావాదేవ విదుషః క్రియాఽభావోఽయత్నసిద్ధ ఇత్యాహ (అవిద్యాకామేతి) (పాఙ్క్తలక్షణాయా ఇతి) జాయాపుత్రదైవవిత్తమానుషవిత్తకర్మభిః పఞ్చభిర్లక్ష్యతే సాధ్యత ఇతి వైదికీ ప్రవృత్తిః పాఙ్క్తలక్షణేత్యుచ్యతే పఞ్చసఙ్ఖ్యాయోగేన గౌణ్యావృత్త్యా పఙ్క్తిచ్ఛన్దస్సమ్బన్ధోపచారాత్ పఞ్చాక్షరా పఙ్క్తిః పాఙ్క్తో యజ్ఞ ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః. పాఙ్క్తలక్షణాయా ఇత్యస్యానన్తరమనుపపత్తిరిత్యనుషఙ్గః. వ్యుత్థానమిత్యస్యానన్తరమయత్నసిద్ధమితి శేషః. ఏవఞ్చ క్రియాఽభావస్యోదాసీన్యాత్మకస్య పురుషస్వభావత్వేనాయత్నసిద్ధత్వే సతి న ప్రయోజనాపేక్షేత్యాహ (తచ్చేతి) (పురుషధర్మ ఇతి) పురుషస్వభావ ఇత్యర్థః. అజ్ఞానకార్యస్యాజ్ఞాననివృత్తావయత్నత ఏవ నివృత్తిరిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) వ్యుత్థానస్య పుంవ్యాపారాధీనత్వాభావే విధేరనవకాశాద్విదుషో నియమేన వ్యుత్థానం న సిధ్యతీతి శఙ్కతే (వ్యుత్థానన్తర్హీతి) (తతోఽన్యత్ర గమనమితి) పారివ్రాజ్యస్వీకార ఇత్యర్థః. కిం గార్హస్థ్యశబ్దేన గృహస్థోఽహమిత్యభిమానపురస్సరం పుత్రవిత్తాద్యభిమాన ఉచ్యతే ఉత గృహస్థలిఙ్గధారణం. నాద్యః విద్యయాఽవిద్యాకార్యాభిమాననివృత్తేరిత్యాహ (నకామేతి) న ద్వితీయః లిఙ్గేఽప్యభిమానరాహిత్యస్య తుల్యత్వాత్

శం— బ్రహ్మవిజ్ఞానం జాతం తత్రైవాస్త్వకుర్వత ఆసనం న తతోఽన్యత్ర గమనమితి చేన్న కామప్రయుక్తత్వాద్గార్హస్థ్యస్య. ఏతావాన్వై కామ ఇతి, ఉభే హ్యేతే ఏషణే ఏవేత్య, వధారణాత్. కామనిమిత్త పుత్రవిత్తాది సమ్బన్ధనియమాభావమాత్రం న హి తతోఽన్యత్ర గమనం వ్యుత్థానముచ్యతే. అతో న గార్హస్థ్య ఏవాకుర్వత ఆసనముత్పన్న విద్యస్య. ఏతేన గురుశుశ్రూషా తపసోరప్య ప్రతిపత్తిర్విదుషః సిద్ధా. అత్ర కేచిద్గృహస్థాః భిక్షాటనాది భయాత్ పరిభవాచ్చ త్రస్యమానాః సూక్ష్మదృష్టితాం దర్శయన్త ఉత్తరమాహుః. భిక్షోరపి భిక్షాటనాదినియమదర్శనాత్. దేహధారణమాత్రార్థినో గృహస్థస్యాపి సాధ్యసాధనైషణోభయవినిర్ముక్తస్య దేహమాత్రధారణార్థమశనాచ్ఛాదనమాత్రముపజీవతో గృహ ఏవాస్త్వాసనమితి. న స్వగృహవిశేషపరిగ్రహనియమస్య కామప్రయుక్తత్వాదిత్యుక్తోత్తరమేతత్. స్వగృహవిశేష పరిగ్రహాభావే

ఆ— నచైవం పారివ్రాజ్యలిఙ్గేఽవ్యభిమానాభావాత్తస్యాప్యసిద్ధిరితి వాచ్యం సర్వతోఽభిమానరాహిత్యేన సర్వసమ్బన్ధరాహిత్యం హి పరమహంసపరివ్రాజ ఉపలక్షణం. న లిఙ్గధారణం న లిఙ్గం ధర్మకారణమితి స్మృతేః. తతశ్చ లిఙ్గేఽప్యభిమానశూన్యస్య పారివ్రాజ్యం సిద్ధమిత్యాహ (కామనిమిత్తేతి) (గార్హస్థ్య ఇతి) అభిమానాత్మక ఇత్యర్థః. తర్హి గురుశుశ్రూషాదావప్యభిమానో న స్యాదిత్యాశఙ్క్యేష్టాపత్తిరిత్యాహ (ఏతేనేతి) నను పుత్రాదిసమ్బన్ధనియమరహితస్యాపి త్వన్మతే దేహధారణార్థినో భిక్షోః పరిగ్రహవ్యావర్తనార్థో భిక్షాటనాదిరేవేతి నియమోఽఙ్గీక్రియతే తథా గృహస్థస్యాప్యభిమానశూన్యస్యైవ సతో దేహధారణార్థం గృహ ఏవాస్త్వాసనం న భిక్షుకత్వం అవిశేషాదితి శఙ్కతే (అత్ర కేచిద్గృహస్థా ఇతి) తేషాం న న్యాయో మూలం కిన్తు దృష్టభయ చిన్తాదికమేవ మూలమిత్యుపహసన్నాహ (భిక్షాటనాదీతి) పరిభవః పామరైః క్రియమాణస్తిరస్కారః. (సూక్ష్మేతి) కాక్వా వ్యతిరేకేణ స్థూలదృష్టయ ఇత్యర్థః. (భిక్షాటనాదీతి) ఆదిశబ్దేన ప్రాక్ప్రణీతమయాచితమిత్యాదయో గృహ్యన్తే. దేహధారణమాత్రార్థినః భిక్షోరితి పూర్వేణాన్వయః సిద్ధాన్తీ తస్యైవమ్భూతస్య స్త్రీపరిగ్రహోఽస్తి వా నవేతి వికల్ప్యాద్యే దూషణమాహ (నస్వేతి) స్వగృహవిశేషశబ్దేన స్త్రీవిశేషో గృహ్యతే. న ద్వితీయః స్త్రీపరిగ్రహవత ఏవ ద్రవ్యపరిగ్రహాధికారాత్. తదభావేఽర్థాద్ద్రవ్యపరిగ్రహనివృత్తేః. తదభావే ప్రకారాంతరేణ జీవనాసిద్ధేరర్థాద్భిక్షాటనాది నియమ ఏవ సిధ్యతీత్యాహ(స్వగృహేతి) న చ పుత్రాదిపరిగృహీతేన జీవనమస్త్వితి శఙ్క్యం. తైరపి స్వస్వత్వేన సమ్బన్ధాభావే స్వకీయస్యాపి స్వకీయద్రవ్యతుల్యత్వేన తత్రాపి భిక్షుత్వనియమాదితి. అన్యే తు భిక్షోరపి భిక్షాటనాదౌ సప్తాగారానసఙ్క్లృప్తా

శం—చ శరీరధారణమాత్రప్రయుక్తాశనాచ్ఛాదనార్థినః స్వపరిగ్రహవిశేషాభావే ఽర్థాద్భిక్షుత్వమేవ. శరీరధారణార్థాయాం భిక్షాటనాదిషు ప్రవృత్తౌ యథా నియమో భిక్షోః శౌచాదౌ చ తథా గృహిణోఽపి విదుషోఽకామినోఽస్తు నిత్యకర్మసు నియమేన ప్రవృత్తిర్యావజ్జీవాదిశ్రుతినియుక్తత్వాత్ ప్రత్యవాయపరిహారార్థేతి.ఏతన్నియోగావిషయత్వేన విదుషః ప్రత్యుక్తమశక్యనియోజ్యత్వాచ్చేతి. యావజ్జీవాదినిత్యచోదనానర్థక్యమితి చేన్న అవిద్వద్విషయత్వేనార్థవత్వాత్. యత్తు భిక్షోః శరీరధారణమాత్రప్రవృత్తస్య ప్రవృత్తేర్నియతత్వం తత్ ప్రవృత్తేర్న ప్రయోజకం. ఆచమనప్రవృత్తస్య

ఆ—నిత్యాదినియమః, శౌచాదౌ చాతుర్గుణ్యాదినియమశ్చ ప్రత్యవాయపరిహారార్థం యథేష్యతే తథా యావజ్జీవాదిశ్రుతిబలాత్ ప్రత్యవాయపరిహారార్థం నిత్యకర్మణి నియమేన ప్రవృత్తిరిత్యాహుః. తదనువదతి (శరీరధారణార్థాయామితి) అకుర్వత ఏవ గృహేఽవస్థానం పూర్వమతే శఙ్కితం. అస్మిన్మతే త్వగ్నిహోత్రాద్యనుష్ఠానమపి కర్తవ్యమితి శఙ్కతే (తథేతి) పూర్వం పరిగ్రహవ్యావృత్త్యర్థో భిక్షాటనాదివిషయో దృష్టశరీరధారణప్రయోజనో నియమో దృష్టాన్తత్వేనోక్తః. ఇహ తు సః భిక్షాటనాదిగతసప్తాగారత్వాదివిషయోఽదృష్టార్థో దృష్టాన్తత్వేనోక్త ఇతి భేదః. దూషయతి (ఏతదితి) తస్య సర్వనియోక్త్రీశ్వరాత్మత్వాచ్చ న నియోజ్యత్వమిత్యాద్యుక్తమిత్యాహ (అశక్యేతి) తర్హి తచ్ఛ్రుతేరప్రామాణ్యే భిక్షాటనాదినియమవిధేరపి తత్స్యాదిత్యభిప్రాయేణ శఙ్కతే (యావజ్జీవేతి) అవిదుషి నియోజ్యే తత్ప్రామాణ్యం ఘటతఇతి నోక్తదోష ఇత్యాహ (నేతి) తదుక్తప్రతిబన్దీం పరిహర్తుమనువదతి (యత్త్వితి) దూషయతి (తత్ప్రవృత్తేరితి) ఆచమనవిధినా ఆచమనప్రవృత్తస్యార్థికో యః పిపాసాపగమః తస్య యథా (నాన్యప్రయోజనార్థత్వం) ప్రయోజనం ప్రవృత్తిః. తదర్థత్వం నాచమనప్రవృత్తిప్రయోజకత్వం. తద్వజ్జీవనార్థం భిక్షాదౌ ప్రవృత్తస్య యస్తత్ర నియమః స న భిక్షాదిప్రవృత్తేః ప్రయోజకఇత్యర్థః. ఏతదుక్తం భవతి నియోజ్యత్వాభావాత్ కిల బ్రహ్మవిదో నియమవిధ్యనుపపత్తిరాశఙ్క్యతే. తన్న యుజ్యతే. కథం. నియోజ్యో హి నియోగసిద్ధ్యర్థమపేక్ష్యతే. నియోగశ్చ ప్రవృత్తిసిద్ధ్యర్థః. ప్రవృత్తిశ్చేదన్యతస్సిద్ధా కింనియోగేన. అతఏవ దర్శపూర్ణమాసనియోగాదేవావహనననియమే ప్రవృత్తిసిద్ధా తత్ర న పృథక్ నియోగోఽఙ్గీక్రియతే తదభావే చ న నియోజ్యాపేక్షేతి బ్రహ్మవిదో నియోజ్యత్వాభావేఽపి న నియమవిధ్యనుపపత్తిరితి అగ్నిహోత్రాదిప్రవృత్తేస్తు అన్యతోఽసిద్ధత్వేన తద్విధితఏవ తత్ర ప్రవృత్తేర్వక్తవ్యత్వేన తత్సిద్ధ్యర్థం నియోగే వాచ్యే తస్య తత్ర నియోజ్యాపేక్షేతి వైషమ్యమాహ (నచాగ్నిహోత్రేతి)నియమవిధా

82

శం—పిపాసాపగమవన్నాన్యప్రయోజనార్థత్వమవగమ్యతే. న చాగ్నిహోత్రాదీనా
తద్వదర్థప్రాప్తప్రవృత్తినియతత్వోపపత్తిః. అర్థప్రాప్తప్రవృత్తినియమోఽపి ప్రయోజన
భావేఽనుపపన్న ఏవేతి చేన్న. తన్నియమస్య పూర్వప్రవృత్తిసిద్ధత్వాత్తదతిక్ర
యత్నగౌరవాత్. అర్థప్రాప్తస్య చ వ్యుత్థానస్య పునర్వచనాద్విదుషః కర్తవ్యత్వో
పత్తిః. అవిదుషోఽపి ముముక్షుణా పారివ్రాజ్యం కర్తవ్యమేవ. తథా చ శాన్తో దా
ఇత్యాదివచనం. శమాదీనాం చాత్మదర్శనసాధనానామన్యాశ్రమేష్వనుపపత్తేః. 'అ

ఆ—నియోజ్యానపేక్షాయామపి తస్య క్లేశాత్మకత్వాత్ ప్రయోజనాపేక్షా వాచ
తదభావాన్న నియమః సిధ్యతీతి శఙ్క్యతే (అర్థప్రాప్తేతి) తన్నియమస్యాపి పూర్వవా
సనావశాదేవ ప్రాప్తత్వాత్తత్రాపి న నియమవిధేరవకాశః యేన ప్రయోజనాపే
స్యాదితి పరిహరతి (న తదితి) యద్యపి నియతేన వాఽనియతేన వా భిక్షాటనాదిః
జీవనం సిధ్యతి తథాపి విద్యోత్పత్తేః పూర్వం విద్యాసిద్ధ్యర్థం నియమస్యానుష్ఠితత్వా
ద్వాసనాప్రాబల్యాద్విద్యోత్పత్త్యనన్తరమపి నియమ ఏవ ప్రవర్తతే. నానియమే తద
సనానాం నియమవాసనాభిరత్యన్తమభిభూతత్వేన పునస్తదుద్బోధనస్య యత్నసాధ
త్వాత్. తతస్తత్ర న ప్రవర్తత ఇతి నియమోఽప్యర్థసిద్ధ ఇత్యర్థః. ఏతేన ప్రత్యవా
పరిహారార్థత్వమపి నియమానుష్ఠానస్య నిరస్తం తస్య విదుషః ప్రత్యవాయాప్రసక్తేరి
ఏవముక్తరీత్యా వ్యుత్థానస్య విధిం వినా స్వతః ప్రాప్తత్వే సతి తత్కర్తవ్యతావిధివ
విదిత్వా వ్యుత్థాయేత్యాదికమనుమోదతే విద్వానిత్యాహ (అర్థప్రాప్తస్యేతి) విధి
కర్తవ్యత్వోపపత్తిరిత్యర్థః. న చ విధేః ప్రయోజనాభావేఽప్రవర్తకత్వమితి వాచ్య
ప్రైషోచ్చారణాభయదానాదివైధముఖ్యప్రాప్త్యర్థత్వేన విధేరర్థవత్త్వాత్. న చ తస్యా
వైయర్థ్యం శఙ్క్యం విదుషి పరమహంసే లోకసఙ్గ్రహార్థత్వాత్. తస్య తు సఙ్గ్ర
హస్య పూర్వాభ్యస్తమైత్రీకరుణాదివాసనాప్రాప్తత్వేన బ్రహ్మవిద్యోపదేశాదా
ప్రయోజనానపేక్షణాత్. యద్వా ప్రారబ్ధకర్మాక్షిప్తదేహేన్ద్రియాదిప్రతిభాసే
విచారితయావజ్జీవాదిశ్రుతిజనితకర్మకర్తవ్యతాభ్రాన్త్యా తన్నివర్తనేన వా విదుషో వ్యు
నవిధేరర్థవత్త్వోపపత్తిః. ఏవం విదుషో వ్యుత్థానప్రసాధనేన విద్యాయా అకర్మనిష్ఠత్వ
సాధితం తేనైవ చ తస్యాః కర్మాసమ్బన్ధోఽప్యర్థాత్ సాధితః. ఇదానీం వివిదిషో
వ్యుత్థానం ప్రసాధయన్ విద్యాయాః కర్మనిష్ఠత్వం కర్మసమ్బన్ధిత్వఞ్చ దూరాదపా
మిత్యాహ (అవిదుషోఽపీతి) తత్ర శ్రుతిమాహ (తథా చేతి) ఉపరతస్తితిక్షుః సమాహిత
భూత్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యేదితి శ్రుతిశేషః. తత్రోపరతశబ్దేన సన్న్యాసో విహి
ఇతి భావః. శమాదిసాధనానాం సాకల్యేనానుష్ఠానస్య గృహస్థాదిష్వసమ్భవా
ద్విధినాప్యర్థాదాక్షిప్యతే సన్న్యాస ఇతి శ్రుతార్థాపత్తిమాహ (శమాదీనాఞ్చేతి) చశ

శం—పిపాసాపగమవన్నాన్యప్రయోజనార్థత్వమవగమ్యతే. న చాగ్నిహోత్రాదీనాం తద్వదర్థప్రాప్తప్రవృత్తినియతత్వోపపత్తిః. అర్థప్రాప్తప్రవృత్తినియమోఽపి ప్రయోజనాభావేఽనుపపన్న ఏవేతి చేన్న. తన్నియమస్య పూర్వప్రవృత్తిసిద్ధత్వాత్తదతిక్రమే యత్నగౌరవాత్. అర్థప్రాప్తస్య చ వ్యుత్థానస్య పునర్వచనాద్విదుషః కర్తవ్యత్వోపపత్తిః. అవిదుషాఽపి ముముక్షుణా పారివ్రాజ్యం కర్తవ్యమేవ. తథా చ శాన్తో దాన్త ఇత్యాదివచనం. శమాదీనాం చాత్మదర్శనసాధనానామన్యాశ్రమేష్వనుపపత్తేః. 'అత్రా

ఆ—నియోజ్యానపేక్షాయామపి తస్య క్లేశాత్మకత్వాత్ ప్రయోజనాపేక్షా వాచ్యా తదభావాన్న నియమః సిధ్యతీతి శఙ్క్యతే (అర్థప్రాప్తేతి) తన్నియమస్యాపి పూర్వవాసనావశాదేవ ప్రాప్తత్వాత్తత్రాపి న నియమవిధేరవకాశః యేన ప్రయోజనాపేక్షా స్యాదితి పరిహరతి (న తదితి) యద్యపి నియతేన వాఽనియతేన వా భిక్షాటనాదినా జీవనం సిధ్యతి తథాపి విద్యోత్పత్తేః పూర్వం విద్యాసిద్ధ్యర్థం నియమస్యానుష్ఠితత్వాత్తద్వాసనాప్రాబల్యాద్విద్యోత్పత్త్యనన్తరమపి నియమ ఏవ ప్రవర్తతే. నానియమే తద్వాసనానాం నియమవాసనాభిరత్యన్తమభిభూతత్వేన పునస్తదుద్బోధనస్య యత్నసాధ్యత్వాత్. తతస్తత్ర న ప్రవర్తత ఇతి నియమోఽప్యర్థసిద్ధ ఇత్యర్థః. ఏతేన ప్రత్యవాయపరిహారార్థత్వమపి నియమానుష్ఠానస్య నిరస్తం తస్య విదుషః ప్రత్యవాయాప్రసక్తేరితి. ఏవముక్తరీత్యా వ్యుత్థానస్య విధిం వినా స్వతః ప్రాప్తత్వే సతి తత్కర్తవ్యతావిధిమపి విదిత్వా వ్యుత్థాయేత్యాదికమనుమోదతే విద్వానిత్యాహ (అర్థప్రాప్తస్యేతి) విధితః కర్తవ్యత్వోపపత్తిరిత్యర్థః. న చ విధేః ప్రయోజనాభావేఽప్రవర్తకత్వమితి వాచ్యం ప్రైషోచ్చారణాభయదానాదివైధముఖ్యప్రాప్త్యర్థత్వేన విధేరర్థవత్త్వాత్. న చ తస్యాపి వైయర్థ్యం శఙ్క్యం విదుషి పరమహంసే లోకసఙ్గ్రహార్థత్వాత్. తస్య తు సఙ్గ్రహస్య పూర్వాభ్యస్తమైత్రీకరుణాదివాసనాప్రాప్తత్వేన బ్రహ్మవిద్యోపదేశాదావివ ప్రయోజనానపేక్షణాత్. యద్వా ప్రారబ్ధకర్మాక్షిప్తదేహేన్ద్రియాదిప్రతిభాసేనావిచారితయావజ్జీవాదిశ్రుతిజనితకర్మకర్తవ్యతాభ్రాన్త్యా తన్నివర్తనేన వా విదుషో వ్యుత్థానవిధేరర్థవత్త్వోపపత్తిః. ఏవం విదుషో వ్యుత్థానప్రసాధనేన విద్యాయా అకర్మనిష్ఠత్వం సాధితం తేనైవ చ తస్యాః కర్మాసమ్బన్ధోఽప్యర్థాత్ సాధితః. ఇదానీం వివిదిషోరపి వ్యుత్థానం ప్రసాధయన్ విద్యాయాః కర్మనిష్ఠత్వం కర్మసమ్బన్ధిత్వఞ్చ దూరాదపాస్తమిత్యాహ (అవిదుషాపీతి) తత్ర శ్రుతిమాహ (తథా చేతి) ఉపరతస్తితిక్షుః సమాహితో భూత్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యేదితి శ్రుతిశేషః. తత్రోపరతశబ్దేన సన్న్యాసో విహిత ఇ భావః. శమాదిసాధనానాం పౌష్కల్యేనానుష్ఠానస్య గృహస్థాదిష్వసమ్భవాత్త ర్థాదాక్షిప్యతే సన్న్యాస ఇతి శ్రుతార్థాపత్తిమాహ (శమాదీనాఞ్చేతి) చశబ్దః

శం—శ్రమిభ్యః పరమం పవిత్రం ప్రోవాచ సమ్యగృషిసఙ్ఘజుష్ట'మితి చ శ్వేతాశ్వతరే విజ్ఞాయతే. 'న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకే అమృతత్వమానశు'రితి చ. 'జ్ఞాత్వా నైష్కర్మ్యమాచరే'దితి స్మృతేః. 'బ్రహ్మాశ్రమపదే వసే'దితి చ. బ్రహ్మచర్యాది విద్యాసాధనానాఞ్చ సాకల్యే నాత్యాశ్రమిషూపపత్తే ర్గార్హస్థ్యేఽసమ్భవాత్ నచైవమ సమ్పన్నం సాధనం కస్యచిదర్థస్య సాధనాయాలం. యద్విజ్ఞానోపయోగీని చ గార్హస్థ్యా శ్రమకర్మాణి తేషాం పరం ఫలముపసంహృతం దేవతాప్యయలక్షణం సంసారవిషయ మేవ. యది కర్మిణఏవ పరమాత్మజ్ఞానమభవిష్యత్ సంసారవిషయస్యైవ ఫలస్యోప సంహారో నోపాపత్స్యత్. అఙ్గఫలం తదితిచేన్న తద్విరోధ్యాత్మవస్తువిషయత్వాదాత్మ

ఆ—ఉపరతశబ్దస్యసముచ్చయార్థః. నేదం విద్వద్విషయం తస్య సాధనవిధివైయర్థ్యాత్. కిన్తు వివిదిషువిషయమితి వక్తుమాత్మదర్శనసాధనానామిత్యుక్తం. (అత్యాశ్రమిభ్యఇతి) బ్రహ్మచర్యాదీన్ హంససన్న్యాసాన్తానాశ్రమధర్మవదాశ్రమానతిక్రమ్యవర్తతే పరమ హంసఇతిసోఽత్యాశ్రమిశబ్దేనోచ్యతఇతి తద్విధిరత్ర ప్రతీయతఇత్యర్థః. ఋషిసఙ్ఘ జుష్టం మన్త్రసమూహైర్జ్ఞానిసమూహైర్వా సేవితం తత్త్వం ప్రోవాచేత్యర్థః. (న కర్మ ణేతి) త్యాగస్య సాక్షాదమృతత్వసాధనత్వాభావేనామృతత్వసాధనం జ్ఞానం త్యాగేనా నశుః ప్రాప్తవన్త ఇత్యభిధానేన జ్ఞానసాధనత్వేన త్యాగోఽత్ర విహిత ఇత్యర్థః. (జ్ఞాత్వేతి) ఆపాతతో బ్రహ్మ జ్ఞాత్వా నిశ్చయార్థం నైష్కర్మ్యం కర్మత్యాగరూపం సన్న్యాసమాచరేదితి స్మృత్యర్థః. (బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మజ్ఞానసాధనీభూతఆశ్రమః బ్రహ్మా శ్రమః. సన్న్యాస ఇత్యర్థః. కిఞ్చ 'ఏకాకీ యతచిత్తాత్మా' ఇత్యాద్యుపక్రమ్య 'బ్రహ్మ చారీ వ్రతే స్థితః, మనస్సంయమ్య మచ్చిత్తో యుక్త ఆసీత మత్పర'ఇత్యన్తేన బ్రహ్మ చర్యాదిసాధనవిధిబలాదప్యర్థాత్సన్న్యాసవిధిరిత్యాహ (బ్రహ్మచర్యాదీతి) నను గృహస్థ స్యాపి ఋతుకాలమాత్రగమనలక్షణం బ్రహ్మచర్యం, కదాచిద్ధ్యానకాలే ఏకాకిత్వఞ్చ సమ్భవతీత్యాశఙ్క్య తస్యాపుష్కలత్వాత్తతో జ్ఞానాసిద్ధేః, ధ్యానకాలే పత్నీసమ్బన్ధా ప్రసక్తేస్తద్విధివైయర్థ్యా, చ్చ నైవమిత్యాహ (నచేతి) అతో న కర్మినిష్ఠత్వం కర్మ సమ్బన్ధిత్వఞ్చాత్మజ్ఞానస్యేత్యర్థః. యత్తు కర్మ బృహతీసహస్రలక్షణం ప్రస్తుత్యాత్మ జ్ఞానం ప్రారభ్యతఇత్యాదినా కర్మసమ్బన్ధిత్వముక్తం తత్రాహ (యద్విజ్ఞానేతి) తథా పూర్వోక్తకర్మసమ్బన్ధిజ్ఞానం సంసారఫలకమన్యదేవ తచ్చోపసంహృతమితి న తత్పర మాత్మజ్ఞానమిత్యర్థః. నను పూర్వోక్తమేవ పరమాత్మజ్ఞానం తచ్చ కర్మసమ్బన్ధ్యేవేత్యా శఙ్క్య క్రియాకారకఫలకత్వేనోపసంహారా, త్పరమాత్మజ్ఞానస్య చ ముక్తిఫలకత్వా, న్న తు తత్పరమాత్మజ్ఞానమిత్యాహ (యది కర్మిణఏవేతి) కర్మినిష్ఠత్వేనోక్తజ్ఞానమేవ

౪౦—విద్యాయాః. నిరాకృతసర్వనామరూపకర్మపరమార్థాత్మవస్తువిషయం జ్ఞానమమృతత్వసాధనం. గుణఫలసమ్బన్ధే హి నిరాకృతసర్వవిశేషాత్మవస్తువిషయత్వం జ్ఞానస్య న ప్రాప్నోతి. తచ్చానిష్టం 'యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మై'వాభూదిత్యధికృత్య క్రియాకారకఫలాదిసర్వవ్యవహారనిరాకరణాద్విదుషః తద్విపరీతస్యావిదుషో యత్ర హి ద్వైతమివేత్యుక్త్వా క్రియాకారకఫలరూపస్యైవ సంసారస్య దర్శితత్వాచ్చ వాజసనేయిబ్రాహ్మణే తథేహాపి దేవతాప్యయం సంసారవిషయం యత్ఫలమశనాయాదిమద్వస్త్వాత్మకం తత్ఫలముపసంహృత్య కేవలం సర్వాత్మవస్తువిషయజ్ఞానమమృతత్వాయ వక్ష్యామీతి ప్రవర్తతే. ఋణప్రతిబన్ధశ్చావిదుష ఏవ సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవేత్యాది లోకత్రయ

ఆ—పరమాత్మజ్ఞానత్వఞ్చేదిత్యర్థః. పరమాత్మజ్ఞానాఙ్గభూతపృథివ్యగ్న్యాదిదేవతాజ్ఞానస్య
తత్సంసారఫలం నాఙ్గినః పరమాత్మజ్ఞానస్యేతి న తస్య ముక్తిఫలకత్వవిరోధ ఇతి శఙ్కాం
(అఙ్గేతి) పరమాత్మజ్ఞానస్యాఙ్గసమ్బన్ధఫలసమ్బన్ధాదిసర్వవిశేషరహితనిర్విశేషవస్తువిషయ
త్వాన్న తస్యాఙ్గాదిసమ్బన్ధిత్వం యేన తదఙ్గవిషయత్వం ఫలస్య స్యాదితి పరిహరతి
(నతదితి) తదేవ స్పష్టయతి (నిరాకృతేత్యాదినా) (తచ్చానిష్టమితి) ఆత్మా వా ఇ
మిత్యాదేరుపక్రమాదిలిఙ్గైరాత్మనో నిర్విశేషత్వసిద్ధేరిత్యర్థః. వాజసనేయిబ్రాహ్మణే
పరాత్మవిదః సర్వసమ్బన్ధశూన్యత్వముక్త్వా అవిదుషః సంసారఫలత్వోక్తేశ్చేహ సంసా
ఫలస్యాతీతస్య జ్ఞానస్య న పరమాత్మజ్ఞానత్వం వక్ష్యమాణస్య నిర్విశేషవస్తువిషయస్యై
తు పరమాత్మజ్ఞానత్వం ముక్తిఫలత్వఞ్చేత్యాహ (యత్రేత్యాదినా) తథేహాపీతి వాకే
ఫలపదద్వయపాఠే ఏకం ఫలపదం నిష్పాద్యత్వార్థకం నిష్పాద్యత్వాదపి సంసారవిషయ
సంసారాన్తర్గతమితి వక్తుం. ఏవం కర్మాసమ్బన్ధిత్వం జ్ఞానస్యోక్త్వా యావజ్జీవాదిశ్రుతే
కర్మత్యాగో న సమ్భవతీతి యత్పూర్వవాదినోక్తం తత్ర యావజ్జీవాదిశ్రుతేరవిద్వద్వి
యత్వముక్తమితి ఋణశ్రుతేరిదానీం గతిమాహ (ఋణేతి) ఋణస్యానపాకృతస
మనుష్యాదిలోకప్రాప్తిం ప్రతి ప్రతిబన్ధకత్వాత్తదర్థినోఽవిదుష ఏవర్ణాపాకరణం క
వ్యం. న ముముక్షోః ముక్తిం ప్రతి తస్యాప్రతిబన్ధకత్వా దిత్యర్థః. నను ఋణస
ముక్తిం ప్రత్యపి ప్రతిబన్ధకత్వమస్తు విశేషాభావాత్ 'అనపాకృత్య మోక్షం తు సే
మానో వ్రజత్యధః'ఇతి స్మృతేశ్చేత్యాశఙ్క్యాహ (సోఽయమితి) సోఽయం మనుష
లోకః పుత్రేణైవ జయ్యో నాన్యేన కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోక ఇ
శ్రుతేః పుత్రాదీనాం మనుష్యలోకాదిహేతుత్వావగమాత్ పుత్రాదిభిరపాకర్తవ
నాం పుత్రాద్యభావరూపాణామృణానాం లోకత్రయం ప్రత్యేవ ప్రతిబన్ధకత్వ
పుత్రాదిసాధనాభావేన సాధ్యలోకాభావాత్. న ముక్తిం ప్రతి తస్యాస్తదభావరూ

శం—సాధననియమశ్రుతేః. విదుషశ్చర్ణప్రతిబన్ధాభావో దర్శిత ఆత్మలోకార్థినః 'కిం ప్రజయా కరిష్యామ' ఇత్యాదినా. 'తథా ఏతద్ధస్మ వై తద్విద్వాంస ఆహు ఋషయః కావషేయా'ఇత్యాది. 'ఏతద్ధస్మ వైతత్ పూర్వే విద్వాంసోఽగ్నిహోత్రం న జుహవాఞ్చక్రు'రితి కౌషీతకీనాం. అవిదుషస్త్వృణానపాకరణే పారివ్రాజ్యానుపపత్తిరితి చేన్న ప్రాగ్గార్హస్థ్యప్రతిపత్తే ఋణిత్వాసంభవాత్. అధికారానారూఢోఽప్యృణీచేత్స్యాత్. సర్వస్య ఋణిత్వమిత్యనిష్టం ప్రసజ్యేత ప్రతిపన్నగార్హస్థ్యస్యాపి 'గృహాద్వనీభూత్వా ప్రవ్రజేత్ యది వేతరథా బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేద్గృహాద్వా వనా'ద్వేతి

ఆ—పుత్రాదిసాధ్యత్వాభావాత్,స్మృతేశ్చ రాగిణం ప్రతి సన్న్యాసనిన్దార్థవాదమాత్రత్వా,దిత్యర్థః. న కేవలముక్తన్యాయతో ముక్తిం ప్రత్యప్రతిబన్ధకత్వం కిన్తు శ్రుతితోఽపీత్యాహ (విదుష ఇతి) శ్రుతిత్రయేణ క్రమేణ ప్రజాధ్యయనకర్మణామననుష్ఠితానామప్రతిబన్ధకత్వం దర్శితం. కావషేయా ఇత్యనన్తరం 'కిమర్థావయమధ్యేష్యామహ' ఇతి శేషో ద్రష్టవ్యః. శఙ్కతే (అవిదుషస్త్వితి) యద్యప్యవిదుషోఽపి లోకత్రయం ప్రత్యేవ ప్రతిబన్ధకత్వాన్ముక్తిం ప్రతి ప్రతిబన్ధకత్వాభావాదృణస్యానపాకరణీయత్వాన్ముముక్షోః పారివ్రాజ్యసమ్భవాదాశఙ్కా న సమ్భవతి తథాపి విద్వాంస ఆహురిత్యుక్తిశ్రవణమాత్రేణేయం శఙ్కా యద్వా పరిహారానన్తరం వక్తుమాశఙ్కా ద్రష్టవ్యా. గృహస్థస్యైవర్ణప్రతిబన్ధకత్వం తస్యైవ తన్నిరాకరణాధికారాత్. తతశ్చ గార్హస్థ్యప్రతిపత్తేః ప్రాక్ బ్రహ్మచర్యఏవ ముముక్షోః పారివ్రాజ్యం సమ్భవతీతి పరిహరతి (నేతి) యద్యప్యుపనయనానన్తరమేవ ఋణనివర్తనేఽధికారస్సమ్భవతీతి ప్రాగ్గార్హస్థ్యేత్యేతదయుక్తం తథాపి వివిదిషా సన్న్యాసేఽధీతవేదస్యైవాధికార ఇతి అధీతవేదస్య గార్హస్థ్యప్రతిపత్తేః ప్రాగితి ద్రష్టవ్యం. నను 'జాయమానో వై బ్రాహ్మణస్త్రిభిరృణవాజాయతే బ్రహ్మచర్యేణర్షిభ్యోయజ్ఞేన దేవేభ్యః ప్రజయా పితృభ్య' ఇతి జాయమానమాత్రస్యర్ణవత్త్వం ప్రతీయత ఇత్యాశఙ్క్య ఋణిత్వోక్తేః ప్రయోజనం న సాక్షాత్ కిఞ్చిదస్తి అపి తు బ్రహ్మచర్యాదికర్తవ్యతాజ్ఞాపనం న చాధికారానారూఢస్తత్కర్తుం శక్నోతి జాయమానమాత్రస్యాసామర్థ్యాత్. కిఞ్చ బ్రాహ్మణగ్రహణాత్ క్షత్రియాదే ఋణాభావప్రసఙ్గః. ద్విజాత్యుపలక్షణత్వేఽధికార్యుపలక్షణత్వమేవ న్యాయ్యం. అతో జాయమానపదమధికారం లక్షయతీతి జాయమానః అధికారీ సమ్పద్యమాన ఇతి తదర్థః. తతశ్చ తతః ప్రాక్ వర్ణసమ్బన్ధ ఇత్యాహ (అధికారేతి) (అనిష్టమితి) బ్రహ్మచారిణోఽప్యృణిత్వే బ్రహ్మచర్యఏవ మృతస్య నైష్ఠికస్య చ లోకప్రతిబన్ధః స్యాత్ తచ్చానిష్టం 'అష్టాశీతిసహస్రాణీ'త్యారభ్య 'తదేవ గురు

శం—ఆత్మదర్శనోపాయసాధనత్వేనేష్యత ఏవ పారివ్రాజ్యం యావజ్జీవాదిశ్రుతీనా
మవిద్వద ముముక్షువిషయే కృతార్థతా. ఛాన్దోగ్యే చ కేషాఞ్చిద్ద్వాదశరాత్రమగ్నిహో
త్రం హుత్వా తత ఊర్ధ్వం పరిత్యాగః శ్రూయతే. యత్త్వనధికృతానాం పారివ్రాజ్య
మితి తన్న తేషాం పృథగేవ ‘ఉత్సన్నాగ్నిర్నిరగ్నికో’ వేత్యాదిశ్రవణాత్. సర్వస్మృతిషు
చావిశేషేణాశ్రమవికల్పః ప్రసిద్ధః సముచ్చయశ్చ. యత్తు విదుషోఽర్థప్రాప్తం వ్యుత్థాన
మిత్యశాస్త్రార్థత్వే గృహే వనే వాతిష్ఠతో న విశేష ఇతి తదసత్. వ్యుత్థానస్యైవార్థ

ఆ—వాసినా’మిత్యాదినా పురాణే లోకప్రాప్త్యుక్తేరిత్యర్థః. న కేవలం గార్హస్థ్యాత్
ప్రాగేవ సన్న్యాససిద్ధిః కిన్తు విధిబలాద్గృహస్థస్యాపి తదస్తీత్యాహ (ప్రతిపన్నేతి)
(ఆత్మదర్శనేతి) ఆత్మదర్శనే యే ఉపాయాః శ్రవణాదయః తత్సాధనత్వేనేత్యర్థః. న
చర్ణశ్రుత్యా పారివ్రాజ్యవిధివిరోధః తస్యా అపబానార్థవాదమాత్రత్వేన స్వార్థే
తాత్పర్యాభావాత్. అన్యథా తదవదానైరేవావదయతే తదవదానానామవదానత్వం
ఇత్యవదానమాత్రనిరస్యతోక్త్యా బ్రహ్మచర్యాదీనామప్యననుష్ఠేయత్వప్రసఙ్గాదితి భావః.
ఏవమపి యావజ్జీవాదిశ్రుతివిరోధః సన్న్యాసశ్రుతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (యావ
జ్జీవేతి) విరక్తముముక్షుమాత్రవిషయిణ్యా సన్న్యాసశ్రుత్యా యావజ్జీవాదిసామాన్య
శ్రుతేరముముక్షువిషయే సఙ్కోచ ఇత్యర్థః. అగ్నిహోత్రవిషయకయావజ్జీవాదిశ్రుతే
ర్జ్ఞానయైవ సఙ్కోచః కిన్తు శ్రుత్యన్తరేణైవ ద్వాదశరాత్రానన్తరమగ్నిహోత్రత్యాగ
విధాయిన్యా సా పూర్వమేవ సఙ్కోచితా న తాం విరోద్ధుం శక్నోతీత్యాహ
(ఛాన్దోగ్య ఇతి) కేషాఞ్చిచ్ఛాఖినాం ‘త్రయోదశరాత్రమహతవాసా యజమానః
స్వయమగ్నిహోత్రం జుహుయాదథా ప్రవసన్ తత్రైవ సోమేన పశునా వేష్ట్వాఽగ్నీను
త్సృజ’తీతి శ్రూయత ఇత్యర్థః. నను పారివ్రాజ్యశ్రుతిరప్యనధికృతవిషయే సఙ్కోచితే
త్యాహ (యత్త్వితి) వచనాన్తరేణైవ తేషాం తద్విధేర్నాస్యానధికారీ విషయః కిన్త్వధి
కార్యేవేతి పరిహరతి (నేతి) ఉత్సన్నాగ్నిః నష్టాగ్నిః నిరగ్నికః అపరిగృహీతాగ్నిరితి
భేదః. స్మృత్యుపబృంహితత్వేనాపి పారివ్రాజ్యశ్రుతిర్బలీయసీత్యాహ (సర్వస్మృతిషు
చేతి) అతఏవ ‘బ్రహ్మచర్యవాన్ ప్రవ్రజతి బుద్ధ్వా కర్మాణి యమిచ్ఛేత్తమావసేత్
బ్రహ్మచారీ గృహస్థో వా వానప్రస్థోఽథ భిక్షుకః య ఇచ్ఛేత్ పరమం స్థానముత్త
మాం వృత్తిమాశ్రయే’దిత్యాదిషు వికల్పః సిద్ధః. ‘అధీత్య విధివద్వేదాన్ పుత్రానుత్పాద్య
ధర్మతః’ ఇష్ట్వా చ శక్తితో యజ్ఞైర్మనో మోక్షే నివేశయే’ దిత్యాదిషు సముచ్చయశ్చ
సిద్ధ ఇత్యర్థః. ఏవం వివిదిషాసన్న్యాసం ప్రసాధ్య పూర్వత్ర సాధితవిద్వత్సన్న్యాసే
శఙ్కామనువదతి (యత్త్వితి) పూర్వత్ర గృహ ఏవాస్త్వాసనమితి శఙ్కా నిరస్తా

శం:—ప్రాప్తత్వాన్నాన్యత్రావస్థానం స్యాత్ అన్యత్రావస్థానస్య కామకర్మప్రయుక్తత్వం హ్యవోచామ తదభావమాత్రం వ్యుత్థానమితి. యథా కామిత్వన్తు విదుషోఽత్యన్తమప్రాప్తం అత్యన్తమూఢవిషయత్వేనావగమాత్. తథా శాస్త్రవిహితమపి కర్మాత్మవిదోఽప్రాప్తం గురుభారతయాఽవగమ్యతే కిముతాఽత్యన్తావివేకనిమిత్తం యథా కామిత్వం న హ్యున్మాదతిమిరదృష్ట్యుపలబ్ధం వస్తు తదపగమేఽపి తథైవ స్యాత్ ఉన్మాదతిమిరదృష్టినిమిత్తత్వాదేవ తస్మాదాత్మవిదో వ్యుత్థానవ్యతిరేకేణ న యథా కామిత్వం న చాన్యత్కర్తవ్యమిత్యేతత్సిద్ధం. 'యత్తు విద్యాఞ్చావిద్యాఞ్చ యస్తద్వేదోభయగ్ స' హేతిన విద్యావతో విద్యయా సహావిద్యాప్యేకదైవ వర్తత ఇత్యర్థః. కస్తర్హి ఏకస్మిన్ పురుషే సహ సమ్బధ్యేయాతామిత్యర్థః. యథా శుక్తికాయాం రజతశుక్తికాజ్ఞానే ఏకస్య పురుషస్య 'దూరమేతే విపరీతే విషూచీ అవిద్యాయా చ విద్యే'తీతి హి కాఠకే

ఆ—ఇహ తు గృహే వా వనే వాఽస్త్వాసనమిత్యనియమశఙ్కాం నిరాకర్తుం సా పునరనూద్యతే యథేష్టచేష్టామధికాం పరిహర్తుఞ్చేతి ద్రష్టవ్యం. యద్యప్యర్థప్రాప్తస్యాపి పునర్వచనాదిత్యత్ర విద్వద్వ్యుత్థానస్యాపి శాస్త్రార్థత్వముక్తమేవ తథాప్యశాస్త్రార్థత్వముక్తమఙ్గీకృత్యాప్యాహ (తదసదితి) యది వ్యుత్థానవద్గార్హస్థ్యమప్యర్థప్రాప్తం స్యాదేవనునియమః న త్వేతదస్తీత్యాహ (వ్యుత్థానస్యైవేతి) (అన్యత్రేతి) గార్హస్థ్యే ఇత్యర్థః. నన్వన్యత్రావస్థానవద్వ్యుత్థానస్యాపికామాదిప్రయుక్తత్వమనుష్ఠేయత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తదభావేతి) కామాద్యభావమాత్రమేవ వ్యుత్థానమిత్యుక్తత్వాత్తస్య నానుష్ఠేయత్వమిత్యర్థః. ఏవమనియమశఙ్కాం నిరస్య వ్యుత్థానస్యాశాస్త్రార్థత్వే యథేష్టచేష్టాశఙ్క్య నిరాకరోతి (యథా కామిత్వం త్వితి) చేష్టామాత్రమేవ కామాదిప్రయుక్తం నిషిద్ధచేష్టాతు శాస్త్రార్థజ్ఞానశూన్యాత్యన్తమూఢవిషయా తదుభయఞ్చ విదుషో నాస్తీతి చేష్టామాత్రమేవాప్రసక్తం నిషిద్ధచేష్టా తు దూరాపాస్తేత్యర్థః. ఏతదేవ వివృణోతి (తథేతి) తథాహీత్యర్థే తథాశబ్దః గురుభారతయా అతిక్లేశతయా యతోఽవగమ్యతే అతోఽప్రాప్తమిత్యన్వయః. అవివేకాదినిమిత్తాపగమే నైమిత్తికాపగమ ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) ఉన్మాదదృష్ట్యుపలబ్ధం గన్ధర్వనగరాదితిమిరదృష్ట్యుపలబ్ధం ద్విచన్ద్రాదీతి వివేకః (నచాన్యదితి) వైదికం కర్మేత్యర్థః. నను విద్యయా అవిద్యాయాః సహభావశ్రవణాద్విదుషోఽపి తన్మూలకామాదికం స్యాదేవేతి తన్నిమిత్తా యథేష్టచేష్టా స్యాదిత్యత ఆహ (యత్త్వితి) యత్తు విద్యాఞ్చేతి వచనం తస్య నాయమర్థ ఇతి తస్యేతి శబ్దాధ్యాహారేణ వాక్యం యోజ్యం (ఏకస్మిన్నితి) కాలభేదేన స్థితయోరప్యేకస్మిన్ పురుషే సాహిత్యం తదర్థ ఇత్యర్థః. నన్విదం సాహిత్యం న స్వరసం కిన్త్వేకకాలే సహత్వం సరసమిత్యాశఙ్క్య శ్రుత్యన్తరే విద్యావిద్యయోః సాక్షాత్సాహిత్యస్యాసమ్భ

శం—తస్మాన్న విద్యాయాం సత్యామవిద్యాసమ్భవోఽపి 'తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాస'స్వేత్యాది శ్రుతేః తపఆది, విద్యోత్పత్తిసాధనం గురూపాసనాది చ కర్మావిద్యాత్మకత్వాదవిద్యోచ్యతే తేన విద్యాముత్పాద్య మృత్యుం కామమతితరతి తతో నిష్కామస్త్యక్తైషణో బ్రహ్మవిద్యయాఽమృతత్వమశ్నుత ఇత్యేతమర్థం దర్శయన్నాహ 'అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుతే' ఇతి. యత్తు పురుషాయుషః సర్వం కర్మణైవ వ్యాప్తం 'కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతం సమా' ఇతీతి అవిద్వద్విషయత్వేన పరిహృతం ఇతరథాఽసమ్భవాత్. యత్తు ప్రాణమపి పూర్వోక్తం తుల్యత్వాత్. కర్మణాఽవిరుద్ధమాత్మజ్ఞానమితి తత్సవిశేషనిర్విశేషాత్మతయా ప్రత్యుక్తముత్తరత్ర వ్యాఖ్యానే దర్శయిష్యామః. అతః కేవలనిష్క్రియబ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యాప్రదర్శనార్థముత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే.

ఆ—వోక్తైరుక్తమేవ సాహిత్యం గ్రాహ్యమిత్యాహ (దూరమేతే ఇతి) విషూచీ విష్వగ్గమనే విరుద్ధే ఇత్యర్థః. అస్మిన్నపి మన్త్రే 'అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వే'త్యుత్తరార్ధపర్యాలోచనయా అవిద్యాయా విద్యోత్పత్తిహేతుత్వావగమాత్ తయోః కాలభేదేనైవ సహత్వమిత్యాహ (తపసేత్యాది)యద్వా గురూపాసనతపసీ అవిద్యేత్యుచ్యేతే తయోశ్చ శ్రవణాదికాలేఽనుష్ఠేయత్వాద్విద్యోత్పత్తికాలే ఏకస్మింస్తయోః సాహిత్యమస్తీత్యర్థాన్తరమాహ (తపసేతి) అస్మిన్నర్థే మన్త్రశేషోఽప్యనుగుణ ఇత్యాహ (తేన విద్యామితి) సాక్షాదవిద్యాయా మృత్యుత్వేన మృత్యూత్తరణహేతుత్వానుపపత్తేరవిద్యాశబ్దేన తప ఆదికమేవోచ్యతే తద్విద్యావ్యవధానఞ్చార్థాత్ కల్ప్యత ఇత్యర్థః. (అవిద్వద్విషయత్వేనేతి) జిజీవిషేదితి జీవితేచ్ఛారూపావిద్యాకార్యేణ తస్యాస్సూచనాదిత్యర్థః. (పరిహృతమితి) యావజ్జీవాదిశ్రుతిన్యాయేన పరిహృతప్రాయమిత్యర్థః. యద్వా తృతీయస్య చతుర్థపాదే నావిశేషాదితి సూత్రేణ పరిహృతమిత్యర్థః. (అసమ్భవాదితి) విరోధేన విద్యయా సహాసమ్భవాదిత్యర్థః. ఉదాహృతశ్రుతిస్మృత్యసమ్భవాదితి వా (ప్రత్యుక్తమితి) నిర్విశేషాత్మజ్ఞానస్య కర్త్రాదికారకోపమర్దకత్వేన విరుద్ధత్వాత్ ఉపమర్దం చేతి సూత్రేణావిరుద్ధత్వం ప్రత్యుక్తమిత్యర్థః. తస్మాద్వక్ష్యమాణవిద్యాయా అకర్మనిష్ఠత్వం కర్మాసమ్బన్ధిత్వం కేవలాత్మవిషయత్వఞ్చ సిద్ధమితి పూర్వోక్తకర్మభిర్విద్యయా చ శుద్ధసత్త్వస్య తత ఏవ సాధనచతుష్టయసమ్పన్నస్య కేవలాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణమోక్షార్థం కేవలాత్మవిద్యా ఆరభ్యత ఇత్యుపసంహరతి (అత ఇతి.)

శ్రీ

ఓమ్ పరమాత్మనే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణ యుక్తా

ఐతరేయోపనిషత్.

ప్రథమాధ్యాయే ప్రథమఃఖణ్డః.

హరిః ఓమ్.

ఆత్మా వా ఇదమేకఏవాగ్ర ఆసీత్ నాన్యత్కిఞ్చన

శం—(ఆత్మేతి) ఆప్నోతేరత్తేరతతేర్వా పరః సర్వజ్ఞః సర్వశక్తిరశనాయాది సర్వసంసారధర్మవర్జితో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావోఽజోఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయోఽద్వయః వై. ఇదం యదుక్తం నామరూపకర్మభేదభిన్నం జగదాత్మైవైకోఽగ్రే జగతః సృష్టేః ప్రాగాసీత్. కిం నేదానీం స ఏవైకః. న కథం తర్హ్యాసీదిత్యుచ్యతే.

ఆ—నన్వాత్మనః సవిశేషత్వప్రతీతేస్తద్విరోధాత్ కథం కైవల్యమిత్యాశఙ్క్య విశేషస్య సర్వస్యాత్మని మాయాకల్పితత్వాన్న వాస్తవనిర్విశేషత్వవిరోధ ఇతి తదర్థం మాయయాత్మనః సకాశాత్సృష్టిం వక్తుం సృష్టేః పూర్వమాత్మనో నిర్విశేషరూపం దర్శయితుమాత్మా వా ఇత్యాది వాక్యం. తత్రాత్మశబ్దార్థమాహ (ఆత్మేతి) ఆత్మేతి పదేన సర్వజ్ఞాదిరూపఆత్మోచ్యత ఇత్యన్వయః. అద్వయ ఇత్యనన్తరముచ్యత ఇతి శేషః. నన్వాత్మశబ్దేన కథముక్తలక్షణ ఆత్మోక్తఇత్యాశఙ్క్యాత్మశబ్దస్య స్మృత్యుక్తవ్యుత్పత్తిబలాద్రూఢ్యా చేత్యాహ (ఆప్నోతేరితి) వాశబ్దశ్చార్థః ఆదానఞ్చ సముచ్చినోతి తథా చ స్మృతిః 'యచ్చాప్నోతి యదాదత్తే యచ్చాత్తి విషయానిహ, యచ్చాస్య సన్తతో భావస్తస్మాదాత్మేతి కీర్తితః' ఇతి. అత్రాప్తిః జ్ఞానం వ్యాప్తిశ్చోచ్యతే సత్తాస్ఫురణాభ్యాం సర్వం వ్యాప్నోతీతి సర్వజ్ఞత్వం సర్వశక్తిత్వఞ్చోచ్యతే. సత్తాప్రదానేనోపాదానత్వసూచనాత్ సర్వశక్తిత్వం అత్తీత్యనేన సంహర్తృత్వం అతతీత్యనేన త్రివిధపరిచ్ఛేదరాహిత్యముచ్యత ఇతి. అశనాయాదివర్జితత్వాదివిషయాదానేన ప్రత్యగర్థాభేదశ్చోచ్యత ఇత్యుక్తరూపఆత్మపదేనోచ్యత ఇత్యర్థః. అభివ్యక్తనామరూపవ్యావర్తనేనాత్మమాత్రావధారణార్థో వై శబ్ద ఇత్యాహ (వై ఇతి) (యదుక్తమితి) పూర్వత్ర ప్రాణశబ్దిత

శం—యద్యపీదానీం స ఏవైకః తథాప్యస్తి విశేషః. ప్రాగుత్పత్తేరవ్యాకృతనామరూపభేదాత్మభూతం ఆత్మైకశబ్దప్రత్యయగోచరం జగదిదానీం వ్యాకృతనామరూపభేదత్వాదనేకశబ్దప్రత్యయగోచరమాత్మైకశబ్దప్రత్యయగోచరఞ్చేతి విశేషః. యథా సలిలాత్ పృథక్ న నామరూపవ్యాకరణభాక్ సలిలైకశబ్దప్రత్యయగోచరమేవ ఫేనం యదా సలిలాత్ పృథఙ్నామరూపభేదేన వ్యాకృతం భవతి తదా సలిలం ఫేనఞ్చేత్యనేకశబ్ద

ఆ—ప్రజాపతిరూపత్వేన యదుక్తమిత్యర్థః. యదుతేతి పాఠః సాధుః. అత్రేదమితి పదేన ప్రత్యక్షాదిప్రసిద్ధముచ్యతే. అగ్రే ఇతి విశేషణాదాసీదితి భూతత్వోక్తేశ్చ పూర్వమేవాత్మమాత్రం ఇదానీం త్వాత్మమాత్రం న భవతి కిన్తు పృథక్ తదితి ప్రతీయత ఇతి నాద్వితీయ ఆత్మేతి శఙ్కతే (కిం నేదానీమితి) అస్య మాయికస్య కదాచిదపి స్వతస్సత్త్వాయోగాదాత్మనోఽద్వితీయత్వస్య న విరోధ ఇత్యాహ (నేతి) తర్హ్యాత్మమాత్రస్యేదానీమపి సత్త్వే తస్య భూతత్వోక్తేః కా గతిరితి పృచ్ఛతి (కథం తర్హ్యాసీదితి) ఇదముపలక్షణం. అగ్రే ఇత్యపి కథమితి ద్రష్టవ్యం. జగతః కాలత్రయేఽప్యాత్మవ్యతిరేకేణాభావో యద్యపి తథాపి తథా బోధనే బోధ్యస్య ప్రత్యక్షాదివిరోధాశఙ్కయోక్తమాత్మతత్త్వం బుద్ధౌ నారోహేత్. అతః ప్రాగుత్పత్తేరాసీదిత్యుచ్యతే బోధ్యస్య చిత్తమనుసృత్య తదపి జగతో నామరూపాభివ్యక్త్యభావమపేక్ష్యైవ న త్విదానీమాత్మమాత్రత్వాభావాభిప్రాయేణేత్యుత్తరమాహ (యద్యపీత్యాదినా) అవ్యాకృతో నామరూపభేదో యస్మిన్నాత్మని తథావిధాత్మభూతమిత్యర్థః. (ఆత్మైకశబ్దప్రత్యయగోచరమితి) యద్యపి ప్రాగుత్పత్తేర్వాగ్బుద్ధ్యోరభావేన శబ్దప్రత్యయౌ తావపి న స్తః తథాపీదానీంతనాత్మతత్త్వం సుప్తాదుత్థితస్సుప్తికాలీనాత్మతత్త్వమివ ప్రమాణాన్తరేణ జ్ఞాత్వా తదానీమాత్మైకఏవాసీదితి వదతి ప్రత్యేతి చేతి తథోక్తం. ఈశ్వరస్యైవ వాత్మైకశబ్దప్రత్యయౌ స్త ఇతి ద్రష్టవ్యం. (అనేకశబ్దేతి) అవివేకినాం ఘటాదిశబ్దప్రత్యయగోచరం ఘటస్సన్నిత్యాత్మశబ్దపర్యాయసచ్ఛబ్దగోచరఞ్చేత్యర్థః. గోచరశబ్దస్య భావప్రధానత్వమఙ్గీకృత్య గోచరత్వం యస్యేతి బహువ్రీహిణా నపుంసకత్వం ద్రష్టవ్యం. (ఆత్మైకశబ్దేతి) వివేకినామిత్యర్థః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన విశదయతి (యథేతి) అత్రాత్మశబ్దవ్యుత్పత్తిబలాత్ సర్వజ్ఞాదిశబ్దోపలక్షితసత్యజ్ఞానానన్దరూపోఽఖణ్డైకరస ఆత్మోపక్షిప్తః. తస్యైవార్థస్య దృఢీకరణార్థమేకాదిపదాని తత్రైక ఇత్యాత్మాన్తరాభావ ఉచ్యతే ఏవేత్యనేన వృక్షాదావేకత్వేఽపి శాఖాదిభిర్నానాత్మత్వవదేకస్యాత్మనో నానాత్మత్వాభావ ఉచ్యతే, ఇతి సజాతీయభేదస్వగతభేదనిరాకరణార్థత్వేన పదద్వయం

మిషత్.

శం—ప్రత్యయభాక్ సలిలమేవేతి చైకశబ్దప్రత్యయభాక్ ఫేనం భవతి తద్వత్. నాన్యత్ కిఞ్చన న కిఞ్చిదపి. (మిషదితి)మిషత్ వ్యాపారవదితరద్వా యథా సాఙ్ఖ్యానామనాత్మపక్షపాతిస్వతన్త్రం ప్రధానం యథా చ కాణాదానామణవః న తద్వదిహాన్యదాత్మనః కిఞ్చిదపి వస్తు విద్యతే కిన్తర్హి ఆత్మైక ఏవాసీదిత్యభిప్రాయః. సః సర్వజ్ఞ

ఆ—మిత్యభిప్రేత్య విజాతీయభేదనిరాకరణార్థత్వేన నాన్యత్ కిఞ్చనేతిపదం వ్యాచష్టే (నాన్యదితి) నను జడప్రపఞ్చస్య కారణీభూతా జడా మాయా వర్తతఇతి కథం విజాతీయభేదనిషేధఇత్యతఆహ (మిషదితి) మాయాయాః సత్త్వేఽపి తదానీం వ్యాపారాభావాద్వ్యాపారవతోఽన్యస్య నిషేధః సమ్భవతీత్యర్థః. నను నిర్వ్యాపారాయా అపి తస్యా అన్యస్యాః సత్త్వే ఆత్మశబ్దోక్తం తస్యాఖణ్డైకరసత్వం న సిధ్యేదిత్యతఆహ (ఇతరద్వేతి) నిర్వ్యాపారం వేత్యర్థః. నను మాయా తథావిధాఽస్తీతి పూర్వోక్తదోషః పునః స్యాదిత్యాశఙ్క్య మిషదిత్యనేన స్వతన్త్రం స్వతస్సత్తాకముచ్యతే తథావిధస్య చ నిషేధ ఇతి వ్యతిరేకదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) (అనాత్మపక్షపాతీతి) ఆత్మశక్తితయా ఆత్మన్యేవాన్తర్భూతమాత్మపక్షపాతీత్యుచ్యతే. న తద్భిన్నమిత్యర్థః. శక్తిత్వేఽపి ప్రాభాకరాణామివ తస్యాః స్వతస్సత్త్వం స్యాత్. నేత్యాహ (స్వతన్త్రమితి) యథా సాఙ్ఖ్యానాం ప్రధానం శక్తిభూతం స్వతస్సత్తాకమస్తి కాణాదానాఞ్చ తథావిధా అణవః సన్తి తథావిధమాత్మవ్యతిరిక్తం మిషదిత్యనేనానూద్య నిషిధ్యతే. మాయా తు న తథాభూతేతి నోక్తదోష ఇత్యర్థః. దీపికాయాన్తు ధాతూనామనేకార్థత్వేన మిషదితి ధాతోరాసీదిత్యర్థముక్త్వా నాన్యత్ కిఞ్చనాసీదితి వాక్యార్థఉక్తః తదయం వాక్యార్థః ఇదం జగదగ్రే సజాతీయవిజాతీయస్వగతభేదరహిత ఆత్మైవాసీదితి. అనేనాత్మనోఽద్వితీయత్వం జగతస్తథావిధాత్మమాత్రతయా మృషాత్వఞ్చ సూచితం. అనేనాగ్రే జగత ఆత్మమాత్రత్వోక్తేర్న కిఞ్చిత్ప్రయోజనం ఆత్మైకఏవాసీన్నాన్యత్ కిఞ్చనేత్యేతావతైవాఖణ్డత్వసిద్ధేరిత్యాశఙ్కా నిరస్తా జగన్మృషాత్వసూచనస్యైవ ప్రయోజనత్వాత్. న చైవమర్థభేదే వాక్యభేదః స్యాదితి వాచ్యం అఖణ్డత్వసమ్భావనార్థమేవ జగదనిర్వచనీయత్వస్యేదం జగదఖణ్డాత్మైవేతి విశిష్టవేషేణోక్తత్వాత్ విశేషణానాఞ్చార్థాత్సిద్ధేః సోమేన యజేతేత్యత్రేవాత్రార్థద్వయస్యాపి సూచితత్వాదేవాన్తేఽపి 'తస్యత్రయ ఆవసథాస్త్రయః స్వప్నా' ఇతి జాగ్రదాదేః స్వప్నత్వేన మృషాత్వముక్త్వా సయఏతమేవ పురుషం బ్రహ్మ తతమపశ్యదిత్యాత్మశబ్దోక్తం తతత్వం త్రివిధపరిచ్ఛేదరాహిత్యలక్షణమఖణ్డత్వం వక్ష్యతి నచేదమాత్మైవాసీదితి సామానాధికరణ్యేనాత్మనో జగద్వైశిష్ట్య

ఆ—మేవ ప్రతీయతే న తు మృషాత్వమితి వాచ్యం ఆత్మైకవివేతి పదైరుక్తేఽఖణ్డైక
రసే తద్విపరీతజగత్ప్రతీతేరతస్మింస్తద్బుద్ధిరూపత్వేన మృషాత్వసిద్ధే ర్జగద్వైశిష్ట్యస్య ఘట
స్సన్నిత్యాదిరూపేణ ప్రత్యక్షసిద్ధత్వేన ప్రయోజనాభావేన చ తత్ప్రతిపాదనస్యానుప
పత్తేశ్చ మృషాత్వమేవ తదర్థః. మిషదిత్యనేన స్వాతన్త్ర్యనిషేధేన స్వతస్సత్తానిషేధా
దపి మృషాత్వసిద్ధేశ్చ స్వతస్సత్తావత్త్వే హి స్వవ్యాపారే స్వాతన్త్ర్యమేవ స్యాత్. న
చానేన ప్రకారేణేదానీమపి జగతో మృషాత్వస్యాత్మాఖణ్డత్వస్య చ వక్తుం శక్యత్వా
దగ్ర ఇతి విశేషణం వ్యర్థమితి వాచ్యం ఇదానీమాత్మభిన్నతయా పృథక్ సత్త్వేన చ
ప్రతీయమానత్వేన తస్య సహసా ఆత్మమాత్రత్వే బోధితే విరోధప్రతీత్యా తస్య
బుద్ధ్యనారోహః స్యాదితి గుడజిహ్వికాన్యాయేనాదౌ పృథఙ్నామరూపానభివ్యక్తి
దశాయామాత్మమాత్రత్వం బోధ్యతే. తస్మిన్ బోధితే పశ్చాత్తన్న్యాయేనేదానీమపి
స్వయమేవాత్మమాత్రత్వం జ్ఞాస్యతీత్యభిప్రాయేణాగ్ర ఇతి విశేషణోపపత్తేః. యద్వా
వాజసనేయకే 'తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీ'దితి సృష్టేః ప్రాక్ కార్యస్యానభివ్యక్త
నామరూపావస్థాబీజభూతాఽవ్యాకృతాత్మతోచ్యతే ఇహ త్వాత్మమాత్రతా అతః
శ్రుత్యోర్విరోధపరిహారాయోపసంహారే కర్తవ్యే ఇహావ్యాకృతపదముపసంహ్రియతే
తత్ర చాత్మపదమితీదమగ్రే అవ్యాకృతమాసీత్తచ్చ సదాత్మైవాసీదితి వాక్యం సిధ్యతి.
తత్రావ్యాకృతశబ్దేన 'తమ ఆసీత్తమసా గూఢమగ్రే మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యా'
దిత్యాదిషు జగద్బీజావస్థాయాం తమఆదిశబ్దప్రయోగాత్ తమోరూపా మాయో
చ్యతే. తేన తత్కార్యస్యాగ్రేఽనభివ్యక్తనామరూపాత్మకమాయాత్మకత్వం సిధ్యతి
తస్యాశ్చాత్మతాదాత్మ్యోక్త్యా సాఙ్ఖ్యమతవత్ స్వతన్త్రత్వనిరాసేన తత్ర కల్పితత్వం
సిధ్యతి. తయోః కార్యకారణభావాద్యభావేన ప్రకారాన్తరేణ తాదాత్మ్యానిర్వాహాత్.
తతశ్చాత్మనోఽఖణ్డత్వం తద్భిన్నస్య మృషాత్వఞ్చాత్మనః పరిణమమానాఽవిద్యాధిష్ఠాన
త్వేన వివర్తోపాదానత్వం తస్యాశ్చ పరిణామిత్వఞ్చ సూచితం భవిష్యతి. కార్యస్య
మృషాత్వార్థమేవావ్యాకృతాత్మత్వ ముచ్యతే తస్యావ్యాకృతస్యాత్మతాదాత్మ్యేన
మాయాత్వేన చ మృషాత్వాత్. ఇదానీం తు నానభివ్యక్తనామరూపబీజాత్మత్వమిత్య
గ్ర ఇతి విశేషణమప్యర్థవత్ ఏతదభిప్రేత్యైవ భాష్యే ప్రాగుత్పత్తేరనభివ్యక్తనామ
రూపభేదాత్మభూతమాత్మైకశబ్దప్రత్యయగోచరం జగదిదానీన్తు వ్యాకృతనామరూప
భేదవత్త్వాదనేకశబ్దప్రత్యయగోచరమాత్మైకశబ్దప్రత్యయగోచరఞ్చేతి విశేష ఇతీదానీన్త
నాభివ్యక్తనామరూపబీజాత్మత్వమేవాగ్రశబ్దస్య వ్యావర్త్యముక్తం. న చ సాక్షాదిదానీ
మేవ మాయాత్మత్వేన మృషాత్వముచ్యతామితి వాచ్యం ఇదానీం ప్రత్యక్షాదివిరోధేన

ఆ—తథా బోధయితుమశక్యత్వాదిత్యుక్తత్వాత్. నామరూపాభివ్యక్తేః సృష్టేః పూర్వ మభావే నేదానీమేవ విద్యమానత్వేన కాదాచిత్కత్వాదపి రజ్జుసర్పాదివన్మృషాత్వమితి వక్తుమపి ప్రాగవ్యాకృతత్వోక్తిరర్థవతీతి న కిఞ్చిదవద్యం అథవా జగదధిష్ఠానం కిఞ్చిత్స ద్రూపం సమ్భావయితుమిదమగ్ర ఆసీదిత్యుచ్యతే. అసమ్భావితే తస్మిన్నఖణ్డత్వోక్తే ర్నిర్విషయత్వం ప్రసజ్యేత అనేనాసతశ్శశవిషాణాదేరివ సద్రూపేణోత్పత్త్యసమ్భవాత్ కార్యస్య ప్రాగవస్థా సదాత్మికా కాచిత్సమ్భావితా. తస్యాశ్చాచేతనత్వే కార్యాకారేణ స్వతోఽప్రవృత్తేరతిరిక్తచేతనాధిష్ఠానాఙ్గీకారే చ గౌరవాత్ ఉపాదానాధిష్ఠాన త్వయోరేకస్మిన్నేవాత్మని ఘటనాసమ్భవాచ్చ చేతనత్వమాత్మైవేత్యనేన సమ్భావ్యతే. ఏవం సమ్భావితే హ్యధిష్ఠానే ఉపాదానకారణే ఆత్మన్యఖణ్డైకరసత్వం తస్య వక్తు మేకఏవ నాన్యత్కిఞ్చనేతి పదాని. అస్మిన్ పక్షే చేదమగ్రే ఆత్మైవాసీదిత్యనేన సమ్భావితం కార్యస్య ప్రాగ్రూపమనూద్య యదాత్మకమిదమాసీత్ స ఏకఏవ నాన్యత్ కిఞ్చనేత్యఖణ్డైకరసత్వం విధీయతేఇతి న కస్యచిదప్యానర్థక్యం. అతఏవ ఛాన్దోగ్యే 'సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీ'దిత్యస్య సద్రూపకారణసమ్భావనార్థత్వాదేవ తత్సిద్ధ్యర్థం 'తద్ధైకఆహు'రిత్యాదినా అసత్కారణవాదో నిరస్తః అన్యథా సిద్ధస్య సతోఽద్వితీయత్వ మాత్రవివక్షాయాం తస్యాప్రస్తుతత్వప్రసఙ్గాత్. అస్మిన్నపి వ్యాఖ్యానే కారణస్యాద్వితీ యత్వాదివచసా తదన్యస్య మృషాత్వమపి సిధ్యతి. కార్యస్య మృషాత్వే తన్నిరూపితం కారణత్వమపి తథేతి తథావిధాత్మజ్ఞానాన్ముక్తిరపి వక్ష్యమాణా సిధ్యతీతి న కిఞ్చిద వద్యం. దీపికాయాన్తు ఇదమాత్మైవాసీదితి సామానాధికరణ్యం బాధాయాం. యశ్చోరః స స్థాణురితివత్. ఇదానీం జగద్విశిష్టాత్మప్రతిభాసేన తత్ర బాధానుపపత్త్యా స్థితికాలం పరిత్యజ్యాగ్రశబ్దేన సృష్టేః ప్రాచీనః కాల ఉపాదీయతే. సృష్టప్రపఞ్చబాధయా సిద్ధస్యాఖణ్డైకరసత్వస్య స్పష్టీకరణార్థమేకాదిశబ్దా ఇతి న కస్యాప్యానర్థక్యమిత్యుక్తం. తత్రాఽగ్రే శబ్దస్య న ప్రయోజనం ఆరోప్యప్రతీతిదశాయామేవ యశ్చోరః సస్థాణు రిత్యాదౌ బాధదర్శనేనేహాపి జగత్ప్రతీతిదశాయామేవ తద్బాధనస్య న్యాయత్వాత్ సృష్టేః ప్రాగప్రతీతస్య బాధానుపపత్తేశ్చ కిఞ్చ కాలత్రయనిషేధో హి బాధః. ప్రాక్కాలఏవేతి నిషేధే బాధ ఏవ న స్యాత్. న హి పాకరక్తే ఘటే పూర్వం న రక్తో ఘట ఇతి ప్రత్యయం బాధం మన్యన్తే. అతఏవ భాష్యే ప్రాగుత్పత్తేరవ్యాకృతనామరూప భేదాత్మభూతం జగదాసీదితి జగతః కారణాత్మనా సత్త్వోక్త్యా న తు బాధ ఇతి. న చ సృష్టేః ప్రాక్కాలాభావేనాఽగ్ర ఇతి కాలసమ్బన్ధాయోగ ఇతి వాచ్యం. ప్రాక్కాలే

శం—స్వాభావ్యాదాత్మా ఏకస్సన్నీక్షత. నను ప్రాగుత్పత్తేరకార్యకరణత్వాత్ కథ

ఆ—ఘటశరావాదికం మృదేవాసీదిత్యాదివాక్యేషు కాలసమ్బన్ధేనైవ బోధనస్య వ్యుత్పన్నత్వేనేహాపి తథైవ బోధయితుం కాలసమ్బన్ధారోపోపపత్తేః. యథా దేవదత్తస్య శిర ఇత్యాదావవయవావయవిభేదేన బోధనస్య దృష్టత్వేన రాహోశ్శిర ఇత్యాదావపి తత్కల్పనం యథా వా పూర్వకాలేఽపి కాల ఆసీదిత్యాదౌ కాలాన్తరసమ్బన్ధారోపణం తద్వత్. దీపికాయాన్తు పరరీత్యా పరో బోధనీయ ఇతి న్యాయేన పరమతే కాలస్య నిత్యత్వేన ప్రాగపి సత్త్వాత్తద్రీత్యా కాలసమ్బన్ధ ఉక్త ఇత్యుక్తం. న చాత్మా వా ఆసీదితి సత్తావైశిష్ట్యమేవ ప్రతీయతే కర్తుః క్రియాశ్రయత్వాదితి వాచ్యం. సవితా ప్రకాశత ఇత్యాదౌ కర్తృవాచిప్రత్యయస్య ధాతుమాత్రార్థత్వేన సవితుః ప్రకాశరూపత్వప్రత్యయవదాత్మన ఏవ సద్రూపత్వప్రతీతేః అతిరిక్తసత్తాజాత్యభావాచ్చ అన్యథా సత్తా ఆసీదిత్యాదావగతేరితి సర్వం సుస్థం. ఏవం సూత్రితమాత్మనోఽద్వైకర
సత్వం సాధయితుముపక్షిప్తం ప్రపఞ్చస్య మృషాత్వం తదధ్యారోపాపవాదాభ్యాం దృఢీకర్తుమధ్యాయశేషః. తత్రాప్యధ్యారోపార్థం స జాతో భూతానీత్యతః ప్రాక్తనః. తదాదిరపవాదార్థః. తత్రాపి వాచారమ్భణన్యాయేనాత్మాతిరిక్తస్య వికారస్య మృషాత్వం వక్తుం సృష్టివాక్యం. తత్ర స్రష్టురాత్మనః సమ్భావితం చేతనావత్త్వం దృఢీకర్తుమీక్షణమాహ (ససర్వజ్ఞేతి) నన్వేకస్యాఖణ్డస్య కథమీక్షణం సాధనాభావాదిత్యాశఙ్క్య న తస్య సాధనాపేక్షేత్యభిప్రేత్యైకస్సన్నపి సర్వజ్ఞస్వాభావ్యాదీక్షతేత్యుక్తం అత్రాడాగ మాభావశ్ఛాన్దసః. ఇమమేవాభిప్రాయం శఙ్కాపరిహారాభ్యాం స్పష్టీకరోతి (నన్వితి తత్ర కరణాని ఇన్ద్రియాణి. కార్యం శరీరమితి వివేకః తద్రహితస్యాపి సార్వజ్ఞే శ్రుతిమాహ (తథా చేతి) 'అపాణిపాదో జవనో గృహీతా పశ్యత్యచక్షుః స శృణోత్య కర్ణః స వేత్తి వేద్యం న చ తస్యాస్తి వేత్తా తమాహురగ్ర్యం పురుషం మహాన్త'మి మన్త్రశేషః. 'న తస్య కార్యం కరణఞ్చ విద్యతే న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్య పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా' చేత్యాదిరాదిశబ్దార్థః నను స్వాభావికనిత్యచైతన్యేన కథం కాదాచిత్కేక్షణమితి. అత్ర కేచిత్ సర్గాదౌ ప్రాణికర్మభిరేకా సృజ్యాకారాఽవిద్యావృత్తిరుత్పద్యతే. తస్యామాత్మచైతన్యం ప్రబిమ్బితం తదేవేక్షణం తచ్చాదికార్యత్వాత్ స్వపరనిర్వాహకమితి న తత్రాపీక్షణా-రాపేక్షా. సర్వైరపి ప్రథమకార్యేఽనవస్థాపరిహారాయైవమేవైష్టవ్యమిత్యాహుః. అప తు ప్రాణికర్మవశాత్ సృష్టికాలేఽభివ్యక్త్యున్ముఖీభూతానభివ్యక్తనామరూపావచ్ఛిన్న సత్స్వరూపచైతన్యమేవోన్ముఖ్యస్య కాదాచిత్కత్వాత్కాదాచిత్కమీక్షణమిత్యాహుః

స ఈక్షత లోకాన్ను సృజా ఇతి ౧
స ఇమాల్లోకానసృజత

శం—మీక్షితవాన్ నాయం దోషః సర్వజ్ఞస్వాభావ్యాత్. తథాచ మన్త్రవర్ణః 'అపాణిపాదో జవనో గృహీతా' ఇత్యాదిః. కేనాఽభిప్రాయేణేతి. ఆహ లోకాన్ అమ్భఃప్రభృతీన్ ప్రాణికర్మఫలోపభోగస్థానభూతాన్ను సృజై సృజేయేతి. ౧

శం—ఏవమీక్షిత్వా ఆలోచ్య సః ఆత్మా ఇమాల్లోకానసృజత సృష్టవాన్. యథేహ బుద్ధిమాంస్తక్షాదిరేవంప్రకారాన్ ప్రాసాదాదీన్ సృజా ఇతీక్షిత్వేక్షానన్తరం ప్రాసాదాదీన్ సృజతి తద్వత్. నను సోపాదానస్తక్షాదిః ప్రాసాదాదీన్ సృజతీతి యుక్తం నిరుపాదానస్త్వాత్మా కథం లోకాన్ సృజతీతి. నాయం దోషః సలిలస్థానీయే ఆరూపేఽవ్యాకృతే ఆత్మైకశబ్దవాచ్యే వ్యాకృతఫేనస్థానీయస్య జగత ఉపాదానభూతే

ఆ—అన్యే త్వీక్షణవాక్యస్య కారణస్యాచైతన్యవ్యావృత్తిపరత్వాదీక్షణే తాత్పర్యాభావాచ్చ న తత్ర భూయానాగ్రహః కర్తవ్య ఇత్యాహుః. నుశబ్దో వితర్కార్థ ఇతి మనసి నిధాయాహ (న్వితి) లోడర్థస్య విధ్యాదేః స్వాత్మన్యసమ్భవాత్ లోట్లో లజర్థత్వమాహ (సృజేయేతి) అత్రేతీత్యస్యేక్షతేతి పూర్వేణాన్వయః. ౧

ఆ—ఈక్షణస్య పూర్వకాలీనత్వం వదన్ సృష్టిహేతుత్వమాహ(ఏవమితి)అత్రేక్షణపూర్వకసృష్ట్యుక్తేః ప్రయోజనం స్రష్టుశ్చేతనత్వసిద్ధిరేవేత్యభిప్రేత్యతథావిధస్య తక్ష్ణశ్చేతనత్వముదాహరతి (యథేతి) నన్వీక్షితుస్తక్ష్ణో దేర్దార్వాద్యుపాదానకారణసహితత్వాత్ప్రాసాదాదేస్స్రష్టృత్వం యుక్తం. ఇహ తు 'ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవే'త్యుక్తస్యాద్వితీయత్వేనోపాదానకారణాన్తరాభావాత్ స్రష్టృత్వం నయుక్తమితి శఙ్కతే (నన్వితి) న చ 'బహు స్యాం ప్రజాయేయే'తి 'తదాత్మానం స్వయమకురుతే'తి శ్రుత్యాఆత్మనఏవోపాదానత్వాన్నోపాదానాన్తరాపేక్షేతి వాచ్యం వియదాదేర్వ్యవహారికత్వేన ఘటాదివత్పరిణామత్వాత్తస్య పరిణామ్యుపాదానం వక్తవ్యం. న చాత్మా తథా భవితుమర్హతి తస్య నిరవయవత్వేనాపరిణామిత్వాదితి భావః. అత్ర. వియదాదేః పరిణామత్వమఙ్గీకృత్య తత్రానభివ్యక్తనామరూపావస్థం బీజభూతమవ్యాకృతం 'తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ తమ ఆసీత్ మాయాన్తు ప్రకృతిం విద్యా'దిత్యాదిశ్రుతిసిద్ధం పరిణామ్యుపాదానమస్తీత్యాహ (నాయమితి) (ఆత్మభూతేతి) అనేనానభివ్యక్తనామరూపశబ్దితావ్యాకృతస్యాత్మన్యధ్యస్తత్వేన పరిణమమానావిద్యాధిష్ఠానత్వేనాత్మనో వివర్తోపాదానత్వం, తయోరాత్మమాత్రత్వేన మృషాత్వాత్ ఆత్మనోఽద్వితీయత్వం చ న విరుధ్యతఇతి దర్శయతి (నామరూపేతి) తదాశ్రయా వ్యాకృతేత్యర్థః. ఇదానీం

శం—సమ్భవః. తస్మాదాత్మభూతనామరూపోపాదానస్సన్ సర్వజ్ఞో జగన్నిర్మిమీత ఇతి
న విరుద్ధం. అథవా యథా విజ్ఞానవాన్ మాయావీ నిరుపాదాన ఆత్మానమేవాత్మాన్తరత్వే
నాకాశే గచ్ఛన్తమివ నిర్మిమీతే తథా సర్వజ్ఞో దేవః సర్వశక్తిర్మహామాయ ఆత్మానమే
వాత్మాన్తరత్వేన జగద్రూపేణ నిర్మిమీత ఇతి యుక్తతరం. ఏవఞ్చ సతి కారణకార్యో
భయాసద్వాదాదిపక్షాశ్చ న ప్రసజ్యన్తే, సునిరాకృతాశ్చ భవన్తి. కాల్లోకా నసృజ

ఆ—ఘటాదిష్వపి వివర్త ఏవ పరిణామో నామ వివర్తాదన్యో నాస్త్యేవ వివర్త ఇతి పరి
ణామ ఇతి చ పర్యాయ ఇత్యారమ్భణాధికరణన్యాయేన వివర్తతాసిద్ధిః, వికారేఽపి ఆత్మ
కృతేః పరిణామాదితి సూత్రకారేణ పరిణామశబ్దప్రయోగాచ్చ సిద్ధం, తత్ర చాత్మన
ఏవోపాదానత్వం మాయా తు సహాయమాత్రమిత్యభిప్రేత్య ఆత్మని చైవం విచిత్రాశ్చ
హీతి ద్వితీయస్య ప్రథమపాదసూత్రోపష్టమ్భేన పరిహారాన్తరమాహ. (అథవేతి)
(విజ్ఞానవానితి) ఆకాశే గచ్ఛన్తమివ స్థితమాత్మాన్తరం సృష్ట్యాదీతి జ్ఞానవానిత్యర్థః
ఇదఞ్చ విశేషణమీక్షణస్య స్రష్టృత్వస్య చ శుక్తిరజతాదౌ వివర్తే అదర్శనాత్
కార్యస్య తత్తుల్యత్వేన తదుభయం న స్యాదితి శఙ్కానిరాసార్థం. తన్నిరాసశ్చ మ
యావినిర్మితే వివర్తే తదుభయదర్శనాదితి. (నిరుపాదాన ఇతి) స్వవ్యతిరిక్తోపాదాన
రహిత ఇత్యర్థః. సర్వశక్తిత్వే హేతుమాహ (మహామాయ ఇతి) (ఆత్మాన్తరత్వేనేతి
ఆత్మభిన్నత్వేనేత్యర్థః. (యుక్తతరమితి) 'ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే మాయి
యాత్వన్యదివ భవతి బహు స్యాం ప్రజాయేయ వాచారమ్భణం వికారః అపాగా
దగ్నేరగ్నిత్వ'మిత్యాది బహుశ్రుతిసమ్మతత్వాదిత్యర్థః. (ఏవఞ్చసతీతి) సత ఏవాత్మన
కారణకార్యరూపేణావస్థానాఙ్గీకారాదిత్యర్థః. నిర్హేతుకమేవ కార్యముత్పద్యత ఇ
యదృచ్ఛావాదినాం అసదేవ కార్యముత్పద్యత ఇతి నైయాయికానాం. ఉభయమప
సదితి శూన్యవాదినాం పక్షః. ఆదిశబ్దేన సదేవ కార్యముత్పద్యత ఇతి సాఙ్ఖ్యాదీనా
పరిణామపక్ష ఉక్తః. అసత్కార్యపక్షే త్వసతః సత్త్వాపత్తిః శశవిషాణాదేరప్యుత్ప
ప్రసఙ్గశ్చ దోషః. పరిణామవాదే చ తస్య పూర్వమేవ కారణే సత్త్వాత్కులాలా
కారకవ్యాపారవైయర్థ్యం, పూర్వమసత్త్వే కారణస్యైవావస్థాన్తరాపత్తిలక్షణప
ణామత్వానుపపత్తిః, ఉత్పత్త్యనన్తరమసత్త్వే తతో వ్యవహారాసిద్ధిరపరోక్షత్వాను
పత్తిశ్చ దోషః. ఉభయాసత్త్వే చోభయపక్షోక్తదోషః. తే వివర్తవాదేన ప్రసజ్జ
ఇత్యర్థః. యద్వా అస్మాభిర్వివర్తవాదస్యాఙ్గీకారాత్ పరిణామాదిపక్షాఙ్గీకారే పరపక
ఙ్గీకారలక్షణో దోషో న సమ్భవతీత్యాహ (ఏవఞ్చ సతీతి) (సునిరాకృతాశ్చేతి) వివ
వాదస్యైవ పరిగ్రహేణ పక్షాన్తరేషు దోషసూచనా దద్వితీయాత్మనస్తద్విపక

అమ్భో మరీచీర్మరమాపోఽదో ఽమ్భః పరేణ దివం

శం— తేతి. ఆహ (అమ్భోమరీచీర్మరమాపఇతి) ఆకాశాదిక్రమేణాణ్డముత్పాద్యామ్భః ప్రభృతీల్లోకానసృజత. తత్రామ్భః ప్రభృతీన్ స్వయమేవ వ్యాచష్టే శ్రుతిః అదస్తదమ్భశ్శబ్దవాచ్యో లోకః (పరేణ దివం) ద్యులోకాత్పరేణ పరస్తాత్. సోఽమ్భశ్శబ్దవాచ్యో లోకః అపాం భరణాత్. ద్యౌః ప్రతిష్ఠా ఆశ్రయస్తస్యామ్భసో లోకస్య

ఆ— ప్రపఞ్చాకారతాఽభిధాయిన్యా బహుస్యామితి శ్రుత్యా వివర్తవాదస్యైవ పరిగృహీతత్వేన పక్షాంతరాణాం శ్రుతిబాహ్యత్వాచ్చ తే నిరాకృతా భవన్తీత్యర్థః. లోకానాం భౌతికత్వాదణ్డాంతర్వర్తిత్వాచ్చ భూతసృష్టితత్పఞ్చీకరణాణ్డసృష్ట్యనంతరం తత్సృష్టిరితి గుణోపసంహారన్యాయమాశ్రిత్యాహ (ఆకాశాదీతి) (స్వయమేవ వ్యాచష్టే శ్రుతిః) తేషాం లోకేష్వప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. ద్యులోకాత్పరస్తాద్యే మహారాదయో లోకాః, యశ్చ తస్యామ్భసో లోకస్యాశ్రయో ద్యులోకః తే సర్వే అమ్భశ్శబ్దేనోచ్యన్తే సమస్త్యమ్భస్తత్ర విద్యమానత్వాదిత్యాహ (అదఇతి) అంతరిక్షం మరీచయః ఇత్యస్యార్థమాహ (ద్యులోకాదితి) మరీచిశబ్దేన సూర్యకిరణసమ్బన్ధాదంతరిక్షలోకం లక్షయిత్వా తస్యైకత్వేఽపి ప్రదేశభేదాద్బహువచనం యుక్తం. యద్వా బహూనాం మరీచీనాం లక్షకత్వాత్తత్కృతం బాహుళ్యం గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యత్ర లాక్షణికగతస్త్రీత్వమివేత్యాహ (మరీచిభిర్వేతి) న తు మరీచిశబ్దేనాన్తరిక్షలోకస్వీకారే మరీచిసమ్బన్ధో నిమిత్తాంతరముచ్యతఇతి భ్రమితవ్యం ఏతద్భిన్నస్య నిమిత్తస్య పూర్వమనుక్తత్వేన వికల్పార్థకవాశబ్దాయోగాత్. (ఆపఉచ్యన్తఇతి) అధోలోకవాసిభిర్జీవైరాప్యమానత్వాదాప్నోతేర్ధాతోరర్థయోగాత్తే లోకా ఆప ఇత్యుచ్యన్తఇత్యన్వయః. నన్వూక్తానాం పఞ్చభూతసమ్బన్ధావిశేషాదమ్భుతాంతరేణ పృథివ్యాదీనాముపరితనలోకా లక్ష్యన్తాం అంతరిక్షస్య మరీచివ్యతిరిక్తపదార్థాంతరేణ మేఘాదినాపి సమ్బన్ధాత్తేన సలోకః. పృథివ్యాస్తతో ఽధోలోకానాఞ్చ మరణాప్తివ్యతిరిక్తగమనాది క్రియాంతరేణాపి యోగాత్తైనైవ తే లక్ష్యన్తామితి శఙ్కతే (యద్యపీతి) (భూతాత్మకత్వమితి) భూతసమ్బన్ధిత్వమిత్యర్థః. ఇదముపలక్షణం మేఘాదిపదార్థాంతరసమ్బన్ధోఽపి వర్తతఇతి ద్రష్టవ్యం. అమ్భఆదీనామేవ తేషు లోకేషు ప్రాచుర్యాత్తైరేవ తే లోకా లక్షణీయాః. ప్రాచుర్యేణ వ్యపదేశా భవన్తీతి న్యాయాదితి పరిహరతి (తథాపీతి) అబ్బాహుళ్యాదిత్యుపలక్షణం. మరీచ్యాదీనామపి బాహుళ్యాదిత్యపి ద్రష్టవ్యం. (అబ్నామభిరితి) అత్రాపి మరీచ్యాదినామభిరిత్యపి ద్రష్టవ్యం. యథాశ్రుతే అబాత్మకత్వేనామ్భ ఆదిశబ్దలక్ష్యత్వానుక్తేర్లోకానాం శఙ్కానుపపత్తేర్మరీ

ద్యౌః ప్రతిష్ఠాఽన్తరిక్షం మరీచయః పృథివీమరో యా అధస్తాత్తా ఆపః. ౨

స ఈక్షతే మేను లోకా లోకపాలాన్ను సృజా ఇతి

శం—ద్యులోకాదధస్తాదన్తరిక్షం యత్ తన్మరీచయః. ఏకోఽప్యనేకస్థానభేదత్వాద్బహువచనభాక్. మరీచిభిర్వా రశ్మిభిస్సమ్బన్ధాత్. పృథివీమరః మ్రియన్తేఽస్మిన్భూతానీతి. యా అధస్తాత్ పృథివ్యాః తా ఆప ఉచ్యన్తే ఆప్నోతేర్లోకాః. యద్యపి పఞ్చభూతాత్మకత్వం లోకానాం తథాపి అబ్బాహుళ్యాదబ్నామభిరేవామ్భో మరీచీర్మరమాపఇత్యుచ్యన్తే. ౨

శం— సర్వప్రాణికర్మఫలోపాదానాధిష్ఠానభూతాన్ చతురో లోకాన్ సృష్ట్వా సః ఈశ్వరః పునరేవైక్షత ఇమేన్వమ్భఃప్రభృతయో మయా సృష్టా లోకాః పరిపాలయితృవర్జితా వినశ్యేయుః తస్మాదేషాం రక్షణార్థం లోకపాలాన్ లోకానాం పాలయితౄన్ సృజేఽహమితి. ఏవమీక్షిత్వా సోఽద్భ్య ఏవ అప్ప్రధానేభ్యః పఞ్చ

ఆ — చ్యాదీనామబ్నామత్వాభావాదప్శబ్దస్యావ్యాప్తి క్రియార్థత్వోక్తేరబ్నామత్వాభావే నాబ్నామభిరితి పరిహారానుపపత్తేశ్చేతి. ఉపరితనలోకాద్వృష్టిద్వారేణాగతమమ్భ ఏవాస్మాభిః సాక్షాదుపలభ్యతే న తు భూతాంతరమితి అస్మద్దృష్ట్యా అబ్బాహుళ్యముత్తరితనలోకానాం ఊర్ధ్వలోకగామిప్రాణ్యపేక్షయా అధోలోకగామినాం ప్రాణినాం పురాణేషు బాహుళ్యోక్తేర్బహుభిరాప్యన్తే అధోలోకా ఇత్యధోలోకేషు తత్కర్తృకాప్తేరపి బాహుళ్యం. పృథివ్యామతిశీఘ్రం ప్రాణినాం మరణాత్తస్యాపి తత్ర బాహుళ్యం. అంతరిక్షస్య తు మరీచిబాహుళ్యం ప్రసిద్ధమేవేతి జ్ఞేయం (అమ్భో మరీచీర్మరమాపఇత్యుచ్యంతఇతి) ఏతైరబ్నామభిరుచ్యంతే ఇత్యర్థః. ౨

ఆ—అత్ర ఆత్మా వా ఇత్యుక్తాత్మజ్ఞానేన సంసారీ మోచయితవ్యత్వేన వివక్షితః అసంసారిణో మోక్షానుపపత్తేః. సంసారశ్చ సంసరణాధికరణలోకాన్, తదుపాధిభూతం లిఙ్గశరీరం, తదభిమానినో దేవాన్, తదధిష్ఠానం స్థూలశరీరం, సంసారరూపాశనాయాదీన్, తదభిమానినం తద్భోక్తారం చాంతరేణ నోపపద్యతఇతి తత్సృష్టిం అయమావసథఇత్యంతేన గ్రంథేన క్రమేణ వక్ష్యన్ సంసరణాధిష్ఠానలోకసృష్టిముక్త్వా తత్పాలయితృదేవతాసృష్టీక్షణద్వారా సమష్టిస్థూలశరీరస్య, సమష్టిలిఙ్గశరీరస్య, తదభిమానినాం దేవానాఞ్చ సృష్టిం వక్తుమారభతే (స ఈక్షతేతి) తద్వ్యాచష్టే (సర్వప్రాణీతి) ఫలస్య తదుపాదానస్య తత్సాధనస్య చాధిష్ఠానభూతానిత్యర్థః. అవ్యయానాప

సోఽద్భ్య ఏవ పురుషం సముద్ధృత్యామూర్ఛయత్. 3
తమభ్యతపత్తస్యాభితప్తస్య ముఖం నిరభిద్యత యథా
ణ్డం ముఖాద్వాగ్వాచోఽగ్నిర్నాసికే నిరభిద్యేతాం

శం—భూతేభ్యః. యేభ్యోఽమ్భఃప్రభృతీన్ సృష్టవాన్ తేభ్య ఏవేత్యర్థః. పురుషం పురుషప్రకారం శిరఃపాణ్యాదిమన్తం సముద్ధృత్య అద్భ్యస్సముదాయ మృత్పిణ్డమివ కులాలః పృథివ్యా అమూర్ఛయత్ సమ్మూర్ఛితవాన్. సమ్పిణ్డితవాన్ స్వావయవసంయోజనేనేత్యర్థః. 3

శం—తం పిణ్డం పురుషవిధముద్దిశ్యాభ్యతపత్ తదభిధ్యానం సఙ్కల్పం కృతవానిత్యర్థః. 'యస్య జ్ఞానమయం తప' ఇతి శ్రుతేః. తస్యాభితప్తస్య ఈశ్వరసఙ్కల్పేన తపసాఽభితప్తస్య పిణ్డస్య ముఖం నిరభిద్యత ముఖాకారం సుషిరమజాయత యథా పక్షిణోఽణ్డం నిరభిద్యత. ఏవం తస్మాన్నిర్భిన్నాన్ముఖాద్వాక్ కరణం ఇన్ద్రియం నిరవర్తత. తదధిష్ఠాతాగ్నిస్తతో వాచో లోకపాలః. తథా నాసికే నిరభిద్యేతాం. నాసికాభ్యాం ప్రాణః. ప్రాణాద్వాయురితి సర్వత్రాధిష్ఠానం కరణం దేవతా చ త్రయం

ఆ—నేకార్థత్వాన్నశబ్దస్తు శబ్దార్థః. వైలక్షణ్యం లోకానామాహ (ఇమేన్వితి) (అహమితీతి) అస్యేక్షతేతి పూర్వేణాన్వయః. సమష్టిలిఙ్గశరీరతదభిమానినాం విరాడవయవజన్యత్వాత్తదర్థం విరాట్సృష్టిమాహ (ఏవమీక్షిత్వేతి) యద్యపి లోకోత్పత్తేః పూర్వమేవాణ్డోత్పత్తిరుక్తా అణ్డముత్పాద్యామ్భః ప్రభృతీన్ లోకానసృజతేతి భాష్యకారేణ తథాపి సైవోత్పత్తిరిహానూద్యతే లోకపాలసృష్ట్యర్థమితి న విరోధఇతి భావః. అద్భ్య ఏవేత్యేవకారార్థమాహ (యేభ్య ఇతి) కులాలః పృథివ్యాః సకాశాన్మృత్పిణ్డమివేత్యన్వయః. (స్వావయవేతి) భూతానాం యః పరస్పరావయవసంయోజనేనాతిశ్లిష్టస్సంయోగః తేనేత్యర్థః. 3

ఆ—విరాడుత్పత్తిముక్త్వా తదవయవేభ్యో లోకపాలోత్పత్తిమాహ (తం పిణ్డమిత్యాదినా) తపశ్శబ్దేనాభిధ్యానశబ్దితం జ్ఞానముచ్యతే నకృచ్ఛ్రాదీత్యత్ర శ్రుతిమాహ (యస్యేతి) యస్య తపో జ్ఞానమేవ న కృచ్ఛ్రాదీత్యర్థః. తతో వాచో లోకపాలోఽగ్నిర్వాగధిష్ఠాతా నిరవర్తతేత్యన్వయః. యద్యపి వాగాదికరణజాతమపఞ్చీకృతభూతకార్యం న ముఖాదిగోళకకార్యం తథాపి ముఖాద్యాశ్రయే తదభివ్యక్తేర్ముఖాద్వాగిత్యుక్తం (నాసికాభ్యాం ప్రాణ ఇతి) అత్ర ప్రాణశబ్దేన ప్రాణవృత్తిసహితం ఘ్రాణేంద్రియముచ్యతే (అధిష్ఠానమితి) గోళకమిత్యర్థః. త్వక్ గోళకం. లోమేతి లోమ సహచరితం స్పర్శనేంద్రియముచ్యతే. ఓషధివనస్పతయ ఇతి ఓషధ్యాద్యధిష్ఠా

నాసికాభ్యాం ప్రాణః ప్రాణాద్వాయురక్షిణీ నిరభిద్యే
తాం అక్షిభ్యాఞ్చక్షుశ్చక్షుషఆదిత్యః కర్ణౌ నిరభిద్యే
తాం కర్ణాభ్యాం శ్రోత్రం శ్రోత్రాద్దిశస్త్వఙ్నిరభిద్య
త త్వచో లోమాని లోమభ్య ఓషధివనస్పతయో
హృదయం నిరభిద్యత హృదయాన్మనో మనసశ్చన్ద్ర
మా నాభిర్నిరభిద్యత నాభ్యా అపానోఽపానాన్మృత్యుః
శిశ్నం నిరభిద్యత శిశ్నాద్రేతో రేతస ఆపః. ౪

ఇతి ప్రథమః ఖణ్డః.

శం—క్రమేణ నిర్భిన్నమితి. అక్షిణీ. కర్ణౌ. త్వక్. హృదయం అంతఃకరణాధిష్ఠానం. మనః అంతఃకరణం. నాభిః సర్వప్రాణనిబంధనస్థానం. తస్మాదపానసంయుక్తత్వాదపాన ఇతి పాయ్విన్ద్రియముచ్యతే. తస్యాధిష్ఠాత్రీ దేవతా మృత్యుః. యథాన్యత్ర తథా శిశ్నం నిరభిద్యత ప్రజననేన్ద్రియస్థానం ఇన్ద్రియం రేతో రేతోవిసర్గార్థత్వాత్సహ రేతసోచ్యతే. రేతస ఆప ఇతి. ౪

ఇతి ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ—త్వగ్దేవతా వాయురుచ్యతే. చిత్తన్తు చేతో హృదయం హృదయజ్ఞఞ్చాహృదయజ్ఞఞ్చేత్యాదౌ హృదయశబ్దస్యాంతఃకరణార్థత్వదర్శనాన్మనశ్శబ్దేనాపి తస్యైవాభిధానే పౌనరుక్త్యమిత్యతఆహ (హృదయమితి) (అన్తఃకరణాధిష్ఠానం) హృదయకమలముచ్యత ఇత్యర్థః. (సర్వప్రాణనిబన్ధనస్థానమితి) గుదమూలమిత్యర్థః. అపానశబ్దేన పాయ్విన్ద్రియ లక్షణాయాం సమ్బన్ధమాహ (అపానేతి) నను శిశ్నం నిరభిద్యతేతి పర్యాయే శిశ్న రేతసోరుత్పత్త్యభిధానే స్త్రీయోన్యాదేరుత్పత్తిరనుక్తా స్యాదిత్యాశఙ్క్య శిశ్నశబ్దే నోపస్థేన్ద్రియస్థానం లక్ష్యతే, రేతఇతి తద్విసర్గార్థత్వేన తత్సహితముపస్థేన్ద్రియం, అప్శ బ్దేన తల్లక్షితపఞ్చభూతోపాధికః ప్రజాపతిశ్చోచ్యత, ఇత్యాహ (యథేతి) యథాఽ న్యత్ర పర్యాయాంతరే స్థానం కరణం దేవతా చేతి త్రయముక్తం. ఏవమిహాఽపి శిశ్నాదిశబ్దైస్త్రయమప్యుచ్యతఇత్యర్థః. (రేతఇతి) ఇన్ద్రియముచ్యతఇత్యన్వయః. తల్ల క్షణాయాం సమ్బన్ధమాహ (సహ రేతసేతి) రేతసా సహితం. తత్సమ్బన్ధీత్యర్థః. సమ్బన్ధ ముపపాదయతి (రేతోవిసర్గార్థత్వాదితి. ౪

ఇతి ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

ప్రథమాధ్యాయే - ద్వితీయఃఖణ్డః.

తా ఏతా దేవతాః సృష్టా అస్మిన్మహత్యర్ణవే ప్రాపతన్
తమశనాయాపిపాసాభ్యామన్వవార్జత్ తా ఏనమబ్రువ

శం — తా ఏతా అగ్న్యాదయో దేవతా లోకపాలత్వేన సఙ్కల్ప్య సృష్టా ఈశ్వరేణాస్మిన్ సంసారార్ణవే సంసారసముద్రే మహతి అవిద్యాకామకర్మప్రభవదుఃఖోదకే తీవ్రరోగజరామృత్యుమహాగ్రాహే అనాదావనన్తే అపారే నిరాలమ్బే విషయేన్ద్రియజనితసుఖలవలక్షణవిశ్రామే పఞ్చేన్ద్రియార్థతృష్ణామారుతవిక్షోభోత్థితానర్థశతమహోర్మ్మౌ మహారౌరవాద్యనేకనిరయగతహాహేత్యాదికూజితాక్రోశనోద్భూతమహారవే సత్యార్జవదానదయాఽహింసాదమశమధృత్యాద్యాత్మగుణపాథేయపూర్ణజ్ఞానోడుపే సత్సఙ్గసర్వత్యాగమార్గే మోక్షతీరే ఏతస్మిన్మహత్యర్ణవే ప్రాపతన్ పతితవన్తః. తస్మాదగ్న్యాదిదేవతాప్యయలక్షణాపి యా గతిర్వ్యాఖ్యాతా జ్ఞానకర్మసముచ్చయానుష్ఠానఫలభూతా సాపి నాలం సంసారదుఃఖోపశమాయేత్యయమత్ర వివక్షితార్థః. యతః

ఆ — ఏవం సమష్టీనామిన్ద్రియాణాం తదభిమానిదేవతానాఞ్చోత్పత్తిముక్త్వా అథ తాసాం దేవతానాం భోగయోగ్యాల్పవ్యష్టిదేహసృష్టిం తేషు దేవతానాం భోగార్థం వ్యష్టిరూపేణ ప్రవేశఞ్చ వివక్షుస్తదుపోద్ఘాతత్వేన క్షుత్పిపాసయోః సృష్టిం దర్శయతి (తా ఏతా ఇతి) తచ్ఛబ్దార్థమాహ (అగ్న్యాదయ ఇతి) ఏతచ్ఛబ్దార్థమాహ (లోకపాలత్వేనేతి) అశనాయాదిసృష్ట్యుపయోగిత్వేనైతాసాం స్వరూపాజ్ఞానపూర్వకం సంసారే బ్రహ్మాణ్డరూపే పతితత్వం ఆసక్తత్వం తన్మాత్రత్వాభిమానేన యద్బద్ధత్వం తదాహ (అస్మిన్నితి) అర్ణవసాదృశ్యమాహ (అవిద్యేత్యాదినా) అవిద్యాదిప్రభవం దుఃఖమేవ దుష్ప్రవేశత్వగుణేనోదకమివోదకం యస్మిన్. తీవ్రరోగాదయ ఏవ భయఙ్కరత్వేన గ్రాహాః నక్రాదయో యస్మిన్. తత్త్వజ్ఞానమన్తరేణ వినాశాభావాదనన్తే. అజ్ఞానాముత్తరావధ్యభావేనాపారే విశ్రామస్థానాభావేన నిరాలమ్బే సమీచీనవిశ్రామస్థానాభావేఽపి తదాభాసోఽస్తీత్యాహ (విషయేన్ద్రియేతి) విషయేన్ద్రియసమ్బన్ధజనితసుఖలేశరూపో విశ్రామో యస్మిన్ పఞ్చేన్ద్రియాణామర్థేషు విషయేషు శబ్దాదిషు యా తృష్ణా సైవ మారుతః తత్కృతో యో విక్షోభః తేనోత్థితాన్యనర్థశతాని విషయసమ్పాదితాః క్లేశాః త ఏవోర్మయో యస్మిన్ మహారౌరవాదయ ఏవానేకే నిరయాః నరకవిశేషాః తద్గతానాం గర్భవాసతన్నిష్క్రమణబాల్యాదయో మరణాన్తాః యేఽనేకే

శం——ఏవం తస్మాదేవం విదిత్వా పరం బ్రహ్మ ఆత్మా ఆత్మనః సర్వభూతానాఞ్చ యో వక్ష్యమాణవిశేషణః ప్రకృతశ్చ జగదుత్పత్తిస్థితిసంహారహేతుత్వేన స సర్వసంసారదుఃఖోపశమనాయ వేదితవ్యః. తస్మాదేష పన్థాః ఏతత్కర్మైతద్బ్రహ్మైతత్సత్యం యదేతత్ పరబ్రహ్మాత్మవిజ్ఞానం నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయేతి మన్త్రవర్ణాత్. తం స్థానకరణదేవతోత్పత్తిబీజభూతం పురుషం ప్రథమోత్పాదితం పిణ్డమాత్మానమశనాయా పిపాసాభ్యాం మన్వవార్జత్ అనుగమితవాన్ సంయోజితవానిత్యర్థః. తస్య కారణభూతస్యా

ఆ——నిరయాః దుఃఖజనకత్వాత్ తద్గతానాఞ్చ యాని హాహేత్యాదీని కూజితాని స్వల్పధ్వనయః. ఆక్రోశనాని మహాధ్వనయః తదుద్భూతో మహారవో యస్మిన్ మహాపాతకాద్యనేకనిరయేతి పాఠే మహాపాతకజన్యా నిరయా ఇతి ద్రష్టవ్యం. సంసారార్ణవస్యైవమ్భూతత్వే తస్య తరణాసమ్భవాన్మోక్షశాస్త్రానర్థక్యమిత్యాశఙ్క్య అవివేకినాం తథాత్వేఽపి వివేకినాం తత్తరణోపాయోఽస్తీత్యాహ (సత్యేతి) సత్యాదయో యే ఆత్మగుణాః తఏవ పాథేయం పథ్యశనం తేన పూర్ణం జ్ఞానమేవోడుపః ప్లవో యస్మిన్ సత్సఙ్గః సన్న్యాసశ్చేత్యేతావేవ మార్గౌ జ్ఞానోడుపప్రవృత్తిహేతూ యస్మిన్ మోక్షే సతి పునః సంసారార్ణవస్పర్శాభావాత్ స ఏవ తీరమివ తీరం యస్మిన్ ఏతస్మిన్ ప్రత్యక్షసిద్ధేఽర్ణవే ఇత్యర్థః. అత్ర పతనం నామ స్వరూపాజ్ఞానేన సంసారే అహమభిమానేన సక్తత్వం. నను సంసారార్ణవపతితత్వం వక్ష్యమాణాశనాయాదియోగ ఇత్యాదిసర్వోఽపి బన్ధస్తదభిమానినో జీవస్య వక్తవ్యః న దేవతానాం న చ తాసామపి తత్రాభిమానోఽస్తీతి తదుక్తమితి శఙ్కనీయం తథాపి ప్రాధాన్యతోఽభిమానినం జీవం విహాయాప్రాధాన్యతోఽభిమానినీషు తదుక్తేరభిప్రాయో వక్తవ్య ఇత్యత ఆహ (తస్మాదితి) యస్మాత్ సంసారార్ణవపతితత్వం తాసాం తస్మాదిత్యర్థః. మహారౌరవాద్యనేకనిరయగతిరివేతి పాఠే ఉక్తనిరయగతిర్యథా దుఃఖోపశమాయ నాలం తథా సాపి నాలమితి పూర్వేణాన్వయః. తద్వివక్షాయా అపి ప్రయోజనమాహ (యత ఏవమితి) (ఏవం విదిత్వేతి) నాలమితి విదిత్వేత్యర్థః. ఆత్మనః సర్వభూతానాఞ్చాత్మా యః ఆత్మా వా ఇదమిత్యాదినా జగదుత్పత్త్యాదిహేతుత్వేన చ యః ప్రకృతః స పరం బ్రహ్మ వేదితవ్య ఇత్యన్వయః నను 'ఏష పన్థాః ఏతత్కర్మైతద్బ్రహ్మైతత్సత్య'మిత్యుపక్రమ్య ఉక్థముక్థమితి వా ఇత్యాదినా కర్మసమ్బన్ధిసగుణబ్రహ్మాత్మజ్ఞానస్యైవోక్తత్వాత్ తస్యైవ మోక్షసాధనత్వం నోక్తకేవలాత్మజ్ఞానమాత్రస్యేత్యాశఙ్క్య ఏష పన్థా ఇత్యాదినా బ్రహ్మాత్మజ్ఞానమేవోక్తం. న కర్మసముచ్చితజ్ఞానం తస్యోక్తవాక్యేన సంసారహేతుత్వావగమేన సత్యత్వాయోగాదిత్యాహ. (తస్మాదేష పన్థా ఇతి) యస్మాత్ కర్మసహితస్య ప్రాణవిజ్ఞానస్య సంసారఫలత్వం తస్మాత్ ఏష ఇత్యనేన పదేన యద్బ్రహ్మాత్మవిజ్ఞానం తదేవోక్తమిత్యన్వయః. తమేవ విదిత్వేతి

న్నాయతనం నః ప్రజానీహి యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితా
అన్నమదామేతి. ౧

తాభ్యో గామానయత్తా అబ్రువన్నవై నోఽయ
మలమితి తాభ్యోఽశ్వమానయత్తా అబ్రువన్నవైనో

శం—శనాయాదిదోషవత్త్వాత్ తత్కార్యభూతానామపి దేవతానామశనాయాది
మత్త్వం తాస్తతోఽశనాయా పిపాసాభ్యాం పీడ్యమానా ఏనం పితామహం స్రష్టా
రమబ్రువన్ ఉక్తవత్యః. ఆయతనం అధిష్ఠానం నః అస్మభ్యం ప్రజానీహి విధత్స్వ.
యస్మిన్నాయతనే ప్రతిష్ఠితాః సమర్థాస్సత్యోఽన్నమదామ భక్షయామేతి. ౧

శం—ఏవముక్త ఈశ్వరస్తాభ్యః దేవతాభ్యో గాం గవాకృతివిశిష్టం పిణ్డం తాభ్య
ఏవాద్భ్యః పూర్వవత్ పిణ్డే సముద్ధృత్య మూర్ఛయిత్వా ఆనయత్ దర్శితవాన్
తాః పునర్గవాకృతిం దృష్ట్వాఽబ్రువన్ నవై నః అస్మదర్థమధిష్ఠాయాన్నమత్తుమయం
పిణ్డోఽలం న వై అలం పర్యాప్తం న యోగ్య ఇత్యర్థః. గవి ప్రత్యాఖ్యాతే తథై

ఆ—మృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయేత్యనేనాపి కేవలాత్మజ్ఞానవ్యతిరిక్త
పథనిషేధాదప్యుక్తమేవ జ్ఞానం పన్థా ఇత్యాహ (నాన్య ఇతి) ఏష పన్థా ఇతి బ్రహ్మాత్మ
జ్ఞానముపక్రమ్య మధ్యే ప్రాణవిజ్ఞానోక్తిస్తు ప్రాణోపాసనయా చిత్తైకాగ్ర్యే సతి తత్ఫ
లాచ్చ వైరాగ్యే సతి ఏష పన్థా ఇత్యుపక్రాన్తం ముఖ్యం జ్ఞానం వక్తుం శక్యమిత్యభి
ప్రాయేణేతి భావః. యద్యప్యేతద్వాక్యవ్యాఖ్యానావసరే కర్మమార్గోఽపి పథిశబ్దార్థత్వే
నోక్తః తథాపి జ్ఞానమార్గోపాయత్వేన స ఉక్తః న ప్రాధాన్యేనేతి భావః. నను పిణ్డస్యా
శనాయాదియోగే దేవతానాం కథం తద్వత్త్వం యేన తాసామన్నాదనార్థమాయతన
ప్రశ్నః స్యాత్ యస్మిన్ప్రతిష్ఠితా ఇత్యనేనేత్యత ఆహ (తస్యేతి) (పితామహమితి)
స్వజనకపిణ్డజనకమిత్యర్థః. (అధిష్ఠానమితి) శరీరమిత్యర్థః. నను విరాడ్దేహ ఏవాయతనం
వర్తతే ఇత్యాశఙ్క్య తస్యాతిప్రౌఢత్వాత్తమాపూర్య తత్ర స్థాతుం వయమసమర్థాః
అన్నఞ్చ తద్దేహపర్యాప్తం సమ్పాదయితుమసమర్థాః అతోఽస్మద్యోగ్యం వ్యష్టిదేహం
సృజస్వేత్యుక్తవత్య ఇత్యాహ (యస్మిన్నితి) యద్యప్యస్మదాదివ్యష్టిదేహం వినాపి చ
రుపురోడాశాదిహవిరదనమస్తి తథాపి తదపి హవిరదనం వ్యష్టిదేవతాదేహమన్తరా
నాస్తీతి భావః. ౧

ఆ—వ్యష్టిదేహసృష్టిమాహ (తాభ్య ఇతి) (మూర్ఛయిత్వేతి) నిబిడతయా పర
స్పరావయవసంయోజనేన సృష్ట్వేత్యర్థః. (న యోగ్య ఇతి) శరీరస్యోపరిదన్తాభావేన
దూర్వాదిమూలస్యోత్థాతుమశక్యత్వాదిత్యర్థః. (అశ్వమితి) తస్యోభయతోదన్తత్వేనోక్త

ఽయమలమితి. ౨

తాభ్యః పురుషమానయత్ తా అబ్రువన్ సుకృతం బతేతి పురుషో వావ సుకృతం తా అబ్రవీద్యథాయతనం ప్రవిశతేతి. 3

అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశత్ వాయుః ప్రాణో భూత్వా నాసికే ప్రావిశదాదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాఽక్షిణీ ప్రావిశద్దిశః శ్రోత్రం భూత్వా కర్ణౌ ప్రావిశ

శం౦—వాశ్వమానయత్. (తా అబ్రువన్నవై నో ఽయమలమితి) పూర్వవత్. ౨

శం౦—సర్వప్రత్యాఖ్యానే తాభ్యః పురుషమానయత్ స్వయోనిభూతం. తాః స్వయోనిం పురుషం దృష్ట్వాఽఖిన్నాస్సత్యః సుకృతం శోభనమిదమధిష్ఠానం బతేత్యబ్రువన్ తస్మాత్ పురుషో వావ పురుషఏవ సుకృతం సర్వపుణ్యకర్మహేతుత్వాత్. స్వయం వా స్వేనైవాత్మనా స్వమాయాభిః కృతత్వాత్తత్సుకృతముచ్యతే. తా దేవతా ఈశ్వరోఽబ్రవీత్ ఇష్టమాసామిదమధిష్ఠానమితి మత్వా సర్వో హి స్వయోనిషు రమన్తే అతో యథాయతనం యస్య యద్వదనాదిక్రియాయోగ్యమాయతనం తత్ప్రవిశతేతి. 3

శం౦—తథాస్త్విత్యనుజ్ఞాం ప్రతిలభ్యేశ్వరస్య నగర్యామివ బలాధికృతాదయః అగ్నిర్వాగభిమానీ వాగేవ భూత్వా స్వాం యోనిం ముఖం ప్రావిశత్ తథోక్తార్థ

ఆ—దోషాభావాదిత్యర్థః. (న వై నో ఽయమలమితి) అశ్వస్యాపి వివేకజ్ఞానాభావాదయోగ్యత్వాదిత్యర్థః. ౨

ఆ—గవాశ్వగ్రహణస్య సర్వతిర్యగ్దేహోపలక్షకత్వాదిత్యభిప్రేత్యోక్తం (సర్వేతి) (స్వయోనిభూతమితి) స్వయోనిభూతవిరాట్పురుషదేహసజాతీయమిత్యర్థః. యస్మాత్ స్వకీయపరితోషద్యోతకేన సుకృతం బతేత్యనేన శబ్దేన పురుషదేహ ముక్తవత్యః తస్మాత్తస్యేదానీమపి సుకృతత్వమిత్యాహ (తస్మాదితి) (స్వయంవేతి) ఈశ్వరేణ స్వేనైవ కృతం భృత్యాదికృతాపేక్షయా సుకృతం సుష్ఠు కృతమిత్యర్థః. పృషోదరాదిత్వాత్ స్వయమితి స్థానే సుశబ్దఇత్యర్థః. ఏవం వ్యష్టిదేహసృష్టిముక్త్వా తత్ర కరణానాం దేవతానాఞ్చ వ్యష్టిరూపేణ ప్రవేశమాహ (తా దేవతా ఇతి) ఇష్టత్వే హేతుమాహ (సర్వేహీతి) (ఆయతనమితి) గోళకరూపస్థానమిత్యర్థః. 3

ఆ—రాజ్ఞోఽనుజ్ఞాం ప్రతిలభ్య బలాధికృతాదయః సేనాపత్యాదయో నగర్యాం యథా ప్రవిశన్తి తద్వదీశ్వరస్యానుజ్ఞాం ప్రతిలభ్యాగ్నిః ప్రావిశదిత్యన్వయః.

న్నోషధివనస్పతయో లోమాని భూత్వాత్వచం ప్రావిశం
శ్చన్ద్రమా మనో భూత్వా హృదయం ప్రావిశన్ మృ
త్యురపానో భూత్వా నాభిం ప్రావిశదాపో రేతో
భూత్వా శిశ్నం ప్రావిశన్. ౪

తమశనాయా పిపాసే అబ్రూతామావాభ్యామభి
ప్రజానీహీతి స తే అబ్రవీదేతాస్వేవ వాం దేవతా

శం—మన్యత్ వాయుర్నాసికే. ఆదిత్యోఽక్షిణీ దిశః కర్ణౌ ఓషధివనస్పతయ
స్త్వచం చన్ద్రమా హృదయం మృత్యుర్నాభిం ఆపః శిశ్నం ప్రావిశన్. ౪

శం—ఏవం లబ్ధాధిష్ఠానాసు దేవతాసు నిరధిష్ఠానే సత్యావశనాయాపిపాసే తం ఈశ్వరమబ్రూతాం ఉక్తవత్యౌ. ఆవాభ్యామధిష్ఠానమభిప్రజానీహి చింతయ. విధత్స్వేత్యర్థః. సః ఈశ్వర ఏవముక్తస్తే అశనాయాపిపాసే అబ్రవీత్. న హి యువయో

ఆ—యద్యపి వాగభిమాన్యగ్నిః న తు వాగేవ తథాపి తస్య వాచం వినా ప్రత్యక్షమనుపలబ్ధేః తస్యా అపి దేవతాం వినా స్వవిషయగ్రహణసామర్థ్యాభావాత్ తయోరేకఫలీభావేనాభేదోక్తిరిత్యాహ (వాగేవేతి)యద్యపి దేవతానామీశ్వరేణ ప్రవేశశ్చోదితః తథాపి కరణైర్వినా తాసాం సాక్షాదదనాదిభోగాసమ్భవాత్ తేషామపి ప్రవేశోఽర్థాచ్చోదితఏవేతి తేషామపి స ఉక్తః. ౪

ఆ—అశనాయాపిపాసయోరపి వ్యష్టిదేహేఽపి కరణాధిష్ఠాతృదేవతాసమ్బన్ధం వక్తుం తయోః ప్రశ్నమవతారయతి (ఏవమితి) (నిరధిష్ఠానే సత్యావితి) కారణీభూతే విరాడ్దేహే ఽధిష్ఠానవిశేషో యది స్యాదశనాయా పిపాసయోరగ్న్యాదీనాం ముఖాదయ ఇవ తదా వ్యష్టిదేహేపి తదేవ స్యాత్తయోరధిష్ఠానం తేషామివ న త్వేతదస్తి అతో నిరధిష్ఠానే తే ఇత్యర్థః. విధత్స్వేత్యనన్తరం యస్మిన్ప్రతిష్ఠితే అన్నమదావేతి శేషః. తత్రాధిష్ఠానవిశేషస్తావత్ యువయోః కారణే సమష్టిదేహేఽభావాదిహాపి నాస్త్యేవ కారణపూర్వకత్వాత్కార్యేష్వధిష్ఠానస్య. అదనన్తు యువయోర్ధర్మరూపత్వాద్ధర్మిణమనాశ్రిత్య ధర్మస్య స్వాతన్త్ర్యాయోగాచ్చేతనావద్ధర్మిభూతదేవతాగతమేవాన్నాదనం యువయోరిత్యాహ (స ఈశ్వర ఇతి) (భావరూపత్వాదితి) ధర్మరూపత్వాదిత్యర్థః. ధర్మిణో ఽప్యచేతనస్య భోక్తృత్వాదర్శనాచ్చేతనావద్వస్త్విత్యుక్తం. (అధ్యాత్మేతి) అధ్యాత్మదేవతాః వ్యష్టిదేహగత దేవతాః. అధిదైవత దేవతాః సమష్టివిరాడ్దేహగతా హవిర్భుజో ఽగ్న్యాదయః ప్రసిద్ధాః. తాస్విత్యర్థః.

స్వాభజామ్యేతాసు భాగిన్యౌ కరోమీతి తస్మాద్యస్యై కస్యై చ

శం—ర్భావరూపత్వాచ్చేతనావద్వస్తు న్వనధికృత్యాస్నాత్తృత్వం సమ్భవతి తస్మాదేతా స్వేవ అగ్న్యాదిషు దేవతాస్వధ్యాత్మాధిదైవతాసు వాం యువాం ఆభజామి వృత్తి సంవిభాగేనానుగృహ్ణామి. ఏతాసు భాగిన్యౌ యద్దైవత్యో యో భాగో హవిరాదిలక్షణ స్స్యాత్ తస్యాస్తేనైవ భాగేన భాగిన్యౌ. భాగవత్యౌ వాం కరోమీతి. సృష్ట్యాదా వీశ్వర ఏవం వ్యదధాద్యస్మాత్ తస్మాదిదానీమపి యస్యై కస్యై చ దేవతాయై అర్థాయ

ఆ—(వృత్తిసంవిభాగేనేతి) భాగైక దేశదానేనేత్యర్థః. ఏతదేవ స్పష్టీకరోతి (ఏతాసు భాగిన్యావితి) సాక్షాద్దేవతాసు భాగవత్త్వాయోగాద్దేవతాభాగేన భాగవత్త్వం అంశవత్త్వముక్తమితి వ్యాచష్టే (యదితి) యద్దైవత్యః యద్దేవతాసమ్బన్ధీ యో భాగః స్యాత్ తస్యా దేవతాయాః సమ్బన్ధినా తేనైవ భాగేనేత్యర్థః. (హవి రాదీతి) ఆదిశబ్దేన తత్తదిన్ద్రియవిషయోఽపి గృహ్యతే. కరోమీతీత్యనంతరముక్త్వేతి శేషః. ఉక్తమర్థమిదానీన్తనవ్యవహారేణ దృఢీకర్తుం తస్మాదిత్యాదివాక్యం తద్వ్యా చష్టే (యస్మాదితి) యస్మాత్ సృష్ట్యాదావేవం వ్యదధాత్ తస్మాదిత్యర్థః. హవిర్గ్రహణ ముపలక్షణం. అధిదైవతం హవిర్గృహ్యతే అధ్యాత్మం దేవతాయై శబ్దాదివిషయో గృహ్యత, ఇతి. యోజ్యం. (భాగిన్యావేవేతి) యద్యపి శబ్దాదివిషయేణ హవిషా చాగ్న్యాది దేవతాతృప్తా తయోర్నాశ ఏవ దృశ్యతే న తు తద్భాగేన భాగిత్వం తథాపి తయోః సర్వాత్మనా నాశే పునః కాలాంతరే తేన స్యాతాం అతః స్వరూపేణ స్థిత యోరేవ తయోః కదాచిదిన్ద్రియదేవతానాం విషయోన్ముఖతయా ప్రేరకత్వరూపం కార్యోన్ముఖత్వం, కదాచిత్తదభావరూపోపశాంతి, రిత్యభ్యుపగంతవ్యం. తథాచ హవిషా దేవతాతృప్తావశనాయా పిపాసయోరపి తృప్తిరూపశాంతిర్దృశ్యతఇతి తద్భాగేన భాగ వత్త్వముక్తమిత్యర్థః. న చ చక్షురాదినా రూపాదిగ్రహణదశాయామశనాయాపిపాస యోర్న శాంతిర్దృశ్యతే ఇతి న సర్వత్ర భాగవత్త్వం తయోరితి శఙ్క్యం క్షుత్పిపా సార్తస్యాన్నపానదర్శనశ్రవణాదినాఽన్నపానప్రత్యాసత్తిపరితోషేణ మనసి తృష్ణ శాన్తేవ భాతి న తు యథాపూర్వం బాధతఇతి చక్షురాదిష్వపి తయోర్భాగవత్త్వ మిత్యుక్తం సాయణీయదీపికాయాం. వస్తుతస్త్వశనాయా పిపాసాశబ్దేనేన్ద్రియాణాం స్వస్వవిషయగోచరా తృష్ణాకామావుచ్యేతే. అన్నమదామేత్యత్రాప్యన్నాదనం స్వస్వ విషయగ్రహణమేవ చక్షురాదీన్ద్రియదేవతానాం ముఖ్యాన్నాదనాసమ్భవాత్. తథా చ రూపాదివిషయగ్రహణే తత్తద్విషయగోచరయోస్తయోః పృథక్ తృప్తిర్దృశ్యత ఇతి

తస్యై చ దేవతాయై హవిర్గృహ్యతే భాగిన్యావేవా
స్యామశనాయా పిపాసే భవతః. ౫

ఇతి ద్వితీయః ఖణ్డః.

ప్రథమాధ్యాయే తృతీయఃఖణ్డః.

స ఈక్షతే మేనులోకాశ్చ లోకపాలాశ్చాన్న మేభ్యః
సృజా ఇతి. ౧

శం౦—హవిర్గృహ్యతే చరుపురోడాశాదిలక్షణం భాగిన్యా ఏవ భాగవత్యావేవాస్యాం దేవతాయామశనాయాపిపాసే భవతః. ౫

ఇతి ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం౦—సః ఏవమీశ్వర ఈక్షత ఐక్షత. కథం. ఇమేను లోకా లోకపాలాశ్చ మయా సృష్టా, అశనాయాపిపాసాభ్యాఞ్చ సంయోజితాః, అతో నైషాం స్థితిరన్న మంతరేణ. తస్మాదన్న మేభ్యః లోకపాలేభ్యః సృజై సృజే ఇతి. ఏవం హి లోకే ఈశ్వరాణా మనుగ్రహే నిగ్రహే చ స్వాతన్త్ర్యం దృష్టం స్వేషు తద్వన్మహేశ్వర స్యాపి సర్వేశ్వరత్వాత్ సర్వాన్ ప్రతి నిగ్రహానుగ్రహే స్వాతన్త్ర్యమేవ. ౧

ఆ—వాచ్యం ఇన్ద్రియదేవతానాం స్వస్వవిషయోన్ముఖతయా ప్రేరకత్వరూపకార్యా న్ముఖ్యనివృత్తిరూపోపశాంతిరేవ పృథక్ తయోస్తృప్తిరస్తీత్యుక్తత్వాత్. యద్యప్యర్ణ వప్రవేశన మశనాయా పిపాసాదిమత్త్వం, తన్నిమిత్తమన్నాదన, మిత్యాది సర్వం కార్యకారణసఙ్ఘాతపఞ్జరాధ్యక్షస్య జీవస్య భోక్తురేవ నేన్ద్రియదేవతాఽశనాయాపి పాసాదీనాం తథాపి తస్య వస్తుతోఽభోక్తృబ్రహ్మభూతస్య స్వతో భోక్తృత్వా యోగాదిన్ద్రియదేవతాద్యుపాధికృతఏవ తస్య భోక్తృత్వాదిసర్వసంసార ఇతి వక్తుం తేష్వేవ తమారోప్య శ్రుత్యోచ్యత ఇతి న దోషః. ౫

ఇతి ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

ఆ—ఏవం భోగసాధనసృష్టిముక్త్వా భోగ్యసృష్టిం వక్తుమారభతే (స ఏవ మితి) నుశబ్దోక్తం వివర్తనం స్పష్టీకరోతి (లోకా ఇత్యాదినా) పూర్వవల్లోకపాల ప్రార్థనాం వినా స్వయమేవాన్నం స్రష్టుం వితర్కితవానిత్యుక్తేః ప్రయోజనమీశ్వరత్వ జ్ఞాపనమిత్యాహ (ఏవం హీతి.) ౧

సోఽపోఽభ్యతపత్ తాభ్యోఽభితప్తాభ్యో మూర్తిర
జాయత యా వై సా మూర్తిరజాయతాన్నం వై తత్. ౨
తదేతదభిసృష్టం నదత్పరాఙ్త్యజిఘాంసత్ తద్వాచా

శం—సః ఈశ్వరోఽన్నం సిసృక్షుస్తా ఏవ పూర్వోక్తా అప ఉద్దిశ్యాభ్యతపత్. తాభ్యోఽభితప్తాభ్య ఉపాదానభూతాభ్యో మూర్తిః ఘనరూపం ధారణసమర్థం చ చరాచరలక్షణమజాయత ఉత్పన్నం. అన్నం వై తత్ మూర్తిరూపం యా వై సా మూర్తిరజాయత. ౨

శం—తదేతత్ అన్నం లోకపాలానామభిముఖోత్సృష్టం సత్, యథా మూషకాదిర్మార్జారాదిగోచరే సన్ మమ మృత్యురన్నాద ఇతి మత్వా పరాగఞ్చతీతి పరాఙ్ స, దత్త్యానతీత్యాజిఘాంసత్ అతిగన్తుమైచ్ఛత్ పలాయితుం ప్రారభతేత్యర్థః. తదన్నాభిప్రాయం మత్వా సలోకలోకపాలసఙ్ఘాతః కార్యకరణలక్షణః పిణ్డః

ఆ—(అపఇతి) పఞ్చ భూతానీత్యర్థః (అభ్యతపదితి) ఏతేభ్యో భూతేభ్యో మనుష్యాదీనామన్నభూతా వ్రీహ్యాదయో జాయన్తాం మార్జారాదీనామన్నభూతాని మూషకాదీని జాయన్తామితి పర్యాలోచనం సఙ్కల్పం కృతవానిత్యర్థః. మూర్తిశబ్దేన కరచరణాదిమతోఽభిధానే వ్రీహ్యాదేరగ్రహణం స్యాత్. అత ఆహ (ఘనరూపమితి) కఠినమిత్యర్థః. నన్వమూర్తానామపి వాయుచన్ద్రకిరణాదీనామపి సర్వాదీన్ ప్రత్యన్నత్వమస్తీతి తత్సఙ్గ్రహార్థమాహ (ధారణసమర్థం చేతి) శరీరధారణసమర్థమిత్యర్థః. (చరాచరేతి) చరం మూషికాది. అచరం వ్రీహ్యాదీత్యర్థః. యా వై సా మూర్తిరజాయత అన్నం వైతదితి పూర్వేణాన్వయః. తచ్ఛబ్దార్థమాహ (మూర్తిరూపమితి) ౨

ఆ—శబ్దాదిభోక్తృత్వమిన్ద్రియదేవతోపాధికం న స్వత ఆత్మన ఇత్యభిప్రాయేణ తాసాం శబ్దాదిభోగముక్త్వా ఇదానీమన్నపానభోక్తృత్వమప్యపానవృత్తిమత్ప్రాణోపాధికం న స్వత ఆత్మన ఇత్యభిప్రాయేణ తస్యాభోక్తృత్వం పరిశేషాన్నిర్ధారయితుమాహ (తదేతదితి) ఉత్సృష్టం సత్, పరాఙ్ సత్, అజిఘాంసదిత్యన్వయః. పరాఙ్పదం వ్యుత్పాదయతి (పరాగఞ్చతీతి) ఉక్తార్థే దృష్టాంతమాహ (యథేతి) యథేత్యనంతరం పరాగఞ్చతి తద్వదితి శేషః. (అతిగన్తుమైచ్ఛదితి) యద్యపి వ్రీహ్యాద్యచేతనాన్నస్యైవమిచ్ఛా సమ్భవతి తథాపి భోక్తృశరీరాంతర్న ప్రవిష్టం కిన్తు బహిరేవ స్థితమిత్యత్ర తాత్పర్యం. కార్యకరణలక్షణః పిణ్డః తదన్నం వాచాఽజిఘృక్షదిత్యన్వయః. నన్విదానీమివ ప్రథమమేవాపానేనైవాన్నజిఘృక్షా తస్య కిమితి నాసీదిత్యాశఙ్క్య తస్యేదానీన్తనశరీరాపేక్షయా ప్రథమజత్వేన తదజ్ఞానాదిత్యాహ(ప్రథమజత్వాదితి)అస్మదా

జిఘృక్షత్తన్నాశక్నోద్వాచా గృహీతం స యద్ధైనద్వా
చాఽగ్రహైష్యత్. అభివ్యాహృత్య హైవాన్నమత్ర
ప్స్యత్. 3

తత్ప్రాణేనాజిఘృక్షత్ తన్నాశక్నోత్ప్రాణేన గృహీ
తుం స యద్ధైనత్ప్రాణేనాగ్రహైష్యదభిప్రాణ్య హైవా
న్నమత్రప్స్యత్. ౪

తచ్చక్షుషాఽజిఘృక్షత్ తన్నాశక్నోచ్చక్షుషా గృ
హీతుం సయద్ధైనచ్చక్షుషా ఽగ్రహైష్యద్దృష్ట్వా హై
వాన్నమత్రప్స్యత్. ౫

తచ్ఛ్రోత్రేణాజిఘృక్షత్ తన్నాశక్నోచ్ఛ్రోత్రేణ
గృహీతుం స యద్ధైతచ్ఛ్రోత్రేణాగ్రహైష్యచ్ఛ్రుత్వా
హైవాన్నమత్రప్స్యత్. ౬

శం—ప్రథమజత్వాదపశ్యన్న జిఘృక్షత్తత్. నాశక్నోద్వాచా వదనక్రియయా గృహీతుం ఉపాదాతుం సః ప్రథమజశ్శరీరీ యత్ యది హైతద్వాచా ఽగ్రహైష్యత్ గృహీతవాన్ స్యాదన్నం తదా సర్వోఽపి లోకస్తత్కార్యభూతత్వాదన్నమభివ్యాహృత్యైవాత్రప్స్యత్ తృప్తోఽభవిష్యత్ తృప్తోభవిష్యత్ న చైతదస్తి అతో నాశక్నోత్ పూర్వజోఽపి వాచా గృహీతుమిత్యవగచ్ఛామః. 3

శం—పూర్వేణ సమానముత్తరం. తత్ప్రాణేన. తచ్చక్షుషా. తచ్ఛ్రోత్రేణ. తత్త్వచా. తన్మనసా. తచ్ఛిశ్నేన. ౪-౫-౬

ఆ—ద్యపేక్షయేత్యర్థః. యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితా అన్నమదామేత్యుపక్రాంతస్య వ్యష్టిశరీరస్య సమష్టిపిణ్డాపేక్షయా ప్రథమజత్వాభావాత్. అపశ్యన్ అజానన్నిత్యర్థః. వదనక్రియయా ప్రథమజస్య పిణ్డస్య కారణస్యాన్నగ్రహణాసామర్థ్యం కార్యగతాసామర్థ్యేన దృఢయతి (న ప్రథమజ ఇతి) అత్ర ప్రథమమన్నపదం గృహీతవాన్ స్యాదిత్యత్ర కర్మత్వేన సమ్బధ్యతే. (తత్కార్యభూతత్వాదితి) తదనన్తరభూతత్వాదిత్యర్థః. ఇదానీన్తనశరీరస్య పూర్వకాలీనవ్యష్టిశరీరకార్యత్వాభావాదితి. (అభివ్యాహృత్యేతి) వాచకశబ్దేనాభిధాయేత్యర్థః. పూర్వజోఽపీత్యస్య నాశక్నోదితి పూర్వేణాన్వయః. 3

ఆ—ప్రాణేన ఘ్రాణేన అభిప్రాణ్య ఆఘ్రాయేత్యర్థః. ౪-౫-౬

తత్త్వచాఽజిఘృక్షత్ తన్నాశక్నోత్త్వచా గృహీ
తుం స యద్ధైనత్ త్వచాఽగ్రహైష్యత్ స్పృష్ట్వా
హైవాన్నమత్రప్స్యత్. ౭

తన్మనసాఽజిఘృక్షత్ తన్నాశక్నోన్మనసా గృహీతుం
స యద్ధైనన్మనసాఽగ్రహైష్యద్ధ్యాత్వా హైవాన్నమత్ర
ప్స్యత్. ౮

తచ్ఛిశ్నేనాజిఘృక్షత్ తన్నాశక్నోచ్ఛిశ్నేన గృహీతుం
స యద్ధైనచ్ఛిశ్నేనాగ్రహైష్యద్విసృజ్య హైవాన్నమ
త్రప్స్యత్. ౯

తదపానేనాజిఘృక్షత్ తదావయత్ స ఏషోఽన్నస్య
గ్రహో యద్వాయుర్వా ఏష యద్వాయుః ౧౦

స ఈక్షత కథం న్విదం మదృతే స్యాదితి స ఈక్షత

శం— ౭-౮-౯

శం—తేన కరణవ్యాపారేణాన్నం గృహీతుమశక్నువన్ పశ్చాదపానేన వాయునా ముఖచ్ఛిద్రేణ తదన్నమజిఘృక్షత్. (తదావయత్) తదన్నమేవం జగ్రాహ. అశితవాన్. తేన సఏషః అపానవాయురన్నస్య గ్రహః అన్నగ్రాహక ఇత్యేతత్. యద్వాయుః యో వాయుః. అన్నాయుః అన్నబన్ధనోఽన్నజీవనో వై ప్రసిద్ధం స ఏషః యో వాయుః. ౧౦

శం—స ఏవం సలోకలోకపాలసఙ్ఘాతస్థితిమన్ననిమిత్తాం కృత్వా పురస్వామ

ఆ— ౭-౮-౯

ఆ—(అపానేనేతి) ముఖచ్ఛిద్రేణాన్తర్గచ్ఛతా వాయునేత్యర్థః. అన్నాత్తృత్వమపి నిశ్వసనవృత్తిమతః ప్రాణస్య ధర్మః నాత్మనః స్వత ఇత్యేతత్ తదేతదభిసృష్టం నదత్పరాజేత్యాదినోక్తం అస్య సందర్భస్య ప్రయోజనముపసంహరతి (తేన సఏషఇతి) యేన కారణేనాపానేనాన్నమశితవాన్ తేనేత్యర్థః. అపానవృత్తిమతః ప్రాణస్యాన్నగ్రాహకత్వం ప్రసిద్ధ్యా దృఢీకర్తుమన్నాయురితి వాక్యం వ్యాచష్టే (అన్నాయురితి) అన్నమదామేత్యాది శ్రుత్యంతరే ప్రాణస్యాన్నాయుష్ట్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. ౧౦

ఆ—ఏవం భోగాధికరణభూతానాం లోకానాం భోగాయతనస్య సమష్టివ్యష్టి

కతరేణ ప్రపద్యా ఇతి స ఈక్షత యదివాచాఽభి
వ్యాహృతం యది ప్రాణేనాభిప్రాణితం యదిచక్షుషా

శం—తత్పాలయితృస్థితిసమాం స్వామీవ ఈక్షత కథం ను కేన ప్రకారేణేతి
వితర్కయన్ ఇదం మదృతే మామన్తరేణ పురస్వామినమ్. యదిదం కార్యకరణ
సఙ్ఘాతకార్యం వక్ష్యమాణం కథం ను ఖలు మామన్తరేణ స్యాత్. పరార్థం సత్.
యది వాచా ఽభివ్యాహృతమిత్యాది కేవలమేవ వాగ్వ్యవహరణాది తన్నిరర్థకం న
కథఞ్చన భవేత్ బలిస్తుత్యాదివత్. పౌరవన్ద్యాదిభిః ప్రయుజ్యమానం స్వామ్యర్థం
సత్తత్స్వామినమన్తరేణ అసత్యేవ స్వామిని తద్వత్. తస్మాన్మయాపరేణ స్వామినా
ఽధిష్ఠాత్రాకృతఫలసాక్షిభూతేన భోక్త్రా భవితవ్యం పురస్యేవ రాజ్ఞా యది నామైతత్సం

ఆ—శరీరస్య, భోగోపకరణానాం వాగాదీనాం, సమష్టిశరీరే లోకపాలత్వేన వ్యష్టిశరీరే
కరణాధిష్ఠాతృత్వేన చ స్థితానాం దేవతానాం, భోగే ప్రేరకయోరశనాయా పిపా
సయోస్తత్ప్రయుక్తస్య కరణనిష్ఠస్య శబ్దాదివిషయగ్రహణలక్షణస్య భోగస్యా పాన
వృత్తిమత్ప్రాణనిష్ఠస్యాన్నపానగ్రహణలక్షణస్య చ భోగస్యా, త్మనస్సంసారిత్వ
సిద్ధ్యర్థం సృష్టిమభిధాయేదానీం సంసారిణం భోక్తారం దర్శయితుం స్రష్టురీశ్వరస్య
విచారాంశం దర్శయితుం స ఈక్షతేతి వాక్యం వ్యాచష్టే (స ఏవమితి) పురస్య,
పౌరాణాం పురవాసినాం, తత్పాలయితౄణాం రాజనియుక్తాధికారిణాం, స్థితి
సమాం తత్తుర్యామన్ననిమిత్తాం అన్నాధీనాం సఙ్ఘాతస్థితిం కృత్వేత్యన్వయః. కృత్వే
త్యుపలక్షణం లోకాదీన్సృష్ట్వేత్యపి ద్రష్టవ్యం. పదార్థానుక్త్వా వాక్యార్థమాహ
(యదిదమితి) (వక్ష్యమాణమితి) వాచాభివ్యాహృతమిత్యాదినా వక్ష్యమాణమభివ్యా
హరణాదికమిత్యర్థః. హేతుగర్భితమిదం శబ్దార్థస్య విశేషణం (పరార్థం సదితి) పరార్థ
త్వాత్ పరార్థినం మామృతే కథం స్యాదిత్యర్థః. అస్యైవార్థస్య కథం శబ్దమాచితం
వ్యతిరేకమాహ (యదీతి) కేవలం భోక్తృరహితం వ్యాహరణాది యత్ తన్న కథఞ్చన
భవేత్ కథఞ్చిదపి న భవేదిత్యన్వయః. తత్ర హేతుః (నిరర్థకమితి) అర్థయత ఇత్యర్థః
పచాద్యచ్ అర్థయితా పురుషః తద్రహితమిత్యర్థః. అర్థయితా హి పురుషః స్వస్య
ప్రయోజనసిద్ధ్యర్థం వాగాదికం ప్రేరయతి తదభావే ప్రేరకాభావాద్వాగ్వ్యవహారాదికం
న భవేదిత్యర్థః. యద్వా అర్థః ప్రయోజనం అర్థినోఽభావే తస్యార్థవత్త్వాభావాన్ని
ష్ప్రయోజనం సత్ తన్న భవేత్ ప్రయోజనప్రయుక్తత్వాత్ సర్వప్రవృత్తేరితి తత్ర
దృష్టాన్తః (బలిస్తుత్యాదివదితి) ఏతదేవ వివృణోతి (పౌరేతి) అత్ర యథాశబ్దో
ద్రష్టవ్యః. యథా పౌరాదిభిః ప్రయుజ్యమానం బలిస్తుత్యాదికం స్వామినమన్తరేణ న

దృష్టం యది శ్రోత్రేణ శ్రుతం యది త్వచా స్పృష్టం

శం—హతకార్యస్య పరార్థత్వం పరార్థినశ్చేతనమన్తరేణ భవేత్ పురపౌరకార్యమివ తత్స్వామినమన్తరేణ (అథ కోఽహం) కింస్వరూపః కస్య వా స్వామీ. యద్యహం కార్యకరణసఙ్ఘాత మనుప్రవిశ్య వాగాద్యభివ్యాహృతాదిఫలం నోపలభేయం రాజేవ పురమావిశ్యాధికృతపురుషకృతావేక్షణం న కశ్చిన్మామయం సన్నేవం రూపశ్చేత్యధిగచ్ఛే ద్విచారయేత్. విపర్యయే తు యోఽయం వాగాద్యభివ్యాహృతాదీదమితి వేద స సన్నితి సంవేదనరూపశ్చాధిగన్తవ్యోఽహం స్యాం యదర్థమిదం సంహతానాం వాగాదీనామభివ్యాహృతాది యథా స్తమ్భకుడ్యాదీనాం ప్రాసాదాదిసంహతానాం స్వావయ

ఆ—భవేత్ తద్వదిత్యన్వయః. స్వామినమన్తరేణేత్యస్య వ్యాఖ్యానం (అసత్యే వేతి) విచారస్య ఫలమాహ (తస్మాదితి)పరేణ అర్థాదన్యేన స్వామినా అర్థినా వాగాదివ్యవహార కృతోపకారభాజా అధిష్ఠాత్రా వాగాదిప్రేరకేణ అధిష్ఠాతృత్వం చ అయస్కాన్తవచ్చేత నస్య సన్నిధానమాత్రమేవ సాక్షితయా న వ్యాపార ఇత్యాహ (కృతేతి) కృతా కృతయోస్తత్ఫలస్య చేత్యర్థః. ఫలసాక్షిత్వమేవ భోక్తృత్వమపీత్యాహ (భోక్త్రేతి) (రాజ్ఞేతి) అస్య ఇతి పదాధ్యాహారేణ ఇతి ఈక్షతేతి పూర్వేణాన్వయః. ఏవం వాగ్వ్యవహారణాదికార్యసిద్ధ్యర్థం మయా ప్రవేష్టవ్యమిత్యుక్త్వా ఆత్మస్వరూపబోధార్థఞ్చ మయా ప్రవేష్టవ్యమితి వక్తుం స ఈక్షత యది వాచాభివ్యాహృతమిత్యాద్యథ కోఽహమిత్యన్తం వాక్యం తత్ప్రవేశప్రయోజనకథనార్థత్వేన కథం న్విదమితి వాక్యతుల్యత్వాత్ స ఈక్షత కతరేణేతి వాక్యేన వ్యవహితమపీహైవాకృష్య వ్యాచష్టే (యది నామేతి) సంహతస్య వాగాదిలక్షణస్య కార్యస్య పరార్థత్వం పరోపకారరూపాభివ్యాహరణాదికారిత్వం పరార్థినం ఉపకారభాజమన్తరేణ భవేదిత్యర్థః. అనేన యది వాచైవ కేవలయాఽభివ్యాహృతం భవేదిత్యేవకారాధ్యాహారేణ వాక్యం యోజితం. ఏవముత్తరత్రాపి యది ప్రాణేనైవాభిప్రాణితం భవేదిత్యాది ద్రష్టవ్యం. అభిప్రాణితం ఆఘ్రాతం అభ్యపానితం అన్తర్గతం భక్షితమిత్యర్థః. ఉక్తమేవ వాక్యార్థం స్పష్టీకరోతి (యద్యహమిత్యాదినా) (అయం సన్నితి) అయమాత్మాఽస్తి స ఏవంరూపశ్చేతి నాధిగచ్ఛేదిత్యర్థః. అప్రవేశే స్వస్యాధిగమో న స్యాదిత్యుక్త్వా ప్రవేశే తు సోఽస్తీతి ప్రవేశఫలమాహ (విపర్యయే త్వితి) ప్రవిశ్య అభివ్యాహృతాద్యుపలమ్భే త్విత్యర్థః. సంవేదనరూపః సంశ్చేత్యధిగన్తవ్యోఽహం స్యామిత్యన్వయః. వేదనరూపత్వముపపాదయతి (యోఽయమితి) యోఽయం వాగాద్యభివ్యాహృతాది వేద ససంవేదనరూప ఇత్యధిగన్తవ్యః స్యామిత్యన్వయః. న చ వేదితుః కథం వేదనరూపత్వమితి వాచ్యం

యది మనసా ధ్యాతం యద్యపానేనాభ్యపానితం
యది శిశ్నేన విసృష్టమథ కోఽహమితి. ౧౧

స ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాప

శం—వైరసంహతపరార్థత్వం తద్వదితి. ఏవమీక్షిత్వాఽతః (కతరేణ ప్రపద్యా ఇతి) ప్రపదఞ్చ మూర్ధా చాస్య సఙ్ఘాతస్య ప్రవేశమార్గౌ. అనయోః కతరేణ మార్గేణేదం కార్యకరణసఙ్ఘాతలక్షణం పురం ప్రపద్యై ప్రపద్యేయమితి. ౧౧

శం—ఏవమీక్షిత్వా న తావన్మద్భృత్యప్రాణస్య మమ సర్వార్థాధికృతస్య ప్రవేశమార్గప్రపదాభ్యామధః ప్రపద్యే కిం తర్హి పారిశేష్యాదస్య మూర్ధానం విదార్య

ఆ—వేదితుర వేదనరూపత్వే తస్య వేదనాన్తరకర్మత్వం వాచ్యం. తస్మిన్ వేదనే వేదితైవ కర్తా చేత్ ఏకస్మిన్ వేదితరి కర్తృత్వం కర్మత్వఞ్చ విరుద్ధం ప్రసజ్యేత అన్యో వేదితేత్యనవస్థా స్యాదితి వేదితురేవ వేదనరూపత్వం సిధ్యతి అతఏవ శ్రుత్యన్తరే యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మేతి ఘ్రాతృ ఘ్రేయ ఘ్రాణవేదనస్యాత్మత్వముక్తమితి భావః తస్య వేదనరూపత్వే ప్రమాణముక్త్వా అస్తిత్వే ప్రమాణమాహ (యదర్థమితి) సంహతానాం వాగాదీనామభివ్యాహృతాది యదర్థం సోఽన్యో వాగాదిభిరసంహతః సంశ్చేత్యధిగన్తవ్య ఇతి పూర్వేణాన్వయః సంహతానామసంహతపరార్థత్వే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ఏతదుక్తం భవతి వాగాద్యభివ్యాహృతాదిస్వాసంహతపరార్థం భవితుమర్హతి సంహతత్వాత్ కుడ్యాదివత్ప్రాసాదాదివచ్చేతి తద్వదితీత్యనన్తరం శ్రుతిగతం స ఈక్షతేతి పదం ద్రష్టవ్యం. భాష్యే తు స్పష్టతయా త్యక్తం ప్రయోజనద్వయవశాత్ ప్రవేశస్య కర్తవ్యత్వే సిద్ధే ప్రవేశద్వారవిచారస్యావసర ఇతి ఇదానీం స ఈక్షత కతరేణేతి వాక్యం వ్యాచష్టే (ఏవమీక్షిత్వేతి) (అతఇతి) యతః ప్రవేశస్య వాగాదివ్యవహారసిద్ధిర్మత్స్వరూపబోధశ్చేతి ప్రయోజనద్వయసిద్ధ్యర్థం కర్తవ్యత్వం అత ఇత్యర్థః. అన్తరితి పాఠే శరీరస్యాన్తః ప్రపద్యే ఇత్యన్వయః. కతరేణేతి పదం గృహీత్వా తద్వ్యాఖ్యాతుం మార్గద్వయం దర్శయతి (ప్రపదఞ్చేతి) ఇదానీం గృహీతం పదం వ్యాఖ్యాతి (అనయోః కతరేణేతి) ప్రపద్యేయమితీత్యనన్తరం త్రాతం స ఈక్షతేతి పదం ద్రష్టవ్యమ్. ౧౧

ఆ—అనన్తరం స ఈక్షత యది వాచేత్యాదివాక్యం పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతమితి తదుత్తరం స ఏతమేవ సీమానమితి వాక్యం వ్యాఖ్యాతుం తదపేక్షితమాహ (ఏవమీక్షిత్వేతి) పర్యాలోచ్యేత్యర్థః. భృత్యస్య ప్రవేశమార్గేణ స్వామినః ప్రవేశోఽనుచిత ఇత్యనేనైవ మార్గేణ ప్రవేశం నిశ్చితవానిత్యాహ (న తావదితి) (అస్యేతి) పిణ్డస్యే

ద్యత సైషా విదృతిర్నామద్వాస్తదేతన్నాందనం తస్య

శం—ప్రపద్యేయమితి లోకఇవేక్షితకారీయ ఈశ్వరః స్రష్టా ఏత మేవ మూర్ధసీమానం కేశవిభాగావసానం విదార్య ఛిద్రంకృత్వా ఏతయా ద్వారా మార్గేణేమం లోకం కార్య కరణసఙ్ఘాతం ప్రాపద్యత ప్రవివేశ. సేయం హి ప్రసిద్ధా ద్వాః మూర్ధని తైలాదిధారణ కాలే తద్రసాదిసంవేదనాత్ సైషా విదృతిః విదారితత్వాద్విదృతిర్నామప్రసిద్ధాద్వాః. ఇతరాణి తు శ్రోత్రాదిద్వారాణి భృత్యాదిస్థానీయసాధారణమార్గత్వాన్న సమృద్ధిని నానన్దహేతూని ఇదం తు ద్వారం పరమేశ్వరస్యైవ కేవలస్యేతి తదేతన్నాన్దనం నన్దన మేవ నాన్దనమితి దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం నన్దత్యనేన ద్వారేణ గత్వా పరస్మిన్ బ్రహ్మణీతి తస్య ఏవం సృష్ట్వా ప్రవిష్టస్య జీవేనాత్మనా రాజ్ఞ ఇవ స్వం పురం త్రయ ఆవసథాః జాగరితకాలే ఇన్ద్రియస్థానం దక్షిణం చక్షుః స్వప్నకాలేఽన్తర్మనః సుషుప్తకాలే ఇదం హృదయాకాశమిత్యేతత్. వక్ష్యమాణా వా త్రయ ఆవసథాః పితృశరీరం మాతృ

ఆ—త్యర్థః. ప్రపద్యేయమితీత్యనన్తరం నిశ్చిత్యేతి శేషః. ఏవమపేక్షితముక్త్వా స ఏత మితివాక్యం వ్యాచష్టే(లోకఇవేతి) ఏవమీక్షిత్వా మూర్ధానం విదార్య ప్రపద్యేయమితి నిశ్చిత్యేమం సఙ్ఘాతం ప్రాపద్యత ఇత్యన్వయః. నను నవవై పురుషేప్రాణాః సప్తవై శీర్షణ్యాః ప్రాణాః ద్వావర్వాఞ్చౌ నవద్వారే పురే దేహీత్యాదిషు ద్వారనవకం ప్రసిద్ధం న తు మూర్ధని ద్వారాన్తరమిత్యాశఙ్క్య ప్రత్యక్షతః తయోర్ధ్వమాయన్న మృతత్వమేతీతి శ్రుతితశ్చ తస్య ప్రసిద్ధేర్నైవమితి వక్తుం సైషేతి వాక్యం తద్వ్యా చష్టే (సేయమితి) ప్రత్యక్షతః ప్రసిద్ధిం సైషేతి పదాభ్యాం దర్శయతి (మూర్ధనీతి) మూర్ధని చిరం విషవృక్షతైలాదిధారణకాలే తిక్తాదితద్రససంవేదనం దృశ్యత ఇతి సా ద్వాః ప్రత్యక్షతః ప్రసిద్ధేత్యర్థః. న కేవలం ద్వారః ప్రత్యక్షత ఏవ ప్రసిద్ధిః కిన్తు తస్యాః విదృతిరితి నామ్నాపి సిద్ధిరిత్యాహ (విదృతిరితి) అనేనేశ్వరేణ స్వప్రవేశార్థ మసాధారణతయా విదారితత్వాన్న భృత్యస్థానీయచక్షురాదిప్రవేశద్వారైస్సహ నవ వై పురుషే ప్రాణా ఇత్యాదిపూర్వోక్తశ్రుతిషు పరిగణితమిత్యుక్తం భవతి. శ్రౌత ప్రసిద్ధిం వక్తుం తదేతన్నాన్దనమితి వాక్యం తత్రైతదేవ నాన్దనం నాన్యానీత్యుక్త మితి కృత్వా వ్యాచష్టే (ఇతరాణి త్వితి) (సమృద్ధీనీతి) సమ్యక్ బుద్ధిః ఆనన్దో యేషు తానీతి విగ్రహః. హేతుశబ్దం భావప్రధానం స్వీకృత్య ఆనన్దం ప్రతి హేతుత్వం యేషామితి బహువ్రీహిణా హేతూనీతి నపుంసకత్వం ద్రష్టవ్యం. (నన్దత్యనేన ద్వారేణ గత్వేతి) అనేన తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతీతి శ్రుతౌ ప్రసిద్ధిర్దర్శితా ఈశ్వర స్యైవం ప్రవేశముక్త్వా తస్యైవ పూర్వోక్తకార్యకరణసఙ్ఘాతోపాధికసంసారమాహ

త్రయ ఆవసథాః త్రయః స్వప్నా అయమావసథోఽయ

శం—గర్భాశయః స్వఞ్చ శరీర మితి (త్రయః స్వప్నాః) జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాఖ్యాః నను జాగరితం ప్రబోధరూపత్వాన్న స్వప్నః నైవం స్వప్నఏవ కథం పరమార్థస్వాత్మప్రబోధాభావాత్ స్వప్నవదసద్వస్తుదర్శనాచ్చ. అయమేవావసథశ్చక్షుర్దక్షిణం ప్రథమః మన ఆన్తరం ద్వితీయః హృదయాకాశస్తృతీయః అయమావసథ ఇత్యుక్తానుకీర్తనమేవ తేషు హ్యయమావసథేషు పర్యాయేణాత్మభావేన వర్తమానోఽవిద్యయా

ఆ— (తస్యేతి) ఏవం పురం సృష్ట్వా జీవేనాత్మనా ప్రవిష్టస్య తస్య రాజ్ఞ ఇవ త్రయ ఆవసథాః క్రీడాస్థానానీత్యన్వయః. తాన్యేవాహ (జాగరితేతి) (చక్షురితి) చక్షుర్గోళకమిత్యర్థః. (మనఇతి) మనసోఽధికరణం కణ్ఠస్థానమిత్యర్థః. కణ్ఠే స్వప్నం సమాదిశేదితి శ్రుతేః (హృదయాకాశమితి) హృదయావచ్ఛిన్నభూతాకాశ ఇత్యర్థః. యద్యపి బ్రహ్మణ్యేవ సుషుప్తౌ జీవో వర్తతే సతా సోమ్య తదా సమ్పన్న ఇతి శ్రుతేః తథాపి బ్రహ్మణోఽపి హృదయాకాశేఽవస్థానాత్తత్సమ్పన్నోఽపి తస్మిన్నేవ వర్తత ఇతి తథోక్తం. అన్యథా హృదయాకాశశబ్దేనైవ దహరాధికరణన్యాయేన బ్రహ్మాభిధానే తస్య త్రయః స్వప్నా ఇతి వక్ష్యమాణస్వప్నతుల్యత్వానుపపత్తిరితి అతఏవ పక్షాన్తరమాహ (వక్ష్యమాణా వేతి) తానేవాహ (పితృశరీరమితి) నను ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవేత్యద్వితీయత్వేనోక్తస్య కథమావసథానాం యోగ ఇత్యాశఙ్క్య ఆవసథానాం మృషాత్వాన్న పారమార్థికాద్వితీయత్వాయోగ ఇతి వక్తుం త్రయః స్వప్నా ఇత్యుక్తం తద్వ్యాచష్టే (త్రయః స్వప్నా ఇతి) స్వప్నతుల్యా ఇత్యర్థః. జాగ్రదిత్యుపలక్షణం పిత్రాదిశరీరత్రయస్యేత్యపి ద్రష్టవ్యం. తేషాం స్వప్నతుల్యత్వం నాస్తీతి శఙ్కతే (నన్వితి) అత్రాపి శరీరత్రయముపలక్షితం తత్ప్రతిబోధస్య స్వప్నప్రతిబోధతుల్యత్వాత్ స్వప్నత్వమేవేత్యాహ (నైవమితి) తథా ప్రసిద్ధిర్నాస్తీతి శఙ్కతే (కథమితి) అవివేకినాం తథా ప్రసిద్ధ్యభావేఽపి వివేకినాం తల్లక్షణజ్ఞత్వాత్తథా ప్రసిద్ధిరస్తీత్యాహ (పరమార్థేతి) వస్తుతత్త్వతిరోధానేనాసద్వస్తుప్రతిభాసః స్వప్న ఇతి లక్షణం జాగరితమపి తథాభూతమేవ బ్రహ్మస్వరూపతిరోధానాదవిద్యమానజగత్ప్రతీతేశ్చేత్యర్థః. ఆన్తరం యన్మనః తత్ ద్వితీయ ఆవసథ ఇత్యన్వయః అయమావసథఇత్యాదినా అర్థాన్తరం నోచ్యతే ప్రాసాదభూమికావదుపర్యధోభావేన స్థితా ఏవ చక్షురాదయోఽఙ్గుళ్యా నిర్దిశ్య ప్రదర్శ్యన్తే బాహ్యావసథభ్రాన్తినివారణాయేత్యాహ (అయమావసథ ఇత్యుక్తానుకీర్తనమేవేతి) నన్వావసథశబ్దస్య గృహవిశేషవాచినః కథమక్ష్యాదిషు ప్రయోగ ఇత్యాశఙ్క్య ఆవసథస్థితస్యైవైషు స్థితస్య దీర్ఘనిద్రాదర్శనాత్తేషు సుఖసుప్తస్యేవ శీఘ్రప్రబోధా

మావసథోఽయమావసథ ఇతి. ౧౨

స జాతో భూతాన్యభివ్యైక్షత్ కిమిహాన్యం వావ

శం—దీర్ఘకాలం గాఢం ప్రసుప్తః స్వాభావిక్యా న ప్రబుధ్యతే అనేకశతసహస్రానర్థసన్నిపాతజదుఃఖముహుర్ముహురభిఘాతానుభవైరపి. ౧౨

శం—(సజాతఇతి) (సః) కదాచిత్ పరమకారుణికేనాచార్యేణాత్మజ్ఞానప్రబోధకృచ్ఛబ్దకర్యాం వేదాన్తమహాభేర్యాం తత్కర్ణమూలే తాడ్యమానాయాం స ఏతమేవ సృష్ట్యాదికర్తృత్వేన ప్రకృతం పురుషం పురి శయానమాత్మానం బ్రహ్మ బృహత్తమం అన్తతకారేణైకేన లుప్తేన తతమం వ్యాప్తతమం పరిపూర్ణమాకాశవత్

ఆ—దర్శనాత్ గౌణ్యా వృత్త్యా ఆవసథత్వమాహ (తేషు హ్యయమితి)స్వాభావిక్యా అవిద్యయేత్యన్వయః. అనుభవైరపీత్యనన్తరం ఇత్యేతే ఆవసథా ఇత్యుచ్యన్తే ఇతి శేషః. ౧౨

ఆ—జాగరితాదికం భూతకార్యస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య ధర్మః నత్వాత్మనః తద్భిన్నస్యాపి తస్మింస్తాదాత్మ్యాభిమానాత్తద్ధర్మవత్త్వమితి వక్తుం సజాతఇతి వాక్యం తద్వ్యాచష్టే (సజాతఇతీతి) భూతాన్యేవాభిముఖ్యేన తాదాత్మ్యేన వ్యాకరోత్ వ్యక్తం జ్ఞాతవానుక్తవాంశ్చ మనుష్యోఽహం కాణోఽహం సుఖ్యహమిత్యాది ప్రకారేణేత్యర్థః. తథాచ శ్రుత్యన్తరం 'అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీ'తి. నను వ్యతిరిక్తాత్మజ్ఞానే సతి కథముక్తతాదాత్మ్యభ్రమఇత్యాశఙ్క్యాహ శ్రుతిః (కిమిహాన్యమితి) ఇహ అస్మిన్ శరీరే అన్యం వ్యతిరిక్తమాత్మానం వావదిషత్కి-మితి కాక్వా నోక్తవానిత్యర్థః. న జ్ఞాతవానిత్యపి ద్రష్టవ్యం ఇతిశబ్దో యస్మాదిత్యర్థే యస్మాదేవం తస్మాదభివ్యైక్షదితి అధ్యారోపప్రకరణసమాప్త్యర్థో వా ఇదం వాక్యం భాష్యకారైః స్పష్టత్వాదుపేక్షితం లేఖకదోషాత్ పతితం వా ఏవమధ్యారోపం ప్రదర్శ్య తస్యాపవాదార్థం సఏతమిత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే (స కదాచిదిత్యాదినా) యద్వా సజాతఇత్యాదిరపవాదః. తస్మిన్ పక్షే ఏవం యోజనా - భూతాని వ్యాకరోత్ విచిన్త్యాకరోత్ కిమేషాం స్వతస్సత్తాఽస్తి నవేతి విచారితవానిత్యర్థః. విచార్య చ కిమన్యం ఆత్మవ్యతిరిక్తం స్వతస్సత్తాకం వావదిషత్ వదిష్యామి న కిఞ్చిదస్యాత్మవ్యతిరిక్తం శక్నోమీతి నిశ్చితవానిత్యర్థః. ఏవం పదార్థశోధనవతో వాక్యార్థజ్ఞానమాహ (సఏతమితి) 'ఆచార్యవాన్ పురుషో వేదే'తి శ్రుతేః తేన వినా స్వతో వాక్యార్థజ్ఞానం క్యభిప్రేత్యాహ (పరమేతి) (వేదాన్తేతి) ఉపనిషత్కాణ్డసముదాయస్య భేరీ

దిషదితి సఏతమేవ పురుషం బ్రహ్మతతమమపశ్యదిదమ
దర్శమితీ. ౧౩

తస్మాదిదన్ద్రో నామేదన్ద్రోహవై నామ తమిదన్ద్రం
సన్తమిన్ద్రమిత్యాచక్షతే పరోక్షేణ పరోక్షప్రియా ఇవ

శం—ప్రబుధ్య అపశ్యత్. కథం ఇదం బ్రహ్మ మమాత్మనః స్వరూపమదర్శం దృష్టవానస్మి అహో ఇతి విచారణార్థా ప్లుతిః. ౧౩

శం—యస్మాదిదమిత్యేవ యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మసర్వాన్తరమపశ్యత్ న పరోక్షేణ తస్మాదిదం పశ్యతీతి ఇదన్ద్రో నామ పరమాత్మా ఇదన్ద్రో హ వై నామ ప్రసిద్ధో లోక ఈశ్వరః తమేవం ఇదన్ద్రమితి పరోక్షాభిధానేనాచక్షతే బ్రహ్మవిదః సంవ్యవహారార్థం పూజ్యతమత్వాత్ ప్రత్యక్షనామగ్రహణభయాత్. తథాహి (పరోక్షప్రియాః) పరోక్షనామగ్రహణప్రియాః ఇవ ఏవహి యస్మాద్దేవాః. కిము సర్వదేవానా

ఆ—స్థానీయత్వం తద్గతానాం తత్త్వమసీత్యాదివాక్యానాం ప్రబోధజనకశబ్దత్వమితి జ్ఞేయం (పురిశయానమితి) మూర్ధన్యయా ద్వారా ప్రవిశ్యేతి శేషః (లుప్తేనేతి) తేన సహేత్యర్థః. కిం పరోక్షతయా జ్ఞాతమితి పృచ్ఛతి (కథమితి) తస్య కృతిత్వప్రఖ్యాపకేన వాక్యేన తస్యాపరోక్షత్వమాహ (ఇదమితి) ఇతీఇతి ప్లుతేరర్థమాహ (అహో ఇతి) విచారణాపూర్వమితి విచారణార్థప్లుతేర్విహితత్వాత్ ప్లుత్యా సమ్యగ్బ్రహ్మ జ్ఞాతం న వేతి విచార్య సమ్యగ్జ్ఞాతమితి నిశ్చిత్యాహో ఇతి స్వస్య కృతార్థత్వం ప్రఖ్యాపితవానిత్యర్థః. ౧౩

ఆ—తస్యేదన్ద్రనామప్రసిద్ధ్యాపి తస్య జ్ఞానస్యాపరోక్షత్వమితి వక్తుం తస్మాదిదన్ద్రఇతి వాక్యం తద్వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) యస్మాత్ సర్వాన్తరం బ్రహ్మ ఇదమిత్యపరోక్షం ప్రత్యగాత్మేత్యేవాఽపశ్యదిత్యన్వయః. కథమిదన్ద్రనామత్వం. అత ఆహ (ఇదన్ద్రోహ వా ఇతి) నను ఇన్ద్రో మాయాభిరిత్యాదావిన్ద్రప్రసిద్ధేర్నత్విదన్ద్ర ఇత్యత ఆహ (తమేవమితి) ఇదన్ద్రస్యైవ సతః పరోక్షత్వార్థం అక్షరలోపేనేన్ద్ర ఇత్యాహురిత్యర్థః. పరోక్షోక్తేః ప్రయోజనమాహ (పూజ్యేతి) పూజ్యానాం పరోక్షతయైవ నామ వక్తవ్య మిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (తథాహీతి) (దేవాఇతి) పూజ్యా ఇత్యర్థః. అతఏవాచార్యా, ఉపాధ్యాయా, ఇత్యుక్త్వావేవ ప్రీతిం కుర్వంతి లోకే న తు విష్ణుమిత్రాదినామగ్రహణఇతి భావః. నామ్నః పరోక్షత్వం నామ యథార్థనామ్నో

హి దేవాః పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః. ౧౪

ఇతి తృతీయః ఖణ్డః.

ఇత్యైతరేయే ద్వితీయే ఆరణ్యకే చతుర్థోఽధ్యాయః.

ఉపనిషత్సు ప్రథమోఽధ్యాయః.

ఓమ్ తత్సత్.

శం—మపి దేవో మహేశ్వరః. ద్విర్వచనం ప్రకృతాధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థమ్. ౧౪

ఇతి తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శ్రీశాంకరీయప్రథమాధ్యాయవాక్యార్థః.

శం—అస్మిన్నధ్యాయే ఏష వాక్యార్థః జగదుత్పత్తిస్థితిలయకృదసంసారీ సర్వ
జ్ఞః సర్వశక్తిః సర్వవిత్ సర్వమిదం జగత్ స్వతోఽన్యద్వస్త్వన్తరమనుపాదాయైవాక
శాదిక్రమేణ సృష్ట్వా స్వాత్మప్రబోధనార్థం సర్వాణి చ ప్రాణాదిమచ్ఛరీరాణి స్వయ
ప్రవివేశ, ప్రవిశ్య చ స్వమాత్మానం యథాభూతమిదం బ్రహ్మాస్మీతి సాక్షాత్ ప్రత
బుధ్యత, తస్మాచ్చ సఏవ సర్వశరీరేష్వేక ఏవాత్మా నాన్య ఇతి. అన్యోఽపి సమ ఆత్మ

ఆ—రూపాన్తరకరణేన స్వరూపాచ్ఛాదనమితి జ్ఞేయమ్. ౧౪

ఇతి తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

ఆ—అస్మిన్నధ్యాయే ఆత్మైకత్వ,లోకపాలసృష్ట్య, శనాయా పిపాసా సంయో
జనా దీనాం బహూనామర్థానాముక్తత్వాత్ సర్వేషామపి వివక్షితత్వ శఙ్కావా
ణాయ వివక్షితమర్థమాహ (అస్మిన్నితి) సర్వేష్వపి శరీరేష్వేకఏవాత్మా సఏవ ప
మేశ్వర, ఇతి వక్ష్యమాణోఽర్థ ఏతచ్ఛబ్దార్థః. (వాక్యార్థఇతి) వివక్షితఇతి శేషః. క
మయమేవార్థో వివక్షిత ఇత్యాశఙ్క్య పూర్వసన్దర్భపర్యాలోచనయేత్యాహ (జ
దిత్యాదినా) యద్యపి లోకాదిసృష్ట్యా అన్నసృష్ట్యా చోత్పత్తిస్థితీ ఏవోక్తే తథాప్యు
త్తిస్థిత్యుక్త్యా అర్థాత్ ప్రళయోఽప్యుక్తప్రాయఇతి లయకృదిత్యుక్తం. లోకపా
దీనామేవ భోక్తృతోక్త్యా అసంసారిత్యుక్తం. సామాన్యతస్సర్వం జానాతీతి సర్వజ్ఞ
విశేషః సర్వప్రకారేణాపి సర్వం జానాతీతి సర్వవిత్. సృష్టేవత్యం తేన జగత్తత్క

శం—బ్రహ్మాస్మీత్యేవంవిద్యాదితి. ఆత్మా వా ఇదమేకఏవాగ్ర ఆసీత్ బ్రహ్మతతమమితి చోక్తం. అన్యత్ర చ. సర్వగతస్య సర్వాత్మనో వాలాగ్రమాత్రమప్యప్రవిష్టం నాస్తీతి కథం సీమానం విదార్య ప్రాపద్యత పిపీలికేవ సుషిరం. నన్వత్యల్పమిదం చోద్యం బహు చాత్ర చోదితవ్యం. అకరణస్సన్నీక్షత, అనుపాదాయ కించిల్లోకానసృజత, అద్భ్యః పురుషం సముద్ధృత్యామూర్ఛయత్, తస్యాభిధ్యానాన్ముఖాదినిర్భిన్నం, ముఖా

ఆ—త్వాత్తద్వ్యతిరేకేణ నాస్తీత్యుక్త్వాప్రత్యగాత్మనస్తదభేదమాహ (స్వాత్మేతి) న కేవలం ప్రవేశోక్త్యైవ తదభేదః కిన్తు తదభేదజ్ఞానోక్తేశ్చేత్యాహ (ప్రవిశ్య చేతి) (ప్రత్యబుధ్యతేతి) యస్మాత్ సర్వశరీరేష్వేకస్యైవ ప్రవేశ ఉక్తః, యస్మాచ్చ ప్రవిష్టస్య బ్రహ్మతయా జ్ఞానముక్తం, తస్మాత్ సర్వశరీరేష్వేకఏవాత్మా, స చ సర్వజ్ఞ ఈశ్వర ఏవ నాన్య, ఇత్యేష వాక్యార్థో వివక్షిత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. సమఆత్మేతి విద్యాదితి సంహితోపనిషద్గతవాక్యశేషోఽప్యేతమేవార్థమాహేత్యాహ (అన్యోఽపీతి) (సమఇతి) సర్వభూతేష్వేక ఇత్యర్థః. స ఈక్షతేత్యాదిసన్దర్భాదయమర్థః ప్రతీయత ఇత్యుక్తం పూర్వం ఇదానీముపక్రమోపసంహారాభ్యామప్యేష ఏవార్థః ప్రతీయత ఇత్యాహ (ఆత్మావాఇతి) 'సదేవ సోమ్యేదమగ్రఆసీత్ తదేతద్బ్రహ్మాపూర్వ'మిత్యాదౌ చాద్వితీయత్వముక్తమిత్యాహ (అన్యత్రచేతి) ప్రవేశవాక్యాదాత్మనఏకత్వముక్తం. తదయుక్తం తస్యైవాసఙ్గతార్థత్వాదితి శఙ్కతే (సర్వగతస్యేతి) అశరీరత్వాద్విదారయితృత్వం, సర్వగతత్వాత్ ప్రవేశశ్చ న సఙ్గచ్ఛతఇత్యర్థః. కిం ప్రతీయమానార్థేఽసఙ్గతత్వం ఉత వివక్షితార్థే ఆద్యే సర్వస్యాప్యసఙ్గతార్థత్వేన సర్వస్యాప్యప్రామాణ్యం స్యాత్. న చ వేదస్య తద్యుక్తమిత్యాహ (నన్వితి) చక్షురాదికరణైరీక్షణం ప్రసిద్ధం, మృదాద్యుపాదానవతఏవ స్రష్టృత్వం, హస్తాభ్యామేవ సముద్ధరణసంమూర్ఛనే అశరీరస్య తదసఙ్గతం. శస్త్రాదినా మూర్తేన విదారణం నత్వమూర్తానాం. ముఖాదిభ్యోఽగ్న్యాద్యుత్పత్తౌ తస్య దాహాది హి స్యాత్. మూర్తస్యైవాన్యేన సంయోజనం కర్తుం శక్యం నాశనాయాదేరమూర్తస్య. అగ్న్యాదీనాం శరీరసృష్టేః పూర్వం ప్రార్థనాయా అయోగః. తదా గవాదిశరీరాభావాత్, స్వయం చాశరీరత్వాదానయనాయోగః. తేషామశరీరత్వాదమూర్తత్వాత్ ప్రవేశానుపపత్తిః. అన్నస్యాచేతనస్య పలాయనానుపపత్తిః. వాగాదీనాం హస్తాదివద్వస్త్వాదానాసామర్థ్యాత్ తైః తజ్జిఘృక్షానుపపత్తిః. అత స్సర్వమసఙ్గతార్థమిత్యర్థః. తర్హి సర్వమప్రమాణమస్త్వితి కశ్చిచ్ఛఙ్కతే(అస్త్వితి) వివక్షితార్థే విషం భుఙ్క్ష్వ ప్రజాపతిరాత్మనో వపాముదఖిదదిత్యాదీనామివ ప్రామాణ్యాసమ్భవేనాప్రామాణ్యం న కస్యచిదపి యుక్తం వివక్షితార్థే చ నాసఙ్గతిరితి ద్వితీయం

శం—దిభ్యశ్చాగ్న్యాదయో లోకపాలాస్తేషాఞ్చాశనాయాదిసంయోజనం,తదాయతనప్రార్థనం, తదర్థం గవాదిప్రదర్శనం, తేషాఞ్చ యథాయతనం ప్రవేశనం, సృష్టస్యాన్నస్య పలాయనం, వాగాదిభిస్తజ్జిఘృక్షా, ఏతత్సర్వం సీమావిదారప్రవేశసమమేవ అస్తు తర్హి సర్వమేవేదమనుపపన్నం. న-అత్రాత్మావబోధార్థమాత్రస్య వివక్షితత్వాత్ సర్వోఽయమర్థవాద ఇత్యదోషః. మాయావివద్వా మహామాయావీ దేవః సర్వజ్ఞః సర్వశక్తిః సర్వమేతచ్చరాచరం. సుఖావబోధప్రతిపత్త్యర్థం లోకవదాఖ్యాయికాదిప్రపఞ్చ ఇతి యుక్తతరః పక్షః. న హి సృష్ట్యాఖ్యాయికాదిపరిజ్ఞానాత్ కిఞ్చిత్ ఫలమిష్యతే. ఐకాత్మ్యస్వరూపపరిజ్ఞానాత్త్వమృతత్వం ఫలం సర్వోపనిషత్ప్రసిద్ధం. స్మృతి

ఆ—దూషయతి(నేతి) లోకే స్వయమేవ ద్వారం కృత్వాఽనేకేషు గృహేషు ప్రతిష్ఠితస్య దేవదత్తస్యైకత్వదర్శనాత్తద్వదిహాత్మన ఏకత్వమితి బోధయితుం విదారణప్రవేశనే ఉచ్యేతే. న తు సోఽర్థో వివక్షితః. వివక్షితాత్మైకత్వబోధద్వారతయోక్తత్వాత్ ప్రాశస్త్యార్థద్వారతయోక్తవపోత్ఖననాదివదర్థవాద ఇత్యర్థః. అసతఏవ ప్రవేశాదేరిహోక్తిరిత్యఙ్గీకృత్య తస్య గుణార్థవాదత్వం వపోత్ఖననాదివాక్యవదుక్త్వా అగ్నిర్హిమస్య భేషజమితివదభూతార్థవాదత్వమఙ్గీకృత్యాహ (మాయావీతి) మాయయా అఘటితమపి సర్వముపపద్యతే అఘటితఘటకత్వాత్తస్యా ఇత్యర్థః. అనేన సృష్ట్యాదేరఘటితార్థత్వాద్గన్ధర్వనగరాదివన్మృషాత్వమేవేతి సృష్టికర్తుమఘటితమపి సృష్ట్యాదిశ్రుత్యా దర్శితమిత్యుక్తం. నన్వాత్మావబోధశ్చేద్వివక్షితః తర్హి సాక్షాదేవ స ఉచ్యతాం కిమనేన వృథా ప్రపఞ్చనేనేత్యతఆహ (సుఖేతి) అవబోధః అవబోధనం. ప్రతిపాదనం. సుఖేన వక్తుః ప్రతిపాదనార్థం, సుఖేన శ్రోతుః ప్రతిపత్త్యర్థం చేత్యర్థః. నను లోకసృష్ట్యాదేర్మానాంతరాగోచరత్వేనాపూర్వత్వాత్ తత్పరత్వమేవాఖ్యాయికాయా అస్త్విత్యాశఙ్క్య అపూర్వత్వేఽపి తత్ప్రతిపత్త్యా ఫలాభావాత్, ఫలవజ్జ్ఞానే శ్రుతేస్తాత్పర్యనియమాత్, అన్యథా రుద్రరోదనాదేరప్యపూర్వత్వేన తత్రాపి తాత్పర్యాపత్తేర్న సృష్ట్యాదౌ తాత్పర్యమిత్యాహ (న హీతి) ఆత్మప్రతిపత్తౌ తు ఫలదర్శనాత్తత్పరత్వమేవ యుక్తమిత్యాహ (ఐకాత్మ్యేతి) (సర్వేతి) ఏతావదరే ఖల్వమృతత్వం తమేవం విద్వానమృతఇహ భవతి విద్వానమృతస్సమభవదిత్యాదిషు జ్ఞానాదమృతత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. సమం సర్వేషు భూతేష్విత్యనేనైకాత్మ్యముక్త్వా సమం పశ్యన్ హి సర్వత్ర న హినస్త్యాత్మనాత్మానమితి తజ్జ్ఞానాదమృతత్వముక్తమిత్యాహ (స్మృతిషు చేతి) యద్గత్వాఽమృతమశ్నుత ఇత్యాదిరాదిశబ్దార్థః. 'సోఽహం స చ త్వం స చ సర్వమేతదాత్మస్వరూపం త్యజ భేదమోహం, ఇతీరితస్తేన సరాజవర్యస్తత్యాజ భేదం పరమార్థదృష్టి'

శం—షు చ గీతాద్యాసు 'సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠంతం పరమేశ్వర'మిత్యాది.
నను త్రయ ఆత్మానః. భోక్తా కర్తా సంసారీ జీవ ఏకస్సర్వలోకశాస్త్రప్రసిద్ధః, అనేకప్రాణి
కర్మఫలోపభోగయోగ్యానేకాధిష్ఠానవల్లోకదేహనిర్మాణేన లిఙ్గేన యథాశాస్త్రప్రదర్శితేన
పురప్రాసాదాదినిర్మాణలిఙ్గేన తద్విషయకౌశలజ్ఞానవాన్ తత్కర్తా తక్షాదిరివ ఈశ్వరః
సర్వజ్ఞో జగతః కర్తా ద్వితీయశ్చేతన ఆత్మాఽవగమ్యతే, 'యతో వాచో నివర్తన్తే
నేతి నేతీ'త్యాదిశాస్త్రప్రసిద్ధ ఔపనిషదః పురుషస్తృతీయః, ఏవమేతే త్రయ ఆత్మా
నోఽన్యోన్యవిలక్షణాః. తత్ర కథమేక ఏవాత్మాఽద్వితీయోఽసంసారీతి జ్ఞాతుం శక్యతే.
తత్ర జీవ ఏవ తావత్ కథం జ్ఞాయేత. నన్వేవం జ్ఞాయతే 'శ్రోతా మన్తా ద్రష్టా ఆదే

ఆ—రిత్యైకాత్మ్యముక్త్వా 'సచాపి జాతిస్మరణాప్తబోధస్తత్రైవ జన్మన్యపవర్గమాపే'
త్యాది విష్ణుపురాణమాద్యశబ్దార్థః. ఆత్మైక్యమేవాస్యాధ్యాయస్యార్థ ఇత్యుక్త్వైత దేవస్థిరీ
కర్తుమాశఙ్కతే (నన్వితి) జీవ ఈశ్వరో నిర్విశేషం బ్రహ్మ చేతి త్రయ ఆత్మాన ఇత్యర్థః.
తత్ర జీవోఽహంకర్తేతి లోకే, 'ఏష హి ద్రష్టా స్ప్రష్టా యజేత స్వర్గకామ' ఇత్యాది
శాస్త్రే, చ ప్రసిద్ధ ఇత్యాహ (భోక్తేతి) (ఏకఇతి) త్రయాణాం మధ్యే ఏకఇత్యర్థః.
యో లోకదేహనిర్మాణేన లిఙ్గేనావగమ్యతే సర్వజ్ఞ ఈశ్వరః స ద్వితీయ ఇత్యాహ
(అనేకేతి) అనేకేషాం విచిత్రాణాం ప్రాణినాం యాన్యనేకాని విచిత్రాణి కర్మఫలాని
తదుపభోగయోగ్యాని యాన్యనేకాని విచిత్రాణ్యధిష్ఠానాని స్థానవిశేషాః తద్వన్తో
లోకా దేహాశ్చ తేషాం నిర్మాణేన లిఙ్గేనేత్యర్థః. ఇదం విశేషణం కర్తుః సర్వజ్ఞ
త్వార్థం. (యథాశాస్త్రప్రదర్శితేనేతి) స ఇమాల్లోకానసృజతేత్యాదిశాస్త్రప్రదర్శితలిఙ్గే
నేత్యర్థః. అనుమానే దృష్టాన్తమాహ (పురేతి) అచేతనం ప్రధానం స్వయమేవ విచిత్ర
జగదాకారేణ పరిణమతే న తు సర్వజ్ఞోఽధిష్ఠాతా కశ్చిదితి సాఙ్ఖ్యాః. తన్నిరాసా
యాహ (చేతన ఇతి) చేతనానధిష్ఠితస్యాచేతనస్య స్వతః ప్రవృత్త్యదర్శనాదవశ్యం
సర్వజ్ఞశ్చేతనోఽధిష్ఠాతాఽఙ్గీకార్య ఇత్యర్థః. తృతీయమాహ (యతఇతి) ఏకస్యైవ
రూపభేదేన భేద ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) (అన్యోన్యేతి) అన్యోన్యవిరుద్ధధర్మ
వత్త్వాద్దహనతుహినవద్భిన్నా ఇత్యర్థః. తత్ర జీవస్య యత్కర్తృత్వభోక్తృత్వాది
వైలక్షణ్యముక్తం తదసిద్ధం తస్య మానాన్తరావిషయత్వేన తద్ధర్మవత్తయా ప్రమాతుమ
శక్యత్వాత్. అతో న భేద ఇత్యభిప్రాయేణ పరిహరతి సిద్ధాన్తీ (తత్ర జీవ ఏవేతి)
(కథమితి) తస్య జ్ఞేయత్వాభావే కర్తృత్వాదిధర్మవిశిష్టతయాపి స జ్ఞాతుం న శక్యత
ఇత్యర్థః. అవిజ్ఞాతాభిప్రాయప్రకారః ప్రశ్నం మత్వా శఙ్కతే (నన్వితి) ఆదేష్టా
వర్ణాత్మకశబ్దవక్తా ఆఘోష్టా ధ్వన్యాత్మకశబ్దవక్తేత్యర్థః. పూర్వవాక్యే స ఏషోఽశ్రుతో
ఽమతోఽవిజ్ఞాత ఇతి విజ్ఞేయత్వస్య ప్రతిషేధాత్తస్మింస్తద్విరుద్ధం జ్ఞేయత్వమిత్యాహ

శం—ష్టా అఘోష్టా విజ్ఞాతా ప్రజ్ఞాతేతి. నను విప్రతిషిద్ధం విజ్ఞాయతే యః శ్రవణాది కర్తృత్వేన, అమతో మన్తాఽవిజ్ఞాతో విజ్ఞాతేతి, చ. తథా న మతేర్మన్తారం మన్వీథా న విజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతారం విజానీయా ఇత్యాది చ. సత్యం విప్రతిషిద్ధం యది ప్రత్యక్షేణ జ్ఞాయతే సుఖాదివత్, ప్రత్యక్షజ్ఞానం చ నివార్యతే న మతేర్మన్తారమిత్యాదినా జ్ఞాయతే తు శ్రవణాదిలిఙ్గేన తత్ర కుతో విప్రతిషేధః. నను శ్రవణాదిలిఙ్గేనాపి కథం జ్ఞాయతే. యావతా యదా శృణోత్యాత్మా శ్రోతవ్యశ్శబ్దస్తదా. తస్య శ్రవణాది క్రియయైవ వర్తమానత్వాన్మననవిజ్ఞానక్రియే న సమ్భవత ఆత్మని పరత్ర వా. తథాన్య

ఆ—(నను విప్రతిషిద్ధమితి)యః శ్రవణాదికర్తృత్వేన విజ్ఞాయతే స ఏవామతోఽవిజ్ఞాతశ్చేత్యేతద్విప్రతిషిద్ధ మిత్యన్వయః శ్రుత్యన్తర విప్రతిషిద్ధం చేత్యాహ (తథా న మతేరితి) మతేః మనోవృత్తేర్మన్తారం సాక్షిణమిత్యర్థః. ఆదిపదేన అమతో మన్తా ఽవిజ్ఞాతో విజ్ఞాతేత్యాదిసఙ్గ్రహః శ్రుత్యోః ప్రామాణ్యావిశేషాద్విప్రతిషేధానుపపత్తేః ప్రత్యక్షేణావిజ్ఞేయత్వమనుమానేన విజ్ఞేయత్వం చోచ్యతే తాభ్యామితి శఙ్కతే పూర్వవాదీ (సత్యమితి) ఆత్మని యుగపజ్జ్ఞానద్వయాయోగాత్ శ్రవణాదికాలే మననవిజ్ఞానయోరసమ్భవాత్ శ్రవణాదినా మననవిజ్ఞానరూపాత్మవిషయకమన్యవిషయకం వాఽనుమితిజ్ఞానం న సమ్భవతీత్యాహ సిద్ధాన్తీ (నను శ్రవణాదీతి) శ్రవణక్రియయైవ సహ వర్తమానత్వాత్ శ్రవణక్రియాధారత్వాదాత్మవిషయే పరవిషయే వా తస్య మననవిజ్ఞానశబ్దాభ్యామనుమితిరుచ్యతే ఆత్మనస్తద్విషయత్వస్యైవేహ శఙ్కావాదినోక్తత్వాదితి తర్హి శ్రవణమననయోర్యుగపదసమ్భవే అన్యవిషయకమననక్రియయా ఆత్మా మన్తవ్య ఇత్యాశఙ్క్య విజాతీయక్రియాద్వయవత్ సజాతీయక్రియాద్వయమపి యుగపన్న సమ్భవతీత్యాహ (తథేతి) (మననాదిక్రియాస్వితి) మననాదిక్రియాన్తరమపి న సమ్భవతీతి శేషః. నను మననక్రియా హి లిఙ్గం. న చ లిఙ్గం కరణం అతీతలిఙ్గేనాప్యనుమితిదర్శనాత్. కింతు లిఙ్గజ్ఞానం కరణం న చ తస్యాప్యనుమితికాలేసత్త్వనియమః పూర్వక్షణసత్త్వమాత్రేణ కరణత్వోపపత్తేరితి తయోర్యౌగపద్యాభావేఽపి న దోష ఇతి చేన్న శ్రవణమననాదిలిఙ్గవిజ్ఞానస్య సాక్షిరూపస్య స్వతో విశేషాభావేన శ్రవణాదినిరూపితత్వవేషేణైవ తస్యానుమాపకత్వస్య వక్తవ్యత్వేన తత్సత్తాయా అపి తత్కాలేవక్తవ్యత్వాదితిభావః. నను తర్హి బాహ్యగోచరశ్రవణాదిక్రియయాఽమన్తురనుమానంమాభూత్ కింతు బాహ్యగోచరశ్రవణాదిక్రియైవాత్మానమపి విషయీకరిష్యతీత్యత ఆహ (శ్రవణాదిక్రియాశ్చేతి) స్వవిషయగోచరా ఏవ న తు స్వాశ్రయగోచరా ఇత్యర్థః. కిఞ్చ న మతేర్మన్తారం మన్వీథా ఇత్యాత్మనో మన్తవ్యత్వనిషేధాత్ మంతర్యాత్మని మననక్రియా న సమ్భవతీ

శం—త్రాపి మననాదిక్రియాసు. శ్రవణాదిక్రియాశ్చ స్వవిషయేష్వేవ న హి మంతవ్యాదన్యత్ర మంతుర్మననక్రియా సమ్భవతి. నను మనసః సర్వమేవ మంతవ్యం. సత్యమేవం తథాపి సర్వమపి మన్తవ్యం మన్తారమంతరేణ న మన్తుం శక్యం. యద్యేవం కిం స్యాత్. ఇదమత్ర స్యాత్ సర్వస్య యోఽయం మన్తా స మన్తైవేతి న మంతవ్యః స్యాత్. న చ ద్వితీయో మంతుర్మన్తాఽస్తి. యదా స ఆత్మనైవ మంతవ్యః తదా యేన చాత్మనా మంతవ్యః, యశ్చ మంతవ్యః, ఆత్మానౌ ద్వౌ ప్రసజ్యేయాతాం. ఏక ఏవ వాత్మా ద్విధా మన్తృమంతవ్యత్వేన ద్విశకలీభవేద్వంశాదివత్ ఉభయథాప్యనుపపత్తిరేవ యథా ప్రదీపయోః ప్రకాశ్యప్రకాశకత్వానుపపత్తిః సమత్వాత్.

ఆ—త్యాహ (నహీతి) (అన్యత్రేతి) ఆత్మనీత్యర్థః. కుఠారాదిక్రియాయాః దారుణోఽన్యత్ర వ్యాపారాదర్శనాదిత్యర్థః. నను మనసో వశే సర్వమిదం బభూవేతి శ్రుతేః సర్వస్య మనోవిషయత్వాదాత్మన్యపి మన్తవ్యత్వమేవేతి శఙ్క్యతే (నను మనస ఇతి) ఏవమపి మనసః కరణత్వాత్ క్రియాయాశ్చ కర్తారమంతరాఽనుపపత్తేర్మన్తాఽవశ్యమఙ్గీకర్తవ్య ఇతి సిద్ధాంతీ తావదాహ (సత్యమేవమితి) (తథాపీతి)నమస్వీథా ఇతి విశేషశ్రుత్యామన్తవ్యత్వనిషేధాత్ అభ్యుపగమ్యోచ్యతే ఇతి సూచయత్యపిశబ్దః. అస్తు మన్తురావశ్యకత్వం తావతా కిం స్యాదితి శఙ్క్యతే (యద్యేవమితి) ఏవం సత్యాత్మనో మంతవ్యత్వాభావస్సిధ్యతీత్యాహ (ఇదమితి) కుతఏతదితి చేత్ తత్ర వక్తవ్యం. కిమాత్మనో మనసే స్వయమేవ మన్తా ఉతాన్యో వేతి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (సర్వస్యేతి) ఏకత్రకర్తృకర్మభావస్య విరోధాన్మన్తుర్మన్తవ్యత్వం నసమ్భవతీత్యర్థః. ద్వితీయే సమన్తా అనాత్మా ఆత్మా వేతి వికల్ప్య ఆద్యే ఆహ (నచేతి) ద్వితీయ ఇత్యనన్తరమనాత్మేతి శేషః. అనాత్మనోఽచేతనస్య మన్తృత్వానుపపత్తిరిత్యర్థః. ద్వితీయమనువదతి (యదేతి) అస్మిన్పక్షే ఏకస్మిన్శరీరే ఆత్మద్వయం స్యాదిత్యాహ (తదేతి) చ శబ్దౌ పరస్పరముచ్చయార్థౌ. యేన చాత్మనాత్మా మంతవ్యోయశ్చాత్మా మంతవ్యఇత్యన్వయః. తృతీయాన్తప్రథమాంతయచ్ఛబ్దాభ్యాముక్తౌ ద్వావాత్మానౌ స్యాతామిత్యర్థః. ఏతద్దోషపరిహారాయైకస్యైవాత్మన ఏకాంశేన మన్తృత్వమంశాంతరేణ మంతవ్యత్వ, మిత్యుక్తౌ సావయవత్వం స్యాదిత్యాహ (ఏకఏవేతి) అస్తు కో దోష ఇత్యాశఙ్క్య ఆత్మభేదే తయోరైకమత్యాయోగాద్విరుద్ధదిక్క్రియతయా శరీరమున్మథ్యేత, సావయవత్వేఽనిత్యత్వేన. కృతహానాదికం స్యాదితి దోషమాహ (ఉభయథేతి) భిన్నయోరపి సమానస్వభావయోర్దీపయోః కర్తృకర్మభావాదర్శనాదాత్మభేదపక్షే ఆత్మశకలభేదపక్షే వా తయోః సమానస్వభావత్వాదభిన్నపక్షఇవ కర్తృకర్మభావో న సమ్భవతీత్యనుపపత్త్యన్తరమాహ

శం—తద్వత్. న చ మంతుర్మంతవ్యే మననవ్యాపారశూన్యః కాలోఽస్త్యాత్మమననాయ యదాపి లిఙ్గేనాత్మానం మనుతే మన్తా కదాపి పూర్వవదేవ లిఙ్గేన మంతవ్య ఆత్మాయః, యశ్చ తస్య మన్తా తౌ ద్వౌ ప్రసజ్యేయాతాం ఏకఏవ వా ద్విధేతి పూర్వోక్తో దోషః. న ప్రత్యక్షేణ నాప్యనుమానేన జ్ఞాయతే చేత్ కథముచ్యతే సమ ఆత్మేతి విద్యాదితి, కథం వా శ్రోతా మంతేత్యాది. నను శ్రోతృత్వాదిధర్మవానాత్మా. అశ్రోతృత్వాదిప్రసిద్ధమాత్మనః కిమత్ర విషమం పశ్యసి. యద్యపి తవ న విషమం మమ తు విషమం ప్రతిభాతి. కథం. యదాఽసౌ శ్రోతా తదా న మన్తా. యదామన్తా తదా న శ్రోతా. తత్రైవం సతి పక్షే శ్రోతా మన్తా పక్షే న శ్రోతా నాపి మంతా. తథాఽన్యత్రాపిచ. యదైవం తదా శ్రోతృత్వాదిధర్మవానాత్మా అశ్రోతృత్వాదిధర్మవాన్వేతి

ఆ—(యథేతి) పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయమ్భూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాంతరాత్మన్నితిశ్రుత్యా కరణానాం బహిర్విషయత్వనియమస్యాత్మవిషయత్వాభావస్య చోక్తత్వాత్, యన్మనసా న మనుతే ఇతి శ్రుతేశ్చ మనసో బహిర్విషయే మంతవ్య ఏవ వ్యాపారః నాత్మనీత్యాహ (న చ మన్తురితి) న చైవం సతి కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షత్ మనసైవానుద్రష్టవ్యమిత్యాదీనాం కా గతిరితి వాచ్యం మనసో బహిర్విక్షేపాభావేనైకాత్మ్యే సత్యాత్మా స్వయమేవ ప్రకాశత ఇతి తదర్థత్వాత్. అన్యథా పూర్వోక్తన్యాయోపబృంహితాఽమతోఽవిజ్ఞాతఇత్యాదిబహుశ్రుతివ్యాకోపస్స్యాదితి భావః ఏవమాత్మనః సాక్షాన్మనసా మంతవ్యత్వపక్షే ఏకస్మిన్శరీరే ఆత్మభేదస్తస్య శకలీభావో వా స్యాదిత్యుక్తదోషమనుమితివిషయత్వపక్షేఽప్యాహ (యదాపీతి) ఏవం అవతోఽవిజ్ఞాతఇతి శ్రుత్యా న్యాయోపబృంహితయా సర్వాత్మనా జ్ఞేయత్వాభావాదిః స్థితం. తత్ర పూర్వవాదీ శఙ్కతే (న ప్రత్యక్షేణేతి) (కథమితి) జ్ఞేయత్వప్రతిపాదః శ్రుతేః శ్రోతృత్వాదిధర్మవత్త్వప్రతిపాదకశ్రుతేశ్చానుపపత్తిరిత్యర్థః. తత్ర విద్యాదితిశ్రుతౌ ఇతరనిషేధేసతి స్వప్రకాశత్వేన స్వతః స్ఫురణమేవోచ్యతే న తు కరతయా వేద్యత్వమితి పరిహారం వక్ష్యామఇత్యభిప్రేత్య శ్రోతృత్వాదిశ్రుతౌ పరిహామాహ (నన్వితి) తత్ర కిం ధర్మవత్త్వప్రతిపాదనస్య కా గతిరితి పృచ్ఛ్యతే కిం వ శ్రోతృత్వాదిప్రతిపాదనేనాశ్రోతృత్వాదికమప్రసిద్ధమిత్యుచ్యతే వేతి వికల్ప్య నాద్య నిత్యమేవ శ్రోతృత్వాదిధర్మాఙ్గీకారాదిత్యాహ (శ్రోతృత్వాదీతి) న శ్రోతా న మత్యాదిశ్రుతేర్నిత్యమేవాశ్రోతృత్వాద్యపి ప్రామాణికత్వాత్, అతో న ద్వితీయోఽపీత్యాహ (అశ్రోతృత్వాదీతి) ఉభయోరవిరోధశ్చోత్తరత్రవక్ష్యామ ఇతి భావః ఏవఞ్చ శ్రోతా మన్తా న శ్రోతా న మంతేతి, చోభయశ్రవణే సతి శ్రోతృత్వా ధర్మవానేవేత్యన్యతరపరిగ్రహావైషమ్యం తవ న యుక్తమిత్యాహ (కిమత్రేతి)నన్వశ్రో

శం—సంశయస్థానే కథం తవ న వైషమ్యం. యదా దేవదత్తో గచ్ఛతి తదా న స్థాతా గన్తైవ యదా తిష్ఠతి న గన్తా స్థాతైవ. తదాఽస్య పక్ష ఏవ గన్తృత్వం స్థాతృత్వఞ్చ న నిత్యం గన్తృత్వం స్థాతృత్వం వా తద్వత్. తథైవాత్ర కాణాదాదయః పశ్యన్తి పక్షే ప్రాప్తైనైవ శ్రోతృత్వాదినా ఆత్మోచ్యతే శ్రోతా మంతేత్యాది. సంయోగజత్వమయోగపద్యఞ్చ జ్ఞానస్య వ్యాచక్షతే. దర్శయన్తి చ అన్యత్రమనా అభూవం నాదర్శమిత్యాది, యుగపత్ జ్ఞానానుత్పత్తిర్మనసో లిఙ్గమితి, చ న్యాయ్యం, భవత్వేవం కిం తవ నేష్టం యద్యేవం స్యాత్. అస్త్వేవం తవేష్టం చేత్. శ్రుత్యర్థస్తు న సమ్భవతి కిం న శ్రోతా మన్తేత్యాదిః శ్రుత్యర్థః న శ్రోతా న మన్తేత్యాదివచనాత్. నను సాక్షికత్వేన ప్రత్యుక్తం త్వయా న నిత్యమేవ శ్రోతృత్వా

ఆ—త్వశ్రుతేరన్యపరత్వోపపత్తేర్న వైషమ్యమిత్యాశఙ్క్య కాలభేదేనోభయోరపి దర్శనాదన్యతరస్యాన్యపరత్వే హేత్వభావాచ్ఛ్రుతైవేత్యాది శ్రుత్యర్థాఙ్గీకారే వైషమ్యం స్యాదేవేత్యాహ (యద్యపీతి) అశ్రోతృత్వాది ప్రసిద్ధమనాత్మన ఇతి పాఠే నన్వితి వాక్యమపి శఙ్కాన్తర్గతమేవ శ్రోతా మంతేత్యాది శ్రుత్యా శ్రోతృత్వాది ధర్మవానాత్మా నను తత్ కథం స్యాదిత్యన్వయః. నను న శ్రోతేత్యాది శ్రుతేరశ్రోతృత్వాది ధర్మవత్త్వమాత్మన ఇత్యాశఙ్క్య లోకప్రసిద్ధేర్నైవమితి సఏవాహ (అశ్రోతృత్వాదీతి) ఉభయోరప్యాత్మధర్మత్వశ్రవణే సమానేఽన్యతరస్యానాత్మధర్మత్వాభిధానమయుక్తమితి సిద్ధాంతీ దూషయతి (కిమత్రేతి) నను లోకప్రసిద్ధిబలాదనాత్మధర్మత్వనిశ్చయాన్న వైషమ్యమిత్యాశఙ్క్య నిరాకరోతి (యద్యపీతి) అశ్రోతృత్వాదేరాత్మధర్మత్వేఽపి ప్రసిద్ధేరవిశేషాత్ శ్రుత్యనురోధేనోభయోరప్యాత్మధర్మత్వమితి ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమితి) ఇతరత్సర్వం సమానం త్వయా హి కాదాచిత్కజ్ఞానేన నిత్యమేవ శ్రోతృత్వాదికమంగీక్రియతే తదయుక్తమిత్యాహ (యదాఽసావితి) మంతేత్యనంతరం న తు నిత్యమేవ శ్రోతా మన్తా వేతి శేషః. (తథాన్యత్రాపీతి) ద్రష్టృత్వజ్ఞాతృత్వాదావప్యేవమేవ కాదాచిత్కత్వమిత్యర్థః. శ్రోతృత్వాదేః సాక్షికత్వం దృష్టాంతేన స్పష్టీకరోతి (యదేతి) తదాస్యేత్యత్ర యద్యైవమితి పదమధ్యాహృత్య యద్యైవం వ్యవస్థా తదాఽస్య పక్ష ఏవ గంతృత్వమితి వాక్యం యోజ్యం (తద్వదితి) శ్రోతృత్వాదికమపి న నిత్యమిత్యర్థః. అత్రాంతరే అవిదితాభిప్రాయాః కాణాదాదయ ఉభయమపి కాదాచిత్కమేవాస్త్వితి చోదయన్తీత్యాహ (తథైవాత్రేతి) నను సిద్ధాంతినాపి శ్రోతృత్వాశ్రోతృత్వయోరఙ్గీకారస్య సిద్ధాంతితత్వాత్ కథం భేద ఇత్యాశఙ్క్య తన్మతే నిత్యసాక్షిణో నిత్యమేవ శ్రోతృత్వం, కాదాచిత్కజ్ఞానస్య మృషాత్వేన తదభావేన చ నిత్యమేవాశ్రోతృత్వం, అస్మన్మతే తు కాదాచిత్కజ్ఞానేనైవ శ్రోతృత్వాదికమితి

శం—ద్యభ్యుపగమాత్ న హి శ్రోతుః శ్రుతేర్విపరిలోపో విద్యత ఇత్యాది శ్రుతే
ఏవం తర్హి నిత్యమేవ శ్రోతృత్వాద్యభ్యుపగమే ప్రత్యక్షవిరుద్ధా యుగపజ్జ్ఞానోత్పత్తి
జ్ఞానాభావశ్చాత్మనః కల్పితః స్యాత్ తచ్చానిష్టమితి నోభయదోషోపపత్తిః ఆత్మన
శ్రుత్యాదిశ్రోతృత్వాది ధర్మవత్త్వశ్రుతేః. అనిత్యానాం మూర్తానాం చ చక్షుర
దీనాం దృష్ట్యాద్యనిత్యమేవ సంయోగవియోగధర్మిణాం యథాఽగ్నేర్జ్వలనం తృణా
సంయోగజత్వాత్ తద్వత్. న తు నిత్యస్యామూర్తస్యాసంయోగవిభాగధర్మిణః సంయో

ఆ—విశేషమాహ (సంయోగజత్వమితి) జ్ఞానస్య కాదాచిత్కత్వే అయోగపద్యే
యథాక్రమం ప్రమాణమాహ(దర్శయంతి చేతి) (యుగపదితి) యది మనో న స్యాత్
తర్హి చక్షురాదీన్ద్రియాణాం యుగపదేవ రూపాదిభిః సమ్బన్ధే యుగపదేవ సర్వే
న్ద్రియైః సర్వవిషయకజ్ఞానాని స్యుః సామగ్ర్యాస్సత్త్వాత్. న చ తథాఽస్తి అత
క్రమేణ తత్తదిన్ద్రియసంయోగి అణుపరిమాణం మనోఽఙ్గీకర్తవ్యం. తథా చ యు
పత్సర్వేన్ద్రియైర్మనస్సంయోగాభావాన్న యుగపత్సర్వవిషయకం జ్ఞానం. అతో యు
పద్రూపాది సర్వవిషయకజ్ఞానానుత్పత్తిలిఙ్గేన మనోఽస్తీతి వదన్తో యుగపత్సర్వజ్ఞాన
నుత్పత్తిరిత్యుక్తవన్త ఇత్యర్థః. ఇమమర్థం న్యాయ్యం పశ్యన్తీతి పూర్వేణాన్వయః
కాణాదాదిమతే సిద్ధాంతినా ప్రదర్శితే సతి తర్హి కాణాదాదిరీత్యా శ్రుతిద్వయో
పత్తేరాత్మనః శ్రోతృత్వాదిధర్మసిద్ధేశ్చ తథైవాస్త్వితి పూర్వపక్షీ తటస్థో వా సిద్ధాన్తిన
ప్రతి శఙ్కతే(భవత్వితి)యద్యేవం న్యాయ్యం స్యాత్ ఏవమేవ భవతు కిం తవ నేష్టమి
త్యర్థః ఆత్మనః కాదాచిత్కజ్ఞానేన శ్రోతృత్వాదిధర్మవత్త్వస్య శ్రుత్యనభిమతత్వాన్న
తన్న్యాయ్యమితి సిద్ధాన్తీ తం పక్షం దూషయతి (అస్త్వేవమితి) నను శ్రోతా మన్తే
శ్రుత్యా తద్ధర్మవత్త్వప్రతిపాదనాదనభిమతత్వమసిద్ధమితి శఙ్కతే (కిం నేతి) న శ్రోతే
శ్రుత్యా విశేషతః కాలత్రయేఽపి శ్రోతృత్వాదిధర్మరాహిత్యప్రతిపాదనాత్ తద్ధర
వత్త్వమనభిమతమేవేతి సిద్ధాన్తీ ఉత్తరమాహ (న శ్రోతేతి) యదాఽసౌ శ్రో
త్యాదినా శ్రోతృత్వాదేః సాక్షికత్వస్య త్వయైవోక్తత్వాత్ కాణాదపక్షప్రదర్శ
వేళాయాం చ కాదాచిత్కజ్ఞానేన తదుపపాదనాత్ సాక్షికశ్రోతృత్వాదితదభా
విషయతయా శ్రుతిద్వయస్యోపపత్తిరితి శఙ్కతే (నన్వితి) అసాక్షికత్వేన శ్రోతృత
తదభావయోః శ్రుతిభ్యాం స్వరసతః ప్రతీతేః సాక్షికత్వేన తత్సఙ్కోచో న యు
ఇతి స్వాభిప్రాయం వివృణ్వన్ సిద్ధాన్త్యాహ (న నిత్యమేవేతి)నను శ్రుతేరనిత్యత్వే స
తద్ఘటితం శ్రోతృత్వమప్యనిత్యమితి సఙ్కోచ ఆవశ్యకః. అత ఆహ (నహీతి) శ్రుతే
శ్రోతృత్వస్య చానిత్యత్వవచనం శ్రుతివిరుద్ధమిత్యర్థః. శ్రుతిమత్యాదీనాం నిత్యతే

శం—గజదృష్ట్యాద్య నిత్యధర్మిత్వం సమ్భవతి. తథా చ శ్రుతిః న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్వి
పరిలోపో విద్యత ఇత్యాదిః. ఏవం తర్హి ద్వే దృష్టీ చక్షుషోఽనిత్యా దృష్టిర్నిత్యా
చాత్మనః తథా చ ద్వే శ్రుతీ శ్రోత్రస్యానిత్యా ఆత్మస్వరూపస్య చ నిత్యా. తథా
మతి విజ్ఞాతీ బాహ్యాబాహ్యే ఏవం హ్యేవ తథా చేయం శ్రుతిరుపపన్నా భవతి
దృష్టేర్ద్రష్టా శ్రుతేః శ్రోతా ఇత్యాద్యా లోకేఽపి ప్రసిద్ధం చక్షుషస్తిమిరాగమా

ఆ—యుగపత్సర్వజ్ఞానం స్యాత్ కదాచిదపి కస్యచిదపి జ్ఞానస్యాభావో న స్యాత్ శ్రు
త్యాదిశబ్దితానాం సర్వేషాం జ్ఞానానాం నిత్యత్వాత్ నచేష్టాపత్తిః ప్రత్యక్షవిరో
ధాత్. అతో న హి శ్రోతుః శ్రుతేరిత్యాదిశ్రుతేరన్యపరత్వం వక్తవ్యమితి శఙ్క్యతే
(ఏవం తర్హీతి)ఇతిశబ్దః శఙ్కాసమాప్త్యర్థః. పరిహరతి (నోభయేతి) యుగపజ్జ్ఞానోత్పత్తి
రజ్ఞానాభావశ్చేత్యుభయదోషస్యోపపత్తిః సమ్భవో నాస్తీత్యర్థః. శ్రోతృత్వాదేర్ని
త్యత్వే కథముభయదోషాభావ ఇత్యాశఙ్క్యాత్మస్వరూపభూతసాక్షిరూపశ్రుత్యాదేర్ని
త్యత్వేఽపి వృత్తిరూపకాదాచిత్కశ్రుత్యాదేరప్యభ్యుపగమాదుక్తదోషాభావ ఇతి పరి
హారః నిత్యశ్రోతృత్వాదికం దర్శయతి (ఆత్మనఇతి) ఆత్మనః స్వరూపభూతం యత్
శ్రుత్యాది శ్రోత్రజన్యవృత్తిమత్సాక్షిరూపం తద్వశాద్యచ్ఛ్రోతృత్వాది తద్ధర్మవత్త్వస్య
శ్రోతామన్తేత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః. అనిత్యశ్రుత్యాదికం తర్హి కథమిత్యాశఙ్క్య తద్దర్శ
యతి (అనిత్యానామితి) తేషామనిత్యత్వమాహ (మూర్తానామితి) దృష్ట్యాదేరనిత్యత్వే
హేతుమాహ (సంయోగేతి) సంయోగజన్యత్వాద్దృష్ట్యాదేరనిత్యత్వమిత్యర్థః. జ్వలన
మిత్యనన్తరమనిత్యమిత్యనుషఙ్గః. నను యద్యనిత్యదృష్ట్యాద్యభ్యుపగమ్యేత తర్హి తదే
వాత్మనోఽపి ధర్మోఽస్తు కిం నిత్యదృష్ట్యాదినేత్యతఆహ (నన్వితి) నిత్యత్వాదమూర్తత్వం
అమూర్తత్వాత్ సంయోగాదిధర్మరహితత్వం తతః సంయోగజదృష్ట్యాద్యసమ్భవ ఇత్యత
ఆత్మనో నిత్యదృష్ట్యాద్యభ్యుపగన్తవ్యమిత్యర్థః. శ్రుతితోఽపి నిత్యదృష్ట్యాదిసిద్ధిరిత్యాహ
(తథాచేతి) నిత్యానిత్యదృష్టిద్వయాఙ్గీకారే గౌరవమితి శఙ్క్యతే (ఏవంతర్హీతి) శ్రుతి
ప్రామాణ్యాత్ ద్వైవిధ్యాఙ్గీకారే గౌరవం ప్రామాణికమిత్యాహ (ఏవం హ్యేవేతి)
(తథా చేతి) చోఽవధారణే తథైవేత్యర్థః. (దృష్టేర్ద్రష్టేతి) దృష్టివిషయకదృష్టిమానితి
తదర్థః. తత్ర విషయవిషయిభావస్యైకస్మిన్నసమ్భవాద్దృష్టిద్వయం ప్రతీయతఇతి దృష్టి
ద్వైవిధ్యే సత్యేవేయంశ్రుతిరుపపద్యతే నాన్యథేత్యర్థః. తిమిరరోగస్యాగమే నష్టా
దృష్టిః అపాయే చ జాతా దృష్టిరితి ప్రతీతేర్జన్మనాశయోగినీ అనిత్యా దృష్టిరేకా తదీయ
జన్మనాశసాక్షిభూతా ద్వితీయాదృష్టిరస్తీతి లోకేఽపి ప్రతీయతఇత్యాహ(లోకేఽపీతి)
చక్షుర్దృష్టేరనిత్యత్వమిత్యుపలక్షణం. ఆత్మదృష్టేర్నిత్యత్వం ప్రసిద్ధమిత్యపి ద్రష్టవ్యం.

శం—పాయయోర్ద్రష్టా దృష్టిర్జాతా దృష్టి రితి చక్షుర్దృష్టేరనిత్యత్వం తథా చ శ్రుతి
మత్యాదీనామపి ఆత్మదృష్ట్యాదీనాఞ్చ నిత్యత్వం ప్రసిద్ధమేవ లోకే వదతి హ్యుద్ధృత
చక్షుః స్వప్నేఽద్య మయా భ్రాతా దృష్ట ఇతి తథాఽవగతబాధిర్యః స్వప్నే
శ్రుతో మన్త్రోఽద్యేత్యాది యది చక్షుస్సంయోగజైవాత్మనో నిత్యదృష్టిస్తన్నాశే నశ్యే
తదోద్ధృతచక్షుః స్వప్నే నీలపీతాదీని న పశ్యేత్ న హి ద్రష్టుర్దృష్టేరిత్యాద్యా చ
శ్రుతిరనుపపన్నా స్యాత్. తచ్చక్షుః పురుషే యేన స్వప్నం పశ్యతీత్యాద్యా చ
శ్రుతిః నిత్యాత్మదృష్టిర్బాహ్యా నిత్యదృష్టేర్గ్రాహికా బాహ్యదృష్టేశ్చోపజనాపాయాద్య
నిత్యధర్మవత్త్వాద్గ్రాహికాయా ఆత్మదృష్టేస్తద్వదవభాసత్వం. అతోఽనిత్యత్వా

ఆ—(తథాచ శ్రుతిమత్యాదీనామపీతి) నిత్యత్వమనిత్యత్వఞ్చ ప్రసిద్ధమిత్యనుషఙ్గః. ఆత్మ
దృష్ట్యాదీనాం నిత్యత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఆత్మదృష్ట్యాదీనాం చేతి) స్వప్నే చక్షుష
ఽభావేఽపి దృష్టేస్సత్త్వాత్ సా న చక్షుర్జన్యేతి నిత్యైవేత్యర్థః. చక్షుః స్వప్నే
ఽప్యనుపరతమితి యది కశ్చిద్బ్రూయాత్ తం ప్రత్యుక్తముద్ధృతచక్షురితి తస్య చక్షు
స్సత్త్వాశఙ్కైవ నాస్తీత్యర్థః. (అవగతేతి) అవగతం నిశ్చితం బాధిర్యం యస్యేత్యర్థః
న చ స్వప్నే దృష్ట్యాదేశ్చక్షురాద్యజన్యత్వాత్ కథం దృష్టిశ్రుత్యాదిశబ్దవాచ్యత్వమి
వాచ్యం రూపాదివిషయకాపరోక్షజ్ఞానస్యైవ దృష్ట్యాదిశబ్దవాచ్యత్వాదితి భావః, ఉ
మర్థం విపర్యయే బాధకోక్త్యా దృఢయతి (యదీతి) (న పశ్యేదితి) దర్శనహేతోశ్చ
క్షుషోఽభావాదిత్యర్థః. నచేదం దర్శనం స్మృతిరితి వాచ్యం తథాసతి సన్నిహితత్వేన
పరోక్షావభాసో న స్యాత్. నచ తదంశే భ్రమ ఇతి వాచ్యం బాధకాభావాత్
పూర్వమననుభూతభ్రాత్రాదిదర్శనం చ న స్యాదితి భావః. ఇదముపలక్షణం సుఖమహ
స్వాప్సమితి పరామర్శహేతుభూతస్సుషుప్తికాలీనానుభవోఽపి నిత్యోఽభ్యుపగన్తవ్య
తదానీం సర్వకరణానామభావేనానిత్యానుభవాభావాదిత్యపి ద్రష్టవ్యం. న కేవల
ప్రత్యక్షస్యానుపపత్తిః శ్రుతిరప్యనుపపన్నా స్యాదిత్యాహ (న హి ద్రష్టురితి) న హి
శ్రోతుః శ్రుతేర్విపరిలోపో విద్యత ఇత్యాద్యా ఇత్యాద్యా చేత్యనేన గృహ్యతే. (తచ
క్షురితి) చష్టే ఇతి చక్షుః ద్రష్టా సాక్షీ పురుషే ఆత్మని శరీరే వా యేన స్వప్న
పశ్యతి తచ్చక్షుః సాక్షీ (ఇత్యాద్యా చ శ్రుతిరితి) అనుపపన్నా స్యాదిత్యనుషఙ్గ
స్వప్నాన్తం జాగరితాన్తం చ ఉభౌ యేనానుపశ్యతీత్యాదిరాద్యశబ్దార్థః. నన్వా
దృష్టేర్నిత్యత్వే కథం తత్రానిత్యత్వప్రతీతిః కథం వా లోకస్యానిత్యైవ సర్వాపి దృ
రితి నిశ్చయశ్చేత్యాశఙ్క్య గ్రాహ్యా నిత్యదృష్టిగతమనిత్యత్వాది సర్వం గ్రాహికాయా
నిత్యదృష్టా భాసతే గ్రాహ్యాయఃపిణ్డగతవర్తులత్వాదిధర్మాణాం గ్రాహకాగ్న్య

శం—భ్రాన్తినిమిత్తం లోకస్యేతి యుక్తం యథా భ్రమణాది ధర్మవదలాతాది వస్తు
విషయే దృష్టిరపి భ్రమతీవ తద్వత్. తథాచ శ్రుతిః ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి తస్మా
దాత్మదృష్టేర్నిత్యత్వాన్న యౌగపద్యమయౌగపద్యం వాఽస్తి బాహ్యానిత్యదృష్ట్యుపాధి
వశాత్ లోకస్య తార్కికాణాం చాగమసమ్ప్రదాయవర్జితత్వాదనిత్యా ఆత్మనో దృష్టి
రితి భ్రాన్తిరుపపన్నైవ జీవేశ్వరపరమాత్మభేదకల్పనా చైతన్నిమిత్తైవ తథా అస్తినాస్తి
అస్తి నాస్తీత్యాద్యాశ్చ యావన్తో వాఙ్మనసయోర్భేదా యత్రైకం భవన్తి తద్విష
యాయాః నిత్యాయాః దృష్టేర్నిర్విశేషాయాః అస్తి నాస్త్యేకం నానా గుణవదగుణం
జానాతి న జానాతి క్రియావదక్రియం ఫలవదఫలం సబీజం నిర్బీజం సుఖం దుఃఖం
మధ్యమమమధ్యమం శూన్యమశూన్యం పరోఽహమన్య ఇతి వా సర్వవాక్ప్రత్య

ఆ—భానదర్శనాత్. అతో లోకస్య తథా ప్రతీతిరుపపద్యత ఇత్యాహ (నిత్యేత్యాదినా)
(తద్వదవభాసత్వమితి) గ్రాహ్యవదవభాసమానత్వమిత్యర్థః. గ్రాహ్యధర్మస్య గ్రాహకే
భానం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథా భ్రమణాదీతి) ఆదిశబ్దేన గమనాది గృహ్యతే
ద్వితీయేన ధావత్ పశ్వాది (ధ్యాయతీవేతి) గ్రాహ్యబుద్ధిగతం ధ్యానాదికం గ్రాహకే
సాక్షిణి భాసతే ఇతి శ్రుత్యర్థః. ఏవం చ యత్పూర్వవాదినా యుగపదనేకజ్ఞానోత్పత్తిః
ప్రత్యక్షవిరుద్ధా స్యాదిత్యుక్తం తత్ పరిహృతమిత్యాహ (తస్మాదితి) తస్మాదిత్యస్యార్థ
మాహ (ఆత్మదృష్టేరితి) అనేకనిరూపితత్వాద్యౌగపద్యస్య తదభావరూపత్వాదయౌగ
పద్యస్యైకస్యాం దృష్టౌ తదుభయమపి నాస్తీత్యర్థః. నన్వాత్మదృష్టేర్నిత్యత్వే కథం పరీక్షా
కుశలానాం నైయాయికానాం సర్వస్య చ భ్రమః స్యాదిత్యాశఙ్క్య న నరేణావరేణ
ప్రోక్త ఏష సువిజ్ఞేయో బహుధా చిన్త్యమానః నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయా
ప్రోక్తాఽన్యేనైవ సుజ్ఞానాయ ప్రేష్ఠేత్యాది శ్రుతేః స్వబుద్ధ్యా జ్ఞాతుమశక్యత్వావగ
మాత్ సమ్ప్రదాయపరమ్పరయైవ జ్ఞాతవ్యత్వావగమాచ్చ తేషాం తద్రహితత్వా
ద్భ్రమో యుక్త ఇత్యాహ (బాహ్యానిత్యేతి) న కేవలం జ్ఞానభేదకల్పనైవ తేషాం
భ్రమః కిన్త్వాత్మభేదకల్పనాప్యేతన్మూలో భ్రమ ఏవేత్యాహ (జీవేశ్వరేతి) ఏతన్నిమిత్తై
వేతి) జ్ఞానానిత్యత్వతద్భేదకల్పనానిమిత్తైవ నిత్యానిత్యజ్ఞానవతోర్జీవేశ్వరయోర్విచిత్ర
జ్ఞానవతాఞ్చ జీవానాం పరమాత్మనశ్చైకత్వం న సమ్భవతీతి యుక్త్యాభాసేన తైర్భేద
కల్పనాదిత్యర్థః. కిఞ్చ ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే అయమాత్మా బ్రహ్మ సర్వానుభూః
ప్రజ్ఞానఘన ఏవేత్యాదిశ్రుతిభ్య ఆత్మన ఏవ నిత్యదృష్టిరూపత్వాదాత్మనశ్చ సర్వాః
ప్రజా యత్రైకం భవన్తీత్యాదినా సర్వకల్పనానాం తన్మాత్రత్వేన తద్వ్యతిరేకేణా
భావోక్తేర్నిర్విశేషత్వాత్తద్రూపాయా అపి దృష్టేర్నిర్విశేషత్వాత్తస్యామస్తీత్యాద్యాః

శం౦—యాఽగోచరే పరే యో వికల్పయితుమిచ్ఛతి సమానం ఖమపి చర్మవద్వేష్టయితు మిచ్ఛతి సోపానమివ చ పద్భ్యామారోఢుమిచ్ఛతి జలే ఖే చ మీనానాం వయసాఞ్చ పదం దిదృక్షతే నేతి నేతి యతో వాచో నివర్తన్త ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః కోఽద్ధా వేదే త్యాదిమన్త్రవర్ణాత్ కథం తర్హి తస్య సమ ఆత్మేతి వేదనం బ్రూహి కేన ప్రకారేణ తమ హం సమ ఆత్మేతి విద్యాం. అత్రాఖ్యాయికామాచక్షతే కశ్చిత్కిల మనుష్యోముగ్ధః కైశ్చి దుక్తః కస్మింశ్చిదపరాధే సతి ధిక్ త్వాం నాసి మనుష్య ఇతి సముగ్ధతయా ఆత్మనో మనుష్యత్వం ప్రత్యయితుం కఞ్చిదుపేత్యాహ బ్రవీతు భవాన్ కోఽహమస్మీతి స తస్య ముగ్ధతాం జ్ఞాత్వా ఆహ క్రమేణ బోధయిష్యామీతి స్థావరాద్యాత్మభావమపో

ఆ—సర్వాః కల్పనాః భ్రాన్తినిమిత్తా ఏవేత్యాహ (తథాఽస్తీతి) యావన్తో వాగ్భే దాః నామవిశేషాః మనసో భేదరూపవిశేషాశ్చ యత్రాత్మన్యేకం భవన్తి సర్వే వేదా యత్రైకం భవన్తి సర్వాః ప్రజా యత్రైకం భవన్తీత్యాదిశ్రుతేః తద్విషయాయాః తత్స్వరూపాయాః అతఏవ నిత్యాయాః నిర్విశేషాయాః దృష్టేః అస్తీత్యాదికల్పనా ఆస్తికానాం నాస్తీతి కల్పనా శూన్యవాదినాం అస్తినాస్తీతి కల్పనా దిగమ్బరాణాం అన్యేషాం చ యథా యథం సావయవత్వాదికల్పనా సా సర్వాపి తథా భ్రాన్తినిమిత్తై వేతి పూర్వేణాన్వయః నను తే తే తార్కికా ఆత్మనోఽస్తిత్వాదీన్ తర్కేణ సాధ యన్తి అతో న తేషాం భ్రాన్తినిమిత్తత్వమిత్యాశఙ్క్య శ్రుతివిరుద్ధత్వాదసఙ్గే ఆత్మన్యా నుపపత్తేస్తేషాం కల్పనానాం సత్త్వే మోక్షానుపపత్తేశ్చ తేషాం తార్కికాణాం కల్పనా న ప్రమాణపథమారోహతీత్యాహ (అస్తినాస్తీతి)సుషుప్తౌ న జానాత్యన్యత్ర జానాతీ తి కాదాచిత్కజ్ఞానవత్త్వకల్పనా వైశేషికాదీనాం ఆత్మాపరలోకం ప్రతి గచ్ఛతీతి కేషాం చిత్ క్రియావత్త్వకల్పనా ఇహైవ స్థిత్వా శరీరాన్తరం గృహ్ణాతీత్య న్యేషాం దేహాత్మవాదే క్షణికవిజ్ఞానవాదే వా అఫలం పరలోకస్థాయినోఽభావాత్. అన్యేషాం ఫలవత్ దేహాత్మక్షణికవాదిపక్షే ఏవ కర్మ తద్వాసనానామాశ్రయా భావాత్ పరలోకే నిర్బీజం నిత్యాత్మవాదినాం సబీజం (దుఃఖం) అసుఖరూపం వైశేషికాదివాదే యద్వా విజ్ఞానవాదే సోపప్లవచిత్తసన్తతిరూపస్య సంసారిణో హేయ త్వాఙ్గీకారాద్దుఃఖరూపత్వమాత్మనః శరీరమధ్యఏవ వర్తత ఇతి దిగమ్బరాణాం మతే అన్యేషాం తు తద్బహిరప్యస్తీత్యమధ్యమం (పరోఽయమితి) మత్తః పరోఽయం అహం తతోఽన్య ఇతి ప్రత్యక్పరాగ్భేదాదికల్పనా అస్తీత్యాద్యాః పరోఽయమహమన్య ఇత్యన్తాః కల్పనాః వాక్ప్రత్యయాగోచరే వాఙ్మనసాగోచరే యో వికల్పయితుమిచ్ఛ తీత్యన్వయః (ఆరోఢుమితి) అత్ర ఖమిత్యనుషఙ్గః జలే మీనానాం ఖే వయసామిత్య

శం—హ్యా న త్వమమనుష్య ఇత్యుక్త్వా ఉపరరామ ముగ్ధః స తం ప్రత్యాహ భవాన్ మాం బోధయితుం ప్రవృత్తస్తూష్ణీం బభూవ కిం న బోధయతీతి తాదృగేవ తద్భవతో వచనం నాస్య మనుష్య ఇత్యుక్తే మనుష్యత్వమాత్మనో న ప్రతిపద్యతే యః స కథం మనుష్యోఽసీత్యుక్తేఽపి మనుష్యత్వమాత్మనః ప్రతిపద్యేత తస్మాద్యథాశాస్త్రోపదేశ ఏవాత్మావబోధవిధిః నాన్యః న హ్యగ్నేర్దాహ్యం తృణాద్యన్యేన కేనచిద్దగ్ధుం శక్యం. అతఏవ శాస్త్రం ఆత్మస్వరూపం బోధయితుం ప్రవృత్తం సదమనుష్యత్వప్రతిషేధనేనైవ నేతి నేతీ త్యుక్త్వోపరరామ తథా అనన్తరమబాహ్యమయమాత్మా బ్రహ్మ సర్వానుభూరిత్యనుశాసనం తత్త్వమసి యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేదిత్యేవమాద్యపి

ఆ—న్వయః. వాఙ్మనసభేదా ఆత్మనీ న సన్తి తదగోచరత్వాదిత్యత్ర క్రమేణ శ్రుతిద్వయమాహ (నేతి నేతీతి) వాఙ్మనసాగోచరత్వే శ్రుత్యన్తరమాహ (కోద్ధేతి) అద్ధా సాక్షాద్వేదేతి మనోగోచరత్వం క ఇహ ప్రావోచదితి వాగ్గోచరత్వం చ నిషేధతీత్యర్థః. వాఙ్మనసాగోచరత్వే శ్రవణమననయోరసమ్భవాదాత్మనో వేదనం న సమ్భవతీతి శఙ్కతే (కథమితి)తర్హి మాస్త్వాత్మవేదనమిత్యాశఙ్క్య శ్రుతేరనతిశఙ్క్యత్వాదాత్మవేదననిషేధాయోగాత్తత్రోపాయం పృచ్ఛామీత్యాహ (బ్రూహీతి) కేన ప్రకారేణ సమ ఆత్మేతి విద్యాం తం ప్రకారం బ్రూహీత్యన్వయః. నేతి నేతీత్యాది శ్రుత్యుదాహరణేనైవేతరనిషేధేనైవ తస్య స్వప్రకాశస్య బోధ ఇతి వేదనప్రకారస్యోక్తత్వాత్ ప్రకారాన్తరస్యాత్రాభావాదనేనైవ ప్రకారేణావిషయతయా వేదితవ్య ఇతి మత్వా సోపహాసముత్తరమాహ (అత్రాఖ్యాయికామితి) (ముగ్ధ ఇతి) మూఢ ఇత్యర్థః. (స్థావరాదీతి) న త్వం స్థావరాదిరూప ఇత్యుక్తేవేత్యర్థః. నన్వితరనిషేధేన తద్భేదే జ్ఞాతేఽపి త్వమేవంభూత ఇత్యనభిధానే అహమేవం భూత ఇతి జ్ఞానాభావాత్తదర్థం విధిముఖేన బోధనం కార్యం. అత ఆహ (నాసీతి) అపరోక్షతయా ప్రతీయమానవస్తుని విపర్యయేణ గృహీతే విపర్యయనిరాసమాత్రే యత్నః కార్యః న తు స్వరూపబోధే తస్య స్వయమేవ ప్రతీతేః తథాపి చేన్న బోద్ధుం శక్నోతి తర్హి మూఢత్వాదుపదేశానర్హ ఏవ స ఇత్యర్థః. అతః ప్రకృతే ఆత్మనో నిత్యాపరోక్షస్యాహం మనుష్య ఇత్యాదినా ఆరోపాత్తద్రూపేణ ప్రతీతేస్తస్య నేతి నేతి యతో వాచో నివర్తన్త ఇతీతరనిషేధే కృతే స్వప్రకాశస్య నియమేన ప్రతీతిసమ్భవాదయమేవోపదేశప్రకారః నాన్య ఇత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) నను శాస్త్రం వినాప్యన్యతో విధిముఖేనాత్మావబోధోఽస్తీత్యత ఆహ (న హ్యగ్నేరితి) శాస్త్రైకసమధిగమ్యత్వాదాత్మనో న హేత్వన్తరేణ బోధస్సమ్భవతీత్యర్థః. శాస్త్రీయోఽప్యవబోధప్రకారోఽయమేవ నాన్య ఇతీతరనిషేధమాత్రేణోపరమాన్నిశ్చీయత

శం—యావదయమేవం యథోక్తమిమమాత్మానం న వేత్తి తావదయం బాహ్యానిత్యదృష్టిలక్షణముపాధిమాత్మత్వేనోపేత్యావిద్యయోపాధిధర్మానాత్మనో మన్యమానో బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషు దేవతిర్యఙ్నరయస్థానేషు పునఃపునరావర్తమానోఽవిద్యాకామకర్మవశాత్ సంసరతి.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ఐతరేయోపనిషద్భాష్యే
ప్రథమాధ్యాయభాష్యమ్.
ఓమ్ తత్సత్.

ఆ—ఇత్యాహ (అతఏవేతి)ఇత్యనుశాసనమితి పదేనార్థాదనుశాసనాన్తరనిషేధాదప్యేవమేవేత్యాహ (తథాన్తరమితి) తత్త్వమసీత్యత్రాపి తత్పదార్థసామానాధికరణ్యేన త్వంపదార్థే కర్తృత్వాదినిషేధేనైవ తస్య బ్రహ్మత్వబోధ ఇత్యాహ (తత్త్వమసీతి) తత్కేన కం పశ్యేదితి దర్శనక్రియాకర్మత్వనిషేధాదప్యవేద్యతయైవాత్మనో జ్ఞానమిత్యాహ (యత్ర త్వస్యేతి) (ఏవమాద్యపీతి) వేద్యత్వం నిషేధతీతి శేషః. తస్మాదాత్మనః కర్తృత్వాదిధర్మవత్తయా ప్రమాణేన జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్తద్ధర్మవత్త్వప్రతీతేరజ్ఞానమూలత్వేన భ్రమత్వాత్ సంసారిత్వేన ప్రతీతస్య వస్తుతో బ్రహ్మమాత్రత్వాదనేనైవ న్యాయేనేశ్వరస్యాపి సర్వజ్ఞత్వాదేరౌపాధికత్వేన భ్రమత్వాద్భేదే మానాభావాత్తస్యాపి వస్తుతో బ్రహ్మమాత్రత్వాన్న త్రయ ఆత్మానః కిన్త్వాత్మైకఏవాఖణ్డైకరస ఇత్యభిప్రేత్య ఏవంభూతస్య కథం సంసారప్రతీతిరిత్యాశఙ్క్య ఆత్మనస్సంసారస్యాజ్ఞానతఔపాధికత్వముత్తరాధ్యాయసఙ్గత్యుపయోగితయా ఆహ (యావదయమితి) (బాహ్యానిత్యదృష్టిలక్షణమితి) ప్రత్యగాత్మనో బాహ్యమన్తఃకరణవృత్తిం వృత్తివృత్తిమతోరభేదాదన్తఃకరణమిత్యర్థః.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఐతరేయోపనిషద్భాష్యటీకాయాం
ప్రథమాధ్యాయభాష్యటీకా.
ఓమ్ తత్సత్.

శ్రీ

ఓమ్ పరమాత్మనే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణ యుక్తా

ఐతరేయోపనిషత్.

ద్వితీయాధ్యాయే ప్రథమఃఖణ్డః.

పురుషే హ వా అయమాదితో గర్భో భవతి యదే

శం—స ఏవం సంసరన్నుపాత్తదేహేన్ద్రియసఙ్ఘాతం త్యజతి, త్యక్త్వాఽన్యముపాదత్తే. పునః పునరేవమేవ నదీస్రోతోవజ్జన్మమరణప్రబన్ధావిచ్ఛేదేన వర్తమానః కాభిరవస్థాభిర్వర్తత ఇత్యేతమర్థం దర్శయన్త్యాహ శ్రుతిః వైరాగ్యహేతోః. అయమేవ అవిద్యాకామకర్మవాన్. యజ్ఞాదికర్మకృత్వా అస్మాల్లోకాద్ధూమాదిక్రమేణ చన్ద్రమసం ప్రాప్య క్షీణకర్మా వృష్ట్యాదిక్రమేణేమం లోకం ప్రాప్యాన్నభూతః పురుషాగ్నౌ హుతః తస్మిన్ పురుషేహ వై అయం సంసారీ రసాదిక్రమేణాదితః ప్రథమం రేతో

ఆ—ఏవమధ్యారోపాపవాదాభ్యామాత్మతత్త్వం నిరూప్య ఉక్తాత్మతత్త్వజ్ఞానే వైరాగ్యం హేతురితి తదర్థం జీవావస్థాః ప్రపఞ్చయన్నర్థాత్ తస్య త్రయ ఆవసథా ఇత్యుపక్షిప్తం శరీరత్రయఞ్చ ప్రపఞ్చయితుం పఞ్చమాధ్యాయమవతారయన్ భూమికాం కరోతి (స ఏవమితి) యావదయమిత్యారభ్య వా ఉత్తరాధ్యాయస్య భూమికా. ఇదానీమధ్యాయమవతారయతి (స ఏవమితి) (ఇత్యేతమర్థమితి) ఇతి జిజ్ఞాసాయామవస్థారూపమేతమర్థమిత్యర్థః. (వైరాగ్యహేతోరితి) వైరాగ్యార్థమిత్యర్థః. జీవావస్థారూపస్య జన్మత్రయస్యాత్యన్తబీభత్సరూపత్వాత్ తద్విచారే వైరాగ్యం భవతీతి భావః. పురుషే హ వా అయమిత్యత్రేదం శబ్దార్థమాహ (అయమిత్యాదినా) యో మూర్ధానం విదార్య ప్రవిశ్య స్థితః సోఽయమిత్యుచ్యత ఇత్యర్థః, (యజ్ఞాదీతి) అథ య ఇమే గ్రామే ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే తే ధూమమభిసమ్భవన్తీత్యాదినా పఞ్చాగ్నివిద్యాయామయమర్థః ప్రసిద్ధఇత్యర్థః. (అన్నభూత ఇతి) వ్రీహ్యాద్యన్నసంశ్లిష్టః. (పురుషాగ్నౌ హుతః) పురుషేణ భక్షిత ఇత్యర్థః. (తస్మిన్నితి)

తద్రేత స్తదే తత్సర్వేభ్యోఽఙ్గేభ్య స్తేజః సమ్భృతమాత్మ
న్యేవాత్మానం బిభ_ర్తి తదృదా స్త్రియాం సిఞ్చత్యథైత

శం——రూపేణ గర్భో భవతీతి తదాహ యదేతత్ పురుషే రేతః తేన రూపేణేతి. తచ్చైతద్రేతోఽన్నమయస్య పిణ్డస్య సర్వేభ్యః అఙ్గేభ్యో రసాదిలక్షణేభ్య స్తేజః సారరూపం శరీరస్య సమ్భృతం పరినిష్పన్నం. తత్ పురుషస్యాత్మభూతత్వాదాత్మా. తమాత్మానం రేతోరూపేణ గర్భీభూతం. ఆత్మానమాత్మన్యేవ స్వశరీరే ఏవ బిభ_ర్తి ధారయతి. తత్ రేతో యదా యస్మిన్కాలే. భార్యా ఋతుమతీ. తస్యాం యోషాఽగ్నౌ స్త్రియాం సిఞ్చత్యుపగచ్ఛన్ అథ తదైతత్ రేతఆత్మనో గర్భభూతం జనయతి పితా. తత్ అస్య పురుషస్య స్థానాన్నిర్గమనం రేతస్సేకకాలే రేతోరూపే

ఆ——యేన పురుషేణ భక్షితః తస్మిన్నిత్యర్థః. పురుషే హ వా అయం సంసారీ ఆదితః ప్రథమతః స్త్రీగర్భప్రవేశాత్ పూర్వం గర్భో భవతీతి ప్రథమమన్వయః. పురుషే స్త్రియామివ గర్భో న దృశ్యతే ఇత్యాశఙ్క్య భక్షితస్యాన్నస్య రసాదిక్రమేణ రేతో రూపేణ పరిణామే సతి తత్సంశ్లిష్టస్యాపి తత్రైవ రేతస్సంశ్లేషేణ రేతోభావే సతి తేన రూపేణ పురుషస్య శరీరే విద్యమాన స్తస్య సగర్భఇత్యాహ (రసాదీతి) రసాదీత్యాదిశబ్దేన శోణితమాంసాదిగ్రహ్యతే. రసాదిక్రమేణ యదేతత్ పురుషే రేతః తేన రేతోరూపేణ గర్భో భవతీతి యత్ తదాహేతి పశ్చాదన్వయః కార్యః. నను తస్య గర్భత్వమప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్య స్త్రియేవ తస్య పురుషేణ భృతత్వాద్గౌణ్యా వృత్త్యా గర్భత్వమితి వక్తుం తదేతదిత్యాది బిభ_ర్తీత్యన్తం వాక్యం. తద్వ్యాచష్టే (తచ్చైతదితి) (రసాదిలక్షణేభ్య ఇతి) రసాదిధాతుసముదాయరూపత్వాచ్ఛరీరస్య తేషాం తదవయవత్వం. చరమధాతుత్వాచ్చ రేతసశ్శరీరస్య సారరూపత్వం చేత్యర్థః. (ఆత్మభూతత్వాదితి) ఆత్మాభిమానవిషయశరీరభూతత్వాత్. తమాత్మానం గర్భీభూతం బిభ_ర్తీతి వక్ష్యమాణానుషఙ్గేణ వాక్యం పూరణీయం ఉక్తమర్థం శ్రుత్యక్షరారూఢం కరోతి (ఆత్మానమాత్మనీతి) అత ఆత్మానమిత్యస్య న పునరుక్తిదోషః. ఏవం పితృశరీర రూపమావసథం, తత్ర రేతోరూపేణావస్థానం, చోక్త్వా మాతృదేహరూపావసథం తత్ర గర్భరూపేణావస్థానం చ దర్శయితుం పితృశరీరాన్నిర్గమనరూపం జన్మ దర్శయతి (తద్రేత ఇతి) యదేత్యుక్తం కాలం విశదయతి (భార్యేతి)పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం యోషావావ గౌతమాగ్నిరిత్యాదినాఽయమర్థో దర్శిత ఇతి వక్తుం యోషాగ్నావిత్యుక్తం. (ఉపగచ్ఛన్నితి) భార్యాం సఙ్గచ్ఛన్నిత్యర్థః అస్య రేతోరూపేణ స్థానాన్నిర్గమనమిత్యన్వయః. రేతో భార్యాయాం సిఞ్చతీత్యత్ర వాక్యాంతరం సంవాదయతి (తదేతదితి)

జ్జనయతి తదస్య ప్రథమం జన్మ. ౧

ఇతి ప్రథమః ఖణ్డః.

ద్వితీయాధ్యాయే ద్వితీయఖణ్డః.

తత్ స్త్రియా ఆత్మభూయం గచ్ఛతి యథా స్వమఙ్గం తథా తస్మాదేనాం న హినస్తి సాస్యైతమాత్మానమత్ర గతం భావయతి. ౧

శం—ణాస్య సంసారిణః ప్రథమం జన్మ ప్రథమావస్థాభివ్యక్తిః. తదేతదుక్తం పురస్తాత్ అసావాత్మాఽముమాత్మానమిత్యాదినా. ౧

ఇతి ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం—తత్ రేతో యస్యాం స్త్రియాం సిక్తం సత్ తస్యా ఆత్మభూయం ఆత్మావ్యతిరేకతాం యథా పితుః ఏవం గచ్ఛతి ప్రాప్నోతి. యథా స్వమఙ్గం స్తనాది. తథా తద్వదేవ. తస్మాద్ధేతోరేనాం మాతరం సగర్భో న హినస్తి పిటకాదివత్. యస్మాత్ స్తనాస్వాఙ్గవదాత్మభూయం గతం తస్మాన్న హినస్తి న బాధతే ఇత్యర్థః. సా అన్తర్వత్నీ ఏతమస్య భర్తురాత్మానమత్ర ఆత్మన ఉదరే ప్రవిష్టం గతం బుద్ధ్వా భావయతి వర్ధయతి. పరిపాలయతి గర్భవిరుద్ధాశనాదిపరిహారమనుకూలాశనాద్యుపయోగం చ కుర్వన్తీ. ౧

ఆ—అసావాత్మా పురుషః అముమాత్మానం స్వీయం రేతోరూపమాత్మానం అస్యై ఆత్మనే భార్యారూపాయ సఙ్గచ్ఛతీత్యర్థః. ౧

ఇతి ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

ఆ—నను స్త్రీశరీరే ప్రవిష్టం పురుషస్య రేతః స్త్రియా ఉపద్రవకారి స్యాత్ శరీరలగ్నబాణవదిత్యాశఙ్క్యోక్తం తత్ స్త్రియా ఇత్యాది. తదేతద్వ్యాచష్టే (తద్రేతో యస్యామితి) పిటకాః వ్రణరూపగ్రన్థివిశేషాః. తద్వన్న హినస్తీతి వ్యతిరేకేణ దృష్టాంతః. అక్షరార్థముక్త్వా పిణ్డితార్థమాహ (యస్మాదితి) అత్ర ప్రసఙ్గాత్ స్త్రియా సావధానేన గర్భరక్షణం కర్తవ్యమితి విధత్తే (నేతి) భావయతి) భావయేదిత్యర్థః. పాలనోపాయమాహ (గర్భవిరుద్ధేతి) ౧

సా భావయిత్రీ భావయితవ్యా భవతి తం స్త్రీగర్భం
బిభర్తి సోఽగ్ర ఏవ కుమారం జన్మనోఽగ్రేఽధిభావయతి
సయత్ కుమారం జన్మనోఽగ్రేఽధిభావయతి ఆత్మాన

శం—సా భావయిత్రీ వర్ధయిత్రీ భర్తురాత్మనో గర్భభూతస్య భావయితవ్యా రక్షయితవ్యా చ భర్త్రా భవతి. న హ్యుపకారప్రత్యుపకారమన్తరేణ లోకే కస్యచిత్ కేనచిత్ సమ్బన్ధ ఉపపద్యతే. తం గర్భం స్త్రీ యథోక్తేన గర్భధారణవిధానేన బిభర్తి ధారయతి. ప్రాగ్జన్మనః,సః పితా అగ్ర ఏవ పూర్వమేవ. కుమారం జాతమాత్రం, జన్మనో ఽధి ఊర్ధ్వం జన్మనః. జాతం కుమారం, జాతకర్మాదినా భావయతి. సః పితైవం పుత్రం జాతకర్మాదినా యద్భావయతి తదాత్మానమేవ భావయతి. పితురాత్మైవ హి పుత్ర రూపేణ జాయతే. తథా హ్యుక్తం పతిర్జాయాం ప్రవిశతీత్యాది. తత్కిమర్థమాత్మానం పుత్రరూపేణ జనయిత్వా భావయతి. ఉచ్యతే (ఏషాం లోకానాం సన్తత్యై) అవిచ్ఛేదాయేత్యర్థః. విచ్ఛిద్యేరన్ హీమే లోకాః పుత్రోత్పాదనాది యది న కుర్యుః. తే చ పుత్రోత్పాదనాదికర్మావచ్ఛేదేనైవ సన్తతా హి ప్రబన్ధరూపేణ వర్తన్తే యస్మా

ఆ—తస్యాప్యన్తర్వత్నీరక్షణం విధత్తే (సా భావయిత్రీతి) చశబ్దస్య నేత్యత్ర సమ్బన్ధః. సాపీత్యర్థః. తస్యా భావయితవ్యత్వే హేతుమాహ (న హీతి) స్త్రీపురుషయోః పరస్పరోపకారకత్వముక్త్వా తయోః పుత్రసాధ్యవక్ష్యమాణపుణ్యకర్మప్రతినిధిత్వరూప ప్రత్యుపకారసిద్ధ్యర్థం పుత్రం ప్రత్యుపకారకత్వమాహ (తమితి) అగ్ర ఇత్యత్రైవశబ్దో జన్మనః పూర్వకాలం వదతి, ద్వితీయో జననకాలం, అధిశబ్దోఽనన్తరకాలం వదతీ, తి వ్యాచష్టే (ప్రాగ్జన్మన ఇత్యాదినా) పూర్వమేవేత్యస్య వివరణమాహ (జాతమాత్ర మితి) జాయమానమిత్యర్థః. (జాతకర్మాదినేతి) జన్మనః ప్రాక్ సీమన్తాదినా, జననకాలే సుఖనిష్క్రమణార్థం మన్త్రజలప్రోక్షణాదినా. అనన్తరం జాతకర్మాదినేత్యర్థః. పిత్రా జాతకర్మాదికం కర్తవ్యమిత్యభిధాయ తత్ స్తౌతి (స పితేతి) (ప్రవిశతీత్యాదీతి) గర్భో భూత్వా సమాతరం. తస్యాం పునర్నవో భూత్వా దశమే మాసి జాయత ఇతి మన్త్ర శేషః. మోక్షప్రకరణే పుత్రోత్పాదనస్య విధానాత్ పుత్రోత్పాదనం మోక్షసాధన మిత్యభిప్రాయేణ పృచ్ఛతి (తత్కిమర్థమితి) న కర్మణా న ప్రజయేత్యాదిశ్రుతేర్మోక్ష ప్రకరణే పుత్రోత్పాదనోక్తిర్వైరాగ్యార్థేత్యభిప్రేత్య ప్రకృతశ్రుత్యోత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) అత్ర లోకశబ్దేన లోకసాధనీభూతాః పుత్రపౌత్రాదయో గృహ్యన్తే తేషాం సంతత్యై ఇత్యర్థః. పుత్రోత్పాదనేనైవోక్తానాం లోకానాం సన్తతత్వం ప్రసిద్ధమితి వక్తుమేవం సన్తతా హీతి వాక్యం వ్యాచష్టే (తే చేతి) స్వేన పుత్రో

మేవ తద్భావయత్యేషాం లోకానాం సన్తత్యా ఏవం
సన్తతా హీమే లోకాస్తదస్య ద్వితీయం జన్మ. ౨

ఇతి ద్వితీయః ఖణ్డః.

సోఽస్యాయమాత్మా పుణ్యేభ్యః కర్మభ్యః ప్రతి

శం—దిమే లోకాః తస్మాత్తదవిచ్ఛేదాయ తత్కర్తవ్యం. న మోక్షాయేత్యర్థః. తదస్య సంసారిణః పుంసః కుమారరూపేణ మాతురుదరాద్యన్నిర్గమనం తత్ రేతోరూపాపేక్షయా ద్వితీయం జన్మ ద్వితీయావస్థాభివ్యక్తిః. ౨

ఇతి ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం—అస్య పితుః సోఽయం పుత్రః ఆత్మా పుణ్యేభః శాస్త్రోక్తేభ్యః కర్మభ్యః కర్మనిష్పాదనార్థం ప్రతినిధీయతే పితుః స్థానే. పిత్రా యత్కర్తవ్యం తత్కరణాయ ప్రతినిధీయత ఇత్యర్థః. తథా చ సమ్ప్రత్తివిద్యాయాం వాజసనేయకే పిత్రాఽనుశిష్టో

ఆ—త్పాదనే విధితః కృతే సతి స్వపుత్రోఽపి తథా, తత్పుత్రోఽపి తథే,త్యేవం లోకసన్తతిర్భవతీత్యర్థః. పుత్రోత్పాదనస్య లోకసన్తతిరేవ ప్రయోజనమితి వదన్త్యా శ్రుత్యా తస్య మోక్షసాధనత్వం నిరస్తమిత్యాహ (న మోక్షాయేత్యర్థ ఇతి) ఏవం ప్రసఙ్గాద్గర్భధారణాదివిధిముక్త్వా ప్రకృతవైరాగ్యార్థం ద్వితీయం జన్మ దర్శయతి (తదస్యేతి) ౨

ఇతి ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా,

ఆ—ఏవం పితృశరీరేఽత్యన్తాశుచౌ అత్యన్తాశుచిరేతోరూపేణావస్థానం, తతోఽపి నిర్గమనం, తతో మాతురుదరే మలమూత్రాక్రాన్తే విష్ఠాక్రిమివదవస్థానం, తతో యోనిద్వారా నిర్గమనం, చేత్యాద్యత్యన్తం కష్టమిత్యుక్త్వా జన్మానన్తరమపి న స్వాతన్త్ర్యం కిన్తు పితృనియోగాత్తత్పారతన్త్ర్యేణ సర్వదా కర్మానుష్ఠాతవ్యమితి వదన్ పుత్రేణ కర్తవ్యం పితురుపకారాంతరం దర్శయతోఽస్యేతి వాక్యం వ్యాచష్టే (అస్యేతి) పితుర్ద్వావాత్మానౌ దేహౌ స్వదేహః పుత్రదేహశ్చేతి. తత్ర పుత్రస్యోపయోగమాహ (సోఽయమితి) పుత్రస్య ప్రతినిధిత్వమన్యత్రాప్యుక్తమిత్యాహ (తథేతి) సమ్ప్రత్తిః

నిధీయతే అథాస్యాయమిత ఆత్మా కృతకృత్యో వయో

శం— ఽహం బ్రహ్మాహం యజ్ఞ ఇత్యాది ప్రతిపద్యత ఇతి. అథ అనంతరం పుత్రే నివేశ్యాత్మనో భారమస్య పుత్రస్యేతరోఽయం పిత్రాత్మా కృతకృత్యః కర్తవ్యాదృణత్రయాద్విముక్తః. కృతకర్తవ్య ఇత్యర్థః వయోగతః గతవయాః జీర్ణస్సన్ ప్రైతి మ్రియతే స ఇతః అస్మాత్ ప్రయన్నేవ శరీరం పరిత్యజన్నేవ తృణజలూకావద్దేహాన్తరముపాదదానః కర్మచితం పునర్జాయతే. తత్ అస్య మృత్వా ప్రతిపత్తవ్యం యత్ తత్తృతీయం జన్మ ననుసంసరతః పితుస్సకాశాద్రేతోరూపేణ ప్రథమం జన్మ తస్యైవ కుమారరూపేణ మాతుర్ద్వితీయం జన్మోక్తం తస్యైవ తృతీయే జన్మని వక్తవ్యే ప్రేతస్య పితుర్యజ్జన్మ తత్తృతీయమితి కథముచ్యతే. నైష దోషః. పితాపుత్రయోరైకాత్మ్యస్య వివక్షితత్వాత్. సోఽపి పుత్రః స్వపుత్రే భారం నిధాయేతః ప్రయన్నేవ పునర్జాయతే యథా పితా తదన్యత్రోక్తమితరత్రా

ఆ—సమ్ప్రదానం స్వకర్తవ్యస్య పుత్రే స్థాపనం. తద్యత్రోచ్యతే సా సమ్ప్రత్తి విద్యేత్యర్థః. యదా తు పితా ప్రైష్యన్మన్యతే స్వస్య పరలోకగమనం నిశ్చినోతి అథ పుత్రమాహ త్వం బ్రహ్మత్వం యజ్ఞస్త్వం లోక ఇతి. మయాఽధ్యేతవ్యం బ్రహ్మ వేదః. తత్త్వం త్వయా ఽధ్యేతవ్యం, మయా కర్తవ్యోఽయం యజ్ఞస్త్వం త్వయా కర్తవ్యః మయా సమ్పాద్యో లోకస్త్వం త్వయా సమ్పాద్యఇతి. ఏవం పిత్రాఽనుశిష్టస్సన్ పుత్రః అహం బ్రహ్మాహం యజ్ఞోఽహం లోక ఇతి ప్రతిపద్యతే అహం బ్రహ్మాధ్యేష్యే, యజ్ఞాన్ కరిష్యే, లోకం సమ్పాదయిష్యామీతి స్వీకరోతీత్యుక్తమిత్యర్థః. అనేన స్వశరీరస్య తృతీయావస్థోక్తా. నను కిమర్థం పుత్రం ప్రతినిదధాతి స్వయమేవ కరోత్విత్యాశఙ్క్యాస్వస్య మరణాత్కర్తుమశక్తేరిత్యభిప్రాయేణోక్తం అథాస్యాయమితి. తద్వ్యాచష్టే (అథేతి) ఏవకారార్థం మధ్యే విలమ్బాభావం దర్శయతి (తృణజలూకేతి) తృణజలూకా తృణస్యాన్తం గత్వా తృణాన్తరమాక్రమ్యాత్మానం దేహం పూర్వస్మాత్ తృణాదుపసంహరతి పూర్వతృణం ముఞ్చతి ఏవమేవాయమాత్మా దేహాన్తరం పరిగృహ్య పూర్వదేహం ముఞ్చతీతి మధ్యే విలమ్బాభావః శ్రుత్యన్తరే ఉక్త ఇత్యర్థః. కర్మచితం దేహాన్తరముపాదదానః పునర్జాయత ఇత్యన్వయః. యద్యపి దేవయానపితృయాణమార్గాభ్యాం గచ్ఛతాం లోకాన్తరఏవ శరీరగ్రహణముక్తం ఉభయవ్యామోహాత్తత్సిద్ధేరితి సూత్రే 'ఆకాశాచ్చన్ద్రమస మేష సోమో రాజే'తి శ్రుతేః న తు పూర్వదేహత్యాగకాల ఏవ తథాపి 'స విజ్ఞానో భవతి సవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రామతీ'తి శ్రుతౌ వాసనామయం భావిశరీరముత్క్రాన్తికాలఏవ గృహ్ణాతీత్యుక్తత్వాత్ తదభిప్రాయం తృణజలూకా

గతః ప్రైతి స ఇతః ప్రయన్నేవ పునర్జాయతే తదస్య

శం—ప్యుక్తమేవ భవతీతి మన్యతే శ్రుతిః పితాపుత్రయోరేకాత్మత్వాత్. ఏవం సంసరన్నవస్థావ్యక్తిత్రయేణ జన్మమరణప్రబన్ధారూఢః సర్వో లోకః సంసారసముద్రే నిపతితః కథంచిద్యథాశ్రుత్యుక్తమాత్మానం విజానాతి యస్యాం కస్యాఞ్చిదవస్థాయాం తదైవ ముక్తసర్వసంసారబన్ధనః కృతకృత్యో భవతీత్యేతద్వస్తుతత్త్వమృషిణా మన్త్రే

ఆ—కానిదర్శనమిదం ద్రష్టవ్యం (తదస్యేతి) యన్మృత్వా ప్రతిపత్తవ్యం తదస్య తృతీయం జన్మేత్యన్వయః యస్య జన్మద్వయముక్తం తస్యైవ తృతీయం జన్మ వక్తవ్యం ఔచిత్యాత్ అన్యథా అస్య పితుః పూర్వజన్మద్వయస్యానుక్తత్వేన ఇదమస్య పితుస్తృతీయం జన్మేత్యనన్వయాపత్తేరితి శఙ్కతే (నన్వితి) (ప్రేతస్యేతి) మ్రియమాణస్యేత్యర్థః. యత్కుమారం భావయతి ఆత్మానమేవ తద్భావయతి సోఽస్యాయమాత్మేతి చ పితాపుత్రయోరభేదస్యోక్తత్వాత్ పుత్రస్యోక్తం జన్మద్వయం పితురేవ తస్యైవ చ తృతీయోక్తిరిత్యవిరోధ ఇత్యాహ (నైషదోష ఇతి) యద్వా పితుర్మరణానన్తరం పునర్జన్మన్యుక్తే పుత్రస్యాప్యేవమేవ జన్మ జ్ఞాతుం శక్యత ఇత్యభిప్రాయేణ పితురిత్యుక్తమిత్యాహ (సోఽపి పుత్ర ఇతి) యథా పితేత్యనంతరం తతశ్చ పుత్రస్యైవ తృతీయం జన్మోక్తమితి శేషః. ఏవఞ్చ తదస్య తృతీయం జన్మేతి వాక్యే తచ్ఛబ్దేన తత్ప్రకారత్వముచ్యతే. అస్యేతి పుత్ర ఉచ్యతే. అస్య పుత్రస్య తత్ప్రకారం తృతీయం జన్మేతి వాక్యార్థ ఇతి భావః. నను పర్యాయద్వయోక్తం జన్మ యథా పుత్రగతం ఏవం తృతీయపర్యాయోక్తమపి సాక్షాత్పుత్రగతమేవోచ్యతాం కిం తయోరైకాత్మ్యవివక్షయేత్యాద్యపరిహారే దోషమాశఙ్క్యాహ (తదన్యత్రోక్తమితి) అయం భావః. పుత్రస్య పితరం ప్రత్యుపకారప్రదర్శనార్థం తత్ప్రతినిధిత్వే ఉక్తే పితా స్వయమేవ కర్మ కరోతు కిం ప్రతినిధినేత్యాశఙ్క్య తత్పరిహారార్థం పితుర్మరణాభిధానం ప్రసక్తమితి మరణానంతరం న వక్తవ్యమితి తృతీయం జన్మలాఘవార్థం తస్మిన్నేవోక్తమితి. ఇదన్తు జన్మత్రయం సర్వేషాం పూర్వేషామప్యస్తీతి ప్రదర్శయితుఞ్చ పుత్రే వక్తవ్యమపి తృతీయం జన్మ పితర్యుక్తమితి. పూర్వాధ్యాయే అధ్యారోపప్రకరణోక్తమావసథత్రయం వైరాగ్యార్థమిహ ప్రపఞ్చ్య తస్మిన్నేవాధ్యాయే తస్య సంసారస్య నివర్తకత్వేన తదపవాదార్థం యత్తత్త్వజ్ఞానముక్తం స ఏతమేవేత్యాదినా తత్సఫలం ప్రపఞ్చయితుం తదుక్తమృషిణేత్యాదిగ్రన్థః. తత్ర తచ్ఛబ్దార్థమాహ (ఏవమిత్యాదినా) (ఏతద్వస్త్వితి) సంసారసముద్రే పతనం, తతస్తత్త్వజ్ఞానాచ్చ తన్నివృత్తిరిత్యేతద్వస్త్విత్యర్థః.

తృతీయం జన్మ తదుక్తమృషిణా. ౧

ఇతి తృతీయః ఖణ్డః.

గర్భేనుసన్నన్వేషామవేదమహం దేవానాం జనిమా
ని విశ్వా శతం మాపురఆయసీరరక్షన్నధః శ్యేనో జవసా

శం—ణాప్యుక్తమిత్యాహ. ౧

ఇతి తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం—గర్భే మాతుర్గర్భాశయే ఏవ సన్. న్వితి వితర్కే. అనేకజన్మాంతరభావనాపరిపాకవశాదేషాం దేవానాం వాగగ్న్యాదీనాం జనిమాని జన్మాని. విశ్వా విశ్వాని. సర్వాణ్యన్వవేదం అహమహో అనుబుద్ధవానస్మీత్యర్థః. శతం అనేకాః. బహ్వ్యః మా మాం పురః ఆయసీః ఆయస్యః. లోహమయ్య ఇవాఽభేద్యాని శరీరాణీత్యభిప్రాయః. అరక్షన్ రక్షితవత్యస్సంసారపాశనిర్గమనాదధోఽధః. పశ్యన్ శ్యేన ఇవ

ఆ—(ఆహేతి) బ్రాహ్మణమితి శేషః. ౧

ఇతి తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

ఆ— (భావనేతి) ఆత్మానాత్మవివేకభావనేత్యర్థః. (వాగగ్న్యాదీనామితి) ఉక్తాని జన్మాని శరీరగ్రహణరూపాణి. తదుపలక్షితస్సర్వోఽపి సంసారో వాగాదికరణ తదధిష్ఠాతృదేవాదిసఙ్ఘాతస్య లిఙ్గశరీరస్యైవ నత్వసఙ్గస్యాపాపినో మమేత్యర్థః. అనేన పదార్థవివేకపూర్వకమాత్మజ్ఞానముక్తం. యద్వా సర్వజ్ఞాదాత్మనస్సకాశాదేవైషాం జన్మానీత్యన్వవేదం ఏతజ్జన్మహేతుభూతం మూలకారణమాత్మానం జ్ఞాతవానస్మీత్యర్థః. యద్యపి గర్భే శ్రవణాదిజ్ఞానసామగ్రీ నాస్తి తథాపి పూర్వజన్మకృతశ్రవణాదిసామగ్రీవశాదేవ ప్రతిబన్ధనివృత్తౌ సత్యామపి గర్భే జ్ఞానోత్పత్తిః సమ్భవతీతి భావః. ఇతః పూర్వకాలీనం బన్ధం దర్శయతి (శతమితి) (అభేద్యానీతి) తత్త్వజ్ఞానమంతరా తత్ప్రవాహావిచ్ఛేదాదిత్యర్థః. (అధోఽధఇతి) అధో లోకేష్వేవ. నికృష్టలోకేష్వేవారక్షన్నిత్యర్థః. యద్వా అథఇతి శ్రౌతం పదం అథేత్యర్థే వ్యాచష్టే (అధోఽధఇతి) అథ అనన్తరం. ఇదానీమిత్యర్థః. మన్త్రద్రష్టురభిప్రాయమాహ (అహో ఇతి) ఇదమాశ్చర్యం

నిరదీయమితి గర్భఏవైతచ్ఛయానో వామదేవ ఏవము
వాచ. ౧

స ఏవం విద్వానస్మాచ్ఛరీరభేదాదూర్ధ్వ ఉత్క్రమ్యా
ముష్మిన్ స్వర్గే లోకే సర్వాన్ కామానాప్త్వాఽమృతః

శం— జాలం భిత్త్వా జవసా ఆత్మజ్ఞానకృతసామర్థ్యేన నిరదీయం నిర్గతోఽస్మి. అహో గర్భఏవ శయానో వామదేవ ఋషిరేవమువాచైవైతత్. ౧

శం—సః వామదేవ ఋషిర్యథోక్తమాత్మానమేవం విద్వాన్ (అస్మాచ్ఛరీరభేదాత్.) శరీరస్య అవిద్యాపరికల్పితస్యాయస్యవదనిర్భేదస్య జననమరణాద్యనేకానర్థశతావిష్టశరీరప్రబన్ధస్య పరమాత్మజ్ఞానామృతోపయోగజనితవీర్యకృతభేదాత్. శరీరోత్పత్తిబీజావిద్యాదినిమిత్తోపమర్దహేతోశ్శరీరవినాశాదిత్యర్థః. ఊర్ధ్వః పరమార్థభూతస్సన్నధోభావాత్సంసారాదుత్క్రమ్య జ్ఞానవిద్యోతితామలసర్వాత్మభావమాపన్నస్సన్నముష్మిన్ యథోక్తేఽజరేఽమరేఽమృతేఽభయే సర్వజ్ఞేఽపూర్వేఽనపరేఽనన్తేఽబాహ్యే ప్రజ్ఞానామృతైకరసే ప్రదీపవన్నిర్వాణమత్యగమత్ స్వర్గే లోకే స్వస్మిన్నాత్మని. స్వే స్వరూపే. అమృతః సమభవదాత్మజ్ఞానేన పూర్వం ప్రాప్తకామతయా జీవ

ఆ— మమ సంవృత్తమితి ఏతదభిప్రాయేణ మన్త్రద్రష్టృనామనిర్దేశపూర్వకం తస్య తాత్పర్యం వక్తుం గర్భఏవైతదిత్యాది బ్రాహ్మణం. తద్వ్యాచష్టే (గర్భ ఇత్యాదినా) ఏతత్ పూర్వబ్రాహ్మణోక్తమర్థజాతం ఏవం మన్త్రోక్తప్రకారేణోవాచేత్యన్వయః. ౧

ఆ—జ్ఞానస్యావ్యభిచారితయా ఫలవత్త్వజ్ఞాపనాయ వామదేవేన ఫలం ప్రాప్తమితి వక్తుం సఏవం విద్వానితి వాక్యం వ్యాచష్టే (స వామదేవ ఇతి) శరీరస్య పునరుత్పత్తిశఙ్కాం వారయతి (శరీరోత్పత్తీతి) తత్త్వజ్ఞానేనావిద్యాదినాశాదిత్యర్థః. (పరమార్థభూతస్సన్నితి) ఊర్ధ్వశబ్దస్యోపరితనవాచిత్వాత్, పరమార్థవస్తున ఏవ కదాచిదప్యధోభావరూపనికర్షాభావేన నిరఙ్కుశోపరితనభావా దూర్ధ్వశబ్దార్థత్వ మిత్యర్థః. ప్రసిద్ధం స్వర్గలోకం వారయతి (అముష్మిన్ యథోక్త ఇతి) ఇన్ద్రియాగోచరత్వేనాముష్మిన్నితి నిర్దేశః. స్వర్గశబ్దస్య నిరతిశయసుఖసామాన్యవాచిత్వాద్బ్రహ్మానన్దస్యైవ తథావిధత్వాత్తస్యైవ ముఖ్యస్వర్గత్వం. వైశేషికస్య తు స్వర్గత్వమాపేక్షికమిత్యర్థః. ఉక్తస్య స్వర్గస్య బ్రహ్మరూపస్య స్వస్మాద్భేదమాశఙ్క్యాహ (స్వస్మిన్నితి) ఆత్మశబ్దస్యాంతఃకరణాద్యర్థత్వం వారయతి (స్వే స్వరూపఇతి) అస్మిన్ స్వర్గే మర్త్యదేహాదిభావం విహాయ స్వాత్మభావేనైవ స్థిత ఇత్యాహ (అమృత ఇతి) ఉక్తస్వర్గలోకే సర్వ

సమభవత్ సమభవత్. ౨

ఇతి చతుర్థః ఖణ్డః.

ఇత్యైతరేయే ద్వితీయే ఆరణ్యకే పఞ్చమోఽధ్యాయః.
ఉపనిషత్సు ద్వితీయోఽధ్యాయః.
ఓమ్ తత్సత్.

శం—న్నేవ సర్వాన్ కామానాప్త్వేత్యర్థః. ద్విర్వచనం సఫలస్య సోదాహరణస్యాత్మజ్ఞానస్య పరిసమాప్తి ప్రదర్శనార్థమ్. ౨

ఇతి చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ఐతరేయోపనిషద్భాష్యే
ద్వితీయాధ్యాయభాష్యమ్.
ఓమ్ తత్సత్.

ఆ—కామావాప్తిరితి భ్రమం వారయతి (పూర్వమితి) జీవన్ముక్తిదశాయామాప్తకామతయా సర్వాత్మత్వేనేత్యర్థః. (సోదాహరణస్యేతి) ఉదాహరణం వామదేవ ఇత్యర్థః. ౨

ఇతి చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఐతరేయోపనిషద్భాష్య
టీకాయాం ద్వితీయాధ్యాయభాష్యటీకా.
ఓమ్ తత్సత్.

శ్రీః

ఓమ్ పరమాత్మనే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణ యుక్తా

ఐతరేయోపనిషత్.

తృతీయాధ్యాయే ప్రథమఖణ్డః

కోఽయమాత్మేతి వయముపాస్మహే కతరః స ఆత్మా

శం—బ్రహ్మవిద్యాసాధనకృతసర్వాత్మభావఫలావాప్తిం వామదేవాద్యాచార్యపరమ్పరయా శ్రుత్యాఽవద్యోత్యమానాం బ్రహ్మవిత్పరిషద్యత్యన్తప్రసిద్ధాముపలభమానా ముముక్షవో బ్రాహ్మణా అధునాతనా బ్రహ్మజిజ్ఞాసవోఽనిత్యాత్ సాధనలక్షణాత్ సంసారాదాజీవభావాద్వ్యావృత్సవో విచారయన్తోఽన్యోన్యం పృచ్ఛన్తి కథం యం న్వాత్మానమయమాత్మేతి సాక్షాద్వయముపాస్మహే కః స ఆత్మేతి. యఞ్చాత్మాన

ఆ—ఓమ్ పూర్వస్మిన్నధ్యాయే జన్మత్రయనిరూపణేన వైరాగ్యం నిరూపితం జ్ఞానోత్పత్త్యర్థం న చ పదార్థశోధనం వినా వైరాగ్యమాత్రేణ జ్ఞానోత్పత్తిరితి పదార్థశోధనపూర్వకం వాక్యార్థం కథయితుం తృతీయోఽధ్యాయ ఇత్యభిప్రేత్య పదార్థశోధనేఽధికారిణం దర్శయన్ వాక్యమవతారయతి (బ్రహ్మవిద్యేతి) (వామదేవాద్యాచార్యేతి) ఆదిశబ్దేన తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవదిత్యాదినా ఉక్తా దేవాదయో గృహ్యన్తే (అధునాతనా ఇతి) పూర్వోక్తరీత్యా వైరాగ్యోత్పత్త్యర్థమిదం. (ఆజీవభావాదితి) సంసారస్య హేతుభూతాదవిద్యా తత్కార్యేష్వాత్మభావసహితాద్వ్యావర్తితుం సంసారం పరిత్యక్తుమిచ్ఛన్త ఇత్యర్థః. విచారప్రకారమేవ వాక్యాన్వయేన స్పష్టీకర్తుం పృచ్ఛతి (కథమితి) నన్వయమాత్మేతి విశేషతో నిశ్చయే స క ఇతి ప్రశ్నానుపపత్తిః తద్విచారేణ వా న కిఞ్చిత్ప్రయోజనమిత్యాశఙ్క్యాత్మానం విశినష్టి (యఞ్చేతి) ఉపాస్మహే ఉపాసితుం ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. వామదేవోఽయమాత్మానముపాస్యామృతోఽభవత్ వయమపి తమాత్మానముపాసితుం ప్రవృత్తాః స క ఇతి ప్రశ్నార్థ ఇత్యర్థః. ఉపాసనం నామ ఉప సామీప్యం ఐక్యం తేనైవ నిరుపచరితసామీప్యత్వాదైక్యేనాపరోక్షీకృత్యాసనం తద్రూపేణావస్థానం యత్ తదుచ్యతే.

యేన వా రూపం పశ్యతి యేన వా శబ్దం శృణోతి యేన

శం—నుయమాత్మేతి సాక్షాదుపాసీనో వామదేవోఽమృతః సమభవత్ తమేవ వయ ముపాస్మహే కోను ఖలు స ఆత్మేతి ఏవం జిజ్ఞాసాపూర్వమన్యోన్యం పృచ్ఛతామతిక్రాన్త విశేషవిషయశ్రుతిసంస్కారజనితా స్మృతిరజాయత తం ప్రపదాభ్యాం ప్రాపద్యత బ్రహ్మేమం పురుషం స ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత ఏత మేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత ఏతమేవ పురుషం ద్వే బ్రహ్మణీ ఇతరేతరప్రాతికూల్యే న ప్రతిపన్నే ఇతి. ఇతి తే చాస్య పిణ్డస్యాత్మభూతే తయోరన్య

ఆ—యద్వా అహం సుఖీత్యాదివ్యవహారేషు తమేవ వయముపాస్మహే తమేవాత్మ త్వేన స్వీకృత్య స్థితాః అనాత్మనోఽహమితి ప్రతీత్యనుపపత్తేః స ఆత్మా క ఇతి విచా రార్థః న చాయమాత్మేతి నిశ్చయే విచారాయోగః తస్యైవ కార్యకరణసఙ్కీర్ణత్వేన విచారోపపత్తేరితి. నను భూతానాం వ్యాకరణార్థే యః ప్రవిష్టః స ఏవాత్మేతి నిర్ధారణ సమ్భవాద్విచారానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్య ఏవమపి ద్వయోః ప్రవిష్టత్వేన స్మర్యమాణ త్వాన్ననిర్ధారణమితి వక్తుం ద్వయోః ప్రవిష్టత్వం స్మృతమిత్యాహ (ఏవం జిజ్ఞాసేతి) (అతిక్రాన్తేతి) అతిక్రాన్తౌ పూర్వముక్తౌ యౌ విశేషౌ దేహే ప్రవిష్టౌ ప్రాణాత్మానౌ తద్విషయశ్రుతిజన్యానుభవజన్యసంస్కారజనితా స్మృతిరిత్యర్థః. తామేవ స్మృతిం స్వరూపతో దర్శయతి (తం ప్రపదాభ్యామితి) తమిమం పురుషం పురుషశరీరం ప్రప దాభ్యాం పాదాగ్రాభ్యాం బ్రహ్మ అపరబ్రహ్మరూపః ప్రాణః ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః. అన్యస్య ప్రవేశే శ్రుతిమాహ (స ఏతమితి) శ్రుతిభ్యాం లబ్ధమర్థమాహ (ఏతమేవేతి) అత్ర ఇతి శ్రుతిభ్యామిత్యధ్యాహృత్య ఇతి శ్రుతిభ్యామితరేతరప్రాతికూల్యేన ఇతరేతరాభి ముఖతయా ఏతమేవ పురుషం శరీరం ప్రతిపన్నే ప్రవిష్టే ద్వే బ్రహ్మణీ ఇతి స్మృతిః రజాయతేత్యన్వయః. న తు ఏతమేవ పురుషమిత్యనేన ఏతమేవ పురుషం బ్రహ్మ తత మమపశ్యదితి వాక్యం ద్వే బ్రహ్మణీ ఇత్యనేన ద్వే బ్రహ్మణీ వేదితవ్యే ఇతి వాక్యఞ్చ ద్వయోః ప్రవేశే మానతయోపన్యస్తమితి భ్రమితవ్యం ఆద్యవాక్యే ద్వయోః ప్రవేశ ప్రతీతేః ద్వితీయే చ శబ్దబ్రహ్మపరబ్రహ్మణోరభిధానేన తయోర్ద్వయోః ప్రవేశే మాన త్వాయోగాదితి. తథాపి తయోర్ద్వయోః కథమాత్మత్వశఙ్కేత్యత ఆహ (ఇతీతి తయోరన్యతరేణాపి వినా శరీరస్థిత్యభావాత్ తయోరాత్మత్వశఙ్కేత్యర్థః. ఏవం విచార పేక్షితామాత్మద్వయస్మృతిముక్త్వా విచారమాహ (తయోరన్యతరఇతి) ఆత్మా వా ఇ మేకఏవేత్యేకస్యైవ జ్ఞేయత్వోపక్రమాన్న ద్వయోరుపాస్యత్వమిత్యర్థః. (కతరో ను ఆత్మేతి) య ఉపాస్య ఆత్మా స కతరఇత్యన్వయః. (పప్రచ్ఛురితి)కతరస్స ఆత్మేతి వాకే

వా గన్ధానాజిఘ్రతి యేన వా వాచం వ్యాకరోతి యేన

శం—తర ఆత్మోపాస్యో భవితుమర్హతి యోఽత్రోపాస్యః కతరోను స ఆత్మేతి విశేష నిర్ధారణార్థం పునరన్యోన్యం పప్రచ్ఛు ర్విచారయన్తః పునస్తేషాం విచారయతాం విశేష విచారణాస్పదవిషయా మతిరభూత్. కథం ద్వే వస్తునీ అస్మిన్ పిణ్డే ఉపలభ్యేతే అనేక భేదభిన్నేన కరణేన యేనోపలభతే యశ్చైక ఉపలభతే కరణాన్తరోపలబ్ధవిషయ స్మృతిప్రతిసన్ధానాత్. తత్ర న తావద్యేనోపలభతే స ఆత్మా భవితుమర్హతి కేన పున రుపలభత ఇతి ఉచ్యతే యేన వా చక్షుషా రూపం పశ్యతి యేన వా శృణోతి శ్రోత్రేణ శబ్దం యేన వా ఘ్రాణభూతేన గన్ధానాజిఘ్రతి యేన వా వాక్కరణభూతేన వాచం

ఆ—నేతి శేషః. ఏవం విచారే క్రియమాణేఽతి పరిశుద్ధాన్తఃకరణత్వాత్తేషాం ప్రపదా భ్యాం ప్రపన్నే కరణత్వేనాఽనాత్మత్వనిశ్చయో మూర్ధ్నా ప్రవిష్టే ఉపలబ్ధృత్వేనా త్మత్వనిశ్చయశ్చాభూదిత్యాహ (పునరిత్యాదినా) (విశేషేతి) విచారణాస్పదప్రాణాత్మ ద్వయవిషయా ఏకస్మిన్ కరణత్వేనాపరస్మిన్నుపలబ్ధృత్వేన చ ప్రకారేణ విశేష రూపా మతిరజాయతేత్యర్థః. నను ద్వయోస్సత్త్వే ఇయం విశేషమతిః స్యాత్ తదేవ నాస్తీతి శఙ్కతే (కథమితి) చక్షుషా పశ్యామీత్యాది ప్రకారేణ ద్వయోః ప్రతీతే రైవమిత్యాహ (ద్వే ఇతి)యేనోపలభతే యశ్చోపలభతే తే ద్వే ఉపలబ్ధికర్తృకరణే వస్తునీ ఉపలభ్యేతే ఇత్యన్వయః. తత్ర కిం కరణమిత్యత ఆహ (అనేకేతి) చక్షు శ్శ్రోత్రాద్యనేక భేదభిన్నేనేత్యర్థః. అనేన యదనేకాత్మకచక్షురాదికరణసఙ్ఘాతాత్మకం ప్రాణస్వరూపం తత్ సంహతత్వాత్ పరార్థమితి పరశేషత్వేన కరణమిత్యుక్తం ఉపలబ్ధ రిత్వనేకాత్మకత్వాభావాన్న పరార్థత్వేన శేషత్వం కిన్తు శేషిత్వమేవేతి వక్తుమేక ఇత్యుక్తం అనేన కరణస్య పరార్థత్వం పరం శేషిణమన్తరాఽనుపపన్నం సత్ పరం వ్యతిరిక్తముపలబ్ధారం గమయతీతి తస్మిన్నపి తత్ప్రమాణమిత్యుక్తం. ఇదానీం కరణానా మేవోపలబ్ధృత్వం తద్వ్యతిరిక్త ఉబలబ్ధా నాస్తీతి వదన్తం నాస్తికం ప్రతి ప్రమా ణాన్తరమాహ (కరణాన్తరేతి) పూర్వం చక్షుషా రూపం దృష్ట్వా పశ్చాదుద్ధృతచక్షుః స్మరతి రూపమద్రాక్షమితి తథా యోఽహమద్రాక్షం సఏవేదానీం స్పృశామీతి ప్రతి సన్ధధాతి తదుభయం వ్యతిరిక్తోపలబ్ధురభావే న స్యాత్ అన్యానుభూతేఽన్యస్య స్మృతి ప్రతిసన్ధానయోరదర్శనాదిత్యర్థః ఏవమనేకాత్మకస్య కరణత్వముక్త్వా తత ఏవ తస్యా త్మత్వం నాస్తీత్యాహ (తత్ర న తావదితి) తత్ర తయోర్మధ్య ఇత్యర్థః. అర్హతీత్య నన్తరం కిన్తు పరిశేషాదుపలబ్ధా ఆత్మా భవితుమర్హతీతి వక్ష్యమాణాన్వయేన వాక్యం పూరణీయం. ఏవముపవర్ణితమర్థం శ్రుత్యక్షరారూఢం కర్తుం పృచ్ఛతి (కేన పునరితి)

వా స్వాదు చాస్వాదు చ విజానాతి. ౧

యదేతద్ధృదయం మనశ్చైతత్ సంజ్ఞానమాజ్ఞానం వి

శం౦—నామాత్మికాం వ్యాకరోతి గౌరశ్వఇత్యేవమాద్యాం సాధ్వ్యసాధ్వీతి చ యేన వా జిహ్వాభూతేన స్వాదు చాస్వాదు చ విజానాతీతి. ౧

శం౦—కిం పునస్తదేకమనేకధా భిన్నం కరణమితి. ఉచ్యతే యదుక్తం పురస్తాత్ ప్రజానాం రేతో హృదయం హృదయస్థం రేతో మనః మనసా సృష్టా ఆపశ్చ వరుణశ్చ హృదయాన్మనో మనసశ్చన్ద్రమా ఇతి తదేవైతత్ హృదయం మనశ్చ ఏకమేతదనేకధా ఏతేనాన్తఃకరణేనైకేన చక్షుర్భూతేన రూపం పశ్యతి శ్రోత్రభూతేన శృణోతి ఘ్రాణభూతేన జిఘ్రతి వాగ్భూతేన వదతి జిహ్వాభూతేన రసయతి స్వేనైవ వికల్పనారూపేణ మనసా వికల్పయతి హృదయరూపేణాధ్యవస్యతి. తస్మాత్ సర్వకరణవిషయవ్యాపారకమేకమిదం కరణం సర్వోపలబ్ధ్యర్థముపలబ్ధుః. తథాచ కౌషీతకీనాం 'ప్రజ్ఞయా వాచం సమారుహ్య వాచా సర్వాణి నామాన్యాప్నోతి ప్రజ్ఞయా చక్షుః

ఆ౦—శ్రుత్యారూఢం కరోతి (ఉచ్యతఇతి) యేనేతి తృతీయయా కరణత్వం చక్షురాదేరుక్తమిత్యర్థః. (వాక్కరణేతి) వాగ్రూపకరణేత్యర్థః. వాచమితి కరణం నోచ్యతే తస్య యేనేత్యనేనోక్తత్వాత్ కిన్తు వక్తవ్యముచ్యత ఇత్యాహ (నామాత్మికామితి) (సాధ్వీతి) గౌరితీదం నామ సాధు గావీతి నామాసాధ్వితి వ్యాకరోతి వ్యాకరణేన వ్యక్తీకరోతీత్యర్థః. ౧

ఆ౦—నను చక్షురాదీనాం కరణత్వేఽపి ప్రపదాభ్యాం ప్రవిష్టస్య ప్రాణస్య కరణత్వే కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యతే (కిం పునస్తదితి) తత్ర ప్రాణస్యైవ కరణత్వం వక్తుం తావత్ హృదయమనశ్శబ్దవాచ్యస్య చక్షురాదిభేదభిన్నత్వమాహ (ఉచ్యతఇతి) యదేతద్ధృదయమిత్యత్ర యచ్ఛబ్దార్థమాహ (యదుక్తమితి) (రేతఇతి) సారభూతం కార్యమిత్యర్థః. ప్రజానాం రేతో హృదయమిత్యాదిషు మనసశ్చన్ద్రమా ఇత్యన్తాసు శ్రుతిషు యదుక్తం హృదయం మనశ్చేతి తదేవైతత్ త్వయా పృష్టం కరణమిత్యతః ఏతదేవైకమేవ సచ్చక్షురాదిభేదేనానేకధా భూతమిత్యర్థః. యేన చక్షురాదినా దర్శనాదిక్రియాం కరోతి సజ్ఞాతాత్మకః పురుషః తచ్చక్షురాదికం ప్రజానాం రేతో హృదయమిత్యాదిషు మనసశ్చన్ద్రమా ఇత్యన్తాసు శ్రుతిషు యదుక్తం హృదయం మనశ్చేతి కరణం తదేతదేవైకం సదనేకధా భిన్నం చేతి శ్రుతిగతయేనేతి తృతీయాన్తయదితి ప్రథమాన్తయచ్ఛబ్దద్వయస్య చాన్వయో దర్శితః. ఏకస్యైవానేకాత్మత్వం విశదయతి (ఏతేనేత్యాదినా) (సర్వకరణేతి) సర్వాణి కరణాని విషయాశ్చ వ్యాపారో

జ్ఞానం ప్రజ్ఞానం మేధా దృష్టి ర్ధృతిర్మతిర్మనీషా జూతిః

శం—సమారుహ్య చక్షుషా సర్వాణి రూపాణ్యాప్నోతీత్యాది. వాజసనేయకే చ మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతి హృదయేన హి రూపాణి జానాతీత్యాది. తస్మాద్ధృదయమనోవాచ్యస్య సర్వోపలబ్ధికరణత్వం ప్రసిద్ధం. తదాత్మకశ్చ ప్రాణః 'యో వై ప్రాణస్సా ప్రజ్ఞా యా వై ప్రజ్ఞా స ప్రాణ'ఇతి హి బ్రాహ్మణం. కరణసంహతిరూపశ్చ ప్రాణ ఇత్యవోచామ ప్రాణసంవాదాదౌ తస్మాత్ యత్పద్భ్యాం ప్రాపద్యత బ్రహ్మ ఏతదుపలబ్ధికరణత్వేన గుణభూతత్వాన్నైవ తద్వస్తు బ్రహ్మోపాస్యాత్మా భవితుమర్హతి. పరిశేషాద్యస్యోపలబ్ధురుపలబ్ధ్యర్థమేతస్య హృదయమనోరూపస్య కరణస్య వృత్తయో వక్ష్య

ఆ—యస్యేతి విగ్రహః. కరణానాం విషయాణాఞ్చ హృదయశబ్దవాచ్యబుద్ధివ్యాపారత్వే శ్రుతిమాహ (తథా చేతి) ప్రజ్ఞయా చిదాత్మాభాసయుక్తయా బుద్ధ్యా వాచం కరణం సమారుహ్య, బుద్ధేర్వాగాత్మనా పరిణామే సతి తద్బుద్ధిద్వారా స్వయమప్యాత్మా వాగభిమానీ భూత్వా, అనన్తరం వాచోఽపి బుద్ధివ్యాపారరూపాయా నామాత్మనా వక్తవ్యశబ్దరూపేణ పరిణామే సతి వాచా వాగ్ద్వారా సర్వాణి నామాన్యాప్నోతి తత్స్ఫురణాత్మనా స్వయమపి వర్తతఇతి శ్రుత్యర్థః. ఏవం ప్రజ్ఞయా చక్షురిత్యాదిష్వప్యర్థో ద్రష్టవ్యః. అత్ర బుద్ధేర్వాగాద్యాత్మనా పరిణామో వాగాదేశ్చ నామాద్యాత్మనా పరిణామ ఉక్త ఇత్యర్థః. మనసా హ్యేవ పశ్యతీత్యత్ర మనసః సాక్షాద్దర్శనాదికరణత్వాయోగాచ్చక్షురాదిభావమాపన్నస్య దర్శనాదికరణత్వమితి భావః. ఏవం హృదయేన హీత్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ఆదిశబ్దేన హృదయే హ్యేవరూపాణి ప్రతిష్ఠితాని భవన్తీతి రూపాణాం హృదయశబ్దితబుద్ధ్యాత్మకత్వముక్తం సంగ్రాహ్యం. ఏవం హృదయస్య సర్వకరణాత్మత్వముక్త్వా ఇదానీం తస్య ప్రాణాత్మత్వమాహ (తదాత్మకశ్చేతి) ఏవం హృదయమనోద్వారా ప్రాణస్య సర్వకరణాత్మకత్వముక్త్వా సాక్షాదేవ ప్రాణస్య తదాహ (కరణసంహతీతి) తవ వయం స్మః న శక్ష్యామస్త్వదృతే జీవితుం ఇతరే చక్షురాదయః ప్రాణా ఇత్యేవాఖ్యాయంత ఇత్యాది ప్రాణసంవాదస్థవచనబలాత్ కరణసంహతిరూపత్వం కరణసమూహరూపత్వం ప్రాణస్యావగమ్యత ఇత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన సంవర్గవిద్యాదిగతం 'ప్రాణమేవ వాగప్యేతి ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం ప్రాణం మనః స యదా ప్రతిబుధ్యతే ప్రాణాదధి పునర్జాయంత' ఇత్యాద్యుచ్యతే. కరణస్యానాత్మత్వముక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) (బ్రహ్మోపాస్యాత్మేతి) బ్రహ్మత్వేనోపాస్యః జ్ఞాతవ్య ఆత్మేత్యర్థః. తర్హి కస్తథాజ్ఞాతవ్య ఇత్యత్ర ఆహ (పరిశేషాదితి) (వక్ష్యమాణాఇతి) సంజ్ఞానమిత్యాదినా వక్ష్యమాణా ఇత్యర్థః. యేన వా రూపం

స్మృతిః సఙ్కల్పః క్రతురసుః కామో వశ ఇతి సర్వాణ్యే

శం—మాణాః స ఉపలబ్ధోపాస్య ఆత్మానో భవితుమర్హతీతి నిశ్చయం కృతవన్తః. తదన్తఃకరణోపాధిస్థస్యోపలబ్ధుః ప్రజ్ఞానరూపస్య బ్రహ్మణ ఉపలబ్ధ్యర్థాః యా అంతఃకరణవృత్తయో బాహ్యాంతర్వర్తివిషయవిషయాః తా ఇమా ఉచ్యన్తే(సఞ్జ్ఞానం)సఞ్జ్ఞప్తిః. చేతనభావః. ఆజ్ఞానం ఆజ్ఞప్తిః. ఈశ్వరభావః. విజ్ఞానం కలాదిపరిజ్ఞానం. ప్రజ్ఞానం ప్రజ్ఞప్తిః ప్రాజ్ఞతా. మేధా గ్రన్థధారణే సామర్థ్యం. దృష్టిః ఇన్ద్రియద్వారా సర్వవిషయోపలబ్ధిః. ధృతిః ధారణం. అవసన్నానాం శరీరేన్ద్రియాణాం యయోత్తమ్భనం భవతి. ధృత్యా శరీరముద్వహన్తీతి హి వదన్తి. మతిః మననం. మనీషా తత్ర స్వాతన్త్ర్యం. జూతిః చేతసో రుజాదిదుఃఖిత్వభావః. స్మృతిః స్మరణం. సఙ్కల్పః శుక్లకృష్ణాదిభావేన సఙ్కల్పనం రూపాదీనాం. క్రతుః అధ్యవసాయః. అసుః ప్రాణనాదిజీవనక్రియాని

ఆ—పశ్యతీత్యాది మనశ్చైతదిత్యంతం ప్రాణస్య కరణత్వేనానాత్మత్వార్థమిత్యుక్త్వా సంజ్ఞానమిత్యాదివశఇత్యన్తమన్తఃకరణవృత్తిద్వారా తద్వ్యతిరిక్తముపలబ్ధారం దర్శయితుమిత్యాహ (తదన్తఃకరణేతి) నిర్విశేషస్య కథం వృత్తివిషయత్వం అన్యథా కథం తదుపలబ్ధ్యర్థతా తాసాం స్యాత్. అత ఆహ (బాహ్యాంతర్వర్తివిషయేతి) తర్హి తాసామన్యవిషయత్వే తతో బాహ్యాంతర్విషయప్రతీతిరేవ స్యాత్ నాత్మన ఇత్యత ఆహ (ఉపలబ్ధురుపలబ్ధ్యర్థా ఇతి) నిర్విశేషత్వేనావిషయత్వేన చైతన్యస్య సాక్షాదిదంతయా జ్ఞానాసమ్భవేఽపి సంజ్ఞానాద్యంతఃకరణవృత్తిసాక్షితయా విషయిత్వేనైవ తస్యోపలబ్ధిస్సమ్భవతీత్యర్థః. అవిషయత్వార్థం ప్రజ్ఞానరూపస్యేతి విశేషణం. ప్రకృష్టా జ్ఞప్తిః స్వప్రకాశచైతన్యం. తస్య విషయత్వే స్వప్రకాశత్వవ్యాహతిరిత్యర్థః. బ్రహ్మణ ఇతి విశేషణం నిర్విశేషత్వార్థం. సవిశేషత్వే హి తస్య పరిచ్ఛేదేన బ్రహ్మత్వం న స్యాదిత్యర్థః. నన్వసఙ్గస్య కథమంతఃకరణవృత్తిసమ్బన్ధః స్యాత్. అత ఆహ(అంతఃకరణోపాధిస్థస్యేతి) అసఙ్గస్యాప్యంతఃకరణప్రతిబిమ్బద్వారా తద్వృత్తిసమ్బన్ధ ఇత్యర్థః. (చేతనభావ ఇతి) యయా వృత్త్యా చేతన ఇత్యుచ్యతే జన్తుః సా వృత్తిః సర్వదా సర్వశరీరవ్యాపినీ సంజ్ఞానమిత్యర్థః. (కలాదిపరిజ్ఞానం.) చతుష్షష్టికలాదిజన్యం లౌకికం జ్ఞానమిత్యర్థః. (ప్రాజ్ఞతేతి) తాత్కాలికప్రతిభేత్యర్థః. యయోత్తమ్భనం భవతి సా ధృతిరిత్యన్వయః. శరీరాద్యుత్తమ్భకస్య వృత్తివిశేషస్య ధృతిత్వే లౌకికం వ్యవహారం మానమాహ (ధృత్యేతి) (తత్ర స్వాతన్త్ర్యం) మనస ఈషా మనీషేతి వ్యుత్పత్తేరిత్యర్థః. (రుజాది దుఃఖిత్వభావఇతి) రోగాదిజన్యదుఃఖిత్వప్రాప్తిరిత్యర్థః. (సఙ్కల్పనమితి) సామాన్యేన ప్రతిపన్నానాం రూపాదీనాం శుక్లాదిరూపేణ సమ్యక్కల్పనమిత్యర్థః. (జీవనక్రి

శం—మిత్తా వృత్తిః కామః అసన్నిహితవిషయాకాంక్షా. తృష్ణా. వశః స్త్రీవ్యతికరా ద్యభిలాషః. ఇత్యేవమాద్యా అన్తఃకరణవృత్తయః ప్రజ్ఞప్తిమాత్రస్యోపలబ్ధురుపలబ్ధ్యర్థ త్వాత్ శుద్ధప్రజ్ఞానరూపస్య బ్రహ్మణః అనామరూపస్య బ్రహ్మణ ఉపాధిభూతాః. తదుపాధిజనితగుణనామధేయాని సంజ్ఞానాదీని సర్వాణ్యేవైతాని ప్రజ్ఞప్తిమాత్రస్య

ఆ—యేతి) జీవనయోనిప్రయత్న ఇత్యర్థః. (స్త్రీవ్యతికరేతి) స్త్రీసమ్పర్కేత్యర్థః. ఇతి శబ్దస్య ప్రదర్శనార్థత్వమాహ (ఇత్యేవమాద్యా ఇతి) ఏవమాద్యా వృత్తయః ప్రజ్ఞానస్య నామధేయాని భవన్తీత్యుత్తరేణాన్వయః. అత్ర ప్రజ్ఞానశబ్దేన పూర్వవత్ ప్రాజ్ఞతావృ త్తిరూపా నోచ్యతే తస్యాః సంజ్ఞానాదినామవత్త్వానుపపత్తేః. కిన్తు శుద్ధచైతన్యముచ్యతే ఇత్యాహ (ప్రజ్ఞప్తిమాత్రస్యేతి) నన్వంతఃకరణవృత్తీనాం శబ్దరూపత్వాభావాత్ కథం ప్రజ్ఞాననామధేయత్వమిత్యాశఙ్క్య నామధేయస్య నామ్యర్థోపలబ్ధిహేతుత్వాత్, సంజ్ఞానాదివృత్తీనామపి ప్రజ్ఞానోపలబ్ధిహేతుత్వాత్తేన గుణేన తన్నామధేయత్వముప చారాదుచ్యతే న ముఖ్యవృత్త్యేత్యాహ (ఉపలబ్ధురుపలబ్ధ్యర్థత్వాదితి) ఉపలబ్ధురుప లబ్ధ్యర్థత్వం వా కథమిత్యాశఙ్క్య తదుపాధిత్వాదిత్యాహ (శుద్ధేతి) యత ఉపాధి భూతాః అతఉపలబ్ధ్యర్థాః అతో గౌణ్యా వృత్త్యా నామధేయాని సమ్భవన్తీత్యర్థః. యద్వా శ్రుతౌ సంజ్ఞానాదిశబ్దైర్న వృత్తయ ఉచ్యన్తే కిన్తు సంజ్ఞానాదిశబ్దా ఏవ లక్ష ణయాఽభిధీయన్తే గాముచ్చారయతీత్యత్రేవ. తథా చ సంజ్ఞానాదిశబ్దాః సంజ్ఞానాది వృత్తివిశిష్టప్రజ్ఞానస్య నామధేయాని భవన్తః తద్ద్వారా శుద్ధస్యైవ ప్రజ్ఞానస్య లక్ష ణయా నామధేయానీత్యాహ (తదుపాధిజనితేతి) వృత్త్యుపాధిజనితో గుణః వృత్త్యుప హితరూపం తన్నామధేయాని సన్తి సర్వాణ్యేవైతాని సంజ్ఞానాదీని సంజ్ఞానాదిశబ్దాః ప్రజ్ఞానస్యైవ నామధేయాని భవన్తీత్యన్వయః. (ప్రాణన్నేవేతి) ప్రాణనక్రియాం కుర్వన్ ప్రాణో నామ భవతీత్యర్థః. అనేన ప్రాణవృత్త్యుపాధికమాత్మనః ప్రాణనామ వత్త్వముక్తం. యద్యపి సంజ్ఞానాదినామ్నాం తత్ర నౌపాధికత్వముక్తం తథాపి తుల్య న్యాయతయా ఏతేషామప్యౌపాధికత్వముక్తప్రాయమితి భావః. ఏతదుక్తం భవతి సంజ్ఞానాదిశబ్దాః ప్రకాశాత్మకవస్తువాచినః. న చ సాక్షాదంతఃకరణవృత్తీనాం జడా నాం ప్రకాశాత్మకత్వం సమ్భవతీతి ప్రకాశాత్మకవస్త్వధ్యాసాదేవ తాసాం ప్రకా శాత్మకత్వమితి కల్పయన్తోఽధిష్ఠానభూతమతిరిక్తం ప్రకాశం గమయన్తః పర్యవసాన గత్యా ప్రకాశాత్మనః ప్రజ్ఞానసైవ నామధేయానీతి. అత్ర సంజ్ఞానాదీనామనిత్య త్వేన జడానాం వృత్తీనాం ప్రకాశాత్మకవస్తువాచకసంజ్ఞానాదినామకత్వానుపపత్తేః తద్వ్యతిరిక్తః కశ్చిత్ప్రకాశరూపోఽస్తీత్యుక్తం. తథా సంజ్ఞానాదిశబ్దవాచ్యతోవ్యక్త్యా

వై తాని ప్రజ్ఞానస్య నామధేయాని భవన్తి. ౨
స ఏష బ్రహ్మా ఏష ఇన్ద్ర ఏష ప్రజాపతిరేతే సర్వే
దేవా ఇమాని చ పఞ్చ మహాభూతాని పృథివీవాయు

శం—ప్రజ్ఞానస్య నామధేయాని భవంతి న స్వతస్సాక్షాత్ తథా చోక్తం ప్రాణన్నేవ ప్రాణో నామ భవతీత్యాది. ౨

శం— స ఏషః ప్రజ్ఞానరూప ఆత్మా బ్రహ్మా అపరం సర్వశరీరస్థః ప్రాణః ప్రజ్ఞాత్మా అంతఃకరణోపాధిష్వనుప్రవిష్టో జలభేదగత సూర్యప్రతిబిమ్బవద్ధిరణ్యగర్భః ప్రాణః ప్రజ్ఞాత్మా. ఏష ఏవేన్ద్రః ఇన్ద్రగుణాత్. దేవరాజో వా. (ఏష ప్రజాపతిః) యః ప్రథమజశ్శరీరీ, యతో ముఖాదినిర్భేదద్వారేణాగ్న్యాదయో లోకపాలా జాతాః స ప్రజో వా ఏషః స ప్రజాపతిరేష ఏవ. యేఽప్యేతే అగ్న్యాదయః సర్వే దేవా ఏష ఏవ. ఇమాని చ సర్వశరీరోపాదానభూతాని పఞ్చ పృథివ్యాదీని మహాభూతాన్యన్నాన్నాదత్వలక్షణాన్యేతాని కిఞ్చ ఇమాని

ఆ—తత్ప్రజ్ఞానం విజ్ఞానం ప్రజ్ఞానమిత్యత్రైవ ప్రాజ్ఞతారూపపవృత్తిర్న భవతీత్యుక్తం తదనేకత్వేన తత్తద్వృత్తిగతానాం తత్తన్నామకత్వేన సర్వనామకత్వానుపపత్తేశ్చ. అతః యేన వా రూపం పశ్యతీత్యాదినా నామధేయాని భవన్తీత్యన్తేన సర్వకరణతద్వృత్తివ్యతిరిక్తః స్వప్రకాశాత్మకః సర్వసాక్షీ సర్వవృత్త్యనుగత ఏక ఆత్మా శోధితః. ౨

ఆ—ఏవం శోధితస్యాత్మనః ప్రతిశరీరం నానాత్వం వారయితుం స ఏష బ్రహ్మేత్యాదివాక్యం. తద్వ్యాచష్టే (స ఏష ఇత్యాదినా) ఏష ఇత్యస్యార్థమాహ (ప్రజ్ఞానరూప ఆత్మేతి) ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేతి ముఖ్యబ్రహ్మతాయా వక్ష్యమాణత్వాదిహ మూర్ధద్వారాఽనుప్రవిష్టః సమష్టిలిఙ్గశరీరాభిమానీ హిరణ్యగర్భః ప్రాణః ప్రజ్ఞానాత్మాదిశబ్దైస్తత్ర తత్రోక్తమపరం బ్రహ్మోచ్యత ఇత్యాహ (అపరమిత్యాదినా) సర్వశరీరేత్యనేన సమష్టిస్థూలశరీరముచ్యతే. (అంతఃకరణోపాధిషు) అనేనాపి సమష్టిలిఙ్గశరీరముక్తం. ఆద్యాభ్యాం ప్రాణప్రజ్ఞాత్మశబ్దాభ్యాం క్రియాశక్తి జ్ఞానశక్తిమత్త్వముక్తం. ద్వితీయాభ్యాం తు తత్ర తత్ర తథా నిర్దిష్ట ఇత్యుచ్యత ఇత్యపౌనరుక్త్యం. నను ఉక్తప్రజ్ఞానాత్మైవాపరం బ్రహ్మేత్యత్ర కిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్య ప్రవేశవాక్యం ప్రమాణమితి వక్తుమేష ఇన్ద్ర ఇతి వాక్యమితి వ్యాచష్టే (ఏష ఇతి) (గుణాదితి) ఇదమదర్శమితి శ్రుత్యుక్తగుణయోగాదిత్యర్థః. ప్రవేశవాక్యే ప్రవిష్టస్యేన్ద్రత్వాభిధానాద్ధిరణ్యగర్భస్యాపీన్ద్రత్వోక్తౌ ప్రవిష్టత్వప్రత్యభిజ్ఞానాత్ ప్రవేష్టురేవ ప్రవిష్టసర్వరూపత్వాదభేదః సిధ్యతీతి భావః. న తు పరమైశ్వర్యగుణ

రాకాశ ఆపో జ్యోతీంషీత్యేతానీమాని చ క్షుద్రమిశ్రా
ణీవ బీజానీతరాణి చేతరాణి చాణ్డజాని చ జారుజాని

శం—చ క్షుద్రైః అల్పకైర్మిశ్రాణి సర్పాదీని. ఇవ శబ్దోఽనర్థకః. బీజాని కారణాని చ. (ఇతరాణి చేతరాణి చ) ద్వైరాశ్యత్వేన నిర్దిశ్యమానాని. కాని తానీతి. ఉచ్యన్తే అణ్డజాని పక్ష్యాదీని. జారుజాని జరాయుజాని మనుష్యాదీని. స్వేదజాని యూకాదీని ఉద్భిజ్జాని చ వృక్షాదీని అశ్వాః గావః మనుష్యాః హస్తినః అన్యచ్చ యత్కిఞ్చేదం ప్రాణిజాతం కిం తత్. (జఙ్గమం) యచ్చలతి పద్భ్యాం గచ్ఛతి. యచ్చ పతత్రి ఆకాశే పతనశీలం యచ్చ స్థావరం అచలం (సర్వం తత్) అశేషతః (ప్రజ్ఞానేత్రం) ప్రజ్ఞప్తిః

ఆ—యోగాత్ ప్రజ్ఞానాత్మా ఇన్ద్రః పరమేశ్వర ఇత్యర్థో గ్రాహ్యః ప్రజ్ఞానాత్మనః పరమేశ్వరాభేదస్య ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యనేన వక్ష్యమాణత్వాత్, పరమేశ్వరగుణవత్త్వ ప్రతిపాదనస్య చ ప్రకరణవిరోధాత్. న చ హిరణ్యగర్భాద్యాత్మత్వవన్మాయావిశిష్ట పరమేశ్వరాత్మత్వమనేనోచ్యత ఇతి వాచ్యం తథా సతి భాష్యోక్తగుణాదితి హేతు వచనానన్వయాత్ ఏష బ్రహ్మైష ఇన్ద్ర ఏష ప్రజాపతిరితి పూర్వోత్తరపర్యాయేష్వివ గుణయోగాభావేఽవ్యుపపత్తేరస్య వ్యాఖ్యానస్య క్లిష్టత్వం మనసి నిధాయార్థాన్తరమాహ (దేవరాజో వేతి) ప్రజాపతేర్హిరణ్యగర్భాద్భేదమాహ (యః ప్రథమజ ఇతి) సః లిఙ్గశరీరాభిమానీ అయన్తు స్థూలశరీరాభిమానీతి భేద ఇత్యర్థః. తత్ర అద్భ్య ఏవ పురుషం సముద్ధృత్యామూర్ఛయత్ ముఖం నిరభిద్యతేత్యాదివాక్యం ప్రమాణమాహ (యత ఇతి) దేవగ్రహణం మనుష్యాదీనాముపలక్షణం. తథా చ సర్వే జీవాత్మాన ఏష ఏవే త్యర్థః. ఏవం ఏష బ్రహ్మేత్యాదివాక్యే సామానాధికరణ్యం గృహీత్వా సర్వభూతస్థ స్యాత్మన ఏకత్వముక్త్వా సజాతీయభేదం నిరాకృత్య తదుపాధీనాం భూతభౌతికానా మపి బాధాయాం సామానాధికరణ్యమాశ్రిత్యాత్మవ్యతిరేకేణాభావాత్తస్య విజాతీయ భేదనిరాకరణార్థమిమాని చేత్యాదివాక్యం. తద్వ్యాచష్టే (ఇమాని చేతి) ఏతాన్యన్నా న్నాదత్వేన పూర్వముక్తానీతి వక్తుం విశినష్టి (అన్నేతి) సర్పాదీనాం న కేవలం క్షుద్ర మిశ్రత్వం కింతు సర్పాన్తరాదీన్ ప్రతి బీజత్వం చేత్యాహ (కారణాని చేతి) (ద్వైరాశ్యత్వేనేతి) స్థావరజఙ్గమభేదేన నిర్దిశ్యమానానీత్యర్థః. అణ్డజాతాని జరా యుజాతాని స్వేదజాతాని చ జఙ్గమాని ఉద్భిజ్జాని స్థావరాణీత్యాహ (ఉచ్యన్త ఇతి) జఙ్గమమిత్యస్య వ్యాఖ్యా (యచ్చలతీతి) స్థావరాణామపి వాయ్వాదినా చలనమస్తీత్యా శఙ్క్యాహ (పద్భ్యామితి) (స్థావరమచలమితి) అనన్తరం సర్వన్తదేష ఏవేతి శేషః. తత్సర్వమేష ఏవేత్యత్ర హేతుం వక్తుం సర్వం తత్ప్రజ్ఞానేత్రమిత్యాది ప్రతిష్ఠేత్యన్తం

చ స్వేదజాని చోద్భిజ్జాని చాశ్వా గావః పురుషా హ
స్తినో యత్కిఞ్చేదం ప్రాణి జఙ్గమం చ పతత్రి చ యచ్చ

శం—ప్రజ్ఞా తచ్చ ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మైవ నీయతే అనేనేతి నేత్రం ప్రజ్ఞానేత్రం యస్య
తదిదం ప్రజ్ఞానేత్రం ప్రజ్ఞానే బ్రహ్మణ్యుత్పత్తిస్థితిలయకాలేషు ప్రతిష్ఠితం ప్రజ్ఞాశ్రయ
మిత్యర్థః. (ప్రజ్ఞానేత్రో లోకః) పూర్వవత్. ప్రజ్ఞాచక్షుర్వా సర్వ ఏవ లోకః. ప్రజ్ఞా
ప్రతిష్ఠా సర్వస్య జగతః తస్మాత్ (ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ) తదేతత్ ప్రత్యస్తమితసర్వోపాధి
విశేషం సన్నిరఞ్జనం నిర్మలం నిష్క్రియం శాన్తమేకమద్వయం నేతి సర్వవిశేషాపోహ
సంవేద్యం సర్వశబ్దప్రత్యయాగోచరం తదత్యన్తవిశుద్ధప్రజ్ఞోపాధిసమ్బన్ధేన సర్వజ్ఞ
మీశ్వరసంజ్ఞం భవతి. సర్వసాధారణావ్యాకృతజగద్బీజప్రవర్తకం నియన్తృత్వాద

ఆ—వాక్యం. తద్వ్యాచష్టే (సర్వమిత్యాదినా) (నీయతేఽనేనేతి) అనేన ప్రజ్ఞానే
సత్తాం ప్రాప్యతే సత్తావత్ క్రియత ఇత్యర్థః. యద్వా స్వస్వవ్యాపారేషు ప్రవర్త్య
ఇతి వా. నన్వేవంభూతం బ్రహ్మైవేత్యుపనిషత్సు ప్రసిద్ధం న తు ప్రజ్ఞానమిత్యాశఙ్క
వస్తుతః ప్రజ్ఞానస్యైవ తత్ర తత్ర బ్రహ్మశబ్దేనాభిధానాన్న దోష ఇత్యుక్తం (ప్రజ్ఞాన
బ్రహ్మైవేతి) యద్వా కోఽయ మాత్మేత్యారభ్యైతే సర్వే దేవా ఇత్యన్తం త్వ
పదార్థశోధనార్థం. ఇమాని చేత్యాది ప్రతిష్ఠేత్యన్తం తత్పదార్థశోధనార్థం. తత్ర ప్రతే
ప్రకృష్టం జ్ఞానం ప్రజ్ఞానమితి తత్పదార్థో బ్రహ్మైవోచ్యతే. పఞ్చభూతాదిస్థావరాన్త
సర్వం తత్ ప్రజ్ఞానేత్రమిత్యర్థః. ప్రజ్ఞాసత్తయైవ సర్వస్యాపి సత్తావత్త్వం సాధయితు
ప్రజ్ఞానే ప్రతిష్ఠితమిత్యుక్తం. తద్వ్యాచష్టే (ప్రజ్ఞానే బ్రహ్మణీతి) న కేవలం ప్రజ్ఞ
సత్తయైవ సత్త్వం సర్వస్య కిన్తు ప్రవృత్తిరపి తదధీనైవేత్యాహ (ప్రజ్ఞానేత్ర ఇతి
(పూర్వవదితి) నీయతే ప్రవర్త్యతేఽనేనేతి వ్యుత్పత్తేః నేత్రం ప్రవర్తకమిత్యర్థ
(లోక ఇతి) సర్వజగదిత్యర్థః. యద్వా పూర్వం నేత్రశబ్దేన సర్వస్య సత్తావ్యాప
హేతుత్వముక్తం ఇదానీం సర్వస్య స్ఫురణహేతురప్యయమేవోచ్యత ఇత్యాహ (ప్రజ్ఞ
చక్షుర్వేతి) చక్షురితి) స్ఫురణమిత్యర్థః. జగత ఇవ ప్రజ్ఞానస్యాపి స్ఫురణప్రతిష్ఠయో
రన్యాధీనత్వమాశఙ్క్య తస్య స్వప్రకాశత్వాత్ స్వమహిమప్రతిష్ఠత్వేనాశ్రయాన్తరా
భావా, చ్చ నైవమిత్యాహ (ప్రజ్ఞాప్రతిష్ఠేతి) యద్వా సర్వస్య జగతః సత్తాస్ఫూర్త్యోః
ప్రజ్ఞానాధీనత్వాదుత్పత్త్యాదిష్వవ్యవస్థాసు ప్రజ్ఞానే ప్రతిష్ఠితత్వేన తదుపాదానతా
చ్చ వాచారమ్భణన్యాయేన ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావాత్ ప్రజ్ఞానమేవ సర్పాదేః రజ్జ్వా
దిరివ పర్యవసానభూమిరిత్యాహ (ప్రజ్ఞాప్రతిష్ఠేతి) ప్రతిష్ఠా ధ్రువం. పర్యవసా
భూమిః. పరిశిష్టం వస్త్విత్యర్థః. ఏవఞ్చ ప్రజ్ఞానస్య ప్రత్యగాత్మనో నిర్విశేషత్వాదిః

స్థావరం సర్వం తత్ ప్రజ్ఞానేత్రం ప్రజ్ఞానే ప్రతిష్ఠితం

శం—ర్యామిసంజ్ఞం భవతి. తదేవ జగద్బీజభూతబుద్ధ్యాత్మాభిమానలక్షణం హిరణ్యగర్భసంజ్ఞం భవతి తదేవాన్తరణ్డోద్భూతప్రథమశరీరోపాధిమద్విరాట్ప్రజాపతిసంజ్ఞం భవతి తదుద్భూతాగ్న్యాద్యుపాధిమద్దేవతాదిసంజ్ఞం భవతి తథా విశేషశరీరోపాధిష్వపి బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషు తత్తన్నామరూపలాభో బ్రహ్మణః. తదేవ చైకం సర్వోపాధిభేదభిన్నం సర్వైః ప్రాణిభిస్తార్కికైశ్చ సర్వప్రకారేణ జ్ఞాయతే, వికల్ప్యతే

ఆ—సిద్ధమిత్యాహ (తస్మాదితి) ప్రజ్ఞానస్యైవ పరిశిష్టత్వేన పరమార్థసత్యత్వాదిత్యర్థః. బ్రహ్మశబ్దార్థమాహ (ప్రత్యస్తమితేతి) అస్మిన్పక్షే బ్రహ్మశబ్దేన ప్రత్యగాత్మనో నిర్విశేషత్వాదికమేవ సామానాధికరణ్యేన సమర్థ్యతే బ్రహ్మశబ్దస్యాపి నిర్విశేషత్వాదికమేవార్థః బ్రహ్మశబ్దస్య హి వ్యుత్పాద్యమానస్య నిత్యశుద్ధత్వాదయోఽర్థాః ప్రతీయన్తే బృహతేర్ధాతోరర్థానుగమాదితి శారీరకభాష్యే ఉక్తత్వాత్. న ప్రత్యగ్బ్రహ్మణోరైక్యమనేన వాక్యేనోచ్యతే ఆత్మా వా ఇదమేకఏవాగ్రఆసీదిత్యాత్మాఽద్వితీయత్వేనైవోపక్రమాద్బ్రహ్మపదార్థానుపక్రమాచ్చ ఏవఞ్చాత్రైవ స్వావిద్యాయాముచ్యత ఇత్యయం పక్షోఽత్ర స్ఫుటీకృత ఇతి ద్రష్టవ్యం. యదా తు ఇమాని చ పఞ్చమహాభూతానీత్యారభ్య తత్పదార్థశోధనార్థత్వేన వ్యాఖ్యాయతే తదా పదార్థశోధనానన్తరం వాక్యార్థకథనార్థం ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేతి వాక్యం వ్యాఖ్యేయం. అత్ర చ పక్షే అత్రత్యప్రజ్ఞానశబ్దేన ప్రజ్ఞానస్య నామధేయానీత్యత్రత్యేన చ ప్రత్యగాత్మోచ్యతే. అత్ర బ్రహ్మశబ్దేన జగత్కారణత్వోపలక్షితం చైతన్యముక్తమితి ద్రష్టవ్యం తస్మాదితి చ ఉభయోర్నిర్విశేషచిద్రూపత్వావిశేషాదిత్యర్థః. నను ప్రజ్ఞానస్య బ్రహ్మత్వోపదేశే కిం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్య తస్య నిర్విశేషత్వాదికం సిధ్యతీతి ఫలితార్థకథనపరత్వేన వ్యాఖ్యేయం (ప్రత్యస్తమితేతి) అన్యత్ సమానం. (ఉపాధివిశేషమితి) ఉపాధికృతకర్తృత్వభోక్తృత్వదుఃఖిత్వాదివిశేషమిత్యర్థః. తస్య పురుషార్థత్వమాహ (శాన్తమితి) పరితృప్తం పరమానన్దరూపమిత్యర్థః. నిర్విశేషత్వే మానమాహ (నేతి సర్వేతి) 'యతో వాచో నివర్తన్తే ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వా'నితి శ్రుతిర్నిర్విశేషానన్దత్వే మానమిత్యర్థః. నన్వేవంభూతస్య ప్రజ్ఞానస్య కథం సర్వజ్ఞాదిస్తమ్బాన్తనానావిధభేదఇత్యాశఙ్క్య నానావిధోపాధిసమ్బన్ధాదిత్యాహ (తదత్యన్తేత్యాదినా) విశుద్ధోపాధిసమ్బన్ధావిశేషేఽప్యన్తర్యామిహిరణ్యగర్భప్రజాపతీనాం సర్వజ్ఞాద్భేదమాహ (సర్వసాధారణావ్యాకృతేతి) సర్వజగత్కారణే సమష్టిబుద్ధావాత్మత్వాభిమానఏవ లక్షణం ఉపాధిర్యస్య తదిత్యర్థః. (అంతరణ్డేతి) అణ్డోపాధికం విరాట్. తదంతరుద్భూతప్రథమశరీరోపాధికం ప్రజాపతిరిత్యర్థః.

ప్రజ్ఞానేత్రో లోకః ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠా ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ. 3

స ఏతేనైవ ప్రజ్ఞానాత్మనాఽస్మాల్లోకాదుత్క్రమ్యా

శం—చానేకధా. ఏతమేకే వదన్త్యగ్నిం మనుమన్యే ప్రజాపతిం ఇన్ద్రమేకేఽపరే ప్రాణమపరే బ్రహ్మ శాశ్వతమిత్యాద్యా స్మృతిః. 3

శం—సః వామదేవోఽన్యో వా ఏవం యథోక్తం బ్రహ్మ యో వేద ప్రజ్ఞానేనాత్మనా యేనైవ ప్రజ్ఞానాత్మనా పూర్వే విద్వాంసోఽమృతా అభూవన్. తథా

ఆ— (తదుద్భూతే హి) తస్మాత్ అణ్డాదుద్భూతా యేఽగ్న్యాదీనాముపాధయః సమష్టివాగాదయః. తదుపాధిమత్ప్రజ్ఞానమగ్న్యాదిదేవతాసంజ్ఞం భవతీత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన వ్యష్టివాగాద్యభిమానినో గృహ్యన్తే అసురాదయశ్చ. వ్యష్టిమనుష్యాదిశరీరోపాధిషు మనుష్యాదిసంజ్ఞం భవతీత్యాహ (తథేతి) అపీత్యనంతరం తత్సంజ్ఞం భవతీతి శేషః. ఉపసంహరతి (బ్రహ్మాదీతి) అత్రైవమితి శేషః. ఏవం బ్రహ్మాదిస్తమ్బేతి యోజ్యం నను సాఙ్ఖ్యాదిభిర్జీవానామేవ నానాత్వముచ్యతే, అన్యైశ్చ జీవేశ్వరనానాత్వం, జగత్కారణం చాన్యథాప్యాహుః తత్కథమేకస్యైవ బ్రహ్మణో నానారూపత్వం. అత ఆహ (తదేవ చైకమితి) అస్మిన్నర్థే ప్రమాణమాహ (ఏతమేక ఇతి) 3

ఆ—ఏవం తావత్ కోఽయమాత్మేత్యారభ్య ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యన్తేన విచారపురస్సరమాత్మతత్త్వం నిర్ధారితం ఆత్మా కరణసఙ్ఘాతాత్మకప్రాణవ్యతిరిక్తః. సంజ్ఞానాదిసర్వాంతఃకరణ వ్యతిరిక్తస్తదనుగతస్వప్రకాశః సర్వశరీరేష్వేకః సర్వప్రపఞ్చాధిష్ఠానభూతోఽద్వితీయః ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావ ఇతి. ఇదానీమేవంభూతబ్రహ్మాత్మవిదః ఫలం వక్తుం స ఏతేనేత్యాది శ్రుతివాక్యం. తత్ర తచ్ఛబ్దేనైకవచనాన్తేన ప్రకృతానామపి కోఽయమాత్మేత్యేవం విచారయతాం బహూనాం పరామర్శాయోగ్యత్వాదిదానీంతనస్య విదుషశ్చ స ఇతి భూతవాచినా పరామర్శాయోగ్యత్వాత్, పూర్వాధ్యాయోక్తో వామదేవః పరామృశ్యత ఇత్యాహ (స వామదేవ ఇతి) బ్రహ్మవిదః ఫలమిత్యత్ర వాక్యతాత్పర్యాద్వామదేవాదిపురుషవిశేషే తాత్పర్యాభావాత్ యః కశ్చన గ్రాహ్య ఇత్యాహ (అన్యో వేతి) (ఏవమితి) కోఽయమాత్మేత్యుక్తప్రకారేణ ఏతం ప్రజ్ఞానరూపం యథోక్తం బ్రహ్మ ప్రజ్ఞానేనాత్మనా వేదేత్యర్థః. ఏతేనైవేత్యేతచ్ఛబ్దోక్తప్రకృతత్వం వ్యక్తీకరోతి (యేనైవేతి) యేనైవ ప్రజ్ఞానాత్మనా బ్రహ్మ విద్వాంసః పూర్వేఽమృతా అభూవన్ తేనైవ ప్రజ్ఞానాత్మనా యథోక్తం బ్రహ్మ వేద వామదేవోఽన్యో వా సః అమృతోఽభవత్. తథాఽయమపి ఇదానీన్తనోఽపి విద్వానేతేనైవ ప్రజ్ఞానేనాత్మనా అస్మాల్లోకాదుత్క్రమ్యామృతస్సమభవదిత్య

ముష్మిన్ స్వర్గే లోకే సర్వాన్ కామానాప్త్వాఽమృత
స్సమభవత్సమభవదిత్యోమ్. ౪

హరిః ఓమ్.

ఇత్యైతరేయే ద్వితీయే ఆరణ్యకే షష్ఠోఽధ్యాయః.
ఉపనిషత్సు తృతీయోఽధ్యాయః.
ఓమ్ తత్సత్.

శం—ఽయమపి విద్వానేతేనైవ ప్రజ్ఞానేనాత్మనాఽస్మాల్లోకాదుత్క్రమ్యాముష్మిన్ స్వర్గే లోకే సర్వాన్ కామానాప్త్వాఽమృతస్సమభవదిత్యోమితి. ౪

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ఐతరేయోపనిషద్భాష్యే
తృతీయాధ్యాయభాష్యమ్.
ఓమ్ తత్సత్.

ఆ—న్వయః. అత్రోత్క్రమణం పక్షిణో నీడాదివోర్ధ్వగమనం న భవతి కిన్తు దేహాత్మభావత్యాగేన ప్రజ్ఞానాత్మభావ ఏవేత్యభిప్రేత్య ప్రజ్ఞానేనాత్మనా ఉత్క్రమ్యేత్యుక్తం ప్రజ్ఞానేనాత్మనా విద్వానితి వాన్వయః. ఉక్తమాత్మతత్త్వమఙ్గీకారవాచినా ఓఙ్కారేణ స్వానుభవప్రకటనేన దృఢీకుర్వన్ ‘ఓఙ్కారశ్చాథ శబ్దశ్చ ద్వావేతౌ బ్రహ్మణః పురా, కణ్ఠం భిత్త్వా వినిర్యాతౌ తస్మాన్మాఙ్గలికావుభా’వితి స్మృతేరోఙ్కారేణ బ్రహ్మాత్మానుసన్ధానలక్షణం మఙ్గళం కర్తుమోమిత్యుక్తమితి. ౪

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఐతరేయోపనిషద్భాష్య
టీకాయాం తృతీయాధ్యాయభాష్యటీకా.
ఓమ్ తత్సత్.

శ్రీః

ఓమ్ పరమాత్మనే నమః.

శ్రీమచ్ఛాంకరభాష్యోపేతా

కృష్ణయజుర్వేదీయ శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్

అవతారికా.

శ్వేతాశ్వతరోపనిషద ఇదం వివరణమల్పగ్రన్థం బ్రహ్మజిజ్ఞాసూనాం సుఖావబోధాయాఽఽరభ్యతే. చిత్సదానందాద్వితీయబ్రహ్మస్వరూపోఽప్యాత్మా స్వాశ్రయయా స్వవిషయావిద్యయా స్వానుభవగమ్యయా సాభాసయా ప్రతిబద్ధస్వాభావికాశేషపురుషార్థః ప్రాప్తాశేషానర్థః అవిద్యాపరికల్పితైరేవ సాధనైరిష్టప్రాప్తిం చాపురుషార్థం పురుషార్థం మన్యమానో మోక్షార్థమలభమానో మకరాదిభిరివ రాగాదిభిరితస్తతః సమాకృష్యమాణః సురనరతిర్యగాదిప్రభేదవేదితనానాయోనిషు సంచరన్ కేనాపి సుకృతకర్మణా బ్రాహ్మణాద్యధికారిశరీరం ప్రాప్త ఈశ్వరార్థకర్మానుష్ఠానేనాపగతరాగాదిమలో అనిత్యాదిదర్శనేనోత్పన్నేహాముత్రార్థభోగవిరాగ ఉపేత్యాచార్య మాచార్యద్వారేణ వేదాంతశ్రవణాదినా "అహం బ్రహ్మాస్మీ"తి బ్రహ్మాత్మతత్త్వమవగమ్య నివృత్తాజ్ఞానతత్కార్యః వీతశోకో భవతి. అవిద్యానివృత్తిలక్షణస్య మోక్షస్య విద్యాధీనత్వాద్యుజ్యతే చ తదర్థోపనిషదారంభః. తథా తద్విజ్ఞానాదమృతత్వం. తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యతే. న చేదిహావేదీన్మహతీ వినష్టిః. య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవంతి కిమిచ్ఛన్కస్య కామాయ శరీరమనుసంజ్వరేత్. 'తం విదిత్వా న లిప్యతే కర్మణా పాపకేన. తరతి శోకమాత్మవిత్. నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే. ఏతద్యో వేద నిహితం గుహాయామ్. సోఽవిద్యాగ్రన్థిం వికిరతీహ సోమ్య భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యంతే సర్వసంశయాః, క్షీయంతే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్దృష్టే పరావరే.

యథా నద్యః స్యందమానాః సముద్రేఽస్తం గచ్ఛంతి నామరూపే విహాయ,
తథా విద్వాన్నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమ్.

సయోహవై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి. సయోహవై తదచ్ఛాయ మశరీరమలోహితం శుభ్రమక్షరం వేదయతే యస్తుసోమ్య. స సర్వమవైతి. తం వేద్యం పురుషం వేద యథా మావోమృత్యుః పరివ్యథాః. తత్ర కో మోహః కః శోకఏకత్వ మనుపశ్యతః. విద్యయాఽమృతమశ్నుతే. సర్వాణి రూపాణి విచిత్యధీరాః ప్రేత్యాస్మా ల్లోకాదమృతా భవంతి. అపహత్య పాప్మానమనంతే స్వర్గే లోకే జ్యేయే ప్రతితిష్ఠతి. తన్మయా అమృతా వై బభూవుః. తదాత్మతత్త్వం ప్రసమీక్ష్య దేహీ ఏకః కృతార్థో భవతే వీతశోకః. య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవంతి. ఈశం తం జ్ఞాత్వాఽమృతా భవంతి. తదేవోపయంతి. నిచాయ్యేమాం శాంతిమత్యంతమేతి. తమేవం జ్ఞాత్వా మృత్యుపాశాంశ్ఛినత్తి. యే పూర్వం దేవా ఋషయశ్చ తం విదుః. తేషాం శాంతిః శాశ్వతీ నేతరేషామ్.

బుద్ధియుక్తో జహాతీహ ఉభే సుకృతదుష్కృతే,
కర్మజం బుద్ధియుక్తా హి ఫలం త్యక్త్వా మనీషిణః.
జన్మబంధవినిర్ముక్తాః పదం గచ్ఛంత్యనామయం,
సర్వం జ్ఞానప్లవేనైవ వృజినం సంతరిష్యసి.
జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతే తథా,
ఏతద్బుద్ధ్వా బుద్ధిమాన్ స్యాత్కృతకృత్యశ్చ భారత.
తతో మాం తత్త్వతో జ్ఞాత్వా విశతే తదనంతరం,
సర్వేషామపి చైతేషా మాత్మజ్ఞానం పరం స్మృతమ్.
తద్ధ్యగ్ర్యం సర్వవిద్యానాం ప్రాప్యతే హ్యమృతం యతః,
ప్రాప్యైతత్కృతకృత్యో హి ద్విజో భవతి నాన్యథా.
ఏవం యః సర్వభూతేషు పశ్యత్యాత్మానమాత్మనా,
స సర్వసమతామేత్య బ్రహ్మాప్యేతి సనాతనమ్.
సమ్యగ్దర్శనసంపన్నః కర్మభిర్న నిబధ్యతే,
దర్శనేన విహీనస్తు సంసారం ప్రతిపద్యతే.
కర్మణా బధ్యతే జంతుః విద్యయా చ విముచ్యతే,
తస్మాత్కర్మ న కుర్వంతి యతయః పారదర్శినః.
జ్ఞానం నిశ్శ్రేయసం ప్రాహుః వృద్ధా నిశ్చయదర్శినః,
తస్మాద్ జ్ఞానేన శుద్ధేన ముచ్యతే సర్వపాతకైః.
ఏవం మృత్యుం జాయమానం విదిత్వా
జ్ఞానేన విద్వాంస్తేజ అభ్యేతి నిత్యం,

న విద్యతే హ్యన్యథా తస్య పన్థాః
తం మత్వా కవిరాస్తే ప్రసన్నః.
క్షేత్రజ్ఞస్యేశ్వరజ్ఞానాద్విశుద్ధిః పరమా మతా,
అయంతు పరమో ధర్మో యద్యోగేనాత్మదర్శనమ్.
ఆత్మజ్ఞః శోకసంతీర్ణో న బిభేతి కుతశ్చన,
మృత్యోః సకాశాన్మరణాదథవాన్యకృతాద్భయాత్.
న జాయతే న మ్రియతే న వధ్యో న చ ఘాతకః,
న బద్ధో బంధకారీ హి న ముక్తో న చ మోక్షదః.
పురుషః పరమాత్మా తు యదతోఽన్యదసచ్చ తత్.

ఏవం శ్రుతిస్మృతీతిహాసాదిషు జ్ఞానస్యైవ మోక్షసాధనత్వావగమాద్యుజ్యత ఏవోపనిషదారంభః. కించోపనిషత్సమాఖ్యయైవ జ్ఞానస్యైవ పరమపురుషార్థసాధనత్వమవగమ్యతే. తథాహి ఉపనిషదిత్యుపనిపూర్వస్య సదేర్విశరణగత్యవసాదనార్థస్య రూపమాచక్షతే. ఉపనిషచ్ఛబ్దేన వ్యాచిఖ్యాసితగ్రన్థప్రతిపాద్యవస్తువిషయా విద్యోచ్యతే. తాదర్థ్యాద్గ్రంథోఽప్యుపనిషత్ యే ముముక్షవో దృష్టానుశ్రవిక విషయవితృష్ణాః సన్తః ఉపనిషచ్ఛబ్దితవిద్యాం తన్నిష్ఠతయా నిశ్చయేన శీలయన్తి తేషామవిద్యాదేః సంసారబీజస్య విశరణాద్వినాశాత్పరబ్రహ్మగమయితృత్వాద్గర్భజన్మజరామరణాద్యుపద్రవావసాదయితృత్వాదుపనిషత్సమాఖ్యయాప్యన్యకృతాత్పరం శ్రేయ ఇతి బ్రహ్మవిద్యోపనిషదుచ్యతే. నను భవేదేవముపనిషదారంభో యది విజ్ఞానస్యైవ మోక్షసాధనత్వం భవేత్ న చైతదస్తి కర్మణామపి మోక్షసాధనత్వావగమాత్. అపామసోమమమృతా అభూమ అక్షయ్యం హవై చాతుర్మాస్యయాజినః సుకృతం భవతీత్యాదినా. న త్వేతదస్తి శ్రుతిస్మృతివిరోధాన్న్యాయవిరోధాచ్చ. శ్రుతివిరోధస్తావత్తద్యథేహ కర్మజితో లోకః క్షీయత ఏవమేవాముత్ర పుణ్యజితో లోకః, క్షీయతే. తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి. నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ. న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనై తే ఽమృతత్వమానశుః, ప్లవా హ్యేతే అగృహా యజ్ఞరూపా అష్టాదశోక్తమవరం యేషు కర్మ, ఏతచ్ఛ్రేయో యేఽభినందంతి మూఢా జరామృత్యుం తే పునరేవాపి యంతి, నాస్త్యకృతః కృతేన "కర్మణా బధ్యతే జంతుః విద్యయా చ విముచ్యతే, తస్మాత్కర్మ న కుర్వంతి యతయః పారదర్శినః.

అజ్ఞానమలపూర్వత్వాత్పురుషో మలినః స్మృతః,
తత్క్షయాద్ధి భవేన్ముక్తిః నాన్యథా కర్మకోటిభిః.

ప్రజయా కర్మణా ముక్తిర్ధనేన చ సతాం నహి,
త్యాగేనైకేన ముక్తిః స్యాత్తదభావే భ్రమంత్యహో.
కర్మోదయే కర్మఫలానురాగాః తథానుయంతి న తరంతి మృత్యుమ్,
జ్ఞానేన విద్వాంస్తేజ అభ్యేతి నిత్యం న విద్యతే హ్యన్యథా తస్య పన్థాః.
ఏవం త్రయీధర్మమనుప్రపన్నా గతాగతం కామకామా లభన్తే,
శ్రమార్థమాశ్రమాశ్చాపి వర్ణానాం పరమార్థతః.
ఆశ్రమైర్న చ వేదైశ్చ యజ్ఞైః సాంఖ్యైర్వ్రతైస్తథా,
ఉగ్రైస్తపోభిర్వివిధైర్దానైర్నానావిధైరపి,
న లభన్తే తమాత్మానం లభన్తే జ్ఞానినః స్వయమ్.
త్రయీధర్మమధర్మార్థం కింపాకఫలసన్నిభమ్,
నాస్తి తాత సుఖం కించిదత్ర దుఃఖశతాకులే.
తస్మాన్మోక్షాయ యతతా కథం సేవ్యా మయా త్రయీ,
అజ్ఞానపాశబద్ధత్వాదముక్తః పురుషః స్మృతః.
జ్ఞానాత్తస్య నివృత్తిః స్యాత్ప్రకాశాత్తమసో యథా,
తస్మాజ్జ్ఞానేన ముక్తిః స్యాదజ్ఞానస్య పరిక్షయాత్.
వ్రతాని దానాని తపాంసి యజ్ఞాః సత్యం చ తీర్థాశ్రమకర్మయోగాః,
స్వర్గార్థమేవాశుభమధ్రువం చ జ్ఞానం ధ్రువం శాంతికరం మహార్థమ్,
యజ్ఞైర్దేవత్వమాప్నోతి తపోభిర్బ్రహ్మణః పదమ్,
దానేన వివిధాన్భోగాన్ జ్ఞానాన్మోక్షమవాప్నుయాత్.
ధర్మరజ్వా వ్రజేదూర్ధ్వం పాపరజ్వా వ్రజేదధః,
ద్వయం జ్ఞానాసినా ఛిత్వా విదేహః శాంతిమృచ్ఛతి.
త్యజ ధర్మమధర్మం చ ఉభే సత్యానృతే త్యజ,
ఉభే సత్యానృతే త్యక్త్వా యేన త్యజసి తత్త్యజ.

ఏవం శ్రుతిస్మృతివిరోధాన్న కర్మసాధనమమృతత్వం న్యాయవిరోధాచ్చ. కర్మసాధనత్వే మోక్షస్య చతుర్విధక్రియాన్తర్భావాదనిత్యత్వం స్యాత్. యత్కృతకం తదనిత్యమితి కర్మసాధ్యస్య నిత్యత్వాదర్శనాత్. నిత్యశ్చ మోక్షః సర్వవాదిభిరభ్యుపగమ్యతే. తథా చ శ్రుతిశ్చాతుర్మాస్యప్రకరణే ప్రజామను ప్రజాయసే తదు తే మర్త్యామృతమితి. కించ, సుకృతమితి సుకృతస్యాక్షయత్వముచ్యతే. సుకృతశబ్దశ్చ

కర్మణీ నన్వేవం తర్హి కర్మణాం దేవాదిప్రాప్తిహేతుత్వేన బన్ధహేతుత్వమేవ. సత్త్వ స్వతో బన్ధహేతుత్వమేవ. తథా చ శ్రుతిః కర్మణా పితృలోకః సర్వ ఏతే పుణ లోకా భవన్తి. ఇష్టాపూర్తం మన్యమానా వరిష్ఠం నాన్యచ్ఛ్రేయో వేదయం ప్రమూఢాః. నాకస్య పృష్ఠే తే సుకృతేఽనుభూత్వేమం, లోకం హీనతరం వ విశంతి.

ఏవం కర్మసు నిఃస్నేహా యే కేచిత్పారదర్శినః,
విద్యామయోఽయం పురుషో న తు కర్మమయః స్మృతః.

ఏవం త్రయీధర్మమనుప్రపన్నా గతాగతం కామకామా లభంతే ఇతి యద పునః ఫలనిరపేక్షమీశ్వరార్థం కర్మానుతిష్ఠంతి తదా మోక్షసాధనజ్ఞానసాధనాన్తఃకర శుద్ధిసాధనపారంపర్యేణ మోక్షసాధనం భవతి. తథాఽహ భగవాన్.

బ్రహ్మణ్యాధాయ కర్మాణి సంగం త్యక్త్వా కరోతియః,
లిప్యతే న స పాపేన పద్మపత్రమివాంభసా.
కాయేన మనసా బుద్ధ్యా కేవలైరింద్రియైరపి,
యోగినః కర్మ కుర్వంతి సంగం త్యక్త్వాఽఽత్మశుద్ధయే.
యత్కరోషి యదశ్నాసి యజ్జుహోషి దదాసి యత్,
యత్తపస్యసి కౌన్తేయ తత్కురుష్వ మదర్పణమ్.
శుభాశుభఫలైరేవం మోక్ష్యసే కర్మబంధనైః,
సన్న్యాసయోగయుక్తాత్మా విముక్తో మాముపైష్యసి.

తథా చ మోక్షే క్రమం శుద్ధ్యభావే మోక్షాభావం కర్మభిశ్చ తచ్ఛుద్ధిం ద యతి శ్రీవిష్ణుధర్మే.

అనూచానస్తతో యజ్వా కర్మన్యాసీ తతఃపరమ్,
తతో జ్ఞానిత్వమభ్యేతి యోగీ ముక్తిం క్రమాల్లభేత్.
అనేకజన్మసంసారచితే పాపసముచ్చయే,
నాక్షీణే జాయతే పుంసాం గోవిందాభిముఖీ మతిః.
జన్మాంతరసహస్రేషు తపోజ్ఞానసమాధిభిః,
నరాణాం క్షీణపాపానాం కృష్ణే భక్తిః ప్రజాయతే.
పాపకర్మాశయో హ్యత్ర మహాముక్తివిరోధకృత్,
తస్యైవ శమనే యత్నః కార్యః సంసారభీరుణా.

సువర్ణాదిమహాదానపుణ్యతీర్థావగాహనైః,
శారీరైశ్చ మహాక్లేశైః శాస్త్రోక్తైస్తచ్ఛమో భవేత్.
దేవతాశ్రుతిసచ్ఛాస్త్రశ్రవణైః పుణ్యదర్శనైః,
గురుశుశ్రూషణైశ్చైవ పాపబంధః ప్రశామ్యతి.
యాజ్ఞవల్క్యోఽపి శుద్ధ్యపేక్షాం తత్సాధనం చ దర్శయతి.
కర్తవ్యాఽశయ శుద్ధిస్తు భిక్షుకేణ విశేషతః,
జ్ఞానోత్పత్తినిమిత్తత్వాత్స్వతంత్రీకరణాయ చ.
మలినో హి యథాఽఽదర్శో రూపాలోకస్య న క్షమః,
తథాఽవిపక్వకరణ ఆత్మజ్ఞానస్య న క్షమః.
ఆచార్యోపాసనం వేదశాస్త్రార్థస్య వివేకితా,
సత్కర్మణామనుష్ఠానం సంగః సద్భిర్గిరః శుభాః.
స్త్ర్యాలోకాలంభవిగమః సర్వభూతాత్మదర్శనం,
త్యాగః పరిగ్రహాణాం చ జీర్ణకాషాయధారణమ్.
విషయేంద్రియసంరోధస్తంద్రాలస్యవివర్జనమ్,
శరీరపరిసంఖ్యానం ప్రవృత్తిష్వఘదర్శనమ్.
నీరజస్తమసా సత్వశుద్ధిర్నిస్పృహతా శమః,
ఏతైరుపాయైః సంశుద్ధసత్వయోగ్యమృతీ భవేత్.
యతో వేదాః పురాణాని విద్యోపనిషదస్తథా,
శ్లోకాః సూత్రాణి భాష్యాణి యచ్చాన్యద్వాఙ్మయం క్వచిత్.
వేదానువచనం యజ్ఞో బ్రహ్మచర్యం తపో దమః,
శ్రద్ధోపవాసః స్వాతంత్ర్యమాత్మనో జ్ఞానహేతవః.
తథాచాథర్వణే విశుద్ధ్యపేక్షమాత్మజ్ఞానం దర్శయతి-
జన్మాంతరసహస్రేషు యదా క్షీణాస్తు కిల్బిషాః,
తదా పశ్యంతి యోగేన సంసారోచ్ఛేదనం మహత్.

యస్మిన్విశుద్ధే విరజే చ చిత్తే య ఆత్మవత్పశ్యంతి యతయః క్షీణదోషాః, తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషంతి. యజ్ఞేన దానేన తపసా అనాశకేనేతి బృహదారణ్యకే వివిదిషాహేతుత్వం యజ్ఞాదీనాం దర్శయతి. నను విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయగ్ సహ, తపో విద్యా చ విప్రస్యనైఃశ్రేయసకరం పరమిత్యాదినా కర్మణామప్యమృతత్వప్రాప్తిహేతుత్వమవగమ్యతే సత్యమ్. అవగమ్యత ఏవ తదపేక్షితశుద్ధిద్వారేణ న చ సాక్షాత్. తథాహి విద్యాం చావిద్యాం చ. తపోవిద్యా

చ విప్రస్య నైఃశ్రేయసకరం పరమిత్యాదినా జ్ఞానకర్మణోర్నిశ్శ్రేయసహేతుత్వమభిధాయ కథమనయోస్తద్ధేతుత్వమిత్యాకాంక్షాయాం తపసా కల్మషం హన్తి విద్యయాఽమృతమశ్నుతే. అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుత ఇతి వాక్యశేషేణ కర్మణః కల్మషక్షయహేతుత్వం విద్యాయా అమృతప్రాప్తిహేతుత్వం ప్రదర్శితమ్. యత్ర తు శుద్ధ్యాద్యవాంతరకార్యానుపదేశస్తత్రాపి శాఖాన్తరోపసంహారన్యాయేనోపసంహారః కర్తవ్యః. నను కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతగ్ం సమా ఇతి యావజ్జీవకర్మానుష్ఠాననియమే సతి కథం విద్యాయా మోక్షసాధనత్వం. ఉచ్యతే కర్మణ్యకృకృతస్యాయం నియమో నానధికృతస్యానియోజ్యస్య బ్రహ్మవాదినః. తథా చ విదుషకర్మానధికారం దర్శయతి శ్రుతిః నైతద్విద్వాన్నృషిణా విధేయో న రుధ్యతే విధినా శబ్దచారః ఏతద్ధస్మ వై తత్పూర్వే విద్వాంసోఽగ్నిహోత్రం న జుహవాంచక్రిరే ఏతం వై తమాత్మానం విదిత్వా బ్రాహ్మణాః పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తి. ఏతద్ధస్మవై తద్విద్వాంస ఆహురృషయః కావషేయాః కిమర్థా వయమధ్యేష్యామహే కిమర్థా వయం యక్ష్యామహే స బ్రాహ్మణః కేనస్యాద్యేన స్యాత్తేనేదృశ ఏవేతి.

యథాఽఽహ భగవాన్—

యస్త్వాత్మరతిరేవ స్యాదాత్మతృప్తశ్చ మానవః,
ఆత్మన్యేవ చ సంతుష్టస్తస్య కార్యం న విద్యతే.
నైవ తస్య కృతేనార్థో నాకృతేనేహ కశ్చన,
న చాస్య సర్వభూతేషు కశ్చిదర్థవ్యపాశ్రయః.
తథా చాఽఽహ భగవాన్పరమేశ్వరో లైంగేకాలకూటోపాఖ్యానే.
జ్ఞానేనైతేన విప్రస్య త్యక్తసంగస్య దేహినః,
కర్తవ్యం నాస్తి విప్రేంద్రా అస్తి చేత్తత్త్వవిన్న చ.
ఇహ లోకే పరే చైవ కర్తవ్యం నాస్తి తస్య వై,
జీవన్ముక్తో యతస్తు స్యాద్బ్రహ్మవిత్పరమార్థతః.
జ్ఞానాభ్యాసరతో నిత్యం విరక్తో హ్యర్థవిత్స్వయమ్,
కర్తవ్యాభావముత్సృజ్య జ్ఞానమేవాధిగచ్ఛతి.
వర్ణాశ్రమాభిమానీ యస్త్యక్త్వా జ్ఞానం ద్విజోత్తమః,
అన్యత్ర రమతే మూఢః సోఽజ్ఞానీ నాత్ర సంశయః.
క్రోధో భయం తథా లోభో మోహో భేదో మదస్తమః,
ధర్మాధర్మౌ చ తేషాం హి తద్వశాచ్చ తనుగ్రహః.

శరీరే సతి వై క్లేశః సోఽవిద్యాం సంత్యజేత్తతః,
అవిద్యాం విద్యయా హిత్వా స్థితస్యైవేహ యోగినః.
క్రోధాద్యా నాశమాయాన్తి ధర్మాధర్మా చ నశ్యతః,
తత్క్షయాచ్చ శరీరేణ న పునః సంప్రయుజ్యతే.
స ఏవముక్తస్సంసారాద్దుఃఖత్రయవివర్జితః,

తథా శివధర్మోత్తరే—

జ్ఞానామృ (తేన) తస్య తృప్తస్య కృతకృత్యస్య యోగినః,
నైవాస్తి కించిత్కర్తవ్యమస్తిచేన్న స తత్త్వవిత్.
లోకద్వయేపి కర్తవ్యం కించిదస్య న విద్యతే,
ఇహైవ స విముక్తః స్యాత్సంపూర్ణః సమదర్శనః.

తస్మాద్విదుషః కర్తవ్యాభావాదవిద్యావద్విషయఏవాయం కుర్వన్నేవేత్యాది కర్మ నియమః. కుర్వన్నేవేతి చ నాయం కర్మనియమః. కింతు విద్యామాహాత్మ్యం దర్శయితుం యథాకామం కర్మానుష్ఠానమేవ ద్రష్టవ్యం. ఏతదుక్తం భవతి—యావజ్జీవం యథా కామంపుణ్యాపాపాదికం కుర్వత్యపి విదుషి న కర్మలేపో భవతి. విద్యాసామర్థ్యాదితి. తథాహి— "ఈశావాస్యమిదగ్ం సర్వ"మిత్యారభ్య "తేన త్యక్తేన భుంజీథాః" ఇతి. విదుషః సర్వకర్మత్యాగేన ఆత్మపాలనముక్త్వా అనియోజ్యే బ్రహ్మవిది త్యాగ కర్తవ్యతోక్తిరప్యయుక్తైవోక్తేతి మత్వా చకితః సన్వేదో విదుషః త్యాగకర్తవ్యతామపి నోక్తవాన్. కుర్వన్నేవేహ లోకే విద్యమానం పుణ్యాపాపాదికం కర్మ యావజ్జీవం జిజీవిషేత్, న పుణ్యాదిబన్ధభయాత్పుణాదికం త్యక్త్వా తూష్ణీమవతిష్ఠేత ఏవం తావత్కర్మాణి కుర్వత్యపి విదుషి త్వయీతో యావజ్జీవానుష్ఠానాదన్యథాభావః స్వరూపాత్ప్రచ్యుతిః పుణ్యాదినిమిత్తసంసారాన్వయో నాస్తి అథవేతః కర్మానుష్ఠానోత్తరకాల భావ్యన్యథాభావః సంసారాన్వయో నాస్తి. యస్మాత్త్వయి విన్యస్తం న కర్మ లిప్యతే. తథా చశ్రుత్యంతరం న లిప్యతే కర్మణా పాపకేన ఏవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యతే. నైనం కృతాకృతే తపతః. ఏవం హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయంతే.

లైంగే—

జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతే తథా.
జ్ఞానినః సర్వకర్మాణి జీర్యంతే నాత్ర సంశయః
క్రీడన్నపి న లిప్యేత పాపైర్నానావిధైరపి,

శివధర్మోత్తరేపి—

తస్మాజ్జ్ఞానాసినా తూర్ణమశేషం కర్మబంధనం,
కామాకామకృతం ఛిత్వా శుద్ధశ్చాత్మని తిష్ఠతి.
యథా వహ్నిర్మహాదీప్తః శుష్కమార్ద్రం చ నిర్దహేత్,
తథా శుభాశుభం కర్మ జ్ఞానాగ్నిర్దహతే క్షణాత్.
పద్మపత్రం యథా తోయైః స్వస్థైరపి న లిప్యతే,
శబ్దాదివిషయాంభోభిస్తద్వజ్జ్ఞానీ న లిప్యతే.
యద్వన్మంత్రబలోపేతః క్రీడన్సర్పైర్న దశ్యతే,
క్రీడన్నపి న లిప్యేత తద్వదింద్రియపన్నగైః.
మన్త్రౌషధిబలైర్యద్వజ్జీర్యతే భక్షితం విషమ్,
తద్వత్సర్వాణి పాపాని జీర్యన్తే జ్ఞానినః క్షణాత్.

తథాచ సూత్రకారః పురుషార్థోఽతశ్శబ్దాదితి బాదరాయణ ఇతి జ్ఞానస్యై పరమపురుషార్థహేతుత్వమభిధాయ శేషత్వాత్పురుషార్థవాద ఇత్యాదినా కర్మాపేక్షి కర్తృప్రతిపాదకత్వేన విద్యాయాః కర్మశేషత్వమాశంక్యాధికోపదేశాత్తు బాదరాయ స్యేత్యాదినా కర్తృత్వాదిసంసారధర్మరహితాపహతపాప్మాదిరూప బ్రహ్మోపదేశా ద్విజ్ఞానపూర్వికాం తు కర్మాధికారసిద్ధిం త్వాశాసానస్య కర్మాధికారహేతోః క్రియా కారకఫలలక్షణస్య సమస్తస్య ప్రపంచస్యావిద్యాకృతస్య విద్యాసామర్థ్యాత్స్వరు పోపమర్దదర్శనాత్ కర్మాధికారోచ్ఛిత్తిప్రసంగాద్భిన్నప్రకరణత్వాద్భిన్నకార్యత్వాచ్చ పరస్పరవికల్పః సముచ్చయోఽంగాంగిభావో వా నాస్తీతి ప్రతిపాద్యతఏవాగ్నీ ధనాద్యనపేక్షేతి విద్యాయా ఏవ పరమపురుషార్థహేతుత్వాదగ్నీంధనాద్యాశ్ర కర్మాణి విద్యాయాః స్వార్థసిద్ధౌ నాపేక్షితవ్యానీతి పూర్వోక్తస్యాధికరణస్య ఫలము సంహృత్యాత్యన్తానపేక్షాయాం ప్రాప్తాయాం సర్వాపేక్షా చ యజ్ఞాదిశ్రుతేరశ్వ దితి నాత్యన్తమనపేక్షా. ఉత్పన్నా హి విద్యా ఫలసిద్ధిం ప్రతి న కించిదన్యదపేక్ష ఉత్పత్తిం ప్రత్యపేక్షత ఏవ. వివిదిషంతి యజ్ఞేనేతి శ్రుతేరితి. వివిదిషాసాధనత్వే కర్మణాముపయోగం దర్శితవాన్. తథా చ నావిశేషాత్స్తుతయేఽనుమతిర్వేతి సూ ద్వయేన కుర్వన్నేవేతి మన్త్రస్యావిద్వద్విషయత్వేవ విద్యాస్తుతిత్వేన చార్థద్వయం ద శితవాన్. అత ఉక్తేన ప్రకారేణ జ్ఞానస్యైవ మోక్షసాధనత్వాద్యుక్తః పరోపనిషద రంభః. నను బన్ధస్య మిథ్యాత్వే సతి జ్ఞాననివర్త్యత్వేన జ్ఞానాదమృతత్వం స్యాత్. త్యేతదస్తి. ప్రతిపన్నత్వాద్బాధాభావాద్యుష్మదాదిస్వరూపత్వేనాఽఽత్మనో విల

ణత్వే సాదృశ్యాద్యభావాదధ్యాసాసంభవాచ్చ. ఉచ్యతే న తావత్ప్రతిపన్నత్వేన సత్యత్వం వక్తుం శక్యతే. ప్రతిపత్తేః సత్యత్వమిథ్యాత్వయోః సమానత్వాత్. నాపి బాధాభావాత్సత్యత్వం. విధిముఖేన కారణముఖేన చ బాధసంభవాత్. తథాహి శ్రుతిః ప్రపంచస్య మిథ్యాత్వం మాయాకారణత్వం చ దర్శయతి. న తు తద్ద్వితీయమస్తి ఏకత్వం. నాస్తిద్వైతం. కుతో విదితే వేద్యం నాస్తి. ఏకమేవాద్వితీయం. వాచారంభణం వికారో నామధేయం. ఏకమేవ సన్నేహ నానాఽస్తి కించన. ఏకధైవాను ద్రష్టవ్యం. మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాత్. మాయా సృజతే విశ్వమేతత్. ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత ఇత్యాదిభిర్వాక్యైః. అజోఽపి సన్నవ్యయాత్మాభూతానామీశ్వరోఽపి సన్ ప్రకృతిం స్వామధిష్ఠాయ సంభవామ్యాత్మమాయయా అవిభక్తం చ భూతేషు విభక్తమివ చ స్థితమ్.

తథా చ బ్రాహ్మే పురాణే—

ధర్మాధర్మౌ జన్మమృత్యూ సుఖదుఃఖేషు కల్పనా,
వర్ణాశ్రమాస్తథా వాసః స్వర్గో నరక ఏవ చ,
పురుషస్య న సన్త్యేతే పరమార్థస్య కుత్రచిత్.
దృశ్యతే చ జగద్రూపమసత్యం సత్యవన్మృషా,
తోయవన్మృగతృష్ణా తు యథా మరుమరీచికా.
రౌప్యవచ్ఛుక్తికాసంభూతం కీకసం శుక్తిరేవ చ,
సర్పవద్రజ్జుఖండశ్చ నిశాయాం వేశ్మమధ్యగః.
ఏకఏవేన్దుర్ద్వౌ వ్యోమ్ని తిమిరాహతచక్షుషః,
ఆకాశస్య ఘనీభావో నీలత్వం స్నిగ్ధతా తథా.
ఏకశ్చ సూర్యో బహుధా జలాధారేషు దృశ్యతే,
ఆభాతి పరమాత్మాఽపి సర్వోపాధిషు సంస్థితః.
ద్వైతభ్రాన్తి రవిద్యాఖ్యా వికల్పో న చ తత్తథా,
పరత్ర బన్ధాగారః స్యాత్తేషామాత్మాభిమానినామ్.
ఆత్మభావనయా భ్రాన్త్యా దేహం భావయతః సదా,
ఆప్రజ్ఞైరాదిమధ్యాన్తైర్భ్రమభూతైస్త్రిభిః సదా.
జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తైస్తు ఛాదితం విశ్వతైజసం,
స్వమాయయా స్వమాత్మానం మోహయేద్ద్వైతరూపయా.

గుహాగతం స్వమాత్మానం లభతే చ స్వయం హరిం,
వ్యోమ్ని వజ్రానలజ్వాలాకలాపో వివిధాకృతిః.
ఆభాతి విష్ణోః సృష్టిశ్చ స్వభావో ద్వైతవిస్తరః,
శాంతే మనసి శాంతశ్చ ఘోరే మూఢే చ తాదృశః.
ఈశ్వరో దృశ్యతే నిత్యం సర్వత్ర న తు తత్వతః,
లోహమృత్పిండహేమ్నాం చ వికారో న చ విద్యతే.
చరాచరాణాం భూతానాం ద్వైతతా న చ సత్యతః,
సర్వగే తు నిరాధారే చైతన్యాత్మని సంస్థితా.
అవిద్యా ద్విగుణాం సృష్టిం కరోత్యాత్మావలంబనాత్,
సర్పస్య రజ్జుతా నాస్తి నాస్తి రజ్జౌ భుజంగతా.
ఉత్పత్తినాశయోర్నాస్తి కారణం జగతోపి చ,
లోకానాం వ్యవహారార్థమవిద్యేయం వినిర్మితా.
ఏషా విమోహినీత్యుక్తా ద్వైతాద్వైతస్వరూపిణీ,
అద్వైతం భావయేద్బ్రహ్మ సకలం నిష్కలం సదా.
ఆత్మజ్ఞః శోకసంతీర్ణో న బిభేతి కుతశ్చన,
మృత్యోస్సకాశాన్మరణాదథవాన్యకృతాద్భయాత్.
న జాయతే న మ్రియతే న వధ్యో న చ ఘాతకః,
న బద్ధో బన్ధకారీ వా న ముక్తో న చ మోక్షకః.
పురుషః పరమాత్మా తు యదతోఽన్యదసచ్చ తత్,
ఏవం బుద్ధ్వా జగద్రూపం విష్ణోర్మాయామయం మృషా.
భోగాసంగాద్భవేన్ముక్తః త్యక్త్వా సర్వవికల్పనాం,
త్యక్తసర్వవికల్పశ్చ స్వాత్మస్థం నిశ్చలం మనః,
కృత్వా శాంతో భవేద్యోగీ దగ్ధేన్ధనమివానలః.
ఏషా చతుర్వింశతిభేదభిన్నా మాయా పరా ప్రకృతిస్తత్సముత్థా,
కామక్రోధౌ లోభమోహౌ భయం చ విషాదశోకౌ చ వికల్పజాలమ్.
ధర్మాధర్మౌ సుఖదుఃఖే చ సృష్టివినాశపాకౌ నరకే గతిశ్చ,
వాసః స్వర్గే జాతయశ్చాశ్రమాశ్చ రాగద్వేషౌ వివిధా వ్యాధయశ్చ.
కౌమారతారుణ్యజరావియోగసంయోగభోగానశనవ్రతాని,
ఇతీదమీదృగ్విదయ్యం నిధాయ తూష్ణీమాసీనః సుమతిం వివిద్ధి.

తథా చ శ్రీవిష్ణుధర్మే షడధ్యాయ్యామ్—

అనాది సంబన్ధవత్యా క్షేత్రజ్ఞోఽయమవిద్యయా,
యుక్తః పశ్యతి భేదేన బ్రహ్మ తత్త్వాత్మని స్థితమ్.
పశ్యత్యాత్మానమన్యచ్చ యావద్వై పరమాత్మనః.
తావత్సంభ్రామ్యతే జంతుః మోహితో నిజకర్మణా,
సంక్షీణాశేషకర్మా తు పరం బ్రహ్మ ప్రపశ్యతి.
అభేదేనాఽఽత్మనః శుద్ధం శుద్ధత్వాదక్షయో భవేత్,
అవిద్యా చ క్రియాః సర్వా విద్యా జ్ఞానం ప్రచక్షతే.
కర్మణా జాయతే జన్తుర్విద్యయా చ విముచ్యతే,
అద్వైతం పరమార్థో హి ద్వైతం తద్భిన్న ఉచ్యతే.
పశుతిర్యఙ్మనుష్యాఖ్యం తథైవ నృప నారకమ్,
చతుర్విధోఽపి భేదోఽయం మిథ్యాజ్ఞాననిబన్ధనః.
అహమన్యోఽపరశ్చాయమమీ చాత్ర తథాఽపరే,
అజ్ఞానమేతద్ద్వైతాఖ్యమద్వైతం శ్రూయతాం పరమ్.
మమత్వహామితి ప్రజ్ఞా వియుక్త మవికల్పవత్,
అవికార్యమనాఖ్యేయమద్వైతమనుభూయతే.
మనోవృత్తిమయం ద్వైతమద్వైతం పరమార్థతః,
మనసో వృత్తయస్తస్మాద్ధర్మాధర్మనిమిత్తజాః.
నిరోద్ధవ్యాస్తన్నిరోధే ద్వైతం నైవోపపద్యతే,
మనోదృష్టమిదం సర్వం యత్కించిత్సచరాచరమ్.
మనసో హ్యమనీభావేఽద్వైతభావం తదాప్నుయాత్,
కర్మణాం భావనా యేయం సా బ్రహ్మపరిపంథినీ.
కర్మభావనయా తుల్యం విజ్ఞానముపజాయతే,
తాదృగ్భవతి విజ్ఞప్తి ర్యాదృశీ ఖలు భావనా.
క్షయే తస్యాః పరం బ్రహ్మ స్వయమేవ ప్రకాశతే,
పరాత్మనో మనుష్యేంద్ర విభాగోఽజ్ఞానకల్పితః.
క్షయే తస్యాత్మపరయోరవిభాగోఽత ఏవ హి,
ఆత్మా క్షేత్రజ్ఞసంజ్ఞో హి సంయుక్తః ప్రాకృతైర్గుణైః,
తైరేవ విగతః శుద్ధః పరమాత్మా నిగద్యతే.

తథా చ శ్రీవిష్ణుపురాణే—

పరమాత్మా త్వమేవైకో నాన్యోఽస్తి జగతః పరః,
తవైష మహిమా యేన వ్యాప్తమేతచ్చరాచరమ్.
యదేతద్దృశ్యతే మూర్తమేతజ్జ్ఞానాత్మనస్తవ,
భ్రాన్తిజ్ఞానేన పశ్యన్తి జగద్రూపమయోగినః.
జ్ఞానస్వరూపమఖిలం జగదేతదబుద్ధయః,
అర్థస్వరూపం పశ్యన్తో భ్రామ్యన్తే మోహసంప్లవే.
యే తు జ్ఞానవిదః శుద్ధచేతసస్తేఽఖిలం జగత్,
జ్ఞానాత్మకం ప్రపశ్యన్తి త్వద్రూపం పారమేశ్వరమ్.
అహం హరిః సర్వమిదం జనార్దనో నాన్యత్తతః కారణకార్యజాతమ్,
ఈదృఙ్మనో యస్య న తస్య భూయో భవోద్భవా ద్వంద్వగదా భవంతి.
జ్ఞానస్వరూపమత్యంతం నిర్మలం పరమార్థతః,
తదేవార్థస్వరూపేణ భ్రాంతిదర్శనతః స్థితమ్,
జ్ఞానస్వరూపో భగవాన్ యతోఽసావశేషమూర్తిర్న తు వస్తుభూతః,
తతో హి శైలాబ్ధిధరాదిభేదాఞ్జానీహి విజ్ఞానవిజృమ్భితాని.
వస్త్వస్తి కిం కుత్రచిదాదిమధ్యపర్యంతహీనం సతతైకరూపమ్,
యచ్చాన్యథాత్వం ద్విజ యాతి భూయో న తత్తథా తత్ర కుతో హి తత్త్వమ్.
మహీ ఘటత్వం ఘటతః కపాలికా కపాలికాచూర్ణరజస్తతోఽణుః,
జనైః స్వకర్మస్తిమితాత్మనిశ్చయైరాలక్ష్యతే బ్రూహి కిమత్ర వస్తు.
తస్మాన్న విజ్ఞానమృతేఽస్తి కించిత్ క్వచిత్కదాచిద్ద్విజ వస్తుజాతమ్,
విజ్ఞానమేకం నిజకర్మభేదవిభిన్నచిత్తైర్బహుధాభ్యుపేతమ్.
జ్ఞానం విశుద్ధం విమలం విశోకమశేషలోభాదినిరస్తసంగమ్,
ఏకం సదైకం పరమః పరేశః స వాసుదేవో న యతోఽన్యదస్తి.
సద్భావ ఏవం భవతో మయోక్తో జ్ఞానం తథా సత్యమసత్యమన్యత్,
ఏతత్తు యత్సంవ్యవహారభూతం తత్రాపి చోక్తం భువనాశ్రితం తే.
అవిద్యాసంచితం కర్మ తచ్చాశేషేషు జన్తుషు,
ఆత్మా శుద్ధోఽక్షరః శాన్తో నిర్గుణః ప్రకృతేః పరః.
ప్రవద్ధ్యపచయా నస్త ఏకస్యాఖిలజన్తుషు,
యత్తు కాలాంతరేణాపి నాన్యసంజ్ఞాముపైతి వై.

పరిణామాదిసంభూతాం తద్వస్తు నృప తచ్చ కిమ్,
యద్యన్యోఽస్తి పరఃకోఽపి మత్తః పార్థివసత్తమ.
తదేషోఽహమయం చాన్యో వక్తుమేవమపీష్యతే,
యదా సమస్తదేహేషు పుమాన్హ్యేకో వ్యవస్థితః.
తదా హి కో భవాన్యోహమిత్యేతద్విప్రలంభనమ్,
త్వం రాజా శిబికా చేయం వయం వాహాః పురస్సరాః.
అయం చ భవతో లోకో న సదేతత్త్వయోచ్యతే,
యస్తు రాజేతి యల్లోకే యచ్చ రాజభటాత్మకమ్.
తథాన్యే చ నృపత్వం చ తత్తత్సంకల్పనామయమ్,
అనాశీ పరమార్థశ్చ ప్రాజ్ఞైరభ్యుపగమ్యతే.

పరమార్థస్తు భూపాల సంక్షేపాచ్ఛ్రూయతాం మమ,
ఏకో వ్యాపీ సమః శుద్ధో నిర్గుణః ప్రకృతేః పరః.
జన్మవృద్ధ్యాదిరహిత ఆత్మా సర్వగతోఽవ్యయః,
పరో జ్ఞానమయః సద్భిః నామ జాత్యాదిభిః ప్రభుః.
న యోగవాన్న యుక్తోఽభూన్నైవ పార్థివ యోక్ష్యతి,
తస్యాత్మపరదేహేషు సంయోగోహ్యేక ఏవ యత్.
విజ్ఞానం పరమార్థోసౌ ద్వైతినోఽతథ్యదర్శినః,
ఏవమేకపదం విద్వన్నభేది సకలం జగత్.

వాసుదేవాభిధేయస్య స్వరూపం పరమాత్మనః,
నిదాఘోప్యుపదేశేన తేనాద్వైతపరోఽభవత్.
సర్వభూతాన్యభేదేన స దదర్శ తదాత్మనః,
తథా బ్రహ్మా తతో ముక్తిమవాప పరమాం ద్విజ.
సితనీలాదిభేదేన యథైకం దృశ్యతే నభః,
భ్రాంతదృష్టిభిరాత్మాపి తదైకస్సన్పృథక్పృథక్.
ఏకస్సమస్తం యదిహాస్తి కించిత్తదచ్యుతో నాస్తి పరం తతోఽన్యత్,
సోహం స చ త్వం స చ సర్వమేతదాత్మస్వరూపం త్యజ భేదమోహమ్.
ఇతీరితస్తేన స రాజవర్యస్తత్యాజ భేదం పరమార్థదృష్టిః,
స చాపి జాతిస్మరణార్థబోధస్తత్రైవ జన్మన్యపవర్గమాప.

తథా లైంగే—

తస్మాదజ్ఞానమూలో హి సంసారః సర్వదేహినామ్,
పరతన్త్రే స్వతన్త్రే చ భిదాభావాద్విచారతః.
ఏకత్వమపి నాస్త్యేవ ద్వైతం తత్ర కుతో స్త్యహో,
ఏకం నాస్త్యథమర్త్యం చ కుతో మృతసముద్భవః.
నాన్తః ప్రజ్ఞో బహిష్ప్రజ్ఞో న చోభయత ఏవ చ,
న ప్రజ్ఞానఘనస్త్వేవం న ప్రజ్ఞోఽప్రజ్ఞ ఏవ సః.
విదితేనాస్తి వేద్యం చ నిర్వాణం పరమార్థతః.
అజ్ఞానతిమిరాత్సర్వం నాత్ర కార్యా విచారణా.
జ్ఞానం చ బన్ధనం చైవ మోక్షో నాప్యాత్మనో ద్విజాః,
న హ్యేషా ప్రకృతిర్జీవో వికృతిశ్చ వికారతః.
వికారో నైవ మాయైషా సదసద్వ్యక్తివర్జితా,

యథాహ భగవాన్పరాశరః—

అస్మాద్ధి జాయతే విశ్వమత్రైవ ప్రవిలీయతే,
స మాయా మాయయా బద్ధః కరోతి వివిధాస్తనూః.
న చాత్రైవం సంసరతి నచసంసారయేత్పరమ్,
న కర్తా నైవ భోక్తా చ నచప్రకృతిపూరుషా.
న మాయా నైవ చ ప్రాణశ్చైతన్యం పరమార్థతః,
తస్మాదజ్ఞానమూలో హి సంసారః సర్వదేహినామ్.
నిత్యః సర్వగతో హ్యాత్మా కూటస్థో దోషవర్జితః,
ఏకః స భిద్యతే శక్త్యా మాయయా న స్వభావతః.
తస్మాదద్వైతమేవాహుర్మునయః పరమార్థతః,
జ్ఞానస్వరూపమేవాహుర్జగదేతద్విచక్షణాః.
అర్థస్వరూపమజ్ఞానాత్పశ్యన్త్యన్యే కుదృష్టయః,
కూటస్థో నిర్గుణో వ్యాపీ చైతన్యాత్మా స్వభావతః.
దృశ్యతే హ్యర్థరూపేణ పురుషైర్భ్రాన్తదృష్టిభిః,
యదా పశ్యతి చాత్మానం కేవలం పరమార్థతః.
మాయామాత్రమిదం ద్వైతం తదా భవతి నిర్వృతః,
తస్మాద్విజ్ఞానమేవాస్తి న ప్రపంచో న సంసృతిః.

ఏవం శ్రుత్యాదినా నామాదికారణోపన్యాసముఖేన స్వరూపేణ చ బాధితత్వాత్ప్రపంచస్య మిథ్యాత్వమవగమ్యతే. అస్థూలాదిలక్షణస్య బ్రహ్మణ స్తద్విపరీతస్థూలాకారో మిథ్యా భవితుమర్హతి. యథైకస్య చన్ద్రమస స్తద్విపరీతద్వితీయాకార స్తద్వత్. తథా చ సూత్రకారో న స్థానతోఽపి పరస్యోభయలింగం సర్వత్ర హీతి స్వరూపత ఉపాధితశ్చ విరుద్ధరూపద్వయాసంభవాన్నిర్విశేషమేవ బ్రహ్మేత్యుపపాద్య న భేదాదితి భేదశ్రుతిబలాత్క్రమితి సవిశేషమపి బ్రహ్మా నాభ్యుపగమ్యత ఇత్యాశంక్య న ప్రత్యేకమతద్వచనాదిత్యుపాధిభేదస్య శ్రుత్యైవ బాధితత్వాదభేద శ్రుతిబలాత్సవిశేషస్య ప్రమాణాయోగాన్నిర్విశేషమేవేత్యుపపాద్యాపి చైవమేక ఇతి భేదనిందాపూర్వకమభేదమేవైకే శాఖినః సమామనంతి మనసైవేదమాప్తవ్యం. నేహ నానాఽస్తి కించన మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి. య ఇహ నానేవపశ్యతి ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమితి "భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చ మత్వా సర్వం ప్రోక్తం త్రివిధం బ్రహ్మమేతదితి సర్వభోగ్య భోక్తృనియన్తృలక్షణస్య ప్రపంచస్య బ్రహ్మైకస్వభావతాఽభిధీయత ఇతి పునరపి నిర్విశేషపక్షే కిమిత్యేకస్వరూపస్యోభయస్వరూపాసంభవేఽనాకారమేవ బ్రహ్మావధార్యతే నపునర్విపరీతమిత్యాశంక్యారూపవదేవ హి తత్ప్రధానత్వాదితి రూపాద్యాకారరహితమేవ బ్రహ్మావధారయితవ్యం. కస్మాత్. తత్ప్రధానత్వాత్. అస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘమశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయమ్. ఆకాశో వై నామ. నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదంతరా తద్బ్రహ్మ తదేతద్బ్రహ్మాపూర్వమనపరమనంతరమబాహ్యమ్. అయమాత్మా బ్రహ్మ సర్వానుభూరిత్యేతదనుశాసనమిత్యేవమాదీని నిష్ప్రపంచ బ్రహ్మాత్మతత్వప్రధానాని. ఇతరాణి కారణబ్రహ్మవిషయాణి న తత్ప్రధానాని తత్ప్రధానాన్యతత్ప్రధానేభ్యో బలీయాంసి భవన్తి అత స్తత్పరశ్రుతిప్రతిపన్నత్వాన్నిర్విశేషమేవ బ్రహ్మావగన్తవ్యం న పునః సవిశేషమితి నిర్విశేషపక్షముపపాద్య కా తర్హ్యాకారవద్విషయాణాం శ్రుతీనాం గతిరిత్యాకాంక్షాయాం ప్రకాశవచ్చావైయర్థ్యాదితి చన్ద్రసూర్యాదీనాం జలాద్యుపాధి కృతనానాత్వవచ్చ బ్రహ్మణోఽప్యుపాధి కృతనానాత్వరూపస్య విద్యమానత్వాత్తదాకారవతో బ్రహ్మణ ఆకారవిశేషోపదేశ ఉపాసనార్థో న విరుధ్యతే. ఏవమవైయర్థ్యం నానాకారబ్రహ్మవిషయాణాం వాక్యానామితి భేదశ్రుతీనాముపాధికబ్రహ్మవిషయత్వేనావైయర్థ్యముక్త్వా పునరపి నిర్విశేషమేవ బ్రహ్మేతి ద్రఢయితుమాహ చ తన్మాత్రమితి. స యథా సైన్ధవఘనోఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నో రసఘన ఏవ. ఏవం వా అరేఽయమాత్మాఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘన ఏవేతి శ్రుత్యుపన్యాసేన విజ్ఞానవ్యతిరిక్తరూపాన్తరాభావముపన్యస్య దర్శయతి అథో అపి స్మర్యత ఇతి. అథాత ఆదేశో నేతి నేతి. అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధి.

యతో వాచో నివర్తంతే. అప్రాప్యమనసా సహ. ప్రత్యస్తమితభేదం యత్సత్తామాత్ర మగోచరం. వచసామాత్మసంవేద్యం తజ్జ్ఞానం బ్రహ్మసంజ్ఞితమ్. విశ్వస్వరూపవైరూప్యం లక్షణం పరమాత్మన ఇత్యాది శ్రుతిస్మృత్యుపన్యాసముఖేన ప్రత్యస్తమితభేదమేవ బ్రహ్మేత్యుపపాద్యాత ఏవచోపమా సూర్యకాదివదితి. యత ఏవ చైతన్యమాత్రరూపో నేతి నేత్యాత్మకో విదితావిదితాభ్యామన్యో వాచామగోచరః, ప్రత్యస్తమితభేదో విశ్వస్వరూపవిలక్షణస్వరూపః పరమాత్మాఽవిద్యోపాధికో భేదః. అత ఏవ చాస్యోపాధినిమిత్తామపారమార్థికీం విశేషవత్తామభిప్రేత్య జలసూర్యాదిరివేత్యుపమాదీయతే మోక్షశాస్త్రేషు. ఆకాశమేకం హి యథా ఘటాదిషు పృథక్పృథక్ తథాఽఽత్మైకో హ్యనేకశ్చ జలాధారేష్వివాంశుమాన్.

ఏకఏవతు భూతాత్మా భూతే భూతే వ్యవస్థితః,
ఏకధా బహుధా చైవ దృశ్యతే జలచంద్రవత్.
యథా హ్యయం జ్యోతిరాత్మా వివస్వానపో భిన్నా బహుధైకోఽనుగచ్ఛన్,
ఉపాధినా క్రియతే భేదరూపో దేవః క్షేత్రేష్వేవమజోఽయమాత్మా.

ఇతి దృష్టాంతబలేనాపి నిర్విశేషమేవ బ్రహ్మేత్యుపపాద్యాంబువద్గ్రహణాదిత్యాత్మనోఽఽమూర్తత్వేన సర్వగతత్వేన జలసూర్యాదివన్మూర్తసంభిన్నదేశస్థితత్వాభావాద్దృష్టాంతదార్ష్టాంతికయోః సాదృశ్యం నాస్తీత్యాశంక్య వృద్ధిహ్రాసభాక్త్వమితి. న హి దృష్టాంతదార్ష్టాంతికయోర్వివక్షితాంశముక్త్వా సర్వసారూప్యం కేన చిద్దర్శయితుం శక్యతే. సర్వసారూప్యే దృష్టాన్తదార్ష్టాంతికభావోచ్ఛేదఏవ స్యాత్. వృద్ధిహ్రాసభాక్త్వమత్ర వివక్షితం. జలగతసూర్యప్రతిబింబం జలవృద్ధౌ వర్ధతే. జలహ్రాసేహ్రసతి జలచలనే చలతి. జలభేదే భిద్యతఇత్యేవం జలధర్మానువిధాయి భవతి. న తు పరమార్థతః సూర్యస్య తత్త్వమస్తి. ఏవం పరమార్థతోఽవికృతమేకరూపమపి సద్బ్రహ్మ దేహాద్యుపాధ్యంతర్భావాద్భజతఏవోపాధిధర్మాన్వృద్ధిహ్రాసాదీనితి వివక్షితాంశప్రతిపాదనేన దృష్టాన్తదార్ష్టాంతికయోః సామంజస్యముక్త్వా దర్శనాచ్చేతి పురశ్చక్రే ద్విపదః పురశ్చక్రే చతుష్పదః. పురః స పక్షీభూత్వా పురః పురుష ఆవిశత్. ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే. మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరం మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్. ఏకస్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా. రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ. ఏకో దేవః సర్వభూతేషు గూఢః. ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత. స ఏష ఇహ ప్రవిష్ట ఆనఖాగ్రేభ్యః. తత్సృష్ట్వా

తదేవానుప్రావిశదిత్యాదినా పరస్యైవ బ్రహ్మణ ఉపాధియోగం దర్శయిత్వా నిర్విశేషమేవ బ్రహ్మ. భేదస్తు జలసూర్యాదివదౌపాధికో మాయానిబన్ధన ఇత్యుపసంహృతవాన్. కిం చ, బ్రహ్మవిదామనుభవోఽపి ప్రపంచస్య బాధకః. తేషాం నిష్ప్రపంచాత్మదర్శనస్యవిద్యమానత్వాత్. తథాహి తేషామనుభవం దర్శయతి యస్మిన్సర్వాణి భూతాని ఆత్మైవాభూద్విజానతః. తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యతః. విదితే వేద్యం నాస్తీతి. ఏవం నిర్వాణమనుశాసనం యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేత్. యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్.

యదేతద్దృశ్యతే మూర్తమేతజ్జ్ఞానాత్మనస్తవ,
భ్రాన్తిజ్ఞానేన పశ్యంతి జగద్రూపమయోగినః.
యే తు జ్ఞానవిదః శుద్ధచేతసస్తేఽఖిలం జగత్,
జ్ఞానాత్మకం ప్రపశ్యన్తి త్వద్రూపం పరమేశ్వరమ్.
నిదాఘోఽప్యుపదేశేన తేనాద్వైతపరోఽభవత్,
సర్వభూతాన్యశేషేణ దదర్శ స తదాత్మనః.
తథా బ్రహ్మ తతో ముక్తిమవాప పరమాం ద్విజ,
అత్రాఽఽత్మవ్యతిరేకేణ ద్వితీయం యో న పశ్యతి,
బ్రహ్మభూతః స ఏవేహ వేదశాస్త్ర ఉదాహృతః.

ఇత్యేవం శ్రుతిస్మృతియుక్తితోఽనుభవతశ్చ ప్రపంచస్య బాధితత్వాదత్యంత విలక్షణా—నామసదృశరూపాణాం మధురతిక్తశ్వేతపీతాదీనామపి పరస్పరాధ్యాస దర్శనాదమూర్తేఽప్యాకాశే తలమలినతాద్యధ్యాసదర్శనాదాత్మానాత్మనోరత్యన్తవిలక్షణయోర్మూర్తామూర్తయోరపి తథా సంభవాత్స్థూలోఽహం కృశోఽహమితి దేహాత్మనోరధ్యాసానుభవాత్.

హన్తా చేన్మన్యతే హంతుం హతశ్చేన్మన్యతే హతమ్,
ఉభౌ తౌ న విజానీతో నాయం హన్తి న హన్యతే.

ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతిదర్శనాద్య ఏనం వేత్తి హన్తారం ప్రకృతేః క్రియమాణానీతి స్మృతిదర్శనాచ్చాధ్యాసస్య ప్రహాణాయాఽఽత్మైకత్వవిద్యాప్రతిపత్తయ ఉపనిషదారభ్యతే.

శ్రీః

ఓమ్ పరమాత్మనే నమః.

శ్రీమచ్ఛాంకరభాష్యోపేతా కృష్ణయజుర్వేదీయ

శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్.

ఓమ్ పూర్ణమదః పూర్ణమిదం పూర్ణాత్పూర్ణముదచ్యతే,
పూర్ణస్య పూర్ణమాదాయ పూర్ణమేవావశిష్యతే.
భద్రంకర్ణేభిః సహనావవత్వితి, శాన్తిః.
హరిః ఓమ్-బ్రహ్మవాదినో వదన్తి, కిం కారణం బ్రహ్మ
కుతః స్మ జాతా జీవామ కేన క్వ చ సమ్ప్రతిష్ఠాః, అధి

శం—బ్రహ్మవాదినో వదన్తీత్యాది శ్వేతాశ్వతరాణాం మన్త్రోపనిషత్. తస
అల్పగ్రంథా వృత్తిరారభ్యతే బ్రహ్మవాదినో వదన్తీత్యాది. బ్రహ్మవాదినో బ్రహ్మవద
శీలాః సర్వే సమ్భూయ వదన్తి కిం కారణం బ్రహ్మ కిమితి స్వరూపవిషయోఽయ
ప్రశ్నః. అథవా కారణం బ్రహ్మ ఆహోస్విత్ కాలాది కాలస్వభావ ఇతి వక్ష
మాణం. అథవా కిం కారణం బ్రహ్మ సిద్ధిరూప ఉపాదానభూతం కిమిత్యర్థః. అథ
బృంహతి బృంహయతి తస్మాదుచ్యతే పరం బ్రహ్మేతి శ్రుత్యైవ నిర్వచనాన్నిమిత్తో
దనయోరుభయోర్వా ప్రశ్నః కిం కారణం బ్రహ్మేతి. కిం కారణమాహోస్విత్కాలా
అథవాఽకారణమేవ. కారణత్వేఽపి కిం నిమిత్తముతోపాదానమ్. అథవోభయ
తద్వా కిం లక్షణమితి వక్ష్యమాణపరిహారానురూపేణ తన్త్రేణావృత్త్యా వా ప్ర
ఽపి సంగ్రహః కర్తవ్యః. ప్రశ్నాపేక్షత్వాత్పరిహారస్య, కుతః స్మ జాతాః కుత
వయం కార్యకారణవన్తో జాతాః. స్వరూపేణ జీవానాముత్పత్త్యాద్యసంభవాత్
తథా చ శ్రుతిః. 'న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిజ్జీవాపేతం వావ కిలేదం మ్రి
యతే న జీవో మ్రియత' ఇతి. జరామృత్యుః శరీరస్య. 'అవినాశీ వా అరేఽయమాత్మా
చ్ఛిత్తిధర్మేతి. తథా చ స్మృతిః. "అజః శరీరగ్రహణాత్స జాత ఇతి కీర్త్యత" ఇ
కించ జీవామ కేన కేన వా వయం సృష్టాః సన్తో జీవామేతి స్థితివిషయః ప్రశ్న

ష్ఠితాః కేన సుఖేతరేషు వర్తామహే బ్రహ్మవిదో వ్యవ
స్థామ్. ౧

కాలః స్వభావో నియతిర్యదృచ్ఛా
భూతాని యోనిః పురుష ఇతి చిన్త్యా,
సంయోగ ఏషాం న త్వాత్మభావా
దాత్మాప్యనీశః సుఖదుఃఖహేతోః. ౨

శం—క్వచ సంప్రతిష్ఠాః ప్రలయకాలే స్థితాః. అధిష్ఠితా నియమితాః కేన సుఖేతరేషు సుఖదుఃఖేషు వర్తామహే బ్రహ్మవిదో వ్యవస్థాం హే బ్రహ్మవిదః సుఖదుఃఖేషు వ్యవస్థాం కేనాధిష్ఠితాః సన్తోఽనువర్తామహ ఇతి సృష్టిస్థితిప్రలయనియమహేతుః కిమితి ప్రశ్నసంగ్రహః. ౧

శం—ఇదానీం కాలాదీని బ్రహ్మకారణవాదప్రతిపక్షభూతాని విచారవిషయత్వేన దర్శయతి. కాలః స్వభావఇతి. యోనిశబ్దః సమ్బధ్యతే. కాలోయోనిః కారణం స్యాత్. కాలో నామ సర్వభూతానాం విపరిణామహేతుః స్వభావః. స్వభావో నామ పదార్థానాం ప్రతినియతా శక్తిః. అగ్నేరౌష్ణ్యమివ. నియతిరవిషమపుణ్యాపాపలక్షణం కర్మ తద్వాకారణమ్. యదృచ్ఛాఽఽకస్మికీ ప్రాప్తిః. భూతాన్యాకాశాదీని వా యోనిః పురుషో వా విజ్ఞానాత్మా యోనిరితీత్థముక్తప్రకారేణ కిం యోనిరితి చిన్త్యా చిన్త్యం నిరూపణీయమ్. కేచిద్యోనిశబ్దం ప్రకృతిం వర్ణయన్తి. తస్మిన్పక్షే కిం కారణం బ్రహ్మేతి పూర్వోక్తం కారణపదమత్రాప్యనుసన్ధేయమ్. తత్ర కాలాదీనామకారణత్వం దర్శయతి. సంయోగ ఏషామిత్యాదినా, అయమర్థః. కిం కాలాదీని ప్రత్యేకం కారణముత తేషాం సమూహః, న చ ప్రత్యేకం కాలాదీనాం కారణత్వం సమ్భవతి. దృష్టవిరుద్ధత్వాత్. దేశకాలనిమిత్తానాం సంహతానామేవ లోకే కార్యకరత్వదర్శనాత్. న చాప్యేషాం కాలాదీనాం సంయోగః సమూహః కారణమ్. సమూహస్య సంహతేః పరార్థత్వేన శేషత్వేన శేషిణ ఆత్మనో విద్యమానత్వాదస్వాతన్త్ర్యాత్సృష్టిస్థితిప్రలయనియమలక్షణ కార్యకరణత్వాయోగాత్. ఆత్మా తర్హి కారణం స్యాదేవాత ఆహ. ఆత్మాఽప్యనీశః సుఖదుఃఖహేతోరితి. ఆత్మా జీవోఽప్యనీశోఽస్వతన్త్రో న కారణం అస్వాతన్త్ర్యాదేవ చాత్మనోఽపి సృష్ట్యాదిహేతుత్వం న సంభవతీత్యర్థః. కథమనీశత్వం సుఖదుఃఖహేతోః సుఖదుఃఖహేతుభూతస్య పుణ్యాపుణ్యలక్షణస్య కర్మణో విద్యమానత్వాత్. కర్మపరవశత్వేనాస్వాతన్త్ర్యాచ్చ. త్రైలోక్యసృష్టిస్థితినిలయమే సామర్థ్యం న విద్యత ఏవేత్యర్థః. అథవా సుఖదుఃఖాదిహేతుభూతస్యాధ్యాత్మికాదిభేదభిన్నస్య జగతోఽనీశో న కారణం. ౨

తే ధ్యానయోగానుగతా అపశ్యన్
దేవాత్మశక్తిం స్వగుణైర్నిగూఢామ్,

శం—ఏవం పక్షాన్తరాణి నిరాకృత్య ప్రమాణాన్తరాగోచరే వస్తుని ప్రక
రాంతరమపశ్యంతో ధ్యానయోగానుగమేన పరమమూలకారణం స్వయమేవ ప్ర
పేదిర ఇత్యాహ—తే ధ్యానయోగేతి. ధ్యానం నామ చిత్తైకాగ్ర్యం తదేవ యోగ
యుజ్యతేఽనేనేతి ధ్యాతవ్య స్వీకారోపాయ స్తమనుగతాః సమాహితా అపశ్యన్ దృ
వన్తో దేవాత్మశక్తిమితి పూర్వోక్తమేవ ప్రశ్నసముదాయపరిహారాణాం సూత్రము
రత్ర ప్రత్యేకం ప్రపంచయిష్యతే తత్రాయం ప్రశ్నసంగ్రహః—కిం బ్రహ్మ కారణమ
హోస్విత్కాలాది, తథా కిం కారణం బ్రహ్మ ఆహోస్విత్ కార్యకారణవిలక్షణమ్
అథవా కారణం వాఽకారణంవా కారణత్వేఽపి కిముపాదానముత నిమిత్తమ్, అథవ
భయకారణం బ్రహ్మ కిం లక్షణమకారణం వా బ్రహ్మ కిం లక్షణమితి తత్రాయం ప
హారః న కారణం నాప్యకారణం న చోభయం నాప్యనుభయం న చ నిమిత్తం న చో
పాదానం న చోభయమ్, ఏతదుక్తం భవతి-అద్వితీయస్య పరమాత్మనో న స్వతః కా
ణత్వముపాదానత్వం నిమిత్తత్వం చ యదుపాధికమస్య కారణత్వాది తదేవ కారణ
నిమిత్తముపపాద్య తదేవ ప్రయోజకం నిష్కృష్య దర్శయతి. దేవాత్మశక్తిమితి దేవస్య
ద్యోతనాదియుక్తస్య మాయినో మహేశ్వరస్య పరమాత్మన ఆత్మభూతామస్వతన్త్రా
న సాంఖ్యపరికల్పితప్రధానాదివత్ పృథగ్భూతాం స్వతన్త్రాం శక్తిం కారణమపశ్యన్
దర్శయిష్యతి చ. 'మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వర'మితి. తథ
బ్రాహ్మే ఏషా చతుర్వింశతిభేద భిన్నా మాయా పరా ప్రకృతిస్తత్సముత్థా తథా
మయాధ్యక్షేణ ప్రకృతిః సూయతే సచరాచరమితి స్వగుణైః ప్రకృతికార్యభూతై
పృథివ్యాదిభిశ్చ నిగూఢాం సంవృతాం కార్యాకారేణ కారణాకారస్యాభిభూతత్వా
త్కార్యాత్పృథక్స్వరూపేణోపలబ్ధుమయోగ్యామిత్యర్థః. తథా చ ప్రకృతికార్యత్వ
గుణానాం దర్శయతి వ్యాసః 'సత్త్వం రజస్తమ ఇతి గుణాః ప్రకృతిసంభవా' ఇతి కో
ఽసౌ దేవో యస్యేయం విశ్వజననీ శక్తిరభ్యుపగమ్యత ఇత్యత్రాహ. యః కారణానీ
యః కారణాని నిఖిలాని తాని పూర్వోక్తాని కాలాత్మయుక్తాని కాలాత్మభ్యా
యుక్తాని కాలపురుషసంయుక్తాని స్వభావాదీని కాలః స్వభావ ఇతి మంత్రోక్తాన్య
తిష్ఠతి నియమయత్యేకోఽద్వితీయః పరమాత్మా తస్య శక్తిం కారణమపశ్యన్ని
వాక్యార్థః. అథవా దేవాత్మశక్తిం దేవాత్మ సేశ్వరరూపేణావస్థితాం శక్తిం తథా చ.

"సర్వభూతేషు సర్వాత్మన్ యా శక్తిరపరా తవ,
గుణాశ్రయా నమస్తస్యై శాశ్వతాయై పరేశ్వర.

యః కారణాని నిఖిలాని తాని

శం—యాఽతీతాఽగోచరా వాచాం మనసాం చా విశేషణా,
జ్ఞానధ్యానపరిచ్ఛేద్యా తాం వందే దేవతాం పరామ్" ఇతి.

ప్రపంచయిష్యతి స్వభావాదీనామకారణత్వమజ్ఞానస్యైవ కారణత్వం స్వభావమేకే
కవయో వదంతీత్యాది మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్ ఏకో రుద్రో న ద్వితీయాయ
తస్థే ఏకో వర్ణో బహుధాశక్తియోగాదిత్యాది స్వగుణైరీశ్వరగుణైస్సర్వజ్ఞత్వాదిభిరావ
సత్యాదిభిర్నిగూఢాం కార్యకారణ వినిర్ముక్తపూర్ణానందాఽద్వితీయబ్రహ్మాత్మనైవాను
పలభ్యమానాం కోఽసౌ దేవః యః కారణానీత్యాది పూర్వవత్ అథవా దేవస్య పర
మేశ్వరస్యాత్మభూతాం జగదుదయస్థితిలయహేతుభూతాం బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మికాం
శక్తిమితి తథా చోక్తం "శక్తయో యస్య దేవస్య బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మికాః" ఇతి.
"బ్రహ్మవిష్ణుశివా బ్రహ్మన్ప్రధానా బ్రహ్మశక్తయః" ఇతి చ. స్వగుణైః సత్త్వరజస్త
మోభిః సత్త్వేన విష్ణూ రజసా బ్రహ్మా తమసా మహేశ్వరః సత్త్వాద్యుపాధిసంబన్ధాత్స్వ
రూపేణ నిరుపాధికపూర్ణానన్దాద్వితీయబ్రహ్మాత్మనైవానుపలభ్యమానాః పరస్యైవబ్రహ్మ
ణః సృష్ట్యాదికార్యం కుర్వన్తోఽవస్థాభేదమాశ్రిత్య శక్తిభేదవ్యవహారో న పునస్తత్స్వ
భేదమాశ్రిత్య. తథా చోక్తమ్.

"సర్గస్థిత్యన్తకారిణీం బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మికామ్,
స సంజ్ఞాం యాతి భగవానేక ఏవ జనార్దనః" ఇతి.

ప్రథమమీశ్వరాత్మనా మాయిరూపేణావతిష్ఠతే బ్రహ్మ స పునర్మూర్తిరూపేణ
త్రిధా వ్యవతిష్ఠతే తేన చ రూపేణ సృష్టిస్థితిసంహారరూపనియమనాదికార్యం కరోతి
తథా చ శ్రుతిః పరస్య శక్తిద్వారేణ నియమనాదికార్యం దర్శయతి. లోకానీశత ఈశ
నీభిః ప్రత్యఙ్జనాస్తిష్ఠతి సంచుకోపాన్తకాలే సంసృజ్య విశ్వా భువనాని గోపా ఇతి.
ఈశనీభిర్జననీభిః పరమశక్తిభిరితి విశేషణాత్. బ్రహ్మవిష్ణుశివా బ్రహ్మన్ప్రధానా బ్రహ్మ
శక్తయ ఇతి స్మృతేః పరమశక్తిభిరితి పరదేవతానాం గ్రహణమ్ అథవా దేవాత్మశక్తి
మితి దేవశ్చాత్మా చ శక్తిశ్చ యస్య పరస్య బ్రహ్మణోవస్థాభేదాస్తాం ప్రకృతిపురుషే
శ్వరాణాం స్వరూపభూతాం బ్రహ్మరూపేణావస్థితాం పరాత్పరతరాం శక్తిం కారణ
మపశ్యన్నితి తథా చ త్రయాణాం స్వరూపభూతం ప్రదర్శయిష్యతి. భోక్తా భోగ్యం
ప్రేరితారం చ మత్వా సర్వం ప్రోక్తం త్రివిధం బ్రహ్మమేతత్ త్రయం యదా
విందతే బ్రహ్మమేతదితి స్వగుణైర్బ్రహ్మపరతన్త్రైః ప్రకృత్యాదివిశేషణైరుపాధిభిర్నిగూ

కాలాత్మయుక్తాన్యధితిష్ఠత్యేకః. :
తమేకనేమిం త్రివృతం షోడశాన్తం

శం—ధామ్, తథా చ దర్శయిష్యతి. ఏకో దేవః సర్వభూతేషు గూఢ ఇతి తం దుర్దర్శ గూఢమనుప్రవిష్టమ్ యో వేద నిహితం గుహాయాం ఇహైవ సన్తం న విజానన్తి దేవ ఇతి శ్రుత్యన్తరమ్ యః కారణానీతి పూర్వవత్ అథవా దేవాత్మనో ద్యోతనాత్మన ప్రకాశస్వరూపస్య జ్యోతిషాం జ్యోతీరూపస్య ప్రజ్ఞానఘనస్వరూపస్య పరమాత్మనో జగదుదయ స్థితిలయనియమనవిషయాం శక్తిం సామర్థ్యమపశ్యన్నితి స్వగుణైః స్వవ్యక్తి భూతైః సర్వజ్ఞసర్వేశితృత్వాదిభిర్నిగూఢాం తత్తద్విశేషరూపేణావస్థితత్వాత్స్వరూ పేణ శక్తిమాత్రేణానుపలభ్యమానామ్. తథాచ మానాంతరవేద్యాం శక్తిం దర్శయిష్యతి

"న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యతే న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్యతే,
పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ" ఇతి.

సమానమన్యత్ కారణం దేవాత్మశక్తిమితి ప్రశ్నే పరిహారే చ యే యే పక్షభేదా ప్రదర్శితాస్తే సర్వే సంగృహీతాః ఉత్తరత్ర సర్వేషాం ప్రపంచనాదప్రస్తుతస్య ప్రప చనాయోగాత్ప్రశ్నోత్తరదర్శనాచ్చ సమాసవ్యాసధారణస్య చ విదుషామిష్టత్వాత్ తథా చోక్తమ్ 'ఇష్టం హి విదుషాం లోకే సమాసవ్యాసధారణమ్' ఇతి. తథాచ శ్రుత్య న్తరే సకృచ్ఛ్రుతస్య గోపామితి పదస్య వ్యాఖ్యాభేదః శ్రుత్యైవ ప్రదర్శితః అః శ్యం గోపామిత్యాహ ప్రాణా వై గోపా ఇతి అపశ్యం గోపామిత్యాహ అసౌ వా ఆ త్యో గోపా ఇతి అథ కస్మా దుచ్యతే బ్రహ్మేత్యారభ్య బృంహతి బృంహయతి తస్మా దుచ్యతే పరంబ్రహ్మేతి సకృచ్ఛ్రుతస్య బ్రహ్మపదస్య నిమిత్తోపాదానరూపేణార్థభేద శ్రుత్యైవ దర్శితః. :

శం—ఏవం తావద్దేవాత్మశక్తిః యః కారణాని నిఖిలాని కాలాత్మనా యుక్తాన్యధితిష్ఠత్యేక ఇత్యేకస్యాద్వితీయస్య పరమాత్మనః స్వరూపేణ శక్తిరూపే చ నిమిత్తకారణోపాదానకారణత్వం మాయిత్వేనేశ్వరరూపత్వం దేవతాత్మత్వసర్వజ్ఞ త్వాదిరూపత్వమమాయిత్వేన సత్యజ్ఞానానన్దాద్వితీయరూపత్వం చ సమాసేన శ్రుత్య ర్థాభ్యామభిహితమ్. ఇదానీం తమేవ సర్వాత్మానం దర్శయతి కార్యకారణయోరనన్యత్వ ప్రతిపాదనేన. వాచారంభణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమితి నిదర్శనేనాద్వితీయా పూర్వానపరనేతి నేత్యాత్మకవాగగోచరాశనాయాద్యసంస్పృష్ట ప్రత్యస్తమితభేద చిత్సదానన్దబ్రహ్మాత్మత్వం ప్రదర్శయితుమనాః ప్రకృత్యైవ ప్రపఞ్చ

శతార్ధారం వింశతిప్రత్యరాభిః

శం—భ్రాన్తామవస్థాం ప్రాప్తస్య పరబ్రహ్మణ ఈశ్వరాత్మనా సర్వజ్ఞత్వాపహతపాప్మాదిరూపేణ దేవతాత్మనా బ్రహ్మాదిరూపేణ కార్యాదిరూపేణ వైశ్వానరాదిరూపేణ చ మోక్షాపేక్షితశుద్ధ్యర్థాం స యది పితృలోకకామ ఇతి విశ్వైశ్వర్యార్థాం మాం వా నిత్యం శంకరం వా ప్రయాతీత్యాది దేవతా సాయుజ్యప్రాప్త్యర్థాం వైశ్వానరాది ప్రాప్త్యర్థాం చోపాసనార్థామశేషలౌకికవైదికకర్మప్రసిద్ధిం చ దర్శయతి యది కార్య కారణరూపేణ స్వరూపేణ చిత్సదానన్దాద్వితీయబ్రహ్మాత్మనా చ వ్యవస్థితం న స్యాత్తదా భోగ్యభోక్తృనియన్తృభావే సంసారమోక్షయోరభావ ఏవ స్యాత్. అధికారిణోఽభావేన సాధనభూతస్య ప్రపంచస్యాభావాత్. తత్ఫలదాతుశ్చేశ్వరస్యాభావాత్. తథా సంసారాదిహేతుభూతమీశ్వరం దర్శయతి సంసారమోక్ష స్థితిబన్ధహేతురితి. తథా చ సంసారమోక్షయోరభావ ఏవ స్యాత్. తత్సిద్ధ్యర్థం ప్రపంచాద్యవస్థానం దర్శయతి.

ఏకం పాదం నోత్క్షిపతి సలిలాద్ధంస ఉచ్చరన్,
స చేదలిన్దదానందం న సత్యం నానృతం భవేత్.

సనత్సుజాతేపి ఏకం పాదం నోత్క్షిపతీత్యాది. తథా చ శ్రుతిః పాదోఽస్య విశ్వాభూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివీతి. తత్ర ప్రథమేన మన్త్రేణ సర్వాత్మానం బ్రహ్మచక్రం దర్శయతి ద్వితీయేన నదీరూపేణ తమేకేతి. య ఏకః కారణాని నిఖిలాన్యధితిష్ఠతి తమేకనేమిం యోనిః కారణమవ్యాకృత మాకాశం పరమవ్యోమ మాయా ప్రకృతిః శక్తిస్తమోఽవిద్యా ఛాయాఽజ్ఞానమనృతమవ్యక్తమిత్యేవ మాదిశబ్దై రభిలప్యమానైకా కారణావస్థా నేమిరివ నేమిః సర్వాధారో యస్యాధిష్ఠాతురద్వితీయస్య పరమాత్మనస్తమేకనేమిమ్. త్రివృతం త్రిభిః సత్త్వరజస్తమోభిః ప్రకృతిగుణైర్వృతమ్. షోడశకో వికారః పంచభూతాన్యేకాదశేన్ద్రియాణ్యన్తోఽవసానం విస్తారసమాప్తిర్యస్యాత్మనస్తం షోడశాన్తమ్. అథవా ప్రశ్నోపనిషది యస్మిన్నేతాః షోడశ కలాః ప్రభవన్తీత్యారభ్య సప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధామిత్యాదినా ప్రోక్తా నామాన్తాః షోడశ కలా అవసానం యస్యేతి. అథవైకనేమిమితి కారణభూతావ్యాకృతావస్థాఽభిహితా తత్కార్యసమష్టిభూతవిరాట్ సూత్రద్వయం తద్వ్యష్టిభూతభూరాది చతుర్దశ భువనాన్యన్తోఽవసానం యస్య ప్రపంచాత్మనావస్థితస్య తం షోడశాన్తం. శతార్ధారం పంచాశత్ప్రియభేదాః విపర్యయాశక్తితుష్టిసిద్ధ్యాఖ్యా అరా ఇవ యస్య తం శతా

అష్టకైః షడ్భిర్విశ్వరూపైకపాశం

శం—ర్ధారం. పంచ విపర్యయభేదాః తమో మోహో మహామోహస్తామిస్రో హ్యా తామిస్ర ఇతి. అశక్తిరష్టావింశతిధా, తుష్టిర్నవధా, అష్టధాసిద్ధిః. ఏతే పంచాశత్ప్రత్య యభేదాః. తత్ర తమసో భేదోఽష్టవిధః. అష్టసు ప్రకృతిష్వనాత్మస్వాత్మప్రతిపత్తివిషయ భేదేనాష్టవిధత్వప్రతిపత్తేః. మోహస్య చాష్టవిధో భేదః.అణిమాదిశక్తిర్మోహః.'దశవిధ మహామోహః. దృష్టానుశ్రవికశబ్దాదివిషయేషు పంచసు పంచస్వభినివేశో మహామోహః దృష్టానుశ్రవికభేదేన తేషాం దశవిధత్వం. తామిస్రోఽష్టాదశవిధః. దృష్టానుశ్రవికేష దశసు విషయేష్వష్టవిధైరైశ్వర్యైః ప్రయతమానస్య తదసిద్ధౌ యః క్రోధః స తామిస్ర ఽభిధీయతే. అంధతామిస్రోఽప్యష్టాదశవిధః. అష్టవిధైశ్వర్యే దశసు విషయేషు భో క్త్వేనోపస్థితేష్వర్ధభుక్తేషు మృత్యునా హ్రియమాణస్య యః శోకో జాయతే మహత క్లేశేనైతే ప్రాప్తా న చైతే మయోపభుక్తాః ప్రత్యాసన్నశ్చాయం మరణకాల ఇ సోఽంధతామిస్ర ఇత్యుచ్యతే. విపర్యయభేదా వ్యాఖ్యాతాః. అశక్తిరష్టావింశ ధోచ్యతే. ఏకాదశేన్ద్రియాణామశక్తయో మూకత్వబధిరత్వాన్ధత్వప్రభృతయో బాహ్యా అన్తఃకరణస్య పురుషార్థయోగ్యతాతుష్టీనాం విపర్యయేణ నవధాఽశక్తిః. సిద్ధీనా విపర్యయేణాష్టధాఽశక్తిః. తుష్టిర్నవధా ప్రకృత్యుపాదానకాలభాగ్యాఖ్యాశ్చతస్ర విషయోపరమాత్పంచ. కశ్చిత్ ప్రకృతిపరిజ్ఞానాత్కృతార్థోఽస్మీతి మన్యతే. అన్య పునః పారివ్రాజ్యలింగం గృహీత్వా కృతార్థోఽస్మీతి మన్యతే. అపరః పునః ప్రకృ పరిజ్ఞానేన కిమాశ్రమాద్యుపాదానేన వా కిం బహునా కాలేనావశ్యం ముక్తిర్భవతీ మత్వా పరితుష్యతి. కశ్చిత్పునర్మన్యతే వినా భాగ్యేన న కిందపి ప్రాప్యతే. యది మమ భాగ్యమస్తి తతో భవత్యేవాత్రైవ మోక్ష ఇతి పరితుష్యతి. విషయాణామార్జనమశక మిత్యుపరమ్య తుష్యతి. శక్యతే ద్రష్టుమార్జితు మార్జితస్య రక్షణమశక్యమిత్యుపరమ్య ప దుష్యతి. సాతిశయత్వాదిదోషదర్శనే నోపరమ్యాపరస్తుష్యతి. విషయాః సుతరామేవా లాషం జనయన్తి న చ తద్భోగాభ్యాసే తృప్తిరుపజాయతే.

"నజాతు కామః కామానాముపభోగేన శామ్యతి,
హవిషా కృష్ణవర్త్మేవ భూయ ఏవాభివర్ధతే."

ఇతి. తస్మాదలమనేన పునః పునరసన్తోషకారణేనోపభోగేనేత్యేవం సంగదోష దర్శనాదుపరమ్య కశ్చిత్తుష్యతి. నానుపహత్య భూతాన్యుపభోగః సమ్భవతి. భూతోప ఘాతభోగాచ్చాధర్మః. అధర్మాన్నరకాదిప్రాప్తిరితి హింసాదోషదర్శనాత్ కశ్చిదుపరమ దుష్యతి. ప్రకృత్యుపాదానకాలభాగ్యాశ్చతస్రః. విషయాణామార్జనరక్షణవిషయదోష

౪౦—సంగహింసాదోషాత్ పంచ తుష్టయ ఇతి నవ తుష్టయోవ్యాఖ్యాతాః. సిద్ధయోఽభిధీయన్తే ఊహః శబ్దోఽధ్యయనమితి తిస్రః సిద్ధయః,దుఃఖవిఘాతాస్తిస్రః. సుహృత్ప్రాప్తిర్దానమితి సిద్ధిద్వయమ్. ఊహస్తత్త్వం జిజ్ఞాసమానస్యోపదేశమన్తరేణ జన్మాన్తర సంస్కారవశాత్ ప్రకృత్యాదివిషయం జ్ఞానముత్పద్యతే సేయమూహో నామ ప్రథమా సిద్ధిః. శబ్దో నామాభ్యాసమన్తరేణ శ్రవణమాత్రాద్యజ్జ్ఞానముత్పద్యతే సా ద్వితీయా సిద్ధిః. అధ్యయనం నామ శాస్త్రాభ్యాసాద్యజ్జ్ఞానముత్పద్యతే సా తృతీయా సిద్ధిః. ఆధ్యాత్మికస్యాధిభౌతికస్యాధిదైవికస్య త్రివిధదుఃఖస్య వ్యుదాసాచ్ఛీతోష్ణాదిజన్య దుఃఖసహిష్ణోస్తితిక్షోర్యజ్జ్ఞానముత్పద్యతే తస్యాధ్యాత్మికాది భేదాత్సిద్ధేస్త్రైవిధ్యమ్. సుహృదం ప్రాప్య యా సిద్ధిర్జ్ఞానస్య సా సుహృత్ప్రాప్తిర్నామ సిద్ధిః. ఆచార్యహితవస్తుప్రదానేన యా సిద్ధిర్విద్యాయాః సా దానం నామ సిద్ధిః. ఏవమష్టవిధా సిద్ధిర్వ్యాఖ్యాతా. ఏవం విపర్యయాశక్తితుష్టిసిద్ధ్యాఖ్యాః పంచాశత్ప్రత్యయభేదా వ్యాఖ్యాతాః. ఏవం బ్రాహ్మపురాణే కల్పోపనిషద్వ్యాఖ్యానప్రదేశే షష్టితమాధ్యాయే పంచాశత్ప్రత్యయభేదాః ప్రతిపాదితాః, అథవా పంచాశచ్ఛక్తిరూపిణ ఇతి పరస్య యాః శక్తయః పురాణే స్వరూపత్వేనాభిమతాః పంచాశచ్ఛక్తయ అరా ఇవ యస్య తం శతార్ధారమ్. వింశతి ప్రత్యరాభిః. వింశతిప్రత్యరా దశేన్ద్రియాణి తేషాం చ విషయాః శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధవచనాదానవిహరణోత్సర్గానందాః. పూర్వోక్తానామరాణాం ప్రత్యరా యే ప్రతివిధీయన్తే కీలకా అరాణాం దార్ఢ్యాయ తే ప్రత్యరా ఇత్యుచ్యన్తే. తైః ప్రత్యరైర్యుక్తమ్. అష్టకైః షడ్భిర్యుక్తమితి యోజనీయమ్.

భూమిరాపోఽనలో వాయుః ఖం మనో బుద్ధిరేవ చ,
అహంకార ఇతీయం మే భిన్నా ప్రకృతిరష్టధా.

ఇతి ప్రకృత్యష్టకమ్. త్వక్చర్మమాంసరుధిరమేదోస్థిమజ్జాశుక్రాణి ధాత్వష్టకమ్. అణిమాద్యైశ్వర్యాష్టకమ్. ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యాధర్మాజ్ఞానావైరాగ్యానైశ్వర్యాఖ్యభావాష్టకమ్. బ్రహ్మప్రజాపతిదేవగంధర్వయక్షరాక్షసపితృపిశాచా దేవాష్టకమ్. అష్టావాత్మగుణా జ్ఞేయాః. దయా సర్వభూతేషు క్షాన్తిరనసూయా శౌచ మనాయాసో మంగళమకార్పణ్యమస్పృహేతి గుణాష్టకం షష్ఠమ్. ఏతైః షడ్భిర్యుక్తమ్. విశ్వరూపైకపాశం స్వర్గపుత్రాద్యాదివిషయభేదాద్విశ్వరూపం విశ్వరూపో నానారూప ఏకః కామాఖ్యః పాశోఽస్యేతి నిశ్వరూపైకపాశమ్. ధర్మాధర్మజ్ఞానమార్గభేదా అస్యేతి త్రిమార్గభేదమ్. ద్వయోః పుణ్యపాపయోర్నిమిత్తైకమోహో దేహేం

త్రిమార్గభేదం ద్వినిమిత్తైకమోహమ్. ౪
పంచస్రోతోమ్బుం పంచయోన్యుగ్రవక్రాం
పంచప్రాణోర్మిం పంచబుద్ధ్యాదిమూలామ్,
పంచావర్తాం పంచదుఃఖౌఘవేగాం
పంచాశద్భేదాం పంచపర్వామధీమః. ౫
సర్వాజీవే సర్వసంస్థే బృహన్తే

శం— క్రియ మనోబుద్ధిజాతాత్పాదిష్వనాత్మస్వాత్మాభిమానోఽస్యేతి ద్వినిమిత్తైకమోహమ్. అపశ్యన్నితి క్రియాపదమనువర్తతే. అధీమ ఇత్యుత్తరమన్త్రసిద్ధం వా క్రియాపదమ్. ౪

శం—పూర్వం చక్రరూపేణ దర్శితమిదానీం నదీరూపేణ దర్శయతి. పంచస్రోతోమ్బుమితి పంచస్రోతాంసి చక్షురాదీని జ్ఞానేంద్రియాణ్యమ్బుస్థానాని యస్యాస్తాం నదీం పంచస్రోతోమ్బుం అధీమ ఇతి సర్వత్ర సమ్బధ్యతే పంచయోనిభిః కారణభూతైః పంచభూతైరుగ్రాం వక్రాం చ పంచయోన్యుగ్రవక్రాం పంచప్రాణాః కర్మేంద్రియాణి వాక్పాణ్యాదయో వోర్మయో యస్యాస్తాం పంచప్రాణోర్మిం పంచబుద్ధీనాం చక్షురాదిజన్యానాం జ్ఞానానామాదిః కారణం మనః మనోవృత్తిరూపత్వాత్సర్వజ్ఞానానాం మనో మూలం కారణం యస్యాః సంసారసరితఃతాం తథా చ మనసః సర్వహేతుత్వం దర్శయతి.

"మనోవిజృమ్భితం సర్వం యత్కించిత్సచరాచరమ్,
మనసో హ్యమనీభావేద్వైతం నైవోపలభ్యతే" ఇతి.

పంచ శబ్దాదయో విషయా ఆవర్తస్థానీయాస్తేషు విషయేషు ప్రాణినోనిమజ్జన్తీతి యస్యాస్తాం పంచావర్తామ్, పంచ గర్భదుఃఖజన్మదుఃఖజరాదుఃఖవ్యాధిదుఃఖమరణదుఃఖాన్యేవౌఘవేగో యస్యాస్తాం పంచదుఃఖౌఘవేగామ్, అవిద్యాస్మితారాగద్వేషాభినివేశాః పంచక్లేశభేదాః పంచ పర్వాణ్యస్యాః తాం పంచపర్వామితి. ౫

శం—ఏవం తావన్నదీరూపేణ బ్రహ్మ చక్రరూపేణ చ కార్యకారణాత్మకం బ్రహ్మ సప్రపంచమిహాభిహితమ్. ఇదానీమస్మిన్కార్యకారణాత్మకబ్రహ్మచక్రే కేన వా సంసరతి కేన వా ముచ్యత ఇతి సంసారమోక్షహేతుప్రదర్శనాయాహ. సర్వాజీవఇతి. సర్వేషామాజీవనమస్మిన్నితి సర్వాజీవే సర్వేషాం సంస్థా సమాప్తిః ప్రలయో యస్మిన్నితి సర్వసంస్థే బృహన్తేఽస్మిన్హంసో జీవః హన్తి గచ్ఛత్యధ్వానమితి హంసః

అస్మిన్హంసో భ్రామ్యతే బ్రహ్మచక్రే,
పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా
జుష్ట స్తత స్తేనామృతత్వమేతి. ౬
ఉద్గీతమేతత్పరమం తు బ్రహ్మ

శం—భ్రామ్యతేఽనాత్మభూతదేహాదిమాత్మానం మన్యమానః సురనరతిర్యగాది భేదభిన్న నానాయోనిషు. ఏవం భ్రామ్యమాణః పరివర్తత ఇత్యర్థః. కేన హేతునా నానాయోనిషు పరివర్తత ఇతి తత్రాఽఽహ. 'పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వేతి ఆత్మానం జీవాత్మానం ప్రేరితారం చేశ్వరం పృథగ్భేదేన మత్వా జ్ఞాత్వాఽన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి జీవేశ్వరభేదదర్శనేన సంసారే పరివర్తత ఇత్యర్థః. కేన ముచ్యత ఇత్యాహ. జుష్టః సేవిత స్తేనేశ్వరేణ చిత్సదానందాద్వితీయబ్రహ్మాత్మనాఽహం బ్రహ్మాస్మీతి సమాధానం కృత్వేత్యర్థః. తేనేశ్వరసేవనాదమృతత్వమేతి యస్తు పూర్ణానందబ్రహ్మరూపేణాఽఽత్మానమవగచ్ఛతి స ముచ్యతే. యస్తు పరమాత్మనోఽన్యమాత్మానం జానాతి స బధ్యత ఇతి. తథా చ బృహదారణ్యకే - భేదదర్శనస్య సంసారహేతుత్వం ప్రదర్శితమ్. య ఏవం వేదాహం బ్రహ్మాస్మీతి స ఇదం సర్వం భవతీతి తస్య హ న దేవా శ్చనాభూత్యా ఈశతే ఆత్మా హ్యేషాం స భవతి అథయోఽన్యాం దేవతాముపా స్తేఽన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న సవేద యథా పశురేవం స దేవానామితి.

తథా చ శ్రీవిష్ణుధర్మే—

"పశ్యత్యాత్మానమన్యం తు యావద్వై పరమాత్మనః,
తావత్సంభ్రామ్యతే జన్తుర్మోహితో నిజకర్మణా.
సంక్షీణాశేషకర్మా తు పరం బ్రహ్మ ప్రపశ్యతి,
అభేదేనాత్మనః శుద్ధం శుద్ధత్వాదక్షయో భవేత్." ౬

శం—నను తమేకనేమిమిత్యాదినా సప్రపంచం బ్రహ్మ ప్రతిపాదితమ్. తథా చ సత్యహం బ్రహ్మాస్మీతి బ్రహ్మాత్మప్రతిపత్తావపి సప్రపంచస్యైవ బ్రహ్మణః ఆత్మత్వేనావగమాత్తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి సప్రపంచబ్రహ్మ ప్రాప్తిరేవ స్యాత్. తతశ్చ ప్రపంచస్యాపరిత్యాగాన్న మోక్షసిద్ధిః. తతశ్చ జుష్టస్తత స్తేనామృతత్వమేతీతి మోక్షోపదేశోఽనుపపన్న ఏవేత్యాశంక్యాహ. ఉద్గీతమితి. సప్రపంచం బ్రహ్మ యది స్యాత్తతో భవత్యేవ మోక్షాభావః. న త్వేతదస్తి కస్మాత్ యత ఉద్గీతముద్ధృత్య గీతముపదిష్టం కార్యకారణలక్షణాత్ప్రపంచాద్వేదాన్తైః. అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధి

తస్మింస్త్రయం సుప్రతిష్ఠాఽక్షరం చ
అత్రాన్తరం బ్రహ్మవిదో విదిత్వా

శం—తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే అస్థూలమశబ్దమస్పర్శం స ఏ
నేతి నేతీతి తతో యదుత్తరతరమ్, అన్యత్ర ధర్మాత్. న సన్న చాసచ్ఛివ ఏవ కేవ
తమసః పరః యతో వాచో నివర్తంతే యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యద్విజానాతి స భూవ
యోఽశనాయాపిపాసే శోకం మోహం భయం జరామత్యేతి అప్రాణో హ్యమనా
శుభ్రో హ్యక్షరాత్పరతః పరః ఏకమేవాద్వితీయమ్. వాచారమ్భణం వికారో నా
ధేయమ్ నేహ నానాస్తి కించన ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమ్, ఇత్యేవమాదిషు ప్రపఞ్చాస్ప
ష్టమేవ బ్రహ్మావగమ్యత ఇత్యర్థః. యత ఏవం ప్రపంచధర్మరహితం బ్రహ్మాతఏవ పరమ
తు బ్రహ్మ తు శబ్దోఽవధారణే. పరమమేవోత్కృష్టమేవ సంసారధర్మానాస్కృ
తత్వాత్. ఉద్గీతత్వేన బ్రహ్మణ ఉత్కృష్టత్వాత్. తం యథా యథోపాసత ఇతి నా
యేనోత్కృష్టబ్రహ్మోపాసనా దుత్కృష్టమేవ ఫలం మోక్షాఖ్యం భవత్యేవేత్యభిప్రాయ
నన్వేవం తర్హి బ్రహ్మణః ప్రపంచాసంస్పృష్టత్వే ప్రపంచస్యాపి బ్రహ్మాసంసర్గాత్ సాంఖ
వాదఇవ ప్రపంచస్యాపి పృథక్సిద్ధత్వేన స్వతంత్రత్వాద్వాచారంభణం వికారో నా
ధేయమితి పారతంత్ర్యాభ్యుపగమేన మిథ్యాత్వోపదేశపూర్వకమద్వితీయబ్రహ్మాత్మ తే
నోపదేశోఽనుపపన్నశ్చేత్యాశంక్యాఽహ తస్మింస్త్రయమితి. యద్యపి బ్రహ్మ ప్రపంచ
సంస్పృష్టం స్వతంత్రం చ తథాపి ప్రపంచోన స్వతంత్రః. అపి తు తస్మిన్నే
బ్రహ్మణి త్రయం ప్రతిష్ఠితమ్. భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారమితి వక్ష్యమాణం భోగ
భోక్తృ నియన్తృలక్షణం అజా హ్యేకా భోక్తృ భోగ్యార్థయుక్తేతి వక్ష్యమాణ
భోక్తృ భోగ్యార్థరూపం చాన్యద్వేదం శ్రుతిసిద్ధం విరాట్సూత్రాభ్యాం కృతవాః
రూపకర్మ విశ్వతైజసప్రాజ్ఞజాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిరూపస్వరూపం ప్రతిష్ఠితమ్. రజ్జ్వామి
సర్పః యత ఏతస్మిన్సర్వం భోక్త్రాదిలక్షణం ప్రపంచరూపం ప్రతిష్ఠితమ్. అత ఏవాస
భోక్త్రాదిత్రయాత్మకస్య ప్రపంచస్య బ్రహ్మ సుప్రతిష్ఠా శోభనప్రతిష్ఠా. బ్రహ్మణోఽన్యస
చలనాత్మకత్వా చ్చలప్రతిష్ఠాన్యత్ర. బ్రహ్మణోఽచలత్వాదత్రాచలప్రతిష్ఠా. నన్వేవ
తర్హి వికారభూతప్రపంచాశ్రయత్వేన పరిణామిత్వాద్దధ్యాదివదనిత్యం స్యాదితా
శంక్యాఽఽహ. అక్షరంచేతి. యద్యపి వికారః ప్రపంచాశ్రయస్తథాఽప్యక్షరం
క్షరతీత్యక్షరమ్. చశబ్దోఽవధారణే. అవినాశ్యేవ బ్రహ్మ. మాయాత్మకత్వాద్వికారస్య
వికారాశ్రయత్వేఽప్యవినాశ్యేవ కూటస్థం బ్రహ్మావతిష్ఠత ఇత్యభిప్రాయః. మాయాత్మ
ప్రపంచస్య పూర్వమేవ ప్రపంచితమ్. తస్మాత్సర్వాత్మకత్వేఽపి బ్రహ్మణ

లీనా బ్రహ్మణి తత్పరా యోనిముక్తాః. ౭
సంయుక్తమేతత్ క్షరమక్షరం చ

శం—ప్రపంచస్య మిథ్యాత్మకత్వేన బ్రహ్మణః ప్రపంచాసంసర్గాత్. పూర్ణానన్దబ్రహ్మాత్మానం పశ్యతో మోక్షాఖ్యః పరమపురుషార్థో భవతీత్యర్థః. కథం తస్యాత్మానం పశ్యతో మోక్షసిద్ధిరిత్యత ఆహ. అత్రాస్మిన్నన్నమయాద్యానన్దమయాన్తే దేహే విరాడాద్యవ్యాకృతాన్తే వా ప్రపంచే పూర్వపూర్వోపాధిప్రవిలయేనోత్తరోత్తరమప్యశనాయాద్యసంస్పృష్టం వాచామగోచరం బ్రహ్మవిదో విదిత్వా లీనా బ్రహ్మణి విశ్వాద్యుపసంహారముఖేన లయం గతా అహం బ్రహ్మాస్మీతి బ్రహ్మరూపేణైవ స్థితా ఇత్యర్థః. తత్పరాః సమాధిపరాః కిం కుర్వన్తి యోనిముక్తా భవంతి గర్భజన్మజరామరణసంసారభయాన్ముక్తా భవన్తీత్యర్థః. తథా చ యోగియాజ్ఞవల్క్యో బ్రహ్మాత్మనైవావస్థితం సమాధిం దర్శయతి.

"యదర్థమిదమద్వైతం భారూపం సర్వకారణమ్,
ఆనన్దమమృతం నిత్యం సర్వభూతేష్వవస్థితమ్.
తదేవానన్యధీః ప్రాప్య పరమాత్మానమాత్మనా,
తస్మిన్ప్రలీయతే త్వాత్మా సమాధిః స ఉదాహృతః.
ఇన్ద్రియాణి వశీకృత్య యమాదిగుణసంయుతః,
ఆత్మమధ్యే మనః కుర్యాదాత్మానం పరమాత్మని.
పరమాత్మా స్వయం భూత్వా న కించిచ్చిన్తయేత్తతః,
తదా తు లీయతే త్వాత్మా ప్రత్యగాత్మన్యఖండితే.
ప్రత్యగాత్మా స ఏవ స్యాదిత్యుక్తం బ్రహ్మవాదిభిః," ఇతి. ౭

శం—నన్వద్వితీయే పరమాత్మన్యభ్యుపగమ్యమానే జీవేశ్వరయోరపి విభాగాభావాల్లీనా బ్రహ్మణీతి జీవానాం బ్రహ్మైకత్వపరా లయశ్రుతిరనుపపన్నైవేత్యాశంక్య వ్యవహారావస్థాయాం జీవేశ్వరయోరుపాధితో విభాగం దర్శయిత్వా తద్విజ్ఞానాదమృతత్వం దర్శయతి. సంయుక్తమేతదితి. వ్యక్తం వికారజాతమవ్యక్తం కారణం తదుభయం క్షరమక్షరం చ వ్యక్తం క్షరం వినాశ్యవ్యక్తమక్షరమవినాశి తదుభయం పరస్పరసంయుక్తం కార్యకారణాత్మకం విశ్వం భరతే బిభర్తీశ ఈశ్వరః. తథాచాహ. భగవాన్.

"క్షరః సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే,
ఉత్తమః పురుషస్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృతః.
యో లోకత్రయమావిశ్య బిభర్త్యవ్యయ ఈశ్వరః" ఇతి.

వ్యక్తావ్యక్తం భరతే విశ్వమీశః,

శం—నకేవలమీశ్వరో వ్యక్తావ్యక్తం భరతేఽనీశశ్చానీశ్వరశ్చ స ఆత్మాఽవిద్యాత్కార్యభూతదేహేంద్రియాదిభిర్బధ్యతే భోక్తృభావాత్. ఏతదుక్తం భవతి. పస్పరసంయుక్తవ్యష్టిసమష్టిరూప ఈశ్వరః. తద్వ్యష్టిభూతదేహేన్ద్రియాత్మకోఽనీశ జీవః. ఏవం సమష్టివ్యష్ట్యాత్మకత్వేన జీవపరయోరౌపాధికస్య భేదస్య విద్యమానత్వాత్ తదుపాధ్యుపాసనద్వారేణ నిరుపాధికమీశ్వరం జ్ఞాత్వా ముచ్యత ఇతి భోక్త్రాత్మైకవాదే నానుపపన్నం కించిద్విద్యత ఇతి. తథా చౌపాధికమేవ భేదం దర్శయతి భవాన్యాజ్ఞవల్క్యః.

"ఆకాశమేకం హి యథా ఘటాదిషు పృథగ్భవేత్,
తథాత్మైకోహ్యనేకశ్చ జలాధారేష్వివాంశుమాన్."

తథా చ శ్రీవిష్ణుధర్మే—

"పరాత్మనోర్మనుష్యేంద్ర విభాగోఽజ్ఞానకల్పితః,
క్షయే తస్యాత్మపరయోర్విభాగాభావ ఏవహి.
ఆత్మా క్షేత్రజ్ఞసంజ్ఞోఽయం సంయుక్తః ప్రాకృతైర్గుణైః,
తైరేవ విగతః శుద్ధః పరమాత్మా నిగద్యతే.
అనాదిసంబన్ధవత్యా క్షేత్రజ్ఞోఽయమవిద్యయా,
యుక్తః పశ్యతి భేదేన బ్రహ్మ త్వాత్మని సంస్థితమ్.

తథా చ శ్రీవిష్ణుపురాణే—

విభేదజనకేఽజ్ఞానే నాశమాత్యంతికం గతే,
ఆత్మనో బ్రహ్మణో భేదమసంతం కః కరిష్యతి.
తథా చ వాసిష్ఠే యోగశాస్త్రే ప్రశ్నపూర్వకం దర్శితమ్.
యద్యాత్మా నిర్గుణః శుద్ధః సదానందోఽజరోఽమరః,
సంసృతిః కస్య తాత స్యాన్మోక్షో వా విద్యయా విభో.
క్షేత్రనాశః కథం తస్య జ్ఞాయతే భగవన్యతః,
యథావత్సర్వమేతన్మే వక్తుమర్హసి సాంప్రతమ్.

వసిష్ఠః—

తస్యైవ నిత్యశుద్ధస్య సదానందమయాత్మనః,
అవచ్ఛిన్నస్య జీవస్య సంసృతిః కీర్త్యతే బుధైః.

అనీశశ్చాత్మా బధ్యతే భోక్తృభావా

శం—ఏక ఏవ హి భూతాత్మా భూతే భూతే వ్యవస్థితః,
ఏకధా బహుధా చైవ దృశ్యతే జలచంద్రవత్.
భ్రాన్త్యారూఢ స్స ఏవాత్మా జీవసంజ్ఞః సదా భవేత్,

తథా చ బ్రాహ్మే పురాణే పరస్యైవౌపాధికం జీవాదిభేదం దర్శయతి. కథం తర్హ్యౌపాధికభేదేన బన్ధముక్త్యాదివ్యవస్థేత్యాశంక్య దృష్టాంతపూర్వకం వ్యవస్థాం దర్శయతి.

ఏకస్తు సూర్యో బహుధా జలాధారేషు దృశ్యతే,
ఆభాతి పరమాత్మా చ సర్వోపాధిషు సంస్థితః.
బ్రహ్మ సర్వశరీరేషు బాహ్యే చాభ్యన్తరే స్థితమ్,
ఆకాశమివ భూతేషు బుద్ధావాత్మా న చాన్యథా.
ఏవం సతి యయా బుద్ధ్యా దేవోఽహమితి మన్యతే,
అనాత్మన్యాత్మతాభ్రాన్త్యా సా స్యాత్సంసారబన్ధినీ.
సర్వైర్వికల్పైః హీనస్తు శుద్ధో బుద్ధోఽజరోఽమరః,
ప్రశాంతో వ్యోమవద్వ్యాపీ చైతన్యాత్మాఽసకృత్ప్రభః.
ధూమాభ్రధూళిభిర్వ్యోమ యథా న మలినీయతే,
ప్రాకృతైరపరామృష్టో వికారైః పురుషస్తథా.
యథైకస్మిన్ఘటాకాశే జలైర్ధూమాదిభిర్యుతే,
నాన్యే మలినతాం యాంతి దూరస్థాః కుత్రచిత్క్వచిత్.
తథా ద్వంద్వైరనేకైస్తు జీవే చ మలినీకృతే,
ఏకస్మిన్నాపరే జీవా మలినాః సన్తి కుత్రచిత్.

తథా చ శుక్రశిష్యో గౌడపాదాచార్యః—
యథైకస్మిన్ఘటాకాశే రజోధూమాదిభిర్యుతే,
న సర్వే సంప్రయుజ్యంతే తద్వజ్జీవాః సుఖాదిభిః. ఇతి.

తస్మాదద్వితీయే పరమాత్మన్యుపాధితో జీవేశ్వరయో ర్జీవానాం చ భేదవ్యవస్థా యాః సిద్ధత్వాన్న విశుద్ధసత్త్వోపాధేరీశ్వరస్యావిశుద్ధోపాధిజీవగతాః సుఖదుఃఖమోహాజ్ఞానాదయః.

జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపాశైః.
జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశావజా
హ్యేకా భోక్తృభోగ్యార్థయుక్తా,

శం—తథా చ భగవా న్పరాశరః—

"జ్ఞానాత్మకస్యామలసత్త్వరాశేరపేతదోషస్య సదా స్ఫుటస్య,
కిం వా జగత్యస్తి సమస్తపుంసామజ్ఞాతమస్యాస్తి హృది స్థితస్య." ఇతి.

నాపి జీవాన్తరగతసుఖదుఃఖమోహాదినా జీవాంతరస్య బద్ధస్య ముక్తస్య
సంబంధః ఉపాధితో వ్యవస్థాయాః సంభవాత్. అత ఏవముక్తా సర్వముక్తిరితి భవ
క్తస్య చోద్యస్యానవకాశః.

శం—కించేదమపరం వైలక్షణ్యమిత్యాహ-జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావితి. న కేవలం వ్య
వ్యక్తం భరత ఈశో నాప్యనీశః సన్బధ్యతే జీవః. అపి తు జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వౌ జ్ఞ ఈశ్వర
ఉజ్ఞో జీవస్తా వజౌ జన్మాదిరహితౌ బ్రహ్మణఏవావికృతస్య జీవేశ్వరాత్మనావ
నాత్. తథా చ శ్రుతిః "పురశ్చక్రే ద్విపదః పురశ్చక్రే చతుష్పదః, పురస్స ప
భూత్వాపురః పురుష ఆవిశత్" ఇతి. ఏకస్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా రూపం రూ
ప్రతిరూపో బభూవేతి చ. ఈశనీశౌ చాన్దసంహ్రస్వత్వమ్. నన్వద్వైతవాదినో య
భోక్తృభోగ్యలక్షణప్రపంచసిద్ధిః స్యాత్. తదా సర్వేశః పరమేశ్వరః అనీశః జీ
సర్వజ్ఞః పరమేశ్వరః అసర్వజ్ఞో జీవః సర్వకృత్పరమేశ్వరః అసర్వకృజ్జీవః సర్వభృత
మేశ్వరః. దేహాదిభృజ్జీవః సర్వాత్మా పరమేశ్వరః అసర్వాత్మా జీవః. విశ్వైశ్వర్యః ఆ
కామః పరమేశ్వరః. అతైశ్వర్యోఽనాప్తకామో జీవః. సర్వతః పాణిః సహ
శీర్షానిత్యో నిత్యానామిత్యాదినా జివేశ్వరయోః విలక్షణవ్యవహారసిద్ధిః స్యాత్. న
భోక్త్రాదిప్రపంచసిద్ధిరస్తి స్వతః కూటస్థాపరిణామ్యద్వితీయస్య వస్తునో భోక్త్రాదిరు
త్వాత్. నాపి పరతో బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య భోక్త్రాదిప్రపంచహేతుభూతస్య వస్త్వ
రస్యాభావాత్. వస్త్వంతరసద్భావే అద్వైతహానిరిత్యాశంక్యాహ అజా హ్యే
భోక్తుర్భోగ్యార్థయుక్తేతి. భవేదయమీశ్వరాద్యవిభాగః. యది ప్రపంచాసిద్ధిరేవస్యా
థ్యత్వేవ ప్రపంచః హి యస్మాదర్థే. యస్మాదజా ప్రకృతిర్న జాయత ఇత్యజాసిద్ధా ప్ర
వధర్మిణీ, అజామేకాం. మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాత్. ఇన్ద్రో మాయా
పురురూప ఈయతే. మాయా పరా ప్రకృతిః సంభవామ్యాత్మమాయయా.ఇతా
శ్రుతిస్మృతిసిద్ధా విశ్వజననీ దేవాత్మశక్తిరూపైకా స్వవికారభూతభోక్తృభోగభోగ

అనన్తశ్చాత్మా విశ్వరూపో హ్యకర్తా
త్రయం యదా విన్దతే బ్రహ్మ మేతత్. ౯
క్షరం ప్రధానమమృతాక్షరం హరః
క్షరాత్మానావీశతే దేవ ఏకః,

శం—ప్రయుక్తేశ్వర నికటవర్తినీ కిం కుర్వాణాఽవతిష్ఠతే. తస్మాత్సోఽపి మాయీ పరమేశ్వరో మాయోపాధిసంనిధేస్తద్వానివ కార్యభూతైర్దేహాదిభిస్తద్వదేవ విభక్తైర్వా విభక్త ఈశ్వరాదిరూపేణావతిష్ఠతే. తస్మాదేకస్మిన్నేకాంశే పరమాత్మన్యభ్యుపగమ్యమానేఽపి జీవేశ్వరాది సర్వలౌకిక వైదిక సర్వభేదవ్యవహారసిద్ధిః. న చ తయోర్వస్త్వన్తరస్య సద్భావాద్ద్వైతవాదప్రసక్తిః. మాయాయా అనిర్వాచ్యత్వేన వస్తుత్వాయోగాత్. తథాహ. "ఏషా హి భగవన్మాయా సదసద్వ్యక్తివర్జితే"తి. యస్మాదజైవ భోక్త్రాదిరూపా తస్మాత్తత్స్వీకృతస్య మిథ్యాసిద్ధవస్తుత్వసంభవాదనన్తశ్చాత్మా. చ శబ్దోఽవధారణే. అనన్తఏవాత్మా. అస్యాన్తః పరిచ్ఛేదో దేశతః కాలతో వస్తుతో వా న విద్యత ఇతి. విశ్వరూపో విశ్వమస్యైవ రూపమితి. పరస్య అవిశ్వరూపత్వాత్. వాచారంభణం వికారో నామధేయమితి రూపస్య రూపివ్యతిరేకేణాభావాద్విశ్వరూపత్వాదప్యానన్త్యం సిద్ధమిత్యర్థః. హి శబ్దో యస్మాదర్థే. యస్మాద్విశ్వరూపవైశ్వరూప్యం లక్షణం పరమాత్మన ఇత్యేవమాదిభిరాత్మనో విశ్వరూపత్వమిత్యర్థః. యత ఏవానంతో విశ్వరూప ఆత్మాఽత ఏవాకర్తా కర్తృత్వాదిసంసారధర్మరహిత ఇత్యర్థః. కదైవమనన్తో విశ్వరూపః కర్తృత్వాదిసకలసంసారధర్మవర్జితో ముక్తః పూర్ణానందాద్వితీయబ్రహ్మరూపేణైవావతిష్ఠత ఇత్యత్రాఽఽహ త్రయం యదా విన్దతే బ్రహ్మ మేతదితి. త్రయం భోక్తృభోగభోగ్యరూపమ్. మాయాత్మకత్వాదధిష్ఠానభూతబ్రహ్మావ్యతిరేకేణ నాస్తి, కిన్తు బ్రహ్మైవేతి యదా విన్దతే తదా నివృత్తనిఖిలవికల్పపూర్ణానన్దాద్వితీయబ్రహ్మభాక్కర్తృత్వాది సకల సంసారధర్మవర్జితో వీతశోకః కృతకృత్యోఽవతిష్ఠత ఇత్యర్థః. అథవా జ్ఞాజ్ఞాజాత్మకజీవేశ్వరప్రకృతిరూపత్రయం బ్రహ్మ యదా విన్దతే లభతే తదా ముచ్యత ఇతి. బ్రహ్మ మితి మకారాన్తం బ్రహ్మమేతు మాం మధుమేతు. మామితి వచ్ఛాన్దసమ్. ౯

శం—జీవేశ్వరయోర్విభాగం దర్శయిత్వా తద్విజ్ఞానాదమృతత్వం దర్శితమ్. ఇదానీం ప్రధానేశ్వరయోర్వైలక్షణ్యం దర్శయిత్వా తద్విజ్ఞానాదమృతత్వం దర్శయతి క్షరం ప్రధాన మమృతాక్షరం హర ఇతి. అవిద్యాదేర్హరణాత్పరమేశ్వరో హరః

తస్యాభిధ్యానా ద్యోజనా త్తత్త్వభావా
ద్భూయశ్చాన్తే విశ్వమాయా నివృత్తిః. ౧౦
జ్ఞాత్వా దేవం సర్వపాశాపహానిః

శం—అమృతం చ తదక్షరం చామృతాక్షరమమృతం బ్రహ్మైవేశ్వర ఇత్యర్థః. ఈశ్వరః క్షరాత్మానౌ ప్రధానపురుషౌ ఈశత ఈష్టే దేవ ఏకశ్చిత్సదానందాద్వితీయః పరమాత్మా తస్య పరమాత్మనోఽభిధ్యానాత్కథం యోజనాజ్జీవానాం పరమాత్మసంయోజనాత్ తత్త్వభావాదహం బ్రహ్మాస్మీతి భూయశ్చాసకృదంతే ప్రారబ్ధకర్మాంతే యద్వా స్వాత్మజ్ఞాననిష్పత్తిరన్తస్తస్మిన్ స్వాత్మజ్ఞానోదయవేలాయాం విశ్వమాయానివృత్తిః సుఖదుఃఖమోహాత్మకాశేషప్రపంచరూపమాయానివృత్తిః. ౧౦

శం—ఇదానీం తద్విదస్తద్ధ్యాయినశ్చ తజ్జ్ఞానధ్యానకృతం ఫలభేదం దర్శయ[ti] జ్ఞాత్వేతి. జ్ఞాత్వా దేవమయమహమస్మీతి. సర్వపాశాపహానిః పాశరూపాణాం సర్వే[షా]మవిద్యాదీనామపహానిః క్షీణైరవిద్యాదిభిః క్లేశైస్తత్కార్యభూతజన్మమృత్యుప్రహాణి[ర్జ]నమరణాదిదుఃఖహేతువినాశః. జ్ఞానఫలం ప్రదర్శితమ్. ధ్యానే కించిత్క్రమము[క్త]రూపం విశేషమాహ. తస్య పరమేశ్వరస్యాభిధ్యానాద్దేహభేదే శరీరపాతోత్తరకా[ల]మర్చిరాదినా దేవయానపథా గత్వా పరమేశ్వరసాయుజ్యం గతస్య తృతీయం వి[రా]డ్రూపాపేక్షయాఽవ్యాకృతపరమవ్యోమకారణేశ్వరావస్థం విశ్వైశ్వర్యలక్షణం ఫ[లం] భవతి, స తదనుభూయ తత్రైవ నిర్విశేషమాత్మానం జ్ఞాత్వా కేవలో నిరస్తసమస్తైశ్వ[ర్య]తదుపాధిసిద్ధిరవ్యాకృతపరమవ్యోమకారణేశ్వరాత్మకతృతీయావస్థం విశ్వైశ్వర్యం [హి]త్వాఽఽప్తకామ ఆత్మకామః పూర్ణానందాద్వితీయబ్రహ్మరూపోఽవతిష్ఠతే. ఏతదు[క్తం] భవతి-సమ్యగ్దర్శనస్య తథాభూతవస్తువిషయత్వేన, నిర్విషయపూర్ణానందాద్వితీయబ్ర[హ్మ]విషయత్వాద్విజ్ఞానానంతరమవిద్యాతత్కార్యప్రహాణేన పూర్ణానందాద్వితీయ బ్ర[హ్మ]స్వరూపోఽవతిష్ఠతే. ధ్యానస్యపునః సహసా ననిరాకారే బుద్ధిః ప్రవర్తత ఇతి సవి[శే]బ్రహ్మవిషయత్వాత్తం యథా యథోపాసత ఇతి న్యాయేన సవిశేషవిశ్వైశ్వర్యలక్ష[ణం] బ్రహ్మ ప్రాప్త్వా విశ్వైశ్వర్యమనుభూయ నిర్విశేషపూర్ణానందబ్రహ్మాత్మానం జ్ఞాత్వా [కే]వలాత్మకామోఽవాప్తాశేషపుమర్థో ముక్తో భవతి. తథా శివధర్మోత్తరే జ్ఞానధ్యానయో[ర్]విశ్వైశ్వర్యలక్షణం కేవలాత్మాప్తకామలక్షణం చ ఫలం దర్శయతి. 'ధ్యానాదైశ్వ[ర్య]మతులమైశ్వర్యాత్సుఖముత్తమమ్, జ్ఞానేన తత్పరిత్యజ్య విదేహో ముక్తిమాప్నుయాత్' ఇతి. తథా చ దహరాదిసవిశేషసగుణోపాసకానాం 'స యది పితృలోకకామో భవ[తి] సంకల్పాదేవాస్య పితరః సముత్తిష్ఠంతీ' త్యాదినా విశ్వైశ్వర్యలక్షణం ఫలం దర్శయ[తి]

క్షీణైః క్లేశైర్జన్మ మృత్యుప్రహాణిః,
తస్యాభిధ్యానాత్తృతీయం దేహభేదే

శం—తథా చ ప్రశ్నోపనిషది. యః పునరేతం త్రిమాత్రేణోమిత్యేతేనైవాక్షరేణ పరం పురుషమభిధ్యాయీత స తేజసి సూర్యే సంపన్న' ఇత్యాదినా పరం పురుషమభిధ్యాయతోఽర్చిరాదిమార్గోపదేశపూర్వకం 'స ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరం పురిశయం పురుషమీక్షత ఇతి బ్రహ్మలోకం గతస్య తత్రైవ సమ్యగ్దర్శనలాభం దర్శయిత్వా తమోంకారేణైవాఽఽయతనేన అన్వేతి. విద్వాన్ యత్తచ్ఛాంతమజరమమృతమభయం పరం చేతీతి సమ్యగ్దర్శనేన మోక్ష ఉపదిష్టః తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతీతి విదుషోఽర్చిరాదిగమనం వినేహైవామృతత్వప్రాప్తిం దర్శయతి. అథాకామయమాన ఇత్యారభ్య న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి బ్రహ్మైవ సన్బ్రహ్మాప్యేతీత్యాదినా విनైవోత్క్రాంతిం విదుషో మోక్ష ఉపదిష్టః. ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యహో నేతి నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి ప్రశ్నపూర్వకముత్క్రాన్త్యభావో దర్శితః. తథా చ బ్రాహ్మే పురాణే జీవన్ముక్తిం గత్యభావం చ దర్శయతి. "యస్మిన్కాలే స్వమాత్మానం యోగీ జానాతి కేవలమ్. తస్మాత్కాలాత్సమారభ్య జీవన్ముక్తో భవేదసౌ. మోక్షస్య నైవ కించిత్స్యాదన్యత్ర గమనం క్వచిత్. స్థానం పరార్థ్యమపరం యత్ర గచ్ఛన్తి యోగినః, అజ్ఞానబంధభేదస్తు మోక్షో బ్రహ్మలయస్త్వితి." తథా లైంగే విదుషో జీవన్ముక్తిం దర్శయతి. "ఇహ లోకే పరే చైవ కర్తవ్యం నాస్తి తస్య వై, జీవన్ముక్తో యతస్తస్మాద్బ్రహ్మవిత్పరమార్థతః". శివధర్మోత్తరే. "వాఞ్ఛాత్యయేపి కర్తవ్యం కించిదస్య న విద్యతే, ఇహైవ స విముక్తస్స్యాత్ సమ్పూర్ణస్సమదర్శనః". తస్మాదుపాసకో దేహాదుత్క్రమ్యార్చిరాదినా దేవయానేన విశ్వైశ్వర్యం బ్రహ్మ ప్రాప్య విశ్వైశ్వర్యమనుభూయ తత్రైవ కేవలం ప్రత్యస్తమితభేదపూర్ణానందాద్వితీయ బ్రహ్మాత్మానం జ్ఞాత్వా కేవలాత్మకామో ముక్తో భవతి విద్వాన్నిర్విశేషపూర్ణానందాద్వితీయబ్రహ్మవిజ్ఞానాదశేషగన్తృగన్తవ్యగమనాదిభేదప్రత్యస్తమయాద్విनైవోత్క్రాన్తిం దేవయానం చ బ్రహ్మజ్ఞానసమనన్తరం జీవన్ముక్తో బ్రహ్మజ్ఞానసమనంతరం బ్రహ్మానందమనుభూయాఽఽత్మరతిరాత్మతృప్త ఆత్మన్యేవాంతఃసుఖోఽన్తరారామోఽన్తర్జ్యోతిరాత్మక్రీడ ఆత్మరతిరాత్మమిథున ఆత్మానంద ఇహైవ స్వారాజ్యే భూమ్ని స్వే మహిమ్న్యమృతోఽవతిష్ఠతే. తద్ధేతుత్వాద్బాహ్యవిషయపరిత్యాగేన బ్రహ్మణ్యాధాయ వాఙ్మనఃకాయనిష్పాద్యం శ్రౌతస్మార్తలక్షణం కర్మ కృత్వా విశుద్ధసత్త్వో యోగారూఢో భూత్వా శమాదిసాధనసంపన్నః.

విశ్వైశ్వర్యం కేవల ఆప్తకామః ౧౹
ఏతజ్జ్ఞేయం నిత్యమేవాత్మసంస్థం
నాతః పరం వేదితవ్యం హి కించిత్,

శ౦—యోగీయుంజీత సతతమాత్మానం రహసి స్థితః,
ఏకాకీ యతచిత్తాత్మా నిరాశీరపరిగ్రహః.
ఏవం యుంజన్సదాత్మానం యోగీ విగతకల్మషః,
సుఖేన బ్రహ్మసంస్పర్శమత్యన్తం సుఖమశ్నుతే.
సర్వభూతస్థమాత్మానం సర్వభూతాని చాఽఽత్మని,
ఈక్షతే యోగయుక్తాత్మా సర్వత్ర సమదర్శనః.
సమం పశ్యన్హి సర్వత్ర సమవస్థితమీశ్వరమ్,
న హినస్త్యాత్మ నాఽఽత్మానం తతో యాతి పరాం గతిమ్.

ఇతి స్మృతేః. ౧

శ౦—యస్మాజ్జ్ఞానానన్తరం పరమపురుషార్థసిద్ధిస్తస్మాదేతత్ప్రకృతం కేవలాత్‌కాశబ్రహ్మరూపం నిత్యం నియమేన జ్ఞేయం కిమత్రాన్యసంస్థం న స్వాత్మసంస్థం జ్ఞేయనానాత్మని బాహ్యే శ్రూయతే చ. "తమాత్మస్థం యేఽనుపశ్యన్తి ధీరాస్తేషాశాన్తిః శాశ్వతీ నేతరేషామ్" ఇతి. తథా చ శివధర్మోత్తరే యోగినామాత్మని స్థితిః.

శివమాత్మని పశ్యన్తి ప్రతిమాసు న యోగినః,
ఆత్మస్థం యః పరిత్యజ్య హిఃస్థం యజతే శివమ్.
హస్తస్థం పిండముత్సృజ్య లిహ్యాత్కూర్పరమాత్మనః,
సర్వత్రావస్థితం శాన్తం న పశ్యన్తీహ శంకరమ్.
జ్ఞానచక్షుర్విహీనత్వాదన్ధః సూర్యం యథోదితమ్,
యః పశ్యేత్సర్వగం శాన్తం తస్యాధ్యాత్మస్థితః శివః.
ఆత్మస్థం యే న పశ్యన్తి తీర్థే మార్గన్తి తే శివమ్,
ఆత్మస్థం తీర్థముత్సృజ్య బహిస్తీర్థాది యో వ్రజేత్.
కరస్థం స మహారత్నం త్యక్త్వా కాచం విమార్గతి,

అథవై తద్యదపరోక్షం ప్రత్యగాత్మతత్త్వం తన్నిత్యమవినాశి స్వే మహిమ్నిస్థిబ్రహ్మైవజ్ఞేయమ్. కస్మాత్ హి శబ్దో యస్మాదర్థే యస్మాన్నాతఃపరం వేదితవ్యమస్తి కిందపి శ్రూయతే చ బృహదారణ్యకే తదేతత్పదనీయమస్య సర్వస్య యదయమాత్మే

భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చ మత్వా
సర్వం ప్రోక్తం త్రివిధం బ్రహ్మమేతత్. ౧౨
వహ్నేర్యథా యోని గతస్య మూర్తి
ర్న దృశ్యతే నైవ చ లింగనాశః,
స భూయ ఏవేన్ధన యోనిగృహ్య
స్తద్వోభయం వై ప్రణవేన దేహే. ౧౩
స్వదేహమరణిం కృత్వా ప్రణవం చోత్తరారణిమ్,
ధ్యాననిర్మథనాభ్యాసా ద్దేవం పశ్యేన్నిగూఢవత్. ౧౪
తిలేషు తైలం దధినీవ సర్పి

శం—కథమేతజ్జ్ఞేయమిత్యాహ భోక్తాజీవో భోగ్యమితరత్సర్వం ప్రేరితాన్తర్యామీ పరమేశ్వరః తదేతత్త్రివిధం ప్రోక్తం బ్రహ్మైవేతి భోక్త్రాద్యశేషభేదప్రపంచవిలాపనేనైవ నిర్విశేషం బ్రహ్మాత్మానం జానీయాదిత్యర్థః. తథా చోక్తం కావషేయగీతాయామ్.

త్యక్త్వా సర్వవికల్పాంశ్చ స్వాత్మస్థం నిశ్చలం మనః,
కృత్వా శాన్తో భవేద్యోగీ దగ్ధేన్ధనఇవానలః.

తథా చ శ్రీవిష్ణుపురాణే—

"తస్యైవ కల్పనాహీన స్వరూపగ్రహణం హి యత్,
మనసా ధ్యాననిష్పాద్యం సమాధిః సోఽభిధీయతే." ఇతి. ౧౨

శం—ఇదానీమోమిత్యేతేనైవాక్షరేణ పరం పురుషమభిధ్యాయీత. ఓమిత్యాత్మానం యుంజీత ఓమిత్యాత్మానం ధ్యాయీతేతి శ్రుతేరాత్మానమన్విష్య పరాభిధ్యానే ప్రణవస్య నియమాదభిధ్యానాంగత్వేన ప్రణవం దర్శయతి వహ్నేర్యథేతి. వహ్నేర్యథాయోనిగతస్యారణిగతస్య మూర్తిః స్వరూపం న దృశ్యతే మథనాత్ప్రాజ్ నైవ చ లింగస్య సూక్ష్మదేహస్య వినాశః స ఏవారణిగతోఽగ్నిర్భూయః పునః పునరిన్ధనయోనినా మథనేన గృహ్యః. యోనిశబ్దోఽత్ర కారణవచనః. ఇన్ధనేన కారణేన పునః పునర్మథనాద్గృహ్యః. తద్వోభయమ్. ఇవార్థో వాశబ్దః. తచ్చోభయం తదుభయమివ మథనాత్ప్రాజ్ న గృహ్యతే మథనేన చ గృహ్యతే. తద్వదాత్మా వహ్నిస్థానీయః ప్రణవేనోత్తరారణిస్థానీయేన మననాద్గృహ్యతే దేహేఽధరారణిస్థానీయే. ౧౩

శం—తదేవ ప్రపంచయతి స్వదేహమితి. స్వదేహమరణిం కృత్వాఽధరారణిం ధ్యానమేవ నిర్మథనం తస్య నిర్మథనస్యాభ్యాసాద్దేవం జ్యోతీరూపం ప్రపశ్యేన్నిగూఢాగ్నివత్. ౧౪

శం—ఉక్తస్యార్థస్య ద్రఢిమ్నే దృష్టాన్తాన్బహూన్దర్శయతి-తిలేష్వితి. తిలేషు

రాపః స్రోతస్స్వరణీషు చాగ్నిః,
ఏవమాత్మాత్మని గృహ్యతేఽసౌ
సత్యేనైనం తపసా యోఽనుపశ్యతి. ౧౫
సర్వవ్యాపినమాత్మానం క్షీరే సర్పిరివార్పితమ్,
ఆత్మవిద్యాతపోమూలం తద్బ్రహ్మోపనిషత్పరమ్. ౧౬
తద్బ్రహ్మోపనిషత్పరమ్.

ఇతి శ్వేతాశ్వతరోపనిషది ప్రథమోఽధ్యాయః.

శం—యన్త్రపీడనేన తైలం గృహ్యతే. దధిని మథనేన సర్పిరివ ఆపః స్రోతస్సు నదీప
భూఖననేన. అరణీషు చాగ్నిర్మథనేన ఏవమాత్మాత్మని స్వాత్మని గృహ్యతే అసౌ మ
నేనాత్మభూతదేహాదిష్వన్నమయాద్యశేషోపాధిప్రవిలాపనేన నిర్విశేషే పూర్ణాన
స్వాత్మన్యేవావగమ్యత ఇత్యర్థః. కేన తర్హి పురుషేణాత్మాత్మన్యేవ గృహ్యత ఇత్య
ఆహ సత్యేన యథాభూతహితార్థవచనేన భూతహితేన. సత్యం భూతహితం ప్రో
మితి స్మరణాత్. తపసేంద్రియమనసామైకాగ్ర్య లక్షణేన. 'మనసశ్చేన్ద్రియాణాం చ
ఐకాగ్ర్యం పరమం తపః' ఇతి స్మరణాత్. ఏనమాత్మానం యోఽను పశ్యతి. ౧౫

శం—కథమేనమనుపశ్యతీత్యత ఆహ సర్వవ్యాపినమితి. సర్వం ప్రకృత్యా
విశేషాన్తం వ్యాప్యావస్థితం న దేహేన్ద్రియాద్యధ్యాత్మమాత్రావస్థితమాత్మానం క్షీ
సర్పిరివ సారత్వేన నిరన్తరతయాత్మత్వేన సర్వేష్వర్పితమాత్మవిద్యాతపోర్మూల
కారణమ్ శ్రూయతే చ ఏష హ్యేవ సాధుకర్మ కారయతి దదామి బుద్ధియోగం త
యేన మాముపయాన్తి త ఇతి. అథవాఽఽత్మవిద్యా చ తపశ్చ యస్యాత్మలా
మూలం హేతురితి. తథా చ శ్రుతిః. విద్యయాఽమృతమశ్నుతే. తపసా బ్రహ్మ వి
జ్ఞాసస్వేతి చ బ్రహ్మోపనిషత్పరముపనిషణ్ణమస్మిన్పరం శ్రేయ ఇతి. యః సత్యా
సాధనసంయుక్తః సఏనం సర్వవ్యాపినమాత్మానం క్షీరే సర్పిరివార్పితమాత్మవిద్యాతప
మూలం తద్బ్రహ్మోపనిషత్పరమనుపశ్యతి సర్వగతం బ్రహ్మాఽఽత్మదర్శినాఽఽత్మన్యే
గృహ్యతే నాసత్యాదియుక్తేన పరిచ్ఛిన్నబ్రహ్మాన్నమయాద్యాత్మనాం శ్రూయతే
సత్యేన లభ్యస్తపసా హ్యేష ఆత్మా సమ్యగ్జ్ఞానేన బ్రహ్మచర్యేణ నిత్యమ్. న యేష
జిహ్మమనృతం న మాయా చేతి. ద్విర్వచనమధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థమ్. ౧౬

ఇతి శ్రీమద్గోవింద భగవత్పూజ్యపాదశిష్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య
శ్రీమచ్ఛంకర భగవత్ప్రణీతే శ్వేతాశ్వతరోపనిషద్భాష్యే
ప్రథమోధ్యాయః.

ద్వితీయోధ్యాయః.

యుంజానః ప్రథమం మన స్తత్త్వాయ సవితా ధియః,
అగ్నే ర్జ్యోతిర్నిచాయ్య పృథివ్యా అధ్యాభరత. ౧
యుక్తేన మనసా వయం దేవస్య సవితుః సవే,
సువర్గేయాయ శక్త్యా. ౨
యుక్త్వాయ మనసా దేవా న్సువర్యతో ధియా దివమ్,

శం— ధ్యానముక్తం ధ్యాననిర్మథనాభ్యాసాత్ దేవం పశ్యేన్నిగూఢవదితి పరమాత్మదర్శనోపాయత్వేన. ఇదానీం తదపేక్షితసాధనవిధానార్థం ద్వితీయోధ్యాయ ఆరభ్యతే తత్ర ప్రథమం తత్సిధ్యర్థం సవితారమాశాస్తే యుంజాన ఇతి యుంజానః ప్రథమం మనః ప్రథమం ధ్యానారంభే మనః పరమాత్మని సంయోజనీయమ్. ధియ ఇతరానపి ప్రాణా౯. "ప్రాణా వై ధియ" ఇతి శ్రుతేః. అథవా ధియో బాహ్యవిషయాజ్ఞానాని కిమర్థం. తత్త్వాయ తత్త్వజ్ఞానాయ సవితా ధియో బాహ్యవిషయజ్ఞానాదగ్నేర్జ్యోతిః ప్రకాశం నిచాయ్య దృష్ట్వా పృథివ్యా అధ్యస్మి౯ శరీర ఆభరదాహరత్. ఏతదుక్తం భవతి జ్ఞానే ప్రవృత్తస్య మమ మనో బాహ్యవిషయజ్ఞానాదుపసంహృత్య పరమాత్మన్యేవ సంయోజయితుమనుగ్రాహకదేవతాత్మనామగ్న్యాదీనాం యత్సర్వవస్తుప్రకాశనసామర్థ్యం తత్సర్వమస్మద్వాగాదిషు సంపాదయేత్ సవితా యత్ప్రసాదాదవాప్యతే యోగ ఇత్యర్థః. అగ్నిశబ్ద ఇతరాసామప్యనుగ్రాహకదేవతానాముపలక్షణార్థః. ౧

శం—యుక్తేనేతి. యదా తత్త్వాయ మనో యోజయన్ననుగ్రాహకదేవతాశక్త్యాధానేన దేహేన్ద్రియదార్ఢ్యం కరోతి. తదా యుక్తేన సవిత్రా పరమాత్మని సంయోజితేన మనసా వయం తస్య దేవస్య సవితుః సవేఽనుజ్ఞాయాం సత్యాం సువర్గేయాయ స్వర్గప్రాప్తిహేతుభూతాయ ధ్యానకర్మణి యథాసామర్థ్యం ప్రయతామహే. పరమాత్మవచనోఽత్ర స్వర్గశబ్దః. తత్ప్రకరణాత్తస్యైవ సుఖరూపత్వాత్తదంశత్వాచ్చేతరస్య సుఖస్య. తథా చ శ్రుతిః. "ఏతస్యైవానందస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తి" ఇతి. ౨

శం—యుక్త్వాయేతి. పునరపి సోఽప్యేవం కరోత్వితి. ప్రార్థనా యుక్త్వాయ

బృహజ్జ్యోతిః కరిష్యతః సవితా ప్రసువాతి తాన్. ౩
యుంజతే మన ఉత యుంజతే ధియో
విప్రా విప్రస్య బృహతో విపశ్చితః,
వి హోత్రా దధే వయునా విదేక
ఇన్మహీ దేవస్య సవితుః పరిష్టుతిః. ౪
యుజే వాం బ్రహ్మ పూర్వ్యం నమోభి
ర్వ్విశ్లోక ఏతు పథ్యేవ సూరేః,
శృణ్వన్తు విశ్వే అమృతస్య పుత్రాః

శం—యోజయిత్వా దేవాన్ మన ఆదీని కరణాని తేషాం విశేషణం సువః స్వర్గం సుఖం పూర్ణానందబ్రహ్మ యత ఇతి ద్వితీయాబహువచనం పూర్ణానన్దబ్రహ్మ గచ్ఛతో న శబ్దాదివిషయాన్ పునరపి విశేషణాంతరం ధియా సమ్యగ్దర్శనేన దివం ద్యోతన స్వభావం చైతన్యైకరసం బృహన్మహద్బ్రహ్మ జ్యోతిః ప్రకాశం కరిష్యతః పూర్ణా ఽనందబ్రహ్మాఽవిష్కరిష్యతః. అత్ర ద్వితీయాబహువచనం సవితా ప్రసువాతి తా న్కరణాని యథా కరణాని విషయేభ్యో నివృత్తా న్యాత్మాభిముఖాన్యాత్మ ప్రకాశ మేవ కుర్యుస్తథానుజానాతు సవితేత్యర్థః. ౩

శం—తస్యైవమనుజానతో మహతీ పరిష్టుతిః కర్తవ్యేత్యాహ యుఞ్జత ఇతి యుఞ్జతే యోజయన్తి యే విప్రా మన ఉత యుఞ్జతే ధియ ఇతరాణ్యపి కరణాని ధీహేతుత్వాత్కరణేషు ధీశబ్దప్రయోగః. తథా చ శ్రుత్యంతరమ్. "యదా పఞ్చాః తిష్ఠంతే జ్ఞానాని మనసా సహ" ఇతి. విప్రస్య విశేషేణ వ్యాప్తస్య బృహతో మహ తో విపశ్చితః సర్వజ్ఞస్య దేవస్య సవితుర్మహీ మహతీ పరిష్టుతిః కర్తవ్యా. కైర్విప్రై పునరపి తమేవ విశినష్టి. వి హోత్రా దధే హోత్రాః క్రియా యో విదధే వయున విత్ ప్రజ్ఞావిత్ సర్వజ్ఞానా త్సాక్షిభూత ఏషోఽద్వితీయః. యే విప్రా మనఆదికరణాః విషయేభ్య ఉపసంహృత్యాత్మన్యేవ యోజయంతి తైర్విప్రస్య బృహతో విపశ్చితో మహతీ పరిష్టుతిః కర్తవ్యా. హోత్రా విదధే వయునావిదేకః సవితా. ౪

శం—కిం చ యుజే వామితి. యుంజే వాం సమాదధే వాం యువయోః క ణానుగ్రాహకయోః సన్నిధి ప్రకాశ్యత్వేన తత్ప్రకాశితం బ్రహ్మేత్యర్థః. అథవా వ మితి బహువచనార్థే యుష్మాకం కారణభూతం బ్రహ్మ పూర్వ్యం పూర్వం చిరంతన సమాదధే, నమోభిర్నమస్కారైశ్చిత్తప్రణిధానాదిభిః ఏష ఏవం సమాదధానస్య మమ శ్లోకః కీర్తితవ్య ఏతు వివిధమేతు పథ్యేవసూరేః పథి సన్మార్గే అథవా పథ్యా కీర్తిరితే

ఆ యే ధామాని దివ్యాని తస్థుః. ౫
అగ్నిర్యత్రాభిమథ్యతే వాయుర్యత్రాధిరుధ్యతే,
సోమో యత్రాతిరిచ్యతే తత్ర సంజాయతే మనః. ౬
సవిత్రా ప్రసవేన జుషేత బ్రహ్మ పూర్వ్యం,

శం—తద్వాక్యం ప్రార్థనారూపం శృణ్వన్తు విశ్వేఽమృతస్య బ్రహ్మణః పుత్రాః సూరాత్మనో హిరణ్యగర్భస్య. కే తే యే ధామాని దివ్యాని దివి భవాన్యాతస్థురధితిష్ఠంతి. ౫

శం—యుంజానః ప్రథమం మన ఇత్యాదినా సవిత్రాదిప్రార్థనా ప్రతిపాదితా యస్తు పునః ప్రార్థనామకృత్వా తైరననుజ్ఞాతః సద్యోగే ప్రవర్తతే సభోగహేతౌ కర్మణ్యేవ ప్రవర్తత ఇత్యాహ అగ్నిర్యత్రేతి అగ్నిర్యత్రాభిమథ్యత ఆధానాదౌ వాయుర్యత్రాధిరుధ్యతే ప్రవర్గ్యాదౌ. సవిత్రా ప్రేరితః శబ్దమభివ్యక్తం కరోతి సోమో యత్ర దశాపవిత్రాత్పూయమానోఽతిరిచ్యతే. తత్ర క్రతౌ సంజాయతే మనః.—అగ్నిర్యత్రాభిమథ్యత ఇత్యత్ర అపరా వ్యాఖ్యా. అగ్నిః పరమాత్మా అవిద్యాతత్కార్యస్య దాహకత్వాత్. ఉక్తం చ 'అహమజ్ఞానజం తమః. నాశయామ్యాత్మభావస్థో జ్ఞానదీపేన భాస్వతే'తి యత్ర యస్మిన్పురుషే మథ్యతే స్వదేహమరణిం కృత్వేత్యాదినా పూర్వోక్తధ్యాననిర్మథనేన వాయుర్యత్రాధిరుధ్యతే. శబ్దమవ్యక్తం కరోతి. రేచకాదికారణాత్ సోమో యత్రాతిరిచ్యతే. అనేకజన్మసేవయా తత్ర తస్మిన్యజ్ఞదానతపః ప్రాణాయామసమాధివిశుద్ధాంతఃకరణే సంజాయతే. పరిపూర్ణానందాద్వితీయబ్రహ్మాకారం మనః సముత్పద్యతే. నాన్యత్రాశుద్ధాంతఃకరణే. ఉక్తం చ. 'ప్రాణాయామవిశుద్ధాత్మా యస్మాత్పశ్యతి తత్పరం, తస్మాన్నాన్యాతఃపరం కించిత్ప్రాణాయామా'దితి శ్రుతిః. "అనేకజన్మసంసారచితే పాపసముచ్చయే, తత్క్షీణే జాయతే పుంసాం గోవిన్దాభిముఖీ మతిః. జన్మాంతరసహస్రేషు తపోజ్ఞానసమాధిభిః, నరాణాం క్షీణపాపానాం కృష్ణే భక్తిః ప్రజాయతే" తస్మాత్ప్రథమం యజ్ఞాద్యనుష్ఠానం తతః ప్రాణాయామాది తతః సమాధిస్తతో వాక్యార్థజ్ఞాననిష్పత్తిస్తతః కృతకృత్యతేతి. ౬

శం—యస్మాదననుజ్ఞాతస్య తస్య భోగహేతౌ కర్మణ్యేవ ప్రవృత్తిస్తస్మాత్సవిత్రా ప్రసవేన సస్యప్రసవేనేతి యావత్. జుషేత సేవేత బ్రహ్మ పూర్వ్యం చిరంతనం తస్మిన్బ్రహ్మణి యోనిం నిష్ఠానం సమాధిలక్షణాం కృణవసే కురుష్వ. ఏవం కుర్వతో మమ కిం తతో భవతీత్యత ఆహ—నహిత ఇతి. నహి తే పూర్తం స్మార్తం కర్మేష్టం శ్రౌతం చ కర్మాక్షిపన్న పునర్భోగహేతోర్బధ్నాతి. జ్ఞానాగ్నినా సబీజస్య దగ్ధత్వాత్

తత్ర యోనిం కృణవసే నహి తే పూర్తమక్షిపత్.
త్రిరున్నతం స్థాప్య సమం శరీరం
హృదీన్ద్రియాణి మనసా సన్నివేశ్య,
బ్రహ్మోడుపేన ప్రతరేత విద్వాన్
స్రోతాంసి సర్వాణి భయావహాని.
ప్రాణాన్ప్రపీడ్యేహ సంయుక్తచేష్టః

శం—ఉక్తం చ. "యథేషికా తూలమగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయత ఏవం హాస్య స
పాప్మానః ప్రదూయంతే" ఇతి. 'జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతే త
ఇతిచ.

శం—తత్ర యోనిం కృణవస ఇత్యుక్తం కథం యోనికరణమిత్యాశం
తత్ప్రకారం దర్శయతి—త్రిరున్నతమితి. త్రీణ్యురోగ్రీవాశిరాంస్యున్నతాని య
స్మిన్శరీరే తత్త్రిరున్నతం సంస్థాప్య సమం శరీరం హృదీంద్రియాణి మనశ్చక్షురాదీని
సా సన్నివేశ్య సన్నియమ్య బ్రహ్మైవ ఉడుపస్తరణసాధనం తేన బ్రహ్మోడుపేన బ్ర
శబ్దం ప్రణవం వర్ణయంతి తేనోడుపస్థానీయేన ప్రణవేన కాంక్షీవదుభయత్ర స
ధ్యతే. తేనోపసంహృత్య తేన ప్రతరేతాతిక్రమేద్విద్వాన్స్రోతాంసి సంసారస
స్వాభావికావిద్యాకామకర్మప్రవర్తితాని భయావహాని ప్రేతతిర్యగూర్ధ్వప్రాప్తికర
పునరావృత్తిభాఞ్జి.

శం—ప్రాణాయామక్షపితమనోమలస్య చిత్తం బ్రహ్మణి స్థితం భవతీతి ప్రా
యామో నిర్దిశ్యతే—ప్రథమం నాడీశోధనం కర్తవ్యం తతః ప్రాణాయామేఽధికా
దక్షిణ నాసికాపుటమంగుళ్యావష్టభ్య వామేన వాయుం పూరయేద్యథాశక్తి తతో
నన్తరముత్సృజ్యైవం దక్షిణేన పుటేన సముత్సృజేత్. సవ్యమపి ధారయేత్. పునర
ణేన పూరయిత్వా సవ్యేన సముత్సృజేద్యథాశక్తి త్రిః పఞ్చకృత్వో వైవమభ్యస
సవనచతుష్టయమపరరాత్రే మధ్యాహ్నే పూర్వరాత్రేఽర్ధరాత్రే చ పక్షాన్మాసాద్వి
ర్భవతి. త్రివిధః ప్రాణాయామః రేచకః పూరకః కుంభకః ఇతి.
తదేవాహ—

ఆసనాని సమభ్యస్య వాఞ్ఛితాని యథావిధి,
ప్రాణాయామం తతో గార్గి జితాసనగతోఽభ్యసేత్.
మృద్వాసనే కుశాన్సమ్యగాస్తీర్యాజినమేవ చ,
లమ్బోదరం చ సమ్పూజ్య ఫలమోదకభక్షణైః.

క్షీణే ప్రాణే నాసికయోచ్ఛ్వసీత,

౧౦—తదాసనే సుఖాసీనః సవ్యే న్యస్యేతరం కరమ్,
సమగ్రీవశిరాస్సమ్యక్ సంవృతాస్యస్సునిశ్చలః.
ప్రాఙ్ముఖోదఙ్ముఖో వాపి నాసాగ్రన్యస్తలోచనః,
అతిభుక్తమభుక్తం చ వర్జయిత్వాప్రయత్నతః.
నాడీసంశోధనం కుర్యాదుక్తమార్గేణ యత్నతః,
వృథాక్లేశో భవేత్తస్య తచ్ఛోధన మకుర్వతః.
నాసాగ్రే శశభృద్బీజం చన్ద్రాతపవితానితమ్.
సప్తమస్య తు వర్గస్య చతుర్థం బిన్దుసంయుతమ్.
విశ్వమధ్యస్థమాలోక్య నాసాగ్రే చక్షుషీ ఉభే,
ఇడయా పూర్వయేద్వాయుం బాహ్యం ద్వాదశ మాత్రకైః.
తతోఽగ్నిం పూర్వవద్ధ్యాయేత్ స్ఫురజ్జ్వాలావలీయుతం,
రుషష్ఠం (రేఫంచ) బిన్దుసంయుక్తం శిఖి మండల సంస్థితమ్.
ధ్యాయేద్విరేచయే ద్వాయుం మన్దం పింగళయా పునః,
పునః పింగలయా పూర్య ఘ్రాణం దక్షిణతః సుధీః.
తద్వద్విరేచయే ద్వాయుమిడయా తు శనైః శనైః,
త్రిచతుర్వత్సరం చాపి త్రిచతుర్మాసమేవ వా.
గురుణోక్తప్రకారేణ రహస్యేవం సమభ్యసేత్,
ప్రాతర్మధ్యన్దినే సాయం స్నాత్వా షట్కృత్వ ఆచరేత్.
సన్ధ్యాది కర్మ కృత్వైవ మధ్యరాత్రేపి నిత్యశః,
నాడీశుద్ధిమవాప్నోతి తచ్చిహ్నం దృశ్యతే పృథక్.
శరీరలఘుతా దీప్తిర్జఠరాగ్నివివర్ధనం,
నాదాభివ్యక్తి రిత్యేతల్లింగం తచ్ఛుద్ధిసూచనమ్.
శుధ్యన్తి న జపైస్తేన స్పర్శశుద్ధేరహేతవః,
ప్రాణాయామం తతః కుర్యాద్రేచ పూరకకుంభకైః.
ప్రాణాపానసమాయోగః ప్రాణాయామః ప్రకీర్తితః,
ప్రణవం త్ర్యాత్మకం గార్గి రేచ పూరకకుమ్భకమ్.
తదేతత్ప్రణవం విద్ధి తత్స్వరూపం బ్రవీమ్యహాం,
యద్వేదాదౌ స్వరః ప్రోక్తో వేదాన్తేషు ప్రతిష్ఠితః.

దుష్టాశ్వయుక్తమివ వాహమేనం

శం—తయోరన్తస్తు యద్గార్గి వర్గపంచక పంచమం,
రేచకం ప్రథమం విద్ధి ద్వితీయం పూరకం విదుః.
తృతీయం కుంభకం ప్రోక్తం ప్రాణాయామస్త్రిరాత్మకః,
త్రయాణాం కారణం బ్రహ్మ భారూపం సర్వకారణమ్.
రేచకః కుమ్భకో గార్గి సృష్టిస్థిత్యాత్మకావుభౌ,
కుమ్భ (పూర) కస్త్వథ సంహారః కారణం యోగినామిహ.
పూరయేత్షోడశైర్మాత్రైరాపాదతలమస్తకమ్,
మాత్రైః ద్వాత్రింశకైః పశ్చాద్రేచయేత్సుసమాహితః,
సమ్పూర్ణకుమ్భవద్వాయోర్నిశ్చలం మూర్ధ్ని దేశతః,
కుమ్భకం ధారణం గార్గి చతుష్షష్ట్యా తు మాత్రయా.
ఋషయస్తు వదంత్యన్యే ప్రాణాయామపరాయణాః,
పవిత్రభూతాః పూతాన్త్రాః ప్రభంజనజయే రతాః.
తత్రాదౌ కుంభకం కృత్వా చతుఃషష్ట్యా తు మాత్రయా,
రేచయేత్ షోడశైర్మాత్రైః నాసేనైకేన సుందరి.
తయోశ్చ పూరయ్వాయుం శనైః షోడశమాత్రయా,
ప్రాణస్యాయమనం త్వేవం వశం కుర్యాజ్జయీ వశః.
పంచప్రాణాః సమాఖ్యాతా వాయవః ప్రాణమాశ్రితాః,
ప్రాణో ముఖ్యతమస్తేషు సర్వప్రాణభృతాం సదా.
ఓష్ఠనాసికయోర్మధ్యే హృదయే నాభిమండలే,
పాదాంగుష్ఠాశ్రితః ప్రాణః సర్వాంగేషు చ తిష్ఠతి.
నిత్యం షోడశసంఖ్యాభిః ప్రాణాయామం సమభ్యసేత్,
మనసా ప్రార్థితం యాతి సర్వప్రాణజయీ భవేత్.
ప్రాణాయామైర్దహేద్దోషాన్ధారణాభిశ్చ కిల్బిషాన్,
ప్రత్యాహారాచ్చ సంసర్గాన్ధ్యానేనానీశ్వరాన్గుణాన్,
ప్రాణాయామశతం స్నాత్వా యః కరోతి దినేదినే.
మాతాపితృగురుఘ్నోఽపి త్రిభిర్వర్షైర్వ్యపోహతి,

తదేతదాహ—ప్రాణానిత్యాదినా. ప్రాణాన్ప్రపీడ్యేహ యుక్తో నాత్యశ్నత శ్లోకోక్తప్రకారేణ సంయుక్తా చేష్టా యస్య స యుంక్తచేష్టః క్షీణే శక్తిహాన్యా

విద్వాన్మనో ధారయేతాప్రమత్తః. ౯

సమే శుచౌ శర్కరా వహ్నివాలుకా
వివర్జితే శబ్దజలాశ్రయాదిభిః,
మనోనుకూలే న తు చక్షుపీడనే
గుహానివాతాశ్రయణే ప్రయోజయేత్. ౧౦

నీహారధూమార్కానిలానలానాం
ఖద్యోతవిద్యుత్స్ఫటికశశీనామ్,
ఏతాని రూపాణి పురస్సరాణి
బ్రహ్మణ్యభివ్యక్తికరాణి యోగే ౧౧

పృథ్వ్యప్తేజోనిలఖే సముత్థితే

శం—త్వంగతే మనసి నాసికాయాః పుటాభ్యాం శనైః శనైరుత్సృజేత్ న ముఖేన 'వాయుం ప్రతిష్ఠాప్య శనైర్నాసికయోత్సృజేదితి. ఉదాత్తాశ్వయుతం రథనియన్తార మివ మనసే మనోధారయేతాప్రమత్తః ప్రణిహితాత్మా చ. ౯

శం—సమఇతి. సమే నిమ్నోన్నతరహితే దేశే శుచౌ శుద్ధే శర్కరావహ్ని వాలుకావివర్జితే, శర్కరాః. క్షుద్రోపలాః వాలుకాస్తచ్చూర్ణమ్. తథాశబ్దజలాశ్రయా దిభిః. శబ్దః కలహాదిధ్వనిః. జలం సర్వప్రాణ్యుపభోగ్యమ్. మండప ఆశ్రయః. మనోను కూలే మనోరమే చక్షుపీడనే ప్రతివాద్యభిముఖే, ఛాందసో విసర్గలోపః గుహానివాతా శ్రయణే గుహాయామేకాన్తే నివాతే సమాశ్రిత్య ప్రయోజయేత్ప్రయుఞ్జీత చిత్తం పరమాత్మని. ౧౦

శం—ఇదానీం యోగమభ్యస్యతోఽభివ్యక్తిచిహ్నాని వక్ష్యన్తే.నీహారఇత్యాదినా నీహారస్తుషారః. తద్వత్ప్రాణైః సమా చిత్తవృత్తిః ప్రవర్తతే. తతో ధూమ ఇవాభాతి తతోఽర్కవత్తతో వాయురివాఽఽభాతి. తతో వహ్నిరివాత్యుష్ణో వాయుః ప్రకాశ దహనః ప్రవర్తతే. బాహ్యావాయురివ సంక్షుభితో బలవాన్విజృమ్భతే కదాచిత్ఖద్యోత ఖచితమివాంతరిక్షమాలక్ష్యతే. విద్యుదివ రోచిష్ణురాలక్ష్యతే కదాచిత్ స్ఫటికాకృతిః కదాచిత్పూర్ణశశివత్. ఏతాని రూపాణియోగే క్రియామాణే బ్రహ్మణ్యావిష్క్రియ మాణే నిమిత్తే పురస్సరాణ్యగ్రగామీణి. తదా పరమయోగసిద్ధిః. ౧౧

శం—పృథ్వీతి. పృథివ్యప్తేజోనిలఖే పృథివ్యాదీని భూతాని ద్వంద్వైకవద్భా వేన నిర్దిశ్యంతే. తేషు పఞ్చసు భూతేషు సముత్థితేషు పంచాత్మకే యోగగుణే

పంచాత్మకే యోగగుణే ప్రవృత్తే,
న తస్య రోగో న జరా న మృత్యుః
ప్రాప్తస్య యోగాగ్నిమయం శరీరమ్. ౧
లఘుత్వమారోగ్యమలోలుపత్వం
వర్ణప్రసాదం స్వరసౌష్ఠవం చ,
గంధః శుభో మూత్రపురీషకల్పం
యోగప్రవృత్తిం ప్రథమాం వదన్తి. ౧
యథైవ బిమ్బం మృదయోపలిప్తం
తేజోమయం భ్రాజతే తత్సుధాంతమ్,
తద్వాత్మతత్త్వం ప్రసమీక్ష్య దేహీ
ఏకః కృతార్థో భవతే వీతశోకః. ౧
యదాత్మతత్త్వేన తు బ్రహ్మతత్త్వం

శం—ప్రవృత్త ఇత్యస్య వ్యాఖ్యానమ్. కః పునర్యోగగుణః ప్రవర్తతే. పృథివ గన్ధవత్యా గన్ధో యోగినో భవతి. తథాఽద్భ్యో రసః ఏవమన్యత్ర ఉక్తం చ.

జ్యోతిష్మతీ స్పర్శవతీ తథా రసవతీ పరా,
గన్ధవత్యపరా ప్రోక్తా చతస్రస్తు ప్రవృత్తయః.
ఆసాం యోగప్రవృత్తీనాం యద్యేకాపి ప్రవర్తతే,
ప్రవృత్తయోగం తం ప్రాహుర్యోగినో యోగచిన్తకాః.

న తస్య యోగినో రోగో న జరా న మృత్యుర్వా ప్రభవతి కస్య ప్రాప్తః యోగాగ్నిమయం శరీరమ్. యోగాగ్నిసమ్ప్లుష్టదోషకలాపం శరీరం ప్రాప్తస్య. స్ప మన్యత్. ౧౨, ౧

శం—కించ యథైవేతి. యథైవ బిమ్బం సౌవర్ణం రాజతం వా మృదయో పలిప్తం మృదాదినా మలినీకృతం పూర్వం పశ్చాత్సుధాన్తం సుధాత మిత్యస్మిన్న సుధాంతమితి ఛాన్దసమ్. అగ్న్యాదినా విమలీకృతం తేజోమయం భ్రాజతే. తద తదేవాత్మతత్త్వం ప్రసమీక్ష్య దృష్ట్వైకోఽద్వితీయః కృతార్థో భవతే వీతశోకః. ప షాం పాఠే తద్వత్సతత్త్వం ప్రసమీక్ష్య దేహీతి. తత్రాప్యయమేవార్థః. ౧

శం—కథం జ్ఞాత్వా వీతశోకో భవతీత్యాహ—యదేతి. యదా యస్యావ

దీపోపమేనేహ యుక్తః ప్రపశ్యేత్,
అజం ధ్రువం సర్వతత్త్వైర్విశుద్ధం
జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపాశైః. ౧౫
ఏష హ దేవః ప్రదిశోఽను సర్వాః
పూర్వో హ జాతః స ఉ గర్భే అంతః,
స ఏవ జాతః స జనిష్యమాణః
ప్రత్యఙ్జనాంస్తిష్ఠతి సర్వతో ముఖః. ౧౬
యో దేవో అగ్నౌ యో అప్సు యో విశ్వం భువనమావివేశ,
య ఓషధీషు యో వనస్పతిషు తస్మై దేవాయ నమో నమః. ౧౭

ఇతి శ్వేతాశ్వతరోపనిషది ద్వితీయోఽధ్యాయః.

శం—స్థాయామాత్మతత్త్వేన స్వేనాత్మనా. కిం విశిష్టేన దీపోపమేన దీపస్థానీయేన ప్రకాశస్వరూపేణ బ్రహ్మతత్త్వం ప్రపశ్యేత్. తుశబ్దోఽవధారణే, పరమాత్మానమాత్మనైవ జానీయాదిత్యర్థః. ఉక్తం చ. తదాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి. కీదృశం అన్యస్మాదజాయమానం ధ్రువమప్రచ్యుతస్వరూపం సర్వతత్త్వైరవిద్యాతత్కార్యైర్విశుద్ధమసంస్పృష్టం జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపాశైరవిద్యాదిభిః. ౧౫

శం—పరమాత్మానమాత్మత్వేన విజానీయాదిత్యుక్తం తదేవ సంభావయన్నాహ ఏష హేతి. ఏష ఏవ దేవః ప్రదిశః ప్రాచ్యాద్యాదిశ ఉపదిశశ్చ సర్వాః పూర్వో హ జాతః సర్వస్మాద్ధిరణ్యగర్భాత్మనా స ఉ గర్భేఽన్తర్వర్తమానః స ఏవ జాతః శిశుః స జనిష్యమాణోఽపి స ఏవ సర్వాంశ్చ జనాన్ప్రత్యఙ్ తిష్ఠతి సర్వప్రాణిగతాని ముఖాన్యస్యేతి సర్వతోముఖః. ౧౬

శం—ఇదానీం యోగవత్సాధనాన్తరాణి నమస్కారాదీని కర్తవ్యత్వేన దర్శయితుమాహ. యో దేవ ఇతి. యో విశ్వం భువనం స్వేన విరచితం సంసారమండలమావివేశ. య ఓషధీషు శాల్యాదిషు వనస్పతిష్వశ్వత్థాదిషు తస్మై విశ్వాత్మనే భువనమూలాయ పరమేశ్వరాయ నమోనమః. ద్విర్వచనమాదరార్థమధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థం చ. ౧౭

ఇతి శ్వేతాశ్వతరోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయోఽధ్యాయః.

తృతీయోఽధ్యాయః.

య ఏకో జాలవానీశత ఈశనీభిః
సర్వాన్లోకానీశత ఈశనీభిః,
య ఏవైక ఉద్భవే సమ్భవే చ
య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి.
ఏకో హి రుద్రో న ద్వితీయాయ తస్థు
ర్య ఇమాన్లోకానీశత ఈశనీభిః,
ప్రత్యఙ్జనాంస్తిష్ఠతి సఞ్చుకోచాన్తకాలే
సంసృజ్య విశ్వా భువనాని గోపాః.

శం—కథమద్వితీయస్య పరమాత్మన ఈశిత్రీశితవ్యాదిభావ ఇత్యాశంక్యాహ—
య ఏక ఇతి. య ఏకః పరమాత్మా స జాలవాన్జాలం మాయాదురత్యయత్వాత్
తథాచాహ - భగవాన్—మమ మాయా దురత్యయేతి. తద్వాంస్తదస్యాస్తీతి జా
వాన్ మాయావీత్యర్థః. ఈశతే ఈష్టే మాయోపాధిస్సన్ స్వైరీశనీభిః స్వశక్తిభి
స్తథా చోక్తం ఈశత ఈశనీభిః పరమశక్తిభిరితి. కాన్సర్వాన్లోకానీశత ఈశనీభి
కదా ఉద్భవే. విభూతియోగే సమ్భవే ప్రాదుర్భావే చ. య ఏతద్విదురమృతా అ
రణధర్మాణో భవన్తి.

శం—కస్మాత్పునర్జాలవానిత్యాశఙ్క్యాహ - ఏకో హీతి. హి శబ్దో యః
దర్థే యస్మాదేక ఏవ రుద్రః స్వతో న ద్వితీయాయ వస్త్వంతరాయ తస్థుర్బ్రహ్మావి
పరమార్థదర్శినః. ఉక్తం చ ఏకో రుద్రో న ద్వితీయాయ తస్థురితి. య ఇమాన్లో
నీశతే నియమయతీశనీభిః. సర్వాంశ్చ జనాన్ప్రత్యంతరః ప్రతిపురుషమవస్థితః. రూః
రూపం ప్రతిరూపో బభూవేత్యర్థః. కించ సంచుకోచాంతకాలే ప్రలయకాలే
కృత్వా సంసృజ్య విశ్వా భువనాని గోపో గోప్తా భూత్వా. ఏతదుక్తం భవతి. అ
తీయః పరమాత్మా. న చాసౌ కుంభకారవదాత్మానం కేవలం మృత్పిండస్థానీయము
దానకారణముపాదత్తే కిం తర్హి స్వశక్తివిక్షేపం కుర్వన్స్రష్టా నియంతా వాభిధీయ
ఇతి. ఉత్తరో మన్త్రస్తస్యైవ విరాడాత్మనావస్థానం తత్స్రష్టృత్వం ప్రతిపాదయతి.

విశ్వతశ్చక్షురుత విశ్వతోముఖో
విశ్వతో బాహురుత విశ్వతస్పాత్,
సం బాహుభ్యాం ధమతి సంపతత్రై
ర్ద్యావాభూమీ జనయన్దేవ ఏకః. ౩
యో దేవానాం ప్రభవశ్చోద్భవశ్చ
విశ్వాధిపో రుద్రో మహర్షిః,
హిరణ్యగర్భం జనయామాస పూర్వం
స నో బుద్ధ్యా శుభయా సంయునక్తు. ౪
యా తే రుద్ర శివా తనూరఘోరాఽపాపకాశినీ,
తయా న స్తనువా శంతమయా గిరిశన్తాభిచాకశీహి. ౫

శం—విశ్వతశ్చక్షురితి. సర్వప్రాణిగతాని చక్షూంష్యస్యేతి విశ్వతశ్చక్షుః. అతః స్వేచ్ఛయైవ సర్వత్ర చక్షురాదౌ సామర్థ్యం విద్యత ఇతి విశ్వతశ్చక్షుః. ఏవముత్తరత్ర యోజనీయమ్. సంబాహుభ్యాం ధమతి సంయోజయతీత్యర్థః. అనేకార్థత్వాద్ధాతూనామ్. పక్షిణశ్చ ధమతి ద్విపదో మనుష్యాదీంశ్చ పతత్రైః కిం కుర్వన్ ద్యావా పృథివీ జనయన్ దేవ ఏకో విరాజం సృష్టవానిత్యర్థః. ౩

శం—ఇదానీం తస్యైవ సూత్రసృష్టిం ప్రతిపాదయన్మన్త్రదృగభిప్రేతం ప్రార్థయతే. యో దేవానామితి. యో దేవానామిన్ద్రాదీనాం ప్రభవహేతురుద్భవహేతుశ్చ. ఉద్భవో విభూతియోగః విశ్వస్యాధిపో విశ్వాధిపః పాలయితా. మహర్షిః. మహాంశ్చాసావృషిశ్చేతి మహర్షిః సర్వజ్ఞ ఇత్యర్థః. హితం రమణీయమత్యుజ్జ్వలం జ్ఞానం గర్భోఽన్తస్సారో యస్య తం జనయామాస పూర్వం సర్గాదౌ స నోఽస్మాన్ బుద్ధ్యా శుభయా సంయునక్తు పరమపదం ప్రాప్నుయామేతి. ౪

శం—పునరపి తస్య స్వరూపం దర్శయన్నభిప్రేతమర్థం ప్రార్థయతే. మన్త్రద్వయేన యా తే రుద్రేతి. హే రుద్ర తవ యా శివా తనూరఘోరా. ఉక్తం చ తస్యైతే తనువౌ ఘోరాన్యా శివాన్యేతి. అథవా శివా శుద్ధావిద్యా తత్కార్యవినిర్ముక్తా సచ్చిదానందాద్వయ బ్రహ్మరూపా న తు ఘోరా శశిబిమ్బమివాహ్లాదినీ. అపాపకాశినీ స్మృతిమాత్రాఘనాశినీ పుణ్యాభివ్యక్తికరీ. తయాత్మనా నోఽస్మాఞ్శంతమయా సుఖతమయా పూర్ణానందరూపయా హే గిరిశంత గిరౌ స్థిత్వా శం సుఖం తనోతీతి, అభిచాకశీహి అభిపశ్య నిరీక్షస్వ శ్రేయసా నియోజయస్వేత్యర్థః. ౫

యామిషుం గిరిశ న్త హ స్తే బిభర్ష్య స్తవే,
శివాం గిరిత్ర తాం కురు మాహిగ్ సీః పురుషం జగత్.
తతః పరం బ్రహ్మపరం బృహంతం
యథానికాయం సర్వభూతేషు గూఢమ్,
విశ్వస్యైకం పరివేష్టితారమీశంతం
తం జ్ఞాత్వా ఽమృతా భవంతి.
వేదాహమేతం పురుషం మహాంత
మాదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్,
తమేవ విదిత్వాతిమృత్యుమేతి
నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ.

శం—కించ యామిషుమితి. యామిషుం గిరశంత హ స్తే బిభర్షి ధారయ స్తవే జనేత్క్షేప్తుం శివాం గిరిత్ర గిరిం త్రాయత ఇతి తాం కురు మా హింసీః పురమస్మదీయం జగదపి కృత్స్నం సాకారం బ్రహ్మ ప్రదర్శయేత్యభిప్రేతమర్థం ప్రా వాన్.

శం—ఇదానీం తస్యైవ కారణాత్మనావస్థానం దర్శయన్ జ్ఞానాదమృత మాహ—తతః పరమితి. తతః పురుషయుక్తా జ్జగతః పరం కారణత్వాత్కార్యశే తస్య ప్రపఞ్చస్య వ్యాపకమిత్యర్థః. అథవాతతో జగదాత్మనో విరాజః పరమ్. తద్బ్రహ్మపరం బృహన్తం బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భాత్పరం బృహంతం మహద్వా త్వాత్. యథా నికాయం యథా శరీరం సర్వభూతేషు గూఢమంతరవస్థితం వి స్యైకం పరివేష్టితారం సర్వమంతః కృత్వా స్వాత్మనా సర్వం వ్యాప్యావస్థితమీ పరమేశ్వరం జ్ఞాత్వాఽమృతా భవంతి.

శం—ఇదానీముక్తమర్థం ద్రఢయితుం మన్త్రదృగనుభవం దర్శయిత్వా పూ నందాద్వితీయబ్రహ్మాత్మాపరిజ్ఞానాదేవ పరమపురుషార్థప్రాప్తిర్నాన్యేనేతి దర్శయ వేదాహమేతీతి. వేద జానే తమేతం పరమాత్మానం. అద్వైతం ప్రత్యగాత్మానం సాక్షి పురుషం పూర్ణం మహాంతం సర్వాత్మత్వాత్ ఆదిత్యవర్ణం ప్రకాశరూపం తమసో జ్ఞానాత్ పరస్తాత్తమేవ విదిత్వాతిమృత్యుమేతి మృత్యుమత్యేతి కస్మాదస్మాన్నాన్యః పంథా విద్యతేయనాయ పరమపదప్రాప్తయే.

యస్మాత్పరం నాపరమస్తి కించి
ద్యస్మాన్నాణీయో న జ్యాయోఽస్తి కశ్చిత్,
వృక్ష ఇవ స్తబ్ధో దివి తిష్ఠత్యేక
స్తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమ్. ౯

తతో యదుత్తరతరం తదరూపమనామయమ్,
య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్త్యథేతరే దుఃఖమేవాపి యన్తి. ౧౦

సర్వాననశిరోగ్రీవః సర్వభూతగుహాశయః,
సర్వవ్యాపీ స భగవాంస్తస్మాత్సర్వగతః శివః. ౧౧

మహాన్ ప్రభుర్వై పురుషః సత్త్వస్యైష ప్రవర్తకః,

శం॰—కస్మాత్పునస్తమేవ విదిత్వాతిమృత్యుమేతీత్యుచ్యతే యస్మాదితి. యస్మాత్పరం పురుషాత్పరముత్కృష్టమపరమన్యన్నాస్తి. యస్మాన్నాణీయోఽణుతరం న జ్యాయో మహత్తరం వాస్తి. వృక్ష ఇవ స్తబ్ధో నిశ్చలో దివి ద్యోతనాత్మని స్వే మహిమ్ని తిష్ఠత్యేకోఽద్వితీయః పరమాత్మా తేనాద్వితీయేన పరమాత్మనేదం సర్వం పూర్ణం నైరంతర్యేణ వ్యాప్తం పురుషేణ పూర్ణేన. ౯

శం॰—ఇదానీం బ్రహ్మణః పూర్వోక్తకార్యకారణతాం దర్శయజ్ఞానినామమృతత్వమితరేషాం చ సంసారిత్వం దర్శయతి తత ఇతి. తత ఇదం శబ్దవాచ్యాజ్జగత ఉత్తరం కారణం తతోఽప్యుత్తరం కార్యకారణనిర్ముక్తం బ్రహ్మైవేత్యర్థః. తదరూపం రూపాదిరహితం. అనామయమాధ్యాత్మికాది తాపత్రయరహితత్వాత్. య ఏతద్విదురమృతత్వేనాహమస్మీత్యమృతా అమరణ ధర్మాస్తే భవన్తి. అథేతరే యే న విదుస్తే దుఃఖమేవాపియన్తి. ౧౦

శం॰—ఇదానీం తస్యైవ సర్వాత్మత్వం దర్శయతి - సర్వాననేతి. సర్వాణ్యాననాని శిరాంసి గ్రీవాశ్చాస్యేతి సర్వాననశిరోగ్రీవః. సర్వేషాం భూతానాం గుహాయాం బుద్ధౌ శేత ఇతి సర్వభూతగుహాశయః. సర్వవ్యాపీ స భగవానైశ్వర్యాదిసమష్టిః. ఉక్తం చ "ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య ధర్మస్య యశసః శ్రియః,జ్ఞాన వైరాగ్యయోశ్చైవ షణ్ణాం భగ ఇతీరణా." భగవతి యస్మాదేవం తస్మాత్సర్వగతః శివః. ౧౧

శం॰—కించ మహానితి. మహాన్ప్రభుః సమర్థో వై నిశ్చయేన జగదుదయస్థితి సంహారేత్త్వస్యాన్తఃకరణస్యైష ప్రవర్తకః ప్రేరయితా కమర్థముద్దిశ్య సునిర్మలా

సునిర్మలామిమాం ప్రాప్తి మీశానోజ్యోతిరవ్యయః. ౧
అంగుష్ఠమాత్రః పురుషోఽన్తరాత్మా
సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్టః,
హృదా మనీశో మనసాభి క్లృప్తో
య ఏత ద్విదురమృతాస్తే భవన్తి ౧
సహస్రశీర్షా పురుషః సహస్రాక్షః సహస్రపాత్,
స భూమిం విశ్వతో వృత్వా ఉత్యతిష్ఠద్దశాఙ్గుళమ్. ౧
పురుష ఏవేదగ్ సర్వం యద్భూతం యచ్చ భవ్యమ్,
ఉతామృతత్వ స్యేశానో యదన్నేనాతిరోహతి. ౧
సర్వతః పాణిపాదం తత్సర్వతోఽక్షి శిరోముఖమ్,

శం—మిమాం స్వరూపావస్థాలక్షణాం ప్రాప్తిం పరమపదప్రాప్తిం, ఈశాన ఈశి
జ్యోతిః పరిశుద్ధో విజ్ఞానప్రకాశః. అవ్యయోఽవినాశీ.

అంగుష్ఠమాత్ర ఇతి. అంగుష్ఠమాత్రోభివ్యక్తిస్థానహృదయసుషిరపరిమా
పేక్షయా పురుషః పూర్ణత్వాత్పురి శయనాద్వా. అన్తరాత్మా సర్వస్యాన్తరా
భూతః స్థితః సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్టః హృదయస్థేన మనసాఽభిగు
మనీశో జ్ఞానేశః. యత ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి.

శం—పురుషోఽన్తరాత్మేత్యుక్తం పునరపి సర్వాత్మానం దర్శయతి - సర
తావన్మాత్రత్వప్రదర్శనార్థమ్. ఉక్తం చ-అధ్యారోపాపవాదాభ్యాం నిష్ప్రపఞ్చ
ప్రపఞ్చ్యత ఇతి. సహస్రాణ్యనన్తాని శీర్షాణ్యస్యేతి సహస్రశీర్షా పురుషః పూ
ఏవముత్తరత్ర యోజనీయమ్. స భూమిం భువనం సర్వతోఽన్తర్బహిశ్చ వృ
వ్యాప్యాత్యతిష్ఠదతీత్య భువనం సమధితిష్ఠతి దశాంగులమనన్తమపారమిత్యర్థః. అథ
నాభేరుపరి దశాంగులం హృదయం తత్రాధితిష్ఠతి.

శం—నను సర్వాత్మత్వే సప్రపఞ్చం బ్రహ్మ స్యాత్తద్వ్యతిరేకేణాభా
త్యాహ—పురుషఏవేదమితి. పురుషఏవేదం సర్వం యదన్నేనాతిరోహతి యది
దృశ్యతే వర్తమానం యద్భూతం యచ్చ భవ్యం భవిష్యత్. కిం చ ఉతామృతత్వ
శానోఽమరణధర్మత్వస్య కైవల్యస్యేశానః. యచ్చాన్నేనాతిరోహతి యద్వ
తస్యేశానః.

శం—పునరపి నిర్విశేషం ప్రతిపాదయితుం దర్శయతి—సర్వతఇతి. సర

సర్వతః శ్రుతిమల్లోకే సర్వమావృత్య తిష్ఠతి. ౧౬
సర్వేంద్రియగుణాభాసం సర్వేంద్రియవివర్జితమ్,
సర్వస్య ప్రభుమీశానం సర్వస్య శరణం బృహత్. ౧౭
నవద్వారే పురే దేహీ హగ్ సో లేలాయతే బహిః,
వశీ సర్వస్య లోకస్య స్థావరస్య చరస్య చ. ౧౮
అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా
పశ్యత్యచక్షుః స శృణోత్యకర్ణః,

శం—పాణయః పాదాశ్చేతి సర్వతః పాణిపాదం తత్. సర్వతోఽక్షీణి శిరాంసి ముఖాని చ యస్య తత్సర్వతోఽక్షిశిరోముఖమ్. సత్వతః శ్రుతిః శ్రవణమస్యేతి శ్రుతిమత్ లోకే ప్రాణినికాయే సర్వమావృత్య సంవ్యాప్య తిష్ఠతి. ౧౬

శం—ఉపాధిభూతపాణిపాదాదీన్ద్రియాధ్యారోపణాజ్జ్ఞేయస్య తద్వత్తాశంకా మాభూదిత్యేవమర్థముత్తరతో మన్త్రః—సర్వేన్ద్రియేతి. సర్వాణి చ తానీన్ద్రియాణి శ్రోత్రాదీనీంద్రియాణ్యంతఃకరణపర్యన్తాని సర్వేన్ద్రియగ్రహణేన గృహ్యంతే. అంతఃకరణబహిష్కరణోపాధిభూతైః సర్వేన్ద్రియగుణైరధ్యవసాయసంకల్పశ్రవణాదిభిర్గుణవదాభాసతఇతి సర్వేన్ద్రియగుణాభాసమ్. సర్వేన్ద్రియైర్వ్యాపృతమివ తజ్జ్ఞేయమిత్యర్థః. ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి శ్రుతేః. కస్మాత్పునః కరణాత్తద్వ్యాపృతమివేతి గృహ్యాత ఇత్యాహ—సర్వేన్ద్రియవివర్జితం సర్వకరణరహితమిత్యర్థః. అతో న చ కరణవ్యాపారైర్వ్యాపృతం తజ్జ్ఞేయమ్. సర్వస్య జగతః ప్రభుమీశానమ్. సర్వస్య శరణం పరాయణం బృహత్కారణం చ. ౧౭

శం—కిం చ నవద్వార ఇతి. నవద్వారే శిరసి సప్తద్వారాణి ద్వే అవాచీ పురే దేహీ విజ్ఞానాత్మా భూత్వా కార్యకారణోపాధిః సన్హంసః పరమాత్మా హంత్యవిద్యాత్మకం కార్యమితి లేలాయతే చలతి బహిర్విషయగ్రహణాయ. వశీ సర్వస్య లోకస్య స్థావరస్య చరస్య చ. ౧౮

శం—ఏవం తావత్సర్వాత్మకం బ్రహ్మ ప్రతిపాదితమ్. ఇదానీం నిర్వికారానందస్వరూపేణానుదితానస్తమితజ్ఞానాత్మనావస్థితం పరమాత్మానం దర్శయితుమాహ. అపాణిపాదఇతి. నాస్య పాణిపాదావిత్యపాణిపాదః. జవనో దూరగామీ. గ్రహీతా పాణ్యభావేపి సర్వగ్రాహీ పశ్యతి. సర్వమచక్షురపి సన్. శృణోత్యకర్ణోఽపి స వేత్తి వేద్యం

స వేత్తి వేద్యం న చ తస్యాస్తి వేత్తా
తమాహురగ్ర్యం పురుషం మహాంతమ్. ౧౯
అణోరణీయాన్మహతో మహీయా
నాత్మా గుహాయాం నిహితోఽస్య జన్తోః,
తమక్రతుం పశ్యతి వీతశోకో
ధాతుః ప్రసాదా న్మహిమానమీశమ్. ౨౦
వేదాహ మేతమజరం పురాణం
సర్వాత్మానం సర్వగతం విభుత్వాత్,
జన్మనిరోధం ప్రవదంతి యస్య
బ్రహ్మవాదినో హి ప్రవదంతి నిత్యమ్. ౨౧

ఇతి శ్వేతాశ్వతరోపనిషది తృతీయోఽధ్యాయః.

శం—సర్వజ్ఞత్వాదమనస్కోఽపి న చ తస్యాస్తి వేత్తా నాన్యోతోస్తి ద్రష్టే శ్రుతేః తమాహురగ్ర్యం ప్రథమం సర్వకారణత్వాత్పురుషం పూర్ణం మహాంతమ్. ౧

శం—కించాణోరణీయానితి. అణోః సూక్ష్మాదప్యణీయానణుతరః మహాత్ మహత్త్వపరిమాణాన్మహీయాన్మహత్తరః. స చాత్మాస్య జన్తోః బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యంతః ప్రాణిజాతస్య గుహాయాం హృదయే నిహిత ఆత్మభూతః స్థిత ఇత్యర్థః. తమాత్మాన క్రతుం విషయభోగసంకల్పరహితమాత్మనో మహిమానం కర్మనిమిత్తవృద్ధిక్షయరహి మీశం పశ్యత్యయమహమస్మీతి సాక్షాజ్జానాతి యః సః వీతశోకో భవతి. కేన తద్ద్ర సౌపశ్యతి. ధాతురీశ్వరస్య ప్రసాదాత్. ప్రసన్నే హి పరమేశ్వరే తద్యాథాత్మ్యజ్ఞ ముత్పద్యతే * అథవేన్ద్రియాణి ధాతవః శరీరస్య ధారణాత్తేషాం ప్రసాదాద్విష దోషదర్శనబలాద్వ్యపనయనాత్. అన్యథా దుర్విజ్ఞేయ ఆత్మా కామిభిః ప్రాక పురుషైః.

శం—ఉక్తమర్థం ద్రఢయితుం మన్త్రదృగనుభవం దర్శయతి వేదాహమేతవి వేద జానేఽహమేతమజరం విపరిణామధర్మవర్జితం పురాణం పురాతనం సర్వాత్మా సర్వేషామాత్మభూతం సర్వగతం విభుత్వాదాకాశవద్వ్యాపృతత్వాత్. యస్య చ ః నిరోధముత్పత్త్యభావం ప్రవదన్తి బ్రహ్మవాదినో హి నిత్యమ్. స్పష్టోర్థః.

ఇతి శ్వేతాశ్వతరోపనిషద్భాష్యే శ్రీశంకరభగవతః కృతౌ తృతీయోఽధ్యాయః

చతుర్థోఽధ్యాయః.

య ఏకోఽవర్ణో బహుధా శక్తియోగా
ద్వర్ణాననేకాన్నిహితార్థో దధాతి,
వి చైతి చాన్తే విశ్వమాదౌ స దేవః
స నో బుద్ధ్యా శుభయా సంయునక్తు. ౧
తదేవాగ్ని స్తదాదిత్య స్తద్వాయు స్తదు చన్ద్రమాః,
తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ తదాప స్తత్ప్రజాపతిః. ౧
త్వం స్త్రీ త్వం పుమానసి త్వం కుమార ఉత వా కుమారీ,
త్వం జీర్ణో దండేన వఞ్చసి త్వం జాతో భవసి విశ్వతోముఖః ౩
నీలః పతంగో హరితో లోహితాక్ష
స్తడిద్గర్భ ఋతవః సముద్రాః,

శం— గహనత్వాదస్యార్థస్య భూయో భూయో వక్తవ్య ఇతి చతుర్థోఽధ్యాయ ఆరభ్యతే య ఏకఇతి. య ఏకోఽద్వితీయః పరమాత్మాఽవర్ణో జాత్యాది రహితో నిర్విశేష ఇత్యర్థః. బహుధా నానా శక్తియోగా ద్వర్ణాననేకాన్నిహితార్థో ఽగృహీతప్రయోజనః స్వార్థనిరపేక్ష ఇత్యర్థః. దధాతి విదధాత్యాదౌ. వి చైతి వ్యేతి చాన్తే ప్రలయకాలే. చ శబ్దాన్మధ్యేఽపి యస్మిన్విశ్వం స దేవో ద్యోతమానస్వభావో విజ్ఞానైకరస ఇత్యర్థః. స నోఽస్మాఞ్ఛుభయా బుద్ధ్యా సంయునక్తు సంయోజయతు. ౧

శం—యస్మాత్స ఏవ స్రష్టా తస్మిన్నేవ లయ స్తస్మాత్స ఏవ సర్వం న తతో విభక్తమస్తీత్యాహ మన్త్రత్రయేణ తదేవేతి. తదేవాత్మతత్త్వమగ్నిః తదాదిత్యః ఏవ శబ్దః సర్వత్ర సమ్బధ్యతే తదేవ శుక్రమితి దర్శనాత్. శేషమృజు తదేవ శుక్రం శుద్ధమన్యదపి దీప్తిమన్నక్షత్రాది తద్బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భాత్మా తదాపః స ప్రజాపతి ర్విరాడాత్మా. ౨

శం—స్పష్టో మన్త్రార్థః. ౩

శం—నీల ఇతి. త్వమేవేతి సర్వత్ర సమ్బధ్యతే. త్వమేవ నీలః పతఙ్గో భ్రమరః పతనాద్గచ్ఛతీతి పతఙ్గః హరితో లోహితాక్షః శుకాదినికృష్టాః ప్రాణిన స్త్వమేవ

అనాదిమత్త్వం విభుత్వేన వర్తసే
యతో జాతాని భువనాని విశ్వా. ౪
అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం
బహ్వీః ప్రజాః సృజమానాం సరూపాః,
అజో హ్యేకో జుషమాణోఽనుశేతే
జహాత్యేనాం భుక్తభోగామజోఽన్యః. ౫
ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా
సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే,
తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వ
త్త్యనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతి. ౬

శం౦—వేత్యర్థః. తడిద్గర్భో మేఘః ఋతవః సముద్రాః యస్మాత్త్వమేవ సర్వస్యాత్మభూతస్తస్మాదనాదిస్త్వమేవ త్వమేవాద్యన్తశూన్యః. విభుత్వేన వ్యాపకత్వేన యతో జాతాని భువనాని విశ్వాని. ౪

శం౦—ఇదానీం తేజోబన్నలక్షణాం ప్రకృతిం ఛాన్దోగ్యోపనిషత్ప్రసిద్ధామజారూపకల్పనయా దర్శయతి అజామేకామితి. అజాం ప్రకృతిం లోహితశుక్లకృష్ణాం తేజోబన్నలక్షణాం బహ్వీః ప్రజాః సృజమానాముత్పాదయన్తీం ధ్యానయోగానుగతదృష్టాం దేవాత్మశక్తిం వా సరూపాః సమానాకారా అజో హ్యేకో విజ్ఞానాత్మాఽనాదికామకర్మవినాశితః స్వయమాత్మానం మన్యమానో జుషమాణః సేవమానోఽనుశేతే భజతే. అన్య ఆచార్యోపదేశప్రకాశావసాదితావిద్యాన్ధకారో జహాతి త్యజతి. ౫

శం౦—ఇదానీం సూత్రభూతౌ పరమార్థవస్త్వవధారణార్థముపన్యస్యేతే—ద్వేతి. ద్వా ద్వౌ విజ్ఞానపరమాత్మానౌ. సుపర్ణా సుపర్ణౌ శోభనపతనౌ శోభనగమనౌ సుపర్ణౌ పక్షిసామాన్యాద్వా సుపర్ణౌ సయుజా సయుజౌ సర్వదా సంయుక్తౌ. సఖాయా సఖాయౌ సమానాఖ్యానౌ సమానాభివ్యక్తికారణౌ. ఏవం భూతౌ సన్తౌ సమానమేకం వృక్షం వృక్షమివోచ్ఛేదసామాన్యాద్వృక్షం శరీరం పరిషస్వజాతే పరిష్వక్తవన్తౌ సమాశ్రితవన్తావేతౌ. తయోరన్యోఽవిద్యాకామవాసనాశ్రయలిఙ్గోపాధిర్విజ్ఞానాత్మా పిప్పలం కర్మఫలం సుఖదుఃఖలక్షణం స్వాద్వనేకవిచిత్రవేదనాస్వాదరూపమత్త్యుపభుఙ్క్తేఽవివేకతః. అనశ్నన్నన్యో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావః పరమేశ్వరోఽభిచాకశీతి సర్వమపి పశ్యన్నాస్తే. ౬

సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నో
ఽనీశయా శోచతి ముహ్యమానః,
జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశ
మస్య మహిమానమితి వీతశోకః. ౭

ఋచో అక్షరే పరమే వ్యోమ
న్యస్మిన్దేవా అధివిశ్వే నిషేదుః,
యస్తం న వేద కిమృచా కరిష్యతి
య ఇత్తద్విదుస్త ఇమే సమాసతే. ౮

శం—తత్రైవం సతి సమానే వృక్షే శరీరే పురుషో భోక్తావిద్యాకామ కర్మ ఫల రాగాదిగురుభారాక్రాన్తోఽలాబురివ సముద్రజలే నిమగ్నో నిశ్చయేన దేహాత్మభావ మాపన్నోఽయమేవాహమముష్య పుత్రోఽస్య నప్తా కృశః స్థూలో గుణవాన్నిర్గుణః సుఖీ దుఃఖీత్యేవం ప్రత్యయో నాన్యోఽస్త్యస్మాదితి జాయతే మ్రియతే సంయుజ్యతే చ సమ్బన్ధిబాంధవైః. అతోఽనీశయా న కస్యచిత్ సమర్థోఽహం పుత్రో మమ నష్టో మృతా మే భార్యా కిం మే జీవితేనేత్యేవం దీనభావోఽనీశా తయా శోచతి సంతప్యతే ముహ్యమానోఽనేకైరనర్థప్రకారైరవివేకతయా విచిత్రతా మాపద్యమానః స ఏవ ప్రేతతిర్యఙ్మనుష్యాదియోనిష్వాపతన్దుఃఖమాపన్నః కదాచిదనేకజన్మశుద్ధ ధర్మసంచయననిమిత్తం కేనచిత్ పరమకారుణికేన దర్శితయోగమార్గోఽహింసా సత్య బ్రహ్మచర్యసర్వత్యాగసమాహితాత్మా సఞ్శమాది సమ్పన్నో జుష్టం సేవితమనేక యోగమార్గైర్యదా యస్మిన్కాలే పశ్యతి ధ్యాయమానోఽన్యం వృక్షోపాధిలక్షణా ద్విలక్షణమసంసారిణమశనాయాద్యసంస్పృష్టం సర్వాంతరం పరమాత్మానమీశమయ మహమస్మీత్యాత్మా సర్వస్య సమః సర్వభూతాంతరస్థో నేతరోఽవిద్యాజనితోపాధి పరిచ్ఛిన్నో మాయాత్మేతి విభూతిం మహిమానమితి జగద్రూపమస్యైవ మహిమా పరమేశ్వరస్యేతి యదైవం పశ్యతి తదా వీతశోకో భవతి సర్వస్మాచ్ఛోకసాగరాద్వి ముచ్యతే కృతకృత్యో భవతీత్యర్థః. అథవా జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమస్యైవ ప్రత్యగాత్మనో మహిమానమితి తదా వీతశోకో భవతి. ౭

శం—ఇదానీం తద్విదాం కృతార్థతాం దర్శయతి. ఋచ ఇతి. వేదత్రయ వేద్యేఽక్షరే పరమే వ్యోమన్వ్యోమ్న్యాకాశకల్పే యస్మిన్దేవా అధివిశ్వే నిషేదురాశ్రితాస్తిష్ఠంతి. యస్తం పరమాత్మానం న వేద కిమృచా కరిష్యతి. య ఇత్తద్విదుస్త ఇమే సమాసతే కృతార్థాస్తిష్ఠంతి. ౮

యస్మిన్నిదం స చ విచైతి సర్వమ్,
తమీశానం వరదం దేవమీడ్యం
నిచాయ్యేమాం శాంతిమత్యంతమేతి. ౧౧
యో దేవానాం ప్రభవశ్చోద్భవశ్చ
విశ్వాధిపో రుద్రో మహర్షిః,
హిరణ్యగర్భం పశ్యత జాయమానం
స నో బుద్ధ్యా శుభయా సంయునక్తు. ౧౨
యో దేవానామధిపో
యస్మింల్లోకా అధిశ్రితాః,

శం—వియదాదికార్యాణాముత్పత్తిహేతుత్వం తేనైవ సర్వాధిష్ఠాతృత్వోపలక్షిత సచ్చిదానందవపుషా బ్రహ్మాస్మీత్యేకత్వజ్ఞానాన్ముక్తిం చ దర్శయతి. యో యోనిమితి. యో మాయావినిర్ముక్తానందైకఘనః పరమేశ్వరో యోనిం యోనిమితి వీప్సయా మూలప్రకృతిర్మాయాఽవాంతరప్రకృతయో వియదాదయశ్చ సూచితాస్తాః ప్రకృతీః సత్తాస్ఫూర్తిప్రదత్వేనాధిష్ఠాయ తిష్ఠత్యంతర్యామిరూపేణ. య ఆకాశే తిష్ఠన్నిత్యాది శ్రుతేః. ఏకోఽద్వితీయః. యస్మిన్మాయాద్యధిష్ఠాతరీశ్వర ఇదం సర్వం జగదుపసంహార కాలే సమేతి సంగచ్ఛతే లయం ప్రాప్నోతి. పునః సృష్టికాలే వివిధమేత్యాకాశాది రూపేణ నానా భవతి. తం ప్రకృతమధిష్ఠాతారమీశానం నియంతారం వరదం మోక్ష ప్రదం దేవం ద్యోతనాత్మకమీడ్యం వేదాదిభిః స్తుత్యం నిచాయ్య నిశ్చయేన బ్రహ్మా హమస్మీత్యపరోక్షీకృత్య సుషుప్త్యాదౌ ప్రత్యక్షీకృతా యా సర్వోపరమలక్షణా. సార్వజనీ శాంతిః సేదమాదర్శితా తాం ప్రసిద్ధామిమాం శాంతిం సర్వదుఃఖవినిర్ముక్త సుఖైకతానస్వరూపాం ముక్తిమితి యావత్. గురూపదిష్టతత్త్వమాదివాక్యజన్యసుతత్త్వ జ్ఞానేనావిద్యాతత్కార్యాదివిశ్వమాయానివృత్త్యాత్యంతం పునరావృత్తిరహితం యథా భవతి తథైత్యేకరసో భవతీత్యేతత్. ౧౧

శం—సూత్రాత్మానం ప్రత్యవిరతమభిముఖతయా వీక్షంతం పరమేశ్వరం ప్రత్య ఖండితతత్త్వజ్ఞానసిద్ధయే ప్రార్థనామాహ యో దేవానామితి. పూర్వమేవాస్య ప్రతి పాదితోఽర్థః. ౧౨

శం—బ్రహ్మాప్రముఖాణాం దేవానాం స్వామితామాకాశాదిలోకాశ్రయత్వం ప్రమాత్రాదీనాం నియన్తృత్వం బుద్ధిశుద్ధిద్వారా సమ్యగ్జ్ఞానసిద్ధ్యర్థం ముముక్షుభిః

య ఈశే అస్య ద్విపదశ్చతుష్పదః
కస్మై దేవాయ హవిషా విధేమ. ౧
సూక్ష్మాతిసూక్ష్మం కలిలస్య మధ్యే
విశ్వస్య స్రష్టారమనేకరూపమ్,
విశ్వస్యైకం పరివేష్టితారం
జ్ఞాత్వా శివం శాన్తిమత్యన్తమేతి. ౧
స ఏవ కాలే భువనస్య గోప్తా
విశ్వాధిపః సర్వభూతేషు గూఢః,

శం౦—ప్రార్థ్యమానత్వం చ పరమేశ్వరస్యాహ—యో దేవానామధిప ఇతి. య ప్రకృతః పరమేశ్వరో దేవానాం బ్రహ్మాదీనామధిపః స్వామీ యస్మిన్పరమేశ్వరే స కారణే భూరాదయో లోకా అధిశ్రితా అధ్యుపరిశ్రితా అధ్యస్తా ఇతి యావత్ యః ప్రకృతః పరమేశ్వరోఽస్య ద్విపదో మనుష్యాదేశ్చతుష్పదః పశ్వాదేశ్చేశ ఈశ తకారలోప శ్ఛాన్దసః. కస్మై కాయాఽఽనన్దరూపాయ స్మైభావోఽపి ఛాన్దసః. దేవా ద్యోతనాత్మనే తస్మై హవిషా చరుపురోడాశాదిద్రవ్యేణ విధేమ పరిచరేమ. విధేః చరణకర్మణ ఏతద్రూపమ్. ౧

శం౦—పరస్యాతిసూక్ష్మత్వం జగచ్చక్రే సాక్షిత్వేనావస్థితత్వం నిఖిలజగత్స్ర ష్టృత్వం సర్వాత్మకత్వం తత్తాదాత్మ్యజనానాం ముక్తిశ్చేత్యేతద్బహుశోఽధస్తాత్ప్ర పాదితం యద్యపి తథాపి బుద్ధిసౌకర్యార్థం పునరప్యాహ—సూక్ష్మేతి. పృథివ్యాద వ్యాకృతాన్తముత్తరోత్తరం సూక్ష్మసూక్ష్మతరమపేక్ష్యేశ్వరస్య తదపేక్షయా సూక్ష్మ తమత్వమాహ సూక్ష్మాతిసూక్ష్మమితి. కలిలస్యావిద్యాతత్కార్యాత్మకదుర్గస్య గహనస్య మధ్యే శేషం వ్యాఖ్యాతమ్. ౧౹

శం౦—పరస్య సాక్షిరూపేణావస్థితత్వం సనకాదిభిర్బ్రహ్మాదిదేవైశ్చాధికా పురుషైరప్యాత్మతయా ప్రాప్యత్వం సాధనచతుష్టయాదియుతానాస్మదాదీనాం మోక్ష సిద్ధిం చాహ—స ఏవేతి. స ఏవ ప్రకృతః కాలేఽతీతకల్పేషు జీవసంచితకర్మపరిపాక సమయే భువనస్య గోప్తా తత్తత్కర్మానుగుణతయా రక్షితా. విశ్వాధిపః విశ్వస్య స్వామీ. సర్వభూతేషు గూఢో బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషు సాక్షిమాత్రతయాఽవస్థితః యస్మింశ్చిద్ఘనానన్దవపుషి పరే యుక్తా ఐక్యం ప్రాప్తాః. తేకే బ్రహ్మర్షయః సనకా దయః దేవతా బ్రహ్మాదయః. తమేవేశ్వరం జ్ఞాత్వా బ్రహ్మాహమస్మీత్యపరోక్షీకృత్య

యస్మిన్యుక్తా బ్రహ్మర్షయో దేవతాశ్చ
తమేవం జ్ఞాత్వా మృత్యుపాశాంశ్ఛినత్తి. ౧౫
ఘృతాత్పరం మండమివాతిసూక్ష్మం
జ్ఞాత్వా శివం సర్వభూతేషు గూఢమ్,
విశ్వస్యైకం పరివేష్టితారం
జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపాశైః. ౧౬
ఏష దేవో విశ్వకర్మా మహాత్మా
సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్టః,

శం — మృత్యుపాశా న్మృత్యురవిద్యా తమో రూపాదయశ్చ పాశాః పాశ్యన్త ఇతి పాశాస్తాన్మృత్యుర్వై తమ ఇతి శ్రుతేః. తత్కార్యకామకర్మ ఛినత్తి నాశయతి. ఐక్యరూపస్వప్రకాశాగ్నినా దహతీత్యర్థః. ౧౫

శం — పరస్యాత్యన్తాతిసూక్ష్మతమత్వమానన్దాతిశయవత్త్వం నిర్దోషవత్త్వం జీవేష్వతిసూక్ష్మతయా స్వరూపేణావస్థితత్వం సర్వస్యాపి సత్తాదిప్రదతయా వ్యాపిత్వం తదేకత్వజ్ఞానాత్పాశహానిం చ దర్శయతి ఘృతాదితి. ఘృతోపరి విద్యమానం మండం సారస్తద్వత్తామతిప్రీతివిషయో యథా తథా ముముక్షూణామతిసారరూపానన్దప్రదత్వేన నిరతిశయప్రీతివిషయః పరమాత్మా తద్వద్ఘృతసారవదానన్దరూపేణాత్యన్తసూక్ష్మం జ్ఞాత్వా శివమిత్యేతద్వ్యాఖ్యాతమ్. సర్వభూతేషు గూఢం బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషు జన్తుషు కర్మఫలభోగసాక్షిత్వేన ప్రత్యక్షతయా వర్తమానమపి తైస్తిరస్కృతేశ్వరభావమ్. ఉత్తరార్ధం వ్యాఖ్యాతమ్. ౧౬

శం — నిర్భేదసుఖైకతానాత్మనో విశ్వకృత్త్వం తద్వ్యాపిత్వం సన్న్యాసిభిరాప్తవ్యమోక్షరూపం (రూపత్వం)చాహ ఏష ఇతి. ఏష ప్రకృతో దేవో ద్యోతనాత్మకో విశ్వకర్మా మహదాది విశ్వం కర్మ క్రియత ఇతి కర్మ మాయావేశాద్విశ్వరూపం కార్యమస్యేతి విశ్వకర్మా మహాంశ్చాసావాత్మేతి మహాత్మా సర్వవ్యాపీత్యర్థః. సదా సర్వదా జనానాం హృదయే పరమే వ్యోమ్ని హృదాకాశే జలాద్యుపాధిషు సూర్యప్రతిబిమ్బవన్నివిష్టః సమస్థిత ఇత్యేతత్. స ఏవ సాక్షిరూపేణ హృదా హృఞ్ హరణ ఇతి స్మరణాద్ధరతీతి హృత్తేన హృదా నేతి నేతీతి నిషేధోపదేశేన మనీషాఽయం పురుషార్థోఽయమపురుషార్థోఽయమాత్మాఽయమనాత్మేత్యేతయా వివేకబుద్ధ్యా మనసా విచారసాధ్యైకత్వజ్ఞానేన చాభిక్లృప్తః ప్రకాశితోఽఖండైకరసత్వే

హృదా మనీషా మనసాభిక్లృప్తో
య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి. ౧
యదాఽతమస్తన్న దివా న రాత్రి
ర్న సన్న చాసచ్ఛివ ఏవ కేవలః,
తదక్షరం తత్సవితుర్వరేణ్యం
ప్రజ్ఞా చ తస్మాత్ప్రసృతాపురాణీ. ౧
నైనమూర్ధ్వం న తిర్యఞ్చం న మధ్యే పరిజగ్రభత్,

శం—నాభివ్యక్త ఇత్యేతత్. యే జనాః సాధనచతుష్టయసమ్పన్నాః సన్న్యాసి
ఏతత్తత్త్వమస్యాదివాక్యప్రతిపాద్యైకరూపమఖండైకరసమితి యావద్విదుర్బ్రహ్మా
మస్మీత్యపరోక్షీకుర్యన్తే యథోక్తజ్ఞానినోఽమృతా భవన్త్యమరణధర్మాణః పునరావృ
రహితా భవన్తీత్యర్థః. ౧

శం—కాలత్రయేఽపి ముక్తౌ ప్రలయాదౌ చ పరమాత్మా కూటస్థ ఇతి ని
యాజ్జాగ్రత్స్వప్నయోరపి భ్రాన్త్యా సద్వితీయత్వావభాసః. వస్తుతస్తు సదా నిర్వి
ఏవేత్యాహ-యదేతి. యదా యస్యామవస్థాయామతమో న తమోఽస్యేత్యతమస్తత్త
మాదివాక్యజన్యజ్ఞానేన దీపస్థానీయేన దగ్ధావిద్యాతత్కార్యరూపతమస్కత్వాత్త
తత్కాలే న దివా దివారోపోపినాస్తి న రాత్రిస్తదారోపోఽపి నాస్తీతి సర్వత్రా
షంగః. న సన్సత్తారోపోఽపి నాసన్నభావారోపోఽపి. తర్హి తత్త్వం సర్వత్ర శూ
మేవ జాత మితి బౌద్ధమతావిశేషమాశఙ్క్యాహ-శివ ఏవేతి. శివ ఏవ శుద్ధస్వభావో
శూన్యమితి నిపాతార్థః కేవలోఽవిద్యావికల్పశూన్యః. తదక్షరం తదుక్తస్వరూ
నక్షరతీత్యక్షరం నిత్యం తత్తత్పదలక్ష్యం సవితురాదిత్యమండలాభిమానినో వరేణ్య
సమ్భజనీయం ప్రజ్ఞా గురూపదేశాత్తత్త్వమాదివాక్యజా బుద్ధిః. చకార ఏవకారార్థ
తస్మాచ్ఛుద్ధత్వహేతోః ప్రసృతా నిత్యవివేకాదిమత్సు సన్న్యాసిషు వ్యాప్తా పూర్ణత
కారేణ. పురాణీ బ్రహ్మణమారభ్య పరమ్పరయా ప్రాప్తాఽనాదిసిద్ధా. ౧

శం—కూటస్థస్య బ్రహ్మణ ఊర్ధ్వాదిషు దిక్షు కేనాప్యపరిగ్రాహ్యత్వమద్వి
యత్వాత్కేనాప్యతులితత్వం కాలదిగాద్యనవచ్ఛిన్నయశోరూపత్వం చాహ—నై
మితి. ఏవం ప్రకృతమపరిచ్ఛిన్నరూపత్వాన్నిరంశత్వాన్నిరవయవత్వాచ్చోర్ధ్వాది
ప్వదపి న పరిజగ్రభత్ పరిగ్రహీతుం న శక్నుయాత్. తస్య తస్యైవేశ్వరస
గానుభవత్వాదేతాదృశ ద్వితీయాభావాత్ ప్రతిమోపమానాస్తి. య

న తస్య ప్రతిమా అస్తి యస్య నామ మహద్యశః. ౧౯
న సన్దృశే తిష్ఠతి రూపమస్య
న చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనైనమ్,
హృదా హృదిస్థం మనసా య ఏన
మేవం విదురమృతాస్తే భవంతి. ౨౦
అజాత ఇత్యేవం కశ్చి ద్భీరుః ప్రపద్యతే,
రుద్ర యత్తే దక్షిణం ముఖం తేన మాం పాహి నిత్యమ్. ౨౧

శం—నామ మహద్యశో యస్యేశ్వరస్య నామాభిధానం మహద్దిగాద్యనవచ్ఛిన్నం సర్వత్ర పరిపూర్ణం యశః కీర్తిః. ౧౯

శం—ఈశస్యేన్ద్రియాద్యవిషయతాం ప్రత్యగ్రూపతాం తదైక్యజ్ఞానాన్మోక్షతాం చాహ—న సన్దృశ ఇతి. అస్య ప్రకృతేశ్వరస్య రూపం స్వరూపం రూపాది రహితం నిర్విశేషం స్వప్రకాశాఖండసుఖానుభవం సన్దృశే చక్షురాదిగ్రహణయోగ్య ప్రదేశే న తిష్ఠతి తద్విషయో న భవతీత్యేతత్. ఇన్ద్రియాగోచరత్వాదేనైనం ప్రకృతం చక్షురిత్యుపలక్షణమ్. సర్వేన్ద్రియైరపి కశ్చన కోఽపి న పశ్యతి తద్విషయతయా గ్రహీతుం న శక్నుయాత్. యచ్చక్షుషా న పశ్యతి యేన చక్షూంషి పశ్యతీత్యాది శ్రుతేః. హృదా శుద్ధబుద్ధ్యైతద్వ్యాఖ్యాతం మనసేతి హృదిస్థం హృదాకాశగుహాస్థం ప్రత్యక్తతయా తత్రావస్థితం యే సాధనచతుష్టయాదియుక్తాః సన్న్యాసినో యోగ్యాధికారిణ ఏనం ప్రకృతం బ్రహ్మాత్మానమేవమిత్థం బ్రహ్మాహమస్మీత్యపరోక్షేణ విదుర్జానంతి తేఽపరోక్షీకరణమహిమ్నాఽమృతా భవంత్యమరణధర్మాణో భవంతి మరణహేత్వవిద్యాదేస్తత్త్వజ్ఞానాగ్నినా దగ్ధత్వాత్పునర్దేహాంతరం నభజంతీత్యర్థః. ౨౦

శం—ఇదానీం తత్ప్రసాదాదేవేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారావితి మత్వాతమేవ పరమేశ్వరం ప్రార్థయతే మన్త్రద్వయేన. అజాత ఇతి. ఇతిశబ్దో హేత్వర్థః. యస్మాత్త్వమేవాజాతో జన్మజరాశనాయాపిపాసాధర్మవర్జితః. ఇతరత్సర్వంవినాశి. దుఃఖాన్వితమ్. తస్మాజ్జన్మజరామరణాశనాయాపిపాసాశోకమోహాన్వితాత్సంసారాద్భీరుర్భీతః సన్కశ్చిదేక ఏవ పరతన్త్రస్త్వామేవ శరణం ప్రపద్యే మాదృశో వా కశ్చిత్ ప్రపద్యత ఇతి ప్రథమపురుషమన్వధీయతే. హే రుద్ర యత్తే దక్షిణం ముఖముత్సాహజననం ధ్యాతమాహ్లాదకరమ్. అథవా దక్షిణస్యాం దిశి భవం దక్షిణం ముఖం తేన మాం పాహి నిత్యం సర్వదా. ౨౧

మా నస్తోకే తనయే మా న ఆయుషి
మా నో గోషు మా నో అశ్వేషు రీరిషః,
వీరాన్మా నో రుద్ర భామితో వధీర్హ
విష్మన్తః సదమిత్త్వా హవామహే. ౨౨

ఇతి శ్వేతాశ్వతరోపనిషది చతుర్థోఽధ్యాయః.

శం౦—కించ మా న ఇతి. మా రీరిష ఇతి సర్వత్ర సమ్బధ్యతే. మారీరిషః రేః ణం మరణం వినాశం మా కార్షీః. నోఽస్మాకం తోకే పుత్రే తనయే పౌత్రే న ఆయుషి మా నో గోషు మా నోఽశ్వేషు శరీరిషు యే చాస్మాకం వీరా విక్రామన్తో భృత్యాస్తాన్ హే రుద్ర భామితః క్రోధితః సన్మావధీః. కస్మాత్. యస్మాద్ధవిష్మన్తో హవిషా యుక్తా సదమిత్త్వా హవామహే సదైవ రక్షణార్థమాహ్వయామ ఇత్యర్థః. ౨౨

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతౌ శ్వేతాశ్వతరోపనిషద్భాష్యే
చతుర్థోఽధ్యాయః.

అథ పఞ్చమోఽధ్యాయః.

ద్వే అక్షరే బ్రహ్మపరే త్వనన్తే
విద్యావిద్యే నిహితే యత్ర గూఢే,
క్షరం త్వవిద్యా హ్యమృతం తు విద్యా
విద్యావిద్యే ఈశతే యస్తు సోఽన్యః. ౧
యో యోనిం యోనిమధితిష్ఠత్యేకో
విశ్వాని రూపాణి యోనీశ్చ సర్వాః,

శం—చతుర్థాధ్యాయశేషమపూర్వార్థం ప్రతిపాదయితుం పఞ్చమోఽధ్యాయ ఆరభ్యతే—ద్వే అక్షరే ఇత్యాదినా. ద్వే విద్యావిద్యే యస్మిన్నక్షరే బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భాత్పరే బ్రహ్మపరే పరస్మిన్వా బ్రహ్మణ్యనన్తే దేశతః కాలతో వస్తుతో వాఽపరిచ్ఛిన్నే. యత్ర యస్మిన్ద్వే విద్యావిద్యే నిహితే స్థాపితే గూఢే అనభివ్యక్తే విద్యావిద్యే వివిచ్యదర్శయతి. క్షరం త్వవిద్యా క్షరణహేతుః సంసృతికారణమ్. అమృతం తు విద్యా మోక్షహేతుః యస్తు పునర్విద్యావిద్యే ఈశతే నియమయతి స తాభ్యామన్యస్తత్సాక్షిత్వాత్. ౧

శం—కోఽసావిత్యాహ యో యోనిమితి. యో యోనిం యోనిం స్థానం యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్నిత్యాదినోక్తాని పృథివ్యాదీన్యధితిష్ఠతి నియమయతి. ఏకో ఽద్వితీయః పరమాత్మా విశ్వాని రోహితాదీని రూపాణి యోనీశ్చ ప్రభవస్థానాన్యధితిష్ఠతి. ఋషిం సర్వజ్ఞమిత్యర్థః. కపిలం కనకకపిలవర్ణం ప్రసూతం స్వేనైవోత్పాదితం హిరణ్యగర్భం జనయామాస. పూర్వమిత్యస్యైవ జన్మశ్రవణాత్. అన్యస్య చాశ్రవణాత్. ఉత్తరత్ర యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్కపిలోఽగ్రజ ఇతి పురాణవచనాత్కపిలో హిరణ్యగర్భో వా నిర్దిశ్యతే.

కపిలర్షిర్భగవతః సర్వభూతస్య వై కిల,
విష్ణోరంశో జగన్మోహనాశాయ సముపాగతః.
కృతే యుగే పరం జ్ఞానం కపిలాదిస్వరూపధృత్,
దదాతి సర్వభూతాత్మా సర్వస్య జగతో హితమ్.

ఋషిం ప్రసూతం కపిలం యస్తమగ్రే
జ్ఞానైర్బిభర్తి జాయమానం చ పశ్యేత్.
ఏకైకం జాలం బహుధా వికుర్వ
న్నస్మిన్క్షేత్రే సంహరత్యేష దేవః,
భూయః సృష్ట్వా పతయస్తథేశః
సర్వాధిపత్యం కురుతే మహాత్మా.
సర్వా దిశ ఊర్ధ్వమధశ్చ తిర్య
క్ప్రకాశయన్భ్రాజతే యద్వనడ్వాన్,
ఏవం స దేవో భగవాన్వరేణ్యో
యోనిస్వభావానధితిష్ఠత్యేకః.

శం—త్వం శక్రః సర్వదేవానాం బ్రహ్మా బ్రహ్మవిదామసి,
వాయుర్బలవతాం దేవో యోగినాం త్వం కుమారకః.
ఋషీణాం చ వసిష్ఠస్త్వం వ్యాసో వేదవిదామసి,
సాంఖ్యానాం కపిలో దేవో రుద్రాణామసి శంకరః.

ఇతి పరమర్షిః ప్రసిద్ధః, తతస్తదానీం తు భువనమస్మిన్ప్రవర్తతే కపిలం కవీనాం స షోడశాస్త్రో పురుషశ్చ విష్ణుర్విరాజమానం తమసః పరస్తాదితి శ్రూయతే ముండకో నిషది. స ఏవ వా కపిలః ప్రసిద్ధోఽగ్రే సృష్టికాలే యో జ్ఞానైర్ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ ర్యైర్బిభర్తి బభార జాయమానం చ పశ్యేదపశ్యదిత్యర్థః.

శం—కించ ఏకైకమితి. సురనరతిర్యగాదీనాం సృజతి జాలమేకైకం ప్రత్యేక బహుధా నానాప్రకారం వికుర్వన్సృష్టికాలేఽస్మిన్మాయాత్మకే క్షేత్రే సంహరత్యే దేవః. భూయః పునర్యే లోకానాం పతయో మరీచ్యాదయస్తాన్సృష్ట్వా తథా యథ పూర్వస్మిన్కల్పే సృష్టవానీశః సర్వాధిపత్యం కురుతే మహాత్మా.

శం—కించ సర్వా దిశ ఇతి. సర్వా దిశః ప్రాచ్యాద్యా ఊర్ధ్వముపరిష్టా ధశ్చాధస్తాత్తిర్యక్పార్శ్వదిశశ్చ ప్రకాశయన్ స్వాత్మచైతన్యజ్యోతిషా ప్రకాశ భ్రాజతే దీప్యతే జ్యోతిషా యదు అనడ్వాన్యద్వదిత్యర్థః. యథాఽనడ్వానాదిత్యో జగచ్చక్రావభాసనే యుక్త ఏవం స దేవో ద్యోతనస్వభావో భగవానైశ్వర్యాదిస న్వితో వరేణ్యో వరణీయః సంభజనీయో యోనిః కారణం కృత్స్నస్య జగత స్వభావాన్స్వాత్మభూతాన్పృథివ్యాదీన్భావానథవా కారణస్వభావాన్కారణభూత న్పృథివ్యాదీనధితిష్ఠతి నియమయతి. ఏకోఽద్వితీయః పరమాత్మా.

యచ్చ స్వభావం పచతి విశ్వయోనిః
పాచ్యాంశ్చ సర్వాన్పరిణామయేద్యః,
సర్వమేతద్విశ్వమధితిష్ఠత్యేకో
గుణాంశ్చ సర్వాన్వినియోజయేద్యః. ౫

తద్వేదగుహ్యోపనిషత్సు గూఢం
తద్బ్రహ్మా వేదతే బ్రహ్మయోనిమ్,
యే పూర్వదేవా ఋషయశ్చ తద్వి
దుస్తే తన్మయా అమృతా వై బభూవుః. ౬

గుణాన్వయో యః ఫలకర్మకర్తా
కృతస్య తస్యైవ స చోపభోక్తా,
స విశ్వరూపస్త్రిగుణస్త్రివర్త్మా
ప్రాణాధిపస్సంచరతి స్వకర్మభిః. ౭

శం—యచ్చ స్వభావమితి. యచ్చ యశ్చేతి లింగవ్యత్యయః స్వభావం యదగ్నేరౌష్ణ్యం పచతి నిష్పాదయతి విశ్వస్య జగతో యోనిః. పాచ్యాంశ్చ పాకయోగ్యాన్పృథివ్యాదీన్పరిణామయేద్యః. సర్వమేతద్విశ్వమధితిష్ఠతి నియమయత్యేకః. గుణాంశ్చ సత్త్వరజస్తమోరూపాన్వినియోజయేద్యః. ఏవం లక్షణః. ౫

శం—కించ తదితి. తత్ప్రకృతమాత్మస్వరూపం వేదానాం గుహ్యోపనిషదో వేదగుహ్యోపనిషదస్తాసు వేదగుహ్యోపనిషత్సు గూఢం సంవృతం బ్రహ్మా హిరణ్యగర్భో వేదతే జానాతి బ్రహ్మయోనిం వేదప్రమాణకమిత్యర్థః. అథవా బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్య యోనిం వేదస్య వా యే పూర్వదేవా రుద్రాదయ ఋషయశ్చ వామదేవాదయస్తద్విదుస్తే తన్మయాస్తదాత్మభూతాః సన్తోఽమృతాః అమరణధర్మాణో బభూవుః. తథేదానీంతనోఽపి తమేవ విదిత్వాఽమృతో భవతీతి వాక్యశేషః. ౬

శం—ఏతావత్తత్పదార్థ ఉపవర్ణితః. అథేదానీం త్వంపదార్థముపవర్ణయితుముత్తరే మన్త్రాః ప్రస్తూయంతే. గుణాన్వయ ఇతి. గుణైః కర్మజ్ఞానకృతవాసనామయైరన్వయో యస్య సోఽయం గుణాన్వయః. ఫలార్థస్య కర్మణః కర్తా కృతస్య కర్మఫలస్య స ఏవోపభోక్తా. స విశ్వరూపో నానారూపః కార్యకారణోపచితత్వాత్. త్రయః సత్త్వాదయః గుణాః అస్యేతి త్రిగుణః. త్రయో దేవయానాదయో మార్గభేదా అస్యేతి త్రివర్త్మా ధర్మాధర్మజ్ఞానమార్గభేదా అస్యేతివా, ప్రాణస్య పఞ్చవృత్తేరధిపః సఞ్చరతి. ౭
కైః స్వకర్మభిః.

అఙ్గుష్ఠమాత్రో రవితుల్యరూపః
సంకల్పాహంకారసమన్వితో యః,
బుద్ధేర్గుణేనాత్మగుణేన చైవ
ఆరాగ్రమాత్రో హ్యపరోఽపి దృష్టః. ౮

వాలాగ్ర శతభాగస్య శతధా కల్పితస్య చ,
భాగో జీవస్స విజ్ఞేయః స చానన్త్యాయ కల్పతే. ౯

నైవ స్త్రీ న పుమానేష న చైవాయం నపుంసకః,
యద్యచ్ఛరీరమాదత్తే తేన తేన స రక్ష్యతే. ౧౦

సంకల్పనస్పర్శనదృష్టిమోహై-
ర్గ్రాసామ్బువృష్ట్యా చాఽఽత్మవివృద్ధిజన్మ.

శం—అఙ్గుష్ఠమాత్ర ఇతి. అఙ్గుష్ఠమాత్రోఽఙ్గుష్ఠపరిమితహృదయసుషిరా క్షయా రవితుల్యరూపో జ్యోతిస్స్వరూప ఇత్యర్థః. సంకల్పాహంకారాదినాసమన్వితో బుద్ధేర్గుణేనాత్మగుణేన చ జరాదినా. ఉక్తం జరామృత్యూ శరీరస్యేతి. ఆరాగ్రమాత్ర ప్రతోదాగ్రప్రోతలోహకంటకాగ్రమాత్రోఽపరోఽపి జ్ఞానాత్మనాఽఽత్మా దృష్టోఽ వగతః. అపిశబ్దః సమ్భావనాయామ్. అపరోఽప్యుపాధికో జలసూర్య ఇవ జీవాత్మ సమ్భావిత ఇత్యర్థః.

శం—పునరపి దృష్టాన్తాన్తరేణ దర్శయతి—వాలాగ్రేతి. వాలాగ్రస్య శ కృతో భేదమాపాదితస్య యో భాగః తస్యాపి శతధా కల్పితస్య భాగో జీవః విజ్ఞేయః లింగస్యాతిసూక్ష్మత్వాత్. తత్పరిమాణేనాయం వ్యపదిశ్యతే. స చ జీవస్వరు పేణాఽఽనన్త్యాయ కల్పతే స్వతః.

శం— కించ నైవస్త్రీతి. స్వతోఽద్వితీయాపరోక్షబ్రహ్మాత్మస్వభావతా నైషవస్త్రీ న పుమానేష నైవ చాయం నపుంసకః, యద్యత్స్త్రీశరీరం పురుషశరీర నపుంసకశరీరం వాఽఽదత్తే తేన తేన స చ విజ్ఞానాత్మా రక్ష్యతే సంరక్ష్యతే తత్తద్ధర్మా నాత్మన్యధ్యస్యాభిమన్యతే స్థూలోఽహం కృశోఽహం పుమానహం స్త్ర్యహం నపుంసకోఽహమితి. ౧

శం—కేన తర్హ్యసౌ శరీరాణ్యాదత్త ఇత్యాహ—సంకల్పనేతి. ప్రథమ సంకల్పనం. తతః స్పర్శనం త్వగిన్ద్రియవ్యాపారః. తతో దృష్టి విధానమ్. తతో మోహ తైః సంకల్పనస్పర్శనదృష్టిమోహైః శుభాశుభాని కర్మాణి నిష్పద్యన్తే తతః కర్మా గాని కర్మానుసారీణి స్త్రీపుంనపుంసకలక్షణాన్యనుక్రమేణ పరిపాకాపేక్షయా దేహీ

కర్మానుగాన్యనుక్రమేణ దేహీ
స్థానేషు రూపాణ్యభిసమ్ప్రపద్యతే. ౧౧
స్థూలాని సూక్ష్మాణి బహూని చైవ
రూపాణి దేహీ స్వగుణైర్వృణోతి,
క్రియాగుణైరాత్మగుణైశ్చ తేషాం
సంయోగహేతురపరోఽపి దృష్టః. ౧౨
అనాద్యనన్తం కలిలస్య మధ్యే
విశ్వస్య స్రష్టారమనేకరూపమ్,
విశ్వస్యైకం పరివేష్టితారం
జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపాశైః. ౧౩
భావగ్రాహ్యమనీడాఖ్యం భావాభావకరం శివమ్,

శం—మర్త్యః స్థానేషు దేవతిర్యఙ్మనుష్యాదిష్వభిసమ్ప్రపద్యతే. తత్ర దృష్టాన్తమాహ—గ్రాసామ్బునోరన్నపానయోరనియతయోర్వృష్టిరాసేచనం నిదానమాత్మనః శరీరస్య వృద్ధిర్జాయతే యథా తద్వదిత్యర్థః. ౧౧

శం—స్థూలానీతి. తాని చ స్థూలాన్యశ్మాదీని సూక్ష్మాణి తైజసధాతుప్రభృతీని బహూని దేవాదిశరీరాణి దేహీ విజ్ఞానాత్మా స్వగుణైర్విహితప్రతిషిద్ధవిషయానుభవసంస్కారైర్వృణోత్యావృణోతి తతస్తత్క్రియాగుణైరాత్మగుణైశ్చ స దేహ్యపరోఽపి దేహాన్తరసంయుక్తో భవతీత్యర్థః. ౧౨

శం—స ఏవమవిద్యాకామకర్మఫలరాగాదిగురుభారాక్రాన్తోఽలాబురివ సాన్ద్రజలనిమగ్నో నిశ్చయేన దేహోఽహంభావమాపన్నః ప్రేతతిర్యఙ్మనుష్యాదియోనిష్వాజీవం జీవభావమాపన్నః కథం చిత్పుణ్యవశాదీశ్వరార్థకర్మానుష్ఠానేనాపగతరాగాదిమలోఽనిత్యాదిదర్శనేనోత్పన్నేహాముత్రార్థఫలభోగవిరాగః శమదమాదిసాధనసమ్పన్నస్తమాత్మానం జ్ఞాత్వా ముచ్యత ఇత్యాహ—అనాద్యనన్తమితి. అనాద్యనంతమాద్యంతరహితం కలిలస్య మధ్యే గహనగభీరసంసారస్య మధ్యే విశ్వస్య స్రష్టారముత్పాదయితారమనేకరూపం విశ్వస్యైకం పరివేష్టితారం స్వాత్మనా సంవ్యాప్యావస్థితం జ్ఞాత్వా దేవం జ్యోతీరూపం పరమాత్మానం ముచ్యతే సర్వపాశైరవిద్యాకామకర్మభిః. ౧౩

శం—కేన పునరసౌ గృహ్యత ఇత్యాహ—భావగ్రాహ్యమితి. భావేన విశుద్ధాంతఃకరణేన గృహ్యత ఇతి భావగ్రాహ్యమ్. అనీడాఖ్యం నీడం శరీరమశరీరాఖ్యమ్.

కలాసర్గకరం దేవం యే విదుస్తే జహుస్తనుమ్. ౧౪

శం౦—భావాభావకరం శివం శుద్ధమవిద్యాతత్కార్యవినిర్ముక్తమిత్యర్థః కలానాం షోడశానాం ప్రాణాదినామాన్తానాం సప్రాణమసృజతేత్యాదినాఽఽథర్వణోక్తానాం సర్గకరం దేవం యే విదురహమస్మీతి తే జహుః పరిత్యజేయుస్తనుం శరీరమ్. ౧౪

ఇతి శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతౌ శ్వేతాశ్వతరోపనిషద్భాష్యే
పఞ్చమోఽధ్యాయః.

అథ షష్ఠోఽధ్యాయః.

స్వభావమేకే కవయో వదన్తి
కాలం తథాన్యే పరిముహ్యమానాః,
దేవస్యైష మహిమా తు లోకే
యేనేదం భ్రామ్యతే బ్రహ్మచక్రమ్. ౧
యేనావృతం నిత్యమిదం హి సర్వం
జ్ఞః కాలకారో గుణీ సర్వవిద్యః,
తేనేశితం కర్మ వివర్తతే హ
పృథ్వ్యాప్యజో నిఖిలాని చిన్త్యమ్. ౨
తత్కర్మ కృత్వా వినివర్త్య భూయ
స్తత్త్వస్య తత్త్వేన సమేత్య యోగమ్,

శం—నన్వన్యే కాలాదయః కారణమితి మన్యన్తే తత్కథం పునరీశ్వరస్య కలాసర్గకరత్వమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—స్వభావమితి. స్వభావమేకే కవయో మేధావినో వదన్తి. కాలం తథాన్యే. కాలస్వభావయోః గ్రహణం ప్రథమాధ్యాయే నిర్దిష్టానామన్యేషామప్యుపలక్షణార్థమ్. పరిముహ్యమానా అవివేకినో విషయాత్మానో న సమ్యగ్జానన్తి, తు శబ్దోఽవధారణే. దేవస్యైష మహిమా మాహాత్మ్యమ్. యేనేదం భ్రామ్యతే పరివర్తతే బ్రహ్మచక్రమ్. ౧

శం—మహిమానం ప్రపఞ్చయతి—యేనేతి. యేనేశ్వరేణావృతం వ్యాప్తమిదం జగన్నిత్యం నియమేన. జ్ఞః కాలకారః కాలస్యాపి కర్తా గుణ్యపహతపాప్మాదిమాన్. సర్వం వేత్తీతి సర్వవిద్యః. తేనేశ్వరేణేశితం ప్రేరితం కర్మ క్రియత ఇతి కర్మ స్రజీవ ఫణీ. హశబ్దః ప్రసిద్ధిద్యోతకః. ప్రసిద్ధం యదేతదీశ్వరప్రేరితం కర్మ జగదాత్మనా వివర్తత ఇతి యత్పునస్తత్కర్మ పృథ్వ్యప్యతేజోఽనిలఖాని పృథివ్యాది భూతపఞ్చకమ్. ౨

శం—యత్ప్రథమాధ్యాయే చిన్త్యమిత్యుక్తమ్. ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి—తదితి. తత్కర్మ పృథివ్యాది సృష్ట్వా వినివర్త్య ప్రత్యవేక్షణం కృత్వా భూయః పునస్త

ఏకేన ద్వాభ్యాం త్రిభిరష్టభిర్వా
కాలేన చైవాఽఽత్మగుణైశ్చ సూక్ష్మైః, 3
ఆరభ్య కర్మాణి గుణాన్వితాని
భావాంశ్చ సర్వా న్వినియోజయేద్యః,
తేషామభావే కృతకర్మనాశః
కర్మక్షయే యాతి స తత్త్వతోఽన్యః. ౪
ఆదిః స సంయోగ నిమిత్తహేతుః

శం—స్యాత్మనస్తత్త్వేన భూమ్యాదినా యోగం సమేత్య సంగమయ్య ణిలోపో ద్రష్టవ్యః. కతివిధైః ప్రకారైః ఏకేన పృథివ్యా ద్వాభ్యాం త్రిభిరష్టభిర్వా ప్రకృతిభూతైస్తత్త్వైః తదుక్తమ్—

"భూమిరాపోఽనలో వాయుః ఖం మనో బుద్ధిరేవ చ,
అహంకార ఇతీయం మే భిన్నా ప్రకృతిరష్టధా." ఇతి.

కాలేన చైవాఽఽత్మగుణైః కామాదిభిః సూక్ష్మైః. 3

శం—ఇదానీం కర్మణాం ముఖ్యం వినియోగం దర్శయతి. ఆరభ్యేతి. ఆరభ్య కృత్వా కర్మాణి గుణైః సత్త్వాదిభిరన్వితాని భావాంశ్చాత్యంతవిశేషాన్వినియోజయేదీశ్వరే సమర్పయేద్యః. తేషామీశ్వరే సమర్పితత్వాదాత్మసమ్బన్ధాభావస్తదభావే పూర్వకృతకర్మణాం నాశః. ఉక్తంచ—

"యత్కరోషి యదశ్నాసి యజ్జుహోషి దదాసి యత్,
యత్తపస్యసి కౌంతేయ తత్కురుష్వ మదర్పణమ్.
శుభాశుభఫలైరేవం మోక్ష్యసే కర్మబంధనైః,
బ్రహ్మణ్యాధాయ కర్మాణి సంగం త్యక్త్వా కరోతి యః.
లిప్యతే న స పాపేన పద్మపత్రమివామ్భసా,
కాయేన మనసా బుద్ధ్యా కేవలైరిన్ద్రియైరపి.
యోగినః కర్మ కుర్వంతి సంగం త్యక్త్వాత్మశుద్ధయే" ఇతి.

కర్మక్షయే విశుద్ధసత్త్వో యాతి తత్త్వతోఽన్యః తత్త్వేభ్యః ప్రకృతిభూతేభ్యోఽన్యోఽవిద్యాతత్కార్యవినిర్ముక్తశ్చిత్సదానందాద్వితీయబ్రహ్మాత్మత్వేనావగచ్ఛన్నిత్యర్థః. అన్యదితి పాఠే తత్త్వేభ్యో యదన్యద్బ్రహ్మ తద్యాతీతి. ౪

శం—ఉక్తస్యార్థస్య ద్రఢిమ్న ఉత్తరే మన్త్రాః ప్రస్తూయంతే కథం నామ విష

పరస్త్రికాలాదకలోఽపి దృష్టః,
తం విశ్వరూపం భవభూతమీడ్యం
దేవం స్వచిత్తస్థ ముపాస్య పూర్వమ్. ౫
స వృక్షకాలాకృతిభిః పరోఽన్యో
యస్మాత్ప్రపంచః పరివర్తతేఽయమ్,
ధర్మావహం పాపనుదం భగేశం
జ్ఞాత్వాత్మస్థమమృతం విశ్వధామ. ౬
తమీశ్వరాణాం పరమం మహేశ్వరం
తం దేవతానాం పరమం చ దైవతమ్,

శం—యాంధాః కథం నామ బ్రహ్మ జానీయురిత్యత ఆహ—ఆదిరితి. ఆదిః కారణం సర్వస్య శరీరసంయోగనిమిత్తానామవిద్యానాం హేతుః ఉక్తం చ. "ఏష ఏవ సాధు కర్మ కారయతి ఏష ఏవాసాధు కర్మ కారయతి చేతి. పరస్త్రికాలాదతీతానాగతవర్తమానాత్. ఉక్తం చ యస్మాదర్వాక్సంవత్సరోఽహోభిః పరివర్తతే. తద్దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతి రాయుర్హోపాసతేఽమృతమితి. కస్మాత్. యస్మాదకలోఽసౌ న విద్యంతే కలాః ప్రాణాదినామాన్తాః అస్యేత్యకలః. కలావద్ధి కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నముత్పద్యతే వినశ్యతి చ అయం పునరకలో నిష్ప్రపంచః. తస్మాన్న కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నః సన్నుత్పద్యతే. వినశ్యతి చ. తం విశ్వాని రూపాణ్యస్యేతి విశ్వరూపమ్. భవత్యస్మాదితి భవః. భూతమవితథస్వరూపమ్. ఈడ్యం దేవం స్వచిత్తస్థముపాస్యాయమహస్మీతి సమాధానం కృత్వా పూర్వవాక్యార్థజ్ఞానోదయాత్. ౫

శం—పునరపి తమేవం దర్శయతి. స వృక్షేతి. స వృక్షాకారేభ్యః కాలాకారేభ్యః పరో వృక్షకాలాకృతిభిః పరః వృక్షః సంసారవృక్షః. ఉక్తం చ. "ఊర్ధ్వమూలో హ్యవాక్శాఖ ఏషోఽశ్వత్థః సనాతనః" ఇతి. అన్యః ప్రపంచాసంస్పృష్ట ఇత్యర్థః. యస్మాదీశ్వరాత్ప్రపంచః పరివర్తతే. ధర్మావహం పాపనుదం భగస్యైశ్వర్యాదేరీశంస్వామినం జ్ఞాత్వాత్మస్థమాత్మని బుద్ధౌ స్థితమమృతమమరణధర్మాణం విశ్వధామ విశ్వస్యాధారభూతం యాతి స తత్వతోఽన్యః ఇతి సర్వత్ర సమ్బధ్యతే. ౬

శం—ఇదానీం విద్వదనుభవం దర్శయన్నుక్తమర్థం దృఢీకరోతి—తమీశ్వరాణామితి. తమీశ్వరాణాం వైవస్వతయమాదీనాం పరమం మహేశ్వరం తం దేవతానామింద్రాదీనాం పరమం చ దైవతం పతిం పతీనాం ప్రజాపతీనాం పరమం పర

పతిం పతీనాం పరమం పరస్తా
ద్విదామ దేవం భువనేశమీడ్యమ్. ౭
న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యతే
న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్యతే,
పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే
స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ. ౮
న తస్య కశ్చిత్పతిరస్తి లోకే న చేశితా నైవ చ తస్య లింగమ్,
స కారణం కరణాధిపాధిపో న చాస్య కశ్చిజ్జనితా న చాధిపః. ౯
య స్తన్తునాభ ఇవ తన్తుభిః ప్రధానజైః స్వభావతో దేవ ఏకః,
స్వమావృణోత్, స నో దధాత్బ్రహ్మాప్యయమ్. ౧౦
ఏకో దేవః సర్వభూతేషు గూఢః

శం॰—స్తాత్పరతోఽక్షరాత్. విదామ దేవం ద్యోతనాత్మకం భువనానామీశం భువనేశమ్. ఈడ్యం స్తుత్యమ్. ౭

శం॰—కథం మహేశ్వరత్వమిత్యాహ—న తస్యేతి. న తస్య కార్యం శరీరం కరణం చక్షురాది విద్యతే. న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్యతే శ్రూయతే వా పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే. సా చ స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ జ్ఞానక్రియా బలక్రియా చ జ్ఞానక్రియా సర్వవిషయజ్ఞానప్రవృత్తిః. బలక్రియా స్వసన్నిధిమాత్రేణ సర్వం వశీకృత్య నియమనమ్. ౮

శం॰—యస్మాదేవం తస్మాన్న తస్య కశ్చిత్పతిరస్తి లోకే, అత ఏవ న తస్యేశితా నియన్తా నైవ చ తస్య లింగం చిహ్నం ధూమస్థానీయం యేనానుమీయేత. స కారణం సర్వస్య కారణం కరణాధిపాధిపః పరమేశ్వరః. యస్మాదేవం తస్మాన్న తస్య కశ్చిజ్జనితా జనయితా న చాధిపః. ౯

శం॰—ఇదానీం మన్త్రదృగభిప్రేతమర్థం ప్రార్థయతే య స్తన్తునాభ ఇతి యథోర్ణనాభిరాత్మప్రభవై స్తన్తుభిరాత్మానమేవ సమావృణోత్తథా ప్రధానజైరవ్యక్తప్రభవైర్నామరూపకర్మభిస్తన్తుస్థానీయైః స్వమాత్మానమావృణోదావృణోతి సంఛాదితవాన్స నో మహ్యం బ్రహ్మణ్యప్యయం బ్రహ్మాప్యయమేకీభావం దధాద్దదాత్విత్యర్థః. ౧౦

శం॰—పునరపి తమేవ కరతలన్యస్తామలకవత్ సాక్షాద్దర్శయం స్తద్విజ్ఞానాజ్

సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాంతరాత్మా,
కర్మాధ్యక్షః సర్వభూతాధివాసః
సాక్షీ చేతా కేవలో నిర్గుణశ్చ. ౧౧
ఏకో వశీ నిష్క్రియాణాం బహూనా
మేకం బీజం బహుధా యః కరోతి,
తమాత్మస్థం యేఽనుపశ్యంతి ధీరా
స్తేషాం సుఖం శాశ్వతం నేతరేషామ్. ౧౨
నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానా
మేకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్,

శం—పరమపురుషార్థప్రాప్తిర్నాన్యేనేతి దర్శయతి మన్త్రద్వయేన—ఏకో దేవ ఇతి. ఏకోఽద్వితీయో దేవో ద్యోతనస్వభావః సర్వభూతేషు గూఢః సర్వప్రాణిషు సంవృతః. సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాన్తరాత్మా స్వరూపభూత ఇత్యర్థః. కర్మాధ్యక్షః సర్వప్రాణికృతవిచిత్రకర్మాధిష్ఠాతా సర్వభూతాధివాసః. సర్వప్రాణిషు వసతీత్యర్థః. సర్వేషాం భూతానాం సాక్షీ సర్వద్రష్టా సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయామితి స్మరణాత్. చేతా చేతయితా కేవలో నిరుపాధికః నిర్గుణః సత్త్వాదిగుణరహితః. ౧౧

శం—ఏకో వశీతి. ఏకో వశీ స్వతన్త్రో నిష్క్రియాణాం బహూనాం జీవానామ్. సర్వా హి క్రియా నాత్మని సమవేతాః కిన్తు దేహేన్ద్రియేషు ఆత్మా తు నిష్క్రియో నిర్గుణః సత్త్వాదిగుణరహితః కూటస్థః సన్ననాత్మధర్మానాత్మన్యధ్యస్య అభిమన్యతే కర్తా భోక్తా సుఖీ దుఃఖీ కృశః స్థూలో మనుష్యోఽముష్య పుత్రోఽస్య నప్తేతి. ఉక్తం చ. "ప్రకృతేః క్రియమాణాని గుణైః కర్మాణి సర్వశః, అహంకారవిమూఢాత్మా కర్తాహమితి మన్యతే. తత్త్వవిత్తు మహాబాహో గుణకర్మవిభాగయోః, గుణా గుణేషు వర్తన్త ఇతి మత్వా న సజ్జతే. ప్రకృతేర్గుణసమ్మూఢాః సజ్జంతే గుణకర్మసు." ఇతి. ఏకం బీజం బీజస్థానీయం భూతసూక్ష్మం బహుధా యః కరోతి. తమాత్మస్థం బుద్ధౌ స్థితం యేఽనుపశ్యంతి సాక్షాజ్జానంతి ధీరా బుద్ధిమంతః తేషామాత్మవిదాం సుఖం శాశ్వతం నేతరేషామనాత్మవిదామ్. ౧౨

శం—కించ నిత్య ఇతి. నిత్యో నిత్యానాం జీవానాం మధ్యే తన్నిత్యత్వేన తేషామపి నిత్యత్వమిత్యభిప్రాయః. అథవా పితృవ్యాదీనాం మధ్యే తథా చేతనశ్చేతనానాం ప్రమాతౄణాం మధ్యే ఏకో బహూనాం జీవానాం యో విదధాతి ప్రయ

తత్కారణం సాంఖ్యయోగాధిగమ్యం
జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపాశైః. ౧౩
న తత్ర సూర్యో భాతి న చన్ద్రతారకం
నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయమగ్నిః,
తమేవ భాంతమనుభాతి సర్వం
తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి. ౧౪
ఏకో హంసో భువనస్యాస్య మధ్యే
స ఏవాగ్నిః సలిలే సన్నివిష్టః,
తమేవ విదిత్వాతిమృత్యుమేతి
నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ. ౧౫

శాం— చ్ఛతి కామానాం కామనిమిత్తాన్భోగాన్. సర్వస్య సాంఖ్యయోగాదిగమ్యం జ్ఞాత్వా దేవం జ్యోతిర్మయం ముచ్యతే సర్వపాశైరవిద్యాదిభిః. ౧౩

శాం—కథం చేతనశ్చేతనానామిత్యుచ్యతే. న తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్పరమాత్మని సర్వావభాసకోఽపి సూర్యో న భాతి బ్రహ్మ న ప్రకాశయతీత్యర్థః. స హి తస్యైవ భాసా సర్వాత్మనో రూపజాతం ప్రకాశయతి. న తు తస్య స్వతః ప్రకాశనసామర్థ్యమ్. తథా న చన్ద్రతారకమ్. నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయమగ్నిరస్మద్గోచరః. కిం బహునా యదిదం జగద్భాతి తమేవ స్వతో భారూపత్వాద్భాంతం దీప్యమానమను భాత్యనుదీప్యతే. యథా లోహాదివహ్నిం దహంతమనుదహతి న స్వతః. తస్యైవ భాసా దీప్త్యా సర్వమిదం సూర్యాది భాతి. ఉక్తం చ. యేన సూర్యస్తపతి తేజసేద్ధః న తద్భాసయతే సూర్యో న శశాఙ్కో న పావక ఇతి. ౧౪

శాం— జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యత ఇత్యుక్తం కస్మాత్పునస్తమేవ విదిత్వా ముచ్యతే నాన్యేనేత్యత్రాహ—ఏక ఇతి. ఏకః పరమాత్మా హన్త్యవిద్యాది బన్ధకారణమితి హంసో భువనస్యాస్య త్రైలోక్యస్య మధ్యే నాన్యః కశ్చిత్. కస్మాత్. యస్మాత్స ఏవాగ్నిః అగ్నిరివాగ్నిరవిద్యాతత్కార్యస్య దాహకత్వాత్. ఉక్తం చ— వ్యోమాతీతోఽగ్నిరీశ్వర ఇతి. సలిలే దేహాత్మనాపరిణతే. ఉక్తం చ ఇతి తు పంచమాని మాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి సన్నివిష్టః సమ్యగాత్మత్వేన నివిష్టః. అథవా సలిలే సలిల ఇవ స్వచ్ఛే యజ్ఞదానాదినా విమలీకృతేఽంతఃకరణే సన్నివిష్టో వేదాంతవాక్యార్థసమ్యగ్జ్ఞానఫలకారూఢోఽవిద్యాతత్కార్యస్య దాహక ఇత్యర్థః. తస్మాత్తమేవ .తిమృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ. ౧౫

స విశ్వకృద్విశ్వవిదాత్మయోని
ర్జ్ఞః కాలకారో గుణీ సర్వవిద్యః,
ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిర్గుణేశః
సంసారమోక్షస్థితిబన్ధహేతుః. ౧౬

స తన్మయో హ్యమృత ఈశసంస్థో
జ్ఞః సర్వగో భువనస్యాస్య గోప్తా,
య ఈశే అస్య జగతో నిత్యమేవ
నాన్యో హేతుర్విద్యత ఈశనాయ. ౧౭

యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం
యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై,

శం—పరమపదప్రాప్తయే పునరపి తమేవ విశేషతో దర్శయతి—స విశ్వకృదితి. స విశ్వకృద్విశ్వస్య కర్తా. విశ్వం వేత్తీతి విశ్వవిత్. ఆత్మా చాసౌ యోనిశ్చేత్యాత్మయోనిః జానాతీతి జ్ఞః సర్వస్యాత్మా సర్వస్య చ యోనిః. సర్వజ్ఞశ్చైతన్యజ్యోతిరిత్యర్థః. కాలకారః కాలస్య కర్తా గుణ్యపహతపాప్మాదిమాన్విశ్వవిదిత్యస్య ప్రపంచః ప్రధానమవ్యక్తం క్షేత్రజ్ఞో విజ్ఞానాత్మా తయోః పతిః పాలయితా గుణానాం సత్త్వరజస్తమసామీశః సంసారమోక్షస్థితిబన్ధానాం హేతుః కారణమ్.౧౬

శం—కించ స తన్మయ ఇతి. స తన్మయో విశ్వాత్మా అథవా తన్మయో జ్యోతిర్మయ ఇతి. తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీత్యేతదపేక్షయోచ్యతే. అమృతోఽమరణధర్మా. ఈశే స్వాత్మని సమ్యక్స్థితిః యస్యాసావీశసంస్థః. జానాతీతి జ్ఞః సర్వత్ర గచ్ఛతీతి సర్వగః. భువనస్యాస్య గోప్తా పాలయితా య ఈశ ఈష్టేఽస్య జగతో నిత్యమేవ నియమేన నాన్యో హేతుః సమర్థో విద్యత ఈశనాయ జగదీశనాయ. ౧౭

శం—యస్మాత్స ఏవ సంసారమోక్షస్థితిబన్ధహేతుస్తస్మాత్తమేవ ముముక్షుః సర్వాత్మనా శరణం ప్రపద్యేత గచ్ఛేదితి ప్రతిపాదయితుమాహ—యో బ్రహ్మాణమితి. యో బ్రహ్మాణం హిరణ్యగర్భం విదధాతి సృష్టవాన్పూర్వం సర్గాదౌ. యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై. తం హ హ్యాత్మబుద్ధిప్రకాశం (?) ... తమేవ పరమాత్మానం. ఉక్తం చ—

తగ్ హ దేవమాత్మబుద్ధిప్రకాశం
ముముక్షుర్వై శరణమహం ప్రపద్యే. ౧౮

నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం
నిరవద్యం నిరఞ్జనమ్,
అమృతస్య పరం సేతుం
దగ్ధేన్ధనమివానలమ్. ౧౯

యదా చర్మవదాకాశం
వేష్టయిష్యన్తి మానవాః,

శం—"తమేవ ధీరో విజ్ఞాయ ప్రజ్ఞాం కుర్వీత బ్రాహ్మణః, నానుధ్యాయాద్బహూఞ్ఛబ్దాన్వాచో విగ్లాపనం హి తత్." తమేవైకం జానథాత్మానమితి చ. దేవం జోతిర్మయం ఆత్మని యా బుద్ధిస్తస్యాః ప్రసాదకరం. ప్రసన్నే హి పరమేశ్వరే బుద్ధిరపి తద్విషయా ప్రమా నిష్ప్రపంచాకారబ్రహ్మాత్మనావతిష్ఠతే వర్తతే. ఆత్మబుద్ధిప్రకాశమిత్యన్యేఽధీయతే. ఆత్మబుద్ధిం ప్రకాశయతీత్యాత్మబుద్ధిప్రకాశమ్. అథవాత్మైవ బుద్ధిరాత్మబుద్ధిః సైవ ప్రకాశోఽస్యేత్యాత్మబుద్ధిప్రకాశం ముముక్షుర్వై వైశబ్దోఽవధారణే ముముక్షురేవ సన్న ఫలాన్తరమిచ్ఛన్ శరణమహం ప్రపద్యే. ౧౮

శం—ఏవం తావత్సృష్ట్యాదినా యల్లక్ష్యం స్వరూపం దర్శితం అథేదానీం తత్స్వరూపేణ దర్శయతి—నిష్కలమితి. కలా అవయవాః నిర్గతా యస్మాత్తం నిష్కలం నిరవయవమిత్యర్థః. నిష్క్రియం స్వమహిమప్రతిష్ఠితం కూటస్థమిత్యర్థః శాన్తముపసంహృతసర్వవికారమ్. నిరవద్యమగర్హణీయమ్. నిరఞ్జనం నిర్లేపమ్. అమృతస్యామృతత్వస్య మోక్షస్య ప్రాప్తయే సేతురివ సేతుః సంసారమహోదధేరుత్తారణోపాయత్వాత్తమ్. అమృతస్య పరం సేతుం దగ్ధేన్ధనానలమివ దేదీప్యమానం ఝుటఝుటాయమానమ్. ౧౯

శం—కిమితి తమేవ విదిత్వా ముచ్యతే నాన్యేనేతి తత్రాహ—యదేతి. యదా యద్వచ్చర్మ సంకోచయిష్యతి తద్వదాకాశమమూర్తం వ్యాపినం యది వేష్టయిష్యన్తి సంవేష్టయిష్యన్తి మానవాస్తదా. దేవం జ్యోతిర్మయమనుదితానస్తమితజ్ఞానా

తదా దేవమవిజ్ఞాయ
దుఃఖస్యాన్తో భవిష్యతి. ౨౦

తపః ప్రభావాద్దేవప్రసాదాచ్చ
బ్రహ్మ హ శ్వేతాశ్వతరోఽథ విద్వాన్,

శం—త్మనావస్థితమశనాయాద్యసంస్పృష్టం పరమాత్మాన మవిజ్ఞాయ దుఃఖస్యాధ్యాత్మికస్యాధిభౌతికస్యాధి దైవికస్యాన్తో వినాశో భవిష్యతి. ఆత్మజ్ఞాన నిమిత్తత్వాత్సంసారస్య యావత్పరమాత్మాన మాత్మత్వేన న జానాతి తావత్తాపత్రయాభిభూతో మకరాదిభిరివ రాగాదిభిరితస్తతః కృష్యమాణః ప్రేతతిర్యఙ్మనుష్యాదియోనిష్వజ ఏవ జీవభావమాపన్నో మోముహ్యమానః సంసరతి. యదా పునరపూర్వమనపరం నేతి నేతీత్యాదిలక్షణమశనాయాద్యసంస్పృష్టమనుదితానస్తమితజ్ఞానాత్మనావస్థితం పూర్ణానందం పరమాత్మానమాత్మత్వేన సాక్షాజ్జానాతి తదా నిరస్తాజ్ఞానతత్కార్యః పూర్ణానన్దో భవతీత్యర్థః.

ఉక్తం చ—

"అజ్ఞానేనావృతం జ్ఞానం తేన ముహ్యన్తి జన్తవః,
జ్ఞానేన తు తదజ్ఞానం యేషాం నాశితమాత్మనః.
తేషామాదిత్యవజ్జ్ఞానం ప్రకాశయతి తత్పరమ్,
తద్బుద్ధయస్తదాత్మానస్తన్నిష్ఠాస్తత్పరాయణాః.
గచ్ఛన్త్యపునరావృత్తిం జ్ఞాననిర్ధూతకల్మషాః" ఇతి. ౨౦

శం—సమ్ప్రదాయపరంపరయా బ్రహ్మవిద్యాయా మోక్షప్రదత్వం ప్రదర్శయితుం సమ్ప్రదాయం విద్యాధికారిణం చ దర్శయతి. తపఃప్రభావాదితి. తపసః కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదిలక్షణస్య. తత్ర తపశ్శబ్దస్య రూఢత్వాత్. నిత్యాదీనాం విధివదనుష్ఠితానాం కర్మణాముపలక్షణమిదమ్. మనసశ్చేన్ద్రియాణాం చ ఐకాగ్ర్యం పరమం తప ఇతి స్మరణాత్. తస్య చ సర్వస్య తపసస్తస్మిఞ్శ్వేతాశ్వతరే నియమేన సత్త్వాత్తత్ప్రభావాత్తత్సామర్థ్యాద్దేవప్రసాదాచ్చ కైవల్యముద్దిశ్య తదధికారసిద్ధయే బహుజన్మసు సమ్యగారాధితపరమేశ్వరస్య ప్రసాదాచ్చ బ్రహ్మాపరిచ్ఛిన్నం మహత్తత్త్వమ్. హ ఇతి ప్రసిద్ధిద్యోతనార్థః. శ్వేతాశ్వతరో నామ ఋషిర్విద్వానథోక్తం బ్రహ్మ పరమ్పరాప్రాప్తగురుముఖాచ్ఛ్రుత్వా మననిదిధ్యాసనాదరనైరన్తర్యసత్కారాదిభిః బ్రహ్మోహ

* అత్యాశ్రమిభ్యః పరమం పవిత్రం
ప్రోవాచ సమ్యగృషిసంఘజుష్టమ్. ౨౧

శం——మస్మీత్యపరోక్షీకృతాఖండసాక్షాత్కారవాన్. అథ స్వానుభవదార్ఢ్యానంతర మత్యాశ్రమిభ్యః. అతిః పూజాయామితి స్మరణాదత్యంతం పూజ్యతమాశ్రమిభ్యః సాధనచతుష్టయసమ్పత్తి మహిమ్నా స్వేషు దేహాదిష్వపి జీవనభోగాదిష్వనాస్థావద్భ్యః. అత ఏవ వైరాగ్యపుష్కలవద్భ్యః. తదుక్తమ్.

"వైరాగ్యం పుష్కలం న స్యాన్నిష్ఫలం బ్రహ్మదర్శనమ్,
తస్మాద్రక్షేత విరతిం బుధో యత్నేన సర్వదా" ఇతి.

స్మృత్యన్తరే చ—
"యదా మనసి వైరాగ్యం జాయతే సర్వవస్తుషు,
తదైవ సన్న్యసేద్విద్వానన్యథా పతితో భవేత్." ఇతి.

పరమహంససన్న్యాసిన స్త ఏవాత్యాశ్రమిణః తథా చ శ్రూయతే—న్యాస ఇతి. బ్రహ్మ బ్రహ్మో హి పరః పరో హి బ్రహ్మో, తాని వా ఏతాన్యవరాణి తపాంసి న్యాస ఏవాత్యరేచయదితి.

"చతుర్విధా భిక్షవశ్చ బహూదకకుటీచకౌ,
హంసః పరమహంసశ్చ యో యః పశ్చాత్స ఉత్తమః." ఇతి.

స్మరణాచ్చ తేభ్యోఽత్యాశ్రమిభ్యః పరమం ప్రకృతం బ్రహ్మ తదేవ పరమము త్కృష్టతమం నిరస్తసమస్తావిద్యాతత్కార్యనిరతిశయసుఖైకరసం పవిత్రం శుద్ధం ప్రకృతిప్రాకృతాదిమలవినిర్ముక్తమ్. ఋషిసంఘజుష్టం వామదేవసనకాదీనాం సంఘైః సమూహైర్జుష్టం సేవితమాత్మత్వేన సమ్యక్పరిభావితం ప్రియతమానందత్వేనాశ్రితమ్. ఆత్మనస్తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవతీతి శ్రుతేః. సమ్యగాత్మతయాఽపరోక్షీ కృతం యథా భవతి తథా. సమ్యగితి కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రానుషంగః కర్తవ్యః. ప్రోవాచ ఉక్తవాన్. ౨౧

* నారాయణదీపికాయాం తు "అన్త్యాశ్రమిభ్యః" ఇతి పాఠః.

వేదాంతే పరమం గుహ్యం
పురాకల్పే ప్రచోదితమ్,
నాప్రశాన్తాయ దాతవ్యం
నా పుత్త్రాయాశిష్యాయ వాపునః. ౨౨

యస్య దేవే పరా భక్తి
ర్యథా దేవే తథా గురౌ,

శం— యథోక్తశిష్యపరీక్షణపూర్వం విద్యా వక్తవ్యా తద్విహాయతదుక్తాదోషం విద్యాయా వైదికత్వం గుప్తత్వం సమ్ప్రదాయ పరమ్పరయా ప్రతిపాదితత్వం చాహ—వేదాంత ఇతి. వేదాంత ఇతి జాత్యేకవచనమ్. సకలాసూపనిషత్స్వితి యావత్. పరమం పరమపురుషార్థస్వరూపం గుహ్యం గోప్యానామపి గోప్యతమం పురాకల్పే ప్రచోదితం పూర్వకల్పే చోదితముపదిష్టమితి సమ్ప్రదాయప్రదర్శనం కృతమిత్యేతత్. ప్రశాన్తాయ పుత్త్రాయ ప్రకర్షేణ శాన్తం సకలరాగాదిమలరహితం చిత్తం యస్య తస్మై పుత్త్రాయ తాదృశశిష్యాయ వా దాతవ్యం వక్తవ్యమితి యావత్. తద్విపరీతాయాపుత్త్రాయాశిష్యాయ వా స్నేహాదినా బ్రహ్మవిద్యా న వక్తవ్యా. అన్యథా ప్రత్యవాయాపత్తిరితి పునశ్శబ్దార్థః అత ఏవ బ్రహ్మవిద్యావివక్షుణా గురుణా చిరకాలం పరీక్ష్య శిష్యగుణాఞ్జ్ఞాత్వా బ్రహ్మవిద్యా వక్తవ్యేతి భావః.తథా చ శ్రుతిః—"భూయ స్తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా సంవత్సరం పరీక్షేతే"తి శ్రుత్యన్తరేచ. "శతవర్షం ప్రజాపతౌ మఘవాన్బ్రహ్మచర్య మువాసే"తి చ. ఏతచ్చబహుధా ప్రపంచితముపదేశ సహస్రికాయామిత్యత్ర సంకోచః కృతః. ౨౨

శం—అత్రాపి దేవతాగురుభక్తిమతామేవ గురుణా ప్రకాశితా విద్యాఽనుభవాయ భవతీతి ప్రదర్శయతి—యస్యేతి. యస్య పురుషస్యాధికారిణో దేవ ఇయతా ప్రబన్ధేన దర్శితాఖండైకరసే సచ్చిదానన్దపరజ్యోతి స్స్వరూపిణి పరమేశ్వరే పరోత్కృష్టా నిరుపచరితా భక్తిః. ఏతదుపలక్షణమ్. అచాఞ్చల్యం శ్రద్ధా చోభే యథా తథా బ్రహ్మవిద్యోపదేష్టరి గురావపి తదుభయం వర్తతే తస్య తప్తశిరసో జలరాశ్యన్వేషణం విహాయ యథా సాధనాన్తరం నాస్తి. యథా చ బుభుక్షితస్య భోజనాదన్యత్ర సాధనాన్తరం న ఏవం గురుకృపాం విహాయ బ్రహ్మవిద్యా దుర్లభేతి త్వరాన్వి

తస్యైతే కథితా హ్యర్థాః
ప్రకాశన్తే మహాత్మనః.

ప్రకాశన్తే మహాత్మనః.

ఓమ్ పూర్ణమదః భద్రం కర్ణేభిః సహ నావవత్వితి శాన్తిః.

ఇతి శ్వేతాశ్వతరోపనిషది షష్ఠోఽధ్యాయః.

శం—తస్య ముఖ్యాధికారిణో మహాత్మన ఉత్తమస్యైతే కథితాః అస్యాం శ్వతరోపనిషది శ్వేతాశ్వతరేణ మహాత్మనా కవినోపదిష్టాః ప్రకాశన్తే స్వానుభ భవన్తి ద్విర్వచనం ముఖ్యశిష్యతత్సాధనాదిదుర్లభప్రదర్శనార్థమధ్యాయపరిసమా మాదరార్థం చ.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశంకరభగవతః కృతౌ శ్వేతాశ్వతరోపనిషద్భాష్యే షష్ఠోధ్యాయః
సమాప్తం శ్వేతాశ్వతరోపనిషద్భాష్యమ్.

చెన్నపురి: వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్‌వారి
'వావిళ్ల' ప్రెస్సున ముద్రితము.—1939.

ఉపనిషత్తులు.

ఆంధ్ర తాత్పర్య సహితము.

		ప్రతి 1-కి రూ.	అ.
అష్టోత్తరశతోపనిషత్తులు, చక్కనికూర్పు, మూలము	...	6	0
అమృతబిందూపనిషత్తు, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	0	2
అద్వయతారకోపనిషత్తు ,,	...	0	2
అథర్వశిఖోపనిషత్తు ,,	...	0	2
అథర్వశిరోపనిషత్తు, సాంధ్రటీకాతాత్పర్యము	...	0	5
ఆత్మబోధోపనిషత్తులు, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	0	2
ఆరుణేయ్యుపనిషత్తు, సాంధ్రటీకాతాత్పర్యము	...	0	3
ఈశావాస్యోపనిషత్తు ,,	...	0	4
ఐతరేయోపనిషత్తు, సాంధ్రటీకాతాత్పర్యము	...	0	8
కఠోపనిషత్తు ,,	...	1	0
కేనోపనిషత్తు ,,	...	0	4
కైవల్యోపనిషత్తు, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	0	2
కృష్ణోపనిషత్తు, సాంధ్రటీకాతాత్పర్యము	...	0	3
గణపతి, దక్షిణామూర్తి, జాబాలి ,,	...	0	3
గర్భోపనిషత్తు, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	0	2
జాబాల్యుపనిషత్తు ,,	...	0	2
తేజోబిందూపనిషత్తు ,,	...	0	8
తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యము (సంస్కృతము)	...	2	0
తైత్తిరీయోపనిషత్తు, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యవివరణసహితము		3	0
త్రిశిఖిబ్రాహ్మణోపనిషత్తు ,,	...	0	5
దర్శనోపనిషత్తు ,,	...	0	6
ద్వాదశోపనిషత్తులు, తెనుఁగువచనము	...	3	0
నిరాలంబోపనిషత్తు, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	0	2
ప్రశ్నోపనిషత్తు, సాంధ్రటీకాతాత్పర్యము	...	0	12

ప్రతి 1-కి రూ.

ప్రాణాగ్నిహోత్రోపనిషత్తు, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యము ... 0
పరమహంసోపనిషత్తు ,, ... 0
బ్రహ్మోపనిషత్తు, సాంధ్రతాత్పర్యము ... 0
బ్రహ్మవిద్యోపనిషత్తు ,, ... 0
బృహదారణ్యకోపనిషద్భాష్యము (సంస్కృతము) ఆనన్దగిరిటీకా సహిత శంకరభాష్యముతోడను, రంగరామానుజభాష్యముతోడను చక్కగ ముద్రితము ... 6
మహావాక్యోపనిషత్తు, సాంధ్రతాత్పర్యము ... 0
మండలబ్రాహ్మణోపనిషత్తు ,, ... 0
మాండూక్యోపనిషత్తు, సాంధ్రటీకాతాత్పర్యము ... 1
ముక్తికోపనిషత్తు ,, ... 0
ముండకోపనిషత్తు ,, ... 0
యోగతత్త్వోపనిషత్తు, సాంధ్రతాత్పర్యము ... 0
వజ్రసూచికోపనిషత్తు ,, ... 0
వాసుదేవోపనిషత్తు ,, ... 0
స్కందోపనిషత్తు ,, ... 0
శారీరకోపనిషత్తు ,, ... 0
శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్తు, సాంధ్రటీకాతాత్పర్యము ... 1
సర్వసారోపనిషత్తు, సాంధ్రతాత్పర్యము ... 0
క్షురికోపనిషత్తు ,, ... 0
యోగశిఖోపనిషత్తు ,, ... 0
యోగచూడామణ్యుపనిషత్తు ,, ... 0
యోగకుండల్యుపనిషత్తు ,, ... 0
హంసోపనిషత్తు ,, ... 0

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్,
292, ఎస్ప్లనేడ్, చెన్నపు